

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ
AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ САЯСАТТАНУ ФАКУЛЬТЕТІ
ФАКУЛЬТЕТ ФИЛОСОФИИ И ПОЛИТОЛОГИИ
FACULTY OF PHILOSOPHY AND POLITICAL SCIENCE

Студенттер мен жас ғалымдардың
«ФАРАБИ ӘЛЕМІ»
атты халықаралық ғылыми конференциясы

Международная конференция студентов и молодых ученых

«ФАРАБИ ӘЛЕМІ»

International Scientific Conference of Students and Young Scientists

«FARABI ALEMI»

Часть 2

06-08.04.2023

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ САЯСАТТАНУ ФАКУЛЬТЕТІ

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ
ФАКУЛЬТЕТ ФИЛОСОФИИ И ПОЛИТОЛОГИИ

«ФАРАБИ ӘЛЕМІ»

атты студенттер мен жас ғалымдардың
халықаралық ғылыми конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, Қазақстан, 6-8 сәуір 2023 жыл

2 том

МАТЕРИАЛЫ

международной научной конференции
студентов и молодых ученых

«ФАРАБИ ӘЛЕМІ»

Алматы, Казахстан, 6-8 апреля 2023 года

Том 2

MATERIALS

International Scientific Conference
of Students and Young Scientists

«FARABI ALEMI»

Almaty, Kazakhstan, April 6-8, 2023

Volume 2

Алматы
«Қазақ университеті»
2023

УДК 1/14
ББК 87
М34

Председатель редакционной коллегии:

Мейрбаев Б.Б. – кандидат философских наук, ассоциированный профессор, декан факультета философии и политологии

Заместители председателя редакционной коллегии:

Альчимбаева А.Б. – заместитель декана по научно-инновационной работе и международным связям

Абдирайымова Г.С. – заведующая кафедрой социологии и социальной работы

Алгожаева Н.С. – заведующая кафедрой педагогики и образовательного менеджмента

Курманалиева А.Д. – заведующая кафедрой религиоведения и культурологии

Құранбек Ә.А. – заведующий кафедрой философии

Мынбаева А.К. – заведующая кафедрой общей и прикладной психологии

Насимова Г.О. – заведующая кафедрой политологии и политических технологий

Материалы международной научной конференции студентов и молодых учёных «Фараби әлемі», Алматы, Казахстан, 06-08 апреля 2023г. Том 2. – Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 478 с.

ISBN 978-601-04-6275-5

В сборнике представлены доклады, выступления, тезисы участников международной научной конференции студентов и молодых учёных «Фараби әлемі», организованной Советом молодых учёных, преподавателями, магистрантами и докторантами факультета философии и политологии.

В работе конференции приняли участие молодые учёные из разных вузов Казахстана и зарубежных стран. В данном сборнике содержатся статьи и тезисы по актуальным проблемам философии, социологии, культурологии, социальной работы, религиоведения, психологии и педагогики.

Статьи изданы в авторской редакции.

ISBN 978-601-04-6275-5

© КазНУ имени аль-Фараби, 2023

МЕНТАЛЬНОЕ ЗДОРОВЬЕ В РАННЕМ ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

*Клиническая психология, магистрант 1 курс Абдухалық Т.Н.
Научный руководитель: д. пед. Н., профессор Мынбаева А.К.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация: Статья посвящена исследованию проблем, связанных с ментальным здоровьем у юношеского возраста 15–16 лет в период профессионального самоопределения. Поскольку подростковый возраст является кризисным, то увеличиваются риски проблем с психическим здоровьем. В это время подростки переживают множество изменений и испытаний, имеют высокие притязания на внешнюю взрослость, активно развивается самосознание ребенка.

Подростковый возраст и ранняя взрослость — это время принятия на себя ответственности. Молодые люди устанавливают свою независимость и сталкиваются с последствиями своих действий. Подростки с общими проблемами психического здоровья задумываются о профессии, переходе от школьной жизни к трудовой деятельности или дальнейшему образованию.

Ключевые слова: ментальное здоровье, психическое здоровье, подростковый возраст, профессиональное самоопределение.

Ментальное, или психическое здоровье включает в себя наше эмоциональное, психологическое и социальное благополучие. Ментальное, или психическое здоровье влияет на то, как мы думаем, чувствуем и действуем. Это также помогает определить, как мы справляемся со стрессом, относимся к другим и делаем выбор. Психическое здоровье важно на каждом этапе жизни, от детства и юности до взрослой жизни [1].

Психическое здоровье — это состояние психического благополучия, которое позволяет людям справляться с жизненными стрессами, реализовывать свои способности, хорошо учиться и хорошо работать, а также вносить свой вклад в жизнь своего сообщества. Это неотъемлемый компонент здоровья и благополучия, который лежит в основе нашей индивидуальной и коллективной способности принимать решения, строить отношения и формировать мир, в котором мы живем. Психическое здоровье является одним из основных прав человека. И это имеет решающее значение для личного, общественного и социально-экономического развития [2].

Психическое здоровье — это общее благополучие в том, как человек думает, регулирует свои чувства и ведет себя. Иногда люди испытывают значительные нарушения в этом психическом функционировании. Психическое расстройство может иметь место, когда шаблоны или изменения в мышлении, чувствах или поведении вызывают дистресс или нарушают способность человека функционировать. Психическое расстройство может повлиять на то, насколько хорошо человек:

- поддерживает личные или семейные отношения;
- функционирует в социальных сетях;
- выступает на работе или в школе;
- учится на уровне, ожидаемом его возраста и интеллекта;
- участвует в других важных мероприятиях.

Культурные нормы и социальные ожидания также играют роль в определении расстройств психического здоровья. В разных культурах нет стандартной меры, позволяющей определить, является ли поведение нормальным или когда оно становится разрушительным. То, что может быть нормальным в одном обществе, может вызывать беспокойство в другом.

Подростковый возраст может быть опасным периодом для проблем с психическим здоровьем, потому что подростки переживают множество изменений и испытаний за короткий период времени. Все это происходит, пока подростковый мозг еще созревает.

Подростковый возраст и ранняя зрелость — это время принятия на себя ответственности и часто восстания против нее. Молодые люди устанавливают свою независимость и сталкиваются с последствиями своих действий.

Половина проблем с психическим здоровьем выявляется к 14 годам, а к 24 годам их число возрастает до 75%. У каждого десятого ребенка в возрасте от 5 до 16 лет есть диагностируемые проблемы, такие как расстройство поведения (6 %), тревожное расстройство (3 %), синдром дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ) (2 %) или депрессия (2 %). Дети из семей с низким доходом подвергаются наибольшему риску, в три раза превышающему риск детей из семей с самым высоким доходом. Люди с расстройством поведения - настойчивым, непослушным, деструктивным и агрессивным поведением - в два раза чаще бросают школу без какой-либо квалификации, в три раза чаще становятся родителями-подростками, в четыре раза чаще становятся зависимыми от наркотиков и в 20 раз чаще попадают в тюрьму [3].

Состояния психического здоровья изменяют мышление, чувства и поведение человека, вызывая дискомфорт и затрудняя его функционирование, что составляет 10% детей и подростков, страдающих психическими расстройствами во всем мире.

Депрессия и тревога являются наиболее распространенными психическими расстройствами, с которыми сталкиваются молодые люди [4]. Распространенность среди девочек-подростков выше, чем среди парней [5].

Подростки с общими проблемами психического здоровья сталкиваются с уникальными проблемами при переходе от школы к дальнейшему образованию и работе. Во взрослом возрасте они сталкиваются с неблагоприятными последствиями на рынке труда, такими как сокращение занятости и доходов [6].

Они также с большей вероятностью станут NEET (Not in Education, Employment or Training- не учится, не работает и не обучается) в молодом возрасте [7]. Так, например, последние данные в Великобритании показывают, что общее количество людей в возрасте от 18 до 24 лет, имеющих статус NEET, составляет 744 000 человек, что составляет 13,8% молодых людей того же возраста [8].

Изучение факторов риска отказа от учебы и работы необходимо для определения целенаправленных профилактических стратегий для подростков с общими проблемами психического здоровья во время обязательного образования. Это имеет решающее значение не только из-за связанных с этим долгосрочных последствий, но и из-за того, что вмешательство становится затруднительным, когда они перестают быть вовлеченными, и существует высокая частота рецидивов [9]. Молодой человек, который один раз входит в категорию NEET, в 7,9 раз чаще снова теряет интерес [9].

Простая мера, такая как Анкета общего состояния здоровья из 12 пунктов (GHQ-12), применима в условиях средней школы для выявления лиц с общими проблемами психического здоровья [10]. Это также полезно для прогнозирования того, кто рискует потерять работу и образование [11]. Раннее выявление посредством скрининга в школах с использованием GHQ-12 вместо обращения за помощью поможет предотвратить развитие тяжелой психопатологии и приведет к лучшим долгосрочным результатам [10].

Социально-экономическое неблагополучие, семья с одним родителем, молодой родитель-опекун или подросток, а также уровень образования являются одними из ключевых факторов риска [12, 13].

Существует ряд дополнительных важных психосоциальных факторов риска. Психосоциальный — это общий термин, описывающий пересечение и взаимодействие социальных, культурных и экологических влияний на разум и поведение.

Подростки с общими проблемами психического здоровья плохо понимают свой переход от школы к дальнейшему образованию и работе.

В исследовании Тайфур С.Н., Прайор С., Рой А.С. «Связь между подростковыми психосоциальными факторами и отказом от образования и работы в юношеском возрасте среди лиц с общими проблемами психического здоровья» [14] рассмотрена модель многомерной логистической регрессии показала, что после поправки на фоновые характеристики, более низкую самооценку (AOR 1,75, 95% ДИ 1,06–2,89), внешний локус контроля (AOR 1,93, 95% ДИ 1,08–3,45), отсутствие стремления к работе (AOR 1,70, 95% ДИ 1,09–2,65) и низкий уровень физической

активности или отсутствие физической активности (AOR 1,98, 95% ДИ 1,16–3,38) в подростковом возрасте значительно повышали вероятность того, что у молодых людей будут NEET, в то время как положительное отношение к школе (AOR 0,97, 95% ДИ 0,95–0,99) и отсутствие издевательств (AOR 0,57, 95% ДИ 0,36–0,90) значительно снижали шансы быть NEET при последующем наблюдении. Многофакторная модель дополнительно контролировала пол, этническую принадлежность, социально-экономический статус, ответственность за уход и состав семьи. Статистически значимыми ковариантами были социально-экономический статус (AOR 1,03, 95% ДИ 1,02–1,04), состав семьи (AOR 1,87, 95% ДИ 1,28–2,73) и ответственность по уходу (AOR 0,53, 95% ДИ 0,29–0,97).

Таблица – 1. «Результаты множественного условного расчета для многомерного логистического регрессионного анализа»[14]

	Одномерный анализ				Многофакторный анализ ^а		
	n	Кор	95% ДИ	Значение p	AOR	95% ДИ	Значение p
Самоуважение (Гораздо больше, чем обычно, против вообще нет)	2161	2.89	[1.89–4.42]	<0.001	1.75	[1.06–2.89]	0.029
Локус контроля (Внешний и внутренний)	2182	1.76	[1.01–3.06]	0.045	1.93	[1.08–3.45]	0.027
Употребление психоактивных веществ (Да или нет)	2100	1.35	[0.98–1.86]	0.064	1.02	[0.69–1.51]	0.923
Поведенческие проблемы (Да или нет)	2133	1.58	[1.13–2.20]	0.008	0.92	[0.61–1.38]	0.676
Дедовщина (Нет против да)	2125	0.54	[0.36–0.79]	0.002	0.57	[0.36–0.90]	0.017
Образовательные устремления (Низкий/неопределенный против высокого)	2224	1.64	[1.08–2.50]	0.021	1.34	[0.80–2.25]	0.262
Стремление к трудоустройству (Нет против да)	2221	1.83	[1.24–2.72]	0.003	1.70	[1.09–2.65]	0.019
Отношение к школе (Диапазон: 0–48)	2224	0.96	[0.94–0.98]	<0.001	0.97	[0.95–0.99]	0.009
Физическая активность (Низкий/нет против высокого)	2223	2.60	[1.68–4.04]	<0.001	1.98	[1.16–3.38]	0.013

Учитывая долгосрочные последствия NEET, необходимо уделить особое внимание учащимся средних школ с распространенными проблемами психического здоровья, прежде чем они закончат обязательное образование [15].

Таким образом, более позитивное отношение к школе является лучшим защитным фактором для предотвращения статуса NEET, хотя величина невелика. Кроме того, более раннее участие на рынке труда, которое отражает более высокие стремления к работе, по-видимому, является относительно более сильным фактором, позволяющим избежать попадания в категорию NEET. Предыдущие исследования также подчеркивали, что ранняя вовлеченность в работу важна для дальнейшего трудоустройства [16], а также для того, чтобы не стать NEET [17].

Кроме того, одним из предполагаемых барьеров для молодежи, ищущей услуги вне рынка труда, действительно является отсутствие опыта работы. Одним из воспринимаемых барьеров на пути к образованию и трудоустройству среди молодежи, ищущей услуги, является также низкая самооценка [18].

Занятия спортом признаны уникальной конструкцией для позитивного психосоциального развития [19]. Важно сосредоточиться на занятиях спортом, учитывая пользу физической активности для психического здоровья, а также социальную компетентность молодежи, которая также может повысить самооценку.

Более высокая физическая активность в возрасте 15 лет положительно связана с вероятностью трудоустройства во взрослом возрасте, предполагая, что инвестиции в физическую активность подростков могут привести к лучшим результатам на рынке труда [20].

Например, недавняя инновация под названием Game-Changer была разработана в Шотландии для повышения положительных результатов для уязвимой молодежи с помощью спорта, демонстрируя потенциал аналогичных стратегий вмешательства [21].

Растет интерес к содействию здоровому переходу во взрослую жизнь с помощью школьных мероприятий по охране психического здоровья в подростковом возрасте [22].

Средние школы имеют уникальные возможности для выявления потребностей в области психического здоровья и обеспечения ухода и поддержки [23].

Учитывая, что многие подростки испытывают субклинические трудности без лечения, школы могут проводить ранние вмешательства, чтобы вооружить подростков с распространенными проблемами психического здоровья навыками и компетенциями, которые им необходимы для успешного преодоления последующего переходного периода [22, 23].

Таким образом, профилактика и укрепление психического здоровья должны быть сосредоточены на психосоциальных факторах.

Поэтому следует поощрять разработку и внедрение инструментов кросс-культурного скрининга, таких как шкала факторов риска NEET-Hikikomori из Японии, которая также имеет психосоциальную направленность [24].

Повышение устойчивости учащихся может помочь вооружить их активами для решения проблем, которые ждут их впереди после того, как они покинут обязательную школьную среду и перейдут во взрослую жизнь.

Список литературы:

1. Что такое психическое здоровье? URL: <https://www.mentalhealth.gov/basics/what-is-mental-health>
2. Ментальное здоровье. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-strengthening-our-response>
3. David K nopf, M. Jane Park, & Tina Paul Mulye. *The Mental Health of Adolescents: A National Profile*. San Francisco, CA: National Adolescent Health Information Center, University of California, San Francisco.–2008. –С. 15.
4. Clarke, A., Pote I., & Sorgenfrei, M. Adolescent mental health evidence briefs 1: Prevalence of disorders // Early Intervention Foundation. – 2020. –С. 9.
5. Balázs, J., Miklósi, M., Keresztény, A., Hoven, C. W., Carli, V., Wasserman, C., Apter, A., Bobes, J., Brunner, R., Cosman, D., Cotter, P., Haring, C., Iosue, M., Kaess, M., Kahn, J. P., Keeley, H., Marusic, D., Postuvan, V., Resch, F., Saiz, P. A., & Wasserman, D. Adolescent subthreshold-depression and anxiety: psychopathology, functional impairment and increased suicide risk. // *Journal of Child Psychology and Psychiatry, and Allied Disciplines*. – 2013. – № 54(6). – С. 670–677.
6. Fletcher, J. Adolescent depression and adult labor market outcomes. // *Southern Economic Journal*. – 2013. – № 80(1). –С. 26–49.
7. Witt, K., Milner, A., Chastang, J. F., LaMontagne, A. D., & Niedhammer, I. Employment and occupational outcomes following adolescent-onset mental illness: analysis of a nationally representative French cohort. // *Journal of Public Health*. – 2019. – № 41(3). – С.618–627.
8. Office for National Statistics. Young people not in education, employment or training (NEET), UK: March 2021. URL: <https://www.ons.gov.uk/employmentandlabourmarket/peoplenotinwork/unemployment/bulletins/youngpeoplenotineducationemploymentortrainingneet/march2021>.
9. Arnold, C., & Baker, T. *Becoming NEET*. Trentham Books. – 2013. – С. 176.
10. Baksheev, G. N., Robinson, J., Cosgrave, E. M., Baker, K., & Yung, A. R. Validity of the 12-item General Health Questionnaire (GHQ-12) in detecting depressive and anxiety disorders among high school students. // *Psychiatry Research*. – 2011. – № 187(1-2). – С. 291–296.
11. Cornaglia, F., Crivellaro, E., & McNally, S. Mental health and education decisions. // *LabourEconomics*. – 2015. – № 33. – С. 1–12.
12. Dorsett, R., & Lucchino, P. Explaining patterns in the school-to-work transition: An analysis using optimal matching. // *Advances in Life Course Research*. – 2014. – № 22. – С. 1–14.
13. Pitkänen, J., Remes, H., Moustgaard, H., & Martikainen, P. Parental socioeconomic resources and adverse childhood experiences as predictors of not in education, employment, or training: a Finnish register-based longitudinal study. // *Journal of Youth Studies*. – 2021. – №, 24(1). – С. 1–18.
14. Tayfur, S.N., Prior, S., Roy, A.S. et al. Associations between Adolescent Psychosocial Factors and Disengagement from Education and Employment in Young Adulthood among Individuals with Common Mental Health Problems. // *Journal Youth Adolescence*. – 2022. – №51. – С. 1397–1408

15. Sonesson, E., Burn, A. M., Anderson, J. K., Humphrey, A., Jones, P., Fazel, M., & Howarth, E. Determining stakeholder priorities and core components for school-based identification of mental health difficulties: A Delphi study. // *Journal of School Psychology*. – 2022. – №91. – C. 209–227.
16. Baert, S., Neyt, B., Omey, E., & Verhaest, D. Student work, educational achievement, and later employment: A dynamic approach. // *IZA Discussion Papers*. – 2017. – № 11023. – C. 38.
17. Duckworth, K., & Schoon, I. Beating the odds: exploring the impact of social risk on young people's school-to-work transitions during recession in the UK. // *National Institute Economic Review*. – 2012. – №222. – C. 38–51.
18. Ose, S. O., & Jensen, C. Youth outside the labour force - Perceived barriers by service providers and service users: A mixed method approach. // *Children and Youth Services Review*. – 2017. – № 81. – C. 148–156.
19. Bedard, C., Hanna, S., & Cairney, J. A longitudinal study of sport participation and perceived social competence in youth. // *Journal of Adolescent Health*. – 2020. – №66(3). – C. 352–359.
20. Kari, J. T., Pehkonen, J., Tammelin, T. H., Hutri-Kähönen, N., & Raitakari, O. T. Childhood physical activity as a labor market investment. // *Scandinavian Journal of Medicine & Science in Sports*. – 2021. – №31(1). – C. 163–183.
21. Fitzpatrick, L. I., Maciver, D., Dempster, L., & Forsyth, K. Gamechanger: Harnessing football for social change. // *Journal of Integrated Care*. – 2020. – № . 28(2). – C. 87-98.
22. O'Connor, M., Sanson, A. V., Toumbourou, J. W., Norrish, J., & Olsson, C. A. Does positive mental health in adolescence longitudinally predict healthy transitions in young adulthood. // *Journal of Happiness Studies*. – 2017. – №18(1). – C. 177–198.
23. Sonesson, E., Burn, A. M., Anderson, J. K., Humphrey, A., Jones, P., Fazel, M., & Howarth, E. Determining stakeholder priorities and core components for school-based identification of mental health difficulties: A Delphi study. // *Journal of School Psychology*. – 2022. – №91. – C. 209–227.
24. Uchida, Y., & Norasakkunkit, V. The NEET and Hikikomori spectrum: Assessing the risks and consequences of becoming culturally marginalized. // *Frontiers in psychology*. – 2015. – №6. – C. 11.

THE INFLUENCE OF CHILD-PARENT RELATIONS ON THE FORMATION OF EGO-IDENTITY

Clinical psychology, 2nd year Master's student Abikeyeva N.N.

*Supervisor: Doctor of Psychological Sciences, Professor Berdibayeva S.K.
Al-Farabi Kazakh National University*

Abstract. The article describes one of the most essential concepts, such as "ego identity" and its relationship with parental attitude. It is formed as the emergence of healthy self-determination in relation to various types of activities, a sense of personal integrity and identity. And as we understand, all these qualities are initially formed in the family, and in the attitude of parents towards the child, the formation of the habit of relying on their own efforts, opinions and judgments, which are the basis of personal self-awareness and ego-identity, is laid.

Key words: ego identity, parental attitude, development.

Each of us knows that the very first and main source of development for a person is our loved ones, i.e. our family. The family acts as a kind of social institution in which each member of society acquires values, beliefs, worldview and much more. Thanks to the family, the child has the opportunity to enter society because it is the family that ensures the socialization of the child and gives guidance.

So, one of the main and most important functions of the family is that it provides conditions for personal development, for self-determination, for gaining integrity and identity.

We believe that the study of child-parent relations as one of the significant factors influencing the formation of ego – identity is relevant at the present time

It's no secret that child–parent relationships are an integral part of personality development.

In the process of identity formation, an individual has to correlate his own values and behavior with the values and behavior of his family. The main tasks of parents often look complicated.

On the one hand, successful parents provide their children with a sense of security and support in a loving and accepting environment. On the other hand, they encourage children to become independent adults, able to act in society independently of others [1].

Each parent has a different effect on their children. Usually fathers tend to encourage intellectual development and are often involved in discussing and solving family problems, so often both boys and girls discuss their thoughts and concerns with their fathers. Relationships with mothers are related mainly to household duties, discipline, home lessons.

It is known that achieving the autonomy of the individual in the family, the process of restructuring child-parent relations on a qualitatively different basis of mutual respect and equality is one of the tasks of development in teenage and adolescence.

Achieving emotional autonomy is considered the most difficult process.

The style of parenting is important. There are four of them:

1. Authoritative parents combine a high degree of control with warmth, acceptance and support for their children's growing autonomy. They impose some restrictions on the behavior of children, but explain to them the meaning and reasons for such actions. Their decisions and actions do not seem arbitrary or unfair, so the child agrees with them. Such parents can listen to their children's objections, and give in to them when it is appropriate.
2. Authoritarian parents carefully control the behavior of their children and show little warmth to them. They always stick to the rules. If a child starts arguing, they can resort to punishing him. As a rule, such parents do not explain to their children the reasons for their actions.
3. Liberal parents show a lot of warmth and exercise little control over their children, setting few restrictions on their behavior. With such an excess of freedom, the child may be completely deprived of parental control. Such parents want to demonstrate to their children unconditional love and acceptance that they cease to perform direct parental functions.
4. Indifferent parents do not set boundaries and do not differ in the manifestation of warmth and approval. The reason for this behavior is most likely their own life, which is full of stress and problems and they do not have the energy and strength to provide support for their children.

Children of authoritarian parents are characterized by isolation and timidity, they almost do not strive for independence, are sullen, unassuming and irritable. In adolescence, they often behave negatively and aggressively.

Children of liberal parents can also be disobedient and aggressive. Moreover, they tend to indulge their weaknesses, are impulsive and often do not know how to behave in public.

Children of reputable parents adapt better than others. Compared to others, such a child is more self-confident, fully in control of himself and socially competent. Such children develop high self-esteem, and they study better at school than those who are brought up with parents of a different style.

The most dangerous style is the permissive parenting style because there is no control and nothing keeps the child from giving free rein to his most destructive impulses [2].

R. Burns' concept notes that parental control and support have a positive effect on a person's self-esteem. The nurturing influence of parents and the child's desire to imitate them play an important role in the formation of behavioral tendencies and personality traits in children.

The peculiarities of this behavior and distinctive personal properties significantly determine its Self-concept.

The adequacy of the child's Self-concept may partly depend on the unconditional positive attitude of significant others towards him, especially parents. R. Burns relies on many researchers (Cooper Smith, Rosenberg, Bachman, etc.) who have established that self-esteem (the emotional component of the Self-concept) is determined by the parents' interest in the child, their interest in friends, to academic success, their attention to the statements of the child [3].

There are three main conditions for the formation of a child's high self-esteem:

1. Adoption by the parents of the child
2. Setting clear rules by parents
3. Giving the child freedom of action within the established boundaries

It is especially emphasized the need, on the one hand, strict control, and on the other – a warm attitude towards the child and his inner acceptance.

According to R. Burns, the type of relationship that develops in a family between a child and parents is a very important factor in the development of the Self-concept. There are a number of explanations for this:

A) The foundations of the Self-concept are laid in early childhood, when the main significant others for the child are the parents. Interaction with them gives feedback, which is necessary for the formation of ideas about yourself.

B) Parents have a unique opportunity to influence the development of the child's Self-concept because he depends on them physically, emotionally and socially.

The following points are important for the development of the Self-concept:

1. The granting of freedom or the imposition of prohibitions. Some parents adhere to strict control over the behavior of the child, while others can give the child unlimited freedom. Some manage to find a middle ground in such relationships

2. Warmth or alienation in a relationship. Different parents express their love, coldness and hostility towards their children in different ways.

3. Interest or indifference. The manifestation of disinterest negatively affects the Self-concept.

4. Maternal deprivation leads to the child's feeling of abandonment, the idea of his own low value. In the case of the loss of the father, the importance of the relationship with the mother increases for the child.

5. A high degree of authoritarianism in the relationship of parents with a child hinders the development of a positive Self-concept.

If a child is brought up from childhood in a family that can be defined as pathogenic, characterized by the presence of conflicts and emotional tension in the relationship between its members, he is deprived of the opportunity to acquire adequate communication skills;

The very process of education in the broadest sense of the word is not only a deliberate impact on the child at the moments when we teach him. According to M. Doorman, the main role in education is played by the climate in the family. After all, it is there that an atmosphere develops in which there is no pretending.

The family thus turns into a world in which all life is reflected and where all difficulties are overcome with the help of all family members. M. Schweitzer also says that it is possible to assert the existence of a certain climate characteristic of a particular family, and it is the main thing that largely determines a certain emotional, social and other types of child development [4].

In the course of the study of parent-child relations, specialists from various fields of sciences have identified a number of aspects that allow them to "draw" the most complete picture of the relationship between children and parents. This:

1. Real parent-child interaction;

2. The attitude towards the child based on the unconscious motivation of the parent;

3. The attitude to the child formed during reflection

The above is influenced by a number of factors: the personality characteristics of parents and their forms of behavior; psychological and pedagogical competence of parents, their level of education; emotional and moral atmosphere in the family; the range of means of educational influence; the degree of involvement of the child in the life of the family.

Also interesting is the view of the American psychoanalyst J. Bowlby on the characteristic features of pathogenic parental behavior. He believes that the following situations are the most painful for the child:

1. When parents do not satisfy the child's needs for love and completely reject him;

2. When a child is a means in the family to resolve conflicts between spouses;

3. When parents use as a disciplinary measure the threat to "fall out of love" with the child and leave the family;

4. When parents openly or indirectly tell the child that he is the cause of their troubles;

5. When there is no person in the child's environment who is able to understand the child's experiences.

The formation of a healthy identity in a child is influenced by factors such as warmth, care and interest shown by parents to children. Most likely, a child will have high self-esteem if parents take care of him and show interest in him.

In addition, parents of children with high self-esteem use democratic, but less "all-permissible" parenting methods compared to parents of adolescents with low self-esteem. So, the development and formation of the personality occurs in different ways, and one of the factors for this is a different perception of the parental position.

References:

1. Karabanova O.A. Psychology of family relations and the basics of family counseling. M., 2007 – p.320.
2. Baumrind D, Parental disciplinary patterns and social competence in children //Cambridge University press, 1978 – p.450.
3. Burns R. Ya – concept and education. – M., 1986-p.422

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ИНДУКТИВТІ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІНІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Балалар психологиясы, 1 курс магистранттары Ақаш Ж., Дүйсенбай Г.

Ғылыми жетекші: психол. ғ. к., доцент Жубаназарова Н.С.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аннотация: Мақалада оқушылардың математикалық ойлау қабілетін дамытудың бастауына негізделген түрде, математикалық ойлау әдістеріне дедуктивті ойлау әдістері мен индуктивті ойлау әдістерін зерттеу қарастырылған.

Кілт сөздер: дедуктивті ойлау, ұғымдар, пайымдаулар.

Қазіргі әлемдік кеңістікте өмір сүруге дайын, қоғамдағы саналы мінез-құлыққа қабілетті тұлғаға қойылатын талаптардың артуы интеллектуалды дағдыларды дамытуға мұқият қарау қажеттілігін түсіндіреді. Математика сабағы үлкен өзгерістерге ұшырауда, бұл оның индуктивті ойлау қабілетін арттыруға бағытталуынан көрінеді. Шындықты интуитивті қабылдауға үйрету қол жетімді мәселелердің шешімін өз бетінше іздеу құралын береді, ойлау аппаратымен жабдықтайды, сонымен қатар өз мінез-құлқының саналы және ұтымды әрекеті процесін де қамтиды.

Математикалық индуктивті ойлау бастауыш сынып оқушыларының ақыл-ой қабілеттерін дамытудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл оларға мектепте және өмірде алған білімдерін жалпылауға және жүйелеуге мүмкіндік береді.

Бұл мақалада біз бастауыш сынып оқушыларында математикалық индуктивті ойлаудың даму ерекшеліктерін қарастырамыз және бұл процесте оларға қандай әдістер мен тәсілдер көмектесе алатынын көрсетеміз. Математикалық индуктивті ойлау математикалық құзыреттіліктің негізгі компоненттерінің бірі болып табылады және оны ерте жастан бастау маңызды. Бастауыш сынып оқушыларында ойлаудың бұл түрін дамыту оларға нақты бақылаулар негізінде жалпы заңдылықтарды анықтауды үйренуге және оларды жаңа мәселелерді шешуге қолдануға көмектеседі. Бұл мақалада біз бастауыш сынып оқушыларының математикалық индуктивті ойлауын дамытуға көмектесетін бірнеше әдістерді қарастырамыз.

Математикалық индуктивті ойлау-бұл жалпы ережеге немесе заңдылыққа жету үшін бақылаулар мен үлгілерге негізделген ойлау қабілеті. Бұл қабілет математикалық құзыреттіліктің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және математиканы сәтті игеруде маңызды рөл атқарады.

Алайда, бастауыш сынып оқушыларында индуктивті ойлау әлі де дамып келеді және мұғалім мен ата-ананың үнемі қолдауы мен дамуын талап етеді. Бұл мақалада біз бастауыш сынып оқушыларында математикалық индуктивті ойлаудың даму ерекшеліктерін қарастырамыз және оны дамытудың кейбір әдістері мен әдістерін ұсынамыз.

Математикалық индуктивті ойлау математикалық сауаттылықтың маңызды компоненттерінің бірі болып табылады және математиканы сәтті оқуда маңызды рөл атқарады. Бұл ойлауды дамыту бастауыш мектептен басталады және оқушыдан мұқият жұмыс пен тәжірибені қажет ететін процесс.

Жетістіктерге негізделген психологиялық, педагогикалық және философиялық аспектілердегі «индукция» ұғымының мазмұнын талдауда Аристотель, В. Артур, В.Ф. Асмус, Ф. Бокон, М. Вертгеймер, К.Г. Гемпель, В. Зоннтаг, А.А. Ивин, Ф.Х. Кессиди, Сократ, Д.С. Милль, Р. Карнап, К. Поппер, Р. Харре және т.б., бұл терминді жалпылау үшін, жеке фактілерден олар туралы жалпы қорытындыға көшу арқылы немесе мәселені шешуде құрылымдық мағыналы гипотезаны білдіру үшін қолданылатынын көрсетті. Философиядағы кез-келген ойлаудың мәні объектілер туралы білім ретінде, ал психология мен педагогикада танымдық іс-әрекет процесі ретінде талданады (А.Н.Леонтьев, И.Я. Лернер, С.Л. Рубинштейн, Г.П. Щедровицкий және т.б.). Ойлау процесі іс-әрекетте, адамның сыртқы әлеммен өзара әрекеттесуі барысында қалыптасады. Мақсат ойлауды іс-әрекет ретінде ұйымдастырады және жаңартады (А.Н.Леонтьев, С.Л. Рубинштейн, О.К. Тихомиров). Процесс ретінде ойлау дербес әрекетке айналады (О.К. Тихомиров).[1, 2]

Бастауыш сынып оқушыларында математикалық индуктивті ойлауды дамытудың бірінші ерекшелігі-олар көбінесе нақты мысалдар негізінде пайымдайды және өз білімдерін жалпылауды білмейді. Мысалы, бала $2 + 2 = 4$ екенін білуі мүмкін, бірақ бұл ережені кез-келген санға қолдануға болатындығын түсінбейді. Индуктивті ойлауды дамыту үшін балаға нақты мысалдардан жалпы

ережелерге көшуге көмектесу керек. Мұны сұрақ қою және баладан жалпы үлгілерді табуды талап ететін ойындарды, тапсырмаларды және басқатырғыштарды пайдалану арқылы жасауға болады. Екінші ерекшелігі-бастауыш сынып оқушылары себеп пен салдар арасындағы байланысты әрдайым түсіне бермейді. Олар нәтижені ғана көре алады, бірақ оның қалай алынғанын түсінбейді.

Осыған байланысты біз белсенділік теориясын индуктивті ойлаудың мәнін маңызды әдіснамалық негіздеу ретінде анықтадық және А.Н.Леонтьевтен кейін индуктивті ақыл-ой қызметінің құрылымында бірқатар компоненттердің болуын таныдық: мотивациялық, реттеуші және мазмұнды-операциялық, олар өзара байланысты және бір-бірін анықтайды

Іс-әрекетке негізделген тәсіл негізінде және таңдалған компоненттерге сәйкес «индуктивті ойлау» ұғымының мәні қоршаған өмірлік жағдайларда жан-жақты бағдарлау болып табылатын барлық пәндер туралы бірліктен жалпы қорытындыға көшу арқылы шындықты жанама түрде көрсететін жаңа ақпаратпен нәтижелі жұмыс істеуге деген ұмтылыспен негізделген ойлау түрі ретінде нақтыланды. Білім алушылардың зияткерлік саласын дамыту мәселесі бойынша теориялық зерттеулерді қорытындылай келе, біз математика сабағы оқушының индуктивті ойлауының дамуын индуктивті ойлау қызметінің құрылымдық компоненттерінің сапалы өзгеруімен көрінетін индуктивті ойлаудың жаңа деңгейіне қол жеткізуге әкелетін мақсатты процесс ретінде түсінуді нақтыладық: мотивациялық, реттеуші және мазмұнды-операциялық.

Математикалық индуктивті ойлау математикалық құзыреттіліктің негізгі компоненттерінің бірі болып табылады және математикалық білім мен дағдыларды сәтті игеру үшін қажет. Бастауыш сынып оқушыларында ойлаудың бұл түрін дамыту өте маңызды, өйткені бұл жаста математикалық сауаттылықтың негіздері қалыптасады.

Бастауыш сынып оқушыларында математикалық индуктивті ойлауды дамытудың негізгі міндеттерінің бірі-олардың сандар мен сандар туралы түсініктерін қалыптастыру. Ол үшін балаларға құбылыстарды бақылауға, объектілерді жіктеуге және салыстыруға, деректерді санауға және талдауға мүмкіндік беретін әртүрлі ойындар мен тапсырмаларды қолдану қажет. Мұндай ойындар мен тапсырмалар балаларға Негізгі математикалық ұғымдар мен заңдылықтарды түсінуге, сондай-ақ индуктивті ойлау дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Тағы бір маңызды міндет-бастауыш сынып оқушыларының проблемалық мәселелерді талдау және шешу қабілетін дамыту. Ол үшін балаларға логикалық ойлау, Алгоритмдер құру және шешудің әртүрлі стратегияларын қолдану бойынша тапсырмалар беру қажет. Мұндай тапсырмалар балаларға ақпаратты талдау және синтездеу дағдыларын дамытуға көмектеседі, сонымен қатар әртүрлі жағдайларда мәселелердің шешімін іздеуге үйретеді.

Математикалық индуктивті ойлауды дамытудағы маңызды сәттердің бірі-ұжымда жұмыс істей білу. Ерлі-зайыптыларда немесе топтарда жұмыс істеу тәжірибе мен білім алмасуға, қарым-қатынас пен қарым-қатынас дағдыларын дамытуға және мәселелерді бірлесіп шешуге ықпал етеді. Бұл әсіресе оқуды және басқа балалармен қарым-қатынасты енді бастаған бастауыш сынып оқушылары үшін өте маңызды.

Индуктивті ойлауды дамыту тұрақты процесс екенін және тапсырмалар мен ойындарды үнемі жаңартып, толықтыруды қажет ететінін есте ұстаған жөн. Математика қызықты және қызықты болуы керек.

О.В. Галкина, М.В. Дементьева, Г.И. Железовскаяның еңбектеріне үндеу бізге шарттардың 3 тобын бөлуге негіз берді: шарттар-алғышарттар, шарттар-жағдайлар және талап ету шарттары[4, 203 б.].

Қ. Жарықбаевтың еңбектерінде «Баланың логикалық ойлауын дамыту, ұғымдарын өсіру – науқандық жұмыс емес. Ол әрбір сабақ үстінде, мектептегі барлық тәлім-тәрбие барысында ұдайы жүргізілетін жұмыс. Мұнда оқушылардың жас ерекшелігі де қатты ескеріледі» - делінген [5,38 б.].

Психолог Н.С. Жубаназарованың еңбектерінде – бастауыш сыныпта арифметикаға кіріспені оқушыларда шама түсінігін қалыптастырудан бастайды. Арифметиканы оқытуды ұйымдастыруға қатысты, шама түсінігі негізінде бірлік түсінігін енгіземіз. Шама мен өлшеуді енгізгеннен кейін, кез келген сан өлшеу операциясының нәтижесі ретінде шығады. Бұл сандық қатынастарды бағалаудың эмпирикалық ықпалы. Сандық қатынастарды бағалауда көзқарастың және оқушы позициясының өзгеруі математикалық ойлаудың дамуына, оқуы ойлауының өзгеруіне алып келеді, ал бұл математикалық білімнің мақсаты логикалық ойлау болып, бала өзінің көзқарастарын білуге қол жеткізе алады [6, 17 б.].

Математикалық индуктивті ойлау бастауыш сынып оқушыларында ойлауды дамытудың негізгі аспектілерінің бірі болып табылады. Бұл оларға белгілі бір бақылаулар мен мысалдар негізінде жалпы ережені тұжырымдауға және оны жаңа жағдайларда қолдануға мүмкіндік береді.

Бұл мақалада біз бастауыш сынып оқушыларында математикалық индуктивті ойлаудың даму ерекшеліктерін және оның даму жолдарын қарастырамыз.

Математикалық индуктивті ойлау бастауыш сынып оқушыларының математикалық құзыреттілігінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл ойлауды дамыту балаларға жалпы заңдылықтарды анықтауға және оларды жаңа мәселелерді шешуге қолдануға мүмкіндік береді.

Математикалық индуктивті ойлауды дамытудың негізгі міндеттерінің бірі-сандар мен сандар туралы идеяларды қалыптастыру. Ол үшін нақты объектілермен жұмыс істеуге, оларды салыстыруға және жіктеуге негізделген әдістерді қолдану қажет. Балаларға геометриялық фигураларды құруға, кестелер мен графиктерді құруға тапсырмалар беру керек.

Математикалық ойлау-баланың жалпы интеллектуалды дамуының негізгі компоненттерінің бірі. Математикалық ойлаудың дамуы ерте балалық шақтан басталып, өмір бойы жалғасады. Математикалық ойлаудың маңызды аспектілерінің бірі-балаға тәжірибе мен бақылаулар негізінде қорытынды жасауға мүмкіндік беретін индуктивті ойлау. Математикалық индуктивті ойлауды дамыту бастауыш сынып оқушыларының білім беру процесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Себебі индуктивті ойлау балаларға математикалық есептерді шешуге және дерексіз ойлауды дамытуға негіз болатын нақты мысалдар негізінде жалпы заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік береді.

Бастауыш сынып оқушыларының индуктивті ойлауын дамыту әдістерінің бірі-балаларға заңдылықтар мен жалпы ережелерді табуға мүмкіндік беретін тапсырмаларды қолдану.

Бастауыш сынып оқушыларының математикалық индуктивті ойлауының даму ерекшеліктері. 6 мен 9 жас аралығындағы бастауыш сынып оқушылары математикалық ойлауды дамытудың маңызды кезеңінде, олар Негізгі математикалық дағдылар мен ұғымдарды қалыптастыра бастайды. Бұл жаста баланың индуктивті ойлауы дамудың бастапқы деңгейінде болады және келесі ерекшеліктермен сипатталады:

Нақты мысалдарға назар аудару.

Бастауыш сынып оқушылары нақты мысалдарға бағытталған және әрқашан өз бақылауларын жалпы заңдылықтарға жалпылай алмайды. Мысалы, егер бала екі ақ көліктің жанармай құю станциясына бара жатқанын көрсе, онда ол жанармай құю станциясына баратын барлық көліктер ақ деп тұжырымдай алады.

Абстрактілі ойлаудың төмен деңгейі.

Бастауыш сынып оқушылары сандар мен операциялар сияқты дерексіз ұғымдарды түсіну үшін абстрактілі ойлаудың жеткілікті деңгейіне әлі жеткен жоқ. Олар математикалық ұғымдарды нақты мысалдар мен жағдайлар контекстінде ғана түсіне алады.

Гипотеза жасау қабілеті шектеулі

Кіші мектеп оқушылары нақты мысалдар негізінде гипотезалар жасай алады, бірақ олар әрқашан жалпы гипотезаларды тұжырымдай алмайды. Мысалы, егер бала барлық ақ машиналардың жанармай құюға бара жатқанын көрсе, онда ол жанармай құюға баратын барлық машиналар ақ деп болжауы мүмкін.

Бастауыш мектепте оқушылар математиканың негіздерімен танысады және математикалық есептерді механикалық қайталау арқылы ғана емес, логикалық ойлау арқылы да шешуге болатындығын түсіне бастайды. Бұл жаста балалар белгілі бір сандардың басқалармен байланысты болуы мүмкін екенін және есептерді шешу үшін қолдануға болатын белгілі бір ережелер бар екенін түсіне бастайды.

Математикалық индуктивті ойлауды дамытудың негізгі аспектілерінің бірі-жалпылау және абстракциялау қабілетін дамыту. Ол үшін әртүрлі нысандар мен жағдайларда ортақ белгілерді бөліп көрсету мүмкіндігі қажет. Мысалы, егер балалар сандар тізбегін көрсе 1, 3, 5, 7, 9, олар әрбір келесі Сан алдыңғы саннан 2-ге үлкен екенін байқауы мүмкін. Бұл оларға берілген реттілік үшін жалпы ережені тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Математикалық индуктивті ойлауды дамытудың тағы бір маңызды аспектісі-объектілер мен құбылыстар арасындағы тәуелділіктер мен байланыстарды таба білу. Мысалы, егер балалар өсімдіктердің өсуін бақылап отырса, олар судың болуына байланысты өсуді байқауы мүмкін.

Математикалық индуктивті ойлау-бұл белгілі бір құбылыстарды бақылау негізінде жалпы заңдылықтарды анықтау және оларды жаңа есептерді шешу үшін қолдану мүмкіндігі. Бастауыш сынып оқушыларында индуктивті ойлауды дамыту үшін олардың танымдық белсенділігі мен математикалық құзыреттілігін дамытуға жағдай жасау маңызды.

Бастауыш сынып оқушыларының индуктивті ойлауын дамытудың бір ерекшелігі-олардың сандар мен сандар туралы түсініктерін біртіндеп қалыптастыру. Бастауыш мектепте балалар

математикалық ойлауды одан әрі дамытуға негіз болатын арифметиканы үйренеді. Нақты объектілермен жұмыс істеу, оларды салыстыру және жіктеу балаларға Негізгі математикалық ұғымдар мен заңдылықтарды түсінуге көмектеседі.

Математикалық индуктивті ойлауды дамыту бастауыш мектепте білім берудің маңызды міндеті болып табылады. Бастауыш сынып оқушылары математикалық ойлауды қалыптастыруды бастауға және ақпаратты талдау, синтездеу және жалпылау дағдыларын дамытуға мүмкіндік алады. Төменде бастауыш сынып оқушыларының математикалық индуктивті ойлауын дамытуға көмектесетін бірнеше әдістер мен тәсілдер берілген.

Нақты объектілермен жұмыс. Ойыншықтар, жемістер, текшелер және т.б. сияқты нақты заттармен жұмыс жас студенттерге негізгі математикалық ұғымдар мен заңдылықтарды түсінуге көмектеседі. Мысалы, текшелермен жұмыс істеу кезінде балалар бүтін және бөлік ұғымдарын зерттей алады, сонымен қатар санау және көбейту кезінде заңдылықтарды таба алады.

Жіктеу және сұрыптау тапсырмалары. Жіктеу және сұрыптау тапсырмалары балаларға ақпаратты талдау және синтездеу дағдыларын дамытуға көмектеседі. Мысалы, сіз балаларға ойыншықтарды түсі немесе пішіні бойынша жіктеуге, жемістерді салмағы мен мөлшері бойынша сұрыптауға және т. б.

Логикалық ойлауға арналған тапсырмалар. Логикалық ойлау тапсырмалары ақпаратты талдау, синтездеу және жалпылау дағдыларын дамытуға көмектеседі. Мысалы, сіз балаларға сандар немесе фигуралар тізбегіндегі жалпы ережені табу, есепті шешу алгоритмін құру және т. б. мәселесін шешуге шақыра аласыз.

Ойындар мен басқатырғыштарды пайдалану. Ойындар мен басқатырғыштар-бастауыш сынып оқушыларында математикалық индуктивті ойлауды дамытудың тамаша тәсілі. Мысалы, "дойбы" немесе "шахмат" сияқты логикалық ойлауды дамытуға арналған ойындарды, сондай-ақ "Судоку" немесе "кроссвордтар" сияқты логика мен есептерді шешуге арналған басқатырғыштарды қолдануға болады.

Индуктивті ойлауды дамытудың маңызды шарты-балалар өздігінен зерттеп, тәжірибе жасай алатын орта құру. Мысалы, геометриялық үлгілерден геометриялық фигураларды құруға, бақылаулардан алынған мәліметтер негізінде кестелер мен графиктерді құруға және математикалық есептерді шешуге арналған тапсырмалар балаларға индуктивті ойлау дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Бастауыш сынып оқушыларының математикалық индуктивті ойлауын дамытудың тағы бір ерекшелігі-олардың проблемалық есептерді талдау және шешу қабілетін біртіндеп қалыптастыру. Логикалық ойлауға, алгоритмдерді құруға және әртүрлі шешу стратегияларын қолдануға арналған тапсырмалар балаларға ақпаратты талдау және синтездеу дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Бастауыш сынып оқушыларының математикалық индуктивті ойлауын дамытудағы маңызды сәттердің бірі-ұжымда жұмыс істей білу. Ерлі-зайыптыларда немесе топтарда жұмыс істеу тәжірибе мен білім алмасуға, қарым-қатынас пен қарым-қатынас дағдыларын дамытуға және мәселелерді бірлесіп шешуге ықпал етеді.

Шарттар - алғышарттар ретінде біз оқытушылардың оқушының индуктивті ойлауын дамытуға дайындығын, математика саласында белгілі бір жетістіктердің болуын, индукция принципі бойынша құрылымдалған оқу материалдарын бөліп көрсеттік. Шарттар-жағдайлар ретінде сабақта интеллектуалды-дамытушы орта бөлінеді. Талап ету шарттары ретінде оқушылардың индуктивті ойлауын дамыту бойынша жүзеге асырылатын қызметтің нәтижелері сәйкес келуі тиіс нормаларды белгілейтін диагностикалық аппарат айқындалды.

Оқушылардың индуктивті ойлауын дамыту деңгейлерін қамтитын жинақтаушы жүйе: бастауыш, индуктивті ойлаудың критерийлері мен көрсеткіштерімен анықталатын озық, оңтайлы, ақыл-ой әрекеті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аржанникова, О. В. Системно-структурный подход к усвоению знаний [Текст] / О. В. Аржанникова, А. Н. Крутский, Г. Н. Кузнецова // Психодидактика : сб. избранных материалов первой Всерос. науч.-практ. конф. «Психодидактика высшего и среднего образования». - Барнаул : Изд-во БГПУ, 2007. - С. 70-74.
2. Артур, Б. Индуктивное мышление и ограниченная рациональность [Текст] / Б. Артур // Экон. вестник Ростов. гос. ун-та.-2003.-Т. 1, № 3. - С. 53-61.
3. Богоявленский, Д.Н. Психология усвоения знаний в школе [Текст] / Д.Н. Богоявленский, Н. А. Менчинская. - М. : Изд-во АПН РСФСР, 2013. - 348 с.

4. Жарықбаев Қ.Б. Психология негіздері. Алматы 2005 ж., - 415 б.

5. Жубаназарова Н.С. Бастауыш мектеп оқушыларының математикалық ойлау іс-ірекетін дамыту: Автореф. канд. дис. – А., 2005. - 30 б.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ СОПРОВОЖДЕНИЯ СЕМЕЙ, ВОСПИТЫВАЮЩИХ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ

Психология, магистрант 1 курса Асенова Д.Б.

Научный руководитель: к.пед.н., доцент Садвакасова З.М.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация: Статья посвящена вопросам и современным подходам психолого-педагогического сопровождения семей, воспитывающих ребенка с ОВЗ (ограниченными возможностями здоровья). В статье охарактеризовано состояние данной проблемы в Республике Казахстан, выделены основные виды комплексного сопровождения семей с ребенком с ОВЗ, описаны алгоритм и технологии психолого-педагогического сопровождения таких семей: цели, задачи, направления работы, и ее формы.

Ключевые слова: инклюзивное образование, ребенок с ОВЗ (с ограниченными возможностями здоровья), комплексное сопровождение семей с ребенком с ОВЗ.

Введение

Рождение ребенка с ограниченными возможностями здоровья полностью меняет жизненный уклад семьи. Эти изменения касаются психологического, социального и бытового статуса семьи. Семья находится в состоянии постоянного стресса, если не подготовлена психологически, что влияет на психологический климат в семье. Часто на этой почве происходят конфликты, разводы. Семья, воспитывающая ребенка с трудностями, зачастую изолируется от социума. В таком состоянии родители не способны реально оценить ситуацию и оказать полноценную помощь ребенку-инвалиду, так как сами не компетентны в этом вопросе.

На сегодняшний день в Республике Казахстан социальная политика направлена на развитие необходимых условий для обеспечения полноценной реабилитации детей с ограниченными возможностями здоровья, отклонениями в развитии, их успешной реабилитации, социализации и интеграции в обществе. Кроме того, активно набирает обороты сфера инклюзивного образования: происходит включение в социум каждого ребенка с особыми потребностями в общеобразовательный процесс и осуществление вариативных моделей совместного обучения, социально-педагогическая адаптация, направленная на интеграцию ребенка с ограниченными возможностями здоровья.

Таким образом, семьям, которые воспитывают ребенка с ограниченными возможностями здоровья, нужна психологическая помощь и профессиональная поддержка в процессе повседневной жизни и воспитания ребенка со стороны специалистов, государственных и общественных структур, осуществляемая в форме комплексного сопровождения. Только комплексный современный подход к реабилитации и абилитации ребенка с ограниченными возможностями здоровья способен нормализовать жизнь самой семьи [1 - 13]. На сегодняшний день, данная проблема весьма актуальна, и необходимо обеспечить обобщения современной практики сопровождения семей, воспитывающих ребенка с ОВЗ, в условиях инклюзивного образования, определения основных задач и трудностей данного процесса.

Основная часть.

В современном международном обществе установлена новая культурная норма – уважение к различиям между людьми и признано право человека на индивидуальность, признание и учет социумом его особенностей. Инклюзивность образования состоит как раз-таки в признании этого разнообразия особенностей, возможностей и потребностей, обучающихся в образовательном процессе [1].

В качестве *принципов* государственной политики Республики Казахстан в области образования, помимо других, определены:

- равенство прав всех на получение качественного образования;

- доступность образования всех уровней для населения с учетом интеллектуального развития, психофизиологических и индивидуальных особенностей каждого лица [2, гл.1, с.3].

Такая нацеленность образовательной политики страны очень воодушевляет, и дальнейшее развитие в этом направлении несомненно принесет свои плоды в виде понимающего общества, где ребенок с особыми потребностями – это полноценный член общества, который может также хорошо социализироваться, как и здоровые дети, который в силу своих возможностей может также приносить пользу стране, а не изолироваться от социума и не иметь права на работу и развитие.

Мы в процессе развития этих общественно-политических изменений, и только инклюзивный подход в образовании способен помочь в решении назревших противоречий и задач. Что касается поддержки семей, воспитывающих детей с ОВЗ, в области психолого-педагогического сопровождения уместно применять комплексный подход, или же комплексное сопровождение.

Комплексное сопровождение семей с ребенком с особыми потребностями – это система деятельности, целью которой является оказание помощи родителям в воспитании «особенного» ребенка, коррекционно-развивающей работы с ним, формирование условий для интеграции ребенка в социум. То есть это комплекс реабилитационных мероприятий, разных диагностических, профилактических, коррекционных, организационных и просветительских методов, которые позволяют осуществить решение задач сопровождения [3, с 82].

Обзор научных источников по проблеме исследования и опыт мировой инклюзивной практики дает возможность выделить основные *виды сопровождения*: 1. Психолого-педагогическое сопровождение. 2. Социальное. 3. Информационно-просветительское.

Данное деление относительно, так как на практике сопровождение реализуется в комплексе. Ниже приведем основные положения каждого вида сопровождения.

Психолого-педагогическое сопровождение состоит в совместной командной работе разных специалистов: педагогов, психологов, дефектологов, социальных педагогов и др. Оно нацелено на создание оптимальных условий для развития детей, их учебной деятельности и воспитания, в соответствии с их индивидуальными особенностями, степенью актуального развития, состоянием здоровья.

Психолого-педагогическое сопровождение включает в себя следующие *технологии*:

1. Оценка адаптационно-реабилитационного потенциала семьи, степени психолого-педагогической культуры семьи, родителей, определение оснований проблем семьи, с целью построить работающую программу сопровождения семьи и разработки ее стратегии.
2. Разработка адаптивных программ образования по каждой дисциплине, привлечение родителей к формированию индивидуального образовательного пути, помощь в понимании и освоении данной программы.
3. Организация междисциплинарных консилиумов профессионалов, целью которых является выстроить и дать оценку тактических мер психолого-педагогического сопровождения ребенка, выработки рекомендаций, мотивирование родных к активному разрешению появляющихся проблем.
4. Психокоррекционная работа с родителями.
5. Обучение навыкам эффективного общения внутри семьи для формирования адекватной самооценки и реализации эмоциональной поддержки друг другу.
6. Проведение социокультурных мероприятий для семей, нацеленный на улучшение психологического состояния, преодоление социальной изоляции, путем посещения театров, музеев, концертов, различных мастер-классов и т.п.
7. Технология тьюторского сопровождения, которая состоит в консультировании детей и родителей по разным вопросам выбора и овладения программ обучения, формирования индивидуальной программы образования [4, с. 204].

Перейдем к социальному сопровождению семьи с ребенком с ОВЗ. Данный вид сопровождения реализуется специально сформированными государственными структурами, которые имеют достаточные ресурсы и устойчивые связи для оказания помощи семьям, воспитывающих «особенного» ребенка. К современным *формам, технологиям социального сопровождения семей*, воспитывающих детей с ОВЗ относятся следующие:

1. технологии картографирования ресурсов территории для формирования службы социального сопровождения семей;

2. методы посещения семей на дому, с помощью которой можно привлечь семью к сотрудничеству, провести профилактику социального изолирования;
3. создание службы личных помощников, для проведения индивидуальной работы с семьей;
4. формирование службы семейного консультирования, в том числе и в режиме онлайн;
5. клубы, направленные на оптимизацию психологической и социально-правовой стороны семьи;
6. формирование сети консультативно- обучающих кабинетов для родителей, при которых происходит обучение родителей навыкам ухода за детьми с особыми потребностями, навыкам развивающих занятий, оказание родителям бесплатной, доступной, качественной помощи;
7. создание выездных консультативных команд, в которые могут входить дефектологи, психологи, социальные педагоги, неврологи и другие, с целью работы в отдаленных от крупных мегаполисов местах для осуществления занятий, реабилитации, консультаций, семинаров и т.п.
8. осуществление правовой поддержки родителей, путем создания специальных сайтов, проведение обучающих тренингов, семинаров, дискуссий и пр.
9. создание особых программ, целью которых является повышение компетентности родителей «особенных» детей, в условиях дистанционного обучения [5].

Следующим видом сопровождения семей с ребенком с ОВЗ является информационно-просветительское сопровождение, которое заключается в осведомлении родителей всех обучающихся о ценностных смыслах инклюзивного образования, а также просвещение родителей по вопросам развития детей с особыми потребностями.

В нашей стране информационно-просветительское сопровождение осуществляется в качестве подготовки школьного сообщества, которая предполагает предварительную и текущую работу администрации и специалистов СППС (социально-психолого-педагогической службы) с педагогическим коллективом, с учениками, родителями с целью формирования толерантной культуры поведения. Применяются такие формы деятельности, как беседы, семинары дидактические игры, просмотр социальных роликов, обсуждение кинофильмов, статей, книг и т.д. [6, с. 40].

Основные задачи сопровождения семей, воспитывающих ребенка с ОВЗ заключаются в следующем:

- оказание психологической поддержки ребенку с ОВЗ и его родителям;
- улучшение детско-родительских отношений;
- формирование условия для эффективной социальной адаптации;
- оптимизация эмоционального климата внутри семьи;
- улучшение супружеских отношений [3, с. 81].

Ряд авторов, В.В. Ткачева [7, с.28], И.И. Мамайчук [8, с. 14], В. Сатир [9, с.6] и др., выделили **алгоритм психолого-педагогического сопровождения** семьи, воспитывающей ребенка с ОВЗ:

- нахождение контакта с семьей особого ребенка, стимулирование всех членов семьи на взаимодействие;
- исследование семьи: выявление особенностей функционирования семьи и потенциала;
- оценивание возможностей оказания психологической помощи;
- выбор направлений деятельности в зависимости от результатов диагностики;
- комплексная слаженная работа специалистов, направленная на оказание консультативной и коррекционной поддержки;
- анализ полученных результатов.

Психологическая деятельность должна быть осуществлена в *трех основных направлениях*:

1. Психологическая диагностика;
2. Психологическое консультирование;
3. Психологическая коррекция.

Психологическая диагностика базируется на принципах, которые были сформулированы В.И. Лубовским, Т.В. Розановой [10] и др. К этим принципам относятся гуманность, комплексность, всестороннее и целостное обследование ребенка с особыми потребностями, динамическое изучение, качественно-количественный подход к анализу результатов.

Психологическое консультирование семей с ребенком с ОВЗ заключается в поиске разрешения проблемных ситуаций психологического, воспитательного, медико-социального характера.

Процедура консультирования включает в себя обсуждение проблем, появляющихся в разные периоды жизни ребенка: восприятие физического дефекта ребенка с ОВЗ родителями и обществом, создание навыков самообслуживания, воспитание «бытовой» самостоятельности, необходимость обеспечения пространства для детской инициативы, формирование адекватных представлений о возможностях ребенка, раскрытие его будущих перспектив и др. Такие консультации проводятся систематически и направлены на выявление и обсуждение выработки стратегии поведения родителей в кризисных ситуациях [12].

Психокоррекционная работа основана на следующих принципах [7]: принцип единства диагностики и коррекции развития; принцип гуманистической направленности психологической поддержки; принцип интегративного применения методов и приемов психокоррекции; принцип установления гармонии внутри семьи; принцип лично-ориентированной помощи; принцип создания позитивного отношения к ребенку; принцип улучшения воспитательных мер, применяемых родителями в рамках детско-родительских отношений; принцип целостности воспитательного воздействия семьи, образовательных учреждений и специалистов СППС.

Наиболее эффективными *методами коррекционного влияния на эмоциональную и когнитивную сферу* выступают: создание игровых ситуаций; проведение тренингов; включение в работу психогимнастики и релаксации для снятия мышечного напряжения; использование дидактических игр.

Кроме того, стоит обратить внимание на формы и методы работы с родителями, которые были сформулированы Силаевой Е.Г. и Ткачевой В.В. [7, 11]. К ним относятся:

- Дни открытых дверей – родители могут присутствовать на занятиях и наблюдать за деятельностью специалистов.
- Семинары-практикумы – происходит знакомство родителей со специализированной литературой, играми, родители учатся применять изученный материал на практике.
- Проведение совместных праздников, на которых родители могут увидеть достижения своего ребенка.
- Формирование родительских сообществ, кружков, целью которых является сплочение родителей детей с ОВЗ, где они могут расширить свой круг общения, так как в таких семьях отмечается высокий уровень социальной изолированности.
- Выпуск специализированных печатных изданий и отдельных статей, с целью повышения информационной осведомленности родителей в вопросах развития, обучения, воспитания, защиты прав и интересов ребенка.
- Помощь в поиске источников поддержки семьи (материальной, социальной, медицинской, образовательной, духовной, психолого-педагогической).
- Тренинги, нацеленные на освоение и осознание скрытых возможностей и ресурсов, переосмысление проблем для уменьшения стресса и негативных эмоций.
- Персональная и групповая психокоррекционная деятельность с применением элементов сказкотерапии, игротерапии, хореотерапии, песочной терапии, арт-терапии и пр.

Заключение.

Таким образом, психолого-педагогическое сопровождение семей, воспитывающих ребенка с ОВЗ – это целая технология, которая делает возможным оказание помощи и поддержки семье ребенка в решении проблем ее жизнедеятельности, которые возникают на всех этапах жизненного цикла семьи. Главная цель такого сопровождения – это наиболее эффективное содействие семьям в различных сферах – в всестороннем развитии, в положительной социализации, реабилитации и абилитации ребенка с особыми потребностями.

Методы психолого-педагогического сопровождения семьи, воспитывающей ребенка с ОВЗ основывается на системном и комплексном подходах, включающих в себя психодиагностику, консультирование и психокоррекцию, осуществление которых характеризуется вариативностью и основывается на психологические резервы [13, с. 89].

Список литературы:

1. «Равенство и инклюзивный подход в образовании. Руководство по подготовке, пересмотру и оценке планирования в секторе образования» (совместный продукт Инициативы Организации Объединенных Наций в области образования и др. международных организаций) - 2010.

2. Закон РК «Об образовании» (с [изменениями и дополнениями](#) по состоянию на 26.02.2023 г.)
3. Косарева А.А., Фоминых Е.С. Организационно-содержательные аспекты психолого-педагогического сопровождения семьи ребенка с ограниченными возможностями здоровья. Концепт. 2017. - Т.35 - с. 79-84
4. Чемерилова И.А., Иванова Е.К. Современная практика сопровождения семей, воспитывающих детей с ограниченными возможностями здоровья. Мир науки, культуры, образования. № 4 (83) - 2020. - с. 203 – 206
5. Степанова Н.А., Лещенко С.Г., Хаидов С.К. Психолого-педагогическое сопровождение семьи ребенка с ограниченными возможностями здоровья: организация, содержание, воспитание, технологии. Современные проблемы науки и образования. 2017. - № 5 – С.3
6. Елисеева И.Г., Ерсарина А.К. Психолого-педагогическое сопровождение детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательной школе: метод. рекомендации/ Алматы: ННПЦ КП, 2019. – с.37-41
7. Ткачёва В.В. Работа психолога с матерями, воспитывающими детей с тяжёлыми двигательными нарушениями // Дефектология. – 2005. - №1 – с. 25-34.
8. Мамайчук И.И. Психологическая помощь детям с проблемами в развитии. – СПб.: Речь, 2006. – 224 с.
9. Сатир В. Психотерапия семьи. – СПб.: Речь, 2010. – 285 с.
10. Лубовский В.И., Розанова Т.В., Солнцева Л.И. Специальная психология: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Под ред. В.И.Лубовского. – 2-е изд., испр. – М.: Издательский центр «Академия». 2005. – 464 с.
11. Силяева Е.Г. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования. – М.: Академия, 2005. – 192 с.
12. Бэндлер Р., Гриндер Дж., Сатир В. Семейная терапия / Пер. с англ. Ю.С. Уокер. М, 2000. – 160 с.
13. Фоминых Е.С. Психологические ресурсы лиц с ограниченными возможностями здоровья как фактор инклюзии в общество // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 20. – С. 86–92.

САМООЦЕНКА, УВЕРЕННОСТЬ В СЕБЕ И САМОЦЕННОСТЬ ЛИЧНОСТИ

*Психология, докторант 2 курса Ауельбекова Н.Ж.
Научный руководитель: д.психолог.н., профессор Ахтаева Н.С.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация: В данной статье рассматривается самооценка, ее отличие от уверенности в себе, анализируется и раскрывается понятие самооценности человека, как фундамента для формирования здоровой самооценки, представлены статьи зарубежных ученых о корреляции самооценки с удовлетворенностью жизнью, стрессом, психологическим благополучием, тревогой и т.д.

Кроме того, раскрываются причины, по которым необходимо повышать самооценку, а также рассматриваются преимущества и недостатки высокой и низкой самооценки для улучшения качества жизни, сравнивается безусловное признание личности по факту рождения и самооценка, как инструмент для сравнения людей.

Ключевые слова: самооценка, уверенность в себе, самооценность, психологическое благополучие, раскрытие потенциала, саморегуляция.

Успешного человека отличает одно очень важное качество и это - высокая самооценка, которая формируется путем саморазвития, активной деятельности, принятия ответственности и приобретения нового опыта. Результаты исследования Esther С. А. Mertens показали, что повышение самооценки и саморегуляции приводит к одновременному повышению психологического благополучия и эмоциональной устойчивости[1, с.502].

Гёте: «В глубине человека заложена творческая сила, которая способна создать то, что должно быть, которая не даст нам покоя и отдыха, пока мы не выразим ее». Успех и внутреннее удовлетворение приносит то, что человек по-настоящему любит делать [2, с. 7].

Согласно исследованию Vilca-Pareja, самооценка, устойчивость и эмоциональный интеллект коррелируют с удовлетворенностью жизнью, и именно самооценка предсказывала удовлетворенность жизнью. Чувство удовлетворенности зависит не от внешних обстоятельств, а от внутреннего восприятия самого человека.

Существует разница между самооценкой и уверенностью в себе. Самооценка – это отношение человека к самому себе, определение своей ценности, а уверенность в себе – это способности, которыми человек обладает и уверенность в том, что он может. Уверенность в себе – это практическая ценность человека, а фундаментальная ценность – это самооценка. Индивидуальная ценность человека не зависит от материальных достижений, и самооценка должна формироваться на основе достоинства человека. Жизнь человека бесценна и уникальна, просто по факту рождения. Человек – это произведение искусства Творца. Самоценность дана от природы если просто понять эту истину, то она может стать крепким фундаментом личности. Это безусловное признание личности, как таковой. Это уважение человека за то, что он человек. Это умение оставаться человеком, человечность и сострадание к ближнему. Самоценку же можно рассматривать как инструмент для сравнения людей. Это признание достоинства, исходя из достижений человека и его места в социальной системе. Самоценность можно рассматривать как синоним любви к себе или безусловное принятие себя. Она не зависит от внешних факторов и обстоятельств и именно поэтому хорошо сформированная самоценность остается неизменной. Принятие своей самоценности, помогает человеку сохранить внутреннюю независимость. Самоценность включает в себя независимость от чужого мнения, проявление заботы и интереса к себе, спокойное отношение к одиночеству и построение жизни исходя из собственных интересов [7].

Нежеланные дети, лишённые ощущения ценности и важности по праву рождения со стороны родителей, вынуждены заслуживать любовь с самого раннего возраста. Человек обладающий внутренней самоценностью умеет слышать свое тело, свои потребности, желания и ориентируется на себя, принимая важные решения в жизни, от которых зависит его дальнейшая жизнь. Нужно просто полюбить себя и заботиться о себе как о маленьком ребенке. Человек, который осознает свою индивидуальную ценность, с таким же трепетом и уважением будет относиться и к другим людям. Опора на внешнее одобрение людей, сравнение себя с другими загоняет человека в депрессию. Возможно, в некоторых случаях это может мотивировать человека на новые достижения, но это будет происходить через боль, страх, преодоление и с четкой, внутренней убежденностью, что я недостоин. Такой человек может достигать хороших результатов, но полного удовлетворения и ощущения счастья испытывать не может. Это может быть минута счастья, но его все время будет что-то не устраивать в себе и в окружающих людях, и он будет постоянно стремиться все к большим и большим достижениям, пролетая огромные отрезки жизни не успев насладиться ничем.

Человек с высокой самооценкой, более удовлетворен своей жизнью, имеет более широкий круг общения, достигает более высокого и стабильного уровня жизни и менее подвержен психологическим проблемам и физическим заболеваниям, чем человек с низкой самооценкой, так как воплощает в жизнь свои цели, не теряя времени на обдумывание своего плана. В то время как человек с низкой самооценкой, придерживается стратегии избегания неудачи, долго обдумывает свои решения и боится что-то изменить, тем самым теряя новые возможности. Человек с низкой самооценкой боится совершить ошибку, медлит в принятии решений, а человек с высокой самооценкой каждый раз расширяет свои границы, приобретает новый опыт, рискует и принимает решения быстро, беря всю ответственность за свои решения на себя.

Укреплять свою уверенность через неудачи – это самый верный путь саморазвития. Необходимо использовать неудачу как возможность учиться и расти, пробуя что-то новое и идя на просчитанный риск. Можно прожить всю жизнь, даже не испытав свои силы и не узнав, на что ты способен и чего ты стоишь, а можно прожить несколько жизней одновременно, изучив несколько разных профессиональных сфер и имея несколько увлечений, которые заряжают энергией и поднимают уверенность в себе.

Устойчивость мира в его многообразии, то же самое касается и человека, чем больше у человека увлечений и опыта в абсолютно разных сферах жизни, тем более устойчивее будет его самооценка. Концентрация только на одной сфере в жизни, делает человека более уязвимым с в

случае неудачи, а наличие нескольких увлечений и опыта в разных сферах увеличивает достижение успеха в несколько раз.

Karin Schraml в своем исследовании 2011 года, обнаружила взаимосвязь между самооценкой и стрессом. В ситуации сильного стресса, человек будет хуже относиться к себе и иметь больше проблем со сном по сравнению с человеком, который не испытывает стресс [3]. В состоянии стресса у человека падает самооценка, так как она зависит от уровня энергии. Самооценка влияет на наше мышление, поведение и на стиль общения. Опираясь на свою самооценку, человек представляет себя другим и транслирует информацию о том, как можно и нельзя поступать по отношению к нему. Другой человек считывает эту информацию и непроизвольно относится к нам так, как мы этого хотим. Именно поэтому, один человек поступает с разными людьми абсолютно по-разному. Независимо от того, насколько красиво человек будет выглядеть, если нет внутренней уверенности в своей неотразимости, это будет считываться другими людьми.

Надо просто разрешить себе все, о чем вы мечтаете и принять себя таким, какой вы есть со всеми недостатками и достоинствами, ведь именно они и делают каждого из нас уникальными и неповторимыми. Естественное поведение и внутренняя свобода от внешней оценки людей и будет залогом неотразимости каждого, кто пойдет на встречу к себе настоящему и будет вести себя так же свободно и непосредственно, как это делают дети. Скрывая себя настоящего под разными масками и играя на публику, человек тратит огромное количество энергии в пустую. Все ответы внутри нас. Задача каждого человека раскрыть свой потенциал, идти смело по жизни и не бояться совершать ошибки. Именно через ошибки, взлеты и падения, человек приходит к своей цели. Раскрывая свой потенциал, человек становится гораздо счастливее и увереннее в себе.

Стихи Руми, написанные в XIII веке:

Ты родился с возможностями.

Ты родился с уверенностью и добротой.

Ты родился с мечтами и идеалами.

Ты родился с величием.

Ты родился с крыльями.

Ты родился не для того, чтобы ползать.

У тебя есть крылья.

Научись пользоваться ими и лети [4, с. 142].

Baumeister, Campbell, Krueger ассоциируют высокую самооценку с улучшением эмоциональной устойчивости и повышением стандартов для самого себя. Кроме того, самооценка является существенным фактором, который связан с уровнем счастья [5]. Самооценка тесно связана с тревогой, поэтому считается, что повышенная самооценка действует как буфер против развития тревоги, в то время как низкая самооценка не защищает от стрессовых жизненных обстоятельств, а возможно даже и усугубляет эмоциональное состояние человека.

Высокая самооценка влияет на все сферы нашей жизни. Исследования показывают, что люди с высокой самооценкой более настойчивы в достижении своих целей, что ведет к более высоким результатам, чем люди с низкой самооценкой. Человек с высокой самооценкой более гибкий в социальных взаимоотношениях, доброжелателен, руководствуется своей интуицией и открыт для нового опыта, а человек с низкой самооценкой боится всего нового, отличается ригидностью и бунтарством, защитным поведением, уступчивостью, а иногда и враждебностью.

Смысл повышения самооценки заключается не только в том, чтобы чувствовать себя лучше, но и для осознанного перехода на более качественный уровень жизни, быстрого реагирования на меняющую реальность и приобретение новых возможностей. Она помогает лучше справляться с проблемами, наблюдать за происходящим более осознанно, эмоционально не вовлекаясь в сам процесс, быстрее подниматься после падения, достигать большего и жить полноценной жизнью.

Высокую самооценку можно сравнить с иммунной системой сознания, которая обеспечивает устойчивость и способность к быстрому восстановлению. Не так важны наши достижения, как внутренняя убежденность в том, что ты сможешь пройти весь этот путь снова и получишь такой же результат. Низкая самооценка подрывает способность человека действовать. Признаком недостатка здоровой самооценки является неумение признавать свои ошибки. Развитие самооценки уменьшает тревогу и депрессию [6, с. 340]. Общительные люди с более сильными социальными связями, как правило имеют более высокую самооценку.

Хорошо развитое чувство личной ценности коррелирует с добротой, щедростью, сотрудничеством, духом взаимопомощи. Когда отсутствует страх, уверенность является естественным состоянием человека, а как известно все самое лучшее находится по ту сторону страха. Страшно сделать первый шаг, а когда ты уже попробовал и переступил черту зоны комфорта, то появляется желание попробовать что-то новое и неизвестное, так как преимуществ намного больше, чем простое бездействие и пустые размышления об упущенных возможностях. При этом надо учитывать, что всему свое время и то, что ты не рискнул сделать сейчас, позже ты возможно просто не сможешь осуществить из-за того, что у тебя уже не хватит сил это сделать. Человек, однажды рискнувший, никогда не захочет вернуться в свою прежнюю жизнь. Самое важное наладить контакт со своим внутренним ребенком, быть в гармонии с собой, слышать свой внутренний голос и идти по зову сердца. Только так можно прожить полноценную, насыщенную, а самое главное свою жизнь. Для поддержания здоровой самооценки на уровне, необходимо постоянное движение вперед, активные действия, саморазвитие и общение с людьми, тогда человек будет всегда в тонусе. Бездействие, наличие свободного времени, отсутствие работы и размышления, приводят к падению самооценки, повышению тревожности и к появлению депрессии. Важно понять, что изначально по факту рождения в нас заложено одинаковое количество талантов, но проявить их и воплотить в жизнь, мешает отсутствие доверия к себе и неуверенность в своих силах. Если человек сделает один шаг навстречу к себе, то его уже не заставишь жить прежней жизнью и его уже ничего не остановит. Самоценность — это то, насколько я достоин уважения и любви, независимо от того, каких результатов я добился в данный момент. Решающим фактором является человеческое достоинство. Самоценность не нуждается в доказательствах. Самооценка не имеет ничего общего со стремлением сделать себя выше других. Это про отношения человека с самому себе и к своей реальности. Самое ценное в жизни находится, гораздо ближе, чем те цели, которые мы себе устанавливаем.

Список литературы:

1. Mertens E. C. A. et al. Parallel changes in positive youth development and self-awareness: The role of emotional self-regulation, self-esteem, and self-reflection // *Prevention Science*. – 2022. – Т. 23. – №. 4. – С. 502-512.
2. Парфентьева Л. 100 способов изменить жизнь. Часть 1 — «Манн, Иванов и Фербер (МИФ)». – 2015 – С. 7.
3. Karin S. Stress symptoms among adolescents: The role of subjective psychosocial conditions, lifestyle, and self-esteem // *Journal of Adolescence*. – 2010. – 34(5).
4. Каньете Курро. Верить себе: как начать себя ценить, научиться управлять эмоциями и стать счастливым. Москва. – 2022 – С. 142.
5. Baumeister R. F., Campbell J. D., Krueger J. I. Does High Self-Esteem Cause Better Performance, Interpersonal Success, Happiness, or Healthier Lifestyles? // *Psychological Science in the Public Interest*. – 2003. – №. 4. – С. 1-44.
6. Бранден Н. Шесть столпов самооценки. — «Манн, Иванов и Фербер (МИФ)». – 2021. – С. 340.

ҚОҒАМДАҒЫ ТӘУЕЛДІ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ ТАБЫСҚА ЖЕТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Тұлға және ұйымдастырушылық психология, I курс магистранты Әбілқасым А.
Ғылыми жетекші: психол.ғ.к., доцент Калымбетова Э.К.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Андатпа: Мәдениеттегі динамизм және жеке құндылық бағдарлары табыс сияқты әлеуметтік-мәдени құбылыста өз ізін қалдырады. Ол өмірлік мәні күнделікті сана арқылы анық жүзеге асатын, бірақ оның мағыналары мен семантикасында бейнеленетін қарым-қатынастарының жан-жақтылығына байланысты психологиялық мәні кейде анық байқала бермейтін ұғымдардың бірі ретінде жіктеледі. Тәуелділік қатынастардың өзара тәуелділердің құндылық-семантикалық саласына әсер ететіні, өзара тәуелділердің құндылық-семантикалық сферасының мазмұндық сипаттамалары өзгеретіні дәлелденді. Басқа нәрселермен қатар, адамның өз өмірі, болашағы туралы идеялары, әлемнің бейнесі, сәттілік идеясы өзгеруі мүмкін. Зерттеуге өзара тәуелді қарым-қатынастағы 167 әйел қатысушы қатысты. Зерттеу әдістері: «Табысты кәсіби қызмет туралы

идеяларды зерттеу» әдістемесі (О. Ю. Клочкова); «Табысқа мотивация және сәтсіздіктен қорқу» әдістемесі (А. А. Реан); «Жетістікке жетуден қорқу көріністерін өзін-өзі бағалау» әдістемесі (Г.В. Турецкая); қарым-қатынастардағы өзара тәуелділікті өлшеу шкаласы (Л. Спанн-Д. Фишер, В. Д. Москаленко бейімделген). Статистикалық талдау және деректерді өңдеу Microsoft Excel 7.0 және SPSS (22.0) бағдарламалары арқылы жүзеге асырылатын болады. Деректерді салыстырмалы талдауымыз өзара тәуелділіктің жоғары және қалыпты деңгейі бар әйелдердегі табыс көрсеткіштерінің елеулі айырмашылықтарын, сондай-ақ өзара тәуелділік деңгейі мен табыс идеялары арасындағы байланысты анықтауға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: тәуелді қарым-қатынас, табыс, өзара тәуелділік, мотивация

Kipicne

Қазіргі ғылыми әдебиеттерді талдау өзара тәуелді қарым-қатынас тақырыбы соңғы онжылдықтағы ең көп кездесетін мәселелердің бірі болып табылатындығын, жеке адамдарға ғана емес, сонымен қатар, жалпы қоғамға да әсер ететінін, адамдар арасындағы күрделі және ауыр аддиктивті қарым-қатынасқа өзара тәуелділік үшін қолайлы жағдай жасайтындығын айтуға мүмкіндік береді.

Кейде адам екінші адаммен қарым қатынаста бақытсыз, бірақ онсыз өзін одан да нашар сезінуі мүмкін, бұл махаббат қарым-қатынасының ерекше түрін сипаттайды. Мұндай қарым қатынас қуаныштың орнына психологиялық ыңғайсыздықты, қайғы мен қызғанышты тудырады, бірақ адам оларды бұзуға дайын емес болады. Бұл махаббатқа эмоционалды өзара тәуелділік немесе өзара тәуелді қарым-қатынас болып табылады.

Өзара тәуелді қарым - қатынас – бұл кез-келген тәуелділікті бастан кешіретін адамға, яғни аддиктке шамадан тыс, патологиялық тәуелділігі. Көбінесе өзара тәуелді қарым - қатынас алкогольге құмар, нашақор және т.б. адамдардың отбасы мүшелерінде дамиды.

Қазақ қоғамының негізгі құрылымдарының, қоршаған ортаның тез өзгеруі адам өмірінің өзгеруіне де ықпал етеді. Ал бұл адамның психологиялық жағдайына тікелей әсер етіп, кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруда көрініс тауып, тұлғаның дамуына түрткі болып табылады. Көптеген ғалымдар жеке тұлғаның жетістікке жету бағытын тұлға мен қоғам дамуының ажырамас бөлігі ретінде анықтайды.

Мәдениеттегі динамизм және жеке құндылық бағдарлары табыс сияқты әлеуметтік-мәдени құбылыста өз ізін қалдырады. Ол сол ұғымдардың бірі ретінде жіктеледі, оның өмірлік мәні күнделікті сана айқын түсініледі, бірақ оның мағыналары мен қарым-қатынастарының семантикасында көрсетілген көп қырлылығына байланысты психологиялық мәні кейде анық емес. Психология ғылымында табысқа жету мәселелеріне тиісті көңіл бөлінеді және бұл тақырып әртүрлі теориялық позициялардан қарастырылып, шетел ғылымында зерттелген: С.Бандура, А.Маслоу, К.Левин, Д.Кун, Л.Монахан, Ф.Салили, П.Шавер, К.Шиббе, Р.Борнштейн және т.б. [3]. Дегенмен, тәуелді қарым-қатынастағы адамдарда қажетті дағдылар жетіспейді, нәтижесінде қарым-қатынастар бұзылады және тиімсіз жұмыс істейді. Құбылыс ретінде психологияда «өзара тәуелділік» (codependency) салыстырмалы түрде жақында ғана оқшауланған. Бұл терминді қай жерде, қашан және кім алғаш қолданғанын ешкім білмейді. Бастапқыда бұл ұғым маскүнеммен немесе нашақормен бірге өмір сүру немесе жақын қарым-қатынас ретінде түсінілді. Содан кейін бұл кез-келген дисфункционалды адаммен бірге өмір сүрумен немесе жақын қарым-қатынаспен байланысты болды. Сөздің жалпы мағынасында: өзара тәуелділік-бұл біреуге немесе бір нәрсеге ойдың тұрақты шоғырлануы және адамға немесе объектіге тәуелділік (эмоционалды, әлеуметтік, кейде физикалық). Кейде бұл басқа адамға тәуелділік барлық басқа қарым-қатынастарға әсер ететін патологиялық жағдайға айналады [11]. Зерттеудің негізін М.Битти, Р.Субби, Э.Ларсен, Уекшайдер-Круз, Г.Клод, Э.Смит, А.Магер, А.Магер, М.Битти, Р.Субби, Э.Ларсен сияқты шетелдік авторлардың өзара тәуелділік мәселесін зерттеуге арналған еңбектері құрайды. М.Битти, П.Кауфман, Э.Смит, Б.Уайнхольд, Дж.Уайнхольд. Табиғатты зерттеу Э.Фромм, Э.Берн, К.Роджерс және т.б [8, 9, 10].

Қазіргі заманда қоғам адамдардың материалдық құндылықтарға және жайлылықтың әртүрлі құрамдастарына ұмтылуымен сипатталады. Бұл сыртқы табысқа табынуды, қомақты ақшаға ие болуға ұмтылуды, кәсіби қызметте өзін-өзі анықтауды және жоғары лауазымдарға жетуді, әртүрлі ләззаттарды үнемі алуды және т.б. тудырады. Қазіргі уақытта саны табыс [9]. Біз сәттілік пен жетістікке жету бірдей ұғымдар деген ұстанымды ұстанамыз. Тиісінше, сәттілік деп біз субъектінің қоғамның әлеуметтік бағдарларын көрсететін, ол үшін маңызды мақсаттарға жету жөніндегі қызметінің оң нәтижесін білдіреміз. Табыс критерийлерін бөліп көрсете отырып, біз келесідей

сыртқы және ішкі деп бөлуді көреміз, біріншісі адамның көрінетін жетістіктерін, екіншісі адамның ішкі әлемін және мақсатқа жету оған қалай әсер ететініне қатысты. Бірақ бәрінің басты критерийі- бұл өз өміріне қанағаттану сезімі.

Өзара тәуелді мінез-құлықты зерттеу әдетте коммуникативті саланы, өзара тәуелділікті түзетуді, өзара тәуелділіктің әртүрлі басқа тәуелділіктермен байланысын зерттеудің негізгі ағымында жүргізіледі, өзара тәуелді тұлғаның мәні мен өмірлік идеяларының өзгеруіне арналған зерттеулер өте аз, біз табыс туралы идеялардың өзгеруі туралы зерттеулерді кездестіргеніміз жоқ.

Материалдар мен тәсілдер

Зерттеу жұмысында қолданылатын әдістемелер келесілер: «Табысты кәсіби қызмет туралы идеяларды зерттеу» әдістемесі (О. Ю. Клочкова); әдістемесі «Табыс мотивациясы және сәтсіздіктен қорқу» (А. А. Реан); «Жетістікке жетуден қорқу көріністерін өзін-өзі бағалау» әдістемесі (Г.В. Турецкая); қарым-қатынастардағы өзара тәуелділікті өлшеу шкаласы (Л. Spann-Д. Фишер, В.Д. Москаленко бейімделген).

Материалдар және әдістеме

Ендігі кезекте әр әдістемеге жеке тоқталатын болсақ, бірінші бұл "Табысты кәсіби қызмет туралы идеяларды зерттеу" әдістемесі (О. Ю. Клочкова). О. Ю. Клочкова: "табыс - бұл әлеуметтік немесе жеке нормативтерден едәуір асатын, мақсатты және тиімді ұйымдастырылған адам қызметінің нәтижесі болып табылатын оң бағаланған жетістік", - деп түсіндірді [2].

Екінші әдістеме "Табыс мотивациясы және сәтсіздіктен қорқу" сауалнамасы (А. А. Реан). Бұл табысқа деген ынтаны және сәтсіздіктен қорқуды өлшейтін әдіс. Бұл тест адамның мінез-құлқы қандай бағытқа ұмтылатынын анықтауға мүмкіндік береді: жетістікке жетуге немесе сәтсіздікке жол бермеуге деген ұмтылыс. Осы екі нұсқаның біреуінің артықшылығы көбінесе біздің талаптарымыздың деңгейін анықтайды-біз үлкен жетістікке жету үшін алдымызға қиын міндеттер қоюға дайынбыз ба, әлде көңілсіздікті сезінбеу үшін қарапайым мақсаттарды таңдаймыз ба.

Табысқа деген мотивация оң мотивацияға жатады. Мұндай мотивациямен адам бизнес бастай отырып, сындарлы, жағымды нәтижеге қол жеткізуді көздейді. Адамның белсенділігі табысқа деген үміт пен табысқа жету қажеттілігіне негізделген. Мұндай адамдар әдетте өзіне, өз қабілеттеріне сенімді, жауапты және белсенді болып табылады. Олар мақсатқа жетудегі табандылықпен ерекшеленеді.

Сәтсіздікке деген мотивация теріс мотивацияға жатады. Мотивацияның бұл түрінде адамның белсенділігі сәтсіздіктен, айыптаудан, жазадан аулақ болу қажеттілігімен байланысты. Жалпы, бұл мотивацияның негізінде аулақ болу идеясы және теріс үміттер идеясы жатыр. Істі бастағанда, адам ықтимал сәтсіздіктерден алдын-ала қорқады, жетістікке жету жолдары туралы емес, осы гипотетикалық сәтсіздіктерден аулақ болу жолдары туралы ойлайды.

Сәтсіздікке итермелейтін адамдар, әдетте, алаңдаушылықтың жоғарылауымен, өз қабілеттеріне деген сенімділіктің төмендігімен ерекшеленеді. Олар жауапты тапсырмалардан аулақ болуға тырысады, қажет болған жағдайда аса жауапты тапсырмаларды шешу дүрбелеңге жақын күйге түсіруі мүмкін. Кем дегенде, бұл жағдайларда олардың ситуациялық алаңдаушылығы өте жоғары болады. Мұның бәрі, сонымен бірге, іске өте жауапты көзқараспен біріктірілуі мүмкін [1].

Келесі әдістемеге келер болсақ, ол «Жетістікке жетуден қорқу көріністерін өзін-өзі бағалау» әдістемесі (Г. В. Турецкая). Г.В.Турецкая тұжырымдамаға келесі анықтама береді: сәттіліктен қорқу бұл әйелдерге тән сипаттама, онымен байланысты мағыналы емес салдарларға байланысты сәттіліктен аулақ болудан көрінеді. Г.В.Турецкаяның тұжырымдары бойынша табыстан қорқу дәстүрлі әйелдерге қарағанда жанашыл әйелдерге көбірек тән, табысқа жетуден қорқу феноменін ашуда ерте әлеуметтену ерекшеліктерінің өзіндік салмағы өте жоғары, ал ауырлық орталығы. Зерттелетін құбылыс ішкі салада емес, сыртта, жалпы мәдениет пен қарым-қатынас контекстінде [4].

Төртінші әдістемеге тоқталсақ: Қарым-қатынастағы өзара тәуелділікті өлшеу шкаласы (Л. Spann, Д. Фишер, В. Д. Москаленко бейімдеген). Бұл әдістемеді өзара тәуелділік адамның жеке басына және өз қажеттіліктеріне қызығушылықтың жоқтығы немесе аз болуымен, сондай-ақ басқа аспектілердегі зиянмен барлық нәрседі басқа адамға сенуге деген дисфункциялық ұмтылыс ретінде түсініледі (Дж. Фишер, Л. Spann. Кроуфорд, 1991). Әдістемені орыс тілді респонденттерге психотерапевт, психиатр-нарколог Валентина Дмитриевна Москаленко бейімдеген. Сауалнаманың орыс тіліндегі нұсқасы В.Москаленконың «Тәуелділік: отбасылық ауру» кітабында жарияланған [5]. В. Д. Москаленко зерттеулері бойынша: «Өзара тәуелді адам - бұл басқа адамның мінез-құлқын бақылауға толығымен берілген және өзінің өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандыру туралы мүлдем ойламайтын адам».

Өзара тәуелділер:

- 1) химиялық тәуелді адаммен некеде немесе жақын қарым-қатынаста болатын адамдар;
- 2) ата-анасының біреуі немесе екеуі де химиялық тәуелділіктен зардап шегетін адамдар;
- 3) эмоционалды репрессиялық отбасында өскен адамдар.

Отбасылық мәселелер

Дені сау отбасы

Отбасы-қоғамның негізгі бірлігі және оның өмір сүруі үшін өте маңызды. Дені сау отбасы деп айта аламыз:

- оның мүшелерінің болуы мен дамуын қамтамасыз етеді;
- өз мүшелерінің эмоционалды қажеттіліктерін қанағаттандырады;
- тәуелсіздік пен тәуелділік арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етеді;
- қоғамдағы мінез-құлық нормаларын үйретеді;
- ата-аналарды қоса алғанда, әрбір мүшенің дамуы мен бейімделуін қамтамасыз етеді;
- бұл өзіндік "Мен" сезімі дамитын орын.

Дені сау, функционалды отбасы деп аталатын отбасында 5 еркіндік қажет:

- Өткенді немесе болашақты емес, осы жерде және қазір не болып жатқанын қабылдау еркіндігі;
- Ойлау еркіндігі;
- Сезіну еркіндігі;
- Қалаған нәрсені таңдау еркіндігі;
- Берілген рөлді орындау немесе қауіпсіздікке үнемі қамқорлық жасау емес, өзін-өзі көрсету бостандығы.

Дисфункционалды отбасы

Алкогольге тәуелділік бүкіл отбасында дақ қалдырады және оның мүшелерінің біреуін ғана емес, бүкіл отбасының ауруы болып табылады. Көптеген адамдарға мұндай тұжырымды түсіну қиын.

Мұндай дисфункционалды отбасында:

- оның мүшелерінің тұрақты және жеке дамуы мүмкін емес;
- оның мүшелері арасындағы қарым-қатынастар өзара сенім мен адалдыққа негізделмеген;
- рөлдер мен нормалар анық анықталмаған, әрдайым сақталмайды;
- сыртқы байланыстар өте шектеулі.

Дисфункционалды отбасының басқа да белгілері: 1) Проблемаларды жоққа шығару және иллюзияларды сақтау; 2) Интимдік вакуум; 3) Қатаң ережелер мен рөлдер; 4) Қарым-қатынастағы жанжал; 5) Әрбір мүшенің «Эго»-сын ажыратпау; 6) Тұлғаның шекарасы жоқ; 7) Әркім отбасының құпиясын жасырып, жалған амандықтың қасбетін сақтайды; 8) Сезімдер мен пайымдаулардың полярлығына бейімділік; 9) жүйенің тұйықтығы; 10) Еріктің және контрольдің абсолюттандырылуы. [7].

Көбінесе махаббат қарым қатынасында серіктестердің біріншісі екіншісіне патологиялық эмоционалды және мінез-құлық тәуелділігінде болатынын байқауға болады. Яғни, ол өзінің психологиялық жеке шекарасын жоғалтып, ақырындап сүйген адамына толығымен қосылып, өзін жоғалтады. Ол тұлғааралық мәселелерді ашық талқылаудан қорқады, өзінің қалауы мен қажеттіліктерін басқа адам үшін елемейді немесе басқа шектен шығатын жағдайлар ретінде: үстемдік, шамадан тыс қамқорлық және қамқоршылық, серіктестің эмоционалды және материалдық жағдайы үшін жауапкершілікті өзіне алу - мұның барлығы сүйген адамына ауадай қажет болу үшін жасалады. Екі жағдайда да барлығы қарым-қатынаста болу үшін жасалады. Егер де ақырында қарым-қатынас бұзылса, оны қабылдау және адамның өз өзіне келуі өте ауыр әрі ұзақ әрі ауыр болады. Әдетте адам келесі романтикалық қарым қатынасында да дәл осы моделді қайталайды. Мұндай қарым-қатынастар өзара тәуелді деп аталады. Өзара тәуелділік-салауатты қарым-қатынастарды бастау және сақтау қабілетсіздігі нәтижесінде қалыптасқан мінез-құлық. Өзара тәуелді адамдар бейсаналық түрде қиын, мәселелі серіктестерді таңдайды, олармен қарым-қатынас уақытша жақсы сезінуге көмектеседі және олардың өмірінің мағынасы туралы жалған бейне жасайды [6].

Біздің зерттеуіміз әртүрлі өзара тәуелділік деңгейлері бар әйелдердегі табыс туралы идеялардың ерекшеліктерін анықтауға тырысады. Зерттеу пәні-өзара тәуелділіктің әртүрлі деңгейлері бар әйелдердегі табыс туралы идеялардың ерекшеліктерін зерттеу. Деректерді салыстырмалы талдау жоғары және қалыпты өзара тәуелділік деңгейі бар әйелдер арасында табысқа

жету көрсеткіштерінде айтарлықтай айырмашылықтар бар екенін, сондай-ақ өзара тәуелділік деңгейі мен табысқа деген көзқарастар арасында байланыс бар екенін анықтауға мүмкіндік беруі керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение. – СПб.: «прайм-ЕВРОЗНАК», 2004. – 416 с.
2. Ключкова О. Ю. Модель успеха как фактор профессионального выбора (на примере студентов московских педагогических вузов) : Дис. ... канд. Социол. Наук : 22.00.04 : Москва, 2003. 154 с.
3. R.F. Bornstein, American Psychologist 61(6), 595–606 (2006) <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.61.6.595>
4. Турецкая, Г. В. Страх успеха: психологическое исследование феномена // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19, № 1. – С. 37–46.
5. Москаленко В.Д. Зависимость: семейная болезнь / В.Д. Москаленко. – М.: ПЕР СЭ, 2011 – 352 с.
6. Брантбьерг М.Х. Заботясь о других – заботься о себе / М.Х. Брантбьерг // Телесная психотерапия. Бодинамика. М.: АСТ МОСКВА, 2011. 298-314б.
7. Решетников М.М. Психодинамика и психотерапия депрессий. – СПб., 2003. 58–60 б.
8. A.W. Schaef, Co-Dependence: Misunderstood-Mistreated - Sun-Francisco etc.: Harper & Row publ., 1986. - 305 с.
9. Schafer, M. Sexual and physical abuse during early childhood or adolescence and later drug addiction // Psychother Psychosom Med Psychol. -2000. - Vol.50, № 2.- 38-50 с.
10. Subby R. & Friel, J. Co-dependency: A paradoxical dependency in Co-dependence: An Emerging Issue // Pompano Beach.: FL, Health Communications, 1984. - 31-44 с.
11. S. Wegscheider-Cruse, Choicemaking: For Co-dependents, Adult Children And Spirituality Seekers // Pompano Beach.: FL, Health Communications, 1985.

ОСОБЕННОСТИ ЗАВИСИМОГО ПОВЕДЕНИЯ ЛИЦ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ПО ЗРЕНИЮ

*Клиническая психология, магистрант 1 курса Бабаев Ш.А.
Научный руководитель: д. психол. н., профессор Ташимова Ф.С.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация: В статье рассмотрено понятие зависимого поведения с точки зрения психологического подхода. Проведен литературный обзор имеющихся исследований в мировой и казахстанской психологической практике. Раскрываются особенности поведения лиц с ограниченными возможностями по зрению. Выяснено, что данная тема недостаточно изучена в казахстанской научной сфере. Определены дальнейшие пути исследования проблемы.

Ключевые слова: зависимость, инвалидность, зависимое поведение.

Проблемы зависимого поведения становятся более распространёнными с каждым годом ввиду быстроменяющихся условий окружающего мира, кризисов, нестабильности мировой экономики. Социальная группа людей с ограниченными возможностями здоровья имеет свою специфику. Исследования личностей с зависимым поведением позволили определить основные причины начинания зависимости и разработать рекомендации. Но как быть специфической, но тем не менее, распространённой группе населения, имеющей проблемы со здоровьем? Изучению которой посвящено не так много статей, исследований. Ответ очевиден, изучить причины начинания зависимости, разработать практические рекомендации и предотвратить различного рода последствия. Ещё один из пунктов актуальности нашей работы, заключается в малоизученности данной проблемы именно на территории Казахстана. И пока существует проблема инвалидности, исследования в этом направлении будут актуальны всегда.

Не секрет, что на рост инвалидности в Казахстане среди трудоспособного населения влияют следующие факторы:

- социально-экономические - экономический рост всегда в больших привилегиях, чем здоровье населения. И до сих пор ни одной страной в мире не установлен оптимальный баланс роста производительности и качества жизни населения;

- медико-демографические - в Казахстане наблюдается демографическая яма в ближайшие несколько лет. Государство предпринимает срочные меры по улучшению демографической ситуации, но полученные результаты порождают множество других социальных проблем (дефицит дошкольных учреждений, рождаемость неполноценных детей, нехватка средств из государственного бюджета на социальное обеспечение многодетных семей и др.). И самое главное - у нас слабая система здравоохранения, то есть на данный момент сформировался молодой состав медиков с низкими знаниями медицины (проблема исходит из системы образования);

- экологические факторы - экологический вопрос - это всегда болезненная тема для любой страны, а большая часть Казахстана состоит из передовой промышленности. До сих пор неизвестен тот оптимум загрязнения окружающей среды и её охраны, при котором все были бы удовлетворены.

- невысокий уровень охраны труда;

- низкое качество и высокая стоимость медицинских услуг - медицинские прилавки в изобилии от медицинских препаратов, но они не являются эффективными для населения. Пока государство ставит на первое место увеличение товарооборота медикаментов, в Казахстане не будет действительно здорового населения. Не смотря на то, что в стране создаются социальные аптеки, цены для большего слоя населения до сих пор очень высокие.

Основная причина инвалидности - заболевания общего характера, при этом в структуре первичной инвалидности:

- на первом месте находится инвалидность от болезней органов кровообращения - 18,6 процентов;

- на втором - от злокачественных новообразований - 14,1 процента;

- на третьем - психические расстройства 12,1 процента;

- на четвертом месте травмы всех локализаций - 11,9 процентов.

Профессиональные заболевания и трудовые увечья являются причиной 1,3 % инвалидности в стране.

Вторая по значимости причина инвалидности в Казахстане - это инвалидность с детства (12,1 % от общего показателя первичной инвалидности). Почти 13 % от общего количества инвалидов в Казахстане составляют дети-инвалиды в возрасте до 16 лет (более 49 тысяч детей, или почти 1 % от общего числа детей и подростков в стране). Среди факторов, провоцирующих возникновение инвалидности у детей, можно выделить следующие, указанные на рисунке. Факторы возникновения инвалидности у детей: высокий уровень хронических, врожденных и генетических заболеваний у родителей, патология перинатального периода позднее выявление заболевания, продолжительность периода от выявления заболевания до установления инвалидности и начала реабилитации ухудшение экологической обстановки социальное неблагополучие семей. Рост патологий и пороков развития, увеличивающий показатели инвалидности с детства, связан в первую очередь с ухудшением экологической ситуации в стране, влиянием промышленных выбросов на здоровье матери и ребенка, а также с неудовлетворительным медицинским наблюдением.

Об инвалидах и их проблемах заговорили и стали принимать меры для их поддержки лишь в последнее время. С 2002 года начала действовать Программа реабилитации инвалидов. В настоящее время показатель реабилитации инвалидов остается на низком уровне и не превышает 2,4 %.

Зависимое поведение – это определенные действия, поступки и мысли человека, который имеет зависимость от наркотических средств, алкоголя, азартных игр, работы и так далее. Имеет отношение к одному из видов девиантного поведения, то есть, поведение, которое имеет разрушительный характер. Характеризуется повышенным вниманием к определенному действию, предмету или процессу деятельности. Наука аддиктология занимается изучением аддиктивного (зависимого) поведения. Аддиктологи исследуют причины возникновения, механизмы влияния и психологические процессы, относящиеся к данному виду поведения, а также способы коррекции и терапии. Впервые аддиктология появилась в Америке в 1980 году как часть наркологии. В настоящее время аддиктология находится на стыке таких научных направлений, как клиническая психология, психиатрия, наркология, возрастная психология. Проблема аддиктивного поведения растет с каждым годом, так как многие люди, не имея возможности и сил справиться с жизненными проблемами прибегают к деструктивным средствам воздействия на свою психику. Также, к одному из факторов можно отнести наследственность и ментальность определенного общества. К последствиям такого поведения относятся: утрата работоспособности, трудность в социализации и

жизни в обществе, конфликты с окружающими, преступные действия, суицидальные наклонности, потеря здоровья, нарушения психического характера. Исследователи называют зависимое поведение как форму адаптации к непреодолимым жизненным обстоятельствам. Аддикции подразделяются на химические и психологические. Одним из самых распространенных видов химической зависимости является курение. В 2020 году в мире было около 1,5 млрд. курильщиков. По данным ВОЗ каждые 10 секунд умирает один из них.

Согласно Холостовой М.Л. [1] инвалиды сталкиваются с различными проблемами социально-психологического характера. Наиболее часто встречаются изоляция и фрустрация, то есть состояния, возникающие из-за несоответствия желаний человека и его возможностей. Изоляция подразумевают под собой одиночество, то есть отсутствие близких взаимоотношений с другими членами социума. Длительная изоляция может привести к депрессии и суицидальным мыслям.

Фрустрация может проявляться как незначительное недовольство своей жизнью, так и тяжёлыми психическими расстройствами. Основными проявлениями фрустрации считаются:

- агрессия, направленная на окружающий мир и/или на самого себя;
- апатия – отсутствия желания делать что-либо, общаться (человека ничего не интересует);
- негативизм – отказ человека выполнять то, что от него требуется;
- своеобразная «заикленность» инвалида на своем состоянии;
- возникновение зависимостей (алкогольной, наркотической).

Морозова Е.В. [2] утверждает, что наряду с изоляцией и фрустрацией выступает «комплекс неполноценности». «Комплекс неполноценности» характеризуется тем, что человек уверен в превосходстве окружающих людей над ним, убеждает себя в собственной ущербности. Вышеперечисленные психологические проблемы инвалидов негативно влияют на их отношение с обществом, что влечет значительные трудности адаптации, расстройство мировосприятия и образование «порочного круга»: несостоятельность в социуме из-за психологических проблем лишь усугубляет их, что провоцирует ещё большую несостоятельность.

Истероидный вариант характеризуется эгоцентризмом, демонстративностью поведения, избалованностью (формируется при воспитании по типу "кумир семьи"), лживости. Сексуальные интересы проявляются рано, девушки могут преувеличивать свои привязанности. Компенсация может быть достигнута подбором заданий, позволяющих быть в центре внимания: игра в школьном театре и т.п.. При неустойчивом варианте отмечается недоразвитие волевой деятельности, внушаемость, беспечность, стремление к постоянной смене впечатлений, поверхностность суждений. При возбудимом варианте ведущими признаками являются повышенная эмоциональная возбудимость, раздражительность, склонность к аффективным вспышкам, усиление примитивных влечений и инстинктов. Такие люди стараются завоевать авторитет излишней бравадой, грубостью, драками. Это и своего рода протест, т.к. большинство из них из "трудных" семей, в асоциальной среде. Патология поведения усугубляется также в связи с усилением патологии влечений в виде к склонности к вредным привычкам.

Зависимое поведение часто связано с суицидальным поведением. Так как под воздействием веществ высок риск неосознаваемых и импульсивных действий. Нельзя забывать о такой проблеме инвалидности, как суицид, поскольку людям, остро переживающим свою физическую неполноценность, свойственны аутоагрессивные поступки. В целом, суицидальное поведение характеризуется следующими особенностями: во-первых, недостаточно адекватная оценка последствий аутоагрессивных действий (они не предусматривают действительной возможности летального исхода, отсутствуют четкие границы между истинным суицидом и шантажно-демонстративным поступком, который тем не менее опасен для жизни); во-вторых, имеется незначительность, несерьезность мотивов самоубийства, что затрудняет профилактику; в-третьих, часто отсутствует зависимость суицидальной попытки от депрессии, которая носит скрытый характер. У людей с центральным параличом суицидальные тенденции нередко занимают важное место в клинической картине. Причиной их возникновения могут быть переживание одиночества, чувства отвержения в связи с невозможностью участия в подвижных играх, переживание угрозы утраты родительской любви (рождение второго ребенка, отчим, смерть родителей), недовольство внешностью, особенно при наличии ярко выраженных внешних деформаций (искажение походки, гиперкинезы мышц лица), особенно у девушек. Демонстративное суицидальное поведение с целью наказать родителей, обидчика без стремления покончить с собой наблюдается у людей с истероидными и неустойчивыми чертами личности, чему способствует воспитание по типу гиперопеки. Несмотря на "несерьезность" намерений, при отсутствии помощи такое поведение

может привести к осуществлению самоубийства. В группу риска входят также лица, которые ранее совершали суицидальные действия.

Аффективное суицидальное поведение - суицид на высоте сильного переживания - наблюдается преимущественно у эмоциональнолабильных людей, чаще с гиперкинетической формой ЦП, и представляется наиболее опасным, т.к. иногда протекает при суженном сознании. Наиболее глубокое переживание дефекта наблюдается в молодом возрасте. Критическим периодом является и после операционный, поскольку зачастую отсутствует ожидаемый больным быстрый результат, появляются чувство разочарования и безнадежности, особенно при длительном ожидании операции, которое к тому же иногда вызывает нарушение сердечного ритма и ряд других функциональных изменений в организме.

Для профилактики суицидов внимание персонала специализированных учреждений должно быть направлено на раннее выявление психогенных реакций, связанных с переживанием чувства собственной не полноценности, суицидальных мыслей, с учетом того, что для большинства таких больных свойственно игнорирование дефекта. Для решения этой задачи рекомендуется выявлять группы риска суицида, организовывать картотеку таких больных, обеспечивать активный патронаж лиц с суицидальными тенденциями участковым детским психиатром, проводить психотерапию, обращать внимание врачей на атипичность депрессии. Необходима ранняя профориентация, позволяющая развивать двигательные способности в зависимости от выбранной профессии. Только адекватное и своевременное проведение реабилитационных мероприятий может предотвратить патологическое формирование личности у инвалидов, что будет способствовать более успешной их социальной адаптации. Социально-психологическое самочувствие инвалида определяет динамику, темпы успешной реабилитации и адаптации.

Заключение

На основании изученных материалов, следует отметить следующую особенность. Лица с инвалидностью в большинстве случаев прибегают к девиантным способам адаптации к непреодолимой реальности. Одной из причин является одиночество, так как они не хотят быть обузой для близких людей, боятся осуждения окружающих и не просят помощи. Из-за этого вынуждены справляться самостоятельно с тяжелым психологическим состоянием.

Анализ теоретической литературы позволил рассмотреть следующий аспект. Некоторые люди, имеющие инвалидность, наоборот, используют ресурсы окружающих, становятся в жертвенную позицию, убегают от ответственности и проявляют незрелое инфантильное поведение. Что, в свою очередь, приводит к зависимостям.

Из всего вышесказанного можно сделать следующий вывод: лица с ограниченными возможностями здоровья больше всего подвержены к зависимому поведению как лица, относящиеся к, во-первых, уязвимому слою общества, а во-вторых, как лица, столкнувшиеся с кризисными жизненными обстоятельствами. К психологическим особенностям зависимого поведения лиц с ограниченными возможностями по зрению относятся с одной стороны, слабая позиция, инфантильность, жертвенность, с другой стороны это могут быть чрезмерная агрессивность, властность, алчность, обман и преступные действия. На это влияют такие факторы как: индивидуально-психологические особенности личности, влияние окружения, доступность пагубных средств, копинг-стратегии, отсутствие государственной поддержки и специальных программ по психологической реабилитации.

Результаты исследования могут быть применимы в деятельности органов системы социального обслуживания, здравоохранения, некоммерческих организаций людей с инвалидностью, а также научными сотрудниками в учебном процессе.

Список использованной литературы:

1. Холостова Е.И., Дементьева Н.Ф. Социальная реабилитация: Учебное пособие. М., 2002.
2. Морозова Е.В., Жукова Е.В., Барышова А.Н., Сотская Г.М. Лучшие практики, реализуемые волонтерами в сфере организации мероприятий по социально-психологической реабилитации и абилитации инвалидов и детей-инвалидов. Опыт субъектов Российской Федерации (Практическое пособие) / под общей редакцией Ж.В. Порохиной. - Москва, 2020. - 131с.

ЗЕЙІН ДАМУЫНЫҢ КЕЗЕНДЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Арнайы педагогика, 2 курс магистранты Бақытова А.О.

Аңдатпа: Мақалада сөйлеу тілінің жалпы дамымауы бар мектеп жасындағы балалардың ерекшеліктерінің бірі – зейіннің бұзылысынан балада оқу процесіне кедергі келтіретін кез – келген сыртқы ынталандыру, зейін тұрақсыздығына байланысты заттардың негізгі белгілерін бөліп көрсету, психологтардың бұл құбылысты балалардың жас ерекшеліктерімен байланыстырып, мектеп жасындағы баланың биологиялық жасы мен даму деңгейінің сай болмауы да зейіннің артта қалуына әсер ететіндігі туралы ғылыми еңбектерге шолу жасалынды. Сәбилік шақтағы, ерте жастағы, мектеп жасына дейінгі кезеңдегі, мектеп жасындағы зейіннің дамуының ерекшеліктері назар аударылып түрлері туралы баяндалды. Нәтижесінде қалыпты даму жағдайындағы балалармен қоса сөйлеу тілінің жалпы дамымауы бар балалардың да зейін дамуының ерекшеліктері салыстырмалы түрде ұсынылды.

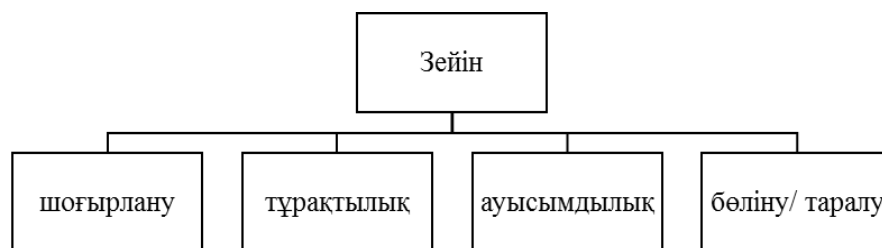
Кілт сөздер: зейін, бала, сөйлеу процесі, тәрбиелеу, іс-әрекет, психика, танымдық процестер.

Зейін – адамзат баласының танымдық қызметтерінің барлық үрдістерін ұйымдастыратын таным формасының құрылымдық бөлігі.

Зейін негізгі нысаннан алшақтаған кезде психикалық белсенділіктің бір нысанға бағыттылауы мен шоғырлануын қызметі. Осылайша, бұл психикалық процесс сыртқы және ішкі кез – келген қызметті сәтті жүзеге асырудың шарты болып табылады, ал оның өнімі – оның сапалы орындалуы [1]. Зейін сыртқы және ішкі көріністерге ие. Біріншісіне шиеленісті қалып, шоғырланған көзқарас, екіншісіне – денедегі өзгерістер, мысалы, жүрек соғу жиілігінің жоғарылауы, тыныс алу, қандағы адреналиннің бөлінуі және т.б. [2].

Зерттеу барысында педагогикалық, психологиялық және әдістемелік әдебиеттерге шолу, талдау – жинақтау, жүйелеу әдістері қолданылды. Зейіннің дәстүрлі түрлері зейінді болу мақсатына және оны сақтау үшін ерікті күш – жігерді қолдануға байланысты бөлінеді. Бұл классификация еріксіз, ерікті және еріксізден кейінгі назар аударуды қамтиды. Еріксіз ынталандырудың ерекшеліктерінен, негізгі нысанмен белсенділіктен туындайды, адамның мүдделерімен, қажеттіліктерімен, бейімділіктерімен байланысты. Ерікті зейін саналы түрде «мұқият болу» мақсатын және оны сақтау үшін ерікті күш – жігерді қолдануды қамтиды. Мысалы, бала үй тапсырмасын дайындауды жалғастыра отырып, алаңдаушылыққа қарсы тұрады. Еріксіз назар іс-әрекеттің мақсаты нәтижеден орындау процесіне ауысқанда және зейінді сақтау үшін ерікті күш-жігердің қажеттілігі жоғалған кезде байқалады [3].

Зейіннің бұл жіктемесі оның мынадай қасиеттерін қамтиды (Сурет 1):

Сурет 1 – Зейіннің қасиеттері

Оның қасиеттерінің қалыптасуы зейіннің даму деңгейі туралы айтады: концентрация, тұрақтылық, таралу және ауысу. Шоғырлану адамның жұмысқа қаншалықты терең енуімен анықталады. Тұрақтылықтың көрсеткіші – нысанға назар аудару уақыты және одан алшақтау саны. Ауысу бір нысаннан немесе әрекеттен екіншісіне ауысуда көрінеді. Бөлу адам бір уақытта бірнеше әрекеттерді орындаған кезде орын алады, мысалы, бөлмеде қозғалу кезінде өлең айту [4].

Адамның өмірі мен іс – әрекетіндегі зейін көптеген түрлі функцияларды орындайды. Ол қазіргі уақытта қажет емес психологиялық және физиологиялық процестерді белсендіреді және тежейді, ағзаға түсетін ақпаратты оның өзекті қажеттіліктеріне сәйкес ұйымдастырылған және мақсатты таңдауға ықпал етеді, бір объектіге немесе қызмет түріне таңдамалы және ұзақ уақыт шоғырлануды қамтамасыз етеді [5]. Танымдық процестердің бағыты мен селективтілігі зейінмен байланысты. Зейін қабылдаудың дәлдігі мен егжей-тегжейін, есте сақтаудың беріктігі мен селективтілігін, ақыл-ой әрекетінің бағыты мен өнімділігін анықтайды [6].

Төменде зейін және оның негізгі түрлерінің сипаттамасын қарастырамыз:

Бұл табиғи және әлеуметтік шартты зейін, тікелей және жанама зейін, еріксіз және ерікті зейін, сезімтал және интеллектуалды зейін деп бөлінеді.

Табиғи зейін адамға туғаннан бастап ақпараттық жаңалықтың элементтерін алып жүретін белгілі бір сыртқы немесе ішкі ынталандыруларға таңдамалы түрде жауап берудің туа біткен қабілеті түрінде беріледі. Табиғи зейіннің бұл түрі адамның онтогенездегі алғашқы танымдық қасиеті болып табылады. Табиғи зейін анасының даусына көз тоқтату, ему кезіндегі анасының көзіне қарау сияқты құбылыстармен түсіндіруге болады [7].

Әлеуметтік негізделген зейін оқыту мен тәрбиелеу нәтижесінде өмір бойы қалыптасады. Әлеуметтік зейіннің қалыптасуына баланың өмір сүретін ортасы, ондағы құбылыстар мен үрдістердің қанықтық деңгейі мен табиғи зейіннің деңгейі тікелей әсер етеді. Әлеуметтік зейін қоғамдық негізде қалыптасатын зейін түрі болып саналады [8].

Тікелей зейін ол бағытталған және адамның өзекті мүдделері мен қажеттіліктеріне сәйкес келетін нысанмен ғана басқарылады. Зейіннің бұл түрін басқаша айтқанда «мақсатты зейін» терминімен де қолданады. Делдалдық зейін қимылдар, сөздер және т. б. сияқты арнайы құралдармен реттеледі [9].

Еріксіз зейін ерік – жігердің қатысуымен байланысты емес, ал ерікті міндетті түрде ерікті реттеуді қамтиды. Еріксіз зейін аудару белгілі бір уақыт ішінде бір нәрсеге назар аудару үшін күш салуды қажет етпейді, ал ерікті барлық осы қасиеттерге ие.

Соңында сезімтал және интеллектуалды зейінді ажыратуға болады. Біріншісі, ең алдымен, эмоциялармен және сезім мүшелерінің таңдамалы жұмысымен, ал екіншісі — ойдың шоғырлануы мен бағытымен байланысты [10].

Сәбилік шақтағы зейіннің даму ерекшеліктері. Баланың тітіркендіргіштеріне алғашқы реакциялар туылғаннан кейін бірден байқалады. Ол қатты дыбысқа діріл арқылы реакция танытады, тым ашық жарықтан көз жанары жиырылып, жұмады. Туа бітті рефлексдердің пайда болуы зейіннің қызмет ету үрдісімен тікелей байланысты [11].

Зейіннің қарапайым көрінісі – бұл нәресте сигналды жақсы қабылдау үшін анализаторын орнатқан кезде шоғырлану реакциясы. Өмірдің 2 – 3 – ші аптасында нәресте қатты дыбыспен есту шоғырлануын байқай алады, бұл кезде нәресте үнсіз қалады және қозғалысын тоқтатады. Өмірдің 3 – 4-ші аптасында ересек адамның бет – әлпетіне және баламен сөйлескен кезде есту қабілетіне назар аударылады. Жаңа туған нәресте, әрине, оған не айтылғанын түсінбейді, бірақ тындайды. Осылайша, белсенді оятуға көшудің алғышарттары жасалады. Өмірдің бірінші айының соңында бала жаңа күшті ынталандыруларға назар аударады.

Ересек адам нәресте үшін ең маңызды тітіркендіргішке айналады. Сонымен, 2-3 айлық бала ұзақ уақыт бойы ананың бетіне, содан кейін онымен қарым-қатынас контекстіне енетін заттарға назар аударады. Айта кету керек, нәресте кезінде ең айқын шоғырлану қарым-қатынасқа және ересектермен бірлескен іс-әрекетке енгізілген ынталандырулардан туындайды.

Сәбилік шақта зейіннің әрі қарай дамуы оның заттарды ұстауға дағдылануымен тікелей байланысты болады. Себебі, бала қолына затты ала отырып, оған зейін аударады. Қол саусақтарының дағдылары арқылы затты ары – бері аударып, оның негізгі қасиеттерін аңғарады. Бұл шамамен сәбидің 6 ай шағына тұспа – тұс келеді. 6 – 7 айда затты мақсатты түрде ұстап, 8 – 9 айында затқа 10 – 15 минут тұрақты назар аудара алады. Осының салдарынан балада өзіндік ойынның алғышарттары қалыптасады. Бір жастың соңында заттарды манипуляциялау негізінде бала екі затпен бір уақытта әрекет еткенде зейіннің таралуы пайда болады; ауысу жақсарады, мысалы, нәресте шарларды қорапқа салып, назарын бір доптан екіншісіне ауыстырады [12].

Сонымен, берілген деректерді қорыта отырып, нәрестелік шақтағы зейіннің мынадай ерекшеліктерін келтіреміз:

- нәрестелік шақта зейін тұрақтылық реакциясы ретінде қалыптасады;
- зейін олардың қоршаған ортадан ақпарат алуын, эмоцияларға кенелуін және заттарды мақсатты тануын қамтамасыз етеді;
- зейін тұрақтала отырып нәрестенің танымдық саласының дамуының алғышартына айналады;
- зейін дамуы арқылы әртүрлі мінез – құлық формалары мен әрекет түрлері қалыптасады.

Ерте жастағы зейін дамуының ерекшеліктері. Ерте балалық шақта зейіннің дамуы жүруді, тақырыптық белсенділікті және сөйлеуді игеру кезінде жүреді. Өздігінен жүру балаға заттардың кең

аймағын қол жетімді етеді, осылайша оның зейін көлемін кеңейтеді. Кеңістіктегі қозғалыс нәрсесте үшін жаңа мүмкіндіктер ашады, енді ол өзі назар аударатын нысанды таңдайды.

Заттардың мақсатын, функцияларын игеру, олармен әрекеттерді жетілдіру, бір жағынан, объектілердегі көптеген тараптар мен белгілерге назар аударуға, екінші жағынан, зейіннің қасиеттерін - үлестіруді, ауыстыруды жақсартуға мүмкіндік береді [13].

Сөйлеуді игеруге байланысты нәрсесте тек заттарға ғана емес, сөз тіркестерінде де назар аударуды үйренеді. Ол ересек адамның нұсқауларына жауап бере бастайды, егер ол қысқаша тұжырымдалған болса және балаға таныс әрекеттерді немесе заттарды көрсетсе - бала оларды өз бетінше орындай бастайды. 1,5 жаста балалар бір құрамды нұсқаулықтарды орындай алса, 2 жасқа жеткенде ересектердің басшылығы арқылы қос құрамды нұсқаулықтарды орындайды. Ал, 3 жастағы қалыпты даму жағдайындағы бала өз бетінше - 3 құрамды нұсқаулықтарды орындауға көшеді. Осылайша, зейін қасиеттері де бірге дамиды.

Сөйлеуді түсіну кезінде ерте жастағы бала сөзге, оның мағынасына назар аударады. Енді көрнекі қолдауы жоқ бала қысқа өлеңдерді, ертегілерді, әндерді мұқият тыңдайды, егер олар сөйлейтін ересек адамның сөйлеуі мен мимикасының мәнерлілігімен бірге жүрсе оны қайталауға тырысады.

Сөйлеудің дамуы ерікті назар элементтерінің пайда болуына әкеледі. Ересек адам оны басқара алады. Бұл сөз зейінді ұйымдастыру құралы ретінде әрекет етеді.

Дегенмен, бала 8-10 минут ішінде қызықты әрекеттерді орындай алатынына қарамастан, ол зейінді ауыстыру мен таратуда айтарлықтай қиындықтарға тап болады. Егер бала бір іспен айналысып жатса – ол ересектердің сөзіне назар аудармайды. Мысалы, сурет салу кезінде ол бояу құмырасын аударып алғанын байқамайды, ересек адамның оны көтеру туралы нұсқауына жауап бермейді. Екінші жағынан, баланың назары тақырыпқа немесе іс-әрекетке өте әлсіз бекітілген, тұрақты емес. Ол тереңге енбестен беткі қабатта сырғанады. Сондықтан бала басталған істі тез тоқтатады. Қуыршақпен қатты ойнаған бала құрдастарынан машинаны көреді-ал қуыршақ ұмытылады. Зейінді шоғырландыру қабілеті баланың объектілердің елеусіз, бірақ ең жарқын белгілерін түсіретіндігінде көрінеді. Олардың жаңалығы жоғалғаннан кейін эмоционалды тартымдылық жоғалады, оларға назар аударылады [14].

Мектеп жасына дейінгі кезеңдегі зейіннің даму ерекшеліктері. Мектепке дейінгі жаста өзгерістер зейіннің барлық түрлері мен қасиеттеріне қатысты болады. Оның көлемі артады: мектеп жасына дейінгі бала 2 – 3 затпен әрекет ете алады. Баланың көптеген әрекеттерін автоматтандыруға байланысты зейінді бөлу мүмкіндігі артады. Назар тұрақтылығы дами түседі. Бұл балаға мұғалімнің басшылығымен, тіпті қызықсыз болса да, белгілі бір жұмысты орындауға мүмкіндік береді. Мектепке дейінгі балалық шақта әртүрлі ынталандырулардан туындаған аландаушылықтың ұзақтығы төмендейді, яғни зейіннің тұрақтылығы артады. Аландату ұзақтығының күрт төмендеуі 5,5 жастан 6,5 жасқа дейінгі балаларда байқалады. Яғни, бұл баланың мектепке баруының нақты осы жаста басталуының негізі болады.

Ерікті зейіннің дамуы оны басқару құралдарын игерумен байланысты. Бастапқыда – бұл сыртқы құралдар, демонстрациялық қимыл, ересек адамның сөзі. Үлкен мектепке дейінгі жаста мұндай құрал жоспарлау функциясын алатын баланың сөйлеуі болады. Осылайша, ерікті зейінді дамыту тек сөйлеуді дамытумен ғана емес, сонымен бірге алдағы іс – әрекеттің мағынасын түсінумен, оның мақсатын түсінумен де тығыз байланысты. Зейіннің бұл түрінің дамуы мінез – құлық нормалары мен ережелерін игерумен, ерікті әрекеттің қалыптасуымен де байланысты [15].

Мектеп жасындағы балалардың зейін дамуының ерекшеліктері. 7 жастан кейінгі баланың негізгі қызметі – мектепте оқу. Бұл әрекет барлық психикалық процестерге айтарлықтай өзгерістер енгізеді. Оқу іс – әрекеті жаңа жоғары талаптар қоятын болғандықтан балалардың зейіні де өзгереді. Үлкен мектеп жасына дейінгі балалардың сыныпта жұмыс істеуге қажетті дайындығының болмауы, ең алдымен, сабақтың мазмұнына, мұғалімнің талаптарына және өз іс-әрекеттеріне назар аудара алмауынан көрінеді, бұл мұғалімнің жиі және маңызды ескертулерін тудырады [39, 251 б.].

Бірақ сыныпта және үйде сәтті жұмыс істеу үшін қажетті зейін қасиеттерін тек ішінара балабақшада немесе отбасында дамытуға және дайындауға болады. Олар кішкентай оқушының оқу іс – әрекетінде қалыптасады.

Бірінші сынып оқушысының зейіні бұл жас кезеңінің бастапқы сатыларында мектеп жасына дейінгі балаларға тән белгілерді сақтайды. Назар аудару көлемі орташа, бірінші сынып оқушылары суретті бір уақытта қарап, мұғалімнің оның авторы – суретшісінің өмірі мен қызметі туралы әңгімесін тыңдай алмайды [16].

I - II сынып оқушылары әңгімеде немесе сөйлемде басты, маңызды нәрсеге әлі де назар аудармайды. Егер, мысалы, тапсырма көбелектер ұшып келген сары және қызыл раушандар туралы болса, оқушылар көбелектердің түсін, олардың түрлерін талқылау үшін сандармен операциядан оңай «сырғып кетеді», оларды қайда және қашан ұстағанын есіне түсіре бастайды.

I—III сынып балаларында әлі де сақталатын эмоционалды қозғыштықтың жоғарылауы олардың орындаған жұмысын немесе мұғалімнің әңгімесін түсінуге кедергі келтіреді. Олардың назарын аударатын тұтастықтың шамадан тыс екпінді компоненттері кейде әңгімеде немесе суретте негізгі рөл атқармайтын жеке кейіпкерлер, кейіпкерлердің жеке әрекеттері, мысалы, соққы, асығыс, жасырынып, кейде тіпті сыртқы келбеттің кейбір ерекшеліктері: кейіпкердің шаш үлгісі, қылыш ілулі тұрған ақ таспа. Дәл сол себепті, балалар мұғалімнің сабақта келтірген мысалын осы мысалды бекіту үшін қолданған ережеден гөрі жиі және жақсы есте сақтайды [17].

Қалыпты даму жағдайындағы балалармен қоса сөйлеу тілінің жалпы дамымауы бар балалардың да зейін дамуының ерекшеліктерін салыстырмалы түрде ұсынамыз:

Сөйлеу тілінің жалпы дамымауы бар мектеп жасындағы балалардың ерекшеліктерінің бірі – зейіннің бұзылысы. Бала оқу процесіне кедергі келтіретін кез – келген сыртқы ынталандыруға оңай және тез алаңдайды. Зейін тұрақсыздығына байланысты заттардың негізгі белгілерін бөліп көрсете алмайды. Бірқатар психологтар бұл құбылысты балалардың жас ерекшеліктерімен байланыстырады. Себебі, мектеп жасындағы баланың биологиялық жасы мен даму деңгейінің сай болмауы да зейіннің артта қалуына әсер етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Выготский, Л. С. Развитие высших форм внимания в детском возрасте: хрестоматия по вниманию [Текст]: под ред. А.Н.Леонтьева, А.А. Пузыря, В.Я. Романова / Л. С. Выготский. - М., 1976. - С. 184-219.
2. Головин, С.Ю. Словарь практического психолога [Текст] / С.Ю. Головин.- М.: АСТ, 2001.- 800 с.
3. Ланге, Н. Н. Психологические исследования. Закон перцепции. Теория волевого внимания [Текст] / Н. Н. Ланге.- М.: Одесса, 1999. - С.5-6
4. Психология человека от рождения до смерти. Полный курс психологии развития [Текст]: под редакцией А. А. Реана.- СПб.: «прайм - ЕВРОЗНАК», 2005.-416 с.
5. Урунтаева, Г. А. Практикум по детской психологии [Текст]: пособие для студ. пед. ин-тов, учащихся пед. училищ и колледжей, воспитателей дет. сада / Урунтаева Г. А., Афонькина Ю. А. ; под ред. Г. А. Урунтаевой. - М. : Просвещение; ВЛАДОС, 2009. - 292 с.
6. Черемошкина, Л.В. Развитие внимания детей: популярное пособие для родителей и педагогов [Текст] / Л.В. Черемошкина.- 1997. – 224 с.
7. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии [Текст] / Рубинштейн С. Л.- СПб.: Питер, 2004. - 720 с.
8. Палагина, Н.Н. Психология развития и возрастная психология: учебное пособие для вузов [Текст] / Н.Н.Палагина.- М.: Московский психолого- социальный институт, 2005. - 234 с
9. Дормашев, Ю. Б. Психология внимания [Текст] / Ю. Б. Дормашев, В.Я. Романов.- М.,1999. – 215 с.
10. Дубровинская Н.В. Некоторые характеристики внимания в онтогенезе: психологический журнал [Текст] / Н.В. Дубровинская.- 1982. - Т.3. - №5. - С. 54-65.
11. Алдамұратов Ә. Психология садаларының бағдарламалары. Алматы: Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академижының Республикалық баспа кабинеті, 2000. — 86 б.
12. Леонтьев, А. Н. Очерк развития психики [Текст] / А. Н. Леонтьев.- М.: Флинта: Наука, 2008. – 56-59 с.
13. Солдатова, Е.Л. Психология развития и возрастная психология. Онтогенез и дизонтогенез: серия «Высшее образование» [Текст] / Е.Л. Солдатова, Г.Н. Лаврова.- М.: Ростов н/Д: Феникс, 2004. – 384 с.
14. Титченер Э. Б. Внимание: психология внимания [Текст] / Э. Б. Титченер.- М.: ЧеРо, 2001.- С. 26-48.
15. Фридман, Л.М. Психология детей и подростков: справочник для учителей и воспитателей [Текст] / Л.М. Фридман. - М.: Институт Психотерапии, 2003. - 480с.
16. Джемс У. Внимание: хрестоматия по вниманию [Текст] / У. Джемс.- М.: ЧеРо, 2009. - С. 51-52

17. Безруких М.М., Ефимова С.П. Знаете ли вы своего ученика? Пособие для студентов пединститутов, педучилищ и колледжей и родителей. – 2-е изд. – М.: Издательский центр «Академия», 1997. – 231 с.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ИНКЛЮЗИИ

*Клиническая психология, магистрант 1 курса Болатова А.М.
Научный руководитель: к. психол. н., ст. преподаватель Кудайбергенова С.К.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация: В статье рассматриваются понятие инклюзивности, а так же его история и современные тенденции.

Ключевые слова: Инклюзивность, инклюзивное образование, образование лиц с особыми потребностями.

Инклюзивность дословно переводится как включение, а в контексте образования означает включенное образование, совместное обучение. Основными принципами инклюзии, которые соблюдаются на сегодняшний день являются ценность человека, не зависящая от его достижений и способностей; право каждого на общение; в контексте взаимоотношений как основоположнику подлинного образования. В рамках инклюзивной философии разнообразие понимается в широком смысле, включающем различные способности, гендерные различия и различия в социальном и культурном происхождении. Эти различия рассматриваются скорее, как преимущество, чем как проблема. Убеждение заключается в том, что все учащиеся, без исключения, должны получать пользу от высококачественного обучения и наслаждаться полноценным участием в образовательной системе. Самые первые шаги во внедрении понятия и принципов инклюзивного образования были приняты в 1950-х годах организацией ЮНЕСКО. Согласно конвенции о борьбе с дискриминацией в области образования закрытие для какого – либо лица, или группы лиц доступа к образованию любой степени запрещается [5].

Уже позднее, в 1970-х годах, инклюзивность стала центром и основным принципом постгуманизма. Юмартов. Д.А – «Инклюзивность как основной принцип постгуманизма» – «постгуманизм – это современное философское движение, состоящее из различных концепций, так или иначе утверждающих, что человек не уникален в обладании всеми или некоторыми сущностными характеристиками, которые в классической философии онтологически, гносеологически или социокультурно отделяли его от других элементов бытия»[4]. Понятие инклюзивности фигурирует в постгуманистических онто-гносеологических теориях. Согласно данным теориям нечеловеческое понимается значительно шире чем в этических теориях поскольку касается также неодушевленных предметов. Наряду с онто-гносеологическими теориями в пространстве постгуманизма существуют присущая постгуманизму этика. Инклюзивность в постгуманистической этике включает в себя взаимодействия животных, искусственный интеллект и роботов с людьми. Этика направлена на выработку конкретных законов и методик взаимодействия[4].

На сегодняшний день все страны участницы ООН (вне зависимости от подписания конвенции) внедряют в образовательную систему инклюзивность. Однако, важно подметить то, что инклюзивное образование, по-видимому, является проблемной и оспариваемой областью. Это характеризуется интенсивными «битвами», которые бросают вызов тому, кто имеет право говорить, гневом по поводу неспособности ученых сделать что-либо большее, чем обсуждение социальной модели инвалидности, и ощущением, что любой шаг в направлении инклюзивного образования может быть превзойден экспоненциальным ростом специального образования [2]. Тем не менее, переход к принципам инклюзивного образования является сложной задачей в сфере высшего образования. Нам нужно всего лишь вернуться на десятилетие назад, чтобы убедиться, что современный класс высшего образования сильно отличается от своих предшественников; и хотя мы не можем объяснить это просто тем фактом, что сегодняшние студенты другие, общей чертой нынешнего университета является растущее разнообразие среди студентов[1].

Неспособность разработать адекватную теорию инвалидности является, по мнению Патерсона и Хьюза (2000, с. 42), «одним из наиболее впечатляющих провалов современных социологических исследований». Чтобы гарантировать равные возможности и способствовать

интеграции студентов с ограниченными возможностями, необходимо включить принципы инклюзивного образования и универсального подхода к обучению в политику и практику университетов, основанную на социальной модели инвалидности. Инклюзивное образование постулирует право на полноценное участие и качественное образование, гарантированное всем студентам университета. Разнообразие ценится в инклюзивных образовательных контекстах, что предусматривает разработку доступных образовательных проектов с учетом различных способов обучения и предвосхищения возможных потребностей, которые могут возникнуть.

Обучение в университете становится более широким благодаря постепенному включению коллективов, которые традиционно были отстранены от высшего образования, включая студентов разных национальностей, возрастов, культур, социально-экономического положения или способностей [7]. Это растущее разнообразие, которое трансформирует учебные классы, приобретает все большее научное значение, и проводится все больше исследований, изучающих, как высшее образование реагирует на эту новую ситуацию.

Большинство исследований вращается вокруг самих студентов. Были рассмотрены три основные области: барьеры и вспомогательные средства, выявленные студентами с ограниченными возможностями; переходы от этапов обучения, предшествующих высшему образованию, к этому этапу формирования; и озабоченность студентов по поводу того, следует ли раскрывать свою инвалидность, если она "невидима". Многие из этих исследований были качественными и были направлены на то, чтобы услышать и усилить голоса студентов.

Исследования о преподавателях, хотя и не столь многочисленные, затрагивают три темы: анализ отношения преподавателей к студентам с ограниченными возможностями; потребность преподавателей в обучении; и использование универсального дизайна для обучения.

На данном этапе внедрения инклюзивного образования, значительное количество университетов стали предпринимать шаги в сторону более доступного пространства для студентов с ограниченными возможностями. Большинство из них даже открывают специальные комитеты по оказанию помощи студентам в самых разнообразных аспектах обучения, параллельно внедряя новые технологии. Для дальнейшей разработки более эффективного плана внедрения инклюзивного образования назревает необходимость разработки курсов повышения квалификации для преподавателей по работе со студентами с ОВЗ. Регулярный мониторинг и анализ структуры образовательной среды ВУЗов [8].

Таким образом, можно подытожить что, актуальность темы влияния инклюзии на общество заключается в том, что вектор одной из важнейших политик современного мира направлен на внедрение и развитие инклюзивного образования как на уровне общеобразовательных школ, так и на уровне ВУЗов. Изучение процесса интеграции людей с ограниченными возможностями в учебную атмосферу является наиболее актуальным вопросом, так как это поможет в дальнейшем более точно скорректировать процесс. Большое значение в этом процессе имеет отношение к людям с ограниченными возможностями здоровья, особенно молодежи. Инклюзивное образование требует устранения барьеров, которые мешают маргинализированным группам населения получать основное образование. Одной из стратегий инклюзивного образования является вовлечение детей с ограниченными возможностями в общие классы. Этот подход, хотя и многообещающий, предполагает наличие соответствующей инфраструктуры и практики для поддержки обучения и социализации детей. Внедрение принципов инклюзивного образования в рамках высшего образования может оказаться непростой задачей. Инклюзивное образование изначально было разработано для младших школьников, прежде чем его стали применять в системе высшего образования. Однако по мере того, как все больше учащихся с ограниченными возможностями успешно заканчивают среднее школьное образование, возрастает необходимость перехода к инклюзивным практикам в рамках высшего образования.

Список литературы:

1. Anabel Moriña. Inclusive education in higher education: challenges and opportunities // European Journal of Special Needs Education. – 2017. Т. 32. - №. 1. – с. 3-17.
2. AneQvortrup & Lars Qvortrup. Inclusion: Dimensions of inclusion in education // International Journal of Inclusive Education. – 2017. Т. 29. - №. 1. – с. 4-21.
3. Julie Allan. Inclusive education and the arts // Cambridge Journal of Education. – 2014. Т. 44. № 4. – с. 511–523.

4. Юмартов.
Д.А.Инклюзивностькакосновнойпринциппостгуманизма.//ГуманитарныеведомостиТГПУи м. Л. Н. Толстого. – 2021.Т. 32. - № 4. – с. 109-122.
5. Конвенция о борьбе с дискриминацией в области образования
6. Paterson, K., & Hughes, B. Disabledbodies. The body, culture and society: An introduction//Buckingham: Open University Press. –2000. Т. 48. - с. 29–44.
7. Wilson, K. L., K. A. Murphy, A. G. Pearson, B. M. Wallace, V. G. S. Reher, and N. Buys. Understanding the Early Transition Needs of Diverse Commencing University Students in a Health Faculty: Informing Effective Intervention Practices.//Studies in Higher Education. – 2016. Т. 41. - №. 6. –с 1023–1040.
8. Ростовцева М.В., Ковалевич В.Т., Ковалевич И.А., Митрохин Р.В. Технология и методы инклюзивного образования.//Современное образование. – 2018. Т. 2.№ - 3.с - 140-148.

THE ROLE AND POTENTIAL IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN PSYCHOLOGICAL PRACTICE: PRESENT AND FUTURE PERSPECTIVES

Psychology, PhD 1st year, Gabdrakhman A.S.

Scientific advisor: Professor, Dr Psychological Sciences, Madaliev Z.B.

Al-Farabi Kazakh National University

Annotation: This article provides an overview of advancements in artificial intelligence (AI) and its current and future usage in psychology. It examines several key AI-assisted practices, including practical training, psychological assessment, practical decision-making, and treatment. The article also introduces a proposed model for an integrated AI-based clinician system. The ethical and practical concerns regarding AI in the practical context, such as the potential for displacement of mental health professionals, are addressed. The integration of AI technology into psychological practice has significant implications for the field of mental health care. Mental health professionals, including psychologists, play a crucial role in the development, evaluation, and ethical implementation of AI technologies.

Keywords: artificial intelligence, mental health, deep learning, virtual reality, psychology

AI is a technology that can perform tasks that ordinarily require human intelligence, and it is the subject of a multidisciplinary scientific field devoted to its development and study. John McCarthy, a computer scientist, gave it its name in 1956. Its origins date back to the 1940s, with the beginning of the computer era. AI technology may take the form of physical equipment, independent software, or be distributed over networks, and it can be used to simulate complicated human behavior or to perform specific intelligent activities. Machine learning, artificial neural networks, and natural language processing are essential AI subfields. Since the 1970s, AI has been used in the medical industry, notably in the fields of expert systems for clinical decision making and biological research. The use of artificial intelligence (AI) technology in mental health care is a blossoming sector that has witnessed significant advancements over the last decade due to improvements in computer performance and other technical areas. It is anticipated that the existing and future uses of AI technology will have a dramatic effect on the area of psychology and mental health care in general. Thus, mental health practitioners must be aware of the capabilities and ramifications of existing and upcoming AI technology. The purpose of this article is to evaluate the usage of AI technologies that are suitable to activities in psychological therapy and research. While it is not feasible to present a comprehensive assessment of all AI technologies and applications in this article, it does provide examples of AI technology applications that are actively being utilized or explored. The article also gives basic historical background and technical details for people who are new to the issue, and discusses prospects and possibilities for future AI technology uses. The article also explores the ramifications of the development of AI technology for patients, mental health providers, and the subject of psychology. There have been several advancements in the merging of AI and psychology in recent years. For instance, researchers have been using machine learning algorithms to evaluate massive quantities of data from psychiatric evaluations and produce individualized treatment programs for patients. In addition, virtual reality technology has been utilized to build immersive worlds for exposure treatment, enabling patients to face and conquer their phobias in a safe, regulated setting. Using natural language processing to evaluate vast volumes of unstructured text data, such as social media postings, to uncover trends and

insights into mental health concerns is another interesting use of AI in psychology. These and other advances demonstrate the revolutionary potential of AI in psychological treatment and study[1-4].

AI-Enabled Virtual Reality in Mental Health Care

The convergence of virtual reality, natural language processing, and knowledge-based AI has enabled the creation of sophisticated virtual patients capable of engaging in interactive and intelligent dialogues. These virtual patients may be utilized for clinical training, psychiatric therapies, evaluations, and testing. In addition, AI-enabled computerized health screening kiosks may be helpful in circumstances where screening a high number of individuals is necessary.

History of AI in Psychotherapy

The ELIZA computer program was the first simulation of a psychotherapist that used a human computer interface in 1966. It used a question-and-answer format to respond to statements that its user typed on a keyboard. Psychiatrist Kenneth M. Colby developed a program called PARRY at Stanford University in the early 1970s that simulated a person with paranoid schizophrenia. PARRY is credited as being the first program to pass the Turing Test, which is a method for judging the intelligence of machines. Tests of PARRY showed that expert psychiatrists were unable to distinguish between PARRY and an actual person with paranoid schizophrenia[5].

Advantages of Virtual Reality:

The University of Southern California's Center for Creative Technologies is hard at work creating realistic virtual human patients that may be used for clinical training and skill building. Patients in this virtual reality setting are expected to mimic the symptoms of various mental illnesses and engage in verbal interaction with their therapists. In addition to this, they may be altered to simulate different patient groups and various skill levels throughout training. One of the potential benefits of using this technology is the provision of instruction that is very realistic, malleable, and available to the learner at any time. This has the added benefit of enabling instructors to play a more sophisticated role in steering student teaching, which is a significant advantage. Virtual reality-based avatar systems have the ability to assist practitioners by acting as always-accessible domain or discipline-specific experts. This might be a useful feature for a variety of applications[8-11].

Other Practical AI Applications in Mental Health Care

Artificial intelligence (AI) is making waves in the field of mental health care due to the fact that it has the potential to improve the diagnosis, treatment, and monitoring of a wide variety of mental health conditions. In addition to known applications such as chatbots and predictive analytics, AI is currently being applied to construct intelligent virtual worlds and artificial companions that may give patients with a more immersive and personalized experience. Intelligent virtual worlds (IVWs) are simulated settings that mirror real-world scenarios and enable patients to experience and participate with multiple events in a safe context. For patients suffering from social anxiety disorder, for instance, IVWs may be used to simulate social settings that are known to trigger feelings of anxiety or tension. This gives the patients the opportunity to practice coping mechanisms and desensitize themselves to the effects of the simulated situations. IVWs have the potential to be used as a treatment for post-traumatic stress disorder (PTSD) in patients by subjecting them to unpleasant scenarios in a controlled environment and then supporting them in processing and overcoming their emotional reactions to those experiences. One well-known example of an IVW is the Virtual PTSD Exposure Therapy (VIRTUALET) system, which was developed by the United States Army to aid military personnel suffering from PTSD. Utilizing a virtual reality headset and computer-generated simulations, the technology recreates the sights, sounds, and feels of war scenes, allowing personnel to revisit and process traumatic memories in a safe and controlled way. Artificial companions, on the other hand, are electronic devices or computer programs that are driven by AI and are designed to provide mental health patients with emotional support and companionship. These companions may be chatbots, virtual assistants, or genuine robots. Woebot, a chatbot designed by Stanford researchers that employ cognitive-behavioral therapy (CBT) methodologies to provide support and advise to persons with depression and anxiety, is one such application. Woebot engages in talks with people, gives tailored coping techniques, and assesses their improvement over time. The Paro robotic seal is another example of a physical robot created to offer companionship and comfort to those with dementia and other cognitive disabilities. Paro responds to touch and sound, and its actions and emotions are designed to mirror those of a real animal, bringing a sense of comfort and connection to patients who may be alone or lonely. While IVWs and artificial friends are still relatively new in the domain of mental health therapy, early research shows that they are effective and acceptable to patients. Yet, greater research is necessary to fully appreciate their potential benefits and downsides, as well as the ethical and practical consequences of their utilization[5-7].

Possible Uses of Augmented Reality Technology

In recent years, there has been a lot of interest in augmented reality (AR) applications, which are one area in which AI has been put to use. AR is the merging of virtual components into the real world, which improves the user's sensory experience and perception of their surroundings. AR applications are now being used in the field of mental health care to provide patients with immersive and interactive experiences that may be beneficial in the course of the treatment of a range of mental health conditions. The use of augmented reality (AR) exposure therapy as a treatment for phobias and anxiety disorders is one example of the use of AR in mental health care. The exposure therapy involves exposing the patient to the feared stimulus in a manner that is gradual, regulated, and safe. Patients may be able to experience virtual simulations of the feared stimuli, such as spiders, heights, or public speaking, in a manner that is more regulated and customized by using augmented reality (AR). An someone who suffers from a fear of flying, for instance, may use an augmented reality application to re-create the sensation of being in the air. This would enable them to gradually get over their fear and develop their self-assurance. Another use of augmented reality that may be found in the field of mental health care is the use of AR cognitive training to improve the cognitive abilities of patients suffering from conditions such as dementia, traumatic brain injury, or attention deficit hyperactivity disorder (ADHD). AR cognitive training is the use of interactive games and activities to assess and improve cognitive capabilities such as memory, focus, and the ability to solve problems. Patients may find their cognitive training using AR to be more interesting and enjoyable due to the technology's interactive and immersive properties, which may lead to improved adherence and outcomes. AR applications are also being developed for use in psychotherapy, allowing therapists to offer patients with more customized and interactive treatment. For example, "Project Evo," an augmented reality application, is now in the process of being developed as a treatment for ADHD in children. The interface of the application is designed to mimic that of a video game. This allows it to not only provide cognitive training and behavioral therapy, but also collect data on the patient's mental and emotional state, which may then be used to guide treatment decisions. Nevertheless, much as with AI applications, there are substantial ethical and practical challenges that need to be solved in order to make AR apps useful in the treatment of mental health conditions. These issues need to be addressed in the creation of AR applications. These considerations include the security of the data, accessibility of the information, and the need for comprehensive clinical trial validation. In the field of mental health care, augmented reality applications provide experiences that are both immersive and participatory, both of which may be helpful in the treatment of a range of different mental diseases. As technology continues to improve, augmented reality has the potential to transform the delivery of mental health care by giving patients with more personalised, engaging, and effective treatment choices. As a result, it is very necessary to address the ethical and practical concerns that are raised by its use in order to guarantee that AR is used in a manner that is secure, efficient, and accountable[12-15].

Gaming Technology for Psychological Treatment

Artificial intelligence has shown a great deal of promise as a component in potentially therapeutic computer games. These video games make use of AI algorithms to provide experiences that are dynamic, immersive, and engaging. These games have the potential to be employed in the treatment of a wide range of mental health conditions. The goal of therapeutic computer games is to provide both an enjoyable experience and a therapeutic benefit to the player. For people who struggle with anxiety, for instance, games might be helpful in the process of learning relaxation techniques or undergoing exposure therapy. Games may also be used to treat depression by providing patients with the skills necessary for cognitive-behavioral therapy (CBT) or by providing patients with positive reinforcement for acts that are helpful. One example of a therapeutic computer game developed in New Zealand for the treatment of depression in young people is called "SPARX." The game uses techniques from cognitive behavioral therapy (CBT) to teach players how to deal with unfavorable thoughts and feelings, while at the same time providing them with a gaming experience that is both interesting and engaging. According to research, SPARX is just as effective as traditional therapy when it comes to reducing the signs and symptoms of depression. Another example of a therapeutic computer game designed to alleviate stress and anxiety is referred to as "MindHabits Trainer." By participation in a variety of mini-games and activities, players are presented with the opportunity to learn techniques for managing stress, such as mindfulness and positive self-talk. According to several studies, playing the game may dramatically lessen feelings of stress and worry. The use of therapeutic computer games may also improve cognitive functioning in patients suffering from conditions such as dementia, traumatic brain injury, and attention deficit hyperactivity disorder (ADHD) (ADHD). Memory, attention, and the ability to solve problems are all skills that may be improved via the use of cognitive stimulation and training, which can be provided through games. For example, the video game "NeuroRacer" was developed specifically to improve the cognitive function of people of advanced age. The game

challenges players to multitask in order to improve their cognitive talents by having them operate a car while simultaneously completing a series of mental challenges. As a result, those responsible for the development and use of therapeutic computer games in the treatment of mental health conditions are required to take into consideration potential ethical and practical issues. These considerations include the security of the data, accessibility of the information, and the need for comprehensive clinical trial validation. The use of therapeutic computer games as a potential new approach to the treatment of a variety of mental health issues offers the potential for a new direction in the field of mental health care. These games offer engaging and interactive experiences that may be beneficial in the treatment of mental health problems. As artificial intelligence technology continues to progress, there is the possibility that therapeutic computer games may become even more successful and customized as time goes on. This would provide patients with treatment options that are more targeted and effective. It is vital to address both the ethical and practical issues that surround the use of therapeutic computer games in order to ensure that their application is carried out in a manner that is secure, efficient, and responsible[16-19].

Possible Human-AI Interface Significance for Psychological Care

The field of psychology has been greatly impacted by the rapid developments in artificial intelligence (AI), which have had an effect on many other aspects of society as well. As AI becomes more advanced, its potential psychological applications are receiving more attention from researchers. Nonetheless, there will be substantial repercussions for human-AI interaction as a result of the adoption of AI into psychiatric treatment. One potential benefit of using AI in psychiatric therapy is the prospect of greater diagnostic accuracy. AI algorithms can examine large amounts of data to look for patterns and make predictions, both of which may be helpful in the diagnosis of mental health illnesses. For instance, AI systems might be used to study patterns of speech and language in order to identify signs of mental health conditions such as sadness or anxiety. Yet, it is vital to underline that artificial intelligence should not replace the expertise and judgment of mental health professionals; rather, it should supplement and improve the diagnostic abilities of such professionals. Another potential use of AI in clinical psychology is the development of individualized treatment plans. AI algorithms have the potential to assess individual patient data in order to decide the treatment options that will be most beneficial to each individual patient. An AI-powered chatbot might, for example, speak with patients using natural language processing, and then provide tailored therapeutic ideas based on the patients' responses to the chatbot. Yet, it is necessary to make sure that the use of AI in treatment does not replace the crucial human touch and empathy that are involved in psychiatric care. The third influence that AI will have on psychological practice is the possibility that mental health treatment will become more effective and easily accessible. AI-powered solutions such as chatbots, apps, and virtual assistants may provide patients with quick aid and guidance, even in remote areas with limited access to mental health therapies. Nonetheless, it is of the utmost importance to make certain that these tools are developed and used in an inclusive way that does not make the existing health disparities worse. The use of artificial intelligence (AI) in psychiatric therapy raises basic ethical and privacy concerns. The capability of artificial intelligence systems to obtain and analyze sensitive patient data, such as information related to mental health, raises concerns over patients' right to privacy and the security of their data. It is of the utmost importance to ensure that the use of AI in psychiatric therapy corresponds to the ethical and legal rules governing data privacy and confidentiality[20-23].

Threat to Mental Health Worker Employment

The advancement of AI has the potential to improve the quality of mental health care, but it also poses a threat to job opportunities in the area, particularly for mental health professionals who may be rendered obsolete by AI-powered goods and services. AI developments are having an influence on jobs in mental health care as a direct result of the expansion of online mental health services. Patients are now able to get therapy for mental health issues via the use of online platforms or virtual assistants thanks to these services, which has eliminated the need for patients to meet with mental health professionals in person. This may improve accessibility and convenience for patients, but it also poses a danger to mental health professionals since there is a possibility that patients would have less need for their services. Another area in which advances in AI are having an influence on mental health care jobs is the development of AI-powered tools for mental health assessment and treatment. AI systems, for instance, are able to analyze patterns of speech and language in order to identify warning signs of mental health conditions such as anxiety and depression. While advances in technology could improve the accuracy of diagnoses and the effectiveness of treatments, there is a growing concern that mental health professionals might be rendered obsolete by these advancements. In addition, the use of AI in the treatment of mental health issues may result in a shift in the roles and responsibilities of mental health practitioners. To be able to work with AI tools and services, mental health practitioners may need to alter their skills and knowledge, or they may

need to take on new responsibilities in the development and implementation of AI-based advancements in the treatment of mental health conditions. There are substantial ethical and cultural problems raised by the prospect of employment losses in the field of mental health care as a result of advancements in artificial intelligence. The loss of jobs in the field of mental health care, which is relied on by a significant number of people, might have severe repercussions for both the economy and society. The use of artificial intelligence (AI) in mental health therapy also raises concerns about the potential for bias and discrimination, given that AI algorithms may perpetuate pre-existing disparities and imbalances in the system. AI have the potential to improve both the quality and accessibility of mental health therapy, they also pose a threat to jobs in the area of mental health. It is vital to address the potential loss of employment, as well as the ethical and social considerations that go along with them, while simultaneously recognising the potential benefits that AI advances can bring in the treatment of mental health conditions. It is the responsibility of policymakers to ensure that the research, development, and implementation of AI in mental health care is carried out in a way that is inclusive, equitable, and responsible[24-28].

Breakthrough of AI

The advancement of AI has the potential to improve the quality of mental health care, but it also poses a threat to job opportunities in the area, particularly for mental health professionals who may be rendered obsolete by AI-powered goods and services. AI developments are having an influence on jobs in mental health care as a direct result of the expansion of online mental health services. Patients are now able to get therapy for mental health issues via the use of online platforms or virtual assistants thanks to these services, which has eliminated the need for patients to meet with mental health professionals in person. This may improve accessibility and convenience for patients, but it also poses a danger to mental health professionals since there is a possibility that patients would have less need for their services. Another area in which advances in AI are having an influence on mental health care jobs is the development of AI-powered tools for mental health assessment and treatment. AI systems, for instance, are able to analyze patterns of speech and language in order to identify warning signs of mental health conditions such as anxiety and depression. While advances in technology could improve the accuracy of diagnoses and the effectiveness of treatments, there is a growing concern that mental health professionals might be rendered obsolete by these advancements. In addition, the use of AI in the treatment of mental health issues may result in a shift in the roles and responsibilities of mental health practitioners. To be able to work with AI tools and services, mental health practitioners may need to alter their skills and knowledge, or they may need to take on new responsibilities in the development and implementation of AI-based advancements in the treatment of mental health conditions. There are substantial ethical and cultural problems raised by the prospect of employment losses in the field of mental health care as a result of advancements in artificial intelligence. The loss of jobs in the field of mental health care, which is relied on by a significant number of people, might have severe repercussions for both the economy and society. The use of artificial intelligence (AI) in mental health therapy also raises concerns about the potential for bias and discrimination, given that AI algorithms may perpetuate pre-existing disparities and imbalances in the system. Developments in artificial intelligence have the potential to improve both the quality and accessibility of mental health therapy, they also pose a threat to jobs in the area of mental health. It is vital to address the potential loss of employment, as well as the ethical and social considerations that go along with them, while simultaneously recognising the potential benefits that AI advances can bring in the treatment of mental health conditions. It is the responsibility of policymakers to ensure that the research, development, and implementation of AI in mental health care is carried out in a way that is inclusive, equitable, and responsible[29-32].

Conclusion

Artificial intelligence (AI) has the potential to significantly transform psychiatric practice, from boosting diagnosis accuracy and treatment efficacy to increasing patient accessibility and convenience. Yet, the research and deployment of AI in clinical psychology can create serious ethical, social, and technological issues. The most promising uses of AI in psychological practice are in the creation of virtual mental health services, which may expand patients' access to treatment despite potential impediments to in-person visits. In addition, AI-powered solutions for mental health evaluation and therapy have the potential to increase diagnostic precision and treatment efficacy while lowering mental health practitioners' burden. Concerns are raised about the possibility for prejudice and discrimination, as well as the danger of job loss for mental health practitioners, when AI is used in psychological treatment. In addition to addressing these ethical and social concerns, it is essential to ensure that the research and use of AI in psychiatric practice is inclusive, egalitarian, and accountable. In addition, the technological obstacles connected with the development and deployment of AI in clinical psychology must be overcome. This

involves guaranteeing the correctness, dependability, and security of AI algorithms and resolving data privacy and confidentiality issues. Notwithstanding these obstacles, the potential advantages of AI in clinical psychology are substantial. As AI technologies continue to develop and evolve, mental health professionals, policymakers, and the broader community must collaborate to ensure that these technologies are developed and implemented in a manner that prioritizes ethical and social considerations, while also maximizing their potential to improve the quality, accessibility, and efficacy of psychological care. The future of AI in psychological therapy is bright, but the technological, ethical, and societal ramifications of these technologies must be carefully considered. Mental health practitioners, politicians, and the wider community can guarantee that AI is created and applied in a manner that prioritizes the needs and well-being of patients while also improving the field of psychological therapy by collaborating. Hence, psychologists and other mental health care professionals must be prepared to supervise the use and research of AI technologies for the benefit of patients, the field, and society.

References:

1. Alivisatos A. P. et al. The brain activity map project and the challenge of functional connectomics // *Neuron*. — 2012. — №74. — С. 970–974. DOI: 10.1016/j.neuron.2012.06.006.
2. *Machine ethics* / Eds. Anderson M., Anderson S. L. — New York: Cambridge University Press, 2011. — DOI: 10.1017/CBO9780511978036.
3. Bindoff I. et al. The potential for intelligent decision support systems to improve the quality and consistency of medication reviews // *Journal of Clinical Pharmacy and Therapeutics*. — 2019. — №37. — С. 452–458. DOI: 10.1111/j.1365-2710.2011.01327.x.
4. Coyle D. et al. Personal investigator: A therapeutic 3D game for adolescent psychotherapy // *Interactive Technology and Smart Education*. — 2005. — №2. — С. 73–88. DOI: 10.1108/17415650580000034.
5. DeAngelis T. A second life for practice? // *Monitor on Psychology*. — 2012. — №43. — URL: <http://www.apa.org/monitor/2012/03/avatars.aspx>
6. Defense Applied Research Projects Agency. Detection and computational analysis of psychological signals (DCAPS) // URL: [http://www.darpa.mil/Our_Work/I2O/Programs/Detection_and_Computational_Analysis_of_Psychological_Signals_\(DCAPS\).aspx](http://www.darpa.mil/Our_Work/I2O/Programs/Detection_and_Computational_Analysis_of_Psychological_Signals_(DCAPS).aspx) (датаобращения: 23.03.2023).
7. Fujita H., Wu I.-C. A special issue on artificial intelligence in computer games: AICG // *Knowledge-Based Systems*. — 2012. — №34. — С. 1–2. DOI: 10.1016/j.knosys.2012.05.014.
8. Garfield D. A. et al. Natural language processing in psychiatry: Artificial intelligence technology and psychopathology // *Journal of Nervous and Mental Disease*. — 1992. — №180. — С. 2227–2237.
9. Hardesty L. Researchers amplify variations in video, making the invisible visible // URL: <http://web.mit.edu/newsoffice/2012/amplifying-invisible-video-0622.html>
10. *Data mining and clinical decision support* / Hardin J. M., Chhieng D. C. // *Clinical decision support systems: Theory and practice* / Ed. Berner E. S. (2nd ed.). — New York: Springer, 2007. — С. 44–63. DOI: 10.1007/978-0-387-38319-4_3.
11. IBM. IBM Watson: Ushering in a new era of computing // URL: <http://www03.ibm.com/innovation/us/watson/index.shtml>
12. InTouch Health. RP-VITA robot // URL: <http://www.intouchhealth.com/products-and-services/products/rp-vita-robot/>
13. *Managing risk and protecting privacy in telemental health: An overview of legal, regulatory, and risk management issues* / Kramer G. M. et al. // *Telemental health: Clinical, technical and administrative foundations for evidence-based practice* / Eds. Myers K., Turvey C. — New York: Elsevier, 2013.
14. Linden Research, Inc. *Second Life* (Version 1.3.2) // URL: <http://secondlife.com/>
15. Lingley R. et al. A single-pixel wireless contact lens display // *Journal of Micromechanics and Microengineering*. — 2011. — №21. — С. 125014. DOI: 10.1088/0960-1317/21/12/125014.
16. Manning C. D., Schütze H. *Foundations of statistical natural language processing*. — Cambridge: The MIT Press, 1999.
17. Markoff J. Armies of expensive lawyers, replaced by cheaper software // *The New York Times*. — 2021, March 5. — URL: <http://www.nytimes.com/2011/03/05/science/05legal.html>

18. Markoff J. Obama seeking to boost study of human brain // The New York Times. — 2018, February 18. — URL: http://www.nytimes.com/2018/02/18/science/project-seeks-to-build-map-of-human-brain.html?pagewanted=all&_r=0
19. Masri R. Y., Mat Jani H. Employing artificial intelligence techniques in Mental Health Diagnostic Expert System // ICCIS 2012: International Conference on Computer & Information Science. — 2012, June. — Vol. 1. — С. 495–499. — New York: IEEE.
20. The role of gaming in mental health / Matthews M., Coyle D. // The use of technology in mental health: Applications, ethics and practice / Eds. Anthony K., Nagel D. M., Goss S. — Springfield: Charles C. Thomas, 2010. — Vol. 40. — С. 134–142.
21. McCarthy J. Some expert systems need common sense // Computer Culture: The Scientific, Intellectual, and Social Impact of the Computer. — 1984. — №426. — С. 129–137.
22. McShane M. et al. Inconsistency as a diagnostic tool in a society of intelligent agents // Artificial Intelligence in Medicine. — 2015. — №55. — С. 137–148. DOI: 10.1016/j.artmed.2015.04.005.
23. Minett J. W. et al. A Chinese text input brain–computer interface based on the P300 Speller // International Journal of Human-Computer Interaction. — 2012. — №28. — С. 472–483. DOI: 10.1080/10447318.2011.622970.
24. Naam R. More than human: Embracing the promise of biological enhancement. — New York: Broadway Books, 2010.
25. Neild B. Scientists to simulate human brain inside a supercomputer // CNN Labs. — 2012. — 12 oct. — URL: <http://www.cnn.com/2012/10/12/tech/human-brain-computer>
26. Patel V. L. et al. The coming of age of artificial intelligence in medicine // Artificial Intelligence in Medicine. — 2009. — №46. — С. 5–17. DOI: 10.1016/j.artmed.2008.07.017.
27. Reger G. M. et al. Effectiveness of virtual reality exposure therapy for active duty soldiers in a military mental health clinic // Journal of Traumatic Stress. — 2011. — №24. — С. 93–96. DOI: 10.1002/jts.20574.
28. Riva G. Using virtual immersion therapeutically // The use of technology in mental health: Applications, ethics and practice / Eds. Anthony K., Nagel D. A. M., Goss S. — Springfield, IL: Charles C Thomas, 2010. — С. 114–123.
29. Naam R. More than human: Embracing the promise of biological enhancement. — New York: Broadway Books, 2010.
30. Neild B. Scientists to simulate human brain inside a supercomputer // CNN Labs. — 2012. — 12 oct. — URL: <http://www.cnn.com/2012/10/12/tech/human-brain-computer>
31. Patel V. L. et al. The coming of age of artificial intelligence in medicine // Artificial Intelligence in Medicine. — 2009. — №46. — С. 5–17. DOI: 10.1016/j.artmed.2008.07.017.
32. Reger G. M. et al. Effectiveness of virtual reality exposure therapy for active duty soldiers in a military mental health clinic // Journal of Traumatic Stress. — 2011. — №24. — С. 93–96. DOI: 10.1002/jts.20574.
33. Riva G. Using virtual immersion therapeutically // The use of technology in mental health: Applications, ethics and practice / Eds. Anthony K., Nagel D. A. M., Goss S. — Springfield, IL: Charles C Thomas, 2010. — С. 114–123.

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ БИЛИНГВИЗМА НА УРОВЕНЬ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА

*Клиническая психология, магистрант 1 курса Гужбина С.А.
Научный руководитель: Ph.D., ст. преподаватель Ризулла А.Р.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности эмоциональной сферы билингвов посредством теории эмоциональной дистанции и теории сконструированных эмоций. Раскрывается то, как особенности эмоциональной сферы билингвов гипотетически могут положительно влиять на уровень эмоционального интеллекта.

Ключевые слова: билингвизм; эмоциональный интеллект; эмоциональная гранулярность; эмоциональная дистанция; теория сконструированных эмоций.

В современном мире, успех человека во многом определяется уровнем его коммуникативной и лингвистической компетентности. Знать несколько языков на высоком уровне является необходимостью для того, чтобы быть конкурентоспособным на рынке труда и в целом быть успешным. Билингвов и даже полилингвов становится все больше, однако особенности психики при билингвизме изучены недостаточно. Изучение билингвизма и его влияния на психологические процессы и состояния - это важная проблема анализа для современных полиэтнических и поликультурных государств. Особую значимость исследования билингвизма приобретают в контексте государственной языковой политики Республики Казахстан направленной на полилингвизм.

Билингвизм можно определить, как способность индивида активно и пассивно владеть двумя языками. Особенно остро в научном сообществе дискутируется тема преимуществ билингвизма, особенно когнитивного. Активно исследуются три компонента когнитивной обработки: обновление; исполнительный контроль; переключение задач[1]. Однако особенности эмоциональной сферы билингвов изучены гораздо меньше, несмотря на то, что на сегодняшний момент сложно отрицать связь между языком и эмоциями. Большой простор для исследований связанных как с эмоциональным преимуществом, так и с когнитивным, дает дифференциация билингвов. Так, билингвизм может быть естественным, то есть приобретенным произвольно в результате общения в языковой среде и искусственным, когда второй язык приобретен произвольно. Также, можно выделить людей ставшими билингвами сознательно по собственному желанию и тех, кто стали билингвами вынужденно. Интерес вызывают и различия между билингвами и полилингвами.

Эмоции являются неотъемлемой частью психики любого человека вне зависимости от его национальности, культуры его народа и языка на котором он говорит. Однако сложно отрицать тот факт, что эмоциональные переживания и понятия имеют гибкий характер в различных языковых и культурных контекстах. Например, в Китае ценится эмоциональная сдержанность, тогда как в США ценится эмоциональная выразительность. Есть языки с большим количеством слов описывающих эмоциональные переживания, есть языки с меньшим количеством. Часто бывает так, что определенные слова невозможно перевести на другой язык полностью передав весь эмоциональный смысл. Например, в казахском языке есть слово «айналайын», которое на русский переводят как: «родной»; «милый»; «дорогой», однако полностью передать все эмоциональные оттенки смысла слова, по мнению носителей казахского языка, невозможно. Таким образом, гипотетически, можно предположить, что человек, знающий два языка на высоком уровне, владеет более широким репертуаром эмоционально заряженных слов и слов обозначающих эмоции, чем человек, знающий один язык. К этому следует добавить, что овладев другим языком, человек в определенном проценте овладевает и национальной культурой заложенной в этот язык, а значит, может быть более гибким в переключении между эмоциональными нормами разных культур. Билингвы способны активно взаимодействовать с двумя культурами впитывая эмоциональные нормы, понятия и также невербальные проявления эмоций. Всё это может свидетельствовать о том, что у билингвов больше инструментов познания и описания, как своих эмоций, так и эмоций окружающих. Другими словами, особенностью эмоциональной сферы билингвов является высокий уровень эмоциональной гранулярности. Эмоциональная гранулярность-это богатый репертуар эмоциональных понятий. Вышеприведенные аргументы подтверждается исследованиями Баррета. По Баррету, восприятие эмоций – это способность понимать эмоциональные состояния других людей. Эта способность формируется и развивается на основании предыдущего эмоционального опыта, вербального, невербального либо их комбинации. При помощи этого эмоционального опыта человек научается строить эмоциональные прогнозы. Понятия эмоций, которые были приобретены в процессе изучения языка, в основном связаны со словами и выражениями эмоций, которых, как уже указывалось выше, может не быть в других языках[2]. Отсюда следует, что билингвы имеют доступ к более широкому спектру прогнозов, что позволяет им интерпретировать и выражать эмоции на разных языках и в разных контекстах. Билингвы способны к гибкому переключению своих эмоциональных паттернов в зависимости от используемого в данный момент языка, чтобы соответствовать языковым и культурным ситуациям.

Один из самых дискуссионных исследовательских вопросов в области изучения билингвизма звучит так: «воспринимают ли билингвы одинаково информацию на разных языках и испытывают ли билингвы эмоции по-разному при использовании разных языков?». Язык имеет свою эмоциональность, степень которой определяется субъективным эмоциональным опытом конкретного индивида. Еще в 1986 году Бондом и Лаем было высказано предположение о том, что

L1(language 1) более эмоционален, чем L2(language 2) [3]. Вначале 2000-ых был опубликован ряд исследовательских работ, которые подтверждают это предположение: Деваль Ж.М. [4]; Алтариба Дж. и Баснайт-Браун [5]; Коста А., Фукарт А.[6]; Колдуэлл-Харрис[7]; Павленко А.[8] и др. Следует отметить здесь, что L1 в данных исследованиях рассматривается как родной, т.е. первый приобретенный, а не как доминантный. Более поздние исследования также подтверждают утверждение о существовании эмоциональной дистанции между двумя языками. Так, например, Дильман А.С. и Бьярта А. в своем исследовании посвященном потенциалу целенаправленного использования второго языка как средства уменьшения переживания психологического стресса проводимого на шведско-английских билингвах пришли к следующему результату: тексты заданий, представленных на L1 приводили к увеличению дистресса участников исследования, тогда как межъязыковые испытания приводили к его уменьшению[9]. Джао С., Лио Л., Гоу Т. в своем исследовании под названием: «Критика на иностранном языке ранит меньше» проводимого на китайско-английских билингвах пришли к следующим результатам: критика была оценена на обоих языках как неприятная, но неприятность уменьшилась при использовании английского языка по сравнению с китайским [10]. В исследовании Ожанска-Пониквия К. изучалось восприятие и выражение эмоций польско-английских билингвов. Изучалось конкретно эмоциональное утверждение «Я тебя люблю». Результаты показали, что эмоциональность фразы была сильнее на L1, однако восприятие ее эмоциональности в L2 изменялось в зависимости от пребывания в англоязычной стране и от того, насколько высоко человек оценивает свое владение L2[11]. Именно поэтому в подобных исследованиях следует учитывать данные факторы, а также историко-культурные особенности и как отмечалось выше тип билингвизма.

Итак, вероятно L1 характеризуется большей эмоциональной нагрузкой для билингвов, чем L2. При этом степень эмоциональности языка связана с возрастом человека, с культурным контекстом и с эмоциональным опытом, который человек получил при изучении языка. Язык, который имеет большую степень эмоциональной нагрузки, чаще используется для вербального выражения эмоций, особенно в эмоциональных ситуациях и обычно в случае положительной валентности переживаемых в этот момент эмоций. Билингвы отмечают, что один из языков более интимен и естественен, чем второй. L2 более эмоционально отдален, что позволяет билингвам переключаться между языками для того, чтобы управлять собственным эмоциональным состоянием, и эмоциональным тоном беседы. Также билингвы способны уменьшить эмоциональность с помощью переключения на L2 для того, чтобы принимать более рациональные решения. Таким образом, вероятно, билингвизм позволяет лучше управлять эмоциональным состоянием. И это тоже одна из особенностей эмоциональной сферы билингвов. А также, основываясь на теории эмоциональной дистанции можно предположить, что билингвы способны различать эмоциональные полутона, что позволяет им более тонко понимать свои эмоции и эмоции других людей.

Билингвы могут иметь преимущество не только в вербальной регуляции эмоций, но и невербальной. Как уже было описано выше, исследователи активно интересуются когнитивными особенностями билингвов. Одной из активно исследуемых тем является тема исполнительного контроля. В течение всей жизни билингвы переключаются с L1 на L2 и наоборот. Используя языковые способности и компетенции, билингвы выполняют умственное и языковое «кодовое переключение» — когнитивно-психолингвистические операции, сопровождающие переход с одного языка на другой[12]. Тем самым тренируются исполнительный контроль. И эта когнитивное преимущество может указывать на эмоциональное преимущество. Известно, что невербальная регуляция эмоций и рабочая память основана на механизмах исполнительного контроля. Как и билингвальная обработка речи, регуляция эмоций также требует исполнительного контроля для управления выражением, продолжительностью и интенсивностью положительных и отрицательных эмоций.

Итак, билингвизм может положительно влиять на понимание своих и чужих эмоций, а также на невербальную и вербальную регуляцию эмоций, из чего можно предположить, что билингвы могут иметь высокий уровень эмоционального интеллекта. Концепция эмоционального интеллекта включает себя множество эмоциональных способностей. Данное множество можно разделить на четыре уровня. К первому уровню можно отнести эмоциональное восприятие и оценку эмоций. К этому уровню относится также способность обобщать эмоциональный опыт. Второй уровень включает в себя способность сравнения эмоций друг с другом и с другими представлениями и понятиями. К третьему уровню относят понимание и рассуждение об эмоциональном опыте. Это навыки адекватного распознавания эмоций, знание их динамики и адекватного рассуждения о них.

К четвертому уровню относится эмоциональная регуляция. Совокупность этого множества эмоциональных способностей изучается с помощью построений моделей эмоционального интеллекта.

Рассмотрим разные модели эмоционального интеллекта и сопоставим их с особенностями эмоциональной сферы билингвов. Понятие «эмоционально-социальный интеллект» было предложено в 1988 г. клиническим психологом Руvenом Бар-Оном. Учёный предположил, что эмоционально-социальный интеллект это множество глубоко личных и межличностных навыков и способностей и это множество влияет на поведение человека. Бар-Он впервые ввел обозначение «EQ», что означает коэффициент эмоциональности.

В 1990 г. Питер Сэловеи и Джон Мейер предложили термин «эмоциональный интеллект». Первый вариант модели эмоционального интеллекта по Сэловею и Мейеру включал в себя навык и способность отслеживания своих и чужих чувств и эмоций, а также способность различать их и использовать эти данные в мышлении и поведении. Структура эмоционального интеллекта в этом варианте включала в себя идентификацию и выражение эмоций своих и других людей; регуляцию своих и чужих эмоций; использование эмоций в мышлении и деятельности, которое включало в себя гибкое планирование, творческое мышление, переключение внимания, мотивацию. Затем к исследованиям Сэловея и Мейера подключился Карузо Д. и вместе они разработали второй вариант модели эмоционального интеллекта. Было предположено, что эмоции содержат информацию о связях человека с окружающими и предметами. Эмоции дают информацию человеку о характере этих связей. Вторая модель Сэловея и Мейера включает в себя: способность безошибочного эмоционального восприятия и выражения эмоций; способность использовать свои эмоции и чувства для повышения эффективности мышления; способность к пониманию своих и чужих эмоций; способность к осознанной эмоциональной регуляции. Вышеприведенные аргументы об эмоциональном преимуществе билингвов совпадают с моделью эмоционального интеллекта Сэловея и Мейера.

Модель эмоционального интеллекта Люсина Д.В. включает в себя способность к пониманию своих и чужих эмоций и способности к эмоциональной регуляции. Первое означает способность распознавания своих и чужих эмоций, а именно установления факта наличия эмоционального переживания; определения этой эмоции и, что важно, нахождение для нее словесного выражения; понимание причин эмоции и понимание ее последствий. То, есть Люсин выделяет важность умения словесного выражения эмоции в структуре эмоционального интеллекта. Регуляция эмоций по Люсину, включает в себя управление интенсивностью эмоций, выражением эмоций и способностью вызвать необходимую эмоцию. Эмоциональный интеллект в данном случае рассматривается как психологическое образование, которое формируется в ходе жизни человека под влиянием ряда факторов. В целом, речь снова идет о способностях понимать и управлять своими эмоциями, что соотносится с вышеприведенными аргументами об эмоциональном преимуществе билингвов.

Эмоциональный интеллект согласно теории сконструированных эмоций. Баррет определяет эмоциональный интеллект, как способность конструировать более эмоциональные экземпляры из понятий эмоций, ранее сохраненных в мозгу, которые соответствуют каждой данной эмоциональной ситуации. В рамках данной теории, эмоциональная гранулярность имеет прямое отношение к эмоциональному интеллекту. Эмоциональный интеллект в данном случае зависит от концептуального и лексического запаса людей. Баррет предполагает, что высоким эмоциональным интеллектом обладают люди, которые в течение своей жизни выучили большое количество эмоционально заряженных слов и эмоциональных понятий и с помощью этого способны строить достоверные эмоциональные прогнозы и потому знают, как и когда использовать эмоции. Мозг человека с высоким эмоциональным интеллектом лучше подготовлен к созданию большого количества эмоциональных понятий. Такие люди способны более эффективно переживать, предсказывать, классифицировать и воспринимать эмоции. Билингвы, как показано выше, вероятно обладают большей эмоциональной гранулярностью, способны лучше интерпретировать свои эмоции и эмоции других, а значит можно предположить, что эмоциональный интеллект у билингвов выше, чем у монолингвов.

То есть, теоретически есть основания полагать о том, что билингвизм влияет положительно на уровень эмоционального интеллекта. Однако, эмпирических подтверждений этому мало. Профессор Лондонского университета Биркбек в области прикладной лингвистики и мультилингвизма Жан-Марк Деваль проводит многочисленные исследования в области билингвизма. В одном из таких исследований сравнивались показатели билингвов и монолингвов в восприятии эмоций на арабском и английском языках и также эти группы сравнивались по уровню

эмоционального интеллекта. Автор также ставит вопрос о взаимосвязи восприятия эмоций и черт эмоционального интеллекта. Результаты показали, что билингвы с L1 английским превосходили англоязычных монолингвов в задачах на определение эмоционального восприятия, однако не превосходили арабских монолингвов, что может говорить об определенных культурных различиях. Гипотеза о том, что у билингвов уровень эмоционального интеллекта выше, чем у монолингвов в данном исследовании подтвердилась. Также было установлено, что результаты уровня эмоционального интеллекта положительно коррелируют с баллами эмоционального восприятия [13].

В заключение можно подытожить, что билингвы имеют особенности эмоциональной сферы и теоретически могут иметь эмоциональное преимущество и высокий уровень эмоционального интеллекта, однако эти утверждения требуют эмпирической проверки. Также в будущих исследованиях следует учитывать тип билингвизма и культурно-исторические особенности.

Список литературы:

1. de Bot, K., Pfenninger S. Future Research Directions for Applied Linguistics Bristol: Multilingual Matters.,- 2017. – С. 293.
2. Barrett, L. F. How emotions are made: The secret life of the brain. New York: Houghton Mifflin Harcourt, - 2017. - С. 449.
3. Bond, M. H., & Lai, T. (1986). Embarrassment and code-switching into a second language // The Journal of Social Psychology.-1986.-№126(2).- С. 179-186.
4. Dewaele, J. M. The emotional weight of “I love you” in multilinguals’ languages // Journal of Pragmatics.-2008.-№40(10).-С. 1753-1780.
5. Altarriba, J., & Basnight-Brown, D. M. The representation of emotion vs. emotion-laden words in English and Spanish in the affective Simon task // International Journal of Bilingualism.-2011.-№15(3).-С. 310-328.
6. Costa, A., Foucart, A., Hayakawa, S., Aparici, M., Apesteguia, J., Heafner, J. Your morals depend on language// PloS One.-2014.-№ 9(4)
7. Caldwell-Harris, Ауызгеги-Dinn, A. Emotion and lying in a non-native language.// International Journal of Psychophysiology.-2009.-№71(3).-С. 193-204.
8. Pavlenko, A. Affective processing in bilingual speakers: Disembodied cognition? // International Journal of Psychology.-2012.-№47(6).-С. 405-428.
9. Dylman, A. S., & Bjärtå, A. When your heart is in your mouth: The effect of second language use on negative emotions. // *Cognition and Emotion*.-2019.-№33(6).С.-1284-1290.
10. Gao, S., Luo, L., & Gou, T. Criticism in a foreign language hurts less // *Cognition and Emotion*.-2019.-№20.-С.1-9.
11. Ożańska-Ponikwia, K. Expression and perception of emotions by Polish–English bilinguals I love you vs. Kocham Cię// International Journal of Bilingual Education and Bilingualism.-2017.-№ 22(4).-С.1-12.
12. Суюнбаева А. Ж., Шелестюк Е. В. Проблемы переходной диглоссии и функционирование билингвизма в профессиональной коммуникации(**на примере языковой ситуации в Республики Казахстан**)// Вестник Челябинского государственного университета.-2019.-№ 10 (432).-С. 149-164.
13. Dewaele, J.-M. A bilingual emotional advantage? An investigation into the effects of psychological factors in emotion perception in Arabic and in English of Arabic-English bilinguals and Arabic/English monolinguals// International Journal of Bilingualism.-2020.-№ 24(2).-С. 141-158

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ЗЕРІГҮДІҢ АНЫҚТАМАСЫ ЖӘНЕ ЗЕРІГҮДІҢ СТУДЕНТТЕРДІҢ АКАДЕМИЯЛЫҚ ӨМІРІНЕ ӘСЕРІ

*Психология, 1 курс магистранты Дармбаев Д.Д.
Ғылыми жетекші: пед.ғ. к.,доцент м.а Тленчиева Н.С
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Андатпа: Зерігу-бұл көптеген студенттердің академиялық өмірінде жиі кездесетін құбылыс. Бұл қызығушылық, немқұрайлылық немесе ынталандырудың болмауы, студенттер ешкімнің дауласпағанын немесе оқудан алшақтағанын сезінгенде пайда болуы мүмкін. Зерігу қарапайым эмоция болып көрінгенімен, бұл студенттердің оқу үлгерімі мен қатысуына айтарлықтай әсер етеді.

Бұл мақалада біз зеріктірудің психологиялық құбылысын, оның түрлерін, себептері мен студенттердің үлгерімі мен қатысуына әсері туралы жазып кетеміз.

Кілт сөздер: зерігу, психологиялық перспектива, анықтама, академиялық өмір, студенттер, әсер, академиялық жетістік, оқу нәтижелері, мотивация, психикалық денсаулық

Зерігуді көбінесе алшақтық, алаңдаушылық және қызығушылықтың немесе ынталандырудың болмауы ретінде сипатталады. Бұл қарқындылығы, ұзақтығы және жиілігі бойынша өзгеруі мүмкін субъективті тәжірибе. Зерігу көптеген факторлардан туындауы мүмкін, соның ішінде монотондылық, проблемалардың болмауы, қызықсыз әрекеттер және қанағаттандырылмаған үміттер. Психологтар оның көп өлшемді табиғатын көрсету үшін зеріктірудің әртүрлі үлгілерін ұсынды. Осындай модельдердің бірі-зеріктірудің аффективті, когнитивті және мінез-құлық компоненттерін қамтитын "үш компонентті" зеріктіру моделі. Аффективті компонент көңілсіздік, апатия немесе сағыныш сияқты зерігу байланысты жағымсыз эмоционалды жағдайды білдіреді. Когнитивті компонент зейінді шоғырландыру, бағалау және қабылдау сияқты зеріктіруге байланысты когнитивті процестерді білдіреді. Мінез-құлық компоненті мазасыздық, мазасыздық немесе сыртқы ынталандыруды іздеу сияқты зеріктірудің байқалатын көріністерін білдіреді[1].

Зеріктіруді оның себептері мен сипаттамаларына байланысты әртүрлі түрлерге бөлуге болады. Міне, зеріктірудің ең көп таралған түрлері:

Қарапайым зеріктіру: бұл зеріктірудің ең көп таралған түрі және көбінесе қоршаған ортаға немесе іс-әрекетке ынталандырудың немесе қызығушылықтың болмауынан туындайды. Қарапайым зерігу қайталанатын тапсырмалар, ұзақ дәрістер немесе қызықсыз әңгімелер кезінде пайда болуы мүмкін.

Немқұрайлылық: зеріктірудің бұл түрі дәрменсіздік сезімімен және мотивацияның болмауымен сипатталады. Немқұрайлылық әлсіздік сезімінен туындауы мүмкін, мысалы, сіз қанағаттанарлықсыз жұмысқа немесе жағдайға тап болуыңыз мүмкін.

Реактивті зеріктіру: зеріктірудің бұл түрі көңілсіздік, ашулану және мазасыздық сезімдерімен байланысты. Реактивті зеріктіру адамдарға тартымды деп санайтын әрекеттермен айналысуға кедергі болған кезде немесе олар жасағысы келмейтін нәрселерді жасауға мәжбүр болған кезде пайда болуы мүмкін.

Мағынаны іздеудегі зеріктіру: зеріктірудің бұл түрі экзистенциалды бос сезіммен және мақсаттың немесе бағыттың болмауымен сипатталады. Мағынасын табу зеріктіру жеке басын, құндылықтарын немесе мақсаттарын жоғалтудан туындауы мүмкін[2].

Зерігу-бұл психология саласындағы көптеген зерттеулердің тақырыбы болған күрделі психологиялық құбылыс. Зерігу көбінесе жағымсыз эмоционалды күй ретінде қарастырылғанымен, зерттеушілер оның кейбір жағымды әсерлері болуы мүмкін екенін анықтады. Зерігу туралы алғашқы теориялардың бірін Британдық психолог Джеймс Макинтош алға тартты, ол зерігу адамдар мағыналы немесе қызықты іс-әрекеттермен айналыса алмаған кезде пайда болады деп болжады. Макинтош зеріктіру адамдарды жаңа және ынталандыратын тәжірибе іздеуге итермелейтін мотивацияның көзі болуы мүмкін деп сендірді. Жақында зерттеушілер зеріктірудің негізінде жатқан неврологиялық және когнитивті механизмдерге назар аударды. Зерттеулер көрсеткендей, зеріктіру жағымды тәжірибені өңдеуге қатысатын мидың сыйақы орталықтарындағы белсенділіктің төмендеуімен байланысты. Бұл зеріктіру мидың ләззат пен сыйақыны сезіну қабілетінің жетіспеушілігімен байланысты болуы мүмкін екенін көрсетеді. Зерттеушілер сонымен қатар адамның зерігуге бейімділігіне әсер ететін бірнеше факторларды анықтады. Мысалы, сенсорлық немесе жаңалыққа бейім адамдар зеріктіру ықтималдығы аз болуы мүмкін, өйткені олар үнемі жаңа және ынталандыратын тәжірибелерді іздейді. Керісінше, бұл қасиеттердің деңгейі төмен адамдар зеріктіруге бейім болуы мүмкін. Зеріктіру адамдардың психикалық денсаулығы мен әл-ауқатына айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Мысалы, зерттеулер көрсеткендей, зеріктіру депрессия, мазасыздық және басқа психикалық денсаулық проблемаларының жоғарылау қаупімен байланысты. Зерігу сонымен қатар оқу және жұмыс үлгеріміне теріс әсер етуі мүмкін, себебі бұл мотивация мен өнімділіктің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Зеріктірумен күресу үшін зерттеушілер күрделі, ынталандыратын және мағыналы әрекеттермен айналысуды ұсынады. Бұл хобби немесе қызығушылықпен айналысуды, физикалық белсенділікті немесе әлеуметтік қолдауды іздеуді қамтуы мүмкін. Сонымен қатар, зейін мен медитация жаттығулары зеріктіруді азайтуға және жалпы әл-ауқатты жақсартуға

тиімді болуы мүмкін[3]. Зерігу-бұл адамдардың психикалық денсаулығы мен әл-ауқатына айтарлықтай әсер ететін күрделі психологиялық құбылыс. Зеріктірудің себептері мен салдарын түсіну арқылы адамдар оның салдарын азайту және толыққанды және белсенді өмір сүру үшін қадамдар жасай алады. Зеріктіру-бұл бәріміз өміріміздің бір сәтінде кездесетін әдеттегі тәжірибе. Бұл біз әдетте жағымды деп санайтын әрекеттерге қызығушылық, ынта-жігерсіздік және қатыспау сезімі. Зеріктіру көбінесе көңілсіздік, мазасыздық және депрессия сияқты жағымсыз эмоциялармен байланысты. Соңғы жылдары зеріктіруді психологиялық құбылыс және оның студенттерге әсері ретінде зерттеуге қызығушылық артып келеді. Зерігу көптеген студенттер үшін жиі кездеседі, әсіресе олар академиялық қызметпен айналысқанда, олар қызықсыз немесе қарсылықсыз деп санайды[4]. Зерттеулер көрсеткендей, зеріктіру студенттердің үлгерімі мен қатысуына айтарлықтай теріс әсер етуі мүмкін. Зерігу-бұл көптеген студенттердің академиялық өмірінде жиі кездесетін құбылыс. Зеріктіру-бұл көптеген факторлардан туындауы мүмкін күрделі эмоция. Зеріктірудің негізгі себептерінің бірі-ынталандырудың немесе қиындықтың болмауы. Студенттер интеллектуалды қиындықтарға тап болмаса немесе тым жеңіл әрекеттермен айналыспаса, оларда зерігу пайда болуы мүмкін. Екінші жағынан, студенттерге тым қиын тапсырмалар ұсынылғанда, олар есеңгіреп, бас тартуы мүмкін, бұл зеріктіруге әкеледі. Зеріктірудің тағы бір себебі-қызығушылықтың немесе мотивацияның болмауы. Студенттер белгілі бір пәнге немесе іс-әрекетке қызығушылық танытпаған кезде, олар скучно және шеттетілуі мүмкін. Бұл, әсіресе, белгілі бір тақырыппен күресетін студенттерге қатысты, өйткені олар материалды игере алмайтындай сезінуі мүмкін. Студенттердің зерігуінің әсері терең болуы мүмкін. Зеріктіру мотивацияның болмауына, өнімділіктің төмендеуіне және нашар үлгерімге әкелуі мүмкін. Жалыққан студенттер де деструктивті мінез-құлыққа бейім болуы мүмкін, өйткені олар зерігуді жеңілдету жолдарын іздейді. Сонымен қатар, зеріктіру психикалық денсаулыққа кері әсерін тигізіп, мазасыздық пен депрессия белгілеріне әкелуі мүмкін[5]. Зерігу-бұл әртүрлі факторлар, соның ішінде жеке тұлға, қоршаған орта және тапсырмаларды орындау талаптары әсер ететін күрделі психологиялық құбылыс. Бұған ынталандырудың болмауы, мақсатсыздық сезімі немесе ағымдағы тапсырмаға назар аудармау себеп болуы мүмкін. Сондай-ақ, зеріктіру адамның қажетті ынталандыру деңгейі мен оның нақты ынталандыру деңгейі арасындағы сәйкессіздіктің нәтижесі болуы мүмкін[4]. Зеріктіру теорияларының бірі бұл адамның зейін жүйесі қазіргі тапсырмамен жеткілікті түрде ынталандырылмаған кезде пайда болады деп болжайды. Бұл қозу деңгейінің төмендеуіне әкелуі мүмкін, бұл адамды ынталандыратын әрекеттерді іздеуге мәжбүр етуі мүмкін. Бұл теория зеріктіру сіздің ортаңыздағы проблемалардың болмауына табиғи реакция болуы мүмкін деп болжайды. Зеріктіру университет студенттеріне олардың оқу үлгеріміне, мотивациясына және психикалық денсаулығына айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Міне, зеріктіру университет студенттеріне әсер етуі мүмкін жағдайлар: Нашар оқу үлгерімі: оқушылар скучно болған кезде, олар сабақтарға аз қатысуы мүмкін және пікірталастарға қатысу немесе сұрақтар қою ықтималдығы аз болуы мүмкін. Бұл курстың материалы туралы түсініктің болмауына әкелуі мүмкін және ақыр соңында оқу үлгерімінің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Мотивацияның төмендеуі: Зеріктіру мотивацияның болмауына әкелуі мүмкін, бұл студенттерге тапсырмаларды орындауды, емтиханға дайындалуды немесе тіпті сабаққа қатысуды қиындатады. Бұл оқушылар барған сайын алыстап, демотивацияға ұшыраған кезде қатал циклге әкелуі мүмкін.

Деструктивті мінез-құлық: жалыққан студенттер сыныптастарымен сөйлесу, телефондарды пайдалану немесе тіпті ұйықтау сияқты сабақта деструктивті болуы мүмкін. Бұл басқа оқушылардың назарын аударып, оқу ортасын бұзуы мүмкін.

Психикалық денсаулықтың жағымсыз салдары: Зеріктіру психикалық денсаулыққа теріс әсер етіп, мазасыздық пен депрессия белгілеріне әкелуі мүмкін. Скучно оқушылар өздерін ынтасыз, алыста және қанағаттанбаған сезінуі мүмкін, бұл үмітсіздік пен үмітсіздік сезіміне әкеледі.

Мансаптық перспективалардың төмендеуі: Зеріктіру студенттердің мансаптық болашағына да әсер етуі мүмкін. Оқудан шеттетілген және оқуға қызығушылық танытпайтын студенттер таңдаған мансабында табысқа жету үшін қажетті дағдылар мен білімді дамытпауы мүмкін, бұл олардың болашақта жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін шектейді. Зеріктіру оқушылардың психикалық денсаулығы мен әл-ауқатына теріс әсер етуі мүмкін[6]. Зерттеулер көрсеткендей, зеріктіру деңгейі жоғары студенттер мазасыздық пен депрессия белгілері туралы көбірек хабарлайды. Сондай-ақ, зеріктіру академиялық ортадан көңілсіздік пен алшақтық сезімін тудыруы мүмкін, бұл қажет болған жағдайда студенттердің көмекке немесе қолдауға жүгіну ықтималдығын төмендетуі мүмкін.

Осы жағымсыз әсерлерден басқа, зерігу кейінге қалдыру және нашакорлық сияқты басқа да зиянды мінез-құлықтарға ықпал етуі мүмкін. Зерігу пайда болған сәтте студенттер өздерінің жағымсыз эмоцияларымен күресу немесе зеріктіруден алшақтау тәсілі сияқты мінез-құлыққа жүгіне алады. Зерігу және оның жағымсыз әсерлерімен күресу үшін оқытушылар мен студенттер бірнеше қадамдар жасай алады. Тиімді стратегиялардың бірі-академиялық белсенділікті қызықты әрі күрделі ету. Бұл интерактивті немесе практикалық сабақтарды сабақтарға қосуды қамтуы мүмкін, бұл студенттерге бірлесіп жұмыс істеуге мүмкіндік береді немесе шығармашылық көрініске мүмкіндік береді. Тағы бір стратегия-оқушыларға автономия сезімін беру және олардың оқуын бақылау. Студенттерге нені үйренетінін, оны қалай қабылдайтынын немесе олардың түсінігін қалай көрсететінін таңдау олардың мотивациясы мен қатысуын арттыруға көмектеседі [7]. Ақырында, зеріктіру табиғи және кең таралған тәжірибе екенін мойындау және студенттерге ол пайда болған кезде онымен күресуге арналған құралдар мен стратегияларды ұсыну маңызды. Бұған зейін немесе медитация тәжірибесі, жаттығу немесе студенттерді әлеуметтік қолдау іздеуге шақыру кіруі мүмкін. Психологтар зеріктіруді өлшеу үшін әртүрлі әдістерді қолданады, соның ішінде өзін-өзі есеп беру сауалнамалары, мінез-құлықты бақылау және физиологиялық көрсеткіштер. Өзін-өзі есеп беру сауалнамалары зеріктіруді өлшеу үшін қолданылатын ең кең таралған әдіс болып табылады және әдетте қарқындылық, ұзақтық және жиілік сияқты зеріктірудің әртүрлі аспектілерін бағалайтын Лайкерт шкаласы бойынша нүктелерден тұрады. Зеріктіру шкалаларының мысалдарына сқучно бейімділік шкаласы, көп өлшемді күйдің зерігу шкаласы және зерігу сезімталдық шкаласы жатады. Мінез-құлық бақылаулары нүктелерді санау немесе бос экранды қарау сияқты зеріктіру тапсырмаларды орындау кезінде адамдардың мінез-құлқын бақылауды қамтиды [8]. Студенттердің зерігуінің алдын алу немесе жеңілдету үшін қолдануға болатын бірнеше стратегия бар. Бір тәсіл-студенттерге неғұрлым күрделі және қызықты материал беру. Бұған топтық жұмыс және практикалық сабақтар сияқты белсенді оқыту стратегияларын қолдану арқылы қол жеткізуге болады. Сонымен қатар, мұғалімдер оқушыларға қызықты және қызықты деп санайтын тақырыптарды зерттеуге мүмкіндік беру арқылы оқуда көбірек таңдау мен дербестік бере алады. Тағы бір стратегия-студенттерге өсу көзқарасын дамытуға көмектесу. Өсуге бейім студенттер өздерінің ақыл-ойы мен қабілеттерін қажырлы еңбек пен адалдықтың арқасында дамытуға болады деп санайды. Өсуге деген көзқарасты дамыта отырып, мұғалімдер оқушыларға қиындықтарды еңсерілмейтін кедергілер ретінде емес, өсу мен оқу мүмкіндіктері ретінде қабылдауға көмектесе алады [9].

Қорытындылай келе, зеріктіру студенттердің оқу үлгерімі мен әл-ауқатына айтарлықтай теріс әсер етуі мүмкін екенін атап өткен жөн. Зеріктірудің себептері мен салдарын түсіне отырып, оқытушылар мен студенттер оның салдарын азайту және неғұрлым тартымды және толыққанды академиялық орта құру үшін қадамдар жасай алады. Зерігу-бұл студенттердің үлгерімі мен қатысуына әсер етуі мүмкін күрделі мәселе. Зеріктірудің себептері мен салдарын түсіну мұғалімдерге де, студенттерге де оның әсерін азайту үшін шаралар қабылдауға көмектеседі. Оқытушылар неғұрлым ынталандыратын және күрделі оқу ортасын құра алады, ал студенттер өздерінің зейін дағдыларын дамыту және қосымша оқу мүмкіндіктерін іздеу үшін жұмыс істей алады. Зерігумен күресу үшін қадамдар жасай отырып, студенттер өздерінің оқу үлгерімін, қатысуын және жалпы әл-ауқатын жақсарты алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Goetz, T., & Frenzel, A. C. (2021). Boredom in the classroom: A review of conceptualizations, measures, and interventions. *Educational Psychology Review*, 33(1), 113-138.
2. Bieleke, M., & Gustafsson, H. (2021). Boredom in school: A longitudinal study of antecedents and academic outcomes. *Journal of Educational Psychology*, 113(2), 327-342.
- Kuhbandner, C., & Pekrun, R. (2021). Why students experience boredom in class: A self-determination theory perspective. *Contemporary Educational Psychology*, 67, 101927.
3. Chen, C. H., Chen, C. Y., & Chang, C. Y. (2020). Boredom in the classroom and academic achievement: The mediating role of engagement. *Journal of Educational Psychology*, 112(5), 1012-1024.
4. Kuo, P. C., & Chen, Y. H. (2020). The role of mindfulness in the relationship between academic boredom and academic performance: A longitudinal study. *Learning and Individual Differences*, 79, 101859.

5. Свинарёв С. А. Скука как феномен человеческой жизни : дис. – Сибирский федеральный университет, 2020.
6. Bakshi, A., & Virk, R. (2020). Relationships among boredom proneness, achievement goals, and academic performance: A multiple mediation model. *Journal of Educational Psychology*, 112(6), 1346-1362.
7. Hasebrook, J. P., Greiff, S., Wüstenberg, S., & Goldhammer, F. (2020). The influence of boredom on academic cheating: A mediation analysis. *Studies in Higher Education*, 45(10), 1987-1999.
8. Илюхин А. Г. и др. Выгорание в жизни школьников и студентов: причины, последствия и способы преодоления //Современная зарубежная психология. – 2021. – Т. 10. – №. 2. – С. 117-127.

ҚАЗІРГІ ЖАС ОТБАСЫЛАРДАҒЫ ЖАНЖАЛДАР, ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ

Психология, 2 курс магистранты Есен А. О.

Ғылыми жетекші: психол. ғ. к., доцент Қалымбетова Э.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аннотация: Жас отбасының басты ерекшелігі – оның қалыптасу процесі. Некелік жанжал некедегі дезадаптацияға әкелетін келіспеушілік түрлерінің бірі болып саналады. Отбасы ішілік және сыртқы жанжалдардың туындау себептері әртүрлі. Жанжалдар ерлі-зайыптылардың қажеттіліктерін қанағаттандырмау салдарынан туындайды. Қарым-қатынастың бастапқы кезеңінде жас ерлі-зайыптылар кейбір қиындықтарды бастан өткерді деп қорытынды жасауға болады. Уақыт өте келе барлық жанжалды жағдайлар басқа себептерге ие бола бастайды және оларды конструктивті шешуге әкеледі. Отбасылық жанжалдардың алдын алу шарасы ретінде ерлі-зайыптылардың көбірек араласуы, олардың қажеттіліктері мен шағымдары туралы айтуға тырысуы ұсынылады.

Түйін сөздер: отбасы, жас отбасы, жанжал, некелік жанжал, неке жанжалдарының себептері.

Қоғамдағы неке және отбасылық қатынастар жеке адамдар үшін де, жалпы мемлекет үшін де өмір сүрудің өте маңызды саласы болып табылады.

Жас отбасындағы жанжал проблемасы ерекше маңызға ие. Статистикалық мәліметтерге сүйенсек, бүгінде 3 жылдан аз бірге өмір сүрген отбасында ажырасулар жиі кездеседі [1]. Бұл зерттеушілердің жас отбасыларға ерекше көңіл бөлуіне итермелейді.

Қазіргі уақытта отбасылық қақтығыстар кең етек алды, бұл неке қатынастарында дисгармонияның болуын көрсетеді [2]. Бүгінгі таңда қақтығыстардың сипатын, формаларын, себептерін анықтау мәселесі ғылым үшін ерекше өзекті болып отыр, өйткені қоғамның қайта құрылу кезеңінде ажырасулар, әсіресе жас отбасылар арасында өсті. Некенің бастапқы кезеңі - жалпы мәселелерді шешу уақыты:

1. Міндеттерді бөлу (еңбек бөлінісі);
2. Тұрғын үй мәселесін шешу;
3. Тұлғаның деформациясы;
4. Қаржылық, экономикалық мәселелерді шешу және т.б.

Өздеріңіз білетіндей, бұл неке кезеңі ең қиын, өйткені отбасы әлі қалыптаспаған және оның нәтиже бермеу мүмкіндігі бар. Осы кезеңде көптеген отбасылар бұзылады. Мұндай мәселелердің оңтайлы шешімін табу үшін мұндай қақтығыстардың қалай дамидынын білу қажет. Мұндай шиеленіс жағдайларында дұрыс әрекет ету бағытын қалыптастыру үшін некелік жанжалдардың не екенін және адамдар қалай келісімге келетінін білу қажет.

Жас отбасылардағы жанжалдардың себептерін анықтауға арналған көптеген зерттеулер бар. Бұл зерттеулердің мақсаты - ерлі-зайыптылар арасындағы жанжалдардың туындауына дисгармония көрсеткіштерінің: жанжал, шиеленіс, агрессивтілік және иеліктен шығару әсерін қарастыру. Қазіргі уақытта отбасының бұзылуы мен қайта некеге тұру саны артып келеді. Отбасы – қоғамның негізгі бірлігі екенін білу маңызды. Бұл мәселе тұлғааралық ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік [3].

Бұл саладағы зерттеулер үлкен практикалық қызығушылық тудырады.

Зерттеудің мақсаты – қазіргі жас отбасындағы жанжалдардың психологиялық ерекшеліктерін және оны алдын алуды зерттеу.

Зерттеу объектісі – жас отбасылар.

Зерттеу пәні – отбасылық жанжалдардың ерекшеліктері және олардың алдын алу және шешу жолдары.

Жанжал – жанжалдың барлық тараптары үшін іскерлік немесе жеке маңызы бар нақты мәселені шешу барысында екі немесе одан да көп адамдардың қақтығыстары (қайшылықтары) деп аталатын жағдайдың күрт шиеленісуі [4].

Жанжал – қоғамдық өмірдің табиғатына тән әлеуметтік құбылыс. Отбасылық өмір жанжалсыз мүмкін емес, сондықтан оны адам өмірінде болатын табиғи процесс ретінде қарастыру керек.

Жас отбасы – бұл бірінші рет некелескен балалары бар немесе балалары жоқ жас ерлі-зайыптылар, бұл отбасылардың ұзақтығы 5 жылға дейін, ерлі-зайыптылардың жасы 30 жастан аспайды. Соңғы жылдары мұндай отбасылар саны артып келеді, ерлі-зайыптылардың басым жасы 21-24 жас.

Жас жұбайлар арасындағы келіспеушіліктер демалыс немесе демалысты қайда және қалай өткізуден бастап, балаларын қай университетке түсіруге дейінгі әртүрлі мәселелерде болуы мүмкін. Жанжал, көбінесе, бір емес, бірнеше себептермен туындайды, олардың ішінде отбасылық жанжалдардың негізгі себептерін анықтауға болады:

- келіспеушіліктерге әкелетін отбасы бюджетін бөлудегі қателіктерге байланысты;
- біреудің «Менінің» құндылығы мен маңыздылығына қанағаттандырылмаған қажеттіліктен, басқа біреудің қадір-қасиетіне қол сұғу;
- демалыс пен демалысқа деген әртүрлі қажеттіліктерге байланысты.
- ерлі-зайыптылардың бірінің немесе екеуінің де оң эмоцияларға қанағаттандырылмаған қажеттілігінен;
- ерлі-зайыптылардың бірінің немесе екеуінің жыныстық қанағаттанбауы;
- ерлі-зайыптылардың біреуінің алкогольге, есірткіге, құмар ойындарға тәуелділігі негізінде;
- ерлі-зайыптылардың тамаққа, киім-кешекке, тұрғын үйді көркейтуге деген қажеттіліктерін қанағаттандырмау, сондай-ақ ерлі-зайыптылардың бірінің жеке қажеттіліктерінің құндылығы салдарынан [5].

Толығырақ айтсақ, жас отбасылық жанжалдардың себептері кең ауқымды жағдайлар болып табылады, атап айтқанда:

- жеке психологиялық (денсаулықтағы айырмашылықтар, жыныстық және психологиялық бұзылулар).
- әлеуметтік-психологиялық (отбасы бюджетін реттеу мен бөлуге байланысты конфессияаралық қақтығыстар);
- фондық себептер (ерлі-зайыптылардың құндылық айырмашылығына, отбасының өмір сүру деңгейіне, оның қаржылық жағдайына әсер ететін әлеуметтік-саяси және әлеуметтік-экономикалық);
- моральдық-психологиялық (сатқындық, өтірік, қосарланған стандарттар жағдайлары);

Отбасының проблемасы отбасының шешім қабылдауын қажет ететін жағдай деп айтуға негіз бар және бұл шешім отбасы үшін айтарлықтай қиындықтарға тап болады.

Жас жұбайлар, әдетте, даулы жағдайларды драматизациялайды және мұндай мәселелерді тек ажырасу ғана шеше алады деп ойлайды. Жанжалды неке - ерлі-зайыптылар арасында үнемі жанжалдар байқалатын, олардың мүдделері, қажеттіліктері, мақсаттары сәйкес келмейтін некелік одақ. Нәтижесінде, тұрақты қақтығыстар ұзақ мерзімді және жеткілікті күшті эмоционалдық күйлерді тудырады.

Жанжал отбасылардың 80-85 пайызында байқалады. Отбасындағы кикілжіннің жиілігі, тереңдігі және ауырлығы сияқты критерийлерге байланысты отбасылар жанжалды, невротикалық, проблемалық, дағдарысты болып бөлінеді.

Сонымен, жас отбасылардағы жанжалдардың негізгі факторлары некелік қарым-қатынас этикасының сақталмауы (сатқындық, қызғаныш), ерлі-зайыптылардың бірінде немесе екеуінде де жеке кемшіліктердің немесе жағымсыз қасиеттердің болуы, биологиялық үйлесімсіздік, ерлі-зайыптылардың (олардың біреуі) басқа адамдармен, туыстарымен, мүдделері мен қажеттіліктерінің сәйкес келмеуі негізіндегі дұрыс емес қарым-қатынастар деп қорытынды жасауға болады [6].

Қақтығыстарды шешу – жанжалдың барлық тараптарына сәйкес келетін мәселенің шешімін табу процесі. Қақтығыстарды шешудің екі түрі бар:

- жанжалды толық шешу;
- жанжалдың толық шешілмеуі.

Қақтығыстың толық шешілуі мыналар жойылған жағдайда орын алады:

- жанжал жағдайының барлық себептері;

-жанжалдың нысаны.

Қақтығыс толық шешілмеген жағдайда оның туындауының барлық себептері жойылмайды. Қақтығыстың толық шешілмеуі шиеленісті жағдайды толық шешу жолындағы кезең болып табылады.

Ерлі-зайыптылық жанжалдарды шешу технологиясы әртүрлі. Технологияның құрылымы: мінез-құлықтың белгілі бір стандарттарын құрайтын өзара байланысты әрекеттер, бұл өз кезегінде жанжалды жағдайларды болдырмауға, сондай-ақ оларды шешуге мүмкіндік береді.

Дау-дамай жағдайын шешудің алғы шартын құрайтын бірінші әрекет – шиеленістің шынайы себептерін анықтай білу. Бұл жерде жанжалдың шынайы себебі кейде бүркемененетінін ескеру керек. Дауласушы тараптардың міндеті – оның шынайы себебін табу. Әрине, сіздің жан серігіңіздің психологиясы туралы белгілі бір білімсіз мұны істеу өте қиын болады. Ерлі-зайыптылар арасындағы жанжалдың себебі дұрыс анықталған жағдайда, жанжалды жағдайдың өзі түсінікті болады. Бұл өз кезегінде қақтығысты шешу жолдарын табуға көмектеседі [7].

Адамның әлеуметтік қашықтық қағидаттарын сақтай білуі тек жанжалдарды ғана емес, некелік жанжалдарды болдырмаудың өте сенімді әдісі болып табылады. Әлеуметтік қашықтық мыналарды көрсетеді:

- адамдардың әлеуметтік-психологиялық үйлесімділігі;

- адамдардың жақындығы;

- адамдардың алыстығы. Мұның бәрі адамдар арасында байланыс орнатуға және көптеген қақтығыстардың алдын алуға көмектеседі.

Отбасылық жанжалдарды болдырмаудың тағы бір танымал әдісі - әртүрлілік ережесін сақтау. Жас жұбайлардың қызығушылықтарының әртүрлілігі олардың хоббилері арасындағы сәйкестіктерді табуға көмектеседі. Неғұрлым көп сәйкестік болса, соғұрлым ынтымақтастық ресурсы көп болады. Бұл ерлі-зайыптылар арасындағы жанжалдың аз болуын білдіреді. Егер ерлі-зайыптыларды байланыстыратын мүдделер өте аз болса, онда оларда болжамды қақтығыстардың үлкен базасы болады. Сондықтан ерлі-зайыптылардың бір-бірінен сақталған психологиялық тәуелсіздігі некелік жанжалдардың алдын алуға көмектеседі. Ол үшін қарым-қатынастарды үнемі реттеп отыру, түрлі тығырықтан шығу жолдарын іздеу қажет.

Ерлі-зайыптылық жанжалдарды шешудің тағы бір жолы бар - бұл жанжалды жағдайдан аулақ болу. Бірақ бұл әрқашан тиімді бола бермейді.

Үшінші жол – жанжалды реттеу. Дейл Корнеги қақтығысты жеңілдету арқылы оны бейтараптандыруға болады деп санайды. Ерлі-зайыптылар бір-бірімен ынтымақтаса білуі керек. Мұндай қарым-қатынастардың айрықша белгісі серіктестердің психологиялық жақындығы болып табылады.

Ерлі-зайыптылық жанжалды шешудің тағы бір жолы бар, ол – психологиялық кеңес беру. Психологиялық кеңес беру – серіктестердің өмірін қиындататын және олардың арасындағы қақтығыстардың себебі болып табылатын жағымсыз психологиялық факторларды өзгерту бойынша ұсыныстар әзірлеу [8].

Психологиялық кеңес берудің міндеттері:

- Отбасылық қиын жағдайда ерлі-зайыптылардың қарым-қатынасындағы қателіктерді анықтауға және дұрыс мінез-құлықты таңдауға қолдау көрсету;

- Жанжалды отбасыларды анықтау және оларға кеңес беру;

- Күрделі қиындықтарды шешу, психологиялық білім алу немесе жанжалдарды шешу мақсатында маманға жүгінген тұлғалардың жеке және топтық консультациялары;

- Психикалық жағдайда өзін-өзі реттеу әдістерін оқыту.

Қорытындылай келе, біз жас жұбайларға жанжалдардың алдын алуға бағытталған практикалық ұсыныстар бергіміз келеді:

1. Бір-біріңізбен тіл табыса біліңіз. Ерлі-зайыптылар бір-бірімен сол күнгі оқиғаларды ғана емес, сонымен бірге осы немесе басқа жағдайда өздерінің эмоциялары мен сезімдерімен алмасуға міндетті.

2. Бір-біріңізге көбірек уақыт беріңіз. Ерлі-зайыптылардың бірі үшін достарымен уақыт өткізуге қарағанда, некелік серігімен уақыт өткізуге ақша жұмсау үлкен мәселе тудыруы мүмкін. Нәтижесінде бұл отбасылық қарым-қатынаста зерігуге, қанағаттанбауға, кейінірек қарым-қатынаста шиеленіске әкеледі.

3. Серіктесіңізді зерттеңіз. Оның темпераментін, махаббат тілін қаншалықты жақсы білесіз, не ұнатады, не ренжітуі мүмкін? Онымен қалай келіссөздер жүргізуге болады және оған ойлану үшін қанша уақыт қажет?

4. Өріптесіңіздің қажеттіліктерін қанағаттандыруға тырысыңыз. Егер отбасында наразылық болса, кез келген кішкентай нәрсе жанжалға әкеледі. Бір-біріңізді түсініңіз, әрқайсысыңыз үшін маңызды нәрсені іздеңіз, сонда сіз бір-біріңізді бағалайсыз және бір-біріңізге қамқорлық жасайсыз.

5. Отбасындағы өткір, сыни тұстардан хабардар болу. Бұл үнемі қиындықтар туғызатын нәрсе.

6. Өріптесіңізге сүйіспеншілік көрсетуді ұмытпаңыз. Өзінің жақсы көрегінін сезінген адам өз сынды онша ауыр қабыдамайды және сүйіктісі үшін кешірімді болуға әрдайым дайын болады [9].

Отбасындағы жанжалдардың алдын алу және шешу бойынша ұсыныстардың көпшілігі отбасылық мәселелерді, жанжалды жағдайларды шешудің, реніштен арылудың негізгі жолы ерлі-зайыптылардың қарым-қатынасы, бір-бірімен сөйлесуі және бір-бірін тыңдай білуімен байланысты. Жас ерлі-зайыптылар дау-дамай мен жанжалдарды шешу мәдениетін меңгеруі керек, сондай-ақ бір-бірінің некедегі рөлдерінің көріну ерекшеліктерін біліп, оларды бірлесіп басқаруды үйренуі керек.

Өз кезегінде, ерлі-зайыптылардың отбасылық өмірдің бастапқы кезеңінде туындаған проблемаларды шешу қабілеті отбасының бүкіл өмірлік циклінде әрекет ететін және кейінгі отбасылық дағдарыстардан аман өтуге көмектесетін ұзақ мерзімді тұрақты мінез-құлық нысандарын дамытуға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Отбасылық кеңес беру негіздерімен отбасылық қарым-қатынас психологиясы. Е. Г. Силяеваның редакциясымен. – М.: «Академия» баспа орталығы, 2018. – 192 б.
2. Громова О.Н. Конфликтология. Дәріс курсы. – М.: Тандем, 2021 ж.
3. Еникеева Д. Бақытсыз неке. - М.: «RIPOL CLASSIC», 2018.- 224б.
4. Варга А.Я. Ерлі-зайыптылардағы қарым-қатынас психотерапиясы // Практикалық психология және психоанализ журналы. № 3, 2012 ж
5. Рыбас, Е.С. Некедегі өзара әрекеттесудегі тұлғааралық қақтығыстардың себептері / Е.С.Рыбас, А.Е.Тарасова. - Мәтін: тікелей // Жас ғалым. - 2018 ж. - № 1,1 (187,1). - С. 27-30. — URL: <https://moluch.ru/archive/187/47665/> (кіру күні: 24.12.2022).
6. Андреева Т. В. Отбасы психологиясы: Прок. жәрдемақы. - Санкт-Петербург: сөз, 2010. - 244 б.
7. Калмыкова Е.С. Ерлі-зайыпты өмірінің алғашқы жылдарындағы психологиялық мәселелер // Психология сұрақтары. 2011. - № 4. - С. 55 - 62.
8. Климантова Г.И. Қоғамды жаңғырту жағдайында жас отбасының мәселелері (V Бүкілресейлік әлеуметтік-педагогикалық конгресстің материалдары, М. 15.06.2018).
9. Ковалев С.В. Қазіргі отбасы психологиясы. – М.: Ағарту, 2012. – 217 б.

ФЕМИНИЗАЦИЯ ПРОЦЕСІНДЕГІ СТУДЕНТ ҚЫЗДАРДЫҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚАСИЕТІНІҢ РӨЛІ

Психология, 1 курс маистранты Есенғұлова А.Б.

Ғылыми жетекші: пед. ғ. к., доцент Қасен Г.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Андатпа: Мақалада қазіргі кездегі қоғамда ең үлкен ахуалға ие болып отырған феминизация тақырыбы қозғалған. Әсіресе, студент қыздардың көшбасшылық қасиетінің осы процесстегі рөлі мәселесі қарастырылған. Көшбасшы болу бүгінгі қоғамның жастарға қойып отырған басты талабы. Бірақ, көшбасшылық жолында студент қыздардың алдыңғы орынға шығуы феминизмнің белең алуының айқын көрінісі ретінде бағаланады. Мақалада студент қыздардың көшбасшы ретінде ерлерге қарағанда әлдейқайда тәуекелшіл және мейірімдірек екені талданады. Қыз баланың көшбасшы болуы өте жағымды болғанымен, қазақ қоғамының тәрбиесіне сай қыз баланың отбасындағы рөлін де ұмытпауы ұсынылады.

Кілт сөздер: феминизация, әйелдер, студент қыздар, көшбасшы, жастар

Қазіргі таңда студент қыздардың феминизация процесіндегі көшбасшылық рөлі ерекше. Жалпы елімізде феминизация – қоғамда әйелдер рөлінің артуы болып табылады. Феминизм ұғымы

қоғамдағы әйелдер теңдігі мәселесін қарастырады. Феминистік көзқарастағы әйелдер қоғамдағы барлық салаларда орын алған. Феминизм дегеніміз – әйелдер мен ерлердің құқығының теңдігі.

Қазір феминизмді қолдаушы әйелдердің мақсаты ерлермен саясатта тең құқылы болып, еркін еңбек етуге қол жеткізу. Қоғамда әйелдер соңғы орында, көп мүмкіншіліктерге тыйым салынған.

Қазақстандағы феминизм – әйелдердің өз құқығын қорғауы. Әйелдердің сайлау мен сайлану, мемлекет ісіне, саясатқа араласуға құқығы бар. Конституцияда әйел адам қорғалған. Сондықтан әйелдер өз құқығын қорғауда және қоғамда ерлермен құқығы бірдей.

Еліміздегі қазіргі жастардың ұстанымына байланысты келешектегі идеясы өмірге және еңбекке деген қабілетімен жан-жақтылыққа және жеке тұлғаның көшбасшылық қасиеттерін қалыптастыруға негіздеу. Жастардың қоғамға деген қызығушылығының үйлесімділігі кәсібиліктің және әлеуметтіліктің бірлігі. **Алайда студенттердің мүмкіндіктері мен жеке басының ерекшеліктерін ескере отырып, тәрбиені әлеуметтік қоғам өмірімен байланыстырудың** ұтымды түрлері мен әдістерін таңдау қажет.

Жастар қазіргі таңда қоғамдық істерге белсене араласады. Қыздар арасында көшбасшылық жоғары көрсеткіште. Олар өздерін жаңа қырынан танытып, көшбасшылықты жоғары деңгейге көтеруде. Көшбасшыны - әдетте лидер деп есептейді. Көшбасшылық тұлғаның қалыптасуына отбасынан бастап, қоғамдық ортасынан бастау алады. Ең әуелі адамның жастық шағы, жасөспірім кезеңі де үлкен рөл атқарады. Студенттер арасында көшбасшылық ол қоғамда алдыңғы қатарда. Көшбасшылық – ол адамдарды алға қойылған мақсатқа бағыттау. Көшбасшы адамдарды жандандырады, мақсатқа жетуде болашақты көретін қасиеті арқылы адамдарды ортақ мақсатқа бағыттайды.

Көшбасшылық адамның мінезі негізінде құралады. Көшбасшы болу үшін студенттерді дамыту, қоғамдық жұмыстарға тарту, құлшынысын ояту, бағыт-бағдар беру. Көшбасшылық – бұл талант. Оны дамытпасаң ол өшеді. Шын көшбасшы болып адам 30-35 жаста өмірлік тәжірибе жинаған шақта болады.

Әлеуметтілік кемелденуде студенттердің кәсіби өсу жолымен қатар үнемі өзін-өзі жетілдіруге ұмтылу. Таңдап алынған мамандыққа қызығушылық, онымен айналысу, оған берілу, бір бағытта жұмыс істейтін адамдармен қоғамдық пайдалы жұмыс, барлық істе көшбасшы болу осының барлығы студенттің әлеуметтену кезеңі.

Студенттер өзін-өзі басқару, қоғамдық жұмыстарға, саяси көзқарасын білдіріп, ел ісіне араласуы, өмірдегі жақсы, жаман жақтарға өз ойы мен пікірін айтып, бойында дербес, белсенді, жауапкершілік, бастамашыл сынды қасиеттерді қалыптастырады. Студент үшін өзін-өзі басқару – ол бос уақытын тиімді және үнемді пайдалану, кәсіби өсу жолын арттыру әдісі, құқығын және мүддесін қорғаудағы, студенттердің ғылыми және басқа да бастамаларын қолдау мен дамытудағы көмек. Студенттердің өзін-өзі басқаруын дамыту үнемі әлеуметтік жауапты аймақты кеңейтуді, студенттер өмірінде кездесетін мәселелерді шешуге қатысады.

Көшбасшы магнит іспеттес болуы шарт. Студенттер арасында көшбасшы бола білу қасиеті, жастарды өз сөзіне көндіре алу қабілеті болады. Адамның мәндік күші: әлемді танып білуде, өзін өзгерте білуінде. Студент жастардың кемелденуінде өз мүмкіндіктерін өмір талабына сәйкес бағдарлай білуі және өз мақсатын нақтылап, ойын бір тұрақты түйінге байланыстыра алу қабілеттілігі белсенділікпен белгілі бір мәнді көрсеткішке жеткізетіні сөзсіз. Оның ішінде өзін-өзі бағалау тұлғаның өзіне деген сенімін арттырып, рухани күш алады, өзінің айналасын қоршаған адамдармен қарым-қатынасын, өзіне сыни көзбен қарауын, талап қоя білуін, сәтсіздік пен жетістікке қалай қарайтындығына мүмкіндік береді. Сондай-ақ, тұлғаның өзінің іс-әрекетінің тиімділігіне және оның жеке тұлға ретінде дамуына әсер етеді. Студент жастардың өмірлік қуатының мәнін, мақсатын жүзеге асыратын, тәндік, жандық, рухани күш-қуатын сандық және сапалық өзгеріске түсіретін ішкі нысандық үрдіс ретінде тұлға белсенділігін арттыруда өзін-өзі жетілдіру қызметі де өз үлесін байқатады. Студентқыздардың көшбасшылық қасиеттері ерекше. Әлем бойынша әйелдер арасында көшбасшылық ерлермен салыстырғанда анағұрлым жоғары.

2005 жылы Caliper компаниясы, Нью-Джерсидегі басқару консалтингтік фирмасының Принстон, сондай-ақ, әйелдерді алға тартқан Лондондағы «Аврора» ұйымы ерлерден әйелдер көшбасшыларын ерекшелендіретін бірқатар сипаттамаларды анықтады.

Қыздар арасында көшбасшылық қасиеттері: әйелдер көшбасшылары анағұрлым сенімді және іс-қимыл жасауға және ерлер көшбасшыларына қарағанда тәуекелге көбірек көңіл бөледі. Әйелдер көшбасшылары, сондай-ақ, адамдарға мейірімді әрі икемді. Кез-келген жағдайларды нақты оқуға және барлық тараптан ақпарат алуға мүмкіндік береді. Студент қыз көшбасшылары басқаларды өз

көзқарасына көндіре алады.Өздерінің айналасындағы адамдарды оңай түсінеді, қолдау көрсетеді және бағалайды.

Студент қыздарұлдарға карағанда әлдеқайда төзімдірек.Түсінбеушілік, кез-келген қиындықты сезінгенде, олар қиыншылыққа тез үйренеді және «Мен сізге дәлелдеймін» ұстанымымен жұмыс істейді.Студент қыздар көшбасшылары мәселелерді шешуге және шешім қабылдауда инклюзивті, команда құрудың көшбасшылық стилін көрсетеді.Ережелерді елеусіз қалдырып, тәуекелдерді қабылдайды.Қиындықтарды мүмкіндіктерге айналдыру туралы шешім қабылдау; жоғары технологиялық бизнес әлеміндегі «жоғары сенсорлыққа» назар аударады.Қыздардың көшбасшылық стилі бірегей емес, бірақ еркектердің тәжірибесіне қайшы келуі мүмкін.

Көшбасшылық стилі ретінде әйелдер отбасыларын бірге ұстап, еріктілерді біріктіру және қауымдастықтардың ортақ өміріне өзгерістер енгізу үшін қолданатын қасиеттерді жаңадан өсіп келеді. Бірлескен көшбасшылық қасиеттеріне жақындастырылған бұл қасиеттер; жарнама және басқа адамдарға жақсылық жасау бүгінгі күні тек іздестіріліп қана қоймай, сонымен қатар әлемде өзгеріс жасау үшін де қажет Жетекші әйелдік жолы әлемді шын мәніндегі маңызды құндылықтар туралы түсінуге және принципал болуына көмектеседі.

Студент жастардың өмірлік ұстанымдарды дамытуды алатын болсақ, оның өмірлік ұстанымының шындығын және дұрыстығын айқындау қоғам прогресінің дамуына сай келуімен өлшенеді. Студент жастардың тұлғалық дамуын анықтаудың ең басты белгісі оның өмір сүріп отырған қоғамдық тарихи-мәдени үрдістегі орнын белгілеу болып табылады. Оның тұлға ретінде қалыптасуы, ең алдымен, өмірмен өз орнын саналы түрде таба біліп, адаспауына байланысты. Студент жастардың өмірлік көзқарасын қалыптастырушы: жеке тұлға, отбасы, қоғам, саясат, идеология және т.б. оның өмір мен қызметі, болашақ мамандығына деген өмірлік ұстанымына әсер етеді. Студент жастардың өмірлік ұстанымдық әрекеті белсенді және баяу тұлғада болады. Белсенді тұлға айналасындағы шындықты өзгертуге үнемі ұмтылады. Ал баяу тұлға қалыптасқан тәртіппен салтты және норманы сақтаумен шектеледі.

Әйел - қайраткер, әйел – ана, әйел – батыр. Америка билігінде бірнеше рет отырған «Темір әйел» деп аталған Тетчер өз сөзінде: «Мен үйде қарапайым әйелмін, күйеуім қызметшінің емес менің қолымнан жасаған тамақты жейді. Сондықтан мен өзімнің әйел екенімді ешқашан ұмытқан емеспін» депті. Сондықтан отбасында әйел екендігін ұмытып, ерлермен бақталастықты бірінші орынға қойып кететін жағдай бар. Бұл ой әйелдердің феминистік көзқарасының шарықтау шегі деген.

Қазақтың қазақылығын сақтап, ұят болады деп, әйелдің ибалығын, қыздың қылықты болуы ұлтымыздың ұлттық құндылығының сақталуы болмақ. Лев Толстойдың «Қоғамның қандай екенін білгің келсе, сол қоғамның әйеліне қара» деген сөзі бар екен. Жалпы қазақ әйелі табиғатынан мықты болады. Қазақтың қыздары қылықты, келіндері ибалы, әйелдері ақылды, ұрпағымыз салиқалы болып өсуіне өз аналық мейірімізді аямайық!!

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1.Әйелдер көшбасшыларын зерттеу: әйелдер көшбасшыларын айқындайтын қасиеттер. Caliperonline.com.
- 2.Кениоро, Мусимби. «Әйелдер көшбасшылығына шақыру. YWCA-ның тұз көлінің жүз жылдық мерейтойына арналған сөз сөйлеуі. 2006 жылғы 13 шілде.
- 3.Әйелдер Табиғи Жетекшілері және Еркектер ... Қарсы?» Knowledge @ Wharton, Пенсильвания университеті 8 қараша 2000 жыл.
- 4.Васильевна Е.Н. Социология культуры: теория и практика // Журнал социологии. – 2016. – №4. – С. 37-49
- 5.Педагогическая образование и наука – 2002. №4., 46-50 б.
- 6.Вестник Каз НУ. Серия Философия. Политология. Культурология. – 2002., №2., 35-38 б.
- 7.Ақиқат. – 2003.- №9. – 64-67 б.
- 8.ЕгеменҚазақстан – 2008.-7 мамыр.-5 б.
- 9.Дала мен қала – 2008.-30 қазан.-11б.
- 10.Казахстанская правда – 2005.-3 декабрь (№333-334). 6-7 б.

РАБОТА С РОДИТЕЛЯМИ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

*Медико-педагогическое сопровождение инклюзивного образования,
магистрант 1 курса **Жанузакова П.М.**
Казахский национальный университет им. аль-Фараби*

Аннотация: В статье отмечается, что количество детей, охваченных инклюзивным образованием, с каждым годом увеличивается. Актуальность темы заключается еще и в том, что образовательный процесс в условиях инклюзивного образования предполагает качественно иные взаимодействия субъектов, чем в других образовательных процессах. В статье рассмотрены вопросы эффективной работы педагога-психолога с родителями детей с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: инклюзивное образование, субъекты образовательного процесса и психолого-педагогического сопровождения, родители детей с особыми образовательными потребностями, работа с родителями.

В 2022-2023 учебном году в школах Казахстана возросло количество учащихся с особыми образовательными потребностями (далее ООП): если в 2021-2022 учебном году в инклюзивных классах обучались более 49 тысяч особенных детей, то в этом году обучаются уже около 55 тысяч [1]. Вместе с тем все еще решаются задачи по переходу к качественному инклюзивному образованию. Одной из таких задач и, пожалуй, самой приоритетной их них является должное участие всех субъектов в образовательном процессе в условиях инклюзивного образования. В Правилах психолого-педагогического сопровождения в организациях образования, утвержденных от 12 января 2022 года Приказом Министра образования и науки Республики Казахстан, участниками процесса психолого-педагогического сопровождения являются:

- администрация;
- педагогические кадры (учителя, воспитатели, психолог (педагог-психолог);
- логопед (учитель-логопед);
- специальный педагог, социальный педагог, педагог-ассистент;
- работники организации образования, воспитанники/обучающиеся, в том числе лица (дети) с особыми образовательными потребностями и их родители (законные представители).

Взаимоотношения участников образовательного процесса строятся на принципах гуманизации образования/воспитания и командного подхода [2].

В основе плодотворного сотрудничества школы и родителей в инклюзивной образовательной практике зарубежных стран лежит принцип командного подхода, подразумевающий, что все, кто задействован в социализации ребенка, должны работать вместе, чтобы создать для ребенка с ООП наилучшую образовательную среду. В действительности, однако, большинство родителей, не только детей с ООП, склонны полагать, что педагогические кадры (учителя, воспитатели, психологи (педагоги-психологи)) в образовательных учреждениях находятся в лучшем положении для принятия решений по воспитанию и обучению детей. Немало родителей детей с ООП, среди которых есть создатели и руководители общественных организаций, работающих в интересах таких семей [3, с. 115]. Это, как правило, неравнодушные, активные, настойчивые, образованные люди, умеющие работать с информацией, лидеры по натуре – они быстрее справляются с шоком, находят эффективные пути решения проблем своих детей и реально поддерживают другие семьи. Позитивный настрой помогает им концентрировать духовные и физические силы для достижения цели. А посередине этой условной «шкалы» находятся родители, желающие помочь детям справиться с ситуацией, но еще не знающие, как это сделать, куда обратиться, с кем посоветоваться. Возможно, они просто растерялись, не вышли еще из состояния ступора, в который их повергли диагноз и прогнозы. Опыт работы школ, реализующих инклюзивную практику, показывает, что необходимо понимать равноправную значимость наличия знаний и компетенций содержательного и методического характера, учета психоэмоционального состояния, как педагогических кадров, так и родителей.

Роль родителей в образовательном процессе важна, поскольку ребенок находится в наибольшем эмоциональном контакте именно с родителями: они несут основную ответственность за развитие и обучение своих детей, являются первыми воспитателями в их жизни. Работа,

проводимая в стенах школ и специализированных учреждениях должна поддерживаться и продолжаться в домашней обстановке, так как при отсутствии таковой эффективность всего процесса снижается в геометрической прогрессии. Общие теоретические и практические проблемы психологического и педагогического просвещения родителей рассмотрены в работах А.Ю. Монахова, Р.В. Овчарова, Н.В. Пилипко, М.Р. Битяновой. Кроме того стоит отметить, что многие авторы считают эту проблему частью общей проблемы работы с семьей. В тоже время сегодня родителей нет недостатка в информации. Интернет позволяет узнать всю информацию о диагнозе ребенка, найти различные методы лечения и коррекции любого заболевания. Важно научить/-ся просеивать эту информацию, чтобы не пойти по ложному пути и не тратить на это время и ресурсы. Также анализ научных исследований и психолого-педагогической литературы в области изучения инклюзии позволяет сделать вывод, что значительное внимание исследователи оказывают вопросам доступности образовательной среды для детей с ООП, вопросам профессиональной и психологической готовности педагогов к реализации инклюзивного образования, вопросам содержания деятельности служб психолого-педагогического сопровождения. Но исследований психологической готовности родителей к обучению детей в инклюзивной образовательной среде не настолько много, насколько требует динамичное развитие инклюзивной системы образования [4]. В этой связи необходимо заметить, что исследования должны быть направлены на разработку стратегии и/или программ по вовлечению родителей детей с ООП в школьную жизнь.

Для родителей очень важно найти ребенку подходящее учебное заведение, а точнее учителей и воспитателей. «Роль личностей» в истории семей с ребенком с ООП несомненна. Одним из «алгоритмов успеха» является единомышленники среди специалистов. Педагогу-психологу, как участнику процесса психолого-педагогического сопровождения, определяющий задачи и содержание школьной психологической службы, важно грамотно выстроить эмоциональный контакт с родителями. В Типовых квалификационных характеристиках должностей педагогических работников и приравненным к ним лиц, утвержденных Приказом Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 марта 2022 года, указаны следующие должностные обязанности педагога-психолога:

- содействует реализации принципа инклюзивности, обеспечивать толерантную культуру поведения всех участников образовательного процесса;
- оказывать консультативную помощь учителям, специалистам, особенно родителям в решении конкретных психологических проблем;
- осуществляет психологический анализ по материалам исследовательских работ с целью разработки рекомендаций педагогическому коллективу, а также родителям учащихся или лиц, их заменяющих по проблемам личностного и социального развития обучающихся [5]. Принимая во внимание выраженную озабоченность, высокий уровень тревожности родителей детей с ООП, педагогу-психологу необходимо не только четко выполнять свои должностные обязанности, но и повышать уровень своего эмоционального интеллекта.

Первым шагом в установлении педагогом-психологом прочных отношений с родителями детей с ООП является обсуждение и изучение их желаний и опасений в отношении их детей, а также знакомство со значимыми занятиями и рутиной, в которых дети участвуют дома. Очень важно поддерживать это общение на протяжении всего времени пребывания ребенка в образовательной среде. Необходимо задавать вопросы, чтобы узнать о стратегиях, которые работают дома, и рассматривать возможность их использования в классе. Благодаря такому взаимодействию педагог-психолог может построить доверительные отношения, чтобы и ему, и родителям было комфортно делиться не только проблемами ребенка, но и их сильными сторонами. Для семей, уже получающих поддержку от специалистов, вне учебного заведения, постоянный контакт, как с семьями, так и со специалистами имеет решающее значение для поддержания согласованности между индивидуальным маршрутом, построенным для конкретного ребенка и домашней средой. Когда все специалисты в жизни ребенка постоянно используют одни и те же эффективные стратегии, содействующие развитию и результатам, дети с большей вероятностью получают пользу и осваивают новые навыки.

В работе педагогу-психологу с родителями детей с ООП важно признавать и уважать сильные стороны и уникальный опыт семьи, осознавать способность родителей принимать правильные решения. Это означает, что когда пожелания и решения семьи отличаются от рекомендации педагога-психолога, последнему важно отнестись к решениям семьи с уважением. Ведь многие родители отмечают взвешивание рекомендации специалистов на весах своей интуиции как одного

из «алгоритма успеха» [3, с. 212]. В конечном счете, содержательное общение и построение плодотворных отношений обогатят опыт работы с детьми с ООП как педагога-психолога, так и семьи, с которым он работает.

Есть много способов, которые педагог-психолог может использовать в своей работе с родителями, демонстрируя при этом уважение и внимание к семьям детей с ООП. Рассмотрим следующее:

- понимать, что родители лучше всех знают своего ребенка, и задавайте им вопросы об услугах, ресурсах, которые могут быть полезны другим специалистам и субъектам образовательного процесса;

- установить постоянную связь между школой и домом. Листы коммуникации — отличный способ поддерживать общение. Не только учителя, но и педагоги-психологи тоже, могут делиться заслуживающими внимания наблюдениями, событиями или ежедневными проблемами, а семьи могут реагировать на них или делиться своими новостями или размышлениями. Хотя журналы общения можно использовать с семьями всех детей инклюзивного класса, они могут быть особенно ценным инструментом для установления согласованности между домашней и школьной средой для детей с ООП;

- включить детские книги в свою классную библиотеку, которые учитывают различные способности и различия;

- приглашать родителей поговорить о своем ребенке. Например, член семьи может прийти в класс и рассказать о том, как их ребенок использует адаптивное оборудование (например, скобы, кресло-коляску или устройство связи) и какие трудности он испытывает. Это может помочь детям и другим семьям понять аспекты их жизни. Это также способствует принятию различий;

- помочь родителям справляться с особенными потребностями ребенка;

- помочь родителям получить больше информации и предоставить им доступ к веб-сайтам, которые помогут им понять, как вести себя с ребенком с особыми потребностями. Кроме того, необходимо предоставить им раздаточные материалы, в которых конкретно рассказывается о сути, принципах, нормативно-правовых документах инклюзивного образования, и любые дополнительные рекомендации;

- организовать встречу родителей с экспертами в области инновационных образовательных программ, учебно-наглядных и воспитательных средств;

- создать систему социально-правовых, медико-психологических, социально-педагогических занятий для родителей.

Одним из факторов, влияющих на реализацию инклюзивного образования, является транслируемое отношение родителей детей, благодаря которым класс становится инклюзивным. Очень важно, чтобы и родители «нормотипичных» детей класса правильно влияли на своих детей. В контексте данного фактора невозможно переоценить влияние родителей на атмосферу в классе, ведь все они вносят свой вклад опосредованно через детей. Даже один ребенок в классе, крайне негативно настроенный по отношению к ребенку с ООП, может нарушить процесс инклюзии. Учитывая наши сегодняшние реалии, возникает вопрос «Каким образом можно улучшить коммуникацию педагога-психолога с родителями?». Ответ на этот вопрос требует интегрального подхода. Профессиональный опыт в сфере инклюзивного образования позволяет сформулировать некоторые выводы. Во-первых, изменения происходят тогда, когда каждый чувствует себя важной частью процесса, в который каждый вносит свой вклад в соответствии со своими способностями, возможностями и навыками. В этом процессе следует учитывать, что семья является доминирующим ресурсом. Во-вторых, важной стороной работы с семьями, является создание комьюнити – родительское сообщество. Сам факт существования таких сообществ, в первую очередь, вселяет в родителей убеждение, что они не одиноки в своей ситуации, во-вторых, члены сообщества могут успешно делиться ценными знаниями, наработками и опытом не только с другими родителями, но и педагогами. Подобные объединения помогают преодолевать социальную изоляцию членов семей, создают группы родителей, реализующих социальные инициативы. Происходит укрепление родительской компетентности и партнерской позиции со школой. При реализации родительского сообщества создаются условия, повышающие педагогическую культуру родителей, расширяется их образованность в вопросах воспитания, обучения детей с ООП. Также появляется возможность общения и консультирования в онлайн формате, так как некоторым родителям в силу занятости сложно найти время для офлайн-собрания. Накапливается условный

ресивер педагогических средств и методических приемов их применения, обмен опытом с родителями (рис. 1).

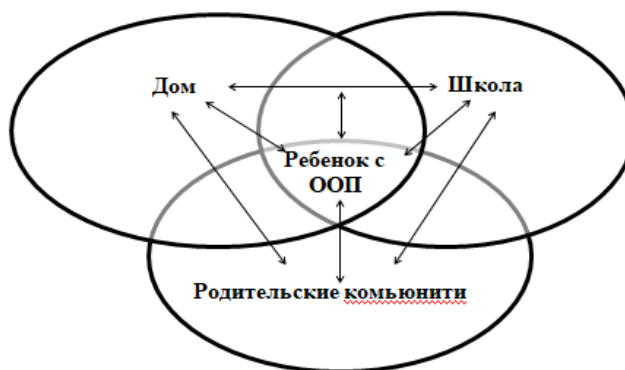

Рисунок 1 – Взаимодействие субъектов в условиях инклюзивного образования

В заключении хочется отметить, что к созданию родительского сообщества как ключевому элементу, позволяющему сделать значительные позитивные шаги в развитии детей в инклюзивном образовании, необходимо, чтобы родители и педагоги имели позитивный настрой, понимали свою миссию в этом непростом процессе. Достижение инклюзивного образования зависит не только от законов и нормативных документов, а от того, как это воспринимают конкретные участники, родители и педагогические кадры.

Список литературы:

1. Пресс-служба Министерства просвещения РК. [Электронный ресурс] –URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/press/news/details/430080?lang=ru>, дата обращения 01.03.2023
2. Об утверждении Правил психолого-педагогического сопровождения в организациях образования Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 12 января 2022 года № 6. [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200026513>, дата обращения 01.03.2023
3. Ата-ананыңқолынанкелмейтінісболмайды = Как много могут родители // Алматы: «Ашықмектеп» ҚББ.–2014. – 224 бет.
4. Саитғалиева Г. Г. Формирование родительской компетентности в вопросах сопровождения детей с инвалидностью в инклюзивном образовании // TheJournalofscientificarticles «HealthandEducationMillennium». — 2016. — Vol. 18. — № 2. — С. 788—793.
5. О внесении изменений в приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 13 июля 2009 года № 338 «Об утверждении Типовых квалификационных характеристик должностей педагогических работников и приравненных к ним лиц». Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 марта 2022 года № 121 [Электронный ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200027394#z6>, дата обращения 10.03.2023

БІЛІМ БЕРУ ҚЫЗМЕТТЕРІ НАРЫҒЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫН ТАҢДАУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАР

*Психология, 1 курс магистранты Иманкенова В.
Ғылыми жетекші: психология ғ.к., аға оқытушы Садықова Н. М.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аннотация: Мақала талапкерлердің университетті таңдауына әсер ететін психологиялық факторларды зерттеуге арналған. Бірінші курс студенттерінің мінез-құлқына негізінен кәсіби білім беру траекториясын таңдаумен байланысты немесе байланысты емес сыртқы факторлар әсер етеді. Жеке таңдау отбасы капиталының мөлшеріне, институционалдық факторларға, қабілеттерге және

талапкердің басқа сипаттамаларына қойылатын шектеулерді ескереді. Бұл шектеулер болашақ мамандықты және белгілі бір университетті таңдауға әсер етеді, бұл көбінесе білім сапасын анықтайды. Университеттер туралы ақпарат алудың ең танымал көздері-ресми веб-сайттар. Университет презентациясының сапасы университетті алдын-ала белгіленген тәуелсіз іздеудің маңызды факторларының бірі болып табылады. Жарнамалық науқандарда белгілі бір таңдауға ықпал ететін мотивтер басым болуы керек. Бұл университеттің жалпы имиджі, оқытушылардың кәсібилігі және мамандық бойынша одан әрі жұмыс істеудің нақты мүмкіндіктерін нақты анықтау.

Кілт сөздер: өмірлік таңдау, шешім қабылдау, психологиялық факторлар, білім алушылар, жоғары білім

Өмірлік таңдау, адамның өзін және болашағын құру мәселесі психологиялық зерттеулерде ерекше орын алады. Бұл проблемамен адамның өмір жолын таңдаудағы еркіндік пен шектеулер, өмірдің мәнін іздеу, өмірлік мақсатын білу, өмірлік мүмкіндіктері мен перспективаларын анықтау, әлеммен, адамдармен, өзімен және басқалармен қарым-қатынас орнату мәселелері тығыз байланысты.

Адам ұрпақтан-ұрпаққа қоятын және шешетін бұл мәңгілік мәселелер қазіргі кезде әлеуметтік және әлеуметтік-мәдени қайта құрулардың қарқындылығының, саяси қозғалыстардың күшеюінің, ақпараттық ағындардың артуының, өмір мен қызметтің барлық салаларын цифрландырудың қарама-қайшы жағдайларында жаңа және өте маңызды аспектілерге ие болуда. Өмірлік таңдау адамды белгілі бір әлеуметтік контекстке енгізеді, өзін-өзі анықтауға, нәтижесінде өзін-өзі жүзеге асыруға ықпал етеді. Таңдау-бұл адамның не үшін өмір сүретіндігінің, нені мақсат ететіндігінің, мақсаттарға қалай жететіндігінің, міндеттерді шешетіндігінің және қандай құндылықтарды ұстанатындығының өзіндік көрсеткіші.

Өмірлік таңдау ұғымы адамның өмірлік жолын оның өмірінің өзара байланысы, өзара тәуелділігі, дәйектілігі мен тұтастығы жүйесінде сипаттауға мүмкіндік береді. Таңдау-бұл салдарға жауап беретін әрекет, өмірлік таңдау-бұл адамды болмыстың белгілі бір контекстіне сәйкес келетін әрекет [1].

Қазіргі психологиялық ғылымда адамды қоршаған шындықпен қарым-қатынасы тұрғысынан зерттеу үрдісі байқалады, осыған байланысты ғылыми білімнің пәні өмір жолы, өмірлік таңдау, өмірлік перспективалар, өмірлік стратегиялар, өмірдің мәні болады.

Шешім қабылдау процесі субъектінің өзіндік адами қасиеттері пайда болатын психикалық процестердің бірі ретінде көрінеді: бір жағынан-жауапты таңдау мүмкіндігі, бұл тек адамның артықшылығы; екінші жағынан, адамның шектеулерден айырылуы («таңдаудағы ұтымдылықтан ауытқу» деп аталатын нәрсе: эмоционалды факторлардың әсері, әлеуметтік-психологиялық әсерлер және т. б.). Сонымен бірге, қазіргі зерттеушілермен бұл мәселенің психологиялық ғылымдағы мәртебесі әлі анықталмағанымен келіспеу керек. Бұл көптеген факторларға, ең алдымен шешім қабылдау мен таңдау құбылысының бірнеше көрінісіне байланысты [2]. Сонымен, белгілі бір психикалық процестерге қызмет көрсетудің талаптарына сәйкес, қабылданған шешім эмоционалды кәсіпорын, логикалық қорытынды, ерікті әрекет сипатына ие болуы мүмкін. Қазіргі зерттеулерде шешім қабылдау процестерінің бұл ерекшелігі "жоғары полиморфизм" ретінде көрінеді – яғни, шығарылымның әр түрлі типтері, сыныптары мен формалары - бұл шешім бай мазмұнға ие болатын ерекше таңдау жағдайыжеке тұлғалардың мотивтері мен өмірлік қатынастарының бүкіл жүйесін анықтайды. Таңдау көбінесе алыс кәсіби және жеке қалыптасудың стратегиялық нүктесі болып табылады. Жауапты сайлау адамды өзінің өмір жолын құратын өз өмірінің субъектісі ретінде сипаттайды. Бұл проблема жасөспірім кезінде ерекше маңызға ие болады, бұл кезде адам маңызды сайлаудың барлық санының қажетті күшіне тап бола отырып, қарастырудың маңызды қадамын жетілдіреді, атап айтқанда, университетті таңдау.

Мотивтерді зерттеу ЖОО-ны таңдау мотивация мәселелеріне, жеке тұлғаның ерекше мотивациялық салаларына жүгінбей-ақ шешілмейді. Психологиялық әдебиеттерде бұл проблема А. Г. Асеев, И. А. Васильев, Ф. Е. Василюк, В. К. Вилюнас, Л. И. Божович, Б. И. Додонов, А. Н. Леонтьев, М. Ш. Магомед-Эминов, В. Н. Мясичев, Ю. М. Орлов, С. Л. Рубинштейн, Б. А. Сосновский, В. Д. Шадрикова, М. Г. Ярошевский және басқа да көптеген зерттеушілермен қарастырылған [3].

Оқу іс-әрекеті, басқа қызмет түрлерінен айырмашылығы, дидактикалық, педагогикалық және психологиялық жоспардың өзіндік ерекшеліктеріне ие, ол оқушының жеке басына үлкен әсер етеді және оның таңдалған мамандыққа да, оқытудың соңғы нәтижесіне де мотивациясын өзгертеді [4]. ЖОО-да оқуды бастай отырып, студент өзіне белгілі бір оқу орны ұсынатын және өзінің

қабілеттерінің, жеке ерекшеліктерінің, кәсіби дағдыларының, оның ішінде жаңадан қалыптасқан қабілеттерінің объективті арқылы өзінің белсенділігімен толықтырылған, болашақта тұлғаның тұрақты қасиеттеріне айналуы мүмкін білім беру бағдарламасын іске асырады [5, 115 б.].

Студенттердің оқу қызметі осы салаға тән бірқатар факторлармен анықталады[6]:

1. Білім беру жүйесінің өзі, оқу қызметі жүзеге асырылатын білім беру мекемесі;
2. Білім беру үдерісін ұйымдастыру;
3. Білім алушының субъективті ерекшеліктері. Оған ең алдымен жасы, жынысы,

зияткерлік дамуы, қабілеттері және т.б. жатады.

1996 жылы жарияланған халықаралық білім комиссиясының есебінде ХХІ ғасырдағы білім берудің төрт негізгі қағидасы анықталды [7]:

1. Бірге өмір сүруді үйрену - яғни басқа адамдар туралы, олардың тарихы, дәстүрлері мен рухани құндылықтары туралы түсініктерін дамыту және осы негізде ортақ жобаларды жүзеге асыруға немесе еріксіз қақтығыстарды бейбіт және ақылға қонымды жолмен басқаруға ықпал ететін жаңа рух құру.

2. Білімді үйрену-яғни үздіксіз білім берудің негізі болып табылатын жалпы біліммен шектеліп қана қоймай, әр адамның дамуына және өмір бойы оқу әдетін қалыптастыруға ықпал ету.

3. Жасауды үйрену - яғни оқу кезінде жұмысқа қатысу арқылы өз қабілеттерін дамытуға мүмкіндік беру.

4. Болуды үйрену-яғни барлығына ортақ мақсаттарға жету үшін Тәуелсіздік пен өз пікірін, сондай-ақ байланысты жеке жауапкершілікті дамытуға мүмкіндік беру.

Бұл принциптерді орындау студенттердің жоғары сапалы білім алуын қамтамасыз етеді, алайда оларды студенттер іштей қабылдауы үшін жалпы оқу мотивациясын дамытудың жоғары деңгейі қажет [8]. Осыған байланысты университеттің бейініне және оның бағытына (техникалық немесе гуманитарлық) қарамастан студенттердің оқу сапасын арттыруды қамтамасыз ететін оқу іс-әрекетінің мотивтерін анықтау маңызды болып көрінеді. Ол үшін келесі мәселелерді шешу қажет:

1. Техникалық және гуманитарлық жоғары оқу орындарында оқитын студенттердің оқу іс-әрекетінің мотивтерін анықтайтын психологиялық факторларды анықтау.

2. ЖОО бейініне байланысты студенттердің оқу іс-әрекетінің мотивтеріне психологиялық факторлардың әсерін зерттеу.

3. Студенттердің жыныстық және жас ерекшеліктеріне байланысты психологиялық факторлардың студенттердің оқу іс-әрекетінің мотивтеріне әсерін зерттеу.

4. Психологиялық факторлардың студенттердің жеке ерекшеліктеріне байланысты оқу іс-әрекетінің мотивтеріне әсерін зерттеу.

Қазіргі қоғамда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер білім беру саласына, оның ішінде жоғары мектепке де әсер ете алмады. Нарықтық қатынастардың қалыптасуы жоғары білім беру саласындағы жаңа тәсілдер мен жаңа проблемаларға алып келеді. Білім беру қызметтері нарығының өсуі мен дамуының айқын қарқынына айналу. Бұл әртүрлі типтегі көптеген жаңа оқу орындары. Бұл соңғы жылдары негізінен мемлекеттік емес жоғары оқу орындарының көтерілуі есебінен айтарлықтай өскен жоғары оқу орнына да қатысты. Еліміздегі серпінді әлеуметтік өзгерістер жоғары білікті мамандарды даярлауға арналған білім беру жүйесінің саласын жүргізу қажеттігін мәлімдейді. Әр түрлі бағыттар мен профильдер бойынша дайын мамандардың білім беру мекемелерінің санын көбейту көптеген баламалардың уақыт мәселесін шешудің одан да күрделі мәселесін тудырады. Жүйе мен ерекшелікті дұрыс таңдамау адам үшін жеке проблемаға, кәсіби қызметтің белгісіздігіне елес қана емес, сонымен бірге проблемалық білім беру жүйесі мен тұтастай алғанда мемлекетке айналады. Осыған байланысты білім беру қызметтері нарығында түрді таңдау мәселесін зерттеу өзекті болып көрінеді [3].

Мұндай зерттеу психологияда қалыптасқан дәстүрлер кеңістігінде негізгі психологиялық проблемалардың бірі болып табылатын шешім қабылдаудың жалпы проблемасы мен субъективті таңдау процестерін едәуір зерттей алады. Шешім қабылдау мәселесін әзірлеуге Д. Н. Завалишина, В.В. Кочетков, А. В. Карпов, Т. В. Корнилова, И. В. Кузнецова, О. И. Ларичев, А. Н. Леонтьев, Н. В. Пилипко, О. К. Тихомиров, В. Д. Шадриков және басқалары аса назар аударған. Сайлау процестерінің мәнін түсінуге шетелдік психологияның көптеген тәсілдері әсер етті, олардың арасында: Л. Фестингердің когнитивті диссонанс теориясы, К. Левиннің өріс теориясы, Тверь-Канеманның "проспект теориясы", Ю.Козелецкийдің шешімінің психологиялық теориясы және т. б. таңдаудың жеке детерминациясының мәселелері экзистенциалды психология мен психотерапия шеңберінде өзекті болып табылады. Осы бағыттағы теоретиктер мен практиктердің еңбектерінде қарастырылған - Р.Мэй, И. Ялом.

Көптеген университеттерде жиі кездесетін мәселе-тиісті білім алғысы келетін талапкерлер санының азаюы. Нәтижесінде білікті қызметкерлер саны азаяды. Бұл тек Қазақстан үшін ғана үлкен мәселе емес. Көптеген Еуропа елдері осындай қиындықтарға тап болады, мұнда студенттер саны азайып келеді [9]. Техникалық және жаратылыстану пәндеріне деген қызығушылық әсіресе төмендейді. Керісінше, Азия мен Солтүстік Африка аймақтарының халқы көбейіп келеді. Жоғары білім алуға ұмтылатын жастардың саны артып келеді [10].

Болашақ студенттермен өзара әрекеттесу жолдарын іздеуде даралау мәселелеріне көп көңіл бөлінеді. Бұл көп күш пен уақытты қажет етеді. Жоғары білімді даралау үшін келесі бағыттар маңызды.

Бірінші тармақ студенттердің әртүрлі пәндерді оқу тиімділігіне әсер ететін факторларды анықтауға қатысты. Ғалымдар негізінен жеке тұлғалардың жеке типологиялық сипаттамаларын (интеллект түрлері, психологиялық және физиологиялық ерекшеліктері және т.б.) зерттейді. Студенттердің қалыптасқан оқу стильдерінің сандық және сапалық құрамы көбінесе ажырамас және ең ықпалды фактор ретінде аталады. Оқытушылар мен студенттер қазіргі басылымдарда "стиль қақтығыстары" деп аталатын нәрсені болжауға және алдын алуға назар аударады [11].

Тағы бір сала студенттердің когнитивті жүктемесінің сипаттамаларына, олар игеретін материалдың түріне, мұғалімдер пайдаланатын ресурстардың әртүрлілігіне және т.б. байланысты өзгерістерін зерттеуді қамтиды.

Нарықтық қатынастарды қалыптастыру жоғары білім беруде жаңа тәсілдер мен қосымша проблемалар туғызады. Білім беру қызметтері нарығының қарқынды өсуі мен дамуы әртүрлі типтегі жаңа білім беру мекемелерінің пайда болуына түрткі болады. Әртүрлі салалар мен профильдер бойынша мамандарды дайындайтын оқу орындарының көбеюі университетті таңдау мәселесін көптеген баламалардың ішінен айқынырақ етеді.

Университетті таңдау әрі қарай кәсіби және жеке дамудың стратегиялық сәті болып табылады. Жауапты таңдау адамды өзінің өмір салтын қалыптастыратын өз өмірінің субъектісі ретінде сипаттайды. Бұл мәселе әсіресе жасөспірім кезінде маңызды болады. Адам ересек өмірге маңызды қадам жасайды, бірнеше өмірлік таңдау жасау қажеттілігіне тап болады, атап айтқанда университет таңдауы. Университет пен мамандықты дұрыс таңдамау кәсіби қызметке қанағаттанбауға, көп уақыт пен ақшаның босқа кеткенін түсінуге әкелетін маңызды жеке мәселеге айналады.

Университетті таңдаудағы мотивация мәселесі, шын мәнінде, алынған білімнің тиімділігі мен сапасының проблемасы болып табылады. Бұл сонымен қатар студенттердің оқу процесінің жағдайына әлеуметтік-психологиялық бейімделу проблемасы ретінде әрекет етеді. Талапкерді таңдаудың себебі университеттің әлеуметтік-экономикалық табысы және оның түлектері алған тәжірибені жүзеге асыру мүмкіндіктері туралы мәселе болып табылады. Қорытындылап келгенде, кәсіби өзін-өзі тәрбиелеуді жалғастыруға ынталандыру жоғары білімнің нәтижесі болуы керек [11].

Бүгінгі таңда жоғары білім кең таралуда, сондықтан студенттердің көпшілігі оны алуға бағытталған. Дегенмен, мотивтер әртүрлі дәрежеде және әртүрлі факторлардың әсерінен қалыптасады. Талапкерлердің болашақ мамандықта нақты түсінігі немесе тәжірибесі сирек кездеседі және бұл мәселені шешу екіталай. Алайда, дәстүрі, тарихы және бай тәжірибесі бар университет қабылдау науқаны кезінде кәсіби қызметтің ерекшеліктерін аша алады. Бұл талапкерлердің құндылықтары мен мақсаттарын үнемі бақылауды талап етеді.

Осыған байланысты әлеуетті студенттермен жақсы қарым-қатынас университетті басқару үшін өте маңызды. Талапкерлер университеттерді қалай таңдайтынын, қандай критерийлер ескерілетінін, қандай мамандықтар танымал екенін және университет пен мамандықты таңдау туралы кім шешім қабылдайтынын түсіну қажет. Басқаша айтқанда, әр университет білім беру қызметтерінің салыстырмалы түрде кең тізімін ұсына отырып, мүмкіндігінше көп тұтынушыларды тартуға тырысады. Өз кезегінде, талапкерлер мен олардың ата-аналары университетті таңдағанда, бұл қызметтерді қаншалықты жақсы ұсынатындығын шешеді.

Ең талантты және мүдделі талапкерлер үшін университеттер арасындағы бәсекелестіктің маңызды элементі барабар ақпараттық-коммуникациялық жүйе болып табылады. Бұл талапкерге университет туралы сенімді, толық және пайдалы ақпаратты болжамды көзден тез алуға мүмкіндік беруі керек [12]. Алынған мәліметтер негізінде шешім қабылдай отырып, қатысушы олардың пайдалылығы мен қол жетімділігін бағалайды. Ашық, мөлдір байланыс арнасы білім беру нарығында университеттің жақсы бәсекелестік артықшылығы болып табылады. Өтініш берген кезде болашақ студенттер әдетте қандай мамандыққа түсуді жоспарлап отырғанын және оқу процесінде және оқуды бітіргеннен кейін не күтіп тұрғанын біледі. Маңыздылығын түсіну маңызды

талапкерлердің сұранысын қалыптастыратын және университетке түсу кезіндегі мінез-құлқын анықтайтын психологиялық факторларды зерттеу. Бұл мотивацияны арттырудың және болашақ студенттерді жоғары білім алуға тартудың мүмкін жолдарын анықтауға көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Баистракова Н.С. Жизненный выбор человека как предмет познания в психологии//Наука. Информатизация. Технологии. Образование. – 2019. – С.432-445.
2. Карпов А.В. К проблеме психических процессов // Психологический журнал. – 1986. – №1. – С.27-39.
3. Пестова Е.Н. Мотивы выбора молодёжью вуза на рынке образовательных услуг//Москва– 2006.
4. Габай Т.В. Учебная деятельность и ее средства // Психологический журнал.– 1988.– С. 268.
5. Гусева Е.П.Типологическая диагностика и образование// Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. – 1994.– С. 215.
6. Изард К.Э. Психология эмоций. // Питер. – 2000. – С. 464.
7. Стурова М.П. Макаренко и Франки о ценностных ориентациях личности // Педагогика.–1993– №1. – С.99-103
8. Чаденкова О.А. Построение регуляторно мотивационной структуры учебной деятельности студентов//Актуальные проблемы гуманитарных и общественных наук: Сб.ст. – 2002. – С. 137-143
9. Brooks R. Understanding the higher education student in Europe: A comparative analysis// A Journal of Comparative and International Education.– 2018. – p.500.
10. Mishkin N., Wangrowicz N., Dori D., Dori Y. J. Procedia - Social and Behavioral Sciences// 2nd International Conference on Higher Education Advances. – 2016.– p. 222.
11. Vainshtein I. V., Shershneva V. A., Esin R. V., Noskov M. V. Individualisation of Education in Terms of E-learning: Experience and Prospects// Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. –2019. –pp. 1753–1770.
12. Acosta-Vargas, P., Ramos-Galarza, C., Salvador-Ullauri, L., Chanchí, G. E., & Jadán-Guerrero, J. Improve accessibility and visibility of selected university websites// In Advances in Human Factors and Systems Interaction: Proceedings of the AHFE 2020 Virtual Conference on Human Factors and Systems Interaction. –2020. – pp. 229-235.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ПСИХОПРОФИЛАКТИЧЕСКИХ ТРЕНИНГОВ ПО ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕФОРМАЦИИ У ВРАЧЕЙ-ОНКОЛОГОВ

*Личность и организационная психология, магистрант 2 курса Исабаева А.Б.
Научный руководитель: к.психол.н., ст. преподаватель Кудайбергенова С.К.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация: Целью данной статьи является изучение эффективности программы психопрофилактических мероприятий среди врачей-онкологов из разных городов Казахстана. В исследовании использовались: методика диагностика профессионального «выгорания» (К. Маслач, С. Джексон, в адаптации Н. Е. Водопьяновой), Шкала тревоги Спилберга-Ханина и анкета (авторская разработка).

Ключевые слова: врачи-онкологи, эмоциональное выгорание, психоэмоциональное истощение, деперсонализация, редукция личностных достижений, профессиональная деформация.

Профессия онколога является одной из самых трудных в медицине во всем мире, в которой врачи ежедневно сталкиваются с высоким уровнем эмоционального напряжения во время общения с больными и их окружением. От душевного состояния и профессионализма врачей-онкологов зависит не только настроение, но и судьбы людей.

Исследования подтверждают, что многие врачи испытывают стресс на работе, но мало кто готов обращаться за помощью из-за страха стигматизации. Также кризис, связанный с COVID-19, оказал дополнительное негативное воздействие на врачей и на систему здравоохранения, увеличивая риск психологических расстройств у врачей [1].

Таким образом, как подтверждают исследования синдром эмоционального выгорания является частым явлением у врачей-онкологов. Синдром выгорания, который включает в себя признаки эмоционального истощения, цинизма, деперсонализации и редуцией личностных достижений, был изучен эмпирически и наиболее применим к специалистам онкологической службы [2]. Эмоциональное выгорание врачей-онкологов является результатом длительного стресса, который не был преодолен. Синдром эмоционального выгорания можно описать как ощущение истощения, сильного негативного отношения к работе, а также сокращение продуктивности и трудоспособности. В результате СЭВ негативно сказывается на трудоспособности, снижает эффективность работы, приводит к частым медицинским ошибкам, неудовлетворенности работой, профессиональной деформации и повышенной текучести кадров в медицинских учреждениях [3].

При исследовании явления профессиональной деформации можно выявить главные причины, которые способствуют ее возникновению. Эти причины могут быть как внешними (условия и организация работы, межличностное взаимодействие, уровень требований), так и внутренними (индивидуальные особенности и характеристики психических процессов). В работе В.В. Бойко были выделены следующие внутренние факторы, которые могут способствовать профессиональной деформации:

1. Индивидуальные свойства личности: высокий уровень тревожности, неуверенность в себе, склонность к депрессии, сниженная самооценка, склонность к перфекционизму и др.
2. Особенности функционирования психических процессов: затруднения в принятии решений, снижение творческой активности и др.
3. Степень сформированности профессиональной идентичности, связанной с осознанием значимости своей профессии и собственной роли в системе здравоохранения.
4. Уровень социальной и профессиональной поддержки, получаемой от коллег, руководства, семьи и друзей.
5. Опыт работы в сфере медицины, включая опыт работы с тяжелыми и терминальными больными, а также опыт общения с ними и их близкими [4].

Кунарпу Х. утверждает, что негативные проявления, такие как агрессивность в стрессовых ситуациях, неприятие иных мнений, частые конфликты, беспокойство о профессиональном статусе и трудоголизм, могут способствовать развитию профессиональной деформации [5].

Таким образом, проведение психологических мероприятий является необходимым для предотвращения возникновения и дальнейшего развития профессиональной деформации. Психопрофилактика профессиональной деформации основана на использовании психологических методик, которые помогут врачам онкологического профиля справиться с эмоциональным стрессом и избежать выгорания, возникающего в результате работы с онкологическими пациентами.

Методиками данного исследования служили:

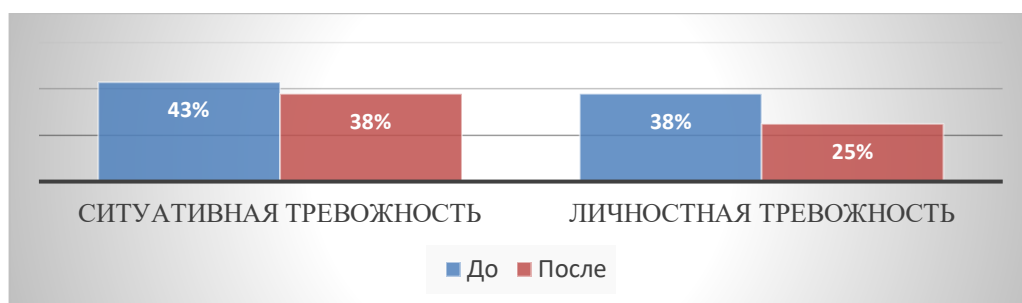
1. Авторская анкета, включающая в себя вопросы о специализации, стаже работы, своем отношении к работе, наличии у себя признаков профессиональной деформации.

2. Шкала тревоги Спилберга-Ханина, состоящая из двух категорий вопросов: на ситуативную тревожность и на личностную.

3. Методика диагностика профессионального «выгорания» (К. Маслач, С. Джексон, в адаптации Н. Е. Водопьяновой), включающая в себя 22 утверждения, на которые респондент должен выбрать один из 7 вариантов ответа. Полученные результаты обрабатываются по трем шкалам: эмоциональное истощение, деперсонализация и уменьшение личных достижений.

В тренингах принимали участие 15 врачей-онкологов из нескольких городов Казахстана. Средний возраст участников – 36,5 лет из следующих специализаций: онкохирургия, общая онкология, лучевая диагностика.

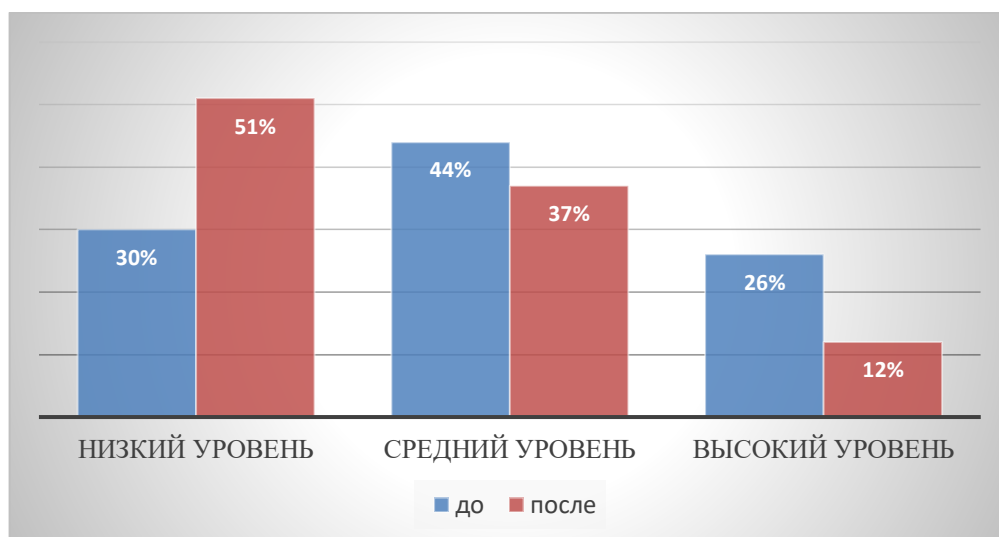
Первым этапом исследования было измерение ситуативной и личностной тревожности у врачей-онкологов до и после проведения психопрофилактических тренингов по методике Спилберга-Ханина, результаты которого выделены в Рисунке 1.

Рисунок 1. Ситуативная и личностная тревожность до и после проведения тренингов

Результаты показали, значительные изменения по шкале ситуативной и личностной тревожности, так как Т-критерий Вилкоксона выявил следующие показатели значимости – личностная тревожность (-3.195) и ситуативная (-4.388) что говорит о результативности программы психопрофилактики.

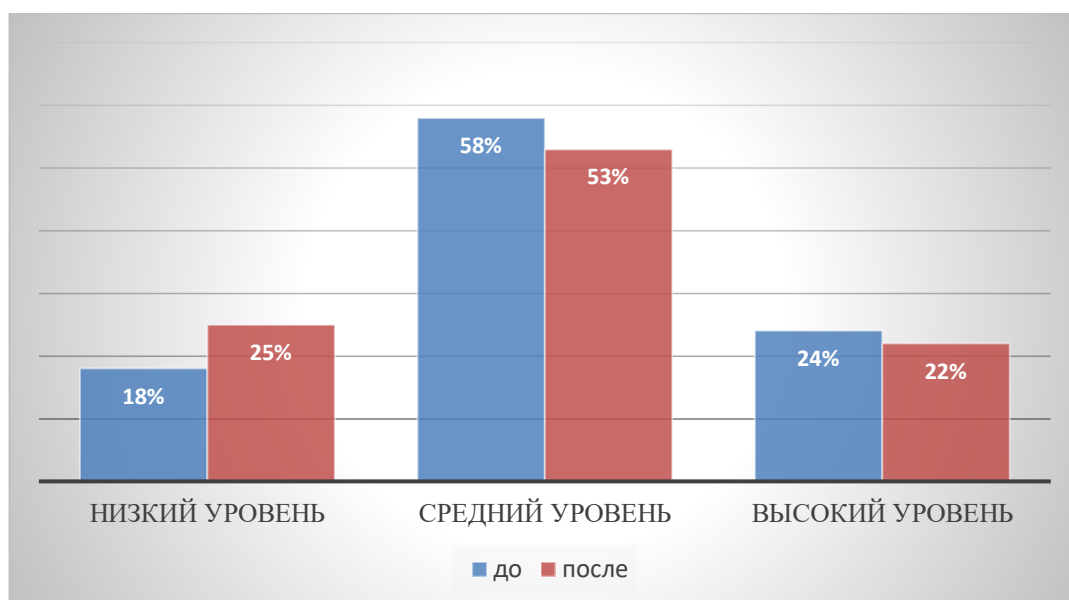
Следующим этапом является анализ результатов по методике диагностика профессионального «выгорания» (К. Маслач, С. Джексон, в адаптации Н. Е. Водопьяновой). Первым индикатором было измерено эмоциональное истощение до и после проведения психопрофилактических тренингов, результат которого продемонстрирован на Рисунке 2.

Рисунок 2. Эмоциональное истощение до и после проведения тренингов

Низкий уровень эмоционального истощения до проведения психопрофилактических тренингов у 25% участников, а после показатель достиг 49%, значения среднего уровня изменились с 38% до 36% и показатели высокого уровня снизились с 20% до 11%. Также были выявлены статистически значимые изменения после проведения психопрофилактики при использовании Т-критерия Вилкоксона (- 3,487).

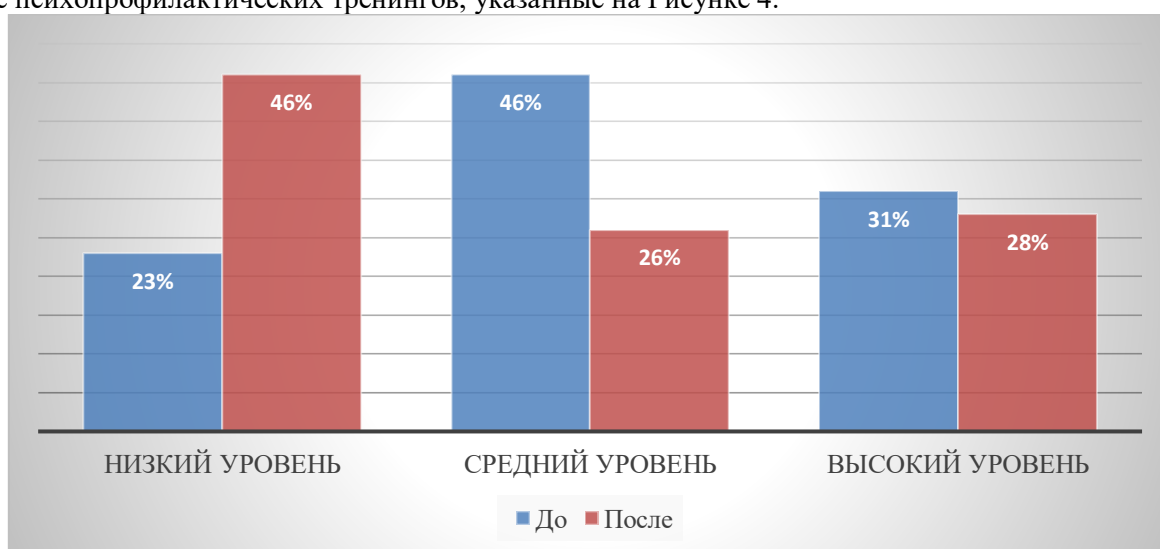
Следующий шаг – измерение шкалы деперсонализации до и после психопрофилактических тренингов, результаты которого изображены на Рисунке 3.

Рисунок 3 Деперсонализация до и после проведения тренингов

Низкий уровень деперсонализации до проведения психопрофилактических тренингов у 12% участников, а после показатель достиг 24%, значения среднего уровня изменились с 58% до 53% и показатели высокого уровня снизились с 24% до 22%. Т-критерий Вилкоксона выявил значительные различия (-3.198).

Последним этапом является анализ результатов по шкале редукции личных достижений до и после психопрофилактических тренингов, указанные на Рисунке 4.

Рисунок 4. Редукция личных достижений до и после проведения тренингов

По шкале редукция личных достижений отмечаются значимые изменения, так как средний уровень после проведения мероприятий незначительно снизился с 46% до 26%, высокий уровень снизился с 31% до 28%, а низкий уровень возрос с 23 % до 46 %. Т-критерий Вилкоксона показал значимые различия (-4.120).

В заключении можно сделать вывод об эффективности проведения психопрофилактических тренингов для профессиональной деформации у врачей-онкологов. Профилактические мероприятия, такие как групповые беседы, наблюдение, упражнения на снижение тревожности и повышение стрессоустойчивости, рекомендации по предупреждению развития профессионального выгорания позволяют снизить уровень проявления признаков профессиональной деформации у врачей-онкологов.

Также для достижения максимального результата, необходимо уделять должное внимание и заботу о психологическом благополучии медицинских работников, в том числе и врачей-онкологов.

Список литературы:

1. Новая коронавирусная инфекция covid-19: профессиональные аспекты сохранения здоровья и безопасности медицинских работников. Методические рекомендации / Ассоциация врачей и специалистов медицины труда//Научно-исследовательский институт медицины труда имени академика Н.Ф. Измерова, Москва, 2021, с.136
2. Панков В. А. и др. Эмоциональное выгорание у медицинских работников в условиях работы в экстремальных ситуациях //Гигиена и санитария. – 2020. – Т. 99. – №. 10. – С. 1034-1041.
3. Говорин Н. В., Бодагова Е. А. Синдром эмоционального выгорания у врачей //Оргздрав: Новости. Мнения. Обучение. Вестник ВШОУЗ. – 2016. – №. 1 (3).
- 4.Бойко В. В. и др. Диагностика эмоционального выгорания личности //Социальнопсихологическая диагностика развития личности и малых групп. М.: Изд-во Института Психотерапии. – 2002.
5. Калымжан Г.Т., Романова Ж.В., Душпанова А.Т., Душимова З.Д., Хусаинова И.Р. Профессиональное выгорание врачей-онкологов КазНИИ онкологии и радиологии и связь выгорания со стилем жизни медицинского персонала // Вестник КазНМУ. 2020. №1-1.

НАБЛЮДЕНИЕ ЗА ПОВЕДЕНИЕМ КЛИЕНТА В РАЗНЫХ ЭГО-СОСТОЯНИЯХ ПРИ РАЗРЕШЕНИИ ВНУТРИЛИЧНОСТНОГО КОНФЛИКТА В ТРАНЗАКТНОМ АНАЛИЗЕ

*Личность и организационная психологи», магистрант 1 курса Ковалёва А.В.
Научный руководитель: д. психол.н., профессор Ким А.М.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация: В данной статье показано, как проводится наблюдение за поведением клиента в разных эго-состояниях при разрешении внутриличностного конфликта в транзактном анализе.

Ключевые слова: внутриличностный конфликт, транзактный анализ, эго-состояние, наблюдение.

Современный темп жизни предъявляет определённые требования к личности человека. Не способные быстро адаптироваться к меняющимся условиям внешнего мира люди, могут ощущать внутренний дискомфорт, проявляющийся в наличии тревожных состояний, страхов, агрессии, ощущении неопределённости, нарушении коммуникации с другими людьми. Нарушение баланса между потребностями, мотивами и требованиями социума может привести к внутриличностному конфликту. Внутриличностный конфликт, представляющий собой острое негативное переживание, вызванное затянувшейся борьбой структур внутреннего мира личности и отражающее противоречивые связи с социальной средой, является значительной психологической проблемой жизни современного человека [1, с.316].

Изучение внутриличностного конфликта началось в XIX в. и связано с именем З.Фрейда. В своей теории учёный показал, что жизнь человека связана с постоянным напряжением и преодолением противоречия между биологическими влечениями и желаниями социально-культурными нормами, существующими в обществе. Конфликтная природа человека представлена З.Фрейдом в его взглядах на структуру личности, где внутренний мир человека включает в себя три компонента: Ид, Эго и Супер-Эго. Основные внутренние противоречия личности складываются между Ид и Супер-Эго, которые регулирует и разрешает Эго. Если Эго не смогло разрешить противоречия между Ид и Супер-Эго, то возникает внутриличностный конфликт. В этом противоречии и постоянном противоборстве названных сторон и состоит, по Фрейду, сущность внутриличностного конфликта [2, с.578].

Исследованием внутриличностных конфликтов также занимались такие известные учёные, как К.Хорни, А.Адлер, К.Левин, К.Юнг, К.Роджерс, А.Маслоу, В.Франкл, А.Леонтьев, Л.Выготский, Л.Божович, В.Мясищев и другие. У А.Адлера внутриличностный конфликт представляет собой столкновение между чувством неполноценности и стремлением его преодолеть, у К.Юнга - это конфликт между личным Я и архетипом, у К.Хорни - борьба между противоречивыми невротическими потребностями. Для бихевиористов внутриличностный конфликт представляет собой совокупность реакций, являющихся результатом ошибочного воспитания. Курт Левин рассматривает конфликт как ситуацию, обусловленную необходимостью выбора между силами

равной величины, действующими на личность. В гуманистической психологии Карла Роджерса внутренний конфликт – противоречие, возникающее между Я-концепцией и опытом человека, у А.Маслоу это борьба между стремлением к самоактуализации и реальным результатом. В экзистенциальной психологии В.Франкла внутрличностный конфликт понимается как ситуация потери личностью смысла жизни. В советской психологии внутрличностный конфликт рассматривается в рамках нескольких направлений: в теории деятельности конфликт интерпретируется с помощью структурных компонентов деятельности «мотив, отношение, цель», являющихся основаниями для конфликта, и с позиции деятельности как условия возникновения конфликта (А.Н.Леонтьев, В.Н.Мясищев, В.С.Мерлин). В рамках теории развития личности конфликт описывают как психологическое явление, сопровождающее процесс развития личности и проявляющееся в ситуациях, когда человек переживает возрастные кризисы (Л.С.Выготский, Л.И.Божович).

Теория транзактного анализа, разработанная Эриком Берном, является теорией личности и психотерапевтической практикой, которая также работает с проблемой внутрличностных конфликтов [3, с.22-23]. Основанная на концепции эго-состояний, она помогает осознать особенности взаимоотношений внутри структуры личности - между внутренним Ребёнком, Родителем и Взрослым и устранить дисбаланс в этих взаимоотношениях. Структурная модель личности показывает, что каждое эго-состояние представляет собой особую композицию, созданную из определённого способа мышления, чувствования и поведения [3, с.44]. Гармонизация трёх эго-состояний Родителя, Взрослого и Ребёнка - основная задача, которую решает транзактный анализ в случае внутрличностного конфликта.

Эрик Берн приводит четыре способа распознавания эго-состояний:

1. Поведенческий диагноз.
2. Социальный диагноз.
3. Исторический диагноз.
4. Феноменологический диагноз [3, с.68].

Берн подчёркивал, что в каждом отдельном случае лучше использовать не один, а несколько видов диагноза. Для полного диагноза необходимо применять все четыре вида в указанной выше последовательности. Поведенческий диагноз - самый важный из четырёх, остальные три являются проверочными к нему.

В поведенческом диагнозе, наблюдая за поведением человека, мы делаем вывод о том, в каком из эго-состояний он находится. Функциональная модель [3, с.44] личности в транзактном анализе делит эго-состояния на 5 частей, или «поведенческих описаний»: Контролирующий Родитель (КР), Заботливый Родитель (ЗР), Взрослый (В), Свободный Ребёнок (СР), Адаптивный Ребёнок (АР) [4]. При наблюдении за ними можно слышать и видеть: слова, тон голоса, жесты, положение тела, выражение лица. Некоторые виды поведения типичны для детей, когда они подчиняются родителям или ведут себя спонтанно [3, с.70]. Родители в целом проявляют определенное поведение, когда они контролируют или воспитывают своих детей. Поведение Взрослого проявляется, когда вы ведёте себя как взрослый в ситуации «здесь и теперь». Если замечать эти типичные виды поведения, можно сделать первый шаг в диагностике эго-состояний.

Ниже приведена стандартная схема поведенческих характеристик пяти подразделений эго-структуры.

Контролирующий Родитель (КР):

Слова (под которыми подразумевается содержание высказываний): «Не делай этого! Прекрати! Делай так! Вот так-то! Хорошо! Плохо! Всегда! Никогда! Тебе следует! Ты должен!».

Тон голоса: глубокий, резонирующий, сердитый, строгий, резкий, повышенный.

Жесты: разрубаю рукой воздух, держу вместе пальцы, соединяю руки за головой, скрещиваю на груди руки, держу руки на бёдрах, топаю ногой.

Положение тела: откидываюсь назад сидя на стуле, запрокидываю голову, качаю головой, смотрю свысока, громко вздыхаю.

Выражение лица: кончики губ слегка опущены, брови подняты, лоб нахмурен, «грозный вид».

Заботливый Родитель (ЗР):

Слова (под которыми подразумевается содержание высказываний): «Не бойся! Не волнуйся! Я тебе помогу! Я рядом! Молодец! Я тебя понимаю!»

Тон голоса: заботливый, поддерживающий, мягкий, ласковый, спокойный.

Жесты: поглаживаю другого по голове, сочувственно киваю, открытые руки, похлопываю другого по плечу, обнимаю другого.

Положение тела: наклон корпуса вперёд, открытая поза.

Выражение лица: внимательный, мягкий, доброжелательный взгляд.

Взрослый (В):

Слова (под которыми подразумевается содержание высказываний): «Могу! Выбираю! Эффективно! Решу! Знаю! Умею! Думаю! Мое мнение!»

Тон голоса: ровный, уверенный, спокойный.

Жесты: открытые руки, рукопожатие.

Положение тела: устойчивое; прямая поза тела.

Выражение лица: без эмоциональное, нейтральное; прямой невозмутимый взгляд.

Свободный Ребёнок (СР):

Слова (под которыми подразумевается содержание высказываний): «Я хочу! Мне интересно! Меня это злит! Мне нравится! Ненавижу! Какое мне дело!»

Тон голоса: восторженный, громкий, быстрый, эмоциональный.

Жесты: энергичные, размашистые, произвольные; поднимает руки, ноги, крутится.

Положение тела: естественное, ёрзает, танцует.

Выражение лица: хитрое, радостное, упрямое, любопытное, блеск в глазах.

Адаптивный Ребёнок (АР):

Слова (под которыми подразумевается содержание высказываний): «Я понял! Буду слушаться! Извините!»

Тон голоса: тихий, беспомощный, покорный, плаксивый.

Жесты: сдержанные, неловкие; поднятая рука, чтобы получить разрешение говорить, пожимание плечами, тербит руки.

Положение тела: сгорбленное, зажатое; опущены плечи, колени полусогнуты, грызёт ногти, ковыряет в носу.

Выражение лица: испуганное, равнодушное, серьёзное; потупленный взор или взгляд из под лба, дрожащие губы, закусывание губ, слезы.

Все эти признаки являются стандартными факторами для поведенческого диагноза.

В основе идеи социального диагноза лежит положение о том, что другие люди обращаются к человеку из эго-состояния, которое дополняет эго-состояние данного человека. Следовательно, выяснив эго-состояние, в котором они обращаются, можно узнать об эго-состоянии, в котором находится человек. Например, если кто-то обращается к человеку из эго-состояния Родителя, есть вероятность, что он ответит из Ребёнка. Если обращение идёт из Взрослого, то, скорее всего, и ответ будет из Взрослого.

В историческом диагнозе задаются вопросы, чтобы узнать, каким был человек в детском возрасте. Задаются вопросы о его родителях и парентальных фигурах [3, с.73]. Это позволяет сделать двойную проверку впечатлений о функциональных эго-состояниях человека, а также узнать структуру эго-состояния. Исторический диагноз имеет дело как с процессом, так и с содержанием.

При феноменологическом диагнозе по Берну иногда человек может заново как бы прожить прошлое, вместо того, чтобы вспоминать его [4, с.116]. Берн писал, что феноменологическая достоверность достигается лишь тогда, когда человек может прожить все эго-состояния с полной интенсивностью и с незначительным отклонением.

Хотя в идеале желательно использовать все четыре вида диагноза, однако на практике это бывает затруднительно, и тогда диагностируется то, что возможно. В терапии транзактного анализа поведенческий диагноз является первым и самым главным способом определения эго-состояний.

С помощью всестороннего анализа внутреннего конфликта и эффективного взаимодействия всех эго-состояний в транзактном анализе можно быстро и качественно проработать проблему внутриличностного конфликта.

Используя упражнения из интегративного транзактного анализа, психолог по очереди проводит беседу с каждым эго-состоянием и исследует его потребности, желания, чувства, мысли, планируемые действия. Важная роль здесь отводится наблюдению за поведением клиента и точное определение эго-состояний, из которых проводится беседа. Здесь на помощь придут стандартные факторы поведенческого диагноза, описанные выше. В этом терапевтическом процессе важно дать пространство каждому из эго-состояний - как Внутреннему Ребёнку, так и Внутреннему Родителю. И только потом, из Внутреннего Взрослого, принимать решение, которое удовлетворит обе конфликтующие части [6].

Таким образом, мы можем сделать вывод о том, что в решении внутриличностного конфликта важное значение имеет качественное наблюдение за поведением человека при разных эго-

состояниях. Наличие стандартных поведенческих характеристик поможет психологу точно определить эго-состояния и их потребности у клиента, что будет являться важным звеном в терапии разрешения внутриличностного конфликта.

Положительно разрешенный внутриличностный конфликт является одним из способов развития личности. Он закаляет волю, формирует адекватную самооценку, способствует самоактуализации человека. Успешно справившиеся со своими внутренними конфликтами люди, становятся более зрелыми и гармоничными личностями, что несомненно, является большой ценностью для жизни в современном обществе.

Список литературы:

1. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: Учебник для вузов. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. - 591 с.
2. Фрейд З. Я и Оно. Эксмо, 2015. - 648 с.
3. Стюарт И., Джоинс В. Современный транзактный анализ – Спб.: Метанойя, 2021. – 439 с.
4. <https://aata.kz/interesno-pochitat/101-kurs-vvedenie-v-ta.html>
5. Малкина-Пых И.Г.. Справочник практического психолога. Техники транзактного анализа и психосинтеза. - М.: Изд-во Эксмо, 2004. - 352 с.
6. От «пустого стула» к «круглому столу» - техника работы с субличностями URL: <http://www.transactional-analysis.ru/methods/238-stol> (дата обращения 13.03.2023)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ И СТАТИСТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ИЗУЧЕНИЯ ПРОЯВЛЕНИЙ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ ЛИЦ ПОЖИЛОГО ВОЗРАСТА В ИНТРА-КУЛЬТУРНОМ АСПЕКТЕ

*Клиническая психология, магистрант 1 курса **Қонысбай Т.Е.**
Научный руководитель: д.психол.н., профессор **Аймаганбетова А.Х.**
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация: В данной статье изложены основные результаты теоретико-методологического и статистического исследования эмоционального благополучия пожилых людей как социально-психологический феномен. Представлены актуальные геронтологические статистические данные из официальных источников в Казахстане. Проведен теоретический обзор современных зарубежных публикации, посвященных изучению феномена благополучия лиц, пожилого возраста на основе качественного контент-анализа. Раскрываются главные проблемы понимания эмоционального благополучия и особенности проявления данного феномена в возрасте поздней зрелости. Обосновывается актуальность изучения эмоционального благополучия на основе интра-культурного исследования, а также на основе теоретического анализа формируются гипотезы об изучении проявлений эмоционального благополучия пожилых людей в интра-культурном аспекте.

Ключевые слова: возраст поздней зрелости, интра-культурное исследование, теоретико-методологический обзор, статистические данные, контент-анализ, гипотеза, эмоциональное благополучие.

Введение. Актуальность исследования обусловлена теоретической значимостью изучения эмоционального благополучия пожилых людей в интра-культурном контексте.

Старение населения представляет одну из актуальных и сложных социальных вопросов в обществе и в науке. В пожилом возрасте у человека происходят изменения как в физических, так и социально-психологических сферах. Например, выход на пенсию и возможно предшествующий к проблемам эйджизма виду резкого изменения социального статуса, а также снижения физической и социальной активности, мобильности, связанное с ослаблением физического здоровья, прекращением трудовой деятельности, возможным отсутствием внешних коммуникации, любимого дела и в противовес наличие свободного времени, которое больше создает подходящее условие к развитию навязчивых и тревожных мыслей, беспокойства, апатии, стресса, и в худшем случае депрессии и обострению хронических заболеваний.

Цель исследования: предоставить статистические данные о лицах пожилого возраста и проанализировать актуальную демографическую ситуацию в Казахстане и в мире; на основе контент-анализа раскрыть основные проблемы и особенности проявления эмоционального благополучия у пожилых, как социально-психологического феномена, а также дать характеристику интра-культурным исследованиям и его рассматриваемым показателям.

Геронтологические и демографические статистические данные о пожилых людях в мире и в частности, в Казахстане.

Согласно данным, представленным Всемирной организации здоровья и старения (ВОЗ, 2020), пожилые люди составляют самую быстрорастущую группу в мире. Если в 2020 году численность населения 60 лет и старше впервые превысило число детей до пяти лет и составило 1 млрд, то по прогнозам ученых и социологов к 2050 году число лиц пожилого возраста выше 65 лет превысит число подростков и молодежи вместе взятых. За период с 2015 г. до 2050 г. доля населения в возрасте старше 60 лет почти удвоится примерно с 12% к 22%, составив 2,1 млрд человек. По сравнению с прошлым, в нынешнее время старение населения ускорилось. Поэтому лица пожилого возраста будут играть очень важную роль в экономике стран мира, тем самым, приводит к необходимости улучшения системы здравоохранения, образования, социальных услуг и других значительных мероприятий для улучшения жизни пожилых людей [1, с. 13].

Подобная картина наблюдается и в Казахстане, в частности по причине низкой рождаемости и повышения качества жизни, как и в мире. По демографическим данным в 2019 г. население страны в возрасте старше 60 лет составляла 11,6 % от всей численности населения страны, а пожилые люди в возрасте 65 лет составляют 7,5 % и страна находится на начальном этапе демографического старения [2, с. 10].

Согласно статистике Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), в Казахстане на 2021 год около 9,1% населения (1 765 734 человек) являются людьми старше 65 лет. Это число может продолжать расти в ближайшие годы из-за увеличения продолжительности жизни и снижения рождаемости.

Кроме того, согласно отчету Национальной статистической службы Казахстана "Социально-экономическое развитие Республики Казахстан в январе-июне 2021 года" на 1 июля 2021 года средняя продолжительность жизни в Казахстане составляла 74,1 года, что выше, чем в предыдущие годы. Это может свидетельствовать о том, что пожилых людей в Казахстане становится больше.

Также, согласно исследованию Международного союза пенсионеров и пожилых людей (МСПЛ) за 2019 год, в Казахстане 32,8% пожилых людей живут на границе бедности, что на 3,3% больше, чем в предыдущем году [3, с. 22].

Пожилые люди в Казахстане могут столкнуться со многими вызовами, включая недостаточную доступность медицинских услуг, социальную изоляцию и ограничения в мобильности. Также возраст может повлиять на ухудшение физического и психического здоровья, что может привести к депрессии и другим психологическим проблемам.

Несколько исследований, проведенных в Казахстане, подчеркивают важность поддержки социальных сетей и коммуникаций для пожилых людей. Кроме того, программы занятости и здравоохранения, а также культурные мероприятия, которые помогают сократить социальную изоляцию, могут содействовать улучшению эмоционального благополучия пожилых людей в Казахстане.

Эмоциональное благополучие как социально-психологический феномен.

Эмоциональное благополучие - это состояние, когда человек испытывает положительные эмоции, чувствует себя удовлетворенным своей жизнью, уверенным в своих способностях и имеет хорошие отношения с окружающими людьми. Это также включает в себя способность справляться со стрессом, эмоциональными вызовами и проблемами, а также умение регулировать свои эмоции и сосредотачиваться на позитивных аспектах жизни [4, с. 72].

Эмоциональное благополучие характеризуется оптимальным балансом положительных и отрицательных эмоций, удовлетворенностью жизнью и общей психологической устойчивостью. Это психологическое понятие описывает уровень удовлетворенности и комфорта, который человек испытывает в своей жизни и который включает в себя различные аспекты, такие как позитивные эмоции, уверенность в себе, чувство контроля и гармоничные межличностные отношения. Эмоциональное благополучие является ключевым аспектом психологического здоровья человека и имеет важное значение для качества жизни, социальной адаптации и общего благополучия [5, с. 31].

Исследователи могут изучать контекст, в котором упоминается понятие эмоционального благополучия, например, какие ситуации, обстоятельства, социальные контакты связаны с

улучшением или ухудшением эмоционального благополучия. Это позволяет лучше понять, какие факторы влияют на эмоциональное благополучие и как их можно учитывать для улучшения психологического здоровья людей.

Эмоциональное благополучие пожилых людей является предметом изучения многих известных российских и зарубежных исследований, например таких как:

-Исследование "Психологическое благополучие пожилых людей: Роль позитивных переживаний и переживания смысла жизни" (Psychological well-being of older adults: The role of positive affect and sense of meaning) авторства К. О'Салливан и Л. Лэндиш, опубликованное в журнале "Journal of Gerontological Social Work" в 2013 году. В исследовании было выявлено, что у пожилых людей, испытывающих больше позитивных эмоций и имеющих больший смысл жизни, более высокий уровень эмоционального благополучия.

-Исследование "Эмоциональное благополучие пожилых людей: Индивидуальные и социальные факторы" (Emotional well-being among older adults: Individual and social factors) авторства Я. Славичковой и К. Хэнсена, опубликованное в журнале "Aging & Mental Health" в 2015 году.

-Л. Кахн - американский психолог, изучавший эмоциональное благополучие пожилых людей. Он разработал концепцию "позитивного старения", основанную на том, что старость может быть периодом жизни, полным удовлетворения, благополучия и счастья[6].

-К. Райфф - американский психолог, который изучал феномен "мудрости" у пожилых людей. Он утверждал, что мудрость - это не только результат накопленного опыта, но и способность к эмоциональной регуляции и моральному развитию.

- Л. Карстенсен - американский психолог, занимавшийся изучением старения и эмоционального благополучия пожилых людей. Она отмечала, что пожилые люди могут испытывать положительные эмоции и чувствовать себя счастливыми, несмотря на физические ограничения и проблемы со здоровьем[7].

-С. Чарльз - британский социолог, изучавший социальные и эмоциональные аспекты старения. Она отмечала, что социальная поддержка и общение являются ключевыми факторами для эмоционального благополучия пожилых людей[8].

- Один из русских ученых - это Т.А. Тишкевич, профессор кафедры социологии МГУ им. М.В. Ломоносова. Она занимается исследованиями в области социологии старения и пожилых людей. В ее работах можно найти материалы о том, как изменяется эмоциональное благополучие людей в пожилом возрасте.

- Еще один известный российский исследователь - это Д.А. Лебедев, доктор психологических наук, профессор кафедры психологии труда и профессиональной деятельности МГУ им. М.В. Ломоносова. В его работах затрагивается проблема эмоциональной адаптации пожилых людей к изменениям в жизни.

- Также можно упомянуть М.А. Ковалеву, профессора психологии Санкт-Петербургского университета, которая занимается изучением различных аспектов психологии старения, включая эмоциональное благополучие пожилых людей.

Кроме того, в России есть множество других исследователей и ученых, которые занимаются проблемами старения и пожилых людей, в том числе и вопросами эмоционального благополучия.

Казахстанские исследователи тоже проводили исследования по эмоциональному благополучию пожилых людей. Вот несколько примеров:

- Исследование "Эмоциональное благополучие и качество жизни пожилых людей в городе Астана" было проведено в 2018 году. В этом исследовании было выявлено, что более чем половина пожилых людей испытывают проблемы с эмоциональным благополучием. Наиболее распространенными проблемами были чувства одиночества и беспокойства[9].

- Исследование "Эмоциональное благополучие пожилых людей, живущих в регионах Казахстана" было проведено в 2019 году. В этом исследовании было выявлено, что эмоциональное благополучие пожилых людей зависит от таких факторов, как социальная поддержка, физическое здоровье и качество жизни. Было также отмечено, что пожилые люди в регионах испытывают большие трудности с получением социальной поддержки и доступом к медицинской помощи[10].

- Исследование "Эмоциональное благополучие и духовность пожилых людей" было проведено в 2020 году. В этом исследовании было выявлено, что у пожилых людей, которые испытывают чувства благодарности и которые регулярно занимаются духовной практикой, чаще всего наблюдается высокий уровень эмоционального благополучия. Было также отмечено, что

важным фактором в достижении эмоционального благополучия является возможность наслаждаться хобби и заниматься деятельностью, которая приносит удовольствие[2].

Понятие интра-культурных исследований и изучаемые показатели проявления особенностей эмоционального благополучия у пожилых людей.

Интра-культурные исследования в психологии изучают, как культурные факторы влияют на психологические процессы, поведение и ментальное здоровье людей в разных культурных контекстах. Эти исследования помогают понять, как различные культуры формируются, как они влияют на формирование личности и взаимодействие между людьми, а также как могут возникать культурные различия и конфликты[11, с. 46].

Одним из наиболее известных исследований в этой области является работа Г.Хофстеде, который исследовал культурные различия в организационном поведении в разных странах. Он выделил пять культурных измерений: индивидуализм/коллективизм, степень иерархии, мужественность/женственность, неопределенность/избегание неопределенности и ориентация на долгосрочность/краткосрочность [12, с. 103].

Другим примером интра-культурных исследований является работа Р.Нисбетта, который исследовал культурные различия в мышлении и когнитивных процессах в США и Японии. Он обнаружил, что японские люди обычно мыслят более контекстуально и ориентированы на отношения, в то время как американцы более склонны к аналитическому мышлению и ориентированы на объекты[13, с. 51].

Интра-культурные исследования в психологии помогают нам лучше понимать культурные различия и их влияние на психологические процессы и поведение людей. Эти исследования могут помочь ученым и практикам в области психологии и социальных наук разработать более эффективные стратегии работы с людьми из разных культурных групп и снизить вероятность конфликтов и недопонимания в межкультурном взаимодействии.

Интра-культурные исследования являются многостадийным процессом, который включает в себя несколько этапов. Вот общий обзор того, как проводятся интра-культурные исследования:

- Определение целей исследования: перед началом любого исследования необходимо определить, какие вопросы требуют ответов, и какие цели должны быть достигнуты.

- Определение методологии: следующим шагом является выбор методологии для сбора и анализа данных. Существует несколько методов, которые могут использоваться при проведении интра-культурных исследований, включая опросы, интервью, наблюдения и анализ документов.

- Подготовка инструментов исследования: после выбора методологии, исследователи должны подготовить инструменты, которые будут использоваться для сбора данных. Это могут быть опросники, списки вопросов для интервью, наблюдательные листы и т.д.

- Сбор данных: следующим шагом является сбор данных. Исследователи могут использовать различные методы для сбора данных, такие как опросы, интервью, наблюдения или анализ документов. Важно следить за точностью и качеством данных.

- Анализ данных: после сбора данных исследователи должны проанализировать данные, чтобы выявить паттерны и тенденции. Это может включать статистический анализ, качественный анализ или комбинацию обоих методов.

- Интерпретация результатов: после анализа данных исследователи должны проинтерпретировать результаты и сделать выводы на основе своих наблюдений.

Представление результатов: после того, как результаты были интерпретированы, исследователи должны подготовить отчет и представить результаты своего исследования. Отчет может содержать графики, таблицы, описание методологии, анализ результатов и выводы.

- Проверка результатов: наконец, результаты должны быть проверены и оценены другими экспертами, чтобы убедиться в их точности и надежности. Данные исследования требуют внимательного планирования, тщательного сбора данных и анализа, а также точного представления

Интра-культурные исследования эмоционального благополучия пожилых людей являются важной темой для современной науки, так как они помогают понять, как культурные различия влияют на эмоциональное благополучие пожилых людей в разных частях мира. Это исследование может включать в себя изучение различных аспектов эмоционального благополучия пожилых людей, таких как удовлетворенность жизнью, чувство одиночества, депрессия, тревога, стресс и другие эмоциональные состояния. Вместе с тем, исследования могут сравнивать, как различные культуры влияют на эмоциональное благополучие пожилых людей. Например, исследования могут изучать, как культурные ценности, такие как коллективизм и индивидуализм, влияют на социальные связи и чувство одиночества у пожилых людей в разных культурах[14].

Исследования могут также изучать влияние культурных норм на подход к уходу за пожилыми людьми и как эти нормы влияют на эмоциональное благополучие пожилых людей и исследования в этой области также могут иметь практическое значение для разработки программ и политик, направленных на улучшение эмоционального благополучия пожилых людей в разных культурах.

Ниже представлены некоторые авторы, которые проводили интра-культурные исследования у пожилых людей:

- К. Шнеллер (K.Scheller). Он является немецким социологом и проводил исследования о влиянии культурных факторов на пожилых людей в различных странах мира.
- С.К.Уитборн (S.K. Whitbourne). Она является профессором психологии в университете Массачусетса и проводила исследования о влиянии культурных факторов на психологическое благополучие пожилых людей.
- Лиань Юань (Liang Yuan). Он является профессором в университете в городе Шэньян и проводил исследования о культурных различиях в понимании и подходах к уходу за пожилыми людьми в Китае и Западе.
- А.Стибор (A.Stibor). Он является профессором социологии в университете Шарль де Голль — Лилль 3 во Франции и проводил исследования о культурных факторах, влияющих на качество жизни пожилых людей в Европе.
- Ли Чжан (Li Zhang). Она является профессором социологии в университете штата Калифорния и проводила исследования о культурных различиях в понимании и уходе за пожилыми людьми в США и Китае.
- Кроме того, многие другие исследователи также проводили исследования о влиянии культурных факторов на пожилых людей в различных странах мира. [15, с. 86].

Интра-культурные исследования в Казахстане проводятся в различных областях, включая социологию, психологию, экономику, антропологию и др. Они направлены на изучение взаимодействия и влияния культурных различий на различные аспекты жизни, включая здоровье, образование, работу, социальные отношения и т.д.

Например, в области социологии проводятся исследования, изучающие различия в социальных практиках и представлениях между различными этническими группами Казахстана. В рамках таких исследований изучаются отношения между культурными группами, социальная мобильность, образование, здоровье и другие аспекты жизни.

Помимо в Казахстане проводятся исследования в области психологии, изучающие влияние культурных факторов на различные аспекты психологического функционирования, такие как личностные особенности, восприятие стресса, адаптация к новой культуре и др.

Интра-культурные исследования проводятся к тому же в экономической сфере. Например, изучаются различия в потребительском поведении, в предпочтениях и вкусах потребителей, что позволяет компаниям и предпринимателям более эффективно адаптироваться к культурным особенностям рынка. В Казахстане проводится множество исследований, направленных на изучение культурных различий и их влияния на различные аспекты жизни в стране

Изучение эмоционального благополучия пожилых людей в интра-культурном аспекте в Казахстане проводится относительно недавно и на данный момент исследований в этой области не так много. Однако, некоторые авторы занимались исследованием данной темы.

Например, в статье "Межэтнические отношения и качество жизни пожилых людей в г. Алматы" авторы М.С. Абсарова, Л.Т. Муратова и Д.Ж. Шакенова изучали влияние межэтнических отношений на качество жизни пожилых людей в г. Алматы. В результате исследования было выявлено, что существуют различия в оценке качества жизни пожилых людей в зависимости от национальной принадлежности, однако межэтнические отношения имеют ограниченное влияние на качество жизни пожилых людей.

Еще одно исследование проводилось авторами М.Б. Камбуровой и Д.Ж. Шакеновой в статье "Культурные аспекты здоровья и качества жизни пожилых людей в Казахстане". В данной статье были изучены культурные особенности здоровья и качества жизни пожилых людей в Казахстане. Авторы выявили, что культурные особенности имеют значительное влияние на здоровье и качество жизни пожилых людей в Казахстане, в том числе на их уровень удовлетворенности жизнью и социальную поддержку.[16, с. 94].

Таким образом, на данный момент в Казахстане проведено небольшое количество исследований по изучению благополучия пожилых людей в интра-культурном аспекте, однако данные исследования позволяют более глубоко понимать культурные особенности их жизни и здоровья.

Выводы. Обобщая все вышесказанное, можно утверждать, что эмоциональное благополучие является важной составляющей общего благополучия человека и может быть достигнуто через различные методы, такие как практика медитации, улучшение отношений с близкими людьми, поддержка психического здоровья, участие в физических упражнениях и забота о себе в целом.

Эмоциональное благополучие у пожилых людей проявляется в различных аспектах и может быть определено как общее чувство удовлетворенности жизнью и состоянием своего психологического и эмоционального здоровья. Некоторые из проявлений эмоционального благополучия у пожилых людей могут включать:

- Чувство удовлетворенности жизнью: пожилые люди, которые чувствуют себя удовлетворенными своей жизнью, обычно имеют более позитивный настрой и чувствуют себя более счастливыми и уверенными.

- Положительные эмоции: пожилые люди, которые испытывают положительные эмоции, такие как радость, благодарность, любовь и удовольствие, обычно имеют более высокий уровень эмоционального благополучия.

- Чувство самоэффективности: пожилые люди, которые верят в свои способности и уверены в своих возможностях, обычно имеют более высокий уровень эмоционального благополучия.

- Большое количество социальных связей: пожилые люди, которые имеют большое количество социальных связей и поддержки от других людей, обычно имеют более высокий уровень эмоционального благополучия.

- Способность справляться со стрессом: пожилые люди, которые имеют хорошие навыки управления стрессом и адаптации к жизненным изменениям, обычно имеют более высокий уровень эмоционального благополучия.

- Стабильное психическое здоровье: пожилые люди, которые не страдают от депрессии, тревожности или других психических расстройств, обычно имеют более высокий уровень эмоционального благополучия.

В целом, эмоциональное благополучие у пожилых людей может быть определено как общее чувство удовлетворенности жизнью и состоянием своего психологического и эмоционального здоровья, которое проявляется в положительных эмоциях.

Список использованной литературы

1. Всемирный доклад о здоровье и старении. Доклад ВОЗ, 2015. – 32 с.
2. Результаты комплексного социального исследования «Оценка социально-экономического положения и потребностей пожилых людей в Казахстане». Фонд ООН в области народонаселения ЮНФПА. 2020. – 32.
3. Отчет о выполнении региональной стратегии осуществления Мадридского Международного плана действий по проблемам старения в Республике Казахстан. – Астана, 2016. – 43 с.
4. Зинченко В.П., Мещеряков Б.Г. Большой психологический словарь. — М.: АСТ, СПб.: Прайм-Еврознак, 2008. – 630 с.
5. Bradburn 1969 - Bradburn N. The Structure of Psychological Well-Being. Chicago: AldinePub. Co., 1969. – 320p.
6. Robert L. Kahn. Successful Aging: Myth or Reality. University of Michigan, 2004. – 12p.
7. Hsiao-Wen Liao, Laura Carstensen. Age-Related Social Selection and Its Associated Emotional and Cognitive Costs Across Adulthood. Stanford University, Palo Alto, California, United States, 2020. – 3 p.
8. Charles, S.T., & Carstensen, L.L. (2010). Social and emotional aging. Annual review of psychology, 61, P. 383-409.
9. Досжанова Г.Н., Абдулдаева А.А., Искакова С.А. Оценка качества жизни людей пожилого и старческого возраста коренного населения г. Астаны. 2018. – 12 с.
10. Анализ положения в области народонаселения (АПН) ЮНФПА. 2019. – 155.
11. Richard J. What Are Cultural Studies Anyway? // Social Text. Winter 1986 – 1987. No. 16. P. 38 – 80.

12. Hofstede, G. Cultures and Organizations: Software of the Mind. London: McGraw-Hill. 1991. – 576 р.
13. Нисбетт Р., Пенг К., Чой И., Норензаян А. Культура и системы мышления: сравнение холистического и аналитического познания /; под ред. В.С. Магуна; пер. с англ. М.С. Жамкочьян. — Москва: Фонд «Либеральная миссия», 2011. – 68 с.
14. Cole M. Sociocultural historical psychology: Some general remarks and a proposal for a new kind of cultural genetic methodology / J.V. Wertsch, P.D. Rio, A. Alvarez (eds.) // Sociocultural studies of mind. — Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
15. Григорян Л.К. Основные направления кросс-культурных исследований в зарубежной экономической психологии. Альманах современной науки и образования. Тамбов: Грамота, 2010. № 10 (41). С. 84-88.
16. Жарикбаев К.Б., Олжаева А.К., Ахметова М.К. Казахская этнопсихология: учебное пособие. - Алматы: Қазақ университет. 2019. -304 с.

МОТИВАЦИОННЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ САМОРЕАЛИЗАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ СПОРТСМЕНОВ

Психология, докторант 2 курса Красмик Ю.Н.

Научный руководитель: д.пс.н., профессор Аймагамбетова О.Х.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация: Высокие спортивные достижения и самореализация спортсменов зависит от сформированности спортивной мотивации и уровня жизнестойкости. Нами исследуется структура спортивной мотивации, жизнестойкость, вовлеченность в спортивную деятельность, готовность к риску, установки самореализации и барьеры, которые способствуют или препятствуют самореализации спортсменов. В исследовании принимало участие 60 профессиональных спортсменов. Психодиагностические измерения были проведены с помощью четырех диагностических методик: методика изучения мотивов спортивной деятельности В.И.Тропникова; опросник «Мотивы спортивной деятельности» (МСД) Е.А. Калинина; тест жизнестойкости С.Мадди, адаптация Д.А. Леонтьева и Е.И. Рассказовой; многомерный опросник самореализации личности С.И. Кудинова. Корреляционный анализ выявил взаимосвязи между спортивной мотивацией, жизнестойкостью и особенностями самореализации профессиональных спортсменов.

Ключевые слова: самореализация, профессиональная самореализация, спортивная мотивация, жизнестойкость

Введение. Спортивная деятельность обладает большим потенциалом для исследования и анализа психологических механизмов самореализации личности. И хотя в силу субъективности феномена измерять и оценивать самореализацию достаточно сложно, поскольку к непосредственному наблюдению доступны лишь эффекты и результаты самореализации. Применительно к спортсменам, говоря о самореализации, в первую очередь оценивается уровень достигнутой спортивной квалификации, успешности выступления на соревнованиях, мотивации продолжать свою дальнейшую реализацию. Для оценки внешних и внутренних факторов, влияющих на самореализацию, была взята структурная модель самореализации С.И. Кудинова, которая позволяет исследовать инструментально-стилевые и мотивационно-смысловые характеристики личности спортсмена, способствующие обеспечению постоянства стремлений к самовыражению в спорте и других сферах жизни [1].

Полнота самореализации спортсменов зависит от степени мобилизованности личностных ресурсов, в первую очередь мотивационных [2], которые выступают долгосрочными регуляторами деятельности спортсменов [3], а также от доминирования определенных стратегий самореализации [4]. Исследования показали, что существуют сильные корреляции как положительные, так и отрицательные между самореализацией, мотивацией и мотивационным климатом [5-8]. Вместе с тем, ряд исследователей отмечают, что мотивация представляет собой основную детерминанту, которая приводит к успеху в спорте [9-11].

Еще одним фактором, влияющим на самореализацию в спорте и вызывающим растущий интерес ученых, является жизнестойкость [12]. Мы рассматриваем жизнестойкость как создание

мотивации к трансформационному совладанию, которая подразумевает открытость всему новому, готовность спортсмена активно действовать в стрессовой ситуации подготовки к соревнованиям и выступления на них [13]. Ее также рассматривают как психологический медиатор, способствующий совладанию со стрессами и сохранению потенциала к самореализации личности в напряженных жизненных ситуациях, основу самореализации [14].

Исходя из выше сказанного, необходимо детальное изучение мотивационных детерминант и компонентов жизнестойкости, специфика и качество, которых обеспечивает самореализацию спортсменов в спорте, достижение ими высоких спортивных достижений. В этой связи нами исследуется структура спортивной мотивации, жизнестойкость, вовлеченность в спортивную деятельность, готовность к риску, установки самореализации и барьеры, которые способствуют или препятствуют самореализации спортсменов. Теоретические основы исследования представлены на рисунке 1.

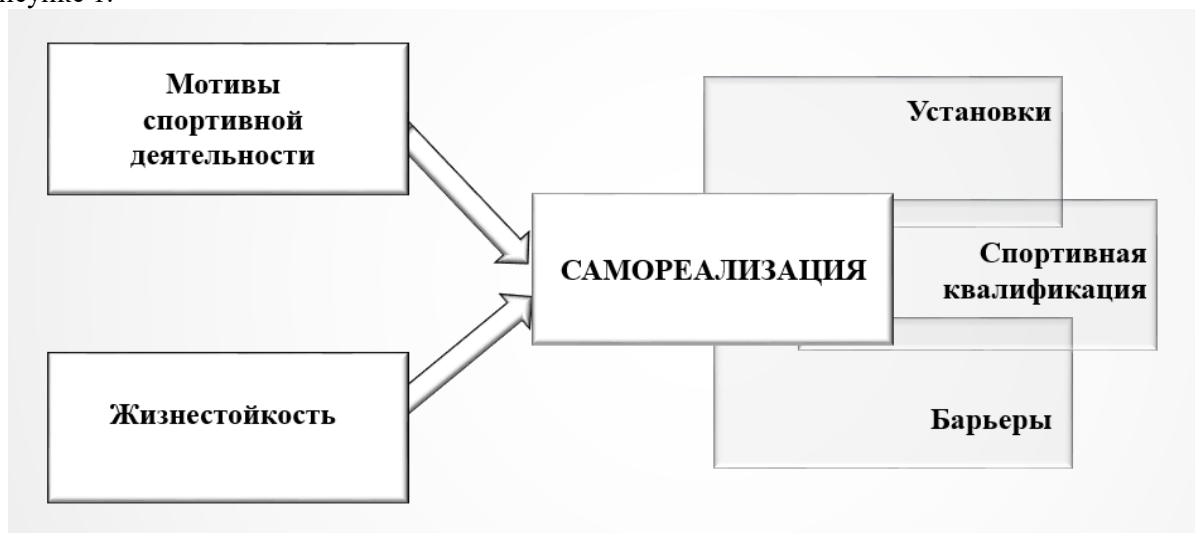

Рисунок 1. Теоретические основы исследования мотивационных детерминант самореализации спортсменов

Материалы и методы исследований. В исследовании принимало участие 60 профессиональных спортсменов: 25 МС/МСМК, 19 КМС и 16 спортсменов без спортивной квалификации. Средний возраст респондентов 23,9 лет. База исследования: Академия спорта г. Алматы, Федерация армрестлинга Казахстана, Федерация тяжелой атлетики КЗ, Федерация пауэрлифтинга АРФ. Психодиагностические измерения были проведены с помощью выбранных нами четырех диагностических методик: методика изучения мотивов спортивной деятельности В.И. Тропникова; опросник «Мотивы спортивной деятельности» (МСД) Е.А. Калинина; тест жизнестойкости С.Мадди, адаптация Д.А. Леонтьева и Е.И. Рассказовой; многомерный опросник самореализации личности С.И. Кудинова. Статистическая обработка данных проводилась с использованием программ SPSS, версия 26.0. В качестве метода анализа данных выбран критерий корреляции Спирмена.

Результаты и обсуждение. Нами был проведен корреляционный анализ взаимосвязей изучаемых мотивов, показателей жизнестойкости и компонентов самореализации, полученные результаты представлены в таблице 1-4. Для удобства восприятия данных, в корреляционных таблицах представлены только значимые корреляции.

Таблица 1. Взаимосвязь спортивных мотивов и компонентов самореализации в группе профессиональных спортсменов

	ЦЦК	ЭК	ОК	МК	КЛК
Мотив развития характера	0,311*				
Мотив улучшения самочувствия		-0,255*	-0,264*		
Мотив познания					0,284*

Мотив эстетического удовольствия					0,330*
Мотив приобретения полезных умений				0,248*	
Мотив повышение престижа					0,277*
Мотив коллективистическая направленность					0,274*
**. Корреляция значима на уровне 0,01 * . Корреляция значима на уровне 0,05					

Где, ЦЦК – ценностно-целевой компонент, ЭК – эмоциональный компонент, ОК – организационный компонент, МК – мотивационный компонент, КЛК – компетентно-личностный компонент

Из данных представленных в таблице 1 следует, что в группе профессиональных спортсменов компоненты самореализации связаны положительными и отрицательными корреляционными взаимосвязями с мотивами спортивной деятельности. Ценностно-целевой компонент самореализации связан положительной корреляцией с мотивом развития характера и психических качеств ($r=0,311^*$). Эмоциональный компонент самореализации связан отрицательной корреляцией с мотивом в улучшения самочувствия и здоровья ($r=-0,255^*$). Мотивационный компонент самореализации связан положительной корреляцией с мотивом приобретения полезных для жизни умений и знаний ($r=0,248^*$). Организационный компонент самореализации связан отрицательной корреляцией с мотивом в улучшения самочувствия и здоровья ($r=-0,264^*$). Компетентно-личностный компонент самореализации связан 4 положительными корреляциями с мотивами спортивной деятельности: мотивом познания ($r=0,284^*$), мотивом эстетического удовольствия и острых ощущений ($r=0,330^*$), мотивом повышение престижа, желание славы ($r=0,277^*$) и мотивом коллективистической направленности ($r=0,274^*$).

Таблица 2. Взаимосвязь спортивных потребностей и компонентов самореализации в группе профессиональных спортсменов

	ЦЦК	ЭК	КК	ДК	МК
Потребность в достижении	0,308*				
Потребность в самосовершенствовании	0,462**	0,249*			
Потребность в общении	0,367**				
Потребность в достижении			0,251*		
Потребность в борьбе				0,256*	
Потребность в самосовершенствовании			0,257*	0,279*	
Потребность в общении					0,288*
**. Корреляция значима на уровне 0,01 * . Корреляция значима на уровне 0,05					
Где, ЦЦК – ценностно-целевой компонент, ЭК – эмоциональный компонент, КК – когнитивный компонент, ДК – динамический компонент, МК – мотивационный компонент					

Из данных представленных в таблице 2 следует, что в группе профессиональных спортсменов компоненты самореализации связаны положительными корреляционными взаимосвязями с потребностями спортивной деятельности. Ценностно-целевой компонент самореализации связан 3 положительными корреляциями с потребностями спортивной деятельности: потребностью в достижении ($r=0,308^*$), потребностью в самосовершенствовании ($r=0,462^{**}$) и потребностью в общении ($r=0,367^{**}$). Эмоциональный компонент самореализации связан положительной корреляцией с потребностью в самосовершенствовании ($r=0,249^*$). Когнитивный компонент самореализации связан двумя положительными корреляциями с потребностями спортивной деятельности – потребностью в достижении ($r=0,251^*$) и потребностью в самосовершенствовании

($r=0,257^*$). Динамический компонент самореализации связан двумя положительными корреляциями с потребностями спортивной деятельности – потребностью в борьбе ($r=0,256^*$) и потребностью в самосовершенствовании ($r=0,279^*$). Мотивационный компонент самореализации связан положительной корреляцией с потребностью в общении ($r=0,288^*$).

Результаты корреляционного анализа показывают, что основные корреляционные связи возникают вокруг двух компонентов самореализации – ценностно-целевого (максимальная реализация потенциала в спорте и получение с этих бонусов) и компетентно-личностного компонентов (личностные барьеры, тревожность, скованность) и потребности в самосовершенствовании (по 4 корреляционные связи с другими элементами).

Далее был проведен корреляционный анализ взаимосвязей изучаемых мотивов и показателей жизнестойкости, полученные результаты представлены в таблице 3. Из данных представленных в таблице 3 видно, что в группе профессиональных спортсменов компоненты жизнестойкости связаны положительными корреляциями с мотивами спортивной деятельности.

Таблица 3. Взаимосвязь изучаемых мотивов и показателей жизнестойкости в группе профессиональных спортсменов

	Вовлеченность	Контроль	Принятие риска
Мотив приобретения полезных умений		0,265*	0,377**
Потребность в достижении	0,319*		
Потребность в борьбе	0,251*		
Потребность в самосовершенствовании	0,280*		
**. Корреляция значима на уровне 0,01 * Корреляция значима на уровне 0,05			

Вовлеченность связана тремя положительными корреляциями с мотивами спортивной деятельности: с потребностью в достижениях ($r=0,319^*$), потребностью в борьбе ($r=0,251^*$) и потребностью в самосовершенствовании ($r=0,280^*$). Следовательно, можно говорить о том, что мотивы достижения, борьбы, самосовершенствования наполняют спортивную деятельность той энергией, которая доставляет спортсменам удовольствие, увлекает их в период подготовки к соревнованиям, позволяя сосредоточиться на отработке техники, ежедневных усилиях, преодолении себя.

Мотив приобретения полезных для жизни умений и знаний связан двумя положительными корреляциями с такими компонентами жизнестойкости как контроль ($r=0,265^*$) и риск ($r=0,377^{**}$). Чем выше у профессиональных спортсменов стремление к приобретению знаний, умений и навыков, которые пригодятся им в дальнейшей жизни и могут помочь в различных жизненных ситуациях, тем более компетентными они себя ощущают, чувствуют, что выбирают свой путь самореализации в спорте и могут извлекать полезный для себя опыт из побед, поражений, ошибок.

Отметим, что элементы жизнестойкости связаны небольшим количеством связей с мотивами спортивной деятельности, что может указывать на сложности в формировании и функционировании трансформационного совладающего потенциала в группе профессиональных спортсменов. То есть количества и энергии мотивов может не хватать на преодоление каких-либо сложностей. Согласно нашим данным профессиональные спортсмены обладают сформированной мотивацией практически полностью соответствующей модели мотивации спортсменов высокого класса и их уровень развития жизнестойкости оптимален, то можно предположить наличие некоторых преград, которые разрушают связь мотивации и совладания, опустошая спортсменов, что их борьба идет с преодолением барьеров, либо внешних, либо внутренних.

В таблице 4 представлены результаты корреляционного анализа взаимосвязей показателей жизнестойкости и компонентов самореализации в группе профессиональных спортсменов.

Таблица 4. Взаимосвязь аспектов жизнестойкости и компонентов самореализации в группе профессиональных спортсменов

	Вовлеченность	Контроль	Принятие риска	Уровень жизнестойкости
Ценностно-целевой ком-т	0,365**	0,348**	0,294*	0,400**
Динамический компонент	0,531**	0,459**	0,489**	0,594**
Эмоциональный компонент	0,410**	0,431**	0,291*	0,468**
Организационный компонент	0,249*	0,477**		0,383**
Прогностический компонент	0,314*	0,340**	0,260*	0,347**
Компетентно-личностный компонент	0,553**	0,635**	0,468**	0,656**
Личностная самореализация		0,319*		0,277*
Общий уровень самореализации	0,270*	0,309*		0,290*
** . Корреляция значима на уровне 0,01 * . Корреляция значима на уровне 0,05				

Результаты корреляционного анализа, представленные в таблице 3 показывают, что в группе профессиональных спортсменов элементы жизнестойкости плотно взаимосвязаны не только с компонентами самореализации, но и с ее видами:

- Вовлеченность связана 7 положительными корреляционными связями с компонентами и видами самореализации: ценностно-целевой компонент ($r=0,365^{**}$), динамический компонент ($r=0,531^{**}$), эмоциональный компонент ($r=0,410^{**}$), организационный компонент ($r=0,249^*$), прогностический компонент ($r=0,314^*$), компетентно-личностный компонент ($r=0,553^{**}$) и общий уровень самореализации ($r=0,270^*$);

- Контроль связан 8 положительными корреляционными связями с компонентами и видами самореализации: ценностно-целевой компонент ($r=0,348^{**}$), динамический компонент ($r=0,459^{**}$), эмоциональный компонент ($r=0,431^{**}$), организационный компонент ($r=0,431^{**}$), прогностический компонент ($r=0,340^{**}$), компетентно-личностный компонент ($r=0,635^{**}$), личностная самореализация ($r=0,319^*$) и общий уровень самореализации ($r=0,309^*$);

- Принятие риска связано 5 положительными корреляционными связями с компонентами и видами самореализации: ценностно-целевой компонент ($r=0,294^*$), динамический компонент ($r=0,489^{**}$), эмоциональный компонент ($r=0,291^*$), прогностический компонент ($r=0,260^*$), компетентно-личностный компонент ($r=0,468^{**}$);

- Уровень жизнестойкости связан 8 положительными корреляционными связями с компонентами и видами самореализации: ценностно-целевой компонент ($r=0,400^{**}$), динамический компонент ($r=0,594^{**}$), эмоциональный компонент ($r=0,468^{**}$), организационный компонент ($r=0,383^{**}$), прогностический компонент ($r=0,347^{**}$), компетентно-личностный компонент ($r=0,656^{**}$), личностная самореализация ($r=0,277^*$) и общий уровень самореализации ($r=0,290^*$).

Результаты корреляционного анализа показывают, что жизнестойкость как мотивация к трансформационному совладанию связана положительными корреляционными взаимосвязями с компонентами и видами самореализации. Рост жизнестойкости способствует росту самореализации у профессиональных спортсменов, и наоборот, раскрытие потенциала увеличивает жизнестойкость профессиональных спортсменов.

Выводы. Корреляционный анализ показывает, что ядро взаимосвязей представлено тремя мотивами – самосовершенствования, борьбы и достижений; ведущее место занимает мотив самосовершенствования, который обеспечивает связь и с компонентами жизнестойкости и элементами самореализации. Второй слой связей составляют элементы жизнестойкости как мотивации к трансформационному совладанию и два компонента самореализации: вовлеченность,

контроль, общий уровень жизнестойкости и ценностно-целевой и компетентно-личностный компоненты.

Вовлеченность в спортивную деятельность пронизывает связями и аспекты мотивов, и аспекты самореализации и является тем элементом, который «сшивает» канализирует энергию мотивов в установки самореализации, обеспечивая их наполнение. Что касается установок самореализации, то в группе профессиональных спортсменов акцент стоит на установке к максимальному раскрытию потенциала и личностных барьеров, которые этому мешают.

Энергия доминирующих ведущих мотивов у профессиональных спортсменов «не дотекает» до самореализации, сталкиваясь с барьерами и в первую очередь с личностными барьерами, которые затрудняют реализацию спортивного потенциала. Отдельные мотивы связаны с установками самореализации, но ни один из них «не протоптал тропинку» до самореализации как таковой. Данная проблема требует комплексного подхода для анализа личностных барьеров каждого спортсмена и осмысления им стратегий реализации потенциала.

Список литературы:

1. Кудинов С.И., Крупнов А.И. Системная модель самореализации личности // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Психология и педагогика. – 2008. - №1. – С.28-36.
2. Уляева Л.Г., Дубовицкая Т.Д., Шашков А.В. Типы самореализации личности в спорте // Теория и практика физической культуры. – 2021. -№4. – С.77-87.
3. Горская Г.Б. Психологические ресурсы и барьеры самореализации спортсменов на разных этапах спортивной карьеры // Рудиковские чтения. Материалы XIII Международной научно-практической конференции психологов физической культуры и спорта, 2017. – С.141-145.
4. Толкунова И.В., Бирук С.С. Діагностика психологічних детермінантів самореалізації особистості спортсмена (на прикладі жіночого пауерліфтингу) // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2010. - №5. – С.148-150.
5. Ahmadi M., Namazizadeh M., Mokhtari P. Perceived motivational climate, basic psychological needs and self-determined motivation in youth male athletes // World Applied Sciences Journal. – 2012. - №16(9). – С.1189-1195.
6. Pulido-Pedrero S., Marcos R.D., Fuentes-García J.P. Motivación de logro en deportistas de combate de élite: evaluación objetiva computarizada // Revista de Psicología del Deporte. – 2020. - №29.1. – С.75-82.
7. Alcaraz S., Pons J., Angulo-Brunet A., Cruz J. Intervenciones para la promoción de actividades físicas basadas en la Teoría de la Autodeterminación: Unarevisión narrativa (2011-2016) // Revista de Psicología del Deporte. – 2017. - №26(3). – С.116-123.
8. Rogaleva L., Kim A., Khon N. Motivation of Athletes in Athletics at the Different Stages of the Sports Career // 1st International Conference on Contemporary Education and Economic Development (CEED 2018), 2018. – С.26-30.
9. Ворожейкин А.В., Волков А.П. Исследование мотивации спортивной деятельности на различных этапах многолетней подготовки девушек в таком виде спорта, как рукопашный бой // Здоровье человека, теория и методика физической культуры и спорта. – 2021. - №1 (21). – С.57-69.
10. Багадирова С.К. Структурная модель самореализации спортсмена в условиях профессионализации в дзюдо // Ученые записки университета им. П. Ф. Лесгафта. – 2019. - №12 (178). – С.369-374.
11. Панкратова И.А. Влияние копинг-стратегий на мотивацию у спортсменов-профессионалов // Мир науки. Педагогика и психология. – 2021. - №4. – С.25-32.
12. Khalid N.H, Rasyid N., Ahmad Y. Development, validation, and reliability of athletes' resilience index // Pedagogy of Physical Culture and Sports. – 2022. - №26(3). – С.188-190.
13. Никитина Е.В. Феномен жизнестойкости: концепция, современные взгляды и исследования // Academy. – 2017. - № 4 (19). – С.100-103.
14. Кудинов С.С., Кудинов С.И., Хаммад С.М. Жизнестойкость как предиктор самореализации личности в трудных жизненных ситуациях // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Акмеология образования. Психология развития. – 2017. - №3. – С.229-238.

СИНДРОМ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ У МЕДИЦИНСКИХ РАБОТНИКОВ

*Психология, докторант 1 курса Кудайбергенова А. Ж.
Сестринское дело, студент 2 курса Байгабылова М.З.
Научный руководитель: д. психол.н., профессор Дуйсенбеков Д.Д.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Казахский национальный медицинский университет им С.Д. Асфендиярова*

Аннотация. Профессиональная деятельность медицинских работников, участвующих в лечении и реабилитации пациентов, предполагает эмоциональную насыщенность и высокий процент факторов, вызывающих стресс. В статье рассматривается проблема развития синдрома эмоционального выгорания (СЭВ) у врачей и других медицинских работников в процессе их профессиональной деятельности.

Ключевые слова: врачи, дистресс, истощение, медицинские работники, профессиональный стресс, психологи, стратегии восстановления, эмоциональное выгорание.

Согласно определению ВОЗ «Синдром перегорания – это физическое, эмоциональное или мотивационное истощение, характеризующееся нарушением продуктивности в работе и усталостью, бессонницей, повышенной подверженностью соматическим заболеваниям, а также употреблением алкоголя или других психоактивных средств (ПАВ) с целью получить временное облегчение, что имеет тенденцию к развитию физической зависимости и (во многих случаях) суицидального поведения. Этот синдром обычно расценивается как стресс реакция в ответ на безжалостные производственные и эмоциональные требования, происходящие от излишней преданности человека своей работе и сопутствующим этому пренебрежением семейной жизнью и отдыхом. Сфера деятельности медицинских работников является профессией с наибольшей склонностью к «выгоранию», так как весь рабочий день – это постоянное общение с людьми, к тому же больными и их родственниками, требующими заботы, внимания и сдержанности [1].

По классификации профессий по «критерию трудности и вредности» (по А.С. Шафрановой), медицина относится к профессии высшего типа по необходимости постоянной внеурочной работы над предметом и собой. В 60-х годах в США впервые был введен термин «профессиональная деформация» в профессиях «человек – человек», в которых на эффективность работы существенно влияет социальное окружение. Были сделаны выводы о существовании профессиональной деформации и необходимости особого профессионального отбора в профессиях системы «человек – человек». СЭВ был впервые описан в 1974 году американским психологом Фрейденбергером для описания деморализации, разочарования и крайней усталости, которые он наблюдал у работников психиатрических учреждений. Разработанная им модель оказалась удобной для оценки данного состояния у медицинских работников – профессии с наибольшей склонностью к «выгоранию». Ведь их рабочий день – это постоянное теснейшее общение с людьми, к тому же больными, требующими неусыпной заботы и внимания, сдержанности [2].

Основными симптомами СЭВ являются: усталость, утомление, истощение после активной профессиональной деятельности; психосоматические проблемы (колебания артериального давления (АД), головные боли, заболевания пищеварительной и сердечно – сосудистой систем (ССС), неврологические расстройства, бессонница); появление негативного отношения к пациентам (вместо имевшихся ранее позитивных взаимоотношений); отрицательная настроенность к выполняемой деятельности; агрессивные тенденции (гнев и раздражительность по отношению к коллегам и пациентам); функциональное, негативное отношение к себе; тревожные состояния, пессимистическая настроенность, депрессия, ощущение бессмысленности происходящих событий, чувство вины [3].

Психическое выгорание понимается как профессиональный кризис, связанный с работой в целом, а не только с межличностными взаимоотношениями в процессе ее. Выгорание можно приравнять к дистрессу: тревога, депрессия, враждебность, гнев в его крайнем проявлении и к третьей стадии общего синдрома адаптации – стадии истощения. Выгорание – не просто результат стресса, а следствие неуправляемого стресса. Данный синдром включает в себя три основные составляющие: эмоциональную истощенность, деперсонализацию (цинизм) и редуциацию профессиональных (снижение личных) достижений: эмоциональное истощение – чувство

эмоциональной опустошенности и усталости, вызванное собственной работой; деперсонализация – циничное, безразличное отношение к труду и объектам своего труда; редукция профессиональных достижений – возникновение чувства некомпетентности в своей профессиональной сфере, осознание неуспеха в ней.

Более всего риску возникновения СЭВ подвержены лица, предъявляющие непомерно высокие требования к себе. Входящие в эту категорию личности ассоциируют свой труд с предназначением, миссией, поэтому у них стирается грань между работой и личной жизнью. Выделены три категории людей, которым грозит СЭВ: «педантичный» тип – характеризуется добросовестностью, возведенной в абсолют; чрезмерной, болезненной аккуратностью, стремлением в любом деле добиться образцового порядка (пусть в ущерб себе); «демонстративный» тип, характеризуется стремлением первенствовать во всем, всегда быть на виду. Вместе с тем им свойственна высокая степень истощаемости при выполнении незаметной, рутинной работы, а переутомление проявляется излишней раздражительностью, гневливостью. Третий тип – «эмотивный», характеризуется протivoестественной чувствительностью и впечатлительностью. Их отзывчивость, склонность воспринимать чужую боль как собственную граничит с патологией, с саморазрушением, и все это при явной нехватке сил сопротивляться любым неблагоприятным обстоятельствам [4].

СЭВ включает в себя 3 стадии, каждая из которых состоит из 4–х симптомов.

Первая стадия – *Напряжение* характеризуется следующими симптомами: неудовлетворенность собой; «загнанность» в клетку»; переживание психотравмирующих ситуаций; тревожность и депрессия.

Вторая стадия – *Резистенция*: неадекватное, избирательное эмоциональное реагирование; эмоционально – нравственная дезориентация; расширение сферы экономии эмоций; редукция профессиональных обязанностей.

Третья стадия – *Истощение*: эмоциональный дефицит; эмоциональная отстраненность; личностная отстраненность; психосоматические и психовегетативные нарушения.

На появление и степень выраженности СЭВ влияет множество факторов. Наиболее тесную связь с выгоранием имеет возраст и стаж работы в профессии. Выявлено, что средний медицинский персонал психиатрических клиник «выгорает» через 1,5 года после начала работы, а социальные работники начинают испытывать данный симптом через 2–4 года. Склонность более молодых по возрасту работников к выгоранию объясняется эмоциональным шоком, который они испытывают при столкновении с реальной действительностью, часто не соответствующей их ожиданиям. Установлено, что у мужчин более высокие баллы по деперсонализации, а женщины в большей степени подвержены эмоциональному истощению. Это прежде всего связано с тем, что у мужчин преобладают инструментальные ценности, женщины же более эмоционально отзывчивы и у них меньше чувство отчуждения от своих клиентов. Работающая женщина испытывает более высокие рабочие перегрузки (по сравнению с мужчинами) из-за дополнительных домашних и семейных обязанностей, но женщины продуктивнее, чем мужчины, используют стратегии избегания стрессовых ситуаций [5].

Проведены исследования, свидетельствующие о наличии связи между семейным положением и выгоранием. В них отмечается более высокая степень предрасположенности к выгоранию лиц (особенно мужского пола), не состоящих в браке. Причем холостяки в большей степени предрасположены к выгоранию даже по сравнению с разведенными мужчинами. По данным английских исследователей, у медицинских работников нетрудоспособность почти в половине случаев связана со стрессом. Треть врачей принимала медикаментозные средства для коррекции эмоционального напряжения, количество употребляемого алкоголя превышало средний уровень. Установлено, что одним из факторов синдрома "выгорания" является продолжительность стрессовой ситуации, ее хронический характер. На развитие хронического стресса у представителей коммуникативных профессий влияют: ограничение свободы действий и использования имеющегося потенциала; монотонность работы; высокая степень неопределенности в оценке выполняемой работы; неудовлетворенность социальным статусом. У многих врачей нет никого, кроме супруги или супруга, с кем можно было бы поговорить о чем – нибудь личном. При этом они рискуют испортить личные взаимоотношения, внося профессиональные вопросы в дом и будучи не в состоянии выполнять другие обязанности. По данным западных периодических изданий, число разводов в семьях врачей на 10–20% выше, чем в общей популяции. Браки, в которых муж и жена – медицинские работники, чаще бывают несчастливыми [6].

Проведено большое количество исследований, в которых документально подтверждена широкая распространенность неудовлетворенностью профессией и чувство сожаления в связи с выбором медицинской карьеры. Повышенные нагрузки в деятельности, продолжительность рабочего дня, сверхурочная работа стимулируют развитие выгорания. Перерывы в работе оказывают положительный эффект и снижают уровень выгорания, но этот эффект носит временный характер: уровень выгорания частично повышается через три дня после возвращения к работе и полностью восстанавливается через три недели. Врачи и медсестры испытывают более сильное выгорание по сравнению с обслуживающим персоналом больниц, при чем выше уровень наблюдается у медицинского персонала онкологических отделений. Сравнительный анализ персонала, работающего за пределами больниц (например: врачи, занимающиеся частной практикой) с психически больными людьми и в больницах, показывает, что первая группа работников наиболее подвержена выгоранию. Pines и Maslach (1978) обнаружили, что чем дольше персонал работает в психиатрических учреждениях, тем меньше им нравится работать с больными, тем в меньшей мере они ощущают себя успешно работающими и тем менее гуманна их позиция по отношению к душевнобольным [7].

При изучении эмоционального дистресса у врачей психолог King (1992) сделал поразительный вывод: «Врачи, работающие в медицинском учреждении, подвержены значительному личностному дистрессу, им трудно раскрыться перед кем-нибудь за пределами своей непосредственной семьи и круга друзей». Преобладающая особенность врачебной профессии – отрицать проблемы, связанные с личным здоровьем. Выгорание – не просто результат стресса, а следствие неуправляемого стресса. По словам Grainger (1994): *«Врачей много учат теории и практике медицины, но почти не учат тому, как заботиться о себе и справляться с неизбежными стрессами».*

СЭВ – почему он часто встречается у врачей?

СЭВ (как и другим расстройствам, связанным с профессиональной деятельностью), в первую очередь подвержены представители профессий, связанных с непосредственной работой с людьми и/или высокой ответственностью за других (особенно если речь идет о жизни, здоровье и безопасности).

Работа врача по определению требует значительных эмоциональных вложений, так как связана с общением с людьми и со всеми трудностями, которые из этого проистекают (негативные эмоции, перенос, переживания, конфликты).

Работа врача требует интеллектуальных и временных вложений в учебу и постоянное последипломное образование как в рамках курсов повышения квалификации, так и самостоятельно.

Работа врача зачастую связана со стрессами, ночными дежурствами, ненормированным рабочим днем.

Врачу необходим круг профессионального общения. И проблемы в отношениях с коллегами (изоляция, конфликты) врач, как правило, переживает тяжело, даже если и не осознает этого. Люди такой сложной профессии, как врач, очень подвержены изменениям настроения и мотивации к труду при конфликтах с коллегами и затруднениями в коммуникации с руководством.

Также в работе врача есть немало трудностей, связанных с ведением медицинской документации, что требует затрат времени и может быть источником конфликтов с руководством. Необходимость финансового обеспечения себя и семьи нередко входит в конфликт с профессиональными стремлениями врача [8].

Все перечисленные факторы дамокловым мечом висят над головой каждого врача, угрожая ему развитием синдрома хронической усталости (СХУ), влекущее за собой целый спектр психосоматических расстройств. Именно поэтому СЭВ является серьезной проблемой данной категории работающих людей.

СЭВ развивается постепенно в течение длительного периода времени. Он не наступает неожиданно, в одночасье. Если вы вовремя не будете обращать внимание на предупреждающие признаки выгорания, то он непременно наступит. Эти признаки вначале незаметны, но со временем все больше ухудшаются. Необходимо помнить о том, что ранние признаки СЭВ – своего рода красные флажки, подсказывающие вам, что что-то у вас не в порядке и необходимо принятие решения для предотвращения срыва. Если вы проигнорируете их, то в конечном итоге у вас наступит СЭВ.

Физические признаки СЭВ: чувство усталости, истощения, головокружение, изменение веса; снижение иммунитета, плохое самочувствие, чрезмерная потливость, дрожь; проблемы с аппетитом и сном, болезни ССС; частые головные боли, головокружение, боли в спине и мышцах.

Эмоциональные признаки СЭВ: чувство неудачи и неуверенность в себе, безразличие, изнеможение и усталость; чувство беспомощности и безнадежности, эмоциональное истощение, потеря идеалов и надежд, истерика; все чаще делается циничный и негативный прогноз, остальные люди становятся безликими и безразличными (дегуманизация); отрешенность, чувство одиночества, депрессия и чувство вины; снижение удовлетворения и чувства выполненного долга, душевные страдания; потеря мотивации и профессиональных перспектив, негативное восприятие своей профессиональной подготовки.

Поведенческие признаки СЭВ: уход от ответственности, импульсивное эмоциональное поведение; социальная самоизоляция; перенос своих неурядиц на других; выполнение отдельных работ требует больше времени, чем раньше; работа более 45 часов в неделю, недостаточная физическая нагрузка; использование пищи, наркотиков или алкоголя, чтобы справиться с проблемами [9].

Безусловно, только на основании перечисленных симптомов диагностировать СЭВ достаточно сложно – для этого разработаны специальные тесты, многие из которых можно найти в интернете и книгах по психодиагностике. В частности, вопросами психологии труда (и, соответственно, проблемой выгорания) занимался российский ученый Е. Климов. Есть и авторский тест – опросник В.Бойко, который позволяет определить эмоциональное выгорание. Он довольно громоздкий, и требует определенных временных затрат для выполнения, но возможность своевременно выявить такую серьезную проблему как СЭВ стоит всех усилий!

СЭВ особенно опасен тем, что на фоне нарастающих проблем человек (даже врач!), вместо того, чтобы начать анализировать проблему и решать ее, замыкается в себе, бездействует, отдаляется от людей, чем еще больше усугубляет болезненное состояние [10].

СЭВ возникает на фоне информационной и эмоциональной перегрузки из-за отсутствия переработки и трансформации этого материала. Поэтому выход один – учиться управлять эмоциями и расслабляться, качественно анализировать массивы информации и правильно расставлять приоритеты как в ежедневной работе, так и в перспективе.

СЭВ интроверты подвержены больше, чем экстраверты – это связано с тем, что интровертам не свойственно «обнародовать» эмоции. Выход: осознанно учиться говорить о своих эмоциях. Кому – то легче поделиться наболевшим с незнакомыми людьми (в транспорте, на отдыхе, в интернете), а кому – то – с самими собой (дневники), кто – то же предпочитает открыться близким. Ищите форму, которая устроит именно вас – это необходимо для вашего здоровья. Иначе хронический стресс, не имея возможностей для выхода, будет накапливаться [11].

Профессия врача относится к числу коммуникативных профессий, профессий типа «человек — человек», и успешное осуществление ее во многом зависит от характера и качества межличностной коммуникации [12]. Это особенно важно учитывать в процессе подготовки врачей, работа которых имеет ряд отличительных особенностей:

- деятельность врача предполагает интенсивное взаимодействие с большим количеством пациентов;
- профессиональная деятельность предполагает взаимодействие и общение с разными категориями людей, имеющим этнические, гендерные, возрастные, социокультурные, профессиональные, индивидуальные особенности; разный уровень образованности и информированности;
- деятельность врача осуществляется в непосредственном контакте с пациентом;
- врач работает в интимной зоне пациента, что может вызвать напряжение, сопротивление больного человека и ряд психологических защит;
- профессиональная деятельность осложняется работой с людьми, испытывающими на соматическом уровне — боль, на психологическом уровне — тревогу и страх;
- профессиональная коммуникация врача требует искусства убеждения и переубеждения, воздействия на мотивационную, когнитивную, эмоциональную и поведенческую сферу пациента;
- эффективность профессиональной деятельности зависит в максимальной степени от удовлетворенности пациента оказанной услугой и благоприятного впечатления от процесса взаимодействия с врачом;
- максимальная степень удовлетворенности пациента и благоприятное впечатление от процесса взаимодействия с врачом способствует установлению долговременных отношений;
- успешная коммуникация с пациентом способствует созданию положительного имиджа специалиста, что увеличивает количество клиентов [13].

Эти и другие факторы привели к осознанию необходимости организации специальной подготовки будущих врачей к профессиональной коммуникации и формированию коммуникативной компетентности.

Для развития коммуникативной компетенции в Казахском национальном медицинском университете им С.Д. Асфендиярова при Центре практических навыков (ЦПН) организован Центр коммуникативных навыков (ЦКН)[14].

Основной целью ЦКН является осуществление непрерывного обучения коммуникативным навыкам в течение до- и последиplomной подготовки специалистов медицины всех профилей, формирование коммуникативно компетентного специалиста сферы здравоохранения.

Таким образом, реализация стратегии развития коммуникативной компетентности осуществляется в рамках тесного взаимодействия между кафедрой коммуникативных навыков, клиническими и теоретическими кафедрами университета и ЦКН. Основной целью обучения коммуникативной компетенции является повышение эффективности подготовки специалистов медицинского профиля и их соответствия запросам современных условий (рынка) путем создания в вузе благоприятных условий для свободного и осознанного выбора обучающимися будущей профессиональной деятельности, личностной траектории образования, направления и профиля профессиональной подготовки, необходимой квалификации в соответствии с личностными интересами, образовательными запросами и потребностями рынка труда.

На основании полученного опыта можно сделать вывод, что уровень СЭВ довольно высок среди медицинских работников, и эта проблема по-прежнему актуальна в настоящее время [15]. Изучение СЭВ у медицинских работников должно преследовать не только цели выявления проблем, но и необходимо находить пути разрешения данных вопросов. К ним относятся: просветительская работа о сущности и последствиях профессиональной деформации; создание комнат «психологической разгрузки» в лечебных учреждениях для медперсонала; организация работы клинического психолога; создание благоприятного психологического климата в коллективе; организация наставничества; специальная подготовка будущих врачей к профессиональной коммуникации и формирование коммуникативной компетентности; тестирование на предмет выявления СЭВ; психологическое консультирование как возможность проработки профессиональных и личных проблем.

Литература:

1. Агибалова Т.В. Синдром «эмоционального выгорания» / Агибалова Т.В., Козин В.А. // Независимость личности. – 2012. – Т.4, № 2(9). – С. – 33 – 41.
2. Барабанов М.В. Изучение психологического содержания синдрома выгорания / М.В. Барабанов // Вестник МГУ. – 1995. – №1 – стр.54 – 67.
3. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: Взгляд на себя и на других / Бойко В.В. – Москва, 1996. – С. 472
4. Емельянова А.А., Куташов В.А., Хабарова Т.Ю. Теоретические основы изучения феномена эмоционального выгорания у врачей и среднего медицинского персонала / А.А. Емельянова, В.А. Куташов, Т.Ю. Хабарова // Центральный научный вестник. – 2017. – Т. 2, № 2 (19). – С. 23 – 26.
5. Захаров О.П., Куташов В.А., Ульянова О.В. Прогнозирование распространенности и качества жизни пациентов с психическими расстройствами на основе математического моделирования / О.П. Захаров, В.А. Куташов, О.В. Ульянова // Центральный научный вестник. – 2016. – Т. 1, №17. – С. 10–12.
6. Каннабих Ю. Что такое душевные болезни // Ю. Каннабих. – М., 1928. – 102с.
7. Куташов В.А. Аналитическое исследование синдрома эмоционального выгорания / Куташов В.А. // Системный анализ и управление биомедицинских системах. – 2015. – Т.14, №2. – С. 295 – 299.
8. Оценка функционального состояния сердечно – сосудистой системы у здоровых добровольцев в 520 суточном эксперименте / Судаков О.В. [и др.] // Кардиоваскулярная терапия и профилактика – 2015. – Т.14, № S 1. С. 48.
9. Ульянова О.В. Исследование личностной акцентуации у пациентов с ишемической болезнью сердца коморбидной с аффективными расстройствами / О.В. Ульянова, В.А. Куташов // Кардиоваскулярная терапия и профилактика– 2015. – Т.1 спец. выпуск, № 15. – С. 61 – 62.

10. Ульянова О.В., Куташов В.А., Скороходов А.П., Дудина А.А. Синдром эмоционального выгорания у врачей неврологов / О.В. Ульянова, В.А. Куташов, А.П. Скороходов, А.А. Дудина // Прикладные информационные аспекты медицины. – 2016. – Т. 19, № 1. – С. 119 – 123
11. Ульянова О.В., Куташов В.А. Принципы организации питания пациентов неврологического и психосоматического профиля / О.В. Ульянова, В.А. Куташов // Кардиоваскулярная терапия и профилактика– 2016. – спец. выпуск, № 15. – С. 163 – 164
12. Швецова Е.Ю. Пути повышения эффективности терапии тревожных расстройств в практике невролога / Е.Ю. Швецова, В.А. Куташов // Центральный научный вестник. – 2016. – Т. 1, № 1(1). – С. 28 – 31.
13. Чутко Л.С. Синдром эмоционального выгорания. Клинические и психологические аспекты. / Чутко Л.С., Козина Н.В М. – Москва: МЕДпрессинформ, 2013. – 256 с.
14. Юдчиц Ю.А. Проблема профилактики деформации. / Ю.А. Юдчиц // Журнал практического психолога. – 1998г. №7 – стр. 28 – 36
15. Асимов М.А., Марданова Ш.С. Психологические основы формирования коммуникативной компетентности современного врача // Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. – 2014. – N 6(29) [Электронный ресурс]. – URL: <http://mprj.ru>

БАЛАЛАР МЕН ЖАСӨСПІМДЕРДЕГІ СТРЕСС – БҮГІНГІ КҮННІҢ МӘСЕЛЕСІ

Психология, 1 курс докторанты Лимашева Л.А.

Ғылыми жетекші: психол. ғ. д., профессор Бердибаева С.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Андатпа: Стресс және жекеленген стресстік жағдайлар психология және денсаулық сақтау салаларының өзекті мәселелері болып саналаы. Стресс ең бірінші адам денсаулығына тікелей әсерін тигізеді. Қазіргі қоғамда стресстік жағдайды тудыратын факторлардың шегі кеңейе түсті (акпараттық ортаның көбеюі, смартфондар, пандемия, апаттық жағдайлар, әскери қақтығыстар және т.б). Мақалада осы аталған факторлардың балалар мен жасөспірімдердің ағзасына қалай әсер ететіндігі және стресстік жағдайдың туындауына алып келетіндігі көрсетіледі. Медициналық зерттеулердің нәтижесінде стресстік жағдайларда магнийді тудыну ағзаның сол стрессті басқаруға және ағзаның сол стресстік жағдайға бейімделуіне, төтеп бере алатындығы дәлелденген.

Кілт сөздер: когнитивті функциялар, магний, стресс, әскери қақтығыстар, смартфон.

Соңғы жылдары баланың ағзасына стресстің әсер етуіне көптеп назар аударылуда, дегенмен де бұрын балалық шақта балалар стресске ұшырамайды деген түсініктер болған. Шындығында, стресс адамды туғаннан бастап өмір бойы сүйемелдеп өмірінің соңына дейін жалғасады. Стресстің патологиялық жағдай ретіндегі ерекшелігі - бұл әртүрлі мамандықтағы дәрігерлерге, психологтарға және мұғалімдерге әсер ететін пәнаралық мәселе. Дегенмен, психологиялық тәжірибеде психологтар ең алдымен стресспен бетпе-бет келеді және олардың білімі көбінесе эмоционалдық және мінез-құлық ерекшеліктерінің себебі ретінде баладағы стрессті уақтылы анықтауды талап етеді.

Тарихқа жүгінсек, стресс туралы 1936 жылы канадалық ғалым австро-венгриялық тумасы Ганс Селье жасап, тұжырымдағанын еске түсіру керек. Сонымен бірге ол стрессті денеге қойылатын кез келген талаптарға жауап беру реакциясы ретінде қарастырды және дене қандай жағдайға тап болса да, оны екі түрлі әдістермен шешуге болады деп есептеді. Реакциялар: белсенді (күрес) және пассивті (қиындықтардан қашу немесе оларға төтеп беруге дайын болу). Кейінірек 1976 жылы Л.Х. Гаркави және т.б. ғалымдар «стресске төзімділік», «бейімделу синдромы», «бейімделу реакциялары» ұғымдары енгізген [1].

«Стресс» термині біздің күнделікті өмірімізге мықтап енді, алайда бұл екі компонентті қамтитын жалпы түсінік екенін атап өткен жөн: стресстік реакция және стресс. Стресс – бұл ағзаның арнайы жауап беруі реакциясы, ол қоршаған ортаның әсеріне байланысты физикалық және психологиялық болуы мүмкін. Стрессор – күйзелісті тудыратын объект немесе құбылыс. Стрессор әрекеті қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді болуы мүмкін, бұл созылмалы стресстің

қалыптасуын тудырады. Созылмалы стресс ол жинақталған стресстік жағдайдың мазмұнын көрсетеді.

Әдетте, «стресс» сөзі тек жағымсыз мазмұнға байланысты болып келеді. Алайда Г.Селье былай деп жазды: «Оның оқу мен еңбек процесіндегі ынталандырушы, шығармашылық, қалыптастырушы әсері де өте маңызды. Бірақ стресстік әсерлер адамның бейімделу мүмкіндіктерінен аспауы керек, әйтпесе әл-ауқаттың нашарлауы, тіпті соматикалық немесе невротикалық аурулар болуы мүмкін. Сондықтан стресстің екі түрі бар: позитивті (эустресс), оң эмоциялардан туындайтын, денені ұмтылу мақсатында жұмылдыру, өнімді әрекеттер, мақсатқа жету және теріс, деструктивті (дисструктивті) стресс, оны дене жеңе алмайды бұл ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін. Әрбір баланың басты ерекшеліктерінің бірі оның эмоционалдылығы екені белгілі. Бала қоршаған ортадағы кез келген өзгерістерді өте айқын қабылдайды. Көбінесе балалардағы эмоционалдық тәжірибе байланысты, бірақ стрессор да жағымсыз эмоцияларды тудыруы мүмкін, бұл көбінесе невротикалық және психосоматикалық бұзылуларға әкеледі. Бұл жағымсыз эмоциялардың күші баланың психикасын, мінез-құлқын және өмір салтын бұзатын дәрежеге жеткенде пайда болады.

Балалар мен жасөспірімдердегі стресстік жағдайларға алып келетін тағы бір фактор-смартфондарды шамадан тыс қолдану болып табылады. Қазіргі балалар мен жасөспірімдер мобильді құрылғылармен байланыста бірнеше сағат өткізеді. Олар бір күндерін смартфонның көмегінсіз елестете алмайды - бұл музыка, ойындар, виртуалды байланыс, жауап іздеу және интернет беттеріндегі қызықтыратын сұрақтарына жауап алулары. Мобильді құрылғылар электромагниттік өрістердің ашық, бақыланбайтын көзі екендігі дәлелденген. Зерттеу нәтижелері шетелдік әдебиеттерден көруге болады. Электромагниттік күшті есептеуге арналған зерттеулерен ми құрылымдарының жіп тәрізді сәулеленуін байқауға болады. Егер ересектер үшін электромагниттік өріс ми құрылымдарының шамамен 15% -ын қамтыса, балалар мен жасөспірімдер үшін қамту аймағы әлдеқайда үлкен екендігі атап өтілген. Сонымен, бес жасар бала үшін қамту аймағы ми құрылымдарының 80% -на дейін, ал жасөспірімдер үшін - 60% дейін. Осылайша ұялы телефонмен сөйлесіп, бала электр тоғын шығарады іс жүзінде бүкіл ми, бұл сөзсіз «физиологиялық реакцияның» өзгеруіне әкеледі [2].

Ресей ғалымдары 1161 оқушыға ұялы телефондар мен смартфондардың электромагниттік өрісінің әсерін бағалау үшін зерттеу жүргізді. Зерттеудің артықшылығы жыл бойы телефон қолданбаған мектеп оқушыларының бақылау тобының (370 адам) болуы болды. Зерттеу нәтижелері белсенді гаджет пайдаланушыларының бақылау тобымен салыстырғанда айқын шаршау бар екенін көрсетті 40%, ақыл-ой және дене еңбегінің төмендеуі қабілеті – 50,7%, концентрацияның төмендеуі түсіну, семантикалық есте сақтау, сондай-ақ жарық және дыбыс сигналдарына алаңдаушылық және тітіркену реакцияларының болуы - балалардың 85% -ында байқалған. Анықталған өзгерістер электромагниттік өрістің ұзақ әсер етуі бала ағзасына кері әсер етіп, стресс пен астенизацияның пайда болуына ықпал ететінін көрсетті [3, 4].

Қазіргі уақытта стресстің пайда болу себептерінің бірі COVID-19 жаңа коронавирустық инфекциясы екені даусыз. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының болжамдарына сәйкес, қазіргі онжылдықта стресстік бұзылулар жиілігі бойынша жүрек-қан тамырлары ауруларынан кейін екінші орында болады. Шынында да, COVID-19 пандемиясы әртүрлі жастағы адамдардың, соның ішінде балалар мен жасөспірімдердің психоэмоционалдық саласына әсер етті. Профессор А.А. Шмилович психиатрдың айтуынша, қазіргі уақытта бұл тек инфекцияның пандемиясы ғана емес, сонымен бірге адамзат бұрын-соңды кездеспеген қорқыныш пандемиясы. Себебі мұндай катаклизмдерді ақпараттық қолдауға мүмкіндіктер болмады, олар қазір әлеуметтік жағдайлардың ауқымы мен қолжетімділігіне байланысты қол жетімді болып тұр. Пандемия жағдайында деп сеніммен айтуға болады қобалжу әрбір дені сау адамда болады, тіпті ол сырттай сабырлы және сенімді болса да іс - әрекетінде байқалады. Инфекциядан қорқу, отбасында жүйке кернеуін тудыру, оқшаулау, ұзақ мерзімді қашықтықтан оқыту, тіпті мектептерге қайта оралу да, бірақ бірқатар шектеулер бар - әсіресе егер бастапқыдан эмоционалдық тұрақсыздық болса бұл бала мен жасөспірімде стрессті қалыптастыратын факторлар болып келеді. Әсер ету кезіндегі стрессті жүзеге асырудың негізгі механизмі стрессордың әсерінен церебральды деңгейде жүреді, бұл ретте ретикулярлық формацияның ми қыртысы мен қыртыс асты құрылымдарына реттеуші әсері бұзылады, дамуы негізгі гипоталамус- гипофизарлы-бүйрекүсті безі жүйесінде функционалдық ығысулар және соның салдарынан дезадаптацияның қалыптасуымен вегетативті дисфункцияның дамуы байқалады [5, 6].

Стресстің «сигналдары» - бұл психоэмоционалдық саладағы өзгерістер, мінез-құлық және функционалдық белгілер ішкі ағзалардың ішкі бұзылыстары [7].

Клиникалық көріністердің ауырлығына байланысты сигналдық белгілер топтардың әрқайсысына тән белгілер бойынша топтастырылады: Психикалық сигналдар - бұл тұрақты мазасыздық, қорқыныш, шешім қабылдаудағы қиындықтар, зейінді шоғырландырудағы қиындықтар зейін, есте сақтау қабілетінің бұзылуы. Эмоционалды белгілер - алаңдаушылық, жылау мазасыздық, әлсіздік сезімі, көңіл-күйдің жиі өзгеруі, ашуланшақтық, жалғыз қалудан қорқу, жағымсыз көңіл-күй, депрессиялық күйге бейімділік. Мінез-құлық сигналдары - тәбеттің болмауы немесе жоғарылауы, басқаларға теріс көзқарас, ашушандық, жасөспірімнің жаман әдеттерінің пайда болуы (темекі шегу, алкоголь). Физикалық сигналдар – мүшелер мен жүйелер тарапынан функционалдық бұзылулар. Балалар мен жасөспірімдерде стресстің, дәлірек айтқанда, стресстік реакциялардың көріністері әртүрлі және негізінен жасына байланысты. 2 жасқа дейінгі балалардың анасымен тығыз байланысы жалпы эмоционалды реакция арқылы көрінеді. Ананың жағдайы және оның мінез-құлқындағы ауытқулар басқалардың ашуы, агрессивтілік, нервоздық, (истерия) эмоционалды мінез-құлық үшін күшті фактор болып табылады. Баладағы күйзелістің көріністері қозу белгілері болып табылады, олар ұйықтар алдында төсекке жатуға қарсыласу, әсіресе жалғыздыққа қарсы өткір наразылықпен көрінеді. Ұйықтап кету немесе түнде тұру тітіркену, қорқыныш, қорқыныштың жоғарылауы, 2 жастан 5 жасқа дейінгі балалар үшін стресстің көрінісі әдетте мінез-құлық регрессиясы болып табылады. Бұл ретте емізікке оралу байқалады, гиперактивтілік, барлық жаңалыққа реакция ретінде көз жасын көрсету. Ең жиі кездесетін себеп – балабақшаға барудың басталуы. Балабақшаға баратын 210 балада жүйке-психикалық саланы зерттеу 4-5 жаста 48,1% байқалған жоғары мазасыздықты көрсетті: 5-6 жаста - 57,1%; 6–7 жаста – 50%-да [8]. Бастауыш сынып оқушыларында стресс және күйзелістен туындаған мазасыздану мектепке барудан бас тарту, қобалжу, жүйкелік, шиеленіс сезімі, көз жасы, ашушандық, агрессивтілік арқылы көрінеді. құрбыларына қатысты. Қозу, мазасыздану, ерін тістеу, еріксіз қол қозғалысы, шыдамсыздық, зейін концентрациясының төмендеуі, қорқынышпен ұйқының бұзылуы. Жасөспірімдер үшін стресс көріністері тез шаршаумен, құрдастарымен және жақын адамдарынан алшақтаумен, алаңдаушылықпен, ұйқышылдықпен немесе ұйқысыздықпен, ессіздікпен, ұмытшақтықпен, көңіл-күйдің циклдік өзгеруімен, өздігінен жоғары қышқылдықпен сипатталады, белсенділік, ашуланшақтық, тәбеттің жоғарылауы немесе оның болмауы, негізсіз әрекеттер байқалады.

Айта кету керек стресс жағдайында тек психикалық сала зардап шегіп қоймайды, сонымен қатар денедегі барлық физиологиялық функциялар стрессті бастан кешіреді, бұл созылмалы аурулардың кейінгі дамуымен және иммунитеттің төмендеуімен олардың бұзылуына әкеледі. Созылмалы күйзелістің метаболикалық синдромның, иммун тапшылығы жағдайының, онкологиялық аурулардың және асқазан-ішек жолдарының патологиясының дамуымен байланысыты екені дәлелденген [9].

Егер созылмалы стресс органикалық жүрек-қан тамырлары патологиясының қалыптасуында жетекші рөл атқарса, миокард инфарктісі, артериялық гипертензия дамуының жетекші қауіп факторы ретінде әрекет етсе, онда жедел стресс екі есе артады. Кенеттен жүрек өліміне қауіп төндіреді, миокард ишемиясын қоздырады немесе аритмияны қоздыратын триггер ретінде әрекет етеді. Балаларда стресстік бұзылулардың даму қаупі ересектерге қарағанда жоғары, өйткені баланың психикасы жаңа, әдеттен тыс өмірлік жағдайларға әлдеқайда сезімтал. Сол себепті медицина мамандары магний адам организміне жтпеген жағдайда организм стресстік жағайларға өз бетінше төтеп бере алмайтындығын дәлдеген. Педиатр мамандар бала организмінің өсіп жетілуіне магнийдің маңызы зор, ол стрессті жеңілдетуге және төтеп беруге үлкен үлес қосатыны жайлы зерттеулерге сүйенуге болады.

Қорытындылай келе, сыртқы орта жағайында болып жатқан келеңсіз жағдайлар жас өсіп келе жатқан организм үшін үлкен соқы болып келеді. Смартфондарды шамадан тыс қолдану адам ағзасына жағымсыз әсер етінді жайлы зерттеу жұмысын жүргізу қазіргі қоғамда өзекті мәселелердің бірі болып саналады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Гаркави Л.Х., Квакина Е.Б., Уколова М.А. Адаптационные реакции и резистентность организма. Ростов н/Д; 1994. 224 с.
2. Gandhi O.P., Lazzi G., Furse C.M. Electromagnetic absorption in the human head and neck formobile telephones at 835 and 1900 MHz. IEEE Transactions on Microwave Theory and Techniques. 2020; 44(10)
3. Иванова А.В. Влияние гаджетов на здоровье подростков. Юный ученый. 2020; (S2-1) :24–26.

4. Григорьев Ю.Г., Хорсева Н.И. Мобильная связь и здоровье детей: оценка опасности применения мобильной связи детьми и подростками. М.: Экономика; 2014. 230 с.
5. De Longe F.P., Kalkman J.S., Blejenberg G., Hagoort P., Werf S.P., Meer J.W.M., Toni I. Neural correlates of the chronic fatigue syndrome – an fMRI study. Brain. 2004;127(9)
6. Вейн А.М. (ред.). Вегетативные расстройства: клиника, лечение, диагностика. М.: МИА; 1998. 750 с.
7. Кушнир С.М., Антонова Л.К. Вегетативная дисфункция и вегетативная дистония. Тверь; 2007. 207 с.
8. Мельникова М.Л. Психология стресса: теория и практика. Екатеринбург; 2018. 110 с.
9. Илларионова И.В. Особенности проявления тревожности у детей 4–7 лет. Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. 2009;(2):152–155.

ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ ЭМОЦИЯ МЕН ДЕНСАУЛЫҚ АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫС: ЗАМАНАУИ ҒЫЛЫМИ ПАРАДИГМАЛАРДЫҢ СЫНИ ТАЛДАУЫ

*Психология, 1 курс докторанты Молбасынова Ж.М.
Ғылыми жетекші: п.ғ.д., профессор Токсанбаева Н.К.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Андатпа: Мақалада эмоция туралы теорияларға шолу жасалып, эмоция мен денсаулықтың байланысы тұлғаның сыртқы дүниемен байланысты тепе-теңдікте ұстауына, әлеуметтік ортада физикалық, биологиялық және психикалық ықпалдарға жағымды қатынас орнатуына ықпал ететіндігі туралы айтылады.

Кілт сөздер: эмоция, психологиялық денсаулық, позитивті қатынас, психосоматика, депрессия

Қазіргі кезде әлемде әлеуметтік, экономикалық дағдарыстың болуы және цифрлық технологияның қарқынды дамуы тұлғаның эмоциялары мен денсаулығына кері әсерін тигізуде. Барлық болып жатқан қатынастар мен қақтығыстар адамның психикалық денсаулығына әсер етіп қана қоймай, психология ғылымының алдына айтарлықтай өзекті мәселелерді туындатуда.

Көптеген зерттеушілер эмоциялардың табиғатын зерттегенде физиологиялық қозу мен когнитивті бағалау арасындағы байланысқа сүйенеді. Арнольд теориясы бойынша эмоциялар адам психикасына әсер ететін оқиғалар тізбегінің нәтижесі болып табылады. Шехтердің пікірінше, физиологиялық қозу пайда болған кезде адамға оны бағалау қажет. Бағалау қалыптасқан кезде эмоционалды қабылдау пайда болады делінген. Сонымен қатар, Чарльз Дарвин 1872 жылы «Адам мен жануарлардағы эмоциялардың көрінісі» деген еңбегін жариялады. Онда ол эмоциялар дамуының эволюциялық жолын көрсетіп, эмоционалдық күйлердің физиологиялық көріністерінің шығуын түсіндіреді. Пайдалы эмоциялар бар, ал өмір сүру үшін күресте адамда туатын әртүрлі реакциялардан қалдық құбылыстар бар деп дәлелдейді. Психологиядағы эмоцияның қазіргі заманғы көптеген теориялары да психика көріністерінің пайда болуын эволюциялық процесспен байланыстырады[1].

Эмоция - бұл дененің тітіркендіргішке реакциясы, ол оған бір нәрсе туралы хабарлау үшін әсер етеді. Бұл реакция денеде тәжірибе немесе қозғалыс түрінде ақпараттандыруға жауап бере алады.

Эмоция мен денсаулықтың байланысы көптеген ғалымдардың теориялық зерттеулерінде қарастырылған: Л. С. Выготский мен А. Н. Леонтьевтің сананың мәндік құрылым концепциясы [2, 16 б.], А.Р.Лурияның индивидуалды ерекшеліктерге ассоциативті қатынас теориясы, А.Г.Шмелеваның субъективті-бағдарланған психодиагностикалық қатынас концепциясы, В. В. Столин еңбектерінде сананың семантикалық құрылымының тұжырымдамасы эмоцияны тереңірек зерттеуді қажет екендігін көрсетеді[3, 72 б.]. Сонымен қатар зерттеулерде тұлғаның барлық психикалық құрылымы сезім мен эмоциядан бастау алатындығы жайлы айтылып, әлемнің тұтас бейнесін қалыптастырудың жолы екендігіне дәлел болып отыр.

Әлемнің тұтас бейнесін қалыптастыру деп отырғанымыз ол: адам санасындағы объективті дүниенің субъективті бейнелей алуы; психикалық даму барысындағы өмірлік құбылыстарды құрылымдай алуы; жалпы психикалық және физиологиялық даму барысында мінез-құлықтарын реттей алу қабілетінің болуы.

Зерттеулерге шолу нәтижесі көрсеткендей, әрбір тұлғаның сезімдік-эмоционалды тәжірибесін қабылдай алу қабілеті, яғни өзінің ішкі әлемінің күйін тұтастай бейнелей алу мен игере алу процесі деген сөз. Осы мәселелерге тереңірек зерттеу жасасақ адамның эмоциялары мен сезімдері, күйлері оның сыртқы құбылыстарды қабылдау мен бейнелеуде, жалпы барлық таным процестерінің жүйелі дамуына ықпалы өте зор екендігін көрсетеді. Тәжірибе көрсеткендей, эмоциялар адамның ішкі және сыртқы тітіркендіргіштерге деген субъективті күйлері болып табылады. Яғни тұлғаның өмірдің түрлі құбылыстарына қатынасын көрсететін реакциялары. Әрбір адамда эмоциялық кеңістік болады. Эмоциялық кеңістікте түрлі сыртқы құбылыстар әсер етуден жағымды және жағымсыз эмоциялар туындайды.

Жағымды эмоциялар кеңістігі адамға жетістік алып келеді, қажеттіліктерін қанағаттандырады, мақсатына жетуге ықпал етеді. Сонымен қатар әрқашан көтеріңкі көңіл күй сыйлайды. Яғни барлық қатынасында анық көрініс береді. Жағымды эмоцияның болуы психологиялық денсаулығына жақсы әсерін тигізеді.

Менің ойымша жағымды эмоцияны тудыру адамның өзінің іс-әрекетін реттеп отырудан, өзінің эмоцияларын бақылаудан, кез келген қарым-қатынаста перцептивті байланыс орната білуге байланысты. Әрине, ол жинақтаған тәжірибиеге байланысты болады. Ол үшін әрбір адам өзін-өзі тани білуі қажет. Яғни эмоцияның тілін ұғынуы тиіс. Эмоцияның тілі адамның санасы мен өзіндік санасына тәуелді деп түсінемін. Сонымен қатар адамның жеке бастық ерекшелігіне, психикалық қасиеттеріне де байланысты.

Адамның өз эмоциясының кеңістігін, өз эмоциясының тілін түсінбеу жағымсыз эмоциялардың туындауына алып келеді. Жағымсыз эмоциялар адамның қоршаған ортасындағы қарым-қатынасынан, мақсатқа жетудегі кедергілерден, осындай себептерден күйзеліске кетуінен туындайды. Қайғы, депрессиялық көңіл күй адамды ашуланшақтыққа, өкінішке, ренішке, үмітсіздікке алып келеді. Адамның осындай жағымсыз күйлері психологиялық және физиологиялық денсаулықтың бұзылуына алып келеді.

Ғалымдардың зерттеулеріне сүйенетін болсақ, теріс тенденциялардың өсуі тұлғаның мінез-құлқындағы бұзылуларға және психосоматикалық аурулардың көбеюіне алып келгендігін көрсетеді. Себебі, бұл құбылыстардың болуы эмоцияның сигналдық функциясына байланысты болуында. Яғни тікелей миымызға санамыз арқылы орындалатын іс-әрекетіміздің мотивтері бейнеленеді. Мәселен, орындайтын қандай да бір жоспарлаған жұмысымыз. Ф.В.Бассин айтқандай «эмоциялар бейсаналы әрекеттерімізді саналы әрекетке айналдыратын механизмдердің бір түрі болып саналады» [4, 83б.]. Сондықтан да барлық психикалық құбылыстар эмоциямен басқарылады, барлық кезеңінде көрініс табады десек те болады.

Кеңестік ғалымдардың зерттеулеріне сүйенетін болсақ эмоциялардың мағыналары барлық интеллектуалдық әрекеттің нәтижелік мағынасын құрайды деп түсіндіреді. Сонымен қатар, адамның өмірінде пайда болған семантикалық формациялар құбылыстарға деген саналы көзқарастарды қалыптастырады.

Эмоция мен денсаулықтың байланысын Н.Н. Ланге перцептивті талдау, яғни «қабылдау процесі» күйімен түсіндіреді. Осылайша сыртқы құбылыстардың адамның психикасына әсері: біріншіден, белгісіз сезімдерден өтіп, белгілі күйге ауысады; екіншіден құбылыстың нақты себебі белгілі болады; үшіншіден құбылыстың объективті психикалық күйін көреміз [5, 127 б.]. Яғни кез келген құбылыстар адамның бейсаналығында тұрып, сана үстіне көтеріледі. Бұл деген эмоция міндетті түрде миымызда, яғни санамызда із қалдырады деген сөз.

Ірі психологтардың бірі А.Ф.Лазурский эмоция мен сезім ұғымдарын психологиялық категория ретінде жиі қолданбады [6, 57 б.]. Джеймстің теориясына сүйене отырып, бұл ұғымдарды адамдардың психикалық денсаулығының бұзылуында көрінген психикадағы шашыраңқылық (рассеянность) күйі, адамның тітіркендіргіштерге әсерсіз бейтарап күйге түсуі, апатиялық күйі кезінде ғана мән берді. Сонымен қатар керісінше, ерекше тек психикалық ауруға шалдыққан науқастар ғана емес, қалыпты адамдарда кездесетін экстаз жағдайында қолданды.

Эмоция мен денсаулық бір-бірімен өте тығыз байланысты. Оған жоғарыда келтірілген зерттеулер де дәлел бола алады.

Адамның психикалық денсаулығы бүгінгі күннің өзекті проблемаларына айналып отыр. Психологиялық әдебиеттерге шолу жасай отырып: «психикалық денсаулық» (Б.Б.Братусь), «психологиялық денсаулық» (И.В.Дубровина), «тұлғалық денсаулық» (Л.М.Митина), «рухани денсаулық» (Ю.А.Кореляков) деген ұғымдарды кездестірдім [3, 78 б.].

Психология ғылымында осы аталған ұғымдар төңірегінде манадай мәселер туындауда: психикалық және дене процестері бір – біріне қарсы болғанда денсаулық бұзылады. Ол бір жақты

құбылыс емес. Оның шешімін табу П.Д.Тищенко атап өткендей «өзара әрекеттесу механизмі» тұрғысынан қарастыруымыз қажет. Яғни психика мен денені «біртұтас объективті әлем» тұрғысынан қарастырсақ оң нәтиже берері сөзсіз. Сондықтан дәр ігер биологиялық факторларын, психолог психологиялық факторларын анықтайды, екі жақты тұтас модель құрастырады. Бұл жағдайда адамның денсаулығының қалыпты жағдайға келтіру қиындық келтірмейді. Осыған дәлел ретінде оқыған мақалаларымнан мысалдар келтіре кетейін.

Италияндық психолог Valentina Lucia La Rosa өз әріптестерімен гинекологиялық ауруға шалдыққан әйелдермен зерттеулер жүргізген. Олар алдымен гинекологиялық ауруға шалдығудың ең бірінші себептерін анықтаған:

- 1) жұмыстағы жоғары сресстің болуы;
- 2) әлеуметтік кәсіби қатынастар кезіндегі дау- дамайлар;
- 3) жыныстық қатынастардың бұзылуы;
- 4) мүгедектік жағдайлар;
- 5) мазасыздық пен депрессия;
- 6) өмір сүру сапасының төмендеуі сияқты және тағы басқа жағдайлардың әсері [7, 27 б.].

Осы аталған жағдайлардың алдын алу мақсатында гинекологиялық ауруға шалдыққан әйелдермен психологиялық кеңес жүргізе отырып, олардың ауруды жеңуге мүмкіндіктерінің жоғарылағанын көруге болады. Экспериментке 30 әйел адамды қатыстырған, ал бақылау тобында да 30 әйел адам қатысып, оларға психологиялық кеңес жүргізілмеген. Бақылау тобындағылардың аурудан айығуы ұзақ жүрген, ал эксперимент тобындағы әйелдер ауруларынан тез айығып қалыпты өмірге тез бейімделген. Осыдан шығатын қорытынды, яғни психологиялық кеңес жүргізу жұмыстары өзекті болып табылады.

Мәселен, Японияда Ацуши Араки мен Хидэки Ито Токионың астаналық ауруханасының диабет бөліміндегі егде жастағы адамдардың инсультке шалдыққан кездегі денесіндегі физиологиялық өзгерістердің олардың психикасына өте күшті әсер еткендігін зерттеген. Және де одан шығу жолдарының бірнеше әдістерін ұсынады:

- 1) егде жаста қартаюға деген бейімді көзқарасты қалыптастыру;
- 2) науқастармен физикалық және жағымды эмоционалды жұмыстарды ұйымдастыру;
- 3) егде адамда қартаюға деген оң көзқарасты қалыптастыру;
- 4) арнайы реабилитациялық орталықтарда стационарлық оңалту процедураларын қабылдау (логопедтерді қатыстыру);
- 5) түсініктілік сезім мен мағыналықты сезіну;
- 6) жағымсыз сезімдерді толық шектеу;
- 7) үйлесімділік сезімін жоғарлату;
- 8) өмірдің мағыналылығын сезіндіру;
- 9) дене жаттығуларымен айналысу;
- 10) өмірден ләззат алу және т.б. [8, 23 б.].

Осы әдістерді қолдану арқылы егде жастағы адамдарды қалыпты өмірге бейімдеу оң нәтиже бергенін көруге болады.

Зерттеулер нәтижесі көрсеткендей, денсаулық - бұл физикалық және психикалық және психологиялық денсаулық деп түсіну керек. Егер денсаулықты жан-жақты категория ретінде қарастырсақ:

физикалық тұрғыдан - шаршауды жеңу қабілеті, өзі үшін оңтайлы режимде әрекет ету мүмкіндігі, дене мүмкіндіктерінің қалыпты жұмыс істеуі;

психологиялық тұрғыдан:

а) интеллектуалды-ақыл-ой қабілеттерінің, қызығушылықтың, оқудың жоғары деңгейінің көрінісі;

ә) әлеуметтік-адамгершілік-адалдық, эмпатия, қарым-қатынас, төзімділік;

б) эмоционалды-тепе-теңдік, сұлулыққа эмоционалды-эстетикалық жауап беру, таңдану және таңдану қабілеті болып табылады.

Осы жұмыстың нәтижелері эмоцияны реттеудің белгілі бір сипаттамаларының адамның психологиялық денсаулығына әсерін дәлелдейді. Жеке тұлғаның психологиялық денсаулығын сақтау үшін эмоцияны реттеудің ерекше маңызы бар екендігін көрсетеді. Мәселен, эмоциядан хабардарлық, эмоцияларды игеру қабілетінің болуы және қаттылық емес, мұндай базальды эмоцияны сезінуге тұрақты бейімділік, қуаныш сияқты күйлердің болуы қажет. Жалпы алғанда кез келген жастағы адамның психологиялық денсаулығының негізгі аспектілерін анықтау проблемалық

мәселелерді уақтылы анықтауға және түзету және дамытушылық психологиялық жұмысты сауатты ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Солтүстік Каролина институтының психология кафедрасының ғалымдары әлемді оң қабылдайтын адамдардың иммунитеті жоғары, ұйқысы сау, бас ауруы аз екенін және жағымсыз эмоциялар жеке органдарға да, жалпы адам денсаулығына да қатты теріс әсер ететіндігін дәлелдеді [8, 43 б.].

Қорытындылай келе, эмоция мен денсаулықтың байланысы тұлғаның сыртқы дүниемен байланысты тепе-теңдікте ұстауына, әлеуметтік ортада физикалық, биологиялық және психикалық ықпалдарға жағымды қатынас орнатуына, үлесімділікті, шынайы объективтілікті, басқа адамдардың пікірлерімен санасуды, өмірдің кез-келген жағдайында дұрыс шешім қабылдай білуге жағымды көзқарас қалыптастыруға ықпал етері сөзсіз. Тұлғаның психологиялық саулығы - ол қоғамның қалыпты дамуының басты факторы екенінің дәлелі!

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://blog.wikium.ru/.html>
2. Выготский Л.С. Спиноза и его учение об эмоциях в свете современной психоневрологий // Вопросы философии, 1970 №6. – С. 16-23.
3. Джумажанова Г.К., Дакина Г.Т. Тұлғаның эмоционалдық аймағын зерттеу мәселелері Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. №2 (49). 2014.
4. Бассин Ф.В. Проблема психологической защиты / Ф.В. Бассин, М.К. Бурлакова, В.Н. Волков // Психол. журнал. – 1998. – №3. – С. 79–86.
5. Ланге, Г. Душевные движения / Г. Ланге // Психология эмоций: хрестоматия / сост. В. К. Вилюнас. - СПб.: Питер, 2007. - С. 112 - 130.
6. Лазурский, А. Ф. Очерк науки о характерах / А. Ф. Лазурский. - М.: Наука, 1995.
7. Valentina Lucia La Rosa¹, Gaetano Valenti², Fabrizio Sapia², Giuseppe Gullo³, Agnese Maria Chiara Rapisarda² Psychological impact of gynecological diseases: the importance of a multidisciplinary approach Article in Italian Journal of Gynaecology and Obstetrics. June 2018. DOI: 10.14660/2385-0868-86
8. Араки А., Ито И., Психологические факторы риска развития инсульта у пожилых людей JNeuroNeurophysiol 2013, 4:2 DOI: 10.4172/2155-9562.1000147

ВИРТУАЛЬНЫЙ МИР КАК ФАКТОР КАТАЛИЗАТОРА И ИНСТРУМЕНТ ПОМОЩИ ПРИ СОЦИАЛЬНОЙ ФОБИИ У ПОДРОСТКОВ

*Клиническая психология, магистрант 1 курса Мурзагильдина Д.И.
Научный руководитель: к. психол. наук, профессор Кабакова М.П.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация: В данной статье рассматривается понятие социальной фобии, описываются признаки данного заболевания. Раскрывается воздействие социальных сетей на самооценку цифрового поколения зумеров. Также описываются и положительные аспекты виртуального мира – как инструмента коррекции симптомов социальной фобии.

Ключевые слова: социальная фобия, подростки, цифровое поколение, виртуальный мир.

Социальная фобия, также известная как социальное тревожное расстройство (далее – СТР), является распространенным психическим расстройством, которым страдают многие подростки поколения зумеров. Оно характеризуется постоянным страхом или беспокойством по поводу социальных контактов и возможностью быть негативно оцененным или осужденным другими. Психологические особенности социальных фобий у подростков сложны и могут зависеть от ряда факторов, включая генетику, факторы окружающей среды и личностные черты [1].

По данным Национального института психического здоровья, социальная фобия затрагивает примерно 7% взрослых в Соединенных Штатах, а распространенность социофобии у подростков значительно выше. Исследование показало, что до 20% подростков в Соединенных Штатах в какой-то момент подросткового возраста могут испытывать социофобию [2]. Другие исследования сообщают об аналогичных показателях социальной фобии у подростков в других странах СНГ, что позволяет предположить, что это широко распространенная проблема среди подростков цифрового поколения.

Подростки с социофобией часто имеют высокие стандарты для себя и сильное желание избежать ошибок и неудач. Это может привести к избеганию социальных контактов, в которых они

чувствуют, что не могут работать идеально, укрепляя веру в то, что социальные контакты могут представлять угрозу. Подростки могут чувствовать, что им нужно преуспеть во всех сферах своей жизни, включая социальную жизнь, что приводит к чувству беспокойства и стресса.

Чрезмерная застенчивость является одной из ключевых особенностей социальной фобии у подростков. Подростки с социальной фобией часто испытывают сильное чувство неловкости и неуверенности в себе при социальных контактах, что приводит к постоянному страху перед смущением или унижением ввиду чрезмерного беспокойства о своей внешности, поведении или социального статуса, успехов реализации себя, что приводит к избеганию социальных контактов, которые они воспринимают как угрожающие [3].

Проявление данной застенчивости может быть особенно сложным для подростков, которые растут в культуре социальных сетей, данная культура придает большое значение внешнему виду и успешной реализации себя и демонстрацию социального статуса. Социальные сети могут усугубить чувство неуверенности в себе и незащищенности, поскольку подростки постоянно подвергаются влиянию показного образа жизни, который укрепляет нереалистичные стандарты красоты и социальные ожидания, и стандарты по уровню жизни. В результате подростки с социальной фобией могут быть особенно уязвимы к негативному воздействию социальных сетей и их ненастоящей картиной жизни.

Еще одной психологической особенностью социальных фобий у подростков является **негативный внутренний диалог**. Подростки с социальной фобией часто ведут негативный внутренний диалог, например, говоря себе, что они недостаточно хороши или что они опозорятся в социуме. Этот негативный разговор с самим собой может быть самосбывающимся пророчеством, ведущим к избеганию социальных контактов. По причине постоянного продвижения картины успешности и его важности, менее удачливые подростки ощущают себя “аутсайдерами” и чувствуют себя “неправильными” или недостойными лучшего. В результате подростки с социальной фобией прибегают к негативному диалогу, поскольку они могут полагать, что не оправдывают ожидания общества[4].

В дополнение к чрезмерной застенчивости и негативному диалогу с самим собой подростки с социальной фобией испытывают сильный страх перед негативной оценкой или осуждением со стороны других и могут также испытывать проявления физических симптомов, таких как потливость, дрожь или покраснение, что может еще больше усилить их страх перед негативной оценкой общества.

Одной из наиболее распространенных психологических особенностей социальных фобий у подростков является **избегающее поведение**. Подростки с социальной фобией могут вообще избегать социальных контактов или вести себя так, чтобы свести к минимуму их подверженность социальным контактам. Например, они могут избегать зрительного контакта, сидеть в конце класса или притворяться больными, чтобы избежать общественные мероприятия. Такое поведение избегания может укрепить веру в то, что социальные ситуации несут угрозу, и привести к циклу избегания, который бывает трудно разорвать[5].

Поведение избегания может быть особенно сложным для подростков поколения зумеров, которые растут в культуре, придающей большое значение социальным связям и FOMO (страху упустить что-то). Подростки с социальной фобией могут чувствовать, что они упускают важный социальный опыт, что приводит к чувству одиночества и изоляции. Использование социальных сетей и технологий также может усугубить поведение избегания, поскольку подростки могут полагаться на эти платформы для общения с другими, а не на общение лицом к лицу.

Также психологической особенностью социальных фобий у подростков является **перфекционизм**. Перфекционизм распространенная черта среди людей с социальным тревожным расстройством. Люди с социальным тревожным расстройством часто возлагают на себя большие надежды и боятся негативной оценки со стороны других. В результате они могут проявлять перфекционистское поведение, такое как чрезмерная самокритика, чрезмерная подготовка к социальным ситуациям и полное избегание социальных ситуаций[6].

Перфекционизм может быть как причиной, так и следствием социального тревожного расстройства. С одной стороны, перфекционистские тенденции могут увеличить риск развития социальной тревожности, создавая нереалистичные ожидания и страх неудачи, с другой стороны, социальная тревожность может усиливать перфекционизм, заставляя людей стремиться к совершенству, чтобы избежать негативной оценки и критики со стороны других.

Одной из причин социальной фобии можно считать платформы социальных сетей, такие как Instagram, TikTok и Snapchat, создали культуру сравнения и конкуренции, в которой подростки

постоянно сравнивают себя с другими и ищут подтверждение с помощью лайков, комментариев и подписчиков, что является постоянным давлением для подростков с социальной фобией, которые могут чувствовать, что их постоянно судят и оценивают их сверстники.

Так как социальная фобия является сложным заболеванием появление которого зависит от ряда факторов, включая генетику, факторы окружающей среды и личностные черты по этой причине лечение как правило состоит из комбинации психотерапии и медикаментозного лечения с упором на когнитивно-поведенческую терапию (КПТ). КПТ направлена на то, чтобы помочь подросткам выявить и бросить вызов своим негативным мыслям и убеждениям о социальных контактах, а также разработать новые стратегии по преодолению тревожного состояния.

Например, терапия виртуальной реальностью позволяет подросткам практиковать социальные взаимодействия в безопасной и контролируемой среде, постепенно повышая уровень социального контакта. Такой метод позволяет повысить уровень уверенности в себе и помогает избегать социальную изоляцию. Мобильные приложения и цифровые платформы также можно использовать для оказания поддержки и помощи подросткам с социальной фобией, позволяя им получать доступ к лечению и ресурсам в удобном виде[7].

Виртуальная реальность может использоваться как мощный инструмент для лечения социального тревожного расстройства.

Экспозиционная терапия: виртуальную реальность можно использовать для имитации социальных ситуаций, вызывающих тревогу у пациентов с СТР. Подвергая пациентов этим ситуациям в контролируемой среде, они могут постепенно научиться справляться со своим беспокойством и обрести уверенность.

Обучение социальным навыкам: виртуальную реальность можно использовать для обучения социальным навыкам пациентов с СТР. Это может включать отработку таких навыков, как уверенность в себе, активное слушание и невербальное общение в моделируемой среде.

Когнитивная реструктуризация: виртуальную реальность можно использовать для борьбы с негативными мыслями и убеждениями, способствующими СТР. Например, пациенты могут подвергаться воздействию социальных ситуаций, в которых, по их мнению, они будут отвергнуты или смущены, а затем с помощью упражнений на когнитивную реструктуризацию бросить вызов этим убеждениям.

Обучение релаксации: виртуальную реальность можно использовать для обучения пациентов методам релаксации, таким как глубокое дыхание и прогрессивная мышечная релаксация. Это может помочь пациентам справиться со своими симптомами тревоги и улучшить их способность справляться с социальными ситуациями.

Виртуальные группы поддержки: виртуальную реальность можно использовать для создания виртуальных групп поддержки для людей с СТР. Это может обеспечить безопасную и благоприятную среду для пациентов, чтобы они могли практиковать социальное взаимодействие и получать обратную связь от других в контролируемой среде.

Кроме того, виртуальная терапия может быть адаптирована для удовлетворения конкретных потребностей каждого пациента. Например, терапевт может создавать виртуальные симуляции, имитирующие реальные социальные ситуации пациента, такие как публичное выступление или посещение вечеринки. Это может помочь пациентам практиковать определенные социальные навыки и укрепить уверенность в ситуациях, которые особенно сложны для них.

Виртуальная терапия может предоставить пациентам немедленную обратную связь об их прогрессе. Например, терапевт может использовать виртуальную реальность для мониторинга частоты сердечных сокращений пациента и других физиологических реакций во время экспозиционной терапии, что может помочь пациенту понять, как его тело реагирует на социальные ситуации, и, научиться более эффективно справляться со своим беспокойством.

Неоспоримым преимуществом виртуальной терапии является то, что терапевт может легко контролировать ее и манипулировать ею. Терапевт может регулировать интенсивность и сложность симуляции виртуальной реальности, чтобы постепенно подвергать пациента более сложным социальным ситуациям по мере того, как он становится более комфортным и уверенным в себе. Это может помочь гарантировать, что терапия будет персонализирована и эффективна для каждого пациента[8].

В целом, виртуальная реальность может быть ценным инструментом для лечения СТР, предоставляя пациентам безопасную и контролируемую среду для отработки социальных навыков и борьбы со своими страхами. Однако важно отметить, что виртуальную терапию следует использовать в сочетании с другими доказательными методами лечения, такими как когнитивно-

поведенческая терапия и медикаментозное лечение, чтобы обеспечить наилучшие результаты для пациентов с СТР.

Однако существуют и потенциальные недостатки виртуальной терапии при социальной фобии. Одна из проблем заключается в том, что технология может не точно воспроизводить реальные социальные ситуации, что может ограничить эффективность терапии. Еще одна проблема заключается в том, что стоимость технологии может сделать ее недоступной для некоторых пациентов.

Воздействие социальной фобии на подростков может быть значительным, влияя на их социальные и эмоциональные аспекты жизни, академическую успеваемость. Социофобия также может иметь долгосрочные последствия, такие как трудности в установлении и поддержании отношений во взрослом возрасте.

Для родителей, педагогов и специалистов в области психического здоровья важно знать о психологических особенностях социальной фобии и оказывать поддержку тем, кто, возможно, испытывает трудности. Раннее вмешательство и лечение могут помочь справиться с тревожностью и разработать стратегию позволяющую ориентироваться в социуме. Обеспечение поддерживающей и не осуждающей среды, также может помочь подросткам с социальной фобией чувствовать себя более комфортно.

Список литературы:

1. Васильева Е.Н. Социология культуры: теория и практика // Журнал социологии. – 2016. – №4. – С. 37-49.
2. A new inventory to assess child social phobia: The Social Phobia and Anxiety Inventory for Children // URL: https://www.researchgate.net/publication/230642840_Beidel_DC_Turner_SM_Morris_TL_1995_A_new_inventory_to_assess_child_social_phobia_The_Social_Phobia_and_Anxiety_Inventory_for_Children_Psychological_Assessment_7_73-_79 (датаобращения: 05.03.2023).
3. President Dilip V. Jeste, M.D. President-Elect Jeffrey A. Lieberman, M.D. Treasurer David Fassler, M.D. Secretary Rcxser Peele, M.D. DIAGNOSTIC AND STATISTICAL MANUAL OF MENTAL DISORDERS. - London, England: New School Library, 2013. - 970
4. Parental modeling, reinforcement, and information transfer: risk factors in the development of child anxiety? // pubmed URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/17487582/> (датаобращения: 05.03.2023).
5. Bridget F Grant 1, Frederick S Stinson, Deborah A Dawson, S Patricia Chou, Mary C Dufour, Wilson Compton, Roger P Pickering, Kenneth Kaplan Prevalence and co-occurrence of substance use disorders and independent mood and anxiety disorders: results from the National Epidemiologic Survey on Alcohol and Related Conditions // Arch Gen Psychiatry. - 2004. - №61. - С. 16.
6. Перфекционизмагрессивностьвподростковомвозрасте (уучащихся 9-10-хклассов) // cyberleninka URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/perfektsionizm-i-agressivnost-v-podrostkovom-vozhraсте-u-uchashihsya-9-10-h-klassov/viewer> (датаобращения: 03.03.2023).
7. Cognitive-behavioral therapy for social anxiety disorder: current status and future directions // pubmed URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/11801235/> (датаобращения: 04.03.2023).
8. Hofmann, S. G., Asnaani, A., & Hinton, D. E. Cultural aspects in social anxiety and social anxiety disorder // Depression and Anxiety. - 2010. - №27(12). - С. 1117-1127.

ЗАДЕРЖКА ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ: ЭТИОЛОГИЯ И ОКАЗАНИЕ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ

Педагогика и психология, магистрант 1 курса Мухамедьярова З. Ж.

Научный руководитель: магистр педагогики Бекенжан Ж.Б.

Кастийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова

Аннотация: В этой работе изучается одна из главных проблем коррекционной педагогики и психологии - ЗПР (задержка психического развития). Автор рассматривает ЗПР как диагноз и выявляет причины связанные с появлением ЗПР, с поздним выявлением диагноза и предлагает пути предотвращения позднего выявления и помощи семьям, в которых есть дети с данным диагнозом.

Ключевые слова: задержка психического развития, коррекционная педагогика и психология, социальные программы, медицина, образование

Актуальность. ЗПР (задержка психического развития) является одним из наиболее распространенных психолого-педагогических диагнозов в Казахстане, тем самым являясь одной из наиболее актуальных проблем коррекционной педагогики. Общее количество детей с диагностированной задержкой психического развития в Казахстане – 50 826(2020).[3] В наше время у 25% четырехлетних детей есть речевые нарушения, а в середине 1970-х эта цифра составляла 4%. За последние 20 лет число речевых нарушений возросло в шесть раз.ЗПР (задержка психического развития) - это постоянное состояние, характеризующееся интеллектом ниже среднего, что вызывает ограничения в обучении и адаптивном функционировании. Люди с ЗПР могут жить независимо в сообществе и работать в зависимости от степени тяжести; по мере увеличения тяжести может потребоваться обучение и поддержка для выполнения даже простых повседневных задач.

ЗПР встречается у всех рас и этносов, хотя в целом среди мужчин она встречается чаще, чем среди женщин. На основании работ Л. С Выготского и А. Р. Лурия, удалось выявить взаимосвязь между ЗПР и последствиями маловыраженных резидуальных органических повреждений центральной нервной системы в перинатальном или постнатальном периоде (первые три года ребенка), а также наследственной обусловленной недостаточности мозга.

В частности, потенциальные причины включают хромосомный дефицит (синдром Дауна), наследственные заболевания (синдром ломкой X-хромосомы, гипотиреоз), нарушения метаболизма, травмы или инфекции головного мозга (недостаток кислорода во время родов, менингит), недоношенность или низкую рождаемость. масса тела, недоедание плода, злоупотребление наркотиками или алкоголем во время беременности (фетальный алкогольный синдром), материнские инфекции (краснуха или гипертония), а также серьезное эмоциональное пренебрежение или жестокое обращение (включая недостаточную стимуляцию младенца/ребенка). [1]

Проблематика медицины

К сожалению, во многих случаях конкретную причину установить не удастся. По крайней мере, в 30-50% случаев врачи не могут определить этиологию, несмотря на тщательное обследование. Диагноз в значительной степени зависит от подробного исследования медицинской истории семьи, полного медицинского осмотра и тщательной оценки развития ребенка. [2]

Так же ЗПР можно выявить, просто посмотрев на то, как протекали роды. При выписке роженице, у которой были нарушения метаболизма, травмы или инфекции головного мозга (недостаток кислорода во время родов, менингит), недоношенность недоедание плода, злоупотребление наркотиками или алкоголем во время беременности (фетальный алкогольный синдром), материнские инфекции (краснуха или гипертония) должны объяснить состояние ребенка и помочь принять его. Также должны быть назначены встречи с педиатром и психологом которые смогут составить план лечения ребенка с ЗПР первых дней его жизни чтобы оптимизировать риски здоровью ребенка

Диагноз у детей раннего возраста часто не ставится, но приведенный выше пример может изменить это. Три наиболее распространенные ошибки, допускаемые докторами, упускающими из виду возможность психологической задержки: (1) заключение о том, что ребенок не «выглядит» как ребенок с психологической задержкой, (2) предположение, что амбулаторный ребенок вряд ли будет отсталым и (3) если на самом деле рассматривается задержка, приходят к выводу о невозможности тестирования маленьких детей.

ЗПР является не является необратимым заболеванием, большинство людей с этим диагнозом могут проходить комплексные индивидуальные программы, направленные на обучение адаптивным навыкам, необходимым для повышения уровня их самостоятельности: чтению, письму и основам математики, заботе о личных потребностях. (например, одевание, купание), общение с другими, жизнь в доме (например, приготовление пищи, уборка дома), социальные навыки (например, манеры, игры), а также здоровье и безопасность. Социальные программы также важны для этой группы людей, чтобы повысить самооценку. В раннем взрослом возрасте лечение также направлено на приобретение профессиональных навыков для поддержки занятости; коллектив улучшает адаптивные навыки и повышает шансы на успех жизни в обществе. Эмоциональная и психологическая поддержка семьи также должна являться неотъемлемой частью лечения.

Поддержка, которая должна предоставляться

Дошкольный возраст

Когда ребенок рождается с задержкой психологического развития, его или ее родители должны знать, что они не одни и им будет оказана помощь.

Раннее вмешательство — это система услуг, предназначенная для помощи младенцам и детям ясельного возраста с ограниченными возможностями (до 3-х лет) и их семьям. Это должно быть предусмотрено Законом об образовании лиц с ограниченными возможностями. Персонал работает с семьей ребенка над разработкой так называемого индивидуального плана обслуживания семьи. В индивидуальном плане семейных услуг будут описаны особые потребности ребенка, а также услуги, которые он или она получит для удовлетворения этих потребностей. План индивидуального обслуживания семьи также будет подчеркивать уникальные потребности семьи, чтобы родители и другие члены семьи знали, как помочь своему маленькому ребенку с ЗПР. Услуги раннего вмешательства могут предоставляться на основе скользящей платы, а это означает, что расходы семьи будут зависеть от их дохода.

Школьный возраст

Очень важно восстановить психическое развитие до школы, чтобы обеспечить ребенку хорошее будущее. Если при поступлении в школу ребенок не соответствует психологическим и академическим нормам, он не сможет обучаться в обычной общеобразовательной школе и будет вынужден обучаться в специализированной.

Персонал школы должен будет работать с родителями ребенка над разработкой индивидуальной программы обучения. Индивидуальная программа обучения должна быть аналогична индивидуальному плану обслуживания семьи. В нем должны быть описаны уникальные потребности ребенка и услуги, которые будут разработаны для удовлетворения этих потребностей. Специальное образование и сопутствующие услуги должны предоставляться родителям бесплатно.

Заключение

ЗПР является одним из самых распространенных диагнозов у детей, имеет разнообразные причины формирования и препятствует становлению полноценной личности. Но, несмотря на это статистику можно изменить, применив превентивные меры и помогая родителям и детям с самого раннего возраста тем самым увеличивая их шансы на свободную и полноценную жизнь. Как общество мы должны оказать помощь тем кто не сможет помочь себе самостоятельно, ведь в этом заключается смысл человечности и гуманности.

Список литературы:

1. Михеаш С.В. Исследование познавательной деятельности у детей с задержкой психического развития в России и за рубежом// Журнал Скиф. Вопросы студенческой науки. 2021
2. Section E - mental retardation. Statistics Canada: Canada's national statistical agency // Statistique Canada : Organisme statistique national du Canada. 2015, November 27.
3. Серик Сабеков. Сколько в Казахстане детей с особыми образовательными потребностями. //KazInform 2020, 27 августа

БАЛАНЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ ТӘРБИЕСІНДЕГІ АУЫТҚУЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ СЕБЕПТЕРІ

*Психология, 1 курс магистранты **Оспаганбетова М. С.***

Ғылыми жетекші: пед. ғ. к., доцент ҚасенГ.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Андатпа: Бұл мақалада біз баланың отбасылық тәрбиесіндегі ауытқулардың психологиялық себеп салдарын талдаймыз. Бұл ақпарат психология мен отбасылық тәрбие саласындағы заманауи зерттеулерге негізделген.

Зерттеу стресс, мазасыздық, өзін-өзі бағалаудың төмендігі және ата-ананың сенімсіздігі сияқты психологиялық факторлар баланың отбасылық тәрбиесінде ауытқулар тудыруы мүмкін екенін анықтады. Бұл факторлар ата-ананың мінез-құлқына әсер етеді, содан соң баланың дамуындағы эмоционалдық бұзылулар, мінез-құлық проблемалары, қарым-қатынас пен оқудың төмен деңгейі сияқты мәселелерге әкелуі мүмкін.

Ата-аналардың мінез-құлқын түзету және баланың дамуы үшін ата-аналарға сенімділікті арттыруға, баламен қарым-қатынас сапасын жақсартуға, эмоционалды реттеу мен мінез-құлықты басқару дағдыларын дамытуға көмектесетін психологиялық қолдау мен оқыту әдістерін қолдануды ұсынады.

Яғни, мақала баланың отбасылық тәрбиесіндегі ауытқулардың психологиялық себептерін түсінуге маңызды үлес қосады және оларды түзетудің нақты әдістерін ұсынады. Бұл ата-аналар үшін де, балаларға да оңтайлы дамуға көмектесу үшін, отбасылармен жұмыс істейтін психология және отбасылық білім беру мамандары үшін де пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: стресс, отбасылық тәрбиедегі ауытқу, мазасыздық, бала тәрбиесі, отбасылық тәрбие, демократиялық тәрбие, автократиялық тәрбие, ата-ана рөлі.

Отбасы-бірегей және әзірге жалғыз адамдарды әлеуметтік, мәдени, этникалық ақпараттың тасымалдаушысы ретінде жаңғыртатын тәрбие институты. Кез келген қоғам отбасынан құрылады. Отбасы туралы ерте кезден бері ұлы грек ойшылдарының еңбектерінде де орын алған. Мысалы, Платон «Отбасы дегеніміз- өзгермейтін бастапқы қоғамдық ұяшық және де отбасыларының бірігуі нәтижесінде мемлекет пайда болған» деді. Отбасы балаға діни, мәдени, тарихи және ұлттық дәстүрлерді жеткізуге арналған. Отбасының адамзат қоғамы алдында тұрған маңызды қызметі- ұрпақты дүниеге әкелу және оны жеке тұлға етіп тәрбиелеу. Ахмет Байтұрсынов айтқандай «Баланы ұлша тәрбиелесең – ұл, құлша тәрбиелесең – құл болмақшы», олай болса, отбасының бала тәрбиесі өзекті әрі маңызы фактор болып табылады. Отбасылық тәрбие баланың менталды және физикалық тұрғыда өте мықты тұлға болу үшін маңызды және негізгі рөл атқарады, ол қалыптасу кезеңінің фундаменти десек болады.

Яғни баланы тәрбиелеудің сәттілігі отбасының тәрбиелік әлеуетіне байланысты. Бұл отбасының педагогикалық мүмкіндіктерін анықтайтын жағдайлар мен құралдардың жиынтығы. Отбасының тәрбиелік әлеуеті оның әрбір отбасы мүшесінің өміріндегі, рухани-адамгершілік даму саласындағы және оның қоғаммен байланысын қамтамасыз етудегі рөлімен анықталады [6].

Алайда, бұл процестің маңыздылығына қарамастан, көптеген отбасылар бала тәрбиесінде қиындықтарға тап болады.

Көбінесе ата-аналар: "мен бала үшін бәрін жасаймын...", "Мен оған қалағанының бәрін беремін", "Неге бұлай болып жатыр?" тағы басқа. Мұндай кезде, әдетте, келесідей сұрақтар туындайды: "Жағдайды өзгертуге бола ма?", "Баламен қарым-қатынасты жақсартуға бола ма?». Бұл тұрғыда психологтар оң жауап береді. Ең бастысы-қалау, шешім қабылдау және әрекет ету. Ата-аналарды бірінші қадам жасалғанына сендіру керек, яғни, "сіз мәселені көрдіңіз" оның өзі мақсатқа жетудің алғышарты. Екінші қадам - бұл жағдайды түзету үшін әрекет етуге деген ұмтылыс. Кез – келген қарым - қатынаста бұл екі немесе одан да көп тараптардың өзара әрекеттесуі екенін есте ұстаған жөн. Сондықтан, жағдайды өзгертуге деген ұмтылыс екі жақта да болуы керек (ата-аналар мен балалар). Дегенмен бір "бірақ" бар: бала ештеңені өзгерткісі келмеуі мүмкін, ол бәріне риза болып көрінуі мүмкін, өйткені ол осылай өмір сүруге дағдыланған және басқаша болуы мүмкін екенін түсінбейді. Және бұл оның құқығы. Ең бастысы, ересектер баланың қалауына (әсіресе баланың қалауы ата-ана қалауымен сәйкес келмесе) эмоционалды түрде жауап қайтармау. Ата-аналардың өздері әрекет етіп бастауы керек. Үшінші қадам-жағдайды өзгертуге, сіздің іс-әрекеттеріңіздің стратегиясын жасауға көмектесетін ақпаратты немесе маманды табу. Төртінші қадам - ата-ананың әрекеті [1].

Отбасылық тәрбиедегі ауытқулар әртүрлі психологиялық себептерге байланысты болуы мүмкін, солардың бірнешесіне тоқталса:

1. Ата-ана рөліндегі тәжірибенің болмауы: ата-ана рөліндегі тәжірибенің рөлі өте маңызды, себебі оның болмауы ата-аналардың балаларының мінез-құлқына дұрыс жауап бере алмауына немесе балаларын қалай дұрыс және тиімді тәрбиелеу керектігін білмеуіне әкеледі. Әрине барлық ата-аналарда балаларды тиімді тәрбиелеу үшін жеткілікті тәжірибе мен білім бола бермейді. Зерттеулер көрсеткендей, ата-аналық тәжірибесі немесе балалар психологиясы туралы білімі жеткіліксіз ата-аналар отбасылық тәрбиеде қиындықтарға тап болуы мүмкін (Pan et al., 2018; Yin et al., 2020).

2. Ата-аналар мен балалар арасындағы қарым-қатынас пен түсініктің болмауы: ата-аналар мен балалар арасындағы қарым-қатынастың болмауы балалардың ата-аналарын түсінбеуіне немесе өздерін түсінбеуі мен естімеуіне әкелуі мүмкін, бұл өз кезегінде отбасындағы қақтығыстар мен мәселелерге ұласады. Ал қақтығыстар мен стресстің жоғары деңгейі бар отбасыларда тұратын балалар агрессивті, сенімсіз болып, болашақта қарым-қатынаста қиындықтарға тап болуы мүмкін.

Отбасындағы қақтығыстар мен стресс ата-аналар мен балалар арасындағы, сондай-ақ ерлі-зайыптылар арасындағы қарым-қатынасқа да әсер етіп жатады, бұл сөзсіз баланың дамуына жағымсыз.

3. Ата-аналардың эмоционалды мәселелері: ата-аналардың депрессия, мазасыздық, стресс сияқты эмоционалды проблемалары болса, бұл олардың өз балаларын тәрбиелеу кезінде мәселелер тудырады және бала психикасына теріс әсер етуі мүмкін.

4. Балалық шақтағы жағымсыз тәжірибе: бұл жерде ата-ананың балалық кезіндегі жағымсыз тәжірибесі, мысалы: зорлық-зомбылық, алкогольді немесе есірткіні пайдалану, бала тәрбиесіне теріс әсер етуі мүмкін.

5. Ата-аналардың баланы тәрбиелеу барысында қолайсыз стандарттарды басшылыққа алуы: бұл жағдайда ата-аналар балаларының қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін назарға алмайды, бұл отбасындағы қақтығыстар мен мәселелерге әкеледі [2, 4, 5].

Мысалы, автократиялық тәрбие.

Ата-аналардың қатаң ережелерімен, зорлық-зомбылығымен және жоғары бақылауымен сипатталатын авторитарлық тәрбие балалар үшін жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Мұндай балалар көбінесе пассивті және сенімсіз болады, стресс пен мазасыздықты сезінеді және болашақта мінез-құлық проблемаларына ұласады.

Осы жерде автократиялық тәрбиеден бөлек, тиімдірек түрі туралы қосып кеткім келеді.

Ол демократиялық тәрбие. Ата-аналардың авторитарлық стилінен айырмашылығы, ата-аналардың бақылауы мен ашық қарым-қатынасының жоғары деңгейінің үйлесімімен сипатталатын демократиялық тәрбие стилі баланың жеке басын қалыптастыруда тиімдірек. Зерттеулерге сәйкес, демократиялық ата-аналар балаларына белгілі бір дәрежеде еркіндік береді, бірақ сонымен бірге белгілі бір ережелер мен шектеулерді қолдайды. Бұл тәсіл балалардың тәуелсіздігін, бастамашылығын және өзін-өзі бақылауын қалыптастыруға ықпал етеді, бұл өз кезегінде болашақта сәтті бейімделуге әсер етеді [7, 8].

6. Ата-аналар мен балалар арасындағы эмоционалды байланыстың жеткіліксіздігі: ата-аналар мен балалар арасындағы эмоционалды байланыстың жеткіліксіздігі балалардың өзін жақсы көрмей, қабылдамауына әкелуі мүмкін, бұл өзін-өзі бағалаудың төмендеуіне және олардың өміріндегі басқа мәселелерге әкелуі мүмкін [2, 4, 5].

Проблемалық мінез - құлықтың себебі баланың жай өсіп, өзін ересек сезінуі, өзін жаңа сезінуі, өзінің әлемде қалыптасуы болуы мүмкін. Ата-аналар көбінесе ұлында да (қызында да) мұндай өзгерістерді байқамайды, өйткені бұл өзгерістер баланың ішкі жан дүниесінде болады, оны баланың өзі де түсінбеуі мүмкін [3].

Жалпы, отбасылық тәрбиедегі ауытқулар әр жағдайға байланысты және әртүрлі психологиялық себептерге байланысты екенін байқадық. Отбасылық тәрбие жоғарыда айтып өткен себептерден бөлек, тағы көптеген факторларға, соның ішінде балалар мен ата-аналардың жас ерекшеліктеріне, ата-ананың көрген тәрбие моделіне, генетика-психологиялық ерекшеліктерге, әр отбасы мүшесінің жеке қажеттіліктеріне және өмірлік тәжірибесіне байланысты динамикалық процесс екенін түсіну маңызды. Бұл факторларды түсіну отбасылық тәрбиедегі ауытқуларды басқаруға, ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынасты жақсартуға, сондай-ақ отбасындағы балалардың дамуы мен әл-ауқатын жақсартуға көмектеседі. Қажет болса, отбасылық психологиялық кеңес немесе терапия ата-аналарға эмоцияларын түсінуге, балаларымен тиімді қарым-қатынас жасауды үйренуге және балаларын тәрбиелеуде тиісті шешімдер қабылдауға көмектеседі.

Егер отбасында бала тәрбиесінде ауытқулар болса, онда келесі ұсыныстарды қарастырған орынды:

Біріншіден, білікті мамандарға хабарласыңыз: егер сізде баланы тәрбиелеуде қиындықтар туындаса, онда балалар психологына немесе отбасылық терапевтке бару ұсынылады. Олар сізге мәселенің себептерін анықтауға және балаңыздың және жалпы отбасыңыздың жеке қажеттіліктеріне сәйкес келетін ата-аналық стратегияларды ұсынуға көмектеседі.

Екіншіден, позитивті қарым-қатынасты сақтауға тырысыңыз: отбасында позитивті қарым-қатынасты сақтау және барлық отбасы мүшелері арасында үйлесімді қарым-қатынас орнатуға ұмтылу маңызды. Бұл отбасындағы стресс пен жанжал деңгейін төмендетуге және баланың сау дамуына жағдай жасауға көмектеседі.

Позитивті ата-ана техникасын үйреніңіз: баланы позитивті және сау ортада тәрбиелеуге көмектесетін позитивті ата-ананың әртүрлі әдістері бар. Бұған қалаулы мінез-құлықты

ынталандыру, нақты ережелер мен шекараларды белгілеу, Нұсқаулық, жаза және т. б. сияқты тәсілдер кіруі мүмкін.

Үшіншіден, білім алу, оқуға ұмтылыңыз: ата - ана тәрбиесі үнемі оқыту мен жетілдіруді қажет ететін процесс екенін түсіну маңызды. Баланың үшін сау орта құру үшін әдебиеттен ізденуге, тәжірибелі ата-аналардан үйренуге, басқа ата-аналармен араласуға және жаңа ата-ана әдістеріне үйренуге тырысыңыз.

Келесі, баланың қажеттіліктеріне назар аударыңыз: әр бала ерекше және өзінің жеке қажеттіліктері бар. Баланың қажеттіліктеріне назар аудару және оларды қанағаттандыруға тырысу маңызды. Бұл физикалық, эмоционалдық, әлеуметтік және когнитивті қажеттіліктерді қамтуы мүмкін.

Соңғысы, консистенцияға ұмтылыңыз: тәрбиедегі консистенция өте маңызды. Бала одан не күтілетінін және бір рет қабылданған мінез-құлық болашақта да қабылданатынын білуі керек. Сондай-ақ, барлық отбасы мүшелерінің ата-ана тәрбиесінің жалпы ережелері мен тәсілдерін ұстануы маңызды [9]

Қорытындылай келе, бұл мақалада біз баланың отбасылық тәрбиесіндегі ауытқулардың психологиялық себептерін қарастырдық. Ата-ананың авторитарлық стилі, назар мен эмоцияның болмауы, ата - аналардың әлеуметтік қолдауы, ата-ана тәжірибесінің жетілмегендігі, отбасындағы стресс пен жанжал-осы факторлардың барлығы баланың дамуына теріс әсер етуі мүмкін. Маңыздысы, әр бала ерекше және олардың ата-аналық қажеттіліктері әртүрлі болуы мүмкін. Алайда, отбасылық тәрбие баланың дамуында маңызды рөл атқарады, сондықтан тәрбие сапасына әсер етуі мүмкін психологиялық факторларға назар аудару қажет.

Отбасылық тәрбиедегі ауытқулардың алдын алу үшін ата-аналар психологтар мен білім беру мамандарының көмегіне жүгіне алады. Сондай-ақ, өз қателіктеріңізді біліп, өзін-өзі дамытуға және ата-ана тәрбиесіне үйретуге ұмтылу маңызды. Эмпатия мен баланың қажеттіліктерін түсінуді дамыту да отбасылық тәрбиенің маңызды аспектісі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Анохина И.А. Условия обеспечения социально-эмоционального благополучия детей в ДОУ // Начальная школа: плюс до и после.- 2013. -№ 6. -С. 3–16.
2. Норина В. Н. Психологические причины отклонений в семейном воспитании // Образовательный портал «Справочник». - 22.06.2022.
3. Груздева О.В. Психология детства. Обеспечение психологического благополучия детей и подростков // сборник статей. - 2018. –С408.
4. Батурина О.С. Концепт ошибка: психологический смысл // Психологическое сопровождение личности в кризисных ситуациях: Материалы Республиканской научно-практической конференции (26 апреля 2012 года, г. Уфа). – Уфа: Изд-во ИРО РБ, 2012. – С. 20–23.
5. Захаров А.И. Происхождение детских неврозов и психотерапия. // ЭКСМО-Пресс. - 2000. – С. 448.
6. Волжина О.И. Воспитательный потенциал современной семьи // Воспитание как социокультурный феномен: М.: ГосНИИ семьи и воспитания. - 2003. - С. 15–18.
7. Филоненко Е. Воспитание ребенка от 3 до 6 лет: перезагрузка. // РнД: Феникс. - 2015. – С. 300.
8. Анохина И.А. Условия обеспечения социально-эмоционального благополучия детей в ДОУ. - 2013. - № 6. - С. 3–11.
9. Адель Фабер, Элинор Мазлиш. "Как говорить, чтобы дети слушали, и как слушать, чтобы дети говорили"// ООО «Издательство «Э». – 2016.
10. Джим Фэй, Фостер В. Клайн. Воспитание с любовью и логикой. // издательство «Рука помощи». – 2007.

MODEL OF PSYCHOPHYSICAL WELL-BEING: THE FIRST ATTEMPT AT NARRATIVE DESCRIPTION

*Psychology, 2nd year PhD student Polyvyannaya N.V.
Scientific advisor: Doctor of Psychological Sciences, Professor Akhtaeva N.S.*

Abstract: Psychophysical well-being is a multidimensional construct that encompasses both psychological and physical factors. This article presents the novel model of psychophysical well-being and provides a narrative description of its key components. The model includes 2 upper factors - stress and mindfulness, also 12 content components such as healthy habits, sleep quality, body acceptance, sleep quality, lack of pain, etc., which as supposed significantly impact psychophysical well-being and can be interconnected through each other. The article aims to provide a comprehensive understanding of psychophysical well-being model and its importance, also to inspire future research and practice in this area. It concludes with recommendations for implementing the model to improve psychophysical well-being of individuals.

Key words: psychophysical well-being, stress, mindfulness, pain, body acceptance, sleep quality, life quality, healthy habits

Introduction

Psychophysical well-being is a comprehensive and multifaceted concept that involves various aspects of both mental and physical health. It should gain more attention inside current bio-psycho-social approach to health. This approach recognizes that health is not merely the absence of disease, but rather a state of complete physical, mental, and social factors. Therefore, understanding and promoting psychophysical well-being is essential to achieve optimal health outcomes, reveal new psychology of health perspectives and improve effective psychological therapies that consider body-mind unity.

In this model it is assumed psychophysical well-being is influenced by various factors, including stress and mindfulness, healthy habits, sleep quality, subjective well-being etc. The factors are related with some other to some extent and can have a significant impact on overall psychophysical well-being. For instance, chronic stress has been linked to numerous negative health outcomes, such as cardiovascular disease, obesity, and mental health disorders. In contrast, mindfulness and healthy habits such as exercise, good nutrition, and adequate sleep have been associated with improved mental and physical health.

The purpose of this article is to present a model of psychophysical well-being and provide a narrative description of its key components, where each component can become directly the aim of psychological therapy, or psychological therapy can become a part of more complex therapy focused on one of the psychophysical aspect just like this happens in psychosomatic clinics and branches. Model assumes that influence on one or some of the components may bring an impact to other components and whole psychophysical well-being.

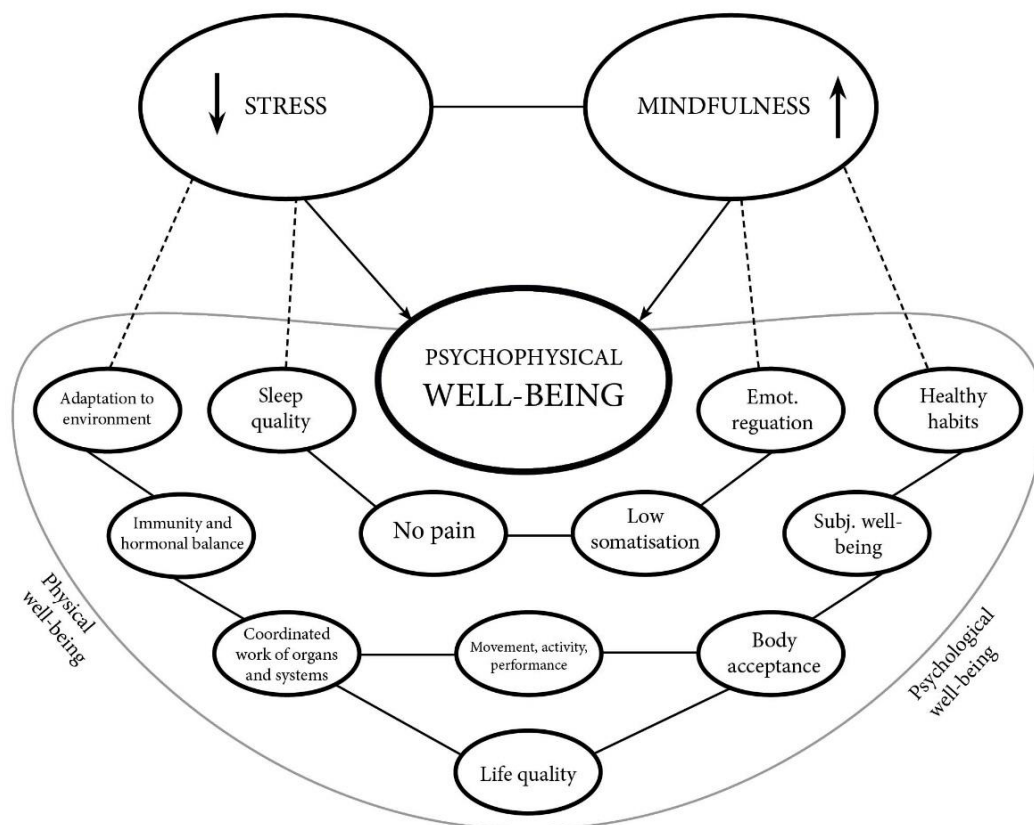
Overall, this article is the first attempt of narrative description of the model and aims to provide a comprehensive understanding of psychophysical well-being. By presenting a model of psychophysical well-being and its key components, author hopes to inspire future research and practice in this area and new methodological perspective. The following sections will provide a detailed description of the model and its components and observe potential frameworks for improving psychophysical well-being.

Conceptual Model of Psychophysical Well-being

Psychophysical well-being (PPWB) can be defined as a state of optimal mental and physical condition in which individuals are able to cope with most of the challenges in daily life, experience continued sense of fulfillment and satisfied physical and psychological functioning. PPWB in this model is first of all influenced by stress and mindfulness, they can be named as predictors or upper factors of PPWB. The lower stress is, the higher mindfulness is (these factors have reverse moderate correlations with each other [1]) – the higher level of psychophysical well-being is.

One of the key components of the psychophysical model is stress. Chronic stress has been linked to numerous negative health outcomes, such as cardiovascular disease, obesity, and mental health disorders [2]. Stress can also have a significant impact on the immune system, leading to increased susceptibility to infectious diseases [3].

Stress has been associated with numerous negative health outcomes, such as cardiovascular disease, obesity and mental health disorders [4]. Chronic stress can lead to dysregulation of the hypothalamic-pituitary-adrenal (HPA) axis, which can result in a variety of physical and mental health problems. On the other hand, mindfulness has been found as reliable tool to work with stress and to improve psychological well-being [5] so in some ways it can be positively associated with psychophysical well-being. Mindfulness involves paying attention to the present moment without judgment. Large amount of everyday techniques and also a state of mind mindfulness can reduce stress, influence on other components of well-being and thereby improve psychophysical well-being.

Picture 1. Conceptual Model of Psychophysical Well-being

The components of PPWB are classified into psychological, physical, and both psychological and physical factors. There are also two upper factors or predictors – stress and mindfulness which are seen as doors to enter the space of other components. E.g. if we start with reducing stress or/and improving mindfulness we can focus on the exact component and make it the therapy target.

At the moment of now the model and its interconnections are on a stage of research. Experience in psychological therapy, especially in approaches which fully consider body-mind connection (e.g. body-oriented psychotherapy, dance-movement therapy) brought the need of conceptualizing the space of components of psychophysical well-being to improve psychological therapy processes and interventions. So, this is the first attempt at narrative description of what author sees as the most important components of psychophysical well-being. The priority and interconnections of components are also in research. Psychophysical well-being in this model will differ for diff

On the Picture 1 the conceptual model of Psychophysical Well-being (PPWB) is presented. You can see the oval in the center presenting Psychophysical Well-Being as core and main part. Two big ovals – Stress and Mindfulness are above – they are upper factors, possibly the most influential. They have connection with each other (the line) and arrows that stretch to center oval (PPWB) showing the influence of stress and mindfulness on psychophysical well-being.

On the level below the center oval there is field of components (smaller ovals) that can be connected with each other. The left part consists of more physical and the right part consists of more psychological (emotional, behavioral) components. Two factors between right and left parts are marked as having both psychological and physical origin. However, this division is conditional because all the components are in the field of psychophysical well-being and it is suggested they all may have some psychological and some physical nature.

Psychological Factors:

Emotional regulation: Emotional regulation refers to the ability to manage emotions effectively. Individuals with good emotional regulation skills can recognize and regulate their emotions, which can lead to improved psychological well-being [6].

Low somatization: Somatization refers to the tendency to experience physical symptoms in response to psychological distress. Individuals with low levels of somatization are less likely to experience physical symptoms in response to stress [7].

Healthy habits: Healthy habits such as regular exercise, good nutrition, and adequate sleep have been associated with improved mental and physical health [8].

Subjective well-being: Subjective well-being refers to an individual's overall evaluation of their life satisfaction and happiness. Individuals with high levels of subjective well-being are more likely to experience positive emotions and have better mental health [9].

Acceptance of the body: Body acceptance refers to the extent to which individuals have a positive attitude towards their physical appearance. Research has shown that body acceptance is positively associated with self-esteem and body satisfaction [10] which is important part of 'embodied self' that influence psychophysical well-being.

Physical Factors

Adaptation to environment: Adaptation to the environment refers to an individual's ability to adjust to changes in their physical surroundings. Adaptation can include the ability to cope with ecological situation, social stress, physical demands at work etc.[11].

Immunity and hormonal balance: The immune system plays a role in defending the body against infections and diseases, while hormones help regulate various bodily functions, including growth and development, metabolism, and reproductive processes. There may be some interactions between immunity and hormones, such as the impact of stress hormones on immune function. These components are crucial for maintaining physical health and preventing illnesses[12].

Good work of organs and systems: The proper functioning of organs and systems in the body is essential for maintaining physical health. This can include cardiovascular, respiratory, digestive, and other bodily systems [13].

Sleep quality: Sleep quality refers to the duration and quality of sleep an individual receives. Good sleep quality is important for physical and mental health, and can impact cognitive functioning, mood, and overall well-being [14].

No pain: Pain can have a significant impact on physical and mental well-being, and reducing or eliminating pain can improve overall health outcomes [15]. Working with chronic nociceptive pain is possible due to psychological therapy setting.

Both Psychological and Physical Factors

Movement, activity and performance: Regular physical activity and movement have been associated with numerous health benefits, including reduced risk of chronic diseases, improved mental health, and enhanced physical function [16]. This component proposes to consider one's opportunity to be active, to have low fatigue and good performance, to have enough movement adequate to the current health status and motivation to move, as 'movement is life'.

Life quality: Life quality refers to an individual's overall satisfaction with various aspects of their life, including relationships, work, health, personal fulfillment. This component is also connected with standard of living and if one is satisfied enough with what he/she objectively can afford in life. Good life quality can be connected with improved psychological and physical well-being [17].

In summary, the conceptual model of PPWB includes various psychological, physical, and both psychological and physical components that contribute to overall well-being. Components are interrelated with some others. Understanding their role in promoting PPWB can help inform interventions and strategies for improving health outcomes and make psychological therapy more effective.

Why psychophysical not psychophysiological well-being?

This is also important to highlight the confusion whether we speak about the term 'psychophysical well-being'. This is the question author got from colleagues when presents the model. The answer is: this model is about unity of existing terms: physical well-being and psychological well-being. The Model is an attempt to find synergetic concept if we work in the field of health psychology, body-oriented therapy, body aware psychological practices etc. Physical well-being is more related to physical health, while psychological well-being is a concept related to mental health and psychological factors that are important for individual's life fulfillment. Together they create new balanced concept. In this model the balance is found in between natural coping with stress and bringing more mindful state of mind into one's life, paying attention to what is happening in the 'field' of components.

Topicality of the Model

The psychophysical model of well-being has gained increasing attention in the current context of health and wellness, and for good reason. This model recognizes the interconnectedness between physical and mental health, and emphasizes the need for an integrated approach to well-being. By taking into account both psychological and physical factors, this model offers a more comprehensive understanding than just psychological well-being.

One of the key benefits of the psychophysical model is its ability to promote a holistic approach to healthcare area that includes both physical and mental aspects. This approach became topical when we start to notice if physical and mental health are interconnected and affect each other. Chronic stress, for example, can lead to physical health problems such as high blood pressure, as well as mental health problems such as anxiety and depression [4].

The psychophysical model has practical applications in various settings, including healthcare, education, and workplace wellness programs. In healthcare, this model can help doctors and therapists to understand better their patients' needs and to develop treatment plans that take into account both physical and psychological factors. In education, the psychophysical model can be used to promote a healthy lifestyle and prevent mental health problems in students. In workplace wellness programs, this model can help employers to create a healthy work environment that promotes employee well-being.

Overall, the psychophysical model is a valuable concept that has the potential to improve therapeutic interventions for psychologist and clinical practitioners. By recognizing the interconnections between physical and mental health, this model can help us to develop more integrated approach. This can lead to improved health outcomes and better overall quality of life for individuals and communities alike.

Implementing the Model

The psychophysical model of well-being can be used as a framework for designing interventions and strategies to improve the overall health and well-being of individuals. By addressing both physical and mental aspects, the model can provide a more comprehensive and integrated approach to health promotion.

For instance, mindfulness practices have been shown to improve psychological well-being, reduce stress, and improve physical health outcomes [18]. Examples of mindfulness-based interventions include mindfulness-based stress reduction (MBSR) and mindfulness-based cognitive therapy (MBCT).

In healthcare settings, the psychophysical model can be used to promote a more holistic approach to patient care. For example, physicians can be trained to assess both physical and mental health concerns and provide appropriate referrals to mental health professionals as needed. The model can also be used to design interventions for patients with chronic illnesses, such as chronic pain.

In education settings, the psychophysical model can be used to promote student's well-being. Strategies such as incorporating physical activity into the curriculum and promoting healthy eating habits can improve physical health outcomes. Additionally, mindfulness-based practices can be integrated into the classroom to improve academic performance and emotional regulation [19].

Workplace health-saving programs can also benefit from implementing the psychophysical model. Strategies such as promoting physical activity during the workday and providing access to healthy food options can improve physical health outcomes. Additionally, workplace programs can incorporate mindfulness-based practices to improve employee psychophysical well-being and reduce stress levels [20].

Despite the potential benefits of implementing the psychophysical model, there may be challenges associated with its implementation. For example, incorporating mindfulness practices into various settings may require specialized training and resources. Additionally, addressing both physical and mental health concerns may require collaboration between different healthcare professionals.

Overall, the psychophysical model of well-being provides a useful framework for promoting holistic health and well-being. By implementing strategies and interventions based on this model, we can improve physical and mental health outcomes across various settings.

Conclusion and Recommendations

In conclusion, it is important to highlight that psychophysical model provides a comprehensive and integrated approach by considering both physical and mental aspects of well-being. Through this model, stress and mindfulness are identified as predictors of psychophysical well-being (PPWB). The field of components consists of various components such as psychological, physical, and both psychological and physical factors.

The model can be applied in various settings, including healthcare, psychological therapy, education, and workplace programs. Possible interventions and strategies for implementing the model include mindfulness-based interventions, cognitive-behavioral therapy, body-oriented therapy, dance-movement-therapy and physical activity interventions.

Future research and practice related to the psychophysical model should focus on developing and testing different focuses of interventions and strategies for enhancing PPWB in psychological therapy setting. There is a need for more studies that explore the relationship between PPWB and other health outcomes, such as chronic diseases and especially chronic pain.

In light of the potential benefits of incorporating the psychophysical model into current health-saving practices adopting this model for further research and psychological therapy seem perspective. By doing so, we can enhance psychophysical well-being of individuals, communities and promote a more holistic approach to both mental- and physical- healthcare needs.

List of references:

1. Polyvyannaya N., Akhtayeva N. Stress, sleep quality and mindfulness of adult students// KazNPU BULLETIN Series «Psychology». – 2022. – No. 3 (72).– P. 73-80. DOI: 10.51889/7160.2022.42.82.008.
2. McEwen, B. S. Physiology and neurobiology of stress and adaptation: central role of the brain // *Physiological Reviews*. - 2007.– No. 87(3). – P. 873-904. DOI: 10.1152/physrev.00041.2006.
3. Glaser, R., & Kiecolt-Glaser, J. K. Stress-induced immune dysfunction: implications for health // *Nature Reviews Immunology*. – 2005. – No. 5(3). – P. 243-251. DOI: 10.1038/nri1571.
4. Segerstrom, S. C., & Miller, G. E. Psychological stress and the human immune system: a meta-analytic study of 30 years of inquiry // *Psychological Bulletin*. – 2004. – No.130(4). – P. 601-630. DOI: 10.1037/0033-2909.130.4.601.
5. Kabat-Zinn, J. *Full Catastrophe Living, Revised Edition: How to cope with stress, pain and illness using mindfulness meditation*. Random House. – 2013.
6. Gross, J. J. Emotion regulation: Current status and future prospects // *Psychological Inquiry*. – 2015. –No. 26(1). – P. 1-26. DOI: 10.1080/1047840X.2014.940781.
7. Kirmayer, L. J., Robbins, J. M., Dworkind, M., Yaffe M. J. Somatization and the recognition of depression and anxiety in primary care // *American Journal of Psychiatry*. – 1993. –No. 150(5)– P.734-741. DOI: 10.1176/ajp.150.5.734.
8. World Health Organization. *Mental health: Strengthening our response*. – 2021. [Retrieved from <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-strengthening-our-response>]
9. Diener, E., Lucas, R. E., & Oishi, S. Subjective well-being: The science of happiness and life satisfaction. In S. J. Lopez & C. R. Snyder (Eds.) // *Oxford handbook of positive psychology*. Oxford University Press.-2009. P. 187-194.
10. Tylka, T. L., & Wood-Barcalow, N. L. What is and what is not positive body image? Conceptual foundations and construct definition. *Body Image*. – 2015. - No. 14. – P. 118-129. DOI: 10.1016/j.bodyim.2015.04.001.
11. *Adaptation to environment: NHS*. - 2021. [Retrieved from <https://www.nhs.uk/conditions/stress-anxiety-depression/adapting-to-environment/>]
12. Webster Marketon, J. I., & Glaser, R. Stress hormones and immune function // *Cellular Immunology*. – 2008. - 252(1-2). - P. 16-26. DOI:doi.org/10.1016/j.cellimm.2007.09.006
13. LibreTexts Medicine. *Organs and Systems of the Human Organism*. - 2020. [Retrieved from [https://med.libretexts.org/Bookshelves/Anatomy_and_Physiology/Book%3A_Human_Anatomy_and_Physiology_Preparatory_Course_\(Liachovitzky\)/](https://med.libretexts.org/Bookshelves/Anatomy_and_Physiology/Book%3A_Human_Anatomy_and_Physiology_Preparatory_Course_(Liachovitzky)/)]
14. Medic, G., Wille, M., & Hemels, M. E. Short- and long-term health consequences of sleep disruption // *Nature and Science of Sleep*. – 2017. - No. 9. – P. 151-161. DOI: 10.2147/NSS.S134864
15. Breivik, H., Eisenberg, E., & O'Brien, T. The individual and societal burden of chronic pain in Europe: The case for strategic prioritisation and action to improve knowledge and availability of appropriate care // *BMC Public Health*. – 2013. – No. 13(1). -Art.:1229. DOI: 10.1186/1471-2458-13-1229.
16. *Physical Activity Guidelines Advisory Committee. Physical activity guidelines advisory committee scientific report*. U.S. Department of Health and Human Services. – 2018. [Retrieved from https://health.gov/sites/default/files/2019-09/Physical_Activity_Guidelines_2nd_edition.pdf]
17. Costanza, R. et. al. Quality of life: An approach integrating opportunities, human needs, and subjective well-being // *Ecological Economics*. – 2007. – No. 61(2-3). – P. 267-276. DOI: doi.org/10.1016/j.ecolecon.2006.02.023

18. Shapiro, S. L., Brown, K. W., & Biegel, G. M. Teaching self-care to caregivers: Effects of mindfulness-based stress reduction on the mental health of therapists in training. *Training and Education in Professional Psychology*. – 2007. - No. 1(2). – P. 105–115. <https://doi.org/10.1037/1931-3918.1.2.105>.
19. Zenner, C., Herrnleben-Kurz, S., & Walach, H. Mindfulness-based interventions in schools—a systematic review and meta-analysis // *Frontiers in psychology*. – 2014. - No. 5. – Art.: 603. DOI: 10.3389/fpsyg.2014.00603.
20. Querstret, D., Cropley, M., & Fife-Schaw, C. The effects of an online mindfulness intervention on perceived stress, depression and anxiety in a non-clinical sample: A randomised waitlist control trial // *Mindfulness*. – 2016. – No. 7(3). P. 763-774. DOI: 10.1007/s12671-018-0925-0.

ЭМОЦИЯЛЫҚ ИНТЕЛЛЕКТІНІҢ ДЕНСАУЛЫҚҚА ӘСЕРІ

Психология, 1 курс докторанты Сайлинова К.К.

Ғылыми жетекші: психол. ғ. к., доцент Жубаназарова Н.С.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аннотация: Мақалада тұлғаның эмоциясы мен денсаулығының байланысы қарастырылады. Тұлғаның биологиялық саулығы мен қатар, психологиялық саулық қалыптастыру үшін эмоционалдық интеллектіні дамыту қажет.

Кілт сөздер: эмоция, денсаулық, тұлғааралық коммуникация, алекситимия

Эмоциялар мен денсаулықтың байланысы дегеніміз адамның қазіргі уақытта өзін-өзі басқара алу қабілетімен байланысты. Эмоциядағы күйзелістер, себептері мен салдары тұлғашылық және тұлғааралық қарым-қатынас, өзінің және өзгенің қандай да бір эмоциясын сезінуіне әсер етеді. Психофизиологиялық тұрғыдан алғанда адамның эмоцияны реттеуі адамның жеке дара ерекшеліктерімен байланысты. Д.В. Люсин бойынша тұлға ішілік және тұлға аралық эмоциялық интеллектінің айырмашылығымен сипатталады. Эмоциялық интеллект құрылымында когнитивті қабілеттер мен тұлғааралық сипаттамалары бірге қарастырылады [1, б -11]

А.А. Төлегенова эмоциялық интеллектіні психофизиологиялық зерттеулер жүргізе, адамның эмоцияны реттеу кезіндегі күйін индивидуалды ерекшеліктерімен байланыстырады.

Эмоциялық интеллекті тұлғаның іс-әрекет процесінде әлеуметтік бейімделу мен стрестік жағдайлардағы белсенділігімен айқындалады. Эмоциялық интеллектінің құрылымдық компоненттері біріншіден өзінің эмоциясын тану, екіншіден, субъектінің эмоциялық тәжірибесі үшін эмоцияны сезіну мен оны вербалды жеткізе білуде маңызды болып табылады.

Бұл тәжірибе, тұлғааралық коммуникация және эмоциялық экспрессиямен байланысты. Эмоцияларды танудағы кедергілер алекситимияға шалдыққан адамдарда қиындықтар туғызады. Алекситимия («сөзсіз сезім») терминін америкалық психиатр Сифнес енгізген.

Алекситимия дегеніміз өз сезімдерін сипаттап бере алмау, сезінулері мен түйсіктерін ажырата алмау белгілері.

Эмоцияларды дұрыс қабылдау мен анықтау тиімді қарым-қатынас, коммуникацияның қалыпты болуына әсерін тигізеді.

Эмоцияны меңгеру өзін-өзі бақылаумен байланысты. Толыққанды эмоциялық экспрессия физикалық және психикалық денсаулықты сақтаудың маңызды факторы болып саналады. Эмоцияларды тежеу әртүрлі аурулардың пайда болуына әкеледі. Эмоциялық экспрессияны бақылай алмау тұлғааралық қарым-қатынасты қиындатады. Сыртқы эмоцияларды бақылай алмау айналасындағы адамдар үшін де қолайсыз болып келеді. Белгілі жағдайларда аса ұстамдылық, шыдамдылық көрсеткен адамдардағы бұл қасиет өзге адамдарда таңдану, жақтырмау сияқты жағымсыз қатынасты қалыптастырады.

Я. Рейковский эмоцияны көрсету кедергілерінде негізгі себептер деп мыналарды түсіндіреді: адамдар қоғамда қалыптасқан эмоция көріністерінің түрлерін меңгермеген, өзін-өзі бақылай алмаудан қорқу, өз сезімдерін білдіріп қоюдан немесе айналасындағы адамдардың күлкісіне қалармын деп ойлаумен, туа біткен факторлар, отбасында және қоршаған өзіндік ортада үстемдік ететін мінез-құлық нормаларын меңгеру.

И.А. Романовада эмоцияларды түсіну дегеніміз сезімдік, эмпатиялық сипаты бар қабілеттер деп түсіндіреді. Оны ұғыну санаға бекітілуді көздейді.

Санаға барлық процесс бекітілмейді, осыған орай екі құбылысты ата өтеміз, біріншіден, іс-әрекет ағымына және субъектілік әсерлерге ықпал ететін дербес немесе біріккен көңіл-күйлермен нәтижеленеді. Екіншіден, эмоцияларды басқару, алдын-ала көре білу қабілеті. Бұл түсіне алу мүмкіндіктерімен байланысты. Эмоция тілін меңгеру сол мәдениетте қалыптасқан адамның өмір сүретін ортасы мен айналасындағы адамдардың эмоцияларының жеке көріністері болып табылады. Түсінуэмпатияның даму деңгейімен байланысты. Эмпатиялық қарым-қатынас «өзгенің өмірімен уақытша өмір сүруді» көрсетеді. Жанашырлық, белсенділік, қайырымдылық, кішіпейілдіктің белгісі деуге болады. Өзге адамдардың эмоциясын түсінбеу өзінің жеке басына көңіл бөлу қарым-қатынаста кедергі келтіруі мүмкін.

Эмоцияларды түсіну қоршаған ортада салауатты сау психологиялық қарым-қатынаспен қатар, көңіл-күйдің белсенділігін арттырып, сау денсаулықтың қалыптасуына әкеледі. Эмоциялық интеллектіні дұрыс бағыттау үшін кедергілерді жеңу, дау-жанжалдарға жол бермеу, айналадағы адамдармен тиімді қарым-қатынас орнату, стресске жол бермеу, өзінің ккш-қайратыңды қуаттандыру қажет.[2, б 40-42]

Қазіргі жағдайда елімізде әлеуметтік-эко-бномикалық дамуының тұрақсыздық кезеңіне байланысты сыртқы және ішкі факторларға орай тұлғаның мінез-құлқы өзіндік дифференциацияға ие. Көңіл-күй мәселесі VIII-XIX ғ.ғ. И.Ф. Гербар, В. Вундт тұжырымдамаларында зерттелген. Биологизаторлық, физиологиялық, психоаналитикалық, бихевиористік, эмоцияның когнитивтік теориясы, базалық және дифференциалдық тұрғыдан көңіл-күйлерді зерттеген. Адамның көңіл-күйінің эмоциясы организм жұмысымен, сыртқы өзгерістер мен ішкі өзгерістерге байланысты. Бұл тыныс алудың жиілігі мен баяулығы, жүрек қағысының өзгеруі, қан қысымының көтерілуі, гормондардың жұмысымен байланысты. Егер адам ұзақ уақыт жағымсыз эмоциялар әсерінде жүрсе, оның ағзасында сол көңіл-күйге байланысты түрлі аурулар пайда болуы мүмкін [3].

Тұлғаның түрлі сәтсіздік жағдайларында көңіл-күйдің толқуы психологиялық жағдаяттармен байланысты. Бұл эмоциялық тұрғыдан түрлі бұзылыстарға әкеледі. Эмоциялық бұзылыстар: гипотимия адамда үмітсіздік жағдайдың пайда болуы, амбиваленттік бір жағдайға байланысты қарама-қарсы күйдің болуы, көңілсіздік-депрессия. Тұлғаның объективтілік жағдайларға дұрыс бағдар бере алмауы салдарынан кедергілер туындайды. Мақсатқа жету жолында тұлғаның жеке қасиеттерін эмоциялық тұрғыдан дұрыс реттей алмауы бұзылыстарға әкеліп, әлеуметтік тұрғыдан еңбекке салғырт қарау, жауапкершіліктен қашу, шаршау, қажу, қарым-қатынастарды бұзу, мақсатқа жете алмау, үмітсіздік, шарасыздық, әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздыққа әкеледі. Осының салдарынан қоғамда қалыптасқан мінез-құлықты меңгермеу нәтижесінен бұзылыстарға ұшырайды. Денсаулығы сыр беріп, түрлі жүйкелік-психикалық ауруларға ұшырап, өзін-өзіне деген көңіл толмаушылық салдарынан тұлғалық қабілеттерін жоғалта бастайды. Қазіргі психологияда осы мәселені шешу үшін қысқа мерзімді психотерапиялық әдістер қолданылады. Сондықтан қоғамдағы түрлі тұрақсыздықтарға қарамастан әр тұлға мақсатқа жету жолында эмоционалдық сауаттылықты үйрену керек деп ойлаймын.

Еліміздің тұлғалық дамуы үшін әр адамның саулығы дүниеге келгеннен басталады. Қоғамдық қажеттіліктерге отбасы мүшелерінің әлеуметтік-мәдени дамуы: білімі, кәсібі, мансабы, материалдық-әлеуми жағдайы. Топтық қажеттілік - отбасы мүшелерінің бірлесіп өмір сүруіндегі қарым-қатынас және ішкі сыртқы мотивацияларға сәйкес бірлесіп әрекеттесуі. Жеке қажеттіліктер отбасының әр мүшесінің биологиялық, психологиялық, әлеуметтік дамуымен бірге осы қажеттіліктерін қанағаттандыра алуы. Отбасы татулығы бағдарламасы аясында бала денсаулығы, психологиялық жағдайы мемлекеттік деңгейде өз қолдауын тауып отыр. Бала, ата-ана және отбасы тұтастығымен жұмыс жасауға арналған. Ата-ана қамтамасыз ететін тәрбие жағдайында әр балаға жекелік және дифференциаланған ықпал ұстанымы болып табылады. Ұсынылған бағдарлама отбасының жеке мүшелерінің психологиялық диагностикасы, отбасылық кеңес беру, жас ерекшелік және отбасылық психотерапия; отбасы мүшелерінің тұлғалық ерекшеліктеріне коррекция, отбасындағы өзара қатынасқа психологиялық түзету, ата-ананың тұлғалық қабілеттерін дамыту және қалыптастыру; балада жалпы және арнайы қабілетті дамыту мен қалыптастыру, отбасы мүшелерінің психологиялық сауаттылығын психологиялық ағарту, отбасын психологиялық қолдау, әлеуметтік-психологиялық көмектұрады. Баланың саулығын қамтамасыз ете білу үшін ата-ана психологиялық тұрғыдан сау болу керек. Баланың оқу-тәрбие процесінде сапалы біліммен қатар, психологиялық даму ата-анаға қойылатын жауапкершілікті кезең. Баланың дамуында тек педагогикалық ғана емес, әлеуметтік тұрғыдан дамыту барысында әр отбасының өзіндік қағидаты бар. Отбасында өскелең ұрпаққа дұрыс бағыт-бағдар бере отырып, қоғамда сауатты, салаутты крпак қалыптастыру әр жанұя үшін маңызды. Себебі әр отбасынан шыққан бала қоғамда өзіндік ролдерге

ие бола, қарым-қатынас жасауда эмоциялық тұрғыдан дұрыс қалыптасса, бұл ата-ананың тәрбиені қалыптастыруда жауапкершілікті ұғынуы деуге болады. Баланың жалпы және арнайы қабілеттерінің дамуы, эмоциялық күйлермен байланысты. Демек, сау ұрпақ қалыптастыруда психологиялық ағарту және алдын алу шаралары бойынша отбасылық ахуалдың психологиялық сау қалпы денсаулықтың қалыптасуына әкеледі. Үнемі отбасындағы эмоционалдық қақтығыстар, тұлғалық тұрғыдан адамның енжарлығы ағзадағы зат алмасу бұзылыстарына әкеледі. Адамның өмірдегі қанаттануы мен құлшынысы отбасындағы тәлім-тәрбиеден бастау алады. Жаңа технологиялар бойынша озық үлгідегі тәлім-тәрбие аламыз деп көп жағдайда жасөспірімдердің түрлі білімдерді меңгерудегі діни, жыныстық және т.б. мәселелердің шығуына әкеледі. Кәсіби маман ретінде ұлттық құндылықтарды жоймайтын, керісінше оның тұлға қалыптасуындағы ерекшеліктерін дәріптей, олардың дамуына әсер ететін технологияларды жаңартуымыз қажет. Жаңа технологияларды отбасында дәстүрімізге сәйкес қалыптастыру жас ұрпақтың жаңаша ойлануына, өзіндік психологиялық күйлерді дұрыс бағыттауға, танымдық қалыптасудағы жеке тұлғалық дамуға жол ашу болып табылады. Заманауи білім мәселесі арқылы сау қоғам қалыптасуында еркін ойлауға қабілетті, рухани байлығы мен мәдениеті дамыған тұлғаның қалыптасуы болашақта бәсекелестіктің дамуына әкеледі. Сондықтан қазіргі уақытта ширыққан эмоциясын тежей алмайтын, әртүрлі жағдаяттардан өзін алып шыға алмайтын адамдарға психологиялық көмектер өте қажет. Қазіргі уақыттың негізгі талаптарының бірі жан-жақты дамыған тұлға болу үшін психологиялық өзін-өзі қабылдай алатын, шығармашыл тұлға болу.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Д.В.Люсина, Д.В. Ушакова .Социальный и эмоциональный интеллект:от процессов к измерениям. Издательство Институт психологии РАН.Тип издания сборник научных трудов,2009.
2. Психология:оқу құралы/С.Қ.Бердібаева,Сайлинова К.К, Э.Т. Адилова, Ж. К.Айдосова,І.Қ.Қайратова .- Алматы:Қазақ университеті,2021
- 3.Гоулман Д.Эмоциональный интеллект.-М.:АСТ,2009
- 4.<https://scienceforum.ru/2019/article/2018010866>

РУССКОЯЗЫЧНАЯ АДАПТАЦИЯ МЕТОДИКИ РУМИНАТИВНЫХ РЕАКЦИЙ ДЛЯ ПИЩЕВЫХ РАССТРОЙСТВ RRS-ED

*Клиническая психология, магистрант 2 курса Саутбаев Е. Е.
Научный руководитель: к. психол.н., ст. преподаватель Кудайбергенова С.К.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация: Целью данной статьи является оценка надежности и валидности русскоязычной адаптации методики руминативных реакций для пищевых расстройств (RRS-ED), переведенной с английского и апробированной на выборке из 71 студента высших учебных заведений РК.

Ключевые слова: пищевое поведение, руминации, руминативные реакции, русскоязычная адаптация, brooding, reflection.

Современные теоретические и практические подходы в психологической и психиатрической науке, такие как когнитивно-поведенческая психотерапия или рационально-эмотивно-поведенческая психотерапия, рассматривают формирование некоторых внутренних убеждений личности как ключевой фактор развития тех или иных расстройств психики человека. Другими словами, негативные мысли и убеждения напрямую вызывают соответствующие им негативные чувства и переживания и последующие изменения в поведенческих реакциях, составляя при этом картину психического заболевания. Данное направление исследований развито очень широко. Тем не менее, малоизученным остается вопрос о побочных мыслительных процессах и поведении, вызванных ранее существующими переживаниями.

Впервые эти процессы были изучены американским психологом Сьюзен Нолен-Хуксема. В контексте исследований депрессивных расстройств она предложила термины руминация (rumination) и руминативная реакция (ruminative response). В рамках своей теории стилей реагирования (RST) она концептуализировала руминативные реакции как «поведение и мысли, которые сосредотачивают внимание на симптомах депрессии и на последствиях этих симптомов» (стр. 569) [3]. Ученая разработала шкала руминативных реакций для депрессии

(RuminativeResponseScale), которая имеет две подшкалы: задумчивость (brooding) и рефлексия (reflection).

Исследования Нолен-Хуксема показали, что пациенты, склонные к постоянным руминативным реакциям, имеют более стойкие симптомы депрессии. Вместо формирования новых положительных убеждений или отвлечения от старых, «руминаторы» имеют постоянный мыслительных фокус на своих симптомах, причинах своей депрессии, проводя постоянный анализ [2, 3].

В последующих своих работах Нолен-Хуксема также обнаружила наличие руминативных реакций у девочек-подростков страдающих расстройствами пищевого поведения [4, 5]. Более детально данную тему раскрыли британские ученые Ф. Каудри и Р. Парк. Исследовав руминативные реакции у пациентов с расстройствами пищевого поведения, они адаптировали шкалу руминативных реакций Нолен-Хуксема для расстройств пищевого поведения (RuminativeResponseScaleforEatingDisorders, RRS-ED) [1].

Каудри и Парк адаптировали вопросы опросника таким образом, чтобы они фокусировались на проблемах питания и восприятия собственного тела. Опросник включает в себя 9 вопросов, 6 вопросов субшкалы задумчивость (brooding) и 3 вопроса субшкалы рефлексия (reflection). Варианты ответа представлены в шкале Лайкерта: «почти никогда», «иногда», «часто», «почти всегда» и им соответствуют баллы от 1 до 4.

Субшкала задумчивости включает в себя утверждения касающиеся общей озабоченности проблемами питания и контроля веса/фигуры и имеют общую выраженную тенденцию на вопросе «почему я?». Субшкала рефлексии имеет ориентацию на решение проблемы и включает утверждения о поведении и мыслях направленных на анализ причин проблем с питанием и телом. Однако в отличии от адаптивных стратегий совладания с чувствами, реструктуризации негативных убеждений и поведенческой активации, руминации не являются примерами активного решения жизненных проблем, а лишь инертным состоянием, которое усиливает связь между негативными мыслями и дисфункциональным пищевым поведением.

Новая шкала имеет хорошую внутреннюю согласованность, высокий уровень валидности при сравнении с другими шкалами пищевого поведения и значительную ретестовую надежность [1].

Данная методика ранее не была переведена на русский язык апробирована на русскоязычной аудитории. В рамках исследования пищевого поведения студентов Республики Казахстан мы перевели данный опросник и протестировали его выборке респондентов.

Перевод был осуществлен в несколько этапов в соответствии с требованиями к адаптации опросников. На первом этапе был произведен первичный перевод двуязычным психологом, свободно владеющим и русским и английским языками. Для перевода был использован ассиметричный метод с целью максимального сохранения соответствия оригиналу, жертвуя в какой-то степени доступностью русскоязычного разговорного стиля. На следующем шаге первичный перевод был передан пяти двуязычным психологам, не знакомым с оригиналом опросника, которые, в свою очередь, произвели обратный перевод на английский язык. Затем была проведена сверка обратного перевода с оригиналом. Обратный перевод был произведен еще один раз для достижения максимального соответствия. Особенно грубых различий выявлено не было.

Методика была апробирована в онлайн-опросе в рамках исследования посвященному изучению пищевого поведения студентов высших учебных заведений Казахстана. В опросе участвовал 71 студент: 60 из которых – женщины, 11 – мужчины. Средний возраст участников составил 19,99 лет с размахом от 17 до 44 лет.

Итоговый вариант перевода включил в себя целые вопросы:

1. Думаете, «почему я не могу лучше совладать со своим питанием».
2. Думаете, «почему у меня есть проблемы с контролем своего питания, веса и/или фигуры в то время, как у других таких проблем нет».
3. Думаете, «почему я имею такие проблемы с моим питанием, весом и/или фигурой».
4. Думаете, «почему я всегда реагирую на еду таким способом».
5. Думаете о недавнем приеме пищи, желая, чтобы он прошел лучше.
6. Рассматриваете свою личность, чтобы понять почему вы должны пытаться контролировать свое питание, вес и/или фигуру.

7. Уходите в одиночестве и думаете почему вы пытаетесь контролировать ваше питание, вес и/или фигуру.

8. Выписываете то, что вы думаете о вашем питании, весе и/или фигуре и анализируете это.

9. Идете куда-нибудь в одиночестве, чтобы подумать о ваших чувствах касательно питания, веса и/или фигуры.

Вопросы с 1 по 6 относятся к субшкале задумчивость/brooding, вопросы с 7 до 9 относятся к субшкале рефлексия/reflection.

Надежность русскоязычной версии RRS-ED была подтверждена с помощью коэффициента α -Кронбаха, значение которого составило 0,947 и вошло в диапазон высоких показателей внутренней согласованности шкалы. Средняя межэлементная корреляция составила 0,663, что является немного завышенным и может говорить о том, что вопросы дублируют друг друга или слишком похожи.

Таблица 3 Внутренняя согласованность шкал

Субшкала	Количество элементов	α -Кронбаха	Средняя межэлементная корреляция
Общая	9	0,947	0,663
Brooding/Задумчивость	6	0,947	0,748
Reflection/Рефлексия	3	0,783	0,537

Конвергентная валидность была оценена через корреляционный анализ шкалы с субшкалами Шкалы Оценки Пищевое Поведения (EDI) (См. Таблицу 2). Корреляция была измерена с помощью метода ранговой корреляции Спирмена. RRS-ED имеет значительные уровни корреляции со всеми субшкалами ШОПП за исключением шкалы недоверия в межличностных отношениях.

Таблица 4 Показатели корреляции Спирмена для RRS-ED и ШОПП

Субшкалы ШОПП \ Субшкалы RRS-ED	Стремление к худобе	Булимия	Неудовлетворенность телом	Неэффективность	Перфекционизм	Недоверие в межл. отношениях	Интерцептивная некомпетентность
Общая	0,698**	0,626**	0,566**	0,452**	,291*	0,113	0,486**
Brooding/Задумчивость	0,702**	0,631**	0,573**	0,461**	0,290*	0,141	0,477**
Reflection/Рефлексия	0,587**	0,533**	0,451**	0,370**	0,201	0,006	0,420**

Примечание: **. $p < .01$; *. $p < .05$.

В регрессионных моделях, представленных в Таблице 3 задумчивость/brooding является статистически значимым предиктором подшкал ШОПП. В модель также были включены возраст, пол, и общая шкала выраженности дисфункциональных эмоций Лихи. Субшкалы перфекционизм

и недоверие в межличностных отношениях не имели предиктивной способности по отношению к субшкалам ШОПП.

Таблица 5 Регрессионные модели

Модель №/Зависимая переменная	R2	F	Значимость
1. Стремление к худобе	.397	8.693	p<.001
2. Булимия	.232	4.524	p<.01
3. Неудовлетворенность собственным телом	.357	7.480	p<.001
4. Неэффективность	.394	8.578	p<.001
5. Интероцептивная некомпетентность	.489	10.212	p<.001

Данные регрессионного анализа подтверждают гипотезу значительного вклада руминативных реакций, а точнее компонента задумчивости в формирование расстройств пищевого поведения. Субшкала рефлексии не проявила предиктивной/эксplanаторной способности в представленных регрессионных моделях пищевого поведения.

Социально-демографические особенности показателей RRS-ED выявлены не были в виду небольшого размера и маленького разнообразия выборки исследования. Тем не менее, сравнение независимых выборок по методу U Манна-Уитни не показало статистически значимых различий в руминативных реакциях между мужчинами и женщинами.

В заключении можно сделать предварительный вывод о психометрической обоснованности русскоязычной адаптации шкалы руминативных реакций. Шкала имеет высокий уровень надежности выше 0,900, что говорит о значительном уровне внутренней согласованности. Конструктивная валидность доказана статистически значимыми уровнями корреляции руминаций со шкалой оценки пищевого поведения (ШОПП). Валидность также подтверждается регрессионным анализом, где задумчивость/brooding является значимым предиктором компонентов ШОПП. Тем не менее, полученных данных, очевидно, пока недостаточно, чтобы сделать более уверенные выводы в виду гомогенности представленной выборки студентов с низким размахом возраста и проживающих преимущественно в г. Алматы. Кроме того, корреляционный анализ с другими родственными шкалами, эксplanаторный факторный анализ, а также большее количество представителей мужского пола в потенциальных будущих исследованиях могли быть более полезны для подтверждения существующих результатов.

Список литературы:

1. Cowdrey F. A., Park R. J. Assessing rumination in eating disorders: Principal component analysis of a minimally modified ruminative response scale // *Eating Behaviors*. 2011.
2. Nolan S. A., Roberts J. E., Gotlib I. H. Neuroticism and ruminative response style as predictors of change in depressive symptomatology // *Cognitive Therapy and Research*. 1998.
3. Nolen-Hoeksema S. Responses to Depression and Their Effects on the Duration of Depressive Episodes // *Journal of Abnormal Psychology*. 1991.
4. Nolen-Hoeksema S., Jacobs R. Adaptive and maladaptive forms of rumination and self-reflection: Tests of different theories. // Unpublished manuscript. 2007.
5. Nolen-Hoeksema S., Wisco B. E., Lyubomirsky S. Rethinking Rumination // *Perspectives on Psychological Science*. 2008.

ОБЗОР И АНАЛИЗ ТЕМАТИКИ СОВРЕМЕННЫХ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ЗАРУБЕЖНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Клиническая психология, магистранты 1 курса Старчикова А.А., Болатова А.М.

Аннотация: В статье представлен обзор зарубежных исследований, посвященных экспериментальным исследованиям в психологии. Проведен анализ тематик исследований по странам-лидерам по количеству научных публикаций.

Ключевые слова: экспериментальная психология, современные исследования.

Принято считать, что история экспериментальной психологии берет свое начало с 1879 года, когда Вильгельм Вундт создал первую в мире лабораторию экспериментальной психологии в Лейпциге в 1879 г., преобразованную после в институт. С развитие психологической науки тенденции экспериментальной психологии сменялись в зависимости от происходящего в мире.

Двадцатые годы нашего столетия щедро одали жителей планеты разными непростыми событиями, в число которых вошла пандемия, весомо отразившаяся на психическом состоянии человечества; война, продолжающаяся уже больше года, недавнее землетрясение в Турции, унесшее более 50 000 жителей страны. Безусловно, разного рода событий, произошедших в мире, было немало. Что привлекает внимание психологов к изучению данных тем и психоэмоциональных состояний человека в разные периоды проживания подобного рода вызовов.

В данной статье мы задались вопросом: что изучают зарубежные коллеги сегодня? На каких основных темах построен их интерес?

Нами был проведен обзор двух крупнейших баз данных современных исследований:

1. Единая библиографическая и реферативная база данных рецензируемой научной литературы, созданная академическим издательством Elsevier – Scopus;
2. сервис поиска научной литературы, индексирующий информацию из тысяч журналов, хранилищ препринтов, книг, диссертаций и прочих научных публикаций – Google Scholar (Google Академия).

Актуальность данной темы заключается в том, что на сегодняшний день нет источника, который проводил бы анализ современных исследований в экспериментальной психологии, что позволит казахстанским молодым и опытным ученым иметь понимание направлений экспериментов в области психологии, а также иметь возможность брать в работы актуальные задачи психологии для изучения ситуации в родной стране.

Обзор тематики современных экспериментальных исследований в зарубежной психологии позволил нам просмотреть около тысячи статей на тему экспериментальной психологии.

По запросу экспериментальная психология в базе Scopus за 2022-2023 годы было отображено на 05 февраля 1255 статей, по данным на 11 марта 2023 года – 2464 статьи. Большая часть на английском языке. Аналогичный запрос в сервисе Google Scholar за 2022-2023 года выдал 21 400 результатов. Однако, провести обзор каждого материала не предоставляется возможным и Google Scholar к сожалению, не позволяет провести анализ через фильтрацию данных.

1345 статей в базе Google Scholar имеет открытый доступ для ознакомления.

356 статей опубликовано с января текущего года.

В топ 10 стран – лидеров по количеству публикаций вошли:

1. Соединенные Штаты – 604 статьи;
2. Китай – 445 статей;
3. Объединенное Королевство – 222 статьи;
4. Германия – 181 статья;
5. Австралия – 113;
6. Испания – 113;
7. Италия – 112;
8. Нидерланды – 112;
9. Канада – 109;
10. Франция – 82.

Интересно отметить, что по данным на начало марта лидирующей страной по публикациям был Китай. К середине марта первое место закреплено за Соединенными Штатами. Казахстанскими учеными опубликовано за данный период 20 статей.

Для понимания причин данной статистики необходимо смотреть не только на размер населения страны и уровень развития науки психологии, но и на источники финансирования для экспериментальных исследований.

Научные исследования в Соединенных Штатах финансируются из различных источников, включая федеральное правительство (через такие учреждения, как Национальные институты здравоохранения и Национальный научный фонд), частные фонды (такие как Фонд Билла и Мелинды Гейтс и Фонд Говарда Хьюза) и частный сектор (например, фармацевтические и технологические компании). Эти источники обеспечивают финансирование через гранты, контракты и другие механизмы для поддержки фундаментальных и прикладных исследований в различных областях.

Принято считать, что в Соединенных Штатах частный сектор выделяет большую часть средств на научные исследования. Большая часть этого отраслевого финансирования академических исследований направляется на прикладные исследования [1].

Научные исследования в Китае в основном финансируются правительством через различные агентства, такие как Национальный фонд естественных наук Китая, Академия наук Китая и Министерство науки и технологий [2]. Частные компании и фонды также финансируют исследовательские проекты в Китае. Кроме того, некоторые университеты и исследовательские институты получают финансирование из зарубежных источников [3].

В связи с этим, не удивительно, что Китай периодически перенимает лидирующую позицию по количеству экспериментальных исследований, в том числе в области психологии.

Научные исследования в Европе финансируются из различных источников, включая национальные правительства [4], Европейский союз, частные фонды, некоммерческие организации и частные компании. Механизмы финансирования могут включать гранты, контракты, субсидии и пожертвования [5].

Как выглядит финансирование науки в нашей стране? Научные исследования в Казахстане в основном финансируются государством через Министерство образования и науки. Другие источники финансирования включают гранты международных организаций, частных фондов и корпоративных спонсоров. Кроме того, некоторые университеты и научно-исследовательские институты в Казахстане также получают финансирование из собственных благотворительных фондов или в рамках сотрудничества с международными партнерами.

Значимость государственного и частного финансирования невозможно не принимать во внимание при анализе количества экспериментальных исследований в разных странах.

Проводя анализ современных экспериментальных исследований в зарубежной психологии нами выделены основные направления трех континентов: Северная Америка (США, Канада), Азия (Китай), Европа, по количеству статей в базе Scopus за 2022-2023 годы.

Во время проведения непосредственного анализа выделенных нами исследований можно заметить тенденции в предпочтении выбора отрасли (тематики) исследований. Например, исследования коллег из Соединенных Штатов выделяются тем, что они прикладные и часто затрагивают житейские вопросы: отношения человека с весом тела: «Изучение вклада аффективных конструкций и interoцептивного осознания в ощущение полноты» [8]. Посредством проведения экспериментальных исследований, ученые нацелены изучать проблемы, с которыми люди сталкиваются каждый день на регулярной основе, помогая тем самым улучшить качество жизни населения.

Американскими учеными уделяется внимание вопросам возрастной психологии [9], а также детско-родительским отношениям [10].

Также ученые Соединенных Штатов не оставляют без внимания изучение психологических особенностей и причинно-следственных связей в поведении лиц, лишенных свободы, что говорит о внимании к человеку как к личности вне зависимости от образа его жизни [11, 12].

Также наше внимание привлекло то, что некоторые исследования проводились на небольшие группы испытуемых. Наименьшее количество участников – 5 человек [13].

В целом вопросы, рассматриваемые и изучаемые в современных экспериментальных исследованиях американских коллег уделяют большое внимание прикладным направлениям и затрагивают волнующие сегодня вопросы для общества.

В противовес такой тенденции в странах Северной Америки мы видим, что в Азии, в частности в Китае, исследования экспериментальной психологии чаще всего более узконаправлены. Предпочтения отдаются изучению конкретных феноменов, при этом зачастую оторванных от влияния на реальный мир. В общих чертах, углубляясь в тематику Китайских исследований

экспериментальной психологии, прослеживаются четкие рамки и недостаток нестандартного мышления. Так же очень важно отметить, что количество испытуемых в Китайских исследованиях на значительный порядок выше, чем в Европе или Соединенных Штатах. Например 819 участников в исследовании «Влияния эмоций и семантической взаимосвязи на память распознавания: поведенческие и электрофизиологические доказательства» [14] или 1089 участников в исследовании «Удовлетворенности работой китайских учителей идеологии и политики, любовь к педагогике и их профессиональный успех» [15].

Европейские исследования того же периода (2022-2023гг), как и Американские, направлены на решение социальных вопросов, однако, наблюдаются предпочтения в сторону определенных возрастных категорий (дети и люди пенсионного возраста): «Внимательность предотвращает депрессию и психопатологию у пожилых людей с болезнью Альцгеймера легкой и умеренной степени тяжести: рандомизированное клиническое исследование» [16].

Если же говорить об общих тенденциях преобладающих в выборе тем исследований на выделенных нами трех континентах, то подавляющее множество было о разных аспектах влияния COVID-19 на общество. Каждая третья прочитанная нами статья так или иначе затрагивала последствия пандемии в частности, и вируса в целом. Примером таких исследований может быть: «Влияние COVID-19 на отношение к бедности и неравенству» (США) [17]; «Психологическое воздействие карантина в связи с пандемией COVID-19: обзор и мета-анализ лонгитюдных исследований и естественных экспериментов» (Англия) [18] или «Представьте свою карьеру после пандемии COVID-19»: Онлайн-тренинг по групповому консультированию по вопросам карьеры для студентов университетов» [19]. Настоящий факт свидетельствует о том, что несмотря на разные культурные особенности и возможности эффективная адаптация к нынешней ситуации в связи с распространением вируса стоит в приоритете у ученых со всего мира.

Также хочется отметить, что большое количество исследований посвящены изучению нейропсихологии. Исследования работы мозга предположительно будут основным направлением в ближайшие годы в современных экспериментальных исследованиях психологии.

На основании изложенных фактов мы можем сделать вывод о том, что отрасль экспериментальной психологии находится на стадии наибольшего развития на сегодняшний день. Этому развитию благоприятно способствует фактор глобализации. Об этом свидетельствует наличие многих исследований, написанных в сотрудничестве сразу несколькими странами на разных частях мира. При грамотном использовании ресурсов и возможностей данных нам технологическим прогрессом, экспериментальная психология не только зарубежного калибра, но и Казахстана внесет ощутимый вклад в развитие общества в разнообразных сферах.

Список использованной литературы:

1. Завгородняя В. В., Ишина И. В. Налоговые льготы как инструменты косвенной государственной поддержки научно-исследовательских работ: российский и зарубежный опыт [Текст] / В. В. Завгородняя, И. В. Ишина // Экономика и предпринимательство. 2016. № 11–2 (76–2). С. 126–131.
2. Закон Китайской Народной Республики «О научно-техническом прогрессе» [Электронный ресурс]. — Электронные текстовые данные. — 2 июля 1993 г. — Режим доступа: <http://www.wipo.int/wipolex/ru/details.jsp?id=6586>.
3. Chinese Academy of Sciences [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://english.cas.cn/institutes/research_bodies/.
4. Our plan for grow science and innovation [Электронный ресурс]: Department for Business, Innovation & Skills and HM Treasury. — Электронные текстовые данные. — 17 декабря 2014 г. — Режим доступа: <https://www.gov.uk/government/publications/our-plan-for-growth-science-and-innovation>.
5. Черноморова Т. В. [Электронный ресурс]: Т. В. Черноморова, Великобритания: Инновационная политика и методы ее реализации. — Электронные текстовые данные. — Режим доступа: [APE_2013_1_Chernomorova.pdf](http://ape_2013_1_Chernomorova.pdf).
6. United Kingdom [Электронный ресурс]: Policy Research and Development. — Электронные текстовые данные. — Режим доступа: <http://www.bis.gov.uk/policies/innovation>.
7. Higher Education Funding Council for England [Электронный ресурс]: Guide to funding 2016–17: How HEFCE allocates its funds. — Электронные текстовые данные. — Режим доступа: <http://www.hefce.ac.uk/pubs/year/2016/201607/>.

8. Morales C. et al. Exploring the contributions of affective constructs and interoceptive awareness to feeling fat //Eating and Weight Disorders-Studies on Anorexia, Bulimia and Obesity. – 2022. – С. 1-9.
9. Spadoni A. D. et al. Contribution of early-life unpredictability to neuropsychiatric symptom patterns in adulthood //Depression and anxiety. – 2022. – Т. 39. – №. 10-11. – С. 706-717.
10. Imam A. A. Remarkably reproducible psychological (memory) phenomena in the classroom: some evidence for generality from small-N research //BMC psychology. – 2022. – Т. 10. – №. 1. – С. 1-16.
11. Aristizábal L. A. Codependency in the relations of couples of imprisoned women //Social Sciences. – 2020. – Т. 9. – №. 11. – С. 189.
12. Messina N. P. An Experimental Study of the Effectiveness of a Trauma-Specific Intervention for Incarcerated Men //Journal of Interpersonal Violence. – 2023. – Т. 38. – №. 3-4. – С. 3088-3112.
13. Greer B. D. et al. Further evaluation of treatment duration on the resurgence of destructive behavior //Journal of applied behavior analysis. – 2023. – Т. 56. – №. 1. – С. 166-180.
14. Han M. et al. Effects of emotion and semantic relatedness on recognition memory: Behavioral and electrophysiological evidence //Psychophysiology. – 2023. – Т. 60. – №. 1. – С. e14152.
15. Li Y., Wang X. Chinese ideological and political teachers' job satisfaction, loving pedagogy, and their professional success //Frontiers in Psychology. – 2022. – Т. 13.
16. Quintana-Hernández D. J. et al. Mindfulness Prevents Depression and Psychopathology in Elderly People with Mild to Moderate Alzheimer's Disease: A Randomized Clinical Trial //Journal of Alzheimer's Disease. – 2022. – №. Preprint. – С. 1-11.
17. Wiwad D. et al. Recognizing the impact of COVID-19 on the poor alters attitudes towards poverty and inequality //Journal of experimental social psychology. – 2021. – Т. 93. – С. 104083.
18. Prati G., Mancini A. D. The psychological impact of COVID-19 pandemic lockdowns: a review and meta-analysis of longitudinal studies and natural experiments //Psychological medicine. – 2021. – Т. 51. – №. 2. – С. 201-211.
19. Zammiti A. et al. "Imagine Your Career after the COVID-19 Pandemic": An Online Group Career Counseling Training for University Students //Behavioral Sciences. – 2023. – Т. 13. – №. 1. – С. 48.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ СТУДЕНТТЕРДІҢ ФРУСТРАЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘСЕЛЕСІ

Педагогика және психология, 1 курс докторанты Тохтаров А. М.

Ғылыми жетекші: Ph.D., профессор Южел Гелишили

І. Жансугуров атындағы Жетісу университеті

Аннотация: Фрустрация деп — тұлғада еңсерілмейтін қиындықтардан туындаған және мінез-құлықтың ерекшеліктері мен күйзелістерінде көрініс беретін психикалық күй. Фрустрациялық күй адамда түрлі мінез-құлық өзгерістерімен сипатталады, мәселен, өкпе, реніш, мұң, өкініш, торығу, ашу, булығы, жабығу, жабырқау, қамығу, аңсау, қайғы, зар, кінә сынды эмоциялы күйлер арқылы көрініс береді. Фрустрацияға реакция ретінде көбінесе жоспарсыз, мақсатсыз және ретсіз қозғалыстар, апатия, агрессия мен деструкция, стереотипизация, регрессия орын алуы мүмкін.

Фрустрацияның даму салдары ретінде мінез-құлық көрінуі мүмкін (экстрапунитивті, интрапунитивті, импунитивті). Мотивтектілік пен мінез-құлықтың ұйымдастырылуы фрустрациялық күйдің даму дәрежесінің көрсеткіштері ретінде есептеледі.

Осы тұрғыда психологиялық қызмет көрсетудің аса маңызды бағытарының бірі - фрустрациялық жағдайға тап болғанда психологиялық қолдау, мәселелден шығу жолын таба алмай қиналған жанға адастырмайтын темірқазық іспетті болуы керек.

Кілт сөздер: Фрустрация, күй, қарым-қатынас, жағдай, психология.

Белгілі бір жағдайларда өмірдегі қиындықтар мен мүмкін сәтсіздіктер адамның психикалық күйзеліс пен мазасыздық жағдайларын ғана емес, сонымен бірге фрустрация жағдайларын да тудыруы мүмкін[1]. Фрустрациялық жағдайларда жағдайлардың күтпеген өзгеруі субъектілерде көбінесе жұмыстың баяулауына немесе сапалық нашарлауына әкеледі. Егер біз интроспективті көрсеткіштерді ескеретін болсақ, онда бұл жағдайда тандану, мазасыздық сияқты компоненттер бар.

Шарттардың өзгеруі субъектілерді біршама таңғалдырады, оларда қалыптасқан орнатуды бұзады және бұл оларды белгілі бір дәрежеде алаңдатады[2]. Дегенмен, фрустрацияны өмірдегі қиындықтарға және осы қиындықтарға реакцияларға қатысты төзімділік тұрғысынан қарастырған жөн.

Фрустрация-белгілі бір мақсатқа жету жолында нақты немесе шешілмейтін кедергілер болған кезде пайда болатын сәтсіздік тәжірибесінің психикалық жағдайы. Психологиялық стресстің бір түрі ретінде қарастыруға болады.

Адамға қатысты ең жалпы түрдегі фрустрация сананың, іс-әрекеттің және қарым-қатынастың бұзылуында көрінетін және объективті түрде шешілмейтін немесе субъективті түрде ұсынылатын қиындықтармен мақсатты мінез-құлықты ұзақ уақыт блоктау нәтижесінде пайда болатын күрделі эмоционалды-мотивациялық мемлекет ретінде анықталуы мүмкін. Байқауымызша, фрустрация қарым-қатынаста жағымсыз күйде көрініс табады. Негізінен қарым-қатынасқа көптеген факторлар әсер етеді.

Қарым-қатынаста адамның әртүрлі белсенділігі, оң немесе теріс сипаты бар қатынасы көрінеді. Қарым-қатынас мәселесі психологиялық және педагогикалық теориямен аз қамтылған, бірақ ол адамдардың өзара әрекеттесу процесінде үнемі маңызды болып қана қоймайды, сонымен қатар адамның қарым-қатынасы мен әрекеттесуінде маңызды рөл атқарады. Табиғи-бұл оң немесе теріс қатынастардың параллелизмі және формасы ретінде.

Әлеуметтік қажеттілік кейде адамды тәуелсіз, кейде көзқарасқа қайшы қарым-қатынасқа мәжбүр етеді. Осыған байланысты тұрақты және жалпыланған адамның мінез-құлқындағы мұндай өзгерістер педагогикалық және клиникалық маңызы бар кейіпкердің көрінісі мен диалектикалық маңызды көрінісіне айналады[3]. Бұндай қарым-қатынастар адам өміріндегі фрустрациялық жағдайларда көп етек алады. Енді фрустрация қай уақытта, қалай көрініс табады?

Фрустрация жеке маңызды мотив қанағаттандырылмаған немесе оның қанағаттануы тежелген кезде көрінеді, ал қанағаттанбау сезімі белгілі бір адамның "төзімділік шегінен" асатын ауырлық дәрежесіне жетеді және тұрақтандыру тенденциясын көрсетеді.

Фрустрация күйінің пайда болу жағдайларына:

1) қажеттіліктің белсенділік көзі, қажеттіліктің нақты көрінісі мотиві, мақсаты және бастапқы іс-қимыл жоспары ретінде болуы;

2) қарсылықтың болуы (кедергілер-фрустратор). Өз кезегінде кедергілер келесі түрлер болуы мүмкін:

а) пассивті сыртқы қарсылық (қарапайым физикалық кедергінің, мақсатқа жету жолындағы кедергінің болуы; объектінің уақыт пен кеңістіктегі қашықтық қажеттілігі);

б) белсенді сыртқы қарсылық (тыйым салулар мен қауіп-қатерлер, егер субъект оған тыйым салынған нәрсені жасаса немесе жалғастыра берсе);

в) пассивті ішкі қарсылық (саналы немесе бейсаналы кемшіліктер кешені; талаптардың жоғары деңгейі мен орындау мүмкіндіктері арасындағы белгіленген, күрт алшақтықты жүзеге асыра алмау);

г) белсенді ішкі қарсылық (өкініш: мақсатқа жету үшін таңдаған құралдарым ақталды ма, мақсат өзі моральдық ма).

Адам қарым — қатынасқа әрқашан тұлға ретінде кіретіндіктен, оны басқа адам — қарым-қатынас серіктесі-тұлға ретінде қабылдайды[5]. Осылайша, фрустрацияның пайда болуы, оның ауырлығы тек объективті жағдайлармен ғана емес, сонымен қатар тұлғаның сипаттамаларына, оның төзуге "қабілетіне" байланысты. Қандай да бір себептермен өмірлік стереотиптер өзгерген кезде, әдеттегі қажеттіліктер жиынтығын қанағаттандырудың бұзылуы жиі кездеседі. Нәтижесінде фрустрациялардың жиынтығы пайда болуы мүмкін.

Өмірлік қиындықтарды жеңе білу, өзіндік мінез-құлық стратегияларын дамыту және әртүрлі проблемаларға қарым-қатынас жасау бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтпайды. Бұл мәселенің ерекше аспектілерінің бірі-қиын жағдайларда адамның мінез-құлқын зерттеу және оның белгілі бір ситуацияға бейімделуі [6]. Фрустрациялық жағдайларға бейімделу неғұрлым сәтті болса, қажеттіліктердің әдеттегі кешені тезірек қайта құрылады, адамға бір нәрседен бас тарту оңайырақ болады. Кейде бұл тең қажеттіліктер, және олардың әрқайсысы жоғалтқысы келмейді, бірақ жағдайлар бір нәрсені құрбан етуге мәжбүр етеді. Белгілі бір қажеттілікті қанағаттандыру қолайсыз салдарға алып келеді немесе, керісінше, жағымсыз жағдайларды алдын-ала жеңумен байланысты және т. б.

Егер адамның фрустрациясы жиі қайталанса, онда оның жеке басы деформациялық ерекшеліктерге ие болуы мүмкін: агрессивтілік, қызғаныш, ашу немесе іскерлік оптимизм мен

шешілмеу, летаргия, немқұрайдылық, бастамашылдықтың болмауы ; қатаңдық және т. б. Іс-әрекетті өзгерту арқылы фрустрация жағдайынан жеке шығу табандылықты, еңбекқорлықты, табандылықты, ұйымшылдықты, мақсаттылықты жоғалтуға әкеледі.

Бір жағынан, фрустрация мен мазасыздық психикалық күйлері еңбек, қарым-қатынас және білім саласындағы адам қызметінің сәттілігі мен өнімділігін анықтайтын маңызды субъективті фактор ретінде әрекет етеді және әртүрлі жұмыс түрлерінің тиімділігі мен сапасына айтарлықтай әсер етеді. Осыған байланысты әлеуметтік фрустрацияға басты назар аудару керек.

Әлеуметтік фрустрация адамдардың қажеттіліктерін бірнеше рет қанағаттандыру кейбір кедергілерге тап болған кезде пайда болады. Көңіл-күйдің күйі бар, онда адам өзінің қалаған нәрсесінен айырылғанын сезінеді. Нәтиже-агрессияның қайнар көзіне айналған немесе біреуге, тіпті өзіне де берілген агрессияға қарсы бағытталған. Байқағанымыздай фрустрация ешқандай өзгерген жоқ, көбінде жауабы агрессия болып келеді [7].

Жақында отандық психологиялық ғылымның әртүрлі салаларын ұсынатын ғалымдар проблемалар шеңберіне үлкен қызығушылық танытты, олар шешілгеннен кейін бәрі бірге феноменологияны, қарым-қатынас заңдылықтары мен тетіктерін толығымен қамтуға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, қарым-қатынасты қызметтің ерекше түрі ретінде сипаттай отырып, онсыз адамның тұлға ретінде де, қызмет субъектісі ретінде де, жеке индивидуалдылық ретінде де толыққанды дамуы мүмкін емес екенін көру керек. Егер бұл даму процесі біржақты қарастырылмаса және оны нақты бағаласа, онда адамның барлық модификацияларындағы объективті әрекеті және оның басқа адамдармен қарым-қатынасы өмірмен тығыз байланысты және іс жүзінде олардың ешқайсысы екіншісіз өмір сүре алмайды

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Левитов Н. Д. О психических состояниях человека // Просвещение.-1964.-С. 195.
2. М.К. Акимова, М.М. Мишина, Г.С. Перевощикова Учет особенностей проявления эмоциональной сферы студентов в процессе профессионального воспитания // Вестник ТвГУ. Серия "Педагогика и психология". 2019. Выпуск 3(48). С. 6-177.
3. Т. П. Пушкина Медицинская психология(Методические указания) // Новосибирск: Научно-учебный центр психологии НГУ.-1996.-С. 94
4. Л.И. Дементий Фрустрация: Понятие и диагностика // Учеб.-метод. пособие: Для студентов специальности 020400 «Психология». – Омск: Изд-во ОмГУ, 2004. – С. 6.
5. Leonard Berkowitz Frustration-Aggression Hypothesis: Examination and Reformulation, University of Wisconsin—Madison, Psychological Bulletin 1989, Vol. 106, No. 1, 59-73
6. Эрбегеева А.Р. психологическая поддержка студентов, находящихся в состоянии фрустрации // (на примере студентов педагогического вуза) диссер. на с. уч.сте. канд. психо. н. Самара.- 2009.-С. 24.
7. Левитов Н.Д. Фрустрация как один из видов психических состояний // Вопросы психологии. – 1967. – №6. – С. 118–129.

КОЛЛЕДЖЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУІНІҢ КРИТЕРИЙЛЕРІ МЕН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ МӘСЕЛЕСІ

Психология, 2 курс магистранты Төлеубаева М.С.

Ғылыми жетекшісі: психол.ғ.к., қауымд. профессор Мырзатаева Б.П.

«Тұран» университеті

Андатпа. Мақалада студенттердің оқу ортасына табысты бейімделуіне әкелетін тұлғалық өсуінің бәсекеге қабілетті мамандар даярлауда алатын орны және әлеуметтенуі жан-жақты қарастырылған.

Бейімделу үдерісі барысында студенттердің бойында кәсіби іс-әрекетіне қажетті әлеуметтік қасиеттердің даму критерийлері мен көрсеткіштеріне сипаттама жасалған. Сонымен қатар, олардың оқу орнына бейімделу ерекшеліктері туралы негізгі көзқарастар талданып, колледж студенттерінің кәсіби-тұлғалық дамуының факторы ретінде психологиялық қолдау қарастырылады.

Кілт сөздер: бейімделу, әлеуметтік-психологиялық бейімделу, бейімделу критерийлері, студент, колледж, психологиялық қолдау.

Қазіргі таңдағы әлемде болып жатқан өзгерістер, білім беру жүйесіндегі трансформациялар білім алушы жастардың оқу орнына тез және табысты бейімделуінде қиындықтар тудыруда. Психология және педагогика саласындағы ғалымдар студенттердің жоғары оқу орнындағы кәсіби дайындығының тиімділігін жоғарылату жолдарын зерттеумен айналысады. Алайда колледждегі, яғни арнайы орта оқу орындарындағы студенттердің дайындығы, тұлғалық қалыптасуы мен оқу орнына әлеуметтік-психологиялық бейімделу мәселесі жеткілікті зерттелмеген. Бейімделу мәселесі психология және педагогика ғылымдарының бұрыннан келе жатқан мәселесі болғанымен де, өзінің өзектілігін бүгінгі күнге дейін жоймаған.

Жалпы, студенттердің әлеуметтік-психологиялық бейімделуі білім берудің іргелі сұрақтарының қатарына жатады. Себебі студенттердің оқу үдерісіне бейімделуінің сәтті болуынан оның мамандануы жақсыжүріп, қоғамдық ортаға енуі мен ондағы тұлғалық қалыптасуы сәтті жүзеге асады.

Орта арнаулы оқу орындарының тек білім мен дағдыларды беруге ғана бағдарлануы, студенттердің оқу ортасына табысты бейімделуіне әкелетін тұлғалық өсуіне жағдай жасамайды. Ал бұл болса, қазіргі қоғамдағы жоғары бәсекелестікке қабілетті тұлғаларды қалыптастыру сияқты уақыт талаптарына қайшы келеді.

Бүгінгі таңда орта және кәсіптік мектептің көптеген түлектері жақсы білімге ие, ғылым мен техниканың соңғы жетістіктерін жақсы біледі, бірақ олардың көбі бәсекелестіктің күрделі жағдайларына бейімделуде, өндірістің үнемі жаңартылып отыруы кезінде түрлі қиындықтарға тап болады. Себебі бұл жағдайда субъекіден өз бетінше шешім қабылдау, жауапкершілік алу, ұтқырлық, өндірістік үрдіске қатысушылармен іскерлік қарым-қатынасқа түсе білу қабілеттері мен қасиеттері, сондай-ақ үнемі өзін-өзі тәрбиелеуін жетілдіріп отыруы қажет.

Студенттің білімді меңгеруі мен білім алуға деген қызығушылығына және оның үлгерімінің жоғары дәрежеде болуына оның жаңа қоғамдық ортадағы студенттермен, оқытушылармен, оқу орнының әкімшілігімен өзара қарым-қатынасының жақсы болуы үлкен әсер етеді. Сондықтан оқытушылар құрамының студенттермен жұмыс жасауы олардың бейімделуіне үлкен әсерін тигізеді.

Бейімделу – әлеуметтік тәжірибелерді меңгеру процесі ретінде студенттердің әлеуметтенуінің бір құрылымы ретінде анықталады.

Психолог ғалымдар (Ф.Алексеева, К.М.Бодрова, С.В.Васильева, С.В.Дроздов, И.А.Милославова, А.Г.Мороз, А.Д.Смирнова, М.С.Яницкий және т.б.) жоғары оқу орнындағы оқу үдерісіне бірінші курс студенттерінің бейімделу динамикасын зерттеп, бейімделу мазмұнын, кезеңдерін, әсер етуші факторларды, кездесетін қиындықтар мен ерекшеліктерді бөліп көрсетіп, оны жеңу жолдарын анықтаған.

С.Д. Артемов бірінші курс студенттерінің алғашқы оқу кезеңіне бейімделуінде оның тұлғалық қасиеттерінің маңыздылығын көрсете отырып, оқу әрекетіне бейімделудің әлеуметтік-психологиялық факторларын зерттеген. Оқу үдерісіне студенттердің бейімделуінің психологиялық астарларын қарастырған [1].

Студенттің әлеуметтік - психологиялық бейімделу сипаты ерекше назар аудартады. Әлеуметтік-психологиялық бейімделу деңгейіне адамның жасы, білім деңгейі, өмір тәжірибесі, өзіндік бағалауы мен тұлғалық ерекшеліктері әсер етеді және адамның белсенділігімен де тығыз байланыста болады.

Қоғамда студент ең алдымен әлеуметтік жүйенің органикалық түйіні. Екіншіден, студенттің ерекшелігі, мінезі, дүниетанымы, қоғамның мақсат талабына сай келеді.

Арнайы әлеуметтік демографиялық топ – жастардан құрылады. Сондықтан студенттерді ерекше әлеуметтік топқа жатқызамыз. Олар жоғары әлеуметтік бағдарлылықпен ерекшеленеді. Студенттерді сипаттайтын ең негізгі ерекшеліктеріне еңбек, таным және қарым-қатынас, сонымен бірге әлеуметтік рөлдерді жүзеге асыруындағы өзінің өмірлік іс-әрекетін ұйымдастыру жатады. Студенттің оқу орнына оңтайлы бейімделуіне қамтамасыз ететін тактика мен міндеттерді анықтау үшін бірінші курс студенттерінің өмірлік жоспарлары мен қызығушылықтарын, басым мотивтерінің жүйесін, тартымдылық деңгейін, өзін-өзі бағалауын, мінез-құлқын саналы реттеу қабілетін және т.б. білу маңызды.

Кеше ғана мектептегі мұғалімдерінің назары мен қамқорлығын сезінген көпшілік бірінші курс студенттері оқу орны жағдайында алғашында ыңғайсыздықты сезінеді.

В. Емельянов өз еңбегінде бірінші курс студенттерінің оқу орнының жағдайына бейімделуінің үш түрін көрсетеді:

1. *формальды бейімделу*, студенттердің жаңа ортаға, оқу орнының құрылымына, ондағы оқыту мазмұнына және оның талаптарына қатысты;

2. *қоғамдық бейімделу*, бірінші курс студенттерінің топтық ішкі бірігуі және жалпы алғанда топтардың басқа студенттермен достасу үрдісі;

3. *дидактикалық бейімделу*, студенттердің оқыту жұмыстарының түрлері мен әдістеріне байланысты бейімделуі [2].

Сонымен қатар, жоғарыда аталған осы автор студенттердің оқу орнына бейімделуін зерттей келе, әлеуметтену мен әлеуметтік-психологиялық бейімделу процесі өзара тығыз байланысқан деп көрсетеді [2].

Д.В. Колесовтың тұжырымдауынша оқу орнына әлеуметтік-психологиялық бейімделу үрдісі барысында студент тұлғасының қалыптасып, дамуына мынадай негізгі үш фактор әсер етеді:

1) *Психологиялық*. Тұлғаның қалпы мен қасиеттерін, психологиялық үрдістердің бірлігін білдіреді. Бұл факторлардың негізгісі – психологиялық қасиеттер (бағыттылық, темперамент, қасиет, мүмкіншілік).

2) *Әлеуметтік*. Студентке қатысты белгілі бір әлеуметтік топқа, ұлтқа, т. б. қатыстылығынан туындайтын қоғамдық қатынастар арқылы әсер етеді.

3) *Биологиялық*. Бұған жүйке жүйесінің типін, анализаторлар құрылысын, шартсыз рефлексдер, түйсіктер, физикалық күш, тұлға бойы, бет әлпеті және т.б. кіреді [3].

Ғалымдардың зерттеулерін басшылыққа ала отырып, бейімделу үрдісі барысында студенттің бойында кәсіби іс-әрекетіне қажетті әлеуметтік қасиеттер қалыптасады дей аламыз. Сондықтан да жоғарыда қарастырылған студенттердің оқу орнына бейімделу ерекшеліктері туралы негізгі көзқарастарды талдай отырып, төмендегілерді ұсынуға болады:

- колледждегі оқу үдерісіне және таңдаған мамандығына қарым-қатынасы.

Колледжде оқу міндеті кәсіби-бағдарлы оқу әрекеті тұлғалық-қызығушылығына сай іріктеледі, өз кәсіби білімін жетілдіруге деген қажеттілік туындайды. Жаңа жағдайлар студенттен үлкен эрудицияны, белгілі деңгейде біліктілікті талап етеді. Сондықтан ол өзінің тұлғалық әлеуетін іске асыру үшін кәсіби-оқу әрекетіне қатынасын өзгертуді және өзіндік стилін қалыптастыруды қажет етеді. Бұл тұрғыда таңдаған мамандығына үлкен мән беріледі, себебі, таңдаған мамандығы сәтсіз болса, ол оның қабілетіне де, тұлғалық қасиетіне де сай келмейді, бейімделу, жетістіктерге жету мүмкіндігі де төмен болады.

- студенттің колледжде студенттік қауымға кіруі, толыққанды оқуы, шығармашылық өсуі өз тобындағы қатарластарымен, оқытушылармен қарым-қатынасынан тыс қалуы мүмкін емес. Сондықтан да студент олардың өзіне деген қызығушылығын тудыра білуі, өзінің қабілетін көрсете білуі, олардың деңгейіне жете білуі қажет. Бұлоның бейімделуіне оңәсерінтигізеді.

Жалпы, колледжде оқуға студенттердің келесі дайындықтарының қалыптасқаны маңызды:

- *Эмоционалды дайындық*. Колледждегі оқу ортасындағы психологиялық ахуал студенттің бейімделуінде маңызды рөл атқарады. Себебі эмоциялық жағдайлар колледжде табысты әлеуметтік-психологиялық бейімделудің және жалпы оқу іс-әрекетін сәтті жүзеге асырудың негізгі бір компоненті болып табылады.

- *Әлеуметтік және кәсіби маңызды қасиеттерінің қалыптасуы*. Арнайы кәсіби білім алу барысында студенттің бойында тұлғалық қасиеттері қалыптаса бастайды, көптеген мәселелермен кездеседі (жаңа орта, жаңа құрдастарымен, оқытушылармен қарым-қатынас, өзін-өзі бағалау, өз мінез-құлқын түзету) [4].

Біз ғылыми әдебиеттерді теориялық талдау негізінде колледж студенттерінің әлеуметтік-психологиялық бейімделуінің келесі критерийлері мен көрсеткіштерінанықтадық (1- кесте).

1-кесте - Колледж студенттерінің әлеуметтік-психологиялық бейімделуінің критерийлері мен көрсеткіштері

Табысты бейімделу критерийлері	Бейімделу көрсеткіштері
1. Оқытушылардың қатынасы	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Оқытушы тарапынан эмоционалды қолдау (эмпатия); ▪ Студенттердің пікірлері мен идеяларына қызығушылық, сананың ашықтығы; ▪ Студенттердің психофизиологиялық және жастық-жыныстық ерекшеліктері мен қажеттіліктерін түсіну;

	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Студенттердің тұлғалық қабілеті мен әлеуетін ашуға ықпал ету.
2. Ұжымға қатынасы	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Топ мүшелерімен және басқа студенттермен достық қарым-қатынас орнату; ▪ Білім беру міндеттерін шешудегі өзара көмек және ынтымақтастық; ▪ Жобаны жетілдіру және жоғары нәтижелерге қол жеткізу үшін топта жұмыс істеу кезінде жеке бастама көтеру; ▪ Ұжымдағы жағымды психологиялық ахуал.
3. Өзіне деген көзқарас	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Мазасыздықтың төмен деңгейі; ▪ Өзін-өзі танытуға және дамытуға деген шынайы ықылас, тұлғалық өсу; ▪ Белгілі бір мамандықты таңдаудың дұрыстығы мен орындылығын түсіну; ▪ Өзіне деген сенімділіктің жоғары деңгейі; ▪ Сыни ойлауды дамыту және проблемаларды шешуге шығармашылық көзқарас.
4. Оқуға деген көзқарас (оқу жетістіктеріне қанағаттану)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Оқу үдерісімен және өз жетістіктерімен қанағаттанудың жоғары дәрежесі; ▪ Оқуға деген ынтаның жоғары деңгейі; ▪ Оқу процесінде белсенділік пен зейіннің көрінісі; ▪ Таңдаған мамандығының жеке және әлеуметтік маңыздылығын түсіну; ▪ Оқу жағдайларына қанағаттанудың жоғары дәрежесі.

1-кестеде келтірілген колледж студенттерінің әлеуметтік-психологиялық бейімделуінің критерийлері мен көрсеткіштері негізінде келесі қорытынды жасауға болады:

Біріншіден, студенттердің колледжге бейімделу үдерісінің сәтті болуы үшін олар колледж оқытушыларымен қарым-қатынасты дұрыс орната білулері қажет, сонымен қатар оқытушылар тарапынан да оларға түсіністіктің болуы қажет.

Екіншіден, колледж студенттерінің курстастарымен достық қарым-қатынаста және тұтас топпен ынтымақтастықта болуы маңызды.

Үшіншіден, студенттердің өзін-өзі, сондай-ақ таңдаған мамандығына сенімділігінің болуы, өзін-өзі таныту мен дамытуға ұмтылысының болуы шарт.

Төртіншіден, оқуға деген ынта-ықыластың және оқу белсенділігінің жоғары деңгейінің қалыптасуы колледжге сәтті бейімделуде маңызды рөл атқарады.

Осылайша, студенттің колледжде білім алу кезінде әлеуметтік-психологиялық бейімделуі сәтті өтсе, онда оның психикасының барлық деңгейлерінің одан әрі қарай жақсы дамуына жағдай жасалып, болашақ бәсекеге қабілетті мамандарды даярлауға және тұлғаның дамуы мен табысты әлеуметтенуіне жол ашылады.

Жалпы студенттердің колледж жағдайында оқуға әлеуметтік-психологиялық бейімделу үдерісін жүзеге асыруда психологиялық қолдау маңызды рөл атқарады. Психологиялық қолдау топ жетекшісінің, ата-ананың, оқытушылар мен психологтың бірлескен жұмысы нәтижесінде ғана іске аспақ. Колледж әкімшілігі, педагогтары мен психологтары тарапынан мейірімділік, көңіл бөлу студенттердің оқу-тәрбие үдерісіне бейімделу уақытын азайтуға мүмкіндік тудырады. Әрбір студентке жеке-дара көңіл бөлу, онымен қарым-қатынас орнату – бұл топ жетекшілері жұмысының негізгі мақсаты. Олар студенттердің айналасындағылармен ортақ тіл табысуына, ашық сөйлесіп, кеңестері мен ұсыныстарын білдіруіне, мағлұматты өз бетінше игеруіне көмектесуге, өзінің білімі мен қабілеттілігін бағалай білуіне үйретуге тырысады.

Топ жетекшісі студенттердің сабақ үлгерімі мен сабаққа қатысуын бақылап, ата-аналарын хабардар етіп отырады. Ал психологтың қызметі студенттің мәселелерін айқындауға және пайда болған қиындықтарының себебін талдау және оларға психологиялық көмек көрсетуге бағытталған.

Студенттің бейімделуін психологиялық қолдау келесі бағыттар бойынша жұмысты ұйымдастыруды қамтиды:

- психологиялық ағарту – студенттер мен олардың ата-аналарында, колледждің педагогикалық қызметкерлерінде психологиялық білімге деген

қажеттілікті, оларды өз дамуының мүддесі үшін пайдалануға деген ұмтылысты қалыптастыру. Тұлға тәрбиелік әсерді қабылдауға психологиялық тұрғыдан дайын болуы керек;

- психологиялық диагностика – оқытудың барлық кезеңінде, сондай-ақ бейімделу уақытында студенттің жеке басының өсу динамикасын, бейімделуі және оқудағы бұзушылықтардың себептері мен механизмдерін анықтау, әлеуметтік бейімделуін дамыту;

- түзету қызметі - анықталған себептер негізінде бірінші курс студентін сәтті бейімдеудің, жеке қасиеттерін түзетудің, түзетуші себептерді ескере отырып, студенттерді әртүрлі қызмет түрлеріне тартудың бағдарламаларын әзірлеу;

- консультативтік қызмет – бейімделе алмау құбылыстарының алдын алу үшін студенттер арасында туындайтын бейімделу, өзін-өзі тәрбиелеу және өзін-өзі жүзеге асыру мәселелері бойынша нақты ұсыныстар әзірлеу [5].

Бірінші курс студентінің колледжге тез бейімделуінің қажетті шарты оның үнемі және қарқынды түрде жетілуі, өзінің жеке эмоционалдық ресурстарынан хабардар болу мүмкіндігін білдіретін өз қабілеттері мен қасиеттерін жаңарту және дамыту қабілеті болып табылады. Студенттің жаңа оқу орны қоғамына аз шығынмен енуіне және оның талаптарына тез бейімделуіне көмектесу – бірінші курс студенттерін әлеуметтік-психологиялық қолдау міндеттерінің бірі.

Бірінші курс студенттеріне көмек көрсетуге оларды орта арнаулы оқу орнында оқу кезіндегі мүмкіндіктері туралы хабардар ету енеді. Ол үшін келесі бағыттар бойынша студенттерге белгілі бір білім мен дағдыларды қалыптастыруға көмектесетін оқытушыларды тарту және сабақтарды өткізудің белсенді формалары қолданылады:

• ұйымдастырушылық-таныстыру – колледждегі, жатақханадағы кабинеттердің орналасуы туралы ақпарат беру, оқу орнының әкімшілігі мен құрылымымен, қоғамдық ұйымдар мен үйірмелермен және т. б. таныстыру;

• әлеуметтік-практикалық – колледждің жетістікке жеткен түлектерімен кездесулер әсіресе тиімді;

• әлеуметтік-құқықтық – оқу орнындағы студенттердің мүдделерін қорғайтын қоғамдық құрылымдармен танысуды қамтиды;

• медициналық-моральдық – медициналық көмек көрсету шарттарымен танысуды көздейді;

• оқу-әдістемелік – 2-4 жыл ішінде оқытудың жалпы перспективасымен, бағдарламалармен және дайындық бағыттарымен таныстыру;

• әлеуметтік-психологиялық – білім алушылардың жеке ерекшеліктерін зерттеу, топ белсендісін таңдау, коммуникативтік дағдыларды дамыту, тренингтерге тарту және т.б [5].

Студенттерді колледждегі оқудың жаңа жағдайларына бейімдеу – бұл күрделі үдеріс, сондықтан бірінші курс студентіне, әсіресе көмекке мұқтаж жасөспірімдерге, ең алдымен, топ жетекшісі және педагог-психолог көмектесе алады. Ең алдымен, бейімделу қиындықтарын бастан кешіріп, өзінің тұлғалық, мінездік ерекшеліктеріне қарай тәуекелді мінез-құлыққа бейім бірінші курс студенттері өздеріне назар аударуды және сенімге негізделген әңгімелесуді қажет етеді.

Психологиялық қолдау көрсету қажеттілігінің нышаны оқуда да, қарым-қатынаста да эмоциялық әл-ауқаттың жоғалу белгілері болуы тиіс. Қиын жағдайға тап болған студентке психологиялық қолдау көрсету дегеніміз:

1. Жасөспірімнің қалыптасқан жағдайды талдап, дұрыс бағалай алуы үшін мазасыздықты жою, тыныштандыру, бірақ бұл өзінің күйзелістерін еңсергеннен кейін ғана мүмкін болады;

2. Студенттің мәселелері туралы сенімге негізделген әңгімелесу. Әңгімелесу барысында деструктивті түрде әрекет ету ниетін тудыратын қорқыту мен қорлауды қолдануға жол берілмейді;

3. Басым болмау – күшпен де, беделмен де, біліммен де, іскерлікпен де, жасымен де. Студентке топ жетекшісінің оған қарсы емес, онымен бірге екенін көрсету керек;

4. Студенттің мүмкіндіктеріне бағдарлану;

5. Студентпен қарым-қатынаста топ жетекшісі оған зиян келтірмеуге тырысуы тиіс.

6. Сынды тек іс-әрекетке, тапсырманы орындау тәсілдеріне қатысты қолдану және оны тұлғаға қолданбау. Мінез-құлық, пайымдаулар, қарым-қатынас саласы – бұл жеке сала болып табылады;

7. Өңгімелесу барысында педагог жоспарлау әдістерін қолдану арқылы немесе алдағы іс-шаралар жоспарларын ауызша айтуға және рәсімдеуге итермелей отырып, үмітсіздік сезімін жоя білуі керек;

8. Өңгімелесу кезінде топ жетекшісі студентке көмектесе алатындығын көрсетуі тиіс.

Психологиялық қолдау үдерісінде кез келген студентке оң және объективті қарау қажет, өйткені қарым-қатынас өзара іс-қимылдың қалыпқа келтіретін саласы болып табылады. Студенттік жаста өзін-өзі іске асыру үшін құрметтеу мен өзін-өзі құрметтеу қажеттілігін қанағаттандыруы ерекше маңызды. Егер адам өзіне сенімді болса, эмоционалды тұрақты болса, қиын тәжірибелермен тұмшаланбаса, ол гүлденеді [5].

Сонымен, қорыта айтқанда, студенттердің колледжге табысты бейімделуі оларды оқу орнының, мамандықтың бірыңғай кеңістігіне қосудан басталады, бұл оқытудың алғашқы айларында жеке коммуникативтік кеңістікті, ең алдымен, оқу тобының ішінде қалыптастырудың арқасында мүмкін болады. Тұлғааралық қарым-қатынастың сипаты оқытушылармен және курстастарымен қалыптасады, студенттің бейімделу мүмкіндіктеріне әсер етеді. Топпен және оқытушылармен орнатылған байланыс сәтті бейімделу көрсеткіші болып табылады.

Студенттердің жаңа оқу жағдайларына әлеуметтік-психологиялық бейімделуі үйреншікті жағдайдан бас тарту қажеттілігімен, бейімделу мәселелері мен кәсіби қиындықтарды еңсерумен байланысты. Студенттердің кәсіби бейімделуі еңбек мазмұнына үнемі үйрену арқылы жүзеге асырылады. Табысты бейімделуге студентті психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу және психологиялық қолдау ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Артемов С.Д. Социальные проблемы адаптации. – М., 2017. - 180 с.
2. Емельянов В. Студенты об адаптации к вузовской жизни // Социс, 2018. - № 9. - С. 79.
3. Колесов Д.В. Адаптация организма подростков к учебным нагрузкам. – М., 2017. – 176 с.
4. Воробьева О.А. Проблема адаптации студентов первокурсников из сельской местности к обучению в колледже//Психология в России и за рубежом: материалы междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, октябрь 2011 г.). — СПб.: Реноме, 2011. — С. 96-98.
5. Иванкина Л. И., Раточка Л. А., Солодовникова О. М. Как помочь первокурснику стать студентом : методическое пособие и психологический практикум для куратора. Томск : Изд-во ТПУ, 2007. 37 с.

ЖАСӨСПІРІМ ҚЫЗДАРДЫҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНДАҒЫ ӨЗІН-ӨЗІ РАСТАУ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ ЗЕРТТЕУ

Балалар психологиясы, 2 курс магистранты Төреқұлова М. Д.

Ғылыми жетекші: психология ғ.к., аға оқытушы Садыкова Н. М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Осы мақалада жасөспірім қыздардың көшбасшылық қасиеттерін зерттен білім беру ортасында өзін-өзі растау тәсілі ретінде зерттеу қарастырылған. Жеткіншектердің тұлғалық дамуының маңызды сәттерінің бірі – өзін-өзі танудың, өзін-өзі бағалаудың қалыптасуы, өзін-өзі тәрбиелеуге деген қажеттіліктердің пайда болуы. Зерттеу мақсаты: жасөспірім қыздардың көшбасшылық әлеуеті білім беру ортасындағы өзін-өзі растау тәсілі ретінде зерттеу. Зерттеу жұмысының міндеттері: жасөспірім қыздардың арасында көшбасшылық және тұлғааралық қатынас бойынша ғылыми-әдістемелік еңбектерді талдау; мектеп оқушыларының көшбасшылық әлеуеті білім беру ортасындағы өзін-өзі растау жолдарын анықтау; жеткіншектердің қарым-қатынас мәдениетін диагностикалау және зерттеу нәтижелерін талдау. Жасөспірімнің қоршаған шындық туралы білімінің дамуында адам, оның ішкі әлемі салыстырмалы түрде терең зерттеу объектісіне айналатын кезең келеді.

Кілт сөздер: психология, көшбасшылық, жасөспірім.

Бүгінгі таңда біздің елде саяси және әлеуметтік-экономикалық өзгерістер қоғамның қазіргі жағдайының барлық аспектілеріне елеулі әсер етті. Олар бүкіл қоғамның, ең алдымен

жасөспірімдер мен жастардың құндылық бағдарларының өзгеруіне, бұрыннан қалыптасқан наным-сенімдер мен көзқарастардың деформациялануына, рухани қажеттіліктердің орын ауыстыруына, отбасының тәрбиелік функциясының әлсіреуіне, ата-аналардың көпшілігінің балаларын тәрбиелеуден өзін-өзі жоюына әкелді [1].

Қазіргі қоғам әлеуметтік белсенді, сауатты, шығармашыл, ойлаушы, азаматтардың жауапкершілігін қабылдай алатын, көшбасшы болуды қажет етеді. Көшбасшылық - бұл жан-жақты, көп өлшемді құбылыс, өзін-өзі көрсету және өзін-өзі анықтау құралы, сондықтан қазіргі ғылымда бұл мәселені зерттеудің әртүрлі тәсілдері бар. Жасөспірім - бұл тез және негізінен қарама-қайшы дамиды уақыт. Сондықтан, дәл осы жаста балалардың өмірде орын алып, сәттілікке жетуге деген ұмтылысын дамыту керек деп санаймыз. Бүгінгі таңда әрбір адамға қажет көшбасшылық қасиеттер отбасында және мектепте қалыптасады және тәрбиеленеді деп саналады. Бұл көшбасшы баланың жеке тұлғасын қалыптастырудағы отбасы мен мектептің білім беру әлеуетін зерттеу мәселесін өзектендіреді, өйткені отбасы мен мектеп жасөспірімде көшбасшылық қасиеттерді тәрбиелеуге мүдделі және мұны істеуге қабілетті болғандықтан, олардың іс-әрекеттері мен ролі болашақ көшбасшының жеке қасиеттерін едәуір дәрежеде анықтайды [2,3]. Жасөспірім қыздардың көшбасшылық әлеуеті білім беру ортасындағы өзін-өзі растау тәсілі ретінде анықталған зерттеулер бойынша жаңа тәсілдерін жасауға пайдалануға болады.

Мектепте жеткіншек жасындағы оқушылар өмірде жаңа орын алып келе жатқан есею сезімінің негізінде өзіне үлкендердің жасаған қамқорлығын ауырсынып, ата-анасымен, мұғалімдермен қарым-қатынасты теңдік негізінде құрғысы келеді. Психологтар осы ерекшеліктерді ескере отырып әр адамның қарым-қатынасындағы кездесетін қиындықтардан шығу жолдарын анықтауға көмек көрсетуі керек. Сондықтан мектеп психологиялық қызметінің күрделі міндеттерінің бірі ретінде – оқушылардың жекелік қасиеттерін, таным процестерін зерттеумен қатар олардың көпшілікпен тіл табысуы, ортаға лайықты мінез-құлық көрсетуі, өз қатарлары және оқытушылармен қарым-қатынас жасау ерекшеліктері зерттеп, осы психодиагностикалық жұмыс нәтижесі бойынша психокоррекция жұмыстары ұйымдастырылуы қажет.

Нәтижесінде қоғамда жағымсыз бағыттағы көшбасшылар жасөспірімдердің ассоциациялық жастар топтарына көбірек тартылуынан қорқынышты жағдай қалыптасты. Белгіленген тақырыптың өзектілігі білім беру ортасындағы қосымша міндеттерінің бірін анықтайды: жасөспірімдер қыздардың ортасындағы өзін-өзі растау тәсілін зерттеп, оған оң бағдарланған көшбасшылық әлеуетін тәрбиелеу.

Көшбасшыны тәрбиелеудегі педагогикалық әсерлерді жүзеге асырудың маңызды факторы ретінде мектепті талдай отырып, ғалымдар оның осы қызмет саласындағы мүмкіндіктерін қарастырады. Психологиялық-педагогикалық әдебиеттегу көшбасшылық мәселесі тұжырымдамаларына сүйене отырып, И.Г. Песталоцци, Дж. Руссо, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский, Л.С. Выготский, В.В. Розанова, О.С. Газман, Д.М. Маллаева, С.Д. Абдурахманова және басқа да қазіргі заманғы мұғалімдер гуманизм идеяларын, жеке тұлғаның бостандығы мен даралану идеяларын, мұғалім мен жасөспірім арасындағы тең әрекеттестік идеясын, сондай-ақ көшбасшы тәрбиелеуде отбасы мен мектеп арасындағы тығыз байланыс идеясын қолдану қажеттілігі туралы қорытынды жасайды. Зерттеудің бағыты баланың қоғамға енуінің маңызды дағдылары тәрбиеленетін балалар командасы болып қала береді [4,5].

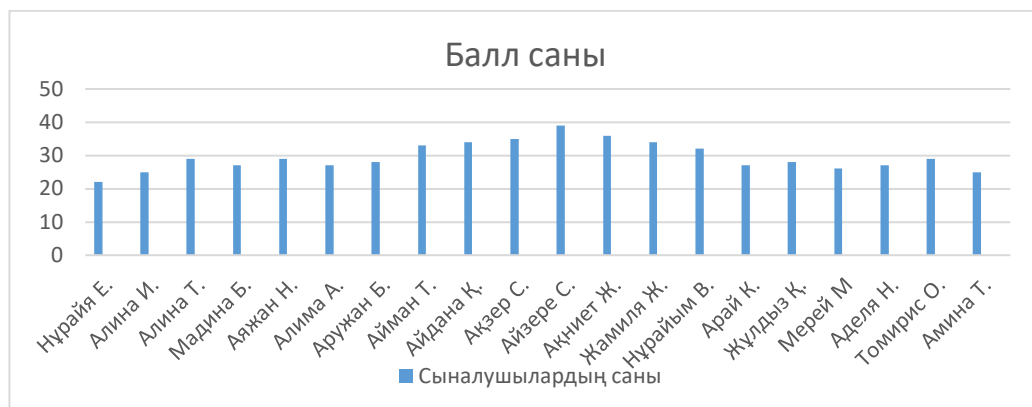
Сонымен, психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдай отырып, біз мынандай қорытындыға келдік: көшбасшылық мәселесін қамтудың әртүрлілігі оны әр түрлі көзқарас тұрғысынан қарастыруға болатындығымен түсіндіріледі: топты ұйымдастыру процесі ретінде, қарым-қатынас нәтижесінде және т.б. Көшбасшылық тұжырымдамасын анықтағанда психологтар осы проблеманың басқаларын ескере отырып, бір немесе бірнеше аспектілеріне назар аударады. Алайда ғылымда көшбасшылық және шағын топтың көшбасшысы ұғымдары қай жағынан қаралса да, лидердің әсері олардың сипаттамаларында кең таралған. Көшбасшы қабылданады және оның көзқарасы мен бағдары топ өмірінің маңызды аспектілерін бағалауда барлық немесе барлық мүшелер үшін бастапқы стандарттарға айналатын тұлға болып саналады. Көшбасшы мүдделерді қозғайтын және бүкіл топ қызметінің бағыты мен сипатын анықтайтын ең жауапты шешімдер қабылдау құқығы деп танылады [6].

"Көшбасшылық қабілеттерін диагностикалау (Е. Жариков, Е. Крушельницкий)" әдістемесі бойынша нәтижелер:

Әдістемені жүргізу нәтижелері бойынша деректер төменгі кестеде келтірілген. Әдістеме көшбасшылық қабілеттерге бейімділікті көрсетеді.

Әр үлгі 20 көшбасшыдан тұрды. Жасөспірім қыздардың қажетті санын жинау үшін 20

жасөспірім 8-9 сыныпта оқитын қыздардан сауалнама алынды.

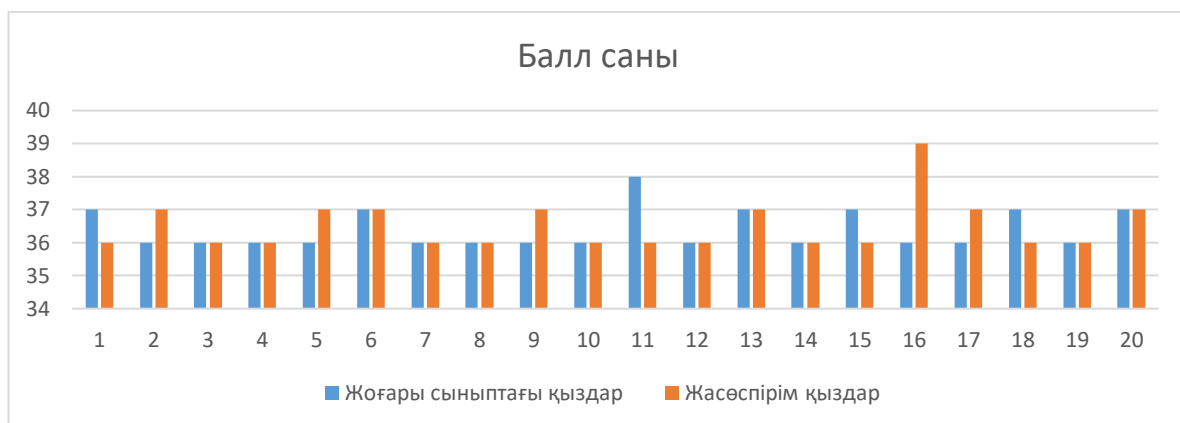

Сурет 1. Көшбасшы қыздардың көшбасшылық қабілеттерін анықтау әдістемесі бойынша жинаған баллдар санына арақатынасы

8-9 сыныптардағы жасөспірімдер көшбасшыларының қажетті санын алу үшін әр түрлі жасөспірім сыныптарынан 20 қыздан сұхбат алынды.

Осылайша, көшбасшылық қабілеттерін диагностикалау әдістемесі бойынша тек 20 адам 25 балдан орташа көрсеткіштер жинады, оның ішінде 13 жасөспірім қыз 25-тен жоғары балдан жинады, 6 қыз 30-дан жоғары баллдан және 1 – ден 39-ге дейін. Нәтижелер 1-суретте көрсетілген.

Сонымен, 8-сынып қыздары мен 9-сынып қыздарының үлгілері ұпайларды бөлуге ұқсас, бұл өз кезегінде үлгінің біртектілігі туралы айтады.

Сурет 2. "Көшбасшылық қабілеттерінің диагностикасы (Е. Жариков, Е. Крушельницкий)" әдістемесі бойынша көрсеткіштер

Әр түрлі жоғары сыныптардан 40 жасөспірім қыздардың ішінде 8-9 сыныптардан 20 қыз және 10-11 сыныптардан 20 қыз сауалнамаға қатысты. Осылайша, іріктеу үшін орта мектеп қыздарына қарағанда орта сыныптағы қыздарының саны көбірек болды, бұл жасөспірім кезіндегі жетекші қыздардың жоғары сыныптағы қыздарына қарағанда аз екенін көрсетуі мүмкін, тек бір жауаптан орта сыныптағы қыздардан ұпай саны 39 деп көрсеткен. Нәтижелер 2-суретте көрсетілген.

Зерттеу нәтижелері бойынша осы әдістеме бойынша іріктемеге 25-тен жоғары балл жинаған жасөспірім қыздар кірді деп айтуға болады. Бұл орташа көшбасшылық қасиеттердің болуын көрсетеді. Жоғары суреттегі көшбасшылық қабілеттерін анықтау үшін Е.Жариков, Е. Крушельницкий тестінің нәтижелері көрсетілген. Бұл суретте сыналушылар шамамен бірдей балл жинағанын көруге болады, сұралған жоғары сыныптағы қыздар мен жасөспірім қыздардың жетекшілерінің ешқайсысында диктатқа бейімділік болған жоқ (нәтижелері 40 балдан жоғары).

Жоғарыда айтылғандардан жоғары сыныптағы қыздар мен орта сыныптағы қыздар көшбасшы жасөспірімдер билікке бірдей ұмтылады деп қорытынды жасауға болады. Сонымен қатар, басқалары үшін мотив төмен деңгейде көрінеді, яғни билікке деген ұмтылыс іс жүзінде көрінбейді.

Осылайша, алынған нәтижелер жасөспірімдердің анықтамалық топ екенін, яғни компаниядан ерекшеленгісі келмейтінін көрсетеді. Алайда, жоғары сынып қыздарында (биліктің төмен мотивімен) жетекші қажеттіліктердің бірі «тану және құрметтеу» қажеттілігі екенін атап өткен жөн, сонымен қатар көптеген балалар «өздеріне ықпал ету жағдайын қамтамасыз ету» қажеттілігі туралы айтты. Осылайша, осы жастағы балалардың билікке деген ұмтылысы жасырын күйде болуы мүмкін.

Қорытындылай келе, қиын жасөспірімдермен жұмыс жасаудың бастысы, тиісті қызығушылық тудырады деп айтуға болады. Өзіңізді сәттілікке бағдарлау керек. Мотивтер болуы мүмкін: проблемалық жағдайларды шешуде жаңа тәжірибе алу, қайталанулар жоқ; гәсіби өсуге деген ұмтылыс, осы санаттағы балалармен жұмыстың жаңа формаларын табуға; Ең жақын адамдарды түсінуге және оларға көмектесуге деген ұмтылыс басқаша емес, сондықтан бұл ниет бірінші кезекте тұруы керек.

Жасөспірім балалардың көшбасшылық қасиеттерін дамыту мәселесіне арналған психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді зерттеп, талдай отырып, біз мынаны анықтадық: көшбасшылық мәселесін қамтудың әртүрлілігі оны әр түрлі көзқарас тұрғысынан қарастыруға болатындығымен түсіндіріледі: топты ұйымдастыру процесі ретінде, қарым-қатынас нәтижесінде және т.б. Көшбасшылық тұжырымдамасын анықтағанда психологтар осы проблеманың басқаларын ескере отырып, бір немесе бірнеше аспектілеріне назар аударады. Алайда ғылымда көшбасшылық және шағын топтың көшбасшысы ұғымдары қай жағынан қаралса да, лидердің әсері олардың сипаттамаларында кең таралған. Көшбасшы қабылданады және оның көзқарасы мен бағдары топ өмірінің маңызды аспектілерін бағалауда барлық немесе барлық мүшелер үшін бастапқы стандарттарға айналатын тұлға болып саналады. Көшбасшы мүдделерді қозғайтын және бүкіл топтың қызметінің бағыты мен сипатын анықтайтын ең жауапты шешімдер қабылдау құқығы деп танылады [7,8,9].

Жасөспірім балада көшбасшылық қасиеттерді тәрбиелеудің ең қолайлы кезеңі, мұнда оны өзін-өзі тану, өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі бағалау жасөспірімдерінің көшбасшылық қасиеттерін дамытуды ынталандыратын, оны мұғалімдермен және ата-аналармен бірлескен іс-шараларға қосу оңтайлы болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Тәрбие. Оқуға тиіс 10 кітап.- Алматы.: Мазмұндама, 2021.- 176 б.
2. Флоровский С. Ю. Стиль межличностного отношения и социально-психологическая адаптивность современных подростков // Проблемы современного образования. 2019. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/stil-mezhlichnostnogo-otnosheniya-i-sotsialnopsihologicheskaya-adaptirovannost-sovremennyh-podrostkov> (дата обращения: 26.04.2022).
3. Садыкова Н.М. Жасөспірімдердің тұлғалық қалыптасуына қарым-қатынастың әсері. Вестник казну. Серия психологии и социологии. - 2014. - № 3.
4. Особенности обучения и психического развития школьников 13-17 лет. Под ред. И.В. Дубровиной, Б.С. Кругловой. М., 2018.
5. Дрыгина И. В. Активизация лидерского потенциала личности студента в образовательном процессе вуза : автореф. Дис. ... Канд. Пед. Наук. Красноярск, 2003.
6. Емельянова М. Н. Развитие лидерского потенциала детей дошкольного возраста в процессе исследовательской деятельности : дис. ... канд. пед. наук. Екатеринбург, 2001.
7. Жуков Ю. М. Методы диагностики и развития коммуникативной компетентности. М., 2007. ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В РОССИИ. 2015. № 2 37
8. Медведева Т. В. Оптимизация процесса развития лидерского потенциала руководителя: дис. ... Канд. Психол. Наук. Москва, 2010.
9. Fiedler F.E., Potter E.H. Dynamics of Leadership effectiveness // Small group and social interaction. V.I., London, 1983.

ВЛИЯНИЕ ОТНОШЕНИЯ СТУДЕНТОВ К СВОЕЙ ВНЕШНОСТИ НА ЭМОЦИОНАЛЬНУЮ СФЕРУ

*Клиническая психология, магистрант 1 курса Хафизова Э.Э.
Научный руководитель: д.псих наук, профессор Ахтаева Н. С
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация: В этой статье будут представлены понятия о внешности и взаимосвязи представлений о своей внешности, восприятие её людьми и описано влияние привлекательности на успешность в эмоционально-когнитивной сфере.

Ключевые слова: самоотношение к внешности, эмоциональная сфера, студенты, привлекательность.

Данная тема является актуальной так как, важно изучить компоненты, которые составляют картину внутреннего «Я» и оценки своего внешнего облика. Нужно понять, как студент относится к своему внешнему виду, удовлетворен ли он параметрами своего тела, насколько его субъективная оценка поможет ему стать в будущем успешным, либо она наоборот станет помехой на пути к счастливой жизни?

Красота – это то, что позволяет нам ощутить необычайное богатство окружающего нас мира. Осознавать свою красоту все равно, что иметь визу для нашего внутреннего «я» и остального мира одновременно. Что интересно в красоте, так это то, что у нее просто нет обратной стороны: она может только улучшить нашу жизнь. Красивые люди воспринимаются как более здоровые, состоятельные, более социально доминирующие и заслуживающие доверия. Зрительное осознание, то есть необработанные данные, по сигналам передаются в отдел, где находится наш мозг это влияет на наши мысли, эмоции, поведение и решения. Наша зрительная система извлекает жизненно важную информацию из окружающей среды. Поэтому то, как мы выглядим, имеет значение на фундаментальном уровне.

В этой статье мы будем рассматривать независимую переменную - самоотношение к внешности и зависимую переменную - эмоциональную сферу.

Эмоции играют важную роль в нашей жизни, потому что от них зависит степень удовлетворенности жизнью. Поскольку эмоции подготавливают нас к действиям, они являются важными мотиваторами будущего поведения. Многие из нас стремятся испытать чувство радости, гордости или триумфа от наших достижений. Мы стараемся избежать сильных негативных чувств, поэтому важно находиться в гармонии с собой и иметь устойчивую положительную оценку. Эмоции имеют ценность для других и влияют на наши социальные взаимодействия. Выражение эмоций сообщают другим информацию о наших чувствах, намерениях, отношениях с объектом эмоций и окружающей средой. Поскольку эмоции имеют эту коммуникативную сигнальную ценность, они помогают решать социальные проблемы, сигнализируя о характере межличностных отношений и обеспечивая стимулы для желаемого социального поведения.

Все большее число людей, особенно в молодом возрасте, обнаруживают, что им эмоционально тяжело социализироваться в обществе, выстроить романтические и дружеские отношения.

В 21 веке внешний вид является одним из наиболее важных факторов, определяющих привлекательность среди людей. Он играет важную роль в создании имиджа, влияет на качество социальных взаимодействий и развитие отношений. Поэтому люди очень беспокоятся о своей внешности. У людей формируются ожидания относительно того, будут ли они приняты или отвергнуты обществом, исходя из позиции их привлекательности. Представление, которое мы создаём в своей голове о себе, влияет на наше отношение к внешнему виду, так и на наши перспективы во взаимодействии с внешним миром.

Позитивный внешний вид — это быстрый и эффективный способ повысить уверенность в себе и преодолеть тревогу по поводу наших выдающихся способностей или признания. Люди могут многое предположить о вас на основании вашей внешности — от того, насколько вы заслуживаете доверия, до того экстраверт ли вы. Мы склонны думать, что наша внешность отделена от того, кто мы есть. Но оказывается, что физические черты, такие как рост или привлекательность, могут формировать нашу личность, поведение. Исследования показали, что те, кто более физически привлекателен, обычно воспринимаются как привлекательные и во многих других сферах им приписывают заведомо положительные качества как дружелюбие, открытость. Правильный уход за собой и профессиональный внешний вид важны для того, чтобы завоевать уважение на рабочем месте.

Люди формируют первое впечатление о нас еще до того, как мы начнём вести коммуникационную деятельность. Исследования показывают, что наш внешний вид влияет на то, насколько мы заслуживаем доверия, как мы влиятельны. При первом знакомстве люди замечают

первостепенно такой параметр как привлекательность. И половина из нас — то есть каждый второй человек считает, что внешний вид существенно или полностью определяет нас.

Когда мы выглядим привлекательно и ухоженно, мы чувствуем себя более комфортно, уверенно. Мы готовы к сотрудничеству и продуктивны. Менее привлекательные или менее типичные для своего пола лица создают впечатление более низкой социальной компетентности, социальной власти, сексуальной восприимчивости.

Правда в том, что внешний вид зависит от того, что мы едим, количества упражнений, стресса, которому мы подвергаемся, и окружающей среды, в которой мы живём и работаем.

Таким образом, человек с более высокой самооценкой осознаёт, что нравиться не всем людям — это нормально, и воспринимает непринятие других людей как нормальное явление, так как нравиться всем невозможно. А менее уверенные в себе люди воспринимают непринятие как признак того, что с ними что-то не так, потому что у них низкая самооценка.

Неудовлетворенность собственной внешностью тесно связана с чувством собственного достоинства и часто является причиной кризисов, когда молодые люди поступают в университет. Самоуважение и самоудовлетворенность во многом зависят от того, насколько вас ценят важные для нас люди. Неудовлетворенность иногда настолько выражена, что некоторые прибегают к методам пластической хирургии, полагая, что изменение внешности решит их проблемы в эмоциональной сфере. Мы можем наблюдать у студентов использование различных, привлекающих внимание украшений, таких как пирсинг, цветных волос и яркой одежды.[1]

Самоотношение к внешности представляет собой отношение к своей внешности, также известное как образ нашего тела. Если нам что-то не нравится в том, как мы выглядим, то мы не чувствуем себя хорошо во всех других сферах.

Проблемы, с которыми могут столкнуться студенты — это абсолютное неприятие своего тела и внешности, боязнь показать себя миру из-за неадекватной оценки себя. Пользователи социальных сетей часто видят фотографии, демонстрирующие идеализированную самопрезентацию. Наш век характеризуется повышенным использованием социальных сетей, где на первый план выходит наша внешность. В этом скрывается потенциальная угроза, заключающаяся в определении самооценки молодежи, но негативное влияние может регламентироваться типом участия в социальных сетях. Студенты, которые активно пользуются социальными сетями ежедневно наблюдают идеализированные фотографии, не получая при этом положительных отзывов о своей внешности, что приводит к заниженной самооценке.

Профили без использования фотографий вызывают недоверие и ограничивают возможность стать популярным в медиа пространстве, вести коммуникационную работу с потенциальными клиентами, да и устанавливать новые контакты без подтверждения своей личности сейчас уже невозможно.

Исследования показывают, что внешний вид влияет на то, как мы воспринимаем людей. Внешний вид является основным фактором развития личности, потому что люди формируют мнение на основе того, как они видят в человеке физически, и соответственно реагируют на этого человека. В свою очередь, люди склонны оправдывать ожидания, которые, по их мнению, возлагают на них другие.

Исследования показали, что парни, как правило, оценивают физическую привлекательность потенциального партнера более критично, чем в среднем женщины. Некоторые исследования показали, что женщины, как правило, ценят такие качества, как амбиции, трудолюбие, дружелюбие, доброту, больше, чем внешний вид. Девушки получают определенный идеализированный запрос от парней, высокую конкуренцию и в этой окружающей среде практически нет места для принятия себя. У девушек-студенток в большинстве случаев восприятие себя проходит через призму некоего эталона «90-60-90», им с детства говорят о важности красоты. В связи с этим может произойти внутренний конфликт между принятием себя и запросом общества. Так я сталкивалась с девушками-студентками, которые не могут выйти из дома без использования косметики либо носят маски всегда по причине того, что они считают их нос и подбородок не привлекательными. Это проявление недостаточной любви к себе и своему телу ведет к дискомфортным взаимоотношениям с собой и обществом.[2]

В нашем понимании существует чёткая связь между желанием и стараниями усовершенствовать свою внешность и за счёт этого наладить и развить эмоционально-когнитивную сферу. Девушки-студентки стараются быть более привлекательными: ходят в спортивный зал, записываются на косметологические процедуры, выглядят ухоженно и опрятно, так как в период студенчества они могут построить романтические отношения. Девушки-студентки считают, что

данная стратегия по улучшению своей привлекательности приведёт их в будущем к счастливой семейной жизни со своим партнёром.

Насколько важно иметь привлекательную внешность? Чтобы построить любые взаимоотношения в любых социальных группах необходимо располагать к себе людей, всегда ведущим в социальной группе является наиболее яркий, уверенный и харизматичный человек, который принимает себя и свою внешность. Поскольку физически привлекательные люди больше нравятся другим и предпочитают представителями обоих полов, это приводит к развитию удовлетворенности собой, что, в свою очередь, повышает самооценку. Поскольку они уверены в себе, они ценят себя, что говорит о том, что они будут более любящими и уважающими себя людьми. Не столько на самом деле важна внешность для успешности, сколько положительная оценка восприятия себя. Человек, воспринимающий свою внешность положительно и на других производит такое же впечатление. Люди с низкой удовлетворенностью своей внешности чаще склонны впасть в уныние и депрессии.

По данным исследований студенты, считающие себя привлекательными, ощущают себя уверенно, реже вступают в конфликты и меньше испытывают страх за своё будущее, чем студенты с низкой самооценкой. Студенты с позитивно-устойчивым типом самоотношения демонстрируют наиболее успешную самореализацию за счет проявления таких личностных качеств, как самопринятие, уверенность в себе, вера в свои возможности и способности. При этом наибольшие трудности в самореализации испытывают студенты с социально-зависимым типом самоотношения, в силу заниженной самооценки, постоянным ожиданием того, что другие будут оценивать их действия и реакции. Они становятся тревожными, напряженными и беспокойными в контактах, ожидают быть отвергнутыми, поэтому склонны избегать других. Отчуждение от других, уход в себя и «защита» лишают студентов с низкой самооценкой возможного положительного опыта, такого как принятие, получение поддержки и понимания. Избегающие реакции могут на мгновение уменьшить тревогу, в долгосрочной перспективе они усугубляют чувство отверженности и негативно влияют.[3]

Внешний вид имеет значение, так как это одна из самых важных оптических характеристик, которая формирует впечатление об окружающих нас людях. Известно, что чувство удовлетворения и уверенности в своем теле и внешнем виде повышает самооценку и производительность. Исследования показали, что люди, которые уверены в своей внешности, как правило, преуспевают в профессиональной среде. на концепцию собственного «Я». В нашем сознании существует стереотип о том, чем человек привлекательнее, тем больше у него шансов стать счастливым. Некоторые из нас даже отождествляют привлекательность и счастье, но даже в привлекательности есть негативные стороны. Достижения привлекательных людей всегда будут рассматриваться с позиции их внешности, а не личностных качеств.

Уверенность и самоотношение к внешности связаны между собой, ведь когда мы уверены, мы чувствуем себя довольными собой, и мы можем достичь, всего, что мы захотим. Если мы не соответствуем стандартам «идеала», мы чувствуем себя менее уверенно. Это может быть потому, что мы беспокоимся о том, что другие люди подумают о нас. Мы беспокоимся о том, что люди могут сказать или сделать по отношению к нам. Неуверенность в себе может заставить нас вести себя смущенно, застенчиво или тревожно при встрече с другими людьми. Мы можем избегать встречи с новыми людьми, потому что боимся, что они будут смотреть на нас и говорить ужасные вещи о нашей внешности и теле. Такая неуверенность в себе ограничивает нас. Например, нам может быть трудно проявлять двигательную активность. Это может сделать нас менее уверенными, в спортивных классах при занятиях физкультурой.

Восприятие себя и восприятие нас окружающими людьми имеют важное значение для формирования самооценки. Полезно находиться с людьми, которые считают вас привлекательными и говорят вам об этом, так вы становитесь увереннее и это способствует устойчивому положительному отношению к себе.

Люди всегда находятся в социуме, опыт отторжения или исключения из социальной среды может привести к отстранению или избеганию будущих социальных взаимодействий, направленных на защиту или предотвращение возможного негативного опыта. Студентам с низкой самооценкой необходимо изменить негативное мышление в пользу позитивного. Нужно знать о своих сильных сторонах и учиться выстраивать благоприятные отношения с близкими людьми в своем социальном окружении, так как именно близкие люди могут помочь принять себя.

В современном обществе многие люди чувствуют, что им приходится стараться всё больше ухаживать за собой, чтобы соответствовать. Студенты считают, что важно быть привлекательным,

чтобы быть принятым во всех сферах жизни. Студенты должны осознать, что быть собой — самый привлекательный и красивый образ жизни.[4]

Список литературы:

1. Пантелеев С.Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система. М.: МГУ, 1991. 108 с.
2. Арина Г.А., Мартынов С.Е. Средства массовой информации как фактор возникновения озабоченности собственной внешностью в юношеском возрасте // Культурно-историческая психология. 2009. № 4. С. 105—114.
3. Рамси Н., Харкорд Д. Психология внешности / Пер. с англ. СПб., 2009.
4. Соколова Е. Т., Дорожевец А. Н. Исследования образа тела в зарубежной психологии // Вестн. Моск. унта. Сер. 14. Психология. 1985.

ОБЗОР РЕЗУЛЬТАТОВ ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА ТЕМУ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЕПАРАЦИИ ОТ РОДИТЕЛЕЙ

*Психология, магистрант 1 курса Храмова Е. А.
Научный руководитель: д. психол.н, профессор Ташимова Ф.С.
Казахский национальный университет им. аль-Фараби*

Аннотация: В данной статье представлен обзор результатов исследований, проведенных за рубежом в разных частях света, на тему психологической сепарации от родителей. Выявлено и подтверждено различие в отношении к этому процессу в разных обществах и культурах – европейском, азиатском, традиционном и более либерализированном обществе, а также некоторые гендерные различия. Данная статья дает возможность рассмотреть поближе результаты исследований проведенных в Турции, Японии, Корею, Китае, Норвегии, Греции, Словении и т.д.

Ключевые слова: психологическая сепарация, детско-родительские отношения

Психологическая сепарация от родителей является важным аспектом личностного развития и роста. Она включает в себя процесс освобождения от эмоциональной зависимости от родителей и позволяет сначала ребенку, а затем подростку и далее раннему взрослому развить собственное уникальное самоощущение. Процесс сепарации позволяет людям создавать свою собственную идентичность и принимать решения, основанные на их личных ценностях и убеждениях.

Однако психологическое отделение от родителей далеко непростой процесс. Часто он может включать в себя чувство беспокойства, вины и печали, причиной которых служит изначальная эмоциональная связь между ребенком и родителем. Более того, отношения между родителями и детьми часто определяют самоощущение ребенка, и отделение от этой идентичности может встречать на своем пути множество как психологических так и физических преград.

Первые упоминания о процессе сепарации, хотя и не совсем в чистом виде, были еще в начале XX века в работах Зигмунда Фрейда. В одном из своих очерков он упомянул сепарационную тревогу у младенцев – чувство, которое испытывают маленькие дети при разлуке с матерью. Затем феномен психологической сепарации на разных ее этапах появлялся то там, то тут, в различных работах психологов того времени - Карл Юнг, Карл Абрахам, Мелани Кляйн, Рональд Фейрберн, Анна Фрейд и другие. Однако более направленные исследования стали проводиться несколько позже.

Психологическая сепарация является ключевой концепцией в исследованиях Джона Боулби его теории привязанности. Психологическая сепарация от своего опекуна по его мнению имеет решающее значение для развития самоощущения ребенка, поскольку она позволяет ему формировать собственную идентичность и устанавливать отношения вне семьи. Большой акцент Дж. Боулби делает на эмоциональном аспекте сепарации.

Теория привязанности Боулби предполагает, что качество привязанности между ребенком и его опекуном (это не обязательно должен быть родитель, сколько постоянный субъект, который заботится о ребенке) оказывает значительное влияние на психологическое и эмоциональное развитие ребенка. Надежная привязанность, характеризующаяся отзывчивостью и доступностью со стороны опекуна, приводит к тому, что ребенок чувствует себя в безопасности, уверен в себе и

способен исследовать окружающий мир. Напротив, ненадежная привязанность, когда лицо, осуществляющее уход, не отвечает или недоступно, может привести к чувству беспокойства, страха и незащищенности.

Боулби предполагал, что у ребенка не прошедшего процесс адекватной психологической сепарации могут возникнуть трудности с установлением отношений вне семьи и проблемы с эмоциональной саморегуляцией. Напротив - у детей, не переживших психологическую сепарацию, могут возникнуть трудности с формированием идентичности, наряду с повышением риска развития проблем с психическим здоровьем в более позднем возрасте.

Еще один выдающийся психоаналитик Маргарет Малер сделала большой вклад в развитие этого вопроса. Она предложила свою концепцию психологической сепарации в 50-х годах прошлого столетия. Она считала, что дети проходят ряд стадий по мере развития чувства собственного достоинства, причем каждая стадия основывается на предыдущей. Первая стадия, которая происходит в первый год жизни, известна как симбиотическая стадия. На этом этапе ребенку характерно еще более размытое представление о себе и других, поскольку он испытывает тесную связь со своим основным опекуном (чаще матерью).

Вторая стадия, которая происходит в возрасте с двух до трех лет, называется стадией сепарации-индивидуации. На этом этапе ребенок начинает осознавать разницу между собой и другими, и у него начинает развиваться чувство индивидуальности. Этот этап характеризуется стремлением ребенка к самостоятельности и установлению собственных личных границ.

Однако этот этап также отмечен рядом конфликтов (кризис трех лет), поскольку ребенок борется со своим стремлением к независимости и потребностью в привязанности к своему основному опекуну (основной конфликт привязанность-сепарация). Эти конфликты могут привести к чувству беспокойства и незащищенности, которые могут иметь долгосрочные последствия для их развития, если их не разрешить.

Малер считала, что успешная психологическая сепарация является ключом к способности ребенка формировать здоровые отношения в более позднем возрасте.

Однако все эти ранние исследования были направлены на изучение сепарации на первых ее этапах и лишь к концу прошлого века сепарацию стали относить еще и к подросткам. Последняя стадия характеризуется во многом еще и физическим отделением – подростки/ранние взрослые в идеале покидают отчий дом уезжая кто на учебу, кто к своим возлюбленным, что сказывается на развитии еще и функционального аспекта сепарации.

В этот период молодые люди начинают дистанцироваться от эмоциональных, психологических и поведенческих моделей, которые определяли их до этого момента, поскольку они начинают формировать уникальную идентичность, отличную от личности своих родителей или опекунов. Это может включать в себя широкий спектр действий: от экспериментов с различными стилями одежды и цветом волос, как признак самовыражения, до участия в новом опыте и отношениях. Для многих молодых людей эта стадия психологической сепарации также может быть сопряжена с большим замешательством и неуверенностью, поскольку они изо всех сил пытаются найти свое место в мире и определить, во что они верят и кто они. На данном этапе происходит очередной кризис, несколько схожий с ранними его предшественниками – подросток одновременно хочет как выделяться из толпы (индивидуация), так и ничем не выделяться из нее чтобы быть принятым обществом (конформизм).

В дополнение к индивидуации психологическое разделение также включает в себя развитие чувства самосознания. Это предполагает, что молодые люди лучше осознают свои собственные мысли, чувства и поведение, а также то влияние, которое они оказывают на других. Этот этап психологического разделения может также включать в себя развитие чувства сопереживания и сострадания, поскольку молодые люди начинают понимать опыт и точки зрения других и формировать более глубокие и значимые отношения с другими.

Как итог завершения психологической сепарации ранний взрослый приобретает собственные убеждения, ценности и мысли и развивает чувство собственного достоинства. Молодой человек теперь становится способным к постановке личных целей, принятию рисков и решений на основе собственных ценностей и убеждений.

Популярное исследование Дж. Хоффмана опубликованное в 1984 году[1] как раз указывает на смещение фокуса изучения сепарации и в сторону подросткового возраста в том числе. В своей статье «Psychological separation of late adolescents from their parents» он изучает уровень сепарации поздних подростков от каждого из родителей. По его тестовой методике

«Psychological Separation Inventory» поздний подросток должен быть отделен как от матери так и от отца по следующим аспектам:

1. Эмоциональный. Взрослый человек эмоционально не зависит от одобрения родителей.
2. Аттitudный. Всякий, кто считает себя индивидуальностью должен иметь свою картину мира и свое собственное отношение как минимум ко всему, что ему важно и родительские убеждения больше не влияют на его восприятие реальности.
3. Конфликтный. Данный аспект отвечает за способность вступить с родителями в открытый конфликт и не испытывать по этому поводу угрызений совести.
4. Функциональный. Один из главных параметров взрослости, который у всех на слуху – самостоятельно обеспечивать себя и свой быт – уметь приготовить еду, постирать вещи, знать как проехать до работы и оплатить счета, например.

Однако не лишним было бы и упомянуть физический аспект. Хоффман не уделял этому внимания, но он тоже важен – жить отдельно от родителей, создавая свое личное пространство удобным образом.

Что касается наших дней, то вопрос сепарации поднимается довольно часто и весьма разностороннее. Множество исследований было проведено на изучение влияния психологической сепарации на различные аспекты личности и ее функционирования в обществе.

Так одно интересное исследование было проведено в Японии в 2020 году испытуемые которого стали 856 учеников начальной школы (9-12 лет) и 518 старшекласников (12-15 лет)[2]. Гипотеза звучала так: эмоциональная сепарация будет отрицательно, а родительское доверие будет положительно связано с психосоциальной адаптацией, и что данная картина будет более выражена в предподростковом возрасте, чем в раннем подростковом возрасте. Таким образом у ребят был замерен уровень эмоциональной сепарации, уровень доверия к родителям и уровень психосоциальной адаптации. Предыдущие исследования показали, что эмоциональная сепарация от родителей препятствует психосоциальной адаптации подростков, в то время как доверительные отношения с родителями улучшает ее. Однако исследования предподросткового возраста отсутствуют, что и послужило поводом закрыть этот пробел. Результаты подтвердили гипотезу: эмоциональная сепарация действительно отрицательно связана с выполнением домашних заданий. А доверительные отношения с родителями в свою очередь положительно коррелировало с трудолюбием, адаптацией к школе и соблюдением школьных правил и распорядка дня. Результаты были одинаковыми для всех возрастных групп.

Прошлогоднее исследование проведенное в Китае[3] было направлено на изучение того, как несоответствие родителей и детей в уверенности в себе связано с нерешительностью в карьере. Нерешительность в карьере напрямую связана с психологическими и социальными факторами и проявляется в виде хронических трудностей с принятием решений о карьере. В рамках этого вопроса исследователи затронули и вопрос сепарации, как фактора влияющего по их мнению на результаты исследования. Выборка составила 520 студентов средний возраст которых был 21 год. Результаты показали что наличие несоответствия между родителями и детьми в уровне уверенности в себе определяет нерешительность в отношении карьеры. Что касается вопроса сепарации в данном исследовании, было выявлено что низкий уровень психологической сепарации может усугубить связь между данными аспектами.

Например, в 2022 году в Южной Корее целая группа исследователей провела опрос среди студентов колледжа в количестве 343 человек. Их целью было выявить и отразить взаимосвязь между жизнью юношей и девушек в соответствии с ожиданиями их родителей и их общим уровнем удовлетворенности собственной жизнью в контексте сепарации от родителей[4]. По результатам исследования можно сделать следующие выводы: жизнь в соответствии с родительскими ожиданиями положительно коррелирует с удовлетворенностью жизнью в целом, но только у тех студентов, общая независимость от родителей которых мала. Таким образом, менее сепарированные студенты как будто бы даже счастливы жить в соответствии с ожиданиями их родителей. Исходя из этого возможно предположить следующее: студенты не вывели собственных взглядов на жизнь и приоритетов не пройдя атitudную и эмоциональную сепарацию, из-за чего полностью удовлетворены родительскими требованиями живя в соответствии с ними, что приносит им удовлетворение. Даже не смотря на свою частичную готовность ко взрослой жизни.

Невероятно всеобъемлющее исследование провели так же в 2022 году, но в Японии[5]. Целых 14 428 девушек из пяти возрастных групп в диапазоне от 12 до 25 лет были опрошены на предмет их взаимоотношений с родителями. Исследователей заинтересовал вопрос изучения различных

профилей отношений в связке родители-дети, коих было выявлено шесть типов: здоровый-независимый, нездоровый-независимый, сбалансированный, амбивалентный, связанный и отстраненный. Сохранилось ли доверие у девушек к своим родителям после начала процесса психологической сепарации? Результаты получились воодушевляющими и логичными. Большую привязанность к родителям преимущественно демонстрировали ранние подростки, в то время как среди ранних взрослых преобладал здоровый-независимый профиль. Тот же профиль коррелировал с наличием идентичности у девушек и указывал на факт их удовлетворенностью жизнью. При том что критерий «спутанность идентичности» не был высоким как у здорового-независимого так и у связанного профилей. То есть и те и другие девушки имели хорошее представление о себе, в независимости от того, какие у них отношения с родителями. Исследователи в заключении утверждают о том, что японские девушки хорошо контролируют процесс сепарации и доверие таки сохраняется после отделения от семьи, как физического, так и психологического. Более того – им удается сохранить свою идентичность и иметь высокий уровень удовлетворенности жизнью.

В Европе исследование было более обширным. В 2018 году в Норвегии, Греции, Польше и Швейцарии группа исследователей провела исследование на тему воспитания поздних подростков [6]. В рамках исследования было опрошено 745 юношей и девушек позднего подросткового возраста (18 до 20 лет). Вопросы были направлены на изучение их взаимоотношений с родителями - отдельно с матерью и отцом. Результаты исследования показали, что во всех четырех странах изучаемые критерии «автономность» и «отзывчивость» (со стороны обоих родителей) положительно коррелировали с благополучием юношей и девушек. Идентичность показателей указывает на схожесть воспитания и взаимоотношений родителей и детей по всей Европе. Еще одно заключение было выявлено исследователями - с отцами ребят позднего подросткового возраста связывает финансовое обеспечение, а с матерями, функциональная и психологическая и связь. Данное распределение связей положительно сказывается на благополучии детей.

В том же 2018 году в University of Ljubljana в Словении [7] было проведено исследование охватившее 2040 респондентов в возрасте от 18 до 28 лет которые отчитались о своих взаимоотношениях с родителями (так же отдельно с матерью и отцом) и самих себе. В ходе исследования было выявлено четыре основных типа взаимоотношений в семье между родителями и детьми: индивидуированный-родственный, индивидуированный-независимый, тревожный и зависимый типы. В отношении обоих родителей у испытуемых преобладал первый тип, который наряду с индивидуированным-независимым типом по мнению исследователей расценивается как здоровый вариант отношений, способствующий процессу психологической сепарации в дальнейшем. Тревожный и зависимый типы в свою очередь усложняют ее. На формирование ведущего типа взаимоотношений напрямую влияют пол и возраст испытуемого.

Вопрос взаимосвязи между психологической сепарацией и благополучием у студентов был вынесен на рассмотрение так же и в турецком исследовании в 2021 году [8]. 285 студентов университетов в возрасте от 18 до 26 лет были опрошены на предмет этой связи - между уровнем сепарации-индивидуации и психологическим благополучием. Однако результаты получились полностью противоположными европейским: корреляция между этими двумя переменными была значимой и отрицательной. Таким образом получается что уровень психологического благополучия турецкого студента тем выше, чем ниже уровень его психологической сепарации от родителей. Гендерные различия в этом вопросе не выявлены.

Годом ранее исследование проведенное так же в Турции было направлено на изучение ранних взрослых и связи между ассертивностью и сепарацией-индивидуацией. В рамках исследования было опрошено 488 старшеклассников 17-18 лет. [9]. Стоит отметить что под сепарацией в данном исследовании подразумевалась сепарационная тревога и страх отвержения родителями. В ходе исследования выяснилось, что чем ниже были сепарационная тревога и страх отвержения, тем выше был уровень ассертивности. Таким образом ассертивность является негативным предиктором для двух данных критериев. В обсуждении результатов исследователи предполагают, что способность к ассертивному поведению способствует индивидуации и укреплению личностных качеств ребят, которые находятся на пути к своей взрослости.

Как можно заметить по тенденциям которые сложились в отношении психологической сепарации регионально – роли этого важного процесса в жизни каждого молодого человека придается совершенно разное значение. В каких-то обществах сепарация не является чем-то ценным и правильным, а крепкие семейные связи и проживание сразу нескольких поколений семьи в одном доме являются нормой, которая никак не влияет на благополучие проживающих в таких условиях подростков. Вырастая они продолжают свои традиции, а уход от них не поощряется ни

семьей, ни обществом в целом. В более прогрессивных странах автономия детей уважается почти на всех этапах развития ребенка, хотя доверие при этом сохраняется.

В этом и заключается актуальность данной темы – психологическая сепарация однозначно присутствует в жизни каждого человека и каким-либо образом влияет на нее. Однако общей тенденции, как можно увидеть в данном обзоре, нет, потому что все зависит от традиций и культуры того или иного общества. Данный процесс отражает влияние социальной и культурной среды на внутриличностное развитие. Из того, какая политика у государства исходят нормы общества, которые закладываются в рамки культуры и религии, передаваясь от родителей к детям. Более традиционные общества являются, как правило, более строгими и консервативными с религиозной и культурной точки зрения. А людям, как социальным существам (более того, зависящим эмоционально от матери) конформность как качество просто необходимо, особенно в такой важный период жизни, как подростковый. Таким образом, неудивительно, что уровни сепарации влияют на благополучие с точки зрения общественных устоев – либо положительно, либо отрицательно.

Однако данные тенденции не могут не радовать. Большой интерес к этой теме среди исследователей будет привлекать к ней больше общественного внимания и человеческая личность со временем станет приобретать всю большую значимость для все большего количества населения.

Список литературы

1. Hoffman, J. A. Psychological separation of late adolescents from their parents / Hoffman, J. A. // Journal of Counseling Psychology. – 1984. – № 31. – Pp. 170-178.
2. Kazumi Sugimura. Emotional separation, parental trust, and psychosocial adjustment in preadolescence and early adolescence / Kazumi Sugimura, Shogo Hihara, Kai Hatano // Journal of Adolescence. – 2020. – Vol. 84. – P. 165-170.
3. Career indecisiveness and parent–child expectation incongruence in self-reliance: Does psychological separation buffer the link? / Hang Zhang, Danni Wang, Zhi-jin Hou, [and etc.] // Personality and Individual Differences. – 2022. – Vol. 198.
4. Living upto Parental Expectations, Psychological Separation, and Life Satisfaction / Soojung Lee, Myung Sun Kim, Dohyung Lee [and etc.] // Emerging Adulthood. – 2022.
5. Profiles of Emotional Separation and Parental Trust from Adolescence to Emerging Adulthood: Age Differences and Associations with Identity and Life Satisfaction/ Kazumi Sugimura, Shogo Hihara, Kai Hatano [and etc.] // Journal of Youth and Adolescence. – 2023. – Vol. 52. – P. 475-489.
6. Parenting and Late Adolescents' Well-Being in Greece, Norway, Poland and Switzerland: Associations with Individuation from Parents / Ania Filus, Beate Schwarz, Kostas Mylonas [and etc.] // Journal of Child and Family Studies. – 2019. – № 28. – Pp. 560-576.
7. Tina Kavčič. Types of separation-individuation in relation to mothers and fathers among young people entering adulthood / Tina Kavčič, Maja Zupančič // Journal of Youth Studies. – 2019. – Vol. 22. – Pp. 66-86.
8. İlhan ÇİÇEK. Psychological Well-Being and Separation-Individuation In University Students / İlhan ÇİÇEK // Kastamonu Education Journal. – 2021. – Vol. 29. – №4. – Pp. 124-133.
9. İzzet Parmaksız. The relationship between assertiveness and separation-individuation in adolescents / İzzet Parmaksız, Suat Kılıçarslan // Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi. – 2020. – Vol. 10. – №3.

ОСОБЕННОСТИ ПОСТТРАВМАТИЧЕСКОГО СТРЕССОВОГО РАССТРОЙСТВА У ЖЕНЩИН - ЖЕРТВ ДОМАШНЕГО НАСИЛИЯ (НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА)

*Клиническая психология, магистрант 1 курса Черненко Д.Р.
Научный руководитель: канд. психол. наук, профессор Кабакова М.П.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация: Цель исследования - определить личностно-психологические особенности женщин, подвергшихся домашнему насилию, и составить психологический портрет женщин Казахстана. Количественный метод исследования был использован в рамках модели опроса путем внедрения психологического теста «ММРІ». В результате выявлено, что уровень депрессии,

личностной тревожности, симптомов посттравматического стресса, а также показатели паранойи и шизофрении оказались выше нормы.

Ключевые слова: семья, насилие в семье, агрессор, жертва, самооценка, супружеские отношения.

Всемирная организация здравоохранения (2002 г.) определяет насилие как преднамеренное применение физической силы или власти, с угрозой против самого себя, другого лица, группы или сообщества, которое либо приводит, либо с высокой вероятностью может привести к травме, смерти, психологического вреда или депривации[1].

Исследования по этим вопросам констатируют, что женщины, столкнувшиеся с проблемой домашнего насилия, имеют ряд психологических особенностей, препятствующих их социальной адаптации и негативно влияющих на общее психологическое состояние[2]. Для построения эффективной психокоррекционной работы с женщинами Казахстана, пережившими домашнее насилие, важным аспектом является изучение психологических особенностей (личностных особенностей, копинг-стратегий, уровня агрессии и враждебности, личностной тревожности, уровня депрессии, тяжести посттравматических состояний).

Принимая во внимание все эти факторы, настоящее исследование направлено на изучение психологического профиля женщин, проживающих в приюте «Умит» в Астане. Основной причиной исследования данного вопроса является то, что проблема домашнего насилия в Республике Казахстан до настоящего времени изучена недостаточно.

Кризисный центр «Умит» был открыт в 2013 году на основании Постановления Правительства в Астане. Работа Кризисного центра осуществляется в соответствии со «Стандартами социального обслуживания жертв домашнего насилия» от 2022 года. Кризисный центр принимает жертв домашнего насилия в возрасте от 18 до 58 лет, в том числе их несовершеннолетних детей, подвергшихся жестокому обращению, обратившихся как по собственной инициативе, так и по указанию органов образования, здравоохранения и внутренних дел. Сроки пребывания в центре от 1 до 6 месяцев по решению комиссии при управлении занятости и социальной защиты города Астаны.

В настоящем исследовании приняли участие 70 женщин, проживавших в Кризисном центре «Умит» г. Астана в период с ноября 2022 года. Возраст участников от 18 до 58 лет. Средний возраст этой группы составляет 35 лет. Только 13 % женщины работают, тогда, как 87% являются безработными. Пострадавшие не употребляют наркотики, а 20% женщин пьют алкоголь редко. Большинство женщин, живущих в центре нет постоянной работы. В большинстве случаев браки официально не регистрируются.

Для реализации целей исследования был использован стандартизированный психометрический тест ММРІ, который широко используется в различных отраслях науки и практики, включая общую и судебную психиатрию, выделение специальных контингенты, авиационная и космическая медицина, общая и социальная психология[3].

Депрессия (D) - Целью измерения является определение уровня депрессии участника. Очень высокие баллы указывают на депрессию, средние баллы - на неудовлетворенность жизнью.

Истерия (Хай)-Он используется для выявления истерии в стрессовых ситуациях. Это измерение содержит.

Баллы распределяются по 5 уровням: высокий уровень (выше 70 баллов); выше среднего уровня (56 – 70 баллов); средний уровень (45 – 55 баллов); ниже среднего уровня (44 – 30очки); низкий уровень (ниже 30 баллов).

Повышение шкал в пределах средних баллов и особенное повышение чаще всего положительно связаны с адаптационными особенностями личности, тогда как высокие или низкие значения шкал обычно отражают патологические явления и свидетельствуют о снижении адаптивности.

Поскольку основной целью настоящего исследования было изучение психопатологического состояния испытуемых женщин, использовалась описательная статистика. Поскольку по результатам теста на нормальность было выявлено, что данные не имеют нормального распределения, для выяснения наличия каких-либо корреляций между десятью измерениями шкалы был проведен коэффициент корреляции рангового порядка Спирмена.

Тест ММРІ был использован для женщин, ставших жертвами домашнего насилия и приведена статистика результатов ниже (табл. 1).

Таблица 1: Результаты проверки достоверности шкалы

Шкалы	Норма	Минимум	Максимум	Средний	стандарт отклонение
Шкала лжи	Не более 70	36,00	56,00	46,2667	7,75948
Шкала достоверности	Не более 70	40,00	78,00	64,1333	10,70959
Шкала коррекции	Не более 70	47,00	63,00	53,0667	6,64902

Как показано в таблице 1, результаты измерения «Ложь», в котором изучалась достоверность шкалы, показали, что средний балл 70 женщин составил 46,26, что говорит о том, что участники уверенно ответили на вопросы.

Средний балл по следующему параметру F составил 64,13. Женщины-жертвы стремятся привлечь внимание окружающих к своему сложному внутреннему миру, чтобы получить помощь, сочувствие или поставить себя в центр внимания. У них наблюдается чрезмерная загруженность сознания внутренними проблемами, тревожность, напряжение, повышенная активация нервной системы (стресс). Жертвы неуверенны в себе и положительно оцениваются окружающими, пассивны, робки, непрактичны не только в реальных делах, но и в воображении.

Шкала К показала 53 балла. Женщины не отрицают и знают, что у них есть проблемы, и чутко относятся к оценкам окружения их личности и своего поведения.

Далее для анализа результатов по ответам участников была проведена описательная статистика (табл.2).

Таблица 2. Описательная статистика

Шкала	Минимум	Максимум	Средний	стандарт отклонение
Ипохондрия	48,00	78,00	64,9333	11,33557
Депрессия	45,00	95,00	67,8667	15,90537
Истерия	50,00	79,00	65,2000	11,51521
Психопатия	51,00	89,00	68,2000	12,90736
Феминность-мускулинность	41,00	71,00	60,7333	8,53118
Паранойя	56,00	94,00	72,0000	12,32883
Психастения	54,00	80,00	67,2000	8,02852
Шизофрения	48,00	90,00	79,6000	11,39423
Гипомания	43,00	72,00	62,0000	12,08896
Социальная интроверсия-экстраверсия	42,00	71,00	59,9333	8,34494

При ипохондрии первого измерения средний балл составил 64,93. Это означает, что жертвы склонны фиксировать внимание на состоянии своего тела и здоровья, поглощенные обилием тревожных ощущений.

Средняя шкала депрессии составила 67,86, что свидетельствовало о беспокойстве и недооценке своих возможностей, фиксации внимания на своих неудачах и разочарованиях, наличии пассивной позиции. Высокие показатели могут быть связаны с ситуацией резкого разочарования после пережитой неудачи или с заболеванием, сопровождающимся эмоциональной депрессией. Состояние здоровья пострадавших ниже нормы. Пострадавшие плохо себя чувствуют (частая усталость, хандра, плохой сон, отсутствие аппетита, тошнота, запоры, потливость)

По шкале истерии найден показатель 65,20. Жертвы недостаточно критичны к себе, склонны к декларациям, поверхностны в контактах и чувствах.

Шкала психопатического отклонения составила 68,20. Высокие значения шкалы могут свидетельствовать о нарушении социальной адаптации, выраженной напряженности, неудовлетворенности, вспыльчивости и несдержанности в межличностных отношениях связи.

Мужественность-женственность масштаб был 60,73. Жертвы в оценках и поведении стараются избегать грубости, подчеркивая тонкость интересов, чувствительность к эмоциональным нюансам отношений, некоторую сентиментальность, доверчивость, готовность помочь.

Средний балл по подшкале «Психастения» оказался равным 67,20. Для него характерны чрезвычайно сильные механизмы самозащиты, удерживающие от контакта с незнакомыми или чрезмерно сильными и опасными раздражителями жертв. Осознанные страхи и страхи, которые затрудняют выполнение деятельности и снижают ее в них внутренней, оригинальной и вполне удовлетворительной мир. Контакты бывают либо избирательными, либо широкими, без раскрытия своего реального Я. При планировании поведения они руководствуются главным образом своими внутренними ценностями и критериями, часто весьма своеобразными. Возможно, фантазировали и формулировали аффективные идеи, оторванные от реальности и замкнутые в себе женщины не ходят на долгое время, думая, что их муж ждет ее. Есть опасение, что он их найдет. Они отвозят детей в школу и сами приводят обратно. Они считают, что через 6 месяцев останутся без защиты.

Средний балл социальной интроверсии составил 59,93. Склонна ограничивать «лишние» контакты с окружающей средой, не проявляя особого интереса к тому, что ее непосредственно не касается. Вне общения, наедине с собой, она чувствует себя увереннее и спокойнее. Они не чувствуют потребность выразить вовне свои чувства, намерения или поделиться своими планами. Также обратите внимание на цифру над нормой на рисунке ниже.

В результате выявления наличия корреляции между шкалами была получена следующая информация.

Увеличение ипохондрии влияет на усиление депрессии ($r = 0,751$; $p < 0,01$) и истерия ($r = 0,799$; $p < 0,01$). Характеризуется чувством неопределенной угрозы, напряжением, неустойчивостью настроения на грани срыва. Внешне может быть заметна замкнутость в себе, замкнутость, ограниченность контактов, раздражительность и напряженность в общении, нерешительность и пассивность. Это состояние существенно ограничивает интеллектуальные и творческие возможности. При этом он отражает склонность к быстрой смене переживаний, неустойчивость к стрессам, демонстративное поведение с тенденцией к получению признания и положительной оценки окружающих. В ряде случаев высокие показатели по этой шкале соответствуют истерическому варианту личности со склонностью к способу защиты по типу вытеснения, а также с наличием конверсионной симптоматики, проявляющейся болевыми расстройствами.

Увеличение шкалы шизофрении влияет на следующие шкалы: шкала F ($r = 0,989$; $p < 0,01$), паранойя ($r = 0,548$; $p < 0,05$), психоастения ($r = 0,672$; $p < 0,01$) и социальная интроверсия ($r = 0,745$; $p < 0,01$); то есть привлечение внимания окружающих к своему сложному внутреннему миру с целью получить помощь, сочувствие или поставить себя в центр внимания. Нет сомнения, что сознание перегружено внутренними проблемами, тревогой, напряжением, повышенной активацией нервной системы. Даже в условиях средней сложности возможны сбои блоков интеллектуальных функций, приводящие к резкому падению надежности деятельности.

Увеличение шкалы социальной интроверсии приводит к увеличению шкалы депрессии ($r = 0,560$; $p < 0,01$), психастазы ($r = 0,941$; $p < 0,01$) и шизофрении ($r = 0,745$; $p < 0,01$).

Таким образом, женщины-жертвы склонны ограничивать «лишние» контакты с окружающей средой, не проявляя особого интереса к тому, что непосредственно их не касается. Вне общения, наедине с собой, она чувствует себя увереннее и спокойнее. Эта женщина отличается чрезвычайно сильными механизмами самозащиты и, помня о конкретных опасениях, которые препятствуют осуществлению деятельности и снижают социальную активность. Она не способна к самостоятельной деятельности, связанной с принятием ответственных решений при недостатке информации. Жертвам свойственно дистанцироваться от окружающей среды в свой внутренний и

изначальный и вполне удовлетворительный мир. Контакты либо выборочные, либо широкие, без раскрытия своего настоящего Я. Ограждение не позволяет ей тонко чувствовать других. В результате ее эмоциональные реакции иногда кажутся неадекватными, а действия странными.

Депрессия ($r=-0,891$; $p<0,01$) и психастения ($r=-0,719$; $p<0,01$) у пострадавших женщин приводят к уменьшению шкалы коррекции по мере ее увеличения. Можно наблюдать обратную зависимость между шкалами депрессии, психастении и шкалой коррекции. Так, установлено, что у этих женщин меньше проявляется появление чувства напряженности, тревоги, появление недоверия и подозрительности и не скрывает этого. В их сознании присутствует страх, и их можно охарактеризовать как робких, застенчивых, нерешительных, неспособных к самостоятельности в условиях риска и недостатка информации. Следует учитывать, что у нее есть личные проблемы, и учитывать оценку окружения при коррекции ее поведения[4].

Высокие показатели паранойи и шизофрении указывают на наличие психопатологии. Это свидетельствует о том, что женщины являются жертвами домашнего насилия, страдают тревогой, депрессией, не бывает исключений посттравматического стресса и суицидального поведения[5].

По данным «Умит г.Астана», 28,9% женщин вернулись к своим мужьям повторно, а 10,5% из них развелись. Женщины имеют в сознании специфические страхи, которые затрудняют осуществление деятельности и снижают социальную активность. Они неспособны к самостоятельной деятельности, связанной с принятием ответственных решений при недостатке информации. В условиях гарантированной безопасности они очень тщательны, исполнительны и осторожны.

Для дальнейших исследований в плане коррекции отвергнутых характеристик личности можно предложить проведение следующей психолого-коррекционной работы:

- изменение самосознания и представления о себе женщины;
- пересмотр жизненных ценностей и приоритеты;
- работа над мотивацией;
- изменение поведения женщин-«жертв»;
- формирование правильной позиции в решении;
- снижение реактивной агрессивности по отношению к детям и другие члены семьи;
- повышение стрессоустойчивости женщин.

Список использованных источников:

1. МКБ. Международная классификация болезней, 10-й пересмотр. Психические расстройства и расстройства поведения. Класс V МКБ-10, адаптированный для использования в РК, М.: Российское общество психиатров, 1998.
2. Психотерапия: учебник / под ред. А. В. Васильевой, Т. А. Караваевой, Н. Г. Незнанова. — Москва: ГЭОТАР-Медиа, 2022. — 864 с: ил. — DOI: 10.33029/9704-6485-4- VKN-2022-1-86
3. Каплан Г.И., Сэдок Б.Дж. Клиническая психиатрия: В 2-х т. / Пер. с англ. - М.: Медицина, 1994. - Т.1. - 672 с.
4. Курицына А.А., Бундало Н.Л. Гендерные особенности проявлений агрессивности и враждебности при посттравматическом стрессовом расстройстве // Сиб. медиц. обозр. - 2007. - № 1. - С. 47-50.
5. Мёллер-Леймкюллер А.М. Стресс в обществе и расстройства, связанные со стрессом, в аспекте гендерных различий // Соц. и клинич. психиатрия. - 2004. - № 4. - С. 5-1

СОВРЕМЕННЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ОБ ОБРАЗЕ Я В ПСИХОЛОГИИ

Психология, магистрант 2 курса Шаукилова К.Т.

Научный руководитель: д.пс.н., профессор Ташимова Ф.С.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация: В статье представлены современные представления об Образе Я в психологии. И, хотя объем понятия «образа Я» до настоящего времени остается дискуссионными, авторы достигли консенсуса относительно динамической природы Я-концепции. Я-концепция рассматривается как состоящая из трех элементов: индивидуальное «Я», «Я в отношениях» и коллективное «Я». В работе описан механизм представленности значимых других в Образе Я как

результатов меры его идентификации и отчуждения со значимыми другими, а также рассмотрено влияние социальных сетей на формирования Образа Я, выделены основные факторы формирования представлений о себе.

Ключевые слова: Образ Я, Я-концепция, самооценка, компоненты образа Я, представленность, субъектная отражённость, идентификация, отчуждение, образ Я – как коллективный феномен.

В психологической литературе понятие «образ Я» появилось в связи с необходимостью исследования и описания глубинных психологических структур и процессов личности. Оно используется вместе с такими понятиями, как «самоотношение», «самооценка», «Я-концепция», «Self», «картина Я», «представление о себе» и неразрывно с ними связано. Содержание и объем понятия «образа Я» до настоящего времени остаются дискуссионными.

Способность к самонаблюдению помогает человеку представлять себе различные варианты своего поведения, которые позволяют занять определенное место в мире или сознательно пытаться его изменить. Образ Я - это вся палитра образов данного человека, которая отражает его личную картину мира, где он существует как его собственное представление о себе, своем внутреннем мире [1]. Неспособность полностью выразить себя и быть полностью понятым другими в объективном, социальном пространстве приводит к построению личного, субъективного пространства, связанного с индивидуальной повседневной жизнью [2].

Образ Я, который индивид создает, будь то положительный или отрицательный, является отражением его личной идентичности и поведения, его отношения с близкими людьми и обществом (референтной группой). То, как люди определяют себя, является показателем того, как они определяют свою жизнь и свои поступки. Таким образом, понимание я-концепции человека является особенно важным способом понять человека, его поведение и поступки [3]. Образ Я – это осознание себя, которое помогает индивиду чувствовать свою уникальность и непохожесть на других [4].

Образ Я или Я-концепция, не единственные личностные образования, которые влияют на личность, есть и другие концепции, такие как самоуважение, самооценка, самопринятие, самоэффективность. За всю историю психологических исследований за последние 35 лет было опубликовано более 1800 исследований, посвященных тем или иным аспектам образа Я. Многочисленные исследования темы Образа Я, самопринятия, самоотношения, удовлетворенности собой и своим внешним видом свидетельствуют о высокой актуальности данной проблемы для современного общества.

Две переменные образ Я и самооценка играют важную роль в представлении индивида о себе, однако важно помнить, что самооценка - это не самоуважение, хотя самоуважение может быть частью самооценки. Я-концепция - это не просто представление индивида о самом себе, она может влиять на отношение к другим людям, именно поэтому в большинстве исследований подчеркивается важность позитивного образа Я и важности самопринятия. Я-концепция оказывает сильное влияние на повседневную жизнь, люди с позитивной Я-концепцией позитивно воспринимают самих себя и рассматривают других в дружелюбном свете, у них сформированы наилучшие стратегии совладания, и они чувствуют себя лучше по отношению к себе и другим. [5].

Я-концепция обычно определяется как набор мыслей и чувств, которые человек испытывает по отношению к себе. Многочисленные самоинтерпретации или репрезентации Я, составляющие Я-концепцию человека, не являются «...списком (из)...случайно разбросанных элементов» [6]. Индивид делает свое многогранное Я понятным с помощью развитие интегрированной и дифференцированной самооценки и самоотношения. То есть, Я-концепция - это относительно структурированный набор самоопределений, которые складываются вместе в определенный узор, образуя некую целостность [6].

Знание человека о своем Я, его разных сторонах и проявлениях порождают оценку, эмоциональное к ним отношение. И хотя понятие Я предполагает внутреннее единство и интеграцию, в реальной жизни человек имеет несколько «образов Я», каждый из которых оценивается и определяет уровень принятия человеком самого себя. Некоторые представления человека о себе («образы я») являются как бы ядром Я-концепции, занимают относительно центральное место по сравнению с другими, периферийными [7].

Robert Griffio считает, что иерархия - это одна из форм ментальной организации Я, которая выступает важной характеристикой и позволяет человеку упорядочивать разные аспекты Я. Проводя анализ подходов к исследованию структурных компонентов Я-концепции, автор отмечает

также значимость таких аспектов как сложность и ясность Я-концепции и подчеркивает необходимость уделять внимание непосредственному его содержанию. Robert Griffo подчеркивает, что люди, вероятно, обладают огромным запасом знаний о себе, но их идентификация наиболее важных представлений о себе может быть затруднена, также люди могут испытывать сложности с ментализацией, их способность говорить о себе может быть снижена по разным причинам[8].

Формирование Образа Я - длительный и сложный процесс, который требует преемственности от прошлого, настоящего и будущего [9], оно происходит не в вакууме, а формируется под воздействием многочисленных факторов. Аспекты социального мира играют важную роль в формировании стабильной идентичности [10]. Современные исследования сосредоточены на анализе аспектов окружающей среды, которые влияют на формирование образа Я.

Среди исследователей Я-концепции существует общий консенсус в отношении того, что Я-концепция является не статичной, а, скорее, динамичной многомерной сущностью, которая потенциально может изменяться с течением времени. Представление о себе, как правило, более гибкие, когда индивидуумы более молоды и пока еще они находятся на пути самораскрытия и развития характера. По мере того, как люди взрослеют, их способность к самопознанию становится более четкой и упорядоченной, они выстраивают более совершенное представление о том, какова их идентичность и что для них критически важно. Эпштейн подчеркивает, что Я-концепция - это динамичная сущность, которая меняется с опытом и, в частности, развивается из переживаний, коренящихся в социальном взаимодействии с другими.

Например, в то время как младенцам, как правило, не хватает способности отличать себя от своего окружения, по мере взросления и приобретения опыта их Я-концепция становится все более дифференцированной.

Люди также достигают интеграции, создавая историю своей жизни: откуда человек пришел, где сейчас находится и куда пойдет в будущем. Таким образом, представление о себе включает темпоральную характеристику, - это не только то, «что Я есть сейчас, но также включает в себя мое прошлое и то, кем Я надеюсь или боюсь стать в будущем». Найссер определяет это как «Расширенное» Я [8].

У.Джеймс признал, что люди могут расширять (распространять) свое Я за пределы своего тела. Один из способов сделать это - сделать других частью себя. З. Фрейд и другие теоретики психоанализа использовали множество терминов для описания этого процесса, включая «интроекцию», «интернализацию», «слияние» и «инкорпорацию»[11-12]. Теории объектных отношений предполагают, что детивоспринимают образы родителей как «идеализированные объекты», с которым можно войти в слияние и который будет служить источником силы, доброты и власти [13]. Многие другие исследователи признали важность того, чтобы другие значимые люди были частью Я-идентичности [14-15]. Важным является вопрос, кто эти другие, которых индивид включает в свой образ Я?

Наиболее вероятными кандидатами являются родители, особенно матери [13, 15-16] и романтические партнеры [17]. Также есть достаточно простой исследовательский тест, позволяющий взрослому человеку осознать степень включенности людей в формирование его Образа Я – обозначить 5 людей, которым он уделяет (проводит) больше всего времени в неделю.

Таким образом, Я-концепция содержит детские идентификации, текущие любовные интересы и актуальные контакты.

Современные исследования образа Я, уделяют внимание влиянию социальных сетей на формирование идентичности [18,19].

Поколение миллениалов и социальные сети - это две вещи, которые невозможно отделить друг от друга. Поколение миллениалов родилось в то время, когда все шире использовалась самая передовая эра интернет-технологий, особенно в использовании социальных сетей в качестве платформы для общения [20]. В эту новую эпоху МЕДИА, Интернет предлагает простое общение, которое больше не ограничено пространством и временем [21]. Социальные сети, которые в настоящее время стали средством самореализации, самовыражения. Пользователи выборочно делятся контентом, который соответствует тому образу Я, которое они хотят создать [22]. 85% представителей поколения Z заявляют, что они используют YouTube, 72 % также используют Instagram и 69 % используют Snapchat[23].

Ученые отмечают, что сравнение, которое постоянно происходит между изображениями в социальных сетях и реальным Я, негативно влияет на индивидуальное восприятие себя и своего тела [18-19, 24], но также некоторые исследования показывают позитивное влияние формирования

космополитической идентичности [23]. Следовательно, социальные сети становятся частью Я-концепции, образ Я расширяется и включает в себя презентации индивида в соцсетях.

Результаты исследований подтверждают, что Я-концепция включает в себя индивидуальное «Я», «Я в отношениях» и коллективное «Я». Самооценка также включает в себя личную самооценку (1), самооценку отношений (2) и коллективную самооценку (3). Первая, относится к самооценке, полученной в результате дифференцированной индивидуальной оценки себя, подчеркивающей уникальность человека, она тесно связана с самооценкой личных качеств; вторая относится к самооценке, получаемой благодаря связям со значимыми другими людьми, такими как семья и друзья, которые достаточно сильно влияют на развитие самопринятия и самоуважения. Наконец, третья относится к оценке индивидом и ощущению важности группы, к которой он принадлежит [25].

Есть три ключевых вывода, которые можно сделать из концептуализации Я-концепции. Во-первых, из-за динамичной природы «Я» исследователям необходимо учитывать возрастную перспективу, то есть то, как фактический возраст влияет на развитие представлений индивида о себе. Во-вторых, на формирование представлений о себе оказывает влияние близкое окружение индивида: родители, в первую очередь мать и актуальные любовные отношения. В-третьих, произошло расширение Образа Я за счет репрезентаций идеального Я в социальных сетях, что оказывает как негативное, так и позитивное влияние на формирование Я-концепции и отношения к телу. Я-концепция оказывает сильное влияние на возникновение поведения человека, но и на Я-концепцию также влияют изменения в физическом и психологическом плане.

Образ Я в работах Ташимовой Ф.С. раскрывается через анализ интимных личностей внутреннего мира [26]. Исходным в анализе внутреннего мира является учение аль-Фараби о «субъекте как микрокосме, в котором представлен весь макрокосм», как люди, так и предметы и объекты мира. Согласно этому, во внутреннем мире выделяются следующие субъекты: 1. представленность Сверхличности Бога; 2. Предков как обожествленных личностей, определяющих первичные архетипы рода; 3. Представленность великих личностей мира (правители, ученые, кумиры, творцы и т.д.), с которыми человек не встречался непосредственно, но знаемые через книги, учения, а в современном мире через интернет). Эти личности мало осознаются, но сила их влияния иногда превосходит силу непосредственного окружения; 4. Представленность среднего общества – это личности непосредственного окружения, представляющие город, в котором человек живет. Сюда же относятся и предметы и объекты оружающей вещной и природной среды; И наконец, представленность личностей малого общества (родители, братья, сестра и непосредственное окружение сверстников).

Анализ внутреннего мира [27] дает возможность составить структуру образа Я, который является результатом представленности значимых для нас личностей и объектов предметно-вещного мира. То, как человек отражает других людей и объекты мира, позволяет вычислить не только систему ценностей, которые субъект принимает у других и реализовывает их, творит собственные системы ценностей и смыслов, но и позволяет структурировать образ Я, который является результатом соотношения человека и мира, его сотворчества с ним. В связи с этим, образ Я – это коллективный феномен.

Таким образом, образ Я можно определить, как коллективный феномен, обеспечиваемый спецификой субъектного отражения человека, интегрирующего совокупность представлений и ценностей, определяющих его смысловую сферу, реализуемую в целостной системе жизнедеятельности. В связи с этим, независимо от специфики отдельных теорий, ее развитие зависит не столько от взаимодействия с другими людьми, сколько от субъектной отраженности и представленности значимых других (меры идентификации и отчуждения), а также стратегий интегрирования их позиции во внутреннем мире человека.

Список литературы:

1. Van Dellen M.R., Hoyle R.H. Possible selves as behavioral standards in self-regulation // *Self and Identity*. – 2008. - №7(3). –pp.295–304.
2. Martsinkovskaya T., Aynyan A., Dubovskaya E., Gavrichenko O. The Self-Image and the image of the world in modern everyday life. // *Psychology of Personality: Real and Virtual Context*.– 2020. - № 94. - pp.481-488.
3. Cross J.S. Defining and Measuring Self-Concept Change // *Psychol Stud*. – 2011. - №1(56). –pp.135-141.

4. Escalas J., White K., Argo J.J., Sengupta J., Townsend C., Sood S., Berger J. Self-identity and consumer behavior // *Journal of Consumer Research*. – 2013. - № 39(5). –pp. 15–18.
5. Rus M., Sandu M. L., Senouci B., Taseñte T., Djellouli Z. The concept of Self as moderator between Self-Esteem and trend towards others // *Technium Social Sciences Journal*. – 2020. - №8(1). –pp.376–386.
6. Rosenberg S. Multiplicity of selves // *Rutgers series on self and social identity: Self and identity—Fundamental issues*. – 1997. - № 1, pp. 23–45.
7. Акимова М.К., Персиянцева С.В. Фототерапия как инструмент коррекции самооценки // *The Scientific Heritage*. – 2021 - №62-4. – С.55-60.
8. Griffo R., Lemay E., Moreno A.H. Who Am I? Let Me Think: Assessing the Considered Self-Concept // *SAGE Open*. – 2021. - №11(1). – pp.1-13.
9. Schwartz R., Halegoua G.R. The spatial self: Location-based identity performance on social media // *New Media & Society*. – 2015. - №17(10). –pp.1643–1660.
10. Pan Z., Lu Y., Wang B., Chau P.Y.K. Who do you think you are? Common and differential effects of social self-identity on social media usage // *Journal of Management Information Systems*. – 2017. - № 34(1). –pp.71–101.
11. Compton A. The concept of identification in the work of Freud, Ferenczi, and Abraham: A review and commentary // *Psychoanalytic Quarterly*. – 1985. - №54. –pp.200–233.
12. Saravay S.M., Grossman S., Dendy E. A revised model of internalization derived from group psychology // *Group*. – 1994. - №18. –pp.5–17.
13. Кохут Х. Анализ самости: Систематически» подход к лечению нарциссических нарушений личности/ Пер. сангл. -М.: Когито Центр, 2017. - 308 с.
14. Andersen S.M., Chen S. The relational self: An inter-personal social-cognitive theory // *Psychological Review*. – 2002. - №109. –pp.619–645.
15. Ogilvie D.M., Ashmore R. D. Self-with-other representation as a unit of analysis in self-concept research // *The relational self: Theoretical convergences in psychoanalysis and social psychology*, 1991. - pp. 282–314.
16. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей. - М.: Академический Проект, 2004.- 232 с.
17. Aron A., Aron E. N. Love as the expansion of self. Understanding attraction and satisfaction. – Hemisphere, 1986. -172p
18. Барышева Н.А. Особенности самоотношения и удовлетворенности телом у девушек // *Общество: социология, психология, педагогика*. – 2020. - № 9. - С.87-92.
19. Fardouly J., Willburger B.K., Vartanian L.R. Instagram use and young women’s body image concerns and self-objectification: Testing mediational pathways // *New Media & Society*. 2018. - №20(4). – pp.1380-1395.
20. Pradsmadji S.I., Irwansyah I. Media convergence in the platform of video-on-demand: opportunities, challenges, and audience behaviour // *Jurnal ASPIKOM*. – 2019. - №11(2). –pp. 141-154.
21. Fauzi E.P., Fasta F., Nathan R.J., Jeong S.W. Modern muslimah in media: a study of reception analysis in “Saliha” program on Net Tv // *Aspiration*. - 2020. - №1(2). –pp.135–162.
22. Cohen R., Newton-John T., Slater A. The relationship between Facebook and Instagram appearance-focused activities and body image concerns in young women // *Body Image*. – 2017. - №23. - №183-187.
23. Briandana, Rizki et al. Exploring Self Identity: An Analysis of Audience Reception of Vlogs // *Jurnal ASPIKOM*. -2021. - №2. - pp. 303-314
24. Audrey M., Satyadarma M., Subroto U. The Correlation Between Self-Esteem and Body Image: A Study on Female Adolescent Instagram Users. // *Proceedings of the 2nd Tarumanagara International Conference on the Applications of Social Sciences and Humanities (TICASH 2020)*, 2020. – pp.610-614.
25. Li J., Liu Y. Song J. The Relationship Between Gender Self-Stereotyping and Life Satisfaction: The Mediation Role of Relational Self-Esteem and Personal Self-Esteem // *Front. Psychol*. – 2022. - №12. – pp.769459.
26. Ташимова Ф.С., Ризулла А.Р. аль-Фараби и психология внутреннего мира коллективного субъекта. Алматы, «Қазақ университеті», 2020, -184 с.
27. Ташимова Ф.С., Ризулла А.Р. Технологии смыслового анализа внутреннего мира личности как механизм конкурентоспособности студентов // *Материалы 47 научно-методической*

**«ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ
ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ДИСКУРС»
«ФИЛОСОФСКИЙ ДИСКУРС О ЦЕННОСТЯХ МОЛОДЕЖИ НОВОГО
КАЗАХСТАНА»
«PHILOSOPHICAL DISCOURSE ON THE VALUES OF THE YOUTH OF NEW
KAZAKHSTAN»**

**THE CONCEPT OF POWER ALEXANDER KOZHEV: ANTHROPOLOGICAL
INTERPRETATION OF THE PHENOMENON OF POWER**

Philosophy, 3rd year PhD Malik Galym
Scientific adviser: Doctor of Philosophy, Professor Kabaeva Zh.A
Abai Kazakh National Pedagogical University

Annotation. *The article analyzes the philosophical and political concept of Alexander Kozhev, described by him in the work "The Concept of power". The anthropological nature of this concept, based on the basic provisions of Kozhev's interpretation of Hegel's "Phenomenology of spirit", is revealed.*

Keywords: *anthropology, power, metaphysics, philosophy of politics, phenomenology, existential.*

Introduction.

Alexander Kozhev, a French philosopher, became famous for his original interpretation of Hegel's philosophy, which had a significant impact on the development of modern philosophical thought. In the work "The Concept of Power" (1942) Kozhev outlined his own philosophical and political concept, which this article is devoted to. In the available domestic publications, the attention of researchers is focused primarily on the criticism of Kozhev's concept, while the question of the specifics of the approach itself is not taken into account. Kozheva to the phenomenon of power [1]. This issue is covered in the proposed article. First, we will outline the main provisions of Kozhev's philosophical and political concept, and then we will comment on it.

The phenomenology of power.

Kozhev conducts his analysis of the phenomenon of power on three "levels" of reality: phenomenological, metaphysical and ontological.

The phenomenological plane is the level of phenomena of human (or historical) reality. At this stage, in relation to the phenomenon of power, all possible manifestations of power or their "pure", not reducible to other types are identified and analyzed. Such an analysis should be complete and systematic, which is ensured by the transition to the metaphysical level. Metaphysical analysis, correlated with the description of the real world as a whole, confirms "whether the described phenomena correspond to all the possibilities offered by the World" [2]. Finally, the logic of being understood by ontology makes it possible to clarify the metaphysical structure of the real world. In addition to such a threefold analysis, the "Concept of Power" contains sketches of "deductions", namely, a description of the political (concerning issues of separation and transfer of power), moral and psychological application of the theory developed by Kozhev.

For Kozhev, power is a conscious and free action (or the possibility of such an action), having a social character, excluding a negative reaction (opposition) to it from those to whom it is directed (who nevertheless have the possibility of such a reaction, and does not imply a change in the power figure himself. Kozhev insists that a domineering action has nothing to do with the use of force, which would mean some change in who implements this action. The one to whom the power is directed obeys it consciously and voluntarily, recognizes it, which excludes any opposition to the power (including verbal: "Orders are not discussed!"), however, there is always the possibility of such opposition; but it is rejected, since its implementation would destroy the power. It follows from this that power is legitimate by definition: power is either recognized or it does not exist at all.

Nevertheless, since there is still a possibility of opposition to power (or its destruction), then power activity contains an element of risk. In this regard, some kind of "justification" of power or its reason is

needed, which would justify the need for submission. In other words, the cause of power by Kozhev is understood as the way of its legitimization. Considering such reasons, Kozhev turns to the phenomenology of power, or to the description of "pure", not reducible to other types (types) of its manifestations.

Kozhev distinguishes four such types: the power of the Father over the Child (or the "creator" over his "creation"), the Master over the Slave, the Leader over the Crowd (or the superior over the inferior), the power of the Judge. These four types of power correspond to four "theories": theological (Father), Hegelian (Master), Aristotelian (Leader) and Platonic (Judge). Let us now consider each of these theories.

Theological (or scholastic) theory gives any power a divine character. This means that there is not even the possibility of any reaction against such a power. It is impossible due to the fact that God is the Creator, i.e. the cause of the world and man. Accordingly, the "effect" cannot react to the "cause", which means that a person recognizes the divine power over himself. Also, other variants of the power of the Father (as well as the Creator God) are reduced to the deterministic nature of such power: the power of the older generation over the younger, the power of tradition, etc. As we can see, the justification or way of legitimizing the power of the Father is the Reason.

The next, Hegelian theory of power describes the power of the Master (over the Slave). Domination is born in the "struggle for recognition", where the winner, who overcame the animal fear of death, risking his own life for the sake of recognizing his human dignity, becomes a Master, and the loser, who refused freedom for the sake of preserving life, becomes a Slave. The slave refuses to oppose the authority of the Master, because it threatens his life. Thus, the reason for the power of the Lord, or the Winner, with measures of which can be the power of a nobleman over a commoner, a military over a civilian, is Risk.

Aristotle's theory explains to us the situation of the Leader's power. This type of power arises when a "leader" or someone who (according to Kozhev) is able to see some events better than others and create action projects appropriate to the circumstances appears in a certain social group. The other members of the group, agreeing with him and not becoming in opposition, know his power (as a Leader). The basis of the power of the Leader, variants of which are the power of a superior over a subordinate, a teacher over a student, the power of a scientist or a prophet, is the Project.

Finally, the Platonic theory considers the power of the Judge. A judge is someone who impartially and objectively judges the current state of affairs, someone who is fair. Thus, the basis of the personal authority of the Judge (arbitrator, censor), and consequently, the power generated by him, is Justice.

This concludes our review of the phenomenology of power and proceeds to the outline of the metaphysical analysis of the phenomenon of power proposed by Kozhev.

Metaphysical analysis of the phenomenon of power.

Kozhev's understanding of metaphysics is characterized by the fact that, following Hegel, he divides the world into two "parts" - Nature and History (the human world which together constitute "The Existence of Man in the World". Nature is a self-identical, self-identical "being in itself", devoid of genuine movement and development, or "non-dialectical". Man, accordingly, is a dialectical negation, negation of this natural being, or Action. And if metaphysically nature is represented as Space, then man is a "metaphysical manifestation" of Time.

Accordingly, power, being a phenomenon of human (or social, historical) reality, has Time as its metaphysical basis. Kozhev identifies three "modes" of time - past, present and future, which are opposed by Eternity as a negation of Time (or opposition to time) [1, p 36].

The past has power not by itself, but in the historical form in which it manifests itself in the human world - in the form of tradition. From this it becomes clear why the power of the Father is the power of "tradition" (or, according to Aristotle, "material" reason).

The present has power insofar as it "contains" the past (as a cause) and the future (as a consequence). In terms of human activity, this means that it manifests itself as an action (having a basis in the past - tradition - and assuming some consequences in the future). If an action is a change, and "in the extreme case, it acts as an active destruction of being" [1, p. 22], then it is associated with a Risk (an "acting" cause), which is the basis of the Master's power.

From what has been said, it becomes clear that the power of the future is the power of a project "conceived in the present and in view of the future based on knowledge about the past" [2, p. 28]. As we remember, the Project is the reason ("target") of the Leader's power.

Finally, eternity also has a power that opposes its other forms, which have a temporal basis. The power of eternity manifests itself in those actions, more precisely, in their absence - "disinterestedness", "impartiality", which are opposed to other types of power actions, and at the same time relies on certain

"eternal principles" that always remain unchanged. One of these principles is Justice, because a fair sentence, for example, remains so "forever". Accordingly, Justice is the "formal" reason for the Judge's power.

As for the ontological analysis of the phenomenon of power, Kozhev outlines it only in the most general terms. Each of the theories explaining a certain type of power relies on its own ontology. For a complete explanation, an integral ontology is necessary, parts of which could be the "fragmentary" ontologies of these theories. For example, the ontological basis of the Father's power may be the position of *causa sui*, the self-generating order, taken from scholastic theology; the Master's power may be derived from Hegel's theory of negativity (dialectical negation); Aristotle's ideas about the "mind" - *Nus* could justify the power of the Leader; Plato's teaching about "eternal and unchangeable" ideas can become the ontological foundation of the Judge's power [2, p. 73]. An ontology that takes into account all these "fragments of reality" could, according to Kozhev, fully explain the phenomenon of power, based on the very structure of Being (and also confirm the correctness of metaphysical analysis and the completeness of the phenomenological). Kozhev, for his part, confines himself only to pointing out the program of developing such an ontology.

This concludes the review of the concept proposed by Kozhev in the "Concept of Power" and comments on it.

This concept is of interest not so much as an attempt at a complete and systematic study of the phenomenon of power (which, in general, it is not, as Kozhev himself notes), but in terms of the approach to the phenomenon under consideration. This approach is not spoken by Kozhev, although it can be deduced from his interpretation of Hegelian philosophy - an interpretation primarily anthropological.

Developing the main provisions of his course on the "Phenomenology of the Spirit" by Hegel (1933-1939), Kozhev in the "Concept of Power" focuses already on the topic of power. At first glance, it may seem that Kozhev is trying to build some kind of "metaphysics" or "ontology", a comprehensive "philosophy of power". This is indicated by the structure of the work itself, which includes the "analytical" part, which has three levels (phenomenological, metaphysical and ontological), and the "deductive" part, which consists of "practical applications". However, Kozhev himself repeatedly stipulates that his work is only a throw and does not pretend to any "inclusiveness". In addition, most of the research is devoted to the phenomenological level, that is, the description of the "existing" types of power, its specific typology, while only general remarks are made about the metaphysical and especially ontological levels. In this regard, it is worth pointing out some schematicity and, perhaps, arbitrariness of Kozhev's theory, as evidenced, for example, by the strictly sustained notebook structure of types, theories and foundations of power.

So, Kozhev's understanding of the phenomenon of power is primarily anthropological. Kozhev builds, if you will, a kind of anthropology of power, which is most clearly seen just at the level of phenomenological analysis, correlating with the phenomena of human reality. Kozhev is little interested in the institutional side of power, the procedures for its implementation and the functioning of political institutions. Even the only political science issue of interest to Kozhev – the problem of the transfer of power – is solved by him purely theoretically and without reference to specific political practice. The power itself is considered by Kozhev as some kind of existential relationship that arises between people of two types: subordinating, or implementing an imperious action, and obeying, or (without) acting, voluntarily accepting submission to another. The four types of power distinguished by Kozhev get their name from the corresponding social figures: Father, Master, Leader and Judge. Power always arises as a relationship between people; one can even say that power is primarily an existential or emotional-volitional phenomenon, which is clearly seen in the example of the dialectic of Master and Slave described by Hegel and became the basis of Kozhev's interpretation of the "Phenomenology of the Spirit".

Thus, a Slave and a Master meet "face to face" with death, experience "horror and fear", i.e. they get an experience of a borderline state between life and death. The reason for this is the so-called "struggle for recognition", as a result of which one obeys (wanting to save his life), and the other subordinates (overcoming the fear of death) [2, p. 75].

But the origin of other types of power can ultimately be reduced to what Kozhev considers one of the defining characteristics of a person as such is the "fact of accepting one's own finiteness", or awareness of oneself as a mortal being. After all, if we turn to the metaphysical level at which Kozhev conducts a temporal analysis of the types of power allocated to him, then we can see the following. The Present, which, for example, is the cause of the Lord's power – a face-to-face encounter with death, "here and now" - is a direct experience of a person experiencing his own extremity. The future, the foundation of the Leader's power, is, in a temporal sense, the "expectation" of death, from the imminent collision with which the need to create a certain Project arises, the implementation of which will "delay" the fatal outcome (an illustration

here can be an example of the power of an officer over a soldier, one of the variants of the Leader's power, when the order "Attack!" is not just a "deadly risk", but also a deliberate tactical decision, one of the goals of which is to minimize human losses [2, p. 78]. The case of the Father's power, the temporary basis of which is the Past, can also be interpreted in a similar way. The father, or "creator", draws from the awareness of the fact of his own finiteness a conclusion about the need to "preserve and continue" himself in his Child ("creation"). On the other hand, the Child accepts the power of the Father as the power of the principle that "gave birth" to him, as the reason for his own existence. Accordingly, the Father's power over the Child is based on a person's knowledge of his mortality through the past, through the act of generation committed by the Father. Finally, the power of the Judge, or Eternity– is an attempt to overcome death, the opposition of temporary and finite life to something "mortal" - a just verdict or an objective decision, impartial and "ignoring" the individual goals of "mortal" beings.

Summing up, we can say that the figures of the Father, the Lord, the Leader and the Judge are really existential figures, or, in other words, carrying out 1) emotional acceptance of the fact of their own mortality and 2) an active volitional effort to overcome it, expressed, in particular, in a domineering action [2, p. 80], or according to Kozhev, in a situation of free submission to authority (Father, Master, Leader, Judge). This interpretation of the phenomenon of power turns out to be anthropological, since it proceeds from the understanding of power as a specific (existential) relationship between people, in which its institutional design plays a secondary role.

Such radicalization of the anthropological aspect in understanding the phenomenon of power may seem to be a distortion of the real state of affairs. However, this "anthropologism" is understood by Kozhev in a specific way: we are talking here not so much about philosophical anthropology in the generally accepted sense, as about anthropology in its existentialist interpretation, close to Heidegger's understanding of man as "being to death". This position opposes the positivist tendency in explaining both human reality as a whole and its individual moments (for example, the theme of power), considering these problems at a deep, ontological level.

On the other hand, speaking about Kozhev's concept of power, it is necessary to take into account not only the philosophical, but also the historical context. Kozhev worked on the "Concept of Power" in the spring of 1942, while taking an active part in the activities of the French Resistance. It is possible that it was a certain political situation – the occupation of France by German troops - that made him look at power as primarily an existential phenomenon (according to Kozhev, "anthropological"). After all, war is the force that puts a person in danger of death – "reveals to him his own limb." In that very life-and-death struggle in which one becomes a Master and the other a Slave, it is precisely revealed that power, or the relationship of domination and subordination, arises from a person's collision with death, being at the same time a kind of response to it.

Conclusion

Based on the above, we can draw the following conclusion. Kozhev's philosophical and political concept can be applied rather to the description of "extreme" cases of the emergence and functioning of power relations (unstable political situation in general) due to the fact that it does not take into account the "administrative" aspect of power or its direct implementation ("in peacetime"). Nevertheless, Kozhev's approach deserves attention due to the fact that the phenomenon of power is considered in it at the level of the fundamental foundations of human existence.

REFERENCES

1. Zekrist R.I. "A. Kozhev's concept of power". *Philology and culture*. M., 2012. No. 2(28). 362 p.
2. Kozhev A. "The concept of power." M., 2006. 325 p.

МӘШҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘДЕНИ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЛАРЫ

«Философия» мамандығының 3 курс PhD докторанты, ғылыми қызметкер

Кельдинова Айман Бауржановна

ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты

Аннотация. ХХІ ғасырдағы қазақстандық тәуелсіздік философиясы бізге қазақ халқының лайықты тұлғаларының есімдері мен соңғы уақытқа дейін тыйым салынған әдебиеттердің қайта

оралуына, қазақ философиясының заманауи перспективалары мен жаңа бағыттарының қалыптасуына мүмкіндіктер ашады. Бұл ғылыми мақалада Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының көп қырлы шығармашылық мұрасының философиялық аспектілеріне кешенді талдау жүргізіледі, сондай-ақ қазіргі уақытқа дейін өзектілігін жоғалтпаған қоғамның әлеуметтік-мәдени және құндылықтық бағдарларының түйінді мәселелері қарастырылады.

Кілт сөздер: қазақ философиясы, әлеуметтік жаңғыру, құндылық, мәдениет, рухани мұра.

* Мақала № BR10965263 «Қазақстандық қоғамның әлеуметтік жаңғыруы: идеялық-дүниетанымдық негіздемелер, концептуалды үлгілер, әлеуметтік-мәдени үрдістер, әлеуметтік-саяси технологиялар» тақырыбындағы ғылыми бағдарлама аясында дайындалды.

XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарында шамамен жетпіс жылға жуық «жабық» және «шектеулі» болған есімдердің бірі - Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Оның шығармашылығын келесі бір ерекшелігімен ажыратуға болады, қазақ ойшылының мұрасы - XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ философиясының руханиятының бірегейлігін қалыптастырады. Осының негізінде, ойшылдың қалдырған рухани мұрасы - біздің бүгінгі күні қалыптасқан әлеуметтік мәдени негіздердің және құндылық бағдарлардың органикалық бөлігі болып табылады.

Өткеннің рухани мұрасына жүгінбей, оның әлем мен адамның қазіргі дүниетанымдық көзқарасына енбей, халықтың өзін-өзі тануы мүмкін емес. Осыған байланысты бұл тақырып Қазақстан халқының руханилығы мен дүниетанымын қалыптастыру тұрғысынан да, қазақ халқының тарихын, мәдениеті мен философиясын жаңа парадигмалық зерделеу негізінен де ерекше маңыздылыққа ие.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі - ондаған жылдар өткен соң ғана халыққа қайтарылған тәуелсіз қазақстандық философиялық кеңістігіндегі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық мұрасының толық көлемде зерттелмеуімен айқындалады. Қазіргі заман кезеңінде оның философиялық дүниетанымы қазақстандық қоғамның әлеуметтік мәдени негіздері мен құндылық бағдарларын анықтауда бұрынғыдан да өзекті екендігі айқындалады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиясының қалыптасуындағы бір ерекшелік - оның шығармашылық қызметі тек қазақ даласының күрделі жағдайларында ғана емес, екі тарихи ғасырдың тетігінде орын алуында. Ойшылдың шығармашылық сапарының бастау алуы капитализм мен Ресей Патшалығының ықпалының шарықтау уақытына тұспа-тұс келді. Сол себептен, оның шығармашылық мұрасының және философиялық ой-тұжырымдарының негізгі бағыттары теңсіздік, әділетсіздік, зорлық-зомбылық идеяларына толы болды. Ақынның поэтикалық өлең жолдарынан қазақ халқының өткен кезеңдегі өмірін, арманы мен үмітін, күйініші мен сүйінішін, қайғы-қасіретін ешбір безендірусіз ашық келбетте көре аламыз. Ол өзінің поэтикалық сөз өнері мен шеберлігі арқылы халықтың ғылым мен білімнен алыстамай кетуін, мәдениет пен рухани құндылықтардың жоғалтпауын, халықтың діні мен сенімінің әлсіреп кетпеуін тіледі.

Қазақ халқының нағыз жанашыры бола отырып, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Ресейлік Патша саясатының қарапайым халыққа тигізген ауыртпалығын шыншыл әшкереледі, өз шығармашылығында батыл әрі, түйінді тақырыптарды қорғады. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дүниетанымының әр алуандық идеялық спектрлерін қамти отырып, қазақ ойшылының қалыптасу эволюциясын үш кезеңге бөлуге болады деп мәшһүртанушы зерттеушілер белгіледі, нақтырақ айтқанда, мұнда негізгі үш кезең ажыратылды: XIX ғасырдың соңғы онжылдықтары, XX ғасырдың басы және кеңес заман кезеңі [1, 235 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дүниетанымының қалыптасуы өзара байланысты екі процестің аясында өтті: жеке және әлеуметтік даму идеалдарын одан әрі негіздеу және нақтылау бағдарлары төңірегінде. Сонымен қатар, философтың сыртқы және ішкі оқиғаларға бай өмірбаяны осы интеллектуалды трансформацияның күрделі траекториясын анықтады. Оның сарқылмас бай мұрасы бұның айқын дәлелі. Онда адам туралы, өмірдің мәні, мәдениет пен құндылықтар, ақыл мен сана, өз халқының тағдыры, жақсылық, зұлымдық, әділеттілік, бостандық туралы философиялық ойлар қамтылған. Оның философиясы билікті, қоғамды және халықтың жалқаулығын батыл сынайды. Ағарту, адамгершілік тәрбие мәселелері көтеріліп, Абай Құнанбайұлының философиялық идеяларын жалғастырушысы болып табылады. Сонымен қатар, ақындық сөздің нағыз шебері ретінде ол қазақ поэзиясын да жаңа қырларымен жаңартып, толықтыра білген қазақ халқының ерекше дара тұлғасы.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының есімі мен мұрасы оның халқына ғана емес, бүкіл әлемдік жұртшылық пен әлемдік мәдениетке толық көлемде қайтарылуы тиіс деген ниетпен, қазіргі уақытта

қазақ ойшылының бай философиялық мұрасын зерттеушілердің саны жылдан жылға қарай көбею үдерісінде. Ойшылдың қалдырған мұрасын қазіргі таңда ғылым саласының әртүрлі бағыттары зерттейді. Оның қатарындағы тарих, әдебиет, философия, дінтану немесе исламтану және басқа да ғылыми бағыттар Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының даналығын зерттеу объектісі ретінде қарастырады.

2022 жылға дейін Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығы бойынша кешенді іргелі зерттеулер болмағанына қарамастан, ойшылдың шығармашылығының жекелеген бағыттары бойынша ірі еңбектерді Қазақстанның бірқатар ғалымдары - С.Даутов, К.П. Жүсіпов, С.Н. Сутжанов, С. Қасқабасов, Р. Нұрғалиев және басқалары жазған. Мәшһүртану саласында ынталы жұмыс істеп жатқан қазақстандық ғалымдар - А.К. Тұрышев, С. Негимов, Д. Қамзабеков және басқалары. Ал, Мәшһүр Жүсіптің философиялық бағыты бойынша қазақстандық жетекші ғалымдар – С.Е. Нұрмұратов, Б.М. Сатершинов және А.Д. Шағырбай зерттеулер жүргізуде. ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты 2022 жылдан бастап «Қазақстандық қоғамның рухани жаңғыруындағы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни өнегелік мұрасы» атты тақырыбында, бір топ жас ғалымдар тарапынан ғылыми гранттық жобасы іске асырып жатыр.

Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы дамуында әлеуметтік жаңғыртуды зерттеу барысында қазақ ойшылдарының философиялық мұрасы, оның ажырамас бөлігі екені анықталды. Бұл ретте, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мұрасы әлеуметтік жаңғырту үдерісінде қоғамның құндылық бағдарларын белгілеуге көмектесті.

Әлеуметтік жаңғыртудың заманауи тұжырымдамасын түсіну үшін оның кілт-көздерімен танысу қажет. Осыған байланысты «әлеуметтік жаңғырту» терминінің қалыптасуын зерттейтін болсақ, бірінші кезекте философиялық ойға жүгінеміз. Әлеуметтену процесінің қалыптасуы мен құрылуының бастауы, көптеген басқа ғылыми терминдер сияқты, философияның түп-тамырларынан басталады.

Мәшһүр Жүсіптің философиясы, бір жағынан, елдегі қоғамдық – саяси жағдайға байланысты дағдарысты бастан өткерген кезде, екінші жағынан, қазақ философиясы қатарында талантты ойшылдардың пайда болуына байланысты жаңа ерекшеліктерге ие бола бастаған кезде өмір сүрді. Философиялық және қоғамдық аренаға шығыс, орыс, батыс еуропалық ойлардың ең жақсы үлгілерімен жақсы таныс зиялы қауым орын алды. Бұл ағартушылық философиясының «екінші толқынының» өкілдері болды, олар өз заманының сұраныстарына сәйкес жақсы білім алды. Осындай тұлғалардың шығармашылығында сол дәуірге тән әртүрлі философиялық, қоғамдық – саяси, идеологиялық және эстетикалық ізденістер көрініс тапты [2, 45 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өз заманындағы саяси және әлеуметтік құбылыстардың мазмұны мен маңыздылығына ерекше назар аударған. Оның айқын дәлелі, мерзімді баспасөз беттерінде басылған қазақ жанашырының пікір-толғаныстары. Әсіресе, «Дала уәлиеті» газеті мен «Айқап» журналында жарық көрген басылымдары әлеуметтік, саяси, құндылықтық және мәдени жақтарына қатысты әр алуан тақырыптар төңірегінде ойлар көтерілді. Оның басты назарында дін, білім алу, саясат, жаратылыс тану идеялары еді. Оның шығармалары әлеуметтік өмірдің күлкілі жақтарын және адамзатқа қайшы келетін замандастарының жағымсыз мінез-құлқын сынаумен сипатталады. Мысалы, «Мәшһүрдің қырық алты жыл ішінде айтқан сөзі» еңбегінде ол қазақ қоғамында тараған жағымсыз құбылыстарды да сипаттайды: зұлымдық, өтірік, алдау, ашкөздік, екіжүзділік және қызғаныш.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өзі өмір сүрген уақыт аралығында халық арасындағы тұтастық пен бірігуі идеясына ерекше назар аударды, халықтың тілектері мен сұранысын жоғары бағалады. Оның философиялық ой-толғаулардың негізгі идеялары - ұлттық сана мен ұлттық ар-ожданнның оянуы, бостандық, теңдік және әділеттілік мәселелері. Ол рулар мен тайпалардың бөлінуінен халықтың бірлігінің шайқалуын, достығы мен біртұтастығының жоғалуын көрді. Қазақтың дара ойшылы бостандық пен теңдік үшін күресте халықтың бірлігінің маңыздылығын ашты. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өз халқының тағдыры мен жарқын болашағы, ар-намысы мен қадір-қасиеті туралы ойлайтын, халықтың құқықтарын құрметтеуге арналған нағыз жанашыры болды.

Жүсіпбек Аймауытов ойшылдың идеологиялық көзқарастардың арқасында, оның шығармашылық мұрасы ұзақ уақыт бойы ұмытылмай, халық жадына нық енді деп көрсетеді. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларының алғашқы зерттеушілерінің бірі болған Жүсіпбек Аймауытов ақын-ойшылдың алғашқы шығармалар жинағының жарық көруіне де бастамашысы болды. Өз жазбаларында Жүсіпбек Аймауытов оны қазақ философиялық-поэтикалық дәстүрінің нағыз інжу-маржаны ретінде бағалайды. Жүсіпбек Аймауытовтың Мәшһүр Жүсіп Көпейұлымен жеке хат алмасуға барысында келесідей жазып өткен: «Сіз қазақтың қазақ заманында дүниеге келіп қалған гауһарсыз. Сіздің құлашыңыз ұзын, қиялыңыз терең, арманыңыз алыстағы өткен өмірде.

Жаңа заманның бұйынтақ сөзі, жыбырлақ мінезі сізді жарытпайды, тосаңсытады, күні өткен жат адам қылады. Жаңа заман өйте берсін! Сіз онда жалғыздығыңызды, жапандығыңызды, сәнді-салтанатты ескі күніңізді жырлап өтіңіз» [3, 242 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы тұлғасы – қазақ халқының күдіретті және қасиетті сыйы, ол замандастары арасынан қолдау таппаған және қабылданбаған, тек ондаған жылдар өте келе көрнекті қазақ ойшылдарының қатарында өзінің лайықты орнын тапқан еді. Философтың өзі мұны өзінің лирикалық шығармаларының бірінің жолдарында да болжаған:

*...Бұл жақын арада болмаса да, бірақ уақыт келеді,
Ұлы істерге өз кезегі беріледі... [4, 7 б.].*

Бұл адамның ерекше дарындылығы бала кезінен байқалды. Жас кезінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Хазірет Қамар медресесінде оқыды. Теологиялық мектептерде ислам дінінің негіздері ғана емес, сонымен қатар түркітілдес аймақтардың, араб-мұсылман мәдениетінің пайда болуы мен даму тарихы оқытылды. Сегіз жасында Жүсіп жерлестерінің арасында батырлық дастандарды жатқа оқумен танымал болды, содан кейін оның сөзін сөзбе-сөз дыбыстық, ерекше дауыспен қайталау үшін оған кез-келген шығарманы бір рет оқу жеткілікті болды. Содан бері Жүсіп есіміне «кеңінен танымал» дегенді білдіретін Мәшһүр эпитеті қосылды. Айта кету керек, араб тілінен аударғанда «даңқты, лайықты, әйгілі» деген мағынаны білдіреді.

Медреседе оқуын аяқтап, Мәшһүр Жүсіп мұсылмандық рухани білім алды. Бұхарадан туған өлкесіне оралғаннан кейін ол оқытушылық қызметпен айналысқан. Ағартушылық - Мәшһүр Жүсіптің өмірбаянындағы ең керемет қызметінің бірі болды. Ол қазақ халқы арасында оқытудың жаңа әдістемесін әзірледі, өз білгенін таратуға белсенді қатысты. Алғашқысы қазақ тілінің ерекшеліктерін ескере отырып, ескі-араб жазуы негізінде құрылды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы халық ауыз әдебиетсіз қазақтардың әлеуметтік және мәдени негізі толыққанды болмайды деген пікірді әділ айтты. Мәшһүр Жүсіп «...қазақтың ауызша әндері, жоқтаулары, жұмбақтары, айтыстары - киіз үйдің шаңырақ, кереге, уық сияқты рухани тарихтың негізі болып табылады. Ауызша әдебиетсіз елдің тарихы толық болмайды. Қазақ халқының мәдениетінің толық тарихын жазу үшін ауызша әдебиет жетіспейтін кірпіш болып табылады», - деп атап өткен [5]. Орыс шығыстанушы-түркітанушысы В.В. Радловпен танысу Мәшһүр Жүсіптің қазақ фольклорын жинаушы ретіндегі мүдделерінің қалыптасуына әсер еткені де белгілі.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шежіре түріндегі қазақ халқының тарихын баяндады. Оның еңбектері бүгінде баға жетпес құндылық, өйткені олар дала эпосын, фольклорлық жанрларындағы біздің заманымызға дейін жетпеген Шығыс шығармаларын, далалық ауызша тарихи дәстүрді қамтиды. Осының салдарынан, қазақ халқының тарихи дәстүрі орасан зор маңызға ие, себебі ол қоғамдық идеологияның қалыптасуы мен эволюциясына шешуші әсер еткендігі белгілі. Әлеуметтік мәдени негіздердің іргетасы - тарихи дәстүр, бұл тарихи шындықтың субъектісінің өзі, яғни халықтың өзі, өткені туралы естелігі, көптеген ұрпақтар арасында тараған оқиғалары, ата-бабалардың батыл әрекеттері туралы аңыздар мен әндер.

Мәшһүр Жүсіп өз өмірін тарихи дәстүрді зерттеуге, оны қағазға түсіруге арнады. Оның жазбаларының арқасында көптеген қазақ шежірелері қолжазба түрінде келді сақталды, мысалы «Қазақ түбі», «Қоқан хандарының тарихы», «Шанышқылы Бердіқожа тарихы», «Абылғазы хан сөйлеген шежіреден жазылған сөз», «Қазақтың қай уақыт үш жүз атанғаны», «Орта жүз тарихы», «Қаракесек тарихы», «Найман тарихы», «Қыпшақ тарихы», «Қанжығалы тарихы», «Керей тарихы».

Оның жұмысының моральдық деңгейі өте жоғары. Қазақ ақын-философы өз халқының рухани өмірімен, уақытымен тығыз және органикалық байланысты. Бірақ ұлы гуманист пен көріпкелге деген қызығушылықтың артуы, Мәшһүр Жүсіптің әрбір жаңа ұрпаққа қызығушылық туындататын, алаңдата алатын поэтикалық және философиялық ойды қалыптастыру қабілетімен түсіндіріледі. Сондықтан, бүгін оның өлең жолдарында оқып, қазіргі заманды тереңірек түсінуге болады. Мәңгілікке, өмірдің мәнін іздеуге, адамның қадір-қасиетін арттыруға бағытталған оның пайымдауларының жүйесі бүгінде бұрынғыдан да құнды. Әрине, Мәшһүр Жүсіптің өзінен бұрынғылар мен замандастары қол жеткізген барлық нәрсені сіңіріп, игеріп, қайта өңдеп, жалпылайтын күдіретті сыйы болған.

Мәшһүр Жүсіптің дүниетанымы - болмыстың мәңгілік мәселелерін дәйекті түсінудің мысалы. Ойшыл үшін жан мен ар-ождан мәселелері философиялық рефлексияның алаңдатарлық мәселесі емес, ал адамдардың өміріне қажетті шешілетін дилемма. Философты қатты толғандырған өмірдің мәні, жанның өлмейтіндігі туралы сұрақтар оның шығармашылығына негізіне айналды.

Қазақ ойшылы адамның өміріне гармоникалық және тұтас дүниетаным аясында жоғары мән беру мүмкіндігіне күмән келтірмеді. Дәл осындай дүниетанымға тән ойшыл адамның рухани өсусіз,

адамның адамгершілік жетілуісіз бұл әлемдегі кез-келген іс-әрекет өзінің мағынасын жоғалтатынына сенімді болды. «Егер адамның жан дүниесінде жақсылық пен әділеттілікке деген ұмтылыс басым болмаса, өмір сүру - өмірдің қажетті шарты болып табылатын сапалық аспектіні жоғалтады», деп есептеді қазақ діни философы [6, 165 б.].

Жанр бойынша ақынның шығармашылық мұрасы басым көпшілігі діни философиялық идеяларға толы болды. Ақын діни ағартылған, дін тарихын жетік білген, діни заңдар жинағының білгірі болған. Діни өлеңдер мен оның басқа да еңбектері бұған дәлел. Осыған байланысты Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының қазақ даласында ислам және әлемдік құндылықтарды таратушы десек қателеспейміз. Ол Құранды қарапайым адамдардың түсінуіне бейімдеп, оны қазақ руханиятына жақындатты. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дүниетанымының діни негізі адамгершілік қағидасымен қатар дамиды, сонымен қатар, ізгілік кемелдіктің басты көрсеткіші ретінде түсіндіріледі. Ислам діні енгізген басты қасиет болып табылатын кемелдік идеясын ойшыл барлық деңгейде тұжырымдайды: зияткерлік-интеллектуалды, моральдық және физикалық деңгейде дәйектейді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы бірнеше тілде, соның ішінде қазақ, түркі, парсы, орыс, ежелгі грек, ортағасырлық иран тілдерінде жазған. Қазіргі уақытта оны Авиценна, Әл-Фараби, Ұлықбек сияқты данышпан тұлғалармен қатар қоюға лайықты қазақ ойшылы ретінде танимыз. Осылайша, біз қазақ ақыны және философы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларындағы философиялық ой-түйіндемелерге теориялық зерттеу жүргіздік. Қорытындылай келе, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мұрасы қазіргі әлемде баға жетпес құндылық пен әлеуметтік мәдениетіміздің негізі екендігіне күмән келтірілмейді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Муканова Л.Ж. Мәшһүр Жүсіп - философ // «Мәшһүр Жүсіп оқулары» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. - Павлодар: С.Торайғыров атындағы ПМУ. - 2001. - С. 233-237.
2. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет, - Астана: «Фолиант», 2002. – 474 б.
3. Аймауытов Ж. Құрметті Мәшһүр! Бес томдық шығармалар жинағы. Алматы: Ғылым, 1999. – 294 б.
4. Канапьянов К.Н. Поэзия М.Ж.Копеева и проблемы перевода. Учебно-методическое пособие. - Павлодар, 2013. - 140 с.
5. Абусейтова М.Х. Его звали Машхуром, что значит Знаменитый. «Казахстанская правда», 11 октября 2013 г.
6. Барлыбаева Г.Г. Философская этика казахов. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2018. – 274 с.

ОЮ-ӨРНЕК – ҚАЗАҚСТАННЫҢ КІТАП ГРАФИКАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ АЛҒЫ АЙТЫЛЫМЫ

*8D02202 - Философия мамандығының 2 курс докторанты Мамытова С.М.
Ғылыми жетекшіі: филос.ғ.к., қауымдастырылған профессор Мейірбаев Б.Б.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Аңдатпа: Мақалада Қазақстанның кітап графикасындағы ұлттық дүниетанымның негізі ою-өрнектен бастау алатыны қарастырылады. Автор түрлі тарихи-әлеуметтік жағдайларда Қазақстанның бейнелеу өнерінің даму контекстінде қазақ эпосын визуалды интерпретациялаудағы өзгерістерді саралайды.

Кілт сөздер: кітап графикасы, иллюстрация, эпос, ою-өрнек, ұлттық дүниетаным, бірегейлік.

Бейнелеу өнері Қазақстанда мамандық ретінде 20 ғасырда пайда болды. Бұған өмір салтының күрт өзгеруі серпін берді: атап айтқанда, олар – революция, жаппай отырықшылыққа көшу, ұжымдастыру. Дәстүр бұрынғыдай адамды өмірдің хаосынан қорғай алмады. Дәстүрлі қоғамның қуатты көрнекі тілі болған өрнек жекелеген «меннің» атынан сөйлей алмады. Бейнелеу өнері әркім үшін ардақты туғандары мен достарының жүздерін, табиғаттың сұлу көріністері мен заттарды, жеке және халық өмірінің сюжеттерін сүйіспеншілікпен, қуанышпен және қайғы-қапамен есте сақтауға мүмкіндік берді. Дәстүрлі және жаңа дүниені түсіру үшін жеке және қоғамдық ниет (ойдың бір затқа

бағытталуы) пайда болды. Бұл – Ұлы Отан соғысына дейін көшпелі өмірдің этнографиялық белгілерін есте сақтау болса, соғыстан кейін мұны ең болмаса, арман-мұрат түрінде болса да, көшпенділіктің алтын ғасыры туралы дәстүрлі өмір салтының өміршеңдігін растау деп білген жөн.

Тәуелсіздік алғаннан кейін елімізде мәдениеттің барлық саласында ұлттық бірегейлік проблемасының өзектілігі арта түсті. Суретшілер ұлттық (халықтық) өнердің іргелі белгілерін іздеп, композицияның ішіндегі «сөйлейтін» бөлшегі ретінде ғана емес, сонымен қатар суреттің жалғыз қаһарманы ретінде де ою-өрнек сарындарын тікелей жаңғыртуға мойын бұрады. Өткен жылдардағы кітап графикасын зерттеу (1960-1980) қазақ ою-өрнегі тек этнографиялық белгі ғана емес, сонымен бірге кітап иллюстрациясының композициялық шешімдерінің негізі бола алатынын көрсетуге мүмкіндік береді.

Егер кескіндеме туындылары зерттеушілердің назарына ертерек әрі дер кезінде іліксе, ал графикалық туындылар, әсіресе кітап графикасы әлі күнге дейін аз зерттелген. Дәл осы арада халыққа бұрыннан таныс эпостың, аңыздардың, әфсаналардың, лириканың кейіпкерлері мен оқиғаларын бейнелеу орын алғанына қарамастан солай болды. Кітап (онымен бірге иллюстрациясы да) әр үйден орын алды. Эпос кейіпкерлері нақты кескін-келбетке ие болды. Тіпті алдымен суретшінің қиялымен жасалып, кейіннен қоғам оны нақты өмір сүрген образ ретінде қабылдаған кейіпкерлердің иконографиясының өзінше бір түрі де пайда болды. Сөйтіп, бұл оқырман жадысының ажырамас бөлігіне айналды. Әйтсе де суретшілер әртүрлі түсіндірулер бергендіктен, эпикалық, ертегі кейіпкерлерінің бейнелері біркелкіліктен аулақ болғанын айта кету керек. Бейнелеу арқылы өткенді өзектілендірудің әрбір адам мен тұтас қоғам үшін маңызы зор. Кітап пайда болған бағзы заманнан бастап, ауызша образға көзге көрінер анықтық, яғни көрнекілік беруге әуестік пайда болады. Дарынды суретші өзінің қиялында пайда болған нәрсеге көрнекі баламаны жасап қана қоймай, оның растығына көрермен-оқырманның көзін жеткізе алады. Қастеевтің 1939 жылы салған «Қыз Жібектің күймесі» атты тамаша акварелі, ал 1940 жылы сол атаумен салған әсерлі суреті (тушь, қаламұш) суретшінің эпосқа бетбұрысы болды. Бұлар кітапқа арналмаған, қайталанбас станоктық жұмыстар еді. 1949 жылы Алматыда әрбір бөлігі орыс нұсқасында К. Барановтың еуропа мектептеріне тән баяндау мәнерінде жасалған «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» кітабы жарыққа шықты.

1960-жылдардағы кітап суретшілері басқаша жеткізу тілін іздестірді. Олар форманың дыбысындағы ұлттық интонацияны іздеді. Мұнда да ашық және қоңыр түсті өрнектердің құрылымы айқын көрінетін текеметтер мен сырмақтардағы қазақтың ою-өрнегінсіз тағы болмады. Бұл кара әріптер қағаздың аппақ бетінде жазылатындықтан, ақ-қара иллюстрацияға басымдық берілетін кітаптың органикасына сай келді. Линогравюра түстің үлкен жазықтықтарымен жұмыс істейтіндіктен, ол баспа графикасындағы барлық техниканың ішінде бірінші орын алды. Бұл да оны қазақ кілемдерінің ірі модульдік өрнегімен жақындата түседі.

Ою-өрнек қатаң философиялық негіздемені қажет етпейтін, бірақ мәдениеттің негіздеріне терең тамыр жайған оның Қарапайым және Күрделі жайлы, Шекті және Шексіз жайлы, Тұйық және Ашық туралы, Бөлшектелген және Біріктірілген, Механикалық және Органикалық туралы ең жалпыға ортақ түсініктерді жеткізеді (Ю. Герчук. Структура и смысл орнамента. Декоративное искусство. 1979, № 1). Бір қызығы, қазақ (қырғыз, моңғол) ою-өрнектерінде өрнек – фонның, ал фон – өрнектің қызметін атқарады, бұл оларды абсолюттік жазықтықтағы бүтіннің тең бөліктеріне айналдырады. Осыған байланысты олар өзгермейтін бөліктер ретінде қабылдауда тіркелмейді, бірақ олар жылжымалы күйде болады және белгілі бір түс элементіне ерікті назар аударғанға қарамастан орындарын ауыстырып, мәндерін өзгертеді. Осылайша, симметриялық және статикалық өрнек асимметриялық және динамикалық сипат алады. Ою-өрнек әлемнің үлгісі болғандықтан, оның элементтерінің динамикалық өзара байланысы – тепе-тең күштердің динамикасынан туындайтын әлемнің үйлесімді тұтастығы. Ою-өрнектік бейненің ерекше мәнерлілігі қарама-қарсы элементтердің суретінің айқындығымен және қарапайымдығымен қол жеткізеді. Ежелгі ата-бабаларымыздың синкретикалық санасы әлемнің күрделілігі туралы әлі білмегендіктен, ең жалпы деген, бірақ ең маңызды заңдылықтарды белгіледі.

Ауылдан шыққан суретші үшін ою-өрнек символикалық мәнге толы болады. Ол романның бірнеше сөз тіркестерімен беру мүмкін емес қайшылыққа толы сәттеріндегі зейінді оқырман сияқты беріліп кетеді. Сондықтан бұл өнер әлемінде жиі болатындықтан, ою-өрнекті фоннан айқын көрінетін сызықтық өрнек ретінде көрген адамның көзқарасы қажет болды. Бұл дарынды график, ою-өрнектің сұлулығына ғана емес, қазақ мәдениетіне де ғашық болған суретші Евгений Сидоркин болатын. Оның алғашында Шығысқа келген орыс суретшісі сияқты жұмыс істегенін айтқан жөн. Алайда ол 1961 жылы «қазақ рухына» дендеп, фигуралардың қарайған сұлбалары ақ қағазға кіріге

үйлескен «Қазақ эпосы» кітабының екінші томына линогравюралар сериясын жасады. Суретке жан бітіру үшін ол қарияның сақалын, оның шапанының жеңінің жиегін, әйелдің басындағы шалмасының бұрамаларын, желмен ұшып бара жатқан аттың жалы мен құйрығын белгілеу үшін ақ сызықтарды қолданды. Оның аттардың шабысын, жауынгерлердің шайқасын бейнелеген композициялары керемет. Эпосқа ден қойған ол қимылдың сұлулығын, әлемде, ғарышта айыратын белгілері жоқ жалпы кеңістікте болып жатқан оқиғаның мәнерлілігін берген. Оны көшпелі әлемнің өзіндік таңбасының өнертабысы, тамаша, қайталанбас әрі мәңгілікке аяқталған қас-қағым сәт түсірілген эпикалық оқиғалардың формулалары толғандырды. Бұл жерде де ол керемет нәтижеге қолы жетті.

1960-жылдардың екінші жартысында эпосқа Исатай Исабаев келді. Ол иллюстратордың міндетіне басқаша қарады, сөйтіп сипаттамалық принципіне сүйеніп, кітап бетін көптеген фигурамен толтырды. Әрбір парақ – бір сәтте түрлі кеңістік пен уақыт үзкітерінің көріністері суреттелген оқиғаға толы әлем. Эпикалық баяндаудың қуатын жеткізу үшін суретші бір композицияға сызықтық оқиғалар тізбегін жасайды. Сонымен, «Қамбар-батыр» (1968) парағында шабандоздардың шайқасы, аттандыру мен жоқтау, жорық шатырлары мен бейбітшіл киіз үйлер, сондай-ақ жауласқан рулардың шабандоздарының тығыз қатарлары бейнеленген. Фигуралардың қарайған сұлбаларының ішінде батыл ақ үзкі сызықтар қимыл пластикасын құрайды. Сонымен қатар, оқиға аумағы жайлы сиреген дала шөбі мен ошағанның екі сабағы сияқты азғантай ғана бөлшектер арқылы мағлұмат алуға болады. Айта кету керек: егер Сидоркиннің кішкентай фигуралары үлкен ақ параққа салынған, яғни, суретші адаммен және оның өміріндегі оқиғалармен салыстырғанда ғаламның зор екенін баяндаса, Исабаев оған басқаша басымдық берді: өзін қағаз парағының аппақ бетіне ұқсататын адам өмірі әлемнің кеңістігін ығыстырып шығарып жіберген. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» парақшаларында да әрбір композиция жекелеген оқиғаларға арналса да, кеңістік тығыз орналасқан. Бұл тіпті дәл қазіргі уақытта көп болмаса да, бейнеленген қоғамдастық мүшелерінің бірлігін, ынтымағын көрсетеді. Бір қызығы – мұнда әр көріністің қазақ ою-өрнегінен алынған әр түрлі өрнектердің жолақтарымен жиектелген.

1976-1980 жылдары бірнеше эпикалық поэмаларға иллюстрациялар жасаған Әлімхан Смағұловтың эпос кейіпкерлерін бейнелеуге деген көзқарасының біршама өзгеше екенін көреміз. Ол да линогравюрамен жұмыс істеді, бірақ ол оны басқаша пайдаланды («Ақсауыт», 1976; «Ақсауыт» қаһармандық дастандар жинағы, 1977 – Қамбар батыр, Ер Тарғын, Қарадөң батыр, Арқалық батыр, Алпамыс батыр, Ер Қосай; «Қобыланды батыр», 1978-1980). Оның композицияларында оқиғалар дала кеңістігінде немесе тау фонында аяқталады, жерде шөп өсіп, аспанда құстар қалықтайды. Сонымен қатар, ол кескінді оқиғаның ұзақтығымен толтырады. Оқиға дәл қазір болып жатыр, бірақ аяқталмаған, ол жалғаса береді, жалғаса береді. Бұл сезімге қара түспен бәсекелесе отырып, пішінін қалыптастырған ақ сызықтардың дірілі қол жеткізеді, сөйтіп оның «қатаюына», осында және қазір саябыр табуына жол бермейді. Ол белгілі бір дәрежеде нақты заттық әлемнің елесін жасағысы келіп, мольнан түсірілген сызықшаның көмегімен фигураларға белгі емес, көлем береді. Сонымен қатар, эпоста, көбінесе анықтамалардың гиперболасында кейіпкерлердің өмір сүру ортасының сипаттамасы бар. Оның композицияларында оқиғаның мәңгілік сұлулығы емес (Сидоркин), нәтижесінде тағдырдың өзгеруі мүмкін болып жатқан оқиғалардың күрт шиеленісі бар. Ою-өрнектегі рөлдер сияқты, ашық және қоңыр өрнектер де құбылады. Суретші мұнымен бірге эпостағы сипаттамалар арқылы оларды қалай көретініне сәйкес өзінше кейіпкерлердің портреттерін жасауға тырысады. Бұл қиын міндет, өйткені мұндағы сипаттамалар салыстырмалы гиперболалар арқылы беріледі. Мысалы: «терек сияқты сымбатты, қамыс сияқты иілгіш, аспандағы құс сияқты көңілді және қырдағы гүл сияқты нәзік». Әр оқырманның қиялында, сөз жоқ, қыздың өзіндік келбеті пайда болады. Немесе біреулер олардан бейне жасауға тырыспастан, әлденеге ұқсатып қоя салады. Суретшілер өздерінің көру қабілетіне байланысты қиялда пайда болған сурет-сезімнің сәйкес келетін формасын табуға тырысады. Бұл оңай шаруа емес. Тұманнан үй тұрғызғанмен бірдей. Белгілі романды экранға шығару. Көрермен-оқырман сенбейді, суретпен де, актерлардың таңдалуымен де келіспейді деген қауіп әрқашан болады. Дегенмен, суретшілер өзінің көзқарасы тұрғысынан дастанның, ертегінің, романның сүйікті кейіпкерлеріне жеткілікті кескін-келбет беруге тәуекел етеді Алайда, жалғыз бұл ғана емес, өйткені суретшілер көп.

Мақым Қисамединовтің линогравюрада жасаған «Махамбет» сериясын есте ұмытуға болмайды. Бұл станоктық графика, ол иллюстрацияның принципіне толық жауап береді. «Жұт» (1973) парағын алайық. Сәл адырлы даланың белгілері өте ықшам берілген әлем кеңістігінде аштықтан құлаған жылқы мен арық түйе бейнеленген. Аспанға жалбарынған адамның соңғы айғайы

дерсің. Образ мықты шыққан. Жануар фигурасының қарайған сұлбасы ақ паракқа ою-өрнектің ашық және қоңыр өрнектері сияқты жазылғанын байқамау емес. Ақ пен қараның қарама-қайшылықтарымен жұмыс істейтін линогравюраның қазақ ою-өрнегінің оң-теріс құрылымына, ондағы жарық пен көлеңкенің қосарлы қарсылығына сәйкес келетінін қайталап айтудың артықтығы жоқ. Олардың ажырамай қатар өмір сүруі әлемдік құрылымның динамикалық бейнесін жасайды. Ресми шешімде Қазақстанның петроглифтерімен үндесетіні де байқалады. Суретші, сөз жоқ, олармен таныс болған. Олар біздің археологтардың зерттеулерінің арқасында қоғамның көркемдік санасында өзекті болды. 1969-1970 жылдардағы Кемел Ақышев бастаған археологтар тобының «Есік қорғандарына» жасаған қазба жұмыстары күллі жұрт үшін айрықша оқиға болды. Сол кезде барлығы сақтардың тарихы мен мәдениетіне қызығушылық таныта бастады. Олардың ерте заманнан Қазақстан аумағында орналасуы енді еліміздің мәдениетін де байытады. Ғалым Алан Медоевтің зерттеу және ағартушылық қызметі маңызды болды, ол кейінірек 1979 жылы «Жартастағы гравюралар» кітабын басып шығарды. Ол терең білгір ғана емес, сонымен қатар көптеген суретшілердің серіктесі де болды. Олардың барлығын Қазақстан мәдениетін әлемдік деңгейге көтерген барлық нәрсе алаңдатты. Махамбеттің өзі бейнеленген екі парақ керемет. Бірінде ол музыкант ретінде берілген. Екіншісінде жауынгер ретінде. Бірінші парақта – тіпті тұлпарлардың шоқырақтата шапқан шабысы да бағынатын музыканың дыбыстарына шабыттанған адам. Екіншісінде – қолына қару ұстап, өз бостандығы мен жерін қорғауға мәжбүр болған қапалы жауынгер. Суретші ақ пен қараны сәйкестендірудің күшін сезінді. Батыл әрі жеңіл үзік сызықтарды орнымен қолдану керектігін білді. Сондықтан оның Махамбеті көрерменнің есінде мәңгі қалады.

Кітап иллюстрациялары мен станоктық баспа графикасын одан әрі зерттеу қазақтың ою-өрнегіне, ата-бабалардың қазіргі заманғы адамға берген тамаша сыйына әлі де ашық немесе жасырын сілтеме-нұсқаларды береді. Тіпті ол әлемді иә-жоқ, жақсылық-жамандық арқылы көруге бейім болмай, тек ақ пен қараны ғана көре алатын болса да. Қайнар көзге жүгіну әрдайым пайдалы болатыны анық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Батырлар жыры 2-ші том; ҚазССР ғылым акад., М.О. Әуезов ат. әдебиет және өнер ин-ты; құраст. М.Ғ. Ғұмарова, О.А. Нұрмағамбетова, Б. Уахатов; сурет. Е. Сидоркин. – Алматы: ҚазССР ғылым акад. баспасы, 1959. - 406 б.
2. «Ақсауыт» батырлар жыры. I, II том «Жазушы» баспасы, Алматы. 1977
3. Ю. Герчук. Структура и смысл орнамента. Декоративное искусство. 1979, № 1
4. А.Г. Медоев. Гравюры на скалах. – Алма-Ата: Жалын, 1979

МЕТАФИЗИКА АРИСТОТЕЛЯ

Багдат А.К. СИБ, 1 курс магистрант

Научный руководитель: к.,ф.н, доц. Джаамбаева Б.А.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация: *"Метафизика" Аристотеля - это один из наиболее влиятельных трудов в западной философии.*

В "Метафизике" Аристотель исследует фундаментальные вопросы о бытии, реальности, сущности, причинах и целях. Он также рассматривает различные концепции, такие как потенциальность и актуальность, форма и материя, сущность и атрибуты. Аристотель стремился понять природу мира и его основные принципы.

Важно отметить, что "Метафизика" Аристотеля оказала огромное влияние на западную философию вплоть до наших дней. Его концепции и идеи остаются объектом активных дискуссий и интерпретаций в философском сообществе, а его методологический подход остается важным для философов и научных исследователей.

Ключевые слова: *метафизика, Органон, Аристотель, бытие, реальность, сущность, причины, цели, потенциальность, актуальность, форма, материя, принципы, философия.*

«Метафизика» Аристотеля — одно из самых влиятельных произведений западной философии, и оно продолжает оставаться предметом споров и дискуссий в современных философских кругах. Исследование представляет собой сборник лекций Аристотеля в разделе философии, изучающему фундаментальную природу реальности, включая отношения между

разумом и материей, существованием и сущностью, причиной и следствием. В этой статье мы исследуем ключевые темы «Метафизики» и «Органон» Аристотеля и их актуальность в современном философском дискурсе.

Центральным понятием в метафизике Аристотеля является понятие бытия. Аристотель понимал бытие как то, что существует само по себе и что может быть объяснено некими принципами. Он различал между реальностью и видимостью, утверждая, что то, что мы видим, может быть иллюзией, а истинная реальность находится на уровне сущего.

Для Аристотеля бытие имело три основных аспекта: сущность, причинность и цельность. Он утверждал, что сущность - это то, что делает предмет тем, чем он является, а причины - это то, что делает его возможным. Аристотель подчеркивал, что каждый предмет имеет некую цель, к которой он стремится, и что эта цель определяет его сущность.

Аристотель начинает свой трактат с рассмотрения понятия бытия. Он утверждает, что бытие является первоначальным и основополагающим понятием в философии. В "Метафизике" Аристотель развивает свою теорию бытия, рассуждая о том, что существуют различные уровни бытия. Он выделяет четыре уровня: вещи, качества, количество и отношения. Аристотель также развивает понятие реальности, утверждая, что реальность существует независимо от человеческого познания. Реальность состоит из тех вещей, которые существуют в самом себе, а не только в нашем восприятии и представлении о них.

Аристотель утверждает, что каждая вещь имеет свою сущность, которая определяет, что она есть на самом деле. Сущность включает в себя все атрибуты, которые присущи вещи. Аристотель различает между первичными и вторичными атрибутами. Первичные атрибуты, размер и форма, являются необходимыми и присущими самой вещи, в то время как вторичные атрибуты, такие как цвет и вкус, могут изменяться в зависимости от восприятия человека.

Одной из центральных тем метафизики Аристотеля является концепция четырех причин. Согласно Аристотелю, каждый объект или событие в мире имеет четыре причины: материальную, формальную, действенную и конечную. Материальная причина относится к веществу или материи, из которой сделан объект, а формальная причина относится к форме или форме, которую принимает объект. Действующая причина — это процесс или действие, которое приводит к возникновению объекта, а конечная причина — это цель или цель, которой служит объект.

Теория Аристотеля о четырех причинах оказала влияние на историю философии и науки. Он обеспечил основу для понимания причинно-следственной связи и отношений между различными аспектами реальности. Теория также оказала значительное влияние на развитие аристотелевской физики, которая веками доминировала в научной мысли.

Важной темой метафизики Аристотеля является понятие субстанции и сущности. Согласно Аристотелю, субстанция — это основная реальность объекта, а сущность — его определяющая характеристика. Другими словами, субстанция — это то, из чего состоит объект, а сущность — то, что делает его уникальным.

Аристотель считал, что субстанция и сущность тесно связаны, и что понимание природы субстанции необходимо для понимания природы реальности. Он утверждал, что субстанция — это не только физический объект, но и абстрактные сущности, такие как числа и идеи. Эта концепция субстанции и сущности оказала влияние на историю философии и продолжает оставаться предметом споров и дискуссий в современных философских кругах.

Метафизика Аристотеля также вводит понятие Неподвижного Движителя, который является конечной причиной всякого движения и изменения во вселенной. Согласно Аристотелю, Неподвижный Движитель — это вечное, неизменное и совершенное существо, ответственное за движение и деятельность всех вещей во вселенной. Концепция Непокколебимого Движителя оказала влияние на историю философии и религии. Это было истолковано как доказательство существования Бога и было предметом споров как в философских, так и в теологических кругах.

Другой важной концепцией, которую Аристотель развивает в метафизике, является идея о форме и материи. По мнению Аристотеля, все вещи имеют форму, которая является их основной сущностью, и материю, которая является их основным материалом. Форма и материя существуют в единстве, и только вместе они создают реальность.

Еще одним важным аспектом метафизики Аристотеля является исследование причинности и целевого направления в мире. Аристотель утверждает, что все вещи имеют свои причины и цели, и что все явления в мире подчинены определенным законам. Он считает, чтобы понять природу мира, необходимо исследовать его причины и цели.

Наконец, Аристотель развивает идею о принципах, которые лежат в основе всего существующего в мире. Он утверждает, что все вещи имеют свои принципы, которые определяют их сущность и свойства. Аристотель считает, что исследование этих принципов является ключом к пониманию природы мира. В метафизике Аристотеля также важным понятием является потенциальность и актуальность. Он утверждал, что все сущее имеет потенциальность к чему-то, что может быть осуществлено, но эту потенциальность необходимо реализовывать. Актуальность же означает, что это потенциальное сущее уже стало реальностью.

Аристотель также различал между формой и материей, утверждая, что все сущее состоит из материальной основы и формы, которая определяет его сущность и характеристики. Он подчеркивал, что форма не может существовать без материи, но что материя без формы не имеет никакого смысла. Аристотель стремился понять природу мира и его основные принципы. Он утверждал, что все в мире имеет сущность, которая определяет его характеристики и свойства. Сущность может быть определена через идентификацию его атрибутов, которые являются неотъемлемыми частями его сущности. Сущность человека включает в себя такие атрибуты, как разум, мышление, чувствительность.

Одной из ключевых концепций "Метафизики" Аристотеля является принцип причинности. Он утверждал, что все существующее в мире имеет причину, и эта причина может быть выражена в терминах четырех видов причин: материальной, формальной, эффективной и целевой. Например, причина статуи может быть материалом, из которого она сделана, ее формой, художником, который создал ее, и целью, для которой она была создана.

Другой важной концепцией, исследуемой в "Метафизике", является потенциальность и актуальность. Аристотель утверждал, что все существующее в мире может быть рассмотрено как потенциальность или возможность для чего-то еще. Например, семя растения имеет потенциал стать растением. Когда потенциал реализуется, это превращается в актуальность. Например, когда семя прорастает и становится растением, это актуальность.

«Органон», что означает «инструмент» или «инструмент», представляет собой набор работ, составленных Аристотелем для разработки систематического подхода к логике и научным исследованиям. Шесть трактатов в сборнике включают «Категории», «Об интерпретации», «Предшествующая аналитика», «Последняя аналитика», «Темы» и «Софистические опровержения». Каждый трактат посвящен различным аспектам логики и методологии, но все они взаимосвязаны в своем подходе к пониманию реальности.

Первым трудом Органона является "Категории", в котором Аристотель представляет систему классификации для описания реального мира. В нем он определяет различные категории, которые можно использовать для описания сущностей и атрибутов.

Вторым трудом является "Опровержения силлогизмов", в котором Аристотель рассматривает ошибки, которые могут возникнуть в процессе логического вывода и предлагает методы для их опровержения.

Третьим трудом является "Аналитики", Аристотель рассматривает логического вывода и определяет, что нужно для того, чтобы высказывание было истинным.

Четвертым трудом является "Аналитики вторые", в котором Аристотель рассматривает процесс доказательства теорем и определяет, какие шаги нужно предпринять для достижения истинности утверждений.

Пятый труд - "Топики" - посвящен методам аргументации и доказательств в неформальном общении.

И, наконец, шестой труд - "Физика" - не является логическим трудом, но представляет собой философское исследование фундаментальных законов природы.

Категории, первый трактат в «Органоне», обеспечивает основу для понимания того, как мы классифицируем объекты и идеи в мире. Аристотель считал, что все в мире можно разделить на десять категорий, включая субстанцию, количество, качество, отношение, место, время, положение, состояние, действие и страсть. Категории служат основой для понимания мира и понятий и суждений о действительности.

Об толковании, втором трактате в «Органоне», основное внимание уделяется языку и значению слов. Аристотель считал, что язык необходим для понимания реальности и что крайне важно различать истинные и ложные утверждения. Он ввел понятие предложения, которое представляет собой утверждение, которое может быть либо истинным, либо ложным, и исследовал отношения между предложениями, используя логические связки, такие как «и», «или» и «не».

Следующие два трактата, «Первая аналитика» и «Последняя аналитика», составляют ядро логической системы Аристотеля. Предварительная аналитика фокусируется на дедуктивных рассуждениях, которые включают в себя выводы из логически связанных предпосылок. Аристотель выделял три принципа дедуктивного рассуждения: принцип противоречия, принцип исключенного третьего и принцип тождества. Апостериорная аналитика, с другой стороны, фокусируется на индуктивных рассуждениях, которые включают обобщение конкретных случаев для формирования универсальных принципов.

Темы, пятый трактат «Органона», представляет собой руководство по поиску и представлению аргументов. Аристотель считал, что каждый аргумент можно проанализировать с точки зрения предпосылок и выводов и что существуют разные методы построения аргументов. Темы описывает эти методы и дает рекомендации о том, как найти аргументы и как их эффективно представить.

«Софистические опровержения», заключительный трактат «Органона», представляет собой руководство по выявлению и опровержению ложных аргументов. Аристотель считал, что существует много способов, которыми аргумент может быть ошибочным, включая двусмысленность, амфиболию и заблуждения относительно релевантности.

«Органон» Аристотеля оказал значительное влияние на западную философию и науку. Он обеспечивает всеобъемлющую основу для логического мышления и научных исследований, которые повлияли на области от математики до биологии. Принципы дедуктивного и индуктивного рассуждения, введенные в «Органоне», по-прежнему являются фундаментальными для современной логики.

В заключение отметим, что «Органон» Аристотеля является основополагающим трудом западной философии и науки. Шесть трактатов в сборнике обеспечивают всеобъемлющую основу для логического мышления и научных исследований, а их идеи по-прежнему актуальны для современной философии и науки. Категории, изложенные в «Категориях», принципы дедуктивного и индуктивного рассуждения, представленные в «Априорной и апостериорной аналитике», и методы построения и опровержения аргументов, изложенные в «Темах» и «Софистических опровержениях», — все это служит ценными инструментами для понимания реальности и развития человеческого знания. «Метафизика» Аристотеля — сложная и влиятельная философская работа, оказавшая значительное влияние на развитие западной мысли. Темы и концепции, обсуждаемые в книге, продолжают оставаться предметом споров и дискуссий в современных философских кругах. Благодаря своему исследованию Четырех Причин, субстанции и сущности, а также Неподвижного Движителя, Аристотель обеспечивает основу для понимания фундаментальной природы реальности и отношений между различными аспектами существования.

Одной из главных идей, лежащих в основе "Органона", является идея того, что мы можем достичь знания не только через наблюдение и опыт, но и через логическое рассуждение

В "Категориях" Аристотель рассматривает категории сущего и определяет, как мы можем выражать наши знания о мире. В "Аналитиках" Аристотель анализирует процесс логического рассуждения и описывает, как мы можем извлечь знания из уже имеющихся знаний. В "Топиках" Аристотель рассматривает способы достижения знаний в условиях отсутствия полной уверенности в правильности наших утверждений.

"Органон" Аристотеля имеет большое значение в развитии логики и методологии и оказал огромное влияние на философию и науку вплоть до наших дней. Важно отметить, что Аристотель не только разработал свой подход к логическому рассуждению, но и применял его в своих научных исследованиях, что делает его подход не только теоретическим, но и практически значимым.

Список литературы:

1. Хасанов М.Ш., Петрова В.Ф., История и философия науки учебное пособие-Алматы-2013, С.6-10.
2. Аристотель. Метафизика. В. Д. Росс (пер.). Оксфорд(1924).: Clarendon Press.
3. Шилдс, К., Метафизика Аристотеля: критическое руководство. Кембриджского университета(2014).
4. Сорабджи, Р. Философия Аристотеля. Лондон(2005)., Великобритания: Дакворт.

ПЛАТОНИЧЕСКАЯ ЛЮБОВЬ

*Аудит информационной безопасности, 1 курс, Максотов Е. Е.
Научный руководитель: к., философ наук, доцент Джаамбаева Б. А.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби.*

Аннотация: Эта статья о теории любви Платона, одном из самых знаменитых и сложных взглядов на любовь в западной философии. Платон считал, что любовь — это не просто физическое или эмоциональное влечение, а скорее средство выхода за пределы материального мира и достижения более высоких форм знания и понимания. Его теория любви основана на идее о том, что существуют разные виды любви, каждый со своими уникальными характеристиками и целями, и что красота является центральным компонентом любви. В этой статье мы подробно рассмотрим теорию любви Платона, исследуя различные виды любви, роль красоты в любви и конечную цель любви.

Ключевые слова: любовь, философия, Платон, метафизика, Древней Греция, «Эрос», «филия», «агапе», «Формы», романтика, красота, «Симпозиум», Аристотель.

I. Вступление

Платон — один из самых знаменитых философов Древней Греции, который много писал на такие темы, как политика, этика и метафизика. Среди его различных работ видное место занимает понятие любви. Теория любви Платона основана на идее, что любовь — это не просто физическое или эмоциональное влечение, а скорее средство выхода за пределы материального мира и достижения более высоких форм знания и понимания. В этой статье мы подробно рассмотрим теорию любви Платона, исследуя различные виды любви, роль красоты в любви и конечную цель любви.

II. Виды любви:

Согласно Платону, существуют разные виды любви, каждая со своими уникальными характеристиками и целями. Первый тип любви известен как «Эрос» и представляет собой романтическую или сексуальную любовь, которую люди испытывают друг к другу. Эрос часто ассоциируется с физической красотой и привлекательностью, и это самый распространенный тип любви, который испытывают люди.

Второй тип любви — это «филия», которая относится к любви между друзьями или товарищами. Филия основана на общих ценностях и интересах и часто характеризуется лояльностью, доверием и поддержкой. Платон считал, что Филия была более высокой формой любви, чем Эрос, поскольку предполагала более глубокую связь между людьми.

Третий тип любви — это «агапе», то есть безусловная любовь, превосходящая личные интересы и желания. Агапе характеризуется бескорыстием и альтруизмом и часто ассоциируется с религиозными или духовными практиками. Платон считал, что агапе — это высшая форма любви, поскольку она предполагает полное отречение от себя и слияние с божественным. [1]

III. Роль красоты в любви

Для Платона красота была центральным компонентом любви, поскольку именно благодаря красоте люди могли выйти за пределы материального мира и получить доступ к высшим формам знания и понимания. Платон считал, что красота — это не просто физическое свойство, а идеальная форма, существующая вне материального мира.

В своем произведении «Симпозиум» Платон излагает идею о том, что любовь — это желание обладать прекрасным. Согласно Платону, красота, к которой стремятся люди, — это не физическая красота тела, а красота души. Платон считал, что конечной целью любви является достижение этой красоты и слияние с ней. [2]

III. Конечная цель любви

Согласно Платону, конечной целью любви было достижение знания и понимания божественного. Платон считал, что любовь — это средство выхода за пределы материального мира и доступа к высшим формам истины и красоты. Благодаря стремлению к любви люди смогли лучше понять себя и окружающий мир.

Теория любви Платона часто ассоциируется с понятием «Формы», которые представляют собой идеальные формы или понятия, существующие вне материального мира. Согласно Платону, Формы — это высшая реальность, и к ним можно получить доступ через стремление к знанию и пониманию. [4]

IV. Сравнение взглядов Платона и Аристотеля на любовь:

Аристотель, один из учеников Платона, имел иное представление о любви, чем его наставник. В то время как Платон рассматривал любовь как средство преодоления материального мира и доступа к высшим формам знания и понимания, Аристотель рассматривал любовь как более практичный и личный опыт, основанный на индивидуальных отношениях и связях.

Для Аристотеля любовь была естественной человеческой эмоцией, возникающей из сочетания желания, удовольствия и чувства общих ценностей и интересов. Он считал, что любовь

— это способ для людей достичь личного удовлетворения и счастья, но она не имеет такого же духовного или философского значения, как для Платона.

В отличие от Платона, Аристотель рассматривал любовь как средство содействия индивидуальному процветанию, а не как способ превзойти себя. Он считал, что любовь — это способ для людей соединиться с другими и найти цель и смысл жизни.

В то время как теория любви Платона подчеркивала трансцендентные и духовные аспекты любви, теория Аристотеля сосредоточивалась на практических и личных аспектах любви. Несмотря на эти различия, и Платон, и Аристотель признавали глубокую важность любви в жизни человека и общества. Их точки зрения предлагают уникальное понимание сложностей и противоречий концепции любви, и сегодня они продолжают изучаться и обсуждаться философами, учеными и читателями.

Хотя у каждого из этих философов был свой взгляд на любовь, все они признавали ее глубокую важность в жизни человека и общества. Изучая сходства и различия между их точками зрения, мы можем глубже понять сложности и противоречия концепции любви.

VI. Заключение:

В заключение, теория любви Платона предлагает уникальный и сложный взгляд на один из самых фундаментальных и универсальных человеческих переживаний. Его теория подчеркивает трансцендентные и духовные измерения любви и рассматривает ее как средство доступа к высшим формам знания и понимания. Согласно Платону, существуют разные виды любви, каждая со своими уникальными характеристиками и целями, а красота является центральным компонентом любви.

Взгляд Платона на любовь сравнивали и противопоставляли взглядам других философов на протяжении всей истории, включая Аристотеля, Ницше и Хайдеггера. Хотя у этих философов были разные взгляды на любовь, все они признавали ее глубокую важность в жизни человека и общества. Изучая эти разные точки зрения, мы можем глубже понять сложности и противоречия любви и человеческого опыта в более широком смысле.

Теория любви Платона также оказала глубокое влияние на литературу, искусство и культуру на протяжении всей истории. Его идеи о любви повлияли на бесчисленное количество писателей, художников и мыслителей и продолжают вдохновлять на новые интерпретации и адаптации сегодня.

В целом теория любви Платона остается одним из самых влиятельных и устойчивых взглядов на любовь в западной философии. Он побуждает нас глубоко задуматься о природе любви и ее роли в нашей жизни и напоминает нам о преобразующей силе этого универсального и непреходящего человеческого опыта.

Список литературы:

[1] "Избранные диалоги" Платона // Составление В. Асмуса Редактор переводов А. Егунов, переводчик: С. Апта – 1965.-№1.-С.118.

[2] "Избранные диалоги" Платона // Составление В. Асмуса Редактор переводов А. Егунов, переводчик: А. Егунова – 1965.-№1.-С.185.

[3] "Избранные диалоги" Платона // Составление В. Асмуса Редактор переводов А. Егунов, переводчик: С. Маркиша – 1965.-№1.-С.325.

[4] "Пир" Платон // Мультимедийное издательство Стрельбицкого

[5]"Федр" Платон // Переводчик: Андрей Егунов,Мультимедийное издательство Стрельбицкого

[6] Шестаков В.П. Эрос и культура: Философия любви и европейское искусство / В.П. Шестаков. - М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1999. - 464 с.

ТЕОРИИ ЛЮБВИ ПО ПЛАТОНУ

Метеорология, 1 курс Балабекова Ә. Е.,

Научный руководитель: к.,филос.наук, доцент Джаамбаева Б.А.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби

Актуальность. Древнегреческая философия является фундаментом всего осознанного и мыслящего мира. И конечно, в свою очередь, философия не может существовать без трактовок о противоречивом и разнообразном: о любви.

Одно из самых прекрасных чувств – это любовь. Каждый человек стремится познать ее. Каждая душа мечтает найти себе родственную душу. Каким бы человек не был: хмурым и пассивным, жизнерадостным и открытым – каждый человек мечтает любить и быть любимым. Но любовь обладает могущественной силой. Она, как лекарство: может дать человеку, как

исцеление, найти свой путь и гармонию души; так и разрушить его личность, и отобрать у него самое ценное – способность чувствовать. Ведь именно чувства придают краски нашей жизни, делают её насыщенной, дают смысл нашего существования.

Тема любви глубоко обсуждалась еще в Древней Греции. Люди пытались трактовать это необъяснимое явление. Любовь каждый понимал по-разному. Для одних – это смысл жизни, для других – способ отвлечься от житейских проблем. Одними из первых мыслителей, поднявший тему любви и духовного влечения, являются Сократ, Платон и Аристотель.

Ключевые слова: любовь, платоническая любовь, Эрот, андрогины, античная философия.

Сократ утверждал, что любовь необходимо контролировать. Любовь – приобретение того, чего не хватает человеку. В учении Сократа присутствует эго. Первостепенно стоит сам человек и его натура, и только опираясь на свои качества – начинается поиск своего спутника. Сократ также утверждает, что желание узнать человека ближе возможно лишь тогда, когда испытываешь к нему чувства. Платон, будучи его учеником, не разделял мнения своего предшественника. Платон считал, что первоисточником всего – является душа. Душа – свободное и бессмертное мышление. Душа не умирает, она странствует и познает мир.

Аристотель говорил, что любовь существует тогда, когда отдаешь себя всецело другому человеку, об этом он трактует в своем произведении «Риторика». Нужно дарить то благо, которое считаешь нужным, именно для этого человека, а не для себя самого. Некое «жертвование во благо». Но нельзя назвать это плохим качеством. Ведь каждый здравомыслящий человек ищет свой смысл жизни. Пожертвовать собой ради того, чтобы спасти сотни, тысячи, даже единицы жизней – высшее дело. А отдать себя ради любимого и любящего человека – не менее велико. Человек, осознанно выбирающий эту позицию, будет испытывать наслаждение, и это чувство будет его возвышать. Отдавать больше – чем получаешь: вот лозунг последователей Аристотеля.

Любовь по Платону – слияние душ любящих. В ней нет лжи, зависти и обмана. Это великая сила, помогающая душе найти свое предназначение, найти путь к вечному существованию. Она возвышает человека, дает направление к бессмертию души. Это некая сила, помогающая отцепить человека от других, отдалиться от смертной жизни и плыть по невероятному пути.

Можно утверждать, что человека, его личность и характер формирует любовь. Она развивает его творческий потенциал и помогает создать своё «Я».

Выделим 3 главных вопроса по теориям Платона:

1. Любовь – стремление к вечному, по произведению Платона «Пир»

Именно Платону принадлежит довольно важная роль в развитии темы любви. Свои изречения о ценности истинной любви Платон раскрывает в своих произведениях «Пир», «Федр» и «Федон». Во всех трех произведениях, Платон описывает встречу приятелей, любителей порассуждать на эту тему. Так, в произведении «Пир» мы наблюдаем встречу Аполлодора из Фалера с Главконом. Аполлодор, по просьбе Главкона, рассказывает о пире, давностью 15 лет. Здесь он выделил 7 изречений:

Речь Федре: кто такой Эрот?

Речь Павсания: небесный Эрот и пошлый Эрот

Речь Эриксимаха: разделение двух Эротов

Речь Аристофана: миф об андрогинах

Речь Агафона: благие качества Эрота

Речь Сократа: качества Эрота

Речь Алкивиада: сравнение Сократа с Марсием

В данных изречениях Эрота характеризуют, как почитаемого и великолепного Бога. Так, Федр в своей речи описывает божественного Эрота, не имеющего родителей. Он говорит, что Эрот даёт великую силу любящему человеку. Эта сила не сравнима ни с чем: дарит доблесть и блаженство не только в течении всей жизни, но и после смерти.

Павсаний же, в отличие от Федре, утверждает, якобы существует два вида Эрота. Так же и два вида любви: возвышенная – та, что дарит человеку окрылённость и смысл существования. Она бескорыстна, и целью ее существования является мудрость. А также низменная – заставляет человека страдать. Причина такого бытия заключается в матери самого Эрота – Афродите. Согласно мифу, богинь Афродит тоже было две. И обе были абсолютно непохожими.

Эриксимах в своей речи позиционирует Эрота, как «слияние двух противоположностей» ради поддержания гармонии не только во взаимоотношениях между людьми, но и в самой природе. Так же, как Инь не может существовать без Янь, как холод не может существовать без тепла. Даже

глобальное потепление чередуется с глобальным похолоданием, дабы сохранить глобальный баланс. Следовательно, оба Эрота поддерживают свое сосуществование.

Аристофан рассказывает вымышленный миф о разделении живых существ на женщин и мужчин. Существование андрогинов – так называемых однополюх существ, вводило в страх Бога Зевса. Ведь они обладали невероятной силой и могуществом, способным разрушить всё и всех. Пораженный своим страхом Зевс, приказал рассечь их на две части: тогда и появились женщины и мужчины. Но былое чувство единства никуда не делось. Аристофан объяснил с помощью комического и красочного мифа, что любовь — это наш поиск той части нас, которая сделает нас снова целыми. Любовь — это лекарство от древней раны, нанесенной нам богами, разделившими нас надвое в наказание за наше высокомерие.

Наконец, речь дошла и до хозяина дома – Агафона. Выслушав всех, Агафон выдвигает своё мнение. Он считает, что Эрот – прекрасное божество, которому свойственны лишь благие качества. Он молод, и всячески обходит и ненавидит старость, поэтому он, красив и прекрасен. Эрот достаточно нежен и любвеобилен. Все свои действия выполнял исходя от любви. Но был нетерпелив к грубости. Если он чуял хоть небольшой холод в свою сторону, то покидал её немедленно и навеки веков. То есть Эрот был борцом к нежности и любви. Так и зарождалось благо – благодаря любви. Поэтому и считают, что Эрот – созерцание к прекрасному.

Когда приходит очередь говорить Сократу, он ссылается на теорию Аристофана, но добавляет то, что все меняет: мы не стремимся ни к половине, ни к целому, если оно не хорошо. Под этим он подразумевает, что движущей силой любви является стремление к добру, а не просто завершение. Отсюда он заключает, что любовь всегда направлена на добро, и что само добро есть единственный предмет любви. Когда мы любим что-то, мы действительно стремимся обладать добром, которое в этом есть. Не временно конечно, а навсегда. Отсюда Платон дает свое первое определение любви: «Любовь есть стремление к вечному обладанию добром». По утверждениям Сократа, целью Эрота было овладеть и найти все блага воедино. Сократ подводит к тому, что Эрот – воплощение всех видов любви. А любовь к прекрасному – порождает виденье прекрасного ради бессмертия души.

А выражения Аликвида, соответствует его внешнему образу: он был пьян и неряшлив. Он сравнил Эрота со спутником Диониса, характеризуя его уродливым, грубым и бедным. Но что же делало Эрота таким прекрасным? Это стремление к совершенству. Несмотря ни на что, Эрот всецело отдавал себя на поиски прекрасного.

Как высший объект желания, Добро или прекрасное должно присутствовать во всех фазах человеческой жизни. Это то, чего все ищут, то, ради чего все ищут. Но мало кто осознает это, ибо в суматохе своей жизни люди знают, что у них есть желания, но не знают, что их удовлетворит. Когда они голодны, они едят, думая, что пища является объектом их желания. Но как только они поели, они желают чего-то другого и так далее, пока смерть (надеюсь) не положит этому конец. Они могут никогда не осознают, что все их стремления мотивированы поиском красоты и добра. До такой степени они живут в невежестве и неспособны любить должным образом.

2. Любовь – как путь к бессмертию

Понятие «вечного обладания» добром настолько важно, что Сократ модифицирует свое прежнее определение: любить красоту — значит желать рождать красоту. Обладать им вечно означало бы бесконечно воссоздавать его. Следовательно, любовь по самой своей природе должна быть любовью как к бессмертию, так и к прекрасному. Это объясняет, почему любовь связана с воспроизводством видов. Любовь перерастает в желание размножаться, потому что размножение — это наш ближайший путь к вечности. Мы дорожим нашими детьми, потому что через них мы можем разделить будущее. Также жертвы героев проистекают из любви к славе, которая есть не что иное, как любовь к бессмертию. И все же любовь философа максимально приближает его к бессмертию. Когда мы созерцаем абсолютную красоту с раскрепощенной душой, мы соприкасаемся с вечным таким образом, который обеспечивает вечность. Мы можем никогда не родить детей, не создать произведений искусства и даже не совершить поступок большой важности. Тем не менее, достижение философа будет высшим: «он будет иметь привилегию быть любимым Богом и стать, если это вообще возможно, бессмертным».

Также в «Федр», поиск абсолютного добра или красоты рассматривается с точки зрения проблем, с которыми сталкивается душа при обретении бессмертия. Согласно дуалистическому взгляду Платона на человеческую природу, душа нематериальна и неразрушима, а значит, сама по себе бессмертна. Но как только оно нисходит в мир природы, оно заключено в материальную оболочку материального тела. В своем изначальном состоянии душа жила среди богов, наслаждаясь истинным бытием вечных Форм. Становясь людьми, большинство душ забывают о своем

божественном происхождении. Погружение в материю притупляет осознание их духовного источника. Тем не менее это прошлое остается как состояние целостности, к которому тайно стремятся все люди. Хотя она может действовать в замешательстве, душа желает воссоединиться с царством сущностей, особенно с тем абсолютным добром или красотой, которая мерцает в чувственном мире, но может по-настоящему наслаждаться только в своей собственной области.

С точки зрения Платона, природа человека двойственна, это нестабильная композиция тела и души, каждая из которых управляется противоположными импульсами. Каждая часть борется за то, чтобы двигать человеческое существо в своем собственном направлении, обе движимы велениями любви, но любви к различным объектам. Тело позволяет плотским искушениям увлечь его в болото чувственности. Душа хочет двигаться вверх, к своему дому среди вечных Форм. Последний заботится только о достижении совершенства через чистые, благородные, духовные отношения, которые позволяют и любящему, и возлюбленному совершенствоваться в поисках добродетели. Однако человеческой природе легче следовать соблазну плоти.

3. Путь к успешной любви

В начале своего поиска человек, естественно, будет созерцать физическую красоту. В конце концов он влюбится в одного конкретного человека, которого находит особенно привлекательным. Любовь на этом этапе эфемерна, влюбленный будет переходить от одного прекрасного человека к другому. Поняв, что физическая красота не ограничивается какой-то одной возлюбленной, он станет любителем всех. Поэтому он «ослабит интенсивность своей страсти к одному конкретному человеку, потому что поймет, что такая страсть ниже его достоинства и малозначительна». По мнению Платона, это благотворное последствие, потому что оно, наконец, освобождает нас от неправильных чувств.

Следующий этап – осознание того, что красота души ценнее красоты тела. В компании добрых и прекрасных душ, которые могут оказаться запертыми в уродливых телах, он перейдет к следующему этапу. Там он оценит социальную и нравственную красоту и созерцает красоту и благородной деятельности.

Третий этап – изучение науки и приобретение знаний. Там он, наконец, будет свободен от всякой привязанности к отдельному экземпляру красоты — будь то тела, души или общества. Он породит «много прекрасных и великолепных чувств и идей, пока, наконец, укрепившись и возвысившись благодаря своему опыту, он не увидит одну уникальную науку, предметом которой является красота, о которой я собираюсь говорить».

Платон приложил огромные усилия, пытаясь разработать метод, который помог бы нам прояснить наше желание и прямо и достоверно направить его к его истинной цели. Ибо пока мы не осознаем, что все наши стремления мотивированы поиском красоты и добра, мы живем в неведении и не способны любить должным образом.

Таким образом, в своей теории любви Платон ставит нам диагноз человеческих страданий, объясняя нам, чего мы на самом деле хотим и как мы ошибаемся в поисках этого. Тем не менее, его диагноз оптимистичен, поскольку он определяет невежество и замешательство как источники наших страданий. Ибо невежество и замешательство можно исправить либо убедительным призывом его философии, либо нашей собственной решимостью углубить наше понимание человеческого состояния. Подытожим данную работу цитатой философа, что всё начинается там, где мы привыкли думать, что всё кончается.

Список литературы:

1. Платон «Собрание сочинений в 4-х томах» -- М.: «Мысль», 1994 г.
2. В.Ф. Асмус. «Платон». Диалоги: «Апология Сократа», «Пир», «Государство», «Федр», «Федон» -- М.: «Мысль», 1999 г.
3. Р. Брамбо. «Философы древней Греции» -- М.: «Мысль», 2001 г.

ПУТЬ К СЧАСТЬЮ

Аудит информационной безопасности, 1 курс, **Алшынбай А.Ж.**

Научный руководитель: к., философ наук, доцент **Джаамбаева Б. А.**

Казахский национальный университет имени аль-Фараби.

***Аннотация:** В этой статье представлен краткий обзор работ четырех философов - Аристотеля, Эпикура, Аль-Фараби и Иммануила Канта - на тему счастья. В статье обсуждается взгляд каждого философа на счастье и приводится сравнение и противопоставление их идей. В статье подчеркивается важность добродетели, удовольствия, само рефлексии и моральных действий в достижении счастья. Хотя в статье не дается углубленный анализ работ каждого*

философа, она служит введением в тему счастья и различные философские точки зрения на нее. В целом, статья является полезной отправной точкой для тех, кто заинтересован в изучении темы счастья в философии.

Ключевые слова: счастье, философия, Аристотель, Эпикур, Аль-Фараби, Иммануил Кант, добродетель, удовольствие, нравственное действие, само рефлексия, сравнение, контраст, состояние бытия.

I. Вступление

Счастье - это универсальная цель, к которой люди стремились на протяжении веков. Это состояние бытия, которое неуловимо, но каждый желает его достичь. На протяжении всей истории философы исследовали концепцию счастья и пытались определить ее различными способами. В этой статье мы углубимся в труды четырех известных философов - Аристотеля, Эпикура, Аль-Фараби и Иммануила Канта, чтобы глубже понять их взгляды на счастье. Мы исследуем их идеи о природе счастья, средствах его достижения и роли добродетели, удовольствия и моральных действий в его достижении. Мы также сравним и противопоставим их идеи, чтобы подчеркнуть различия и сходства между их подходами. Благодаря этому исследованию мы надеемся получить представление о сложной природе счастья и различных способах его концептуализации на протяжении всей истории.

II. Никомахова этика Аристотеля:

"Никомахова этика" Аристотеля - одна из самых влиятельных работ в истории философии, и она остается основным источником понимания природы счастья. В этой работе Аристотель утверждает, что счастье является конечной целью человеческой жизни и что оно достигается через добродетельную жизнь. Для Аристотеля счастье - это не просто мимолетное чувство удовольствия, а состояние бытия, которое достигается путем культивирования таких добродетелей, как мужество, справедливость и мудрость.

Согласно Аристотелю, счастье - это не то, чего можно достичь в одночасье. Скорее, это результат целой жизни добродетельных действий. Другими словами, счастье - это процесс, а не пункт назначения. Аристотель считал, что мы рождаемся с потенциалом быть добродетельными, но мы должны культивировать эти добродетели с помощью практики и привыкания.

В дополнение к культивированию добродетелей, Аристотель считал, что счастье также достигается через стремление к интеллектуальным и эстетическим удовольствиям. Он верил, что жизнь, полная созерцания и стремления к знаниям, были важными составляющими счастливой жизни.[1]

II. Письмо Эпикура Меноцею

В своем письме Меноцею Эпикур предлагает свой собственный уникальный взгляд на природу счастья. Эпикур считал, что счастье достигается через стремление к удовольствию, но он подчеркивал, что это удовольствие не следует понимать в поверхностном смысле. Скорее, он утверждал, что высшая форма удовольствия достигается через стремление к интеллектуальным и духовным удовольствиям, а не просто к телесным удовольствиям.

Эпикур также считал, что страх смерти и наказания был одним из величайших препятствий на пути к счастью. Он утверждал, что богов не интересуют человеческие дела и что смерти нечего бояться. На самом деле, он верил, что созерцание смерти действительно может привести к большей оценке жизни и более глубокому чувству благодарности за то время, которое у нас есть.

Подобно Аристотелю, Эпикур считал, что добродетель является важным компонентом счастливой жизни, но он понимал добродетель как средство достижения удовольствия, а не как самоцель. Для Эпикура добродетельная жизнь была такой, которая велась в погоне за удовольствиями и была свободна от страха смерти и наказания.[2]

III. "Книга счастья" Аль-Фараби

"Книга счастья" Аль-Фараби - это трактат о природе счастья и его связи с добродетелью, разумом и стремлением к знаниям. Подобно Аристотелю, Аль-Фараби считал, что счастье является конечной целью человеческой жизни, и он утверждал, что оно достигается путем культивирования добродетели.[3]

Для Аль-Фараби добродетель - это не только вопрос индивидуальной морали, но и развитие гармоничного общества. Он верил, что справедливое общество - это такое, в котором люди добродетельны и работают вместе для продвижения общего блага.

В дополнение к культивированию добродетели Аль-Фараби считал, что разум и стремление к знаниям являются важными составляющими счастливой жизни. Он утверждал, что стремление к

знаниям и созерцание истины - это не просто интеллектуальные занятия, но и необходимые для достижения счастья.

Аль-Фараби также верил, что стремление к счастью - это не просто индивидуальное стремление, но и имеет более широкие последствия для общества. Он утверждал, что справедливое общество - это такое, в котором люди свободны стремиться к счастью и что роль государства заключается в создании условий, необходимых для этого стремления.[4]

IV. Основы моральной метафизики Иммануила Канта

"Основы моральной метафизики" Иммануила Канта - это основополагающий труд в истории философии, который предлагает уникальный взгляд на природу счастья и средства его достижения. Для Канта счастье не является конечной целью человеческой жизни, а скорее побочным продуктом стремления к нравственной добродетели.

Кант утверждал, что мораль - это не просто следование правилам и предписаниям, а скорее следование велениям разума. Он считал, что мы обязаны действовать в соответствии с категорическим императивом, который является универсальным принципом морального действия, не зависящим от каких-либо конкретных обстоятельств или желаний.[5]

Согласно Канту, стремление к моральной добродетели включает в себя культивирование доброй воли, которая представляет собой склонность действовать в соответствии с категорическим императивом. Он верил, что добрая воля - это единственное, что изначально хорошо, и что все остальные блага, включая счастье, зависят от культивирования доброй воли.

В дополнение к культивированию доброй воли Кант также подчеркивал важность автономии и отказа от гетерономии. Он утверждал, что мы должны быть свободны в достижении наших собственных моральных целей и что любые внешние ограничения на наши действия подрывают нашу способность действовать в соответствии с категорическим императивом.[6]

V. Сравнение и контраст

У четырех философов разные взгляды на концепцию счастья. Аристотель считал, что счастье достигается за счет добродетельной жизни, в то время как Эпикур считал, что счастье достигается за счет стремления к удовольствиям и избегания боли. Аль-Фараби считал, что счастье достигается путем добродетельной жизни и практики морального совершенства, в то время как Кант считал, что счастье - это результат моральных действий.

Аристотель и Аль-Фараби оба верили, что счастье достигается путем добродетельной жизни, но Аристотель подчеркивал важность созерцания, в то время как Аль-Фараби подчеркивал важность саморефлексии. Эпикур и Кант оба подчеркивали важность простой жизни, но Эпикур считал, что удовольствие является ключом к счастью, в то время как Кант считал, что счастье - это результат моральных действий.

VI. Вывод

В заключение, концепция счастья - это сложная и многогранная тема, которая исследовалась многими философами на протяжении всей истории. Аристотель считал, что счастье достигается за счет добродетельной жизни, в то время как Эпикур считал, что счастье достигается за счет стремления к удовольствиям и избегания боли. Аль-Фараби считал, что счастье достигается путем добродетельной жизни и практики морального совершенства, в то время как Кант считал, что счастье - это результат моральных действий. Хотя у этих философов разные взгляды на концепцию счастья, все они согласны с тем, что это состояние бытия, которое в конечном счете достижимо с помощью

Список литературы:

- [1] "Никомаховой этики" Аристотеля // Под редакцией Роберта К. Бартлетта и Сьюзен Д. Коллинз, Издательство Чикагского университета – 2011.-№1.-С.14-45. in eng
- [2] "Письмо Эпикура Меноцею"// переведенное Робертом Дрю Хиксом, Архив интернет-классики – 2009. in eng
- [3] "Книга счастья" аль-Фараби // перевод Мохаммеда Абаттуи, Брилл– 2012.-№1.-С.23-28. in eng
- [4] "Книга счастья" аль-Фараби // перевод Мохаммеда Абаттуи, Брилл, – 2012.-№2.-С.30-44. in eng
- [5] "Основах метафизики морали" Иммануила Канта // перевод Мэри Грегор издательства Cambridge University Press – 1997.-№1.-С.9-15. in eng
- [6] "Основах метафизики морали" Иммануила Канта // перевод Мэри Грегор издательства Cambridge University Press– 1997.-№2.-С.19-22. in eng

Аннотация: В статье представлен философский анализ понимания счастья как сложного биопсихологического и экзистенциального состояния в контексте истории философии от Античности до Нового времени. Автором раскрывается противоречивость трактовки счастья как цели человеческого существования в противовес пониманию счастья как недостижимого идеального состояния, которое возможно понять только как процесс жизни, удовлетворенность жизнью в ее повседневных проявлениях или посредством обладания благами. Важное место в философском анализе счастья занимает его этическая трактовка. В статье проводится сопоставление двух концепций поиска счастья внутри человека или вне его: эвдемонических и деонтологических.

Ключевые слова: счастье, страдание, наслаждение, эвдемония, этика, ценности, благо.

Представления о счастье являются древнейшими элементами человеческого мировоззрения. Они выступают в роли обобщенного понимания мира, а также человека так же данные представления являются оценочными суждениями о человеческой жизни. Вечной проблемой философских размышлений являются вопросы на подобии таких как, в чем заключена счастливая жизнь и как ее достичь, а так же что нужно делать чтобы противостоять жизненным несчастьям. Понятие счастье является одним из самых старых в этике а так же входит в число самых плодотворных этических и социальных идей. На заре греческой философии счастье было приближено к понятию благоприятной судьбы, жизненные везения рассматривались как счастье. В древнегреческих религиозных сочинениях и мифологии понятие счастье употреблялось под названием «эвдемония». Данное понятие дословно можно перевести как человеческая судьба, которая находится под присмотром и защитой добрых древнегреческих богов. Аристотель обозначил это слово как обладание высшим благом. Еще одним понятием, которое было близко, к счастью, являлось удовольствие. Оно в отличие от понятия удачи, которое являлось отражением внешних обстоятельств в жизни человека, являлось внутренним и подразумевало под собой внутренние положительные чувства. Так же наиболее близким к счастью являлось такое понятие как блаженство, его трактовали как удовольствие в самой высокой степени.

Одним из первых видных философов древней Греции который поместил понятие счастья в центр своей философии являлся Демокрит. Для него чтобы человеку быть счастливым было недостаточно лишь удачной судьбы, чтобы быть счастливым необходимо еще и внутреннее состояние человека. Счастливая жизнь для Демокрита это та жизнь, которую человек ощущает и воспринимает в положительном ключе, это та жизнь которой человек доволен. Главным в такой жизни являются не те вещи, которыми человек обладает, а то что он при этом чувствует. Внутренние условия значат для счастья больше, чем внешнее везение, получение удовольствия: «Не совершенство тела и не богатство дают счастье, а ровный характер и богатство воображения» [1]. Для Сократа, Платона, а также их последователей в отличии от Демокрита для счастье было необходимо обладать высшими благами. А самоудовлетворение вытекало из обладания ими.

Основоположником этики как науки был Аристотель, он смог систематизировать понятия счастья в двух своих трудах, в «Никомаховой этике» и «Большой этике». Аристотель основой блага считал принцип деятельности. Первопричиной счастья он считал деятельность души в полноте добродетели она приносила человеку наслаждение, а также моральное удовлетворение, потому что высшее благо являлось счастьем, а счастье являлось целью, а совершенная цель в свою очередь заключалась в деятельности, из этого следует что если человек будет жить добродетельно, то он сможет жить счастливо и обладать высшим благом. Из этого следует что понятие эвдемонии охватывает такие области жизнедеятельности человека как мораль и сознательность, она принадлежит всем людям, которые по своей природе так или иначе предрасположены к созерцанию мира и общественно политической деятельности. Аристотель после того, как определил понятие эвдемонии добавил к ней блаженство. Аристотель считал, что человек, у которого тяжелая судьба, которая исключает из его жизни внешние блага, не может в полной мере познать счастья и достигнуть блаженства.

Таким образом счастье в дофилософское время понималось как благоприятная судьба, как блаженство оно понималось сперва в древнегреческой мифологии, а потом и в философии, в

качестве удовлетворения жизнью часто внутренним. Демокрит рассматривал счастье как обладание высшим благом, то есть эвдемонией.

Существуют две теории которые рассматривают нахождение счастья внутри человека или вне его, это эвдемонические и деонтологические. Эвдемонические теории счастья, признают счастье высшим благом, а стремление к счастью основой морали. Деонтологические теории ставят на первое место среди всех этических ценностей, следование человеком долгу, счастье в таких теориях признается производным истекающим из добродетели. В эвдемонистических теориях счастье может быть как внутренним, так и внешним. В деонтологических теориях, источник счастья рассматривается как сугубо внутренний, это внутреннее желание совершать поступки исходя из норм добродетели, а также следовать долгу в своих поступках [2].

Так же и для Канта высшее благо связано не со счастьем а с моральным законом и религией: «Моральный закон через понятие высшего блага как объекта и конечной цели чистого практического разума ведет к религии». Осуществление высшего блага берет на себя моральный закон, осуществление данного закона возможно только в том случае, когда воля человека соответствует воли Бога. Именно моральный закон ограждает «безграничное желание счастья и определяет основание воли, которое предназначено к содействию высшему благу. Вот почему мораль есть учение не о том, как мы должны сделать себя счастливыми, а том, как мы должны стать достойными счастья» [3].

Надежным источником счастья и главной добродетелью для стоиков является человеческая способность строго соблюдать моральные принципы а так же побеждать склонность к злым поступкам. Римский философ Луций Анней Сенека считал, что благо находится внутри самого человека, а чтобы чувствовать себя счастливым, необходимо всегда совершать правильный моральный выбор. Для стоиков идеалом счастья выступали бесстрашие и отрешенность от мирских чувств.

Для эпикурейцев важнейшей нравственной целью было счастье. В отличие от гедонистов для эпикурейцев не обязательно должно было присутствовать наслаждение, для них чтобы быть счастливым достаточно было отсутствия страданий. Для самого Эпикура необходимым условие счастья выступало познание. Познание нужно для того, чтобы освободить человека от оков незнания от различных суеверий, а также от страха перед лицом смерти и перед богами. Для Эпикура счастья было невозможно достичь так же и без согласования своих поступков с аргументами своего разума. Исходя из этого можно сделать вывод что для Эпикура намного лучше несчастливый человек, но который пользуется своим разумом чем тот, кто, будучи счастливым не пользуется своим разумом.

Аль-Фараби был гуманистом, для него человеческое совершенство заключалось в счастье, для великого философа счастья можно было достигнуть через философию, а для того, чтобы понимать философию человеку необходимо было иметь хороший нрав и силу ума. Для философа счастье является абсолютной ценностью человеческой жизни, счастье по мнению философа избирается для него самого, а не для чего-то другого. Для Аль-Фараби так же, как и для Аристотеля счастье и добродетель — это неотъемлемые друг от друга вещи. Так же в вопросе о счастье Аль-Фараби уделяет большое внимание такой категории как мера. Путь к счастью, по его мнению, лежит через познание и знание, а также через добродетель. Абсолютное счастье, по его мнению, достигается в том случае, когда зло повержено внутри самого человека.

В христианстве по мере его развития понятие счастья напрямую соединилось с понятием блаженства. Как отмечает В. Татаркевич, счастливые в греческих текстах Евангелия именовались блаженными. Позднее в латинских текстах главным понятием выступает *felicitas*, которое означает блаженство [4]. Христиане считали, что блаженства можно приобрести и в нашей мирской жизни, для этого нужно исполнять заповеди, а также следовать закону божьему. Так же христианским понятием счастья пользовались и представители схоластической школы средневековой философии. Для схоластов так же, как и для древнегреческих философов понятие счастья не состояло из удовлетворения, а наоборот было его следствием. Для представителей схоластической школы счастье происходило непосредственно из религиозного добра. Схоласты считали что когда человек живет разумной и добродетельной жизнью а так же верит в Бога, то господь помогает человеку и дает ему блаженство, от этого человек становится счастливым. Обобщая христианское понимание счастья, можно сказать, что главная вещь которую привнесло в понятие счастья христианство, это любовь Бога а так же вера в него. Для средневекового философа и богослова Фомы Аквинского счастье выступало в роли божественной ниспосланной свыше всеблаготворности. Для Фомы Аквинского истинным источником счастья являлся Господь, так же для него мирское счастье имеет

две грани. Для Аквинского в мирской жизни человека наиболее полного счастья существовать не могло, потому что это счастье не имеет возможности примкнуть к высшему благу и конечно же такое счастье не является вечным.

Если в средневековой философии был актуален аскетизм а так же мысль о том что все что связано с чувственными побуждениями человека является греховным, то в эпоху возрождения философы того времени начинают выдвигать на первый план естественные и чувственные мотивы. Заново начинаются рассматриваться и развиваться гедонистические идеи. Философы эпохи возрождения начали развивать материалистические теории человеческих потребностей и в их удовлетворении они видели счастье. «Человек испытывает постоянную потребность в ощущениях и впечатлениях: чем больше их у него, тем он счастливее себя чувствует. Людей нельзя сделать счастливыми, погасив их страсти» [5]. Несчастливыми по мнению философов эпохи возрождения люди бывают потому что у них есть ложные представления о мире а также из-за того что они неумело пользуются тем что у них есть или же злоупотребляют источниками удовольствий. На первый план выходит вопрос о том, как согласовать собственное стремление к счастью с такими же стремлениями других людей. Основой такой согласованности является польза, которую приносит человек. Быть полезным — значит быть добродетельным, а, следовательно, делать себя и других счастливыми [6].

Так же принцип человеческой пользы, который является основой счастья, становится лейтмотивом философии утилитаризма в XIX веке. Еще для утилитаристов было важно рациональное использование удовольствий, чтобы не было излишек. Для представителей утилитаризма разговор о счастье мог быть только там, где существовало представление о пользе. «Под принципом пользы, - писал И. Бентам, - понимается тот принцип, который одобряет или не одобряет какое-то действие по следующему признаку: имело ли оно стремление увеличить или уменьшить счастье, содействовало или препятствовало этому счастью» [7]. Польза в представлении утилитаристов была свойством вещи приносящее человеку выгоду, счастье и удовольствие. По мнению Бентама, для того чтобы в социуме увеличилось счастье, каждому человеку нужно следовать своему субъективному счастью.

Другим видным представителем утилитаризма своего времени был Дж. С. Милль, по его мнению в основе счастья тоже лежал принцип пользы. Но его взгляды с Бентамом расходились в том, что для Милля в отличии от Бентама человек обязан был не к своему собственному счастью, а к счастью всеобщему. Правильность или неправильность получения удовлетворения от пользы обуславливалась тем помогает ли это удовольствие достижению высших целей, под ними подразумевалось общее счастье. Но сомнение вызывает само достижение такого счастья, возможно ли это? Счастье и страдание являются субъективно-ситуативными вещами.

В XIX веке утопические концепции уходят в русло идей о всеобщем счастье для всех жителей государств земли. Например, французский утопист и социалист Сен-Симон считал, что необходим не только общественный прогресс, но и технический. Сен-Симон утверждал, что для достижения всеобщего счастья государство должно вмешиваться в процессы, которые ведут к счастью. В начале XXI века утопист по имени Беллами выдвинул новую концепцию счастья, которая основывалась на всеобщем материальном достатке и благополучии. В целом, в XIX веке утопические концепции становились более близки к вопросу о счастье отдельного человека, различные утопические концепции видоизменялись в пользу человеческих потребностей, поэтому их можно охарактеризовать как более реалистичные и в то же время менее утопичные.

В XIX веке обретает второе дыхание концепция счастья Демокрита в которой он характеризовал счастье как удовлетворенность индивидом своей жизнью. Именно поэтому понятие эвдемонии подразумевающее под собой благосклонность судьбы, было изъято из концепций счастья того времени. Так же философы того времени пытались разделить два понятия друг от друга, а именно счастье от удовольствия. Британский представитель этики Рэшдолл утверждал, что основой разделения таких понятий как счастье и удовольствие, является целостность самого счастья. По его мнению, различные отдельно взятые удовольствия являются не релевантными в вопросе о счастье, он противопоставлял этому удовлетворенность жизнью в целом. Существует так же и другая точка зрения, согласно которой счастье является объектом положительной оценки, а также одобрения, в отличии от удовольствия, под которым подразумеваются больше чувственных моментов. Исходя из этой точки зрения, можно сказать, что счастливым может считать себя тот человек, который не только радуется своей жизни, но обладает и объективными на это причинами.

Русский философ и социолог Питирим Сорокин, живший в XX веке, рассматривал все социологические процессы и общественный прогресс, сквозь призму идеи о счастье, для него идея о

счастье являлась основой всех социальных процессов и прогресса. Для него абсолютно любая ценностная доминанта проявляла свою истинность именно в счастье, если эта ценность не способствовала достижению счастья, то она не могла считаться истинной.

С аксиологической точки зрения, несчастья нет, так как оно «не может стать предметом выбора» [8]. Выбор человеком несчастной жизни не означает что этот человек действительно хочет быть несчастным, это означает лишь то, что для человека является важной духовная жизнь когда его не мучает совесть из за тех поступков которые противоречат его совести но в то же время могут принести выгоду, а следственно и какие либо материальные блага. В данном случае само страдание играет весомую роль. Страдание входит в систему ценностей, непосредственно связанных со счастьем, оно дает человеку шанс на осознание происходящего вокруг, а также с большей долей объективности оценивать весомость различных событий, происходящих в его жизни. Конечно же не все виды страдания и не у всех людей выступают в роли катализатора духовного роста. Положительные аспекты страдания проявляются в тех случаях, когда человек не доволен происходящем в своей жизни, либо же самим собой.

Соотношения таких понятий как мораль и счастье в определенных случаях могут различаться. Стоики говорили, что только нравственная жизнь может считаться счастливой, а счастливой может считаться только нравственная. Существует так же и другая точка зрения, согласно которой мораль и счастье не являются идентичными друг другу, но они располагаются в непрерывной причинной связи между собой. Для Сократа счастьем считалось то удовольствие, за которое не стыдно и из-за которого человека не мучает совесть. Иммануил Кант мылил так: «Как же можно сделать человека счастливым, не сделав его добродетельным и умным». Для Платона мораль выступала в роли необходимейшего условия счастья. Данная идея закрепились в этике христианского учения и была одним из важнейших элементов в ее составе. Счастье в роли результата добродетели было перенято христианством из стоицизма, а вот идея о том, что счастье является наградой за добродетель, это уже оригинальная христианская идея.

Жизнь, движимую моральными нормами, тоже можно понимать по-разному. Человек следует моральным нормам в двух случаях в первом это обусловлено социальной средой и страхом наказания или осуждения со стороны социума, а, во втором, человеку действительно необходимо жить морально правильно так как для него самого это является очень важным, а социальные инструменты не влияют на праведность его мыслей и поступков. Исходя из вышесказанного можно сказать, что само понимание счастье само по себе зависит от того, как понимается мораль и как человек к ней относится, для одних мораль является источником счастья, а для других мораль является лишь его условием. Но настоящее счастье не может существовать если ему противоречит мораль, человек может быть несчастным, но в то же время добродетельным, но он не может быть не добродетельным и при этом быть счастливым.

Таким образом с точки зрения философии, счастье и страдание неоднозначные понятия, каждый из философов трактовал их по-разному, но одно утверждение можно считать верным. Счастье и несчастье, страдание и удовольствие являются неотъемлемыми частями нашей жизни, эти чувства потеряли бы свою остроту и ценность друг без друга, ведь счастливым может быть лишь тот, кто познал вкус страдания.

Таким образом, само понятие счастье выступает как абстрактная философская модель разнородных представлений о самом счастье, но она может противоречить и различным мнениям о нем самом. Понятие счастье рассматривается как идеальная модель, как подлинное счастье и оно проистекает из онтологии, но никак не может быть обусловленным ситуативно. Идеальное счастье является достижимым едва ли, а реального счастья можно достичь, но это счастье будет хрупким и шатким так как оно существует в прямой зависимости от различных факторов одним из таких факторов является случайность. Реальное счастье не может быть вечным, так как жизнь человека является конечной.

Список литературы:

1. Татаркевич Вл. - О счастье и совершенстве человека (1981, 62)
2. Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт М.: Гнозис, 2004. 63стр.
3. Критика чистого разума 1965, 463-464.
4. Татаркевич Вл. - О счастье и совершенстве человека (1981, 66).
5. Гольбах Поль Анри. Избранные произведения.(1963, т. I, 14).
6. Гольбах Поль Анри. Избранные произведения. т. I, 308-342).
7. Бентам избранные сочинения 1867, 3.

ӘЛ-ФАРАБИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ КЕМЕЛ АДАМ КРИТЕРИЙЛЕРІ

«7M02201» - Философия, 1 курс магистранты Орынбасар Д.Ш

Л.Н Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Аңдатпа. Қазіргі қоғамда бәсекеге қабілетті интеллектуалды тұлға қалыптастыру қоғамның басты мәселесі. Өмір сүріп жатқан қоғамымыз қанша дамып келе жатса да адамгершілік, мейірімділік, қайырымдылық, жалпы ізгілік қасиеттерінің барлығы өте маңызды құндылықтар болып қала бермек. Себебі, адамзат бойында ізгі қасиеттер болмаса қоғамда ешқашан даму болмайды. Халқымызда кемел адам табиғаты ұлы ойшыл Әбу Насыр Әл – Фараби бабамыздың шығармашылығынан бастау алады. Әл Фарабидің көзқарасы бойынша қоғамдағы барлық ізгілік әуелі ізгі адамнан бастау алады. Жаңа замандағы кез келген адам өмір жолын танып білу, тура жол таңдап, бойына мейірімділік, адамгершілік сынды ізгі қасиеттерді қалыптастыру үшін, ғұламалардың жазып қалдырған мұраларына сүйенгеніміз жөн. Мақалада ұлы ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабидің адамгершілік-рухани мұрасы қарастырылған. Оның шығармалары руханилық пен адамгершілік құндылықтардың адам өмірінің негізі болып қала беретініне қамқорлықпен толтырылған.

Кілт сөздер: қоғам, интеллектуал, ағартушы, ақын, ойшыл, тұлға, адамгершілік, руханият, мұра.

Аннотация. Формирование конкурентоспособной интеллектуальной личности в современном обществе-главная проблема общества. Как бы ни развивалось наше общество, все качества нравственности, доброты, милосердия, общей добродетели остаются очень важными ценностями. Это потому, что без добродетелей в человечестве в обществе никогда не будет развития. В нашем народе совершенная человеческая природа берет свое начало в творчестве великого мыслителя Абу Насра аль-Фараби. С точки зрения Аль Фараби, вся добродетель в обществе восходит к добродетельному человеку. Для того, чтобы любой человек в Новое время мог познать жизненный путь, выбрать прямой путь, сформировать в себе такие добродетели, как доброта, нравственность, мы должны опираться на наследие, которое записали уламы. В статье рассматривается нравственнодуховное наследие великого мыслителя Абу Насыра аль-Фараби. Его произведения наполнены заботой о том, чтобы духовность и нравственные ценности оставались основой жизни человека. Ключевые слова: общество, интеллектуал, просветитель, поэт, мыслитель, личность, нравственность, духовность, наследие.

Annotation. The formation of a competitive intellectual personality in modern society is the main problem of society. No matter how much the society in which we live develops, all the qualities of humanity, kindness, charity, and kindness in general will remain very important values. This is because without the virtues of humanity, there will never be development in society. In our people, the perfect human nature originates from the work of the great thinker Abu Nasir Al – Farabi. From the point of view of Al-Farabi, all virtues in society originate primarily from a virtuous person. In order for any person of the new age to know the way of life, to choose the right path, to form such virtues as kindness and humanity, we should rely on the heritage of scientists. The article deals with the moral and spiritual legacy of the great thinker Abu Nasir al-Farabi. His works are filled with concern that spirituality and moral values remain the basis of human life. Key words: society, intellectual, educator, poet, thinker, personality, morality, spirituality, heritage.

Әбу Насыр Мұхаммед ибн Тархан ибн Узлах әл-Фараби Отырардан шыққан ұлы ойшыл, энциклопедист-ғалым, ұлы ұстаз атанған ғұлама. Әбу Нәсір әл-Фараби –Отырар қаласында 870 жылы туып, Шам (Дамаск) қаласында 950 жылы дүние салған. Философия саласында Фараби өз заманындағы теңдесі жоқ тұлға саналды. Оның негізгі еңбектері: «Бакытқа жету жолдары», «Қайырымды қала тұрғындарына», «Музыканың ұлы кітабы», «Мемлекет қайраткерлерінің нақыл сөздері» т.б. Әбу Насыр әл-Фараби сауатын Отырар медреселерінің бірінде ашқан. Шаш, Самарқанд, Бұхара, Мешһед, Нишапур, Рей, Исфаһан, Бағдад қалаларының медреселерінде білімін жалғастырған. Тарихи деректер бойынша 70-ке жуық тіл білген ол өздігінен көп оқып, көп ізденген. Соның нәтижесінде философия, логика, этика, тіл білім, жаратылыстану, география, математика, медицина музыка т.б.ғылымның салаларынан 164 трактат жазып қалдырған. Әл-Фарабиді неміс шығыстанушылары ұлы, бірегей тұлға деп атап көрсетеді. Бірегей тұлғаның еңбектерінің ғылым тарихында алатын өзіндік орны бар.

Араб халифаты тұсында Фараб атанған Отырар қаласының тумасы Әбу Насыр әл-Фараби қазақ даласының азаттық сүйгіш рухымен сусындап, білімге құштарлығының арқасында екінші жоғары атаққа ие болды. Аристотельден кейінгі әлем мұғалімі.

Әл-Фарабидің ойынша, адамның кемелденуі, оның ізгі қасиеттерінің қалыптасуы оның бүкіл өміріне созылатын, өліммен аяқталатын процесс. Философ темперамент, батылдық, жомарттық, әділдікті адамгершілік қасиеттерге жатқызады. Бірақ әл-Фараби толық кемелдікке парасатты қасиеттер болған жағдайда қол жеткізуге болатынын айтады.

Әбу Насыр әл-Фарабидің әлеуметтік-этикалық көзқарастарының ішінде кемел тұлғаны тәрбиелеу үлкен орын алады. Ол философиялық жүйенің орталығына адам мәселесін қойды. Ол адамды рухани және тәндік бірлік ретінде ұсына отырып, кемел адам теориясын алға тартады. Кемел адам – дене және психикалық қасиеттерді біріктіретін, үйлесімді дамыған тұлға. Кемел адам мұраты мемлекет басшысының мұратымен үндес, өйткені кемел адамға ғана адамдардың тағдыры сеніп тапсырылады. Адам әл-Фарабидің ойынша жаратылысынан кемелдікке ие. Адам санасына деген сенім әл-Фарабиге адамның кемелдігін, оның қадір-қасиетін жеке адамның өмірінде де, тұтас ұжымның іс-әрекетінде де дамытуға болатынын айтуына мүмкіндік береді. Адам болмысының кемелдігі, адам болмысының үйлесімділігі әуел бастан оның парасаттылық, жақсылыққа ұмтылу, өмір сүру қабілетімен айқындалады.

«Әдепті адамға зұлым саясатта қалуға тыйым салынады, ол өз заманында шынымен бар болса, ізгі қалаларға көшуі керек». Әл-Фараби кемел адамда әділдік қасиетінің болуын ерекше қажет деп есептейді. Адам «әділдік пен оның жақтастарын жақсы көруі, әділетсіздік пен тиранияны және олардан шыққандарды жек көруі» керек. Тәрбие әл-Фарабидің пікірінше адамның адамгершілік, интеллектуалдық қабілетін қалыптастыруда, нағыз адамдық пен бақытқа жетелейтін басты нәрсе. Ойшыл жаңа, идеалды қоғам құру жарасымды дамыған тұлғаны тәрбиелеумен ғана мүмкін болатынын алға тартты. Балаға туғаннан ақыл берілмейді. Ол дұрыс тәрбие мен білім алған жағдайда ғана саналы болады.

Ол мемлекет қайраткерінің парасаттылығын және басқа да адамгершілік қасиеттерін оның жекелеген азаматтарының қоғамының кемелденуінің басты шарты деп санайды. Нағыз билеушінің мақсаты – «өзіне және қалған қала тұрғындарына шынайы бақыт жасау», ал жеке адамның мақсаты – «бақыттың не екенін», «бақытқа жету үшін не істеу керектігін» білу. Бақыттың мәнін бақыт – мақсат, бақыт – кемелдік, бақыт – жақсы деп анықтайды. Адам парасатты тіршілік иесі ретінде білімі мен адамгершілігін арттыру арқылы кемелдікке жетеді. Яғни бақытқа жету үшін адам өзін-өзі жетілдірудің қиын жолынан өтуі керек. Адамгершілікті қалыптастырудың басты шарты – парасаттылыққа, саналылыққа, ұшқыр ойға тәрбиелеу. Әл-Фарабидің практикалық ұсыныстары «жағымды мысал» әдісін қолдануға негізделген. Тәрбиенің бұл әдісін қолдану әл-Фарабидің пікірінше тәрбиешінің өзінің адамгершілік қасиеттерімен расталған жағдайда ғана қажетті нәтиже береді. Әл-Фарабидің көптеген іргелі маңызды эстетикалық ой-пікірлері бүгінде өзекті. Адам өмірінің мақсаты мен мәні әл-Фарабидің ойынша ақыл-ой және адамгершілік кемелденуде, шындықты тауып, түсінуде. Әбу Насыр әл-Фараби мұрасын зерделеу бізді ойшыл және ислам әлемінің басқа философтары армандаған идеалды қоғамға жақындатады. Әл-Фараби мұрасы адамның кемелденуіне септігін тигізеді.

«Тарихи өткен заманда қоғам да, жеке адам да тұрақты қолдау мен сенімді қамтамасыз ете алатын рухани-адамгершілік күштің қайнар көздерін таба алады, соның арқасында қоғам мен адам қиындықтарға жауап іздеуде алға жылжи алды. Оның ең бай мұрасы – нағыз адами құндылықтарды жаңғырту және қалпына келтіру үшін қажет бірегей рухани тірек. Әбу Насыр әл-Фараби өз дәуірін ғана білдірмейді, ол адамзаттың кемелдікке деген ұмтылысын білдіреді, ол көтерген мәселелер бүгінде өзекті болып қала береді және олардың шешілуі адамның мәңгілік сұлу биіктерге көтерілуіне ықпал етеді.

Әл-Фараби жаңа туған нәрестенің ақыл-ойы таза мүмкіндік, яғни потенциалды күйде болады, сондықтан жақсылық пен жамандықты таңдай алмайды деген ұстанымға сүйене отырып, ізгіліктерді адам бойында алады деп есептеді. оның өмірінің барысы. Ол адамның бұл бастапқы күйін табиғи деп атайды және оның пікірінше, бұл ізгілік те, жамандық та емес, дегенмен адам жазуға, оқуға бейім болуы мүмкін. Адам санасы жетілген сайын ғана жақсылық пен жамандықты таңдай алады, соның нәтижесінде ол жақсылық пен жамандықты қайталай отырып, белгілі бір бейімділікке ие болады. Жақсы да, жаман да адамгершілікке ие болады, деп есептейді философ. Ойшылдың ойынша, адам күнәға, жамандыққа бейім емес, ізгілікке ұмтылмаған жағдайда сондай болады: «Кімде-кім қандай да бір ізгілікті меңгергісі келген адам ізгілікке қарсы келетін жамандықты жоюға күш салуы керек, өйткені сирек және жамандықтан құтылғаннан кейін ғана»

[1, б.151]. Сондықтан адам бойындағы ізгі қасиеттерді әдетке айналдыра отырып, жинақтауы қажет. Моральдық кемелдікке жету жолын айта отырып, философ сонымен қатар «Егер адам көздеген мақсатына жетіп, абсолютті ізгі және лайықты болып, бірақ бұл мақсатқа мақтауға тұрарлық емес жолмен барса, онда бұл айыпталады. Ең дұрысы – мақсатқа әдемі, абыроймен жету» [1, б.150]. Сонымен қатар, әл-Фараби: «Әділдік, пәктік, батылдық және басқаларды әдетке айналдыру жолында, сондай-ақ жаман істерді жоққа шығаруда адам жаман істерден бас тартатын уақыт өте қажет. Махаббатты нәпсіқұмарлықтан тыю үшін тәкаппарлықтың күшті болуы шарт. Мұндайда ашудан пайда көру керек, ол адамды құртатынның бәрін жаныңа бермей, оны әуел бастан өзіне-өзі қанағаттанбаушылықтың көрінісіне дағдыландыру» [1, б.178]. Философ білім мен тәрбиені де тұлғаны қалыптастырудың қуатты құралы деп есептейді, соның арқасында жас балаға қажетті адамгершілік, интеллектуалдық қасиеттер қалыптасады. Сонымен Фараб қаласының ойшылы былай деп жазады: «Тәрбие – халықтарға білімге негізделген этикалық ізгіліктер мен өнерлерді беру тәсілі» [2, б.320]. Сонымен қатар, философ оқу-тәрбие үрдісінің ұтымдылықты тудыратынына сенімді және бұл үдерістегі заңның ерекше рөлін атап көрсетеді: «Кімде-кім жақсы өсірмесе, жамандықты ұнатады, ал асыл тұқымды жақсылыққа ие болған адамға жағымды нәрселерді ғана табады. Заң – жақсылыққа апарар жол, сондықтан заң шығарушы білімді нығайтуға күш салуы керек. Адамның әдет-ғұрпы, мінез-құлқы заңды, көркем, көңілге қонымды болмаса, онда ол үнемі лас, ұсқынсыз күйде болады, заңды айыптаған сайын діннен шығады» [1, б.165]. Әл-Фарабидің негізгі және ең терең шығармасы – ол «Идеал қаланың» мәнін, құрылымын, дамуы мен өркендеуін ашқан «Игі қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат» еңбегі. Әл-Фарабидің «идеалды қаласы» мәселесінің құрамдас бөлігі – әртүрлі адамгершілік категориялары мен кемел адам тәрбиелеу мәселесі. Кемел адам дегенде Фараби мемлекет басшысы дегенді білдіреді. Оның ойынша, мұндай билеуші ізгі мемлекеттің болуына, оның мүшелерінің бойында қажетті қасиеттердің қалыптасуына себеп болуы керек [3, б.309]. Философ моральдық жағынан кемел билеушінің билігін өнерге теңейді. Билеуші, әл-Фарабидің ойынша, өз білімін сөзбен бейнелі түрде жеткізе білуі және адамдарды бақытқа ең жақсы жолмен жетелеуі керек. Ұлы ойшыл ақиқатқа деген сүйіспеншілік, әділеттілік, өтірік пен өтірікшілерді жек көру, жан дүниесінің мақтанышы, ар-намыс, ақшаны менсінбеу және дүние тіршілігінің басқа да қасиеттері сияқты кемел адамның туа біткен қасиеттеріне жүгінді. «Адамдардың жан дүниесінде ізгілік нығая түскенде, не соңғылары абсемияланғанда қалалардан жамандық жойылады» [2, б.185]. Әдепті мемлекетте тәрбие мен оқыту екі жолмен жүзеге асады: бірінші орында тұрған сендіру әдісі және «бүлікшіл және көнбейтін азаматтар мен халықтарға қатысты қолданылуы тиіс мәжбүрлеу әдісі. өз еркімен, өз еркімен, сақтыққа итермеледі» [2, б.323].

«Платон заңдарының мәні» трактатында Фараб қаласының философы Платонның тұлғаны жетілдіру үшін қажетті ұстамдылық сезімі туралы пікірімен келіседі: «Тұрақты қуаныш, шамадан тыс күлкі, қатты қайғы, шамадан тыс қайғы сияқты қалыпты жағдайдан тыс нәрселерді елемей. Адамның илаһи ізгілікке ие болу үміті болса, оның өмірі ең жағымды, ал оның өмір жолы - ең әдемі болады. Ал әдемі өмір салты халық арасында да, құдай арасында да әдемі» [1, б.178–179]. Философ атап өткендей, мемлекет басшысы немесе «идеалды» адам тәрбие мен адамгершілікті жетілдіру процесінде артық немесе жеткіліксіз болмауы керек әсер етудің тамаша өлшемін білуі және анықтауы керек. Әл-Фараби моральдық категорияларды анықтайды, осылайша «орта» ұғымын сипаттайды. Ол батылдықты абайсыздық пен қорқақтық, жомарттықты сараңдық пен ысырапшылық арасындағы орта деп анықтайды. Іс-әрекеттегі ұстамдылық, Фарабидің айтуынша, адам денсаулығына пайдалы. Жаман мінез – тән дерті сияқты жойылатын жан дертінен басқа ештеңе емес. Артық немесе кемшілікті шебер әдіспен қалыпты жағдайға келтіру керек, бұл ізгілік, - дейді әл-Фараби, әдіс ретінде интроспекция мен өзін-өзі тәрбиелеуді ұсынады. Философ «ақыл-ой ізгілігіне» үлкен мән береді. Атап айтқанда, философ ең кемел психикалық ізгілік - халықтар үшін, халық пен қала үшін ұзақ уақытқа есептелген қамқорлық екенін дәлелдейді. Одан кейін әрбір өнерге, әр үйге, жеке адамның күнделікті өмірінде қолданылатын ақыл-ой ізгіліктер келеді [2, б.222]. Бақыт мәселесі, адамның адамгершілік кемелдігі, оған жетудің жолдары мен тәсілдері ұлы ғалым әл-Фараби дәуіріндегі проблемалық мәселелердің бірі болды. Бүгінде бұл мәселе өзектілігін жойған жоқ. Бақыт, Муаллимус Соңяның айтуынша, адам инстинктивті түрде ұмтылатын кемелдіктің бір түрі. Атап айтқанда, ол игіліктердің ішінде «адамның ең алдымен ұмтылатын ең үлкен нығметі және ең кемел мақсаты» [4, б.2] деп жазады. Фарабидің ойынша, адамның кемелденуі, оның ізгі қасиеттерінің қалыптасуы оның бүкіл өміріне созылатын, өліммен аяқталатын процесс.

Философ темперамент, батылдық, жомарттық, әділдікті адамгершілік қасиеттерге жатқызады. Бірақ әд-л-Фараби толық кемелдікке парасатты қасиеттер болған жағдайда қол жеткізуге

болатынын айтады. Олай болса, ойшыл этикалық пен парасаттылық, адамгершілік пен парасаттылық арасындағы байланысты атап көрсетеді, оны мойындамайтындарды сынға алады. Осы ұғымдардың бір-бірінен ажырамастығын және олардың өзара байланысын негізге ала отырып, ол кемел адам мен ізгі қоғам туралы гуманистік мұраттарды түсіндіреді. Нағыз адамгершілік кемелдік пен бақытқа жетелейтін білімнің көрінісі – әл-Фараби философиясының негізгі идеясы.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Әбділдин Ж.М., Бурабаев М.С.Әл-Фараби. Тарихи-философиялық трактаттар. Араб тілінен аудармасы. Алматы: Ғылым, 1985ж.150-179 б.б.
2. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. Алма-Ата, 1970ж. 185-323 б.б.
- 3.Хайруллаев М. Әбу Наср әл-Фараби. М., 1982ж. 309 б.
- 4.Әл-Фараби. Бақытқа апарар жолды көрсететін кітап. Хайдарабат, 1927 ж.2 б.

ҚАЗАҚ БЕЙСАНАЛЫҒЫНЫҢ ТАРИХИ ТРАУМАЛАРЫ

7M07501 Стандарттау және сертификаттау, I курс Айтжанов Б.Б.

Ғылыми жетекші: филос.ғ.к., доцент м.а. Мұрғабиева А.С.

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Аңдатпа: Соғыс, әлеуметтік катаклизм құбылысы ретінде, қоғам организмін ең жақсы элементтерінен айырып, жойқын әсер етеді. Соғыс адамзат халқы тарихында әрдайым деградация рөлін ойнайды. Соғыс және оның салдары туралы Э. Тейлор, Дж. Фрэнгер, Л. Морган, Ф. Перлз, А.В. Немилев, П. Сорокин өз еңбектерінде зерттеген. Белгілі күйші, тарих зерттеушісі Таласбек Әсемқұлов 2004 жылғы «Аштық және соғыс» атты еңбегінде соғыс және оның салдары ретіндегі ашаршылықтың қазақ халқының санасына қалай әсер ететіндігі туралы жазып кеткен. Тақырыптың өзектілігі – біздің ұлт үшін соғыс пен аштықтың әлеуметтік рөлін зерттеу жұмыстарының жоқтығы. Біз өзіміздің көпжылдық тарихымызға енді үңіле бастадық, алайда тек саяси аспекті тұрғысынан. Қазақ Ордасының сансыз соғыстары мен қырғындары белгілі. Біз енді 20- және 30-жылдардағы ашаршылық, оның демографиялық ахуалға әсері туралы ашықтан-ашық айта аламыз. Тек басты проблема – осы әлеуметтік апаттың әртүрлі психологиялық және генетикалық салдарын әлі толық ұғына алмауымызда. Бұл мақалада қазақ санасы палимпсест күйінде қарастырылып, қазақ бейсаналығы траумаларының қалыптасуы тарих аспектісінен талқыланады.

Түйін сөздер: соғыс, ашаршылық, палимпсест, траума, сана, тарих, селекция.

Қазақ санасы палимпсест ретінде

Адам санасын – өз алдына бөлек «палимпсест» (әртүрлі суреттер немесе мәтіндердің бір-біріне қабаттасуы) ретінде қарастыруға болады [1]. Адамның тарихта бастан кешіргені, тағдыр тәлкегіне ұшырағаны, қорлық көргенінің барлығы белгілі бір рефлекс күйінде санада тұрақталып қалады. Уақыт өте келе негатив рефлексдер адамның түпсанасына терең еніп, бейсаналы реакция күйінде қалыптасады. Рухани траумалар бірінің үстіне бірі қабаттасып, ешқайда жоғалмайды. Ол жинала келе ұрпақтан ұрпаққа ген арқылы беріледі.

Белгілі күйші, тарих зерттеушісі Таласбек Әсемқұлов 2004 жылғы «Аштық және соғыс» мақаласында Ұлы Қытай қорғаны туралы аңызды тарқатып жазады [2]. Ұлы Қытай қорғаны көшпенділерден қорғану үшін салынған жоқ. Қорған қытай халқының сыртқа шықпас үшін, оларды күзетіп отыру үшін салынған. Кез-келген сана секілді қытай санасы да мифологияланған. Ғалымдардың зерттеуінше, қорған қалыңында шын жауынгерлердің мүрдесі табылған. Ол жауынгерлер Аспанасты елін солтүстіктегі «шайтандардан», яғни алдымен сақ, сармат, ғұндардан, кейін түркілерден қорғаған. Қытай санасы қалыптасқан адам үшін қорғанның сыртқы ар жағының бәрі – аттап басуға тыйым салынатын, табу кеңістік. Көріп отырғанымыздай, өз жерін тікенек сым мен қабырғамен қоршап тастау – Сталиннің ойлап тапқаны емес, бұл Қытай геополитикасының классиктері Цин-Ши Хуанди мен Чжу-Юаньчжаньнан қалған «дәстүр», не қазіргі тілмен айтқанда, «ноу-хау» дүние.

Сарыарқа даласы мен Қытай арасындағы ғасырларға созылған соғыс ақыр аяғында Қытайдың жеңісімен, нәтижесінде ғұндардың Еуропаға қоныс аударуымен бітеді. Түрік санасына айықпас жара түседі. Осы жеңілістің салдарынан адам жанына біткен траума әлі күнге дейін заманауи

қазақтың санасында бар. Түпсаналы деңгейде көшпенді халық қытайдан, қытай мәдениетінен қорқатын болды. Тіпті Шыңғыс ханның үлкен жеңістері, түрік қағанатының реставрациясының өзі көшпенді санасында тамырын терең жайған қорқынышты сейілте алмады. Көшпенді адам үшін Қытай мәңгілікке түнекті, тылсым, аса қауіпті аймақ боп қала берді. Түрік қағандары бірінің «Қытайлардан әрі қоныстану керек. Елу жылда бір рет басып кіріп, қырып-жойып, қарғап-сілеу керек» деп тастың бетіне қашап жаздыртуы да тектен текке емес. Көшпенді халықтың санасында осы траума мезгілімен ментал ауру күйінде сыртқа шығып отырады. Сарыарқа мен Қытай арасындағы негатив сипаттағы мыңжылдық күрестің нәтижесі қазақ фольклорінің көптеген саласынан, афористік поэзиясының көптеген түрінен, «Заманақыр болғанда қара қытай «қаптайды», «қытай қаптағанша топан суы жапсын» дейтін тіркестерден көрінеді.

1456 жылы Алтын Орданың сол қанатынан қазақ тайпалары бөлініп шығады. Бұл жыл жаңа мемлекет – Қазақ Ордасы тарихының басталу уақыты саналады. Қазақ халқының жол торабы да ауыр болды. Қазақ мемлекеті 1456 жылы құрылып, 1821 жылы толықтай құлдырады. Үш жүз алпыстай жылға жуық қазақтың тарихи жолы – ол сансыз соғыс, қанды жол. Туыс тайпаларды бітіктіру соғысы, моғол, бұқарлармен соғыс, Қытаймен, кейінгі өзбек хандықтарымен, Ташкент хандығымен соғыс және қатаған қырғыны... – осы сынды өзара соғыстарда қазақ халқының жартыға жуық саны қаза тапты. Бірақ қалмақ соғысынан «қазақ санасы» ең үлкен жарақат алды.

Қазақ пен қалмақ соғысының тарихы әлі күнге дейін жазылмаған. Иә, осыған қатысты романдар жазылды, зерттеулер жүргізілді, алайда бұл соғыстың салдарынан туындаған қазақ санасының физикалық, моральдық зардабын ешкім әлі зерттеп, есеп жүргізбеді. Екі көшпенді халықтың екі жарым ғасыр бойы бір-бірін қырып-жоюы – адамзат тарихындағы ерекше прецедент. Тұтқындағыларды емес, тек ақыл-есі кем балалар мен әйелдерді әкетіп, қалғандарын өлтіріп отырған. Соғыс, уақытша компания – асылында қорқынышты емес. Ең қорқыныштысы – соның салдары: халық санасының мәңгілік серігіне айналатын соғыс. Қырғынның соңында жеңіске жеткен жақ жалғыз азық көзі саналатын малды да айдап әкеткен. Аштық салдарынан тұтастай ауыл қырылып, өліп жатты.

Қазақ-қалмақ трагедиялық соғысы қалмақтардың мемлекет ретінде жер бетінен жойылуымен бітті. Ал Қазақ Ордасы кейін орыстарға құл болып өмір сүруін жалғастырды. Қазақ-қалмақ соғысының салдары өте ауыр болатын. Қазақ халқы саудасы қайнап тұрған барлық қалаларынан айырылды. Қалмақтармен соғыста кітапханамен қатар бүткіл жазба мәдениетіміз де жойылып кетті. Біздің өзімізде ғылым болған, әл-Фараби біздің арғы атамыз болған дегенге қазақтардың аң-таң боп таңғалатыны да – соғыс нәтижесінде жазба мәдениетіміздің жойылу салдары. Мешіттер мен қалалар қиратылып, қазақтың діни санасы да бұлдырап кетті. Қазан өңірінен келген молдалар қазақтардың діни надандығын көріп таңданған деседі.

Санасы осындай күйде қазақ халқы Ресей империясының құрамына енеді. Жарты ғасыр өтпестен орыс метрополиясы қазақ жерін басқынып, қазақтардың төл жерін аннексиялап, жергілікті халқын қоныс аударуды бастады. Жайылымынан айырылған қазақтың төрт-түлік малы да кеміді, оның салдары аштыққа апарды. Империялық идеологиядағы жоспар орындалуы үшін қазақтар Мойынқұм, Қызылқұм, Бетпақ дала – жартылай шөлді және шөлді, тақыр аймақтарға қууылды. Қазан төңкерісі кезінде қазақ ұлтының өлуі кейінге шегерілген сияқты көрінгенімен, билікке келген большевиктер ескі әуеніне қайта басты. 1932-1939 жылдардағы ашаршылық – сол царизм саясатының жалғасы. Большевиктер «бизон жоқ па, онда үндіс те жоқ» деген америкалық мақалды ұрандатты. Миллиондаған мал басы тәркіленгенде қазақ даласында ашаршылық басталды. 1932 жылғы ашаршылықтың ауқымдығы сонша, оны қалмақтардың қазақ жеріне басып кірген соң басталған 1723 жылғы «Ақтабан шұбырынды», «Алқакөл сұлама» апаттарымен салыстыруға болады.

Аштықтан есі кеткен адамдар бос үмітпен бір үзім болсын нан алуға темір жолдың бойына барды, жақсы қаруланған солдаттар оларды жайдан-жай пулеметпен атып өлтірді. Барнауыл мен Саратов арасындағы темір жол мен бүкіл Түркісіб темір жолының төсемі адамдардың өлі денесіне лық толы болды. 1933-1935 жылдары арнайы топтар адамдардың жартылай ыдыраған өлі денелерін көміп тастаумен айналысты. Кеңес пропагандасы қазақ даласындағы каннибализм жайттарын қатаң қадағалайтын. Ферған және басқа қалаларда қазақ балаларын сату туралы прессада жазылды, бірақ «адам жеу» оқиғалары жасырылып қалатын. Мыңдаған адам өз-өзіне қол жұмсады. Десе де бұл Қазақстанда сол кезде болып жатқан оқиғалардың жақсы жағы. Суицид – гомицидке кері құбылыс. Адамгершілігі жоғары адам біреудің егін жегісі келмейтіндігін түсініп, өз-өзін өлтіреді, осылайша ол «күнәға бату» ойын болдырмайтын.

1937 жылы зиялы қауымның барлығы дерлік репрессияланды. Осыдан кейін қазақ халқының рухы толықтай сынды. Еш нәрсеге қарсыласпайтын халге жетті. Алайда Екінші әлемдік соғыс басталғанда (әдейілеп Ұлы Отан соғысы деп жазылмады, себебі Екінші әлемдік соғыс – ұлы державалардың әлемді билеуі үшін соғыс, ал өз Отаны жоқ қазақтар үшін бұл соғыстың түк қатысы жоқ) кремль басшылығы мына бір ақиқатқа көз жеткізді: Германия, Жапония, Америка секілді социализмнің қас-жаулары барда, КСРО-ның жергілікті халқы әрдайым керек екен. Ал ең ауыр шындықтың бірі – қазақтар «есектің еңбегі адал, еті арамның» күйін кешіп жатты: соғыс кезінде майданға баратын «тірі өлікпіз», бейбіт заманда «тегін құлмыз»...

Тек осы себепті біз аман қалдық, нақтысын айтқанда бізге аман қалуға мүмкіндік берді.

Соғыс пен ашаршылықтың халық құрамы мен халықтың ұлттық қасиетіне ықпалы

Қоғамдық организмнің қалыпты дұрыс жұмыс істеуі, қоғамның үлгерімі мен шығармашылығы, оның тарихи тағдыры ең алдымен қоғам мүшелеріне байланысты. Кез келген қоғам мүшелері шығу тегі бойынша, жүре пайда болған қабілеттері бойынша бір-біріне тең емес. Кез келген қоғамда әйел мен ер жынысты адамдар, қарттар мен балалар, сау мен науқастар, адал мен оңбаған, данышпан мен надан адамдар, ашық-жайдарлы, батыл, мықты адамдар мен жігерсіз, әлсіз, жалқау адамдар бар. Қоғамның әрі қарай дамуы үшін халықтың қай бөлігінің соғыс пен аштық салдырынан жойылып, қай бөлігінің аман қалып, ұрпақ өрбітетінін түсіндірудің қажеті жоқ. Биология ғылымында «кері селекция» деген ұғым бар. Ол селекцияның теріс жүруі дегенді білдіреді. Индет (эпидемия) мен пандемия, катаклизм кезінде тіршіліктің примитив түрлері, қарапайымдар аман қалып, ал организм құрылысы күрделі тіршілік иелері өледі. Бұндай түсінік адамзат тарихында да кездеседі.

Соғыс, элеуметтік катаклизм құбылысы ретінде, қоғам организмін ең жақсы элементтерінен айырып, жойқын әсер етеді. Милитаризм жолына түсіп, соғыс пен жаулап алуда үлкен жетістікке жеткен ертедегі ұлы мемлекеттердің қазіргі таңда ізі де жоқ. Олардың жойылуының басты себебі – сол халықтардың этникалық ядросы мен «таза қаны» бар адамдары – соғыс майдандарында қаза тауып жатты. Жаулап алу аумағы Персия мен Үндістанға жететін бұрынғы Эллададан қазіргі таңда тек кішкентай Греция ғана қалған. Ал заманауи гректер – ежелгі грек мәдениеті феноменін қалыптастырған эллиндер емес. Бұрынғы Римді де алсақ, бірнеше ғасыр өткен соң ғұндар мен германдықтардың соққысынан ұлы өркениет жойылып, кішкентай ғана италиялық мемлекет қалды. Қазіргі таңдағы италиялықтардың бойында бұрынғы рим қаны жоқ. Қазіргі италиялықтар – күрделі этногенездің өнімі.

Ұлы Дала көшпенділері де күрделі этногенезге ұшыраған. О баста ғұн халқының нәсілдік құрамы керемет болған. Мыңдаған жылдар бойы сансыз соғыстардағы ұлы жеңістері – ғұндардың жоғары жауынгер рухы мен көшпенділердің басқа халықтардан үстем екендігінің айғағы. Бірақ осы уақытта «кері селекция» жүріп жатты. Қағанат дәуірінің Білге қаған, Күлә-Шора, Мойын-Шора, Күлтегін секілді ұлы алыптары Аттиламен салыстыруға да келмейтін. Түрік генофонды Шыңғыс ханның билік еткен тұсында едәуір күшейе түсті. Төрт ғасыр өткен соң түрік генофонды «бір демалып», қайта күшейді. Аттилаға татитын тұлға - Шыңғыс хан дүниеге келді. Ал содан кейін қайтадан соғыс өршіп кетеді. Шыңғыс ханның әскері мен халқы толықтай тайпалардан құралды, ол тайпалар кейін Қазақ хандығын қалыптастырды. Майданда қайтадан ең мықты қазақтың қаны төгілді. Тарихта бір уақытта бірнеше оқиға орын алып жатты. Алтын Орданың керегесі күйзеліп, Көк Ордадан қазақ рулары бөлініп шығып, Моғолстанның шекарасында жаңа мемлекет туады – ол Қазақ Ордасы. Соғыс таяғының ұшы қайтадан қазаққа тиді. Әсіресе қазақ халқы үшін ең ауыры – қазақ-қалмақ соғысы. Қазақ генофонды тарихтың осы тұсында бір тыным тапқан жоқ. Соғыста кез-келген ұлттың бір шыны қаны – өте маңызды әрі құнды. Биологиялық тұрғыда қазақ халқы қалмақ соғысынан ең ауыр зардап шекті. Қорытындылай келе, соғыс пен онымен бірге жүретін ашаршылықтың халық құрамы мен халықтың ұлттық қасиетіне қалай ықпал етеді?

1) Соғыста ең алдымен еңбекке ең жарамды халық ажал құшады. Әскерге әдетте 18 бен 40-50 жас аралығындағы адамдар алынады. Қарттар мен балалар ауылда қалады. Демек соғыста ең алдымен және көбіне қоғамның еңбекке ең жарамды топ адамдары мен отбасын асыраушылар қаза табады. Бұның салдары қоғамда еңбекке жарамсыз адамдардың көбеюіне әкеп соғады.

2) Соғыс неғұрлым денсаулығы мықтыларды іріктеп алады. Науқастар, соқырлар, денсаулығында кінәраты барлар және т.б., биологиялық ақауы бар адамдар соғысқа алынбайды.

3) Соғыс әйелдерді емес, еркектерді жалмайды. Нәтижесінде халықтың жыныстық құрамы бұзылады. (Көшпенді қоғамда бұл теңсіздік полигамия, яғни көп әйел алу құбылысымен реттеледі. Ұлы әмеңгерлік институтының ғана арқасында біз ұлт боп сақталып қалдық).

4) Соғыста Отаны алдындағы борышын орындаймын деп барған адамдар көбірек ажал құшады. Ол тәуекелге барудан, жаудан қорықпайды. Қажет болса, соңғы демі шыққанша Отаны үшін күреседі.

5) Соғыс (әсіресе егер соңы отаршылдыққа алып келсе) көп жағдайда ұлттың рухани тірегін ұстап тұрған дарындылар мен ұлт зиялыларын толықтай жояды. Екінші тарапқа қауіпті саналатын ең мықты, ең намысты, ең жігерлі деген батырлар қаза табады. Тек екінші не үшінші сорттың адамдары аман қалады. Соғыс көбіне халықтың денсаулығы мықты, еңбекке жарамды, рухани дамыған, дарынды, зиялы, жігерлі, ақыл-есі жетілген адамдардың өмірін қияды, яғни халықтың ең күшті элементтері майданда мерт болады. Соғыста аман қалып, әрі қарай өмір сүріп көбейетіндер: олар – ауру, наукас, кемтар, қылмыскерлер, алаяқ, арамза, әлсіз, намыссыз, қорқақтар мен надандар. Қазақтың соғыстан көрген бейнеті осы. Бірақ бұл әлі жартысы ғана.

Бенджамин Франклиннің айтуынша, соғыстың есесі соғыстың уақытында емес, одан кейін төленеді дейді. Соғыс уақытында соғыстың өзінің тигізетін залалы – соғыстан кейін болатын жалпы салдарымен салыстырғанда теңіздің бір тамшысындай ғана. Бұл соғыстың залалы тұқымқуалаушылықтың нашарлауынан білінеді. Оны былай түсіндіруге болады: егетін дәні қандай болса, жемістің өзі де сондай болмақ. Өлгеннен ұрпақ тумайтыны белгілі. Соғыс екінші сорттық және үшінші сорттық адамдарға өмір сыйлай отырып, солардың ұрпақ өрбітуіне жол береді. Тұқымқуалаушылық заңына сәйкес, физикалық болсын, рухани тұрғыда болсын, одан тараған ұрпақ та сондай болмақ, халық та сондай топтардан құралмақ. Егер де соғыс өзінің «кері селекциялық» рөлін ойнамаған болса, бәсекеге қабілетсіз нашар адамдардың тобы екінші орынға ығысар еді, алайда ұлттың «ең үздіктері» соғыста мерт болуына байланысты «ең нашарлар» бірінші орынды иеленеді. Олардың бойындағы қан халықтың бойында тарай бастайды. Ал үздік ұлт өкілдерінің қаны соғыс майданында тектен текке ағып жатады.

Соғыс адамзат халқы тарихында әрдайым деградация рөлін ойнайды. Екі халық бір-бірімен қырқысып, неғұрлым соғысқан сайын оның нәсілдік құрамы соғұрлым деградацияға ұшырайды. Соғыста батырлар туады дейді. Жоқ, соғыста батырлар мен ел үздіктері тек қаза табады. Кезінде Наполеонға адамның өлі денелері толған соғыс алаңын көрсеткенде, «Париждің бір түні адам санын толтырады» деп жауап беріпті. Өттең, солай болса ғой. Өкінішке қарай, жоқ, орны толмайды.

Әлбетте, бір түннің арқасында осы уақытқа дейін өлген адамның саны толып қалар. Осылайша соғыстың сандық нұқсаны ретке келуі мүмкін, алайда ең үздіктердің өлімі күйіндегі сапалық нұқсанның орны ешқашан тола алмайды. Себебі әрбір адам – құдайдың ерекше жаратылысы, егер де ол артына ұрпақ қалдырмай өліп кетсе, онымен қоса бүкіл әлем өлді деген сөз. Малшы қазақтар бұны әу бастан түсінген. Сол себепті мүмкіндігі келгенше әрдайым әулеттің жалғыз ұрпақ жалғастырушысын сақтап қалып, ұрпақ өрбітуіне жағдай жасап отырған. Алайда соғыстың жаппай қырғыны кезінде бұндай тіпті мүмкін емес еді.

Қазақстанға және Орталық Азияға қатысты постотаршылдық кезеңнің әртүрлі қырларын зерттеуші ғалымдар ретінде М. Биссенджер [3], М. Омеличева [4], Л. Адамс [5], Х. Чари [6] жұмыстарын ерекше атап көрсетуге болады. 1992 жылы мен егемен мемлекет атандық, КСРО-дан бөлініп, халықаралық құқық субъектісі атандық. Аспан-көктес туымыз БҰҰ-ның штаб-квартирасының жанында жалаулап тұр. Бізді көп дейді. Бізді аман қалған дейді. М. Тәтімов кезінде 13 миллион қазақты санап, санақ жүргізген. 1456 жылдан бастап біз бес ғасырға жуық уақытта ең көп биологиялық қан төгілді. Ешқандай генофондтың кері селекция шығынын бес ғасыр бойы өтеуі мүмкін емес. Бізді Керей мен Жәнібек. Есім мен Салқам Жәңгір хан, Абылай хандардың кезіндегі қазақтармен салыстырудың өзі күлкілі. Абай дәуірінің қазақтарының тырнағына да татымаймыз. Қазақтың қаны өшіп бара жатқан инерция бойынша Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов, Мұхтар Әуезов, Әлкей Марғұлан сияқты тұлғаларды жаратты.

Кері селекцияның салдарынан туындаған биологиялық апат ұлттың рухани болмысын сындырды. Ешқандай халық надан, ақымақ боп тумайды. Халық жүре-жүре ақымақ бола бастайды. Біз, өкінішке қарай, ақымақ тобырға айнала бастадық. Біздің халықтың келешегі бар ма? Меніңше, иә, бар. Ең бастысы, біз физикалық тұрғыды аман қалдық. Тағы бір маңызды тұсы, біз көбейе бастадық, халық саны 19 миллионға жетті, бұның өзі келешекте биологиялық жаңа комбинацияға, жаңа селекцияға жетеді. Алайда қол жайып, тылсым-ғажайып құбылысты күтіп отыруға болмайды. Бізді қоғам алдында әлі ұзақ ауыр жұмыс күтіп тұр. Адам, оның өмірі, құқығы, абыройы басты құндылыққа айналуы тиіс. Достоевский былай деген: «Адамдар, адамдар – осы ең бастысы. Адамдар ақшадан да қымбат. Адамдарды еш базардан сатып ала алмайсың, сата алмайсың. Адам ғасырлар өте келе шыңдала түседі. Ал ғасырлар үшін де уақыт керек».

Әдебиеттер тізімі:

1. Асемкулов Т., Наурызбай З. Субъект(-ив)ная казахская культура // Алматы: «Отукен.kz». – 2022. – 400 стр.
2. Әсемқұлов Т. Аштық және соғыс // Алматы: «Рух-Мирас». – 2006. - №1.
3. Beissinger M.R. Soviet empire as 'family resemblance // Slavic Review – Urbana, 2006. – № 65 (2). – P. 294-303.
4. Omelicheva M. Nationalism and Identity Construction in Central Asia. Dimensions, Dynamics and Directions. Edited by Omelicheva. – London, 2015. – 198 p.
5. Adams L. Modernity, postcolonialism and theatrical form in Uzbekistan // Slavic Review – Urbana, 2005. – № 64 (2). – P. 333-354.
6. Chari H. Colonial Fantasies and Postcolonial Identities. – New York, 2001. – P. 277-305.

ЛОГИКА НАУЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ КАРЛА ПОППЕРА

БЖиЗОС, 1 курс Тё Е.И.

Научный руководитель: к., филос. наук, доцент Джаамбаева Б.А.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

***Аннотация:** некоторые идеи, изложенные Карлом Поппером в его трактате «Логика и рост научного знания», могут быть знакомы тем, кто интересуется философией. Таким образом, люди могут легко отождествить его с идеей фальсификации как признака науки и ошибочности даже наших лучших научных знаний. Они могут знать о его акценте на логической асимметрии между верификацией и фальсификацией и о его тезисе о том, что единственный контрпример может показать, что общая теория ложна, в то время как подтверждения не могут показать, что она верна. Они также могут знать, что фальсификация была предложена как теория демаркации — того, что отмечает различие между наукой и ненаукой, — а не как теория того, что имеет смысл. Они также могут знать о том факте, что Поппер предлагает решение проблемы индукции, предлагая рациональное, но неиндуктивное объяснение роста знания посредством процесса предположений и опровержений.*

***Ключевые слова:** философия, фальсификация, логика, демаркация, дедукция, индукция, спекуляция, метафизика, позитивизм, аксиома, теория, эмпиризм, трактат, концепция, гипотеза.*

Карл Поппер был одним из самых влиятельных философов науки 20-го века. Он внес значительный вклад в дебаты, касающиеся общей научной методологии и выбора теории, разграничения науки и не-науки, природы вероятности и квантовой механики, а также методологии социальных наук. Его работа примечательна своим широким влиянием как в рамках философии науки, так и в самой науке, а также в более широком социальном контексте. В ранних работах Поппера делается попытка решить проблему демаркации и предложить четкий критерий, отличающий научные теории от метафизических или мифологических утверждений. Фальсификационная методология Поппера утверждает, что научные теории характеризуются предсказаниями, которые будущие наблюдения могут показать, как ложные. «Логика научного исследования» — классическая работа Карла Поппера о цели науки и знания. «Ученые должны тестировать свои теории не для того, чтобы проверять их, а для того, чтобы опровергать их и, следовательно, становиться еще более точными» — основная концепция известного британского философа.

В данном трактате великого ученого можно выделить основные пять умозаключений:

1. Ученые должны использовать дедукцию, а не индукцию, и стремиться фальсифицировать, а не доказывать свои теории.

Возвращаясь с прогулки по берегу реки, вы начинаете думать. Как вы собираетесь объяснить миру свои новые выводы о том, что все лебеди белые?

Это не должно быть слишком сложно. Доказательства на вашей стороне. Вы взяли ограниченный и конкретный набор данных — четыре лебедя, по сути, практически стая — и выстроили из них разумную теорию. Каждый лебедь, которого вы видели, был белым. Поэтому вполне естественно предположить, что все лебеди белые. Это пример индуктивного рассуждения или просто индукции, и Поппер решительно противится этому. Проблема в том, что мы используем единичные утверждения, такие как «Этот лебедь белый», для доказательства универсальных

утверждений, таких как «Все лебеди белые». Логически говоря, Поппер утверждает, что такой подход просто недействителен. Всегда возможно, что из-за угла выплыл черный лебедь, или розовый, или желтый. Это применимо, если вы видели четырех лебедей, или 40, или всех лебедей, которых только можете себе представить. Черный лебедь всегда мог появиться.

Однако возникает вопрос: что произойдет, если черный лебедь действительно появится?

Что ж, это опровергло бы теорию о том, что все лебеди белые. Так что здесь есть асимметрия логики: конкретные утверждения не могут доказать универсальные, но они могут их опровергнуть. Это важный момент, когда речь заходит о предпочитаемом Поппером научном методе, известном как дедукция. Вместо того, чтобы начинать со специфики, дедукция начинается с универсалий и исследует отношения между ними, чтобы увидеть, какие еще логические выводы можно сделать. Например, вы можете сказать, что все птицы могут летать, а также что лебеди — это птицы, и, следовательно, вы можете сделать вывод, что лебеди тоже могут летать. Это логически правильно, говорит Поппер, но это не значит, что это обязательно верно. Скорее, хороший ученый будет постоянно искать все, что идет вразрез с его гипотезой. Они будут пытаться фальсифицировать свои собственные теории. Например, если бы они узнали о такой нелетающей птице, как пингвин. Этот конкретный случай опровергает общее утверждение, что все птицы могут летать. Это не должно быть разочаровывающим результатом для ученого: на самом деле, оно должно быть захватывающим. Это интригующая новая информация, которая заставит их сформулировать лучшую и более точную теорию. Вместо «Все птицы умеют летать» может быть «У всех птиц есть крылья». И тогда они будут повсюду искать птицу без крыльев, чтобы попытаться опровергнуть это утверждение.

Таким образом, фальсификация имеет большое значение для Поппера. Это даже то, что он называет критерием демаркации: простой факт, отличающий науку от ненауки. Утверждение является научно обоснованным, говорит он, только если оно потенциально может быть фальсифицировано. В противном случае вы имеете дело вовсе не с наукой, а с чем-то гораздо более расплывчатым: метафизикой.

2. Устраните барьеры, отделяющие науку от метафизических спекуляций.

Проблему поиска критерия, который позволил бы нам различать эмпирические науки, с одной стороны, и математику, и логику, а также «метафизические» системы, с другой, Карл Поппер называет проблемой демаркации. Это показывает, почему индуктивистский критерий демаркации не может провести разделительную линию между научной и метафизической системами и почему он должен придавать им равный статус; ибо вердикт позитивистской догмы о значении состоит в том, что и то, и другое являются системами бессмысленных псевдоутверждений. Таким образом, вместо искоренения метафизики из эмпирических наук позитивизм ведет к вторжению метафизики в научную сферу.

Фальсификационное предложение Поппера отличается от критерия проверяемости несколькими важными аспектами. Во-первых, Поппер не считает ненаучные утверждения бессмысленными. Вместо этого он утверждает, что такие нефальсифицируемые утверждения часто могут играть важную роль как в научном, так и в философском контексте, даже если мы не в состоянии установить их истинность или ложность. Во-вторых, хотя Поппер — реалист, утверждающий, что научные теории нацелены на истину, он не думает, что эмпирические данные могут когда-либо дать нам основания полагать, что теория либо верна, либо может быть верной. В этом смысле Поппер — фаллибилист, который считает, что, хотя принятая нами конкретная нефальсифицированная теория может быть верной, мы никогда не сможем узнать, что это так. По тем же причинам Поппер считает, что невозможно обосновать свою веру в истинность той или иной научной теории.

3. Понятия «объективный» и «субъективный» — это философские термины, тяжело обремененные наследием противоречивых значений и неубедительных, бесконечных дискуссий.

Использование К. Поппером терминов «объективный» и «субъективный» мало чем отличается от определения И. Канта. Он использует слово «объективное», чтобы указать, что научное знание должно быть оправдано независимо от чьей-либо прихоти: обоснование является «объективным», если оно в принципе может быть проверено и понято кем угодно. Если что-то действительно для того, кто обладает разумом, то его основания объективны и достаточны. Кант, быть может, первым понял, что объективность научных утверждений тесно связана с построением теорий — с использованием гипотез и универсальных утверждений. Только когда определенные события повторяются в соответствии с правилами или закономерностями, как в случае с повторяемыми экспериментами, наши наблюдения могут быть проверены — в принципе — кем

угодно. Мы не относимся серьезно даже к нашим собственным наблюдениям и не принимаем их как научные наблюдения, пока не повторим и не проверим их. Только посредством таких повторений мы можем убедить себя, что имеем дело не с простым изолированным «совпадением», а с событиями, которые в силу своей регулярности и воспроизводимости в принципе поддаются intersubъективной проверке. Системы теорий проверяются путем вывода из них утверждений меньшего уровня универсальности. Эти высказывания, в свою очередь, поскольку они должны быть intersubъективно проверяемы, должны быть проверяемы аналогичным образом — и так до бесконечности. Субъективный опыт или чувство убеждения никогда не могут оправдать научное утверждение и что в науке они могут играть только роль объекта исследования. эмпирическое (психологическое) исследование. Каким бы сильным ни было чувство убежденности, оно никогда не может оправдать утверждение.

4. Научные теории постоянно меняются.

Можно сказать, что теоретическая система аксиоматизирована, если был сформулирован набор утверждений, аксиом, которые удовлетворяют следующим четырем фундаментальным требованиям. Во-первых, система аксиом должна быть свободна от противоречия (самопротиворечия или взаимного противоречия). Во-вторых, эквивалентна требованию, чтобы не всякое произвольно выбранное высказывание выводилось из него. В-третьих, система должна быть независимой, т. е. не должна содержать ни одной аксиомы, выводимой из остальных аксиом. Другими словами, утверждение следует называть аксиомой только в том случае, если оно не выводимо из остальной системы. Эти два условия касаются системы аксиом как таковой; что касается отношения системы аксиом к основной части теории, то аксиом должно быть достаточно для вывода всех утверждений, принадлежащих теории, которая должна быть аксиоматизирована, и необходимых для той же цели; а это значит, что они не должны содержать лишних предположений и, это- в-четвертых. В аксиоматизированной таким образом теории можно исследовать взаимную зависимость различных частей системы. Например, мы можем исследовать, выводима ли определенная часть теории из какой-либо части аксиом.

5. Рост человеческого знания происходит от наших проблем и от наших попыток решить их.

Важность и приоритетность проблем в трактовке науки Поппером имеет первостепенное значение, и именно это приводит его к характеристике ученых как «решателей проблем». Далее, поскольку ученый начинает с проблем, а не с наблюдений или «голых фактов», он утверждает, что единственная логическая техника, составляющая неотъемлемую часть научного метода, — это дедуктивная проверка теорий, которые сами по себе не являются продуктом какого-либо логического исследования. В этой дедуктивной процедуре выводы заключаются из предварительной гипотезы, а затем сравниваются друг с другом и с другими соответствующими утверждениями, чтобы определить, опровергают они или подтверждают гипотезу. Такие выводы не сопоставляются напрямую с фактами, подчеркивает Поппер, просто потому, что не существует «чистых» фактов; все высказывания наблюдения носят теоретический характер и в такой же степени зависят от чисто субъективных факторов (интересов, ожиданий, желаний и т. д.), как и от того, что объективно реально.

Как же тогда работает дедуктивный метод? Поппер выделяет четыре шага:

- Первый — формальный, проверка внутренней непротиворечивости теоретической системы на наличие противоречий.

- Второй шаг — полуформальный, «исследование логической формы теории с целью определения, носит ли она характер эмпирической или научной теории, или является ли она, например, тавтологической».

- Третий шаг — сравнение новой теории с существующими, чтобы определить, является ли она шагом вперед по сравнению с ними. Если ее объяснительный успех соответствует успеху существующих теорий, и она дополнительно объясняет какое-то до сих пор аномальное явление или решает некоторые до сих пор неразрешимые проблемы, она будет принята как шаг вперед по сравнению с существующими теориями. В этом смысле наука предполагает теоретический прогресс: в этом смысле теория X лучше, чем «соперничающая» теория Y, если X имеет большее эмпирическое содержание и, следовательно, большую предсказательную силу, чем Y.

- Четвертый и последний шаг — это проверка теории путем эмпирического применения выводов, полученных из нее. Если оказывается, что такие выводы верны, теория подтверждается (но никогда не проверяется). Если вывод оказывается ложным, то это воспринимается как сигнал о

том, что теория не может быть полностью правильной (логически теория фальсифицирована), и ученый начинает свои поиски лучшей теории.

Однако он не отказывается от настоящей теории до тех пор, пока не найдет для нее лучшую замену.

Таким образом, общая картина философии науки Поппера такова: философия Юма демонстрирует, что традиционному эмпиризму присуще противоречие, согласно которому универсальные научные законы каким-то образом окончательно подтверждаются опытом, несмотря на открытый характер последнего. Поппер устраняет противоречие, убирая требование эмпирической проверки в пользу эмпирической фальсификации или подтверждения. Научные теории для него не выводятся индуктивно из опыта, равно как и научные эксперименты не проводятся с целью проверки или окончательного установления истинности теорий; скорее, все знания предварительны, предположительны, гипотетичны — универсальные научные теории никогда не могут быть окончательно установлены. Отсюда акцент Поппера на важности критического духа для науки — для него критическое мышление является самой сущностью рациональности. Ибо только путем критического мышления мы можем устранить ложные теории и определить, какая из оставшихся теорий является наилучшей доступной в том смысле, что она обладает наивысшим уровнем объяснительной и предсказательной силы.

Враждебность Поппера к психологическим подходам к эпистемологии очевидна из его самых ранних работ. Он утверждает, что вопросы, относящиеся к происхождению убеждений, чувства уверенности и т. п., по праву считаются областью психологии; попытка их использования в гносеологии, характерная, в частности, для некоторых школ эмпиризма, может привести только к путанице и, в конце концов, к скептицизму. В противовес этому он постоянно настаивает на объективности научного знания и считает основной задачей эпистемологии заниматься в этой связи вопросами обоснования и достоверности.

Подход Поппера здесь заключается в том, чтобы поместить развитие знания в контекст эволюции животных и человека. Он указывает, что для эволюционных процессов характерно то, что они происходят в окружающей среде, которая сама частично формируется рассматриваемым видом. Примеров этому предостаточно, например, рифы, построенные кораллами, ульи, построенные пчелами, плотины, построенные бобрами, и атмосферные эффекты, создаваемые растениями. Это, утверждает Поппер, относится и к людям: мы тоже создали новые виды продуктов, «интеллектуальные продукты», которые формируют нашу среду. Это наши мифы, наши идеи, наши произведения искусства и наши научные теории о мире, в котором мы живем. Он предполагает, что в эволюционном контексте такие продукты следует рассматривать инструментально, как экзосоматические артефакты. Главным из них является знание в объективном или безличном смысле, о котором можно сказать, что оно содержится в книге, хранится в библиотеке или преподается в университете.

Список литературы

1. Thornton, Stephen, Karl Popper//The Stanford Encyclopedia of Philosophy-1997, 2022 №2.-С.10-45.
2. К.Р.Поппер, Логика и рост научного знания// Редакция литературы по философии Прогресс»-1983, С.31-95.
3. Хасанов М.Ш., Петрова В.Ф., История и философия науки//учебное пособие-2013, С.6-10.

ПРОБЛЕМА СЧАСТЬЯ В УЧЕНИИ АЛЬ-ФАРАБИ

Рамазанова А.С.

*Научный руководитель: Джаамбаева Б.А.
КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: raruzhan01@mail.ru*

Ключевые слова: *счастье, благо, совершенство, добродетель, знание, разум, человек, общество, деятельность, духовность*

Проблема счастья была и есть одной из важных во всех философских концепциях. Многие ученые и философы уделяли особое внимание изучению этой проблемы. Первым мыслителем давшим определение счастья как «деятельность души в полноте добродетели» был Аристотель. В

античной философии счастья выделили термин – эвдемонизм, что является этическим направлением, нормы нравственности и поведения человека на пути к счастью.

Проблема счастья так же не обошла стороной Абу Наср Мухаммед ибн Мухаммед аль-Фараби, одного из крупнейших философов, мыслителей и представителей средневековой восточной философии. Основной мыслью в своих исследованиях он считал проблему достижения счастья и красоты человеком. Для того чтобы раскрыть проблему счастья в понимании аль-Фараби будем ссылаться на его произведения. Мыслитель выделяет главную роль для счастья в жизнедеятельности людей. Эта тема коснулась многих его работ, таких, как «Трактат о взглядах жителей добродетельного города», «Гражданская политика», «Книга изучения общества», «Указание пути к счастью» и др. Философия же с свою очередь имеет особое значение на пути человека к счастью. Он говорил что именно философия является проводником к счастью, философия объясняет правила и нормы для того чтобы жить и познать счастье.

Изначально аль-Фараби рассматривал возможности человека как безграничные и считал что он должен постоянно стремиться к самосовершенствованию. Так в своем трактате «Путь к счастью» он пишет что «счастье является самым предпочтительным, самым большим и самым совершенным из благ». Это он объясняет тем, что на пути достижения счастья мы не видим иной цели, из этого следует что счастье как благо наиболее предпочтительно для самого себя и никогда – для чего-то иного. В его понимании счастье являлось совершенным благом и любое совершенство являлось целью, то есть стремясь к совершенству, человек должен стремиться к счастью. Говоря о предпочтительном благе, мыслитель подводит нас к тому, что счастье мы выбираем для самих себя, не для достижения иных целей, называя его совершенным. В трактате нам указывают на некие обстоятельства, результатом которых являются похвала и признание. Возможно ли, что человек может достигнуть счастья при данных обстоятельствах, ассоциируя счастье с субъективным благополучием. В основном это либо денежные средства, успех либо удовольствие. Однако аль-Фараби не допускает такой мысли, ведь достичь счастья можно при совокупности обстоятельств. К ним относят движения, для физического взаимодействия с окружающим миром. Состояния души – гнев, любовь, грусть, удовольствие и т. д. Заключительным обстоятельством можно назвать способность здраво мыслить. Как считал мыслитель, человек владеет здравомыслием всю жизнь, или же оно свойственно ему моментами.

Каждый из них заслуживает либо похвалы, либо осуждения в человеке. Он заслуживает порицания, когда его поведение безобразно, и заслуживает похвалы, когда оно прекрасно. Он заслуживает порицания, когда влияние на его душу не такое, каким должно быть, и заслуживает похвалы, когда оно такое, каким должно быть. Будучи настоящим философом, аль-Фараби выходит за рамки обычного понимания счастья. Он считает, что именно чувственное удовольствие мешает нам достичь большинства благ, которые делают нас счастливыми, и большинства вещей, которые делают нас счастливыми. Жизнь, растроченная на удовольствия, – это жизнь как у животных. Что касается успеха, чести и славы, то все это – внешнее и во многом зависит от тех, кто вас ценит. Жить ради богатства нелепо. Богатство – это средство для чего-то, потому что оно ничего не значит как цель.

Вслед за Аристотелем аль-Фараби установил единство счастья, деятельности и добродетели. Как и Аристотель, он считает, что счастье наиболее полно раскрывается в разумной деятельности человека, которая совпадает с высшей добродетелью души. Только ведя добродетельную жизнь, человек может быть счастлив и достичь высшего блага. Согласно аль-Фараби, добродетельное поведение означает совершение "прекрасных поступков". Оно должно совершаться сознательно и основываться на добрых намерениях и свободном нравственном выборе. Прекрасные поступки "должны совершаться систематически, не время от времени, а на протяжении всей жизни. Напротив, человек, который сознательно, добровольно и систематически совершает безобразные поступки, несчастен. Он отмечает, что в реальной жизни люди совершают как красивые, так и не красивые поступки. Это обусловлено его или ее темпераментом. Благодаря темпераменту человека от него исходят как прекрасные, так и безобразные поступки. Таким образом, мыслитель указывает на противоречивость и неустойчивость нравственного сознания человека.

Как и многие древние мыслители, аль-Фараби уделяет большое внимание философской категории "мера" ("середина"). По его мнению, как здоровье может быть достигнуто только через умеренность (умеренная диета, умеренная физическая активность и т.д.). Точно так же хорошие манеры достигаются умеренностью в поведении. Это означает указание на необходимость чувства меры в поведении, поступках и суждениях и отказ от крайностей. Затем он использует убедительные примеры, чтобы проиллюстрировать, как отклонение от этой соразмерности и крайности в

поведении могут превратить моральные качества в отрицательные. Например, чрезмерная смелость приводит к безрассудству, а недостаток смелости-к трусости. Чрезмерная бережливость и не адекватное использование денег приводит к скупости, а чрезмерные траты и недостаточная бережливость-к расточительности.

Аль-Фараби обращает внимание на то, что счастье не следует рассматривать как награду за избавление от действий и дурных поступков, которые приводят к нему. В противном случае люди приобщались бы к добру и свету и отвергали зло, а добродетель получала бы прибыль за "прекрасные поступки". Если человек совершает "прекрасный поступок" не из доброты, не от сердца, а случайно, он не может достичь счастья. Он считает, что истинной наградой за добродетель является сама добродетель. Философ отстаивает самодостаточность и самоценность добродетели, выступает против лицемерного превращения добродетели в средство обретения комфорта и счастья в подлунном мире, осуждает лицемерие и освящение.

Аль-Фараби в духе античной философской традиции делает акцент на том, что путь, к счастью, лежит через знание, осознание и добродетельные поступки. Это является необходимым условием для препятствия на пути к достижению совершенства являются "зло, несовершенство и дурное поведение".

Согласно философии аль-Фараби, абсолютное благо и полное счастье наступают тогда, когда все зло преодолено, разум и душа сливаются с активным разумом мира и человек достигает "окончательного совершенства". Души, достигшие счастья, сливаются друг с другом. В результате развиваются благородные качества, которые будут полезны будущим поколениям. Каждое поколение оставляет после себя что-то, что вливается в общее счастье, пополняет и обогащает его, облегчает жизнь потомкам. Таким образом, счастье, о котором говорит аль-Фараби – это развитая духовная культура общества, достигнутая благодаря разуму и науке. Эта культура полезна человечеству даже после смерти отдельного человека или целого поколения. Если в некоторых учениях считалось возможным достижение только индивидуального счастья, то этико-философская концепция аль-Фараби включает прогрессивную идею о том, что основа истинного счастья лежит в единстве индивидуального и общего.

Здесь следует отметить, что аль-Фараби придавал понятию счастья большое социальное значение. Одной из его главных социально-философских идей является признание того, что индивидуальное счастье и благополучие могут быть достигнуты только путем взаимодействия с другими людьми и достижения благополучия общества в целом. Этот мыслитель убежден, что человек не может прожить жизнь счастливо в одиночестве, не взаимодействуя с другими людьми. Так, в своей статье "О достижении счастья" аль-Фараби подчеркивает, что человек не может достичь совершенства в одиночку, без помощи многих людей. Человеку свойственно общаться с другими людьми. Далее он другими человеческими существами, чтобы достичь совершенства, которое для него возможно. Точно так же и живым существам необходимо находить убежище и жить в окружении других представителей своего вида. Аль-Фараби развивает ту же мысль в своем трактате "О взглядах добродетельного горожанина", особенно в главе "О необходимости человеческой сплоченности и взаимной поддержки". Здесь прослеживается влияние древнегреческой философской традиции, в частности философии Аристотеля. Известное аристотелевское определение человека как политического животного также характерно для выражения точки зрения аль-Фараби.

Однако некоторые философы того времени не признавали социальной природы человека, настаивали на необходимости отделения личности от общества и считали, что человек может достичь совершенного счастья только через мистическое созерцание Бога. Согласно такой точке зрения, главная задача истинного правителя – устремить к истинному счастью не только себя, но и всех своих подданных. Следуя Аристотелю, аль-Фараби обосновывает единство счастья, деятельности и добродетели. Как и Аристотель, он считает, что счастье полнее всего раскрывается в человеческой разумной деятельности, которая согласуется с высшей добродетелью души. Только живя добродетельно, человек может стать счастливым и обладать высшим благом.

Добродетельное поведение, согласно аль-Фараби, предусматривает совершение «прекрасных действий». Они должны совершаться осознанно, быть основаны на доброй воле и свободном моральном выборе человека. «Прекрасные действия» должны совершаться систематически, на протяжении всей жизни человека, а не от случая к случаю. И напротив, человека постигает несчастье, когда он осознанно, по собственной воле, систематически совершает безобразные действия. Он отмечает, что в реальной жизни человек совершает как прекрасные, так и безобразные действия. Это зависит от его нрава. Благодаря нраву от человека исходят как

прекрасные, так и безобразные действия. Таким образом, мыслитель указывает на противоречивость и неустойчивость нравственного сознания человека. Подобно многим античным мыслителям, аль-Фараби уделяет значительное внимание философской категории «мера» («середина»). По его мнению, как здоровье достигается только при соблюдении меры (умеренная еда, умеренные физические нагрузки и т. д.), точно так же и хороший нрав достигается при соблюдении меры в действиях. То есть, он указывает на необходимость чувства меры в поведении, в поступках, суждениях, что предполагает отказ от крайностей. Он приводит убедительные примеры того, как при нарушении меры и впадении в ту или иную крайность положительные нравственные качества трансформируются в негативные. Так, например, чрезмерная смелость приводит к безрассудству, а недостаток смелости – к трусости. Чрезмерная бережливость и недостаточная трата денег приводит к скупости, а чрезмерная трата и недостаточная бережливость – к расточительности.

Аль-Фараби обращает внимание на то, что счастье не следует рассматривать в качестве награды за действия, приводящие к нему или же за отказ от порочных действий. Иначе получается, что человек приобщается к добру и светлому и отвергает зло и пороки только лишь из-за вероятной выгоды, а добродетель есть получение процентов за «прекрасные действия». Если человек совершает «прекрасные действия» не по доброй воле, не от всего сердца или случайно, то он не достигнет счастья. Истинной наградой за добродетель он считает саму добродетель. Мыслитель выступает за самодостаточность и самооценку добродетели, против лицемерного превращения ее в средство обретения покоя и счастья в потустороннем мире, порицает лицемерие и ханжество. Здесь явно прослеживается определенная аналогия с этической концепцией И. Канта, в которой дела и поступки человека должны быть подчинены нравственному императиву.

В духе античной философской традиции аль-Фараби акцентирует внимание на том, что путь, к счастью, лежит через знание и познание, а также добродетельное поведение. Необходимым условием этого должна быть свободная воля человека. Таким образом, он следует восточной философской традиции, согласно которой научная рациональность не должна отрываться от духовного начала, источника нравственности. Идея единства и взаимосвязи рационального и духовного в познавательной деятельности, необходимости реализации духовно-нравственного компонента в образовательном и воспитательном процессах является очень актуальной и в наше время.

Истинное счастье, по мнению аль-Фараби, обретается через овладение всеми знаниями об окружающем мире и о человеке. Он придает огромное значение разуму, считает, что человеческий разум способен проникать в сущность вещей и явлений, раскрывать причины их возникновения и уничтожения и, в конечном итоге, познавать законы природы и первопричины всего сущего. Разум рассматривается мыслителем как высшее и особое человеческое благо, которое можно и нужно совершенствовать через усвоение философии, которая охватывает естествознание, математику и метафизику. Аль-Фараби возвышает человеческий разум над слепой верой и догматикой.

Философско-этическая концепция аль-Фараби была нацелена на открытие рационалистических путей познания и поиск путей достижения для людей счастья в земной жизни, а не в потустороннем мире. Она существенно отличается от того понимания счастья, которое было характерным для традиционно-коранической эсхатологии (ад, рай и т. п.). В комментарии к «Этике» Аристотеля аль-Фараби отмечает, что высшее благо находится лишь в земном мире и только безумцы полагают, что оно находится вне его. В трактате «О достижении счастья» аль-Фараби утверждает, что счастье достижимо в реальном, земном бытии при условии самосовершенствования человека. А для этого необходимо стремиться к добру и отвергать пороки. Человек достигает совершенства благодаря «благу, добродетелям, добрым делам». Вещи, которые мешают ему в достижении совершенства – это «зло, несовершенства и дурные дела».

Абсолютное добро и совершенное счастье, по мысли аль-Фараби, наступают тогда, когда преодолено всякое зло, а разум и душа сливаются с мировым деятельным разумом и человек достигает «последнего совершенства». Души, достигшие счастья, соединяются друг с другом. Это ведет к возрастанию добродетельных качеств, которые служат будущим поколениям людей. Каждое поколение оставляет после себя нечто такое (в форме достигшей счастья души), что сливается в общее счастье, пополняет и обогащает его и облегчает жизнь потомкам. Таким образом, аль-Фараби здесь подразумевает под счастьем высокий уровень духовной культуры общества, который достигается при помощи разума и науки. Эта культура и после смерти отдельного человека или даже целого поколения будет служить человечеству. Если в некоторых учениях считалось возможным достижение только индивидуального счастья, то в этико-философской концепции аль-

Фараби содержится прогрессивная мысль о том, что основа истинного счастья – в единстве личного и общего.

Необходимо отметить, что аль-Фараби в понятие счастья вкладывает вполне социальный смысл. И сегодня, и в далеком вчера, и в грядущем завтра человека волновали и не перестанут волновать вопросы о счастье, путях и способах его достижения, о добродетели и человеческом совершенстве. Это вечные вопросы культуры. Перед каждым новым поколением они встают в новых исторических условиях и требуют нового переосмысления. Более глубокому их пониманию способствует обращение к творческому наследию аль-Фараби, а также других выдающихся мыслителей прошлого. Многие мысли и идеи аль-Фараби созвучны нашему времени, не утратили своей актуальности и ценности. Они выражают общечеловеческие устремления к высотам совершенства, побуждают нас созидать, творить добро, стремиться к счастью.

Литература:

1. Касымжанов А. Х. Абу-Наср аль-Фараби. М.: 1982, 198 с.
2. Аль-Фараби. Трактат о взглядах жителей добродетельного города. Алма-Ата: 1972, 430 с.
3. Аль-Фараби. Указание пути к счастью. Алма-Ата: 1973, 400 с.

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТАНУ: ТЕОРИЯДАН ҚАЗІРГІ ЭМПИРИКАҒА ДЕЙІН

«СОЦИОЛОГИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ: ОТ ТЕОРИИ К СОВРЕМЕННОЙ ЭМПИРИКЕ»

«SOCIOLOGY IN MODERN SOCIETY: FROM THEORY TO MODERN EMPIRICISM»

ЖҰМЫС ОРНЫНДАҒЫ ЖАНЖАЛДАРДЫҢ КӨРІНІСІ

Еңбек әлеуметтануы және HR басқару мамандығының 1 курс магистранты

Алтаева А.А.

Ғылыми жетекші: соц.ғыл.д., профессор Абдирайымова Г.С.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Кілт сөздер: жанжал, жұмыскер, әлеуметтік-психологиялық климат.

Барлық ұйымдардың басты қозғаушы күші – ұжымды құрайтын адамдар болып табылады. Еңбек ұжымы – бұл ұйымның игілігі үшін нақты мақсаттарға жету үшін бірлескен іс-әрекеттер арқылы біріккен адамдардың формальды қауымдастықтары [1]. Дәл осындай бірлескен іс-әрекетте жанжалдар туындауы мүмкін. Себебі, кез келген адам тәуелсіз және жағдайларды әртүрлі көреді. Көптеген адамдармен жұмыс істегенде кезде бірқатар сипаттағы қиындықтар туындауы мүмкін. Дәл осы себептен ұйымдағы кең ауқымды мәселелер бойынша екіұшты қайшылықтар пайда болады. Олар ауқымды болғандықтан, жұмыскерлер арасындағы табысты ынтымақтастыққа кедергі келтіріп, жанжалға әкеп тіреледі [2]. Жұмыс орнындағы жанжалдар көптеген ұйымдар үшін басты назар аударатын мәселеге айналуға мұмкін. Жанжалдар көп жағдайда мүдделердің келіспеушілігі ретінде қарастырылады. Жанжалды қарама-қарсы мотивтердің, мүдделердің, берілген жағдайда үйлеспейтін мінез-құлық түрлерінің әрекеті деп анықтауға болады. Сонымен қатар, ұйымдық жанжалдар әртүрлі тұлғалардың немесе топтардың мақсаттары, мүдделері немесе құндылықтары жеке тұлғалардың немесе топтардың мақсаттарымен, мүдделерімен немесе құндылықтарымен сәйкеспейтін кезде туындайтын келіспеушілік ретінде көрінеді. Жанжалдың өзінің құрылымдық элементі болады. Олар жанжалға қатысушылар, жанжалдың пәні, жанжалдың ортасы, жанжалдың объектісі.

Жанжалды тудыратын нәрсе объект болып табылады. Жанжал объектісінің негізгі белгілеріне мыналар жатады:

1. жанжалға қатысушы тараптардың мүдделер қақтығысы;
2. әртүрлі құндылықтардың болуы;
3. жанжал объектісі мен оның пәнінің арасындағы байланыс.

4. жанжалға қатысушыларды бір уақытта қанағаттандыру мүмкіндігін болмауы. Жанжалдың пәні - объектіге қатысты субъектілер арасындағы қайшылықтың болуы. Жанжал ортасы жанжалдың объективті жағдайларының қатарын қамтиды. Жанжалдың ортасы оның неліктен пайда болуына және жалпы динамикасына үлкен әсер етеді. Жанжал сонымен қатар өзінің көзқарасы, құндылықтары, қызығушылықтары, мүдделері бар қатысушылардан тұрады [1]. Жанжалды екі тұғырдан қарастыруға болады: бір жағынан, жанжал адамдар арасында туындайтын, оның енді пайда болу кезеңдерінде, яғни белгілі бір форманы алғанға дейін жоспарлауға, болжауға болмайтын мәселе ретінде қарастырылады; екінші жағынан, жанжалды алдын алу мүмкін, себебі жанжалды көбінесе жанжалдарды басталғанға дейін анықтауға болады. Яғни жанжал маңызды ұйымдастырушылық кемшіліктерді көрсетеді. Жанжалды тоқырауға әкелетін, инновациялық дамудың артта қалуы және бүкіл ұйымның дамуын тежейтін жаңа идеялардың жоқтығы деп түсіну керек. Сондықтан менеджерлер жанжалды ұйымдағы шығармашылық пен инновацияға қажетті деңгейде ұстауы керек. Жанжал ұйымдағы әлсіз ұйымдық мәдениетті көрсетеді. Бұл мәдениет нормалары мен ортақ құндылықтар жүйесі әлі қалыптаспаған жас ұйымдарға тән. Бірақ көбінесе тұрақты жұмыс күші бар жетілген ұйымдарда да күшті мәдениет жүйесі болмауы мүмкін, бұл ұйымның негізгі құндылықтарына қолдау көрсетілмегендіктен туындайды. Сондықтан жұмыс орнындағы жанжалдарды шешу маңызды мәселе болып табылады. Себебі олар ұйымның тиімділігіне және оның жұмысын біркелкі орындау мүмкіндігіне әсер етеді [3]. Жанжалдарды сипаттаудың әртүрлі негізгі идеялары бар. Сондықтан жанжалды әртүрлі аспектілерден қарастыру қажет. Жанжалдардың түрлері, олардың пайда болу себептері, шешу жолдарын қарастырған кезде біркелкі идея жоқ екенін ұмытпау керек.

Жанжалдар ұйым қызметінің бір бөлігі болып табылады, өйткені менеджерлер мен қызметкерлер сияқты әртүрлі мүдделі тараптардың мақсаттары үйлеспейтін мүмкін. Сонымен қатар, жанжал адамдардың қарым-қатынасында үнемі болатын процесс екені сөзсіз. Сондықтан әртүрлі ұйымдар өз қызметтерінің кез келген жағдайында жанжалдарды болдырмау үшін тиімді басқару тәсілдерін қарастыруда. Қызметкерлер жұмыс, ресурстар, билік, қауіпсіздік үшін бәсекелеседі. Сондықтан жанжал кез келген ұйымның өмірлік фактісі екені айдан анық. Жанжалдар әдетте қызметкерлер ұйымдар ішінде өзара әрекеттескен кезде және тапшы ресурстар үшін бәсекелескенде туындайды. Әртүрлі ұйымдардағы қызметкерлер ортақ мақсатқа жету үшін басқарылатын топтарға біріктірілген, сондықтан жанжалдың ықтималдығы өте жоғары. Заманауи психологтар жанжалдар ең табысты ұйымда, әріптестер арасындағы ең қолайлы қарым-қатынас болған кезде де орын алуы мүмкін, сонымен қатар жанжалдар ұйым үшін қажет көрініс деген көзқараста. Яғни жанжалдар жеке адамдар мен жалпы ұйым үшін теріс және оң нәтиже береді. Бірақ жанжалдар әкелетін салдар өте көп екенін ұмытпаған жөн.

Жұмыс орнындағы жанжалдардың пайда болу себептері

Әрбір қызметкердің жұмыс орнында қажеттіліктері мен қандайда бір үміттері болады және жұмыс орнындағы жанжалдар қызметкерлердің сол қажеттіліктер мен үміттердің орындалмағанын сезінген кезде пайда болады. Жұмыс орнында жанжалдар мақсаттардың және қызметкерлер арасындағы пікір қайшылығына байланысты туындауы мүмкін. Кейбір жанжалдар жұмыс орнын дұрыс басқара білмеумен байланысты туындаса, кейбір жанжалдар жұмыс әдістерінің айырмашылығына байланысты туындауы мүмкін. Жұмыс орнындағы жанжалдардың пайда болу себептері әртүрлі әдебиеттерде әрқалай көрсетіледі. Жанжалдарды дер кезінде анықтау үшін жанжалдың туындауының мүмкін себептерін былай қарастырады.

1. Ұйымдық мақсаттарға тиімді қол жеткізу үшін материалдар, адам ресурстары және қаржы сияқты ресурстарды топтар арасында бөлу.

2. Берілген тапсырманы орындау барысында белгілі бір адам немесе топ басқа адамға немесе топқа тәуелді болған кездегі тапсырманың өзара тәуелді болуы.

3. Мақсаттардың алшақтығы кәсіби бөлімшелер өз мақсаттарын қалыптастырған кезде және жалпы ұйымның мақсаттарынан гөрі сол мақсаттарға көбірек назар аударған кезде туындайды. Мысалы, сату бөлімі сатуды көбейтетіндіктен, мүмкіндігінше әртүрлі өнімдерді жасауды талап етуі мүмкін. Бірақ сатып алу бөлімінің мақсаты - компанияны тепе-теңдікте ұстау үшін ақшаны үнемдеу мақсатында өнімдердің аз түрлеріне жаппай тапсырыс береді.

4. Құндылықтардың айырмашылығы. Мысалы, қызметкер өз пікірін айтуға құқылымын деп есептесе, басшы болса жұмыскерден өзі сұраған кезде ғана өз пікірін айтуға құқылы деп есептейді. Бұның кесірінен жанжалдар пайда болады, яғни бастықтар жұмыскерлердің әрбір қадамын бақылап, олардың еркіндігі мен тәуелсіздігін жоққа шығарған кезде туындайды [4].

Жұмыс орнындағы жанжалдар тағыда келесі себептерге байланысты болуы мүмкін:

1. Басқарудың дұрыс болмауы
2. Қарым-қатынастың әділетсіз болуы
3. Жұмыс рөлдерінің анық болмауы
4. Дұрыс дайындықтың болмауы
5. Нашар қарым-қатынас
6. Жұмыс ортасының дұрыс болмауы
7. Мүмкіндіктердің тең болмауы

Жұмыс орнындағы жанжалдар мынандай түрлерге бөлінуі мүмкін:

Тұлғалық жанжалдар

Жаңа қызметкер келгенде немесе екі әріптес кенеттен жұмыстан кетіп қалса, ұжымдағы «жеке сипаттамалардың араласуы» бұзылуы мүмкін. Адамдар қиын жайттарға өнімсіз жауап береді. Тұлғааралық жанжалдар жұмыс орнында жиі болып тұрады. Бірақ, бұл жұмыс орнында болатын жанжалдың жалғыз түрі емес.

Қажеттіліктер мен үміттердің шындыққа жанаспауы

Басшы тарап жұмыскерлердің қажеттіліктерін мүлдем елемегенде және шындыққа жанаспайтын үміттерді қойған жанжалдардың орын алуы артады. Мысалы, жұмыс уақытын жоспарлау, бұл жұмыскерлердің бала күтімі жөніндегі міндеттерді орындауды қиындатады.

Міндеттерге негізделген жанжалдар

Міндеттерге негізделген жанжалдар жұмыскерлер бір-біріне тәуелді жобаларда жұмыс жасаған кезде пайда болады. Егер бір жұмыскер өзіне берілген міндетті белгіленген мерзімге қарай орындамаған жағдайда бүкіл ұжым іші зардап шегеді.

Көшбасшылық жанжалдар

Әр басшының жұмыс стилі әртүрлі болып келеді. Кейбіреулері жеңіл жұмыс стилін таңдаса, ал басқалары қатал түрде жұмысты қадағалайды. Басшының жұмыс стилі өз бөлімшесінің жұмыскерлеріне сәйкес келмеген кезде жанжал туындайды.

Кемсітушілікке байланысты туындайтын жанжалдар

Жасына, ұлтына, нәсіліне және жынысына байланысты кемсіту жұмыс орнындағы жанжалдың жалпы себебі болып табылады.

Қарым-қатынастың дұрыс болмауынан туындайтын жанжалдар

Жұмыскерлер арасындағы жанжалдардың негізгі себептерінің бірі қарым-қатынастың дұрыс болмауы болып табылады. Бұл қандай да бір келіспеушіліктерге немесе қарым-қатынасқа түсуге әкелуі мүмкін. Мысалы, менеджер жұмыскерге тапсырмасын басқа әріптесіне қайта тағайындайды, бірақ жұмыскер қайта тағайындау туралы хабарламайды. Осы себептен жұмыскер өзіне деген немқұрайлылық қарым-қатынасты сезінеді. Бұл екі жұмыскер мен менеджер арасындағы қандайда бір келіспеушіліктердің пайда болуына әкеп соқтыртады.

Әртүрлі жұмыс стильдері мен құндылықтардың болуы

Жеке тұлғалар сияқты, жұмыскерлердің құндылықтары жұмыс орнында өзгереді. Құндылықтардағы айырмашылықтар ұрпақ арасындағы ерекшеліктер болған кезде байқалады. Жас жұмыскерлердің жұмыс орнының құндылықтары егде жастағы жұмыскерлерге қарағанда әртүрлі болуы мүмкін. Құндылықтардағы айырмашылықтар міндетті түрде жұмыс орнындағы жұмыскерлер арасында болатын жанжалдың себебі емес, сол құндылықтардағы айырмашылықтарды қабылдай алмау себебінен жанжал туындайды. Жұмыскерлер осы айырмашылықтарды қабылдай алмаса, әріптестер бір-бірінің мінез-құлқы мен тәжірибесін қорлауы мүмкін.

Жұмыс орнындағы бәсекелестік

Жұмыс орнындағы қатал түрдегі бәсекелестік жұмыскерлер арасындағы жанжалдың көзі болып табылады. Кейбір салаларда басқа салалармен салыстырғанда жұмыскерлер арасындағы бәсекелестік ортаны құруы мүмкін. Егер жалақы жұмыскерлердің өндірісіне байланысты болса, жұмыс орындарында жұмыскерлер арасында қызу түрде бәсекелестік туындайды. Дұрыс емес түрде басқарылатын бәсекелестік жұмыскерлердің арасындағы келіспеушіліктерге әкеп соқтыртады, ал ол өз кезегінде дұрыс емес жұмыс ортасын тудырады. Ал осындай жұмыс орнындағы бәсекелестік ұйымдық жұмысты тежеп, индивидуализмді дамытады.

Жұмыс орнындағы жанжалдар тудыратын салдарлар

Бүгінгі таңда басқарылатын жанжал ұйымдар, кәсіпорындар үшін пайдалы және көптеген пайдалы салдары бар деп есептеледі, мысалы: шешілмеген мәселелерді анықтау, қарсыластарды түсіну, өзін-өзі қабылдау мен өзін-өзі бағалауды түзету, тұлғалық даму, жұмыскерлердің жұмыс сапасын арттыру. Алайда, кейбір зерттеулер жанжалдың жағымсыз құбылыс болып табылатынын айтып өтеді. Яғни ұйым немесе кәсіпорын үшін жанжалдың кері салдарлары мынандай: жұмыс уақытының босқа жоғалуы және жұмыс өнімділігінің төмендеуі, тәжірибелі жұмыскерлердің жұмыс орнын босатуы. Жанжалдар ұйымдық дамудың ажырамас бөлігі болып табылғандықтан, жанжалдардың оң әсерлері немесе жағымсыз әсерлері жанжалдарды басқару, олардың себептерін анықтап және жанжалдық жағдайлардың алдын алу, ұжымда жақсы жұмыс атмосферасын құру үшін профилактикалық жұмыстар жүргізілуі менеджерлердің тиімділігі мен құзыреттілігіне байланысты. Жұмыс орнындағы дұрыс басқарылмаған жанжалдар ұйымға тікелей әсер ететін бірқатар салдарлар тудырады.

Жұмыс орнында туындайтын және араласуды қажет ететін кез келген жанжалдың жағымсыз салдары төмендегідей:

1. жұмыс тиімділігі мен денсаулық көрсеткіштеріне әсер ететін қызметкерлерге психологиялық және физикалық әсер ету;

2. күйзеліске ұшыраған жұмыскерлердің келуі қауіпсіздікке қауіп төндіруі мүмкін, әсіресе қауіпті машиналар мен жабдықтарды пайдаланған кезде;

3. жұмыскерлердің тұрақсыздығы, команданың төмен моральдық деңгейі және жұмыстың тиімсіздігі [5].

Жанжалдар ұжымда қандай да бір шиеленіс тудырып, жұмыскерлердің бар назарын өндірістің тікелей назарынан «қарым-қатынастарды нақтылауға» аударады. Бұл бүкіл ұжымның әлеуметтік және психологиялық климатына қатты әсер етеді. Ал ол өз кезегінде бірқатар кері салдарларға әкеледі. Жұмыс орнында жағымды әлеуметтік-психологиялық климаттың қалыптасуына көптеген факторлар ықпал етеді. Ең бірінші маңызды фактор жұмыскерлердің бір-бірімен және басшы тараппен қарым-қатынасы. Жұмыс орнындағы жанжалдар тұлғалық көсбасшылық жанжалдар, кемсітушілікке байланысты туындайтын жанжалдар, қарым-қатынастың дұрыс болмауына байланысты жанжалдар, әртүрлі құндылықтардың болуы, жұмыс орнындағы дұрыс емес бәсекелестіктің болуына байланысты болатынын анықтадық. Осының бәрі әлеуметтік-психологиялық климатқа кері түрде ықпал етеді. Әлеуметтік-психологиялық климат ұжым жұмыскерлерінің әл-ауқатына, бірлесе отырып шешім қабылдауға және оны жүзеге асыруға, бірлесе отырып жүргізілген қызметтің тиімділігіне қол жеткізуге тікелей әсер етеді. Ол еңбек мотивациясында, жұмыскерлердің тұлғааралық қарым-қатынасында және топтық қарым-қатынаста айқын түрде көрінеді. Осының барлығын жұмыс орнындағы жанжалдар тежейді.

Жанжалдардың әртүрлі түрлері жағымсыз сипаттағы салдарлар ретінде көрінеді. Оның бір жағымсыз салдары күйзеліс. Жұмыскерлердің үнемі күйзеліске ұшырауы жұмыс орнындағы жанжалдың жағымсыз салдарының кесірінен. Яғни жұмыс орнындағы күйзелістің көрінісі еңбек өнімділігінің төмендеуіне, ұжымдық қарым-қатынастың нашарлауына, сонымен қатар жұмысқа қанағаттанудың және қарым-қатынастың төмендеуіне әкелуі мүмкін. 20 ғасырдың басында Г.Селье «күйзеліс» ұғымын енгізген болатын. Бүгінгі таңда бұл термин әртүрлі салаларда кеңінен қолданылады және екі мағынаны білдіреді:

1. Физикалық немесе психологиялық күйзелісті тудыратын және ауруға әкелуі мүмкін факторлар (физикалық немесе эмоционалдық);

2. Бар тепе-теңдікті бұзатын физикалық немесе эмоционалдық факторлардың әсерінен туындаған шиеленіс (физикалық немесе психологиялық) [6].

Жыл сайын кез келген жұмыс орнының жұмыскерлерінің бір бөлігі күйзеліс, мазасыздық немесе эмоционалды шаршап қалу синдромына ұшырайды. Бұған жұмыста орын алатын жанжалдардың қатысы тікелей бар. Адам бастығымен, немесе қол астындағы қарамағындағылармен, әріптестерімен жанжалға түссе, міндетті түрде күйзеліске ұшырайды. Себебі, жұмыскерлер өз мүдделерін жанжалдық жағдайға түсумен ғана қорғай алады. Кез келген жанжал қоршаған ортаның тепе-теңдігін бұзады. Соның ішінде жұмыс орнындағы тепе-теңдік бұзылады. Кез келген кәсіпорындағы жұмыскерлердің күйзелістік жағдайларға осалдығы соншалық, жұмыскердің жұмыс істеу қабілеттілігін төмендетіп, денсаулығын нашарлануына әкеп соқтыртады. Ал шамадан тыс күйзеліс жұмыскерлердің жұмыстан кетуіне себепші болады. Ұзақ уақытқа созылған күйзелістер жұмыскерге физикалық және эмоционалды түрде айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Жанжал шамалы немесе өте қарқынды болған кезде оның әсері жойқын немесе кері

болуы мүмкін. Жанжал шамалы болса, әдетте ол еленбейді және шешілмей қалады. Бұл жанжалдар еленбей қалады. Дегенмен, жанжал бар және бірлескен жұмыстың тиімділігіне кері әсер етеді. Қарқынды деңгейге жеткен жанжал жағдайында жұмыскерлердің күйзелістерінің дамуымен бірге жүреді. Бұл моральдың және ұйымшылдықты әлсіреуіне және байланыс желілерінің бұзылуына әкеледі. Кейбір адамдар жанжалдарды болдырмау үшін барлығын істейді. Олар өз пікірлерін құпия ұстайды, басқалардан ақпараттарды жасыруға тырысады немесе кез келген байланыстан қашады. Бұл тәсіл байланыс төмен болатын кәсіпорындарда іске асуы мүмкін. Ал кейбір ұйымдарда тығыз байланыссыз қызмет жүрмейді. Жанжалдардан қашу, реніш пен ашу сезімін тежеуі мүмкін. Шиеленісті тудыруы мүмкін мәселелерден немесе жайттардан өздерін әдейі алшақтатады. Сондай-ақ кейбір жұмыскерлер олар жиі жанжалдасатын адамдардан аулақ жүруге тырысады. Бұл тәсіл өзін-өзі шектеп, мансапқа, табысқа және жеке дамуға нұқсан келтіреді. Жанжалдық жағдай жасырын қалады. Бірақ шешілмеген жасырын жанжалдар, әсіресе тығыз қарым-қатынастардың әсерінен туындаған жанжал, міндетті түрде уақыт өте келе күйзеліс деңгейінің өсуіне әкеледі. Бұл дегеніміз жанжалдың күйзеліс деңгейін артыратын басты фактор екенін айқындайды. Жанжалдық жайтпен кездескен кезде күйзеліс туралы ұмытпау керек. Себебі, күйзеліс өз кезегінде бірнеше кері салдарларға әкеледі. Жұмыстағы күйзеліс әріптестермен, тұтынушылармен және серіктестермен қарым-қатынасқа зиянын тигізіп, жұмыс өнімділігінің және жұмысқа қанағаттанудың төмендеуіне әкеледі. Кейбір мемлекеттерде бұл белгілер жұмысшыларға психологиялық зиян үшін өтемақы талап етуге негіз болуы мүмкін. Айта кететін жайт, күйзеліс тек жиі болатын жанжалдардың нәтижесі ғана емес, сонымен қатар кейбір жағдайларда жанжалдардың себебі болып табылады. Жанжалдық мінез-құлық стратегиясын дұрыс таңдамау, жанжалдардың деструктивті салдарын конструктивті жағдайларға айналдыра алмау және жұмыс орнындағы жиі жанжалдар және оның салдары тұрақты күйзеліс жұмыскерлердің эмоционалды шаршап қалу синдромының жедел дамуына әкелуі мүмкін. Ал ол өз кезегінде бірнеше жағымсыз салдарлар тудырады. Эмоционалды шаршаудың салдарын үш санатқа бөлуге болады:

1. Физикалық салдарларға бас ауруы, бұлшықет ауруы, гипертония, жүрек-қан тамырлары аурулары және өлімнің жоғарылауы жатады. Сонымен қатар эмоционалды шаршап қалу метаболикалық синдромға (қант диабеті мен инсульт, салмақ қосу және т.б. қауіпті аурулар тобына) ықпал етеді.

2. Когнитивті (эмоционалды) салдарларға шаршау, зейіннің нашарлауы, депрессия, алаңдаушылық, цинизм жатады.

3. Мінез-құлық салдарларына – ішімдік ішу жиілігінің артуы, жиі темекі шегу жатады.

Менеджер және басқарушы мамандар жанжалдық жағдайларға байланысты құзыреттерді (әсіресе жанжалға байланысты мәселелер бойынша теориялық білімдер мен жанжалдарды басқару дағдыларын) дамытауы керек және кәсіби қызметінде мұндай құзыреттерді қолдана білуі қажет. Осы құзыреттер менеджер мамандарға жанжалдық жағдайларда эмоционалды күйлерді басқаруға мүмкіндік береді, осылайша жанжалдың кері салдарын және онымен байланысты болатын күйзелісті төмендетеді және алғашқы кезеңде эмоционалды шаршап қалу синдромының даму қаупін азайтады. Менеджменттің немесе басқарудың кәсіби құзыреттілігі жұмыс орнындағы жанжалдық жағдайларды басқару тәжірибесі болып табылады, өйткені менеджер қақтығыстың түпкі себептерін білгенде және қақтығысқа қатысушылардың уәждерін түсінсе, ол жанжалдар әкелетін келеңсіз салдарлармен сәтті күресе алады. Жанжалдарды шешудің бірыңғай және әмбебап жолы жоқ. Әрбір жанжалдық жағдай бірегейлі сипатта. Дегенмен, жанжалдарды шешудің ең тиімді бірнеше ядәлелденген әдістері бар: делдалдық, ымыраға келу, тегістеу, жолын кесу немесе «билік бірлігі» әдістері. Медиация, келіссөздер және арбитрлерге жүгіну сияқты дауларды шешудің баламалы әдістері мен тәсілдері танымал болуда.

Қорытындылай келе, жұмыс орнындағы жанжалдардың жиі кездесетінін байқауға болады. Сондықтан жұмыс орнындағы жанжалдарды басқару құралдары мен әдістерінің болуы басқарудың барлық деңгейлері үшін қажет. Ұйымдастырушылық және тұлғааралық жанжалдардың алдын алу үшін жұмыс орнындағы жұмыскерлерді басқару қызметінің басшылары мен жұмыскерлердің жанжалға байланысты құзыреттерін қалыптастырып және оны дамыту қажет екенін көруге болады. Ал жанжалды басқарудың тиімді әдісін дұрыс қолданбаған кезде, ол келесі дисфункционалды салдарға әкелуі мүмкін:

1. Жұмыскерлердің қанағаттанбауының артуы, қызметкерлердің ауыспалылығының артуы және еңбек өнімділігінің төмендеуі;

2. Болашақта ынтымақтастықтың қысқаруы және мүлдем болмауы;

- 3.Тек өз тобына деген адалдықтың артуының салдарынан басқа топтармен бәсекелестікке түсу;
- 4.Жұмыскерлердің тек өз мақсаттарың ғана басымдыққа алуы;
- 5.Жұмыскерлердің тараптары арасындағы өзара әрекеттестік пен коммуникацияның төмендеуі;
- 6.Өзара әрекеттестік пен коммуникация азайған сайын тараптар арасындағы дұшпандық күшейеді;
- 7.Жұмыскерлер нақты мәселелерді шешуден гөрі жанжалдық жағдайда жеңіске жетуге басымдық береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Валиуллова А.А. Управление конфликтами в современных российских организациях // Научный журнал. - 2018. - № 3 (26). - С. 112-117.
2. Пронина Д.Д. Конфликты в организации, причины их возникновения и способы разрешения. // Исследование путей совершенствования научно-технического потенциала общества в стратегическом периоде. - 2022. - С. 123-128.
3. Логинова С.Д. Влияние трудовых конфликтов на социально-психологический климат в организации. // Научный электронный журнал Меридиан. - 2020. -С. 147-149.
4. Деккушева А.Д. Факторы конфликта и их характеристика // Научные проблемы гуманитарных исследований. - 2019. - № 3. - С. 217–223.
5. Слепцова Е.В., Куприянова Е.А. Современные методы управления поведением персонала в условиях социально-трудовых конфликтов. // Экономика и бизнес: теория и практика. - 2022. - С. 150-152.
6. Ворожцова Е.С., Гурьянова М.Н., Тарасевич В.Н., Новикова Н.В. Последствия межличностных конфликтов в фармацевтической деятельности. // Дальневосточный медицинский журнал. - 2019. - С. 56-60.

ҚАЗІРГІ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНДАҒЫ ЖАС МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ БЕЙІМДЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Еңбек әлеуметтануы және HR басқару мамандығының 1-курс магистранты, Ануар Ш.А.
Ғылыми жетекші: Авсыдыкова К.А. аға оқытушы
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Кілт сөздер: еңбек нарығы, бейімделу, жастар, жұмыспен қамту, жас мамандар, ұтқырлық, кәсіби сапа, бәсекелестік орта.

Кәсіби қызметте бейімделу кезеңіндегі кәсіби өзін-өзі анықтау мәселесі жас мамандар үшін қайтадан өзекті болып отыр.

"Бейімделу" ұғымының көптеген анықтамалары болғанымен, объективті түрде бұл құбылыстың көрінуінің бірнеше формалары бар, олар бейімделу, бір жағынан, сыртқы орта жағдайларына бейімделу процесін басқаратын динамикалық формация, ал екінші жағынан, кез — келген тірі жүйенің өзін — өзі реттейтін қасиеті болып табылады. Бұл қасиет адамға биоәлеуметтік жүйе және макрожүйенің әлеуметтік элементі ретінде тән. Сондықтан адамның бейімделу мәселелерін қарастырған кезде үш функционалды деңгей бөлінеді: физиологиялық, психологиялық және әлеуметтік.

Бейімделу динамикалық формация ретінде организмнің функционалды күйімен тығыз байланысты, ол белгілі бір уақыт аралығында ағза жүйелерінің жұмыс істеу деңгейін сипаттайды, бейімделу процесінің және гомеостаздың ерекшеліктерін көрсетеді. Сол күйлердің қарқындылығы мен динамикасында қызметті реттеу тетіктерінің ерекшеліктеріне және ең алдымен, тұлғаның жеке психологиялық ерекшеліктеріне байланысты айтарлықтай жеке айырмашылықтар бар.

Адамның кәсіби ортаға бейімделу процесі келесі сұрақтарды тудырады: адам жұмыс ортасын қарапайым деп қабылдап, оған бейімделуі керек пе, әлде қоршаған ортаға да өзгерістер енгізуді талап ете ме; адамға және оның қоршаған ортасына әсер етудің жолдары мен құралдары қандай және қызметкердің талабын ескеретін критерийлер қандай және т. б.

Қызметкердің бейімделуінің прогрессивті және регрессивті түрлері бар. Соңғысы теріс мазмұны бар ортаға пассивті бейімделу жағдайында орын алады (төмен еңбек тәртібі). Бейімделу процесі маманның күш-жігеріне, оның өзін-өзі жетілдіруге дайындығына байланысты. Түлектердің кәсіби қызметке бейімделуінің проблемалары мен қайшылықтары олар жұмыс орнында көрсететін бейімделу түрінде көрінеді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, студенттердің жартысы ғана бейімделу процесінің жылдам немесе қалыпты ағымымен және оның оң нәтижесімен, күтілетін кәсіби қызметке қойылатын талаптар мен оны орындау мүмкіндіктері арасындағы күрт айырмашылықтардың болмауымен сипатталатын прогрессивті немесе қалыпты бейімделуді көрсетеді. Қалғандары үлкен қиындықпен бейімделеді (бейімделу қиын) немесе кәсіби қызмет жағдайларына бейімделе алмаумен сипатталады. Бұл жағдай университеттегі оқу процесі болашақ мамандардың еңбек нарығы мен өндірістің заманауи талаптарына кәсіби бейімделуіне жеткіліксіз бағытталғанын, сондай-ақ маманның кәсіби құзыреттілігі ескерілмегенін көрсетеді. ЖОО түлектерін бейімдеу мәселелерін сарапшылар да анықтады. Олардың пікірінше, жас мамандарды бейімдеудегі ең маңызды проблемалар-жас мамандардың білімі мен дағдыларының нақты тәжірибеден алшақтығы, кәсіби тәжірибенің болмауы, еңбек және кәсіби мүдделердің белгісіздігі [1].

Бұл жағдайдан шығудың жолы, біздің ойымызша, екі бағыттағы қозғалыс. Бір жағынан, ЖОО түлектерінің еңбек нарығына шығу жөніндегі ұйымдастыру жұмысы, екінші жағынан, жұмыс берушінің жас мамандармен және тәжірибелі мамандармен сараланған қарым — қатынас қажеттілігін түсінуі. Бұл нақты жеке қасиеттер мен жұмыс күтулерін ескере отырып, жұмысқа орналасуға қойылатын біліктілік талаптарын түзету үшін бейімделу және оқыту бағдарламасын әзірлеуді білдіреді.

Жақында ғылыми журналдар мен мерзімді басылымдардың беттерінде қарастырылған өзекті мәселе іс жүзінде жас мамандарды жоғары оқу орындарында даярлаудың нарық талаптарына сәйкес келмеуі болып табылады. Еңбек нарығына шығу кезінде бұл проблеманың көрінісі, ең алдымен, осы санаттағы мамандардың бәсекеге қабілеттілігінің төмендеуін, сондай-ақ кәсіби стресстің жоғары әсерін қамтиды.

Г. Селье денеге сыртқы тітіркендіргіштер мен ішкі стресстік әсерлерді ажырата білді [2]. Жас бітіруші мамандарға стресстік әсер етудің сыртқы ынталандыруларына түлектердің бәсекеге қабілеттілігін бағалау талаптары мен критерийлерінің сәйкес келмеуі жатады — өзінің осалдығын, өмірдегі қиындықтарды жеңе алмауын сезіну, сенімсіздік сезімін арттыру, өзін-өзі бағалаудың әлсіреуі, материалдық және моральдық қажеттіліктерге жауап бермейтіндігіне және соның салдарынан еңбек нарығында бәсекеге қабілетсіз екендігіне байланысты тағылымдамадан өту жағдайындағы көңілсіздік себеп болады. Дене осы ынталандыруларға тепе-теңдіктің бұзылуымен жауап береді, ол Селье белгілеген заңдылықтарды қалпына келтіруден тұрады, бейімделу синдромы дамиды және дене жаңа жағдайларға бейімделеді.

Еңбек нарығына шыққан кезде өткір стресстік реакция жас мамандарда, ең алдымен, психикалық жарақаттың әсеріне жауап (реакция) ретінде пайда болады. Осы әсерге байланысты эмоционалды шок пайда болады, нәтижесінде түлектер жұмыс берушілер талап ететін қасиеттер, бірінші жұмыс орны, ұжымда жұмыс істеу кезіндегі еңбек қатынастары және т. б. туралы әдеттегі идеяларды бұзады. Сарапшылар стресстің маңызды белгісі психикаға деструктивті әсер ететін жағдай туралы ақпараттың болмауы екенін анықтады. Еңбек нарығына алғаш кірген және іс жүзінде стресске дайын емес жас мамандарда жедел стресстік реакциялар жағдайлардың 50-90% -дамиды. Сондықтан ЖОО-да оқу кезінде студенттерге еңбек нарығындағы ахуал туралы шынайы және жан-жақты ақпарат беру, жас мамандардың бәсекеге қабілеттілігін бағалау критерийлерінің жұмыс берушілер тұрғысынан ЖОО түлектерінің алдында тұрған проблемалар туралы ықтимал өзгерістерін болжау маңызды.

Түлектерді бәсекеге қабілетті еңбек нарығына дайындаудағы жоғары оқу орындарының рөлі:

Осыған байланысты біз келесі іс-шараларда анықтауға болатын ЖОО қызметінің түрлерін көреміз: кадрларды даярлау технологиясын жетілдіру, ЖОО-ның маркетингтік қызметі, түлектердің психоәлеуметтік және кәсіби бейімделуі.

Оқытудағы жетілдірілген технология-тиісті біліктілікті алу үшін түлек иеленуі тиіс білім мен дағдылардың көлемі мен сапасының міндетті деңгейін қалыптастыратын және үздіксіз кәсіптік білім берудің икемді жүйесін дамытатын оқу-тәрбие процесінің базалық бірлігі. Бұл салада практикалық дайындықты жетілдірудің маңыздылығын ерекше атап өтеміз. ЖОО-ның маркетингтік қызметі әлеуметтік әріптестікті дамыту және білім алушылардың нақты өмір жағдайларына кәсіби

бейімделуіне және практикалық дайындығына жәрдемдесуді қамтамасыз ету мақсатында ЖОО-ның еңбек нарығының мүдделі тараптарымен: кәсіпорындармен, ұйымдармен, мемлекеттік билік органдарымен, қоғамдық ұйымдармен әріптестік қатынастарды дамытуға бағытталған. өндіріс, бакалавриат студенттері, еңбек нарығы мен жұмыс берушілердің қажеттіліктерін түсіну және білу; серіктестік және өзара сенім негізінде "университет өндірісінде" қысқа мерзімді қарым-қатынастарды ұзақ мерзімді құруға көшу.

ЖОО түлектерін даярлау сапасын арттырудың маңызды элементі мынадай салаларда жетілдіріледі:

- ✓ Оқыту мен жұмысқа орналасу практикасын ұйымдастыруға көмек;
- ✓ Еңбек нарығындағы сұраныс пен ұсынысты зерттеу;
- ✓ Жұмыспен қамту қызметінің құрылымдарымен, мемлекеттік, қоғамдық ұйымдармен өзара іс-қимыл жасау;
- ✓ Өзін-өзі таныстыру, түйіндеме, кәсіби портфолио жасау дағдыларын дамытуға бағытталған семинарлар мен шеберлік сыныптарын ұйымдастыру,

Қазіргі уақытта ЖОО-да жаңа бөлімдер құрылуда: студенттер мен түлектерді жұмысқа орналастыруға жәрдемдесу, түлектер қауымдастығы мен кеңестері, қоғаммен байланыс бөлімдері. Студенттерді жұмысқа орналастыруға дайындау "мамандық бойынша үздік" конкурстарын, студенттер мен түлектерге арналған бос орындар жәрмеңкелерін, "мансап күндері", түлектермен дөңгелек үстелдер, жұмыс берушілердің, мемлекеттік құрылымдар өкілдерінің, мемлекеттік билік органдарының қатысуымен ғылыми-практикалық конференциялар ұйымдастыруды қамтиды. .

Бейімделу барысында қақтығыстарға ықпал ететін факторлар:

- тұлғаның бағыты (мотивтер, өзін-өзі бағалау, құндылықтар) арасындағы сәйкессіздіктер;
- кәсіби қызмет сипатының Кәсіби құзыреттілік деңгейіне сәйкес келмеуі;
- тұлғаның жетістікке, өркендеуге, мансапқа және кәсіби маңызды қасиеттердің даму деңгейіне бағытталуы арасындағы қайшылықтар;
- өзінің кәсіби маңызды қасиеттері туралы идеялардың нақты кәсіби мүмкіндіктерге сәйкес келмеуі;
- кәсіби мүмкіндіктер мен жынысына, жасына, этникалық тегіне, сыртқы түріне байланысты ықтимал әлеуметтік шектеулер арасындағы қайшылықтар [3].

Статистикалық ақпаратқа сәйкес басқаларға қарағанда кәсіптік қайта даярлау бағдарламаларына қатысатын жас тобы 30-39 жас аралығындағы (29,7%) және 40-49 жас аралығындағы (24,6%) қызметкерлер болып табылады; 25-29 және 50-59 жас аралығындағы қызметкерлер қайта оқытуға сирек қатысады – 17,8% және 15,9% тиісінше; 25 жасқа дейінгі (8,4%) және 60 жастан асқан (2,6%) қызметкерлер мұндай бағдарламаларға сирек қатысады. Жас қызметкерлердің пайызы аз, бірақ айтарлықтай – жалпы 26,2% екенін атап өтейік [4].

Әлеуметтік бейімделу

Әлеуметтік бейімделу субъектінің: жеке тұлғаның, қоғамдастықтың әлеуметтік ортаға бейімделу процесі ретінде түсініледі, бұл өзара әрекеттесуді және екі жақтың үміттерін біртіндеп үйлестіруді қамтиды. Әлеуметтік-кәсіби бейімделу туралы айтатын болсақ, біз жеке тұлғаны жаңа кәсіби қызметтің шарттары мен нормаларына бейімдеу, өндірістік мінез-құлық нормаларын, кәсіби этиканы игеру процесін айтамыз. Жұмысқа кірісе отырып, жас маман ұйым ішіндегі кәсіби және әлеуметтік-психологиялық қатынастар жүйесіне түседі, кәсіби қызметтің нормалары мен құндылықтарын игереді, өзінің жеке ұстанымын кәсіпорынның мақсаттары мен міндеттерімен үйлестіреді. Бұл жағдайда білім беру жүйесінің рөлі түлекке кәсіби дамыған, бәсекеге қабілетті, белсенді адам болуға мүмкіндік беретін, қысқа мерзімде кәсіби қызмет жағдайларына бейімделуге мүмкіндік беретін қасиеттерді дамытуға көмектесу болып табылады.

Түлектердің кәсіби қызметке әлеуметтік және кәсіби бейімделу дәрежесін талдау үшін кәсіпорында 3 жылдан аспайтын жұмыс істеген жас мамандарға сауалнама жүргізілді. Ең алдымен, сауалнаманың негізгі қызығушылығы университет түлегінің кәсіби қызметке алғашқы бейімделуіне бағытталған. Бұл шындықтың кәсіби қызметі туралы идеялар мен үміттердің сәйкес келмеуіне байланысты жиі кездесетін жағдайлар туындайтын кезең, нәтижесінде кәсіби қызметтің өзгеруі орын алады. Жас мамандарға ұсынылған алғашқы сауалнама олардың кәсіби қызмет жағдайларына, кәсіптің өзіне, кәсіби ұжымның нормалары мен құндылықтарына қаншалықты тез бейімделе алатындығы туралы өз бағаларын анықтау үшін жасалды.

Сауалнама нәтижелерін талдау нәтижелері бойынша келесі қорытынды жасауға болады:

- Респонденттердің 70% - ы кәсіби команданың стандарттары мен құндылықтарына бейімделді, 20% - ы ұжымда қарым-қатынас орнатпады, қалғандарына жауап беру қиынға соқты;
- "Сауалнамаға қатысқандардың 54% - ы кәсіби қызмет жағдайларына бейімделді, 8% - ы жауап беру қиынға соқты, қалғандары "бейімделмедім" деп жауап берді;
- "Респонденттердің 48% - ы өздерінің кәсіби қызметінің ерекшеліктеріне бейімделді,
- Респонденттердің 10% - ы жауап беруге қиналды, қалғандары бейімделмеді.

Осылайша, жас мамандардың бейімделу дәрежесін субъективті қабылдауы өте төмен деңгейде екенін атап өтуге болады. Ең жақсы нәтижелерге командаға бейімделуде, командада ортақ дәстүрлер мен құндылықтарға бейімделу барысында қол жеткізілді.

Жас мамандардың пікірінше, еңбек нарығында бейімделуге ықпал ететін ең маңызды факторлар "жұмыс тәжірибесінің болуы" және "кәсіби құзыреттіліктің болуы" болып табылады. Екінші топқа "белгілі бір жеке қасиеттердің болуы" (49%), "диплом берген мекеменің рейтингі" (38%) және "байланыстар" (36%) сияқты факторлар кіреді. Айта кету керек, соңғы екі факторды түлектер бірдей бағалайды. Респонденттер "отбасының, балалардың болмауы", "жас", "жыныс" сияқты факторларды маңызды емес деп санайды.

Келесі кезеңде біз жас маманның еңбек нарығына сәтті бейімделуіне жол бермейтін факторлар туралы жұмыс берушілердің пікірін білуді шештік. Жұмыс берушілерден жас маманның сәтті бейімделуіне қандай факторлар кедергі келтіретінін атап өту сұралды. Сауалнамаға барлығы 103 жұмыс беруші қатысты. Жұмыс берушілердің пікірі түлектердің пікірімен сәйкес келеді. Жұмыс берушілердің пікірінше, жұмыс тәжірибесі мен құзыреттілігінің болмауы бірінші кезекте жас маманға еңбек нарығында табысты және тез бейімделуге мүмкіндік бермейді. Жұмыс берушілер сонымен қатар жас маманның нашар қалыптасқан жеке қасиеттерін атап өтеді. Жұмыс берушілердің көпшілігі жас мамандардың коммуникативті дағдылары, ұйымдастырушылық қабілеттері, яғни командада жұмыс істеу қабілеті, жауапкершілігі мен тиімділігі әлсіз деп санайды [5].

Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, түлектің еңбек нарығына сәтті бейімделуінің келесі компоненттерін ажыратуға болады.

Көптеген зерттеушілер оқытудың мазмұны әлі де теориялық білімге бағытталған және негізінен нақты іс-әрекетте практикалық қолданусыз. Міндетті тағылымдама жүйесін қайтару қажеттігін білім беруді ұйымдастырушылар мәлімдейді. Вербицкий оқу процесінде алған білім, дағдылар нақты кәсіби қызметтегі мәселелерді шешу құралдарына айналуы керек екенін атап өтті. Бүгінгі таңда жұмыс берушілердің түлектерге қойылатын басты талаптарының бірі-жұмыс тәжірибесінің болуы. Шешім көбінесе тағылымдамадан өту тәжірибесінің тиімділігіне байланысты. Алайда, біздің ойымызша, практикалық оқытуды, әсіресе теориялық дайындықты қысқарту және жоғары оқу орындарындағы өзіндік және практикалық жұмыстың үлесін арттыру кезеңінде студенттердің теориялық дайындығынан бөлек қарастыруға болмайды. Керісінше, практика теориялық оқытудың логикалық жалғасы болып табылады, ал теориялық дайындық практикалық мәселелерді шешудің негізі болуы керек. Білім беру стандарттарында тұжырымдалған талаптарды жүзеге асыру үшін теориялық және практикалық дайындық қажет. Жұмыс берушілердің университеттердің базалық білім беру бағдарламаларын қалыптастыру процесіне қатысуы білім беру процесінің ажырамас шарты болып табылады. Осыған байланысты университет пен кафедра жұмыс берушілермен олардың дайындық бейініне сәйкес белсенді өзара іс-қимыл жасайды. Студенттік тағылымдама-университеттер мен кәсіпорындар арасындағы өзара әрекеттесудің ең дәстүрлі тәсілі.

Алайда, кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру білім беру процесі нақты кәсіби қызметке жақын болған жағдайда ғана тиімді болады. Білім беру процесін нақты кәсіби қызметке жақындату оқытудың контекстік тәсілін енгізу арқылы мүмкін болады. Соңғы уақытта негізгі құндылық білім емес, бұл білімді қайда және қалай қолдану керектігін білу немесе түсіну болып табылады. Әр түрлі міндеттер мен мәселелер оқытудың контекстік тәсілінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, өйткені проблемаларды шешу барысында болашақ мансапқа қажетті жұмыс тәсілдерін сатып алуға және игеруге болады [6].

Еңбек нарығының талаптарына сәйкес университет түлегі жан-жақты дамыған тұлға болуы керек және белгілі бір құзыреттер жиынтығына ғана емес, сонымен қатар қажетті жеке қасиеттерге ие болуы керек, тез өзгертін жағдайларға тез бейімделе білуі және туындайтын кәсіби мәселелерді шеше білуі керек. Қажетті құзыреттіліктері, жеке қасиеттері, проблемаларды шешу қабілеті және болашақ кәсіби қызметке құндылық қатынасы, өзгертін жағдайларға, нормаларға, құндылықтарға және нақты кәсіби қызметке тез бейімделу қабілеті бар осындай түлектерді қалыптастыру үшін орталықтандырылған оқытуды қолдану қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мусарский М.М. Конкурентоспособность образования и востребованность выпускников вузов на рынке труда / М . М . Мусарский, М . А. Буданова, Ю. С. Коноплин, С. Ю. Иванов // Научно-теоретический и аналитический журнал «Управление мегаполисом». 2015 . Т. 1 . № 6 . С . 7—17.
2. Аврамова Е., Кулагина Е., Верпаховская Ю. Человек и труд, 2007, 9, с. 41–47.
3. Власюк Д. «Түлектің кәсіби және әлеуметтік бейімделуі» // Ресейдегі жоғары білім – 2007. – № 9. – 160-162 ББ.
4. Zhigadlo A. The quality of training and employment of young specialists: sociological aspect / A. Zhigadlo, V. Puzikov // Vysshee obrazovanie v Rosii (Higher education in Russia). – 2007. – № 10. – pp. 108–112.
5. Politsinsky, E.V. The organization of the training of technical college students using practice-oriented tasks [Electronic resource] / E.V. Politsinsky, L.G. Demenkova // Asian Social Science. – 2015. – Vol. 11, № 1. – pp. 187–192. –Tit. screen. – doi: <http://dx.doi.org/10.5539/ass.v11n1p187>
6. Baratov, R. Prospects of Higher Education System (on the Example of Uzbekistan). International Journal on Orange Technologies.-2021.- 3(3) - 128-131

ҚАЗАҚСТАН ХАЛЫҚЫНЫҢ ӨЛІМ-ЖІТІМ ДЕҢГЕЙІНЕ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

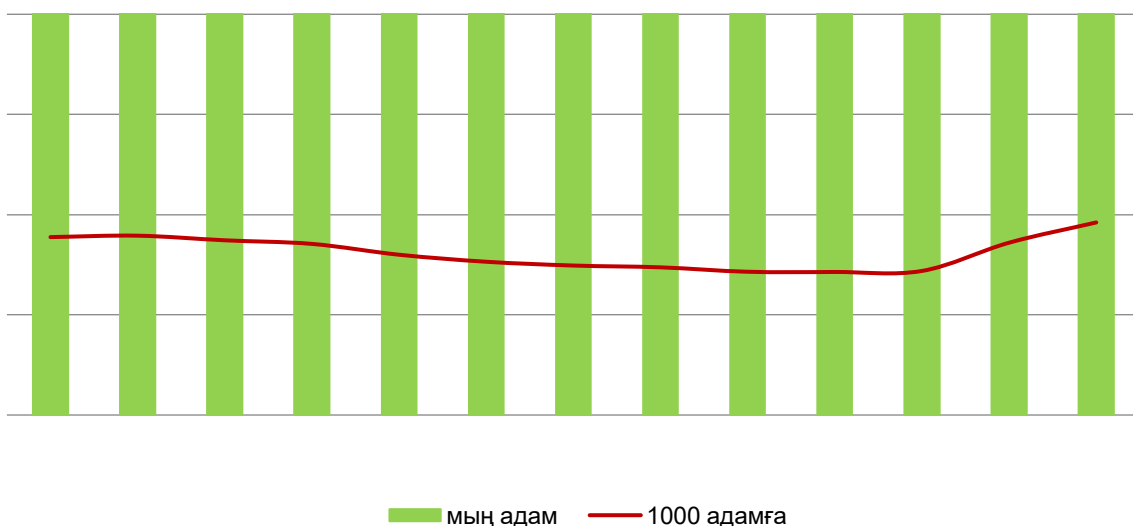
*Әлеуметтану, I курс докторанты, Алданғарқызы Ә.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Кілт сөздер: өлім-жітім, өлім себептері, өмір сүру ұзақтығы, стандартталған өлім-жітім, нәресте өлімі.

Кіріспе

Қазақстан халқының өлім-жітім көрсеткіші тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдардың алғашқы жартысында жоғары деңгейде болды. 2009 жылдан бастап 2019 жылға дейін, сәйкесінше 1000 адамға шаққанда 8,9-дан 7,2-ге дейін, өлім-жітімнің жалпы коэффициентінің (ӨЖК) төмендеуі байқалады.

Ең төменгі ӨЖК 2018 жылы 1000 адамға шаққанда 7,1 құрады. Бұл көрсеткіштің айтарлықтай төмендеуі Алматы қаласында, аз деңгейде төмендеуі Жамбыл, Павлодар, Батыс Қазақстан, Қызылорда және Солтүстік Қазақстан облыстарында байқалады. 2018 жылы ӨЖК-нің 1000 адамға шаққанда 5-тен төмені Астана, Шымкент қалаларында және Маңғыстау облысында болды. ӨЖК Ең жоғары көрсеткіш Қостанай, Шығыс Қазақстан, Солтүстік Қазақстан облыстарында байқалады. 2020 жылы ұзақ жылдар бойы төмендегеннен кейін, коронавирустық инфекция пандемиясына байланысты, өлім-жітім көрсеткіші 1000 адамға шаққанда 8,6-ға дейін өсті. 2021 жылы 1000 адамға шаққанда 9,61 құрады, бұл 2009 жылдан бергі ең жоғары көрсеткіш (1-график).

Дереккөзі: Ұлтық статистика бюросы

1-график. Қазақстан халқының өлім-жітім көрсеткіші

Қалалық жерлерде өлім-жітімнің жалпы коэффициенті ауылдық жерлерге қарағанда айтарлықтай жоғары, сәйкесінше 1000 адамға шаққанда 10,33 және 8,57 құрады.

Өңірлер бөлінісінде 2021 жылы өлім-жітімнің жалпы коэффициентінің ең жоғары көрсеткіштері Солтүстік Қазақстан (1000 адамға 15,58), Қостанай (1000 адамға 14,12), Шығыс Қазақстан (1000 адамға 13,82) және Павлодар (1000 адамға 13,79) облыстарында байқалды. Ең төмен көрсеткіші Астана (1000 адамға 5,75 ғана), Шымкент (1000 адамға 6,76) қалаларында, Маңғыстау (1000 адамға 6,14), Түркістан (1000 адамға 6,63) және Қызылорда (1000 адамға 6,96) облыстарында тіркелді.

Жалпы коэффициенттердің мөлшеріне әсер ететін факторлардың бірі - халықтың жас құрылымы. Құрылымдық факторлардың әсерін жою әдісі - демографиялық коэффициенттерді стандарттау. Стандарт ретінде зерттелгенге жақын халықтың құрылымы таңдалады және салыстырылатын аймақтардағы халықтың құрылымы «стандартты халықпен» бірдей деп есептеледі.

Қазақстанда қан айналымы жүйесінің аурулары халық өлімінің жалпы құрылымында бірінші орын алады. Соңғы жылдары мемлекет қан айналымы жүйесі ауруынан болатын өлім-жітімді төмендету бойынша шаралар қабылдағанына қарамастан, бұл көрсеткіш өлім-жітім себептерінің негізгі үлесін алуда. 2021 жылы қан айналымы жүйесінің ауруларының стандартталған коэффициентті 100000 адамға 230,8 құрады, бұл көрсеткіш ерлерде әйелдерге қарағанда екі есе жоғары.

	100000 адамға				
	Барлық халық	Ерлер	Әйелдер	Қала халқы	Ауыл халқы
Барлығы	611,39	834,83	452,07	618,03	600,89
Бірқатар жұқпалы және паразиттік аурулардан	6,83	9,63	4,42	8,18	4,74
туберкулезден	1,85	3,08	0,81	2,17	1,35
АҚТК/ЖҚТБдан	1,06	1,50	0,65	1,28	0,71
Өспелерден	74,37	97,45	60,70	83,43	60,37
қатерлі ісіктерден	72,48	95,08	59,07	81,41	58,67
Қант диабетінен	35,14	33,73	35,54	35,65	34,26

Жүйке жүйесі ауруларынан	168,41	204,62	144,84	178,99	151,92
Қан айналымы жүйесі ауруларынан	230,80	321,72	167,15	267,23	173,51
жүрек ишемиясы ауруынан	89,28	126,89	64,18	110,25	56,36
цереброваскулярлық аурудан	48,37	65,35	36,46	54,82	38,14
Тыныс алу ағзалары ауруларынан	112,66	167,46	80,39	103,79	126,83
Ас қорыту ағзалары ауруларынан	66,77	79,32	54,64	62,90	71,97
Өлім-жітімнің және аурудың сыртқы себептерінен	60,50	100,61	25,42	56,91	66,00
жол-көлік оқиғасынан	12,31	19,05	6,16	10,12	15,59
өзін-өзі өлтіруден	11,41	19,92	4,05	10,02	13,54
өлтіруден	3,06	5,36	0,98	2,74	3,56

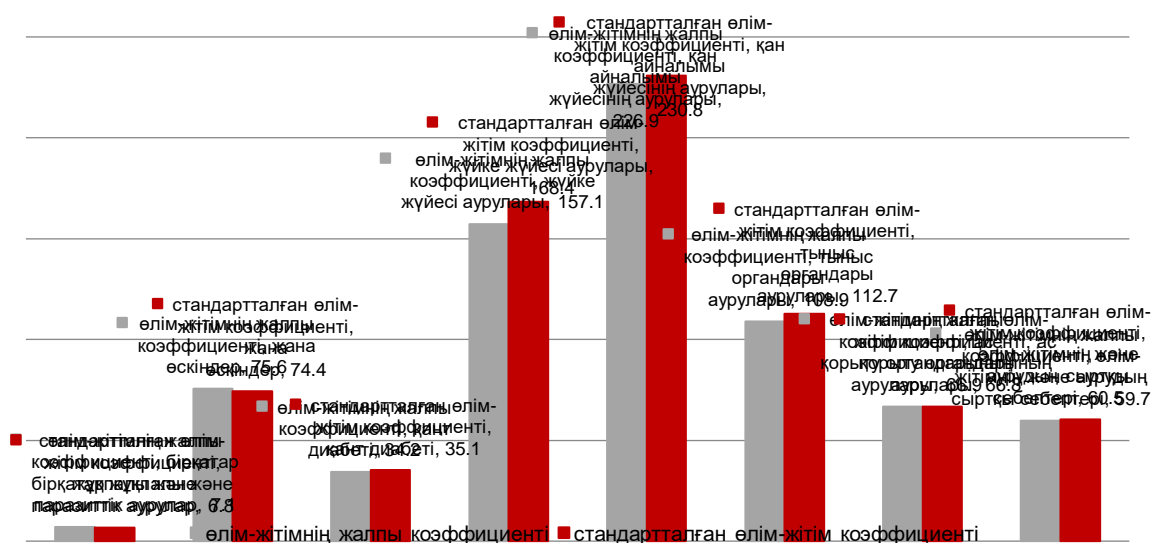
Дереккөзі: Ұлтық статистика бюросы

1-кесте. 2021 жылғы Қазақстандағы өлім себептерінің негізгі жіктеліміне қарай өлім-жітімнің стандартталған коэффициенттері

Сыртқы себептерден ерлердің (100000 адамға 100,61) өлім-жітім деңгейі әйелдерден (25,42) үш-төрт есе көп, алайда бұл көрсеткіш карантиндік шараларға байланыс 2020-2021 жылдары алдыңғы жылдармен салыстырғанда төмендеді. Сыртқы себептердің ішінде ерлерде әсіресе жол-көлік оқиғасынан, өзін-өзі өлтіруден, өлтіруден өлім көрсеткіші жоғары.

Елімізде ішінде екінші орында Жүйке жүйесі ауруларынан өлім жітім себебі елімізде қан айналымы жүйесі ауруларынан кейін екінші орында. 2021 бұл өлім жітім себебінен қайтыс болғандар 100000 адамға шаққанда 168,41 құрады, ерлерде 204,62, әйелдерде 144,84. Үшінші орында Тыныс алу ағзалары ауруларынан, әсіресе бұл көрсеткіш 2020 (100000 адамға 126,38) 2021 (100000 адамға 112,66) жылдары жоғары болды (1-кесте, 2-график).

Қазақстанда өспелерден болатын өлім-жітім деңгейі, әсіресе егде жастағы топтарда төмендеу үрдісіне ие. Өспелерден болатын өлім-жітім құрылымында бірінші орынды - сүт безі обыры, екінші орынды - өкпе обыры алады. Соңғы жылдары өспелерден болатын өлім-жітімнің төмендеуі ерте сатылардағы қатерлі ісік диагностикасының жақсаруымен және емдеу нәтижелерінің тиімділігімен түсіндіріледі.

Дереккөзі: Ұлтық статистика бюросы

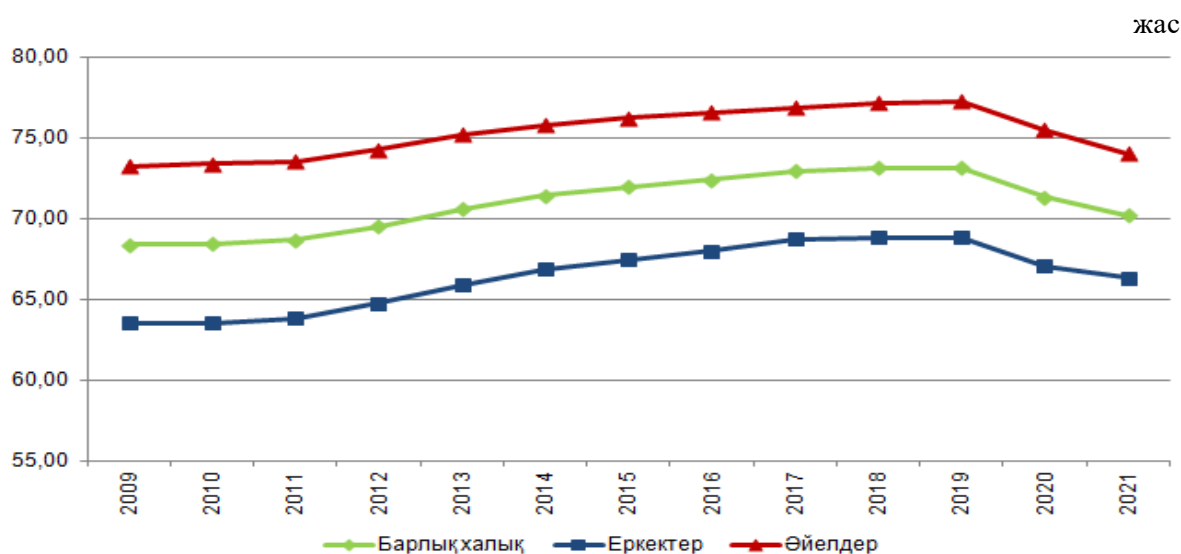
2-график. 2021 жылғы Қазақстандағы өлім себептерінің негізгі жіктеліміне қарай өлім-жітімнің стандартталған коэффициенттері

Өлім-жітім деңгейінің саралануын неғұрлым дұрыс бағалау туу кезіндегі өмір сүру ұзақтығының көрсеткішін пайдалану арқылы анықталады.

Өмір сүру ұзақтығы ең маңызды демографиялық көрсеткіш болып табылады, ол х жасқа жеткен адамның алдағы өмірінің орташа жылын білдіреді. Өмір сүру ұзақтығы халықтың өлім-жітім деңгейімен тікелей байланысты. Қазақстан халқының өмір сүру ұзақтығының динамикасы әртүрлі бағытта өзгерді.

Тәуелсіздік алғаннан кейін 2019 жылға дейін өмір сүру ұзақтығы тұрақты түрде өсті. 2020 жылы коронавирустық инфекцияның пандемиясы себебінен шамадан тыс өлім-жітімге байланысты 2019 жылмен салыстырғанда бұл көрсеткіш ерлерде - 1,73, әйелдер-1,77 жасқа төмендеп, тиісінше 67,1 және 75,5 жасты құрады. 2021 жылы өмір сүру ұзақтығы 70,23 жасты құрады, 2020-2021жж. 2 жаасқа төмендеді, оның ішінде ерлерде – 67,33 жас, әйелдерде -74,03 жас, өмір сүру ұзақтығындағы айырмашылық 7,7 жасты құрады (3-график).

Өңірлер бөлінісінде ең жоғары өмір сүру ұзақтығы Астана (72,87), Алматы (71,97) қалаларында, ең төменгі көрсеткіш Солтүстік Қазақстан (68,57), Ақмола (68,86), Павлодар (68,93) облыстарында.

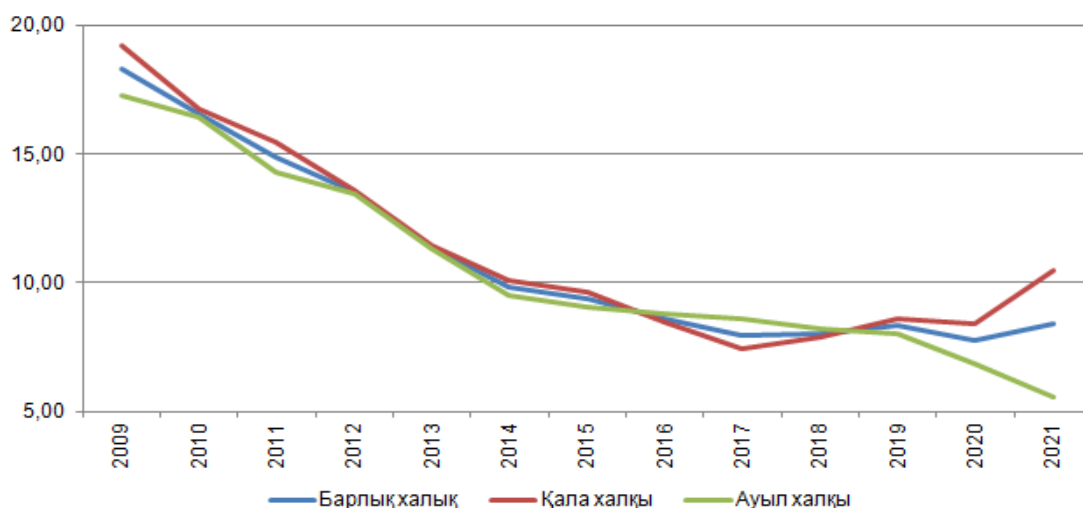
Дереккөзі: Ұлтық статистика бюросы

3-график. 2021 жылғы Қазақстан Республикасы халқының туғандағы күтілетін өмір сүру ұзақтығы

2010 жылдан бастап нәрест өлімінің төмендеу үдерісі байқалады. 2010, 2012-2013 және 2015, 2019 жылдары қала, ауыл деңгейін бірдей көрсеткіштер байқалады. 2021 жылы нәресте өлімінің жалпы коэффициенті 1000 туылғанға шаққанда 8,44 құрады, бұл соңғы бес жылдағы ең жоғары көрсеткіш. Бұл ретте жергілікті жер бөлінісінде қисаюерекше: қалаларда бұл көрсеткіш 1000 туылғанға шаққанда 10,46 жетті, бұл 2014 жылдан бергі ең жоғары көрсеткіш болды. Ауылдық жерлерде керісінше бұл көрсеткіш төмен - 1000 туылғанға 5,55 (4-график).

1000 туылғанға

Дереккөзі: Ұлттық статистика бюросы

4-график. Қазақстандағы нәрестелер өлімінің коэффициенті

Қорытынды

Соңғы онжылдықта Қазақстанда денсаулық сақтау саласында белгілі бір жетістіктерге қол жеткізуі нәтижесінде нәресте, ана өлімдері төмендеді, 2020-2021 жылдарды қоспағанда, күтілетін өмір сүру ұзақтығы тұрақты түрде өсті өмір. 2020-2021 жылдардағы өмір сүру ұзақтығының төмендеуі, әлемнің көптеген елдеріндегідей, коронавирустық инфекция пандемиясымен байланысты артық өліммен байланысты.

Қазақстанда өлім-жітімнің теріс динамикасы негізінен қан айналымы жүйесінің ауруларымен, өспелермен, тыныс алу органдарының ауруларымен және сыртқы себептермен байланысты болды. Өлім-жітімнің себептерге байланысты стандартталған коэффициентін талдау 2020-2021 жылдар аралығында коронавирустық инфекциядан және тыныс алу органдарының ауруларынан болатын өлім-жітімнің артқанын көрсетті. Бірақ соған қарамастан, өлімнің себептері арасында қан айналымы жүйесінің аурулары әлі де көш бастап тұр.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстанның демографиялық жылнамалығы Электрондық ресурс: <https://stat.gov.kz/official/industry/61/publication> (жүгінген күн: 22.03.2023).
2. Ұлттық статистика бюросының динамикалық кестелері. Электрондық ресурс: <https://stat.gov.kz/official/industry/61/statistic/8> (жүгінген күн: 22.03.2023).
3. «Халықтың табиғы қозғалысы» бюллетеньдері <https://stat.gov.kz/official/industry/61/statistic/5> (жүгінген күн: 23.03.2021).
4. Қазақстандағы өлім себептерінің негізгі жіктеліміне қарай өлім-жітімнің стандартталған коэффициенттері жедел ақпараты <https://stat.gov.kz/api/getFile/?docId=ESTAT464584> (жүгінген күн: 23.03.2021).
5. «Қазақстан Республикасы халқының туғандағы күтілетін өмір сүру ұзақтығы» жедел ақпараты <https://stat.gov.kz/official/industry/61/statistic/6> (жүгінген күн: 23.03.2021).

МОТИВАЦИЯ ПЕРСОНАЛДЫ БАСҚАРУ ФУНКЦИЯСЫ РЕТІНДЕ

*Еңбек әлеуметтануы және HR басқару, 1 курс магистранты Алтаева Н.А.
Ғылыми жетекші: соң.ғыл.д., профессор Абдирайымова Г.С.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Кілт сөздер: мотивация, ынталандыру, персонал, мотивация жүйесі, мотивация моделі.

Қазіргі таңда кез-келген кәсіпорынның басшылығы қызметкерлерді жоспар бойынша өндірістік процесті қамтамасыз ету үшін мүмкіндігінше тиімді әрекет етуге шақыратын басқару

функциясы ретінде мотивация мәселесіне ерекше назар аударып жатыр. Персоналды ынталандыру көбінесе ұйым қызметінің сәттілігін көтереді. Персонал кәсіпорынның тиімді дамуының негізгі көзі болғандықтан, кәсіпорын үшін адам әлеуеті басты бәсекелестік артықшылық болып табылады. Персонал ұйымның маңызды ресурсы, өйткені компания өз қызметін тек нақты адамдардың көмегімен жүзеге асырады. Бұл компанияны басқарудағы кез келген мәселе адамдарды басқарудағы мәселелермен байланысты екенін білдіреді. Ұйымның барлық қызметкерлері болашаққа нақты көзқараспен, өзінің маңыздылығын нақты түсінетін және өз мақсаттарына жету үшін дербес әрекет етуге ынталы ұйымшыл ұжым ретінде әрекет етуі керек. Жақсы дайындалған, ынталы және ұйымдасқан персонал компанияның тағдырын анықтайды.

Мотивация - басқарудың маңызды функциясының бірі және оны сәтті жүзеге асыру ұйымның алға қойған мақсаттарына жетуін қамтамасыз етеді.

Мотивацияны бір нәрсені жасауға ынталандыру немесе итермелеу ретінде анықтауға болады. Мотивация ұйым қызметкерлерін өздерінің жеке мақсаттарына және де компанияның жалпы мақсаттарына жетуге итермелейді.

Осыған орай, әрбір ұйым менеджері мотивация жүйесін жақсы құруды көздейді. Мотивация жүйесі дегеніміз персоналдардың ішкі құндылықтары мен қажеттіліктеріне бағытталған, жалпы жұмысқа ғана емес, ең алдымен еңбекқорлыққа, бастамашылыққа және жұмыс істеуге деген ұмтылысқа ынталандыратын іс-шаралар кешені. Мотивация жүйесі мотивация әдістерінің негізгі жиынтығы ретінде қарастырылады.

Теориялық тұрғыдан мотивацияның төрт негізгі әдісі бар [1]:

- 1) сыйақы - материалдық және материалдық емес ынталандыру жүйелері түрінде;
- 2) мәжбүрлеу - жазалануға негізделген, мысалы, айыппұл түрінде немесе жалақысы төмен жұмысқа ауыстыру ретінде және т. б.;
- 3) ынтымақтастық - қызметкерлерде сендіруді, тәрбиелеуді, оқытуды және қолайлы өндірістік атмосфераны құруды пайдалана отырып, ұйымның құндылықтары мен мақсаттарына сәйкес келетін немесе оларға жақын құндылықтар мен мақсаттарды дамыту;
- 4) бейімделу - орта буын басшылары мен менеджерлерінің мақсаттарына ішінара бейімделу арқылы ұйымның мақсаттарына әсер ету.

Заманауи экономикалық тәжірибеде мотивация әдетте ішкі және сыртқы болып бөлінеді.

Ішкі мотивация - бұл адамдарға белгілі бір жолмен әрекет ету немесе белгілі бір бағытта қозғалу арқылы әсер ететін өздігінен пайда болатын факторлар. Ішкі мотивация неғұрлым күрделі процесс болып табылады және адамның белгілі бір мотивациялық құрылымын қалыптастыруды қамтиды. Мотивацияның бұл түрі менеджерден әлдеқайда көп күш, білім мен қабілеттерді талап етеді. Ішкі мотивацияда персонал үшін жұмыс рахат әкелуі керек, адам жұмыстың мағынасын көргісі келетіндігінде көрінеді. Ішкі мотивация - бұл адамның психологиялық жағдайы. Материалдық пайдаға тәуелді емес және қызметкердің өзін-өзі дамытуға және оның әлеуетін іске асыруға бағытталған.

Сыртқы мотивация – бұл адамдар үшін оларды ынталандыру үшін жасалады. Сыртқы мотивация - бұл басшылық ықпал ететін немесе басқару процесінің бір түрі: менеджер жұмысты орындаушыға тапсырады, ал жұмысшы оны орындайды. Мотивацияның бұл түрімен менеджер белгілі бір қызметкерді жұмысты сапалы және уақытында орындауға итермелейтін себептерді білуі керек: бұл қалыпты жұмыс ақысы немесе сыйлықақы/сыйақы немесе қарапайым мақтау немесе моральдық ынталандырудың басқа түрі болуы мүмкін. Материалдық және материалдық емес ынталандыруларды қамтиды.

Мотивация ынталандырумен (стимул) тығыз байланысты. Ынталандыру (стимул) деп басшылық еңбек өнімділігінің жұмыс сапасын арттыру саласында жүргізетін іс-шаралар кешенін айтады. Әрбір ұйымның ынталандыру жүйесін құрған кезде қызметкердің мақсаттары мен сол ұйымның жұмысы және міндеттері арасындағы белгілі бір тепе-теңдікті сақтау қажет [2].

Қазіргі уақытта қызметкерлерді ынталандырудың тиімді жүйесін ұйымдастыру ең күрделі практикалық мәселелердің бірі. Яғни, мотивация функциясы - басқарудың элементі ретінде күрделі қызмет түрі. Қызметкерлердің төмен мотивациясымен байланысты типтік мәселелер:

- 1) кадрлардың жоғары тұрақсыздығы;
- 2) жоғары қақтығыс деңгейі;
- 3) жұмысқа немқұрайлы қарау;
- 4) қызметкерлер жұмысының нәтижелері мен мадақтау арасындағы әлсіз байланыс;
- 5) қызметкерлердің әлеуетін өзін-өзі жүзеге асыру үшін жағдайдың болмауы;
- 6) басшылардың қол астындағыларға әсер ету тиімділігінің төмендігі;

7) үйлестірілген команда құрудағы проблемалар және т.б. [3].

Осыған орай, персоналды ынталандыру жүйесін жетілдірудің негізгі принциптерін келесідей [4]:

1) Жекелендіру. Әр қызметкерге жеке көзқарас және оның жұмыс кеңістігін өзгерту қажеттіліктерін ескеру.

2) Ашықтық. Мотивация жүйесі ұйымның әрбір қызметкеріне түсінікті болуы керек.

3) Қызметкерлерге деген сенім мен адалдық. Жұмыс орнындағы сенім әркім өзін жайлы сезінетін және қолдау алатын орта жасайды. Бұл өз кезегінде өнімділік пен жұмысқа қанағаттануды арттырады.

4) Үздіксіз кері байланыс. Қызметкерлердің өз пікірлерін айтуға және өз сұрақтарына сындарлы пікір алуға құқығы болуы керек.

Мотивация жүйесін құруға әсер ететін көптеген әртүрлі факторлар бар, бірақ кез келген жағдайда басты міндет - жеке қажеттіліктерді барынша қанағаттандыру мен барлық қызметкерлердің қажеттіліктерін топтарға қорытындылау арасындағы тепе-теңдікті қалыптастыру. Тек осылай ғана ресурстарды үнемдей отырып, тиімді мотивациялық жүйеге қол жеткізуге болады.

Ынталандыру (стимул) факторы арқылы мотивацияны ұйымдастыру үшін зерттеушілердің пікірінше, келесі талаптарды орындау қажет [5]:

1) Кешенділік - басшы немесе менеджер бастапқыда қарамағындағыларға ортақ мотивациялық факторларды ескеруі керек, бірақ сонымен бірге қызметкерлердің жеке жетістіктерін де ескеруді ұмытпауы керек (еңбекақы бойынша бонустар).

2) Саралау - еңбек өтіліне, отбасындағы бала санына, жасына, біліктілігіне, жұмыс орнындағы жеке жетістіктеріне байланысты қызметкерлерді ынталандырудың жеке тәсілі (мысалы: кандидаттық/докторлық дәрежесі бар қызметкерлердің еңбекақысы бұндай дәрежесі жоқ қызметкерлерге қарағанда жоғарырақ болады).

3) Икемділік пен тиімділік - ұжымдық деңгейде де, мемлекеттік деңгейде де жағдайлардың өзгеруіне байланысты ынталандырудың өзгеруі.

Мотивация мен ынталандырудың негізгі міндеттеріне келесілер жатады:

1) өз саласындағы маман ретінде қызметкерлердің дамуын жандандыру және белсендіру, олардың біліктілігін арттыруды қамтамасыз ету;

2) білікті қызметкерлердің тұрақты штатын құру;

3) барлық персоналдың жұмысын ынталандыру үшін жағдай жасау;

4) ұйымға жоғары білікті қызметкерлерді тарту;

5) кәсіпорынның, стратегиялық міндеттерін шешуге персоналдардың бағдарларын белгілеу

[6].

London School of Business & Finance ұйымдағы мотивацияның артықшылықтарын келесідей қарастырған болатын.

1) Өнімділікті арттырады: жоғарылату сияқты мотивтер қызметкерлердің мүмкіндігінше жұмыс істеуге деген ұмтылысын тудырады.

2) Ұйымдастырушылық тиімділікті қамтамасыз етеді: мотивтер ұйымның мәдениетін өзгертуге де көмектесе алады. Жақсырақ сыйақы берілетін болса, қызметкерлер өз жұмысына көбірек беріліп, өз мақсаттарына жетуге ынталы болады. Бұл жалпы жұмыс тиімділігін жоғарлатады.

3) Қызметкерлер арасындағы адалдықты арттырады: қызметкерлеріңізді қолдан келгеннің бәрін жасауға ынталандыру және олардың қажырлы еңбегін марапаттау компанияға деген адалдық сезімін ояту үшін де пайдалы болуы мүмкін. Қызметкерлеріңізді ынталандыру сонымен қатар компанияның жаңа адамдарды жалдау шығындарын төмендетуі мүмкін.

4) Бағытты жеңілдетеді: бағыт кез-келген бизнестің маңызды аспектісі болып табылады. Бұл ұйымның негізгі мақсаттарына қол жеткізуге ықпал ететін нақты жоспарлар мен стратегияларды құруды және іске асыруды қамтиды. Ынталы жұмыс күші компанияны дамытуға және инновацияларға ынталы түрде көмектеседі. Олар сондай-ақ компанияның одан әрі кеңеюіне көмектесетін стратегияларды немесе бағытты ұсынуы ықтимал.

5) Белсенді жұмыс күшін қамтамасыз етеді: кез-келген бизнестің табысты болуы үшін ол өз қызметкерлерінен жұмыс ортасындағы динамикалық өзгерістерге бейімделуді талап етеді. Қызметкерлер компанияның мақсаттары мен көзқарастарына толығымен берілгенше, компания олардың мүдделеріне зиян келтіруі мүмкін қаржылық ұқыпты шешім қабылдай алмайды. Осылайша, қызметкерлер арасындағы мотивация күрделі ұйымдық шешімдерге қарсылықты төмендетеді.

Қызметкерлердің мотивациясын күшейтудің және еңбек өнімділігін арттырудың келесі негізгі бағыттарын бөліп көрсетуге болады [7].

1) Ақшалай сыйақы арқылы ынталандыру. Ол үшін компания әр қызметкер үшін ашық болатын икемді және ақылға қонымды жүйені құруы керек. Сыйлықақылар мен үстемеақыларды төлеу білікті қызметкерлерді сақтауға қабілетті.

2) Тұрақтылық. Тұрақтылыққа сенімді қызметкер жоғары өнімділік пен адалдықты көрсетеді, ішкі тәртіп ережелерін бұзбайды.

3) Мансаптық өсу (тік және көлденең). Жұмысқа орналасатын адам бірнеше жыл өтсе де, тез көтерілуді қалайтыны анық.

4) Әлеуметтік-экономикалық қолдау қызметкерлер мен жалпы әлеуметтік саясат ұйым қызметкерлері үшін өте маңызды. Әлеуметтік пакетке мыналар кіреді: медициналық сақтандыру, мереке күндеріндегі төлемдер, жаттығу залдарына абонементтер, автокөлік беру, қызметкерлердің балаларына арналған санаторийлер мен лагерьлерге жолдамаларды ішінара төлеу, іссапар шығындарын өтеу, мемлекеттік емес зейнетақылық сақтандыру, корпоративтік ұялы байланыс және т. б.

5) Топтық жұмыс. Мұндай жұмыстың негізгі принциптері қатысушылардың әрқайсысының ортақ мақсаттары, өнімділікке қойылатын талаптармен тәжірибе алмасу, әріптестер алдындағы жауапкершілік сезімі болып табылады. Іс-әрекеттің үйлесімділігі максималды өнімділікке қол жеткізуге мүмкіндік береді.

6) Тану/Танылу. Қызметкерлерді ынталандыру жүйелеріне арналған бірқатар зерттеулер мотивацияның ең тиімді әдістерінің бірі тану/танылу бағдарламасы екенін көрсетті. Қызметкерлерді тану ұйымның белсенділігін арттырудың, ішкі өзара әрекеттесудің және нәтижелерін жақсартудың қажетті элементі болып табылады.

7) Білім алу. Бұл ынталандырудың негізі негізінде тиімді жұмыс істеу үшін орта мен жағдай қалыптастыру принципі жатыр. Менеджер қызметкерге қызығушылық танытатын жобаны таңдауға мүмкіндік беруі керек. Бұл жағдайда қызметкердің мотивациясы-жұмысты орындау үшін қажетті оқу бағдарламаларын өз бетінше таңдау мүмкіндігі. Ол үшін ұйым интеллектуалды өзара әрекеттесу мәдениетін дамытып, білім алмасуға барлық жағдай жасап, үйлестіру үшін жаңа толық уақытты лауазымды енгізіп, ашық сыйақы жүйесін әзірлеуі керек. Білім мен дағдылар неғұрлым көп болса, қызметкер соғұрлым жақсы бағаланады.

Жоғарыда айтып кеткендей, мотивация басқарудың маңызды элементі. Әрбір ұйым тиімді мотивация жүйесін немесе мотивация модельдерін құруды көздейді. Қызметкерлерді ынталандырудың тиімді модельдерін Жапония, Германия, Ұлыбритания, Франция, Швециядағы компаниялар әзірлеп және іс жүзінде сәтті енгізіп жатыр. Мотивацияның қай жүйесі ең тиімді екенін, шетелдік басшылар неге назар аударытын анықтап көрейік.

Жапония кәсіпорындарының мотивация жүйесінде, корпорация басшылары ұстанатын мотивацияның негізгі қағидасы: еңбек өтілі неғұрлым көп болса, лауазым мен жалақы мөлшері соғұрлым жоғары болады. Бұл дегеніміз, мансаптық өсу фирмадағы жұмыс уақытына тікелей байланысты. Жапондық мотивация теориясында бірқатар жүйелерді ұсынады. Олар:

- 1) өмір бойы жұмыспен қамту жүйесі;
- 2) қызметкерлерді оқыту жүйесі;
- 3) еңбек ауысымының жүйесі;
- 4) сыйақы жүйесі;
- 5) ұтымды ұсыныстар жүйесі.

Сонымен қатар, кәсіпорын ішкілік кәсіподақтар мен материалдық сыйақыны анықтаудағы еңбек өтілі жүйесі маңызды факторлар болып саналады. Мысалға, Toyota Motor Company Жапонияның ішкі зауытында өмір бойы жұмыспен қамту және кооперативті өндірістік қатынастар жағдайында өзінің өндірістік жұмысшылар тобын құрды. Toyota компаниясының персоналды басқарудың басты ерекшелігі - жұмыс өтіліне негізделген еңбекақы төлеу жүйесі. Еңбек өтіліне байланысты жалақы өскен сайын компанияда өндірістік қызметкерлердің біліктілік деңгейі біртіндеп артады. Бұл мотивация жүйесінің бір ерекшелігі – оның жапон жұмысшысының психологиясымен тығыз байланысы. Оның негізі - жапондықтардың ең жоғары құндылықтардың бірі, күшті ұжымшылдық, сондай-ақ жапон қоғамының маңызды иерархиясы ретіндегі жұмысқа деген көзқарасы. Жапондық мотивация жүйесінің басқалардан түбегейлі айырмашылықтарының бірі - оның топқа бағдарланғандығы. Көптеген жапондық компанияларда 4-10 адамнан тұратын жұмыс топтары бар [8].

Еңбек мотивациясының неміс моделіне тоқталатын болсақ, неміс моделі нарықтық экономика мен әлеуметтік қамсыздандырудың ерекшеліктерін біріктіреді және әділеттілік принциптеріне негізделген. Қызметкерлердің тарифтік ставкалары және қызметкерлердің лауазымдық жалақылары ең төменгі кепілдік берілген жалақы болып саналады. Сыйақы еңбек өнімділігі мен жеке жетістіктерінің өсуі үшін төленеді. Неміс компанияларының көпшілігі жұмысшылар үшін мемлекеттік әлеуметтік қорғау жүйесін толықтыратын үлкен әлеуметтік бағдарламаларды енгіп жатыр. Зейнетақы сақтандыру жарналарын жұмыс беруші мен жұмыскер тепе-теңдік негізде төлейді. Ірі корпорациялар медициналық сақтандырудан өзге, өз қызметкерлеріне кітапханаларды пайдалануға, әртүрлі мәдени бағдарламаларға қатысуға, қызығушылық курстарынан өтуге, спортпен айналысуға мүмкіндік береді [9].

Мотивацияның француз моделінің ерекшелігі нарықтық механизмге стратегиялық жоспарлауды енгізу болып табылады. Жалақы саясатында екі тенденция бар: жалақыны индексстеу және оны баға деңгейі мен күнкөріс минимумына байланысты дараландыру. Жалақыны дараландыру принципі негізінен басқарушы персоналға қатысты және кәсіби біліктілік деңгейін, орындалатын жұмыстың сапасын, жасалған ұтымды ұсыныстардың санын, қызметкерлердің ұтқырлық деңгейін ескере отырып жүзеге асырылады. Жалақыны дараландыру нысандары кәсіпорынның акцияларын жұмысшыларға сату, сыйлықақы төлеу болуы мүмкін. Көптеген француз кәсіпорындарында жұмысшылардың еңбегін бағалау (0-ден 120 баллға дейін) алты критерий бойынша қолданылады: кәсіптік білім, еңбек өнімділігі, жұмыс сапасы, қауіпсіздік ережелерін сақтау, еңбек этикасы, бастамашылық [9].

Еңбек мотивациясының шведтік моделі ортақ жалақы қағидаттарына негізделген: бір саланың барлық кәсіпорындарында ұқсас жұмыс үшін бірдей төлемдер және ең төменгі және ең жоғары жалақы арасындағы алшақтықты азайту. Ол ұлттық кірісті халықтың аз қамтылған топтарының пайдасына қайта бөлу арқылы мүлктік теңсіздікті және қоғамның экономикалық стратификациясын азайтуға бағытталған. Мұндай саясат экономиканы қайта құрылымдауға, пайдасыз кәсіпорындарды қысқартуға немесе жоюға әкеледі [9].

Ал Ұлыбританияның мотивациялық моделінің ерекшелігі қызметкерлердің жалақысының ұйым пайдасына тәуелділігінде. Еңбекке ақы төлеу жүйесі қызметкерге компанияның бағалы қағаздары есебінен оның еңбек қызметі үшін ішінара өтемақы төленетін ақша қаражатынан тұрады. Ғалымдар мотивацияның британдық жүйесінің келесі үлгілерін ажыратады: кәсіпорын табысына қатысу, капиталға қатысу және еңбек қызметіне қатысу. Кәсіпорын пайдасына қатысу тұрақты еңбекақыдан басқа кәсіпорын пайдасының белгілі бір бөлігін жүйелі түрде төлеуді қамтиды. Үлестік қатысу кезінде қызметкерлер өздерінің жеке жинақтарын бағалы қағаздарға (компанияның акциялары) енгізе алады, содан кейін пайданың бір бөлігін (пайыздар түрінде), сондай-ақ ұйымның жеңілдіктері мен бонустарын ала алады. Жұмыспен қамту үлесі келесі салалардағы төлемдерді қамтиды: негізгі жалақы, жұмыс қызметіне негізделген компания табысының үлесі және инвестицияланған капиталға негізделген компания кірісінің үлесі. Жоғарыда аталған жүйе жалпы ұйымға да, оның қызметкерлеріне де оң әсер етеді [10].

Сондай-ақ, қазіргі уақытта шығармашылық және әлеуметтік белсенділікті арттыруға, бәсекелестікті дамытуға ықпал ететін еңбек пен өндірісті ұйымдастыру, басқару саласындағы талантты инноваторларды өндірістік мәселелерді шешуге тартуға бағытталған мотивациялық модельдер қажет екенін атап өткен жөн. Компанияларда жаңа мотивациялық жүйелерді әзірлеу және практикада іске асыру кез келген ұжымды басқаруға қабілетті жоғары білікті кадрларды тартуға ықпал етеді. Мотивацияның мұндай модельдерінің болмауы персоналдың әлеуметтік-экономикалық қызметінің, сондай-ақ жалпы қолданыстағы басқару жүйелерінің тиімділігінің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Мотивация моделін, мотивация жүйесін тиімді құру ұйымның табысын арттырады. Соның бір мысалы Apple корпорациясы. Apple корпорациясы өздерінің персоналдарының тиімді жұмыс жасауына барынша үлестерін қосып, мотивация жүйесін жақсы іске асырып отыр. Соларға тоқталатын болсақ, Apple корпорациясының мотивациялық жүйесіне материалдық және материалдық емес жағынан ынталандыруды көздейді. Оларға жеңілдіктер, отбасылық құндылықтарды қолдау, болашақ туралы қамқорлық, ойын-сауық, спорт, жаңа персоналдарға қамқорлық жасау және т.б. кіреді. Apple корпорациясы өздерінің қызметкерлері үшін мотивация жүйесінде барлық сала бойынша ынталандыруды көздейді. Бұл өз кезегінде мотивация жүйесінің тиімді жұмыс жасауына ықпалын тигізеді.

Қорытындылай келе, персоналды басқарудың тиімді жүйесі барлық ұйымдар мен мекемелер үшін шешуші фактордың көзі. Қызметкерлерді ынталандырудың маңыздылығы - бұл ұйымның болашағын анықтайды. Қызметкер мотивациясының рөлі кәсіпорын ішіндегі құндылықтар жүйесін

қалыптастыруда, корпоративтік мәдениетті қалыптастыруда үлкен. Жұмыс барысындағы қызмет көрсету сапасын арттыру және қоғамдық сенімге ие болу қызметкерлерді ынталандырусыз, олардың жұмысын бағалаусыз, міндеттерді нақты анықтаусыз және ұйымдық мәдениетті қалыптастырусыз мүмкін емес екені анық. Жұмыстың тиімділігі мотивация функциясына тәуелді. Жұмыс орнында жоғары өнімділік пен тиімділікті сақтау үшін қызметкерлердің энергияға толы және ынталы болуы маңызды. Сондықтан мотивациялық факторлар, басқару құралдары ретінде, қызметкерлерді ынталандыру жүйесін құрайтын элементтердің бірі ретінде қарастырылады. Персоналды басқаруда мотивация жұмыс тиімділігі мен компанияның болашағын анықтайтын факторлардың бірі. Қызметкерлерді ынталандыру басқару жүйесінің маңызды элементі болып табылады. Кәсіпорын мотивация функциясына көбірек көңіл бөлуі керек, өйткені бұл қызметкерлерге жағымды әсер ететін, олардың жұмысының тиімділігін және жалпы компаниялардың өнімділігін арттыратын факторлардың бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ревенков А. Мотивация трудовой деятельности // Экономист - М. - 2007. - С. 49.
2. Сувалов О.С., Сувалова Т.В. Мотивация персонала как инструмент эффективной кадровой политики организации // Вестник университета. - 2020 (7). - С. 22-27.
3. Мамедова Ю.А. Мотивация персонала как функция управления современной организации // Международный журнал гуманитарных и естественных наук: «Капитал». - 2018. - С. 81-83.
4. Шевченко В.В. Особенности мотивации персонала в условиях цифровой экономики // Цифровая экономика: проблемы и перспективы развития: сборник научных статей Межрегиональной научно-практической конференции. - Курск: Юго-Западный государственный университет. - 2019. - С. 183-189.
5. Шапиро С.А. Факторы повышения эффективности труда персонала // Монография. М.: ИД «АТИСО». - 2012. - С. 222.
6. Петрова М.П. Значение технологий управления развитием персонала для подсистемы мотивации и стимулирования труда // Форум молодых ученых. - 2017. - № 1 (5). - С. 460-463.
7. Покшиванова О.Л. Мотивация персонала: основные виды и методы // Journal of Economy and Business. - 2020. - № 8 (66). - С. 130.
8. Моисеева В.О. Особенности мотивационной системы японского менеджмента и возможности её применения в российских компаниях // Экономика и менеджмент инновационных технологий. - 2014. - № 3.
9. Ильченко С.В. Исследование зарубежного опыта мотивации трудовой деятельности персонала // Бизнес и дизайн ревю. - 2021. № 1 (21). - С. 4.
10. Зубарева Е.А., Мотовиц Т.Г. Международный опыт мотивации персонала в условиях современной экономики // Электронное научное издание «Ученые заметки ТОГУ». - 2014. Том 5, № 4. - С. 544 – 547.

ЖАРНАМА ЖАСТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТЕНУІНЕ ӘСЕР ЕТУШІ ҚҰРАЛ РЕТІНДЕ

Әлеуметтану, 1-курс Әшімова Г.Ғ.

*Ғылыми жетекші: PhD докторы, аға оқытушы Омарова А.Т.
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті*

Кілт сөздер: жастар, жарнама, әлеуметтену, тұтынушы, мінез-құлық, құндылықтар.

Бүгінгі қазақстандық қоғамда жастардың құндылық бағыттары мен принциптері біршама бұлыңғыр көріністерге ие. Әр кезеңге және қоғам талабына сай жастардың атқаратын қызметтері, рөлдері мен көзқарастары үнемі өзгерістерге ұшырап жатады. Бұл тікелей өзгеріске тәуелді әлеуметтік орта кез келген жас тұлғаға әсерін тигізеді. Көптеген әлеуметтанулық зерттеулер көрсетіп отырғандай, қоғамда дәстүрлі құндылықтар өз орны мен құндылығын сақтап отырғанымен, жас ұрпақ арасында дәстүрлі құндылықтар біршама түрлендіруге ұшырап жатыр. Жастар отбасын құру, ата-ана болу, білім, адамгершілік, еңбек, рухани-мәдениет сияқты дәстүрлі құндылықтар маңыздылығын жоғалтып отыр. Заманауи уақыт тенденцияларына сәйкес, жас ұрпақ рухани принциптерді шегеріп, алдыға қарай материалды принциптерді таңдауда, яғни әлеуметтік мәртебе, қоғамда алатын орны мен рөлі, материалды байлықты артық көріп, жастардың белсенді

әрекет жасауын дамытып отырады. Құндылық жас тұлғаның даму көрінісіне, өмір сүру стиліне, мақсат пен міндет бағыт-бағдарының әсер етуші факторы болып табылатындықтан өзекті мәселе ретінде қарастырылады.

Жарнама өмірдің барлық сферасында ажырамас атрибут ретінде қарастырылады. Жарнаманың басты міндеті – сұраныс пен жоспарды көбейту және ынталандыру. Заманауи жарнамалар индивидтің бойында тек тұтынушылықты қалыптастырып қана қоймай, тіпті мінез-құлық моделі мен әлеуметтік стереотиптерді тәрбиелеуші тіректің қызметінде атқарып жүр.

Жас ұрпақ жаппай мәдениеттің басты қозғаушы күші болғандықтан, жарнама оларға аса қатты әсерге ие болуда. Заманауи адам үшін жарнама әлемге өзін көрсету немесе жариялау, жаңа идеялар мен мақсаттарды жариялау құралы болғандықтан, бұл қарапайым әлеуметтік өзара әрекеттесудің ұсынып отыр. Әлеуметтенудің жеке агенті ретінде жарнама жас адамның бойына жаңа әлеуметтік мәртебе мен рөл, құндылық бағдарларын және түрлі ортаға байланысты мінез-құлық өзгергіштігін өз жадына қарай бейімдейді.

Біздің уақытта жастар білім ресурстың көп бөлігін ата-ана берген тәрбиесінен емес ғаламтор желісінен, медиа сайттарынан, теледидардан алып отырады. Сондықтан да, олардың мінез-құлық жүйесін жарнама еш кедергісіз қалыптастыра алады.

Алайда, барлық жастар әлеуметтік топ ретінде жарнамаға тәуелді емес. Тәуелді болу факторы, отбасы тәрбиесіне, білім алу дәрежесіне, еңбек қызметіндегі тәжірибесіне, жәнәсол уақытқа қарай құндылықтардың қалыптасу жүйесіне байланысты.

Берілген контексте зерттеудің ең қызықты бөлігін әлеуметті-демографиялы топ – оқып жатқан жастар. Олар оқу орнында білім алу барысында әлеуметтік мәртебенің тамырын дамытады, содан тұлғаның бойында әлеуметтік өзін-өзі сәйкестендіру жүзеге асырылып отырады. Индивидтің бойында әлеуметтену мен өзін-өзі сәйкестендіру белгілерінің көмегімен өзін жеке «мен» болмысын табысты қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Белгілі бір әлеуметтік ортаның төменгі шекарасы 17-18 жастағы мектеп бітірген жоғары оқу орнына енді түскен студент жастары әлеуметтанулық зерттеуге алынды, себебі осы жастан бастап физикалық өсу мен еңбек қатынасына араласу басталады. Ал жоғарғы шекараға 22 жастағы жоғары оқу орнын бітіруге дайындалып жүрген және өмірдің келесі кезеңіне дайындалып бастауды жоспарлап жатқан жастар тобы кіреді.

Зерттеу процесіне әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының студенттері қатысты. Қолға алынған әлеуметтанулық талдаулар жастар тобына жарнаманың олардың өмір сүру стиліне, тұтынушы мінез-құлқына әсер ету дәрежесін анықтауға мүмкіндік берді.

Қазіргі қазақстандық қоғам индивидуалды тұтынушылықтың белсенді дамушы алгоритм болып сипатталады. Қоғамның тұтынушы факторы кеңістіктің қол жеткізу мүмкіндігіне байланысты әлеуметтік стратификацияның қалыптасуына алып келеді.

Тұтынушылық жас ұрпақтың рекреативті қызметінің жүзеге асырылуына байланысты дамытылады. Мысал ретінде, отбасымен жай ғана демалыс немесе достарымен уақыт өткізу, қаладағы әртүрлі мейрам іс-шараларын өткізу барысында кез келген іс-әрекетте міндетті түрде жарнама не оның маркетингтік типтерін кездестіруге болады. Осыдан «Сіздің ойыңызша, қазіргі таңда қандай жарнама қажет?» сұрағына респонденттердің көп бөлігі (45%) қалада өткізіліп жатқан мәдени іс-шараларға қатысты жарнама жетіспейді деген, ал 30%-ы жас адамдардың әлеуметтік жарнама қажет екендігін атап өтті, қалған 15%-ы жаңа тауарлар мен қызмет көрсету шаралары бойынша көп жарнама қажеттілігін көрсетті.

Әлеуметтік жарнама маңыздылығын жас респонденттердің аз емес бөлігі қолдауын көрсеткен күннің өзінде, зерттеу бойынша, егер әлеуметтік жарнама сауатты және сапалы жасалмаса, бұл жарнама оларға қызықсыздығын тудырайтындығын жауап берген. Атап өтетін жайт, әлеуметтік жарнаманың көп бөлігі үкімет тарапынан ұйымдастырылып жататындықтан, материалды қаражат жарнаманың осы түріне басқа түрлерімен салыстырғанда аз бөлінеді. Содан, әлеуметтік жарнаманың сапасы біршама төмен болуы мүмкін.

Уақыт өзгеруіне байланысты жарнаманы қабылдау, көру, есту, алу қабілеттері де үнемі өзгеріске ұшырап жатады. Жарнаманың жас ұрпаққа әсер етуші және көмек көрсетуші құралы немесе көмекшісі ретінде медиа ресурстардың орны ерекше қызмет етеді. Мына сұраққа

«Сізге жарнаманы қалай ыңғайлы қабылдау?» респонденттердің 52%-ы әлеуметтік желі мен ғаламтор сайттарынан, 27%-ы отбасы, достар, жақын адамдардың ұсынысымен, 10%-ы қала көшелеріндегі жарияланып тұрған жарнамалар бойынша және 8%-ы теледидардан көрсететін жарнаманы қарау ыңғайлы екендігі жауаптарын қайтарды.

Дамып келе жатқан технологиялар заманында жас тұлғалар көп уақыттарын әлеуметтік желілер мен ғаламтор сайттарында өткізгендіктен тұтынушы мінез-құлықтың терең әрі тез дамуына алғышарт. Әсіресе, жастар жарнама компаниялардың басты клиент бағытталған объектілері болғандықтан, әлеуметтік желілерде жарнаманы визуализациялау және оны танымал топтарда насихаттау өте белсенді жүріп жатқандығын атап өткен маңызды.

Сонымен қатар, әлеуметтанулық зерттеу студент жастар арасында жүргізу барысында, қала мен ауыл аудандарынан шыққандарға сұрақтарды арнап құрастырылған. Осыдан, қала мен ауылдан шыққан студент жастардың жарнамаға қатынасы түрлі критерийлерге ие екенін көруге болады. Мысалы, жарнаманың жас индивидтің бойына құндылықтардың құрылуына тікелей әсер ететініне 45% - қала жастары, 50% - ауыл жастары қолдады. Ал, бүгінгі күннің жарнамаларында батыстан келген тұтынушы құндылықтар мен әрекеттер тобын насихаттайтынын 35% - ауыл жастары, 25% - қала жастары келіскен. Отбасы, денсаулық, адамгершілік, махаббатпен байланысқан жарнамалар саны аздау екендігіне 18% - қала жастары, 9% - ауыл жастары оң бағасын берген.

Осы мәліметтер бойынша, мемлекеттің қай аумағынан шықпасын жас тұлғалар арасында жарнамаға қатысты көзқарастар біршама айырмашылықтар болғанымен, ойлау және қабылдау қабілеттері бойынша ұқсастықтар бар екендігіне көз жеткізе аламыз.

Зерттеу қорытындылары көрсеткендей, респонденттер оқу орнынан алып жатқан әр ай сайын стипендия мен жұмыс істейтіндер арасында айлық алатындар алған қаражатын ата-анасына көмек көрсету немесе оқу ақысын төлеу мақсатында емес, өзінің тұтынатын тауарлары мен қажетті заттарына жарататынын 78%-ы жауап берді. Тек 10%-ы ата-анасына қол ұшын созады, ал қалған 5%-ы сыйлықтар беріп жататындығын атап көрсетті.

Бұл факт, қазіргі қоғамның жастары отбасына, туыскандарына қамқор, көмек көрсету, бір-бірін қолдау сияқты іс-әрекеттердің маңыздылығы жоғалтқандығын көруге болады. Бүгінгі күндері жас ұрпаққа ысырапшылдық, тұтынудың импульсивтілігі, эмоционалды сатып алу қасиеттері тән екендігі айқын. Жарнама компаниялары үшін бұл ақиқат мәлім болғандықтан, жастардың назарын аудару мақсатында, түрлі маркетингтік амалдар мен жолдар, тауарларға әдемі сыртқы қаптамалар жасап, қосымша сыйлықтар таратып, тіпті жас қоғам ішінде танымал жұлдыздарды да шақырады. Соның нәтижесінде, олардың бойында белгілі бір тауарды алу процесінде парасатты ойлау қабілеттерінің әлсіз болғандығын айқындайды.

Жоғары атап өткендей, заманауи маркетингтік фирмалар жас ортаның қызығушылығын таныту үшін түрлі танымал тұлғаларды тартады. Әсіресе, осындай тәжірибе көп жарнамалық акцияларды жасау барысында тиімді әлі ыңғайлы етіп жүзеге асырылып отырады. «Сіз жарнамалық акцияға немесе байқауға, егер сізге ұнайтын танымал жұлдызды шақырса, қатысуға дайын боласыз ба?» мәлімдемеге сұранушылардың 44%-ы оң жауап, 35%-мүмкін, 21%-нақты емес жауаптарын қалдырды. Әрине, барлық белгілі тұлғаларды бір қатарға жатқыза алмаймыз, бірақ та қазір жұлдыздар да материалды құндылыққа тәуелді болғандықтан, қарапайым жастарды алдау және алаяқтық жасау әрекеттерін бақылауға болады.

Көріп отырғанымыздай, жарнама әсерінен тұтынушы мінез-құлықтың жас ортаға тығызәсер ететіндігін, және олардың іс-әрекеттеріне қоса, кейде жағымды баға беру қиынға соғады. Осы уақыттың атақты тенденцияларының бірі «трендті қуалау немесе үнемі өзекті болу». Әлеуметтік ортада бұл ұғымдарды бүгінгі күндерде жиі естіп отырамыз. Жас ұрпақ өзекті не трендті болу мақсаттарын өздері електейтін танымал адамдардан көреді. Бұдан, олар сияқты киініп, жүріс-түрістерін електеп, олардың қолданатын брендтерін алып уақытын да, қаражатын да құртады. Жұлдыздар жас индивидтер тарапынан осы іс-әрекет бағдарын байқағандықтан, өздеріне пайда алу мақсатында қолданады.

Респонденттердің 35%-ы трендті қуаламайтындығын, 30%-ы жағдайға байланысты, 22%-ы кейде ұнайтындықтан, 10%-ы мүлдем теріс жауап қайтарды. Атап өтетін жайт, респонденттер оқу орнында оқып жүрген ересек адамдар болғандықтан, өзектіліктің артықшылықтары мен кемшіліктері жайлы жалпы ақиқатқа ие. Алайда, бұл проблемаға негізінен жастау ұрпақ арасында, яғни мектеп жасындағы индивидтер өте қатты бейім деп айтуға болады. Себебі, олар ата-ана бақылаусыз, кейде шындық пен өтіріктің айырмашылығын білмейді. Не дегенмен, студент жастар арасында бұл тенденция аздау болсада, маңызды рөлін ойнап тұрмағанын көруге болады.

«Сіз жарнамаға сенесіз бе?» сұрағына жастардың 68%-ы - жартылай, 29% - мүлдем сенбейді, 3% - толығымен сенеді деп жауап қатты. Жарнамалық коммуникацияның басты міндеті ықтимал тұтынушыға насихаттайтын жарнаманың белгілі бір тауардың маңыздылығын, қажеттілігін көрсету үшін сатып алуға ынталандыру. Сол жарнамаға қарым-қатынасы ақпаратты қабылдануына, түсінуіне байланысты екендігі сөзсіз. Тұтынушының ақпаратты өңдеу - ол алу, түсіндіру, ой

жадында ақпаратты сақтау және жарнамалық қозу, ынталандыру, еске алу процесі болып табылады.

Заманауи жастар жарнамаға жақсы ниетпен қарайды деп айтуға болады, дегенмен барлығы толығымен сене бермейді. Күнделікті өмірде көріп және қабылдап отыратын жарнаманың көптеген санын жастардың бойында тұтынушылық мінез-құлықтың белсенді дамуына басты қоздырғышы.

Жарнама біздің өміріміздің жартысы болды. Күнде біз мыңдаған жарнамалық видеобейнелерді көреміз, оларды қала көшелерінің кез келген жерінде көреміз және назар аударамыз. Ол басты мақсатына қол жеткізеді: тұтынушыға тауарды алуға ұмтылуын жасайды. Жарнама адамдарды тауарды, заттарды сатып алуға, қызмет алуға күннен күнге артып жүзеге асырып отырады. Ол біздің бойымызда адамгершілік гуманисті құндылықтарды емес, тұтынушы құндылықтардың қалыптасуына негіз болады. Біз көп жағдайда жарнамаға тым үлкен назарын аударып, оған біртіндеп тәуелді бола бастаймыз. Жарнама өңдеушілер тауарды сатып алу әрекетін қозғауға итермелейді. Олар жарнаманы қызықты, визуалды көрікті, танымал адамдарды шақыру барысында біз үшін, бізге жағу үшін, барлық үшін қолжетімді етіп жасайды. Кейде, жарнама өнімдер таңдауда зор көмек көрсетуші құрал да бола алады.

Заманауи жастардың негізгі құндылықтарын зерттеу барысында, Е.М. Танасиенкобасты назар аударатын бағдарды мыналар деп қарастырған:

- құндылықтар жүйесі, перспективалы өмірлік позицияларды, жеке танымдықстратегияны, кәсіби және әлеуметтік қызметтерді жоспарлап құрастыра білу;
- даму мәдениеті, мәдени білім алуды тереңдей дамыту, өмірдің әлеуметтік жақтарын ашу, өзіне-өзі жауап бері сезімін қалыптастыру;
- құндылық интегративтілікті орнату, қызмет орнату түрінде сенімді, тұрақты өзара әрекеттер тобын тұрақтандыру [1, 15 б.].

Жас ұрпақ үшін жарнама институты құндылықтарды сәйкестендіру және орнатуда белгілі бір орына алатыны сөзсіз. Жарнаманың көмегімен жастар қоғаммен, қоғам талабымен қарым-қатынас жасауды, өзара байланыс пен әрекеттесу қадамдарын орнатуға мүмкіндік береді. Ол жас адамдарға өздерін біршама отбасы әсері мен тәуелділігінен көп уақытқа болмаса да құтылуға, өздеріне бостандық сезімін сезінуіне жақсы құтқарушы рөлін атқара алады. Бірақ, кейде жас тұлғалар жарнаманың оң және теріс жақтарын білмей, жарнамаға тәуелді болып, жаңадан кірген әлеуметтік ортаға еліктеу іс-әрекеттерін жүргізеді. Бұл біріншіден, жас индивидтің жеке ойлау қабілетіне кедергі жасап, кейді тіпті мүлдем анализдеу, синтездеу қасиеттерінен айырып тастайтыны да болады. Жарнаманың теріс әсері, жастардың өзін-өзі дамыту, қалыптастыру, өзін-өзімен жұмыс істеу, әлеуметтену қабілеттерін тоқтатады.

Жарнаманың басты интеграциялық әлеуеті тұтынушы топтарды бір әлеуметтік ортаға тек бастарын қосу емес, сонымен қоса құндылық бағдарларын қалыптастыру және мінез- құлыққа тән бір модель тобын құру.

Бүгінгі таңда жарнаманы - толық әлеуметтік институт, социумда белгілі бір функцияны атқаратын, индивидтің, әсіресе, оның ішінде жастардың мінез-құлқына, дәстүрілеріне, нормаларға, таңдаулар жасауға әсер етеін құндылықтардың орнатуына осы фактты әлеуметтанушылар, мәдениеттанушылар, психологтар толығымен келіседі.

Жарнама институты үнемі коммуникативті технологияларды жетілдіріп отырады. Ол әлеуметтік практикаға әсерін тигізіп, тұтынушы мінез-құлықтың жекем одлін жаауда тұлғалық және әлеуметтік көзқарастың қалыптасу процесін ұйымдастырып, бұл мүмкіндікті индивидке, топқа, социумға береді. Жарнама жас ұрпаққа арналған тартымды мінез- құлықтың моделін орнатып, өздеріне ыңғайлы әрі оңай қабылдайтын дайын үлгілер мен прототипті жасатады. Маңызды әрекет әлеуетін визуалды жарнама орын алады. Объектте субъекттің қарым-қатынас үлгісі мен тұтынушыларды жоспарлы идентификацияға алып келеді, осыдан иммитациялық идентификация пайда болады, соның әрекетінен жас адамдар жарнамадағы көрсетіп жататын кейіпкер үлгілерін шынайы өмірде көшіріп отырады.

Жарнаманың әсері әр тұлғаға әртүрлі қатынасын көрсетеді. Кейбір жастар жарнама әффектісін алдын-алып, тәуелді болудан толығымен бас тартады.

Келесі зерттеуде, заманауи жас ұрпақтың жарнамаға қарым-қатынасын талдау барысында, жарнамадан практикалық пайданы 79%-ы мойындаса, қалған респонденттердің 39%-ы солармен қатар 66%-ы респонденттердің жалпы санынан жарнаманың қоғамға қауіп бар екендігінен бас тартпайды, яғни:

- белгілі бір тұтынушы тауарларды сатып орнатады (39%);
- өтірік құндылықтарды таратады (20%);

- бай мен кедей арасында айырмашылықтарды анық көрсетеді (10%).

Айта өтетін жайт, жас ұрпақ жарнаманың тарапынан тұтынушы қажеттіліктерді қалыптастыруда қатты қысым көрсетінін сезініп отырады, бірақ сонымен қатар, оның әлеуметтік маңыздылығын да түсінеді.

Жарнаманың жастардың қоғамда әлеуметтенуіне әсер ететін фактор ретінде қарастырсақ өзін-өзі ұйымдастыру теорияның позициясынан, жаңа әлеуметтік құндылықтарды қабылдау жағынан тәртіпсіздік, жүйесіздік әлеуметтену процесі кезінде болатынын байқауға болады.

Ата-ана ұрпақты зерттейтін болсақ, олар кезінде моральды құндылықтар мен идеология мүлдем басқа болған, яғни қоғам қандай болса, қоғам артынан қалма, өзінді ерекше етіп көрсетпе, ол бұрыс іс-әрекет ретінде тәрбиелеген. Олар әрине, бұл принципке сенген және одан басқа ешқандай мораль жоқ деп ойлаған. Бүгінгі күннің жастары мүлдем өз ата-ана болған жастар ұрпағынан толығымен ерекшеленеді. Қазіргі жас тұлғалар керісінше, қоғамнан бөлініп, өздерін жеке тұлғалық қасиеттерін дамытып, көзқарастары мен ішіндегі ойларын қорықпай толығымен айтып бөлісе алады. Осы жолда жүріп жатқан және таңдаған жас ұрпақтың ерекшелігін, қызығушылығын, қорқынышы жоқ екендігін көруге болады. Дегенмен, кей жағдайларда осындай мінез-құлық жағымсыз әрекеттердің, девиантты мінез-құлықтың, деструктивті мінездің қалыптасып дамуына және негізгі мәселеге айналуы мүмкін.

Заманауи жастардың әлеуметтенуінің басты критеріі - индивидуалдылықты көрсету, өзіне-өзі сенімді болуының нәтижесінде индивидтің өзі жеке таңдау жасай алуы таңдау траекторияның дамуына себеп болады. Негізінде, заманауи жас ұрпаққа индивидуалдылық, сенімділік, мақсатты, жауапты болу, таңдау алу қасиеттері тән болғанымен, бұл қасиеттер тұтынушы мінез-құлықтың шектеулерінде орналасқан. Осылай, таңдау бостандық әрекеті, белгілі бір затты немесе тауарды сатып алу кезінде көрінеді де, сенімділік бейберекетпен, ал индивидуалдылық - жас тұлғаның қоршап отырған кеңістігінде қымбаттау жарнамаланатын брендтердің болуымен алмастырылады.

Смелзер айтып кеткендей, құндылықтарға негіздеме қажет, бірақ олар өздері де негіздеме қызметін атқара алады [2, 37 б.]

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Информационно-аналитический бюллетень института социологии российской академии наук. – М. : Институт социологии РАН, 2008. – 72 с.
2. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер. – М. : Феникс, 1994. – 67 с.

ТҰТЫНУ ҚОҒАМЫ ӘЛЕУМЕТТІК ТӘУЕКЕЛДЕР КӨЗІ РЕТІНДЕ

*Әлеуметтану мамандығының 1 курс магистранты, Бердіхан Г.М.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Кілт сөздер: тұтыну қоғамы, тәуекел, мәдени құндылық, еліктеу, экономика, әлеуметтік теңсіздік, мәдени гомогенизация, постмодернизм, асоциалды мінез-құлық, БАҚ.

Тұтыну ұғымын экономисттер «пайдалылық» тұрғысынан қарастырады: олар тұтыну мақсатында белгілі бір игілікті қалау, яғни оның пайдалылығын жою туралы айтады. Тұтыну осылайша қолда бар тауарлармен анықталады және нарықта ұсынылатын әртүрлі өнімдерге байланысты преференциялар жасалады: барлығының негізі - тиімді сұраныс. Психологтар үшін тұтыну «мотивациямен» байланысты, бұл теория біршама күрделірек, ол «объектіге бағытталған» адамды емес, «инстинктке бағытталған» адамды білдіреді. Соңында келе жатқан әлеуметтанушылар мен психосоциологтар үшін «әлеуметтік-мәдени» ұғым бар. Олар жеке адамның қажеттіліктері бар және табиғатынан оларды қанағаттандыруға ұмтылуының антропологиялық постулатына да, тұтынушының саналы және не қалайтынын білетін еркін тіршілік иесі екендігіне де күмән келтірмейді (әлеуметтанушылар «терең мотивтерге» сенбейді), бірақ осы идеалистік постулат негізінде олар қажеттіліктердің «әлеуметтік динамикасы» бар деп есептейді. Олар тұтастай қоғаммен немесе тарихпен байланысы бар топ контекстінен немесе үлкенірек «мәдени үлгілерден» алынған сәйкестік пен бәсекелестік үлгісіне («Keep up with the Joneses») сілтеме жасайды [1].

Тұтынушылық - бұл тауарлар мен қызметтерді шамадан тыс алудың шексіз циклімен қатар жүретін социологиялық және экономикалық түсінік. Тұтыну адам қажеттіліктерінен асып түседі. Тұтынушылықтың негізгі артықшылықтарының бірі оның экономикалық өсуге маңызды әсері болып табылады. Қазіргі уақытта халықтың табысы өсіп, өмір сүру деңгейі көтерілген сайын сатып алу қабілеті артып келеді. Адамдар тауарларға неғұрлым көп ақша жұмсаса, соғұрлым бұл тауарлар өндіріледі, жұмысбастылық деңгейі артады, демек, экономика өседі. Бұл процесс баспанасыздықты азайтады және мұқтаждарды тамақпен және жұмыспен қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, тұтынушылық шығармашылықты ынталандырады. Біз бәсекеге қабілетті әлемде өмір сүріп жатқандықтан, жеке адамдар мен ұйымдар енді басқаларда әлі жоқ инновациялық өнімдерді ұсынуға міндетті. Басқа бизнес бәсекелестерінен әрқашан жақсы болуға ұмтылу бұл ұйымдарды қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыратын жақсырақ өнімдер жасауға итермелейді.

Тұтыну қоғамы – экономикасы мен мәдениеті тауарлар мен қызметтерді үнемі өсіп келе жатқан мөлшерде сатып алуға бағытталған қоғам. Тұтыну қоғамында тауарлар мен қызметтерді өндіру мен тұтыну экономикалық өсу мен әлеуметтік прогрестің негізгі қозғаушы күші болып табылады. Тұтынушылық көбіне қажетсіз немесе тіпті пайдасыз болуы мүмкін өнімдер мен қызметтерге қажеттілікті тудыратын жарнамадан туындайды. Тұтыну қоғамында адамдар экономиканың өсуін сақтау үшін тауарлар мен қызметтерге ақша жұмсауға ынталандырылады.

Тұтынушылық экономикалық өсуді арттыруы мүмкін болғанымен, оның қоршаған ортаның нашарлауы, әлеуметтік теңсіздік және жеке қарыз сияқты жағымсыз салдары болуы мүмкін. Тұтынушылықты сынаушылар оның қоршаған ортаға тигізетін әсерін немесе ұзақ мерзімді құндылығын ескере отырып, адамдар өнімдерді сатып алып, лақтырып жіберетін қоқыс мәдениетін ынталандырады деп санайды.

Тұтынудың кейбір балама тәсілдеріне тұтынуды азайтуға және аз мүлікпен өмір сүруге баса назар аударатын минималистік өмір салты және экологиялық жауапты таңдау мен қалдықтарды азайтуға бағытталған тұрақты өмір салты жатады.

Тұтынушы қоғамының мәнін түсіну үшін екі маңызды тармақты көру керек: біріншіден, тұтыну қоғамдық қатынастарда басым рөл атқара бастайды, бұл осы қатынастардың өзгеруіне әкеледі. Екіншіден, тұтынудың басым түсінігі экономикалық емес, әлеуметтік және мәдени көзқарас болып табылады. Басқаша айтқанда, тұтыну қоғамы, «қоғам сияқты» айырмашылығы, тұтынуды экономикалық саладан тыс, тұтынудан тыс жеке адамның қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін материалдық, утилитарлық процесс ретінде - әлеуметтік-мәдени саламен сәйкестендіреді.

«Тұтыну» түсінігіне келсек, жоғарыда атап өткеніміздей, оны тек экономикалық емес, әлеуметтік және мәдени түсіндірмелерде де қарастырған жөн. Неғұрлым жалпы түрде тұтынуды Ф.Котлердің (Котлер 1994) сатып алу мінез-құлқының үлгілеріне сілтеме жасау арқылы әлеуметтік және мәдени негіздер тұрғысынан көруге болады. Ол тұтынушылардың мінез-құлқына мәдени деңгей факторлары үлкен әсер ететінін көрсетеді: мәдениет, субмәдениет және сатып алушының әлеуметтік жағдайы. Мәдениет - адамның қажеттіліктері мен мінез-құлқын анықтайтын негізгі себеп. Кез келген мәдениет кішірек құрамдас бөліктерді немесе субмәдениеттерді қамтиды, олар өз мүшелеріне өз түрімен нақтырақ анықтауға және байланысуға мүмкіндік береді. Әрбір дерлік қоғамда әртүрлі әлеуметтік топтар бар, олар қоғам ішіндегі салыстырмалы түрде тұрақты топтар, иерархиялық тәртіпте орналасқан және олардың мүшелерінің ұқсас құндылықтарда, мүдделерде және мінез-құлықта болуымен сипатталады.

Қазіргі қоғамды тәуекел қоғамы деп атайды, ал әлеуметтік-гуманитарлық білім бұл ұғымды У.Бек зерттеулерімен байланыстырады. Тәуекел - әлеуметтік құбылыс ретінде постиндустриалды әлемнің қайшылықтарымен және ең алдымен техникалық, экономикалық және экологиялық сипаттағы қауіптермен байланыстырылады. Тұтынушы қоғамына қатысты бұл терминді қолдану өте орынды, өйткені ондағы көптеген әлеуметтік процестер тәуекел тудыратын белгілерді қамтиды. Тәуекел қоғамы оның өзі тәуекелдерді шексіз мөлшерде шығаруымен сипатталады. Шамадан тыс тұтыну (немесе тұтынушылық) тұтынушылық қоғамның негізгі қасиеттерінің бірі ретінде әрекет ете отырып, қоғам өмірінің экономикалық саласынан мәдени-адамгершілікке дейінгі барлық салаларын сипаттайды. Қоғам дамуының қазіргі кезеңіндегі іргелі тәуекелдердің бірі – жалпы тұтынушылық пандемия, оның қауіп-қатеріне қарсы тұру өте қиын. Тұтыну қоғамы нақты анықталған қажеттіліктер мен тілектер жүйесі, сондай-ақ мақсаттарға жетудің бірдей құралдары бар «дараланған» тұлғаларды қалыптастырады, осылайша өзіндік манипулятор ретінде әрекет етеді. Жеке тұлғаны шектеусіз тұтынуға бағытталған белгілі бір көзқарастарды тану арқылы тұтынушылық қоғам бір жағынан «бір өлшемді тұлғаның» пайда болуына жағдай жасайды. Екінші

жағынан, қоғамның өзі даралық пен сан алуандықтан ада, бет-бейнесі жоқ құрылымға айналып барады [2].

Тұтыну қоғамымен байланысты бірнеше тәуекелдер бар, соның ішінде:

Қоршаған ортаның нашарлауы: Тұтынушы қоғамындағы тауарлар мен қызметтерді өндіру және тұтыну ластану, ормандарды кесу және табиғи ресурстардың сарқылуы сияқты қоршаған ортаға теріс әсер етуі мүмкін.

Әлеуметтік теңсіздік. Тұтынушы қоғамда тұтыну қабілеті көбінесе әлеуметтік мәртебе мен байлыққа байланысты болады, бұл бұрыннан бар теңсіздіктерді күшейтіп, жаңасын тудыруы мүмкін.

Жеке қарыз: Тұтынушы қоғамындағы тұтынушылар жеке қарызға және қаржылық күйзелістерге әкелетін, олар көтере алмайтын өнімдер мен қызметтерді сатып алуға ынталандырылуы мүмкін.

Бір рет қолданылатын мәдениет: Тұтыну қоғамында өнімдер жиі ескіреді немесе тез ауыстыруды қажет етеді, бұл ресурстар босқа кететін және қоршаған ортаға зияны артқан бір реттік мәдениетке әкеледі.

Денсаулыққа қауіп төндіреді: Тұтынушы қоғамында сатылатын кейбір өнімдер мен қызметтер денсаулыққа зиянды әсер етуі мүмкін, мысалы, зиянды тағамдар немесе зиянды химиялық заттар бар өнімдер.

Мәдени гомогенизация: Тұтынушы қоғамның жаһандық сипаты ұқсас өнімдер мен брендтер әртүрлі аймақтар мен елдерде үстемдік ететін мәдени гомогенизацияға әкелуі мүмкін.

Бұл тәуекелдерді мойындау және экономикалық өсуді экологиялық және әлеуметтік жауапкершілікпен үйлестіретін неғұрлым тұрақты және әділ қоғамға ұмтылу маңызды.

«...тұтынудың шегі жоқ. Егер бұл аңғалдықпен есептелетін нәрсе болса - сіңіру, тауарды жеу болса, онда ерте ме, кеш пе, тойып қалу басталады... Алайда, бұлай емес екенін білеміз: адамдар барған сайын көбірек тұтынғысы келеді. Бұл өсіп келе жатқан тұтынушылық кейбір психологиялық өлімге байланысты емес және тек беделге деген сұраныс емес. Тұтыну соншалықты бұзылмайды, өйткені ол белгілі бір шектен асып, қажеттіліктерді қанағаттандырумен немесе шындық принципімен ешқандай байланысы жоқ толық идеалистік тәжірибе ... Оған динамика беретін жоба әрқашан көңілін қалдырады. Белгіде делдалдықсыз тіршілік етуді ала отырып, ол өзінің динамикасын барған сайын жаңа тұтыну заттарын/белгілерін шексіз және жүйелі иеленуге ауыстырады» [3].

Тұтынушы қоғамы жеке адамдарға, қауымдастықтарға және қоршаған ортаға теріс әсер ететін әлеуметтік тәуекелдерді тудыруы мүмкін. Ең алдымен, қоғамда табысты және материалды қамтамасыз етілген адамдар сияқты болу, сол адамдардың істеп жатқанын жасау, сатып алған заттарын сатып алу сияқты жалпыға бірдеу еліктеу кеңістігі жасалады. Бұл жеке тұлғаның дамуы мен оның шығармашылығына қауіп төндіреді, Себебі, материалдық байлыққа деген ынта рухани байлықтың төмендеуіне жол ашады. Өзін-өзі жүзеге асыру еркіндігіне келетін болсақ, адам өзінің қажеттіліктерін қанағаттандыра отырып бастан кешірген эмоциялары, қанағаттану сезімі ләззәт қажеттіліктерін қалыптастырады. Осылайша, адам мәңгілік ләззәт күйінде болады, өйткені заттарға, әсіресе сәнді заттарға деген қызығу ешқашан бітпейді. Тұтынушылық дүниетаным үстемдік ететін қоғамда ләззәт принципі негізгі ағымға айналып барады.

Мұның барлығына тауарлар мен қызметтер нарығындағы ойыншылардың барлық түрлері үшін осы алмастыруды жүзеге асыратын бұқаралық ақпарат құралдарының қызметі ықпал етеді. Тұтыну қоғамы симуляциялық қоғам ретінде осы мәселені аша алады. Тұтыну қоғамы ұғымын модельдеу қоғамы ретінде алғаш рет француз әлеуметтанушысы Жан Бодрийар өзінің «Симулякра және симуляция» кітабында енгізді. Бодрийардың пікірінше, тұтынушылық қоғамда адамдар тек тауарларды ғана емес, сонымен қатар белгілі бір өмір салтын және бұқаралық ақпарат құралдары мен нарық көтеретін құндылықтар жиынтығын сатып алады. Бодрийардың тұтынушылық қоғам концепциясы симулятордың шексіз күші идеясының өзіндік қорытындысы болып табылады. «Тұтыну қоғамы» түсінігінің өзін Бодрийар, мысалы, Э.Фромм мен Г.Маркузенің арқасында қалыптасқан талдау дәстүріне сәйкес, бұқаралық ақпарат құралдарының арқасында қалыптасқан «жалған қажеттіліктер» үстемдік ететін қоғам ретінде тұжырымдаған [4].

Модельдеу қоғамында шындық симуляциядан ерекшеленбейді, өйткені адамдар нақты тәжірибенің өзіне емес, шындықтың кескіндері мен көріністеріне көбірек назар аударады. Бодрийар тұтынушылық қоғамда өнімдер мен өмір салтының бейнелері мен өкілдіктері өнімнің өзінен гөрі маңыздырақ болатынын айтты. Бұл шындық пен модельдеу арасындағы шекара бұлыңғыр болатын гиперреальділік сезімін тудырады.

Сондай-ақ Бодрияр тұтыну қоғамы белгілерді үнемі өндірумен және тұтынумен сипатталады деп дәлелдеді. Жарнама және медиа кескіндер көбінесе қол жетімсіз өнімдер мен өмір салтына деген қажеттілікті тудырады, бұл тұтыну мен тілек цикліне әкеледі.

Тұтастай алғанда, тұтыну қоғамы модельдеу қоғамы ретінде адамдар нақты тәжірибенің өзінен гөрі шындықтың кескіндері мен бейнелеріне көбірек назар аударады деп болжайды. Бұл шындықтан алыстау және ажырау сезіміне әкелуі мүмкін, өйткені адамдар шындықтың өзіне емес, шындықты модельдеуге көбірек көңіл бөледі.

Тұтыну қоғамы сонымен қатар тұтынуға үйрену, тұтынуға әлеуметтік жаттықтыру қоғамы, яғни жаңа өндіргіш күштердің пайда болуына және жоғары өнімділікпен экономикалық жүйенің монополистік қайта құрылуына байланысты пайда болған әлеуметтенудің жаңа және ерекше тәсілі. Ләззат тұтынудың принципі мен мақсаты емес екеніне ең жақсы дәлелдердің бірі - соңғысының ендігі уақытта міндетті және құқық немесе ләззат ретінде емес, азаматтық борышы ретінде бекітілуі... Тұтынушы үшін, қазіргі азамат үшін жаңа этикада еңбек пен өндіріске дәстүрлі мәжбүрлеудің баламасы болып табылатын бақыт пен ләззатқа деген бұл мәжбүрлеуден арылу мәселесі жоқ. Қазіргі адам өз өмірін өндірістегі еңбекке азырақ жұмсайды, ал көбірек энергиясын өндіріске және өзінің қажеттіліктері мен әл-ауқатын үздіксіз жаңартуға жұмсайды. Ол өзінің барлық мүмкіндіктерін, тұтынушылық қабілетін мобилизациялау туралы үнемі ойлануы қажет. Әйтпесе, ол қолында бар нәрсеге қанағаттанып, асоциалды өмір сүру қаупі бар [5].

Қоғамның тұтыну үлгілерімен байланысты әлеуметтік тәуекелдер жеке адамдар, қауымдастық және қоршаған орта үшін әртүрлі жағымсыз салдарларға әкелуі мүмкін. Осы тәуекелдердің әсерін азайту үшін келесі қадамдарды орындауға болады:

Ақпаратты арттыру: тұтыну үлгілерімен байланысты әлеуметтік тәуекелдер туралы қоғамда білім қалыптастыру. Бұл адам құқықтарына, қоршаған ортаға және әлеуметтік әділеттілікке әсер етеді.

Саналы таңдау жасау: тұтыну таңдауыңыздың қоршаған ортаға және қоғамға әсері туралы ойлану. Тұрақты, этикалық және жергілікті түрде өндірілген өнімдерді сатып алуды қарастыру. Қоршаған ортаға зиян келтірмейтін және еңбекті қанауға қатысы жоқ өнімдерді таңдау.

Қалдықтарды азайту: тұтыну үлгілері нәтижесінде пайда болатын қалдықтар қоршаған ортаның нашарлауына және әлеуметтік теңсіздікке ықпал етеді. Қалдықтарды азайту үшін қайта пайдалануға болатын немесе қайта өңделетін материалдардан жасалған өнімдерді сатып алуды қарастыру.

Әділ сауданы қолдау: жұмысшыларға әділ жалақы беретін және тұрақты жұмыс тәжірибесін қамтамасыз ететін әділ сауда өнімдерін қолдау. Бұл әлеуметтік және экологиялық жауапкершілікке басымдық беретін кәсіпорындар мен ұйымдарды қолдауды қамтиды.

Өзгерістерге қарсы тұру: әлеуметтік әділеттілік, адам құқықтары мен экологиялық тұрақтылықты ойлайтындармен күш біріктіру. Қоғамның тұтыну үлгілеріндегі оң өзгерістерге ықпал ететін науқандар мен үгіт-насихат жұмыстарына қатысу.

Осы қадамдарды қолдану арқылы қоғамдағы тұтыну үлгілерімен байланысты әлеуметтік тәуекелдердің теріс әсерін азайту мүмкіндігі жоғары болады.

Қорытындылай келе, бүгінгі таңда кез келген қоғамның болашағы тұтынуға емес, жасампаздық пен дамуға байланысты екенін түсіну маңызды, мұнда ақша мен материалдық құндылықтар екінші орында тұрады және әрбір адамның таланты бүкіл қоғамның игілігі үшін жүзеге асады. Бұл мақалада тұтыну қоғамы түсінігіне әр-түрлі салалар бойынша анықтамалар берілді. Сонымен қатар, тұтынушылық қоғамның негізгі әлеуметтік тәуекелдеріне сипаттама жасалды. Әлеуметтік қатынастарға байланысты бірдей маңызды проблемалар, тұтынушылық пандемия және тұтынушылықтың мәдени құндылық пен қоғамға әсері көрсетілді. Осы мәселелердің кейбірі тұтынудың адамдар әлеуметтік қарым-қатынастарды растау және әлеуметтік байланыстарды нығайту үшін жиі қолданатын әртүрлі өзара әрекеттесу рәсімдерімен қалай қиылысатынына қатысты. Мұның барлығына тауарлар мен қызметтер нарығындағы ойыншылардың барлық түрлері үшін осы алмастыруды жүзеге асыратын бұқаралық ақпарат құралдарының қызметі ықпал етеді. Мұндай жағдайда шынайы мәдениетті симуляциядан ажырату қиын, ең бастысы таңылған тенденциядан қалып қоймау және бұл үрдістің шынымен таңылып жатқанын барлық тұтынушылар түсінеді, бұл қалыптасқан клишеленген сананың салдары.

Тұтынушылық қоғамның себептерін түсіну арқылы қоғамдағы тұтыну үлгілерімен байланысты әлеуметтік тәуекелдердің теріс әсерін азайту өте маңызды. Бұл тәуекелдерді мойындау және экономикалық өсуді экологиялық және әлеуметтік жауапкершілікпен үйлестіретін неғұрлым тұрақты және әділ қоғамға ұмтылу маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бодрийяр Ж.: Общество потребления: его мифы и структуры. М, 2006. – 17 с.
2. Калабекова С.В. — Риски общества потребления // Политика и Общество. – 2018. – № 6.С. 58 - 63. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=26301 , қаралған күні 03.03.2023
3. Бодрийяр Ж. Система вещей. [Электронды ресурс]. URL: http://royallib.com/read/bodriyyar_gan/sistema_veshchey.html#0 , қаралған күні: 15. 03. 2023).
4. Бодрийяр Ж.: Симулякры и симуляция. М., 2015. – 30 с.
5. Бодрийяр Ж.: Общество потребления: его мифы и структуры. М, 2006. – 109-110 с.

СЕНІМ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТІ

6D03101-Әлеуметтану мамандығы, 2-курс докторанты М.М.Дабылтаева
Ғылыми жетекші: ҚСЗИ саяси зерттеулер бөлімінің басшысы, PhD, Е.Б.Тоқтаров
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Бұл мақалада сенім мәселесінің әлеуметтік мәнін анықтау барысында, сенім феноменінің ғылыми зерттелуін талдау, әлеуметтік қызметін анықтау барысында сенім ұғымының құндылығын анықтау. Сенім ұғымына ғылыми анықтама бере отырып, әлеуметтік қызметін жүйелеу.

Кілт сөздер: Сенім феномені, институционалды сенім, әлеуметтік капитал.

Қазіргі қоғам бірқатар әлеуметтік өзгерістер салдарынан белсенді трансформация кезеңінде. Қоғамдағы әлеуметтік жағдайдың тұрақсыздығы, әлеуметтік қауіпсіздік мәселелері, қоғамдық өмірдегі сан алуан мәдени –идеологиялық ықпалдар сияқты әлеуметтік процесстер қоғамдық сананың өзгеріске ұшырауына алып келіп отыр. Осы тұрғыда қоғамдағы әлеуметтік институттар мен оларға қарым-қатынас тұрғысында сенім мәселесі туындайды. Қандай да бір қарым-қатынас белгілі бір сенімге негізделіп жүзеге асырылады. Сондықтанда әлемдегі және еліміздегі әлеуметтік өзгерістер кезеңіндегі қоғамдағы сенім мәселесі бүгінде өзекті болып отыр.

Сенім мәселесі ғылымда пәнаралық ұғым, сондықтанда сенім ұғымының әлеуметтік мәнін анықтау өзекті болып отыр. Ғылымда сенімнің негізгі үш түрін қарастырады. Олар: институционалды, тұлғаралық және жалпы (жалпылама) сенім. Жалпы сенім дегеніміз- бір қауымдастық арасындағы адамдардың қарым-қатынасы, мысалы: отбасында, жұмысында т.б қауымдастықтар. Тұлғаралық сенім- байланыстың бір түрі болып табылатын, бір немесе бірнеше адамның белсенді қарым-қатынасы. Институционалды сенім- институттардың тұлғаға билік жүргізу арқылы, «азамат-институт» қарым-қатынасы форматында көрініс табатын сенім түрі.

Ян Фузенің теориясына сүйенсек, сенім ол әлеуметтік феномен, атап айтқанда «ұжымдық қарым-қатынастың индикаторы» деп қарастырады. Осылайша қандай да бір қарым-қатынаста бір-бірінен күтілетін әрекетті орындауға тырысатын екі субъект болады. Бұл дегеніміз, әлеуметтік институт пен азаматтар арасында ортақ мақсатқа жету үшін қандай да бір ұжымдық қарым-қатынастың орын алуы дәлел болып табылады [4].

Ұжым, қауымдастық арқылы қоғам құрылады, қоғамдағы әлеуметтік-мәдени және экономикалық құндылық бағдарлар негізінде топтық ерекшеліктер мен қажеттіліктер қалыптасады. Осы қажеттіліктерді жүзеге асыру үшін қарым- қатынас каналдары арқылы әлеуметтік институттармен байланыс орын алады, қалыптасады. Әлеуметтік институттар қоғамдық қажеттілікті қанағаттандыратын механизмдерді жүзеге асыратын құрылым. Ал сенім- әлеуметтік институттар мен процесстердің қызмет етіп, шешім қабылдау үшін басты құрал болып табылады.

Институционалды сенімнің деңгейі бірнеше қоғамдық факторларға байланысты. Олар: мәдениет, институционалды орта, экономикалық және әлеуметтік орта, мемлекеттік билік органдары қызметінің нәтижелігі мен тиімділігі.

Сенім мәселесін зерттеудің қазіргі заманғы жалпы әлеуметтік тәсілдерінің ішінде бірнеше негізгі бағыттарды бөліп көрсетуге болады. Э. Эриксон - балалық шақта қалыптасатын және әлеуметтену процесінде дамиды деп туралы танымдық идеялардың жиынтығы ретінде негізгі сенім туралы жазды; Г. Гарфинкель - этнометодологиялық зерттеулерде сенімді феномен ретінде қарап, "ашу керек" керек фактор ретінде анықтады; П. Бурдьё- сенімді жергілікті тәртіпті сақтауға

бағытталған прагматикалық мінез-құлықтың элементі деп санады; Э. Гидденс сенімді анықтау үшін қазіргі заманғы қауіп-қатер қоғамында қажет болатын қоршаған ортаның болжамды моделін құрайтын "қорғаныс коконы" метафорасын ұсынды [2].

Әлеуметтануда сенімнің әлеуметтік аспектілері жиі зерттеледі. Осы тақырыпқа арналған әдеби шолуда сенім көбінесе "әлеуметтік капитал" құралы ретінде және оның құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Бұл категорияны ғылымға Л.Дж. Ханифан 1916 жылы енгізді, кейінірек бұл тұжырымдаманы Э.Банфилд пен Дж. Джэкобс, содан кейін бұл тақырыпты Р.Патнэм қайта жандандырды. "Әлеуметтік капитал" теориясына Дж. Коулман ұтымды таңдау теориясында үлкен назар аударды. А. Селигмен, Б. Мицтрал және Н.Лумана үшін қазіргі қоғамның рөлдік күрделенуі артып жатқан жағдайда сенімді тұрақтылыққа үміт факторы ретінде қарастыру тән болды. Сонымен қатар әлеуметтік капитал тақырыбында кешенді зерттеулерді жан-жақты зерттеуді кеңестік авторлар да жүргізді. Оларға В.Степаненко, О. Яницкий, Т. Барчунова және Ф. Карасев.[]

Жоғарыда келтірілген анықтамаларды талдай келе, мынадай қорытынды жасауға болады. Әлеуметтік капитал ол тұлғаның өзара қоғамдағы қарым-қатынасы негізінде қалыптасатын үдеріс. Негізгі құралы сенім, әлеуметтік байланыс, әлеуметтік нормалар және әлеуметтік әріптестік болып табылады. Қоғамда тұлғалар аталған әлеуметтік құралдарды қолдана отырып әлеуметтік үдерістерді қалыптастырады. Белгілі әлеуметтік үдерістердің үлгілері пайда болады.

Капитал ұғымы өзінің зерттелу саласына байланысты сан алуан қызмет атқарады. Әлеуметтік капитал ұғымының ғылыми тұжырымдамалары толық дәлелденбесе де 1990 жылдардың басында әлеуметтанулық, экономикалық, саяси зерттеулерде кеңінен қолданыла бастады. Әлеуметтік капитал тұжырымдамасы генетикалық тұрғыдан XVIII ғ. өмір сүрген шотландық ғалым А.Смиттің неэкономикалық әлеуметтік ресурс теориясының альтернативасы. Әлеуметтік капитал тұжырымдамасын XX ғ. П.Бурдьё, Р.Патнэм, Дж. Коулман, Ф.Фуқуяма және т.б, әлеуметтанушылар қарастырды. Осы тұрғыдан әлеуметтік капитал ұғымының қолдану аясына байланысты негізгі сипаттамасы мен анықтамасына тоқталайық.

Әлеуметтік капитал ұғымы ғылыми тұжырымдама ретінде 1980 жылдары Батыс елдерінде қолданыла бастады. Ең алғаш әлеуметтік капитал тұжырымдамасына теориялық үлгіні П.Бурдьё ұсынды. П.Бурдьё өзінің зерттеулерінде әлеуметтік капиталдың құрал ретіндегі мәніне назар аударды. Ол әлеуметтік капитал топтағы мүшелердің өзара қарым-қатынасы таныс-туыстық және мойындалу деңгейінде институциаланған тұрақты байланыстардың шынайы және әлеуеті бар ресурстарының жиынтығы деп қарастырды.[1]

XX ғасырда әлеуметтік капитал теориясының белсенді тұжырымдамалануы әсерінен сенім мәселесінің әлеуметтік мәні басты назарда болды. Әлеуметтік капитал ұғымының бірнеше альтернативті анықтамаларына тоқталсақ:

-Таптық емес тұжырымдамада әлеуметтік капитал - индивид қарым-қатынасы арқылы қалыптасатын байланыстар мен игіліктердің қайнар көзі яғни актордың индивидуалды ресурсы ретінде қарастырылады. Бұл жерде әлеуметтік капитал қоғамдағы үлкен ресурстар мен билікке деген қолжетімділік, сондай-ақ нақты индивидтің ресурсы ретінде қарастырылды;

- Неолибералистік тұжырымдама бойынша ұжымдық және индивидуалды іс-әрекеттерді жеңілдетуге назар аударады. Әлеуметтік капитал сенім ретінде қарастырылады. Тұлғаның отбасылық және достық байланыстардан үлкен ауқымды байланыстарға ауысуы, яғни әлеуметтік-саяси, азаматтық позициясын білдіру, жеке қауіпсіздігін мойындау арқылы қоғамдағы ынтымақтастығы. [2]

Әлеуметтік капиталдың қайнар көзіне тоқталсақ.

Кесте-1

Қайнар көздері	Әлеуметтік капиталды қалыптастырдағы рөлі
Отбасы	Әлеуметтік байланыстар формасын қалыптастырды. Отбасы ауқымынан тыс сенім қарым-қатынасы мен әріптестікті орнатуға көмектеседі. Ең алғашқы үйрету үдерісінің қайнар көзі.
Мектеп	Әріптестік құндылығын қалыптастырады. Жаңа байланыстарды орнатады.
Аумақтық қауымдастықтар	Көршілермен, достармен, басқа да топтармен әлеуметтік байланыстарды орнатады, ортақ мақсат үшін жұмыс жасауды үйретеді.
Фирмалар\өніріс орындары	Білім мен дағдының әлеуметтену процессі. Әлеуметтік-экономикалық қарым қатынасты қалыптастыртын орта.

Азаматтық қоғамдар	Қоғамдағы мемлекет пен нарық салсына пайда әкелетін, азаматтық белсенділік пен өзара сенімді қолдау арқылы қызмет ететін ерікті ұйымдар .
Мемлекеттік сетор	Елде билік ететін, нормаларды қолдайтын және әлеуметтік әріптестікті қалыптастыратын құқықтық, институционалды, саяси жағдай. Бұл жағдайда сенім берік болады.
Этникалық байланыстар	«Жаңа» әлеуметтік топтардың әлеуметтік қауіпсіздігін қамтамасыз ететін, қолдайтын және бағыт-бағдар беретін ақпараттар қайнар көзі.

Әлеуметтік капитал тұжырымдамасы 20 ғасырда қарқынды зерттелген теория. Бұл әлеуметтанулық ұғымның сипаттамасы, анықтамасы, құрылымы тақырыбында ғылыми зерттеулер өте көп. Ол дегеніміз бұл тұжырымдаманың сыни, ғылыми талқылауларға түсу арқылы жүйеленуіне алып келді. Осы бағытта әлеуметтік капитал ұғымын зерттеу саласында белсенді үлес қосқан ғалымдардың әлеуметтік капитал ұғымына берген анықтамаларына шолу жасасақ.

П.Бурдьё – әлеуметтік капитал көптеген капиталдардың бірі, ол индивидтің шынайы және әлеуетті ресурстарының жиынтығы деп қарастырды. «Мойындау» сенім ұғымында қарастырылады.

Дж.Коулмэн- әлеуметтік капитал әлеуметтік нормалар мен ақпараттық каналдардың міндеттері мен нәтижелеріне мақсатты бағытталған өзара сенім мен өзара көмектің әлеуеті.

Р.Панэм- өзара пайда табу үшін ұжымдасу мен үйлесуге жағдай жасайтын сенім мен әлеуметтік нормалардың, әлеуметтік байланыстардың, әлеуметтік өмірдің ерекшелігі элементтерінен тұратын қоғамдық ұйым деген тұжырымдама береді.

Ф.Фукуяма- әлеуметтік капитал қоғам мүшелерінің сенімі нәтижесінде қалыптасатын қоғамның белгілі бір әлеуеті. [2]

Б.Мицтгел - сенім адамдардың нанымдары мен мотивтеріне негізделген нақты іс-әрекеттерін түсіндіретін әлеуметтік механизм деп сипаттайды.

Сенім феноменін ғылыми зертеу бүгінде барлық ғылым саласында өзекті. Әсіресе экономика, дін, құқық қорғау, философия, әлеуметтану, психология, саясаттану ғылымында өзекті болып отыр. Себебі қоғамдағы әлеуметтік институттардың қызметімен қарым-қатынаста сенім деңгейінің, мәнінің орны өзекті. [7] Осы тұрғыда әр түрлі ғылым саласындағы сенім феноменінің зерттелуіне тоқталып, әлеуметтік мәнін ашу.

Кесте-2

Сенім		
Білімді зерттеу саласы	Сенім ұғымының түсінігі	Зерттеушілер
Экономика	Сананың әлеуметтік-экономикалық құбылысы және қоғамның әлеуметтік өмірінің функционалдық сипаттамасы ретінде макро -, мезо-және микро деңгейлерде, сендіру ретінде түсініледі, әр түрлі факторлармен іс-әрекеттер мен коммуникациялардың сенімділігі және олардың мінез-құлық реакцияларының болжамдылығы	Г. С. Ромашкин
Дін	Адамға табиғат заңдарын жеңуге мүмкіндік беретін негізгі және қажетті фактор	Библия
Құқық қорғау	Заң жұмысының тиімділігіне әсер ететін фактор жүйелер	Дж. Фарлонг
Философия	Әлеуметтік болмыстың шындығы, өнімді әлеуметтік	В. Ю. Столяр

	құрылым, сондай-ақ қазіргі әлеуметтік мәселе, әлеуметтік даму мен әлеуметтік тәртіпті қамтамасыз ететін әлеуметтік-экономикалық механизм.	
Әлеуметтану	1.Басқа адам өзінің бостандығын тежейді деген жалпы күту; 2. Адамның сенімділігі мен әлеуметтік жүйеге сенім; 3. Жүйелік рөлдік күту саласынан тыс жүзеге асырылатын әлеуметтік акторлер қызметінің функциясы.	Н. Лунман, Э. Гидденс, А. Селигмен
Психология	1. Болашақтағы өзіңізге және басқа адамдарға қарым-қатынасымыздың бастапқы сезімі; 2. Басқаларға тәуелді болуға дайын болудың ішкі жағдайы; 3. Мінез-құлық бақылауға алынбаған кезде, объектіден қолайлы іс-әрекет күту; 4. Басқаларға субъективті тұлғалық қарым-қатынас; 5. Атқарушы орган.	Э. Эриксон, Е. С. Яхонтова, Д. Гамбетта, Т. П. Скрипкина, И. В. Антоненко
Саясаттану	1.Адамдардың саяси институттарға эмоционалды және тұрақты қарым-қатынасы; 2. Интеграциялық бірігу секілді халықаралық күрделі саяси жүйенің құрылуы.	Г. Д. Ишманова, Р. А. Доброхотов

Жоғарыда келтірілген тұжырымдамалар негізінде сенімнің әлеуметтік мәні және әлеуметтік қызметі айқындалады. Сенім мәселесі әлеуметтік институттардың барлық саласында өзіндік құбылыс ретінде қызмет етіді және зерттелу деңгейі өзекті. Сенімнің әлеуметтік деңгейі қоғамдағы топ мүшелерінің әлеуметтік рөлі мен әлеуметтік топтар арасында зерттеледі. Сенім қоғамдық феномен, ол әлеуметтік жүйенің құрамы ретінде қалыптасады және жоғары индивидуалды сипатқа ие болады.

Қорыта келгенде, теориялық концепциялардағы сенім ұғымына тоқталатын болсақ, сенім мәселесін циклдік үдеріс ретінде қарастыру қажет және ол айналмалы үдеріс деуге болады. Бастапқы қарым-қатынастарда сенім базалық деңгейде индивидтің өзіне-өзі сенімі деңгейінде қалыптасады, келесі деңгейлерде әлемге, қоршаған ортаға, өзі өмір сүріп жатқан ортадағы адамдарға сенім білдіру арқылы тұлғалық, тұлғааралық деңгейге өтіп, жаңа деңгейге өтеді. Сенімнің негізгі қызметі ол таным, айырбас және өзара қарым-қатынас қамтамасыз ету. Осы кезеңде сенім әлеуметтік табиғи деңгейге өтіп, әлеуметтік топтар аясында жеке қызмет ресурсына айналады. Қызмет ресурсы ретінде сенім қоғамның барлық қарым-қатынас деңгейінде қызмет етіп, әлеуметтік мәнге ие болады. Сенім арқылы адамдар қандай да бір игілікке үміттенеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. А.В.Тищенко, « Доверие к полиции: значение, факторы, перспективы формирования», ФГБОУ ВО «Адыгейский государственный университет», Ставрополь – 2020

2. Р.Э.Субхангулов, «Феномен доверия как фактор социального взаимодействия: социально-философский анализ» Уфимский государственный нефтяной технический университет, Уфа – 2016
3. Васильевна Е.Н. Социология культуры: теория и практика // Журнал социологии. – 2016. – №4. – С. 37-49 А. В. Кузьменко, «Социальный капитал», Челябинский гуманитарий, 2010 №10
4. И.А.Деменьтева «Довения как индикатор социального капитала», УДК 316.6 + 159.9 (045), 2011г.
5. М.С. Добряковой, В.В. Радаев «Формы капитала П.Бурдьё», электронный журнал «Экономическая социология», том 3№5, ноябрь 2002г.
6. Nathan James, Coordinator, Public Trust and Law Enforcement— A Discussion for Policymakers, Congressional Research Service, Updated July 13, 2020
7. С. Д. Гуриева, М. М. Борисова, «Доверия как социально-психологическое явление», // Вестник Санкт-Петербургского университета, УДК 159.9.072
8. Ю.Левада, «Механизмы и функции общественного доверия», /Users/Acer/Desktop/Литобзор/mehanizmy-i-funksii-obschestvennogo-doveriya.pdf
9. Serdyuk Alexey, Sokurenko Valerii, «Sociological monitoring «public safety and trust to law enforcement agencies» as a step to developing community policing in kharkiv region», УДК [316.624:316.354:351.74](477.54), ерія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи» Випуск 39, · November 2017
10. . Библия: Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. М.: Издание Московской Патриархии, 1990. 1372 с

МИГРАЦИЯ ПРОЦЕСІН ЗЕРТТЕУДЕГІ НЕГІЗГІ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРДЫ ЖІКТЕУ

Әлеуметтану, I курс магистранты **Мырзахан Н.Н.**

Ғылыми жетекші: PhD Беймишева А.С.

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Кілт сөздер: миграция, құрылымдық-функционалды талдау, әлеуметтік өзгерістер, мобильділік, жаһандандудың көші-қонға ықпалы, ауылдан қалаға көшу факторлары.

Жаңа дәуір ХХІ ғасырда миграция үдерісі жаһандық сипат алып отыр. Әлемде болып жатқан индустрияландыру иен урбандалу процестері кез келген мемлекеттің әлеуметтік – экономикалық, мәдени саласына сондай ақ миграцияның көлемі мен сипатына өте қатты ықпал етуде. Жаһандық миграциялық тенденциялар жер шарындағы барлық мемлекеттерге, қоғамның барлық саласына оның ішінде әлеуметтік қабаттар мен топтардың, тұрғындардың өмір сүру салтына бірқатар күрделі өзгерістер алып келді. Бұл мақалада миграция процесін зерттеуге теориялық және әдістемелік негіз болатын, қазіргі әлеуметтану ғылымындағы парадигмалар топтастырылып, жіктеледі. Сондай-ақ, қазіргі жаһандық масштабтағы өзекті миграциялық жағдайлардың қоғамға әсері әлеуметтік тұрғыдан талданады.

Бүгінде миграциялық процестің мәні айтарлықтай саяси маңызға ие. Көші қон әрқашанда қоғамда да зерттеулерде де ешқашан өзектілігін жоймаған.

Біріккен Ұлттар Ұйымының қазіргі жаһандық бағалауы бойынша 2020 жылғы мәліметтер бойынша әлемде шамамен 281 миллион халықаралық мигранттар болған, бұл жер шарындағы халықтың 3,6 пайызын құрайды. Бұл дүние жүзіндегі халықтың аз ғана бөлігі, туған елде болу, басым көпшілігінде қалыпты жағдай ретінде саналады. Халықтың басым көпшілігі өз елінен көшіп кетпейді, олардың басым көпшілігі елдер ішінде қоныс аударады. Дегенмен соңғы екі жылда біз мұның баяу екенін байқадық, өйткені COVID-19-мен байланысты қозғалмайтындық барлық жерде қауымдастықтарды қамтыды. COVID-19 пандемиясы сонымен қатар көші-қон мен ұтқырлық арасындағы өзара байланысты атап өтті, COVID-19 саяхатқа шектеулер қойғанының салдарынан миллиондаған адамдар айлар бойы саяхаттай алмай, мыңдаған мигранттар тығырыққа тіреліп, көмекке мұқтаж болды [1]. Бүгінде миграция құбылыс ретінде жіберуші мемлекет үшін де қабылдаушы үшін де қоғамдағы құрылымдық өзгерісті тудыра отырып, жіберуші мемлекет үшін де дамудың негізгі факторына айналып отыр. Мысалы Орталық Азияның мемлекеттерінде еңбек және сауда миграциясында жекелеген отбасылар мен аймақтағы, тіпті, ұлттық экономикадағы үлесі

жоғары және шетелдегі мигранттардың ақшалай аударымдарының мемлекеттің жалпы ішкі өніміндегі үлесі, шетелдік инвесторлар мен халықаралық ұйымдардың көмектерінен анағұрлым жоғары [2, б.10]. Орталық Азия мемлекеттері және дамыған елдер үшін көші-қон әлеуметтік-экономикалық дамудың факторы болса, дамушы мемлекеттердегі халықтың жылдам өсуі, елдегі құрылымдық кедейлік қазіргі бұл мемлекеттердегі көші-қонға әсер ететін негізгі факторлар саналады. Сонымен, көші-қонның бағыты көп өзгерген жоқ: көші-қон дамушы елдерден дамыған елдерге қарай бағыт алған. Дамыған елдерде иммигранттардың үлесі жергілікті халыққа шаққанда жылдан жылға өсіп келеді, бұл жағдай мигрантты қабылдаушы мемлекеттердегі әлеуметтік қатынастарға, мәдениетке, ұлттық сәйкестілікке және ұлттық саясаттың бағытына едәуір әсер етуде. Кей жағдайда бірқатар мемлекеттерде жергілікті халық тарапынан ксенофобтық көзқарастың туып отырғаны белгілі деп пікір білдіреді зерттеушілер. Әлемдік миграциялық жағдайлар еліміздің көші қонына да әсерін тигізді. Соңғы Ресей мен Украина арасындағы соғыс барысында Ресей президенті үкімімен қабылданған мобильділік процесі салдарынан шекараны заңды және заңсыз түрде кесіп өткен ресей мигранттарының санымен ел халқы толыққан болатын. Өз кезегінде бұл келуші мигранттар ел экономикасына, әлеуметтік жағдайына, қоғамға, нарыққа, демографиялық жағдайға оң және теріс әсерлерін тигізді. Бүгінді таңда миграция процесі ел ішінде өте өзекті.

Сондай-ақ қазіргі Қазақстан қоғамында ішкі көші-қон үрдісінің етек алуы аймақаралық әлеуметтік, демографиялық, экономикалық теңсіздіктерге тікелей байланысты. Елімізде ішкі көші-қон үрдісі біріншіден, мемлекеттік билік құрылымдары тарапынан ұйымдастырылған түрде іске асырылып жатса, екінші тараптан, стихиялық түрде, әлеуметтік-экономикалық жағдайы төмен аймақтардан республикалық маңызы бар ірі қалаларға жұмыс іздеу мақсатымен жүруде. Ауыл жастарының қалаға үздіксіз бет алуы өзекті болып отыр, өйткені қалаға қоныс аударған ауыл жастары Қазақстанның ірі қалаларының әлеуметтік-мәдени және этномәдени бейнесін трансформациялауда. Және ресми статистикалық ақпарат көзі соңғы он-жылдықта елімізден 300 мыңнан аса адамның көшіп кеткенін көрсетеді. Елден көшіп кетушілердің басым бөлігі жастар есебінен, яғни еліміздің әлеуметтік-демографиялық қабаты және жастардың инновацияға бейім екенін ескерсек, онда еліміздің экономикалық-креативті әлеуеті деп толық айта аламыз. Әлеуметтанулық зерттеулер нәтижесі жастар миграцияны өмір сүру мүмкіндіктерін арттырудың бірден-бір жолы ретінде қарастыратынын атап көрсетті.

Қазіргі әлеуметтану ғылымында көші-қон құбылысын түсіндіру және талдауда теориялық тұрғыда негіз болатын, бірін-бірі толықтыратын макро және микро деңгейлі бірқатар ғылыми парадигмалар қарастырылған. Солардың алғашқысы, қоғамдық жүйені басты орынға қоятын құрылымдық-функционалдылық теориясы. Құрылымдық-функционалдылық парадигмасы миграция процесін макро деңгейде қарастыра отырып, көші-қонның себебі қоғамдағы жүйелердің, соның ішінде экономикалық жүйенің жағдайына байланысты деп түсіндіреді. Бүгін де әлеуметтік құбылыстар мен процестерді зерттеушілер тарапынан құрылымдық-функционализмге қызығушылық едәуір артқан. Мұның себебі, қазіргі жаһандану заманының салдарын түсіндіру барысында туындаған болуы қажет. Құрылымдық-функционалдылық парадигмасының мазмұны бойынша адамның мінез-құлқының қалыптасуына және оның белгілі-бір жағдайларға қатысты белгілі-бір ортада жасаған іс-әрекетіне оның қоршаған ортасы тікелей әсер етеді. Парадигма өкілдерінің пікірі бойынша, оның ішінде Р.Мертон адамның қоршаған ортаға, қоғамға интеграциясы жанжалсыз жүруі керек деп түсіндіреді. Құрылымдық-функционалдылық теориясы көші-қонның себебін қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен, қоғамда қалыптасқан дәстүр мен мәдениет тұрғысынан айтады. Құрылымдық теория өкілдері көші-қонға әсер ететін факторларды былай топтастырады: Экономикалық (жалақының аздығы, жұмыссыздық); Әлеуметтік (баспана, мектеп, денсаулық сақтау мекемелері); Демографиялық (жасы, жынысы, отбасылық жағдайы); Саяси (ел ішіндегі саяси жағдайларға байланысты, соғыс салдары т.б.); Діни ахуал. Өйтседе құрылымдық теория өкілдері көші-қонның негізгі мотивтері мен нәтижесін ең бірінші әлеуметтік-экономикалық факторлармен байланыстырады [3, б.131]. Мертон парадигмаларымен түсіндірілген бұл теорияны мен де жақтаймын, себебі қазірде миграциялық процестің жоғары болуында аталған 5 фактор тікелей әсер етеді.

Сондай-ақ, құрылымдық-функционалдылық парадигмасына жатқызуға болатын теориялардың басымы көші-қонға әсер ететін фактор-экономикалық саланың жағдайы деп көрсетеді. Миграция көптеген жағдайда дамушы аймақтардан, елдерден, елді-мекендерден табыс табуға мүмкіндіктер жоғары болатын жерлерге қарай бағытталады. Зерттеушілер құрылымдық парадигма теоретиктерін сынап та жатты: егер көші-қонның басты себебі экономикалық жағдай

болатын болса, онда әлемде мигранттардың саны анағұрлым көп болуы керек емес пе еді? Алайда әлеуметтанушылар С.Стоффер және Э.Ли, ығыстырушы факторлармен қоса көші-қон факторын өз мекенінде ұстап қалатын факторлардың да болатындығын атап айтты. Олар туған жерге деген қимастық сезімдер, қалып бара жатқан жақын адамдарды қимау, өз отанына сатқындық жасаған сияқты сезімде болу т.б. сияқты сезімдер және шығынды есептеу.

Әлеуметтанудағы құрылымдық-функционалдылық парадигмасының кемшілігі, олар жүйені, жүйенің адамға әсерін бірінші орынға қояды. Яғни, адам қоғамға икемделіп, бейімделіп, қоғамға сай әрекет етуі қажет. Мұндай тұжырым бір қарағанда дұрыс көрінуі мүмкін. Бірақ бұл теориялар қоғамды және оның құраушы жүйелерін (әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени) алдыңғы орынға қойып, адамды жеке мені жоқ, қоршаған ортаға сай әрекет ететін «құрылғы» ретінде түсіндіреді.

Тіпті, құрылымдық функционалдылық парадигмасының негізгі өкілі Т. Парсонс өз теорияларында адамды да қоғамның бір жүйесі ретінде қарастырады [4, б.264]. Микроәлеуметтанулық көзқарас бойынша адам қоныс аударуға кететін шығындар мен көшіп барған жердегі табатын табысын салыстырып, яғни рационалды ойлау арқылы шешім қабылдап, соған байланысты әрекет етіп отыратын субъект ретінде қарастырылады. Мұндай көзқарасты біз М.Вебердің іс-әрекет көзқарас теориясынан, рационалды ойлау тұжырымдамасынан байқай аламыз. Әлеуметтанушы Э.Ли көші-қонның «ығыстырушы» және «тартушы» факторларымен қоса, және үшінші фактор-«ұстап тұрушы» жағдайлардың болатынын атаған, яғни жеке адамға қатысты субъективті факторлар, қимастық сезімдер, дәстүр мен діннің әсері, адамның жеке қасиеттері өзгерістерге, жетістікке ұмтылу мотивтері, т.б. Әлеуметтанудың микроәлеуметтанулық парадигмасы тобына кіретін бірнеше нақтылы зерттелген теориялар-әлеуметтік айырбас теориясы (Дж. Хоманс, П.Блау), рационалды таңдау теориясы (М.Вебер, Дж.Коулмен), символикалық интеракционизм (Дж.Мид, Г.Блумер, Ч.), феноменология (А.Шюц), әлеуметтік акционализм (А.Турен) теориялары. Бұл теориялардың ерекшелігі - нақты жағдайға байланысты жасалатын тұлғааралық қатынастардың ерекшеліктерін түсіндіру, яғни адамды, оның іс-әрекеті мен мінез-құлқын басты орынға қою арқылы. Көші-қон процесін бихевиористік көзқарас тұрғысынан түсіндіретін еңбектің бірі У.Томас пен Ф. Знанецкийдің «Европа мен Америкадағы поляк шаруасы» (1918). Аталған еңбекте әлеуметтанудағы эмпирикалық әлеуметтанудың дамуымен қоса көші-қон теорияларын әдістемелік жағынан толықтыруға үлкен үлесін қосты. Кітап авторлары еңбекте көші-қонның салдары, көшіп-қонушылардың жаңа жерге бейімделуі, олардың әлеуметтік шығу тегі, көші-қонға итермелеген мотивтерін әлеуметтанудың эмпирикалық әдістері арқылы зерттеді [5, б.295]. Көші-қон адамның белгілі-бір өмір салтын ұстануынан келіп туындаған әрекет деп түсіндіретін тұжырымдама өкілдері - Р.Парк, Э.Берджесс, Л.Вирт, Р.Маккензи, т.б. Олар әсіресе үлкен қалалардың, ондағы адам үшін ыңғайлы өмірдің мигрантты тартатын қасиетін қарастырған. Мұндай тұжырымдаманы ұстанушылар үлкен қалалардағы жылдам өмір, қала мәдениеті, қала инфрақұрылымы ауыл тұрғындарын, әсіресе мобильділікке бейім жастарды тартатынын және қаланың «сіңіргіш, жұтып алатын» факторларын алға тартады. Мысалы, Р.Парк индивидтер мен әлеуметтік топтар бір-бірінен мәдениеттерді қабылдап, ортақ мәдениетті тудырып, индивидтердің әлеуметтік топқа әлеуметтік-мәдени түрде сіңіп кетуін ассимиляция деп түсіндіреді. Қала мигрантты қабылдамауы да әбден мүмкін, жаңа мәдениетке үйренбеу, мойын ұсынбау маргиналды топтардың көбеюіне алып келеді.

Парк ойы мен пікірін А. Шюц те қолдаған. Көші-қонды мобильділік, өзгерістер, бейімделу, әлеуметтену тұрғысынан зерттеп, көші-қон тек территориялық қозғалыс ғана емес, адамның жан дүниесі, белгілі-бір өмір сүру салтына ұмтылудан келіп туындаған әлеуметтік мобильділік деп түсіндіреді бұл тұжырымдаманы қолданушылар ұстанушылар. Жоғарыда аталған әлеуметтанушылардың ойларын қазіргі Қазақстанның жағдайымен салыстыруға да болады. Қазіргі таңда әлемде жабандандудың салдары урбанизация үрдісі қарқынды жүруіне әсер етіп отыр және Қазақстан осы әлемнің бір бөлігі ретінде бұл процестен тысқары емес. Тіпті мобильді ұтқырлық арқылы келген Ресей мигранттарының басымы ТМД елдері арасында Қазақстанды таңдағанынан аңғаруға болады.

Менің пікірімше, көші-қонды микроәлеуметтанулық парадигма тұрғысынан түсіндіретін теориялар шешім қабылдау процесіндегі адамның психологиялық ерекшеліктеріне мән береді. Мұндағы көші-қонға әсер ететін факторлар - ақпараттың ролі, сонымен бірге қатерлерді қабылдауға дайын болу, субъективті бақылау деңгейі, мобильділік, жетістікке, дамуға деген мотивтің жоғарылығы сияқты адамның жеке қасиеттері көбірек әсер етеді. Миграция процесі желілік қатынастар тұрғысынан түсіндіретін желілік теория, негізін салушы -

Д.Массей.Миграциологияда желілер-адамның әлеуметтік капиталы,яғни туыстары, таныстары, жерлестері, отандастары. Д. Массей өз теориясына негіз етіп П.Бурдые Дж.Коулман,Р.Патнэм, Ю.Хабермас,Ф.Фукуяма,Н.Луманның әлеуметтік капитал туралы еңбектеріне сүйенді, олар әлеуметтік капитал топтық ресурстар, құндылықтар, қоғамдық игіліктер, топтық бірегейлік, сенім арқылы қалыптасады деп түсіндірді. Әлеуметтанушылар өз кезегін де әлеуметтік капиталдың теориялық-әдістемелік негізін әлеуметтік капиталдың мәнін экономикалық категория деп түсіндірген А.Смит, Д. Рикардо, К. Маркстің теорияларынан алған [6, б,2].

Миграциялық процестің тағы да бір түсіндірмелері саяси қақтығыстар мен ахуалдарға байланысты. Белгілі бір аймақта соғыс болмаса да, елдің диктаторлық режимге бағынып, қарсыластарын немесе белгілі бір әлеуметтік немесе этникалық топты жүйелі түрде қудалауы әбден мүмкін.Соңғы жаңалықтарда Ресей мен Украина арасындағы қақтығыстан қаншама халықтың еркінен тыс отанын тастауы,немесе ресей азаматтарының мобильді ұтқырлықтың жариялануымен өз елінен қашуы,көшуі сынды жағдайларды да назарға алған жөн.Миграция тек адамның еңбек экономикалық жағдайының төмендігінен әл ауқатын арттырудан емес,соңғы уақытта жанын аман алып қалу мақсатында амалсыздан қабылданған шешімнен де туындады.Миграциялық процесті түсіндіретін теориялардың келесі тобын интегративті парадигмаларға жататын теориялар деп топтастыра аламыз. Интегративті парадигмалар әлеуметтік шындықты объективті және субъективті, құрылымдық және динамикалық, қоғамдық және тұлғалық тұрғыдан бірдей ала отырып талдайды. Бұл теориялар көші-қонға құрылымдық жүйелердің даму деңгейінің де және тұлғалық-индивидуалды факторлардың да әсерінің маңыздылығын бірдей қарастыратын миграциология ғылымы саласындағы жаңа теориялар ретінде саналады. Теориялық-әдістемелік негізін қалаған жаңа заман әлеуметтануының классиктері П.Сорокин (әлеуметтік мобилділік теориясы), П. Штомпка (әлеуметтік өзгерістер теориясы), П. Бурдые (конструктивтік структурализм), Ю.Хабермас (коммуникативті іс-әрекет теориясы), Э.Гидденстің құрылымдау теориясын атап көрсете аламыз.

Қорытындылай келе, миграция процесін әлеуметтік құбылыс деп түсіндіреміз, және әлеуметтік процесс ретінде зерттеу барысында П.Штомпканың құрастырған қоғамның төртөлшемді моделі үйлесетін сияқты. П. Штомпка қоғамдағы әлеуметтік құбылыстар мен процестерді зерттеу үшін шындыққа үйлесетін жаңа әдіс те ме нің қажет екендігін айтқан. Штомпканың түсіндіруі бойынша қоғам – үнемі өзгерісте болатын әлеуметтік процестермен белгілі-бір заңдылықпен қайталанып отыратын әлеуметтік құбылыстардың жиынтығы. Яғни қоғам, зерттеушінің айтуы бойынша динамикалық организмді құрайды. Қоғам-әлеуметтік құрылым, әлеуметтік процестер мен құбылыстар – әлеуметтік құрылымды құраушылар. Миграциялық процесті түсіндіретін алдыңғы қатарлы теорияларды талдай келе, мен көші-қон теорияларын Штомпканың қоғамдық құрылымды түсіндіретін төрт деңгейлі моделіне сүйене отырып жіктеуді ұсынуды қолдаймын. Көші-қон процесін сипаттайтын теорияларды талдау барысында және оларды ғылыми тұрғыдан жіктей отырып, біз, көші-қон саласындағы қазіргі заманғы теориялардың интегративті парадигмалардың идеяларына сүйене отырып құрастырылғандығын көреміз.Әрине, қоғамдағы құрылымдық қателіктер, теңсіздіктер сөзсіз көші-қонды тудыратын басты факторлар бола алады, алайда бұл жерде көшіп-қонушының ішкі сенімдері, өмірлік ұстанымдары сияқты факторлардың болатындығын да ескеру орынды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.World migration report[Электронный ресурс] <https://reliefweb.int/report/world/world-migration-report-2022?>
2. Садовская Е. Международная миграция в Казахстане в период суверенитета // Казахстан – 2016. – № 1 (75). – С.10
3. Забирова А. Теории и концепции процессов миграции в зарубежной социальной науке // Евразийское сообщество. – 2003. – № 2 (42). – С. 131-135
- 4.Ритцер Дж., Степнички Дж. Әлеуметтану теориясы.№10 – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. – Б. 264.
- 5.Сердюков К.Н. Основные парадигмы социологического подхода к исследованию миграционных процессов. Серия Социология и Политология. – 2018. – Т.18. – Вып. 3. – С. 295-299.
- 6.Абдикерова Г.О. Социальный капитал: основные концепции и стратегии // Вестник КазНУ им.аль-Фараби. Серия психологии и социологии. – 2017. –№ 4 (63). – С. 2

ЖАСТАР ӨМІР ТРАЕКТОРИЯСЫН ТАҢДАУДА ОТБАСЫНЫҢ РӨЛІ

Әлеуметтану, I курс магистранты **Нұрланқызы А.**

Ғылыми жетекші: *PhD Беймишева А.С.*

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Кілт сөздер: өмір траекториясы, жастар, отбасы, жасөспірім шақ, психология, болашақ.

Қазіргі жастар әлеуметтік өзгерістерге икемді жауап береді, олар қоғамда болып жатқан процестер туралы көбірек біледі, қарым-қатынастың заманауи формалары мен технологияларын динамикалық түрде игереді, әлемдік ақпараттық кеңістікке белсенді енеді. Белсенді азаматтық ұстанымның болуы, өмірлік траекторияның құрылысы адамның тұлға ретінде өзін-өзі дамытуының ажырамас шарты болып табылады. Жастар қазақ қоғамын дамытудың негізгі ресурсы екені белгілі. Қазіргі жағдайда біздің мемлекетіміздің сақталуы, дамуы мен өркендеуі үшін дәл осы жас ұрпақ жауапты.

Психологиядағы өмірлік траектория деп адам өмірінің әртүрлі салаларындағы (отбасы, мансап, білім, әлеуметтік өмір) әлеуметтік берілген оқиғалар мен рөлдер тізбегінің өтуі және осы ілгерілеушіліктердің арақатынасы түсініледі [1]. Қазіргі психологияның бір бағыты өмір жолын құруға әсер ететін факторларды зерттеуге бағытталған. Мұндай факторлар когнитивті дамудың ерекшеліктері, әлеуметтену, әлеуметтік ландшафт, диспозиция және құндылықтар (мысалы, таңдау еркіндігі мен жауапкершілік туралы идеялар, өмірдің мәнін түсіну және діни нанымдар) болуы мүмкін.

Балтес, Линдербергер және Стандингер даму траекториясына әсер ететін факторлардың келесі топтарын анықтады:

– жасқа тән (age-graded), мысалы, мектепке түсу, жыныстық жетілу;

– әлеуметтік кеңістіктегі тарихи жағдаймен анықталады (тарих-дәреже), мысалы екінші дүниежүзілік соғыс уақыты, теледидардың өнертабысы;

– нормативті емес факторлар-жеке адамдармен кез-келген жаста болуы мүмкін оқиғалар, мысалы төтенше жағдайлар, эмиграция және т.б. [2]

Өмірлік траекторияны жобалау жас кезінен басталады. Адам есейген сайын бос уақытын қандай іс-шараларға беру керектігін, қандай бөлімдерге бару керектігін, 11-сыныпқа дейін оқу керек пе, бітіргеннен кейін не істеу керектігін таңдайды, университетке түсу, әскерге бару немесе жұмыс іздеу шешімдердің реттілігі адамның одан әрі траекториясына әсер етеді. Мысалы, шамамен 13 жасында қылмыс жасау — жасөспірімнің әлеуметтік жағдайлары мен өзіне деген көзқарасын түбегейлі өзгерте алады және оның одан әрі өмірлік таңдауын анықтайды.

Еуропа елдерінде өмірлік траекторияны таңдау 1970 жылдардың ортасынан бастап, соның ішінде жастар жұмыссыздығы мен әлеуметтік белгісіздік деңгейінің өсуіне байланысты белсенді зерттеле бастады. Бұл мәселе бұрын К. Левин, Ш.Бюлер, Н. Израиль, Л. Франк және басқалардың еңбектерінде талқыланған. Сонымен қатар, бұл пәнаралық бағыт 1920 жылдардан бастап А. Н. Макаренко, М. Я. Басов, С. Л. Рубинштейн, Б. Г. Ананьев, А. А. Кроник, К. А. Абульханова-Славская, Н. Н. Толстой сияқты авторлардың еңбектерінің арқасында қалыптасты. Олар өмір жолы, мағынасы, өзін-өзі анықтау және кәсіби бағдар, өмірлік мақсаттар мен жоспарлар, уақытша перспектива және т.б. сияқты өмірлік траекторияны зерттеуге қатысты тұлға дамуының әртүрлі аспектілерін зерттеді.

Субъективтіліктің, адамның белсенділігінің, оның өз өміріне қатысты авторлығының бұрышын С.Л. Рубинштейн «ағынмен жүретін» адамның бейнесіне сүйене отырып және рефлексия арқылы өз өмірін қарастыратын адамға назар аударды. И. Ялом әр адамнан өмірдің аяқталуы, оның өмірі үшін жауапкершілік, жалғыз қалмау мүмкіндігі және өмірдің мәні туралы сұрақтарға жауап беретін позициялар сияқты жауап беруді талап ететін орталық сұрақтарға сілтеме жасайды. адам өзінің өмірлік траекториясын құрады. Д. А. Леонтьев және оның шәкірттері жасөспірімдердің даму траекторияларын қарастырған кезде оларды жасөспірімнің екі негізгі идеяға — бостандық пен жауапкершілік идеяларына қатынасының ерекшеліктері арқылы жіктейді.

Мақал-мәтелдерді қолдану негізінде адамның «экзистенциалды өмір логикасының» қалыптасуын зерттеу жасөспірімдердің біртұтас, мағыналы және ықтималды-мүмкін логиканы ұнататынын және индукцияланған-императивті логикадан бас тартатынын көрсетті. Бұл жасөспірімдерде өмір туралы және олардың өмірлері туралы тұтас идеялардың болуын көрсетеді.

ондағы орын, өмірдегі мағыналы мағыналар туралы, дегенмен жасөспірім кезінде бұл идеялар тек қалыптасу кезеңінде болады. Халықаралық дәрежедегі көптеген чемпиондар мен спорт шеберлері бастауыш сыныптан бастап үйірмелерге қатысып, 9-10 жасында өмір бойы айналысуды шешкенін көрсетті. 17 жасқа жақын спортпен шұғылдана бастаған спортшылардың ерекше оқиғалары спорттық жетістіктермен және ең ұнайтын әрекетті таңдаумен байланысты болды. Осыған ұқсас жағдайлар басқа мамандықтарда жиі кездеседі: мысалы, көбінесе суретші болған адамдар сурет салуды 11-сыныпқа дейін, университетке түскенге дейін үйренеді. Сонымен қатар, көптеген мамандықтарды таңдау тек жұмыс таңдау ғана емес, сонымен қатар ерекше өмір салтын таңдау болып табылады. Өмірдің нақты траекторияларын таңдауда конформизм маңызды рөл атқарады. Бір кездері астанаға басқа аймақтардан оқуға келген табысты спортшылар спорттық траекторияға балама болғанын еске алады, аудан орталығында қалып, сатушылар, менеджерлер, күзетшілер болу, әскерде қызмет ету, ал егер аудан орталығында қалмаса, ауылға оралады. Конформизм маңызды факторға айналды, өйткені мұндай траекторияларды мүмкін, оңай қол жетімді және сыныптастарының таңдауы қолдайды. Осылайша, таңдау-жақын ортада қабылданған траекториялармен келісу немесе өз жолыңызды салу болып табылады.

Қазақстанда жасөспірімдерді әлеуметтендіру институттары әсіресе жасөспірімдердің екі (дарынды (олимпиадаларға сәтті қатысқан) және қиын балалар) тобын ажыратады: Бұл назардың себептері экономикалық болуы мүмкін: дарынды жасөспірімдер дамуды қолдай отырып, елдің адами капиталын арттырады, ал қиын жасөспірімдер зиянды азайту үшін олардың қоғамға қарсы бағыттарын түзетегін арнайы бағдарламаларды қажет етеді. Қызықты мәселе-жасөспірімнің девиантты траекторияларды таңдауы болып табылады. Ересек адам сипаттаған істердің бірінде жасөспірім құқық бұзушылық жасады, оның алдында: колонияға немесе әскери қызметке бару деген дилемма болды. Соған қарамастан, бұл жасөспірім әскери мансапты таңдап, әуе-десант әскерлерінің барлаушысы болды. Бұл жағдайда жасөспірім кезіндегі құқық бұзушылықтар мен таңдау одан әрі өмірлік траекторияға айтарлықтай әсер етті. Көбінесе ата-аналар жасөспірімге кәсіби немесе тәрбиелік өмірлік таңдау жасайды. Өрбір бесінші отбасында «біз сияқты бол» императиві бар, мысалы: «мен заңгер едім, сен заңгер болуың керек» деген сөздер айтылады. Баламен болашақ туралы сөйлескенде, ата-аналар «керек» сөзін нені қалайсың» сөзінен 4 есе жиі қолданатыны тән. Мысалы: «өте жақсы сурет саласың, сәнгер немесе суретші болуың керек» «болашағың туралы ойлануың керек деген сипаттағы сөздерді, болашақ туралы әңгімені жасөспірім қысым немесе нұсқаулық ретінде қабылдайды [3].

Жасөспірімдердің психологиялық әл-ауқатына қарым-қатынастағы мейірімділік пен дәйектілік сияқты балалар мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынастың сипаттамалары әсер етеді, ал жасөспірімнің психоэмоционалды қолайсыздығы отбасының экономикалық әл-ауқатымен байланысты деп айтуға болмайды. Балалар үйінің тәрбиеленушілері болашақ табыстың негізі ретінде білімге қарайтын патронат отбасылардан шыққан балаларға қарағанда білім деңгейіне деген талаптардың төмен деңгейіне ие, бұл балалардың кәсіби бағдар беруімен жұмыс істейтін мамандардың көзқарастарымен және патронат ата-аналардың ұстанымдарымен байланысты болып табылады. Дегенмен жасөспірім кезінде әдетте әлеуметтік рөлдердің айтарлықтай байқалатын өзгерістері болмайды, жасөспірімнің оқуға деген көзқарасына назар аударуға болады: ол білім беру мекемесін таңдауға қатысады ма, мектепте және қосымша білім беру мекемелерінде оқыту аяқталады ма, жасөспірімнің отбасындағы рөлі өзгереді ме қоғамдық өмірге қатыса ма, білім беру лагерлеріне кіруге немесе іс-шараларға қатысуға күш сала ма, оны қызықты қауымдастықтар ұйымдастырады, қосымша жұмыс тәсілдерін іздейді және таба ма, мұның бәрі жасөспірімнің өмірлік траекториясын құрудың әлеуметтік деңгейін сипаттайды. Егер ата-ана баланың атынан шешім қабылдаса, онда жартысына жуығы бала таңдаған мамандыққа бейімделеді деп «болжайды». Басқа жағдайларда, бала ата-аналардың табандылығына байланысты болатын жағымсыз салдарға тап болады. Ата-аналар таңдаған мамандыққа сәйкес келмеген жастар көбінесе оқуға деген ынтықсыз жоғалтады. Оларға курстастарымен ортақ тіл табу қиынға соғады, сабақтың мазмұнына түсіну қиынға соғады. Ата-аналар бұл жағдайда баласына деген сүйіспеншілігін білдіру, оған жақсы білім беру, ақшаны сәтті инвестицияғысы келеді. Бірақ бірдеңе жоспардан тыс болған кезде, барлық үш мақсат орындалмайды. Егер баланың оқуға деген құлшынысы болмаса, ол жақсы білім алмайды, ата-анасының сүйіспеншілігін бағаламайды және оқу ақысы желге ұшады.

Жасөспірімдердің болашақ туралы идеялары әдетте жеке тұлға мен ерекшеліктен айырылады. Олардың барлығы дерлік бақытты отбасы, сүйікті және сүйіспеншілікке толы серіктес, кәсіби жетістік деп сипаттайды. Біздің ойымызша, балалар мұндай дерексіз бейнелерді пайдаланады, өйткені олар өздерінің ата-аналары мен ата-бабаларының, достарының ата-аналарының өмірін

бақылап, бірақ өте рефлексивті емес, отбасы туралы ұғымды бейсаналық түрде қабылдайды. Шамасы, бірнеше отбасыларда балалармен олардың болашағын қалай елестететіні және оған қалай жетуге болатыны туралы егжей-тегжейлі сөйлесу әдетке айналған. Жасөспірімдердің аз ғана пайызы (әр түрлі бағалаулар бойынша, орта мектеп жасындағы 27% - дан жасөспірімдік кезеңдегі 5% - ға дейін) өздерінің болашақ өмірлік траекториясын анық көрсетеді және ұзақ мерзімді нақты мақсаттар қояды, болашағына қатысты айқын перспективаға және қалыптасқан ұстанымға ие (мысалы, олар қай университетке түскілері келетінін біледі, түсінеді, бұл таңдаудың себебі неде, олар оған қалай дайындалу керектігі туралы нақты қадамдар айта алады және ЖОО-дан кейін не болатынын болжайды). Балалар үйіндегі балалар өздерінің болашағы туралы бұлыңғыр және белгісіз түсініктерге ие және асырап алушыларға қарағанда тәуелсіздік деңгейі төмен. Бұл балалардың өмірлік ниеті, таңдау және стратегиясы сияқты ұғымдарды қалыптастырудағы отбасының рөлін көрсетеді. Болашақ туралы айта отырып, жасөспірімдер көбінесе мамандық туралы ойлайды, бірақ әдетте алдағы 15-20 жылдағы мамандықтарға деген сұраныстың болжамдары және адам өмірінің кәсіби саласының өзгеруі аясында әлемде не болып жатқандығы туралы өте аз біледі. Адам өзінің өмірлік стратегиясын біртұтас ниетпен құрған кезде, ол үшін не маңызды, ол нені мақсат етеді, не үшін жауап беруге дайын, қандай жетістікке жету құралдарын қолдануға болады деп санайтын сұрақтарға жауап бере отырып, ол өзінің өмірлік траекториясының субъектісі болып табылады. Таңдау жасау үшін жағдайды бүкіл өмір контекстінде қарастыру, баламаларды тұжырымдау, әр таңдау әкелетін жетістіктер мен шығындар туралы ойлау, жасалған әрекеттерді бағалау және болашақты жоспарлау қажет. Жасөспірім өзінің өмірлік траекториясын құрған кезде, онымен мүмкін болатын болашақ нұсқаларын талқылау маңызды. Көбінесе жасөспірімдер өздерінің болашағы туралы ойлайды және ересектермен немесе құрдастарымен қарым-қатынас жасау арқылы жоспар құра бастайды. Өмірлік траекторияны құрумен байланысты маңызды міндет-мақсаттар мен уақытша перспективаны қалыптастыру, жасөспірімдердің есірткіні қабылдаудың сәйкес келмеуі және жеке мақсаттарына жету туралы түсінігі марихуана мен темекіні аз қолданумен байланысты екендігі анықталды. Қазіргі жасөспірімдер интернеттің көмегімен өмір траекториялары туралы түсініктерін кеңейтеді. Оларға қоршаған ортада қабылданбаған балама әрекеттер және кейбір мүмкіндіктер (мысалы, білім немесе онлайн табыс) туралы ақпарат қолжетімді. Жалпы өмірге саналы көзқарасты қалыптастыруға ықпал ету, жасөспірімдерді саналы түрде таңдау жасауға, жағдайдың ерекшеліктерін түсінуге және оны дамытудың балама нұсқаларын көруге үйрету, мақсаттарды тұжырымдауға, мүмкіндіктерді байқауға және жаңаларын құруға көмектесу маңызды. Ата-аналармен және құрдастарымен жоспарларды талқылау жасөспірімдерде болашақтың саналы және шынайы бейнесін қалыптастыруға ықпал етеді. Олардың болашағының нұсқаларын және оны қалай жасау керектігін талқылау үшін мүмкін болатын (қорықпайтын, қауіпсіз, пайдалы) кеңістікке ие болуы маңызды.

Бүгінгі таңда С.Л. Рубинштейннің адам өмірі стихиялық және саналы, шығармашылық бағытталған процесс ретінде жүруі мүмкін деген идеясы өте танымал болып келеді, ал адамның көтерілу факторы тек өз өмірін ақылға қонымды жобалау болуы мүмкін. Өмірлік стратегияны іске асырудың тиімділігі көбінесе жеке тұлғаның әлеуметтік белсенділігіне, адамның өз өмірі үшін жауапкершілікті қабылдауына және мойындауына байланысты болып табылады. Жастардың өмірлік стратегиялары әрқашан зерттеушілердің үлкен қызығушылығын тудырды. Мысалы, ғалымдар Г. А. Чередниченко және В. Н. Шубкин жастардың өмірлік стратегияларын құру мәселесін кәсіп пен мәртебе алу процесі ретінде зерттейді. Жеке тұлғаның өмірлік стратегияларының мәселелерін талдауда А. Г. Здравомыслов, В. Т. Лисовский, М. Н. Руткевич ғылыми еңбектері зерттеуге арналған құндылық бағдарлары маңызды орын алады.

Жастардың өмірлік стратегияларын зерттеудің негізгі тәсілдерін түсінуге ең маңызды үлес М. Вебердің теориялық тұжырымдары мен тұжырымдамалары болды, олар адамдардың мінез-құлқын түсіндіру құралы ретінде әлеуметтік әрекет теориясын жасады. Өз кезегінде Э. Дюркгейм жастардың өмірлік стратегиялары мәселесін қоғамның талаптарын қалыптастыру тұрғысынан қарастырады. «Өмірлік стратегия» ұғымын түсіндіруге болатын стратегиялық мінез-құлық тұжырымдамасының маңызды элементтерін қамтитын теориясы құндылықты білдіреді [4]. Білім әлеуметтануының негізін қалаушы К. Мангейм жастарды әлеуметтік рөлі ол өмір сүретін қоғамға байланысты болатын топ ретінде қарастырады. Сонымен бірге Т. Кассер мен Р. Райн ішкі және сыртқы ұмтылыстардың басым болуына негізделген өмірлік стратегиялардың екі тобын анықтады. Бағалауы басқа адамдарға байланысты болатын сыртқы ұмтылыстар материалдық әл-ауқат, әлеуметтік тану және физикалық тартымдылық сияқты құндылықтарға негізделген. Ішкі ұмтылыстар жеке өсу, денсаулық, махаббат, сүйіспеншілік, қоғамға қызмет ету құндылықтарына

негізделген. Ғалым стратегияны таңдау ата-ананың бала тәрбиесіндегі рөліне байланысты екенін атап өтті. Ата-ананың автономияны қолдауы, эмоционалды қатысуы және балаға қойылатын талаптардың құрылымдалуы оның ішкі ұмтылыстарының басым болуына әкеледі. Алайда, «өмірлік стратегия» ғылыми категориясын анықтауда ғылыми әлемде әлі күнге дейін логикалық анықтық пен айқындық жоқ. «Стратегия» терминінің ең көп тараған анықтамасы – «дұрыс және ауқымды болжамдарға негізделген көшбасшылықты жоспарлау өнері» болып табылады. Бұл адамның болашақ өмірін саналы түрде өзгертуге және құруға бағытталған перспективалық бағдарлаудың динамикалық жүйесі болып саналады. Осыған байланысты ол перспективалық идеялар мен бағдарлар жүйесі немесе мақсаттар, жоспарлар және құндылық бағдарлар жүйесі ретінде түсіндіріледі.

Жастардың өмірлік стратегияларын зерттеу кезінде қарастырылып отырған әлеуметтік топтың құрамы жағынан біртекті емес екенін есте ұстаған жөн. Оның өкілдері жеке тұлғаның жетілу және қалыптасу кезеңдеріне сәйкес келетін әлеуметтік мәртебелердің, функциялар мен рөлдердің әртүрлі жиынтығымен сипатталады. Ерте жас кезеңінде (14-16 жас) жастардың негізгі мақсаты мен міндеттері – адами әлеуетті жинақтау және дамыту, білім алу, оқу орны мен мамандықты таңдау болып табылады. Дәл осы кезеңде одан әрі өмір жолын анықтау жүреді. 17 жастан 23 жасқа дейінгі уақыт кезеңінде жас адамның жеке тұлға ретінде физиологиялық жетілуі және әлеуметтік қалыптасуы процесі жүреді. Дамудың осы кезеңіндегі білім кәсіби болып табылады. Осы кезеңде олар ата-аналарынан материалдық тәуелсіздік алады, өз отбасыларын алады. Негізгі түрі-еңбек қызметі болып табылады. Сыртқы жағдайлардың әсерінен өмірлік жоспарлар өзгереді. Әлеуметтік жағдайды саралау жастардың өмірлік траекториялары мен мақсаттарының әртүрлілігін қамтиды. Жасөспірімнің құндылық бағдарларының жүйесін қалыптастыру жеке тұлғаның кәсіби өзін-өзі анықтауының одан әрі жолын анықтайды, ол арқылы ол қоғамның толыққанды мүшесі болады. Айта кету керек, өмірлік құндылықтар жоғары хабардарлықпен сипатталады, олар адамның мінез-құлқын әлеуметтік реттеудің маңызды факторы болып табылады. Құндылық бағдарларының ерекшелігі-олар жеке тұлғаның жоғары әлеуметтік қажеттіліктері негізінде қалыптасады. Жасөспірімдердің өмірлік перспективаларын зерттеу авторлық зерттеу үшін ерекше маңызды болып көрінуі кездейсоқ емес. Қазіргі ұрпақ әлеуметтенудің негізгі функциясын бұзу жағдайында өсуде, бұл өмірлік мақсаттарды, әдет-ғұрыптарды, әлеуметтік рөлдерді және жас ерекшеліктерін игеруді ғана емес, сонымен бірге қолданыстағы әлеуметтік тәртіпті сақтауды да білдіреді. Өскелең ұрпақ көбінесе аға ұрпақтың өмірлік тәжірибесін игеруден құтылады, бұл оны кейіннен заңға бағынудың әлсіреуіне әкелуі мүмкін.

Қорытынды. Жасөспірімдік кезеңнің ерекшелігі-жасөспірімдердің мінез-құлқында өзіндік моральдық эталон ретінде қызмет ететін адам-идеалдың болуы болып табылады. Өмірлік траекторияның қалыптасуына және жеке тұлғаның мінез-құлқына әсер ететін тұрақты идеалдар мағынасында тек туыстары мен достарына қатысты айтуға болады.

Осылайша, қоғамның турбулентті жағдайында жасөспірімдер өмірлік стратегияларды іске асыру векторларының әртүрлі бағыттылығымен, қойылған мақсаттарды іске асырудағы табандылық деңгейі туралы айтпағанда, олардың өмірі мен бағдарларының маңыздылығының төмен көрсеткіштерімен сипатталады. Қазіргі заманғы әлеуметтік мәселелердің болуы көптеген жастар жүзеге асыратын өмірді қолдау стратегиясының өмір сүру стратегиясына айналуына әкеледі. Бұл жағдайда жастар өздерінің адами әлеуетін іске асырудың шегін әлеуметтену процесінде алынған ең қажетті құралдармен қамтамасыз етуден көреді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. - М. : Мысль, 1991 – С.299
2. Baltes P., Staudinger U., & Lindenberger U. Lifespan psychology: theory and application to intellectual functioning//Annual reviews psychology. -1999. С. 471-507
3. Бочавер А.А., Жилинская А.В., Хломов К.Д. Перспективы современных подростков в контексте жизненной траектории//Современная психология жизни.-2016. Том 5 -№2. С.-31-38
4. Дюркгейм Э. Ценностные и реальные суждения // Социологические исследования. – 1991– № 2 – С. 106–114.

ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҚЫНДЫҚ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫ ДОСТЫҚ

Әлеуметтану, 1 курс магистранты Онгарбаева Қ.С.

Кілт сөздер: әлеуметтік жақындық, цифрлық достық, әлеуметтік медиа, виртуалды достық.

Әлеуметтік желідегі жақындық пен цифрлық достық қазіргі қоғамда жиірек болып барады және олар адамдарға байланыс пен қауымдастық сезімін сыйлағанымен, олар физикалық байланыстың болмауы, желідегі түсінбеушілік және киберқорқыту мәселелеріне әкелуі мүмкін. Дегенмен, дұрыс хабардарлық пен басқару арқылы адамдар онлайн және оффлайн қарым-қатынастар арасындағы тепе-теңдікті сақтай алады және әлеуметтік медианың жақындығы мен цифрлық достықтан айтарлықтай пайда көре алады.

Қазіргі әлемде әлеуметтік медиа сайттары біздің адамдармен қарым-қатынасымызды өзгертті. Біз кез келген уақытта және кез келген жерден әлемнің түкпір-түкпірінен достарымызбен, отбасымызбен және таныстарымызбен байланыса аламыз. Бұл әлеуметтік желілерде интернеттегі жақындық туып - өскен жақындықтың жаңа түріне әкелді. Интернет бүкіл әлемде әлеуметтік өмірді айтарлықтай өзгертті: жұмыс, демалыс, ойын және ойын-сауық сияқты көптеген салаларда цифрлық медианы пайдалану, ең соңында, достық қарым-қатынастар барған сайын басым болады.

Социологиялық тұрғыдан алғанда достық тарихи және белгілі бір қоғамның жағдайлары мен талаптарына сәйкес келетін жеке қатынастардың әлеуметтік өзгермелі формасы, сондықтан достықтың бірде-бір мүмкін формасы жоқ[1].

Әлеуметтанудағы достық феноменіне ең алғаш бет бұрған Ф Теннис. Оның пікірінше, достық жалпы еңбек пен жалпы ойлау тәсілінің салдары көршілікке немесе туыстыққа байланысты емес. Осылайша, Теннис үшін достық «қоғамдастықтың ең жоғары көрінісіне» айналады[2]. Бұл феноменге көптеген ғалымдар, соның ішінде әлеуметтанушылар ерекше ден қоя отырып, зертеген. Атап айтқанда, Г. Зиммельдің замануи адам ұғымын зерттеп, түсіндірген кездегі достық ұғымының қалай әсер етіп, маңыздылығы көрсетті. Георг Зиммель достықтың табиғатына басқаша көзқараспен қарады. Ол үшін достық жеке тұлғаның өзін-өзі таныту құралының бір түрі болып табылады. Оның ойынша, тұлғаның даралығы «ең алдымен жеке тұлғаның ерекше меншігі болып табылатын белгілі бір құпияның болуымен жасалады». Адамның ішкі дүниесі күрделене түскен сайын оның өзін-өзі танытуы да қиындай түседі. Сонымен қатар, ол енді бір адамға өзін толық аша алмайды, осыған байланысты оның достығы бірнеше түрлі қарым-қатынастарға бөлінеді, оларда оның Менінің әртүрлі бөліктері көрініс табады.

М. Грановеттердің күшті және әлсіз байланыс теориясын достықтың негізгі теориясы ретінде айтуға болады. Күшті және әлсіз байланысты бақылай отыра, жақындықтың дәрежесін, ашықтық пен эмоционалдылық деңгейін ал әлсіз байланыс негізінде қарым қатынас жиілігін, үстіртін қарым-қатынасты зерттеуге болады. Алайда әлсіз қарым қатынас негізінде адам үлкен ақпарат қабылдауға қолжетімділік жоғарылайды. Күшті және әлсіз әлеуметтік байланыстар байланыстардың жиілігі мен ұзақтығы бойынша ерекшеленеді. Осылайша, туыстар мен жақын достар арасында берік байланыстар байқалады, ал көршілер, таныстар, таныстар, әріптестер және басқа да ресми байланыстар арасында әлсіз байланыстар байқалады[3]. Грановеттердің ашқан жаңалығы әлеуметтік желілерде күшті байланыстардан гөрі әлсіз байланыстар маңыздырақ болды. Бұл ақпарат әлсіз байланыстар арқылы жылдамырақ және кең ауқымда таралатындықтан болады, ал күшті байланыстар арқылы адамдар деректер мен ресурстардың шектеулі көлемін ғана бөлісуге дайын. Мықты байланыстар жергілікті жермен сипатталады. Сондай-ақ М. Грановеттер әлсіз эмоционалдылықпен, уақыттың шектеулілігімен, сенімсіздік пен өзара қатынаспен сипатталатын жоқ немесе өте әлсіз байланыстарды бөліп көрсетті. Олар сондай-ақ әлсіз байланыстармен салыстырғанда азырақ қолданылады.

Цифрлық достық-бұл онлайн режимінде қалыптасады және сақталады. Олар дәстүрлі жеке достық сияқты күшті және мағыналы болуы мүмкін. Бұл көбінесе жеке ақпаратпен бөлісумен, эмоционалды қолдаумен және виртуалды қоғамдастыққа жату сезімімен сипатталады. Виртуалды достық - бұл цифрлық технологияларды кеңінен қолдану нәтижесінде пайда болған салыстырмалы түрде жаңа ұғым. Ол әлеуметтік медиа платформалары, чат бөлмелері және желілік қауымдастықтар сияқты желідегі өзара әрекеттесу арқылы қалыптасатын және сақталатын қарым-қатынастарды білдіреді. Виртуалды достық адамдарға, әсіресе оқшауланған немесе жеке мүмкіндіктері шектеулі адамдарға байланыс пен әлеуметтік қолдау сезімін бере алады.

Желідегі достық әлеуметтік медиа платформаларында пайда болатын достық ұғымын білдіреді. Дәстүрлі достықтың формаларынан айырмашылығы, бұл достық көбінесе физикалық өзара әрекеттесуге емес, онлайн мазмұнды бөлісуге негізделген. Әлеуметтік медиадағы достық

достармен сөйлесу және өзара әрекеттесу үшін әлеуметтік медиа платформаларын пайдаланумен де сипатталады.

Әлеуметтік желідегі жақындықты әлеуметтік медиа сайттарындағы онлайн байланыстың арқасында пайда болатын жақындық немесе байланыс сезімі ретінде анықтауға болады. Бұл біз әлеуметтік медиа платформаларында өзара әрекеттесетін адамдармен қалыптастыратын эмоционалды байланыс, бұл цифрлық достықтың дамуына әкелуі мүмкін.

Әлеуметтік желідегі достық цифрлық дәуірдегі әлеуметтік өзара әрекеттесу үшін өте маңызды. Ең маңызды салдарлардың бірі – қазіргі уақытта танымал достық қарым-қатынастардың әртүрлі түрлері арасындағы сызықтарды қалайша бұлдыратуы мүмкін. Мысалы, әлеуметтік желідегі достық жұмыс пен жеке қарым-қатынас арасындағы шекараларды бұлдыратуы мүмкін, өйткені адамдар бір платформада әріптестерімен және достарымен байланыса алады.

Әлеуметтік желідегі достықтың тағы бір маңызды салдары - бұл әлеуметтік өзара әрекеттесу сапасына қалай әсер етуі мүмкін. Әлеуметтік медиа әлеуметтік өзара әрекеттесу үшін платформаны қамтамасыз ете алатынымен, ол оқшаулану және ажырату сезімін тудыруы мүмкін. Себебі, әлеуметтік желілердегі өзара әрекеттесу жиі физикалық өзара әрекеттестіктің болмауымен сипатталады, бұл басқалармен байланысын үзу сезімін тудыруы мүмкін.

Әлеуметтік желілердегі достық теориясы – әлеуметтік желілердегі достықтың табиғатын түсінуге бағытталған салыстырмалы түрде жаңа зерттеу саласы. Бұл саладағы негізгі теориялардың бірі – әлеуметтік капитал тұжырымдамасы[4]. Әлеуметтік капитал дегеніміз адамдардың әлеуметтік желілерінің нәтижесінде қол жеткізе алатын ресурстарды білдіреді. Әлеуметтік желілердегі достық контекстінде әлеуметтік капитал адамдар өздерінің онлайн әлеуметтік желілерінен алатын артықшылықтарға сілтеме жасай алады.

Осы саладағы тағы бір маңызды теория - әлсіз байланыстар тұжырымдамасы. Әлсіз байланыстар жақын достық сияқты күшті емес, бірақ әлеуметтік өзара әрекеттесу үшін әлі де маңызды әлеуметтік байланыстарды білдіреді. Әлсіз байланыстар көбінесе әлеуметтік медиа платформалары арқылы қалыптасады, өйткені адамдар осы платформалар арқылы көбірек адамдармен байланыса алады.

Қазіргі таңда интернет желісі, ұялы телефон арқылы болатын достықтың екі түрін ажыратып қарауға болады. Бірі әлеуметтік желілер арқылы болса, екінші түрі онлайн ойын түрлері арқылы. Бірінші достық түрі әлеуметтік желі арқылы болғандықтан, көбіне адамдар әлеуметтік желіде өз парақшасын құрады, өзі туралы ақпараттар қосады және таныстық белгілі бір достар арқылы немесе мүлде күтпеген уақытта болуы мүмкін.

Онлайн ойындар арқылы достықта қазіргі таңда белең алуда. Оған дәлел, tengrinews.kz ақпараттық сайтының 2021 жылғы деректеріне сәйкес Қазақстанда 3,5 миллион адам, ал әлемде 3,1 миллиардқа жуық адам онлайн ойын түрімен қызығады[5]. Соның ішінде Қазақстандағы адам саны ішінде 62,1 пайыз ер адам, 37,9 пайыз әйел адам киберспортпен айналысады. Демек ер адамдар әйел адамдарға қарағанда көбірек онлайн ойын арқылы көбірек достық табады және ұзақ уақыт араласып, достасады. Алайда, мұндағы минус цифрлы достық әртүрлі ел арасындағы азаматтарда болуы мүмкін және мүлде кездеспей, тек ойын негізінде араласуы мүмкін.

Шынайы өмірдегі достық пен виртуалды өмірдегі достықты зерттеуге үлес қосқан ғалымдар шынайы өмірдегі достық желідегі достықтан әлде қайда жоғары екенін дәлелдеген. Соның ішінде Чехиялық зерттеушілер офлайн достық пен онлайн достық сапасын зерттеу негізінде көрсеткен салыстырмалы тәжірибелер маңызды нақтылаулар жасады. «Желідегі достықтың сапасы шынайы өмірдегі достық сапасынан айтарлықтай төмен болып қалды» [6]. Бұл зерттеудің қорытындысы қазіргі кезеңдегі шындықты көрсетеді. Яғни, желідегі достық әлдеқайда тиімдірек, тезірек, ұтымдырақ. Осы зерттеудің негізінде ақындық, ұқсастық және әлеуметтік тартымдылық деңгейлері желідегі, аралас және қарапайым өмірдегі достық арасында қалай ерекшеленетінін және бұл достық детерминанттары онлайн, аралас достықтардың сапасын қаншалықты болжайтынын зерттеу болды. Нәтижесінде бұл зерттеу адамдардың достарымен онлайн немесе тікелей режимінде кездескені достық сапасы үшін маңызды емес екенін көрсетеді. Сондықтан бұл зерттеу интернеттің әлеуметтік капиталға әсерін талқылауға да ықпал етеді. Достық пен виртуалды достықтың кейбір ұқсастықтары болғанымен, олардың арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Ең маңызды айырмашылықтардың бірі - қарым-қатынас сипаты. Дәстүрлі, яғни тікелей қарым-қатынас физикалық жақындықты, ортақ тәжірибені және бетпе-бет сөйлесуді қамтиды. Керісінше, виртуалды достық онлайн қарым-қатынасқа негізделген және физикалық жақындықты немесе ортақ тәжірибені қамтымауы мүмкін.

Достық пен виртуалды достықтың тағы бір маңызды айырмашылығы - жақындық пен эмоционалдық жақындық деңгейі. Дәстүрлі достық жақындық пен эмоционалдық жақындықтың жоғары дәрежесін қамтуы мүмкін болса да, виртуалды достық бірдей тереңдік пен қарқындылық деңгейіне жете алмауы мүмкін. Желідегі өзара әрекеттестік көбінесе мәтіндік хабарлар мен эмодзилер сияқты үстірт байланыспен шектеледі, бұл адамдарға бірдей эмоционалдық қолдау мен түсіну деңгейін қамтамасыз ете алмайды. Сонымен қатар, қарым-қатынас сапасы достық пен виртуалды достық арасындағы тағы бір маңызды айырмашылық болып табылады. Дәстүрлі достық қарым-қатынастың сапасы мен тереңдігін арттыра алатын вербальды және вербалды емес белгілер сияқты тікелей қарым-қатынасты қамтиды. Керісінше, виртуалды достық жанама қарым-қатынасқа сүйенеді, бұл қарым-қатынастағы нюанс пен күрделіліктің бірдей деңгейіне жол бермеуі мүмкін. Соңында, қарым-қатынастың ұзақтығы мен тұрақтылығы достық пен виртуалды достық арасындағы маңызды айырмашылықтар болып табылады. Дәстүрлі достық өмір бойы болмаса да, жылдарға созылуы мүмкін және тұрақтылықтың жоғары дәрежесін қамтиды. Керісінше, виртуалды достық тезірек және тұрақсыз болуы мүмкін, өйткені олар оңай қалыптасып, көп салдарсыз жойылуы мүмкін.

Қорытындылай келе, әлеуметтік желідегі достық - бұл әлеуметтік медиа платформаларының өсуінен пайда болған салыстырмалы түрде жаңа ұғым. Әлеуметтік желілердегі достық теориясы әлеуметтік желілердегі достықтың табиғатын және оның цифрлық дәуірдегі әлеуметтік өзара әрекеттесу үшін салдарын түсінуге тырысады. Әлеуметтік желідегі достық әлеуметтік өзара әрекеттесу үшін платформаны қамтамасыз ете алатынымен, олар оқшаулану және байланыссыз болу сезімін тудыруы мүмкін. Әлеуметтік желілердегі достық теориясын түсіну цифрлық дәуірде әлеуметтік өзара әрекеттестікте шарлауға ұмтылатын адамдар мен ұйымдар үшін маңызды.

Виртуалды достық адамдарға байланыс пен әлеуметтік қолдау сезімін бере алатынымен, олар дәстүрлі достықтан бірнеше маңызды тәсілдермен ерекшеленеді. Виртуалды достыққа дәстүрлі достықтың физикалық жақындығы және тереңдігі жоқ және байланыс сапасы мен нюанстарын шектейтін жанама байланысқа сүйенеді. Виртуалды достық адамның әлеуметтік желісіне құнды қосымша болғанымен, олар дәстүрлі достықтың бірегей артықшылықтары мен байлығын алмастыра алмайды. Әлеуметтік желілердегі жақындық пен цифрлық достықтың өсуі біздің өмірімізге оң және теріс әсер етті. Оң жағынан, әлеуметтік желі адамдарға ұқсас мүдделер мен құндылықтарды бөлісетін басқа адамдармен байланыс орнатуға мүмкіндік берді. Бұл сондай-ақ адамдарға басқа жағдайда байланысын жоғалтуы мүмкін адамдармен қарым-қатынасты сақтауға мүмкіндік берді.

Сандық достық эмоционалды қолдауды қамтамасыз ете алады, әсіресе оқшауланған немесе жалғыз адамдар үшін. Олар сондай-ақ адамдарға әлеуметтік дағдыларын дамытуға және қауымдастық сезімін дамытуға көмектесе алады. Дегенмен, әлеуметтік желілердегі жақындық пен цифрлық достыққа байланысты жағымсыз салдарлар да бар. Ең үлкен қиындықтардың бірі - физикалық байланыстың болмауы, бұл ажырату мен жалғыздық сезіміне әкелуі мүмкін. Интернеттегі қарым-қатынастың үні мен ниетін түсіндіру қиын болуы мүмкін, бұл түсініспеушіліктер мен қақтығыстарға әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, онлайн әлем адамдардың психикалық денсаулығы мен әл-ауқатына жойқын әсер етуі мүмкін кибербуллинг пен қудалаудың өсу ортасына айналуы мүмкін.

Қазіргі таңда, әлеуметтік желілердегі жақындық пен цифрлық достықтың түрлері біздің өміріміздің ажырамас бөлігіне айналды деп айтуға болады, бірақ олармен байланысты ықтимал мәселелерді білу маңызды. Әлеуметтік медиа сайттары байланыс пен қауымдастық сезімін тудыруы мүмкін болса да, олар жеке қарым-қатынасты толығымен алмастырмауы керек. Интернеттегі және офлайн қатынастар арасындағы тепе - теңдікті сақтау және мүмкіндігінше жеке қарым-қатынасқа басымдық беру өте маңызды.

Пайдаебиеттер тізімі:

1. Якимова Е.В. Сетевая близость и цифровая дружба: специфика и трансформация межличностной коммуникации в эпоху позднего модерна. (Обзор). // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. – 2021 - №11. – С. – 15-30.
2. Ушкова Е.Л. Реф. ст.: Шрёгер М., Кайлювайт Р. Дружба онлайн: обзор исследований // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. – 2021. – № 4. – С. 31–38.

3. Поляков А.В. Социальные связи и социальный капитал в политической жизни современных государств: сетевой подход // *Фундаментальные исследования*. – 2015. – № 2-5. –С.-1099-1102.
4. Ушкин С.Г. Отношения дружбы в виртуальных социальных сетях (на примере социальной сети «ВКОНТАКТЕ»). // *Социум и власть*. – 2015 - № 6-(56) С. 71-76.
5. Лыкова Н.,(2021) Названы самые популярные компьютерные игры в Казахстане. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/nazvaniy-samyie-populyarnyie-kompyuternyie-igryi-kazahstane-452937/.html
6. Antheunis, M. L., Valkenburg, P. M., & Peter, J. The quality of online, offline, and mixed-mode friendships among users of a social networking site. // *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*. -2012- № 6(3). P. 1-5.

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КӘСІБИ ӨЗІҢ - ӨЗІ АНЫҚТАУЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Әлеуметтану, 1 курс магистранты, Өтеген Ақниет
Ғылыми жетекші: әлеум.ғ.д., доцент Шеденова Н.У.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Кілт сөздер: жыныс, ұлдар, қыздар, кәсіби өзін-өзі анықтау, кәсіби бағыттылық, мамандық.

Гендерлік білім беру қоғамда демократияның нақты негіздерін туғызудың басты шарты болып табылады. Қазіргі кезеңде гендерлік қатынастардың барынша толығымен жеке тұлғаның жетілуіне жағдай жасайтын жаңа модельдерін қалыптастыру қажет. Осы ретте қоғамның өте оңды гендерлік құрылысы әр индивид еркін және өз істеріне жауап беретін субъект ретінде әрекет ететін тәртіп түрін білдіреді. Ол неғұрлым өзіне ыңғайлы, қолдануға болатын өмір сүру стилін таңдайды және бұл таңдауды ерлер мен әйелдердің атқарар әлеуметтік рөлдеріне сәйкес маңайындағылар қабыл алады және сыйлайды. Гендерлік теңсіздік мәселесіне қоғамның зеректігін көтере отырып, білім беру жүйесі қалыптасып келе жатқан азаматтық қоғамның және жастар мен аға буынның белсенді ұстанымын дамытуға елеулі үлес қосты. Гендерлік теңдік, жыныстық теңдікке қарағанда, қоғамдық жүйенің барлық аспектілеріндегі ерлер мен әйелдердің тек саны жағынан қолжетімсіз. Ол гендерлік қатынастарды, олардың формалды және формалды емес қырларын сапалық жағынан өңдеу болып келеді. Қазіргі мектептерде әлі күнге дейін кеңес заманындағы мектептерге тән сипаттар басым, атап айтар болсақ, олар - жеке тұлғалықты жою, билікті әлеуметтік жағынан тыңдайтын азаматтарды тәрбиелеу. Мұндай мектептерді бітіріп шыққан қыздар көбінесе оқытудың тоталитарлық әдістерін қолданатын жоғары және орта мектептің “тәртіпке келтіру шараларының” нәтижесін көрсетеді. Орта және жоғары білім беру жүйесіне гендерлік курстарды енгізу гуманитарлық факультет студенттерінің кәсібиленуіне жағдай жасап қана қоймайды, сонымен қатар білім беруді төзімділіктен жоғары ете отырып, тоталитарлық білім беру тәжірибесін өзгерте алады [1].

Әрбір адамның өмірінде ол мамандық таңдауға тура келетін сәт келеді, яғни. кәсіби түрде өзін-өзі анықтау. Кейбіреулер үшін бұл процесс өте ерте басталады (бастауыш сыныптарда оқитын кейбір балалар өздерінің кім болатынын біледі және өмірлерін болашаққа дайындалуға бағындырады). Көбінесе өзін-өзі анықтау қиындықтармен, кәсіби ниеттердің біркелкі емес өзгерістерімен байланысты. Мамандықты дұрыс таңдау үшін бұл процесті басқару қажет, оның бір бөлігін мұғалім жүзеге асырады. Мамандық таңдауды басқару (Д.Майерс бойынша) мәселенің құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Тар мағынада, студенттердің мамандық таңдау мәселесіне келетін болсақ, бұл тұста мұғалімге бақылау мазмұнын құрайтын объективті және субъективті факторларды білу өте маңызды. Объективті факторларға мыналар жатады: объективті әрекет ететін заңдар жүйесі, субъектінің өмір сүру жағдайлары, қоршаған орта, тәрбие, экономиялық орта және басқалар. Пәндік факторларға: субъектінің мүмкіндіктері, субъектінің бейімділігі, қызығушылықтары, қабілеттері, көзқарастары, мотивтері, мінезі, темпераменті, бейімділігі және басқа да тұлғалық аспектілері жатады [2].

Қазақстан Республикасының нарықтық қатынастарымен бәсекелестіктің өсуіне байланысты болып жатқан әр түрлі өзгерістер білім беру жүйесіне қойылатын талаптарды өзгертеді. Біздің мемлекетіміздің дамуының негізгі бағыттары «Қазақстан – 2030» стратегиясында сипатталған. Ол стратегияның жүзеге асуы үшін білімді, шыншыл, ақылды, дені сау,

адамқасиеттері жоғары мамандар керек. Қазақстан Президенті Н.А. Назарбаев «Қазақстанның артықшылығы – халық сапасы, адам ресурстары... біз өзіміздегі баға жетпес капиталды дамытып және сол дамуға жаңа да, өркениеттік жағдайлар туғызуымыз қажет», - деп тұжырымдайды. Қазіргі таңда Білім беру мәселелері жалпы әлемдік қоғамдастықтың өзекті мәселелердің бірі болуы өркениет дамуының білім беру сапасымен байланысады. ҚР «Білім беру» мемлекеттік бағдарламасында білім беруді жетілдірумен оқыту процесіне жаңа ақпараттық технологияларын енгізу арқылы сапалы кәсіби мамандарды даярлауды қамтамасыз ету мәселесі қарастырылған [3].

Жеткіншек жас әлеуметтік қажеттіліктерді игеретін кезең, сонымен қатар бұл жаста құндылық бағдарлар жүйесі қарқынды дамиды. Құндылық бағдарлар даму жағдайында қалыптасып, әрі қарай өмірлік таңдауға әсер етеді. Өзінің индивидуалдылығын саналау өзімен және өзгелермен өз арақатынас орнатуды әлеуметтік реттеудің маңызды факторы болып табылады. Жоғары оқу орнындағы құндылық бағдарлардың дамуы студенттердің жоғары әлеуметтік белсенділігімен ғана шарттанбайды, сонымен қоса болашақ маманның кәсіби біліктілігімен шеберлігінде дамытады. Осылайша, құндылық бағдарлар саналы, игерілген және қабылданған жеке әлеуметтік нормалар мен құндылықтар, өмірлік мақсаттар ретінде осы мақсаттарға жету құралы ретінде әрекет етеді. Тұлғаның қалыптасуының университеттік кезеңі әлеуметтену және жаңа әлеуметтік жағдайлар мен рөлдерге бейімделу тұрғысынан маңызды. Бейімделу тетіктері көшедегі оқушының жеке құндылықтарының жүйесін көрсетеді. Студенттік жаста құндылық бағдарларды қалыптастыру механизмдерін білу болашақ мамандарды даярлаудың тиімді жүйесін құрудың негізі болып табылады. Бұл болашақта құндылықтардың деформациясы негізінде тұлғаның жағымсыз қайта құрылуын болдырмауға, түрлі жағымсыз әсерлерге төзімді болашақ маманды, әлеуметтік-экономикалық өмірдің табысты, тиімді, толыққанды қатысушысын дайындауға мүмкіндік береді [4].

Жеткіншек ұрпақты кәсіпшілдікке бейімдеу – кең өрісті жалпы, политехникалық және еңбекке дайындау негізінде оқушылардың жеке бейімділігін, қабілеттерін және қоғамдық қажеттіліктерді есепке ала отырып, дер кезінде оларды еңбектік іс-әрекетті түрлерімен таныстыруға бағытталған жалпы орта, бастауыш және орта кәсіптік білім беретін мектептердің оқу-тәрбие процестерінің құрамдас бөлігі. Десекте, оқушыларды кәсіптің белгілі бір түрін меңгертуге бейімдейтін, оларға кәсіптік бағдар беретін бастапқы негізгі буын жалпы беретін орта - мектеп. Өйткенімен, өсіп келе жатқан жеткіншек ұрпақты кәсіпшілдікке бейімдеу жұмыстары өз құрылымымен мазмұнына әрбір оқушының белгілі бір кәсіпті меңгеруге талаптылығын есепке ала отырып, оларға жалпы орта, бастауыш және кәсіп түріне машықтандыру әрекеттерінде қамтиды. «Кәсіптік бағдар беру» белгілі бір кәсіптік дәріптеу немесе оны басқа бір кәсіппен салыстыру арқылы оқушыларға таңдатуға мүмкіншілік тудырады. Сондықтанда жеткіншек ұрпаққа кәсіптік бағдар беруде басқару органдары, оқу-ағарту жүйелері және мұғалімдер қауымы оның әлеуметтік астарына айрықша назар аударуы тиіс. Атап айтқанда, олар оқушының белгілі бір кәсіпті немесе мамандықты таңдауына ғана көңіл аударып қоймай, белгілі бір кәсіппен мамандықты дұрыс таңдай білудің терең мәнді әлеуметтік құндылығы болатындығында жан-жақты негіз деп, түсіндірулері керек. Өйткені өскелең ұрпаққа кәсіптік бағдар беруді дұрыс түсіндіріп, ұғындыру, оқушының білім деңгейі мен қабілетіне қарай кәсіптік, арнаулы және жоғары оқу орнын дұрыс таңдату, талап-тілегіне сай белгілі бір еңбек ұжымына жұмысқа орналасуына көмектесу, қызмет бабында өсуіне ықпал ету, тағы сол сияқты кәсіптік бағдар берудің әлеуметтік салалары болып табылады. Кәсіптік бағдар беру еңбекке даярлаудың диагностикалық технологиясы, яғни тәсілі. Бұл тәсілді пайдаланудың мақсаты – әрбір баланың белгілі бір кәсіпке бейімділігімен қабілеттілігін алдын ала анықтап, байқау. Мектеп мұғалімдері мен өндірістік оқыту шеберлері, сынып жетекшілері мен тәлімгер үшін басты мақсат – оқушылардың өздері өздерінің бейімділіктері мен қабілеттіліктеріне орай, кәсіптің белгілі бір түрін таңдауларын анықтаудың барынша кең тараған құралдары – тестімен, сауалнама таратумен, тіптен болмаса, кәсіп таңдаудың компьютерлік диагностиканы пайдалану мен жұмыс жүргізу болып саналады. Оқушының белгілі бір кәсіп түрін меңгеруге бейімділігі, олардың әлеуметтік - кәсіби тұрғыдан қалыптасуы көбінесе өндірістік практикада көріне бастайды. Сондықтанда өндірістік практика оқу жоспарларына енгізіліп, курс бөлімін немесе тақырыпты оқығаннан кейін жүргізіледі. Кәсіптік тәрбие оқушыларды кәсіпті әрекетті жүзеге асыру тәжірибесімен қаруландырады, кәсіптік таңдауда және оны меңгеру барысында жеткіншектердің қабілеттіліктерімен бейімділіктерін дамытады, қоғамдық белсенділіктерін арттырады, еңбекке, ғылым мен техникаға, өнерге, әдебиетке, спортқа, ұлттық дәстүрге құштарлығын тәрбиелейді, парызгерлік пен жауапкершілік сезімдерін, кәсіби іскерлігімен кәсіби мақтанышын қалыптастырады [5].

Балалық шақтан-ақ психологиялық мінездердің кейбір айырмашылықтары байқалады. Мәселен, ер балалар жаратылыстану пәндеріне, ал қыз балалар гуманитарлық пәндерге қызығушылық танытады. Балалардағы гендерлік әртүрліліктің барлығы, олардың қызығушылығының және мамандықты таңдауда қозғарасының әртүрлілігімен байланысты болады. Мамандықты таңдау кезінде кәсіптік және өмірлік жоспарлар, сонымен қатар қоғамдық мүделілікке тартылуында көп мән бар және олар гендерлік сипатқа ие. Мамандық таңдау кезінде ер адамдар болашақтағы лауазымдық өсуі, жоғары төлемақы мүмкіндігіне сүйенеді, ең басты мотивациясы олар үшін еркіндік пен билікке ұмтылыс болып табылады. Әйелдер үшін мамандықты таңдау жағдайға, бағыныштылыққа, көңіл-күйге байланысты, ең негізгісі олар үшін өмірлік тәжірибе, адамдармен қарым-қатынасы, өмірде елеулі адам болу мотивациясы орын алады. Жоғарыда айтылып кеткенге сәйкес, ер адамдарда кәсіби қызметінің басымдығы, ал әйел адамдарда әлеуметтік-психологиялық аспект басымдық болып келеді. Сонымен қатар, жасына қарай ер адамдарды алға жетелейтін мотивация күші артса, ал әйел адамдарда төмендеу байқалады, оның салдары, әйел адамдардың балаларымен немерелерін тәрбиелеуде дәстүрлі гендерлік рөлін жалғастыруға тырысуынан болып келеді. Мамандық алуға тең құқық пен тең мүмкіндіктер екі жынысқа да бірдей болғанымен, тарихи «ерлер» мен «әйелдер» мамандығы туралы қалыптасқан түсінікке байланысты мамандық түрі таңдалады. Соңғы уақыттағы мамандық таңдаудағы өзгеріске ұшыраған гендерлік стереотиптер бақыланады, ол әйел адамдардың кәсіби іс-әрекеті аумағының кеңеюі болып саналады. Ол әйел адамының өзін өзектендіру, өмірлік құндылық мотивациясының өзгеруі салдарынан байланыстыруға болады. Сонымен қатар әйел адамдарының табысқа жетуінің жаңа мүмкіндігі пайда болды. Алайда, гендерлік қондырғылардың бірі болып, мінез-құлықтың әлеуметтік-мәдени таптауырыны – әйел адам мен ер адамның бір мамандықты таңдаса да, олардың қызметіде, жұмыс әдісінде, мақсатыда әртүрлі болуы мүмкін екендігі анықталды [6].

Білім беру жүйесіндегі гендерлік теңдіктің стандартты өлшемі ұл балалар мен салыстырғанда мектепке қабылданған және мектеп бітірген (барлық деңгейлерде) қыздардың саны болып табылады. Білім жүйелеріндегі нақты көріністі алу үшін бұл көрсеткіш жеткіліксіз болады. Көптеген елдер ұл балалармен қыздарды оқуға қабылдаудағы балансқа қол жеткізді, бірақ гендерлік теңсіздік проблемасы осы уақытқа дейін шешілген жоқ. Білім саласындағы гендерлік проблемалар:

- білім жүйесіндегі басқарушылық харекеттерін көбіне еркектер еншілейді;
- мұғалімдердің жыныстық сәйкессіздігі (әйелдер санының басымдығы және еркек мұғалімдердің, әсіресе бастауыш мектеп деңгейінде жетіспеушілігі);
- мектеп бағдарламаларындағы, пәндеріндегі жыныстық сегрегация (бөлу), ол алдағы уақытта еңбек нарығындағы сегрегацияға ұшыратуы мүмкін;
- төмен сыйақы, соның салдары ретінде беделді емес (лайықсыз) жұмыс;
- мектеп бағдарламаларында гендерлік стереотиптерді (таптауындарды) жаңғырту.

Білім саласындағы гендерлік теңдіктің стандарттық өлшемінен басқа (қыздар мен ұл балаларды бастауыш және орта біліммен қамту) білімдегі гендерлік теңдіктің жай-күйі туралы анағұрлым объективті ақпарат алу үшін өзге де көрсеткіштерді талдау қажет:

- мектеп оқуының барлық деңгейлеріне қабылдау кезіндегі жыныстардың арасалмағы (бастауыш, орта, кәсіптік, жоғары сыныптар), гендерлік алшақтықтардың себептері, әлеуметтік мәртебенің ықпалы;
- бастауыш, орта және жоғары сыныптардағы барлық пәндерге қабылдау кезіндегі жыныстардың ара салмағы (пәндерде жыныс бойынша сегрегация барма) [7].

Ерлердің де, әйелдердің де жыныстық - рөлдік сәйкестігі тәрбие, білім беру жағдайларына және бұқаралық ақпарат құралдары енгізген жыныстық - рөлдік стереотиптердің қысым деңгейіне байланысты қалыптасады және өзгереді. Ерлер мен әйелдердің әртүрлі мамандық алуға «тең мүмкіндіктер» жарияланғанына қарамастан, халық арасында әйел немесе еркек мамандығы туралы стереотиптер басым және мамандық таңдауда қысым бар. Ер адам бейнесі кәсіби құзыреттілікке, ұтымды ойлауға, белсенді өмірлік ұстанымға байланысты қасиеттер жиынтығын сақтайды, ал әйел бейнесіне негізінен әлеуметтік және коммуникациялық дағдылар, жылылық пен эмоционалды қолдау кіреді. Соңғы онжылдықтарда әйелдердің өзін-өзі көрсету процестері айтарлықтай күшейді, бұл мамандық таңдауда гендерлік айырмашылықтардың төмендеуіне әкелді. Әйелдердің адамдармен жұмыс істеуді ұнататындығы және өндірістік қатынастардың сапасына, ал ерлердің жұмыс еркіндігі мен дербестігіне үлкен мән беретіндігінде гендерлік айырмашылықтар сақталады. Қазіргі заманның әмбебап өмірлік құндылығы - дәстүрлі әйелдік және еркектік қасиеттерді біріктіретін жетістіктерге ұмтылу. Кәсіби таңдауға байланысты жыныстық рөл стереотиптерінің өзгермелілігі гендерлік психологияның перспективалы бағыттарының бірі болып табылады.

Мамандық таңдау мәселесі, яғни, кәсіби өзін-өзі анықтау - адамның бүкіл өмір жолына әсер етеді. Өмірдің бұл сәті әлеуметтік позицияның бетбұрыс кезеңі болып табылады, өйткені студент пен жұмыс істейтін адам арасындағы айырмашылық студент пен мектеп оқушысының айырмашылығынан аз деп есептеледі. Орта мектепті бітіргеннен кейін мектеп оқушысы өзінің болашақ өмір жолын анықтауы керек және бұл таңдаудың жауапкершілігі оның иығына түседі. Оқушылардың көпшілігі таңдау жасауға немесе ол үшін жауапкершілік алуға дайын емес. Кәсіби өзін-өзі анықтау тек мансап таңдауына ғана емес, сонымен қатар отбасылық және некеден тыс перспективаларға, өзін-өзі бағалауға, материалдық әл-ауқатқа және өмірдің басқа аспектілеріне әсер етеді. Жасөспірімдік шақта мамандықты оңтайлы таңдау үшін болашақты жоспарлау және экстраполяциялаудың дамыған танымдық функциясы болуы керек, өйткені кәсіби өзін-өзі анықтау ықтимал болашаққа балама таңдау жағдайында жүзеге асырылады. Дегенмен, мектеп бітіру кезінде барлық түлектердің танымдық саласы жоғары деңгейде дамыған жоқ, сондықтан толыққанды таңдау жасай алмайды [8].

Елімізде әртүрлі аумақтық мектептердің студенттері жоғары білім алуға ұмтылыстары мен мүмкіндіктерімен ерекшеленеді. Қала мектептерінің түлектері еліміздің және алыс шетелдердің «беделді» жоғары оқу орындарында сапалы білім алуды мақсат тұтса, «ауылдық» мектеп оқушылары еліміздің ірі қалаларында «қолжетімді» білім алуға бағытталған. Жоғары оқу орындарына түсу мүмкіндігі салыстырмалы түрде төменірек жастар «беделді емес» факультеттерге, бәсекелестігі төмен мамандықтарға шоғырланады. Жоғары білімнің қолжетімділігі негізінен ЖОО-ға түсу мүмкіндігімен ғана емес, сонымен қатар бүкіл оқу курсы сәтті аяқтаумен анықталады. «Оқудың үзілуінің» негізгі себептері: оқуға қабілетсіздік, жұмыс жүктемесіне бейімделу, қосымша өмір сүру шығындары (тұрғын үй, көлік шығындары және т.б.) құрайды [9].

Қорытындылай келе, әлеуметтік трансформациялар кезеңінде өзгермелі жағдайларда жеке тұлғаның әлеуметтік мінез-құлқын және психологиялық тәжірибесін зерттеу өзекті болып табылады. Шетелдік және отандық зерттеушілердің еңбектерінде кәсіби әлеуметтену үздіксіз процесс ретінде қарастырылады, оның ең қарқынды дамуы жас жылдарда болады. Өскелең ұрпақтың кәсіби әлеуметтенуін қарастыру кезінде ең маңызды кезең кәсіби өзін-өзі анықтау және жұмысқа кәсіби дайындық болып табылады, өйткені дәл осы жерде тұлғаның даму траекториясын анықтайтын өзіндік сана, қоғамдық сана және құндылық көзқарастар қалыптасады. Жас жігіттің немесе қыздың шешетін маңызды міндеттерінің бірі - өзін-өзі анықтау мәселесі. Кәсіби де, тұлғалық та өзін-өзі анықтау ерте жасөспірімдік кезеңнің орталық жаңа формациясы болып табылады. Жастардағы тұлғаның өзін-өзі анықтауы және тұрақтануы дүниетанымның дамуымен байланысты. Кәсіби өзін-өзі анықтау – еңбек субъектісі ретіндегі даму сатысына байланысты сол немесе басқа мазмұнға ие болатын адам әрекеті. Кәсіби өзін-өзі анықтау адамның белгілі бір кәсіптегі және қоғамдағы өзін-өзі жүзеге асыруының маңызды факторы болып табылады. Адамның мінез-құлқы оның жеке ерекшеліктерімен ғана емес, оның белсенді әрекет ететін ортасымен де анықталады. Жастар өз қабілеттерін толық ашуға және құндылық бағдарларын көрсетуге мүмкіндік беретін өз түріне тән кәсіби ортаны табуға ұмтылады. Өзін-өзі тану, өзін-өзі өзгерту, рефлексия, өзін-өзі жүзеге асыру қабілетін дамыту жастарды өзін-өзі анықтауға тәрбиелеу мен дайындаудың қажетті шарты болып табылады. Кәсіби өзін-өзі анықтау процесінің негізгі сәті кәсіби өзін-өзі жүзеге асырудың шексіз, бірақ абстрактілі мүмкіндіктері кезеңін кәсіби қызметтің нақты, шектеулі перспективаларынан бөлетін мамандық таңдау болып табылады, өйткені кәсіптік қызметке түсетін жастардың қабілеттерінің, бейімділіктерінің және жеке қасиеттерінің кәсіби өмірі оларға қоғамда сәтті бейімделуге мүмкіндік бермейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қылышбаева Б.Н., Гендерлік білімнің тұлғаның қалыптасуына ықпалы // Серия общественных наук. – 2010. - № 5. – С. 105. Ссылка: <http://nlib.library.kz/elib/library.kz/journal/Kylywbaeva.....2010.....5...pdf>
2. Отарбаева А.Б., Шагырбаева М.Д., Теоретические подходы к изучению профессионального самоопределения в юношеском возрасте // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2015. - № 2 (53Т). – С. 47. Ссылка: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/190/44>
3. Қалымбетова Э.К., Сатыбалдина Н.К., Файзуллина А.К., Баймолдина Л.О., Жолдасова М.К., Кәсіпке бейімделу мәселесінің әлеуметтік – психологиялық ерекшеліктері // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2015. - № 1 (52Т). – С. 55. Ссылка: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/214/67>

4. Ихсанова Д.Т., Аймаганбетов А.Б., Социально – психологические особенности развития ценностных ориентаций в юношеском возрасте // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2013. - № 2 (45Т). – С. 23. Ссылка: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/439/289>
5. Дүйсенова С.М., Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесі және кәсіби білім беру // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2012. - № 3 (42Т). – С. 23. Ссылка: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/320/170>
6. Kudaibergenova С.К., Abdibekova G.A., Жоғарғы сынып оқушыларының мамандық тандауындағы гендерлік ерекшеліктері // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2011. - № 2 (37Т). – С. 25. Ссылка: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/540/388>
7. Айдарбекова А.С., Қазақстан қоғамындағы гендерлік теңсіздіктің өндірістік факторлары // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2011. - № 1 (36Т). – С. 89. Ссылка: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/518/370>
8. Сатыбалдина Н.К., Гендерные аспекты профессионального самоопределения // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2012. - № 3 (34Т). – С. 14. Ссылка: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/446/297>
9. Шнарбекова М.К., Абдирайымова Г.С., Молодежные практики в выборе высшего образования // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2017. - № 3 (62Т). – С. 60. Ссылка: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/article/view/794/601>

ЖАҢАНДАНУ САЯСИ ӘЛЕУМЕТТЕНУ ПРОЦЕСІНЕ ӘСЕР ЕТУШІ ФАКТОР РЕТІНДЕ

*Әлеуметтану, I курс магистранты Пернебай О.Ө.
Ғылыми жетекші: әлеум. ғ.д., профессор Абдикерова Г.О.
Әл – Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Кілт сөздер: әлеуметтену, саяси әлеуметтену, жаһандану, бейімделу, интеграция

Адамның әлеуметтенуі адамды жоғары биологиялық түрден өз іс-әрекетін басқаруға, ұтымды шешімдер қабылдауға және жүзеге асыруға қабілетті, саналы әрекет ететін өркениет субъектісіне айналдырудың жүйелі процесі ретінде түсіндіріледі. Әлеуметтенудің формалары мен принциптері уақыт пен кеңістікте өзгерістерге ұшырайды, ұйымдастырушылық және индивидуалдылық деңгейімен ерекшеленеді және бұл процесс адам дүниеге келген кезден басталып, өмір бойы жалғасады.

Адамның әлеуметтену тарихы әлеуметтану ғылым ретінде пайда болғанға дейін көп уақыт бұрын басталды. Әртүрлі мәдениеттер мен қоғамдар әлеуметтенудің өзіндік тәсілдерін қалыптастырды. Мысалы, ерте заманда балалар діни-мифологиялық ғұрыптар мен әдет-ғұрыптар арқылы әлеуметтенді. Орта ғасырларда әлеуметтену негізінен қоғамның негізгі институттары болып табылатын отбасы мен шіркеу ішінде жүзеге асты. XVII-XIX ғасырларда әлеуметтенуді Жан-Жак Руссо, Лев Выготский сияқты философтар мен психологтар зерттей бастады, олар баланың өзін қоршаған ортамен және тұлғаның дамуы үшін әлеуметтік факторлармен әрекеттесуінің маңыздылығын атап көрсетті. XX ғасырда әлеуметтану әлеуметтенуді әртүрлі аспектілерде зерттейтін ғылыми пәнге айналды. Әлеуметтенудің ең белгілі теорияларының бірі Чарльз Кулидің теориясы болып табылады, ол әлеуметтену индивидтің басқа адамдармен қарым-қатынасы, сондай-ақ мәдениет институттары (отбасы, мектеп, діни ұйымдар және бұқаралық ақпарат құралдары) арқылы білім мен тәжірибе алу арқылы жүзеге асады деген идеяны алға тартты [1, б. 39].

Адамдардың мәдени нормаларды, құндылықтарды және әлеуметтік рөлдерді алу процесін түсіндіретін Кули теориясынан басқа бірнеше әлеуметтену теориялары бар. Джордж Герберт Мид әлеуметтенуді «басқаның рөлін алу» процесі арқылы жүзеге асады деген идеяны алға тартты, бұл басқа адамның көзқарасын түсіну және эмпатиялау қабілетін білдіреді. Сонымен қатар, Жан Пиаже «әлеуметтену когнитивті даму процесі арқылы жүзеге асады деп есептеді, онда бала ойлаудың әртүрлі даму сатыларынан өтіп, мәдени нормалар мен құндылықтарды игереді» - деп тұжырым жасады. Ал, әлеуметтік оқыту теориясы бойынша әлеуметтену басқа адамдарды бақылау және еліктеу, сонымен қатар қоршаған ортадан кері байланыс алу арқылы жүзеге асатынын білдіреді. Мәдениетті тасымалдау теориясы бойынша әлеуметтену отбасы, білім беру мекемелері

және басқа да әлеуметтік институттар арқылы жүзеге асырылатын мәдени нормалар мен құндылықтардың бір ұрпақтан екінші ұрпаққа берілу процесі арқылы жүзеге асады, - деп тұжырымдайды. Бұл теориялардың барлығы бір-бірін толықтырады және әртүрлі аспектілерде әлеуметтену процесін жақсы түсінуге көмектеседі. Тұлғаның әлеуметтенуінің нақты үлгісін теңдікке немесе тең емес қатынастарды қалыптастыруға бағытталған тұлға мен қоғамның өзара байланыстарының үстемдік етіп отырған түріне, қолданып отырған әдістердің демократиялық деңгейіне, адам тұлғасын көтеруге немесе басуға негізделген әлеуметтік технологиялардың табиғаты мен сипатына қатысты анықтауға болады. (1 – сурет)

Тұлғаның әлеуметтену үлгісі		
Қоғам мен тұлғаның өзара байланыс түрлері: 1. Субъект – объектілік (тігінен болатын қатынас) 2. Субъект – субъектілік (көлденең болатын қатынас)	Әлеуметтену әдістері: 1. Бақылау, бағалау 2. Өзін – өзі бақылау, өзін – өзі бағалау	Әлеуметтік технологиялар 1. Қатал бақылап отыратын 2. Икемді, гуманистік бағытталған

1 – сурет. Тұлғаның әлеуметтену үлгісінің құрылымы.

Жеке тұлғаның әлеуметтену процесінің екі негізгі үлгісін бөліп көрсетуге болады:

1. Бағыну үлгісі: бұл жерде іріктеу, алдын алу, бақылау, механизмі негізгі орынға ие болады. Мұндай үлгі тоталитарлық, әкімгершілік қоғамға тән.

Егер жеке адам сыртқы ортаның талаптарына қатаң бағындырылып, өзінің мүмкіндігін, қабілетін көрсете алмаса және оның әрбір басқан қадамы қатаң бақыланатын болса, онда М. Вебердің сөзімен айтқанда “барлығы сияқты өмір сүруге” үйретілген адамның қалыптасуы жүреді.

2. Даму үлгісі: мұнда талдау, таңдау, өзін – өзі бақылау механизмі негізгі орын алады. Бұл үлгі демократиялық қоғамдарға тән. Тұлғаның өз ісіне жауаптылығы, өзіне бақылау жасай білуі, өзін өзектендіре білуі т.б[2, б. 147].

Қазіргі кезеңде әлемдегі көптеген жаһандық үрдістер мен әлемдік мәселелер әлеуметтенудің жаңа түрлерін қалыптастырып жатыр. Әлем елдерінің интеграциялануы және жаһандану үрдісі соңғы онжылдықта әлеуметтену процесстеріне айтарлықтай жаңашылдықтар алып келді. Жаңа әлеуметтену түрлері қалыптасты. Мысалы: интернет пен әлеуметтік медианың өсуімен онлайн әлеуметтену қазіргі қоғамның маңызды бөлігіне айналды. Адамдар бір-бірімен өзара онлайн әрекеттесе алады, ақпаратпен бөлісе алады және олардың көзқарастарын, құндылықтарын және сенімдерін қалыптастыра алатын желіде қауымдастықтарды құра алады. Сонымен қатар, жаһанданудың әсерінен әлемнің көптеген бөліктерінде көп мәдениеттілік қалыпты жағдайға айналды. Соның салдарынан адамдар жастайынан әртүрлі мәдениеттерге, тілдерге, діндерге бейім болады. Бұл экспозиция олардың жеке басын және дүниетанымын қалыптастыруға көмектесе алады, бұл үлкен төзімділікке және әртүрлілікті түсінуге алып келеді. Сондай – ақ жер ғаламшарының ең негізгі мәселесі ол – климаттың өзгеруі екені белгілі және әлемде экологиялық мәселелер барған сайын маңызды бола бастады. Нәтижесінде қазіргі қоғамда экологиялық білім мен әлеуметтендіруге баса назар аударылуда. Адамдар көміртегі іздерін азайту және қайта өңдеу сияқты экологиялық таза көзқарастар мен мінез-құлықтарды дамытуға мүдделі болуда. Жаһанданудың алып келген тағы бір жаңашылдығы тұтынушылық әлеуметтену. Тұтынушылық әлеуметтену – бұл адамдардың қоғамдағы басқалармен өзара әрекеттесу арқылы өз қажеттіліктері мен тілектерін қанағаттандыруды үйрену процесі. Қазіргі қоғамда тұтынушылық адамдар өмірінде маңызды рөл атқарады. Маркетинг және жарнама барлық жерде бар және адамдар үнемі көбірек тұтынуға шақыратын хабарламаларға кездеседі. Бұл олардың материалдық құндылықтарға деген көзқарасына және өзін-өзі бағалау сезіміне әсер етуі мүмкін. Маркетинг контекстінде тұтынушылардың әлеуметтенуі адамдардың достары, жанұялары, әріптестері,

қауымдастықтары немесе әлеуметтік желілері арқылы тауарлар мен қызметтер туралы біліп, осы әлеуметтік әсерлерге сәйкес сатып алулар жасау процесін білдіреді.

Жаңаша әлеуметтену түріне саяси әлеуметтенуді атауымызға болады. Саяси әлеуметтену қазіргі қоғамдағы маңызды процесс болып қала береді. Алайда саяси әлеуметтенудің қайнар көздері өзгерді. Мысалы, адамдар өздерінің саяси сенімдері мен көзқарастарын қалыптастыра алатын әлеуметтік желілер мен желідегі жаңалықтар көздері арқылы саяси ақпараттарды ала алады.

Қоғамдық өмірдің негізгі сфералары әлеуметтенудің экономикалық, саяси, құқықтық, рухани және әлеуметтік сияқты типтерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Негізгі әлеуметтену түрлерінің бірі саяси әлеуметтену. Саяси әлеуметтену тұлғаның саяси тәжірибені, саяси іс-әрекет пен саяси қатынастардың талаптарын, құндылықтарын және бағдарларының белгілі бір жүйесін белсенді түрде қайта өндірілу процесі ретінде түсіндіріледі. Шын мәнінде, бұл – ұрпақтан ұрпаққа саяси құндылықтар, талаптар және мінез – құлық үлгілерін жеткізіп отыру процесі. Американдық социолог Н.Смелзер саяси әлеуметтенуге балалардың және жасөспірімдердің өздерін қоршаған саяси ортаға тән мінез – құлық үлгілерін, өмірлік бағыттарды, идеяларды игерудегі эволюциялық процесс, - деген анықтама береді [3].

Жаһандану кезеңінде саяси әлеуметтену өзекті және маңызды тақырып болып қала береді, өйткені жаһанданумен бірге жүретін экономика мен технологиялардағы өзгерістер саяси көзқарастар мен құндылықтарға әсер етуі әбден мүмкін. Жаһандану экономикалық құрылым мен әлеуметтік қатынастардың жылдам өзгеруіне, сондай-ақ халықтар мен елдер арасындағы мәдени және ақпараттық өзара әрекеттестіктің артуына алып келеді. Сонымен қатар, жаһандану кезеңінде әртүрлі әлеуметтік және мәдени факторлардан туындайтын саяси теңсіздік пен қақтығыстардың жаңа түрлерінің пайда болу қаупі бар. Саяси әлеуметтену осы тәуекелдерді азайтуға, демократиялық институттарды құруға және бейбіт өзара әрекеттесу мәдениетін дамытуға көмектеседі. Саяси әлеуметтену үшін жаһанданудың негізгі салдарының бірі ақпараттың қолжетімділігінің артуы болып табылады. Интернет пен әлеуметтік желілердің дамуымен адамдар әлемнің түкпір-түкпірінен саяси оқиғалар, идеологиялар туралы ақпарат алуға мүмкіндік алды. Бұл оларға әртүрлі саяси жүйелерді салыстыруға және талдауға мүмкіндік береді, бұл саяси сенімдер мен құндылықтардың өзгеруіне алып келеді. Сонымен қатар жаһандану экономикалық жағдайларды өзгерту арқылы саяси әлеуметтенуге әсер етеді. Жаһандану аясында әлемдік нарықтың интеграциясы және капитал мен тауарлардың еркін қозғалысы орын алады. Бұл елдің экономикалық құрылымы мен халқының әлеуметтік жағдайының өзгеруіне әкелуі мүмкін. Бұл өз кезегінде адамдардың саяси сенімдері мен қалауларына әсер етеді.

Жаһандану жағдайында саяси әлеуметтенуге әсер ететін тағы бір маңызды фактор – көші-қон. Жаһандану халықаралық көші-қонды күшейтіп, көпұлтты қоғамдарды қалыптастырады. Бұл жаңа мәдени және саяси сәйкестіктердің пайда болуына және дәстүрлі саяси құрылымдардың өзгеруіне алып келеді. Сондай - ақ жаһандану адамдардың әлеуметтік байланыстарына әсер етеді. Адамдар басқа елдердегі достарымен және туыстарымен байланыста бола алады, басқа мәдениет өкілдерімен әлеуметтік желілер және басқа коммуникация құралдары арқылы сөйлесе алады, бұл таныстар шеңберінің ұлғаюына және әлеуметтік мобильділіктің артуын туындатады. Осылайша жаһандану өзін жаһандық қауымдастықтың бір бөлігі ретінде қарастыратын және ортақ құндылықтарды бойына жинайтын жаһандық азаматтарды, сондай-ақ мәдени икемділік пен әртүрлі мәдениеттерге бейімделу қабілеті бар космополиттер сияқты жаңа әлеуметтік рөлдерді тудырады. Жаһандану батыс құндылықтары мен мәдениетінің таралуын үдетеді, бұл дәстүрлі мәдени құндылықтар мен бірегейліктің эрозиясына алып келуі мүмкін. Бұл адамдардың белгілі бір қауымдастыққа немесе ұлтқа қатыстылық сезімін әлсіретіп, жергілікті дәстүрлерге негізделген саяси процестерге қатысу қабілетін төмендету арқылы олардың саяси әлеуметтенуіне әсер етуі мүмкін. Әлем елдерінің жаһандануы радикалды идеологиялардың таралуына, дәстүрлі билік құрылымдарының тұрақсыздануына, мемлекеттік емес субъектілердің күшеюіне байланысты саяси тұрақсыздыққа ықпал етеді. Интеграциялық процесс барысында әлем елдеріндегі дамыған және дамушы елдер арасындағы цифрлық алшақтыққа алып келуі мүмкін, бұл адамдардың ақпаратқа қолжетімділігін және жаһандық саяси процестерге қатысу мүмкіндігін азайтады. Бұл маргинализация және жаһандық қауымдастықтан шеттету сезімін туындатады. CNN, BBC және Al Jazeera секілді трансұлттық бұқаралық ақпарат құралдары жаһандық жаңалықтар мен талдауларды қамтамасыз ету арқылы адамдардың саяси әлеуметтенуіне әсер етеді, бұл адамдардың жаһандық оқиғалар мен саяси процестер туралы хабардар болуын арттырады. Олар сондай-ақ адамдардың бар нанымдары мен құндылықтарына қарсы тұруы мүмкін саяси мәселелерге қатысты әртүрлі көзқарастарды ұсына алады. Жаһандану кезеңінде трансұлттық корпорациялар өз жұмысын

өрістетуде кең мүмкіндіктерге ие болады. Трансұлттық корпорациялар азаматтар мен компаниялардың өзара әрекеттесуінің жаңа формаларын құру арқылы адамдардың саяси әлеуметтенуін өзгерте алады. Корпорациялар жаңа технологиялар мен ақпаратқа қолжетімділікті қамтамасыз етеді және бұл адамдардың саяси процестер туралы хабардарлығын арттырады. Әлемдегі елдердің интеграциясының ең негізгі көрсеткіштері ол – халықаралық ұйымдар. Біріккен Ұлттар Ұйымы, Еуропалық Одақ, ХВҚ және ДСҰ сияқты халықаралық ұйымдар адамдардың саяси әлеуметтенуіне айтарлықтай үлесін қосады, халықаралық ынтымақтастық пен тәжірибе алмасу алаңдары ретінде қызмет етеді. Осылайша жаһанданудың саяси әлеуметтенуге әсері туралы мақаланы қорытындылай келе, бірнеше тұжырым жасауға болады.

Біріншіден, жаһандану саяси әлеуметтенуге айтарлықтай әсер етеді. Ол біз өмір сүріп жатқан әлемді өзгертіп, жаңа саяси шындықтарды қалыптастыруда. Жаһандық процестер мен оқиғалар, мысалы, халықаралық қақтығыстар, елдердің интеграциялануы, әлемдік ақпарат құралдары, трансұлттық терроризм, дағдарыстар және т.б. адамдардың саяси белсенділіктері мен сенімдеріне әсер етіп қана қоймайды, сонымен қатар олардың саяси құндылықтары мен идеологияларын қалыптастырады. Екіншіден, жаһандану ақпараттың қолжетімділігін және медиаконтенттің әртүрлілігін кеңейтеді, бұл байланыс арналарының көбеюіне алып келеді және адамдарға әртүрлі көздерден ақпарат алуға мүмкіндік береді. Бұл олардың саяси әлеуметтенуіне әсерін тигізуі мүмкін саяси оқиғалар мен құбылыстарға әртүрлі пікірлер мен көзқарастарды тудырады. Сондай - ақ, жаһандану саяси әлеуметтенуді қалыптастырудағы негізгі орталықтар болып есептелетін мемлекеттік институттар мен басқа да әлеуметтік институттардың рөлін өзгертуде. Мемлекеттер бұдан былай адамдар алатын ақпаратты, құндылықтарды және идеологияларды басқара алмайды және өз билігі мен халыққа деген адалдығын сақтау үшін жаңа шындыққа бейімделуі керек болады.

Осылайша, жаһандану саяси әлеуметтенуге және саяси құндылықтар мен идеологиялардың қалыптасуына айтарлықтай әсер етеді. Бұл әсерді түсіну қазіргі саяси жағдайды жақсырақ түсінуге және оның болашақта оның дамуын болжауға көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абдикерова Г.О. Личность и общество. Алматы: Қазақ университеті . 2012. – 103 с. [Электронды ресурс] – URL: <https://pps.kaznu.kz/kz/Main/FileShow2/16057/1/4/0/>
2. Тұлға әлеуметтануы: оқу құралы / Г.О. Әбдікерова. – 2 бас. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 220 с. [Электронды ресурс] – URL: <https://www.kaznu.edu.kz/content/files/pages/folder1807/Abdikero%20G.O.2.pdf>
3. Социализация как процес [Электронды ресурс] – URL: <https://forpsy.ru/works/glava-sotsializatsiya-kak-protsess/>

ҚАЗАҚСТАН ДАМУЫНЫҢ ЖАҢА КЕЗЕҢІНДЕГІ ХИДЖАБ (БАС КИІМ) КИЕТІН ҚАЛАЛЫҚ ӘЙЕЛДЕР ФЕНОМЕНИ: ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ТАЛДАУ

*Әлеуметтану, 1 курс докторанты Саймасева А.А.
Ғылыми жетекші: әлеум.ғ.д., профессор Абдирайымова Г.С.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Кілт сөздер: хиджаб, гендерлік теңсіздік, мұсылмандық орамал, этникалық дін, дін социологиясы.

Кіріспе

Қазақстандағы соңғы онжылдықтағы құрылымдық өзгерістер әлеуметтік қатынастардың да, құндылық бағдарларының да елеулі өзгерістеріне әкелді. Әлеуметтік-саяси және діни өзгерістер қалалық мәдениетке әсер етеді, бұл өз кезегінде қоғамның діни атрибуттарды қабылдауынан көрініс табады. Әлеуметтік мәселе деп қоғамның әлеуметтік бірлігіне, мәдени немесе моральдық нормаларына қауіп төндіретін жағымсыз жағдайды айтамыз. Адамзат тарихында әлеуметтік мәселелердің белгілі бір жиілікте пайда болуы және жоғалуы сирек емес, ал басқалары қоғамда тұрақты ғылыми пікірталастардың тақырыбы болып қала берді. Мағх қақтығыс теориясынан бастап Merton аномия теориясымен аяқталатын әлеуметтік мәселелерді зерттеуде бірнеше әлеуметтанулық тұжырымдамалар бар. Әлеуметтік мәселелерді талдаудағы заманауи теориялық дискурс конструктивистік теорияны қолдануды өзектендіреді. Бұл теория әлеуметтік мәселелердің сыртқы

көрінісіне назар аударып қана қоймай, сонымен қатар әлеуметтік мәселелер көрініс табатын үрдістерді және олар анықтайтын акторлардың қарым-қатынасын талдауға баса назар аударады. Осылайша, әлеуметтік мәселелер- бұл қоғам құрған және сайып келгенде ол шешетін көзқарастар, шарттар немесе әрекеттер. Әлеуметтанулық мәнмітін шеңберінде хиджаб (бас киім) киюді талдау мақаланың мақсаты болып табылады. Зерттеудің ақпараттық негізін Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы (ҚР СЖРА ҰСБ) мәліметтері құрады.

Дін саласындағы мемлекеттік саясатты қалыптастыру барысында Қазақстан Республикасы ұстанатын дініне қарамастан адамдардың теңдігі, олардың ар- ождан және діни сенім бостандығына құқықтары, оның ішінде бостандық туралы ұстанымдарды бекітетін келесі халықаралық құжаттар тобына сүйенді: (1) 1948 жылғы 10 желтоқсандағы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы; (2) Еуропа Кеңесінің 1950 жылғы 4 қарашадағы Құқықтар мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы конвенциясы; (3) 1966 жылғы 19 желтоқсандағы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт; (4) 1975 жылғы 1 тамыздағы Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық жөніндегі кеңестің қорытынды актісі; (5) 1981 жылғы 25 қарашадағы Дінге немесе сенімге негізделген төзімсіздік пен кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы Декларация; (6) 1992 жылғы 18 желтоқсандағы Ұлттық немесе этникалық, діни және тілдік азшылықтарға жататын адамдардың құқықтары туралы декларация және адамдардың ар-ождан бостандығы құқықтарының сақталуын қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттердің міндеттерін белгілейтін басқа да заңнамалар негізінде құралды.

Хиджаб (бас киім) мәселесін айқындау үшін хиджабты оның әлеуметтік, мәдени және діни аспектілері тұрғысынан қарастырғанымыз жөн. Ислам мәдениетінде хиджаб- денені басынан аяғына дейін жабатын дәстүрлі әйелдер киімі. Алайда, бүгінде таңда хиджаб сөзі тек басы мен мойнын жабатын дәстүрлі орамалға да қатысты қолданылып жүргенін де байқауымызға болады. Oxford Dictionaries сөздігінде хиджаб ұғымына келесі сипаттама берілген, хиджаб- бас пен мойынды жабуға мүмкіндік беретін орамал мен кең көйлектен тұратын мұсылмандық діни киім. Ал, И.А.Бочарова "Хиджаб мұсылман киімінің ерекшелігі ретінде" атты еңбегінде, хиджаб- ислам дініндегі әйелдер өмірінің маңызды қырларының бірі болып табылатындығын және ол тек сырт киімді ғана емес, сонымен қатар әйелдің ішкі мінез - құлқын анықтайтын атрибут деп жазады. [1, б.2]. Осы тұста айта кетері, хиджаб киетін қалалық әйелдерге қатысты стигманы қалыптастырушы негізгі белгі және басты символдық жүктемені көтерушы- орамал болып табылады. [2, б.1].

- Жас (18-39 жас аралығындағы) халық арасында төмен көрсеткіш байқалады
- Жастық құрамы бойынша айырмашылық жоқ
- Орта жастағы (40 жастан асқан) халық арасында төмен көрсеткіш байқалады
- Ақпарат жоқ

Діни топтың мүшесі ретінде қарастырады

Елдердің саны

Апта сайын діни орындарға барады

Дінді «өте маңызды» деп есептейді

Күнделікті сыйынады

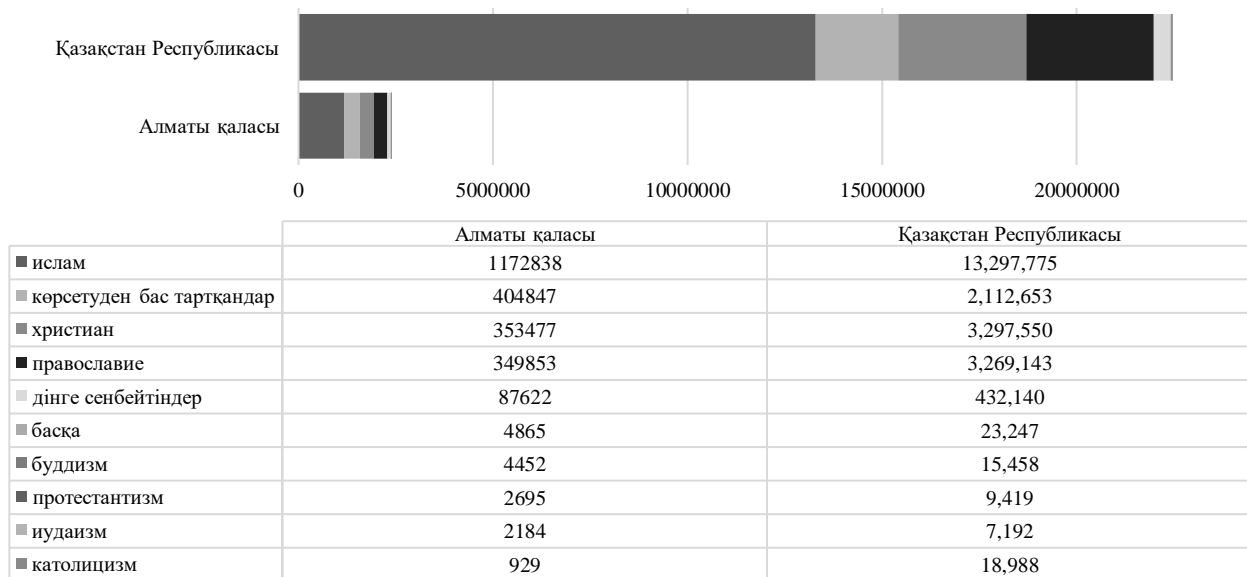
1-сурет – Орта жастағы (40 жастан асқан) халық арасында төмен көрсеткіш байқалатын мемлекеттер (Pew Research Center surveys, 2008-2017, “The Age Gap in Religion Around the World”)*

* Дереккөз: Pew Research Center [https:// https://pewresearch.org/](https://pewresearch.org/)

Хиджаб, дін атрибуттары және оларды әлеуметтік сәйкестендіру мәселесін зерттеуде Benhabib, Gole сияқты батыс ғалымдарының еңбектері айтарлықтай үлес қосты, олар Франция мен Түркияда мұсылман әйел қауымдастықтарының өмір салтын талдау мен түсінуге баса назар аударды. Посткеңестік ортада "хиджаб киетін әйелдер" құбылысын зерттеуде келесі ғалымдардың еңбектері өз үлесін қосты: Г.Сабилов, Ю. Гуреев, и. Кузнецов, олар өз кезегінде хиджаб киетін мұсылман әйелдердің өмірбаяндық жолы, стратегиясы, тәжірибелері және құндылықтарымен ерекшелентін әлеуметтік топ ретінде анықтады. Діни атрибуттарға деген қызығушылық- бұл қоғамдағы әлеуметтік маңызы бар қарым-қатынастың бір түрі және хиджаб кию әйелдердің діни бірегейлігін анықтауы үшін үлкен маңызға ие. Яғни, соңғы тұжырымдамаға сәйкес, хиджабтың әлеуметтік функциясы тек әйелдің сырт пішінін жасыру ғана емес, сонымен бірге қоғамға таныстыратын белгілі бір мағынасы бар белгі ретінде үлкен салмаққа ие екендігі белгілі. Хиджаб өз кезегінде қоғаммен келесі сипатта қабылдануы мүмкін: (1) дінге тиесіліктің көрінісі; (2) қауымдастық пен этникалық бірегейліктің белгісі; (3) жеке таңдаудың көрінісі.

Американдық әлеуметтанушы Benhabib өзінің "Мәдени талаптар" кітабында еуропалықтардың мәселелеріне жүгіне отырып, хиджаб кию діни тиесіліктен де басқа атқаратын қызметі бар деген қорытындыға келді, себебі хиджаб киетін әйелдер өздерінің сырт киімі арқылы жеке ерекшелігін және таңдау еркіндігін көрсетеді. [3, б.3]. Француз әлеуметтанушысы Gole қазіргі мұсылман әйелдерінің өмір салтын ерекше назар аударуға тұрарлық жаңа балама модернистік жоба ретінде қарастыруға қажет деген тезисті алға тартады. [4, б.2].

Соңғы жылдары аталмыш белгі негізінде орын алып жатқан әлеуметтік шеттету батыс қоғамындағы саяси пікірталастардың маңызды тақырыптарының бірі. [5, б.23]. Әлеуметтік шеттету тақырыптарына қызығушылықтың артуы өз кезегінде түрлі принциптерге негізделген мәселелерді шешу мақсатындағы кешенді тұжырымдаманы қамтамасыз етеді.

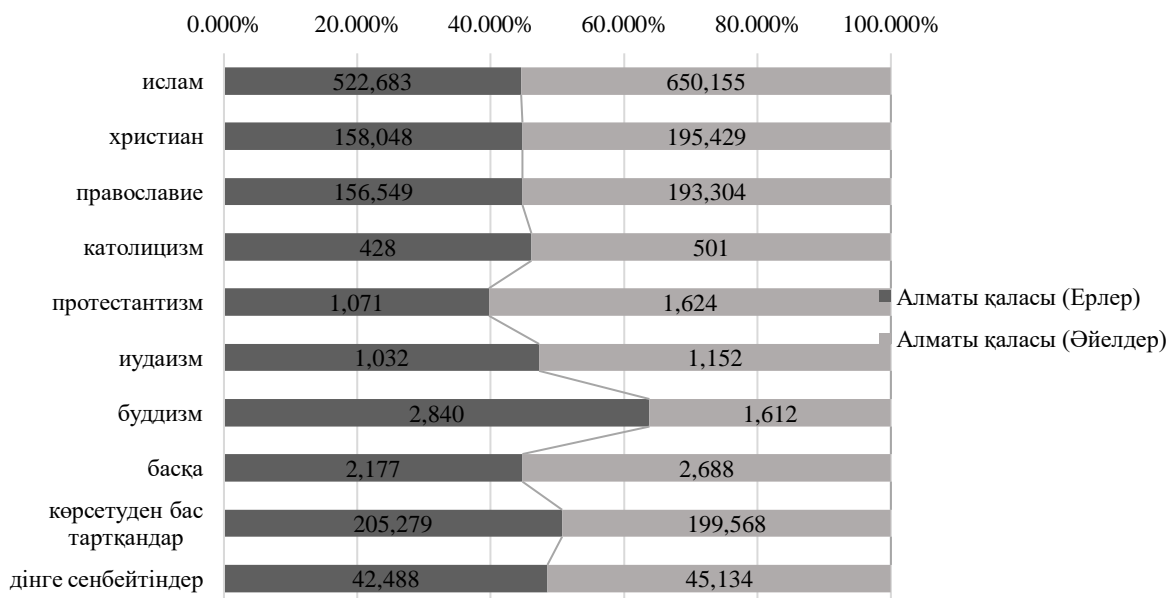
2-сурет – Өңірлер бөлінісінде діни сенімі бойынша халық*

* Дереккөз: ҚР СЖРА ҰСБ <https://stat.gov.kz/>

Әлеуметтік шеттету сонымен қатар саяси процеске қатысу, жұмысқа және материалдық ресурстарға қол жеткізу, жалпы мәдени процестерге қызығушылық көрсету мен азаматтық белсенділік таныту сияқты қоғамға сәтті бейімделуді жеңілдететін көп өлшемді тұжырымдама болып табылады. Ең алдымен, хиджаб (бас киім) киетін әйелдерге қатысты әлеуметтік шеттету құбылысын түсіну үшін күнделікті өмір әлеуметтануына назар аударуымыз орынды, себебі әлеуметтік шеттету күнделікті өзара әрекеттесу негізінде қалыптасатындығы белгілі.

Әлеуметтік шеттету әлеуметтік кеңістікке тиесілілікті, қоғамдағы ресурстарға және ақпаратқа қол жеткізуді бақылаушы құрал болып табылады. Бұл жердегі әлеуметтік кеңістік – әлеуметтік

байланыстарды құруға кедергі келтіруі мүмкін және өз кезегінде тұлға еңсеруі қажет шеттетулер жиынтығын құрайды. Осылайша, қоғам әлеуметтік топтар арасында түрлі әлеуметтік кеңістікті қалыптастырады, ал ол өз кезегінде әлеуметтік топтардың қоғамға кірігуін қиындата отырып, бірегей құндылықтар жүйесін қабылдауына да кедергі болатындығы анық. Әлеуметтік топтар арасында қалыптасатын әлеуметтік кеңістіктік құрылым кеңістіктік шекаралардан тұрады, олар өз кезегінде моральдық, символдық, сонымен қатар физикалық болып бөлінеді. Көптеген шекаралар ішкі қауіпсіздікті, жайлылықты және әлеуметтік бақылауды қамтамасыз ету және бөгде адамдардан қорғаушы рөлін атқаратындықтан, әлеуметтік топтардың құндылықтық жүйесімен келіспеушілік, немесе олардың жеке мақсаттары мен әлеуметтік, саяси және діни сенімдеріне қарсы шығу, қол сұғушылық алаңдаушылық тудыратындығы сөзсіз. [6, б.10].

3-сурет – Алматы қаласының тұрндарының жыныстық бөлінісіндегі діни сенімі бойынша халық*

* Дереккөз: ҚР СЖРА ҰСБ <https://stat.gov.kz/>

Қорытынды

Қазіргі қоғамда қалалық әйелдердің хиджаб кию дәстүрінің себептерінің негізі ретінде келесі негіздемелер қарастырылады: жеке таңдау, терең діни көзқарас немесе қоғам тарапынан қысымның орын алуы. Соңғы түйіндемеге сүйене отырып, қоғамдық тұрақтылықты сақтау үшін діни бірегейлікті нығайту қажет. Зерттеу тақырыбына арналған еңбектердің көпшілігінде хиджабтың әлеуметтік тәжірибе ретінде қоғамда қабылдануы және онымен өзара әрекеттесу назарында қарастырылады, себебі хиджаб тек діни киімді ғана емес, сонымен қатар үлкен әлеуметтік бірегейлікті де білдіреді, яғни әлеуметтік нормалар мен құндылықтардың тасымалдаушысы болып табылады.

Қазіргі жаһандану қоғамында хиджаб тек діни атрибут ретінде ғана емес, сонымен бірге идеология ретінде де қарастырылады. Бірқатар зерттеушілердің пікірінше, хиджаб мұсылман әйелінің мінез-құлқы мен дүниетанымының өзіндік үлгісі болып табылады. Қазақстандық қоғамдағы ұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім, жоғары руханият, ортақ тарих, мәдениет және тіл сияқты уақытпен тексерілген құндылықтар қоғамның тұрақтылығының негізі болуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- Бочарова И. А. Хиджаб как особенность мусульманской одежды // Исламоведение. – 2010. – No 2 (4). – С. 4-8.
- Досанова Г.М. Городские женщины в хиджабе. Новый феномен в Казахстане? // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология. – 2010. – No 3. – С.5-11
- Benhabib S. The Claims of Culture, Political Theory–2006. – No34(3).–P.383-388. <https://doi.org/10.1177/0090591706286779>.
- Gole N. The Forbidden Modern: Civilization and Veiling, Ann Arbor: University of Michigan Press – 1996. – 173p.

- Lister, R. (1997). Citizenship: Towards a Feminist Synthesis. *Feminist Review*, 57(1), 28–48. <https://doi.org/10.1080/014177897339641>
- Sibley, D. (1995). *Geographies of Exclusion: Society and Difference in the West* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203430545>
- Bullock K. *Rethinking Muslim Women and the Veil: Challenging Historical and Modern Stereotypes*, International Institute of Islamic Thought (IIIT)– 2002. –328p.
- Douglas M. *Essays on the Sociology of Perception*, Routledge–2003.– 348p. <https://doi.org/10.4324/9781315888866>
- El Saadawi N. *The Hidden Face of Eve: Women in the Arab World*, London: Zed Books – 2015. – 426p. <http://dx.doi.org/10.5040/9781350251076>.
- Goffman E. On face-work: An analysis of ritual elements in social interaction, *Psychiatry: Journal for the Study of Interpersonal Processes*– 1955– No 18, P.213–231.
- Jamrozik A., Nocella L. *The Sociology of Social Problems: Theoretical Perspectives and Methods of Intervention*, Cambridge University Press– 1998. – 241p.
- Lewis R. *Muslim fashion: Contemporary style cultures*, Duke University Press – 2015. – 400p.
- Nilufer G. *The Forbidden Modern: Civilization and Veiling*, Ann Arbor: University of Michigan Press – 1996. – 173p.
- Rosenberg T. *Wrapped in Meaning: Modest Fashion as Feminist Strategy*, *Nordic Journal of Feminist and Gender Research* –2019. – No 27. P.1-5. <https://doi.org/10.1080/08038740.2019.1656669>.
- Simmel G., Frisby D., Featherstone M. *Simmel on culture : selected writings*, Sage Publications–1997. – 302p.
- Taylor S. A place for the future? Residence and continuity in women's narratives of their lives, *Narrative Inquiry* – 2003. – No 13, P.193-215.

АТА-АНАНЫҢ АЖЫРАСУЫН ҰЛ БАЛА МЕН ҚЫЗ БАЛАНЫҢ ҚАБЫЛДАУЫНДАҒЫ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Әлеуметтану, 1 курс докторанты Түктібаева М.Е.
Әл-фараби атындағы қазақ Ұлттық университеті*

Кілт сөздер: ата-ананың ажырасуы, толық емес отбасы, жасөспірімнің жеке басы, ажырасудың салдары, аналық және әкелік отбасы, мінез-құлық, қыз бала, ұл бала, қарым-қатынастың бұзылуы.

Әрине, егер ажырасу ата-аналарға қажет болса, онда бұл балаға да қажет болып табылады, себебі ажырасқаннан кейін ерлі-зайыптылардың әрқайсысының өмірін үйлестіру мүмкіндігі пайда болады. Үнемі шиеленіс болатын отбасында қақтығыстар шексіз көбейеді, мұндай жағдайда өмір сүріп жатқан бала өзін екі есе бақытсыз сезінеді. Отбасындағы орын алған мұндай жағдай балаға ата-анасының біреуімен тұрақты өмір сүруден гөрі ауыр әсер етеді. Бірақ, бала үшін тіпті ақтап алатын ажырасудың өзі ең үлкен соққы болуы мүмкін, себебі оның кейінгі өмірінде күтпеген жолмен әсер етуі мүмкін қолайсыз салдарларды тудыру қаупі бар екенін айтып өткен жөн. Отбасындағы ажырасу жағдайы баланың психикалық денсаулығына үлкен зиян келтіреді, ол үшін ата-анасының бірімен яғни әкесімен де, анасымен де ажырасу мүмкін емес. Отбасы баланың жеке тұлға болып қалыптасу жолында маңызды адами қасиеттердің негізін қалайтын орта.

Бала үшін ата-ананың ажырасуы травматикалық жағдай болып табылады, әдеттегі өмірдің бұзылуын білдіреді, жағымсыз эмоционалды тәжірибені тудырады. Отбасы құрылымының өзгеруі екінші ата-анамен қарым-қатынастың өзгеруіне әкеледі. Әр түрлі жанжалды жағдайлар болуы мүмкін, баланы ата – аналардың қарсылығына тарту және т.б. сонымен қатар, бір ата-анасы бар отбасында анасы екі ата-ана позициясын-ана мен әке позициясын жүзеге асыру қиынға соғады. Тәрбиенің осындай өзгерген ерекше шарттары балалардың психикалық дамуының ерекшеліктеріне, олардың эмоционалды жағдайына, өзін-өзі бағалауына, басқалармен қарым-қатынасына және т. б. кері әсер етері анық. Зерттеушілердің көпшілігі атап айтар болсақ Борисенко Е. А. [1], Никифорова Р. Р., Ульянова Е. М. [2], Гамаюнова И. Н. [3], Нартова-Бочавер С. К., Несмеянова М. И., Малярова Н. В., Мухортова Е. А. [4] бұл күйзеліс балаға ұзақ әсер етеді және оның жеке басының одан әрі толық эмоционалды және әлеуметтік дамуына кедергі келтіреді деп сендіреді. Атап айтқанда, ажырасқаннан кейінгі бірінші жыл ішінде ұлдар да, қыздар да толық отбасылардың балаларымен

салыстырғанда құрдастарымен және ересектермен қарым-қатынаста неғұрлым талапшыл, мазасыз, агрессивті және тентек мінез-құлық көрсетеді. Екінші жылы көптеген қиындықтар тегістеліп, проблемалар азая бастайды, бірақ бұл жағдайдың өзі балалар жаңа жағдайға сәтті бейімделген отбасыларда орын алады. [5]

Отбасы ажырасқан соң баланы тәрбиелеумен кім айналысатынына байланысты келесі отбасыларды ажыратамыз: аналық және әкелік. Толық емес отбасы көп жағдайда ана мен баладан тұратындығын ескере отырып, біз ана мен бала қарым-қатынасының ерекшеліктерін және әке мен бала қарым-қатынасының ерекшеліктеріне де тоқталып өтеміз, олардың баланың психикалық және жеке даму сипатына әсерін қарастырамыз.

Әкесіз отбасында бала тәрбиелеудің болашағы қандай? Бұл тұрғыда әртүрлі, жиі қарама-қайшы көзқарастар бар, бірақ олардың барлығы дерлік әкенің болмауы ғана емес, ең алдымен бұл жалпы ер адамның болмауы баланың психикалық дамуындағы ауытқулардың маңызды алғышарты болып табылады деген ойға келеді. Психологтардың пікірінше, толық емес отбасылардағы әкенің әсер етуінің жетіспеушілігі келесідей көрінеді: интеллектуалды саланың үйлесімді дамуы бұзылады, баланың математикалық, кеңістіктік, аналитикалық қабілеттері ауызша қабілеттерін дамыту арқылы зардап шегеді. Баланың ақыл-ойының толыққанды дамуы үшін оның ортасында, ерте балалық шақтан бастап, ойлаудың екі түрі де болуы өте маңызды: еркек те, әйел де. Интеллекттің дамуына тұқым қуалаушылық, әлеуметтік орта және баланың өз тәжірибесі әсер ететіні белгілі. Сондықтан баланың қай жаста өзіне қажетті өмірлік тәжірибенің алғашқы көзі болып табылатын ата-анасының екеуінің де әсерін сезіну мүмкіндігінен айырылғаны өте маңызды. Әдетте, бала әкесінен неғұрлым ерте айырылса, оның психикалық дамуы соғұрлым көп зардап шегеді. Бұл тұрғыда әсіресе баланың өмірге келген алғашқы екі жылы ерекше маңызды. Әкесінің қайтыс болу жағдайында одан айырылуы, әсіресе, егер бақытсыздық сәті мектептің алғашқы жылдарында болған болса, баланың мектептегі жетістіктеріне әсер етеді. Сондай-ақ, отбасында ер адамның (әкенің) болуы баланың оқуға және білім алуға деген қызығушылығының қалыптасуына әсер етеді, оқуға деген ұмтылысын арттырады. Әкесінің кейінгі өмірдегі академиялық жетістіктердің маңыздылығы туралы пікірі баланың оқуға деген көзқарасын анықтайтын және теріс әсер ететін басқа нұсқалар болуы мүмкін. Бұл әсіресе қыздарға қатысты, яғни әкесінің отбасында тәрбиеленуші қыз бала туралы. Атап айтқанда, олардың оқу сәтсіздіктерінің себебі әкесінің қызына әйел мінез – құлқының ережелерін өзінің дәстүрлі түрінде енгізгендігімен байланысты болуы мүмкін: яғни әйел әлсіз және пассивті, ол ер адамнан үнемі қамқорлық пен назар аударуды талап етеді, оның жұмысы – үй және барлық ғылымдар, мансап және ақыл-ой дамуы-күшті ер-азаматтың құзыретінде екенін айтып жеткізуі. Мұндай ерлердің әсерінің нәтижесі, қыз баланың өмірдегі өз орнын дәл анықтай отырып, қыз өзінің өмірдегі орнына толық қанағаттанады. Бұл тек ең кең таралған трендтер.

Жалпы интеллект, психикалық дарындылық көбінесе табысты, күшті және белсенді әкенің болуымен байланысты, ал шығармашылық қабілеттердің жоғары деңгейі көбінесе әкелер тастап кеткен балаларда байқалады. Сондай-ақ, қоғамның ең материалдық жағынан қамтамасыз етілген топтарында әкесіз өскен балалардың қабілеттері көбінесе толық отбасылардағы балаларға қарағанда жоғары екендігі туралы мәліметтер бар.

Балалар мектепке дейінгі жастағы белгілі бір психоәлеуметтік рөлді сәтті игереді: ұлдарда 5-7 жас аралығында, қыздарда бұл кезең 3-8 жас. Мектепке дейінгі балалық шақта негізінен ата-аналардан туындайтын әлеуметтік әсерлердің әсерінен 3-6 жасқа дейін баланың белгілі бір жынысқа жататындығы туралы идея қалыптасады, бұл оның ер немесе әйел ретіндегі жеке басының қалыптасуының барысына қатты әсер етеді. Осы кезеңде баланың әкесіз өмір сүруі неғұрлым ұзақ болса, жыныстық сәйкестендіру қиындықтары соғұрлым ауыр болуы мүмкін, егер басқа ер адам тиімді алмастырғыш ретінде қызмет етпесе. Отбасында әкенің немесе оны алмастыратын адамның болмауы ер балалардың жеке басының дамуына және ер адам ретінде өзін-өзі тануына әсер етеді. Кейбір зерттеулер балалық шағында әкесімен жеткілікті қарым-қатынас жасау мүмкіндігінен ерте айырылған ұлдар көбінесе өздерінің әкелік міндеттерін орындай алмайтындығын және осылайша балаларының жеке қалыптасуына теріс әсер ететіндігін көрсеткен. Кейбір жағдайда әкесіз тәрбиеленген ұлдар анасынан әйелдік мінез-құлық түрін үйренеді немесе еркектік мінез-құлық туралы бұрмаланған идеяны әйелдікке антагонистік қарама-қарсы етіп жасайды және олар анасының оларға сіңіргісі келетін нәрсені қабылдағысы келмейді. Екі жағдайда да ер адамның мінез-құлық туралы агрессивті, дөрекі, қатал көзқарас қалыптасады. Толық емес отбасылардың балаларының алдында тұрған мәселелердің бірі-олардың өмірлік қиындықтарға төтеп бере алмауы, өзіне деген сенімсіздік және соның салдарынан олардың әлеуметтік белсенділігінің төмен деңгейінің орын алуы.

Ата-аналары ажырасқаннан кейінгі алғашқы жылдары балалар қақтығыс деңгейіне қарамастан қоғамға қарсы және импульсивті мінез-құлықты, кейде таза девиантты мінез-құлықты, агрессияны, тұрақсыздықты, тәуелділікті, ашуланшақтықты көрсетеді. Ата-анасының ажырасуын бастан өткерген жасөспірімдер мүлдем басқа қарым-қатынасқа бейімделуге мәжбүр. Әдетте, жасөспіріммен ұзақ уақыт қарым-қатынаста болған ата-аналардың көпшілігі балаларының өміріне батыл араласуға, тікелей қожайын болуға құқығы бар екеніне сенімді. Жасөспірім кезіндегі баланың өмірін мүмкіндігінше бақылайтын мұндай ата-анаға деген тітіркенуі мен ашулануының айқын көрінісі жасөспірімдердің депрессиясына және ата-аналармен өнімді қарым-қатынас жасауда дәрменсіздік сезіміне әкелуі мүмкін. Бұл кезеңде көбінесе жасөспірім барлық күш-жігерін жұмсай отырып, отбасын және ата-аналар арасындағы қарым-қатынасты сақтау оның қолында сияқты ойлайды. Жасөспірім бұған сенеді және солай болғанын қалайды. Бірақ сәл кейінірек ол өзінің мүмкіндіктерін асыра бағалағанын түсінеді. Осы кезеңде оған эмоцияларымен уақытында күресуге көмектеспесе, жасөспірімде өзін-өзі бағалау күрт төмендейді, ұзаққа созылған депрессия орын алады. Жасөспірімдер ата-аналарына ажырасқаны үшін қатты ашуланады, олар қатты қобалжиды, төзгісіз азап шегеді, өздерін жалғыз және дәрменсіз сезінеді. Бас ауруы, тәбеттің бұзылуы және т. б. жағдайлар орын алады.

Айта кету керек, ата-анасының ажырасуындағы қыздар мен ұлдардың мінез-құлқы бір-бірінің арасында ерекше айырмашылықтарға ие. Ұлдар стресске көбірек бейім, олардың зейінін шоғырландыру қабілеті нашарлайды. Олар бұрынғыдан гөрі қоршаған ортадағы құрдастарымен қақтығысады. Сондай-ақ, олар бір кездері сүйікті үй жануарларына агрессияны көрсете алады. Сонымен қатар, олар жағымсыз жағдайлардың ұзақ және ауыр ішкі тәжірибесіне бейім болып келеді.

Ал жасөспірім қыздар ата-аналарының ажырасуының дәл осындай жағдайындағы ұлдарға қарағанда тезірек бейімделеді. Қыздар өздерінің шынайы сезімдерін ересек және бәрін жақсы түсінетіндей етіп басады. Бірақ көбінесе репрессияланған эмоциялар кейінірек ересек жаста ғана өзін еске түсіреді. Жасөспірім қыздар көңілсіздік жағдайында ситуациялық қажеттіліктерді қанағаттандыруға шамадан тыс көңіл бөледі. Олар ішкі жанжалды шешуді қалап, айналасындағыларға қолдау көрсетуге көмек іздеуге бейім емес. Олар агрессияның белсенді түрлерінің басым болуымен, эмоционалды тұрақсыздықпен, көңіл-күйдің төмендеуімен сипатталады.

Ата-ананың ажырасуы баланың өмірінде неғұрлым ертерек орын алса, соғұрлым толық емес отбасындағы ұл бала да, қыз бала да өз болашағына деген сенімсіздікте, теріс көзқараста болады. Сондай-ақ, әкесіз өскен қыздарға болашақ күйеудің идеалын және жұбайымен өзара түсіністікте ойлау қиынға соғады, бұл әрине болашақта отбасындағы жанжалды жағдайлардың көбеюі мен ажырасу қаупін тудырады [6].

Әрине, анасымен бірге тұратын және әкесімен бірге тұратын жасөспірімнің қарым-қатынасы айтарлықтай айырмашылықтарға ие. Жалғызбасты ана мен оның жасөспірім баласы арасындағы қарым-қатынас жасөспірімнің қолайсыз, әлеуметтік емес жеке ерекшеліктерін қалыптастыруға әсер етеді [7].

Аналар көбінесе бұрынғы серіктесінен таба алмаған нәрсені ұлынан табуға тырысады. Мұндай аналар көбінесе ұлдарға іске асырылмаған сүйіспеншілікті жеткізеді, олар аналар үшін нағыз тірек болады деп шын жүректен сенеді. Тіпті, ұлын ұзағырақ ұстау үшін анасы манипуляцияға жүгінеді. Мысалы, ол баласын өз бетімен жетістікке жете алмайтынына, тіпті анасыз жоғалып кететініне сендіреді. Мұндай балаларда мазасыздық жоғары болады. Бірақ бала мұндай гипер-қамқорлыққа және үлкен сүйіспеншілікке қарсы тұрады және осылайша өзінің еркектік көріністерін әртүрлі іс-әрекеттермен дәлелдейді (дәрекілік, тастанды оқу, девиантты мінез-құлық, агрессия) [8].

Бұл орайда көптеген аналардың жіберетін қателігі – баласын шектен тыс қамқорға алу. Балаға есеюге көмектесіп, өзбетті болуына жағдай жасаудың орнына аналар өздерін бала алдында кінәлі сезініп, шектен тыс қамқорлыққа алады. Анасы жақсы ниетпен баласына қамқорлық жасап, көбірек көңіл бөлуге тырысады. Бірақ, сол арқылы анасы өз қызығушылықтарын, армандарын, денсаулығын құрбан ете отырып, ер баласының бойындағы ер адамға тән қасиеттерді жойып, оны жігерсіз, шешім қабылдай алмайтын, қыз мінезді етіп тәрбиелейді [9].

Толық емес отбасында ана мен бала қарым-қатынасының стилінің қалыптасуына әсер ететін бірнеше факторлар бар, олардың біріне ананың баласымен эмоционалды қарым-қатынасының бұзылуы жатады. Отбасындағы эмоционалды қарым-қатынастың маңызы зор. Сондай қарым-қатынасқа негізделген негізделген отбасы мүшелері өздерін біртұтас жүйе ретінде сезінеді және бірін-бірі қолдап, жылулық танытады. Сүйіспеншілік пен жақсы көруден туындаған мұндай қарым-

қатынас отбасылық өмірде және балаларды тәрбиелеуде кездесетін фрустрациялық қайғыруларды азайтуға көмектеседі. Эмоционалды қарым-қатынастың бұзылуы бала тұлғасының қалыптасуына кері әсерін тигізеді.

Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Отбасылық терапиядан жинақтаған бай тәжірибесін жинақтай келе, ананың баласына деген эмоционалды қарым-қатынасының бұзылуының көп кездесетін түрлерін бөліп қарастырды. Соның бірі – «ата-аналық сезімдердің көрінбеуі» - бөл дегеніміз ана бала іс-әрекеттері мен жұмысына қызығушылық танытпауы. Ол ата-аналық міндетті ауырсынады, баланы баққаннан гөрі одан маңызды жұмыстарды жасау дұрыс деген пікірде болады[10].

Ажырасу отбасындағы зорлық-зомбылықтан туындамаған жағдайда әкесімен қарым-қатынас міндетті дәстүр ретінде қарастырылуы керек. Жасөспірімнің әкесімен қарым-қатынасының ерекшеліктері-баламен қарым-қатынас кезінде әкенің сезінетін ыңғайсыздық пен кінә сезімі. Ер адам-отбасының қорғаушысы, атап айтқанда ол бұл рөлді орындамады. Ажырасқаннан кейін ұлымен қарым-қатынас жасау кезіндегі оқу кезеңдері де адал және ашық бола алмайды, бұл әбден түсінікті және ақылға қонымды, себебі әкесінің әрекеті оның барлық нұсқауларынан асып түседі. Бұл жасөспірімнің әкесімен қарым-қатынасындағы сыни және шарықтау шегі болады, өйткені махаббат пен нәзіктік толығымен, әсіресе ажырасқаннан кейін, ананың семантикалық бейнесін алады. Ажырасу жағдайы қыздар үшін де, егер олар әкелерімен байланыста болса және анасымен тығыз қарым-қатынаста болса, сол жағдайда ұлдардың тәжірибесімен қатар өте әсерлі болуы мүмкін. Осыған байланысты пайда болатын реактивті қабаттар көбінесе ананың өзін жоғалтуы туралы алаңдаушылықпен, яғни жалғыздық пен әлеуметтік оқшаулану мазасыздығымен күшейеді. Көбінесе қыздар анасын өзінен босатпайды, әр уақытта ол кетіп бара жатқанда қатты мазасызданады. Оларға анасы қайтып келмеуі мүмкін немесе оған өте қорқынышты нәрсе болуы мүмкін сияқты. Жалпы қорқыныш күшейеді және ерте жастан бастап қорқыныш күшейген бұл жағдайда мынадай диагноздар - қорқыныш неврозы және үрейлену неврозы болады, көбінесе ересек жасөспірім кезінде обсессивті неврозға айналады. Аналар мен әкелердің тәжірибесін салыстыру кезінде жасөспірім ұлдардың сауалнамасының нәтижелері бойынша белгілі бір сипаттамалық айырмашылықтар анықталған.

Аналар кез-келген келісімге келуге дайын, ал әкелер өз мақсаттарын күштің күшімен жүзеге асырады. Аналардың дұшпандығы әкелердің ұқсас сипаттамасынан ерекшеленеді, өйткені аналарда бұл олардың тәуелсіздігі үшін күрес нәтижесінде көрінеді, ал әкелерде бұл басқаларға қатысты сәйкестік тенденциясы [11].

Жасөспірім қыздардың аналар мен әкелердің тәрбиелік қызметін бағалаудағы маңызды айырмашылықтар басқаша көрінеді. Позитивті қызығушылықпен және аналардың психологиялық қабылдауымен, әкелерден айырмашылығы, сенім мен бағыныштылық бірінші орынға шығады. Әкелерде өзіне деген сенімділік және қызымен қарым-қатынаста қаттылықтың, авторитарлықтың болмауы басым, бұл күш қысымы арқылы тәрбиені жоққа шығарады. Аналардың директивасы тек билікке деген өршіл талаптарға және қызының мінез-құлқын қатаң бақылауға негізделген, ал әкелердің директивасы сонымен бірге басқалардың пікірі мен нарциссизмге байланысты көрінеді. Дұшпандық, эмоционалды бас тарту кезінде аналар қыңыр конформизмді және басқалардың пікіріне еріксіз тәуелділікті анықтайды, бұл әкесінің жетекші позицияларына деген талаптарынан туындайды. Әкелер үшін жасөспірім қызына қатысты дұшпандық тәрбиелік тәжірибелер кезінде билік пен күш арқылы қатыгездікпен өзін-өзі бекіту бірінші орынға шығады. Аналар тарапынан автономия адамның жақсы қарым-қатынасының жоқтығымен және қызының проблемалары мен мүдделерінен оқшаулануымен ерекшеленеді, ал әке үшін автономия оның отбасындағы сөзсіз көшбасшылығымен және қызы үшін онымен қарым-қатынас жасай алмауымен көрінеді. Көріністердің қарама-қайшылығы тұрғысынан сәйкес келмейтін білім беру практикасында әкелер мен аналардың сипаттамалары бірдей болып көрінеді.

Толық емес отбасыдан шыққан балалардың өзіндік ерекшеліктеріне толық отбасының балаларына қарағанда бүгінгі күнмен ғана өмір сүруі және олар бір күні бақытты болуы мүмкін деп үміттенуі жатады. Олар өз өмірлерін қалай өзгертуге болатындығына қызығушылық танытпайды, болашаққа жоспар құрғысы келмейді. Мұндай жағдай, зерттеушілердің пікірінше, әлеуметтік белгіні ерекше көрсететін қыздарға тән: өзіне сенімсіз, олар болашақта сәттілікке үміттенбейді. Мұндай қыздар бірінші мүмкіндікте үйленуге дайын екендіктерін мойындайды, өйткені олар ешқашан өз позицияларын өзгерте алмайды, сондықтан неке – бұл жағдайдан құтқара алатын жалғыз жол деп көреді. Алайда, олар отбасылық бақытқа да сенбейді. Толық емес отбасында тәрбиеленген ұлдардың әлеуметтік жетілуі мен әлеуметтік белсенділігінің көрінісі де жақсы емес. Зерттеушілер олардың жеке басының әлеуметтік, азаматтық және психологиялық жетілмегендігін

атап өтеді, яғни ол "ханымдар" тәрбиесінде көрінетін инфантилизмнің орын алуынан, отбасындағы әкенің рөлінің төмендеуінен көрінеді.

Зерттеулер сонымен қатар әкесі кеткен отбасылардағы жас жігіттер анасыз қалғандарға немесе толық отбасыларда тұратындарға қарағанда үйде аз қақтығысатынын көрсетті. Әкелерсіз қалған ұлдар оларға жаңа мәртебе беретін отағасы рөлін белсенді қабылдайды. Мұндай жағдайға тап болған қыздар аналарымен жиі ұрыса бастайды-олардың өзін-өзі бағалауы айтарлықтай төмендейді. Алайда, көптеген зерттеушілер қыздардың ажырасудың салдарына ер балаларға қарағанда әлдеқайда жақсы бейімделетіндігімен келіседі. Жасөспірімнің әкесінен айырылуына реакциясы оның не себеп болғанына байланысты – ажырасу немесе өлім. Әкелері қайтыс болған жасөспірімдер жылы, қамқор ортада тәрбиеленеді. Ажырасқан отбасыларда ана да, жасөспірім де болған оқиға үшін жиі кінәлі және өзара бас тартуды сезінеді [12].

Қорытынды, зерттеушілер өз зерттеулерінде жалғыз басты отбасылардағы қыздарға қарағанда бір ата-анасы бар ұлдардың үлкен қиындықтарға тап болатынын көрсетеді. А.Скольник және Джером (1989) бір жыныспен өмір сүруге қарағанда қарама-қарсы жыныспен өмір сүру қиынырақ, өйткені қамқоршы көбінесе ана, ал ұлдар мұндай жағдайға жиі тап болатынын айтады.

Бала ажырасу қиындығын басынан жеңіл өткізуі үшін, оның әкесімен де анасымен де максималды жақсы қарым-қатынасы сақталу керек. Бұл ең алдымен ата-анаға байланысты: егер олар жағдайды ушықтырмай, бірін-бірі кінәләмей, баланы біріне-бірі қарсы қоймаса және онымен неғұрлым ашық болса, бала бұл жағдайға соғұрлым оңай бейімделеді. Сонымен қатар, ажырасқан ата-ананың бала тәрбиелеуде үлестері тең болса, бұл ол үшін жақсы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Борисенко, Е.А. Дисциплинарные родительские стратегии в неполных семьях / Е.А. Борисенко // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2010. – № 1[95]. – С. 172-182.
2. Внутрисемейные отношения и их влияние на развитие личности ребенка / Р.Р. Никифорова, Е.М. Ульянова // Сборники конференций НИЦ Социосфера. – 2013. – № 31. – С. 56-59.
3. Гамаюнова, И.Н. Взаимосвязь детско-родительских отношений и мотивации к различным видам деятельности младших школьников / И.Н. Гамаюнова // Гуманизация образования. – 2010. – № 6. – С. 29-36. 224
4. Ребенок в карусели развода / С.К. Нартова-Бочавер, М.И. Несмеянова, Н.В. Малярова, Е.А. Мухортова. – М.: Дрофа, 2001. – 192 с.
5. Бушманова В.Э., Родионов А.В., Исследование индивидуально-психологических особенностей подростка в процессе самореализации. - Теория и практика физической культуры. 2012. № 6. С. 53-57.
6. Пихарт К.Е. Жалғызбасты ата-аналарға арналған нұсқаулық. М., 2011.
7. Аккерман Н. Роль семьи в появлении расстройств у детей // Семейная психотерапия. - СПб.: Издательство «Питер», 2000. - 202 с.
8. Акьюилино Вильямс С. Влияние разрушения семьи в детском возрасте на взаимоотношения с родителями у взрослых детей // Журнал Семьи и Брака. - 2004. - № 56. - С. 295-313.
9. Құдиярова А. Ортақтасу психологиясы. Алматы, 2002
10. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. СПб.: Питер, 2001
11. Балкунова Н.П. Особенности взаимоотношений подростка и родителей // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. XIV междунар. науч.-практ. конф. Часть II. – Новосибирск: СибАК, 2012.
12. Л.Ю. Фомина. Влияние развода родителей на личность подростка. // Ученые записки. 2008. Т. 1. Сер. Психология. Педагогика. № 1–2 с. 65

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЗЕЙНЕТКЕРЛЕРДІҢ КҮНКӨРІС СТРАТЕГИЯЛАРЫНА ӘЛЕУМЕТТІК САРАПТАМА

*Әлеуметтану, 1 курс магистранты, Тұрсынқожа Гүлназ
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Ғылыми жетекшісі: Беймишева А.С.*

Кілтті сөздер: өмір сүру сапасы; әлеуметтік көрсеткіштер; өмір сүру деңгейі

Қазақстан өмір сүру ұзақтығы бойынша халықаралық рейтингте 105-ші орынға жайғасты. Ұлттық статистика бюросының мәліметі бойынша 2020 жылы өмір сүру ұзақтығы 71,37 жасты, Worldometer мәліметтері бойынша 73,9 жасты құрады. Өткен жылдың 1 қыркүйегінде Қазақстан Республикасындағы халық саны 19 млн адамды құрады, бұл бір жыл бұрынғы көрсеткіштен 1,4%-ға артық,- деп хабарлайды Ranking. Дамушы мемлекет үшін жақсы көрсеткіш. Өмір сүру ұзақтығы артқан сайын зейнеткерлер саны артатыны, олардың өмір сүруі үшін зейнетақы төленуі тиіс. Онымен қоса олардың қоғамнан шеттетілуі үшін жағдайлар жасалуы қажет.

Елімізде 2022 жылдың 1 мамырындағы жағдай бойынша қанша зейнеткер бар екені белгілі болды. Ақпарат Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің ресми сайтында жарияланды, деп хабарлайды Экспресс К. Мәліметке сүйенер болсақ, мамырдағы жағдай бойынша зейнеткерлер саны 2 миллион 245 мың адамнан асқан болатын. 2022 жылғы 1 желтоқсандағы жағдай бойынша зейнетақы төлемдерінің орташа мөлшері базалық зейнетақы [1] төлемін ескере отырып **108 960 теңге** болды. Мақала тақырыбының өзектілігінде осыдан шығады. Зейнеткерлерге бұл қаржы өмір сүруге жетеді ме? Зейнеткерлердің не нәрсеге тегін құқығы бар? Дәрігерлердің қаралымы қанағаттандырады ма? Олар бос уақытта немен шұғылданады? Қазақстанда зейнетке шыққанына өкінбейді ме?

Олар өз тарапынан ыңғайлы болу үшін қандай стратегияны қалайды? Осы және өзгеде сұрақтарға мақала барысында жауап беретін боламыз.

Қазіргі әлеуметтік желілер дамыған заманда жақсыны да, жаман хабарды да естіп, біліп, талқылау оңай. Мақаланың мақсаты өмірлерін отбасы мен жұмысқа арнаған, КСРО-дан Қазақстанға өтудің өтпелі кезеңін көрген қазіргі «қазақ қоғамының зейнеткерлерінің күнкөрісі, өмір сүру сапасы қанағаттандырылдық па әлде көңіл бөлуді талап етеді ма» сараптау. Мемлекет тарапынан олар үшін не жасалынып жатқанын және зейнеткерлерге оның тигізетін әсерін анықтау.

Тақырыбым әлеуметтік жағдайынан маңызды, сол үшін бұл тақырыпта көптеген ғалымдар зерттеулер жүргізген. Мақала барысында олардың сөздері мен кітап мәліметтерін қостым.

Көптеген психологтардың зерттеуі бойынша жұмыс істеп, әрдайым қозғалыста жүретін адам зейнетке шыққаннан соң депрессияға түсіп, өзін қажетсіз сезінеді екен[2]. Мұндай жағдайға тап болғандар үшін тегін психолог қызметтері қарастырылған. Онымен қоса Қазақстан аумағында 51 арнайы орталық зейнеткерлер үшін түрлі концерттік бағдарламалар, йога, жаттығу және т.б. уақытты тиімді өткізуге жағдай жасайды. Ыңғайлы уақытта келіп, концерт көріп, бір-бірімен танысып, әңгіме дүкен құрып, өзінің қатарластарымен көңілді уақыт өткізеді. Әлеуметтану ғылымдарының кандидаты Татьяна Мазайлова өзінің сұхбатында: Зейнеткерлерге қоғамның әлсіз бөлігі ретінде қарауды доғаруымыз керек. Себебі қазір олар биші, әнші, спортшы. Олар үшін барлық жағдай жасалған, - деген болатын. Расында, үйде отыру ұнамаса, денсаулық рұқсат етіп тұрса бәрі бар.

Кіріспеде айтылған сұрақтардың жауабына кесте, сұхбат алу, соңғы әлемдік жаңалықтар арқылы жетеміз. Әлемдік саяси жағдайлар Қазақстанның экономикасынан айналып өтпеді. Өзіндік зияны тигенімен, пайдасы да жоқ емес. Қазақстанда экспорт мөлшері артты, шетелдік компаниялардың филиалдары еліміздің бірыңғай қалаларында ашылууда. Еліміздің қазынасы экспорттың артуынан толығуда, экономика өсуде. Алайда онымен қоса бағаларда жарыса көтерілуде. Күнкөріске қажетті тауарлардың бағасы 1,5-2 есе артқанын дүкен сөрелерінен байқауымызға болады [3]. Қарапайым мысал ретінде төменде кесте:

Қосымша 1

Тауар атауы:	Ескі бағасы:	Жаңа бағасы:
Айран Био-С	540 теңге\0,5 литр	780 теңге\0,5 литр
Майлылығы 3,2% сүт	220 теңге\0,5 литр	510 теңге\0,5 литр
Макарон тағамдары	250 теңге\ 350 грамм	345 теңге\ 350 грамм
Күріш	2900 теңге\ 5кг	3349 теңге\ 5кг
Киім жуғыш ұнтақ	2400 теңге\5 кг	5350 теңге\5 кг
Дәретхана қағазы	840 теңге\орам	1910 теңге\орам
Ұн	1300 теңге\5 кг	1749 теңге\ 5кг

Кесте 1 - Күнкөріске қажетті тауарлардың бағасы

Жоғарыдағы зерттеу «Магнум» дүкендер желісінде жүргізілген сараптама. Нағыз сарапшылардың ақпараты бойынша бір айлық бөліністе бағаның өсу қарқынының мынадай: Азық-түлік бір айда 1,6% – ға, азық – түлік емес тауарлар 1,3% - ға, ақылы қызметтер 0,5% - ға қымбаттады.

Тақырыптың қай арнаға келе жатқаны белгілі болды деп ойлаймын. Коммуналдық қызметтер, ең қажетті азық — түлік, дәрі-дәрмек-бұл қазақстандық зейнеткерлердің көпшілігінің негізгі шығындары. Қазіргі бағаның өсу дәуренінде қарапайым қазақстандық зейнеткер күні қалай өтіп жатқанын білу үшін сұхбат алып, зейнеткермен бірге бір күн өткіздім. Біздің кейіпкеріміз Алматы қаласының тұрғыны Ғазиза Разымжанова, бұрынғы офицер, қазір отставкада.

Қосымша 2

Гүлназ: Сәлеметсізбе, апа! Сұхбат беруге келіскеніңізге алғысымды білдіремін. Денсаулығыңыз қалай?

Ғазиза Разымжанова: - Сәлеметсіңбе, қызым. Осыншалықты жасқа келіп, сұхбат беремін деп ойламап едім. Өзімді жұлдыз сияқты сезініп отырғанымды қарашы. Денсаулық жақсы. Үйде ары-бері жүріп, немерелерді қарауға жарап тұрмын:

Гүлназ: - Апа, айтыңызшы, мемлекет тарапынан жүргізіліп отырған стратегия қалай өзіңізге? Сіздерге қалай қарап жатыр? Көңіліңіз толады ма?

Ғазиза Разымжанова: - Барлық нәрсенің жақсы жағы, жаман жағы болады ғой, қызым. Үкімет ақшамызды кешіктірмей уақытылы беріп отыр. Жақындаған уақыттан қуанып жүреміз, пенсия алатын едік деп. Шүкір, жаман емес. Алайда, балам-ау, мынау қымбатшылық деген қалтаны кеміріп жатыр ғой. Зейнетақымызды алып, немерелерге бір тәтті нәрселер ала қойып десең ақшамның жартысын құртамын.

Гүлназ: Сонда зейнетақыны көтеру керек пе, сіздің ойыңызша?

Ғазиза Разымжанова: - Қарағым, оны көтергеннен пайда жоқ. Зейнетақы өссе азық-түлік қоса өседі. Қажеті жоқ. Оданда үкімет бағаның тұрақтылығымен айналысса дұрысырақ болар еді.

Гүлназ: Ақша мәселесін түсіндім. Басқа қандай көмектер көрсетуде?

Ғазиза Разымжанова: - Бағдарламалар ұйымдастырып, үйде жата бермей, сыртқа шығуға мүмкіндік жасайды. Автобустарға жартылай төлем жасайтын қылып берген. Еріктілер келіп, сыйлықтар жасап тұрады. Ауруханаларда тегін емделуге болатын бөлімдер бар. Жаман емес жалпы.

Гүлназ: - Рақмет, апа, сұхбат үшін. Уақытыңызды бөлгеніңізге рақмет.

Сұхбат алуға рұқсат еткен Ғазиза апаның мемлекетке алғысы мен ашуы барын байқадық. Жақсыдан бастасақ, үкімет зейнетақыны кешіктірмей уақытылы береді, түрлі шаралар ұйымдастырып, көңілдерін көтеретінін жеткізді. Дәрігерлерге қаралуды тегін қылып, біршама ақшаны экономдауға жәрдем ететіндігі үшін дән риза. Алайда өткен жылы бағаның қымбатшылығына байланысты көңілі көншігенін жасырмады. Пәтердің жалға беру, коммуналды қызмер төлемдері, азық – түлік, дәрі-дәрмек бағасы өсіп жатқанымен, зейнетақы сол қалпында. Бұрын барлық шығынды жаппаса да, көңіл көншітірліктей көмек беретін еді, қазір дымға да жетпейді деп шағымдануда.

Владимиров Д. Г. «Ата буын экономикалық даму факторы ретінде» еңбегінде жасы ұлғайған адамдар көбірек зейнетақы алу үшін соңғы жұмыс жылдарында көбірек жалақы алуға тырысатындығы туралы айтқан болатын. Әсіресе мұндай белсенділік 55-59 жас аралығындағы жұмысшыларға қатысты. Қазіргі бағаларды қарап, өздері орнынан қиналып тұрып, отыратын жаста қарттардың жұмыс жасауының себебі: зейнетке шыққанда өз-өзін қамтамасыз ете алатындай ақша алу.

Әлемде зейнеткерлерге ең ыңғайлы мемлекетті таңдағанда бірінші критерий зейнетақы көлемінің орташа жалақыға пайыздық үлесі болып табылады. Одан соң барып медицина саласының ахуалы, ауа райы, климат жағдайы, халықтың бақыттылық пайызы есепке алынады. Мысал ретінде Норвегия зейнеткерлер үшін ыңғайлылық рейтингіне ТОП-1 бірінші орынды бірнеше жылдан бері бермей келе жатыр. Біріншіден, орташа жалақының мөлшері зейнетақыдан 1,6%-ға ғана жоғары [4]. Ал бұл көрсеткіш Қазақстанда шошытарлық десек қате емес. Себебі орташа жалақы зейнетақыдан 2 есе артық. Онымен қоса Норвегия медицина саласы өте жоғары деңгейде, ал еліміздегі медициналық орталықтарға шағымдар көп түсіп жатады.

Жоғарыда айтылған факторлар Қазақстан зейнеткер үшін ешнәрсе істемейді, ақша бөлмейді деген сөз емес. Мемлекет тарапынан бөлінген қаржы көлеміне [5] көз жүгіртейік.

Қосымша 3

Көмектің атауы:	Қаржы көлемі:	Пайдаланған адам саны:
біржолғы материалдық көмек	1,6 млн теңге	188,4 мың
азық – түлік жиынтығы	410,8 млн теңге	45,4 мың
жеңілдетілген дәрі – дәрмекпен қамтамасыз ету	16,2 млн теңге	5 мың
тіс протездеу	194,2 млн теңге	3,7 мың
санаторий – курорттық емдеуді ұсыну	888,2 млн теңге	8,3 мың
тұрғын үйді жөндеу	6,4 млн теңге	307 адам
отынмен қамтамасыз ету	67,5 млн теңге	2,3 мың адам
жеңілдікпен жол жүру	1,17 млрд теңге	130,6 мың
басқа көмек түрлері	329,3 млн теңге	31,3 мың

1 қазан – Қарттар күні болып белгіленгеннен соң үкіметтік емес ұйымдар тарапынан қолдау мен көмек көрсетілуде. Блогерлер, жеке компаниялар өз тарапынан қаржыландыру арқасында қоғамның жасы үлкен тобына концерттер ұйымдастырып немесе үйге азық-түлік, дәрі-дәрмек, киім-кешек сияқты қажетті заттарды әкеліп беруге.

Тоқсан ауыз тобықтай түйіні, Қазақстан аумағында қарттар үшін жағдай жасалынып жатыр. Алайда ол жағдай бәріне бірдей ұнамайтындығында. Қаржы көп келсе, сол қаржыны суырып алып қалардай болып азық-түлік бағасы көтеріледі. Оған қоса, пәтердің, коммуналдық шығындар мен жүріс-тұрысқа тағы ақша қажет. Экономикалық тұрғыдан қамтамасыз ете алмағанымен, өзге жақтардан жақсы көрсеткіштер көрсетілуде. Олардың үйде отырып қалмасы үшін түрлі іс-шаралар ұйымдастырылып, үкіметтік емес ұйымдардан көмек келуде. Медицина тұрғысынан тегін қызмет көрсететін ауруханалар қызмет көрсетіп, қоғамнан шеттетілмей, бірдей-ақ өмір сүретін жағдай жасалынууда. Реалистік көз қараспен қарағанда мінсіз жағдай жасалынуы мүмкін емес. Біздің еліміздің экономикасы мен елдегі ахуалға қарасаң жаман көрсеткіш көрсетіп жатқан жоқпыз. Қарттарымыз - қазынамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 <http://turainform.kz/?p=8982>
- 2 Владимирова, Д.Г. Ата буын экономикалық даму факторы ретінде // СоцИс. – 2004. – №4. - Б. 57-60.
- 3 Что сильнее всего подорожало в Казахстане в 2022 году (nur.kz)
- 4 Рейтинг лучших стран для пенсионеров 2022 | InternationalWealth.info
- 5 Средние размеры пособий по инвалидности и потере кормильца назвали в Минтруда (nur.kz)

ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ БИЗНЕСТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАУАПКЕРШІЛІГІ

*Әлеуметтану, 1 курс докторанты Тауекелова Т.
Ғылыми жетекшісі: әлеум.ғ.д. профессор Г. О. Абдикерова
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Кілт сөздер: бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі, корпоративті әлеуметтік жауапкершілік, қазақстандық бизнес, азаматтық қоғам.

Кіріспе

Дәстүрлі әлеуметтік жауапкершілікті ұстанған елдердің біріміз. Қазіргі күнде Қазақстанда бизнестің қоғамды дамытуға қатысу тәжірибесі әлі де анықталмай отыр. Жергілікті билік өкілдерді көп жағдайда бизнесті өздері жұмыс істейтін аймақтардағы әлеуметтік мәселелерді шешуге мәжбүрлейді (1, б. 8). Әлеуметтік жауапкершіліктің даму кезеңі әлі де бастапқы кезеңмен сипатталады, ал кәсіпорындар оны саналы түрде жүзеге асыра алмай келеді. Қазақстандық бизнестің әлеуметтік жауапкершілігін қалыптастырудың ерекшеліктерін ғылыми негізде талдау – маңызды ғылыми міндет болып табылып отыр. Бизнеске құндылық ретінде қарауды

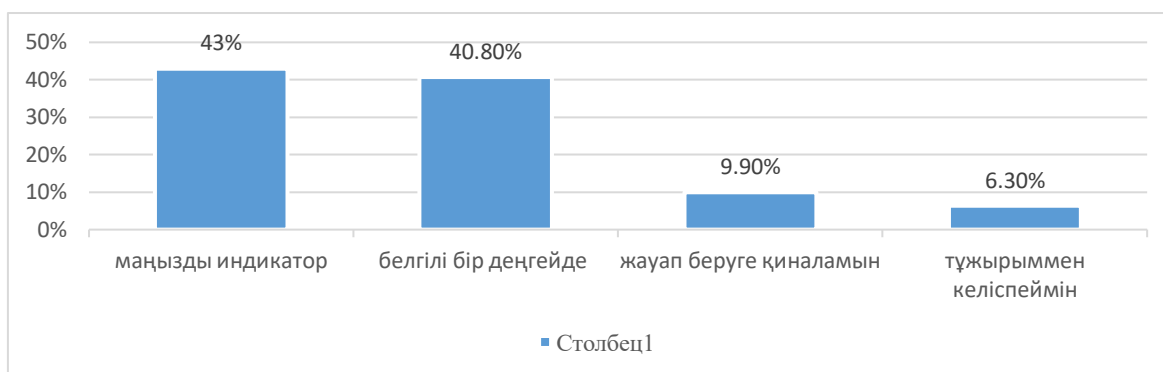
қалыптастыру тұлғаның әлеуметтік жауапкершілігін дамытумен тығыз байланысты. Әлеуметтік жауапкершіліктің принциптерін жүзеге асыруға түрлі әлеуметтік институттар ықпал етеді. Біріншіден, олар қолайлы өмір сүру ортасын қалыптастыруға, екіншіден, адамның әлеуметтік жауапкершілік деңгейін жоғарлатуға жағдай жасайды (2,б.258.)

Соңғы жылдары әлеуметтік жауапкершіліктің ғаламдық әлеуметтік мәселелерді шешудегі мықты әлеуеті мен бизнестегі ұзақ мерзімді жетістіктерін қамтамасыз ету маңызды мәселеге айналып отыр. Қазіргі кезеңде корпоративті әлеуметтік жауапкершілік дамыған елдердің кеңінен қолданатын құралына айналды. Ал, бизнесті қоғамдық институт ретінде қарастыруға болады. Көптеген зерттеушілер олардың негізгі міндеттерін әлеуметтік, экономикалық, заңдық талаптарды орындауымен қатар, мемлекет пен қоғам алдындағы жауапкершіліктерін ұмытпай орындауымен байланыстырады (3,б.42). Сондай-ақ Қазақстанда бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі тақырыбының күнделікті жағдайға айналуы, саяси деңгейде де, ғылыми әлемде де кеңінен талқыланып, оны дамыту үшін мемлекет нақты шаралар қабылдап отыр (4,б.126). Алайда бұл құбылысты Қазақстандағы әлеуметтік жауапкершіліктің жеткілікті дамымауымен, қазіргі дәрежесінде қалып қоюына себепші болып отырғандығымен байланыстырады (5,б.70). Өйткені, бизнес мемлекет бекіткен әлеуметтік бағдарламалардан аса алмай, өз әлеуетін әлеуметтік жауапкершілікті дамытуға дұрыс қолдана алмауда.

Қазақстанда азаматтық қоғамның дамуына бизнесті әлеуметтік мәселелерді шешудің бірден бір жолы ретінде қарастыру өте маңызды. Себебі, жаһандық үрдістер әлеуметтік мәселелерді шешудің орнына, керісінше, шиеленістіріп барады. Сонымен бір уақытта Қазақстанда корпоративті әлеуметтік жауапкершілікті дамытуға, кәсіпкерлердің әлеуметтік мәселелерді шешуге қатысуын кеңейту жолында нақты кедергілер бар (6,б.39). Осыған байланысты кәсіпкерлік ортада бизнестің әлеуметтік жауапкершілігіне деген жүйелік және концептуалдық көзқарастарды қалыптастыру қажеттілігін қазақстандық зерттеушілер баса айтуда. Бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі қоғамның өмір сүру сапасын жақсартуға, елдің әл-ауқатын дамытуға үлес қосуы керек. Әлеуметтік жауапкершілік қоғамдық өмірде этикалық тәжірибелер арқылы ғаламдық құбылысқа айналып келеді (7, б.97). Бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі сонымен қатар түрлі нарықтарға шығудың көзі, өйткені қоғамның әлеуметтік мәселелеріне назар аудару, стейкхолдермен тығыз байланыста жұмыс істейтін компаниялар тұтынушылармен және серіктестермен бірге, жаңа өнімдер мен қызметтерді өндіре отырып, сондай-ақ түрлі ынтымақтастық құрумен қатар, уақыт тезіне қарай жаңа бизнес модельдерін тәжірибе жасай отырып, дамытуға тырысады.

Қазіргі жағдайдағы қазақстандық бизнестің әлеуметтік жауапкершілігін анықтау мақсатында зерттеу 2022 жылдың мамыр айында (160 респондент) арасында жүргізілген онлайн сауалнама дамып келе жатқан азаматтық қоғамның сипатын, оның қозғаушы күштерін (драйверлерін) анықтауға бағытталды. Зерттеу бойынша Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жергілікті этика комитетінің қорытындысы бар. Зерттеуді бекіту күні 30.12.2021жыл. Мақұлдау номері: IRB-A365. Азаматтық қоғамды қалай түсінетіндіктерін сұрау барысында, респонденттердің 28,30%-ы азаматтық қоғамды тең және еркін адамдар қоғамы деп есептесе, 26,6%-ы мұндай қоғамдағы өзара әрекеттестіктің негізі болып табылатын сенімнің рөлін ерекше атап өтті. Сұрауға жауап берушілердің 15,2%-ы азаматтық қоғамды этникалық, діни, гендерлік, нәсілдік, мәдени және әлеуметтік тұрғыдан бөлінушілікке жол бермейтін қоғам деп санайтын болса, 12,7% -ы азаматтық бастамалар және ерікті бірлестіктер қоғамы деп есептейді екен. Әрі қарай әлеуметтік жауапкершіліктің азаматтық қоғамдағы рөлін анықтау мақсатында қойылған сұраққа респонденттердің 43%-ы оны азаматтық қоғамның дамуының маңызды индикаторы ретінде атап көрсеткен болса, ал 40,8%-ы әлеуметтік жауапкершіліктің белгілі бір деңгейде маңызды екендігін мойындады. Сонымен қатар, жауап берушілердің 6,3 %-ы бұл тұжырыммен келіспейтін болса, 9,9 %-ы жауап беруге қиналатындықтарын жеткізді (сурет 1).

Сурет 1. Әлеуметтік жауапкершіліктің азаматтық қоғамдағы рөлі

Қазақстанда корпоративтік әлеуметтік жауапкершілікті дамыту бизнестің қайырымдылық жасауы мен әлеуметтік жауапкершілігінен жаңа деңгейге, яғни тұрақты даму тұжырымдамасына көшуді және әлеуметтік әріптестікті дамытуды көздейді. Сонымен қатар, корпоративті әлеуметтік жауапкершілік- бұл, бизнес қауымдастықтардың кейбір сегменттерінде атап көрсетілгендей, жай ғана сән үрдісі емес, керісінше инвестициялар үшін үлкен пайда болып табылады. Қазіргі уақытта инвесторлар қайда инвестиция салу керектігін анықтауда, әлеуметтік жауапкершілікке көбірек көңіл бөледі (8. б.14). Әлеуметтік маңызы бар бағдарламаларды іске асыру нәтижесінде компанияларға деген сенім айтарлықтай көтеріліп, тұтынушылардың мақсатты аудиториясы қалыптасты. Осыған орай мемлекеттік құрылымдар мен жұртшылық арасында да жағымды пікірдің орын алғандығын атап айтуға болады. Бірқатар зерттеулер қаржылық көрсеткіштер мен корпоративті әлеуметтік жауапкершілік немесе тұтасымен әлеуметтік тиімділік туралы ақпарат алудың арасында тұрақты жағымды өзара байланысты көрсетіп отыр (9, б.341).

Қазақстанда, посткеңестік кеңістіктегі барлық елдердегі сияқты қазіргі корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік тұжырымдамасын түсіну және тиісті түрде енгізу дамыған елдердің деңгейіне әлі жете қоймады. Әлеуметтік жауапкершілікті көп жағдайда дәстүрге сай түсіну, көшбасшының этикалық принциптерді іске асыруы ретінде қарастыру орын алады. Іс жүзінде әлеуметтік жауапкершілікті бәсекелестік тұрғыдағы артықшылықтардың көзі ретінде қарастырған дұрыс емес, керісінше, оның шетелдік серіктестер мен инвесторларда жағымды имидж қалыптастырудағы рөлі маңызды. Бұл қазақстандық бизнестің әлеуметтік жауапкершілігінің потенциалына халықаралық сенімділікті нығайтуға және жалпы алғанда, Қазақстанның ел ретінде бәсекеге қабілеттілігін арттыруға көмектеседі.

Әлеуметтік жауапкершілікті қалыптастыруға мотивация беру және оның технологиясы, әлеуметтік менеджменттің даму тенденциялары және оған бизнестің қатысуы, әлеуметтік мәселелер мен коммуникацияларға қатысты мемлекет, бизнес және азаматтық қоғам институттарының өзара әрекеттесу механизмдері бойынша қосымша зерттеулердің қажеттілігін уақыт көрсетіп отыр. Зерттеудің мақсаты - қазіргі орын алып отырған жағдайдың себептері мен факторларына талдау жасау, дамыған елдердің корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік саласындағы тәжірибелерімен таныстыру және болашақта Қазақстанда корпоративтік әлеуметтік жауапкершілікті дамытудың бағыттарын айқындау болып табылады.

Бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі оның қоғамға тікелей қатысты немесе жанама сипаттағы іскерлік шешімді қабылдаудағы жауапкершілігі. Қазақстанда бизнес азды-көпті қысымдарды, мемлекеттік органдар тарапынан бітпейтін тергеулерді де бастан кешіруде. Бұл оны тек заңдық әрекеттерге қатысты ғана емес, сонымен қатар ішкі және сыртқы мүдделі тараптардың әрекеттеріне қатысты да жауапкершілікпен қарауға итермелейді. Мұндай мүдделі тараптарға билік, саяси партиялар, бұқаралық ақпарат құралдары, қоғамдық ұйымдар, олардың қызметкерлері, жұмысшылар, акционерлер және т.б. жатады. Қазақстанда мемлекеттік биліктің рөлінің жоғарылығын ескере отырып, зерттеуге қатысушылардан мемлекеттік билік пен бизнестің өзара әрекеттесуінің қандай моделінің болғандығын қалайтындықтарын білу үшін қойылған сұраққа (2-сурет) респонденттердің 48,6 пайызы басым бағыттарды олардың бірігіп анықтағаны дұрыс деп жауап берді. Яғни, мемлекет пен бизнестің серіктестігін қалыптастыру мәселесі респонденттердің көзқарасы бойынша ең маңыздысы. Екінші орында әлеуметтік саясатты қалыптастырудағы мемлекеттің ролінің басымдығын мойындау тұр (21,8 %). Респонденттердің салыстырмалы түрде алғандағы өте аз бөлігі бизнестің мемлекеттің алдына қойған міндеттерін өзіне алуын жақтайды екен (19%).

Сурет 2 - Мемлекет пен бизнестің өзара әрекет моделі

Қазақстан әлемнің тиімді дамып келе жатқан елдерінің біріне айналуы үшін корпоративті әлеуметтік жауапкершіліктің универсалды жоғары стандарттарын жасауы қажет. Тұтастай алғанда, корпоративтік әлеуметтік жауапкершілікті тұрақты даму принципін қолдайтын тұжырымдама ретінде қарастыруға болады. "Тұрақты даму" түсінігін анықтау кезінде үш түрлі өлшемге негізделген көзқарасты қарау әдетке айналды. Бұл тәсіл қоғамның үйлесімді дамуын келесі үш өлшем бойынша қарастырады: әлеуметтік өлшем; экологиялық өлшем; экономикалық өлшем (10, б.477). Осы өлшемдердегі ұйымның табысы мен тиімділігі тұрақты дамудың тиімді процесін сипаттайды. Іс жүзінде корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік принциптерін және оның декларациясын сақтауды бәсекелестік артықшылық ретінде қарастыруға болады.

Осы зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізіне корпоративті әлеуметтік жауапкершілікті зерттеудің іргелі тұжырымдамалары мен заманауи тәсілдері кіреді. Зерттеуде социологиялық және экономикалық талдау әдістері қолданылды, бұл бағалаудың объективтілігі мен қорытындылардың дұрыстығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта зерттеулердің едәуір бөлігі әлеуметтік жауапкершілікті мінез-құлық принциптерінің компаниялардың қызметіне қаржылық, экономикалық және экологиялық тұрғыдан әсер ету салдарларын қарастыруды қамтиды. XX ғасырдың 80-жылдары әлеуметтік және қоғамдық тұрғыдан сенімге ие болу үшін есеп беруге негізделген ақпаратты алуға қажетті қызмет түрлерін ұйымдастыру туралы жүйелі түсінік болған жоқ.

Бүгінгі күнде қазақстандық бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі түсінігі кеңінен қолданылып келеді. Қазіргі кезде қазақстандық кәсіпкерлер де біртіндеп корпоративті әлеуметтік жауапкершілікті басқарудың эффективті құралы ретінде қарауды үйренуде. Халықаралық контексте корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік қоғамның әлеуметтік, экономикалық және экологиялық салаларының дамуына бизнестің қосатын ерікті үлесі ретінде түсіндіріледі.

Бұл бизнестің әлеуметтік жауапкершілігінің мазмұны қандай болу керек және қандай қоғамдық құндылықтар көрініс беріп, қандай қоғамдық күтулер орын алуы тиіс және қандай деңгейде бизнес әрекет етуі керек деген сұрақтарды шешуге бағытталады. Әлеуметтік жауапкершіліктің дамуы мен тамыр жаюына келесі факторлар әсер етуде, атап айтатын болсақ, қазіргі кезеңде тауар мен қызметтің қандай түрін сатып алу туралы тез шешім қабылдайтын, тек қана сапалы мінездемелерге назар аударатын, этикалық мәдениетті, әлеуметтік-мәдени және экологиялық факторларды ескеретін тұтынушылардың жаңа типтері пайда болуда. Қазіргі кезеңде бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі негізгі көп векторлы салаға айналып отыр. Ю.Е.Благов бойынша корпоративті әлеуметтік жауапкершілікті бизнес тәжірибесіне енгізу және оны теориялық тұрғыдан түсіну үшін тұжырымдаманың қалыптасу және даму үрдістерін талдаусыз мүмкін емес (11,б.3.). Корпоративті әлеуметтік жауапкершілік тақырыптары бойынша қолжетімді дерекқорлар туралы хабардарлықты арттыру пайдалы, себебі JIBS және басқа да беделді менеджмент журналдарында жарияланған мақалаларда сандық зерттеулер басым (12,б.12). Көріп отырғанымыздай, бизнестің әлеуметтік жауапкершілігін нарық тәжірибесіне ендіріп, оны теориялық тұрғыдан түсінуде, тұжырымдаманың қалыптасуын, оның эволюциясын үздіксіз зерттеу мен сандық және сапалық зерттеулердің маңызының жоғары екендігіне тағы көз жеткізуге болады.

Нәтижелер

Соңғы жылдары корпоративті әлеуметтік жауапкершіліктің дамуы елде қарқын алуда. Дегенмен, Орта Азия елдерінде бизнестің әлеуметтік жауапкершілігін дамыту қажеттілігін ұғыну жыл сайын өсіп келеді. Алайда, әр елде корпоративті әлеуметтік жауапкершілікті түсіну және оған байланысты кәсіпорындардың әрекет етуі әртүрлі. Кейбір сарапшылардың пікірінше, посткеңестік дамушы елдер арасында корпоративті әлеуметтік жауапкершілік эволюциясы контекстінде Қазақстандық тәжірибе анағұрлым дамыған (13, б.20). Орта Азия елдері арасында Қазақстан Республикасы корпоративті әлеуметтік жауапкершілік саласында көшбасшы болып табылады. Тәуелсіз Қазақстанда әлеуметтік жауапкершілікті дамытуға жасалған алғашқы қадам нарыққа шетелдік компаниялардың келуімен ХХ ғасырдың 90-жылдарының ортасында пайда болды. Өйткені олар өздерінің әлеуметтік жауапкершілігін сол кездің өзінде-ақ көрсеткен еді. Алайда, осыдан бес жыл бұрын ғана корпоративті әлеуметтік жауапкершілік тұжырымдамасы Қазақстанда салыстырмалы түрде жаңа болып саналды. Қазіргі уақытта халық пен ұлттық компаниялардың әлеуметтік жауапкершіліктің негізгі принциптері туралы хабардарлығы қарқынды түрде өсуде. Соған қарамастан, Қазақстанда корпоративті әлеуметтік жауапкершілік тұжырымдамасының жалпылама түсінігі әлі қалыптастырылмаған деуге болады. Елімізде бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі туралы меморандумдар мен келісімдер жасасу тәжірибесі қалыптасқан.

Талқылау

Сонымен қатар, еңбек және экологиялық заңнамалар күшейтіліп, корпоративтік әлеуметтік жауапкершілікті дамытуға бағытталған қоғамдық бастамалар пайда болуда. Бизнеске қатысты әлеуметтік үміттер жылдар бойы өзгеріп отырғаны белгілі және бұл өзгерістер өз кезегінде қоғамда кәсіпкерлердің рөлінің артуына ықпал етті. Заңдық және әлеуметтік жауапкершілікті ажырату өте маңызды. Заңдық тұрғыдағы жауапкершілік ұйымның өз қызметінде жүзеге асыруға тиісті және жасамауы керек іс-әрекеттерді құқықтық тұрғыда анықтайтын нақты заңдар мен Үкіметтің ережелерін басшылыққа алуы. Барлық осы заңдар мен ережелерді қолдануға тартылатын ұйымдар заңды түрде жауапты, бірақ ол міндетті түрде әлеуметтік жауапты болып саналмайды.

Халықаралық тәжірибе елдегі корпоративті әлеуметтік жауапкершіліктің даму деңгейінің негізгі көрсеткіштерінің бірі оның ұлттық стратегиясының қабылдануы болып табылатындығын көрсетіп отыр. Қазақстанның корпоративті әлеуметтік жауапкершілік моделі үкіметтің артықшылықтары мен мүдделеріне негізделген. Осыған байланысты ол бизнес пен Үкіметтің бірлескен қызметі ретінде қарастырылады. Осыған орай компаниялар пайданың бір бөлігін әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін пайдалануға міндетті (14, б.867).

Қазақстан қоғамы негізінен жабық бизнес түрімен сипатталады. Онда қызметкерлер, жеткізушілер және тұтынушылар сияқты мүдделі тараптар компаниялардың қызметіне жеткілікті деңгейде әсер ете алмайды. Корпоративті әлеуметтік жауапкершіліктің бизнеске қатысты барлық осы тиімді әсерлерін үйлестіре алатын рационалды эгоизм теориясы оның қазақстандық бизнес-ортада дамуына да барынша серпін бере алады.

Корпоративтік басқаруға әлеуметтік жауапкершілік тұрғысынан біріккен қазақстандық компаниялардың арнайы бюджетінің, басқару деңгейіндегі сәйкес құрылымдарының, бағдарламаларды мониторингтен өткізу және бағалау жүйесінің, әлеуметтік жауапкершілік стратегиясының, корпоративті әлеуметтік жауапкершілік жөніндегі кеңесінің, әлеуметтік (қаржылық емес) есеп берудің ұқсастығының қалыптасуы қазіргі уақыттың талабын бейнелейді. Алайда, корпоративті әлеуметтік жауапкершілік - қазақстандық компаниялардың бизнес-стратегиясы мен бизнес-моделіне біріктірілмегендіктен, мұндай есеп беру инвесторларға компаниялардың толық бейнесін жасауға мүмкіндік бере алмайды. Сондықтан бұл, тек бақылаушы органдар үшін жасалған есеп болып табылады.

Халықаралық зерттеулерден компанияның әлеуметтік маңызды бастамалары мен оның жұмысының табыстылығы арасындағы тікелей байланысты көруге болады. Осылайша, корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік осындай бизнес-модельдің негізін қалауы керек. Бүгінгі күнде қазақстандық бизнес корпоративті әлеуметтік жауапкершілік концепциясын әлі де сарқып болған жоқ. Қазіргі кезде ірі компаниялар корпоративті әлеуметтік жауапкершілікті стратегиялық дамудың инновациялық бағыттары деп санау керек. Мұндағы қазақстандық бизнес ортасында әлеуметтік жауапкершілікті ынталандыру мақсатында драйверлер немесе қозғаушы күштер болуы керек. Бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі құқықтық және этикалық нормалар, іскер серіктестермен қарым-қатынастарын кәсіби қызмет стандарттарына сәйкес жұмыс жасауы тиіс. Әрине, корпоративті әлеуметтік жауапкершілік тұтынушылардың эмоционалды жағын тарта отырып, брендке деген сенімге тікелей әсер етеді, яғни бренд немесе компания қамқор, әрі сенімді болып көрінетін пікір тудырғанымен, оны растайтын көптеген дәлелдер қажет. Корпоративті

әлеуметтік жауапкершілік- басшылар стратегияда қолдана алатын қуатты құрал. Алайда, барлық фирмалар бірдей оң нәтижеге қол жеткізе бермейді (15.б.14.)

Қорытынды

Қазіргі уақытта корпоративті әлеуметтік жауапкершілікті бәсекелестік жағдайдағы артықшылық сапасында және инвесторлар, мүдделі тараптар мен мемлекет тарапынан бизнеске деген сенімнің тұрақты негізі ретінде қарастыратын өте әлсіз түрдегі түсінулер ғана бар. Корпоративті әлеуметтік жауапкершілікті қазақстандық бизнес практикасына енгізу конструктивті дамудың маңызды элементі болып табылады.

Адамға, қоғамға және табиғатқа қатысты өркениетті қатынастарды қалыптастырмай қазіргі бизнесті тиімді дамыту мүмкін емес. Өйткені қоршаған әлеуметтік және табиғи ортаның сапасы ХХІ ғасырда бизнестің әлеуметтік жауапкершілігінің жаңа стандарттарының қалыптасуына, оның дамуының жаңа өркениеттік деңгейге көтерілуіне мүмкіндік береді. Мұның дәлелі ретінде қазіргі Қазақстандағы жағдайды келтіруге болады. **Бизнесте мемлекеттік органдардың да іс-қимылдарының бір-біріне сай жүйелік тұрғыдан көрініс беріп тұрғандығын көрсетеді.** Әлеуметтік жауапкершілік тұжырымы нормативті негізде туындап отыр. Оның позитивті аспектілері бизнесті жүргізудің сұранысқа ие болған тәжірибесі деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

3. Казначеев М.П. 2016. Проблемы развитие корпоративной социальной ответственности // *International science complex Astana*. 18 октября. <https://isca.kz/ru/analytics-ru/829>
4. Черненкова А. Проблема индивидуального и общественного здоровья в аспекте социальной ответственности // *Вестник КемГУ*. -2012. - №4 (52). – Т 1. - С.257-259.
5. Канаева О.А., Сопина В.С. Формирование концептуальных основ корпоративной социальной ответственности. - СПб: -2010, -С. 312.
6. Смирнова Е. Социальная ответственность бизнеса в странах Центральной Азии: сравнительный анализ // *Вестник КазНУ, Экономическая серия*. -2015. №2 (108). – С.18-126.
7. Смагулова Г.С, Жумагазиева А.Г. Компаниялардың әлеуметтік жауапкершілігін арттыру және салық менеджменті // *ҚазҰУ Хабаршысы, Экономика сериясы*. 2016. - №3 (115),- Б. 68-74.
8. Кабатова К. Корпоративная социальная ответственность по-казахстански: госорганы, бизнес и гражданский сектор как ключевые участники построения системного подхода к КСО. - Алматы, 2016. – С. 56.
9. Moure, R.C. CSR communication in Spanish quoted firms // *European Research Management and Business Economics*. -2019. - P. 93–98.
10. Mikhaylova, O., Chmykhalo, A., Shefer, Y. Corporate social responsibility in Kazakhstan: Challenges and prospects. *Journal of Economics and Social Sciences*, 2017. 11. -P. 9-15
11. Sansyzbayeva, G., Temerbulatova, Z., Zhidebekkyzy, A., Ashirbekova, L. Evaluating the transition to green economy in Kazakhstan: A synthetic control approach. *Journal of International Studies*, -2020. 13(1), P.324-341.
12. Yevdokymova, M., Zamlynskyi, V., Minakova, S., Biriuk, O. Evolution of corporate social responsibility applied to the concept of sustainable development. *Journal of Security and Sustainability Issues*, -2019. 8(3), -P 473-480
13. Благоев Ю, Генезис концепции корпоративной социальной ответственности// *Вестник СПбГУ. Серия8*. 2006. Вып.2 – С.3-24.
14. Karen Paul, Carlos M. Parra. Corporate social responsibility in international business literature: results from text data mining of the *Journal of International Business Studies*. *International Journal of Corporate Social Responsibility*. 2021. 6:12. P.1-14. <https://doi.org/10.1186/s40991-021-00066-6>
15. Crotti, J. Corporate social responsibility in the Russian Federation: A contextualised approach. *Business & Society*, 2014. 55(6), -P.825-853.
16. Tetreva, L., Patak, M., Kyrylenko, I. Web-based CSR communication in post-communist countries. *Applied Economics Letters*, -2019. 26(10), 866-871.
17. Aimie-Jade Barnes. Corporate social responsibility and its effects on Brand trust. *AUT Business School*. July2011. –P.127.

МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ ТҰЛҒАЛАРДЫ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТИ ОТЫРЫП ӘЛЕУЕТІН ЖАҚСARTУ ЖОЛДАРЫ

*Әлеуметтану, I курс докторанты Тасыбеков А.Е.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Кілт сөздер: Функция, құрылым, мүмкіндігі шектеулі, мүгедектердің еңбек реабилитациясы, мүгедектің жұмыс орны квотасы, әлеуметтік қорғау, оңалту.

Еліміз өз алдына ел болып өзіндік даму барысында жаңа жүйеге сәйкес қалыптасуда. Әлеуметтік жағдайды жақсарту-әлеуметтік зерттеулер мен қоғамдағы адам құқықтарын қорғаудың бір тармағы, оның ішінде тақырыпты қамтып отырған, аса қажеттіліктегі мүмкіндігі шектеулі жандардың еңбек құқығы мәселесі. Қоғамдағы құрылымдарды анықтауда, оның теориясының кейбір мәселелеріне сүйенсек.

Әлеуметтік құрылым, яғни белгілі бір қоғамды құрайтын топтық қарым-қатынастардың қайталанып отыратын үлгілері. Ал, құрылымдық-функциялық теория (құрылымдық функционализм), ол әлеуметтік ұйымның қалай жүзеге асырылатыны туралы проблеманы зерттейді.

Барлық әлеуметтанушылар қоғамның құрылымының қалай жұмыс істейтінін зерттеуге мүдделі. Алайда құрылымдық-функциялық көзқарасты жақтайтындар негізгі үш тұжырымды басшылыққа алады.

1.Тұрақтылық: кез келген әлеуметтік үлгіні бағалаудың басты критерийі-оның қоғамдық сақтауға қосатын үлесі.

2.Үйлесімділік: ағзаның бөлектері секілді, қоғамның бөлектері де әдетте тұтастық үшін үйлесімді түрде жұмыс істейді.

3.Эволюция: өзгеріс, ең алдымен, эволюция арқылы жүзеге асырылады, бұл дегеніміз-әлеуметтік құрылымдардың жаңа қажеттіліктер мен талаптарға, негізінен, бейбіт түрде бейімделуі және қажетсіз, я ескірген құрылымдардың жойылуы.

Әлеуметтік тұрақтылықты арттыруда, жағымды нәтижелерін функция ретінде, ал қоғамға теріс салдарын дисфункция деп қарап, жоспарланған немесе жоспарланбағандар арасындағы айырмашылықтардың теориялық ұғымдарын басқада көзқарастармен толықтырудың жаңа талаптарымен қатар дедукциялық процесін тудыруда.

Контенттік талдау бұл жерде, мүгедектердің физиологиялық жағдайына байланысты үнемі, өзгерістерге қатыстылығына байланысты.

Мысалы, менталдық аурулар және тән ауруларға да экологиялық тағы да басқа әлеуметтік факторлар әсер етеді.

Қазақстан Республикасы 1990 жылы 25 қазанда Қазақ ССР-ның мемлекеттік егемендігі туралы Декларацияны қабылдап, 1991 жылы 16 желтоқсанда тәуелсіздігін жариялаған күннен бастап егеменді мемлекет ретінде өз халқының мүддесі үшін экономикалық және әлеуметтік саясатын өз бетінше жүргізді.

Қазақстан Республикасының 1999 жылы 10 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасындағы еңбек туралы» Заңының қабылдануына дейін әйелдер, кәмелетке толмағандар мен мүгедектердің еңбегін қорғау кезінде мемлекет тарапынан жеңілдіктер белгілі бір еңбек жағдайларын белгілеу болды.

Ағзасының белгілі бір физиологиялық, психологиялық ерекшеліктеріне байланысты еңбек нарығында анағұрлым әлсіз, бәсекеге түсе алмайтын, соның салдарынан мемлекет тарапынан ерекше қолдау мен қорғауды қажет ететін жалдамалы жұмысшылар тобын құрайтын азаматтардың белгілі бір санаты бар. Бұл азаматтар олардың ағзаларының физиологиялық ерекшеліктерінен көрінетін айрықша субъективті қасиеттерге ие. Сондықтан олардың денсаулықтарына кері әсер ететіндіктен, олар еңбек функциясын жалпы негіздерде атқара алмайды. Нақты осы жағдайда еңбек құқығына аталған тұлғалардың еңбек құқықтарын қорғау, олардың қалыпты еңбек жағдайларын қамтамасыз ету жүктелген. Сонымен, қандай субъектілер мемлекет тарапынан ерекше қорғауды қажет етеді.

Ғалымдар әлеуметтік-еңбектік реабилитациясын құқық институтының шегінде қарастыра келе, оны құқықтық реттеудің қандай да бір нақты бағытымен байланыстырады. Мысалы, Л.Н.Андреева, Д.И.Грицкевич мүгедектердің әлеуметтік-еңбектік реабилитациясын жұмысқа орналастыру, экономикалық әсер ретінде қарастырады. Я.М.Фогель., М.Л.Захаров оны жеңілдіктер мен қызмет көрсету тұрғысынан көрсетсе, Р.И.Иванова, В.А.Агаркин салалық

мәселелердің бір құрамдасы ретінде санайды. Бұрынғы КСРО мен алдыңғы қатардағы шетел мемлекеттерінде соңғы жиырма жыл ішінде мүгедектік, мүгедек және олардың дифиницияларының түсінігін дәстүрлі физиологиялық кемістік анықтамасымен ғана тоғыстырады [1].

Қазақстан Республикасында еңбекті қорғау саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі бір бағыты (Қазақстан Республикасының «Еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау туралы» Заңының 5-бабына сәйкес) еңбек қауіпсіздігі және еңбек қорғау саласындағы халықаралық ынтымақтастыққа бағытталуы. Аталған бағытты дамыту мақсатымен Қазақстан Республикасы 1996 жылы еңбекті қорғау саласындағы Халықаралық еңбек ұйымының «Еңбектің қауіпсіздігі мен гигиенасы және өндірістік орта туралы» №115 және «Жұмыс орындарындағы ауаның ластануынан, шудан және вибрациядан туындайтын кәсіби тәуекелден қызметкерлерді қорғау туралы» №148 Конвенцияларын ратификациялады [2].

Қазақстан Республикасының статистика бойынша агенттігінің берген мәліметтерінде Қазақстан Республикасында 2006 жылы еңбек қызметімен байланысты жазатайым оқиғалардан зиян шеккен 3395 адам тіркелген. Зиян шеккендердің жалпы санынан әйелдер 17,6%-ды, он сегіз жасқа дейінгі жасөспірімдер 0,2%-ды құраған. Бұның ішінде 188 адам топтық жазатайым оқиғалардан, 291 адам кәсіби аурулардың, 41 адам уланудан зиян шеккен [3].

Ал 2004 жылдың соңғы бес айында тау-кен және өнеркәсіп орындарындағы еңбек қауіпсіздігі мемлекеттік инспекциясының бақылауындағы кәсіпорындарда 147 қайғы-қасірет оқиға болыпты. Оның 13-і кісі өлімімен, 9-ы аса ауыр салдармен тиянақталған. Өткен жылғы осы уақыттағы жағдайтпен салыстырып қарсақ, жалпы жарақаттану 13%-ға кеміп, ауыр салдарлы жарақаттану 47,1%-ға, кісі өлімі екі есеге көбейген [4].

Бұл оқиғалардың орын алуына кейде жұмыс берушінің кінәсі себеп болса, кейде қызметкердің салғырттығы мен сауатсыздығы себеп болады.

Еңбекті қорғау саласындағы нормативтік актілердің ішінде бүгінгі күні 1997 жылы 3 қарашада Қазақстан Республикасының еңбек және халықты әлеуметтік қорғау Министрілігімен бекітілген «Еңбекті қорғау кабинеті туралы» типтік ережесі қызмет етеді [5].

Сондай-ақ, жүктілігі мен тууына байланысты демалыстан басқа, әйелге оның өтініші бойынша баласы бір жарым жасқа толғанға дейін оған күтім жасау жөнінде жалақысы сақталмайтын қосымша демалыс беріледі. Қосымша демалыс уақыты ішінде оның жұмыс орны (қызметі) сақталады.

Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінде «жасөспірімдер» немесе «кәмелетке толмағандар», «он сегіз жасқа толмаған тұлғалар», «өскелең ұрпақ», «жастар» сияқты терминдер қатар қолданылады.

Аталған терминологиялық топқа мұндай тар түсінік беру оның заңи қасиетін толықтай жойды, мүгедектік жағдайын мүгедектіктің алдын-алуға заң тұрғысынан рұқсатты, оның реабилитациясын, мүгедектер үшін олардың әлеуметтік және қоғамдық өміріндегі тең мүмкіндіктерін қамтамасыз етуді қамтитын құқықтық санат ретінде қарастырмады.

Еңбекке қабілетсіздік мүгедектік анықтамасының негізі болып табылады және оның уақытша немесе тұрақты сипатына қарай мүгедектік тағайындау жөніндегі сұрақ шешіледі.

Кейде еңбекке қабілетсіздік қандай жағдай болмасын кәсіби еңбекті орындауға мүмкіндіктің болмауы немесе өндіріс пен денсаулыққа зиян келтірмей жұмысты орындаудың мүмкін болмауы ретінде түсіндіріледі [6].

Енді бірде, керісінше, толық еңбекке қабілетсіздікке бірінші, және кейде екінші топтағы мүгедектерді жатқызады. Бұл жағдайда кәсіби қабілеттерімен қатар толық қабілеті де жойылғандарды атап көрсетеді [7].

Үшіншілердің пікірінше, еңбекке қабілетсіздер-еңбектену міндетінен босатылғандар [8].

Егер құқыққа жүгінсек, ол еңбекке қабілетсіз, жартылай еңбекке қабілетсіз азаматтарды мынадай негізгі санаттарға дифференциялайды: кәмелетке толмаған балалар, қарт адамдар, мүгедектер.

Біздің жағдайда құқықтық қатынастың субъектісі ретінде мүгедектер болып отыр. Аталған жағдайда еңбекке қабілетсіздікке немесе еңбекке қабілетін жоғалту дәрежесіне тікелей тәуелділік және соның салдары ретінде медико-биологиялық және құқықтық санаттардың сәйкестігі байқалады.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы дефект, мүгедектік және еңбекке қабілетсіздік арасындағы келесі айырмашылықты анықтады.

Дефект–психикалық, психологиялық немесе анатомиялық құрылымды не функцияны тұрақты және уақытша жоғалту немесе одан ауытқу.

Мүгедектік–адам үшін қалыпты болып табылатын қандай да бір қызметті жүзеге асыру мүмкіндігінің кез келген шектелуі немесе мүлде болмауы (дефект салдарынан).

Еңбекке қабілетсіздік –жастық, жыныстық, әлеуметтік және мәдени мән-жайларға байланысты бұл индивидуум үшін қалыпты болып саналатын рөлін орындау мүмкіндігіне кедергі келтіретін немесе оны мүлде жоятын нақты индивидуумның шектелуі.

Еңбекке қабілетсіздік, дефект, мүгедектік әлеуметтік-еңбектік реабилитациясының бір субъектісі болып табылатын мүгедектің анықтамасын көрсетіп отыр.

Мүгедектердің әлеуметтік-еңбектік реабилитациясын талдау аталған саладағы бірінші ғылыми зерттеулер, бірінші нормативтік актілер, сонымен қатар мүгедектерге қатысты БҰҰ-ның конвенциялары мен ұсыныстары жұмысқа орналастыру мәселелерімен байланысты болғанын көрсетіп отыр. Бірақ, осындай бай тәжірибеге қарамастан, қазіргі таңда не теорияда, не заңнамада жұмысқа орналастырудың біркелкі жалпыға ортақ, бір мәнде түсіндірілетін анықтамасы жасалмаған. Теоретикалық әдебиеттерде еңбектік реабилитациясы, әдетте тек рационалды жұмысқа орналастыруға саяды. Ал рационалды жұмысқа орналасуы еңбек қызметінің белгілі бір түріне негізгі тыйым салу ретінде анықталады. Мүгедектер үшін олардың төмен еңбек қабілетімен сәйкес, денсаулығындағы ақауының нашарлауына қауіп келтірмейтін және мүмкіндігінше, мүгедектікке дейінгі олардың біліктілік деңгейінің сақталуын қамтамасыз ететін қызметтерді таңдау бойынша жұмыстар болып табылады. Бұл жердегі рационалды еңбекке орналастыру ғылымның түрлі салаларының (медицина, білім беру, құқық, экономика, т.б.) шегінде қарау қамтылған.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік заңнамасында «Қазақстан Республикасындағы мүгедектердің әлеуметтік қорғалуы туралы» заңымен еңбек реабилитациясының келесі элементтері бекітілген: мүгедектердің білім алуы және кәсіптік даярлықтан өтуі (IV бөлім), мүгедектердің еңбек саласындағы құқықтары (V бөлім).

Ал біздің көзқарас бойынша, мүгедектердің еңбектік реабилитациясы келесі бағыттарды қамтиды:

1. Медико-әлеуметтік Эксперттік Комиссиялардың дұрыс еңбектік нұсқауларды анықтауы;
2. Кәсіби дайындық;
3. Оқыту, даярлау, қайта даярлауды ұйымдастыру;
4. Мүгедектердің еңбегін ұйымдастыру;
5. Жұмыс істеуші мүгедектерге ұсынылған жеңілдіктер.

Мүгедектерді жұмысқа орналасуға құқығының кепілдігі ретінде әрекет етуші заңнамада бекітілген мүгедектерді жұмысқа қабылдаудан заңсыз бас тартқан тұлғаларды жауапкершілікке тарту болып табылады.

Мүгедектерді олардың келісімінсіз мерзімінен тыс жұмыстарға, демалыс күндеріндегі және түнгі уақыттағы жұмыстарға тартуға шек қойылған. Ал егер медициналық нұсқаулармен мұндай жұмысқа мүлдем тыйым салынса, онда тіпті мүгедектің келісімі болғанның өзінде әкімшіліктің оны аталған жұмыстарға тартуға құқығы жоқ.

Мүгедектердің жұмыс уақытын құқықтық реттеу еңбектің қоғамдық қажетті шарасын сақтаудың кепілдігі болып табылады. Мысалы, I және II топтағы мүгедектер үшін алты сағаттық жұмыс күні (36 сағаттық жұмыс аптасы) және ұзақтығы он бес жұмыс күні болатын ақы төленетін жыл сайынғы қосымша еңбек демалысы бекітілген.

I және II топтағы мүгедектерді толығымен, ал III топтағы мүгедектерді елу пайызға олардың алатын барлық табысы бойынша жеке табыс салығынан босатудың маңызы зор.

Мүгедектерді жұмысқа алуға мүдделілік туғызу үшін Қазақстандағы кәсіпорындарға қызметкерлердің жалпы санының отыз пайызынан кем емес бөлігін мүгедектер құрайтын болса, онда оларға салық салу, қаржыландыру және материалдық-техникалық қамсыздандару бойынша жеңілдіктер ұсынылған. Ал егер мүгедектер елу пайыздан астамын құрайтын болса, кәсіпорындар, мекемелер мен ұйымдар салықтар мен төлемдерден мүлде босатылады.

Әрекет етуші заңнама мүгедектердің еңбегін ұйымдастырудың келесі түрлерін қарастырады:

1. Қарапайым кәсіпорын. Әдетте, мұндай кәсіпорындарда III топтағы мүгедектер жұмыс істейді.
2. Мамандандырылған кәсіпорындар. Бұл кәсіпорындарда өндірісті жоспарлау жүргізілмейді, жұмыстың және жалақының ерекше жағдайлары құрылды.

3. Арнаулы цех, участка. Оның өндірістік база сында құрылған және қызмет атқарушы кәсіпорынның құрылымдық бірлігі. Мұндай цехтар (учаскілер) өзге кәсіпорындардың сұраныстары бойынша кооперация негізінде әрекет етеді. Негізінен олар аурулардың түрлеріне қарай бөлініп, жұмыс атқарады: өкпе туберкулезімен, жүйке-психикалық, жүрек-қан тамыр ауруларымен науқастанғандар. Арнайы цехтағы жұмыс күнінің ұзақтығы мүгедектер үшін МӘӘ-ұсыныстарымен реттеледі, өнім шығару нормасы белгіленбейді.

4. Үйдегі жұмыс. Бүгіндері мүгедектердің еңбегін ұйымдастыру нысанын реттейтін нормативтік базаның ерекшелігі оның мемлекеттің экономикалық дамуымен сәйкес келмеуі, әсерінің аз болуы, қарама қайшылығы болып табылады.

Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 13 сәуірдегі N 39 Заңы.

31-бап. Мүгедектерді жұмыспен қамтуды қамтамасыз етуде Жергілікті атқарушы органдар мүгедектерді жұмыспен қамтуды:

1) Қазақстан Республикасының халықты жұмыспен қамту туралы заңнамасына сәйкес ауыр жұмыстардағы, зиянды, қауіпті еңбек жағдайлары бар жұмыстардағы жұмыс орындарын есепке алмай, жұмыс орындары санының екіден төрт пайызына дейінгі мөлшерінде мүгедектер үшін жұмыс орындарының квотасын белгілеу;

2) жеке кәсіпкерлікті, шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту арқылы мүгедектер үшін қосымша жұмыс орындарын құру;

3) мүгедектерді Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жұмысқа орналастыру үшін арнаулы, сондай-ақ әлеуметтік жұмыс орындарын құру;

4) мүгедектерге кәсіптік оқуды ұйымдастыру арқылы қамтамасыз етеді.

Ескерту. 31-бапқа өзгерістер енгізілді - ҚР 29.12.2014 № 269-V (01.01.2015 бастап қолданысқа енгізіледі); 24.11.2015 № 421-V (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі).

32-бабында мүгедектердің еңбек қатынастары саласындағы құқықтары:

1. 1 және 2-ші топтардағы мүгедектер үшін аптасына отыз алты сағаттан аспайтын жұмыс уақытының қысқартылған ұзақтығы белгіленеді, ұзақтығы кемінде күнтізбелік алты күн болатын жыл сайынғы ақы төленетін қосымша еңбек демалысы беріледі (ҚР ЕК 69-бабы 1-тармағы);

2. Түнгі уақыттағы жұмысқа мүгедектің келісімімен және егер оның мұндай жұмыс істеуіне денсаулық жағдайы бойынша тыйым салынбаған болса, рұқсат етіледі және МЭС-ға барып, тексерілуі тиіс (ҚР ЕК 76 – бабының 3- тармағы);

3. Жұмысты үйде орындауы; жетілмеген остеогenez(сүйек морттығы), соқырлық, көшеде жүру қиындығы бар мүгедектерді құрал-саймандармен, шикізат тағы басқа қажеттіліктермен қамтамасыз етіп, төлем ақысы талаптарын реттеу ҚР ЕК 137-бабында жазылған.

4. Қашықтықтан жұмыс істеу түрінде, интернет, коммуникация мен жұмыскер келісімімен төлемақы төлеу белгіленеді (ҚР ЕК 138-бабы);

5. Вахталық жұмыс әдіспен орындалатын жұмысқа бәрінші топ мүгедегі жіберілмейді (ҚР ЕК 135–бабының 3-тармағы). Күнделікті қайтып келуі қамтамасыз етілу жағдайында еңбек процесін жүзеге асырудың ерекше нысанымен (ҚР ЕК 135-бабының 1-тармағы) қамтылады.

6. Медициналық қорытынды бойынша мүгедектің денсаулық жағдайы кәсіптік міндеттерін орындауға кедергі келтіретін не басқа адамдардың денсаулығына және еңбек қауіпсіздігіне қауіп төндіретін жағдайларды қоспағанда, мүгедектік уәждері бойынша еңбек шартын жасасудан не қызмет бабында жоғарылатудан бас тартуға, жұмыс берушінің бастамасы бойынша мүгедекті жұмыстан босатуға, оның келісімінсіз басқа жұмысқа ауыстыруға жол берілмейді.

Ескерту. 3-тарау 32-2-бапшен толықтырылды–ҚР 26.12.2019 № 287-VI (01.01.2020 бастап қолданысқа енгізіледі) Заңымен.

Жұмыс берушінің мүгедектерді әлеуметтік қорғау ісіне қатысуы бойынша, 33-бабында, жұмыс берушінің әлеуметтік инфрақұрылым объектілеріне бара алуды қамтамасыз ету жөніндегі міндеті жазылған.

Жұмыс берушінің кінәсінен жұмыста мертігуге ұшыраған немесе кәсіптік ауруға шалдыққан мүгедектердің өндірістік үйлерге, ғимараттарға, үй-жайларға бара алуы үшін жұмыс беруші жұмыс орындары мен жұмыс үй-жайларын жобалау және бейімдеу арқылы жағдай жасайды, мүгедекті оналтудың жеке бағдарламасына сәйкес тұрғын үй-жайларды арнаулы құралдармен және көмекші құрылғылармен жабдықтайды.

34-бап. Жұмыс берушінің мүгедектерді жұмыспен қамту және кәсіптік оңалту саласындағы міндеті.

Жұмыс берушінің кінәсінен жұмыста мертiгуге ұшыраған және (немесе) кәсіптік ауруға шалдыққан мүгедектерді жұмысқа орналастыру үшін жұмыс беруші кәсіптік оқытуды немесе қайта оқытуды, арнаулы жұмыс орындарын құруды осы Заңға сәйкес жеке қаражаты есебінен қамтамасыз етеді.

30-баптың 1-тармағында мүгедектерді кәсіптік оңалту Жұмыспен қамту орталықтарында тегін және шәкіртақы төлену арқылы жүргізіледі.

31-бабына сәйкес жергілікті атқарушы органдар мүгедектерді жұмыспен қамтиды:

- жұмыс орындарының квотасын белгілейді;
- қосымша жұмыс орындарын құрады;
- арнаулы және әлеуметтік жұмыс орындарын құрады;
- кәсіптік оқуды ұйымдастыру арқылы қамтамасыз етеді.

35-бап. Жұмыс берушінің мүгедекке келтірілген зиянды өтеу жөніндегі міндеті Жұмыс берушінің кінәсінен жұмыста мертiгуге ұшыраған немесе кәсіптік ауруға шалдыққан мүгедектерге келтірілген зиянды өтеу Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 05 шілдедегі №235 «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» кодексінің 83 бабы бойынша; мүгедектерді әлеуметтік қорғауда, көлік инфрақұрылым объектілеріне қол жетімді, мәдени іс-шараларға қол жетімді және жұмыс берушінің кінәсінен құқығы бұзылып жатса, есептік көрсеткіш мөлшермен айыппұлдар салынады.

Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрінің 2015 жылғы 30 қарашадағы №910 бұйрығымен мүгедектің жұмыс орны стандарттары бекітілген.

Мерзімді басылымдағы материалдар бойынша құзырлы мекемелердің жүйелі жұмыстар жасауын қамтамасыз ететін заңнамалық құжаттар беріліп, орындалу барсында жалпы халықтық талданумен талқыланып отырады.

Заңнамалық құжаттардың заман талабы деңгейіне қатысты лоббистік қызметке дейінгі жағдайларды реттеп, анықтап отыруына көмектеседі.

1. Заңнамада мүгедектердің еңбегіне қойылатын талаптар	2. Мүгедек жұмыскерлердің еңбек ету жағдайлары	3. Жұмыс берушінің жауапкершілігі
<p>Жергілікті атқарушы органдар квотаны ұйымдарға жұмыскерлердің тізімдік санына қарай белгілейді:</p> <p>-50-ден 100-ге дейін – жұмыскерлердің тізімдік санының 2%- мөлшерінде;</p> <p>-101-ден 250-ге дейін - жұмыскерлердің тізімдік санының 3%- мөлшерінде;</p> <p>-251-ден көп адам – жұмыскерлердің тізімдік санының 4%-ы мөлшерінде.</p>	<p>1 және 2 топ мүгедек жұмыскер аптасына 36 сағаттан аспайтын, қысқартылған ұзақтықпен (ҚР ЕК 69-бап);</p> <p>1 топта жұмыс уақытының жиынтық есебін қолдануға болмайды.</p> <p>2,3 топқа комиссия тиым салған болса, есеп белгіленбейді (ҚР ЕК 75 бап);</p>	<p>Жұмыс берушінің кінәсінен жұмыста мертлікпен және кәсіптік ауруға шалдыққан мүгедектер алдында міндеттерін сақтамаған жұмыс берушіге:</p> <p>-лауазымды адамдарға -50 айлық есептік көрсеткіш;</p> <p>-шағын кәсіпкерлік субъектілеріне – 120 АЕК;</p> <p>-орта кәсіпкерлік субъектілеріне – 200 АЕК ;</p> <p>-ірікәсіптік субъектілеріне – 400 АЕК мөлшерінде айыппұл салуға әкеліп соғады.</p>
<p>Үлестеу туралы тізімдік мыналарға қолданылмайды:</p> <p>-жұмыскерлердің тізімдік саны 50 адамнан аз ұйымдарға;</p> <p>-мүгедектердің қоғамдық бірлестіктеріне, жұмыскерлердің орташа жылдық санының 20% астамын мүгедектер құрайтын ұйымдарға;</p> <p>-жұмыс берушінің қызметі тоқтаған, экономикасы нашарлаған, жұмыс көлемі азайған жағдайда;</p> <p>-елді мекендерде медициналық қызмет жоқ, еңбекке қабілетті мүгедектер болмаған кезде;</p>	<p>Түнгі жұмысқа жазбаша келісімі болса тартуға болады (ҚР ЕК 76-бап);</p> <p>Үстеме жұмысқа мүгедектер жіберілмейді(ҚР ЕК 77-бап);</p> <p>Медициналық көрсетілімі негізінде іс сапарға жіберуге болады. Бірақ өзі бас тартуына құқығы бар (ҚР ЕК 127-бап);</p>	<p>Әкімшілік жаза қолданылғаннан кейін бір жыл ішінде қайталап жасалған әрекет:</p> <p>-лауазымды адамдарға – 80 АЕК;</p> <p>-шағын кәсіпкерлік субъектілеріне- 150 АЕК;</p> <p>-орта кәсіпкерлік суб -600 АЕК;</p>
<p>Мүгедектердің жеке мүмкіндіктерін ескере отырып жабдықталған жұмыс орындарын құру қажет:</p> <p>-кресло-арбамен жүріп-тұратын мүгедектерге;</p> <p>-көру қабілетінен толық айрылған мүгедектерге;</p> <p>-есту өабілетінен толық айрылған мүгедектерге.</p>	<p>Вахталық жұмысқа 1 топтағы мүгедектер медициналық қортынды ұсынған күннен бастап жіберілмейді (ҚР ЕК 135-бап);</p> <p>1 және 2 топ мүгедектеріне күнтізе алты күн болатын жыл сайынғы қосымша демалыстары беріледі (ҚР ЕК 135-бап).</p>	<p>Белгіленген квотасын орындамай Заңды бұзу және қайталап бұзған кезде:</p> <p>-лауазымды адамдарға, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне, коммерциялық емес ұйымдарға – 5 АЕК;</p> <p>-орта кәсіпкерлік субъекті – 7 АЕК;</p> <p>-ірі кәсіпкерлік субъектілеріне -10 АЕК мөлшерінде айыппұл салынады (ҚР ӘҚМК 98 – бап).</p>

Лоббизм-қандай да бір әлеуметтік топтардың қабылдауындағы нормативтік-құқықтық мүдделерін енгізу мақсатында заң шығару процесіне әсер ету қызметін білдіреді.

Ғылыми-техникалық және экологиялық жағдайларға қатысты заңнамалық толықтырулардың қажеттіліктері заңдылық.

Кесте 1

Мүгедектерді жұмысқа орналастыру талаптары [9]

Соның бір айғағы, Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 13 сәуірдегі №39 «Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы» заңының 41б. 7)

тармақшасына сәйкес (01.01.2016 жағдайға орай өзгерістермен және толықтырулармен) мүгедек –тұрмыс-тіршілігінің шектелуіне және оны әлеуметтік қорғау қажеттігіне әкеп соқтыратын, ауруларға, мертігулерге (жаралануға, контузияларға), олардың зардаптарына, кемістіктерге байланысты организм функциялары тұрақты бұзылып, денсаулығы нашарлаған адам болып танылып:

- мүгедектікті белгілеу;
- мүгедек жұмыскерлер еңбегін реттеудің ерекшеліктері;
- жұмыс берушінің міндеттері;
- мүгедектер үшін жұмыс орындарының квотасы
- мүгедектерге арналған жұмыс орындарын квоталау қағидалары
- Қазақстан Республикасының мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы заңнамасын бұзуға жауапкершілік, мазмұны толықтырылып, бекітілді.

Мүгедектер үшін жұмыс орындарын квоталау қағидаларын бекіту туралы **Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрлігі 2016 жылғы 13 маусымдағы №498 бұйрығы** (2018.14.06. берілген өзгерістермен) бойынша.

Мүгедектер үшін жұмыс орындарын квоталау қағидаларының жалпы ережесі мен мүгедектер үшін жұмыс орындарын квоталау тәртібін ұсынды.

2005 жылғы 13 сәуірдегі №39 «Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы» заңы (қосымша кесте 2.1.) Осы заңның 41б. 7) тармақшасына сәйкес 2016.01.01. өзгерістер мен толықтыру ендіріліп, (2016. 01.03. бекітілді). Ұйым үшін берілетін квотаның 13 тармағы өзгеріп, (мүгедек жұмыспен қамту орталығына жұмыссыз болып тіркетіледі).

2017.14.02. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрлігі бұйрығымен, Мүгедектер үшін жұмыс орындарын квоталау 2016.13.06. №498 бұйрығы 2018.14.06. өзгерістермен №242 бұйрықпен 2-тармағы өзгертілді.

2016.15.02. тіркелген №13027 нормативтік- құқықтық акті күші жойылды.

2016.06. №2 бұйрықпен (бұл қағида, өзін-өзі басқаратын атқарушы органға қатысты болды).

Жаңа ҚР ЕК мұндай бап жоқ, сондықтан жұмыс берушілер Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрінің 2016 жылғы 06 қаңтардағы №2 бұйрығымен бекітілген Мүгедектерге арналған жұмыс орындарын квоталау қағидаларын басшылыққа ала отырып, жұмыс орындарында квота белгілеудің жалпы тәртібі, мөлшері, шарттарын белгілейді.

Қағида бойынша, жергілікті атқарушы органдар белгіленген квотаға сәйкес, жұмыс берушілердің жұмыс орындарын мүгедектерге ұсынушы ретінде танылды.

Жұмыс беруші квота енген күннен бастап 1 ай ішінде жұмыс орындарын қатаң түрде айқындап, уәкілетті орғаға 2010 жылғы 19 наурыздағы № 257-ІҮ «Мемлекеттік статистика туралы» Қазақстан Республикасының 16 бабы 3 тармағының 2) тармақшасына сәйкес үш айдан кем емес мерзімге жасалған еңбек шартымен расталған мәліметтерді ұсынуы квотаны орындау болып табылады.

Жұмыстан босатылғаны және орналасқаны туралы мәліметтердің 5 күн ішінде уәкілетті органға хабарланып, белгіленгенуі, жүзеге асқан қағида жаңалығы болып табылады. Аймақтық жұмыспен қамту уәкілетті органдарына жұмыс беруші тоқсан сайын есеп (тоқсаннан кейінгі 10–күніне) берудің екі нысаны белгіленген.

Еңбек ресурстары–бұл мемлекеттің экономикалық және әлеуметтік стратегиясының басты мәселесі. Сондықтан мүгедектердің әлеуметтік-еңбектік реабилитациясы және оларды еңбек қызметіне тарту мәселесі мемлекеттің маңызды міндеті болып табылады.

Мүгедектердің еңбектік реабилитациясын құқықтық реттеу бөлімі бойынша келесідей қорытынды шығарамыз:

1.Өзінің маңыздылығына, көлемділігіне қарамастан әлеуметтік-еңбектік реабилитация мәселесі не теоретикалық, ғылыми зерттеулерден, не құқық нормаларынан тиісті түрде көріністі толық тапқан жоқ. Бұл мәселеге қатысты зерттеулер әлеуметтік-еңбектік реабилитацияны шектелеген нақты бір ғылымның шегінде ғана көрсетеді. Бұның ішінде теориялық та, тәжірибелік те жағынан толығырақ зерттеулер медицина саласында ғана болып отыр;

2.Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымның берген анықтамасы бойынша, мүгедектік– адам үшін қалыпты болып табылатын қандай да бір қызметті жүзеге асыру мүмкіндігінің дефект салдарынан кез келген шектеулі немесе мүлде болмауы.

«Қазақстан Республикасындағы мүгедектердің әлеуметтік қорғалуы туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабына сәйкес, дене немесе ақыл-ой кемістігінің болуы салдарынан тіршілік етуінің шектеулігіне байланысты әлеуметтік көмек пен қорғауды қажет ететін адам мүгедек болып табылады;

3.Еңбек реабилитациясының негізгі компоненті болып рационалды еңбекке орналастыру табылады. Рационалды еңбекке орналастыру—бұл мүгедектер үшін олардың төмен еңбек қабілетімен сәйкес, денсаулығындағы ақауының нашарлауына қауіп келтірмейтін және мүмкіндігінше, мүгедектікке дейінгі олардың біліктілік деңгейінің сақталуын қамтамасыз ететін қызметтерді таңдау бойынша жұмыстар болып табылады

4.Квоталармен қамтамасыз ету қамтылған.

Қорыта келе, еліміздегі әлеуметтік құрылымның қалыптасуы, жаһандық және технологиялық үрдістер ықпалымен дами отырып, экологиялық тағы басқа жағымсыз жағдайлардан туындаған адам өміріне қатысты мәселелерді шешуде, жаңартулар мен толықтыру енгізе қамтылған. Адамның табиғи құқығы бола тұра, қолдану мүмкіндігінің шектелуі, мемлекет тарапынан олардың әлеуеттенуін реттеуде, заңды құқықтармен қамтамасыз етілген.Түрлі экономикалық дағдарыстарға қарамастан, мекемелерде коэффициенттер бойынша, мүмкіндігі шектеулі жандарға арнап жұмыс орнын жабдықтап, еңбекпен қамту, адам мәселесінің дұрыс шешілуі болып табылады. Қазақстан Республикасында азаматтық қоғам, зайырлы мемлекет категориялары қоғамның барлық мүшелерін қамтуымен құнды.

Пайдалынған әдебиеттер тізімі:

1. Белов В.П., Ефимов И.Н. Тенденции развития реабилитации трудоустройства инвалидов // Врачебно-трудовая экспертиза и социально-трудовая реабилитация инвалидов. Вып.5 (сб.науч.трудов / ЦИЭТИН). – Москва. – 1976. – С.5-10.
2. Международные документы, ратифицированные Республикой Казахстан, в сфере обеспечения прав, основных свобод человека, охраны труда, миграционной политики / Сост. Межибовская И.В., Мухамеджанов Э.Б. – Алматы: Жеті Жарғы, 2000. – С.413.
3. Травматизм на производстве в Республике Казахстан в 2003 году // Труд в Казахстане. – Алматы, 2004 - №7. – С.33.
4. Сағынтай С. Қауіпсіз жұмыс қашан болады? // Заң. – Алматы, 2004-№8. – С.39
5. САПП РК, 1997, №48, ст.263.
6. Ефимов И.Н. Инвалидность как вид нетрудоспособности // Врачебно-трудовая экспертиза и социально – трудовая реабилитация инвалидов. вып. 5 (сб. Науч. Трудов / ЦИЭТИН). – Москва. – 1976. – С.18.
7. Ефимов И.Н. Общие критерии временной и стойкой утраты трудоспособности // Врачебно-трудовая экспертиза и социально-трудовая реабилитация инвалидов. вып. 5 (сб. Науч. Трудов / ЦИЭТИН). – Москва. – 1976. – С.26.
8. Азаров Е.Г., Козлов А.Е. Личность и социальное обеспечение в СССР. – Москва: Наука, 1983. – С.68-69,71
9. Кесте: 1. Қазақстанда еңбекті қорғау. №6 (150)-2018, 12-16 беттер.
2. Лобков А.Х. Мүгедектермен еңбек қатынастары.Кадровик. №04 (76) 2016, 8-14 б.

ҚАЛА КЕҢІСТІГІНДЕГІ КӨШІ-ҚОН МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Әлеуметтану, I курс магистранты Шакенов Д.С.
Ғылыми жетекші: әлеум.ғ.д., профессор Абдирайымова Г.С.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Кілт сөздер: көші-қон, трансұлттық тәсіл, әлеуметтік-мәдени бейімделу, қалалық кеңістік, урбандалу, мәдени синдром

Кіріспе

Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялардың көмегімен шығу елімен тұрақты байланыстарды (экономикалық, әлеуметтік, саяси) ұстап тұру мүмкіндігінің болуы аясында орын алып жатқан адамдардың үлкен массаларының қозғалысы қалалық кеңістікте жеке басын нақты аумақтық құрылымдармен немесе тіпті белгілі бір мемлекетпен біржақты анықтау мүмкін болмайтын үлкен әлеуметтік топтар пайда болатын жағдайды тудырады. Тиісті күнделікті тәжірибелерді, соның ішінде қалалық инфрақұрылымды пайдалану мен өзгертуді сипаттайтын діни,

мәдени, идеологиялық және басқа сәйкестендіру факторлары маңызды болып табылады. Мұндай процестерді трансұлттық көші-қон тұрғысынан сипаттауға болады:

а) қазіргі көші-қон процестерін талдауға трансұлттық көзқарас; ә) П.Штомпканың күнделікті өмір әлеуметтануы [1.3];

в) салыстырмалы әлеуметтану зерттеуді ұйымдастырудың ерекше формасы ретінде, зерттеу процесі бір салыстырудың нәтижелерін салыстыру тізбегінде жүзеге асырылған кезде салыстырудың келесі кезеңіне негіз болады [2.143].

Көші-қон процесіндегі трансұлттық тәсіл

Трансұлттық көші-қон тұжырымдамасы қазіргі заманғы көші-қон процестерін талдауға салыстырмалы түрде жаңа көзқарас болып табылады, ол XX ғасырдың соңында ассимиляция теориясының қазіргі шындыққа сәйкес келмейтіндігіне және мультикультурализм жобасының сәтсіздігіне реакция ретінде пайда болды. Кең мағынада трансұлттық тәсіл мигранттың әлеуметтік кеңістікте бір мезгілде болуын білдіреді, ол ұлттық мемлекеттердің шекараларын еңсере отырып, мигранттың шығу елінің әлеуметтік желілеріне де, қабылдаушы қоғамның әлеуметтік желілеріне де қосылуын тіркейді.

Трансұлттық, басқалармен қатар, мигранттардың қабылдаушы қоғаммен өзара әрекеттесуінің форматы мен қанықтылығын анықтайды, «күнделікті өмірдің екі еселенуін және мигранттардың қатар өмір сүруін, әртүрлі ұлттық контексттердің тығыз байланысын сипаттайды» [3.127-128]. Айта кету керек, трансұлттық бір жағынан ұлттық мемлекетті талдау бірлігі ретінде пайдалану шектеулерін еңсеруге мүмкіндік беретін зерттеу оптикасы ретінде, екінші жағынан эмпирикалық түрде бекітілген құбылыс ретінде қарастырылуы мүмкін. Оның эмпирикалық түрде бекітілген көрінісі ретінде біз ақпарат берушілердің күнделікті өмірінде трансұлттық тәжірибелердің болуын қарастырдық, олар мигранттардың шығу елі мен қабылдаушы қоғамның әлеуметтік өміріне бір уақытта қатысуына мүмкіндік беретін әлеуметтік белсенділіктің типтік институттандырылған формалары ретінде анықталады. Бұған Отанға және артқа тұрақты сапарлар, ақпарат берушінің елінде қалған достарымен және туыстарымен үнемі қарым-қатынасы, тұрақты ақша аударымдары және т.б. күнделікті әлеуметтануға жүгіну біздің трансұлттық туралы түсінігімізге мигранттардың күнделікті өзара әрекеттесу деңгейінде бекітілген эмпирикалық құбылыс ретінде байланысты.

Ең маңызды тұжырымдамалық әзірлемелердің бірі Т. Фейсттің трансұлттық әлеуметтік кеңістіктер (трансұлттық әлеуметтік кеңістіктер) идеясы болды.

Фейст тұжырымдамасына сәйкес, трансұлттық әлеуметтік кеңістіктер (білім беру немесе өрістер) «Әлеуметтік және символдық өрістердің тіркесімдері мен олардың контексттерінен, әлеуметтік желілердегі немесе ұйымдардағы позициялардан немесе екі немесе одан да көп ұлттық мемлекеттерге таралатын ұйымдар желілерінен» тұрады [4.449]. Басқаша айтқанда, «трансұлттық» термині ұлттық мемлекеттердің шекараларын еңсертін өзара әрекеттесуді сипаттайды. Шекарадан өтуге байланысты көші-қон процесінде екі немесе одан да көп ұлттық мемлекеттер бір-біріне «еніп», жаңа біртұтас әлеуметтік кеңістік құрады. Мұндай кеңістік адамдарды (трансұлттық қатынастарға енгізілген мигранттар) және материалдық мәдениет объектілерін жылжытудан басқа, мигрант үшін маңызды құндылықтардың, идеялардың, мағыналардың еркін айналымын қамтиды.

Менталды карталар «қаланың географиялық кеңістігі туралы біздің идеяларымызды (бейнелерімізді) бекіту» әдісін білдіреді және «зерттеу әдісі және сонымен бірге осы әдісті қолданудың өнімі» ретінде әрекет етеді. Қалалық кеңістікті зерттеу үшін менталды карталарды қолданудың анықтамалық нүктесін Кевин Линчтің «қала бейнесі» деп санауға болады, ол осы мәселені зерттеушілер үшін классикаға айналды. К. Линч қаланы қабылдаудың дерексіз және субъективті сипаттамаларының жиынтығын қолдануды ұсынды, біріншісіне жол, бағдар, шекара, түйін, аудан, екіншісіне - сәйкестендіру, құрылым, ақпарат беруші үшін орынның мәніне сілтеме жасады [5.7-8]. Алайда, Линч менталды карталар туралы айтқан алғашқы зерттеуші емес еді. Тұжырымдаманың негізін қалаушылардың қатарында Эдвард Толман да бар екенін ұмытпаған жөн.

Көші-қон процестерін талдауда менталды карта әдісін қолдану да ұзақ тарихы бар, бүгінгі күнге дейін өзекті болып қала береді. Сонымен, 1974 жылы Г. Фуллер мен М. Чапман зерттеу нәтижелерін жариялады, оның барысында әр түрлі елдерден келген адамдардан тұруға ең қолайлы және аз қолайлы жерлерді белгілейтін АҚШ картасын салуды сұрады. Салыстырмалы түрде соңғы жұмыстардың ішінен Оңтүстік Кореядағы әйелдердің неке көші-қонына арналған Х.Джангтың (Jung, 2014) зерттеуін атауға болады [6.986]. «Менталды карталар» ұғымын анықтауда біз Н. В. Веселкованың көзқарасымен келісеміз, ол оларды «зерттеушінің өтініші бойынша ақпарат беруші

орындаған аймақтың бейнесі» деп анықтайды [5.19], сонымен бірге ақыл-ой карталарын жақын әдістер мен тәжірибелерден ажырататын төрт әдістемелік критерийді бөліп көрсетеді:

- 1) Зерттелетін идеяларды визуализациялау;
- 2) нақты жер туралы идеяларды визуализациялау;
- 3) карта авторлығының ақпарат берушіге тиесілігі;
- 4) нақты зерттеу үшін карта жасау.

Қалалық кеңістіктегі мигранттардың әлеуметтік бейімделудің ерекшеліктері

Көші-қон мен әлеуметтік бейімделудің себептерін қарастыра отырып, Т. Н. Юдина мигранттың әлеуметтік әлеуеті (бейімделудің сәттілігіне ықпал ететін нәрсе) білім, біліктілік, денсаулық жағдайы, интеллектуалдық әлеует, дүниетаным, адамгершілік және моральдық көзқарастар, көркемдік-эстетикалық әлеует, өткен тәжірибе (субъективті сипаттамалар), әлеуметтік критерийлермен анықталады деп жазады байланыстар, қоршаған орта, қабылдаушы қоғам, оның әлеуметтік нормалары, ережелері мен көзқарастарына негізделеді деп тұжырымдады. Білім мен біліктілік сияқты критерийлер әлеуетті мигранттарға қалалық қоғамдастықта да беріледі және оларды қабылдау қоғамының қалалық қауымдастығында жүзеге асыруға болады.

Мигранттың әлеуметтік бейімделу механизмі екі өлшемде жүзеге асырылады: құрылымдық және мәдени. Құрылымдық — бұл мүмкіндіктердің теңдігі (құқық пен билік, мәртебе мен бедел, материалдық және материалдық емес игіліктерге қол жеткізу), ал мәдени – мәдени айырмашылықтарды қолдау (ол нормалар мен мінез-құлықты, адамгершілікті, тіл мен дінді қамтиды).

Мигрант қаланың жаңа әлеуметтік-мәдени кеңістігіне бейімделеді, оған белгілі бір мақсатпен және белгілі бір рөлдік позицияны күтумен кіреді. Мақсатты жүзеге асыру кезінде ол алдымен өзінің бұрынғы идеялары негізінде нақты іс-әрекеттерге кіріседі, содан кейін процесте оларды өзгертуді және қабылдаушы елдің қалалық қоғамдастығының өмірі туралы жаңадан алынған идеялар негізінде жүзеге асырады. Жаңа әлеуметтік-мәдени ортада өмір сүру ұзақтығы бейімделу процесіне әсер ететін маңызды көрсеткіш болып табылады, өйткені сәтті бейімделу ықтималдығы мигранттың жаңа жерде өмір сүруінің жыл сайын артып келеді, әлеуметтік идеялардың трансформациясы жақсы өтіп, өмір сүру деңгейі жеңілдетіледі, ал қалада бейімделу тезірек жүреді. [7.125]

Д. Н. Узнадзенің мигранттардың бейімделу қабілеттерін талдай отырып және оларды қалалық кеңістікке қолдана отырып, қалалық қоғамға кірген кезде мигрант өзінің бейімделу қабілеттерін жұмылдырады деп айтуға болады (іс-әрекетке және белгілі бір мінез-құлыққа фактор ретінде орнату):

- қала имиджін қалыптастыруға-өмірлік кеңістік, қызмет саласы және өзін-өзі жүзеге асыру ретінде тікелей пәндік және әлеуметтік ортаны бөлу;
- эмпирикалық іс – әрекетке-мақсаттарға жету үшін қоршаған орта объектілерін манипуляциялау;
- жаңа қалалық әлеуметтік-мәдени кеңістіктің маңызды элементтерін ұтымды білуге және оны өз әлеуетімен, құралдарымен, мақсаттарымен және қызмет нәтижелерімен байланыстыруға;
- құндылық қатарларын қалыптастыру-олардың құндылықтарына да, жаңаларына да таңдамалы қатынас, артықшылықтарды ретке келтіру. [8. 231-232]

Т. Ф. Маслова бірінші болып мигранттардың стресстің әсерінен мынадай қасиеттерді өзектендіреді:

- әлеуметтік-экономикалық – қалада өмір сүру үшін өзін-өзі реттеу және экономикалық өзін-өзі ұйымдастыру үшін материалдық ресурстарды заңдастыру, ұлғайту және ұтымды ету, әлеуметтік өмір нормаларын және экономикалық қатынастардың ерекшеліктерін қабылдау (ынтымақтастық және әлеуметтік келісім ортақ өзара тиімді мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған іс-әрекеттер ретінде, өзін-өзі ұйымдастыру, Әлеуметтік әріптестік және көмек, жұмыспен қамту, инновация және жауапкершілік, экономикалық дербестік, материалдық әл-ауқат, өзін-өзі тәрбиелеу, қалалық кеңістікте кездесетін шаруашылық жүргізуші субъектілердің этикасы, бірақ ауылдық кеңістікте кейбір элементтер болмауы мүмкін);
- әлеуметтік-құқықтық-әлеуметтік стандарттарды қамтамасыз етуге құқықтар, қауымдастықтар мен олардың субъектілерінің интеграцияға құқықтары, ынтымақты интеграциялық уәждерді білдіру құқықтары, қабылданатын шешімдерге ықпал ету құқықтары, құқықтарды өзара құрметтеу;
- моральдық – психологиялық-жергілікті тұрғындарды оң қабылдау, травматикалық өзгерістерді жеңу, аймақтық, соның ішінде қалалық, қалалық қоғамдастықпен сәйкестілік пен өзін-

өзі сәйкестендіруге ықпал ететін индикаторларды шоғырландыру, сондай-ақ қоғамда болумен байланысты субъектілердің бағалау жағдайы (қоғамдық пікір, әлеуметтік әл-ауқат, әлеуметтік қадір - қасиет, жағымды эмоционалдық әл-ауқат);

➤ мәдени-коммуникативті-мәдени әлеуетті арттыру (алдыңғы тәжірибені ескере отырып), жаңа қоғам туралы білім, өзара түсіністік, мәдени стереотиптерді өзгерту, тіршілік негіздерінің тұрақтылығын сақтай отырып, қалалық қоғамдастықта өзара әрекеттесу үшін байланыс базасын құру, субъектілердің өзара әрекеттесуін, байланысын және өзара әрекеттесуін реттеу (толеранттылық, әлеуметтік ақпарат, қарым-қатынас тілі, мәдениетаралық байланыстар, мәдени сәйкестендіру және дәстүрлер);

➤ әлеуметтік-демографиялық-даму, адам өмірі мен денсаулығы, отбасы, бала туу [9.527].

Этникалық мигранттар мәдениетаралық алмасу призмасында

М. Вебер алғашқылардың бірі болып қалаға нарықтық және экономикалық қатынастардың әсерінен қалыптасатын ерекше әлеуметтік қауымдастық ретінде назар аударды. Неміс теоретигінің "қала" деп аталатын жұмысынан осы мақаланың мақсатын жүзеге асыру үшін екі шешім қабылданды. Біріншісі-бастапқыда қала тек ішкі нарыққа бағытталған жабық, біртекті қауымдастық ретінде қалыптасады, бірақ біртіндеп сауда және әскери қатынастардың дамуымен сурет өзгеріп, Қала ашық гетерогенді кеңістікке айналады. Екіншісі-қала тұрғындарының қатар өмір сүруінің тығыздығы әрдайым жақын жерде тұратын адамдардың әлеуметтік және эмоционалдық қашықтығының қысқаруына ықпал ете бермейді. Соңғы ой Ф. Теннисте дәстүрлі көршілік қатынастар оның ұтымды алмасуымен және байланыстардың иесіздігімен жаңа, қалалық өмір салтымен алмастырылатынын айтқан кезде айқын дамиды. Сол сияқты, Г. Зиммель, қала тұрғындарына тән иеліктен шығаруды бірқатар себептермен түсіндіре отырып, олардың негізгілері-оқиғалардың қанықтылығы, ақшалай-рационалды қатынастардың үстемдігі және психоэмоционалды ресурстарды мәжбүрлі түрде үнемдеу екенін пайымдайды [10].

Чикагодағы әйгілі мектеп өкілдерінің зерттеулері әлеуметтік – гуманитарлық білімнің жаңа бағытын-қалалық әлеуметтануды тудырды. Р. Парк, Э. Бургесс, Л.Вирт, х. Зорбо, Э. Стоунквист және ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы басқа теоретиктер қалалық өмір салтының әртүрлі аспектілеріне, қаладағы әлеуметтік топтардың жағдайына және олардың қалалық кеңістіктегі өзара әрекеттесуіне назар аударды. Аталған авторлардың теориялық есептері өзектілігін жоғалтпайды. Сонымен, Луис Вирттің 1928 жылы жазылған "Гетто" зерттеуі бүгінде Батыс Еуропа қалаларындағы Шығыс елдерінен келген заманауи мигранттардың өмір сүру ерекшелігіне байланысты жаңа келбетке ие болды [7.131].

Бастапқы кезеңде мигранттар өздерінің "мәдени синдромын" тасымалдаушы ретінде таңдау жағдайына түседі. Кейбіреулер ең аз қарсылық жолымен жүреді және қабылдаушы қоғамның өмір ережелеріне енген өз тобының өкілдерінен көмек сұрайды. Басқалары өздері үшін жаңа тілді, қабылдаушы мәдениеттің нормаларын, құндылықтарын мен әлеуметтік тәжірибелерін қарқынды түрде үйрену арқылы бейімделуге тырысады. Осы екі топтың арасында маргиналды мигранттар деп аталады. Олар ең қиын жағдайда, шекара сызығында, үстем топ әлі қабылдамаған кезде, өйткені олар жаңа мәдени үлгілерді игермеген және диаспора енді қабылдамайды, өйткені олар бұрынғы үлгілерді ұстануды тоқтатты. Көші-қонның қазіргі қарқынын және мигранттар, соның ішінде мәжбүрлі босқындар үлесінің өсуін ескере отырып, қазіргі қалаларда мәдениетаралық диалог, әсіресе бастапқы кезеңде, маргиналдылықтың жоғары шоғырлану аймағында жүзеге асырылатынын атап өтуге болады. Қала неғұрлым аз болса, мұндай өзара "ысқылау" процесі соғұрлым ұзаққа созылады. Мұның себебі, мүмкін, Халықтың тығыздығы жоғары, байланыстардың иесіздігі, өзара әрекеттесуді рәсімдеу және анонимділіктің жоғары деңгейі бар ірі қалалар "басқаға" шыдамдылықтың жоғары деңгейін көрсетеді. Іскерлік қала өкілдерінің тезисін жалпы қабылданған формулада білдіруге болады: «Келдіңіз бе — жұмысқа қосылыңыз».

Қалаға келген халық оны қалыптастырған «туған» әлеуметтік-мәдени ортаның өнімі ғана емес, сонымен бірге тарихи жақтың тасымалдаушысы болып табылады. Тарихи жады «белгілі бір мәдениеттің субъектілері бөлісетін тәжірибенің диахрондық өлшемінің болуын қамтамасыз етеді», – деп атап өтті Б.Л. Губман және К. В. Ануфриева [11.16]. Қазіргі қоғам жеке тұлғалардың немесе әлеуметтік топтардың тарихи жадыны көбейту туралы сұранысын тудырады. Бұл тұрғыда қазіргі заманғы қалалық кеңістік көптеген мәдениеттердің қиылысы болып табылады. Қаланың таныс келбеті жаппай көші-қонның өсуімен күшейтілген жаһандық әлеуметтік процестердің әсерінен деформацияланады. Өмірлік тәжірибе көрсеткендей, мұндай табиғи құбылыс қарсыласудың, әсіресе мигранттың жаңа мәдениетке бейімделуінің бастапқы кезеңінде немесе

көшелерде мезгіл-мезгіл пайда болатын жағдайларда маңызды оқиғалардың едәуір бөлігімен байланысты.

Қазіргі қаланың қоғамдық кеңістігіндегі қақтығыстар мен жаппай қойылымдар екі формада пайда болады: біріншісі – жаппай бүліктер және билік өкілдерімен немесе басқа мигранттармен қақтығыстар; екіншісі – қоғамдық демонстрациялық акциялар. Наразылықтың бірінші формасы өзінің «өзгешелігін» баса көрсетуге және бөліп көрсетуге, «басқа» мәдениеттің өкілдері ретінде өзіне назар аударуға деген ұмтылыстан туындайтыны тән.

Екінші формадағы наразылықтар қоғамдастыққа баса назар аударуға, жеке топтардың құқықтарына нұқсан келтіруге немесе қоғамдастықтың басым құндылықтарына қастандық жасауға болсын, қандай да бір маңызды мәселе бойынша өз бірлігін білдіруге деген ұмтылыспен байланысты.

Қорытынды

Қорыта келе, мигранттар әлеуметтік жағдайды жақсарту жолдарын іздеуде қалалық кеңістікті айтарлықтай өзгертеді, оған өз мәдениеттерінің элементтерін енгізеді және жиі жабық әлеуметтік қауымдастықтар құрады. Қазір бұл процесс ХХ ғасырдың басына қарағанда әлдеқайда серпінді. Қала ескі байланыстарды бұзады және жаңаларын құруға мүмкіндік береді, бұл жалпы қалалық сәйкестікті қалыптастыруға ықпал етеді. Бірақ жеделдетілген көші-қон процестері аясында мұндай таңдау «өзін», оның тамырын жоғалту қаупі және бұрынғы қоғамдастықтың мәдени құндылықтары мен көзқарастарынан өз еркімен бас тарту ретінде қабылдануы мүмкін. Зерттеушілердің пікірінше, қазіргі заманғы мегаполистер шағын қалалармен салыстырғанда жаңа әлеуметтік топтар өкілдерінің өздерінің жеке басын сақтауға деген ұмтылысына төзімдірек. Мұндай қалалардың тұрғындары этникалық аудандарға, әртүрлі діни мекемелердің маңайына, ұлттық мәдениеттердің сыртқы элементтерінің алуан түрлілігіне "үйренді". "Өзгелерді" сақтау – бұл жеке адамдарға қаладағы иесіздік пен жалғыздықтың стресстік жағдайын жеңуге мүмкіндік беретін қорғаныс механизмінің бір түрі. Бұл қазіргі заманғы қалалық адамның екі қажеттілігін қанағаттандыру тәсілі: Өзін-өзі сәйкестендіру қажеттілігі және ұжымдық сәйкестілік қажеттілігі. Ірі қала мәдениетінің бөлшектенуі, оның жамылғысы - қазіргі қоғамның өзгеруінің табиғи нәтижесі. Қалалардың сыртқы келбетінің өзгеруі сыртқы көші-қон факторларының әсерінен ғана емес, сонымен бірге олардың қалалық кеңістігінің тасымалдаушылары мен дизайнерлері ретінде әрекет ететін адамдардың іс-әрекеттерімен көрсетілген мәдениетаралық диалогтың әсерінен де сөзсіз көрінеді. Сондықтан қала кеңістігіндегі көші-қон процесін зерттеу қажеттілігі бірқатар әлеуметтік мәселелерге шешім табуға ықпал ететіні сөзсіз.

Пайдалынған әдебиеттер тізімі:

1. Штомпка П. (2009). В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии / Пер. с англ. Н. В. Романовского // Социологические исследования. № 8. С. 3–13.
2. Rezaev A., Starikov V., Tregubova N. (2015). Comparative Sociology as an Inquiry and as a Teaching Discipline: An Attempt of Comparative Analysis // Comparative Sociology. Vol. 15. № 2. P. 143–175.
3. Бредникова О. Е., Сабирова Г. А. (2015). Дети в мигрантских семьях: родительские стратегии в транснациональных контекстах // Антропологический форум. № 26. С. 127–152.
4. Faist T. (2013). Transnationalism // Gold S. J., Nawin S. J. (eds.). Routledge International Handbook of Migration Studies. L.: Routledge. P. 449–459.
5. Веселкова Н. В. (2010). Ментальные карты города: вопросы методологии и практики использования // Социология: методология, методы, математическое моделирование. № 31. С. 5–30
6. Jung H. (2014). Let Their Voices be Seen: Exploring Mental Mapping as a Feminist Visual Methodology for the Study of Migrant Women // International Journal of Urban and Regional Research. Vol. 38. № 3. P. 985–1002
7. Вирт Л. Гетто // Чикагская социология: сб. переводов. М.: РАН; ИНИОН, 2015. 430 с.
8. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования / Д. Н. Узнадзе. – М.: «Наука», 1966. – 451 с.
9. Полюшкевич О. А. Территориальная идентичность мигрантов в принимающем обществе / О. А. Полюшкевич // Трансформация человеческого потенциала в контексте столетия : Материалы Международной научно-практической конференции в рамках III Всероссийского научного форума «Наука будущего – наука молодых» / под общ. ред. З. Х. Саралиевой. – Нижний Новгород: Изд-во ООО «Научноисследовательский социологический центр», 2017. – С. 527-531.

10. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь. М.: Strelka Press, 2018. 112 с
11. Губман Б.Л., Ануфриева К.В. Историческая память и история в культуре глобального сообщества // Вестн. Моск. гос. ун-та культуры и искусств. 2019. № 4 (90). С. 13–20.

REFUGEES AS A SOVEREIGN NATION; A NEW WORLD ORDER

*Sociology, 1st year master's student, **Blessing Chidiebere Eluwa**
Al-Farabi Kazakh National University*

Introduction

In contemporary times, the world has witnessed an unprecedented surge in the number of refugees seeking asylum. Mitigated by factors such as; war, persecution, and other forms of violence and conflicts in their home countries. According to the United Nations High Commissioner for Refugees (2021), there are currently over 27 million refugees worldwide, with many of them living in makeshift camps in neighboring countries or in transit to countries that provide asylum. Needless to say, while many countries have opened their doors to refugees, there are still countless others who have been turned away or forced to live in inhumane conditions. This has necessitated some to consider the possibility of creating a new sovereign nation made up entirely of refugees, an idea that could potentially provide a permanent solution to the ongoing refugee crisis. The idea of creating a sovereign nation for refugees is not quite unprecedented. In fact, it has been discussed in academic circles for decades. The idea is to create a new country, either within an existing state or as an independent state, where refugees can live and work without fear of persecution or discrimination. This new nation would be run by refugees themselves, with the help of international organizations, and would provide a safe haven for those who have been forced to flee their homes.

Cases in hand

The idea of refugees establishing their own nation may seem far-fetched, but it is not a new concept. In fact, there have been several instances throughout history where groups of refugees have established their own independent states. For example, the Republic of Minerva was a micronation established by a group of libertarian activists in the Pacific Ocean in 1972. The country had its own flag, currency, and government, and even issued passports to its citizens. Similarly, the Free Republic of Liberland was established in 2015 by a group of refugees and activists who claimed a piece of land between Croatia and Serbia that was considered a "terra nullius," or no man's land. The country has its own constitution, government, and economy, and has even been recognized by a few other countries.

The Positives

There are several benefits to creating a sovereign nation for refugees. First and foremost, it would provide a permanent solution to the refugee crisis. Rather than being forced and mandated to live in temporary camps or being shuffled from one country to another, refugees would have a place they could call home. They could work, build homes, and start families without fear of being uprooted again. Another benefit is that it would promote international cooperation and unity. Creating a new nation for refugees would require the cooperation of multiple countries and international organizations. This would require governments to work together towards a common goal, promoting cooperation and unity among nations.

More so, creating a new sovereign nation for refugees would also have economic benefits. Refugees are often highly skilled and motivated individuals who, given the opportunity, could contribute significantly to the global economy. A new nation made up of refugees would provide a platform for them to showcase their talents and contribute to the global community.

Contrary Purview

Beside all the positives, there are challenges to creating a sovereign nation for refugees. One of the biggest challenges is finding a suitable location. It would need to be a place that is uninhabited or sparsely populated, yet has the resources necessary to sustain a new nation. It would also need to be a place where refugees would feel safe and secure, free from the threat of persecution or violence. Another challenge is funding. Creating a new nation would require significant resources, both in terms of infrastructure and ongoing support. International organizations would need to work together to provide funding for the new nation, which could be a significant challenge given the current political climate. Beside these, conflict with neighboring countries. The establishment of a new nation may be seen as a threat to the sovereignty and territorial integrity of neighboring countries, leading to potential conflicts and military interventions.

Middle Ground

Regardless of the point or angle of view, it is beyond dispute that the case of Refugees in the world is like the proverbial fly perching on the scrotum of a man that requires adequate care to deal with. This is not unconnected to the obvious which is; we are all victims. Necessarily, if you are not directly affected as a displaced refugee, you are affected by the consequences of their actions in seeking Asylum. If none of these affect you, you are most likely to feel their stories with its negative trauma. As such, it is safe to say that issue of Refugees must be viewed as a global challenge. In light of these, the argument is no longer on if something has to be done but on the veracity of what to be done.

Conclusion

In conclusion, while the establishment of a sovereign nation by refugees may seem like an insane and outrageous solution to the current refugee crisis, it is not a new phenomenon. While there are significant challenges to establishing a new nation, the increasing number of refugees and the limitations of conventional asylum systems may make it a more viable solution and alternative in the future. Ultimately, the decision to establish a new nation should be carefully considered, taking into account the potential benefits and challenges, as well as the desires and needs of the refugees themselves.

Reference

1. United Nations High Commissioner for Refugees. (2021). Global trends report: 100 million displaced. Retrieved from <https://www.unhcr.org/refugee-statistics>

UNPACKING THE DYNAMICS OF FEMINIST AGENCY THROUGH THE LENS OF THE FEMINIST MARCH

Sociology, 3rd year PhD student **Kaldybek S.T.**

Scientific supervisor: Ph.D. Karimova Zh.K.

Al-Farabi Kazakh National University

Keywords: Feminist march, feminist agency, women's empowerment, collective action, gender relations, social change.

Feminist agency refers to the ability of women to act and advocate for their rights in the face of systemic gender-based oppression. It is a critical component of feminist theory and activism, as it recognizes the importance of individual and collective action in bringing about social change. The feminist march is a symbolic and practical embodiment of feminist agency, as it provides a platform for women to voice their concerns and demand change. In this article, we examine the different dimensions of feminist agency that are manifested in the feminist march, exploring how the march empowers women to challenge social norms and reshape cultural narratives.

According to Amartya Sen (2000), an agent is «a person who acts and creates change and whose achievements can be judged in terms of his own values and goals» [1]. As Naila Kabir points out, agency is central to empowerment and means making choices in ways that challenge power relations. These definitions of agency are consistent with theoretical feminist traditions regarding women's right to self-determination in the context of widespread gender inequality. Accordingly, agency can take different forms in different fields and situations; Improvements in women's agency are valuable in themselves, but they also play an important role in other aspects of women's well-being [2].

Feminist agency is a concept that has been central to feminist theory and activism, recognizing the power of women to act and advocate for their rights despite facing systemic gender-based oppression. One practical and symbolic embodiment of feminist agency is the feminist march, which provides a platform for women to come together, amplify their voices, and demand change. Through collective action and solidarity, women are able to challenge power structures and cultural narratives that perpetuate gender-based oppression, and create alternative practices and policies that center women's experiences.

According to Rebecca Jordan-Young, Professor of Women's, Gender, and Sexuality Studies at Barnard College, feminist agency is essential for creating social change: «Without agency, people cannot shape their own lives or the world around them. Feminist agency is particularly important because it seeks to overcome gender-based oppression» [3].

Dimensions of Feminist Agency. Feminist agency is multifaceted and complex, encompassing a range of dimensions that are manifested in the feminist march. These dimensions include:

1. **Collective Action:** The feminist march is a collective action that brings together women from diverse backgrounds and experiences to advocate for their rights. Through this collective action, women are able to amplify their voices and demand change on a larger scale.

2. **Visibility:** The feminist march provides a visible platform for women to be seen and heard, challenging the erasure of women's experiences and perspectives in mainstream discourse.

3. **Solidarity:** The feminist march fosters a sense of solidarity among women, creating a shared understanding of the ways in which gender-based oppression affects their lives and experiences.

4. **Resistance:** The feminist march is a form of resistance against patriarchal power structures that seek to maintain the status quo of gender-based oppression.

5. **Intersectionality:** The feminist march recognizes the intersecting nature of oppression, and centers the experiences of women who face multiple forms of discrimination.

Transformative Potential of Feminist Agency. The feminist march has the potential to transform gender relations and power structures, by challenging the cultural narratives and social norms that perpetuate gender-based oppression. Through collective action and solidarity, women are able to create alternative narratives and practices that challenge dominant power structures. The feminist march also has the potential to create lasting social change by influencing policy and institutional change.

As Professor Nancy Naples, a feminist sociologist at the University of Connecticut, notes: «Feminist activism and organizing involve the cultivation of collective agency, and the creation of solidarity and shared struggle across lines of difference» [4].

Feminist marches have been a prominent form of activism for women's rights and gender equality throughout history. These marches have played a significant role in shaping gender relations and transforming power structures by creating awareness, challenging social norms and advocating for policy changes.

Feminist literature, such as the works of Simone de Beauvoir, Betty Friedan, Bell Hooks, Audre Lorde, and Gloria Steinem, among others, has highlighted the importance of feminist movements in bringing about social change. These authors have argued that feminism is necessary to challenge patriarchal power structures that have historically privileged men and subordinated women.

Simone de Beauvoir's book, «The Second Sex», published in 1949, argued that women are not born but rather made into a subordinate position in society. She argued that the idea of womanhood is constructed by society and that women must challenge this construct to achieve equality [5]. Also Betty Friedan's book, «The Feminine Mystique (1963)», critiqued the traditional role of women as wives and mothers and argued that women need to have other options besides those roles [6]. This book helped to launch the second wave of feminism in the United States. Gloria Steinem's work as a feminist activist and writer has been influential in advocating for women's rights and challenging patriarchal power structures [7].

Feminist marches have played a significant role in shaping gender relations and transforming power structures over the past few decades. Feminist literature and empirical evidence suggest that these marches have brought attention to important feminist issues and led to changes in public policies and attitudes towards gender equality.

One of the key ways in which feminist marches have influenced gender relations is by providing a platform for women to voice their concerns about the patriarchal structures that perpetuate gender inequality. Feminist marches have allowed women to come together and demand their rights and recognition in society. The sheer size and scale of these marches have also demonstrated the depth and breadth of feminist activism and brought attention to issues that might otherwise be ignored.

Furthermore, feminist marches have been instrumental in pushing for policy changes that benefit women. For instance, the Women's March in the USA in 2017 was a direct response to the election of a president who had been accused of misogyny and sexual assault [8]. The march resulted in the formation of a task force to combat gender-based violence and the launch of several advocacy campaigns aimed at promoting gender equality. According to research, the Women's March led to increased political engagement and activism among participants, as well as increased media coverage of feminist issues.

#MeToo Movement: The #MeToo movement started as a hashtag on social media in 2017 and quickly spread to become a global movement against sexual harassment and assault. The movement led to increased public awareness of the pervasiveness of sexual violence and harassment, and has resulted in policy changes such as the introduction of new laws to combat workplace harassment [9].

The Suffragette Movement: The Suffragette movement in the early 20th century was instrumental in securing women's right to vote in many countries. Through demonstrations, protests, and other forms of activism, suffragettes brought attention to the issue of women's suffrage and challenged societal attitudes towards women's political participation.

According to the history of the women's movement in Kazakhstan, after the February Revolution, the direction of further emancipation of women continued. On the basis of the program of the «Alash» party, the right of women to education and participation in public life was approved. And a year after the country gained independence, a number of international agreements were signed in the field of gender equality. In addition, in 1995, in order to support the family institution and improve the condition of women and children, the first president established the Council on family, women and demographic policy issues under the President of the Republic of Kazakhstan, despite the difficult transitional period in the life of the country. In 1998, it was reorganized into the National Commission on Family and Women's Affairs under the President of the Republic of Kazakhstan, and then the National Commission on Women's Affairs and Family-Demographic Policy, which was given wide rights and powers.

Feminist marches have also transformed power structures by challenging traditional gender roles and norms. By bringing attention to the ways in which gender inequality is perpetuated, these marches have forced society to confront its biases and rethink its assumptions about gender. This has led to a shift in attitudes towards women and a greater acceptance of women in traditionally male-dominated fields.

Moreover, feminist marches have provided women with a sense of empowerment and solidarity. By coming together and demanding change, women have been able to build a strong network of support and mobilize around feminist causes. This has helped to create a sense of community and connectedness among women, which has been critical in driving the feminist movement forward.

Considering the above-mentioned movements, we can say that feminist marches have played a crucial role in shaping gender relations and transforming power structures. By providing a platform for women to voice their concerns, pushing for policy changes, challenging traditional gender roles and norms, and empowering women, these marches have helped to bring about a more gender-equal society. Feminist literature suggest that the impact of these marches is likely to continue to be felt for years to come.

Limitations and Challenges. Despite its potential for transformative social change, feminist agency within the context of the feminist march also faces limitations and challenges. These include the risks of co-optation and fragmentation, where the original goals and intentions of the march are diluted or lost through the involvement of different groups and interests.

The limitations and challenges of feminist agency within the context of the feminist march have been discussed by numerous scholars and activists. Here are some sources and statements by scientists that discuss these challenges:

Co-optation: One of the challenges of feminist agency within the context of the feminist march is the risk of co-optation by powerful actors who seek to use the movement for their own purposes. In a study published in the journal *Signs*, Sara M. Evans and Barbara J. Nelson note that «co-optation occurs when the dominant group is able to appropriate the symbols and rhetoric of the opposition, neutralize its radicalism, and assimilate its demands within the existing system» [10].

Fragmentation: Another challenge of feminist agency within the context of the feminist march is the risk of fragmentation, as different groups within the movement may have different goals and priorities. In a report published by the Women's Resource Centre, S. Nava Ashraf and Natasha Dow Schüll note that «the feminist movement has struggled with fragmentation and the challenge of representing diverse and often conflicting perspectives» [11].

Feminist movements have always faced challenges in all countries. The biggest challenge was political disenfranchisement: until the middle of the 20th century, women did not have the right to vote in many countries. Without the right to vote, it was difficult to elect statesmen who would listen to them. Second, women have always been paid less than men, and this fact still remains. They could not win the battle with the lack of economic resources. He needed allies. The third situation is violence against women. Sexual violence has always been used as a way to keep women in their «proper place». Police and army inviolability of women was unreal.

Women's issues were not a priority of state policy, so the government's specific measures for women were taken under the pressure of the feminist movement. It can be seen that most of the marches are not fully supported by the political authorities, and getting permission to hold marches requires a lot of effort and hard work. The positive response of the local authorities to the announcement of such a march is a rare case for the example of Kazakhstan. Even before the start of the march, there were calls to cancel the action on social networks by opponents of the march. The organizers of this march received messages about the threat of disrupting the march.

For example, Kazakhstani feminists submitted a request to the Almaty administration on November 16, 2021 to agree on a peaceful march and a rally on March 8, 2022. Two days later, they were asked to

amend the petition, and on November 22, they refused to hold a rally. In the administration, this was explained by the fact that on March 8, all places in the city will not be free for other events.

On February 7, 2022, activists of the feminist movement were given permission by Almaty authorities to hold a women's march and rally on March 8. On February 9, the mayor's office sent a response agreeing to hold a rally, and on February 17, it refused to hold a peaceful demonstration due to the repair and assembly works on the streets. The authorities of Kazakhstan have never supported the feminist movement.

In Kazakhstan, peaceful demonstrations, rallies, marches and pickets in support of women usually end in fines and arrests. But despite this, holding a rally, a peaceful demonstration, and marches on International Women's Day has become an annual tradition for the fem-movement of Kazakhstan.

Overall, these sources highlight the challenges and limitations of feminist agency within the context of the feminist march. While these challenges are significant, scholars and activists continue to work to address them and build a more inclusive and effective feminist movement.

In conclusion, feminist marches have played a significant role in shaping the women's rights movement and continue to provide a vital space for women to voice their demands and challenge gender-based oppression. The collective action of feminist marches serves as a powerful tool for achieving transformative change and dismantling patriarchal power structures. By recognizing the diverse and multifaceted dimensions of feminist agency that are mobilized in these marches, we can gain a deeper understanding of the ways in which women are working to achieve gender equality and justice. Ultimately, the feminist march stands as a testament to the power of collective action in creating social change and advancing the rights and freedoms of women around the world.

References:

1. Sen A. Development as freedom. New Delhi: Oxford University Press, 2000. - 384 p.
2. Kabeer N. Gender Equality and Women's Empowerment: A Critical Analysis of the Third Millennium Development Goal. *Gender & Development*, 2005. - 13–24 p.
3. Jordan-Young R. M. Feminist Agency. In *Oxford Research Encyclopedia of Gender Studies*. Oxford University Press, 2019.
4. Naples N.A. *Feminism and Method: Ethnography, Discourse Analysis, and Activist Research*. Routledge, 2003. - 280 p.
5. Beauvoir S. *The Second Sex*. ed.by Parshley H.M. New York: Vintage Books, 1989. -746 p.
6. Friedan B. *The Feminine Mystique*. New York: W. Norton & Company, 1963. - 239 p.
7. Steinem G. In Defense of the Women's Movement. *New York Times*, 1971. - 244 p.
8. Beyerlein K., Ryan P., Abu-Hazeem A., Pauley A. The 2017 women's march: a national study of solidarity events. *Mobilization: An International Quarterly* 1, 2018, 23 (4). - 425–449 p.
9. Vaid U., Toth A. #MeToo and the politics of social change. *Current Opinion in Psychology*, 2019, Vol.35. - 91-95 p.
10. Evans S.M., Nelson B.J. Introduction: Power and empowerment in American feminism. *Signs*, 14(3), 1989. - 503-511 p.
11. Ashraf S.N., Dow Schüll N. *Feminist movements: A summary of key debates, issues and positions*. London, UK: Women's Resource Centre, 2016. - 425-437 p.

POLITICAL SOCIALIZATION OF YOUTH: PROBLEMS AND PROSPECTS

Sociology, Ph.D student Nessipkaliyev D.E.

*Scientific adviser: Doctor of Political Science, Professor Simtikov Zh.K.
Abai Kazakh National Pedagogical University*

Keywords: political socialization, agents of socialization, parties.

Man is a social being, therefore interaction with the social environment is a vital necessity for him. Only by socializing into various groups and communities, a person gets the opportunity to fully exist: act, develop, satisfy and realize their needs, etc. Socialization is a process that promotes the entry, integration and adaptation of an individual into a social environment through the assimilation of norms, rules, value

systems and attitudes adopted in it. The process of socialization involves not only the introduction of a person to the social culture of society, but also the assimilation of various forms of behavior and social roles. The adaptation of an individual to a vital environment takes place throughout his life. He has to integrate into various groups: family, school class, university, work collective, various associations, etc. A special place among them is given to the entry of an individual into politics. In essence, political socialization, in comparison with socialization in general, is more private and focused on the political system of society. Political socialization is the process of assimilation of values, norms, ideas, ideas and traditions of political culture inherent in a given society and its political system. It contributes to the adaptation and integration of a person into the world of politics: to increase political knowledge and skills, to involve and introduce an individual to the political environment, to develop political consciousness and one's own view of politics. As a result, there is the formation of political identity, the assimilation of various political roles, behavioral models and the transformation of an individual into an active subject of politics. The process of political socialization occurs through and under the influence of agents of socialization, such as: family, school, groups of friends, labor collectives, religious organizations, social classes, mass media, interest groups, political parties, etc. [1]. Moreover, the influence of agents at different stages of the human life cycle is different. If at the early stages, in childhood and adolescence, the family and school as agents of primary socialization have advantages over other institutions of socialization, then in adolescence and more mature age their "specific weight" in the system of formation of political attitudes and views changes. As D. Henson emphasizes: "Hyman [Herbert Hayman] (1959) objects to the assertion that parents, peers and school largely determine the attitude of citizens to politics" [2]. In our opinion, the position of Philip Wasburn is more balanced and convincing on this issue, considering that "there are complex relationships between socialization agents at all stages of the life cycle, and the relative importance of each of the socialization agents can vary from one period of the life cycle to another" [3]. This position is supported by D. Henson, who believes that "schools can have more influence in the early stages, and religion can have more influence in the later stages" [2, pp. 73-78]. Not only Roberta Siegel [4], who is mainly engaged in the study of problems of political education and socialization, but also political scientists G. Almond and S. Verba [5], concludes that political views and ideas formed in young years are subject to change. We believe that the essence of the discussion is quite clearly reflected in the choice of one of two interrelated and at the same time mutually exclusive opposites. In the first case, experts recognize that the political attitudes formed at the early stage of an individual's socialization are not subject to change and are so stable that they prevail throughout life, and thus deny the socializing role of most agents, not recognizing them as such. In the second, on the contrary, they recognize the socializing value of those agents who are able to influence the political behavior of an individual at a more mature age and, thereby, question the stable nature of child socialization. Back in his time, David Hume wrote: "Whatever shapes the mores of one generation, the next will acquire a stronger degree of the same, because people are more sensitive to all the impressions they received in childhood, and retain these impressions while they live in the world" [6]. A similar thought is expressed by Ronald Inglehart (hereinafter Ronald Inglehart), studying cultural transformations in industrial societies and their transition to postmodernity. He repeatedly focuses attention on the fact that "the most key, early assimilated aspects of it are little subject to change..." [7], but at the same time he emphasizes that, "of course, in conditions of serious and constant shifts of a societal nature, even key elements of culture can undergo transformations, but their change is more likely to occur with the displacement of one generation by another than by restructuring the consciousness of adults whose socialization has already taken place" [7, p. 252], i.e. "as the younger generation matures and gradually displaces the older one, there is also a transformation of the worldview prevailing in society" [7, p. 252]. Note that the position of P. Inglehart again brings us back to the question of how we correctly assess the effectiveness of the family in the socialization of the younger generation. After all, if in adults, as the author claims, cultural attitudes are quite stable and often not amenable to change, and ideological transformations in society occur mainly through generational change, this means that the productive socializing role of the family, ensuring continuity between generations, is not so obvious and unambiguous. Moreover, such judgments are justified by the constant decline of traditionalism in the family, which, in turn, leads to a deviation from generally accepted value-normative attitudes. "As a rule," writes R. Inglehart, – cultural norms are firmly assimilated at an early age, receiving support and confirmation at a pre-rational level. Such societal institutions have a large margin of safety" [7, p. 257]. At the same time, it is unclear why the transformation of previously learned attitudes often occurs much faster than the displacement of adult generations by younger ones.

Historical practice is full of examples showing that often value shifts in society, departure from established and established norms or their reassessment occur with such an outstripping intensity that it is

impossible to explain them only through the alternation of generations, since there is a discrepancy in scale. A departure from existing norms is accepted by a much larger number of people than only the younger generation). Therefore, it is necessary to take into account that overestimation and deviations from traditional values and attitudes occur to varying degrees among representatives of all generations and age groups, with the only difference that young people are more susceptible to such transformations than adults. Therefore, worldview attitudes, values and beliefs, rooted in the early stages of socialization and adopted at a more mature age, may well undergo changes, and on a much larger scale than the theory proposed by Ronald Inglehart suggests. At the same time, it should be borne in mind that changes occurring in one, two or three generations cannot and should not be considered at the level of evolutionary changes of a national nature. So, the first conclusion that will be useful to us when developing programs for the political socialization of young people is a clear understanding that the ideas about politics formed in childhood and adolescence are quite stable over time. So, they need to be given special attention. At the same time, the images, views and orientations acquired at an early stage are still subject to change. Consequently, the views of those adolescents who have formed an incomplete, erroneous, primitive or antisocial attitude to politics at the initial stages of socialization can be corrected by influencing the agents of early socialization, as well as by using those agents who have not played or could not play a significant role in the process of socialization of the individual. And since the role of the family is declining in modern societies, the latter acquire a more significant position among the agents of socialization of youth. It is known that with the coming of age and the acquisition of active suffrage, many young people have an increased interest in politics. At this stage, political parties are already more actively joining the process of political socialization of young people. "Being specialized political structures existing in both democratic and non-democratic systems, political parties play an important role in political socialization" [1, p. 114].

The socializing activity of the parties takes place within the framework of the political struggle for power. In democracies, its peak falls during the election campaign, and the election results mark the end of the "street" struggle, transferring the opposing parties either to the legislative assembly, or leaving the active political process behind. Although in the post-election period, the activity of parties in political socialization is relatively reduced, but still this process is permanent. Some researchers, for example, P. Merkle or Klaus von Boime so highly appreciate the role of parties in political socialization that they attribute it directly to party functions [8]. Despite the fact that such a position in science is paradigmatic, we do not support it. The argument on which our position is based is due to the very concept of "function" (Lat. *functio* – execution). Upon its meaningful study, it becomes obvious that the defining meaning of this term is mainly not just activity, but "dependence", "obligation" carried out with it. Therefore, to talk about the functions of parties means not to talk about their activities in general, but to point out their responsibilities. But since the primary goal of any party is the pursuit of power, the socializing, as well as some other party functions generally accepted in science, for example, the mobilizing function, to a greater extent should be defined not as functions, but as methods and methods of achieving, participating in or retaining power within the framework of institutionalized norms and traditions. Such clarification is caused by the requirement to emphasize the fact of the existence of a biased and often biased, from the point of view of their own benefit, attitude of parties to the cause of political socialization of citizens, which leaves its own specific imprint on the process. In other words, it is important to take into account that the socialization carried out by parties is mainly implemented taking into account not public benefits, but party benefits, since they are interested in such political socialization that would increase the number of their supporters among the electoral corps as much as possible [8, p. 53]. And even if parties contribute to improving the political literacy of the population, stimulate their participation in the political life of the country or promote socio-political integration, it should still be remembered that "in competitive political systems, party socialization can be a divisive force" [1, p. 114], which directly affects young people. The second conclusion is to prevent, as far as possible, or mitigate the socialization of young people according to the principle of party affiliation. In the process of socialization of the younger generation, those aspects of it should be avoided in every possible way, which over time can cause their conflicts and senseless disagreements on political grounds. Naturally, we are not talking about the exclusion of pluralism and the alternative choice of parties. On the contrary, it is emphasized that the choice of a political course should be carried out from the logic of achieving the common good, and not from satisfying mercantile and purely party interests in the struggle for participation in public power. The choice of a particular party should be based on the reasonableness of its program, on the competence of its leadership, etc., and not on blind faith in party ideology or empty talk veiled by election slogans. political socialization should be aimed at educating young people in the spirit of unity and mutual respect for each other and stand above party prejudices.

REFERENCES

1. Almond G., Powell J., Strom K., Dalton R., Comparative Political science today: A World review: A textbook. – New York: Aspect Press, 2002. – 537 p.
2. Хенсон Д., Глобальная модель политической социализации // Политическая лингвистика. – Екатеринбург: 2007. С. 73- 78.
3. Преснякова Л.А., Теория политической социализации // Политическая наука. № 2. 2002.
4. Sigel R.S. New Directions for Political Socialization Research; Thought and Suggestions. // Perspective on Political Science. 1995. Vol. 21. №1. PP.17-22.
5. Almond G., Verba S., Civic culture: Political attitudes and democracy in five countries. – New York: Aspect Press, 2014.
6. Hume D., Essays in 2 vols. Vol. 2 / 2nd ed. – New York: Aspect Press, 1996.
7. Инглегарт Р., Культурный сдвиг в зрелом индустриальном обществе // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: Academia, 1999. – С. 245-260.
8. Марченко М.Н., Фарукшин М.Х., Буржуазные политические партии: Учеб. пособие. – М.: Высш. Шк., 1987. – 135 с.

«САКРАЛДЫ МӘТІНДЕРДІҢ ТІЛІ: ТЕОЛИНГВИСТИКАНЫҢ СОЦИОМӘДЕНИ АСПЕКТІСІ»

«THE LANGUAGE OF SACRED TEXTS: SOCIOCULTURAL ASPECT OF THEOLINGUISTICS»

«ЯЗЫК САКРАЛЬНЫХ ТЕКСТОВ: СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ ТЕОЛИНГВИСТИКИ»

РОЛЬ И МЕСТО ЧЕЛОВЕКА И БОГА В СУФИЙСКОЙ САКРАЛЬНОЙ КАРТИНЕ МИРА

*Исламоведение, магистрант 2 курса Назаров А.В.;
магистрант 1 курса Оразбаев А.
Научный руководитель: д.ф.н., профессор Бегалинова К.К.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация. В статье речь идет об особенностях суфийской сакральной картины мира и месте в нем Бога и человека. Показывается, что суфизм вышел из мифа, свидетельством чему является его онтология, согласно которой мир был создан божественной волей. Бог, Аллах, являющийся причиной бытия мира и человека, управляет, контролирует существование в пространстве и во времени, все происходит по его волеизъявлению, универсальному (куллихи) предопределению. Человек может постичь Бога в этой земной жизни. Для этого он должен встать на путь самосовершенствования.

Ключевые слова: философия суфизма, картина мира, человек, Бог, процесс творения, самосовершенствование.

Для упорядочения и систематизации знания, духовно-практического опыта неопределимую роль играет картина мира, являющаяся основополагающей категорией философии и науки. Картина мира представляет собой рационализированную форму знания, своеобразный репрезентант духовно-культурного опыта, традиций народов, этносов конкретного этапа исторического развития, основанного на многовековом его развитии. В схематизированной форме она упрощает многообразие существующего мира, выделяя существенные и сущностные аспекты, связи между

явлениями, процессами, вещами. При этом, картина мира опирается на систему научных, философских методов, принципов, законов, категорий. Она выступает стержнем, основой любой формы знания, включая религиозно-мистические. И рассмотрение онтологических проблем суфизма предполагает обращение к религиозной картине мира, в которой тема творения выступает сердцевинной его учения, как и любой другой религиозно-философской системы.

Философия суфизма, исламское учение вышли из мифа, особенностью которой была направленность на космологию, можно сказать, что эта мифология была религией природы.

В одном из хадисов о творении Богом мира и человека повествуется следующее: пророк Давид спросил Бога, «почему тот создал мир». На что Бог ответил: «Я был скрытым сокровищем, и я захотел стать явным». «Его никто не смог бы прочесть, когда б любовь не сорвала печать... От века сущий Он творит, любя, глаза и уши, чтоб познать себя» [1]. В основе суфийской онтологии лежат коранические мотивы о сотворении Универсума Аллахом из ничего посредством Его творческих усилий. «Он Тот, кто сотворил небеса и землю, - говорится в Коране, - истинно, в то время, когда Он сказал «Будь!» и они получили бытие» [2, 6:72, 57:4, 10:3]. В течении шести дней он «Своими руками изготовил его облик» (Ибн ал-Араби), «сотворил семь небес одно над другим сводами», низшее из семи небес украсил светилами и поставил их для отражения дьяволов, «велел ему (небу) производить темноту ночи, заставил его изводить утреннюю светозарность» в мире раскола и разрыва, «чтобы создать человека «наилучшим сложением» и вывести его совершеннейшей копией, соединяющей в себе образы сущностей преходящих вещей и Имена Вечного. Всеславный сделал человека понятием, связующим обе сущности, и создал его «перешейком», соединяющим обе стороны «Божественного Бытия» и оба Его отношения» [3, с. 95-103]. Эти идеи находятся в полном созвучии с христианскими, поскольку они имеют единый источник, основу – учение пророка Авраама. «В начале было Слово. И Слово было у Бога. И Слово было – Бог. Тот, Кто был Словом, был Богом во всей Его полноте. Все было создано им. Ничто не было создано без Него. Жизнь была в Нем. И эта жизнь была светом для людей. Свет сиял во тьме. И тьма не победила Свет», - говорится в Евангелии от Иоанна. «И благословил их Бог, и сказал им Бог: плодитесь и размножайтесь, и наполняйте землю, и обладайте ею, и владычествуйте над рыбами морскими (и над зверями), и над птицами небесными (и над всяким скотом, и над всею землею), и над всяким животным, пресмыкающимся по земле» (Бытие, 1; 28). (Как видим, человеку изначально была предназначена особая роль – быть посредником Бога на Земле. Не случайно, он был создан по образу и подобию Бога). Эти и другие коранические онтологические установки, оставаясь незыблемыми для мыслителей, тем не менее оставались объектом их исследований.

Проблема творения выступает самой сложной в мистическом богословии. Согласно его онтологии, мир был создан божественной волей. «Он – иноприроден Богу. Он существует вне Бога «не по месту, но по природе» (св. Иоанн Дамаскин). Эти простые утверждения веры подводят нас к тайне столь же бездонной, как и тайна бытия Божественного – это тайна бытия тварного, реальность бытия внешнего по отношению к божественному вездесущию, свободного по отношению к божественному всемогуществу, совершенно нового по своему внутреннему содержанию...» [4, с. 281]. И суфийские мыслители пытались понять суть творения мира «из ничего», являющегося догматом веры, постичь тайну бытия Бога, который «превыше любого слова и любого познания, и вообще пребывает по ту сторону бытия и мышления» (В.Н. Лосский).

В основе суфийской картины мира находится Бог, Аллах, являющийся причиной бытия мира и человека, который управляет, контролирует существование в пространстве и во времени, все происходит по его волеизъявлению, универсальному (куллихи) предопределению. «Итак, по своему значению Сущий (Бог) сверхъестественно превосходит всю совокупность бытия, являясь единоличной Причиной и Создателем всего сущего: материи, сущности, существования, бытия; Сущий – начало и мера вечности, причина времени и мера времени для всего существующего, время существования становящегося, бытие вообще всего существующего и становление вообще всего становящегося... В самом деле, ведь Бог – не просто сущий, но Сущий, который вечно и беспредельно включает в себе совокупность всех форм бытия – как настоящих, так и будущих» [4, с. 61]. Бог – это Художник, мир – его картина. Но они полностью отличны друг от друга, ибо Бог не является картиной, а картина – это не Художник. Тем не менее, творения Бога полностью зависимы от Творца, ибо «Сущность Бога существует, а сущность созданных вещей не существует» (Мир Валиддин). И эти отношения выступают особыми отношениями, окрашенными в мистические цвета. Взаимосвязь Творца со своими созданиями осуществляется через божественные имена, качества Бога, через которые Бог проявляется в материальном мире, который является «откровением Логоса, реализацией идей божественного Разума (П. Минин). Помимо этого, проявление

божественного в мире осуществляется через душу человека и «проявление материи в материи как проявление обычного человека в многоцветных зеркалах» (Мир Валиддин). Об этих божественных качествах, атрибутах и их проявлениях говорится во всех богооткровенных источниках не только ислама, но и других религий народов мира. К примеру, остановимся на проблеме предопределения в исламе. Бог является Бытием абсолютным. У него не может быть партнера, сотоварища, Он – един. Он не имеет начала и конца, ни форм, ни очертаний. Он – сверхъестественен. О том, что по Корану все поступки человека предопределены Аллахом, было сказано выше. Не повторяясь, отметим, что Коран не оставляет место свободе человека, отрицает его волю и разум. Как справедливо пишет И. Гольдцигер, «идея абсолютной зависимости породила самые грубые представления о божестве. Аллах - неограниченный самодержец, «его нельзя спрашивать о том, что он делает». Люди безвольные игрушки в его руках, нужно быть убеждённым в том, что его воля не может измеряться масштабами человеческой воли, ограниченной преградами разного рода, что человеческая способность обращается в ничто рядом с неограниченной волей Аллаха и его абсолютной властью. Эта власть Аллаха распространяется на определение человеческой воли. Человек может хотеть только так, как направляет его волю Аллах» [5, с. 81-82]. Бог ислама Один и Единственный, у Него не может быть никаких «сотоварищей». «Он - Аллах един, Аллах вечный, не родил и не был рождён и не был Ему равным ни один» [2, 22:41, 46:12,19:66, 20:7 и т.д.].

Этот жесткий монотеизм лежит в основании суфийской картины мира, наполняя его специфическим смыслом. «Основная онтологическая концепция суфизма рождается на признании истинности единого, абсолютного бытия бога и с этой позиции бытие материального мира объявляется неистинным, преходящим. Что самое важное для них – это проведение линии Боязида и Мансура Халладжа о единстве сущности бога и человека. У Мансура Халладжа целостность состоит в полном растворении (Кулул) человеческого духа в божестве» [6].

Вопрос о единосущности человека и Бога, о вечной жизни человеческого духа в лоне божественного бытия в Коране рассматривается во многих сурах, в частности во второй суре «Корова», где подвергаются критике те «сыны Исраиля», которые говорят пророку Моисею, что «мы не поверим тебе, покуда открыто не увидим Бога; за то молния поразила вас, в то время, как вы хотели видеть» [2, 2:52]; «Потом, после вашей смерти, Мы воскресили вас, предполагая, что вы будете благодарны» [2, 2:53] и др. В суре 6 «Скот» продолжается эта мысль и говорится, что «Не постигают Его взоры, а Он постигает взоры», Аллах пронизателен и сведущ [2, 6:103]. Во многих местах священного Корана подчеркивается высокое предназначение человека, его осознание бытия земного и небесного, окружающего его мира. И человек, прекратив свое земное существование, одухотворяется и продолжает жить в лоне Бога. И этот аспект замечательно развит в онтологии суфизма, где суфий путем духовно-нравственного совершенствования стремится слиться с Абсолютной Истиной, с Аллахом. И это стремление к вечности, говорят суфии, и выступает одним из доказательств существования загробного мира. «Знай, что, по мнению приверженцев единственности, бытие только одно и это бытие Всевышнего и Святого Господа и что, кроме бытия Всевышнего Господа, нет иного бытия и быть не может. И еще говорят, что хотя бытие только одно, но это одно бытие само по себе существует внешне (захири) и внутренне (батини). Узнав предыдущее, знай теперь, что, по мнению приверженцев единственности, внутреннее бытия есть свет и это тот свет, который есть душа (джан) мира, мир полон этого света, и этот свет безграничен и бесконечен, море бесконечное и безбрежное. Жизнь, знание, воля и мощь вещей – от этого света; естество, свойство и действие вещей – от этого света; видение, слышание, речь, способность брать и способность идти – от этого света» [7, с.54]. И этот свет исходит от Бога, который является Светом светов. По мнению Ибн ал-Араби, «знание об Аллахе делится на вечное и преходящее. Аллах знал Себя и Свою Божественность вечным знанием, в то время как среди уровней бытия в знании отсутствовал уровень преходящего бытия. Тогда Аллах создал тварей и явился им. Они же познали Его в соответствии со своей готовностью. Так возникло преходящее знание, и знание об Аллахе в бытии стало совершенным. Это, однако, не означает, что Аллах Всевышний становится полным благодаря знанию [Своих] рабов» [2, с.100].

Одним из важных положений суфийского учения является то, что Бог, мистический опыт намного ближе стоят к людям, чем они думают. В аллегорической форме это передается в одной из суфийских притч о мулле Насреддине. Суть этой притчи сводится к следующему: Мулла Насреддин ежедневно переводил через границу своего осла, нагруженного корзинами с соломой. Пограничники постоянно тщательно обыскивали его и принадлежавшие ему вещи, т.к. знали, что он занимается контрабандой. Но все безуспешно, а Насреддин изо дня в день стал жить лучше. Затем он перестал заниматься своим делом и поменял место жительства. Через некоторое время его встретил один из

таможенников и сказал: «Теперь тебе нечего скрывать, Насреддин. Расскажи мне, что ты перевозил через границу, когда мы никак не могли поймать тебя?». «Ослов», - ответил Насреддин [1].

«В понимании бога имеет место ощущение конечного в бесконечном и бесконечного в конечном, части в целом и целого в части, что ярко описывает Ф. Шлейермахер во второй речи «Сущность религии». Согласно ему, «...религиозное размышление есть лишь непосредственное сознание, что все конечное существует лишь в бесконечном и через него, все временное – в вечном и через него. Искать и находить это вечное и бесконечное во всем, что живет и движется, во всяком росте и изменении, во всяком действии, страдании, и иметь и знать в непосредственном чувстве саму жизнь лишь как такое бытие в бесконечном и вечном вот что есть религия. Она удовлетворена, когда находит это бытие; где последнее скрыто, там для нее преграда и тревога, нужда и смерть. И потому она, конечно, есть жизнь в бесконечной природе целого, во всеедином, в Боге, – жизнь, обладающая Богом во всё и всем в Боге. Но она не есть знание и познание – ни мира, ни Бога; такое знание она лишь признает, не отождествляя себя с ним; оно есть для нее также движение и откровение бесконечного в конечном, которое, подобно всему остальному, она видит в Боге и в котором она видит Бога» [8, с.75].

На всех этапах формирования и развития учения суфизма вопросы о боге, природе и человеке находились и рассматривались в неразрывном их единстве, занимая в суфизме исключительно важное место. К примеру, согласно Мулле Садра, «Бытие всякой вещи есть не что иное как «присутствие» и «появление» (худур) ее при ней самой и при Боге (причем второе сильнее и истиннее первого) – то, что у Бога от вещей, истиннее, чем сами эти вещи, поскольку Бог как Абсолютное Бытие есть Делатель вещей вещами, а человеческие души – человеческими душами. Уместно напомнить, что арабское слово вуджуд помимо смысла «бытие» обладает и иным, возможно, более точным смыслом – «нахождение» (от ваджада – «находить», отыскивать). В этом смысле оно близко по значению к словам хусул (получение, добывание) и худур, ведь нахождение некоей вещи предполагает ее нахождение нами или ее присутствие при нас. Кроме того, «нахождение» подразумевает некий процесс, что несовместимо с косностью отвлеченного предиката бытия (очевидно, и подразумевается мистиками, когда они характеризуют бытие как некий мистический опыт). По мнению Муллы Садра, любая степень бытия, существования есть функция его присутствия, присутствия перед Богом, разумеется. Эта метафизика присутствия далее развертывается в метафизику свидетельства (шахадат). Присутствие распространяется только на человеческое существование. Невозможно сказать, например, что вещи (такие как астрономическое небо и планетарная масса Земли) являются присутствующими друг для друга. Присутствовать может только существо, наделенное душой, человек» [6, с.36-37]. Между человеком и Богом стоят вещи материальные, чувственные, привязанность к которым мешает человеку приблизиться к Богу в земной жизни. Но у него есть сознательная, рациональная часть души, которая помогает дойти до Бога путем умосозерзания, говорят суфии. Поэтому, человек, с одной стороны, житель мира дольного, земного, материального, с другой – горнего, небесного, духовного. Материальная часть человека, его тело является самой низшей животной частью, внешней оболочкой человека. Но «оно - хижина души, а душа - это покрывало духа». «Разве не знаете, что вы храм Божий, и Дух Божий живет в вас?» - отмечает апостол Павел (Библия, Кор. 3:16). Дух управляет душой, а душа побуждает тело подчиниться духу [13]. В этом повелении и заключается, по учению суфизма, значение души как посредника. Душа, обладая величайшей интеллектуальной силой, управляет всеми умственными и психоэмоциональными процессами в человеке [9]. В отличие от тела, душа человека бессмертна, она «самосущее», в то время как души животных преходящи, временны, как и их тела. В архитектонике духовной божественной иерархии душа человека находится на низшей ступени, а в иерархии материальных форм - на высшей ступени.

Человек, согласно учению суфийских мыслителей, может и должен совершенствоваться в плане духовном, интеллектуальном, который возвышает его, приближая к Богу не только в мире горнем, но и в дольном. «Знай, что душа после отделения от тела, если она обрела совершенство, возвращаясь, достигнет интеллектов и душ горнего мира, поскольку совершенство человеческой души связано с интеллектами и душами горнего мира, ибо все души и интеллекты горнего мира обладают знанием и чистотой и постоянно овладевают знаниями и приобретают свет. Поэтому задача человека – в постоянном овладении знаниями и приобретении света и в добывании знания и чистоты. Всякого, приобретшего эту [связь], как только его душа распростиется с телом, интеллекты и души горнего мира притянут к себе, и в этом - смысл заступничества (шафаат); к тем [душам и интеллектам], с которыми приобретет связь (мунасибат), возвратится, и соответствующая душа притянет его к себе», - учит Насафи [6, с.52]. Для этого он должен следовать велениям Духа. До

грехопадения человека дух управлял всем существом человека посредством души, тогда ещё не стояла проблема антинормы души и тела. Человек рассматривается в суфизме несколько шире, он не только микрокосм, связанный с макрокосмом, но нечто гораздо большее: человек выступает как опосредствующее звено между Богом и земным миром и сочетает в себе божественное и тварное начала, которые в конечном итоге обеспечивают единство человеческого и божественного бытия.

Список литературы:

1. Арабская поэзия средних веков. М., 1975. – 273 с.
2. Коран. Перевод И.Ю. Крачковского. – М., 2011. – 576 с.
3. Ибн ал-Араби. Пути для готовящегося вскоичить. // Ибн ал-Араби. Мекканские откровения. (ал-Футухат ал-маккийя). Введение, перевод с арабского, примечания и библиография А.Д.Кныша. – Санкт-Петербург: Центр «Петербургское востоковедение», 1995. – 282 с.
4. Лосский В.Н. Догматическое богословие. // Мистическое богословие. Киев, 1991. – 392 с.
5. Гольцигер И. Лекции об исламе. (Перевод с немецкого А.Н.Черновой). – Санкт-Петербург: Брокгауз - Ефронь, 1912. – 302 с.
6. Садыков Р.Г. Основы исламской теологии: монография. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2012 – 217 с.
7. Суфизм в контексте мусульманской культуры. М.:Наука, 1989. – 340 с.
8. Ушаков П.В. Человек в научно-философском и мистико-религиозном социокультурном знании в условиях современной цивилизации (теоретико-методологический анализ). // Диссертация на соискание уч. степени доктора филос. наук. // Электронный ресурс: <https://core.ac.uk/download/pdf/84936174.pdf>.
9. Электронный ресурс <https://luk-konstantin.livejournal.com/184783.html>.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДІНИ ТЕЛЕБАҒДАРЛАМАЛАРДЫҢ ҚОҒАМҒА ӘСЕРІ

*Дінтану, I курс магистранты, Шантемисов Е.
Ғылыми жетекші: филос. ғ.д., профессор Борбасова Қ.М.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Андатпа: Авторлар өзге мемлекеттердегі діни телебағдарламаларды таратудың ерекшеліктеріне талдау жасап, тақырыпқа сәйкес еліміздің телеарналарында эфирге шығатын діни телебағдарламаларға шолу жасайды. Сонымен қоса дін саласындағы мемлекеттік саясатты өз деңгейінде жүргізу бағытында БАҚ-ның, әсіресе теледидардың ықпалы зор екендігі туралы тұжырым жасайды.

Түйін сөздер: дін, теледидар, ислам, христандық, телеевангелизм.

Бүгінгі таңда ең көп бейнелерді бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ), соның ішінде теледидар мен гаджеттер шығарады. Теледидар арқылы таратылатын діни телебағдарламалардың әрбір діндар үшін маңызды функцияны орындап, көрермендерге әсерін зерделеуге қатысты елімізде арнайы ғылыми зерттеудің болмауы таңдалған тақырыптың өзектілігін негіздейді. Мифтер мен қиялдардың тілін қолдана отырып, теледидар сенімділік сезімін тудырады. Телебағдарламалар қазіргі көрермендер үшін не нәрсенің ізгілік, күнә немесе бақыт екенін анықтауға бағытталған. Теледидар табиғатын қарастыра отырып, коммуникацияның бейнелік-символдық деңгейі логикалық қырынан емес, шабыттандыратын әлеует тұрғысынан тиімдірек екенін ескереміз. Теледидар, нақты фактілерді хабарлаумен қатар, белгілері аудиторияға әсер ететін иллюзиялық символдық әлемге кіргізеді. Осыдан туындайтын дүниетанымдық мағыналарды және көзқарастарды көрермендер бейсаналық түрде шынайы өмірге бейімдеуге әрекет жасайды. Аудиовизуалды БАҚ-ның шабыттандыратын осы әлеуеті дін қызметкерлерінің теледидарды миссионерлік мақсатында пайдалануға деген қызығушылығын алдын ала анықтады.

Баяндама мақсаты: Қазіргі Қазақстандағы діни телебағдарламалардың қоғамға әсері туралы деректерге сараптама шолу жасау.

Өзге мемлекеттерде діни теледидар жалпы телебағдарламалармен қатар дамып, Қазақстанда дінге арналған бағдарламалар ХХ ғасырдың аяғында ғана пайда болғандықтан, осы бағыттағы бағдарламаларды, олардың құрылымдық және эстетикалық сипаттарын зерделеуге арналған зерттеулер көбінесе шетелдік ғалымдарға тиесілі. Вильям Ф. Фор теледидар діннің бұрын атқарған ролін – құндылықтар жүйесін анықтауды, сенімнің іске асуын және мәдениеттің мәнін білдіруді

өзіне алғысы келеді деп санайды. Теледидар көпшіліктің дүниетанымымен сәйкес келіп, ескі шындыққа жаңаша көзқарасты көрсетеді. Теледидар, дінге жататын көптеген функцияларды қамтиды. Осылайша адамдар теледидарды релаксация және шынайылықтан қашу, эмоциялар мен қиялдарды бастан кешіру, психологиялық тұрғыдан босану, қауіпсіздік пен тұрақтылық сезімін, ақпарат алу үшін көреді. Қазіргі уақытта теледидар біздің ойымызды ғана емес, сонымен қатар қалай ойлайтынымызды және қандай екенімізді анықтайды. Теледидар біздің көңілімізді аулайды – «бұл әлемге тамаша терезе және шынайылықтан алшақтап, қиялға берілуіміз үшін жақсы серік» [1, 11 б., 19-20 бб., 192-193 бб.]. Сонымен қатар, теледидарда зорлық-зомбылық және өзге де пайдасыз нәрселердің көріністері жиі орын алатынын ұмытпағанымыз жөн.

Діни телеарналар мен телебағдарламалар әрбір діндар үшін маңызды функцияны орындап, көрермендерді рухани өмірдің әртүрлі қырларымен таныстырып, белгілі бір себептермен құлшылық үйіне жиі баруға мүмкіндігі жоқ адамдарға көмек беруге тырысады. Сонымен қатар, олар аудиторияның енді ғана дінге бет бұрып жатқан немесе діни тақырыптар төңірегінде ой-өрісін кеңейтуге ұмтылатын бөлігіне арналған. Бұл бағыттағы әрбір жоба концепциясының өзіндік ерекше белгілері бар.

Теледидар мен ғаламтордағы діни арналар бүгінде көптеген елдерде хабар таратады және олардың ауқымды аудиториясы бар. Мысалы, әлемдегі ең ірі хабар тарату корпорацияларының бірі CBN негізін американдық саяси және діни көшбасшы Пэт Робертсон құрған. CBN телекомпаниясы 180 елде хабар таратады. Бұл корпорацияның ТМД елдерінде де өкілдіктері бар. 1988 жылы CBN кабельдік желісі CBN отбасылық арнасы деп өзгертілді. 1997 жылы News Corporation арнаны сатып алып, оның атауын Fox Family деп өзгертті. Арнада П. Робертсонның «700 клубы» атты бағдарламасы шығып отырған. Қазіргі иесі – The Walt Disney Company. 2016 жылдың басындағы кезекті ребрендингтен кейін арна Freeform деп аталады.

Еліміздің теледидар өзінің қарқынды даму кезеңін 1990 жылдардың ортасынан бастады [2, 393-396 бб.]. Телеарналардағы діни хабар таратудың алғашқы қадамдары да осы уақыттан басталды.

2009 жылдан 2021 жылға дейін Қазақстан Республикасының аумағында «Асыл арна» телеарнасы жұмыс істеді. Бұл телеарнаның ресми сайтында жарияланған ақпаратқа сәйкес, оның мақсаты – бейбітшілік пен төзімділікті, мейірімділікті насихаттайтын асыл дініміздің құндылықтарын сөз етіп, ұлттық болмыс, салт-санамызбен қатар өрілген дәстүрлі дініміздің қағидастарын көрермендерге жеткізу болып табылады. Телеарнадағы хабарлар қазақ және орыс тілінде жүргізілді.

12 жыл ішінде «Асыл арнада» көптеген бағдарламалар шыққаны белгілі. Бұл бағдарламалардың басым бөлігі телеарна шығарған жобалардан тұрды. Солардың ішінде «Арайлы Астана», «Арнайы хабар», «Әжемнің әңгімесі», «Жас қари», «Жұма уағызы», «Ел мен елші», «Ерен еңбек», «Қазақстан мешіттері», «Құрандағы қиссалар», «Құран оқып үйренейік», «Менің әкем... менің анам...», «Сүбелі сөз», «Шуақты аналар» және т.б.

«Жас қари» бағдарламасы көрермендерді еліміздің түкпір-түкпірінде тұратын қари балалармен таныстыратын.

«Жұма уағызы» бағдарламасы аясында Қазақстан мұсылмандары діни басқармасына қарасты дін қызметкерлері әр жұма күні насихат айтатын.

«Менің әкем... менің анам...» бағдарламасында өнер адамдары, елімізге танымал адамдар өздерінің ата-аналары туралы түрлі естеліктерімен бөлісіп, көгілдір экранның арғы жағында отырған көпшілікке ой салатын [3].

2011 жылдан бастап Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы (ҚМДБ), Ислам мәдениеті мен білімін қолдау қоры және Қазақстан ұлттық арнасының ортақ жобасы ретінде «Иман айнасы» телебағдарламасы халыққа жол тартты. Бұл жоба уақыт талабынан туындады. Мақсаты – діни ахуалды бақылап отыру, халықтың діни сауатын молайту, ислам құндылықтарын насихаттау, теріс ағымдарға еріп кетуіне жол бермеу, халық көкейінде жүрген түрлі сұрақтарға жауап табу, дін қызметкерлерімен халықты жиірек жүздестіру, қоғамдық діни мәселелерді ашық талқыға салу, дәстүрлі Әбу Ханифа мәзһабы бойынша дәстүрлі Исламды насихаттау болып табылды [4].

Бұл бағдарлама эфирге шығып отырған кезінде жоғарыда келтірілген мақсаттардың үдесінен шыға білді. Мысалы, қоғамымыздағы дау тудырып отырған көптеген діни мәселелер қарастырылып, мемлекет пен ҚМДБ ресми көзқарасы аясында шешімін тауып отырды. Аға буынның сұраныстарына жауап беріліп, жастарға дұрыс бағыт-бағдар көрсетіліп, халықтың діни сауаты артты.

Сан ғасырдан бері Ислам мәдениеті қазақ мәдениетімен тонның ішкі бауындай етене араласып кетті десек те, бүгінгі күні елдегі қалыптасып келе жатқан діни көзқарас пен мәдениетті қайта

қарастыру қажет болды. Неге десеңіз, намаз оқымаған ата-анасынан бөлектену, бірге ас ішпеу, белгілі бір категорияда басқаларды кәпір санау, жаңа түскен келіннің беташарда сәлем салмауы, киімнің бірыңғай қара түстісін таңдау, мешіт имамдарынан гөрі топ мүшелеріне көбірек құлақ асу, ортақ ымыраластықтан гөрі талас-тартыс, дау-дамай жиі тудыру, дәстүрге қырын қарау, музыка аспаптарын харам санау секілді толып жатқан мәселелер бүгінгі күні діни сауаты төмен бұқара халықты әрі-сәрі күйге түсіруде. Осындай тақырыптарды қозғап, оған білікті дін мамандарын сөйлету, қоғам қайраткерлерінің де бұл тұрғыдағы пікірін беру, бұл даулы мәселелерге шешім іздеу, дұрыс жауаптарын халыққа жеткізу, дұрыс қоғамдық пікір қалыптастыру, міне бұлардың барлығы да «Иман айнасы» бағдарламасының тақырыптық аясына кірді.

2020 жылдың 3 қарашасы күні «Халық арна» атты ҚМДБ-ның төл телеарнасы іске қосылды.

ҚМДБ төрағасының орынбасары Ершат Оңғаров «Халық арна» телеарнасының жұмысына қатысты өткен онлайн брифинг барысында былай деп: ««Халық арна» тек діни мазмұндағы телебағдарламалармен шектелмейді. Біз эфир бағытын ислам дінінің дұрыс танымын жеткізу, асыл құндылықтарын дәріптеумен қатар, тарихи тағылымдық жағына, қазақы салт-дәстүрге басымдық береміз. Эфирді сапалы контентпен толтыру оңай емес екені мәлім. Сол үшін арнайы жобалар мен талғампаз көрерменнің ойынан шығатын бағдарламалар дайындалып жатыр» [5], пікір білдірген болатын.

Алайда, бұл арна ұзақ жұмыс істемеді. 2021 жылдың 28 шілдесі ҚМДБ теледидар саласындағы ақпараттық-насихат жұмыстарын «Munaga TV» телеарнасы арқылы тарататынын мәлімдеді [6].

Бұл телеарна Қазақстан халқының діни сауатын арттыруды, жас көрермендердің бойына имандылық, адамгершілік, патриотизм сынды құндылықтарды қалыптастыруды көздейді. Сонымен қатар, осы арнадағы бағдарламалар арқылы онлайн дәрістер де ұйымдастырылып келеді.

Дін саласындағы мемлекеттік саясатты өз деңгейінде жүргізу бағытында бұқаралық ақпарат құралдарының ықпалы зор. Алайда, осы бағытта біршама жұмыстар атқару қажет деп есептеймін. Жалпы алғанда, бұқаралық ақпарат құралдары мемлекеттің қоғамдық – саяси өмірінде өте маңызды орынды иеленеді. БАҚ-тың мәлімет таратудың ортасы ғана емес, халықтың санасына әсер ететін күшін, қоғамдық – саяси, діни бағыттағы мәселелердің ықпалын негізге ала отырып, заңға қайшы келетін, қоғамда жағымсыз әсер қалдыратын, дінаралық немесе конфессияаралық түсінбеушілікке әкелетін жарияланымдарды ажырата білу өте маңызды.

Ақпараттық технология дамыған заманда жаңалықтар бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жылдам әрі тез тарау үстінде. Дін саласындағы мемлекеттік саясатты түсіндірудегі бұқаралық ақпарат құралдарына қойылатын басты талап – Қазақстанның зайырлы қағидаттарын халыққа жеткізу, мемлекеттік саясаттың дін саласындағы заңдарын түсіндіру, дәстүр мен діннің байланысын жеткізу, теріс діни ұйымдардың алдын алу болып табылады.

Дін саласы БАҚ тарапынан тиісті деңгейде жазылмауда. Орын алған жағдайлардың ақиқаты дұрыс жеткізілмегендіктен мәселенің шешімі табылмай қиындық туындайды. Қазіргі таңда, жыл санап дін саласындағы жарияланымдар, ақпараттар саны артуда. Бұл дін бағытындағы мәселелердің өзектілігі тұрғысынан БАҚ-тың орнын көрсетті деуге болады. Дегенмен, БАҚ-та жарияланған мақалалардың дұрыс жазылмауы салдарынан халыққа діни ақпарат дұрыс жеткізілмеуі мүмкін. Осы тұрғыда, Дін істері комитеті тарапынан әдістемелік құрал дайындалған.

Газет, журнал, телеарна және т.б БАҚ түрлері дін саласындағы тақырыптарды сараптап, зерделеп, ресми мәліметтерді пайдалана отырып жариялағаны жөн. Осы орайда, БАҚ-қа, жалпы дін саласында ақпарат таратушыларға қойылатын жауапкершілік зор. Елімізде күн санап діни ахуалдың тұрақтылығына кері әсерін тигізетін факторлар көбеюде. Бұл жағдай теріс діни ағымдардың ықпалынан туындап отыр. Қазіргі кезде, жастардың дінге бет бұруының белсенділігін ескерсек, біз БАҚ-пен бірлесе отырып біршама жұмыстар атқаруымыз керек. Дін саласы нәзік болғандықтан баршамыздан жауапкершілікті талап етеді.

Сонымен қатар, мемлекеттің дін саясатын түсіндіру бағытында жазылған жарияланым, мақалалар ешбір дінге басымдық берілмей жазылу қажет. Әсіресе, мемлекеттік қызметшілер бір жақтама насихаттау бағытында жазбауы тиіс. Бұл туралы «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» Заңының 10-бап, 5-тармағында «Лауазымдық өкілеттіктерін жүзеге асыру кезінде саяси партиялар, қоғамдық және діни бірлестіктердің қызметінен бейтарап және тәуелсіз болуға тиіс», ал «Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің әдептілік нормаларын және мінез-құлық қағидаларын одан әрі жетілдіру жөніндегі шаралар туралы» 2015 жылғы 29 желтоқсандағы №153 Жарлығының 2-бөлім, 6-тармағында «Мемлекеттік қызметшілер, оның ішінде басшы лауазымдарды атқаратындар, ұжымда өз діни көзқарасын ашық көрсете алмайды, бағынысты

қызметшілерді қоғамдық және діни бірлестіктердің, басқа да коммерциялық емес ұйымдардың қызметіне қатысуға мәжбүрлей алмайды», - деп көрсетілген. Сондықтан діни тақырыпты жариялауда объективті болу керек және қоғамға біржақты пікір білдірілмеуі тиіс.

Бастапқыда діни қарым-қатынас ауызша түрде болды. Бұл діни сенім концепциясына сәйкес келеді – көзге көрінбейтін және эмпирикалық түрде бастан кешуге болмайтын нәрсеге сену. Алайда бүгінгі күні біздің санамыз визуалды бейнелермен, негізінен теледидар арқылы қалыптасады.

Нил Постман: «Діни хабарды қабылдау ерекше жағдайды қажет етеді. Діни бағдарламаны көру кезіндегі көрермендердің тамақты ішіп-жеуі, әңгімелесуі бұл ережені бұзады. Оның үстіне теледидар экраны ойын-сауық, сауда және манипуляция әлемімен байланысты. Діни миссия теледидарда адамдар қалаған нәрсені уәде еткенде ғана табысты болуы мүмкін, бұл – қарапайымдылық пен мазмұнның аздығы» деп айтқан. Демек, экспрессивті құралдардың ерекшелігі, теледидар хабарламасын қабылдау мен оның бізге әсер ету ерекшеліктеріне байланысты шынайы діни хабарды тарату мүмкін емес болып көрінеді. Вильям Ф. Фордтың пікірінше жоғары бюджеттік теледидарда жүргізіліп жатқан алуан түрлі технологиялық эксперименттер (спутниктерді, станцияларды сатып алу, кабельдік желілерді дамыту) рухани, діни миссия үшін тиімсіз болып табылады. Теледидарлық масс-медиа жалпы шіркеулік коммуникацияда қарапайым орын алуы керек дегенді алға тартады [1, 195 б.].

Біз діни құрылымдар мен ұйымдардың ықпалы әлсіреген плюралистік қоғамда өмір сүріп жатырмыз. Дегенмен, рухани бастаманы, оның ішінде діни мағыналар мен идеяларды іздеу барған сайын айқын бола түсуде. Бұқаралық ақпарат құралдарын діни насихат арнасы ретінде пайдалану кезінде келесі нәрселерді ескеру қажет: меншік иесінің түрі, заңнаманы, әлеуметтік, мәдени және экономикалық мүдделерді, жарнама саясатының критерийлерін және т.б. Сондай-ақ, адамдардың өз мәдени, әлеуметтік, эстетикалық, діни тәжірибесі тұрғысынан хабарларды қабылдап, таңдап, түсініктеме беретінін және осы негізде өзіндік қорытынды жасайтынын естен шығармағанымыз жөн.

Әдебиеттер тізімі:

1. Fore F. William. Television and religion: The shaping of faith, values, and culture. Augsburg, 1987, 219 p.
2. Ниязгулова А. Современное состояние казахстанского телевидения. Вестник КазНУ. Серия журналистики. No1/1 (37). 2015 г.
3. «Асыл арна» рухани-ағартушылық телеарнасы. asylarna.kz/kk/about.
4. «Иман айнасы» мен Алаш жұрты, 2012 жыл 11 қазан. turkystan.kz.
5. Наиб мүфти Ершат Оңғаров: «Халық арна» тек діни мазмұндағы телебағдарламалармен шектелмейді, 2020 жыл 7 қараша. baq.kz.
6. Қазақстанда жаңа телеарна ашылды, 2021 жыл 28 шілде. egemen.kz.

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ МИССИОНЕРЛІК ЖҰМЫС ЖАСАУ ҮДЕРІСІ

Дінтану, 1 курс магистранты Шалқарова А.С.

Ғылыми жетекші: Филос.ғ.д., профессор Байтенова Н.Ж.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Андатпа: Еліміздегі діни жағдай бірнеше жылда тұрақты түрде қалыптаса қойған жоқ, күрделі әрі ұзаққа созылған зайырлылықты алға қойған мақсаттың соңында кеткен жылдардың нәтижесінің арқасында, қазіргі кезде қоғамымызда діни тұрақтылық қалыптасып келе жатыр. Діни конфессиялар арасындағы бір-біріне деген толеранттылық, төзімділік, дін өкілдерінің бір жиында отырып, қоғамымызды қалай дамыту жөнінде пікір алмасуы, әлемнің кейбір алпауыт елдері жасай алмай отырған, жауапкершілігі мол істі елімізде практикаға айналдыру, бұл біз үшін аса үлкен жетістік. Осы атқарылған жұмыстар тәуелсіздігімізді алғаннан кейін, Қазақстанның басқа салалары секілді өзгеріске, жаңа жаңартуларға ұшырады. Қоғамымызда әр азаматтың құқығы сақталуы үшін, демократиялық мемлекет және зайырлы қоғам құру үшін заңдар қабылданды.

Кілт сөздер: миссионерлік, дағуат, жаңа діни топтар, конфессия, діни бірлестіктер,

Миссия сөзі латын тілінен - міндет, жауапкершілік, орындалуы тиіс тапсырма деп аударылады. Миссионерлік – діни қызметтің маңызды түрлерінің бірі, әсіресе әлемдік деп аталатын діндермен байланысты пайда болған ұғым. Христиан дінімен байланысқан миссионерлік сөзінің шығу тегі өзге елдерді отарлау саяси және рухани экспансияның тарихымен астасып жатыр. Оның бірден бір

себебі, православиелік теологиялық әдебиеттерде «миссия сөзі» грек тілінен аударғанда қасиетті апостолдық дегенді білдіреді. Ислам дінінде миссионерлікті, «дағуат» сөзімен алмастырады. «Дағуат» сөзі этимологиялық тұрғыдан алғанда шақыру, үндеу, ұран деген мағынаны білдіреді. Ислам дінін зерттеуші батыс ғалымы Пол Уокер өзінің «Құрани ілімдердегі дағуат» атты мақаласында «Дағуат – Алладан басқа тәңір жоқ, Мұхаммед оның елшісі екенін айғақтайтын, оған сенуге шақыратын ұстаным, әрекет. Дағуат исламды, ал ислам болса дағуатты білдіреді» деген анықтама береді.

1992 жылы қаңтардың 15-інде қабылданған «Діни сенім бостандығы мен діни бірлестіктер туралы» Қазақстан заңы, бұрынғы Кеңес заманындағыдай дін ұстанушыларға тыйымдар қойылмай, азаматтардың өз діни сенім бостандығында еркін болуына тіреу болды. Заңның негізі Қазақстанда адам құқықтары туралы, халықаралық актілерде баяндалған мемлекеттің азаматтарының діни сенім бостандығы, дін ұстануы, діни жоралар, еркін құлшылық жасау, дінді ұстанбауға я болмаса оны мәжбүрлеп ұстатуға жол берілмейтіні жөнінде жазылды. Діни бірлестіктер мемлекеттен бөлінген, барлық діндер мен діни бірлестіктер заңның алдында бір екені жазылды. Осы заңның 3 - бабында Діни сенім бостандығы бойынша ҚР - ның және басқа мемлекеттердің азаматтары және азаматтығы жоқ адамдар жеке өзі, басқалармен бірге кез-келген дінді ұстануға құқылы екендігі белгіленген болатын. Ал, 4 бапта мемлекет және діни бірлестіктер жайында «Діни бірлестіктер мемлекеттен бөлінген. Барлық діндер мен діни бірлестіктер заң алдында бірдей. Ешбір дін немесе діни бірлестіктер басқаларға қарағанда ешқандай артықшылықтарды пайдаланбайды. Діни бірлестіктер қандай да болсын мемлекеттік қызметтер атқармайды, мемлекет те діни бірлестіктердің қызметіне, егер ол заңға қайшы келмесе, араласпайды. Діни бірлестіктер мемлекеттік өкімет пен басқару органдарының сайлауына қатыспайды. Діни сипаттағы партияларды және өзге де саяси құрылымдарды құруға, сондай-ақ діни бірлестіктердің саяси партиялар қызметіне қатысуына немесе оларға қаржы жағынан қолдау жасауына жол берілмейді. Діни бірлестіктер заң талаптарын және хұқық тәртібін сақтауға міндетті» - делінген. Енгізілген заңның нәтижесі Қазақстанда әртүрлі діни ұйымдардың көбейіп, миссионерлердің уағыздарын, насихаттарын белсенді жүргізуіне себепкер болды. Тәуелсіздік алғаннан бастап, конфессиялардың құрылымы өзгеріп, небәрі 15 миллион халқы бар елде, 40 конфессия бір сәтте миссионерлік қызметпен айналысты. Дінге деген қызығушылық пен дінді ұстанатын адамдардың саны едәуір өсті, әр түрлі діндердің, ғибадат орындарының саны артты. Ел ішінде дәстүрлі христиан, ислам діндерінен қарағанда, протестанттық бағыттағы жаңа діни ағымдар белсенділік таныта бастаған еді. Миссионерлік қызмет Қазақстандағы барлық ұлтты қамтыды, протестанттық бағыттағы топтар көбіне кәріс ұлтының өкілдерін өздеріне тартты. Жаңа топтар пайда бола бастағанда, олардың кеңінен таралуына тек отандық ғана емес, шетелдік миссионерлердің де қосар үлесі болды. Жаңа діни ағымдардың дамуына, адам санының көбеюіне әсер етушілер бұл – миссионерлер.

Елімізде 1989 жылдың дерегіне сүйенсек, 30 - ға жуық конфессия болса, олардың 700 діни бірлестіктері болған. Жаңа діни ағымдардың Қазақстанның маңызды қалаларында Қарағанды облысы, Солтүстік Қазақстан, Ақмола облысы, Қостанайда миссионерлік қызметтің белсенді жұмыс жасауына мән берді. Діни ахуалдың елімізде өзгеруінің нышаны басталғаннан, шет елдер үшін Қазақстан «миссионерліктің отаны» сықылды көрініс тапты. Өзге елдегі түрлі шіркеулердің уағызшылары, мүлде атын естімеген діни бірлестіктер, миссионерлерімен қоса ағыла бастады. Осы мәселені негізге ала отыра жүргізілген зерттеуде былай делінеді, 2008 – 2009 жылдар аралығында жаңа діни ағымдар жайлы Қазақстанның 90% халқы хабардар әрі олардың айтатын ақпаратымен таныс болған.

Әрбір егемендігін жариялаған елде болатын, әлеуметтік-экономикалық мәселелер бірінші орынға шығып, қоғам арасында рухани азықтың кешіктірілгені осы сәтте байқалды. Осы ізденіспен, талпыныстың әсерінен пайда болған бостықты, шетелден келген жанашыр миссионерлер толықтыра бастады. 1990-шы жылды діни тұрғыдан алғанда, бұл жылды діни қайта өрлеу дәуіріне жатқызады, өйткені кеңестік биліктің күйреуімен, коммунистік идеологияда күйреп, дін осы идеологиялық вакуумды толтыруға көмектесті. Миссионерлік әрекеттер мемлекеттің әлсіз әлеуметтік жағдайының арқасында елге сәтті еніп, жас буындармен өз қатарын толықтырды. Діни миссионерлер осы процессті пайдаланып, Оңтүстік Кореядан, АҚШ-тан, Үндістаннан үдере көші-қон жүргізді. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап исламның таралуы біркелкі емес болып көрінді, кейбір зерттеушілер тіпті елдің этникалық картасымен параллельді тұрғыда болжады. 2011 жылғы «Діни қызмет және діни бірлестіктер» арнайы баппен миссионерлік қызметті ескерген заң қабылданған еді. Заңның 3 тарауының «Қазақстан Республикасындағы діни қызмет», 8 бабында

миссионерлік қызмет жөнінде толығырақ жазылған «Қазақстан Республикасының азаматтары, шетелдіктер және азаматтығы жоқ адамдар миссионерлік қызметті тіркеуден өткеннен кейін жүзеге асырады. Миссионерлік қызметті жүзеге асыратын адамдарды тіркеуді облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың жергілікті атқарушы органдары құжаттар берілген күннен бастап күнтізбелік отыз күннен аспайтын мерзімде жүргізеді» - деп жазылған. Миссионерлердің тіркелуі үшін арнайы құжаттардың тізімі, діни экспертизадан өткен рұқсатнамасы бар діни әдебиетті миссионерлік қызметте пайалану жөнінде жазылды.

Дін саласындағы жаңа өзгертулер кейбір діни конфессияның ары қарай қалыптасуына көмегін тигізсе, заңға сәйкес келмейтін, тіркелмеген топтардың астыртын жұмыс жасауларына әкелді. Елімізде кеңінен таралған ислам мен христиан діндері 2011 жылғы қабылданған заңда халықтың мәдениетінің дамуындағы тарихи рөлдері бар әрі маңызды екенін көрсете отырып, бұл екі дін дәстүрлі діндер атауына ие болды. Сондықтан осы екі діни конфессияның тәуелсіздік жылдарында жүргізген миссионерлік қызметі жөнінде айта өткен жөн. Тарихи тұрғыдан алғанда, Қазақстанның негізгі халқы көшпелі халық болып табылатындықтан, Орталық, Шығыс және солтүстік-батыс өңірлеріне ислам кеш келді және тиісінше өте жеңілдетілген түрде жүргізілді, бұл жергілікті халықтың дәстүрінен көрініс тапқан болатын. Кеңестік үкіметтің шарықтап тұрған уақытында жоғалтқан салт-дәстүрін, діни-рухани сенімдерін халық қайта жандандыруға тырысқан еді. Өткенін еске түсіру халқымызға рухани азыққа мұқтаж болғаннан бөлек, ислам әлеміндегі елдерден өзіне деген бір жылуды іздеген болатын. Ислам әлеміндегі елдер Түркия, Сауд Арабиясы, Пәкістан, Кувейт сынды елдерде қолдау беруге тырысты. Араб миссионерлерінің Қазақстан территориясына таралуы араб-ислам ұйымдары мен қорларының белсенділігімен байланысты. Бұрынғы Кеңес Үкіметі елдерінде таралған бұл ұйымдар исламдық білім мен мұсылмандық өмір салттың қайнар көзі ретінде жергілікті халықтар үшін тартымды болды. Еліміздің территориясында Мұсылмандық Бауырластық ұйымы, Тайба Халықаралық қайырымдылық көмек ассоциациясы, Әлеуметтік реформалар Қоғамы ұйымдары бар еді. Әрине, араб-мұсылман елдерімен жақсы қарым-қатынас орнату, саяси-экономикалық тұрғыда тиімді болғанымен, діни сананың жаңғыру үдерісінде теріс тенденциялардың қалыптасуына алып келді. Шетелмен сауда-саттық жасау, саяси байланыс жасауы, араб-мұсылман діни миссионерлерінің Орта Азияға қаптап көбеюіне белсенділік танытулары, діни-мистикалық, кертартпалық ілімдерді, исламның кертартпа ағымдарының келуіне себеп болды. Уаххабиттерге, хизбут-тахриршілерге және өзге де бірлестіктерге жататын миссионерлердің ел ішінде ылаң туғызып жүргені әшкереленді. Хизбут-Тахрир ұйымы ұстанушыларының қатарын көбейту үшін, мешітте сөз сөйлеп, діни әдебиеттерді таратумен әрі көпшіліктің алдында сөз сөйлеуімен ерекшеленеді. Қоғамда өз орнын таба алмай, материалдық таршылық көрушілер, білімі төмен кісілер осы ұйымның адамдарынан қолдау тауып олардың қатарынан бірақ шыққан болатын. Оңтүстік Қазақстанда 1998 жылдан бастап қызу қызмет жасай бастаған еді, ал 2005 жылдары Қазақстанның барлық аймағынан орын алған. Осы оқиғаларының өрбуінің нәтижесінде ұлттық қауіпсіздікке және егемендігімізге қауіп төндірген Хизбут-Тахрир ұйымының қызметіне 2005 жылы тыйым салынды. Ал, көршілес Ресейде бұл ұйымды 2003 жылдан бастап лаңкестік ұйым деп тауып, тыйым салған болатын. Шетелдерден келген бұл демеу берудің негізгі түрі, бұрынғысынан айырмашылығы, орта және тегін жоғары білім беру болды (кейбір жағдайларда қаладан тыс студенттерге жатақхана беру). Кейбір студенттер Египетте, Ливияда, Сауд Арабиясында, Пәкістанда және Түркияда тегін оқу түрінде оқуға мүмкіндік алды. Сауд Арабиясы мен Пәкістанда білім алған студенттердің бір бөлігі дінге белгілі бір фанатизммен қарады, әдет-ғұрыптар фанатикалық қатандықпен сақталды, бұл Ханафит мектебіне (мәзһабқа) тән болды.

Өзге елдерден білім алушылардың өздері де миссионерліктің теріс жүргізілуінде үлессіз қалған жоқ. Араб миссионерлерінің көбі Ресейдегі араб қорлары өкілдіктерінің жеткілікті кең желісіне ие болған аумақтан басталған, содан олар шекаралас аймақтағы елдерге өткен. Қазақстан мен Ресейдегі араб ұйымдарының арасында айырмашылық көп деп айта алмаймыз, бірақ кейбір салаларда бір-бірінен ерекшеленді. Еліміздегі исламдық топтардың миссионерлік қызметі, оқу орнындағы білім, қаржылық көмек және зайырлы мектептермен, жоғарғы оқу орындарына араб тілін үйретуге көмек беруі оны Ресейден ерекшеледі. Мысал келтірер болсақ, Шымкент қаласындағы Қазақ-Араб университеті және Қазақ-Кувейт университеті шетелдік қайырымдылық қаражат шотымен қамтамасыз етілді. Осы қайырымдылық қоры өз мұғалімдерін жіберіп, педагогикалық біліктілігі төмен әрі Қазақстандағы ислам туралы мүлде білмейтін сонымен қатар, оқу үстінде дәстүрлі ханафит мәзһабының бағытында мүлде сабақтар жүргізбеген еді. Алғашында араб тілі және оның тарихы оқытыла бастағанымен кейінірек, дінтану мамандығында қосқан. 1999 жылдан бастап дінтану факультеті ашылып, онда Мысыр, Йемен, Судан, Тәжікстан, Өзбекстаннан

келген мамандар дәрістер жүргізді. 2005 жылы Қазақстан Республикасы Білім министрлігінің комиссия тарапынан білім беру қызметін тексеруді мемлекеттік аттестаттау университетті реформалады. Дінтану факультетін жауып, шығыстық тілдерді үйрету тоқтатылды және университет «Отырар» атауына өзгертілді.

Осылайша, Қазақстандағы ислам жыл өткен сайын, Орталық Азия елдеріндегідей дәстүрлі мәдениеттің маңызды бөлігі ғана емес, әлеуметтік және саяси әлеуметтік өмірдің негізіне айналды. Түрлі идеяны қол шокпар етіп алушылардың алдында атеистік идеяда жүрген ел үшін дәстүрлі діннің тазалығын жоғалтпау аса маңызды оқиға болды, оны қолға алушы ретінде Орталық Азияны қамтитын діни басқарма құрылды. 1990 жылы 12 қаңтарда өткен Қазақстан Мұсылмандар Діни басқармасы жеке өзі бөлініп шығып, құрылды. Бас мүфтиі Рәтбек Нысанбаев болды. Қазақстандағы исламды дұрыс насихаттау, пайғамбар Мұхаммед (с.а.у.) уағыздарын дұрыс насихатталуын қамтасыз ету басты мақсаттары еді.

ҚР Дін Істер агенттігінің төрағасы Қайрат Лама Шарифтың «Литер» газетіне берген сұхбатында, 2011 жылдың 1 қазанында елде 310 шетелдік миссионер тіркелген, оның 124-і Рим-католиктік шіркеуі, 90-ы протестантық болса, 48-і исламдық үгіттеуші, ал 42 Орыс Православ шіркеуінікі, 5 иудейлік және 1 буддистік миссионері болған екен.

Ел аумағында исламнан кейін Рим-Католиктік шіркеуі ерекше көзге түсті. Қазақстан жеріне алғаш рет XII-XIII ғасырларда келді. Рим папасының арнайы тапсырмасымен монахтар Орталық Азияға жіберіліп, қазақ жеріне XVIII-XX ғасырларда миграцияның себебімен католик дінін ұстанушылар қоныстанды. 1991 жылы Орта Азия мен Қазақстан католиктары үшін арнайы Апостолдық Администратура құрылды. Осының нәтижесінде, Қазақстанның Апостолдық Администратурасы Қарағанды епархиясына айналып, үш жаңа администратурасы пайда болды. 8 жыл ішінде миссионерлік қызметін жақсы пайдаланған конфессия Астаналық, Алматылық, Атыраулық деп аталып 1999 жылы жаңа Апостолдық Администратуралар пайда болды. Католик дінінің ұстанушылары неміс, поляк, украин, орыс, корей ұлттарының өкілдері болатын. Христиандықтың ішінде миссионерлік қызметке ерекше көңіл бөлушілер осы католик дінін ұстанушылар болды. Қазақстандық шіркеулерде жұмыс жасаушы қызметкерлер бұлар шетелдік миссионерлер болып табылады. 1998 жылы «Мария – Шіркеу анасы» рухания семинариясы еліміздегі алғашқы католиктік жоғарғы оқу орны болатын. Қазіргі таңда Қазақстандағы Католик шіркеуі, орталығы Астанада орналасқан, Аса Қасиетті Мәриям архиепархия-митрополиясынан, екі суффраган епархиясынан – Қарағанды және Алматыдағы Киелі Үштік Епархиясы, сонымен қатар Атыраудың Апостол Әкімшілігінен тұрады. Архиепархия-митрополияны архиепископ Томаш Пэта басқарады. Осыдан бөлек, Қазақстан және Орта Азия территориясында митрофор протоиерей Василий Говераның басшылығымен грек-католиктерге арналған Апостол елшілігі жұмыс атқарады.

Кесте 1. - Қазақстан Республикасындағы тіркелген миссионерлер санының өсу динамикасы

№ ар	Конфессиял	01.01.2011	25.10.2012	28.12.2014	28.12.2016
1	Ислам	6	8	5	12
2	Католик шіркеуі	142	209	217	243

Берілген ақпарат бойынша мемлекетімізде исламдық миссионерлер саны басқа конфессиялармен салыстырғанда аз әрі жыл сайын тек 1-2 кісіге артуда. Мұның себебі, дәстүрлі исламды жақын қарым-қатынас жүргізу арқылы, отбасының барлық мүшелері ұстанғандықтан я болмаса ортасының айтуымен исламға келгендер бар, осылайша исламды ұстанушылар саны елімізде көбеюде. 5 жыл ішінде миссионерлік қызметке 6 миссионер қосылған, ел ішінде дәстүрлі деп танылған исламды қарапайым халық арасында тарату жақындарына дағуат жасау арқылы тарату оңай әрі тиімді болуда. Христиандық бағытта да дәл солай, бірақ исламнан кейінгі ұстанушылары жағынан көп конфессия осы дін. Қазақстанда 2009 жылғы халық санағының берген нәтижесі бойынша халықтың мың адамға шаққандағы үлесі 70,19 пайыз болса, христиандар саны 26,17 пайызды құрап, басым көпшілігі дәстүрлі исламды ұстанушылар санының үлесі жоғарғы екеніні байқаймыз.

Қорытындылай келе, Қазақстанның тәуелсіздік алған жылдары діни тұрғыдан алғанда қауіпке толы болғаны сонша, оның салдары 2011 жылға дейін созылып, заңдарға жаңартулар енгізуге тура келді. Соңғы нүктесінде осы «Діни қызмет және діни бірлестіктер» толық қамтамасыз етпесе де,

түрлі діни қактығыстар мен діни-саяси кикілжіңдердің алдын алды. Қазақтың дәстүрлі діни ханафилік мазһаб пен матуриділік ақидаға негізделген дәстүрлі исламмен байланысты. Ислам қазақ халқының рухани-материалдық жағынан қалыптасуға аса үлкен үлесін қосқан дін. Адам дүниеге келгеннен бастап, дін оның өмірінде аса маңызды орын алды, қиын сәттерде үміт беруші жарығы болды, Ұлы Отан соғысы кезінде де атеистік идеологияның босаңсып, дінге деген сенімдердің қайта жандануы арқылы жеңіске жетуге жігерлендірді. Еуропалық христиандық мәдениетті үлгі ретінде, өзге елге кіргізу бұл сол христиандықты таратудың негізгі әдіс-тәсілі болған. Адамның дамуы тарихы барысында, миссионерлік қызмет формаларына және әдістеріне қарай өзгеріске ұшырап отырды. Ал миссионердің қызметінің нәтижесінің болуы, бұл миссионердің жеке өзіндік тәжірибесіне, әлеуметтік стратегиялар құра білуіне байланысты болды. Тәуелсіздік жылдарындағы миссионерлік, 19 ғасырлық миссионерліктен, осы дағуатшылардың түрлі әдістерді заман сұранысына қарай өзгертуінде деп айтып өтсек болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Құрманалиева А.Д, Утебаева Д.С, Әскенұлы Е. Миссионерлік әдістері Оқу құралы.- Алматы, 2019.-117.
2. Утебаева Д.С. Қазақстандағы миссионерлік: тарихы және қазіргі заман (дінтанулық талдау) Диссертациялық жұмыс. – Алматы 2017. 95 б.
3. Вильковски Д. Арабо-исламские организации в современном Казахстане: внешнее влияние на исламское возрождение.- Астана-Алматы, 2014.126 б.
4. Грозин А. Казахстан и угрозы исламистского радикализма и экстремизма. 2019. 13 б.
5. Тұрғақылов Т. Қазақстандағы миссионерлік әрекеттер. Шет тілдер және іскерлік карьера университеті, Ғылыми-педагогикалық журнал. Алматы – 2011. 572-574 б.
6. Қаңлыбаев Б. Исламдық бағыттағы жаңа діни ағымдардың Қазақстандағы орны. Шет тілдер және іскерлік карьера университеті, Ғылыми-педагогикалық журнал. Алматы – 2011. 609-612 б.
7. Королёва Е.В. Особенности миссионерской деятельности новых религиозных движений в современном казахстане. Вестник РУДН, серия Социология, 2010, № 2. 27-29 б.
8. Смагулов К. Современная религиозная ситуация в казахстане. Центральная Азия и Кавказ. Том 11, №3 Алматы -2011, 54-56 б.
9. Утебаева Д.С. Интернет кеңістіктегі дін және жастар. Алматы – 2018. 28-35 б.
10. Тасмағамбетов А.С. Особенности исламского миссионерства в Казахстане до начала XIX века. Уфа-2008. 82-89 б.

ДІНИ САУАТ АШУ КУРСТАРЫНЫҢ ӘЙЕЛДЕРДІҢ ДІНИ САНАСЫ МЕН ДІНИ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

Исламтану, 1 курс докторанты Шаңбаева А.Н.

Ғылыми жетекші: филос.ғ.к, аға оқытушы Қаңтарбаева Ж.О.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Андапта: Бұл баяндамада әйелдердің діни сауаттылығының шығу тарихы мен Қазақстандағы дамуы, діни сауат ашу курстарының әйелдердің діни санасы мен діни сауаттылығын қалыптастырудағы рөлі, **қоғамдағы** өзекті мәселелері мен оларды шешу жолдары айтылады. Әйелдерге арналған діни сауат ашу курстарының қол жетімділігі мен сабақтастығын қамтамасыз ету, сауат ашу курстарына қоғамдық дұрыс пікірді қалыптастыру, әйелдердің жан-жақты әрі діни салада сауатты болуын қамтамасыз ету, дәстүрлі ислам дінінің дәрежесін арттыру, экстремистік ағымдарға дұрыс жауап беру, жамағаттарды ҚМДБ-ның ресми өкілдерінің аясына шоғырландыру.

Кілт сөздер: сауат ашу курстары, әйелдер, діни сауаттылық, діни сана.

Баяндама мақсаты: Әйелдердің діни сауаттылығын дамытудығы тарихын, Қазақстандағы даму тарихын қарастыру. Қазіргі кездегі осы мәселе бойынша атқарылып жатқан шаралары мен болашақтағы маңыздылығын арттыру.

Қазіргі Қазақстан – көпконфессиялық мемлекет. Мұнда діни бірлестіктердің бейбіт қатар өмір кешуі және әрбір азаматтың діни сенім бостандығы құқығын жүзеге асыруы үшін барлық қажетті жағдайлар жасалған, конфессияаралық келісімді құруға бағытталған бірыңғай стратегия жүзеге асырылуда. Сондай-ақ мемлекет пен конфессиялар арасындағы тиімді ынтымақтастық орнаған.

Діндердің жаңғыруы, бір жағынан, посткеңестік кезеңдегі – постатеистік дамудың ерекшелігімен, екінші жағынан, жаһандық десекуляризация процестерімен байланысты. Діни білімге жеке адамдар тарапынан да, қоғам мен мемлекет тарапынан да үлкен сұраныс болды. Діни қызметкерлердің, әсіресе исламдық бағыттың жетіспеушілігі сияқты олқылықтардың орнын толтыру қажет болды. Кеңес дәуірінде барлық рухани ислам оқу орындары жойылды. Орталық Азия аумағында мұсылман дін қызметкерлері Өзбекстанда дайындалды. Сапалы жергілікті діни білімнің жоқтығы мәселесі халықтың діни сауаттылығының жеткіліксіз деңгейіне әкелді. Көптеген адамдар діни білім іздеп, кейбір жағдайларда деструктивті діни көзқарастарды таратудың көздеріне айналған күмәнді әдебиеттер мен жекелеген уағызшыларға бет бұра бастады.

Сонымен қатар қазіргі күні қыздар мен әйелдердің діни сауатын ашу әлеуметтік үлкен маңызға ие болып отыр. Ислам дінінде бұл функцияны ежелден медреселер атқарып келді. Оны біз тарихтан білеміз.

Әйелдер медресесі – жалпы білім беретін мектептің де, мұсылман теологиялық семинариясының да қызметін қатар атқаратын оқу орны. Мұндай оқу орны ұлдар мен қыздардың жеке оқу процесімен сипатталады. Оқуды бітіргеннен кейін түлектер жоғары оқу орнына, мысалы, университетке түсуге құқылы.

Мұндай оқу орындарының шығу тарихының тамыры Мароккода жатыр, олардың біріншісі сегізінші ғасырдың ортасында ашылған. Кейін, IX-XIII ғасырларда басқа мұсылман елдерінде дами бастады. Медреселер негізінен мұсылмандар тұратын елдерде, соның ішінде Ресей империясында, халықтың үлкен пайызы ислам дінін ұстанатын аймақтарда – Орталық Азияда, Оңтүстік Оралда, Сібірде, Орта Еділ бойы мен Башқұртстанда белсенді түрде ашылып, жұмыс істей бастады. Көбінесе мұндай оқу орындары мешіттер жанынан ашылды. [5, 203;]

Сол кездері Қазақстан аумағында да қыздарға білім беретін екі медресе ашылған:

- Ахмет Риза медресесі — XIX ғасырда Семей қаласында пайда болған оқу орны болып табылады. Оны философия мен ескі шығыс әдебиетіне жетік ғұлама Ахмет Риза қалыптастырған.

Медреседе шәкірттер діни сабақтармен қатар, шығыстың классик ақындарының шығармаларымен, өнерлерімен, араб, парсы тілдерімен танысып, арифметика, география, астрономия, тарих пәндерінен дәріс алған.

Ахмет Риза медресесі шығыс әдебиетін дәріштеп, сол кездегі басқа діни оқу орындарынан әлдеқайда озық саналған. Бұл медреседе ұлы ақынымыз Абай Құнанбаев 3 жыл оқыған. Ақын Абай осында түрік, араб, парсы тілдерін үйреніп, бүкіл шығыс классиктерінің өлеңдерімен, философиялық ойларымен танысып, білімін жетілдірген.

Оның алғашқы өлеңдерінің айқын шығыс ақындары ізімен жазылғандығы содан байқауға болады. [5, 200;]

1993 жылы Қазақстан Республикасы Министрлер Кеңесінің шешімімен және Мәдениет министрлігінің арнайы хаты бойынша Ахмет Риза медресесі қалалық Абай мұражайы кешенінің құрамына кірді.

«Бағбұстан ханым» қыздар медресесі (Орынбор) — Бағбұстан Момынованың басшылығымен 1910 жылы ашылған медресе. «Бағбұстан ханым» қыздар медресесінде татар, башқұрт, қазақ, қырғыз, өзбек қыздары діни сауат алған. Медреседе он жыл ішінде 1212 шәкірт білім алып, соның ішінде 347 мұғалімдер оқытылды.

«Бағбұстан ханым» қыздар медресесін қалыптастыруға, оның ғылыми жұмыстарына физика мен табиғаттану пәндерінен оқулық жазған Ғұбайдолла Рудин және «Ғалия» медресесін ашқан Зия Камали қол ұшын созған. [7, 18;]

Бүгінгі таңда медреселерді екі түрге бөлуге болады: олардың қайсібірі зайырлы, негізінен бастауыш, орта немесе жоғары жалпы білім беретін мектеп функциясын қайталайды, ал екіншісі ислам дінінің қызметшілерін дайындайтын тек қана діни оқу орны болып есептеледі. Қазақстан зайырлы мемлекет болғандықтан біздің медреселеріміз ортақ ғылыми мемлекеттік стандарттарға сай негізделген.

Қазақстанда және посткеңестік кеңістіктегі елдерде соңғы жылдары әйелдер медреселерін ұйымдастыруға басты назар аударылуда, өйткені әйелдерді шарият мәселелері бойынша оқыту мәселесі бұрынғыдан да өзекті бола бастады. Онда әйелдер намаз, ораза және басқа да шарият мәселелері бойынша білім алып қана қоймай, әйел физиологиясының ерекшеліктеріне байланысты діни рәсім мәселелерін де оқи алады. Ғалымдардың мұндай мәселелер туралы айтуға әрдайым батылы бармайды, өйткені бұл өте нәзік және жеке адам басының тақырыптары. Пайғамбарымыз Мұхаммед ﷺ әдетте әйелдері арқылы мұндай сұрақтарды түсіндіруге ел арасында тырысатын.

Кәсіби діни білім беруді қазіргі таңда ислам, христиан (православие және католиктік) оқу орындары береді. Бүгінгі күні православиелік білімді Алматы теологиялық семинариясында алуға болады, католиктік білімді Қарағандыдағы «Мәрия – Шіркеудің анасы» диокесанаралық жоғары теологиялық семинария береді. Ислам бағытының оқу орындарына «Нұр-Мұбарак» Египет ислам мәдениеті университеті мен Алматыдағы Имамдар Ислам институты, сондай-ақ Қазақстанның әртүрлі қалалары мен облыстарындағы 9 медресе колледжі кіреді. Соның ішінде әйелдерге білім беретін топтар Алматы, Шымкент, Астана қалаларында, Алматы мен Түркістан облыстарында орналасқан.

2015-2020 жылдары жүзеге асырылған ҚМДБ медреселерін реформалау жоспарлары, сондай-ақ олардың оқу қызметін жаңа талаптарға сай қайта реттеудің кейінгі кезеңдері оқу орындарының даму векторларына айтарлықтай әсер етті. Медресенің колледж мәртебесіне көшуінің бірінші кезеңі 2016-2017 жылдары жүзеге асырылды, 9 медресенің 5-і тиісті лицензияның иегері атанды (Әбу Ханифа, Ақтөбе, Шымкент, Сарыағаш, Үшқоңыр). Бұл процесс 2020 жылы колледж мәртебесін қалған оқу орындары (Астана, Ғибатулла Тарази, Әбу Бәкір Ас-Сыдық, Орал) алған кезде аяқталды. Осылайша, ҚМДБ-ның 2020 жылға дейінгі діни білім беруді дамыту тұжырымдамасына сәйкес, қазіргі уақытта барлық отандық медреселер оқу бағдарламалары, штаттық саны және инфрақұрылымы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің талаптарына сәйкестігін қамтамасыз етті. «0112000 – Исламтану» мамандығы колледж мәртебесін алуды аяқтады.

Әрине, Қазақстанда исламдық орта кәсіптік білім берудің тек бастапқы қалыптасу кезеңінде екенін айта кеткен дұрыс. Білім сапасы мен студенттерге жағдайдың жақсаруында оң өсу реттілігі байқалады. Дегенмен, дәл қазіргі жағдайда діни білім берудің бастапқы даму кезеңі жүйелі қателіктердің алдын алу және білім мен тәрбие жүйесін эволюциялық тұрғыдан жетілдіру мақсатында негізгі мәселелік аспектілерге ерекше, аса мұқият назар аударуды талап етеді.

Айта кету керек, отандық исламдық білім беру жүйесі аталған рухани оқу орындарымен шектелмейді және әртүрлі курстар мен дайындық орталықтарын қамтуы мүмкін. Атап айтқанда, "Қазақстан Мұсылмандарының рухани басқармасы" республикалық ислам діни бірлестігінің (ҚМДБ) білім беру жүйесінде оқытудың мынадай кезеңдерін бөліп көрсетуге болады:

1. Діни сауаттылықты оқыту курстары (мешіттер жанында);
2. Рухани оқу орындарына түсуге арналған курстар (мешіттер, медресе немесе Нұр-Мұбарак университеті жанынан);
3. Құранның кәсіби оқырмандарын даярлау орталықтары (мешіттер жанынан, жекелеген мекемелер);

Әйелдер медреселері не үшін қажет?

Қазіргі мұсылман әйелі – тамаша үй шаруасындағы әйел, жақсы ана, күйеуіне адал жар, сонымен қатар кәсіби қызметте өзін таныту үшін жан-жақты дамыған, білімді тұлға болуы керек.

Күнделікті өмірде мұсылман әйелі Алла Тағаланың әмірлерін орындап, қарапайым, мойынсұнғыш болуы шарт. Ол өзінің жүріс-тұрысында, киімінде шарият заңдарын білуі және сақтауы, сыртқы келбеті мен басқалармен қарым-қатынас стилін қадағалауы керек. Құдайдан қорқу, ұят пен момындық керемет біліммен, ерекше тәрбиемен, адалдықпен және сапалы кәсіби дайындықпен үйлеседі – міне, қазіргі заманғы мұсылман әйелдерінің үлгісі, қазіргі заманғы әйелдер мұсылман оқу орындарының түлектері өз оқушыларына шет тілдері, үй шаруашылығы, Ислам пәндері бойынша білім беріп қана қоймай, оларды сенімге тәрбиелеуге тырысады, өйткені ол Аллаға мойынсұнушылықты сақтауға, өміріндегі қиын кезеңдерден өтуге, көзқарастарын қалыптастыруға көмектеседі. Қазіргі мұсылман әйелдерде өз балаларын тәрбиелеуге инвестициялай алатын принциптер болуы шарт. Қазіргі заманғы әйелдер медреселері мұсылман қыздарға рухтың төзімділігі мен өз ойларын, азғырулар мен жаман әдеттерге қарсы тұруды үйретеді, демек, қазіргі қоғамның сауығуына жанама түрде ықпал етеді. [4, 25;]

Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының медреселерінің қыздарға арналған бөлімдерінде келесі бағдарламалар бойынша тәлім беріледі:

- Ақида (дін);
- Фикһ (ислам құқығы);
- Пайғамбарлар тарихы;
- Сира (Мұхаммед Пайғамбардың өмірбаяны (оған Алла Тағаланың игілігі мен сәлемі болсын)

;

- Құран;
- Араб тілі;

- Әрбір мемлекеттің діни білім беру жүйесінің қалыптасуындағы басымдықтарды бірінші кезекте мемлекет құрушы ұлттың діни қатыстылығы айқындайтыны белгілі. Қазақстандағы ислами білім беру жүйесінің ерте орта ғасырлардан басталған мың жылдан аса тарихы мен тәжірибесі бар. «Қазақстан демократиялық, зайырлы, құқықтық мемлекет. Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан бері біз асыл дінімізді тереңірек танып білуге мүмкіндік алдық. «Таза мінсіз асыл тас, Су түбінде жатады. Таза мінсіз асыл сөз, Ой түбінде жатады. Су түбінде жатқан тас, Жел толқытса шығады. Ой түбінде жатқан асыл сөз, Шер толқытса шығады», – дейді Асан қайғы. Осы бір өлең шумағынан санамызға аларымыз, адам шын ниет, зор тебіреніс арқылы ғана жан дүниесіндегі ұлы құдіретті аша алады.

Тарихқа көз жүгіртсек, ерте замандардан-ақ қазақтың небір ғұламалары алдымен сауатын медреселерде ашқан. Ұлы Абайдың да медреседен тәлім алғаны белгілі. Міне, осындай діни оқу ордасының берген білімінің тиянақтылығы, құнарлылығы арқасында ол адамдар қазақтың ірі-ірі ғұламаларына айналды. Жасынан медреседе білім алып, халықтың мақтанышына айналған тұлғалар қаншама?! Олар тарихта өз ғасырының данышпандары атанып қана қоймай, ұрпақтан-ұрпаққа тағылымдық-тәлімдік, білім мен біліктілік мәні жоғары мұралар қалдырды. Олар жайында айтылып-жазылып жүр, дегенмен сол ғұламалар бесігі – медресе туралы көпшілік әрине көп біле бермейді.

Бүгінде медреселер арқылы қыздар мен әйелдерге мемлекеттік стандартқа сай орта кәсіби білім беріледі. Білім алушылар тек қана діни білімін жетілдіріп қана қоймай, негізгі орта білімді игеріп және қосымша маман иегерлірі де болады.

«Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы» республикалық ислам діни бірлестігі соңғы жылдары Қазақстанда исламдық білім беру жүйесін нығайтуда жоғары табыстарға қол жеткізді. Сонымен қатар, студенттер санының артып келе жатқанын және медресе колледждерінің жаңа мәртебесін ескере отырып, Даму тұжырымдамасын жүзеге асыру барысында қол жеткізілген міндеттердің нәтижелеріне сүйене отырып, оларды одан әрі дамытудың арнайы даму жоспарын әзірлеу қажет сияқты.

Жалпы, Қазақстандағы мұсылмандық білім беру жүйесін одан әрі жетілдіру үшін «Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы» тарапынан да, азаматтық қоғам мен мемлекеттік органдар тарапынан да үлкен күш-жігер қажет. Осы уақытқа дейін жоғары білімді, адамгершілігі жоғары рухани дін қызметкерлеріне, тәлімгерлерге, басшыларға сұраныс көп. Ал ұлттың рухани саулығы отандық діни білімнің сапалы дамуына байланысты екені даусыз.

Кәсіби діни білім алудың қыздарға болашақта әсері зор болмақ, өйткені олар біздің келешек ұрпақ жаоғастырушыларымыз. Алдындағы кездерде, мысалы, біздің қазақ қоғамында аралас ұлттық отбасыларда басқа дін мен ұлттардың міні басым болғаны жасырын емес. Оны талай ұлы тұлғаларымыздың ұрпақтарынан көріп отырмыз. Мысалы, Кенесары ханның ұрпағының бірі шіркеудің басшылығына жеткеніне мақтанып жүр. Сондықтан, болашақ ана тәрбиесін мемлекеттік деңгейде дамытқан жөн. Бұл саясатпен біз екі қоянды бір оқпен атуға мүмкіндігіміз бар: біріншіден, қазақ халқының ежелден келе жатқан салт-дәстүріне сай әдет-ғұрыптарымызды дәріптей отырып, болашақ ұрпақтарымызға өнегелі тәрбие беру, соның ішінде жаһандық және көршілес мәдениеттердің теріс ықпалдарына уақытылы төтеп беру. Екіншіден, қазіргі кездегі түрлі теріс діни ағымдардың жолын төтеп, дәстүрлі, ежелден ұстанатын, «Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы» саясатындағы Ханафи мазхабымыздың аясын жетілдіру және кеңейту.

Ата-бабаларымыз «Ел болам десең, бесігіңді түзе» деп айтқаны осы болашақ ел аналарының дұрыс тәрбиесі мен білімінің дамытуын ең алдымен меңзегені деп білемін!

Әдебиеттер тізімі:

1. Бейсенова А. М., Иванович С. К. РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЕЧЕТЕЙ Г. АЛМАТЫ В 19 20 ВЕКАХ //Наука и образование сегодня. – 2022. – №. 4 (73). – С. 60-63.
2. Дербисали А. The Thinker of Otrar Province //Journal of Oriental Studies. – 2020. – Т. 92. – №. 1. – С. 14-25.
3. Kartabayeva E. T. ЖӘДИДШІЛДІК–XIX-XX ҒАСЫРЛАР МЕЖЕСІНДЕГІ ИСЛАМДЫ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ ЖОЛЫНДАҒЫ ҚОЗҒАЛЫС //ХАБАРШЫ. – 2019.
4. Мустафина Р. М. Мечети и медресе в Западном и Восточном Казахстане (конец 1990-х-начало 2000-х годов) //ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ. – 2018. – Т. 1. – С. 56.
5. Mustafina, R. M. "Mosques and medresses in western and eastern Kazakhstan (the late of 1990th–the early of 2000th years) Мечети и медресе в Западном и Восточном Казахстане (конец 1990-х-начало 2000-х годов). Батыс және Шығыс Қазақстан өңірлеріндегі мешіттер мен медреселер (1990 ж. аяғы–2000 ж. басы)." (2020).

6. Абзалов Е. А. ОСОБЕННОСТИ РЕЛИГИОЗНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ В КОНЦЕ XIX–НАЧАЛЕ XX ВЕКА FEATURES OF THE RELIGIOUS EDUCATION IN THE KAZAKH STEPPE AT THE END OF XIX, BEGINNING OF THE XX CENTURY //Международная научно-практическая конференция «Опыт исламоведческих исследований в контексте возрождения и развития отечественной богословской школы»: сборник научных докладов. – 2019. – С. 388.
7. Каримов М. А., Асхадула К. К. МЕДРЕСЕ «ГАЛИЯ» И ЕЕ РОЛЬ В РАЗВИТИИ ПРОСВЕЩЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ //Печатается решением Ученого совета Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ. – 2020. – С. 156.
8. Кусаинов Д. У., Аюпова З. К. СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ИСЛАМСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ ESSENCE AND CONTENT OF ISLAMIC EDUCATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: THEORETICAL-METHODOLOGICAL //Международная научно-практическая конференция «Опыт исламоведческих исследований в контексте возрождения и развития отечественной богословской школы»: сборник научных докладов. – 2019. – С. 464.
9. Алгожаева Н. С., Кыякбаева У. К. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫ БІЛІМ БЕРУ МЕН АҒАРТУ ЖҮЙЕСІНІН ДАМУЫ //Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Педагогические науки». – 2021. – Т. 72. – №. 4. – С. 41-47.
10. Досанова Г. М. Городские женщины в хиджабе. Новый феномен в Казахстане? //Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология. – 2019. – №. 3. – С. 5-11.
11. Баубекова, Гульзамира Джураевна. "Педагогическое наследие женщин-просветительниц центральной Азии конца XIX—начала XX вв." (2019).
12. Липина Т. А., Шаповал Ю. В. Религиозное образование в Казахстане: вызовы пандемии COVID-19 //Вестник Санкт-Петербургского университета. Философия и конфликтология. – 2021. – Т. 37. – №. 2. – С. 352-368

АЛҒАШҚЫ ЖАЗЫЛҒАН ТӘПСІР ЕҢБЕКТЕРІ

Исламтану, 2 курс магистранты Д. Сайлауұлы

Ғылыми жетекші: доцент м.а., PhD Мұқан Н.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аннотация: Ғылыми мақалада тәпсір ұғымы қысқаша беріліп, Құранның алғашқы тәпсір еңбектері жайлы және оны бірінші болып хатқа түсірген авторлар анықталатын болады. Сонымен қатар тәпсір еңбектерінің жалпы Құран аяттарының мән-мағынасын дұрыс түсінудің қоғамға тигізетін әсері мен маңыздылығына теориялық талдаулар жүргізіледі. Ислам тарихындағы алғашқы және кейінгі ғалымдардың зерттеулері бірінші болып осы тәпсір саласына басымдылық берілетін. Өйткені Құрандағы мухаммад (мағынасы ашық) және муташабиһ (мағынасы көмескі) аяттарды дұрыс түсіну арқылы барлық ғылымға жол ашылатын болған. Сондықтан тәпсір саласында зерттеу жүргізетін ғалымға осы саладағы жазылған еңбектер мен авторларды білу маңызды болып табылады. Көптеген тәпсірші ғалымдар өздерінен алдын өткен муфассиршілердің еңбектеріне сүйеніп отырған. Тізбек ретінде жалғасып келе жатқан бұл сала күні бүгінге дейін осы әдіснаманы сақтауда. Қоғамда туындап жатқан қайшылықтар Құранды дұрыс түсінбеу салдарынан өршіп келеді. Бұндай теке-тірестер елдің болашағына, бірлігіне әсер етпей қоймайды. Әр нәрсенің бастау алатын негізгі принциптері болады. Алғашқы принциптер нәтижесінде көптеген ғылыми тұжырымдар қалыптасады. Тәпсір саласындағы көптеген еңбектер алғашқы өзектің жемістері болып табылады.

Түйін сөздер: тәпсір, автор, муфассир, сахиға, алғашқы

Кіріспе

Тәпсір сөзінің тілдік (لغة) мағынасы- « сөздің мағынасын ашу, түсіндіру, баяндау»,- деген мағыналарға саяды. Араб тілі кітаптарында тілдік мағынасы былай келтірілген. **التفسير في اللغة: الفاء والسین والرأء كلمة واجدة تدل على بيان شيء وإيضاحه** **والتفسير كشف المراد عن اللفظ المشكل** «Тәпсір дегеніміз- түсініксіз, анық емес сөздің өрісін, мақсатын ашып беретін термин».

Ал, терминдік (اصطلاحاً) мағынасы – «Тәпсір ілімі- Құран ғылымдарының бірі және Мұхаммедке(с.ғ.с) түсірілген Аллаһтың кітабын түсінуге және оның мағынасын ашып, үкімдері мен даналықтарын шығарып беруге көмектесетін ғылым» [1, 15 б.].

علم التفسير هو احد علوم القرآن. ويشتمل على معرفة فهم كتاب الله، المنزل على نبيه المرسل (صلى الله عليه و سلم)، و بيان معانيه، واستخراج احكامه و حكمه

«التفسير في الاصطلاح: بيان معاني القرآن الكريم».

Яғни , Тәпсір ғылымы-Құран Кәрім аяттарының мағыналарын түсіндіретін ілім.

Құран аяттарының, кіріспе де айтылып өткендей мағыналары анық келмеген аяттардың түсінігін тәпсірсіз түсіну мүмкін емес. Тәпсір саласы Құран ғылымдарынан тармақталып шыққан ілімдердің бірі. Сонымен бірге тәпсірлік мағынада жеткен хабарларды қамтй алады. Тәпсірдің бірнеше түрі және ұзақ жылдық тарихы бар мектептері де бар. Тәпсір ілімінің де ішіне қамтыған алуан түрлі салалары бар. Мысалы: Әсбабу ән-Нузул, Насх және Мансұх, Меккелік немесе Мәдиналық, фикһтық үкімдері, Құранның Иғробы, Бәләға, Мұхатабаттардың түрлері, Фауасилдер, сүрелер мен аяттар арасындағы байланыстар тағыда басқа салалары бұрынғы және қазіргі дәуірдегі тәпсір кітаптарының ішінен табылады.

Пайғамбарымыз Мұхаммедтің (с.ғ.с) өмір сүрген дәуірінде Ислам ғылымдары немесе пәндері теориялық тұрғыда болғанымен, қазіргі кездегідей классификацияға түспеген болатын. Оның, да өзіндік маңызды себептері болған. Басты себептерінің бірі- Құран аяттарның түсуі пайғамбар (с.ғ.с) өмірінің аяғына дейін жалғасуы мен сол замандағы Құран төңірегіндегі ғылымдардың қажеттілігі туындамауы еді. Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с) алғашында Құраннан басқа еш нәрсе жазуға рұқсат бермеген. Аллаһ елшісі ол турасында мына хадисінде былай деген:

«عن أبي سعيد الخدري أن رسول الله -صلى الله عليه وسلم- قال: «لا تكتبوا عني، ومن كتب عني غير القرآن فليئمه، وحدثوا «عني ولا حرج، ومن كذب عليّ -قال همام: أحسبه قال: مُتَعَمِّدًا- فليئبوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ».

Әбу Сағид әл-Худриден риуаятетілген хадисте.Пайғамбарымыз (с.ғ.с) бұл хадисінде: «Менен бір нәрсе жазбаңдар. Кім менен Құраннан басқа бір нәрсе жазған болса жойсын. Менен естігендеріңді жеткізіңдер. Күна арқаламайсыңдар. Кімде-кім менің атымнан әдейіліп жалған сөйлесе,өзіне тозақтан орын дайындай берсін»,–деп келеді[2, 70 б.]. Муслим риуаят еткен.

Ғалымдардың көзі алдымен тәпсір ғылымына түскен болатын. Өйткені тәпсір- барлық діни ғылымдардың негізі. Тәпсір-Құран аяттарының мағынасын зерттейтін ғылым ретінде Құран ілімдерінің бір саласы ретінде қалыптасқан. Сонымен қоса, тәпсір саласында «Ғариб -Құран», «Насих пен мансұх», «Әсбәбу ән-нузул» сияқты Құран ілімінің саласы болып табылатын тараулар да қамтылған. Өйткені бұл тарауларды білмей тұрып тәпсір ғылымын түсіну және меңгеру мүмкін емес. Ерте кезде жазылған тәпсір кітаптары Құран ілімдерінің басты дерек көзі болып табылған. Сондықтан, Тәпсір ілімі мен Құран ілімдері бір-бірімен өте тығыз байланысты.

Тәпсір саласы осындай сындарлы сағаттардан өтіп барып жүйелі түрде қалыптасқан. Тәпсір ғылымы бір күнде, бір айда немесе бір жылда ғана қалыптаса салған ғылым емес. Бәлки, сан ғасырлар бойы қалыптасып келе жатқан ілім. Бұл ілімді дамытуда тәпсірші ғалымдардың еңбегі өте зор. Кез-келген адам құранды ашып алып тәпсірлеуге дәрежесіде және құқығыда жоқ. Құранды тәпсірлейтін ғалымға қойылатын міндетті шарттар бар.

Ғалымдар, құранды тәпсірлегісі келген муфәссирге төмендегі бір топ ғылым салаларын жетік меңгеру керек екенін шарт еткен. Бұл ілімдерді меңгерген муфәссир ғалым Құранды тәпсірлеген кезде түрлі қателіктерге ұрынбайтын болады. Сонымен қоса, Аллаһ Тағалаға қатысты ілімсіз қандайда бір сөз айтудан қорғайды. Ол ілімдер мыналар:

1-Тіл ғылымы (علم اللغة): Сөздердің мағынасын және синонимдерін орындарына сай ашықтай білуге мүмкіндік береді.

2-Синтаксис ғылымы (علم النحو): Бұл ілімді меңгерудің себебі, мағыналар граматикалық талдауға (اعراب) байланысты түрленіп, өзгеріп отырады. Сондықтан оны міндетті түрде жетік білуі тиісті.

3-Морфология ғылымы (علم الصرف): Өзгермейтін сөздер түрі және қалыбы осы ілім арқылы танылып білінеді.

4-Этимология ғылымы (علم الاشتقاق) Есім сөздің сөз жасамы қарама-қайшы екеу болса олар әр түрлі болып келеді.

5,6,7-Шешендік өнер немесе Риторика (علوم البلاغة الثلاثة) Бұл үш ілім: Бәдиғ(поэтика), бәиән (стилистика), мәғани (риторика) ілімдерін қамтйтын Бәләға ғылымы. Бәдиғ ілімінде- сөздердің кемел, көркем бейнелері білінеді. Бәиән ілімінде- құрлымның сипаттары, яғни сөздердің мәні жағынан ашық және құпия, әртүрлі болуын анықталады. Мәғани ілімінде – құрлымның сипаттары мағыналы түсінік беріу тұрғысын әртүрлі болуын қарастыратын ғылым.

8-Ақида және Кәләм ғылымы (علم الكلام او علم اصول الدين): Аллаһ Тағала үшін рұқсат етілген, міндет және мүмкін емес болған сипаттар, пайғамбарлық, ақырет секілді мәселелерге қатысты – муфәссирде дұрсы сенім болуы тиісті. Барлық аят-хадистерді тұтас қарастырып барып тәпсірлеуі

тиіс. Мұташабиһ аяттарды құранның ірге тасы болған Мухкам аяттардың негізінде түсініу және ашықтау үшін бұл ғылымға жүгінбеген жағдайда, діннің негізгі ұстындарында жаңылысу болады.

9-Фикһ негіздері ғылымы (علم أصول الفقه): Аяттардан діни үкімдерді қалай шығару керек екендігінің әдістерін көрсететін бұл ілімде ұғымдардың жалпылама және түсіндірме, егжей-тегжейлі, жалпы не шектеулі мағына, қандайда бір шектеумен шектелмеген әрі сол себепті көп мағына мен әртүрлі болуы мүмкін, жорамал жасалған, үкімі жойылған, үкімін жойған деген сияқты тармақтар осы ғылым арқылы танылады.

10-Аяттардың түсу себептер ғылымы (علم أسباب النزول): Аяттардың қандай жағдайға байланысты түскендігін, кейбір аяттар сырттай қарағанда бір-бірімен неге қайшы көрініп тұрғандығын анықтап беретін ғылым.

11-Қырағат ғылымы (علم القراءات): Құран Кәрімде біршама сөздер әртүрлі қырағатта оқылып, бұл жағдай әртүрлі мағыналардың туындауына себеп болған.

12-Тарих және қоғам ғылымы (علم القصص): Адамзат баласы душар болған тарихи оқиғаларды қарастырады. Аллаһ Тағала соңғы кітіп етіп түсірген Құранда бұрынғы өткен қауымдардың кітаптарында айтылмаған нәрселерді баяндағын. Сонымен қатар, алдыңғы өткен қауымдардың қиссаларын, олардың иләһи заңдарын келтіреді. Құран ол қиссалар жайлы мұқият хабар береді.

13-Насых және Мансұх ғылымы (علم النسخ و المنسوخ): Шарифат үкімінің кейіннен келген екінші бір шарифи үкіммен жойылуы. Алғаш түсіп, үкімі жойыған мәтін «Мансұх» деп аталса, кейін келіп, алдыңғы аяттың үкімін жойған мәтін «Насых» деп аталады.

14-Хадис ғылымы (علم الحديث): Жалпылама аяттарды және олардың анық емес тұстарын Пайғамбарымыздың сүннеті ашықтап береді.

15-Мәуһибә ғылымы (علم الموهبة): Өзінде бар білімге амал еткендерге Аллаһ Тағаланың илхәм арқылы көрегендік пен дарындылықты нәсіп етуі. Кәфияжи осы ілімді қосымша етіп қосқан болатын. Пайғамбарымыз бір хадисінде: «Кімде-кім білген нәрсесіне амал етсе, Алла оған білмеген нәрсесін үйретеді», - дейді. [3/53,54 б.]

Алғашқы тәпсір жазбалары

Тәпсірдің жалпы қалыптасуын 5 қадаммен ықшамдап түсіндіретін болсақ бізге өте түсінікті болады. Сонымен бірге тәпсірдің ретке келтіріліп жазылу кезеңінде біле аламыз.

1. Тәпсірдегі алғашқы қадам (الخطوة الاولى للتفسير). Алла елшісі (с.ғ.с), сахабалар және табиғиндар кезеңінде бір-бірінен риуаят жолымен өрбіп отырды.

2. Екінші қадам (الخطوة الثانية). Сахаба және табиғиндар кезеңінен кейін, яғни әтбағу-Табиғиндар кезеңінде хадистің тәдуин кезеңі басталған болатын. Бұл өз кезегінде Алла елшісінен (с.ғ.с), сахабалардан және табиғиндардан жеткен тәпсірге қатысты мәліметтер жинақталды. Құранды басынан аяғына дейін сүре-сүре бойынша немесе аят-аят бойынша арнайы жеке тәпсірлейтін іс қолға алынбағанымен белгілі бір топ ғалымдар алғашқы үш ғасырдан тәпсір төңірегінде келген риуаяттарды жинаған. Олар: Йәзид бин Һәрун әс-Суләмий (117 ө.ж.һ), Шұғбә бин әл-Хужжәж (160 ө.ж.һ), Уакиғ‘ бин әл-Жаррах (197 ө.ж.һ), Суфиян бин ‘Уиәинә (198 ө.ж.һ), Раух бин Ғибадәту әл-Басрий (205 ө.ж.һ), Абдурраззақ бин Һәммәм (211 ө.ж.һ), Әдәм бин әби Ййәс (220 ө.ж.һ), ‘Абд бин Хамид (249 ө.ж.һ) тағыда басқа хадис жинаушылар, тәпсірді де жинақтаған.

3. Үшінші қадам (الخطوة الثالثة). Бұл қадамда тәпсір хадистен жеке дара бөлініп, Құрандағы әрбір аят реттелген түрде тәпсір кітабына түсті. Бұл жұмыс мына бір топ ғұламалардың қолынан өтіп барып толық тәмәмдалған еді. Ол ғалымдар мыналар: Ибн Мәжә (273 қ.ж.һ), Ибн Жәрир әт-Табари (310 қ.ж.һ), Әбу Бәкір бин әл-Мунзир ән-Нисабури (318 қ.ж.һ), Ибн әби Хатим (327 қ.ж.һ), Әбу әш-Шейх бин Хиббән (369 қ.ж.һ), әл-Хаким (405 қ.ж.һ), Әбу Бәкір бин Мәрдуәйһ (410 қ.ж.һ) тағыда басқа осы іске үлес қосқан ғалымдар.

4. Төртінші қадам (الخطوة الرابعة). Риуаят тәпсір шекарасынан ары асып кете қойған жоқ. Сәнәдпен және сәнәдсіз жеткен риуаяттар тәпсірге түсіп, тәпсірде жалған хабар мен исраилиаттардың хабарлары орын ала бастады.

5. Бесінші қадам (الخطوة الخامسة). Бұл ең ауқымды қадам болып табылады. Аббаси ғасырынан бастап біздің күнімізге дейін жалғасып жатқан ұзын сонар тәдуин кезеңі.

Тәпсір еңбектері мен жазбалары алғашқы «Сәләф Салихиндар» өмір сүрген алғашқы үш ғасырда жүйелі түрде қалптасып толықтай хатқа түспеген болатын. Дегенмен толқтай болмасада кейбір сүрелердің тәпсірі қағаз бетіне түскен еді. Хадис сахифаларының болғаны тәрсізді, Құран сүрелерінің кейбірінің тәпсірі болған. Белгілі бір кезеңге дейін тәпсір хадистің көлеңкесінде қалып

келгенін айтып өткен болатынбыз. Кутбу ситта жазылған ғасырда осы алты хадис кітаптарының ішінде тәпсір кітабы деген бөлімде орын алып отырған.

Ең алғашқы жазылған тәпсір төңірегінде ғалымдар арасында әртүрлі пікір бар. Мысалы док. Мұхаммед Хусейн әз-Зәһаби «әт-Тәфсир уәл-Муфассирин» атты еңбекте былай дейді: «Құран тәпсірін алғаш болып жүйелі тәртіппен жазылған еңбекті білу оңай емес».

Ибн Нәдимнің айтуы бойынша: Әл -Фарра (207 ө.ж.һ) Құран аяттарының баршасын бір тәртіппен мұсхафқа алғаш болып жинаған дейді. Әл-Фарра асхабтарына былай дейді: «Жиналындар Құранды сендерге кітап ретінде жатқа жаздырайын деп, бір күнді оларға арнайы тағайындайды. Сөйіп шақырған адамдар келіп, әл-Фарра алдыға шығады. Осы жиналыста болған бір кісі азан айтып, адамдармен намаз өткізеді. Оған әл-Фарра бұрылып былай дейді: « Сен Фатиха сүресін оқы, біз оны тәпсірлейміз. Кітаптың барлығын толықтай осылай істейміз. Жаңағы кісі оқыйды, әл-Фарра тәпсірлейді»[4, 105-106 б.].

Бұл турасында Әбу-Аббас былай деп баға берген: «Одан (Әл-Фарра) дан алдын ешкім бұлай істемеді. Одан біреу озып кетті деп есептей алмаймын», -деген.

Бірақ Ибн Нәдимнің келтірген бұл ибарасы қатығы емес. Яғни әл-Фарра әуелгі емес деген түйін шығады деген.

Осы тұста мына бір нәрсені ажыратып алған дұрыс. Құран тәпсірін жүйелі түрде алғаш жазған кім екенін және алғаш болып хатқа түсірген кім болғанын. Хатқа түсіумен реттілікті шатастырып алмауымыз керек.

Бұл ой өте бір нәзік ізденісті талап етеді. Бізден алдын өткен Ибн Аббас р.а тәпсір тәлімін үйренген шәкірттеріне тәпсірді көп жаздыратын еді. Осы шәкірттері тәдуин жасады деуге де болады. Бірақ тәртіппен емес болуы мүмкін.

Ибн Жәрир Әби Мәликадан жеткізген сәнәд бойынша былай деген: «Өзімен бірге Құранның тәпсірін жазатын тақтасы бар, Ибн Аббастан сұрау сұрап отырған Мүжәһидті көрдім. Сөйтіп Ибн Аббас оған «Жаз» деді. Тәпсір жайлы барлығын одан сұрап білді деді Ибн Жәрир сөзін аяқтап.

Алғашқы тәпсір жазбасы туралы бізге жеткен тағы бір дерек бар. Әл-Хатиб әл Бағдәди Мұса бин Уқба тізбегімен риуаят еткен хабарында былай келтірген: « Бізге Ибн Аббастың кітаптары артылып қиналған бір атан түйені әкелді. Сонда Әли бин Абдулла бин Аббас содан бір кітапты қалаған еді. Оған (Мұса бин Уқбаға) маған осындайда, осындай сахифаны жібер деп жазған. Бірден сол сахифаны көшіріп жазып оны жіберген екен» [4, 106 б.].

‘Ата бин Динар Сағид бин Жубәйрден бір сахифа риуаят еткен. Бірақ бұл оның одан тәпсірді естіді дегеніне дәлел емес. Әбу Хатим былай дейді: «Ол тәпсірді Диуаннан алды. Ол кезде Абдулмәлик бин Мәруан (86 ө.ж.һ) болған. Ол Сәғид бин Жубәйрден өзіне Құранның тәпсірін жазып беруді сұраған. Сөйтіп Сәғид бин Жубәйр бұл тәпсірді жазған. Бұл жазбаны ‘Ата бин Динар Диуанда тауып оны алып, Сәғид бин Жубәйрге жөнелткен».

Осы нұсқа бізге ашықтау. Сәғид бин Жәбир Құран тәпсірін бір кітапқа жинаған. Осы кітаптан ‘Ата бин Динар алған. Сағид бин Жубәйр (94-95 ө.ж.һ) деп алғанда ол жазбасын Абдулмәлик Мәруан һижри 86 жылы өлместен алдын жазғандығында күмән жоқ[4, 106-107 б.].

Жоғарыда Құран тәпсірі кітап ретінде толыққанды жарық көрмегенімен хадис тәрізді сахифа ретінде жазылған еңбектер болған деп айтқан едік. Бұл сахифаларды тәпсір кітаптарының алғашқы бастамасы және тұңғыш жазылған еңбек ретінде қарастыруға болады. Тағы да бір айта кететін нәрсе Құран ілімдерінен алдын тәпсір пайда болған. Ғалымдар жазған еңбектерін тәпсір атауымен атаған және басқа да ғалымдар ол еңбектерге тәпсір кітабы деген атау бергендері туралы дерек бар.

Ендігі тұста осы алғашқы сахифаға және оның авторлары мен жетіу жолына тоқталып өтсек. Әлин бин Талханың Ибн Аббастың р.а тәпсірін жеткізген сахифасы, арнайы бір жүз ретінде қалыптасқан Әбу Рауқтың жеткізген риуаяты, үш бөлім ретінде Мұхаммед бин Сәури ибн Журайдждан риуаят еткен бөлімдері. Бұл жүздер осы сахифаға тікелей қатысты [5, 42 б.].

Алғашқысы Әли бин Талханың ибн Аббастан жеткізген сахифасы. Бұл еңбек ибн Аббастың тәпсірі Әли бин әби Талханың сахифасы деп аталған. Автордың өмірі мен іліміне тоқтала кетсек, оның туған жылын тарихшылар нақты анықтай алмаған. Дегенмен зерттеулер нәтижесі мына деректерді алға тартады. Ислам тарихында ұзақ жыл билік құрған Әмәуия (41-132 h) мен Аббасия (132-656) халифаттықтары тұсында өмір сүрген. Әмәуия халифаларынан көбін көріп үлгірген және Аббасия халифаларынан Әбу Аббас Абдуллаһ (Абу Абдулла ас-Саффах) пен Абу Жағфар әл-Мансур сынды екі халифты көріп өткен дейді[7, 11 б.].

Әли бин әби Талханың сахифасына көшетін болсақ, ол ғалымдар арасында тәпсірде мәшһүр болған сахифалардың бірі. Тіпті оны Имам Ахмад бин Ханбал (241 ө.ж.һ) ілім талабаларына насихат еткен. Бұл тәпсір ибн Аббастан жазып алынған алғашқы риуаяттардың бірі. Бұл сахифаның негізі

өте күшті. Оған имам Бұхари, әт-Табари, ибн әби Хатим, ибн Мунзир сынды мәшһүр ғұламалар негіз ретінде сүйенген.

Мысырда бірнеше рет; «Тәнуирил миқбас мин тәфсирбни Аббас» (تنوير المقباس من تفسير ابن عباس) деген атаумен, Әбу-Таһир Мұхаммед бин Яғқуб әл-Фируз Әбәдийдің жинақтауымен басылып шыққан. Бақара сүресінен басталып тәпсірленген[7, 54 б.].

Тәпсір бөлімі немесе бөлімдер болып ықшамдалып келген әбу-Рауқтың тәдуині. Толық есімі Әбу-Рауқ А'тия ибн Харис әл-Һәмдәни. Үлкен табиғиндардың бірі. Ибн Жәрир жүзден көп риуаят шығарса, ибн әби Хатим өзінің басып шығарған тәпсірінде үш жүзден артық риуаятты келтірген.

Үшінші тәпсір сахифасының авторы Мұхаммед бин Сәур әс-Сунғаний (190 ө.ж.һ). Ибн Жураидж және Ма'мар бин Рашид, Яхиа бин әл-'Алләу әр-Рази және Ауф әл-А'ғраби сынды ғұламалардан риуаят алған. Мұхаммед бин Сәур Ибн Жүрейджтен ол Ибн Аббастан жеткізген үлкен үш бөлімдік тәпсір риуаяты бар. Осы үш бөлімнен Әл-Хужжаж бин Мұхаммед бір жүзін риуаят еткен. Бұл бөлімнің дұрыстығына ешқандай талас жоқ.

Тәпсір хадистен жеке дара бөлініп, Құрандағы әрбір аят реттелген түрде тәпсір кітабына түсті. Бұл жұмыс мына бір топ ғұламалардың қолынан өтіп барып толық тәмәмдалған еді. Ол ғалымдар мыналар: Ибн Мәжә (273 қ.ж.һ), Ибн Жәрир әт-Табари (310 қ.ж.һ), Әбу Бәкір бин әл-Мунзир ән-Нисабури (318 қ.ж.һ), Ибн әби Хатим (327 қ.ж.һ), Әбу әш-Шейх бин Хиббән (369 қ.ж.һ), әл-Хаким (405 қ.ж.һ), Әбу Бәкір бин Мәрдуәйһ (410 қ.ж.һ) тағыда басқа осы іске үлес қосқан ғалымдар.

Қорытынды

Тәпсір еңбектері жазылған уақтысында сол қоғамдағы кездесетін мәселелерге әсерін тигізді деп айта аламыз. Жаңадан тарих саханасына шығып жатқан саяси, ақидалық, фикһтық мәзһабтарға қарсы жауаптар осы тәпсір еңбектерінде қамтылып жатты. Илам тарихын қарайтын болсақ көптеген ағымдар мен жамағаттар Құран мәтіндерін дұрыс түсінбегендіктен пайда болып отырған. Жәбриә, Қадария, Мушәббихә сынды ертеректе пайда болған топтар аяттардың беткі мағынасын ала отыра ислам әлемінде жаңаша бір түсінік қалыптастырып, белгілі бір мөлшерде мұсылман жамағатын соған сендірген.

Тәпсір еңбегі арқылы ақиқатқа шақырып, Құран аяттарының мағынасын ашып беру. Сүйіншілеген жерінде қуандырып, үрейлендірген жерінде Алланың уағдасын еске салып адамды ғафлеттіліктен ояту.

- Құран тәпсір арқылы қоғамда тыныштықты сақтау. Бөлініп, ірткі салудан мұсылман жамағатын сақтап, ауызбіршілікте ұстау.

- Құран тәпсір еңбектері арқылы аяттарда меңзелген, астарлы мағыналарды тауып, оны қазіргі заманға қатысты болса ғылыми түрде дәлелдеу арқылы, ғылымның дамуына үлес қосу.

Пайғамбарымыз (Алланың сәлемі мен салауаты болсын) ғасырынан бастап қазіргі кезеңге дейін өте көп ғалымдар өткен. Ол мүмкін миллион немесе миллиард шығар.

Бір қызығы осындай көптеген ғалымдардың арасынан Құранды сөзбе-сөз түсінеміз деген 5 ғана ғалым болған. Соның нәтижесінде мұсылмандар тәшбихке барып ұрынған. Ол бес ғалым мыналар: Әбу Дәуд Заһири (200-270 һ) және оның ұлы Әбу Бәкір Мұхаммед бин Дәуд әз-Заһири (255-297 һ), Ибн Таимия (661-728 һ) оның шәкірті Ибн Қайюм (691-751 һ), Имам Мұхаммед әл-Әмин әш-Шанқити (1905-1974 м).

Бұл пікірдің мысалы дария тұрып жанынан құдық қазғанға ұқсайды. Ислам шарияты қашанда көпшілікті жамағатты қолдайды. Бұл қазақ қоғамында өте маңызды әрі қатысты болып табылады. Жоғарыдағы аталған бес адам ғалым ретінде танылған. Ал, ғалым деп танылмаған Құранды сөзбе-сөз түсінетін қарапайым жамағат қатары біршама деп айта аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сабир әл-Мәшрфий, Су'д әл-Хули, Әбу-Уәис Махмуд. . Әт -Тәкәллум (التکلم فوق المتوسط) – Мысыр/Кайр: Дару ән-Нил, 2015. – 157 б.
2. Хазим Сағид Хайдар. Улумул Құран бәйнәл бүрһән уәл итқан. – Мәдина: Дару әз-Зәмән, 1427. – 820 б.
3. Мұхаммед Хусейн әз-Зәһаби. Ғилму ат -Тәфсир. – Кайр: Дарул-мағариф, 1119. – 89 б.
4. Мұхаммед Хусейн әз-Зәһаби. Ат-тәфсир уәл-муфассирин 1-том. – Кайр, 1976. – 348 б.
5. Мұхаммед Хусейн әз-Зәһаби. Улуму әт-тәфсир. – Кайр: Дару әл-ма'ариф, 1119. – 79 б.
6. . Рашид Абдулмунғим әр-Ражал. Тәфсру ибн Аббас Сахифату Әли бин Талха 1-басылым. - Бейрут, 1411һ-1991м. -560 б.

ДІНИ КОММУНИКАЦИЯ САЛАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ӘСЕР МЕН МАНИПУЛЯЦИЯ

*Дінтану, 2 курс магистранты Олжабай Н.Б.
Ғылыми жетекші: аға оқытушы, PhD Мұқан Н.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Андатпа: Қоғамның діни коммуникация, манипуляция проблемалардың өзектілігін, оларды ғылыми тұрғыдан зерттеудің жоғары практикалық маңыздылығы мен жеткіліксіздігін, сондай-ақ ғылымның дамуындағы перспективалық тенденцияларды ескере отырып, қазіргі жағдайда діни тұлғаға әлеуметтік ықпал ету мәселесіне зерттеу жүргізілді.

Кілт сөздер: манипуляция, қоғам, дін, тұлға, адаптация

Жеке тұлғаның санасына әлеуметтік әсер ету проблемалары тұрғысынан әлеуметтік, психологиялық, заң ғылымының бағыттары, бір жағынан, діни тұлғаға сыртқы әлеуметтік әсер ету қалай жүзеге асырылатынын және оның қандай салдарға әкелетінін анықтауға тырысты, бұл процестерге осы уақытқа дейін адамға әлеуметтік әсер ету теориясын қалыптастыру аясында жинақталған маңызды теориялық багажды ескере отырып, өлшенген баға беру қажет болды. Діни тұлғаға әлеуметтік әсер ету мәселелерін ғылыми зерттеудің осы кезеңіндегі басты қиындық, көптеген бағыттар мен зерттеулер алдын-ала белгіленген мақсаттарға жету және әлеуметтік тапсырысты орындау құралы ретінде қолданыла бастағанын айту керек. Бір жағынан, белгілі бір діннің әлеуметтік ықпалының нәтижелері осы діннің қай лагерьге жататындығына байланысты бағалайтын көптеген жұмыстар пайда болды.

Екінші жағынан, бұл процесс ғылыми негізделген сынмен қатар жүрді, бұл ізденістің ғылыми тексерілген әдістемелері мен процедураларына жүгіну және әлемді "өздеріне" және "бөгделерге" дихотомиялық бөлу шеңберінде мәтіндерді құрастырудан бас тарту қажеттілігін көрсетті.

Бұл еңбектердің басты ерекшелігі - "бөгделер" лагерінің дінінде қолданылатын жеке тұлғаға әсер ету стратегиялары, сананың жұмысын болдырмайтын технологиялар арқылы адамдардың психикасына әсер етуге тырысатын, агрессивті сыртқы күштердің ерік-жігерін орындауға бағытталғандығын, олардың құрбандары ерік-жігерінен айырылып, басқалардың бақылауында болатынын дәлелдеуге ұмтылу болды.

Жаңа діни ағымдағы жеке тұлғаны бақылау құралдарының бірі-сөзді пайдалану, көндіру әдістерін және өзін-өзі сендіруді қолдану. Сөз адамның мінез құлқына, өмірлік белсенділігін өзгертуі терең әсер ете алатын өте күшті және көп қырлы психологиялық тітіркендіргіш. Ауызша әсер ету оң және теріс шартты рефлексті ынталандырудың мағынасына ие болуы мүмкін, оны адамның пайдасына да, зиянына да қолдануға болады.

Мәселен, саентологияда психодинамикалық терапияның жеңілдетілген түрлері пайдаланылады. Ізбасарлардың қозғалыс жетекшісімен жүздесу сәтінің ерекше психотерапиялық тиімділігі бар. Себебі, көсем оларға үлгілі кейіпте суреттеледі. Өздерінің ұстазын жүзбе-жүз көрген сәттегі тобырдың қуанышы — жаппай долдану мен лепіруге ұласатын құбылыс. Бұл психологиялық тәуелділік пен рухани құлдықтың аса қауіпті түрі. Осындай зор шаттыққа бөлену адамдардың санасындағы күнделікті өзге өзекті проблемалардың бәрін ығыстырып шығарады. Заманауи неокульттердің идеологиясы өздерін ең биік адами құндылықтарға, ақиқат пен Құдайды іздеуге, адамды рухани жетілдіруге бағытталған деп түсіндіріледі. Осындай жолмен өмірдің мән-мағынасын түсіну адамды қанаттандырады, ол өмірдің барлық қиындықтарын атүсті қабылдайтын болады. Рухани құндылықтарға ұмтылу, өмірдің мән-мағынасына бойлау — адамға ғана тән, оны өзге тіршілік иелерінен ерекшелейтін ең басты қасиет. Алайда, осы қасиет оны құрылған торға түсіруі мүмкін. Яғни, адам ұзақ уақыт ізденуден кейін ғана көзі ашылып, өзін жалған сағымға алдап әкелгенін түсінуі ықтимал. Жаңа діни ағымдық уағыздаушылар сөздің күші мен мағынасын жақсы түсінеді, сондықтан оны гипноздық әсер ету құралы ретінде кеңінен қолдануы кездейсоқ емес. Дәл осы мақсатты ауызша көндіру әдістері көздейді - уағыз, сендіру және түзету, оның көмегімен сендіру шын мәнінде, ояу күйде жүзеге асырылады.

Көндіру-адамның санасы мен психикасына әсер етудің ең күшті құралдарының бірі. Ол өзімен бір адамның басқа адамға әр түрлі идеялармен, сезімдермен және эмоциялармен ықпал ету әктісі болып табылады. Бұл сөздің әсерінен туындаған ми қыртысының белгілі бір бөлігінің

концентрацияланған тітіркенуі, яғни шартты рефлекторлық ынталандыру. Күшті эмоционалды қозу мен қиял ойынымен үйлескенде, ұсынылған ой әдетте аз басқарылады және ақылмен түсіндіріледі, сондықтан адамның мінез-құлқына әсер ететін үлкен, дерлік өзгермейтін күшке ие. Себебі, шабыттандыратын адамның сөздері адамның назарын қатты шоғырландырады, қазіргі уақытта бар немесе бұрын болған барлық басқа ынталандырулардың кез-келген бәсекелес әсерін жоққа шығарады.

Ғалымдар (В.М. Бехтерев және т. б.) белгілі бір жағдайларда, әсерлі адамның сезімдері мен қиялына қатты әсер еткен кезде, іс жүзінде ауызша ұсынысқа сезімталдық гипноз күйінен кем емес екенін атап өтті. Бұл жағдайда әлсіз ауызша тітіркендіргіш эмоционалды-психикалық салада сыртқы ортаның нақты тітіркендіргіштен де күшті әрекет етеді. Сондықтан ойластырылған ой өте жақсы қабылданады және есте қалады; бұл иллюзияға және тіпті галлюцинацияға оңай түсетін ерекше жарқын бейнелер мен көріністерді тудыруы мүмкін.

Бірақ ояу адамның ми қыртысында шартты рефлекторлық ынталандыру (сөз) әсерінен концентрацияланған тітіркену фокусын тудыру үшін соңғысы өте күшті, қарқынды болуы керек. Сондықтан, жаңа діни ағымдық уағыздаушылар өздерінің әдептеріне бір немесе басқа ойды ұсына отырып, уағыздарын бейнелі етіп жасауға тырысады, императивті үнмен сөйлейді, өте сенімді, айтылғанды бірнеше рет қайталайды, сөздерін тиісті экспрессивті қимылдармен, өте мобильді мимикамен және дауыстың әртүрлі интонациясымен сүйемелдейді. Көзден жас ағып жатқан бет әлпеті, монотонды, бірақ сонымен бірге нәзік, қызықты сөйлеу, уағыздың белгілі бір жерлеріндегі экспрессивті үзілістер-мұның бәрі қарапайым жаңа діни ағым ұстанушыларыға қатты әсер етеді.

Бақылау құралдарында түнгі діни қызметтерді өткізу ерекше орын алады. Көптеген жаңа діни ағымдарда, әсіресе тыйым салынған, литургиялық жиналыстар, әдетте, түнде өткізіледі, бұл конспирация қажеттілігімен байланысты. Кейбір жаңа діни ағымдық қауымдастықтарда мұндай жиналыстар жүйелі түрде, аптасына екі - төрт рет өткізіледі. Осы қызметтерге қатыса отырып, жаңа діни ағымның мүшелері, әсіресе күндізгі уақытта кәсіпорындарда немесе мекемелерде жұмыс істейтіндер, көбінесе ұйқысы жетпейді, сондықтан қалыпты демалыстан айырылады.

Ұйқы-бұл сыртқы ортамен өзара әрекеттесу процесінде жүйке жасушаларының шаршауының әсерінен ми қыртысында пайда болатын қорғаныс, шамадан тыс активті болған организмді тежеу. Ұйқы-орталық жүйке жүйесі үшін демалудың негізгі түрі. Ол оны шамадан тыс жұмыс пен күш сарқылуынан қорғайды, бүкіл адам ағзасының қалыпты жұмысын қалпына келтіруді қамтамасыз етеді. Сондықтан, әрине, адам ұйқының жоғалуы немесе болмауы өте қиын. Ұйқының жүйелі болмауы (түнгі қызметтерге қатысуға мәжбүр болған көптеген жаңа діни ағым ұстанушылары) ояту мен демалу тізбегінің бұзылуына, ми жасушаларының сарқылуына, нейропсихикалық шамадан тыс жұмыс істеуге әкеледі, өнімділікті күрт төмендетеді және жүйке жүйесінің әртүрлі ауруларының пайда болуына ықпал етеді. Ұйқының созылмалы жетіспеушілігінің адам психикасына тигізетін теріс әсері, әрине, жаңа діни ағымдық уағыздаушыларға белгілі және оларды қатты ынталандырады (мақтайды), өйткені бұл жаңа діни ағымға қатысушылардың эмоционалды-психикалық тұрақтылығын әлсіретеді және олардың психологиялық құлдығына ықпал етеді.

Жеке тұлғаны бақылау жүйесін қамтамасыз ететін фактор-қорқыныштың культивациясын дамыту. Қорқыныш кез-келген діннің ажырамас серігі, әр діни адамның эмоциясы мен тәжірибесінің ажырамас бөлігі екендігі белгілі. Барлық жаңа діни ағымдардың жетекшілері өздерінің діндарларына Құдіретті Құдайдан қорқуды ояту, олардың маңызсыздығы, әлсіздік және өлім сезімін ояту үшін барлық мүмкіндікті пайдаланады. Олар әдептерді жақын "ақырзаман", қорқынышты көктегі жазалар, Мәңгілік қарғыс, кейінгі әлемдегі қорқынышты азаптармен қорқытады. Олар барлық жағынан қорқыныш сезімдерін тудыруға тырысады, қорқынышты және кешірімсіз құдайдан қорқады.

Жаңа діни ағымдардың басшылары жаңа діни ағымны бұзғысы келетін немесе жаңа діни ағымдан шыққысы келетін адамдарды қорқытуға ерекше назар аударады. Олар әдетте мұндай адамдарды алдымен көндіреді, "айыптауға" тырысады, "шынайы" жолға бағыттайды, сенушінің ауытқуын шайтанның азғыруымен түсіндіруге тырысады және т.б. бірақ егер сендіру көмектеспесе, жаңа діни ағымдардың басшылары қоқанлоқы, қорқытудан тоқтамайды.

Жаңа діни ағымдық уағыздаушылар оларға белгілі бір психологиялық әсер ету үшін сенушілерді жазалаудың бүкіл жүйесін қолданады. Мұнда айыптау, хабарлау, сөгіс, ескерту, кейбір рәсімдерді орындауға қатысудан бас тарту, белгілі бір уақыт ішінде дұғаларға баруға тыйым салу. Мұнда, ақырында, толығымен шығарып тастау.

Бұл жазалау шаралары әдепке үлкен психологиялық әсер етеді, өйткені ол өзінің рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру мәселелерінде бұзылғандықтан ғана емес, сонымен бірге оны

жазалау арқылы жаңа діни ағымдардың жетекшілері өз әрекеттерін Құдайдың атынан білдіретіндіктен. Бұл жаңа діни ағым ұстанушылары үшін өте қиын өтеді. Әсіресе, адептің психикасына қатты соққы - бұл төтенше жазалау шарасы-экскоммуникация, өйткені бұл жағдайда ол толықтай оқшаулануда, жалғыз қалады.(экскоммуниция лат. Шірекеуден алыстатылу)

Қоғам мен діни сананың өзара әрекеттесуіне тікелей қатысты осындай жаңа проблемалардың бірі, ол әсер етуге тырысқан, жаңа діни ағымдардың (ЖДА) проблемасы болды, оны талқылауға әлеуметтанушылар, психологтар, заңгерлер, дінтанушылар қосылды. Діндар адамның ЖДА-да қандай орын алатындығы, ол психикалық манипуляциялардың "құрбаны" ма, қоғамға қатысты қандай орын алады, олар "деструктивті", дәстүрлі құндылықтарды жоққа шығаратын діндер ме, осы пікірталастың басты нүктесі болды.

Бірақ бұл пікірмен және әрекеттермен бірқатар әлеуметтанушылар келіспеді (А. Баркер). Олар кейбіреулердің діни ағымға неліктен қосылатынын, ал басқаларының қосылмайтынын түсіндіретін факторлар ретінде ЖДА жасаған әлеуметтік контекст те, уағыздау технологиясы да таныла алмайтынын сенімді түрде көрсетті. Олардың эмпирикалық деректері адамдардың нео-діни ағымдарға физикалық әсер етпестен енетінін және кететінін көрсетті, олар өздерінен оңай бас тартады және өмірдегі басқа міндеттемелерді алады, мысалы, некеге тұру, жұмысты өзгерту, сенімін өзгерту, азаматтықты өзгерту (А. Баркер, Дж. Биерманс, Дж. Ричардсон). Бұл ғалымдар культ жетекшілерінің ақыл-ой мен денені жоюға қабілетті гипноздық күші бар деген түсінікті жоққа шығарады. Олар «депрограммирование» әлдеқайда үлкен психикалық зақымға әкелетінін дәлелдейді. Олардың пікірінше, миды жуу концепциясы діни ағымды қоғам тарапынан қойылған қатаң талаптарды қабылдамайтындардың баспанасы ретінде бейнелейтін патология теориясына қайта оралуды білдірді. Антикульттік ұйымдар тек «сананы манипуляциялау» түсінігін «табиғи шартты дәріменсіздік» (Дж. Фишер) ұғымымен алмастырады.

Осылайша, батыста жеке адамның дінге айналуына арналған дискурс елеулі ғылыми-философиялық рефлексияның орталығына айналды және бүгінгі күні көптеген дінтанушылар мен әлеуметтанушылар антикульттік топтарды үстем құндылықтарға қарсы бағытталған табиғи жауап ретінде қабылдайды. Діни ағымдар мен қарсы топтардың қақтығыстарын жоғарыда аталғандар, керісінше, мүдделер қақтығысы ретінде қарастырады. (Д.М. Келли). Алайда, тәжірибе көрсеткендей, «ақпараттық соғыс» парадигмасы аясындағы пікірталастар әлі де тоқтаған жоқ және діни ағымдардың дамуына әсер ететін және олардың әлеуметтік саясатын үнемі жетілдіруге ынталандыратын маңызды факторлардың бірі болып қала береді.

Әлеуметтік әсер ету және діни тұлғаны манипуляциялау мәселелері бойынша ғылыми дискурстың қалыптасуына әсер еткен тағы бір маңызды мәселе - технологиялар мен коммуникация құралдарының жаңа түрлерінің ашылуы болды. О.Тоффлер енгізген виртуалды шындық концепциясы жаһанданушы әлемнің заманауи діни шындығы туралы идеяларды айтарлықтай өзгертті және толықтырды. Ол талдаған инновациялар кейіннен ақпараттық-коммуникациялық салада елеулі өзгерістер енгізді, онда БАҚ пен интернеттің қызметі мен ықпалының күшеюі сияқты жаңа міндеттер туындады, бұл ақпарат алмасу процестерін жеделдеткені соншалық, оның ақпаратқа тәуелді адамның бейнесін қалыптастырды. Бұл сын-қатерлерге жаңа жауаптар беріле бастады, мысалы, әртүрлі қызығушылықтары бар адамдардың айтарлықтай саны, енді өздерін виртуалды өзара әрекеттесуден тыс елестете алмайды, бұл көптеген адамдар үшін жаңа шындыққа айналды. Электрондық супершынайылық өз ережелерін, әдет-ғұрыптарын, дәстүрлерін және тілін тудырды. Өзара әрекеттесудің және кибердіндердің желілік түрлері пайда болды, тек интернетте жұмыс істейтін және белгі жүйелерін модульдік ұйымдастыру технологияларын пайдаланатын қауымдастықтар пайда болды.

Бұл мәселе философиядағы постмодерндік бағыттың назарында болды, ол супернақты ақпараттық-коммуникациялық кеңістіктің жаңа элементтері стандартты коммуникативті белгілер мен категорияларды бұрмалап қабылдау нәтижесінде пайда болады деп есептей отырып, өз зерттеулерін бастады. Әлемді бейнелеудегі символдың жаңа мүмкіндіктерін зерттеумен. Р.Барт, Дж.Бодрийар, Дж.Деридда дүниенің жай-күйін «симулякр», яғни «жалған белгілер» бола отырып, дүниені тек ақпарат үшін қажет болғандай сызатын бейнелерді көбейту процесі ретінде түсіне бастады. Осы теория аясында қоғамдық сананың ажырамас элементі болып қала беретін, болмысты үйлестірудегі адамның ең жоғары қажеттілігін қанағаттандыратын дінге әлеуметтік ықпал ету тақырыбы ерекше өзектілікке ие болды.

Дінтануда бұл құбылысты алғашқылардың бірі болып П.Тиллих байқады, ол «квазидін» анықтамасын енгізді, бұл арқылы ол «шынайы ұқсастықты» және «жалған дінді» бейнелейтін дінге сәтті еліктеуді білдіреді. Оның артынан Б.Р. Уилсон діни толеранттылық түріндегі кейбір

"ресекуляризация", тіпті діндарлықтың ең экстравагантты формаларының жаппай пайда болуына әкелді, бұл қазіргі заманғы әлеуметтіліктің құлдырауынан туындайды, онда дін көптеген микро қауымдастықтар үшін негіз болды.

Бұқаралық ақпарат құралдарының даму процестері және оларды ақпараттық айла-шарғы жасау мақсатында пайдалану мәселесінің өзектілігі ақпараттық соғыс теориясына өзіндік өзгерістер әкелді. Қоғамдық сананы манипуляциялаудың техникалық ерекшеліктері мен әртүрлі әлеуметтік технологияларды К.Манхайм және Г.М.Маклюэн зерттеді. М.Маклюэн 1970 жылдың өзінде үшінші дүниежүзілік соғыстың басталғанын, тек «ақпараттық партизандық соғыс» ретінде ғана мемлекеттік идеологияны қалыптастыруда және қоғамдық сананы басқаруда бұқаралық коммуникациялар маңызды рөл атқаратынын айтты. Сол бағытта Г.Шиллер бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамдық санаға ықпал ету саласындағы ықпалы туралы зерттеулер жүргізді. Оның жұмысы Г.Джоветт пен В.О.Доннелдің және Л.Войтасик пен А.Эдельштейннің, П.Рикер мен Э.Ноэль-Нейманның манипуляция процестерін модельдейтін зерттеулеріне негіз болды.

Нәтижесінде, талдау негізінде келесі қорытындыға келуге болады:

1. Жеке тұлғаның діни санасының құндылықтарын бейнелеу метафоралар, бейнелер, белгілер және әрекеттер арқылы жүзеге асады, оларды зерттеу барысында динамикалық және көп деңгейлі әлеуметтік шындықтың көріністерін анықтауға болады. Дінге әлеуметтік ықпалды зерттеу көп бағытты және спецификалық дискурсты құрайтын идеялар қорының болуымен сипатталады, онда шындық критерийі маңызды орын алады.

2. Адамның өміріне әлеуметтік әсер ету процестері оның бүкіл өмірін қамтиды және екі негізгі кезеңді қамтиды: бір-бірінен сапалық жағынан ерекшеленетін балалық және ересектік. Балалық шақтағы әлеуметтену ерте, әлеуметтік өкілдіктер мен сана қалыптасады, ол бастауыш мектеп жасында аяқталады; әлеуметтік бірегейлік пен құндылық бағдарлар жүйесі қалыптасатын ол жасөспірімдік шақтағы әлеуметтену. Ересек адамның әлеуметтену процестері түріндегі әлеуметтік ықпал және тұлғалық реакция әлеуметтік сәйкестіктің, құндылық бағдарлар мен толеранттылық жүйесінің өзгеруімен және олардың әрі қарай өмір сүру жағдайларына байланысты болуымен сипатталады. Әлеуметтену сипатына факторлардың екі тобы әсер етеді: сыртқы (әлеуметтену институттары, қоршаған ортаның ерекшеліктері және т.б.) және ішкі (жеке тұлғаның осы әсерлерге қатынасы). Этникалық әлеуметтенудің ішкі факторларының жүйесі индивидтің «ішкі ұстанымы», адамның қоғамда белгілі бір орын алуға ішкі дайындығы ретінде белгіленеді. Қоршаған ортаның талаптарын орындау қажеттілігі олардың орындалуы жеке тұлғаның ішкі жағдайын қанағаттандырған кезде ғана туындайды. Қажеттілік негізінде мотивтер қалыптасады, одан әрі мүдделер қалыптасады және тұлға дамуының ең жоғарғы сатысы адамның сенімі, оның дүниетанымы болып табылады. Дәл осы факторлар тобы өткен тәжірибені қайталауға емес, оны көшіруге емес, өз жолын жасауға бағытталған тұлғаға айналу процесін қамтамасыз етуде шешуші болып табылады. Сыртқы факторлардың ішінде: әлеуметтік ықпал ету институттарының ерекшеліктері, әлеуметтік-мәдени ортаның ерекшеліктері, әлеуметтік топтың мәртебесі.

3. Көптеген тұжырымдамаларда жеке тұлғаның діни санасы оған объективті түрде әсер ететін әлеуметтік әсерге қатысты дербестікке ие екендігі және оған діни қарым-қатынас нәтижесінде берілген мағыналарды символдық түрде қабылдайтындығы атап өтіледі. Біріктіруші мотив діни дүниетанымның эмбебаптығын мәлімдеуден тұрады.

Талдау деректері діни тұлғаның қалыптасуына әлеуметтік ықпал ету мәселелеріне арналған қазіргі ғылыми дискурста маңызды әдіснамалық мәселелердің туындағанын көрсетті. Олар ақпараттық соғыс жағдайында қазіргі жаһандану және виртуализациялау мәдениетінің құбылыстарының бірі ретінде сананы манипуляциялаудың заманауи әдістерін қолдану тәжірибесіне арналған ғылыми дискурстың қатысу нысанын алғанымен байланысты болды. Кейбір діни ағымдарда қоғамдық әсер танымнан басталатынын, ал басқаларында бұл процестер тек қана суггетациялық әсер ету тәжірибесі аясында, психиканың терең, тексерілмейтін қасиеттерін пайдалану арқылы жүзеге асатынын дәлелдеуге бағытталған зерттеулердің қазіргі заманғы әлемде практикалық маңызы болып табылады.

Осы тұрғыда әлемдік БАҚ пен интернет кеңістігінде ұсынылып отырған құралдар мен әдістерді пайдалана отырып, дінді таратудың заманауи үдерістері діннің дүниетанымның бір түрі ретінде мәнін өзгертпей, заманауи тетіктер мен технологияларды пайдалана отырып дамып келе жатқанын көрсетеді. Бұл процесс тұтастай алғанда дәстүрлі қоғамдарда қабылданған діни санаға күрделі әлеуметтік әсер ету дәстүрлерінің заңды жалғасы болып табылады. Бүгінде ол қалыптасқан дәстүрді виртуалды шындықта дінді құру мен жаңғыртудың жаңа түрлерімен дамытып, байытады. Бұл тәсілді діни тұлғаға әлеуметтік әсер етудің заманауи әдістемелерін зерттеу процесінде қолдану

мәдени даму теориясының, әлеуметтік әсер ету теориясының, қазіргі діндарлықтың діни концепцияларының дамуына ықпал етеді. Іс жүзінде бұл қазіргі заманғы діни ағымдардың тәжірибесінде әлеуметтік ықпал ету мәселелерін бағалауға теңгерімді көзқарасқа мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Барт Р. Риторика образа. М.: Прогресс, 1989. С. 79.
2. Бодрийяр Ж., Ясперс К. Призрак толпы. М.: Алгоритм, 2007. С. 42;
3. Васильевна Е.Н. Социология культуры: теория и практика // Журнал социологии. – 2016. – №4. – С. 37-49.
4. Деррида Ж. Голос и феномен и другие работы по теории знака Гуссерля. СПб.: Алетейя, 1999. С. 169;
5. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. – М., 2001.
6. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М.: Изд-во Эксмо, 2003.
7. Левушкан П. Кибер-религия: католики, протестанты и другие [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://theoryandpractice.ru/?scope=video>
8. Мартинович В.А. Портрет потенциального адепта секты // Адукацыя і выхаванне. 2009. № 3. С. 59-63
9. Мудрик А. В. Социализация человека: учебное пособие М.– Воронеж, 2010. 598 с.
10. Тоффлер О. Третья волна. М: АСТ. 2002. С. 433.
11. Хассен С. Освобождение от психологического насилия: деструктивные культы, контроль сознания, методы помощи. (Прайм-Еврознак, 2001)
12. Шарден Т. де. Феномен человека. Вселенская месса. М.: Айрис-пресс, 2002. С. 189;

ИСЛАМ ДІНІНДЕГІ КОУЧИНГТЫҢ НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАРЫ

Дінтану, 2 курс магистранты Серікбай М.С.

Ғылыми жетекші: Дінтану кафедрасының аға оқытушысы Жақиянов Т.Ж.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Андапта: Жаттықтырушылар, яғни коучтар – адамдарға өмірдің түрлі ситуацияларына дайын болуы үшін, тұлғалық дамуы үшін, білімді таратуы үшін көмектеседі. Коучинг – өмір бойы жалғасатын процесс, ол бала кезінен (ата-анасы балаға велосипед тебуді үйренуге көмектеседі), мектепте (мұғалім оқушыға химия экспериментін қалай дұрыс жүргізу керектігін үйретеді) және ересек жаста (фитнес жаттықтырушысы жаттығуға көмектеседі) және қызметтік бағытта жұмыс атқару кезеңінде де жүзеге асырылады. Коучинг бойынша зерттеулердің көп бөлігі – жеке дағдыларды меңгеруге бағытталған. Дегенмен, көптеген авторлар коучингтің үдерісі мен нәтижелері туралы ғылыми зерттеулердің жоқтығын атап өтеді, ал басқалары осы тақырып бойынша зерттеулердің аздығын ескереді. Коучинг салыстырмалы түрде жаңа пән болып қалыптасқанымен, оның бастауын діндерден, қасиетті мәтіндерден көруге болады.

Дегенмен, коучинг лексикалық мағынаға орай бөтен ұғым ретінде көрінгенімен, исламға жат ұғым емес. Бұл мақаладағы басты міндет – исламдық ой мен руханияттың коучингтің негізгі ұғымдарын, тәжірибелерін және құндылықтарын қаншалықты оңай қабылдайтындығын көрсету. Коучинг – исламдық оқу мәдениетіндегі негізгі әдіс болды және исламдық нанымдарға сәйкес, Құдай Адам атаға өзінің ұлы есімдерін өзінің жаратылысы ретінде үйреткен алғашқы адам жаттықтырушысы болып табылады. Барлық пайғамбарлар, әсіресе Мұхаммед пайғамбар мұсылмандар үшін жаттықтырудың ең жақсы үлгілері болып табылады.

Кілт сөздер: коучинг, когнитивтілік, парадигмалар, тәлімгерлік, бизнес-коучинг, коучинг принциптері, категориялар.

Исламдық білім және тәрбие беру жүйесінде үш негізгі аспектті атап кетуге болады. Олар: тәрбие, тәртіп және тәлім. Тәрбие – адамның ұнамды мінез-құлқын қалыптастыруға бағытталған процесс; Тәртіп – қоғамда қабылданған нормаларға немесе тәртіп ережелерінің талаптарына сәйкес келетін жеке тұлғаның мінез-құлқы ережелерін реттейтін процесс; Тәлім – ізгі қасиеттерді дарытатын процесс [1, б. 517– 529].

Негізінде, исламдағы білім адамның жеке тұлға ретінде дамуына, адамгершілік қасиеттерді игеруіне, сондай-ақ білімге ұмтылуға бағытталған адамзатты тәрбиелеу процесіне итермелейді.

Исламдағы білім беру жүйесі оқушыларға әлеммен, қоршаған ортамен байланысты білімді үйретуге, олардың отбасының, қоғамның және жалпы адамзаттың ұнамды мүшелері болу процесіне көмектесуге бағытталған [2, б. 355–363]. Нақтырақ айтсақ, ол жеке дамуды ілгерілетуге, қоғамдағы ережелер мен нұсқауларды жақсартуға және білімді таратуға бағытталған.

Исламдық тұрғыдан білім беру тек когнитивтік немесе эмоционалдық аспектілерді ғана емес, сонымен қатар практикалық аспектілерді де қамтиды [3, б. 88–103]. Себебі оқушылар мен білім алушылар өздерінің қабілеттерін дамыту мақсатында, тәлімгер берген кейбір тапсырмаларды орындауға міндетті. Осыған байланысты исламдық дәстүрдегі «коучинг» ұғымы – оқытушылар мен оқушыларды теориялық ұстанымдармен таныстырып қана қоймай, олардың назарын коучинг қызметінің практикалық аспектілеріне негіздеудің маңыздылығына басты назар аударады. Айта кету керек, исламдағы «даналық» сөзі «дұрыс үкім шығару» және «орынды шешім қабылдау» мағынасында көп қолданылады. Бұл әрекет кез келген жағдайда ең жақсысын жасау арқылы пайдалы нәтижелерді барынша арттыруға итермелейді.

Исламның алғашқы кезеңдеріндегі коучинг формалары мен басқа да білім беру модельдеріне тоқталатын болсақ, оқушылармен қарым-қатынас жасау және бағдар беру барысында әдетте үш әдіс қолданылады. Бұл әдістер оқу орындарында оқытудың қазіргі тәжірибесінде өз ізін қалдырды.

Бірінші форма – коммуникативті және дискурсивті тәсіл арқылы өзара әрекет жасау. Оның нұсқауларын Құраннан табуға болады: «Адамдарды Раббыңның жолында даналық және көркем үгіт арқылы шақыр. Әрі олармен көркем түрде күрес. Күдіксіз, Раббың Ол, тура жол тапқандарды да жақсы біледі» (16: 125). Бұның мағынасына келетін болсақ, біріншіден, оқушылардың жасына, біліктілігіне және тәжірибесіне сәйкес келетін оқу материалдарын пайдалануды білдіретін даналықты қолдану; Екіншіден, тілді оқыту және оны бейімдеу кезінде логиканы қолдану, сонымен қатар, шыдамдылық пен қамқорлық таныту арқылы оқушылармен қарым-қатынаста дәлелдің ең жақсы әдісін қолдану. Осыған байланысты Мұхаммед пайғамбар маңызды оқиғалардың моральдық құндылықтарымен бөлісетін әңгімелеу және жанама оқыту сияқты әртүрлі әдістерді қолданды. Бұл өз кезегінде бүкіл аудиторияға тақырыпты оңай игеруге мүмкіндік берді [4, б. 83–92].

Екінші форма – «халака» немесе «шеңбер» деп аталады. Бастапқыда мешітте студенттер тобы арасында басталып, ғасырлар бойы қабылданып, әр түрлі мазмұнға байланысты әр түрлі формаға ие болған әдіс ретінде қолданылды. Бұл өз кезегінде құрылымдық жағынан жоғары оқу орындарының пайда болуына ықпал жасаған. «Халака» – бұл оқытудың бейресми тәсілі. Оның «шеңбер» деп аталу себебі – оның негізгі контингентін – оқушылар жаттықтырушының алдында жарты шеңберге жиналатын оқу тобы құрады. Бұл білім беру әдісі оқушылар арасындағы бірлескен пікірталастар мен өзара әрекеттесуге өз септігін тигізген [5, б. 10–20].

Үшінші форма «Өз-өзін ұсыну» деп аталынған. Оның негізгі мағынасы – белгілі бір лауазымдарға жоғары құзыретті адамдарды тағайындау барысында, олардың әртүрлі міндеттер мен тапсырмаларды орындау қабілетін тексеру. Бұл сонымен қатар олардың көзқарастары мұқият бақыланатындығын да білдірді. Олар жұмысын тиянақты орындаған сайын, олардың лауазымдары да одан сайын жоғарылайды. Бұл форма қазіргі жұмыс орнының контекстіне ортақ жұмыс орнындағы оқыту, сынақ мерзімі және уақытша тағайындау стратегиялары мен әдістерімен сәйкес келеді [6, б. 410–415].

Ислам мәдениетінде оқыту мен жаттықтырушылық жиі егіз ұғым ретінде қолданылады және исламдық діни мәтіндерде үлкен мәнге ие. Ислам ұстаздардың да, жаттықтырушының да дәрежесін жоғары орынға қояды (Имран сүресі, 8, 17 аяттар; Рағыд сүресі, 43 аят; Мүжәдәлә сүресі, 11 аят; Зумәр сүресі, 9 аят; Фатыр сүресі, 28 аят; Нәмл сүресі, 40 аят; Қасас сүресі, 80 аят; Анкәбут сүресі, 43 аят; Ниса сүресі, 83 аят; Рахман сүресі, 3–4 аят; Таләк сүресі, 12 аят; Бақара сүресі, 269 аят және Мұхаммед пайғамбардан түскен хадистер).

1) Ислам сенімдерінде Алла адамның ең бірінші ұстазы әрі тәлімгері болып саналады: «Сондай жаратқан Раббыңның атымен оқы!» (1) Ол, адам баласын ұйыған қаннан жаратқан. (2) Оқы! Ол Раббың аса ардақты, (3) Сондай қаламмен үйреткен, (4) Ол, адамзатқа білмеген нәрселерін үйреткен. (5) (Аләк сүресі, 1–5 аят); «Алла Адам (Ғ.С.) ға біртұтас атауларды үйретті де сонан соң оларды періштелерге көрсетіп: «айтқандарың рас болса, Маған осы нәрселердің аттарын айтып беріндер»деді» (Бақара сүресі, 31 аят).

2) Мұхаммед пайғамбар бастапқы ислам қоғамының басшысы әрі тәлімгері болды. Мәдина мешіттерінде оқу және пікірталас жүргізу үшін жамағаттар құрды, оның сөзі мен мінез-құлқы мұсылмандарға үлгі болды, сондықтан ол сол дәуірден бастап, күні бүгінгі күнге дейін ислам фиқһының «Сүннет» деп аталатын ілімнің негізін салушысы болып табылады. Мысалы: «Қияметте ғұламалардың қарындашы шәһидтердің қанымен салыстырылады»; «Ғылым іздеу – әрбір

мұсылманның міндеті»; «Білімнің бірінші қадамы – тыныштықта жатыр, яғни сабырлылық пен шыдамдылықты таныту, екінші қадамы – тыңдау, үшінші қадамы – білімді жинақтау және сақтау, төртінші қадамы – білімді қолдану, ең соңында білімді тарату» сияқты сөздерінен аңғаруға болады.

3) Мұса пайғамбар мен Қыдырдың қиссасы Құранды үйретудің маңыздылығын көрсетеді: «Мұса (Ғ.С.) ол кісіге: «Саған үйретілген даналықтан маған да үйретуің үшін саған ерейін бе?»,- деді. (66) «Расында сен менімен бірге болуға шыдай алмайсың» деді. (67) «Ішкі сырын толық білмейтін нәрсеге қалай сабыр ете аласың?»,- (деді). (68) (Мұса Ғ.С.): «Алла қаласа, мені сабырлы табарсың. Сондай-ақ саған ешбір істе қарсы келмеймін» деді. (69) «Ал онда маған ілессең, саған айтпайынша, менен еш нәрсе сұрама» деді. (70). (Кәһф сүресі, 66-70 аят). Ал Қыдыр болса, өз мақсатына жету үшін оқу процесін таңдаған болатын.

4) Ислам діні басталғалы бері сопылар деп аталатын аскеттік-мистикалық бағытты ұстанатын мұсылмандар тобы ғибадат орындарын тұрғылықты жер әрі ғибадат қылатын жер ретінде пайдаланды. Ғибадат орындарында сопыларды оқыту әдісі айтарлықтай практикалық мәнге ие болды және мектептер мен мешіттердегі әдеттегі теориялық оқыту жүйесіне қарама-қайшы болды. Ғибадат орындарында өзін-өзі рухани дәрежеде тазарудың әдістерін олардың тәлімгері (Пір немесе шейх) жүзеге асырған. Шәкірті өзін толығымен жаттықтырушысына (піріне) тапсыруы керек және ол арнайы рәсімде жаттықтырушының қолынан шапан киіп жаттықтыруға рұқсат алады.

5) Ислам ғұламаларының теориялық және практикалық оқуға қатысты әртүрлі пікірлері мен ойлары болды және олардың кейбіреулері соңғы уақыттағы коучинг теорияларымен сәйкес келеді. Мысалы, Авиценна педагогиканың 5 мақсаты бар деп есептейді: сенім, әдеп, денсаулық, сауат ашу, өнер, кәсіби шеберлік. Жаттықтырушы шәкіртке дұрыс жол немесе жұмыс табуға көмектесу үшін оны және оның шығармашылық қабілетінің мүмкіндіктерін білуі керек деп санайды. Ал студент жұмысты жеткілікті дәрежеде меңгерген кезде, ол сол арқылы жеткілікті табыс табуға ынталы болуы керек деп есептейді. Ол өзінің әйгілі «Шафа» атты кітабында жаттығулар мен жаттықтырудың 6 түрін ұсынады, олардың әрқайсысы тиісті жағдайға сәйкес қолданылуы керек: менталды, синтетикалық, индуктивті, дисциплинарлық, имитативті және жазалау тәсілдері.

6) Алла Құранды Мұхаммед пайғамбарға жиырма үш жыл ішінде түсірді. Құранда 114 сүре және 6000-нан астам аят болса, Мұхаммед пайғамбарға түскен алғашқы аяттың алғашқы сөзі: «Сондай жаратқан Раббыңның атымен оқы!» (Әләқ сүресі, 1 аят) «Икра» болып табылады. Бұл сөз «оқу» дегенді білдіреді. Оқыту мен оқу – ислам дінінің өзегі болып саналады.

Хаже Насреддин Тусидің де Ибн-Синаға ұқсас оқушының дарындылығын зерттеу туралы идеялары бар. Ол өз кезегінде 6 категория бойынша оқу бағдарламасын ұсынады: діни ережелер, гигиена, этика, сауат ашу, спорт, өнер және еңбек.

Имам Мұхаммед Ғазали «Діни ғылымдарды жаңғырту» деп аталатын кітабының «Білім» атты тарауында исламдағы білімнің, оқытудың және үйренудің маңыздылығы туралы көптеген дәлелдер ұсынады және шәкірттердің міндеттері үшін 10 факторды және жаттықтырушының міндеттері үшін 8 факторды енгізеді. Шәкірттерге мейірімді болу, олардың оқу қабілетін бағалау және олардың теориялық білімін практикалық біліммен ұштастыру — жаттықтырушылардың кейбір міндеттерінің бірі ғана.

Шахид-И-Сани жаттықтырушының шәкіртіне қатысты бірінші және ең маңызды атқаратын міндеті — сенім мен ізгі ниетті дамыту екендігін атап өтті. Ол Құдайға деген зейінді аудару мен сенімді білдіру – шәкірттердің ғылымның ең жоғары деңгейіне және әлемнің күрделі фактілеріне қол жеткізе алатын ең жақсы мүмкіндік жасайды деп санайды. Жаттықтырушы оқушыларды ынталандыру үшін Құран мен хадистен берілген ғалымдардың білімі мен маңыздылығы туралы жігерлендіретін сұрақтарды қолдануы керек деп санайды. Ол өзінің «Исламдағы оқыту және коучинг принциптері» атты кітабында оқыту мен білімнің маңыздылығы және коучингтің исламдық ережелері мен жаттықтырушы мен шәкірттің (мұғалім мен оқушының) өзара міндеттері мен құқықтары туралы көптеген аяттар мен хадистерді жинады. Соңғы ислам ғұламаларының арасынан Мортеза Моттахариды атап кетуге болады. Оның оқыту мен коучинг сессияларының кезіндегі маңызды факторлар: оқушылардың талантын ары қарай дамыту, ынталандыру, достық қарым-қатынас орнату және мейірімділік таныту болып саналды.

Исламдағы коучинг бизнес коучинг саласымен де шектесіп жатады. Сонымен ислам тек намаз оқуды, ғибадат етуді және кейбір рәсімдерді орындауды бұйыратын дін ғана емес, жеке адамдардың, топтардың және қоғамдардың өмір сүруінің барлық аспектілеріне қатысты бағытталған өмір салты. Ислам өз мақсаттарының бір бөлігі ретінде адам баласын дамытуды өзінің жоғары адамгершілік құндылықтарының бірі ретінде қарастырады. Халал жұмыстарды (занды және рұқсат етілген) жасау арқылы күн көру – адамның мұсылмандық рөлінің маңызды бөлігі болып саналады.

Қазіргі кездегі тәжірибе көрсеткендей, коучинг саласы тек білім беру мен оқытумен ғана шектелмейді, сонымен қатар бизнес, кәсіпкерлік салаларында да өз көрінісін табады. Бизнес-коучинг шағын бизнесті дамытуда маңызды рөл атқаратындығы жалпы мойындалған. Бұл әлі де тұлғалық және ұйымдық дамудағы дамып келе жатқан сала болса да, оның шағын бизнесті бастаудағы рөлі барған сайын танылуда және өнімділікті арттырып, бизнесті кеңейтуге көмектеседі деп зор үміт күтілуде. Дін мен руханилықтың көзқарастар мен мінез-құлықты өзгертуде маңызды рөлі бар. Негізгі құндылықтар мен ойлау парадигмаларын қозғайтын бизнес-коучинг өзгерістерге үлкен әсер етеді. Іштен өзгеру – біраз уақыттан бері қайталанып келген әдеттер мен мінез-құлықтың өзгеруі. Исламдағы бизнес-коучинг өзіне тән практикалық жағынан сенімге де, ақылға да әсер ететінін, осылайша исламдық қоғамдардағы бизнес-коучинг жүйелерін маңыздырақ және мағыналы етуге ықпал ететінін атап өту маңызды.

Ислам діні өз кезегінде тек намаз оқуды, ғибадат етуді және кейбір рәсімдерді орындауды бұйыратын дін ғана емес, сонымен қатар жеке адамдардың, топтардың, құрылымдардың және қоғамның өмір сүруінің барлық аспектілерін қамтитын өмір сүру салты. Ислам өз мақсаттарының бір бөлігі ретінде адам баласын дамытуды өзінің жоғары адамгершілік құндылықтарының бірі ретінде қарастырады. Халал жұмыстарды (заңды және рұқсат етілген) жасау арқылы күн көру - адамның мұсылман ретіндегі рөлінің маңызды бөлігі. Коучинг тұрғысынан дін мен руханиятқа негізделген бизнес-коучингтің концепциялары мен тәжірибелері зайырлы коучингтен түбегейлі айырмашылығы бар екендігін көрсеткен. Исламдық және зайырлы бизнес-коучингтің арасындағы түбегейлі айырмашылық – мұсылман жаттықтырушыларының көпшілігі Құдай қабылдаған мақсаттарға жетуде клиенттерге қолдау көрсетуде Құран мен пайғамбар сөздерін қолданады. Ал, зайырлы бизнес-жаттықтырушылар сұрақтар қою, мұқият тыңдау сияқты ислам қағидасына қайшы келмейтін коучингтің қарапайым қағидаларын ұстанады.

Л. Дана өзінің 2009 жылы жарыққа шыққан «Дін кәсіпкерлік үшін түсіндірме айнымалы ретінде» атты еңбегінде ислам капиталға тосқауыл болып табылатын пайыздық тыйым салу себебінен кәсіпкерлікті шектейтіндігін атап өтсе де, Мұхаммед пайғамбар мен оның серіктері исламдық іскерлік этикаға, соның ішінде пайызсыз капиталды пайдаланатын табысты кәсіпкерлер бола білді деп тұжырым жасаған [7, б. 87–99].

Жұмыста табысты бола білу үшін білім (ілім) маңызды талап болып есептеледі. Осыған орай, Л.Фатуһи өзінің 2009 жылы шыққан «Құрандағы жиһад: Қайнардан шыққан ақиқат» атты кітабында, Мұхаммед пайғамбар: «Білім іздеу – әрбір мұсылманға жүктелген парыз», - деп айтқанындай, ислам дінінде білім іздеуге жоғары мәртебе берілген. Сонымен қатар, адамдар пайғамбар ұсынғандай «бесіктен қабірге дейін білім іздейді» деп күтілуде» делінген [8, б. 10-20]. Оқыту – бұл Мұхаммед пайғамбардың көзі тірісінде Дар әл-Арқамда болған исламдық нұсқауларға негізделген түрлі жаттықтырушылықтарды, жаттығуларды және басқа да білім беру әрекеттерін қамтитын ешқашан аяқталмайтын процесс. Білімнің - кез келген білімнің кез келген қоғамның өмірлік тірегі екендігіне күмән жоқ. Ол белгілі бір қоғамның құндылықтары мен мұрасын бір ұрпақтан екінші ұрпаққа жеткізіп отырады.

Алла Құранда: «Шынайы меңгеруші Алла әр нәрседен жоғары. (Мұхаммед F.C.) саған етілген уахи бітуден бұрын Құранды оқуға асықпа да: «Раббым, білімімді арттыр!»,- де. (Таһа сүресі, 114 аят) деген. Сол сияқты Мұхаммед пайғамбар: «Кімде-кім Исламды қайта тірілту үшін білім іздеп, онымен айналысып жүргенде өлімге душар болса, жәннатта ол кісі мен пайғамбарлар арасында бір дәрежеде болады», - деген. Содан бері ислам діні білімге жоғары баға береді.

Қорытындылай келе, коучингтың қазіргі кездегі маңыздылығын елемеге болмайды. Адамның жеке тұлға болып дамуында және білім алуға деген сұраныс әрқашан өзекті болып қала бермек. Ал бұл міндетті атқарудағы негізгі рөл – жаттықтырушы/коучқа тиесілі болып саналады. «Коуч» терминінің өзі ғылыми қолданысқа 1990 жылдардың ортасынан бастап енгізілгенімен, оның түптамасын қасиетті мәтіндерден анықтауға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Halstead, J. M. An Islamic Concept of Education. Comparative Education // Volume 40, 2004 - Issue 4.
2. Akdere M, Darlene Russ-Eft, & Natalie Eft. (2006). The Islamic Worldview of Adult Learning in the Workplace: Surrendering to God. Advances in Developing Human Resources, 8(3).
3. Bagheri, K., & Khosravi, Z. (2006). The Islamic Concept of Education Reconsidered. American Journal of Islamic Social Sciences, 23(4).

4. Alam, K. U. A., & Muzahid, M. A. U. (2009). Informal Islamic Education and its Role in Human Resource Development in Society: A Theoretical Evaluation. IIUC Studies, 3.
5. Stanton, C. M. (1990). Higher Learning in Islam. Rowman & Littlefield Publishers.
6. Ali, A. J., & Weir, D. (2005). Islamic Perspectives on Management and Organization. 2(3). Cheltenham: Edward Elgar Publisher.
7. Dana, L. P. (2009). Religion as an explanatory variable for entrepreneurship. The International Journal of Entrepreneurship and Innovation, 10(2).
8. Fatoohi, L. (2009). Jihad in the Qur'an: The Truth from the Source. Birmingham, UK: Luna Plena Publishing.

СЪЕЗДЫ ЛИДЕРОВ МИРОВЫХ И ТРАДИЦИОННЫХ РЕЛИГИЙ КАК ФАКТОР УКРЕПЛЕНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ.

Религиоведение, 1 курс магистратура Асан А.Б.

Научный руководитель: к.ю.н., и.о. профессора Бишманов К.М.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация. В статье анализируется работа Съездов лидеров мировых и традиционных религий в укреплении толерантности. Роль толерантности в обеспечении мира. Казахстан многонациональное и многоконфессиональное государство как инициатор и организатор Съездов.

Ключевые слова: съезд лидеров мировых и традиционных религий, толерантность, межконфессиональный диалог, согласие, веротерпимость, мир, форум, обеспечение безопасности.

Казахстан является многонациональной и многоконфессиональной республикой и в связи с этим укрепление толерантности в обществе является одной из первостепенных задач. Толерантность может быть не только религиозной, обобщая это понятие можно сказать что, толерантность это осознание того что каждый человек имеет право на свои мысли, свою веру, свои убеждения, свои приоритеты и тд. Каждый должен относиться именно с этой точки зрения на взгляды другого человека или группы. Толерантность движущая сила, которая ведет общество к миру и единству. Одной из основных видов толерантности можно назвать религиозную толерантность. Ее важность заключается в том, что религия для человека это его философия, его образ жизни, вера и ценности, также религиозные верования включают в себя огромное количество последователей. Учитывая эти факты нужно отметить, что укрепление религиозной толерантности должно быть в приоритете в современном мире. Если Съезды это фактор укрепления толерантности, то толерантность это фактор укрепления мира. Съезды лидеров мировых и традиционных религий является уникальным событием, так как нет ни одного похожего съезда с лидерами религий. Казахстан с 2003 года является организатором и местом проведения съездов. Здесь необходимо отметить правильно выбранные приоритеты нашего первого президента Нурсултана Назарбаева. После обретения независимости он выбрал многовекторную внешнюю политику, которая была направлена на укрепление дружественных отношений с другими государствами, но также он хотел наладить межконфессиональные отношения, вследствие чего стал инициатором данных съездов. Политика нашей республики направлена не только на обеспечение безопасности в Казахстане, но также во всем мире призывая лидеров к сотрудничеству.

Первый Съезд прошел 23-24 сентября 2003 года в Астане. «В Астану прибыло 17 делегаций из 14 стран; Ислам был представлен делегациями из пяти стран: Саудовской Аравии, Египта, Индии, Пакистана и Ирана. Христианство было представлено на форуме делегациями из четырех стран: Ватикана, Великобритании, Франции и Швейцарии. Делегации буддизма возглавляли Джямуян Лосангджумей Туданкуэджинима, заместитель председателя Буддийского общества Китая, и генеральный секретарь Азиатской буддийской мирной конференции Тумехуу Булган из Монголии. Делегацию от иудаизма возглавлял главный раввин Израиля в Ашкеназии Иона Мецгер, от синтоизма – директор японских синтоистских храмов Минору Сонода, а от индуизма - теолог Шантлал Сомая. Известные политики, такие как: министр юстиции Саудовской Аравии, специальный представитель короля Аль-аш-Шейха, министр по делам вакфов Арабской Республики Египет, экс-премьер-министр Японии, Хата, специальный представитель Генерального секретаря ООН В. Сотиров» [1]. На этом съезде пришли к решению, что, учитывая различные обстоятельств в современном мире, нехваткой таких понятий как милосердие, любовь и гуманность, на религии возлагаются обязательства по возрождению ценностей. Эта потребность связана с необходимостью сохранить религиозные различия и самоидентификацию этносов. Также на съезде была затронута роль глобализации, отмечены как положительные стороны, которые помогают продвигать научно-технический прогресс, так и отрицательные стороны, которые негативно влияют на

самоидентификацию народов и уникальность этносов, в некотором роде объединяя всех в единое целое. Также на съезде отметили, что диалог лидеров религий должен способствовать выявлению тех, кто искажает вероучения и совершают преступления, которые вредят человечеству. Н. Назарбаев при выступлении на съезде отметил что Казахстан является домом для многих религий, заявил что если спросить лидера любой религиозной организации в нашей стране они подтвердят что в нашей республике идет процесс духовного подъема и каждый кто ищет духовной поддержки может найти мечети, молитвенные дома, церкви, храмы и синагоги. Н. Назарбаев призвал лидеров религий развивать межрелигиозный диалог и бороться против терроризма. Уважение участников съезда к Назарбаеву можно оценить по следующему поступку: Главный раввин Израиля Ион Мещгер предложил создать «Религиозный ООН» с центром в столице. На Съезде было принято решение о проведении форума каждые три года. Также первый съезд показал, что форум способен решать глобальные вопросы. На съезде приняли декларацию, в которой говорится: «Нам необходимо укреплять сотрудничество в продвижении духовных ценностей и культуры диалога для установления мира в новом тысячелетии. Мы готовы сделать все возможное, чтобы предотвратить религиозные разногласия как инструмент ненависти и разногласий, а также защитить человечество от глобального конфликта религий и культур. Мы с нетерпением ожидаем совместных усилий по обеспечению мира и прогресса для человечества и обеспечению стабильности в обществе как основы для гармоничного мира в будущем» [2]. Перед первым съездом были опасения что на нем не будет активного диалога, так как все таки, представители различных взглядов или вообще произойдет скандал или конфликт, но форум прошел хорошо и показал свою необходимость.

II Съезд прошел 12-13 сентября 2006 года. Мероприятие было проведено во Дворце мира и согласия, который специально был построен для этого. Представителей стран в этот раз стало больше чем на первом съезде, что также показывает рост интереса и популярности. На съезде были утверждены две темы, по которым пройдет диалог: это «Свобода вероисповедания и уважения других религий» и «Роль религиозных лидеров в укреплении международной безопасности». Участниками форума был принят документ, который содержит рекомендации, по проведению форума. Также велась работа по другому документу, который оговаривает значение религии в обществе, документ также содержит в себе основные соглашения, принятые за период существования Съездов и также оглашает роль духовных лидеров в обеспечении мирового порядка. Участники форума пришли к общему мнению, что в наши дни необходимо урегулировать вопросы о свободе вероисповедания, взаимной толерантности и заняться улучшением международной безопасности. На съезде принята декларация, которая призывает к искоренению конфликтов основанных на расовых, этнических и религиозных мотивах.

III Съезд прошел 1-2 июля 2009 года. Участвовали 77 делегаций из 35 государств. На этом съезде впервые начали свою работу секционные заседания. Также была принята декларация, которая призвала мировую общественность к поддержке религиозных лидеров для продолжения межрелигиозного диалога, которое основано на взаимоуважении и взаимопонимании. Н. Назарбаев оценил работу третьего Съезда следующими словами «Я уверен, что результаты 3-го конгресса сыграют очень важную концептуальную роль в продвижении диалога между цивилизациями и религиями. Они, безусловно, сблизят людей и укрепят межконфессиональное взаимопонимание в мире. Я хотел бы подчеркнуть, что открытый межкультурный и межконфессиональный диалог является одним из важных вопросов внутренней и внешней политики нашего государства» [3].

IV Съезд прошел 30-31 мая 2012 года. Участники обсудили важность религиозных лидеров в нравственном развитии общества. Также были обсуждены важные темы, связанные с религией и мультикультурализмом, религией и женщинами, а также современными проблемами. Главным итогом четвертого Съезда является создание единого интернет ресурса «G-Global», направленное на развитие всемирной толерантности. Н. Назарбаев сказал следующее: «Сегодня наблюдается количественный и качественный рост глобального значения нашего форума. Конгресс лидеров мировых и традиционных религий стал уникальной частью международного диалога. Мы благодарны за внимание к Конгрессу со стороны Организации Объединенных Наций, ЮНЕСКО и ИСЕСКО. А также руководителям ряда других международных ассоциаций, известные политики и общественные деятели. Здесь постоянно обсуждаются актуальные вопросы укрепления взаимопонимания между религиями и культурами. В трудное время благородные инициативы предыдущих конгрессов получили поддержку всего мирового сообщества. Они во многом способствовали тому, что мир не скатился в пропасть столкновения цивилизаций. Несмотря на все трудности глобального развития, мощный импульс к диалогу остается популярной тенденцией в современных глобальных процессах. И как важная часть глобального диалога, ведущего к

постижению человечеством основ справедливого мирового порядка в 21 веке» [4].

V Съезд состоялся 10-11 июня 2015 года. В ходе работы Съезда была принята декларация, важным аспектом которой стал призыв военных сторон к прекращению конфликтов и сесть за стол переговоров, прийти к решению прекращения насилия. Председатель Сената К. Токаев в заключительной речи сказал следующее «Баланс в мире во многом зависит от диалога и согласия между людьми. Поэтому мы противопоставляем диалог религий, культуру духовного единства и гармонии человечества вражде и разногласиям на религиозной почве. И пусть удача поможет нам в таком благородном деле» [5].

VI Съезд прошел 10-11 октября 2018 года. Форум посетили 82 делегации, представители 43 стран. В ходе Съезда участники пришли к решению о том, что надо расти и переходить на следующий уровень взаимоотношения. В принятой декларации призывают духовных лидеров призывать мировое сообщество к сохранению мира и безопасности. Участники Съезда пришли к единому решению для того чтобы реализовать цели Съездов. Они предложили создать центр Н. Назарбаева по развитию межрелигиозного диалога, выражая свое уважение к Елбасы за создание площадки на которой происходит межконфессиональный диалог мирового масштаба. Также на Съезде были обсуждены проблемы экстремизма и терроризма, меры обеспечения безопасности. Н. Назарбаев сказал следующее: «Особенностью нашего форума является обсуждение отношений между религиями и культурами с точки зрения интересов мира и стабильности на планете. Актуальность такого обсуждения усугубляется тревожным развитием глобальной ситуации» [6].

VII Съезд должен был состояться в 2021 году, но из-за пандемии было принято решение перенести Съезд. Он состоялся 14-15 сентября в Астане. Работа Съезда была проведена на актуальные темы. До начала Съезда 13 сентября прошло 20 заседание Секретариата Съезда под руководством Маулена Ашимбаева. Седьмой Съезд посетили видные представители. Всего на Съезде участвовали 108 делегаций из 50 государств. Глава государства Касым-Жомарт Токаев сказал следующую речь: «В настоящее время в Казахстане проживают представители более 100 этнических групп, свободно действуют около 4000 религиозных объединений, представляющих 18 конфессий. Мы считаем, что это наше бесценное богатство и неотъемлемое преимущество. Конгресс является важной частью политики Казахстана, направленной на укрепление диалога и сотрудничества как в нашей стране, так и во всем мире. Заявления, принятые на всех предыдущих форумах, всегда осуждали радикализм, насилие и конфликты, какими бы идеями они ни прикрывались. В сегодняшних сложных реалиях чрезвычайно важно, чтобы религиозные лидеры, сидящие за одним столом, показали всему миру пример доброй воли, которая преодолевает любые разногласия. Это, на мой взгляд, главная задача и особенность нашего конгресса. Атмосфера враждебности и взаимного недоверия возвращается в международные отношения. Что можно противопоставить современным вызовам? История дает только один ответ - это добрая воля, диалог и совместные усилия. Других гарантий успеха нет. Казахстан всегда выступал за решение всех спорных вопросов исключительно за столом переговоров в соответствии с Уставом ООН. Мы убеждены, что возникающие противоречия не могут быть устранены силой, угрозами или санкциями. В такие моменты особенно важно помнить о гуманистических идеалах. Их главными хранителями, конечно же, являются традиционные религии. Мы можем наблюдать, как общество фрагментируется и поляризуется под влиянием цифровых технологий. Для многих виртуальный мир уже заменяет реальный мир. Следовательно, в новой цифровой реальности вопрос о культивировании духовных ценностей и моральных ориентиров должен быть поставлен по-новому. Культ знаний и образования без надлежащей системы воспитания молодых поколений не приведет человечество к всеобщему прогрессу и благополучию. Религии всегда выполняли эту фундаментальную функцию образования. Коран, Библия, Тора и другие Священные Писания проникнуты идеями гуманизма, сострадания и милосердия. Они отвергают агрессию, не приемлют радикализм, осуждают насилие, проповедуют терпимость. В наше время высокая миссия религиозных лидеров состоит в том, чтобы донести эти фундаментальные истины до людей» [7]. Также наш президент отметил, что народ Казахстана обладает духом толерантности. Поэтому понятие единства является ключевым для Казахстана. Также стоит отметить, что на Съезд прибыло большое количество зарубежных журналистов. К. Токаев выделил, что совместные усилия религиозных лидеров могут продемонстрировать людям выход из столкновений, которые происходят в наше время. Также президент призвал продвигать идеи гуманизма и толерантности, отмечая, что в наше время технический прогресс играет колоссальную роль и меняет жизнь человека. В период пандемии развитие цифровых коммуникаций и социальных сетей ускорило и на это необходимо смотреть с хорошей стороны, так как они стирают границы между людьми, несмотря на то в каком уголке мира находится человек.

Для достижения мира усилий лишь одной стороны недостаточно и необходимо участие всех сторон, как показали Съезды, совместная работа религиозных лидеров выходит на первый план в продвижении таких ценностей как: любовь, взаимоуважение, добро, толерантность. Глава государства и народ Казахстана на своем примере доказали что, для сохранения мира необходимо сотрудничество и совместный диалог, также несмотря на религиозные различия, толерантность и взаимоуважение являются ключевыми компонентами в искоренении разногласий. Духовные лидеры оценили работу Казахстана на высоком уровне и проявляют всяческую поддержку в организации следующих Съездов. Являясь создателем таких уникальных Съездов, Казахстан своими благими намерениями увеличил свой авторитет в глазах всего мира. В нынешних реалиях, в процессе глобализации, совместное сотрудничество и решение проблем коллективно открывает новые пути для решения таких проблем как: насилие, религиозный фанатизм, экстремизм и терроризм. Необходимо отметить межэтническую гармонию жителей нашего государства, которая привела к положительным переменам, произошедшим в Казахстане. Мир и спокойствие царят в каждом доме. Нурсултан Назарбаев утверждает, что при четкой государственной стратегии и доброй воле тенденции единства и разнообразия не противоречат, а дополняют друг друга. И это то, что мы уже видели. Наша страна является своего рода противовесом проблемам и разногласиям. Наша страна выступает в качестве образца дружбы и сотрудничества. В своей книге «Критическое десятилетие» Нурсултан Назарбаев пишет: «Казахстан является светским государством не только формально, но и фактически - по характеру и духу всего казахского народа, сознание которого построено на исторической религиозной терпимости» [8]. Продвижение толерантности является одним из основных целей Съездов, так как к уменьшению вражды и конфликтов невозможно прийти без толерантности. Сам факт, что лидеры разных религий собираются в одном месте, ведут диалог, объединяют усилия, обсуждают и стараются найти решения глобальных проблем, подает пример человечеству, в большей степени последователям тех религий, чьи лидеры собрались на Съезде. Они берут пример со своих лидеров и понимают, что не надо соперничать, а наоборот надо взаимодействовать друг с другом.

Список литературы:

1. Аубов А. Казахстанская модель межрелигиозного диалога: путь мира и согласия // Россия и мусульманский мир. - 2009. - с.10.
2. Черный С. Лидеры мировых религий собрались в Астане // НГ-религии, М. - 01.10.2003.- с.3.
3. Муратбеков Е. Во имя диалога цивилизаций // <https://kazpravda.kz/n/vo-imya-dialoga-tsivilizatsiy/> - 27.05.2015.
4. https://www.akorda.kz/ru/speeches/external_political_affairs/ext_speeches_and_addresses/vystuplenie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-nursultana-nazarbaeva-na-otkrytii-iv-sezda-liderov-mir_1341999186 , - 30.05.2012г.
5. <https://religions-congress.org/ru/news/novosti/316> - 10.05.2015.
6. Казанцева Т. Независимый Казахстан: диалог религий во имя мира // LITER. - 07.04.2021г.- с.7.
7. <https://www.akorda.kz/ru/prezident-kasym-zhomart-tokaev-prinyal-uchastie-v-rabote-vii-sezda-liderov-mirovyh-i-tradicionnyh-religiy-1485829> - 14.09.2022.
8. Мансурова А.С. Религиозная толерантность и религиозный диалог в условиях глобализирующей реальности // Серия общественных и гуманитарных наук. - 2015. - №1. - с.6.

ЧОКАН ВАЛИХАНОВ О РЕЛИГИИ В КАЗАХСТАНЕ В СВОИХ ТРУДАХ

*Религиоведение, магистратура 1 курс Досжанов Д.А.
Научный руководитель: д.филос.н., доцент Борбасова К.М.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

Аннотация. Статья посвящена анализу трудов Чокана Валиханова в области религиоведения. Целью данной статьи является проследить через призму взглядов Чокана Валиханова основное значение и предназначение шаманства и ислама в формировании и развитии культуры и духовной жизни казахского народа.

Ключевые слова. Тенгри, шаманизм, культура, духовная жизнь, татарские муллы, ислам, татаро-мусульманское просвещение.

Чокан Валиханов является первым казахским ученым, историком, просветителем, этнографом и востоковедом. За свою недолгую, но очень плодотворную и интересную жизнь, он посвятил много различных трудов на тему истории, культуры и быта жизни казахского народа. В связи с этим, великий востоковед не мог не затронуть вопросы, касающиеся религиозной жизни казахов, так как

религия является одним из главных составных элементов культуры. В малоизвестных трудах Чокана Валиханова, к которым относятся дневники и черновики, были отражены его мировоззренческие и философские взгляды, которые основывались на ценных ориентирах и убеждениях. Самыми значимыми аспектами в трудах просветителя выступают представления о религии, мифологии и образе жизни кочевников.

Вообще, исследуя труды Чокана Валиханова, можно заметить, что он превосходно знал религиозную догматику ислама, буддизма, христианства и т.д. Из этого можно сделать вывод, что Чокан являлся одним из крупных религиоведов дореволюционного Казахстана, внесшего огромный вклад в развитие религиоведения как науки [1, с.253]. Знакомство с такими трудами как «Следы шаманства у киргизов», «О мусульманстве в степи», «Записки о судебной реформе» позволяют нам наиболее полно рассмотреть его взгляды на роль религии в казахском обществе.

Чокан Валиханов в своем незаконченном труде «Следы шаманства у киргизов» пишет: «Все писатели о киргизах говорят и почти во всех географических руководствах пишется, что киргизы магометане, но держатся шаманских обрядов, или, что они обряды мусульманские смешивают с шаманским суеверием. Это справедливо, но в чем состоит их шаманство? Об этом к несчастью до сих пор никто не писал обстоятельно, хотя статьи о киргизских шаманах или о так называемых баксы, появлялись нередко в разных периодических изданиях» [2, с.62]. Отсюда можно понять, что в Казахстане в то время существовал религиозный синкретизм шаманизма и ислама, что вылилось в заимствовании исламом шаманских элементов. Например, синкретизм проявлялся в таких представлениях, как Аллах, отождествляемый с Тенгрием, Азраиль со смертью, святость и святые - с арваками, с духами предков.

Чокан Валиханов очень хорошо дает определение понятию «шаманизма». В том же труде «Следы шаманства у киргизов» он описывает шаманизм как: «Шаманство, с одной стороны, есть почитание природы вообще и в частности; человек действует и живет под влиянием природы. В этом смысле шаманство представляет крайний материализм. С другой стороны, умирая, человек сам становится божеством— это крайний спиритуализм. Идея недурна и замечательна особенно потому, что не имеет мифологических заблуждений и дает полный простор общественным условиям, общественным законам» [2, с.64]. То есть, этим он дает понять, что шаманизм это не обычная первобытная языческая религия, но содержит в себе такие сложные философские понятия как материализм и спиритуализм. Кроме сил природы, значимое место в шаманизме занимает сам человек. Его душа, его способности, мыслящий дух считались присутствием божества, т.е. некой высшей силы. Но считалось, что влияние природы в этой жизни на человека слишком велико и человек должен был создать определенные правила, которые бы регулировали отношения человека и природы. Возникновение тех обрядов и обычаев, которые мы сейчас называем шаманским суеверием, были в то время для казахов «истинной верой», считает Валиханов.

Также, Валиханов не обходит стороной и вопрос о происхождении самого шаманизма на территории Казахстана. Он считает, что шаманизм имел зороастрийское происхождение. Это впоследствии выразилось в олицетворении Неба с Хормуздом и в поклонении огню, которое могло существовать, по мнению Валиханова, и в самом шаманизме, но религия магов придала этому культу еще большее значение. Таким образом, зороастрийская религия могла оказать достаточно сильное влияние на природу шаманизма в Казахстане.

Вообще, Ч.Валиханов в своих исследованиях проводит много сравнений между догматами и идеями различных религий. Например, в труде «Следы шаманства у киргизов» он делает попытку выявить сходства и различия шаманизма и фетишизма. Сходство, по его мнению, лежит в почитании природы вообще (солнца, неба, рек, гор и прочих чудес природы и стихий). Отличия же заключаются в их идеях. В фетишизме не было почитания духа умерших людей, в то время как в шаманизме это было одной из главных идей. Также, Валиханов в этом труде проводит параллель между христианским грехом и шаманским суеверием: «У шаманских народов не было грехов в смысле христианском; человек боялся кривить совестью, потому что от того уменьшался его скот, наступить на огонь, потому что он получит болезнь. Одним словом, суеверия шаманские вели за собою несчастье, падеж скота, болезнь. Наказание следовало тот час за нарушением обряда. Со смертью он освобождался от всех наказаний, дух был свободен» [2, с.67].

Религиозные представления шаманистов Чокан рассматривает как представления, связанные с образом жизни народа, с его бытом, как отражение в сознании народа его собственного быта [1, с.267].

Таким образом, шаманизм в истории казахов играл важную роль. Он являлся основной верой казахов до проникновения ислама в степь вместе с русской цивилизацией. Чокан Валиханов для

своего времени провел фундаментальные исследования этой религии. Он наиболее полно описал их вероучение, обряды, ритуалы и систематизировал все это в один труд, который называется «Следы шаманства у киргизов». Конечно, проблема изучения шаманизма в настоящее время является актуальной в плане определения самоидентичности казахского народа. Валиханов выделяет 4 этапа развития шаманизма, которые идут последовательно: 1) первоначальный шаманизм; 2) шаманизм под влиянием зороастризма; 3) шаманизм у казахов под влиянием ислама; 4) шаманизм у казахов-современников Ч.Валиханова. Сложность изучения шаманизма продиктована тем, что на территории Казахстана он испытал влияние зороастризма и ислама. Для того, чтобы более полно изучить шаманизм как религию, необходимо восстановить идеи первоначального шаманизма.

Что касается исследований Валиханова про ислам, то тут все не так однозначно. С одной стороны, неподготовленным читателям может показаться, что Валиханов в своих трудах вообще презирует саму религию ислам, с другой, сам Чокан происходил из мусульманской семьи, о чем свидетельствует данное ему по мусульманским традициям имя при рождении Мухаммед-Ханафия, а также его учеба в медресе. Конечно, с течением времени и под влиянием разных людей, у Чокана формируется свое мировоззрение насчет религии. Уже во времена учебы в медресе он начинает задумываться о природе шаманизма и мусульманства. Существовавшим между ними противоречиям и общим чертам он посвящает исследования.

Чокан Валиханов в своей работе «О мусульманстве в степи» пишет: «Мусульманство пока не ввелось в нашу плоть и кровь. Оно грозит нам разъединением народа в будущем. Между киргизами еще много таких, которые не знают и имени Магомета, и наши шаманы во многих местах степи еще не утратили своего значения. У нас в степи теперь период двоеверия, как было на Руси во времена преподобного Нестора» [3, с.71]. В казахской степи в то время существовало 2 религии: шаманизм и ислам. Эти религии сосуществовали вместе и происходило их взаимное влияние друг на друга. Конечно, Валиханов указывает, что ислам может пагубно влиять на будущее казахского народа, но важно понимать, что он не был против самой религии, о чем можно заметить в следующих его словах: «Под влиянием татарских мулл, среднеазиатских ишанов и своих прозелитов нового учения народность наша все более и более принимает общемусульманский тип ..... Что же может ожидать свежая и восприимчивая киргизская народность от татарского просвещения, кроме мертвой схоластики, способной только тормозить развитие мысли и чувств» [3, с.72]. Этими словами Ч.Валиханов критикует политику Российской империи в насаждении ислама татарскими муллами казахам. Татарское духовенство, по мнению Валиханова, не заслуживает доверия, т.к. во время русско-турецкой войны ими была предпринята попытка восстановить Крымское ханство под эгидой Османской империи. В подтверждение к этому факту, Валиханов добавляет также, что со времени присоединения Казани и Астрахани к русскому царству, татары не дали своему отечеству хоть сколько-нибудь известного деятеля.

Валиханов выступал за укрепление дружбы казахов с русским народом, за приобщение казахского народа к русской передовой культуре. Поэтому он предлагал учредить в округах вместо татарских школ русские. Он считал, что для достижения общественного прогресса необходимо добиваться всеобщего просвещения, которое не может быть обеспечено без развития науки. Религия для него была ложным мировоззрением, которая далека от науки.

Еще одним трудом, который поможет нам шире рассмотреть отношение Валиханова к религии являются «Записки о судебной реформе». Здесь он пишет: «Киргизы до вступления в русское подданство были мусульманами только по имени и составляли в магометанском мире особый суннитский раскол. Мусульманские законы никогда не были приняты киргизами и были введены в степь путем правительственной инициативы, вместе с бюрократическими прелестями внешних приказов» [4, с.99]. И ставит вполне разумный вопрос, о чем же думало русское правительство, утверждая ислам там, где он не был вполне принят самим народом. Нелогичным было и то, что исполнявшим приказы правительства по насаждению ислама и назначавшим татарских мулл избрали Сперанского, который сам указывал, что киргизы были мусульманами только по имени.

Как видим, у Чокана Валиханова много работ, посвященных исламу. В них он указывает, насколько ислам проник в культуру и быт казахов. Вообще, ислам в жизни казахов занимает особое место. Так как проникновение ислама на территорию Казахстана происходило в течение нескольких столетий, то можно сказать, что ислам сейчас у нас имеет хорошие позиции. Все таки, для консолидации казахского общества нужна была единая религия, которая бы выполняла определенную идеологическую роль. Некоторые правители средневековых государств на территории Казахстана провозглашали ислам государственной религией. Безусловно, ислам, смешавшись с народными традициями казахов, не является «чистым», о чем говорит в своих трудах

Валиханов. Таким образом, Валиханов оставил весомый вклад в изучении духовной жизни казахов. И это были не просто какие-то заметки, оставленные в его дневниках, а действительно большой проделанный труд. Он подходит к вопросу изучения религии со всех сторон, поэтому его труды имеют большую ценность для изучения.

Ч. Валиханов по образу своих мыслей был просветителем, пишет О.А. Сегизбаев. Он видел корни религии не в материальных условиях жизни общества, а главным образом, в невежестве людей, [1, с.275]. Поэтому он проблему религии связывал с задачами преодоления невежества масс, с распространением знаний во всей массе общества.

Список литературы:

1. Сегизбаев О.А. Казахская философия XV-начала XX века. Алматы: «Ғылым», 1996.- 472 с.
2. Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова / под ред. Н.И. Веселовского. Спб, 1904. – 533 с. (Записки Императорского русского географического общества по отделению этнографии).
3. Валиханов Ч. Ч. *Собрание сочинений в пяти томах. Том 4 – Алма-Ата, Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985, 2-е изд. доп. и переработанное, стр. 71-76.*
4. Валиханов Ч. Ч. *Собрание сочинений в пяти томах. Том 4 – Алма-Ата, Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985, 2-е изд. доп. и переработанное, стр. 77-104.*

ТЕАТР-ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ИНСТИТУТ ЖӘНЕ ТӘРБИЕНІҢ ҚАЙНАР КӨЗІ

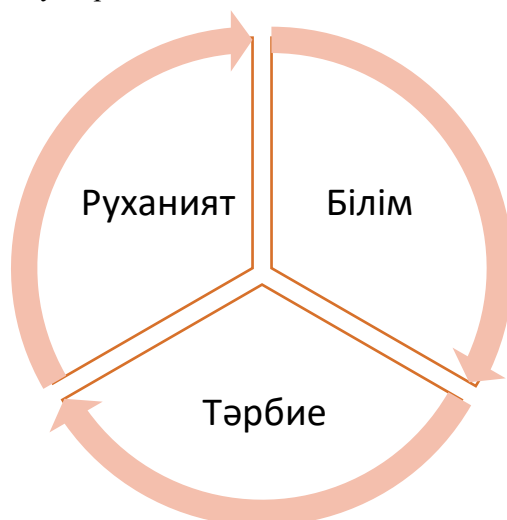
*«Мәдени антропология», 2-ші курс магистранты Хасиетова Ж.Ж.
Ғылыми жетекші: Филос. ғ.д., профессор Исмагамбетова З.Н.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аннотация. Өмірдің мәдени формалары адамның әртүрлі әлеуметтік-мәдени және этникалық топтарға қатынасын білдіреді. Адам қоғамдағы өз орнын анықтап, әлеуметтік-мәдени бірегейлік құндылықтарын меңгере отырып, топ ішіндегі мінез-құлық тәсілдерін меңгереді. Аталмыш мақалада, театр өмірлік құндылықтарды дәріптейтін, эстетикалық талғамды қалыптастыратын, әлеуметтік-мәдени институт ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: Театр, өнер, әлеуметтік институт, мәдениет, тәрбие, құндылық.

Кіріспе. Театр өнері белгілі бір қызмет түрі ретінде де, белгілі бір "тұтыну өнімі" ретінде де адамзат мәдениетінде сан ғасырлар бұрын қалыптасқан өнер түрі. Барлық мәдениеттерде, барлық қауымдастықтарда және барлық уақытта театр үлкен сынға ұшыраса да, ол әрқашан мәдениеттің бір бөлігі болды. Бұл, біріншіден, оның пайда болуы мен болмысының маңыздылығын көрсетеді, екіншіден, белгілі бір дәрежеде театрдың алдағы мәдениеттер үшін де қызмет ететіне кепілдік береді. Театр, өнердің басқа, кең тараған түрлеріне қарағанда – көркем әдебиет, музыка, кино сынды салаларды қамтып, әлеуметтік маңыздылығы жоғары руханият ордасы. Расымен де, театр қоғамсыз өмір сүре алмайды, себебі ол көрерменге тәуелді, ал көрермен үшін театр өмірлік сұрақтарға шешім таба білетін жоғарғы тенденция. Бұл театрдың ерекше күштілігімен қатар, әлсіздігі. Театр өнері шұғыл, спектакль өз көрермендерін күтіп, бір сарында ұзақ уақыт тұра алмайды. Ол әрқашан даму үстінде жүреді. Әрбір қойылымда спектакль көрермендер алдында ойналып қана қоймай, ол сол жерде өмір сүріп, көрерменге белгілі бір ойды жеткізіп қана қоймай өз ілтипатын алады..

Мәдениеттің бір бөлігі және қоғамдық өмірдің бір бөлігі бола отырып, театр сонымен бірге өнердің басқа түрлері сияқты әлеуметтік институт болып табылады. Өнердің әлеуметтік институты

Сурет (1)

Олардың барлығы қауымдастық мәдениеті мен әлеуметтік өмір арасындағы өзіндік қабат қызметін атқарады. Мәдениет бидай өсіру ережелерінен бастап ғарыш кемелерін жасау және ұшыру ережелеріне дейін қоғамдық өмірді реттейтін барлық ережелерді қамтиды. Ол сондай-ақ типтік жағдайларда адамдардың типтік мінез-құлық ережелерін де қарастырады. Мұнда белгілі бір қауымдастықтың барлық мүшелері үшін маңызды әлеуметтік-мәдени, моральдық құндылықтар бар. Олар: ережелер, нормалар, заңдар. Сондықтан, мәдениет міндетті түрде әлеуметтік өмірді салыстырмалы қауіпсіздікпен және дамумен қамтамасыз ететін бірегей сала болып табылады. Бірақ, әлеуметтік өмірдің өзі серпінді, өзгермелі, өйткені оның қозғаушы күші – қоғам мүшелері, жеке адамдар, әлеуметтік байланыстар мен әлеуметтік қақтығыстар. Нәтижесінде, әлеуметтік институттар қатаң мәдениет пен динамикалық әлеуметтік өмірдің бір-бірімен мүмкіндігінше ауыртпалықсыз әсер ету үшін қызмет атқарады.

Барлық әлеуметтік институттар, мәдениеттің нормалары мен заңдылықтарын қайталап, қоғамдық өмірге тамыр салып, сол институттар арқылы қоғам өмірінде орын алатын оң өзгерістердің белгілі бір санын бекітеді.

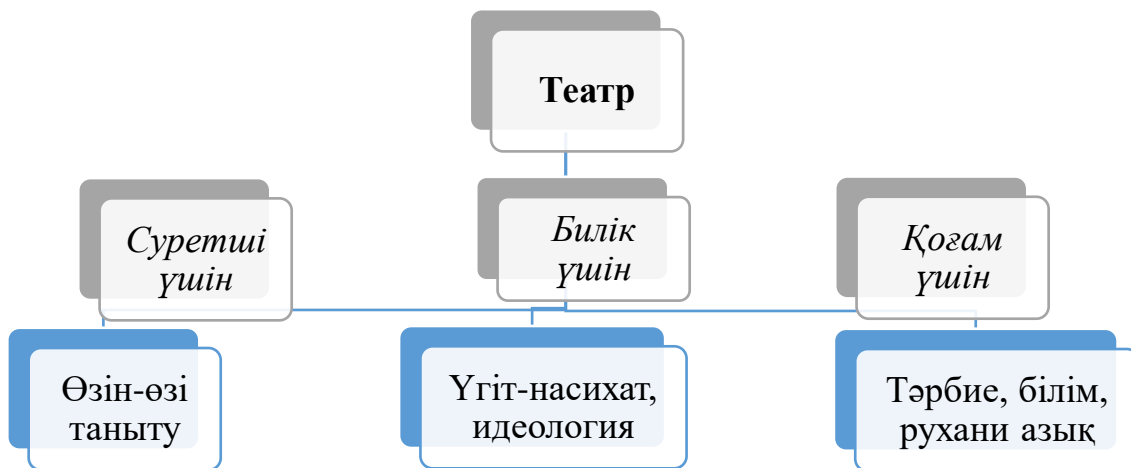
Театр, барлық өнер сияқты, қоғамдық санаға нормаларды, ережелерді, мінез-құлықтарды, үлгілерді, идеяларды, әлеуметтік-мәдени құндылықтарды қайталайды, көрсетеді, енгізеді, яғни кез келген әлеуметтік институтқа тән функцияларды орындайды. Алайда, олардан айырмашылығы, бұл функцияны өнер тезірек, сенімдірек, тиімдірек жүзеге асырады. Нормаларды, идеяларды, құндылықтарды өнер өзінің ерекше арнасы - эмоциялар арқылы таратады.

Тыңдаушы, келуші, көрермен көрген, естіген, оқыған нәрселерінен эмоцияларды, сезімдерді бастан кешіріп, ақпаратты тезірек және жеңіл қабылдап қана қоймайды, сонымен бірге оны жеке басынан кешіргендей зор ықыласпен қабылдайды.

Өнер басқа әлеуметтік институттарға қарағанда әлеуметтік өмірден мәдениетке әлдеқайда тиімді және кері байланысты қамтамасыз етеді. Қойылым суретшісінің ерекше қасиеті – қоғамдық өмірдегі өзгерістерді басқаларға, тіпті жергілікті өзгерістерге қарағанда ертерек болжап, өзінің байқағанын немесе сезінгенін өз өнерінде көрсетуге итермелейді. Ол мұны өз шеберлігі мен темпераментіне сай жасайды. Идеяның немесе ағымның сарыны өнерде қосымша мәнге ие болып қана қоймайды, сонымен бірге осы өнер арқылы кеңінен қайталанып, қоғамдық сананың барған сайын көп қабаттары мен иірімдеріне еніп, тез арада қоғамдық өмірдің нормасына айналуы мүмкін. Егер бұл орын алса, мәдениет жаңа норманы заңдастыруы керек.

Өнердің әлеуметтік институтының тиімділігі мен нәтижелілігі оған белгілі бір әлеуметтік топтардың, ең алдымен, өз идеяларын ілгерілету үшін биліктің назарын аударуды қажет етеді. Өнерге ену және оны идеологиямен қанықтыру әрқашан болған және бола береді, бірақ ену әдістері де, идеологиялану дәрежесі де әртүрлі болуы мүмкін. Биліктің мүддесі мен қоғам мүддесі алшақ болған сайын, өнер суретшісі билік тарапынан зорлық-зомбылыққа дейінгі қысымды бастан кешіреді. Бұл мүдделер неғұрлым жақын болса, суретші соғұрлым өз жұмысын еркін жасайды, ол өзін өнерде сезіне отырып, онда табиғи түрде күшті идеяларды жүзеге асырады, өйткені ол қоғамның басым көпшілігі сияқты олармен шын жүректен бөліседі.

Қорытындылай келе театр әлеуметтік институт ретінде келесідей қызметтерді атқарады:

Сурет (2)

Өмірде әртүрлі пайымдар мен қағидалар бар. Солардың бірі – адам жанына қажетті рухани дүниеге деген пайым-түсінік. Адам баласы бұны өте ертеден-ақ түсіне білген, мән беріп, ден қойған, зерделеп, сараптаған және оның пайдасын жеке бастың ғана емес, қоғам дамуының ортақ қажеттілігіне бағыттап отырған.

Театр – тірі организм, ол жаңа заман ағымымен бірге тіршілік етеді. Ол көрерменді үйретуге, тәрбиелеуге тырыспайды. Барды бар күйінде, әртүрлі техникада, өнер тіліне салып көрсетеді, әрі қарай шайнап-жұтуды, тұшынуды, пайдаға асыруды адамның өз еркіне қалдырады. Театрда, жалпы өнерде шындық бар. Әрине, өнердің шыңдалу жолында жасандылық, жаттандылық (фальш, пафос) кездесіп жатуы әбден мүмкін. Оның өзі – заңдылық. Сондықтан да оны қалыптасу, дағдылану сатысындағы өтпелі процесс деп қабылдай білу, түсіну керек. Маңыздысы – айтылар ойдың, ансамбльдік мазмұнның тұтастығында. Қоғам санасының, оның мәдени иммунитетінің төмен болуының, өспеуінің бір гәбі осында. Сонымен, театр тәрбиенің қайнар көзі болып саналатын әлеуметтік институт ретінде адам үшін бірнеше пайдасы бар.

1. **Таным-түсінік.** Ең бірінші пайдасы – театрға келу арқылы адам өзгеге қарай отырып, өзін таниды. Өзін табады. Өз-өзіне есеп беруге қадам жасайды. «Мен кімін?» деген сұраққа жауап табады. Әрине, бірден емес, біртіндеп. Театрға екі-үш рет келген адам өзінің ішкі жан дүниесі нені қалайтынын, не керек екенін сезіне бастайды. Яғни саналы түрдегі жанның түлеуі (сана деңгейіндегі ішкі түйсіктің ояну процесі)
2. **Өзгеріс.** Театрдың екінші пайдасы – адамның жақсы жағына өзгеруіне мол мүмкіндік беретіндігі. «Театр – өнер ошағы», ол көрермендерге әрдайым дұрыс бағыт-бағдар көрсетіп, жол сілтеп отырады. Сол үшін де мұнда талғамы биік, кәсіби мамандар көркем ой біріктіріп, жұмыс жасайды. Бүгінгі заман талабы қатал, ол әр адамды жаңа өмірге бейімделіп өзгеруге шақырып отыр.
3. **Мәдениет.** Үшінші пайдасы – мәдениеттілікке жасалатын визуалды-виртуалды, интеллектуалды қадам. Яғни сахнадағы сөз сөйлеу, үндеу, сөз саптау, дыбыс шығару, сөз тыңдау мәдениеті, жүріс-тұрыс этикасы, қимыл-қозғалыс ережесі кинодағыдай, экрандағыдай емес, әртүрлі эмоциялық кейіптегі мінезде шығатын әртүрлі әрекеттегі демнің, күлкінің, жылаудың, реніштің, мұңның, айқайдың, үнсіздіктің жанды бейнеде көрінуі, естілуі оның көрерменге сана деңгейінде жетіп, үнсіз қабылдануы – шындығында, үлкен өмір мектебі.
4. **Кітап.** Театрға келудің төртінші пайдасы – көрерменнің кітап оқығанмен тең білім алатындығы. Әлемдік деңгейдегі әдеби, тарихи, классикалық дүниелер туралы пікір, түсінік қалыптасады. Әрі қарай сол оқиғаға деген көрерменнің қызығушылығы оянып, оны өз бетімен тақырыпты қуалап ізденіп, әлеуметтік энциклопедия-википедияға кіріп, түсінігін

одан әрі толықтыру мүмкіндігіне ие болады. Сөз сөйлеу мәнеріне мән береді. Сол арқылы өзін тәрбиелей алады.

5. **Медитация.** Бесінші пайдасы – театр адам жанын тыныштандырып үйретеді. Сахнадағы іс-әрекетті көріп отырып әр көрермен өз ойымен оңаша қалады. Ойға шому арқылы байсалдылыққа, сабырлыққа, шыдамдылыққа үйренеді. Ойды белгілі бір оқиғаға мән беріп, бір нүктеде тоқтата білу, назар салу сияқты жұмыс жасатады. Сахна мен екі ортадағы ауру қуатты (энергетиканы) сезінеді. Әсерге бөленеді.

Қорытындылай келе, рухани, әлеуметтік-мәдени дүниенің қашанда өнер арқылы өрбитіні белгілі. Сол өнердің ішіндегі ең жан-жақтысы әрі көнеден келе жатқаны – театр өнері. Өйткені театр сахнасындағы кез келген қойылым – адам жанына тікелей әсер етуші күш, былайша айтқанда сананың, ішкі құлшыныстың қозғаушы модуляторы іспетті, ішкі ағзаның рухани иммунитетін көтеретін, біраз уақыт түсірмей ұстап тұратын рухани-моральдық құрал іспетті, адам жанына сәуле түсіретін маяк тәрізді маңызға ие.

Әдебиеттер тізімі:

1. Интернет ресурс http://teatrlib.ru/Library/Vvedenie/teatr/#_Toc473883845
2. Михайлова, М.А. Этнокультурная идентичность в условиях культурной глобализации / М.А. Михайлова // Вестник БГУ. – 2013. – № 14. – С. 191-196.
3. Интернет ресурс <https://qazaqadebieti.kz/33581/t-rbieni-ajnar-k-zi-teatr>

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИНТЕРПРЕТАЦИИ СВЯЩЕННОГО ТЕКСТА ЗОРОАСТРИЗМА «АВЕСТЫ»

*Религиоведение, магистратура 2 курс Тайжанова Г.Н.
Научный руководитель: канд. филос. н. Кантарбаева Ж.О.
Казахский Национальный университет им. аль-Фараби*

Аннотация. В данной статье представлен обзор исторических и культурных факторов, повлиявших на интерпретацию Авесты, собрания священных текстов зороастризма. Автор обсуждает влияние древней персидской культуры, исламского правления, европейского колониализма и национализма на интерпретацию текста, опираясь на ряд научных источников из разных регионов и периодов времени. В статье подчеркивается сложный и развивающийся характер Авесты и ее место в культурной и религиозной истории персоязычного мира. Статья дает ценную информацию о толковании Авесты, что делает ее полезным ресурсом для ученых-иранистов, религиоведов и сравнительной литературы.

Ключевые слова: Авеста, исторические аспекты, культурные аспекты, интерпретация, зороастризм, персидская культура, ислам, иранские исследования, религиозные исследования, сравнительная литература

Теоллингвистика - это междисциплинарная область, которая исследует отношения между языком, культурой и религией. Изучение священных текстов, таких как Авеста, служит примером некоторых проблем, возникающих в этой области.

Авеста, сборник священных текстов зороастризма, актуальна и сегодня по нескольким причинам. Во-первых, Авеста представляет собой исторический отчет о верованиях и практиках зороастризма, который до сих пор исповедуется небольшим количеством людей во всем мире. Понимание текста важно для ученых и практиков, чтобы получить представление о происхождении и развитии религии. Во-вторых, Авеста содержит этические и моральные учения, применимые и сегодня. Например, концепция добрых мыслей, добрых слов и добрых дел, подчеркнутая в Авесте, является фундаментальным аспектом зороастризма и может служить руководством к этичному поведению для людей любой религии. В-третьих, Авеста содержит богатую мифологию, которая может дать представление о древней персидской культуре и верованиях. Изучение текста может помочь ученым понять исторический и культурный контекст, в котором он был написан, а также влияние зороастризма на более поздние религии и культуры. В заключение, Авеста по-прежнему актуальна сегодня благодаря своему историческому, этическому, культурному и религиозному значению, и она продолжает давать представление о развитии древних и современных религий.[4]

Поэтому правильная постановка проблемы при изучении древнейшего Священного текста является важным аспектом научной работы. Одной из первых проблем при изучении Авесты является интерпретация. Текст был написан на древнем языке, авестийском, на котором больше не

говорят. В результате ученые должны полагаться на реконструированную грамматику и словарный запас, чтобы понять смысл текста. Кроме того, Авеста содержит смесь религиозных, исторических и мифологических материалов, которые бывает трудно разделить и точно интерпретировать.

Кроме этого, собрание священных текстов зороастризма, содержит многочисленные моральные и этические учения, написанные на этом древнем языке, применимые и сегодня.

Одним из самых фундаментальных учений Авесты является важность хороших мыслей, хороших слов и добрых дел. Эта концепция подчеркивает важность ведения нравственной и этической жизни и основана на вере в то, что действия человека имеют последствия, как в этой жизни, так и в загробной. Из чего вытекает догмат, что люди должны стремиться делать добро и избегать зла, чтобы добиться положительного результата, как в этой жизни, так и в следующей.[1]

Еще одним важным этическим учением Авесты является важность честности и прямоты. Текст подчеркивает важность правдивости и честности во всех отношениях и учит, что ложь и лживое поведение наносят ущерб, как человеку, так и обществу в целом. Также подчеркивается важность социальной ответственности и участия общества. Текст учит, что люди несут ответственность за вклад в благополучие своего сообщества и общества в целом. Этого можно достичь с помощью актов благотворительности, волонтерства и других форм общественных работ.

Ещё один постулат зороастризма содержит учения о важности уважения ко всем живым существам. Текст учит, что вся жизнь священна и к ней следует относиться с уважением и добротой. Это включает в себя не только других людей, но также животных и мир природы. В целом морально-этические учения Авесты подчеркивают важность ведения добродетельной и этической жизни, основанной на принципах истины, честности, социальной ответственности и уважения ко всем живым существам.[2]

Перевод также является следующей проблемой при изучении священных писаний. Сильно изменчивый характер авестийского языка означает, что значение слов может меняться в зависимости от их грамматического контекста, что затрудняет точный перевод. Разные переводы могут привести к разным интерпретациям текста.

Изучая собрания священных текстов зороастризма, перед учеными встают многочисленные задачи из-за ее крайне символического и метафорического языка, использования древнего языка, на котором больше не говорят, и смешения религиозных, исторических и мифологических материалов внутри текста. Текст содержит исторические отсылки к древней персидской культуре и событиям, а также мифологические рассказы и религиозные учения. Эти различные элементы могут быть переплетены между собой, что затрудняет их различение и понимание их значения.[5]

Одной из главных проблем при интерпретации Авесты является понимание значения ее крайне символического и метафорического языка. Текст насыщен сложными образами и метафорами, которые трудно расшифровать без глубокого понимания культурного и религиозного контекста, в котором текст был написан. Например, понятие «хорошие мысли, добрые слова и добрые дела» является центральным принципом зороастризма, но его значение может быть неясным для тех, кто не знаком с религиозным и культурным контекстом текста.[3]

Наконец, Авеста была написана в то время, когда религиозный и культурный ландшафт древней Персии быстро менялся, и она отражает смесь различных религиозных и философских влияний. В результате ученые должны тщательно учитывать исторический и культурный контекст текста, чтобы точно интерпретировать его значение.

В целом интерпретация священного текста зороастризма — сложная и ответственная задача, требующая глубокого понимания культурного, исторического и религиозного контекста текста, а также досконального знания авестийского языка и грамматики. Ученые должны тщательно рассмотреть символический и метафорический язык текста, смесь религиозного, исторического и мифологического материала в нем, а также исторический и культурный контекст, в котором он был написан, чтобы точно интерпретировать его значение.[6]

Из этого вытекает следующая проблема — это понимание исторического контекста Авесты, который также важен для толкования текста. Однако исторический контекст текста изучен недостаточно, что может ограничить способность ученых полностью понять смысл текста.

На толкование Авесты, собрания священных текстов зороастризма, повлияло множество исторических и культурных факторов. Вот несколько примеров исторических аспектов, повлиявших на интерпретацию Авесты:

- Древнеперсидская культура. Авеста была написана в то время, когда древняя персидская культура претерпевала значительные изменения, включая подъем Персидской империи и внедрение

новых религиозных и философских идей. Текст отражает эти изменения и содержит ссылки на исторические события и культурные обычаи, которые могут помочь нам понять текст.

- Исламское правление. После завоевания Персии арабами в 7 веке влияние зороастризма уменьшилось, и многие из оригинальных авестийских текстов были утеряны или уничтожены. Однако сохранившиеся тексты были сохранены зороастрийскими общинами и позже переведены на другие языки, такие как персидский и санскрит. Влияние исламского правления на интерпретацию Авесты отражено в более поздних переводах и комментариях, на которые часто оказывали влияние исламское богословие и философия.

- Европейский колониализм. В 19 веке европейские ученые начали проявлять интерес к Авесте и другим древним персидским текстам, и многие из первых переводов и интерпретаций текста были сделаны европейскими учеными. На эти интерпретации часто влияли культурные и интеллектуальные предубеждения того времени, такие как вера в превосходство западной цивилизации.

- Национализм. В 20 веке интерпретация Авесты переплелась с националистическими движениями в Иране и других странах со значительным зороастрийским населением. Эти интерпретации подчеркивали уникальность и важность зороастризма как национального и культурного наследия и часто преуменьшали влияние других религий и культур на развитие текста.[1]

Наконец, изучение Авесты подвержено культурным предубеждениям. Зороастризм был религией меньшинства в Персии, и на изучение Авесты сильно повлияли взгляды ученых из доминирующих религий и культур. Это приводит к непониманию уникальных взглядов и опыта зороастрийцев. В конце концов, Авеста оказала значительное влияние на развитие других религий, включая иудаизм, христианство и ислам. Концепция последнего суда, присутствующая в Авесте, повлияла на развитие авраамических религий, и влияние зороастризма можно увидеть в верованиях и практиках этих религий. Эти учения по-прежнему актуальны и сегодня и могут служить ценным руководством по этичному поведению в современном обществе.

Список литератур:

1. А.В. Уильямс Джексон «Персия прошлое и настоящее. Книга путешествий и исследований» - 1906 г.- 297 с.
2. Бойс, М. Зороастрийцы. Верования и обычаи = Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices. — 4 изд-е, испр. и доп. — СПб.: Азбука-классика, 2003. — 352 с.
3. И.М. Стеблин-Каменский «Гаты Заратуштры» / Перевод с авестийского, вступительные статьи, комментарии и приложения - 2009 г.- СПб.: Петербургское Востоковедение. – 192 с.+ 1 л. ил.
4. Лелеков Л. А. Авеста в современной науке. 2-е изд. М., 1992
5. Макговерн Уильям М. Древние империи Центральной Азии. Скифы и гунны в мировой истории. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2021. — 511 с.
6. Жан-Поль Ру «История Ирана и иранцев. От истоков до наших дней»/ Перевод Некрасов М.Ю. – 2020 г. - Издательство «Евразия» - 423 с.

ЯҺУДИ ЖӘНЕ ХРИСТИАН ДІНДЕРІНДЕГІ ЗІЯРАТ ЕТУ МӘСЕЛЕСІ

Дінтану, 2 курс магистранты: Мұқсын Г.

Ғылыми жетекші: PhD, Абдилхаким Б.Ш.

Нұр- мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті

Андатпа. Яһудиліктегі зиярат жасау тарихы Ибрахим пайғамбар заманынан бастау алады. Таураттағы Жаратылыс кітабында Ибрахим пайғамбардың Харан мекенінен жырақтағаннан кейін, Кенан елді мекеніне қоныстанып, қасиетті миша ағашының астында, кейін Бетел мен ай арасындағы бір жерде және одан кейін Хеброн “осы жерде Құдайға арнап құрбандық ұсынатын орын тұрғызды”, және Жаратушыға ғибадат етті деп түсіндіріледі. Және де “Жаратылыс” кітабында Ысқақ а.с Беер-Шебба қаласында, Жақып а.с Шекем қаласы мен Бетел қаласы “Құдай көрінген жер, Ибрахимнің салған жолы бойынша ғибадат құлшылықтар орындалды”. “Жаратылыс” кітабында ашықтан ашық бұл мәселелер айтылмасада “Құдай көрінген жер, зиярат ету жері, Құдай көрінген уақыт, зиярат жасау уақыты ретінде қабылданды. Ибрахим а.с, Ысқақ а.с және Жақыптың а.с бұл ғибадаттары қажылық ғибадаты ретінде көрініс табады.”

Кілт сөз: Дін, зиярат, яһуди, христиан, ислам, пайғамбар, мереке, константин, рим, қажылық, құддыс.

Яһудиліктегі зиярат

Ескі өсиеттің кейбір мәтіндерінде Яһуди ер адамдары жылына үш рет Құддыста Яһвеге арнап мінажат жасауы міндетті болғандығы түсіндіріледі. Осыған қарай зиярат ету; балалар, зағиптар, әйелдер, ақылы мен денесінде сырқаты бар адамдардан басқа Яһудилер үшін зиярат ету парыз болып табылды. Әйелдер мен балалар міндетті болмаса да, әйелдер өз күйеулері мен балалар ата аналарымен бірге зиярат еткен. Сол зиярат ету кезінде көптеген құрбандықтар шалынатын еді және сойылған малдың терілері қажыларға қызмет еткен қызметшілерге тегін таратылатын еді.

Яһудилердің ең маңызды үш мейрамы Песах (Ашытқысыз нан мейрамы), Шавот (Апталар мейрамы) және Сукот (Шатыр мейрамы) мерекелері, бұлар қажылық мерекелері деп те аталады. Ғибадатханалар бар кезде Яһудилер жылдың үш мерекесінде ғибадатхананы зиярат етуге міндетті еді. Яһудилер тарапынан тойланатын осы үш мейрам Қанандықтар тарапынан егістік мейрамы ретінде тойланатын. Бұл мейрамдар Яһудилерге тән мерекелер болса да үлкен ықтимал бойынша Яһудилер Қанан мекеніне орналасқаннан кейін, Қанандықтардан қабылдап алды.

Шавот, отырықшыл өмір салтын ұстанатын егіншілер мейрамы. Яһудилер оны Палистина жеріне кіргеннен кейін қабылдап алған еді. Сукот, Яһудилер Қанан жеріне орналасуының соңғы уақытында қалыптасты. Осы үш мейрамды Қанандықтардан бірте-бірте қабылдап алды.¹

Осы үш ескі егіншілік мейрамы Еврейд тілінде «хаг» деп аталады. Және Песахта « хаг-ха-песах», «хаг-ха-матсот», «хаг-ха-авив»; Шавотты «хаг-ха-шавот» және «хаг-ха катсир»; Сукотты болса, «хаг-ха-сукот» деген есім қолданылды. Маңыздылығына байланысты және халықтың әрдайым Құддыстағы ғибадатханаға құрма бұтақтары мен басқа да өсімдіктерді апарып ұсыну себебінен, көбінесе бұл мейрам «Хаг» деген атпен танылды. «Хаг» сөзі қажылық діни мейрамымен тікелей байланыстырылды. Негізгі діни мерекелерді құлшылық рәсімдерімен байланыстырылғандықтан, діни саяхаттыда өзімен қамтуда. Демек, мерекелерге байланысты зиярат етілген бұл ғибадат жерлері, сонымен қоса қажылық мекені ретінде танылды. Бұл мекендерді үш топқа топтастыруға болады:

1. Құддыс және айналасындағы қалыптасқан тарихи ерекшеліктерге ие мекендер және Киелі кітапта тарихи оқиғалар баяндалған жерлер.
2. Талмуд және Каббала да есімі айтылған және жалпы Галиле де табылған ілім мазарлары.
3. Израилдың әр түрлі жерлерінде ғалым және әулие адамдарына арналған жерлер.

Мұса пайғамбардан а.с алдын өмір сүрген маңызды адамдардың басынан өткен оқиғаларға қатысты, ескі өсиетте айтылып кеткен жерлер кейін Яһудилер үшін ерекше мекен ретінде қалыптасты. Билер кезеңінде, негізгі қажылық саналатын жер ретінде «Сило»² деп танылды. Билер кезеңінде екі түрлі зиярат мекені бар еді. Олардың алғашқысы Бетел және Дан секілді мекендер, ал кейінгісі Құддыс болды. Құддыстың тартымдылығы мен пайғамбарлардың басқа ғибадатханаларға деген қарсы ұстанымы, құлшылықты орталықтандыру маңызды орынға ие еді. Алайда, ол үшін патшалыққа мұқтаждық туды. Сол себепті, Езекеил пайғамбар б.з.б 800 жылдан бастап халықты Песах мерекесі үшін Құддысқа шақырды³. Құддысқа зиярат ету дәстүрі, Ғибадатхананың қирауынан кейін де жалғасын тапты⁴. Вавилонның құлауынан кейін, ғибадатхананың қайта қалпына келген соң, қажылық 515 жылы Песах мерекесіде қайта жалғасын тапты⁵. Сукот мерекесі үлкен дәрежеде тойланды. Қажылыққа қатысты Шарифат құралдары қолданысқа енді және оған бойұсыну маңызды орынға ие болды.

Христиандағы зиярат мәселесі

Батыс тілдерінде қажылық туралы қолданыстағы сөз “ peleriange” және “pelerin” сөздері, этимологиясы бойынша латын тілінде “pelerinatio”немесе “peregrinus” сөздерінен бастау алуда. Алайда, Герман тілінде “pelerinage” орнына “wallfahrt” сөзін қолданды. Қажылық жасаған кісі мағынасында “pilfer” терминін қолдануды жөн саналы. Латынша “peregrinus” мағынасы “ бізден емес” деген мағынаға саяды.

Христиандықтың алғашқы қайнар көзі болатын жаңа өсиет мәтіндерінде қажылыққа қатысты ашық мәлімет кездеспейді. Алайда, бұл мәтіннің ішінде кездесетін кейбір сөйлемдердің түсіндірмесінде, қажылықтың керек екендігіне дәлел келтіруде. Иса пайғамбардың а.с бір шәкіртіне

¹ Adem ozen. Yahudilikte lbedet. Istanbul 2001. S. 213

² Yesu, 18:1; Hakimler, 18:31

³ II Krallar, 23:22; II Tarihler, 30:13.

⁴ Yeremya, 4:15.

⁵ Ezra, 7:19.

айтқан сөзінде, “менің артымнан жүр”⁶ сөздің мағынасы назар аударарлықтай мысал ретінде дәлел бола алады. Христиан ғалымдарының “рухани сапар” деп түсіндіретін қажылық, христиандар үшін Исаның жолымен жүру мағынасына келеді. Сонымен қоса Исаның “ Мен көктегі Әкемнен сендермен мәңгі бірге болатын қамқоршыны жіберуін өтінемін” сөзінен кейін осы көзқарасты қалыптастырды. Бұл сөздегі мақсат әр христиан Иса арқылы Құдай әкеге жақындау үшін шақырылуды негізге алады. Тағы Иса пайғамбардың а.с. «Сендерге өте маңызды шындықты айтамын: қойлар кіретін «есік» Менмін. Менен бұрын келгендердің бәрі ұрылар әрі қарақшылар болатын. Бірақ қойлар оларға бағынған жоқ. Мен «есікпін», Менен кіргендер құтқарылады. Олар емін-еркін кіріп-шығып, жайылым табады. Ұры ұрлап, сойып, құрту үшін келеді. Ал Мен адамдар шынайы өмірге ие болсын және өмірі рухани игілікке толы ағыл-тегіл мол болсын деп келдім. Мен «ізгі Бағушымын»: ізгі Бағушы қойлары үшін жанын қияды. Ал бағушы емес жалданған адам қойлар өзінікі болмағандықтан, қасқырды көрсе, отарын тастай қашады. Қасқыр қойға шауып, оларды жан-жаққа бытыратып жібереді. Жалшы отарын тастай қашады, өйткені ол — жай жалданушы, қойлардың қамын ойламайды. Мен «ізгі Бағушымын». Әкемнің Мені, Менің Әкемді жақсы білетініміз сияқты, Мен қарамағымдағыларды жақсы білемін, олар да Мені жақсы біледі. Солар үшін жанымды қиямын. Бұл отардан басқа да қойларым бар, соларды да алып келуім керек. Олар даусымды естіп таниды, сонда барлығы бір-ақ Бағушысы бар біртұтас отар болады...»⁷ осы сөздері арқылы қажылық туралы меңзеп тұр.

Үшінші ғасырда Александрия мектебінен жетіліп шыққан Христиан руханиятының ықпалды өкілінің бірі Ориген кезекті рухани даму кезеңінің көрсетеді. Ориген, «Дінді жаңа қабылдаған, дінде өзін дамыту процесінде болуы және мінсіз болуы» деп үш кезеңге бөліп қарастырған, өзінен кейінгі ғалымдар «Рухты жетілдіретін, нұрландыратын, біріктіретін жолдары» деп ашықтап айтып кеткен. Інжіл мәтіндеріне сүйене отырып христиан ғалымдары жағынан қарастырылған бұл рухани даму кезеңін қажылық жолына ұқсатуда.

Осы кіріспеден кейін Христиан дініндегі қажылықтың тарихи даму кезеңдеріне тоқталсақ.

Христиандықта алғашқы қажылық

Христиандықта қажылық үрдісі алғаш рет Константин патша заманында, Әулие Хеленаның Иса пайғамбардың а.с. туылған, креске қағылған, көмілген және үлкен маңызы бар шіркеулерде зират жасауынан басталған. Осылайша әулие Хелена христиан қажылық тарихында алғашқы қажы болып саналады⁸. Адриан патша 135 жылы Құддысты жаулап алғаннан кейін Темпл (Ғибадатхана) тауына Зевске арналған және Голгота орталығына Венераға арналған ғибадатхана және оның үстіне Бейтлехем үңгірінде Адониске арналған құрбандық ғибадатханасының негізін қалады. Христиандар Адриан патшаның жасаған бұл ғибадатханаларын зират ету әдетке айналдырды. Христиандықтың алғашқы жылдарында дін үшін құрбан болғандардың мазарларына зират жасалынатын және евхаристия рәсімі негізінен сол жерлерде өткізілетін. I Константинен алдын Петрус және Павлус мазарлары да патшалықтың астанасына келген христиандар тарапынан дұға жасау мақсатында зиярат етілетін. Хауарилердің қабірлеріне құрмет көрсету үшін парсы текті деп есептелетін Әулие Марис пен оның әйелі Марте және олардың ұлдары Аудифакс пен Авакум Римге келді деген белгісіз қауесет бар.

Римдегі әулие Петрус шіркеуінің үлкен алтардың астында жүргізіліп жатқан қазбаларда, адамдардың хауарилерге және жақсы көрген әулеттеріне махаббаттарын көрсететін суреттер және жазбалар бүгіндері табылуда. Осы сурет және жазбалардың кейбіреуі 150 жылға дейін сақталған.⁹

IV ғасырдан орта ғасырға дейін христиандық қажылық Құддыс, Рим және Компостельде (әулие Иаковтың жолы¹⁰) жүзеге асырылды. Христиандар үшін Құддыс: кінәлардан тазаратын жер, әлем орталығы, Мәсіхтің екінші рет келетін орын; Рим христиандар үшін Хауари Петр мен Павлустың және көптеген дін үшін құрбан болған адамдардың мазарлары жатқан жер болғандықтан қасиетті мекен; Ал Компестель бұл дүниенің арғы жағындағы хауари Ұлы Жақыптың культ орталығы болып саналады.

⁶ Матта 8:22; маркос 2:14; Лука 5:27; иуханна 21:19-22

⁷ Иуханна 10:7-16

⁸ Alphonse Dupront, "Pelerinage", Dictionnaire des Religions (Paul Paupard'in yönetiminde), Paris 1993, II, 1549.

⁹ M. Guarducci, "La Tomba di Pietro", Editrice Studi 11m, 1959'dan Jaime Vidal, "Le Pelerinage dans la Tradition Chretienne", Cotici 11m, sy. 266, s' 59.

¹⁰ https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%83%D1%82%D1%8C_%D0%A1%D0%B2%D1%8F%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%98%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0

Константинның христиан дініне кіруі христиандықта қажылықтың дамуын жылдамдатты. Патшаның өзі Петр мен Павлустың мазарларына әдемі шіркеу тұрғызды. Ал анасы Хелена қасиетті жерлермен танысу үшін Палистинаны зират етті, сол жерлерде Адриан салдырған пұт ғибадатханаларын бұздырып, Бетлехем үңгірінде және Иса а.с. креске тағылған жерінде үлкен шіркеу тұрғызды. Осы оқиғаға он жыл өткеннен кейін Хеленаның Құддысқа зияраты қасиетті қажылық мекендері алғаш белгілене бастады. Бұл тек Голгота, Сент-Сепулькр және Нативит үңгірі (Иса а.с. туылған үңгірі) орналасқан жерлер ғана емес, сонымен қатар ескі және жаңа өсиеттердегі көптеген оқиғалар орын алған жерлер. Осылардан тыс көптеген мемлекеттерде қажылық мекені болып табылатын қасиетті мекендер бар. Мысалы, Гауледегі Сент-Мартин Турс, Италиядағы Нейлдік Әулие Феликс, Италиядағы Баридегі Әулие Николас, Синайдағы Әулие Екатерина, Африкадағы Сент-Киприен және Қыбрыста Әулие Эпифан қабірлері бар. Мазарлардан тыс кейбір қасиетті жәдігерлер табылған жерлер де қажылық мекені ретінде қабылдануда. Оларға Тревестегі Мәсіхтің көйлегі, Туриндегі Қасиетті Кебін, Югославиядағы Трсат немесе Шартр қаласындағы Лоретта Санта-Касасы, Пәкана көйлегі және Эфиопиядағы Аксоум сандығы жатады. Ресейдің Киев қаласында православ қажылары үшін ерекше болып саналатын 73 әулие мазарлары, жәдігерлер, иконалар және қасиетті шіркеулер орын алуда. Лурд¹¹ пен Фатима¹² – христиандардың зиярат мекендерінің ішінде ең қарқынды қажылық ететін орындар. Осы секілді зиярат мекендеріне барғаннан кейін қайтып оралған қажылардың ықпалы Шығыста болған секілді Батыс шіркеулерде де литургиялық әдет-ғұрыптардың тез қабылдануына әкелді.

Ортағасырда Христиан дінінде зиярат

638 жылы Омар Халифаның р.а. Құддысты жаулап алғаннан кейін христиандардың Палистина жерінде алтын ғасыры аяғына жетті. Құранда Иса а.с. Мұхаммед пайғамбардан с.а.с. кейін ең ұлық пайғамбар болып саналуы және Хз. Мариям анаға деген үлкен құрмет көрсетілуі, Қасиетті жердің жаңа иелері христиандар үшін қасиетті деп санаған жерлерге құрметпен қарауы және оларға тиіспей ішінде құлшылық жасауға рұқсат беруі, Византия империясы мен Батыс патшалығының қажылары ретінде бұл қасиетті жерге келгендерге сыпайы және құрметпен қарым-қатынас жасалуы көзден тыс қалмады. Айналадағы мұсылман патшалықтарынан мазасызданса да, сырттан келген қажылар ондаған жылдар бойы христиан аймағында орналасқан қасиетті жерлерді аралай алды. Сол қажыларға көмек ретінде ауруханалар мен ғибадатханалар салынды. Алайда, XI ғасырда Палестинадан оралған христиан қажылары үшін қайғылы болған кейбір оқиғаларды баяндады. 1010 жылы мұсылман басшыларының кейбір қасиетті жерлерді, соның ішінде Әулие Сепулкр шіркеуін қиратқанын жеткізді. XI ғасырдың соңғы кезеңінде Рим папасы II Урбан қасиетті жерлерді қайтару мақсатында қасиетті соғыс ұранын алға қойды, осыған байланысты 1099 жылда Құддыс жеріне Крес жорықтары ұйымдастырылды. Алдымен Латын Патшалығын, содан кейін Құддыс пен Антиохия патриархтарын құрды. Крест жорықтары жалғасып жатқанына қарамастан, 1187 жылы Құддыс қаласын Саладин Аюби қайтадан жаулап алды.

Мұсылмандар Құддысты жаулап алғаннан кейін басталған үшінші крест жорығында (1189-1192) Франция королі Филипп пен Англияның Арыстан жүректі Ричард бастаған христиан әскері Акка қамалын қоршауға алды (1189). Екі жыл бойы христиандардың шабуылдарына қарсыласуына қарамастан соңында қамал ақыры берілді. Акка алынғаннан кейін Палистина патшасына өтеді және Арыстан жүректі Ричардпен тайталаста болған Франция патшасы Филиппте өз еліне қайтады. Кресшілердің басында тек басшы ретінде Ричард қалады, Яфаны басып алсада (1192), негізгі мақсаты болған Құддысқа қолы жетпеді. Сәтсіз соғыстардың кесірінен және еліндегі таққа талас қаупын сезгендіктен ол Англияға қайтуға шешім қабылдады. Ең соңында Салахаддинмен келісімге келуге мәжбүр болды (1192). Осылайша Сурдан Яфаға дейінгі жер кресшілерде, Құддыс болса мұсылмандарда қалатын болды. Алайда христиандар сол жерде орналасқан қасиетті жерлерге қарусыз зиярат етуге рұқсат берілді.

Орта ғасырларда христиандар зиярат ету орны ретінде қарастырған орындар өте аз болды. Ең маңызды қажылық орны Иерусалимнен басқа, Ыстамбұл (Константинополь) да қасиетті жәдігерлердің негізгі орталығы болып саналды. 1204 жылы кресшілердің қорқынышты басқыншылығына дейін Ыстамбұлдың қасиетті жәдігерлері шығыс пен батыс қажыларын

¹¹ Бернадётта Субиру — католическая святая, известна благодаря тому, что по её уверениям, ей являлась Дева Мария. Явления были признаны Католической церковью подлинными и превратили Лурд в место массового паломничества.

¹² [www.wikipedia.org/wiki/Носа-Сеньора-ди-Фатима_\(Лиссабон\)](http://www.wikipedia.org/wiki/Носа-Сеньора-ди-Фатима_(Лиссабон)) Португалиядағы Лиссабонның солтүстік-шығысында орналасқан маңызды қажылық орталығы.

қызықтырды. Қаладағы қасиетті жәдігерлердің бірі саналатын «Тікен тәжі» қаржылай қиын жағдайға тап болған латын императоры Францияның Сен-Луисіне сатып, Сент-Шапельдің зергерлік жәшігінде сақтаған. Батыстағы сияқты Шығыста да кейбір әулиелердің бейіттері ең маңызды зиярат орталықтарына айналған. Мысалы, Франциядағы Сент-Мартен мен Сен-Дени, Англиядағы Сент-Кютебер мен Сент-Томас канторбериялық, Италиядағы Сен-Франсуа мен Сен-Николас, Киевте үңгір әкелері (Перес де Грот) сияқты қайраткерлердің бейіттері маңызды орынға ие. Әулиелердің қабірі бар христиан ғибадатханалары бастапқыда христиандардан жаулап алған мұсылман жерлерінде болған. Олар кейіннен Батыс қалаларына көшірілді. Мысалы, Сент-Николас Анадолудағы Майреден (бүгінгі Демре) Италияның Бари қаласына, Сент-Маркос Александриядан Венецияға, Севильяның Сен-Исидоры Севильядан Леонға мазарлары көшірілді. Конкуес монахтары тарапынан денесі ұрланды деп тұжырымдаған Агенли Фои, қажылардың әрдайым және жиі зиярат ететін жеріне айналды. Орта ғасырда Батыста екі үлкен христиан ғибадатханасы зиярат ету орталығы бойынша басқалардан алдын болды. Олар Римдағы әулие Перт мен Павелдің мазарлары және Компостеллада орналасқан әулие Жақыптың мазары болып табылады. Әулие Жақыптың мазары XI ғасырда Испанияның Солтүстік аймағында табылды. Ғибадатхананың Еуропадан тыс жерлерден келген қажыларға әсері Испанияға келген және христиан патшаларының жоғары қолдау көрген Клуни монахтарының үгіт-насихатымен жүзеге асты. Аталмыш аймақтағы зиярат орталығы Құддыспен салыстырмалы түрде өте танымал дәрежеге жетті. Рим ғибадатханалары ұзақ уақыт қасиетті тарихқа ие саналуда. Рим папасының ұзақ уақыт Римде орналасуы және Батыс христиан өмірінде ерекше орын алуы, маңызды зиярат орталығына айналуының негізгі себептерінің бірі болды. Сонымен қатар, Рим шіркеуі басшыларының шіркеу қызметін мемлекеттік ұйымдар шеңберіндегі жағдайға келтіруі Рим ғибадатханаларында орындалатын қажылықтың маңыздылығын арттырды. Қасиетті мазарлар және қасиетті жәдігерлермен қатар кейбір қасиетті иконалар әсіресе христиандар тарапынан Құдай ұлының анасы болған Мәриямның суреттері Католиядағы Монстеррат, Ле Пюи және Рокамандурдағы жерлер қажылардың назарын аударды. Сондай-ақ Константинополь, Атос тауы және Ресей сияқты жерлерде құрмет көрсету қажеттілігін көрсететін кейбір ғажайып иконалар бар.

Реформистердің және Реформаға қарсы жақтастарының христиандағы зиярат мәселесіне көзқарастары

Христиандағы зиярат ету ғибадаты ортағасырдың соңына қарай сынға ұшырады. Эразмус (1455-1536) қажылардың ақымақтығынан ғибадатханалар қиянатқа ұшырады деп сынау арқылы зиярат ету құбылысын келемеждесе, Томас Кемпис (1379-1471) және кейбір басқа жазушылар да қажылықты құпия сенімге айналғаны туралы ойын айтқан. Лютер (1483-1546) қасетті жәдігерлері сақталған Шато шіркеуінің (Уиттенберг) қақпасына өзінің атақты 95 тезистан туратын қарсылық жазбасын іліп қойған, дәл сол күні зиярат етушілерді өз жағына көркем түрде шақыруға тырысты. Реформацияның таралуы нәтижесінде зиярат етілетін шіркеулер тоналып, қасиетті жәдігерлер мен иконалар жойылды. Реформаторлар католик шіркеуін пұтшылық және ырымшылдықпен айыптады. Ал католиктер болса дәстүрлі шіркеу сенімін қорғап реформаторларға қарсы шықты. Реформацияға қарсы ханзадалардың өздері зиярат ету ниетімен және әдемі жаңа шіркеулер салу арқылы қажыларды шіркеуге жиі зиярат етуге шақырды. Американың ашылуы католик шіркеуіне Солтүстік Еуропада жоғалтып алған сенушілерін қалпына келтіру мүмкіндігі туды. Осы күшпен католик шіркеуі шіркеулер мен зиярат ету орындарын салып, жаңа қажылық орталықтарын құрды. Мексика маңындағы Тепейак қаласындағы Гвадалупе монах шатыры Кортестің ескі сарбазы Бернал Диас дель Кастильо жиі болатын кереметтердің орны ретінде сипаттады. Мәриям анамыз және айқышқа шегеленген Исаның а.с. ғажайып иконалары Испанияның барлық аймақтарынан келген қажылардың назарын аударды. Осылайша, католиктер кейбір шіркеу папаларының әрекеттерін дәлел ретінде келтірді. Мысалы, Грегуар Ле Гранд (540-604) канторбериялық Августинге англосаксондық ғибадатханаларына шіркеулер құруға кеңес берді, Турстық Мартин (316-397) және Бонифас өздері кесіп алған қасиетті ағаштардан шіркеулер тұрғызды. Шартр криптосы Римге дейінгі дәуірден бастап патшайымға арналған ғибадатхана болды. Кейбір ғибадатханаларды Филипп Нери (1515-1595) және Франсуа де Салес (1567-1622) сияқты реформацияға қарсы ұлы әулиелер қастерлеген. Олар бұл ғибадатханаларды зиярат ету орындары екенін айтты. Лайола әулие Игнаси (1491-1556) жаңа өмірін Монсерратқа қажылық жасаудан бастады және сол жерде ол бір түн ғибадатпен айналысты, сонымен қатар семсерін Мария анаға беру ниетімен сол жерде қалдырды. Содан кейін ол тау етегіндегі Манрес үңгірінде рухани жаттығуларын жасады. Содан кейін ол қайтадан қажылық үшін Құддысқа барды. Қажылыққа өте мұқият болған әулие Игнаси, сонымен қатар әрбір діни қызметкерге үміткер адамға ең жақын ғибадатханаға барып зиярат ету міндетін жүктеді.

Қазіргі Замандағы христиан дініндегі зиярат мәселесі

Ағарту дәуірінде танымал діни ғұрыптар аса жоғары бағаланбады. Осы себепті қажылық та біраз құндылығын жоғалтты. Ғылым адамдары мен басшылар да осы тұста ұқсас ойда. Олар мысқылмен танымал тәжірибелерді ақылға қонымды етіп, тежеп, реформалағысы келді. Ресейдегі сияқты Батыс елдеріндегі қарапайым халықта бұл әдеттерден әсерлене бастады. Өздерін зиялы деп таныған деспоттардың шешімдерінде халықтың сеніміне теріс көзқарас болды. Батыс бұл жағынан Ресейді басып озды. 1789 жылғы француз төңкерісі және Наполеонның жорықтарымен Еуропаның басқа аймақтарында тараған бұл жағымсыз көзқарас танымал зиярат ету ғибадатының мәртебесін түсірді. Зиярат ету орны ретінде қабылданған сансыз ғибадатханалар осы түсініктің құрбаны болды, олардың көпшілігі халықтың жадында ғана қалды. Оларды 1815 жылдан кейін ғана діни жамағаттар қайта құрды немесе қолға алды. 1917 жылға дейін Ресейде бір ғибадатханадан екінші ғибадатханаға бара жатқан зиярат етушілерге толы болды. Атап айтқанда, Киев үңгірлер монастырінде Әулие Антцин мен Феодоза храмы, Загорскта орналасқан үштік храмында әулие Сергей ғибадатханасы және Ақ теңіз аралында орналасқан Соловский монастырының негізін қалаушылардың храмы - қажылар ең көп зиярат ететін жер болып табылады. Ресейлік қажылар да Құддысқа көптеп баратын. Ол жерде бірнеше Орыстарға қатысты монастырлар мен қонақ үйлер ғимараты болған. Дәл сол уақытта олар Атос пен Бариге де баратын еді. Императорлық үкімет Әулие Николай ғибадатханасына зиярат етуге келген ресейлік қажылар үшін Бариде қонақ үй жасатты. Бұл қажылар ғибадатханадан ғибадатханаға Исаның дұғасын оқи отыра зиярат етіп жүретін.

Батыста 1789 жылғы Француз революциясына қарсы көтерілістен кейін зиярат ету рәсімдері қайта пайда болды. Көптеген ғибадатханалар қайта салынды және қайта қажылардың назарын өзіне аударды. Батыста Бенуа Джозеф Лабре есімді мистикалық қажы туралы аңыз айтылады, ол үнемі ғибадатханадан ғибадатханаға зиярат ететін еді. Латын Америкасында ғибадатханаларға қатысты бас ұрарлықтай жағдай болған жоқ. Көптеген Республиканың аймағында ең танымал ғибадатханалар Мариям анаға қатысты деп мәлімдеді. Мексиканың тәуелсіздік үшін күресіне қатысқан Гвадалупе Нотр-Дам ғибадатханасын тіпті ең катал антиклерикалдық үкіметтер қорғады және жабуға батылы жетпеді. Дәстүрлі ғибадатханалар әдетте әулие немесе әулие қабірінің үстіне немесе киелі деп саналатын жерде салынған. Мұндай киелі жерлер ХІХ. және ХХ. ғасыр қажыларын өзіне тартушы еді. Лурд пен Фатимада орналасқан ғибадатхана секілді басқаларда Мариям ана бейнесі негізгі орында тұр. Бұл бейнелер негізінен қазіргі заманға, дүниенің жаңа зайырлы көзқарастарына қарсылықты күшейтетін, кейбір адамдардың қажылық құбылысына деген теріс көзқарасын жоятын хабарлардан тұрады. Лурд пен Фатима қалалары қазіргі кезде Европада христиан қажыларының ең көп зиярат етілетін жері ретінде қолданыста. Лурдқа жылына бес миллионға жуық адам, Фатимаға төрт миллион, Париждегі Ру де Бакка бір миллион адам зиярат етуде. Христиандардың Анадолыда да баратын киелі жерлері бар. Бұл орындар христиан тарихымен және маңызды тұлғалармен байланысты. Павелдің миссионерлік сапарлары кезінде саяхаттаған жерлерге бүгіндері кейбір христиандар зиярат етуде. Сол жерлердің бір – Антакия. Мұнда христиан дінін Павел, Петр және Барнаба тарата бастаған, б.з. 252-300 жылдар арасында бұл қалада он шіркеу жиналысы өтті және Антакия шіркеуі алғашқы кезеңден бері бес үлкен шіркеудің арасында орын алды. Келесі киелі жердің бірі – Эфес. Павел христиандықты тарату үшін Эфесте біраз уақыт қалған болатын, хауари Жохан осында тұрған және қайтыс болған кезде осында жерленген. Мариям ана Жоханмен бірге Эфеске келіп, осында тұрды деген көзқарас бар, бірақ бұның ықтималы аз. Өйткені Эпифанидың айтуы бойынша Мариям ананың Эфеске барып сол жерде қайтыс болғаны туралы пікір дәлелденбеді. Бұл сенім неміс мистикінің көзқарасына негізделген. Шіркеу әкелеріде Эфесте Мариям ананың үйі мен бейіті бар екені туралы ешқашан айтпаған. Дегенмен, Эфесте және Мәриям анаға тиесілі еткен үй бүгінде зиярат ету орны ретінде қабылданған. Христиандар бұл жерде қасиетті саналатын судан ішіп дұға жасайды. Сонымен қоса Демреде (Анталия) көптеген христиандар Әулие Николайдың (Аяз ата) өмір сүрген және жерленген мекен ретінде зиярат етуде. Бұл жерде ІV ғасырда Мира (Демре) епископосы болған әулие Николайға қатысты бір шіркеу бар. Диоклетианның кезінде өлтірілген, орыс, грек және сицилия халықтарының, балалар мен теңізшілердің қамқоршысы, әулиесі болып саналатын Николай, ХІ ғасырда сүйектері Италиядағы Бариге жеткізіліп жерленді.

Христиандықта зиярат ету көрінісі

Ғибадатханаға немесе қасиетті жерге зиярат ету үшін келген христиан құлшылығын бірнеше жолмен орындайды. Оларды келесі түрлер бойынша жіктей аламыз:

1. Тән дұғасы: Бұл құлшылық жүзін жерге тигізу, қолды айқастыру сияқты амалдармен орындалады.
2. Үнсіз тәубе ету: Жалаң аяқ және тізерлеп тұрып жасалады.

3. Суды пайдалану: суға тию немесе суды әртүрлі тәсілдермен пайдалану арқылы құлшылық жасалады.
4. Аяқ жаттығуларын көбейту арқылы Құдайдың разылығын алуды көздейді.

Қасиетті жерлерді зират ету үшін христиандықта қасиетті деп саналатын уақытты таңдау керек. Рождество күндерінде Құддысқа, 15 тамызда Мариям ананың денесін періштелер аспанға алып шыққан күнді еске алу үшін белгіленген мереке күні (Assomption) Лурдқа барады. Сонымен қатар, Пасха мейрамы және Елуінші күндері (Pentikost) де зиярат ететін жерлерге ең көп қажылық жасалатын уақыт деп саналады. Осы қасиетті уақыттарда физикалық қатысу арқылы, олар мәңгілік қуат көздеріне жақындағанын сезініп, рухани тыныштыққа қол жеткізгендей болады. Сондай-ақ, шіркеу күнтізбесі бойынша көрсетілген бір уақытты белгілеу христиан қажыларының мақсаттарына кіреді және құлшылықтарын белсенді орындауына себеп туғызады. Аптаның бір күні дәстүр бойынша қасиетті жерлерге зират етіледі. Мысалға «Дүйсенбі қажысы» немесе «Жұма қажысы» деп айтылады. Алайда «жексенбі қажылары» ретінде қолданылатын сөз жоқ. Жексенбіде барлық христиандар үшін ең маңызды ғибадат күндерінің бірі болып табылады, сондықтан басқа істермен айналысуға уақыт бөлмейді, сол үшін осындай сөз тіркесінің қолданылмауының бірден бір себебі.

Қорытынды

Исламнан тыс діндердің көпшілігінде қажылық немесе соған ұқсас амалдар бар. Жалпы, киелі жер барлық діндерде зиярат етудің ортақ нүктесі ретінде қабылданған. Олардың барлығында болмаса да, кейбіреулерінде ең маңызды ортақ нүктелердің бірі - қасиетті уақыт. Алайда, исламдағыдай уақыты мен мекені уахи арқылы белгіленген, белгілі бір дәрежеде бай болу шартымен парыз етілген және қабыл болу үшін шарттары белгіленген құлшылық түрі басқа діндерде кездеспейді. Монотеистік саналатын яһудилік және христиандық діндерде де Ислам діні секілді нақтылық жоқ. Исламнан басқа ешбір дінде қажы болу үшін Арафа күні Арафатта болу, келесі күні Қағбаны тәуап ету сияқты нақты уақыт пен мекенге негізделген құлшылық түрі кездеспейді. Басқа діндерде қажылық Исламдағы қасиетті жерлерге жылдың әр күні баруға болатыны сияқты зиярат болып табылады. Бұларды Исламдағы нафил ғибадаттарды түсіну арқылы түсіндіруге болады. Бұл исламдағы нәпіл құлшылық ретінде қабылдауға болады.

Айта кетерлігі, Құддыс шаһары иудаизм, христиан және ислам дінінде де қасиетті мекен ретінде қарастырылады және зиярат етіледі. Мәсжид әл-Ақсаның болуы және көптеген пайғамбарлар шыққан жер Құддысты қасиетті етті. Ислам діні бойынша әл-Ақса мешіті зиярат етуге лайық үш мешіттің бірі және барған жағдайда сауап алатын орын болып саналады.

Яһуди және христиан діндерінде қажылық Киелі кітаптағы кейбір сілтемелерге ғана негізделген және ғасырларға созылған даму процесінен кейін қалыптасты. Қажылыққа қатысты христиандар арасында ынтымақтастық құруды қалайтын христиан қажыларының ең ұсынылған мақсаттарының бірі болуы мүмкін. Христиан тарихында бұл мәселе әрдайым әртүрлі түсіндірмелермен үнемі күн тәртібінде ұсталды. Әсіресе крест жорықтарында христиан әлемінің киелі жерлерді жаулап алу үшін жасалған жоспарында «қасиетті қажылық» ұраның жамылып көптеген қырғындар жасалып, киелі жерлер қиратылды. Бүгінгі таңда, әсіресе миссионерлер тұрғысынан, қажылық христиандардың ең маңызды құндылықтарының бірі болып табылады және жаңа қажылық орталықтарын құруға талпынуда.

Әдебиеттер тізімі:

1. Adem ozen. Yahudilikte Ibedet. Istanbul 2001. S. 213
2. Yesu, 18:1; Hakimler, 18:31
3. II Krallar, 23:22; II Tarihler, 30:13.
4. Yeremya, 4:15.
5. Ezra, 7:19.
6. Ali Erbas. Islam disi dinlerde has // sakarya universitesi ilahiyat fakultesi dergisi. dinler tarihi. 2002
7. Matта 8:22; маркос 2:14; лука 5:27; иуханна 21:19-22
8. Иуханна 10:7-16
9. Alphonse Dupront, "Pelerinege", Dictionnaire des Religions (Paul Paupard'in yönetiminde), Paris 1993, II, 1549.
10. M. Guarducci, "La Tomba di Pietro", Editrice Studium, 1959'dan Jaime Vidal, "Le Pelerinage dans la Tradition Chretienne", Cotici!ium, sy. 266, s' 59.

11. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%83%D1%82%D1%8C_%D0%A1%D0%B2%D1%8F%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%98%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0

12. Бернадэтта Субирú — католическая святая, известна благодаря тому, что по её уверениям, ей являлась Дева Мария. Явления были признаны Католической церковью подлинными и превратили Лурд в место массового паломничества

13. [www.wikipedia.org/wiki/Носа-Сеньора-ди-Фатима_\(Лиссабон\)](http://www.wikipedia.org/wiki/Носа-Сеньора-ди-Фатима_(Лиссабон)) Португалиядағы Лиссабонның солтүстік-шығысында орналасқан маңызды қажылық орталығы.

14. Баки Адам. Ank. Üniv. ilahiyat Fak. Araştırma Görevlisi

ИСЛАМДАҒЫ КҮНӘ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ҚОҒАМДАҒЫ КӨРІНІСІ

Дінтану, 2 курс магистрант: Тусупжанова А. Е.

Ғылыми жетекші: PhD, Абдилхаким Б.Ш.

Нұр-Мұбарак Ислам мәдениеті университеті

Аңдатпа. Исламда күнә кейбір шарттарға, адамдардың ерекшеліктерін, жағдайға, уақытқа және мекенге байланысты адамнан адамға өзгертін ұғым болып табылады. күнә өзгермейтін үкім емес, адам өмірінің мұқтаждықтарына байланысты өзгеріске ұшырауы мүмкін жағдай. Исламда бірдей күнәні жасаған адамдардың жағдайларына, ерекшеліктеріне қарай жасалған күнәнің дәрежесі де өзгереді. Яғни күнә жасалған жағдай және ерекшеліктерге байланысты күнә үшін берілетін жаза да өзгеруі мүмкін.

Исламда күнә, Аллаға қарсы жасалған үлкен қылмыс, жеке және қоғам өміріне тереңінен әсер ететін жағдай ретінде сипатталады. Исламда адамды жақсы нәтижеге апаратын, дүниелік және ақырет бақытын беретін болымды әрекет болып табылатын сауаптың антонимі күнә, кейде Алланың бұйрықтарына мойынсұнбау, тиым салынған әрекеттерден алыстамау ретінде Аллаға қарсы шығудың кейде өзінің кейде басқаларының ақыларының желінуі секілді әрекеттер ретінде көрсетіледі.

Кілт сөздер: күнә, сауап, қоғам, ислам, дін, мораль, нәпсі.

Исламда күнәнің рухани екендігіне байланысты көптеген дәлелдер бар. Исламда күнә адамның санасында және сезімдерінде маңызды орынға ие және күнә жасау адам болудың алғышарты болып табылады. Себебі күнә адамның табиғатында бар.

Бір хадисте бір сахаба Әзіреті Пайғамбарға жақсылық пен күнә туралы сұрақ қояды. Әзіреті Пайғамбар былай жауап береді: «жақсылық моральдың әдемі болуы, күнә жүректі тырмайтын, адамдардың естігісі келмейтін нәрсесі». Басқа бір хадисте Әзіреті Пайғамбар: «жақсылық нәпсіге және жүрекке ұнайтын; күнә болса нәпсіні тырмалайтын, жүрекке күмәнға себеп болатын нәрсе.» деп айтқан.[7] Сонымен қатар Әзіреті Пайғамбар: күнәні иманмен байланыстырып «адам жасаған жамандығынан көңілі түссе, уайымға берілсе міне бұл мұсылман» деп, адамның Аллаға иман еткеннен кейін Оның әмір мен тиымдарын орындау керек екендігін айтады. Осы әмірлер мен тиымдарды бұзу арқылы күнә жасалған кезде, адамның ішінде тепе теңдік бұзылады және осы себептен жүрегінде және рухында ыңғайсыздық сезімі пайда болады. Бұл жағдай адамның рухани жағдайына болымсыз әсер етеді. Басқа бір хадисте: «бір адам жасаған күнәсі үшін қайғырып, жасаған сауапты ісі үшін қуанса, ол адам мұсылман» деп айтылады. Хадистердегі мәліметтерге сүйенетін болсақ күнә адамның жүрегіне тыныштық бермейтін бір жағдай ретінде адамға қиындық беретін, кеудесін тарылтатын және жүректі қарайтатын, адамды күмәнға апаратын, оны шаршататын, уайымға салатын жағдай болып табылады. Сонымен қатар күнә бір адам тарапынан жасалынған алайда басқа адамдардың білмеуі керек жағдай болып табылады.[5] Себебі жасалған күнә адамның ұялуына, адамдық қадірінің төмендеуіне себеп және бұл жағдай адамдық принциптерге де қарсы келеді. Яғни Исламда күнә, Алланың әмір мен тиымдарына мойынсұнбау дегенді білдіреді. Исламда күнә ұғымы мойынсұнбауды, қарсы шығуды білдіреді. Себебі мойынсұну әмірлерді орындау, ал әмірге мойынсұнбау қарсы келу болып табылады.

Исламда күнә, адамдардың жақсы және әдемі болып келетін игі іс жасауына, сауап жасауына кедергі болған, игі істен адамды алыстатын барлық сөз және әрекет болып табылады.[3] Исламда күнә дұрыс әрекеттен бас тартуды білдіреді. Исламда күнәні екі тараптан қарастыруға болады, біріншісі күнәнің жазасы бар, екіншісі рухани тұрғыдан күнә адамды бақытсыз етеді, адамның

жүрек тыныштығын алады. Исламда күнә Алланың сызған өлшемдеріне мойынсұнбаған, әділетсіздік жасаған, шектен шыққан жаман, қате істерді жасауды білдіреді. Мысалы Лут қауымының шектен шығып күнә істер жасауы секілді.

Исламда күнә ұғымы иманмен байланысты. Сонымен қатар күнә ұғымы иманның антонимі болып табылатын күпірлікпен де байланысты.

Күнә және қателік мағынасы жағынан бір-біріне жақын сөздер болып табылады. Кейде бір-бірінің орнына қолданылған. Алайда Ислам дінінде күнә және қателік бір-бірінен бөлек ұғымдар ретінде қарастырылады. Жеке тұлғаның жаман әрекеттерді біліп, әдейі және өз қалауымен жасауы күнә; білместікпен жасауы болса қателік болып саналады. Күнәні қателіктен айыратын ең маңызды жағдай, жаман әрекеттің саналы түрде жасалуы болып табылады. Ал қателік болса білместікпен немесе сол мәселе бойынша аз білгеннен жасалады. Себебі адам табиғатынан әлсіз жаратылыс және жаңылысуы табиғи жайт болып табылады. Бұл жағдайда әрбір күнә қателік. Алайда әрбір қателік күнә емес деп айтуға болады. Бұл айырмашылық Құранда Ахзаб сүресінің бесінші аятында көрсетіледі. Бұл аятта қандайда бір жаман әрекеттің барылығының күнә ретінде қарастырылмайтындығы айтылады. Алайда Құран жеке тұлғаның дұрыс деп ойлап ант етуі және білместікпен адам өлтіруі секілді жағдайларға жауапты екендігін айтады. [6]

Илаһи әмірлердің және тиымдардың бұзылуы ретінде қарастырылатын күнә, қарсы шығу және мойынсұнбау әрекеті болып табылады. Бұл әрекет, адам табиғатындағы күнәға, қылмысқа бейімділігінен туындайды. Адамды Алладан алыстатын күнәлардың негізгі ерекшеліктері мыналар болып табылады:

Күнә адамның өзін жоғары санап Алланың әмір мен тиымдарын орындамауы болып табылады.[2]

Исламда күнә түсінігінің кейбір белгілі ерекшеліктері бар. Бұлардың алғашқысы күнә болып табылады және бұл Алланың әмірлерінің орындалмауы, тиымдарының бұзылуы дегенді білдіреді. Ислам түсінігі бойынша Алла адамды жаратылыстардың ең үстемі етіп жаратқан. Құранда, Алла адамдарға ақыл мен ерік секілді ерекшеліктермен жаратумен қатар адамға кейбір міндеттер мен жауапкершіліктер беру арқылы одан жаратылыс себебі болып табылатын құл болудың шарттарын орындауы керектігін білдірген. Күнә жеке жауапкершілік болып табылады.

Исламда күнәнің жауапкершілігінің жеке тұлғаға тиесілі екендігі түсінігі бар. Жасалған күнәнің жауапкершілігі күнәні жеке жасаған адамға тиесілі, мұсылман болса да кәпір болса да әркім тек өзінің жасаған күнәсіне жауап беретіндігі туралы Құранда көрсетілген. Сонымен қатар Құранда әрбір нәпсінің жасаған жақсылығы өзіне, жасаған жамандығы өзіне екендігі анық көрсетіледі.[2]

Исламда күнә адамның ең жақындары болып табылатын ата анаға, достарына, туыстарына, ата бабаларына, өткеніне немесе келешектегі ұрпағына, балаларына жүктелмейді. Тіпті пайғамбарлармен туыс болып табылатын адамдардың да басқа барлық адамдар сияқты есепке тартылатындығы айтылады.

Қоғамдағы болымсыз үлгілердің ізінен еру де адамды күнәға итермелейді. Көзіміздің алдында жүрген адамдардың әрекеттері мен сөздеріне еліктеуіміз қалыпты жағдай болып табылады. Алайда ол адам немесе қоғам күнә болып саналатын әрекеттерден қашпайтын болса, яғни үлгі дұрыс таңдалмаса, оның ізінен ерген адам немесе қоғам күнәға жақындайды және күнә жасайды. «Кімде кім бір қауымға ұқсаса, ол сол қоғамнан» хадисі бұл мәселені түсіндіреді.

«Адам досының дінінде. Сол себептен адам кіммен дос болғанына мән берсін.» деп айтқан Өзіреті Пайғамбар (с.ғ.с.) достарымыздың болымды немесе болымсыз әсері туралы түсіндірген. Құранда, «Уа иман еткендер! Аллаға қарсы келуден сақтаныңдар және тура жолдағылармен бірге болыңдар.» делінеді. Яғни мұсылмандарға кімдермен бірге болғандарының маңыздылығы түсіндіріледі. Себебі адамдар бір бірінен әсерленеді. «Күнә жасауды әдетке айналдырған тұлға өзінің рухани әлемімен қатар қоғамның да өмірін қараңғылыққа апарды.»

Жеке тұлғалардың нәпсі және шайтанның қулықтарына берілуді олардың ұятсыз әрекеттер жасауына себеп болады. Моральдық әлсіздіктер уақыт өте келе кеңінен таралуда, қоғамның моральдық ұстанымы бұзылуда.

Бұқаралық ақпарат құралдарының дамуымен бірге барлық мәлімет жарыққа шығуда, сол секілді ешқандай жамандық та жасырын қалмайды. Көптеген күнә, осы ақпарат құралдары арқылы жан жаққа таралуда. Халық алдында жүрген танымал адамдардың кейбір күнәларды жасауы, тіпті бұл күнәларды жақтауы, басқа адамдарға кері әсерін тигізуде. Ал бұл ішімдік, құмар, зина, өсек және тағы басқа секілді көптеген күнәлардың таралуына жол ашуда.

Кейде белгілі бір жағдайға байланысты көңіл айту мақсатымен әлеуметтік желіде бөлісіп жатады. Негізі бұл жағдай да адамдарға кері әсерін тигізе алады. Кейбір адамдар сол мысалдарды көріп, солар секілді жамандықтарды жасай бастайды.[6]

Адамды күнәға итермелейтін жеке және қоғамдық себептер бар. Жеке себептер адамның табиғатында нәпсінің болуы және туа біткен әлсіздіктерінің болуы болып табылады. Егер нәпсіні тәрбиелемейтін болсақ, адамды күнәға итермелейтін ең негізгі себеп бола алады. Адамның туа біткен асығыстық, үмітсіздік, шыдамсыздық, ашкөздік, байлықты және қарама қарсы жыныстағы адамды шектен тыс қалауы, қызғаныш және Алланы тек қиындық кезінде еске алу секілді кейбір психологиялық және физиологиялық әлсіздіктері бар. Бұлар да адамның күнә жасауын оңай қылады.

Адамның тек осы дүние ғана бар деп ойлауы, ақыретті есепке алмауы, дүниеге беріліп кетуі, өлімнен кейінгі өмірді ойламауы да оның күнә жасауына себеп болуда және күнә болып табылатын әрекеттерден қашуына кедергі болуда.

Адамдардың өздерінен бұрын келген барлық әдеттерді жалғастыруы да маңызды күнә себебі болып саналады. Себебі діни тұрғыдан тиым салынған нәрселер де салт дәстүрлерге араласады, адамдар қателіктерді салт дәстүр ретінде жалғастырады.

Кері әсерін тигізетін үлгілер де адамдарды күнәға апарады. Мысалы халық алдында жүрген тұлғаларға қарап адамдар әрекет етеді. Олардың жасаан күнәларын қорғай бастайды. Осылайда күнәлар кеңінен тарала бастайды.[5]

Қорытынды

Күнәдан осы дүниеде қорғану және арылу жолдары шайтан және шайтани күштер үшін Аллаға сиыну, адамның өз әрекеттерін үнемі бақылауда ұстауы, өзін есепке тартуы, жасағн күнәсі үшін тәубе етуі, періштелердің дұғасы және жасалған күнәнің Алла тарапынан жасырылуы болып табылады. Адамның әрекеттерін бақылауда ұстайтын, моральдық тұрғыдан жақсы ерекшеліктер көрсетуге тырысатын ар ұят, адамды күнәдан алыстатын, құтылуына көмектесетін маңызды фактор. Ар ұят адамдағы жамандық сезімін басады, жақсылық сезімдерін шығарады, адамды жақсылыққа итермелейді. Алла барлық адамның табиғатына ар ұят сезімін беру арқылы, жақсылық пен жамандықты бөліп жару мүмкіндігін берген.

Құраннан шығарылған жалпылама қорытынды бойынша күнә, заңдылығын Алланың бар болуынан алатын барлық нәрсеге қарсы шығу, заңсыз болуын да Алладан алған барлық жаман әрекеттерді жасау болып табылады. Яғни күнәнің бір мағынаға ие болуы Алланың бар екендігін қабылдау арқылы жүзеге асады. Исламда харам болып табылатын тамақ, сусын және зина секілді әрекеттердің күнә болуы Алланың бар болуы және Оның тиым салуына байланысты. Яғни күнә жасау Алла түсінігімен байланысты болғандықтан, күнәні бір позиция ретінде қарастырғанда күнәһарлық Алла алдында өзін осы позицияға орналастыру ретінде қарастырыла алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Jacobs, Louis, «Sin», Encyclopedia Judaica, ed. Fred Skolnik, C. 18, Macmillan, USA 2007, s.624.
2. Eisenstein, Judah David, "Sin", The Jewish Encyclopedia, ed. Isidore Singer, Frank and Wagnalls, London: 1905, s. 377.
3. SadıkKılıç, Kur'an'daGünahKavramı, HibaşYaıınevi, Konya 1984s. 79
4. SadıkKılıç, Kur'an'daGünahKavramı, HibaşYaıınevi, Konya 1984s. 89
5. SadıkKılıç, Kur'an'daGünahKavramı, HibaşYaıınevi, Konya 1984s. 31-32
6. SadıkKılıç, Kur'an'daGünahKavramı, HibaşYaıınevi, Konya 1984s. 88.
7. Harman, ÖmerFaruk, T. D. V. İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2016, C. 14s. 282.

ҚЫТАЙДАҒЫ ЕЖЕЛГІ ДІНДЕР

Дінтану магистратура І курс Әділжан Г.

*Ғылыми жетекші: PhD., аға оқытушы Мұқан Нұрзат
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Аңдатпа: ғылыми мақалада Қытайдағы ежелгі діни наным-сенімдерге дінтанулық сараптама жасап Қытайдағы діндердің таралу тирихымен ерекшеліктері тоқталып , қытайдағы этникалық топтардың діни сеніміне салыстырмалы талдау жасалған тарихи шолу болып есептеледі.

Кілт сөздер: Шаманизм , Даоцизм, Буддизм

Шаманизм (萨满教)

Ерте тарих Шаман діндері (1-сурет) Қытайда ең алғашқы тіркелген діни дәстүрлердің бірі болды, кем дегенде Шан әулетіне дейін (б.з. д. 1600 – б. з. д. 1050). Ерте дәстүрлердің элементтері қазір Қытай Халық (немесе дәстүрлі) діні деп аталатын негізгі бөлігін -Шаманизм осы кезеңнен бері дамып келе жатқан көптеген жергілікті нанымдарға, культтер мен тәжірибелерге қатысты. Осы кезеңде Қытай халқының діни наным-сенімнің маңызды компоненттері пайда болды[1].

Сурет – 1. Шаманизм

Шаманизм – бұл алғашқы нанымдар негізінде біртіндеп дамыған халықтық сенімдердің бірі түрі. Ол Қытай елінің солтүстігіндегі барлық этникалық топтар арасында бұрыннан басым болды. Шаманизм алғашқы балық аулау мен аң аулау дәуірінде пайда болған деп саналады.[1, 60 б.]. Алайда, әр түрлі шетелдік діндер бірінен соң бірі пайда болғанға дейін, шаманизм Қытайдың солтүстігіндегі барлық этникалық топтарға қатты әсер етеді. Соңғы уақытқа дейін буддизм немесе ислам басым сенімге айналған дегенмен Қытайдың солтүстігіндегі кейбір этникалық топтардың арасында шаманизмнің қалдықтарын әлі де анық көруге болады. Шаманизм-Шыңжаң Алтай аймағындағы этникалық топтардың ежелгі нанымдары. тунгус тілінде аталады «Шаман» (бастапқы мәні «Жабайы билейтін адам»), оның есімімен аталған Шаманизм-қарабайыр діннің кеш формасы, айқын кландық және тайпалық діни ерекшеліктері бар, жұпта «Тенгри» Тағзым (богам) ядросы болып табылады, анимистиканы сақтай отырып табиғатқа табыну, тотемдерге табыну, ата-бабаларға табыну және т.б. Қарапайым нанымдар Бұл шаманизмді көшпелілер ежелгі Қытайдың солтүстігінде, мысалы хунну сияқты Үйсін, Түркі, Ғұн Сяньбэй ұлттарда .Қазіргі Шыңжаң ұйғыр автономиясы Қазақ, Өзбек, Қырғыз, ата бабалары XVII ғасыр бұрын Шаманизм ұстанған, [3,80б]сонымен қатар Моңғолия, Маньчжурлар XVII ғасырға дейін Шаманизмге сенген.Мысалы табиғат, тылсым күшке, ата-бабалардың жоғары мәртебесі, бақытсыздық пен рухани ортаны пайдалану, аспанға табыну және құрбандық ретінде тамақ ұсыну, Жан туралы түсінік : Әлемдегі барлық заттардың жаны бар деп саналады, ал адамдарға табиғаттағы өзгерістер әкелетін бақытсыздықтар мен баталар - бұл әртүрлі эльфтер, елестер мен құдайлардың ерік-жігерінің көрінісі.

Құдайлар туралы түсінік : Шаманизм көбінесе от, таулар, өзендер, ағаштар, Күн, Ай, жұлдыздар, Күн мен найзағай, бұлттар, мұз, қар, жел, жаңбыр, кемпірқосақ және кейбір жануарларды қиял мен жұмбақ руханиятпен бейнелейді және оларды табиғат пен әлемді басқаратын құдайлар ретінде қарастырады.

Атап айтқанда, Өлмейтін ата-бабалар қалыптастырған елестер мен рухтар туралы түсінік және жер бетіндегі әртүрлі аурулар мен өлімнен туындаған қорқыныш құдайлардың бақсылық тұжырымдамасының өзегі болып табылады. шаманизмде құдайлар (Тәңір) ұғымы пайда болды, біртіндеп құдайлардың позициясына көтерілді[2].

Алғашқы қоғам қауымдастықтардың ыдырауымен және таптық қоғамдардың пайда болуымен шаманизм күннен-күнге құлдырап, қоғамның дамуына байланысты адамдар дәйекті түрде тибеттік буддизмге, православие мен исламға бет бұрды. Бұл діннің кейбір бастапқы факторлары белгілі бір дәрежеде жоғарыда аталған діндермен біріктіріліп, біріктірілді. Алайда, халық арасында ол әлі де күшті әсер етеді және тіпті мутацияланған түрінде өмір сүреді.

Даосизм (道教)

Қытайда пайда болған, біздің заманымыздың 2 ғасырында қалыптасқан және 1700 жылдан астам тарихы бар дін.Даосизмнің мазмұны жан-жақты. Ол теориялық негіз ретінде Лао Цы ойына негізделген ежелгі қытайлық рухтар мен құдайларға табыну тұжырымдамасына негізделген .Даосизм Лао цзы өзінің ата-бабасы деп санайды, "Дао те Цзиньді" негізгі классика ретінде қарастырады және "даоны" өзінің ең негізгі сенімі ретінде қабылдайды. Барлық катехизмдер мен

ілімдер осыдан туындайды.[4,2056] Даосизм "Дао" жан-жақты және барлық жерде бар деп санайды және бұл бәрінің бастамасы.Даомен бірге айтылатын нәрсе - "ізгілік", яғни Даода тұратындар - ізгілік, ал "ізгілік" - даоның күші, даоны қолдану және даоны көрсету.Сондықтан даосизм сенушілер "даосизмді дамытып, ізгілікті дамытып", даосизммен бірлікке ұмтылып, табиғат пен қоғаммен үйлесімді болуы керек деп болжайды.Осылайша, даосизм мен ізгілік даосизмнің өзегі және негізгі ілімдері болып табылады.

Даосизм Қытайдағы буддизммен көршілес православиелік діндердің біріне айналды.Тарихнама да даосизм шеңберлері деосизм біздің дәуіріміздің 2-ғасырында пайда болды деп санайды.

Біріншісі: Ежелгі діндер мен халықтық сикырлықтан. Хан әулетінің соңындағы Вей және Джин әулеттері кезеңі Қытай елінде даосизмнің дамуындағы маңызды кезең болды. [5,876]

Екіншісі: Цин мен Хан әулеттеріне дейінгі соғысушы мемлекеттер кезеңінің өлмейтіндері мен алхимиктері туралы аңыздар.

Үшіншісі:Лаожуан философиясынан Цин мен хан әулеттерінің даос теориясы.

Төртіншісі :Конфуцийшілдік пен инь мен ян ойының бес элементі.

Ал бесіншісі :Ежелгі медицина мен спорттық гигиена туралы білімдерден туындайды. Даосизмнің тарихи шығу тегі Хан әулетінің соңында пайда болды. Бұл хан әулеті қоғамының өнімі және Хан әулетінің ойы мен мәдениетінің ажырамас бөлігі болды. Оның терең әлеуметтік себептері бар.

Сурет –2. Даосизм

Буддизм- Қытайда салыстырмалы түрде ұзақ тарихы бар және салыстырмалы түрде үлкен ықпалы бар бес діннің бірі.Қытайда буддизмінің тарихы 2000 жылдан асады.Буддизм Үндістаннан келгенімен, оның жетілуі мен дамуы Қытайда аяқталды. Ол дәстүрлі қытай мәдениетін сіңіріп қана қоймай, дәстүрлі қытай мәдениетін байытты.Қазіргі Қытай буддизмі дәстүрлі қытай буддизмінің мұрасы және жалғасы болып табылады және әлеуметтік тарихтың, саяси экономиканың, ғылым мен мәдениеттің, идеологияның және өмір салтының дамуы мен өзгеруіне ықпал етті. Біздің дәуірімізге дейінгі 6 ғасырдан б.з. д. 5 ғасырға дейін Сиддхартта Гаутама ежелгі Үндістанда буддизм құрды.Содан бері буддизм елден тыс жерлерде, әсіресе Шығыс және Оңтүстік-Шығыс Азияда тарала берді. Ол біздің дәуірімізге дейінгі бірінші ғасырдан кейін Қытайға Орталық Азия арқылы енгізілді және оның тарихы шамамен 2000 жыл бұрын пайда болды.12 ғасырдың аяғы мен 13 ғасырдың басында Үндістандағы буддизмді басып кірген Ислам жойды, бірақ оның негізгі мазмұны Қытайда жақсы сақталған және дамыған, сондықтан Қытай көбінесе буддизмнің екінші Отаны деп аталады.Қытай буддизм өркендей алатын негізгі аймақ қана емес, сонымен қатар буддизмнің бүкіл әлемге таралуының негізгі платформасы болып табылады.Әр түрлі берілу жолдары мен әлеуметтік шығу тегіне байланысты буддизм Қытайда үш негізгі отбасын құрды: Хань буддизмі (қытай тілі), Тибет буддизмі (тибет тілі) және теравада буддизмі (Пали тілі) Юннаньдағы дай халқы сияқты этникалық аудандарда.Буддизмнің үш негізгі сектасының тарихында, доктринасында және әсерінде айтарлықтай айырмашылықтар бар. Мұнда басты назар Хань буддизміне, сондай-ақ Қытай буддистік мәдениеті мен тарихымен танысуға аударылады.Жалпы, Қытай будда мәдениеті дамудың бес кезеңіне өтті.

Сурет 3 Буддизм

Бірінші кезең: екі Хань әулетінен үш патшалыққа дейін, будда мәдениетінің бастапқы кезеңі болды. Тарихи жазбаларға сәйкес, Батыс хан әулетінің аса тұту императоры юаньшоудың (б. з. д. 2 ж.) бірінші жылында Даюэ руы "Будда Сутрасын" айту үшін Чан ' Анға (Қазіргі Сиань, Шэньси) елшілер жіберді; Шығыс хан әулетінің императоры Мин (б. з. 58-75 жж.) Даюэ руына елшілер жіберді будда жазбалары, және екі үнді монахтарын алғашқы будда жазбаларын қытай тіліне, қырық екі тараудан тұратын сутраға аударуға шақырды, сонымен қатар Қытайдағы алғашқы монастырь, Байма храмы, Лоянда салынды.

Екінші кезең: будда мәдениетінің өсу кезеңі болды. Батыс Цзинь әулеті келгеннен кейін қытай мен үнді монахтары арасындағы алмасулар күшейе түсті, материктегі монахтардың саны көбейе берді, монастырлар біртіндеп қалыптасты және буддизм Қытайда біртіндеп орнықты. Әсіресе солтүстік және Оңтүстік әулеттерде әулеттер жиі өзгеріп, сол кезде соғыстар жалғасқанымен, буддизм үлкен дамуға қол жеткізді. Статистикаға сәйкес, Батыс Цзинь әулеті кезінде небәрі 180 монастырь болған, ал оңтүстік Лян әулеті кезінде Тек Цзянкан ауданында (қазіргі Нанкин, Цзянсу провинциясы) 500-ден астам монастырь болған.

Үшінші кезең: Суй әулетінен Тан әулетіне дейінгі будда мәдениетінің гүлдену кезеңі болды. Суй және Тан әулеттерінің билеушілері конфуцийшілдік, даосизм және буддизмнің қатар саясатын жүргізді және буддизм мәртебесі айтарлықтай жақсарды. Солтүстік және Оңтүстік әулеттердің көптеген мұғалімдерінің ілімдеріне сүйене отырып, Қытайдағы жергілікті буддистік секталар көп мөлшерде құрыла бастады.

Төртінші кезең: екі Сун әулетінен Цин әулетінің соңына дейін, будда мәдениетінің интеграция кезеңі болды. Суй және Тан әулеттерінің гүлденуінен кейін буддизм Сун әулетінен біртіндеп алыстап кетті және катехизмді түсіндіруде түбегейлі жетістіктерге жету қиын болды. Алайда, өткен әулеттердің билеушілерінің көпшілігі буддизмге қарсы қорғаныс саясатын жүргізгендіктен, буддизм кейбір аспектілерде, әсіресе діни сенім ретінде өркендей берді, ол қарапайым адамдарға маңызды әсер етуді жалғастыруда. Бұл кезеңнің ең көрнекті ерекшелігі-біріктіру.

Бесінші кезең: будда мәдениетінің қазіргі заманнан өзгеру кезеңі болды. Қазіргі уақытта буддизм ұзақ уақыт бойы қалыптасқан, туа біткен, патша өкіметі қолдаған, монахтарға бағытталған және ғибадатханалардың меншігіне негізделген дәстүрлі даму моделі үлкен сынақтан өтті. Христиандық сияқты Батыс мәдениеттері буддизм аумағын үнемі басып алып, ойланбастан басып кірді және демократиялық революция толқынында пайда болған әртүрлі идеялар буддизмді әдеттегі феодалдық мәдениет ретінде қарастырып, қатыгез крест жорығы мен сынды бастады. Буддизм қайта-қайта үлкен қиындықтарға тап болды, тіпті жойылу алдында тұр. Осыған байланысты буддистік қауымдастықтағы бір топ адамдар буддизмнің жинақталған кемшіліктері туралы ойлады, жігерлендіруге және жаңашылдыққа ұмтылды және буддизмді жандандыру қозғалысын бастады. Оның шараларына адам буддизмін насихаттау, будда колледждерін ұйымдастыру, будда топтарын құру және қарапайым қозғалыстарды көтеру кіреді. Буддистік газеттер мен журналдарды құрастыру және тарату, сонымен қатар ауыл шаруашылығы мен дзен

практикасы. Бұл шаралар буддизмнің жандануында оң рөл атқарды, бірақ бүгінде буддистік мәдениеттің дәстүрліден қазіргі заманға ауысуы аяқталған жоқ және әлі де ұзақ жол бар.

Әдебиеттер тізімі:

1. Анна А.З. Шаманизм и трансперсональная психология. – Оқулық, 2008. – 60 б.
2. Алдабек Н. Түргенбай А. Қытай діндерінің тарихы. – Оқулық, 2017. – 310 б.
3. Смағұлова К. Шыңжаңдағы этникалық топтардың діни наным сенімдері. – Диссертациялық жұмыс, 2018. – 80 б.
4. Нұржамал А. Қытай мәдениетінің тарихы. – Оқулық, 2018. – 205 б.
5. Шуц ди шан. "Қытай даосизмінің тарихы" (中国道教史) – Шандонг мәдениеті, 2018– 169б.
6. Мұқан Н. Қытайдағы Исламның даму үдерісі. – Диссертациялық жұмыс, 2019. – 70 б.
7. Мұқан Н. Қытай исламының конфессиялық ерекшелігі. - халықаралық журнал 2016. - 2б
8. Сыроежкин К.Л. Қытайдағы этникалық сепаратизмнің мифтері мен шындығы және Орталық Азияның қауіпсіздігі. – Алматы: 2003. – 382 б.
9. Сун Ян 中国古代哲学史 (Ежелгі Қытай философиясы). – Пекин, 1972. – 343 б.
10. Erik Zurcher Buddhism in China. – Leiden Boston 2013.– 63б.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ ТУРБУЛЕНТНОСТЬ И РЕЛИГИОЗНАЯ СИТУАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Религиоведение, магистрант 1 курса Тазабеков Ә.Б.

Научный руководитель: д. филос. н., профессор Байтенова Н.Ж.

Казахский Национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация: Казахстан, находясь в самом центре Евразии, является многонациональной и многоконфессиональной страной с уникальным культурным наследием. Страна получила независимость от СССР, и с тех пор, сделало крупные шаги в плане экономического, социального и политического развития. Тем не менее, сложная геополитическая ситуация в стране имеет очень большое влияние на религиозную ситуацию в стране.

Ключевые слова: геополитика, религия, конфессиональность.

Введение Учитывая нахождение на перепутьях между Европой и Азией – геополитическую важность Казахстана нельзя не заметить, что государство окружают такие страны как Россия, Китай, Кыргызстан, Узбекистан и Туркменистан и которые имеют разные культуры, религиозные убеждения и наконец, геополитические интересы. В итоге Казахстану приходится иметь дело с широким спектром геополитических вопросов для поддержания безопасности и стабильности

Религиозный климат так же многослойный ввиду многоконфессиональности страны. Наиболее распространенная религия - ислам, с последующими религиями как христианство, иудаизм, буддизм и т.д. Правительство Казахстана адаптировала себе политику веротерпимости, которая способствовала гармонии и мирному сосуществованию среди различных конфессий. Тем не менее, рост религиозного радикализма несет в себе угрозу имеющимся достижениям.

Данный научный доклад ставит себе целью осветить тренды мировой геополитики и их влияние на религиозную ситуацию в стране. Доклад так же включает анализ относительно влияния мировых геополитических игроков на основные тренды радикализации исламистских группировок. Статья посвящена анализу геополитической ситуации в стране в призме всемирной исламской радикализации.

Современные тренды мировой геополитики

Геополитический ландшафт в мире на данный момент характеризуется жесткой конкуренцией и напряженными отношениями между мировыми державами, включая США, Китай и Россию. Взаимная неприязнь проявлялась в торговле, гонке вооружений и борьбой за политическое влияние.

Геополитическая повестка Казахстана строго диктуется противостоянием США, Китая и России за контроль над Центрально-Азиатским регионом. Местоположение Казахстана, которое описывается как мост между Европой и Азией, включая ее обширные природные ресурсы – делает государство важной фигурой в геополитике.

Россия до сегодняшнего дня, традиционно являлась главным экономическим партнером Казахстана. Соответственно влияние России на Казахстан в социальном-экономическом и

культурном плане остается велико. Тем не менее, за прошедшие годы Китай стал крупным торговым партнером Казахстана, в энергетическом секторе, в частности. Инициатива “Один пояс – один путь” Китая играет ключевую роль в этой тенденции, так как она нацелена на развитие инфраструктуры в странах Евразии.

США так же имеют влияние на динамику геополитики в Казахстане с помощью дипломатических связей и крупного вовлечения капитала в энергетический сектор. Однако присутствие США в регионе воспринимается с подозрением со стороны России и Китая, которые видят в этом посягательство на их интересы.

В последние годы, мир стал свидетелем крупных геополитических процессов. Появление новых игроков, а также рост новых технологий, влияющих на все процессы - все эти крупные изменения не могли обойти стороной и Казахстан

Одним из наиболее крупных геополитических процессов является противостояние США и Китая за всемирное господство. Два государства вовлечены в стратегическую борьбу, которая охватывает экономические, военные и технологические сферы. Эта конкуренция привела к усилению двух систем: либеральный миропорядок, возглавляемый коллективным Западом, и китайская авторитарная модель.

В еще один тренд превратилось развитие многосторонних отношений и политики однополярности. Соединенные Штаты, под началом Дональда Трампа, проводили политику “Америка превыше всего” которая оспаривала мировой порядок, установленный после Второй Мировой Войны. Эпидемия коронавируса также выявила недостатки международной кооперации между странами, так как государства были вынуждены в первую очередь соблюдать свои интересы для выхода из кризиса.

Мир так же испытывает на себе стремительный рост высоких технологий, особенно в области робототехники и искусственного интеллекта. Эти вещи способны серьезно повлиять на мировую экономику и военно-промышленный комплекс.

Правительство Казахстана стремится лавировать между сверхдержавами в тоже время обеспечивая себя независимостью и нейтралитетом. Это было обозначено во внешней политике государства, в котором подчеркивается многовекторность и региональное сотрудничество.

В целом все тренды мировой геополитики имеют влияние на развитие стабильности в экономике, политике и культуре государства. От способности корректно сопоставлять все эти вещи между собой зависит будущее.

Влияние глобальной геополитики на основные тенденции радикализации исламистских течений в Казахстане.

Влияние глобальной геополитики на радикализацию исламских движений в Казахстане нельзя не учесть. Наличие мусульманского большинства, при этом, имея обширные запасы ресурсов и границы с Китаем и Россией, делает Казахстан отличной мишенью для исламистских радикальных группировок, стремящихся укрепиться в Центральной Азии.

Появление ИГИЛ (запрещенная в Казахстане террористическая организация), оказало сильное влияние в радикализацию казахстанских граждан. По некоторым оценкам, около 2000 граждан незаконно уехали за границу для принятия участия в боевых действиях на стороне ИГИЛ в Сирии и Ираке. Учитывая радикализацию этих людей, данная проблема вызвала беспокойство о будущем возвращении этих граждан назад.

Правительство предприняло шаги по недопущению радикальной исламской идеологии и борьбе с экстремизмом в Казахстане. В 2014, с принятием Закона о религиозных практиках – государство усилило контроль за религиозными организациями, а также были ограничены действия экстремистских групп. Надзор и давление по отношению к экстремистским организациям также был усилен.

Несмотря на это, некоторые критики утверждают, что такой жесткий подход с помощью ограничивая и запретов может только привести к отчуждению и соответственно способствовать дальнейшей радикализации казахстанской молодежи. Правительство приняло к сведению эти опасения и сделало усилие по развитию межконфессионального диалога и увеличения роли традиционного ислама в религиозных учреждениях Казахстана.

Следовательно, можно сделать вывод, что мировые геополитические процессы оказывают огромное влияние на радикализацию общества. Относительная близость страны к горячим точкам на Ближнем востоке, а также преобладание мусульманского большинства населения делает государство уязвимым по данному направлению. Тем самым следует вывод: государство в борьбе с

религиозным экстремизмом должно найти точку соприкосновения между стремлением к безопасности и обеспечением религиозных свобод и терпимости.

Геополитические процессы в России и странах Центральной Азии и возможные последствия для религиозного климата в Казахстане.

Геополитические процессы в России и странах Центральной Азии также имеют значительное влияние на религиозный климат в стране. Россия, как крупнейший региональный игрок, играет ключевую роль в составлении геополитической повестки всего региона. Учитывая советское прошлое Казахстана – влияние России на внешнюю и внутреннюю политику в Казахстане, данная ситуация не удивительна.

Наиболее выраженный признак Российского влияния в стране – развитая сеть церквей Русской Православной Церкви. Исторически сложилось так, что Русская Православная Церковь со времен существования Российской Империи обладала ведущей ролью в Русском Обществе, и ее влияние также не обошла стороной и бывшие советские республики, включая Казахстан. В последние годы Русская Православная Церковь усилила миссионерскую деятельность – тем самым вызвала негативную реакцию со стороны мусульманской части населения.

Еще один признак – влияние России на отношения Казахстана со странами Центральной Азии. Казахстан делит границу с несколькими странами региона, включая Узбекистан, Кыргызстан и Туркменистан. У этих стран есть свои геополитические вызовы, включая экономическую и политическую нестабильность. Россия стремилась сохранить доминирование с помощью лавирования между Центральной Азией и Казахстаном. Это привело к созданию различных союзов и конфликтов, которые задают тон религиозным отношениям.

Примером может послужить Исламский экстремизм. Россия противостояла исламскому экстремизму в пределах своих границ много лет, в то же время она стремилась дублировать эти явления и в Центральную Азию. Это привело к усилению сотрудничества Казахстана и России в области противодействия экстремизму, но это так же привело и к ограничению и запрету деятельности радикальных исламистских религиозных организации в Казахстане. Некоторые эксперты считают, что все это было спланировано таким образом, чтобы экстремистские элементы оказались в подполье – откуда их было бы трудно достать и контролировать.

Как уже было сказано – Россия и страны Центральной Азии влияют на религиозный климат в стране. Российское влияние на внутреннюю и внешнюю политику Казахстана, наравне с влиянием на страны Центральной Азии привели к напряженности между христианами и мусульманами Казахстана. Проблема исламского экстремизма – является одной из серьезнейших вызовов для современного Казахстана.

Возможности преодоления угроз религиозного радикализма в реалиях современного Казахстана.

Казахстан делает все для борьбы с религиозным радикализмом и экстремизмом. Государство обладает внушительным арсеналом средств для борьбы с подобными явлениями, включая усиление правоохранительных органов, регулирование религиозных практик и обеспечение межконфессионального диалога.

Одна из ключевых стратегий которая используется государством это улучшение понимания причин и следствий религиозного радикализма. Сюда входит исследование отдельных личностей и их причин радикализации, также как и вычисление организаций, которые распространяют экстремистскую идеологию.

В дополнении к этому, государство способствовало развитию религиозного образования, которое учит терпимости, уважению к правам человека и отрицанию насилия. Это включает в себя подготовку высококвалифицированных имамов и других религиозных деятелей, которые послужат примером для подрастающих поколений и помогут распознать экстремистские угрозы.

Государство так же предприняло шаги к регулированию деятельности религиозных организаций. Это включает в себя внедрения нового закона о религиозных практиках 2011 года, которая требует от религиозных конфессий и различных групп официальной регистрации и соблюдения определенных критериев при осуществлении своей деятельности. Данный закон также запрещает распространение литературы экстремистского толка и разжигание религиозной ненависти.

В качестве еще одного инструмента для борьбы с экстремизмом – государство обеспечило межконфессиональный диалог, которое включает в себя организацию мероприятий нацеленных на

сбор представителей различных конфессий для обсуждения общих ценностей и выказывания взаимного уважения.

Несмотря на все эти усилия, задачи по борьбе с экстремизмом еще стоят на повестке дня. Существование ИГИЛ (запрещенная в Казахстане террористическая организация) и подобных группировок в регионе не дает ослабить бдительность никому, соответственно государству нужно усилить бдительность для предотвращения попыток распространения экстремистских идеологий в будущем. Тем не менее, приверженность Казахстана продвижению межконфессионального диалога и взаимопонимания, совмещенная с усилиями регулирования религиозных процессов и развития религиозного образования, дает надежду на становление более терпимого общества и мирного будущего.

Заключение

В заключении следует отметить, что Казахстан - страна со сложной геополитической ситуацией, которая оказывает значительное влияние на религиозный климат внутри страны. Светское правительство страны работает над борьбой с ростом исламского экстремизма, но нельзя игнорировать влияние глобальных геополитических сил. Стабильность и экономический рост Казахстана тесно связаны с его способностью ориентироваться в сложном геополитическом ландшафте региона.

Рост исламского экстремизма в соседних странах, особенно в Афганистане и Пакистане, оказало значительное влияние на религиозную ситуацию в Казахстане. Правительство предприняло шаги по борьбе с экстремизмом, включая принятие нового закона о религиозных организациях и ограничение деятельности экстремистских организаций. Однако предстоит еще многое сделать для устранения коренных причин радикализации и предотвращения распространения экстремистской идеологии.

В целом, Казахстан должен продолжать справляться с вызовами, создаваемыми глобальной геополитикой, сохраняя при этом свою приверженность поощрению религиозной терпимости и предотвращению распространения экстремистской идеологии. Поступая таким образом, Казахстан может обеспечить стабильное и процветающее будущее для своих граждан и внести свой вклад в региональную стабильность и безопасность.

Список литературы:

1. United Nations Development Programme. (2018). Kazakhstan Human Development Report 2018: Creating Opportunities for Future Generations. Astana, Kazakhstan: United Nations Development Programme.
2. Stronski, P., & Byman, D. (2018). Central Asia in 2040: Trends, drivers and scenarios. Center for Security Studies at Georgetown University.
3. Kassenova, N. (2018). Understanding Islamic radicalization in Central Asia. Policy brief no. 18, Central Asia program. Washington, DC: The George Washington University.
4. Bulatov, A. (2019). Religion in the public sphere in Central Asia: State policies, social dynamics, and the rise of new radical movements. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 32(2), 175-193.
5. Olcott, M. B. (2015). *Understanding Central Asia: Politics and contested transformations*. Routledge.
6. United Nations Development Programme. (2017). *Kazakhstan: Preventing violent extremism through inclusive development*. Astana, Kazakhstan: United Nations Development Programme.
7. Braghiroli, S. (2019). Islam, State, and Society in Kazakhstan: A Critical Review. *Europe-Asia Studies*, 71(4), 559-582

ИРАНДАҒЫ ИСЛАМ РЕВОЛЮЦИЯСЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Дінтану мамандығының 1 курс магистранты **Мукашев А.Б.**

Ғылыми жетекші: PhD, қауымд.проф. Ержан Қ.С.

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті

Ирандағы 1978-1979 жылдардағы Ислам революциясы бүкіл әлемді дүр сілкіндірді. Ақырында, Иранның ішкі өміріндегі осындай күрт өзгерістен туындаған жалпы абыржуды бұл төңкерістің әдетте осындай өзгерістерден туындайтын себептердің жоқтығы кезінде болғанымен түсіндіруге болады. Революция халықаралық қатынастарды да, ішкі саясатты да ырықтандыру тенденциясы байқалған уақытта болды. Иран осы үрдіске сәйкес дамыды: Шах Мұхаммед Реза

Пехлеви сыртқы байланыстарға ашық болу идеясын қолдап, экономикалық салада Батыс әлемімен белсенді әрекеттесті.

XX ғасырдың 60-жылдары елде халықтың жоғары дәрежеде қолдауына байланысты «Ақ төңкеріс» немесе «шах пен халық революциясы» деп аталған реформалар тізбегі жүргізілді. Бұл реформалар экономикалық жаңғыртуды және батыстық бағыттағы әлеуметтік институттардағы кейбір өзгерістерді көздеді. Э.Б. Боев атап өткендей, реформалар шынымен де қалаған нәтижеге әкелді. Олар елге экономикадағы салыстырмалы тұрақтылықты және прогрессивті әлеуметтік дамуды қамтамасыз етті [3]. Алайда бұл реформалар дәстүрлі ислам құндылықтарына сай келмейтін шиит дінбасыларының ашуын келтірді. Дінбасылар ұйымдастырған діни үгіт-насихат көп ұзамай қоғамдық пікірге қатты әсер етіп, шах Пехлевидің саясатын қаралауға қол жеткізді.

Иран батыстандыру мен демократияландырудан исламдық фундаментализмге түбегейлі бетбұрыс жасап, империяның орнына ислам республикасы пайда болды. Иран өзінің «үшінші жолын» таңдады. Ислам революциясында идеологиялық факторлар орасан зор рөл атқарды. XX ғасырдың 70-жылдарының аяғында Иранда болған процестерді толық түсіну үшін сол кезеңдегі ирандық қоғамдық ойдың дамуын талдауға жүгінген жөн.

1941 жылы шах Реза Пехлеви биліктен кеткеннен кейін таққа оның ұлы Шах Мұхаммед Реза Пехлеви отырды. Белгілі бір уақыттан кейін елдің ішкі өмірінде либерализация тенденциялары пайда болады. Зерттеушілер қоғамды либерализациялау баламалы саяси идеялардың дамуына түрткі болғанын атап өтті. Осылайша, Ресей Ғылым академиясының шығыстанушылар командасы Р.Б. Рыбаковтың жетекшілігімен шығарған «Шығыс тарихы» атты еңбегінде бұрын саяси талаптарын қоюға батылы жетпеген ұлтшылдық ағымдардың өрлеуі туралы жазады [1]. Сондай-ақ, шиит дінбасыларымен билік қақтығысы да дәл либерализацияның кесірінен туындады. 60-шы жылдары реформация мен либерализацияға бағытталған жалпы тенденция кезінде дінбасылар саясатпен өте жанама байланысы бар әр түрлі топтардан ұйымдасқан оппозицияға айналды. Тіпті осы оппозицияның ішінде радикалды қанат қалыптасады.

Діни қызметкерлердің наразылығы Иранның Батыспен шектен тыс тығыз қарым-қатынас жасауынан туындады. Шах режимі шынымен де батыс елдерінен технологиялар мен реформалық стратегияларды алды, дегенмен шиит дінбасыларының негізгі наразылығы бұған байланысты туындаған жоқ. Дін қайраткерлері Иран қоғамының құндылықтар құрылымының өзгеруіне, Иран халқының батыстық құндылықтарды, күнделікті әдеттерді және мәдени үлгілерді қабылдауына алаңдаушылық білдірді.

Дін қызметкерлерінің мұндай қорқыныштары негізсіз емес болғанын айта кету керек. Батыстану үдерістері шынымен де Иран қоғамына терең еніп кетті. Мәселен, ирандық кинопродюсер Али Аббаси «Неліктен бізге Батыс құндылықтары шабуыл жасауда?» деген мақаласында Ирандағы мәдени индустрияның құлдырап бара жатқанын жазды [6].

Телевизияда батыстық шоулар басым болды, батыс суретшілерінің көрмелері ұйымдастырылды. Мұның бәрі ұлттық ирандық мәдениеттің дамуына кедергі келтірді, өйткені нарық шетелдік өнімдерге толып кетті. Аббаси батыстандыруға түбегейлі қарсы болған жоқ, бірақ соған қарамастан, ұлттық өнерді дамытып, ирандық мәдениетке тән құндылықтарды сақтау керек деп есептеді. Аббаси өз мақаласында жағдайды өте анық сипаттаған. Бірақ егер ол сол кездегі басқа да мәдениет қайраткерлері сияқты, болып жатқан оқиғаға өкінумен ғана шектелді, ал діни қызметкерлер әлдеқайда радикалды позицияны ұстанды.

Шығыстанушылар, жалпы алғанда, дін қайраткерлері батыстануға дұшпандық танытқанымен, олардың арасында толық бірлік болмағанын атап өтеді. Шығыстанушы Е.А. Дорошенко жұмыста «Екі революциядағы шиит дінбасылары: 1905-1911 және 1978-1979 жж.» еңбегінде реформаларға байланысты ирандық шиит дінбасыларында үш топтың пайда болғанын жазды: шахты жақтайтын діни жетекшілердің шағын тобы, дәстүршіл дінбасылар және радикалды қанат. Идеологиялық дискурстың дамуына шахты жақтайтын діни қызметкерлер іс жүзінде ешқандай әсер еткен жоқ. Дәстүршілдер шахтың батысшыл саясатын құптамады, бірақ дұшпандық бейтараптық ұстанымын ұстана отырып, оған ашық қарсылық білдірмеді. Негізгі идеологы Аятолла Хомейни болған оппозицияның радикалды қанаты өз басшыларының баяндамаларын ұйымдастырып, революцияға және режимді құлатуға ашық үндеулер жасады [4].

Шах Мұхаммед Реза Пехлеви мұндай мәлімдемелерді назардан тыс қалдырған жоқ. Дінбасыларға қарсы репрессиялық шаралар қолданылды. Шах идеологиялық мәселеге үлкен көңіл бөлді, өйткені идеялармен тек басқа идеялардың көмегімен ғана күресуге болады. Е.А.ның жұмысына қайта оралайық. Ол «Екі революциядағы шиит дінбасылары: 1905-1911 және 1978-1979 жж.» еңбегінде шах Пехлеви саясатының діни қызметкерлердің қызметіне қатысты ерекшеліктері

туралы жазады. Шахтың мақсаты оны халық санасында барынша саясатсыздандыру болды. Шынында да, сол жылдардағы ирандық баспасөзде осыған бағытталған тұтас бір науқан басталды [4]. Мәртебелі басылымдарда дін қызметкерлерінің ерекше қызметтері туралы бірнеше мақалалар жарияланды. Бұл «арнайы функциялар» саясатқа қатысуды емес, ең алдымен азаматтардың адамгершілік негіздерін қалыптастыруды қамтыды.

Ресми идеология Шах Пехлеvidiң өз кітаптары арқылы да таратылды. Мысалы, Шах «Отанға қызметім» кітабында монархизм, ұлтшылдық, азаматтардың саясатқа қатысу принципі, исламға дейінгі Иран, діни фанатизмге жол бермеу туралы ой қозғады [2]. Шах Пехлеви әдейі саяси қадам жасады. Билеуші әулеттің батыстандыруды жоққа шығаруы өте қисынсыз болар еді. Бірақ оның теріс бағалануына байланысты халықтың санасын бұл мәселеден бұрып, басқа нәрсеге көшу керек болды. Бұл Иранның тарихи жолы, мұсылмандыққа дейінгі дәстүрлерді түсіну мәселелері болды.

Дін ғұламасы Сайид Хосейн Наср сияқты шах режимінің жақтастары батыстану мен дәстүрлі ислам құндылықтарын «келістіруге» тырысты. Мысалы, Наср батыстық технологиялардан бас тартудың қажеті жоқ, бірақ сонымен бірге өз мәдениетін сақтап, дамыту қажет екенін бірнеше рет айтты.

Шах үкіметі мен оның жақтастары қанша тырысқанымен, қолданып жатқан шаралар нәтиже бермеді. Дәстүрлі және фундаменталистік исламдық ой дами берді.

Бұл ретте ғалымдар исламдық дәстүршілдік идеяларының дін қайраткерлерінің шеңберінен шығып кеткенін атап өтеді. Осылайша, шығыстанушылар тобы Л.Е. Авдеева ұжымдық монографиясында «1978-1979 ж. Иран революциясы. Себептері мен сабақтары» атты мақаласында дәстүршілдікті дінбасылар ғана емес, зиялы қауым өкілдері мен саясаткерлер де қабылдаған деп жазады. Дәстүрлі көзқарастарды, мысалы, жазушы Жалал-Але Ахмад пен саясаткер Мехди Базарган ұстанды.

Жалал Але Ахмадтың «ислам революциясының пісіп-жетілуі кезіндегі әлеуметтік идеялардың катализаторына» айналған «Батысшылдық» (1962) атты кітабында Ирандағы ұлттық-демократиялық қозғалыстың жеңілу себептері және жалпы елдің бүкіл тарихы, әсіресе өткен ғасырдағы тәжірибесі мен терең ойлары көрініс тапты.

Кітаптың орталық концепциясы – «Батысшылдық» немесе сөзбе-сөз «Батысты жұқтыру» деген мағынаны білдіретін, Але Ахмадтың өзі құрастырған «гарбзадеги» термині. Але Ахмад бұл ұғымның мәні мен кітабының мақсатын былай түсіндіреді: «Вестернизм тырысқақ индетінің таралуына немесе табиғи апаттың, құрғақшылықтың немесе аяздың таралуына ұқсас ... Сонымен, біз аурудың қандай да бір түрі туралы айтып отырмыз ... Біздің міндетіміз – аурудың белгілерін және мүмкіндігінше оны емдеу жолдарын анықтау».

Але Ахмад әлемдегі екі полюстің бар екендігін индустриялық Батыс пен «үшінші әлем» елдері түрінде бекітеді. Ұлы өркениет тасымалдаушыларының «қоқыс сыпырушыларға» айналуы қалай болғанын анықтауға тырысады. Ол үшін Батыс тарихымен салыстыра отырып, Иран тарихын талдауға бет бұрып, Иранның артта қалуының бастауын Сефевидтер әулеті (1502-1736) дәуіріндегі оқиғалардан көреді: «біз Ислам атты әскерінің ержүрек шабандоздарынан бейіттердің әлсіз күзетшілеріне, қаза тапқан шейіттердің азабын жоқтап, садақа жинайтын қайыршыларға айналдық» [4].

Иран мәдениетіндегі батысшылдықтың бастауын талдай отырып, Але Ахмад зиялы қауымның рөлін қарастыруға көшеді. В.Б.Кляшторина атап өткендей, «Иран тарихнамасында тұңғыш рет жазушы «батысшыл зиялылар» деп сипаттаған ағартушы жазушылар М.Малком Хан мен А.Тәлібовтың қызметіне теріс баға берілді. Але Ахмад алғашқы ирандық зиялыларды ғана емес, сонымен бірге «мемлекетіміздің құрылысына батысшылдық туын тіккен» Конституциялық революцияның өзін де сынайды: «соның нәтижесінде «біз жат жолмен әрекет етеміз, шетелдік сияқты ойлаймыз. Біз кез келген мәселенің шешімін шетелдік жолмен іздейміз».

Але Ахмад батысшылдыққа бағдарланған мемлекеттік органдардың, саясатқа араласудан бас тартып, ырымшылдыққа бой алдырған дін қайраткерлерінің қызметін қатаң сынға алады. Бірақ ол өз сынының негізгі қырын «бүгінгі күні шетелдік кеңесшілер кезінде Ирандағы Батыс саясатының жүргізушілері болған біздің елшілеріміз Атабек пен Әмір Кабир бұрын Англия мен Ресейде қандай рөл атқарса, дәл сондай рөл атқаратын» зиялы қауымға қарсы бағыттайды.

Але Ахмад нық сенімі, даралығы жоқ, бірақ, ең бастысы, өз елінің өміріне мүлде немқұрайлы қарайтын ирандық батысшыл зиялыларға оларды кемсітетін әлеуметтік-психологиялық сипаттама береді.

Але Ахмад Иранны «Батыс жұқтырған» күйден шығарудың жолын белгілей отырып, дәстүрлі және заманауи синтездің қажеттілігіне назар аударады. Бір жағынан ол дәстүрлі қалалық қолөнер

мен шаруалар қауымының қорғаушысы, адам тұлғасының жойылуына әкелетін батыстық машиналық өркениеттің қарсыласы ретінде әрекет етеді. Екінші жағынан, ол Иранның батыстан кейінгі артта қалуын, тәуелділік пен батысшылдық феноменінің өзін жою үшін индустрияландыру қажеттігін түсінеді. Ол былай деп атап өтеді: «... біз машиналарды өндіруші емес, тек тұтынушы болсақ, біз Батысқа тәуелді боламыз» [4]. Сонымен бірге, Але Ахмад қауіпті индустрияландырудың өзінен көреді, ол Батыста бұрыннан орын алған адамдарды машиналардың құлдығына айналдырудан тұрады. Мұндай нәтижеге жол бермеу үшін Але Ахмад дәстүрлі мәдени құндылықтарды жаңғыртуды, Жапония мен Үндістанның жолымен жүруді ұсынып, ирандық жастарды білім алуға жіберуді ұсынады. Ол «шығысшылдық» (шаргзадегі) мен «батысшылдық» (гарбзадегі) арасында тепе-теңдік табуды ұсынады. Алайда, бұл тепе-теңдіктің шарты шын мәнінде «үкімет пен дін бір хирка (шапан) киген» Сефеви дәуіріндегі идеалды қалпына келтіру, яғни діни қызметкерлердің саяси жетекшілік функцияларын жүзеге асыруы болып табылады.

Олай болса, Але Ахмадтың зиялы қауымды қатаң сынауы ирандық зиялы қауымның бұрынғы бүкіл жағдайына, оның халықтан оқшаулануына және батыстық теорияларға құмарлығына берілген баға болып табылады. Зиялы қауымның дағдарыстан шығудың жолын шииттік ислам қағидаларына сай дін қызметкерлерінің қоғамдағы жетекші рөлін мойындауға жетелейтін тамырына, төл мәдениетіне, дінге бұруынан көреді. Бұл жолды ол өзінің Иранның қоғамдық-саяси және мәдени қайта жаңғыру бағдарламасында ұсынады. Бұл сын өзін-өзі сынау, автордың өзі бұрын айтқан көзқарастарына өкіну түрінде болғандықтан да тиімді болды.

Жарқын бейнелер мен жалпылау тереңдігі Але Ахмадтың танымалдылығын арттырды. Оның үстіне көзі тірісінде ол, ең алдымен, жазушы және публицист ретінде қабылданса, Ислам революциясы жеңісінен кейін ол «ислам мәдени революциясының» және қоғамдық өмірдің барлық салаларын жан-жақты исламдандырудың қажеттілігін негіздеген идеолог ретінде қабылданды.

Тікелей саяси ойшыл болмағандықтан, Але Ахмад, әрине, өзінің әлеуметтік мұратын жүзеге асырудың егжей-тегжейлі бағдарламасын ұсына алмады. 1960-70-жылдары бұл міндетті саяси исламның теоретиктері ретінде әрекет еткен және Ұлы Аятолла Рухолла Мусави Хомейни (1902-1989), Аятолла Махмуд Талегани (1911-1979), Аятолла Мортеза Мотахари (1919-1979) сияқты шиит руханиятының оппозициялық көзқарастағы жетекшілерінің қатарын толықтырған зиялылардың тұтас бір тобы атқарды. Көбінесе «зайырлы исламшылдар» деп аталатын бұл діни зиялылардың ең ықпалдылары Мехди Базарган (1907-1995), Али Шариати (1933-1977) және Аболхасан Банисадр (1933 ж.т.) болды.

Мехди Базарган зайырлы исламды жақтады. Ол дін озық болуы керек және ізбасарларын өткен шақта қалдырмауы керек деп есептеді. Базарган дінді саясатпен байланыстыруға болмайтынын, бірақ саяси шешім қабылдағанда діни факторды ескеру керектігін алға тартты.

Бірақ, сөзсіз, Ирандағы революцияға әсер еткен және жалпы оның табыстылығын қамтамасыз еткен негізгі идеологиялық бағыт исламдық фундаментализм болды. Бұл қозғалыстың жетекшісі аятолла Хомейни болды.

Хомейни сонау 1941 жылы «Құпияны ашу» атты мақаласын жариялап, онда исламдық басқаруды орнату қажеттігін дәлелдеген [5]. Оның пікірінше, Құран мен Сүннетте адамның жер бетіндегі амандығын қамтамасыз етуге арналған барлық заңдар бар. Факихтер мен ғұламалар, ислам құқығының білгірлері бұл заңдарды іс жүзінде жүзеге асыруға барынша қабілетті. Дәл осы еңбегінде Хомейни веляят-е факих принципін немесе исламдық үкімет принципін тұжырымдады. Фундаментализмнің өркендеуінен кейін бұл идеялар заңды түрде танымал болды.

Жазбаларында да, заңсыз радиостанциялардағы сөйлеген сөздерінде де Хомейни исламның ерекше мәнін атап көрсетті. Оны басқа діндер арасында ерекше атап өтіп, тек исламның саяси құрамдас бөлігі бар екенін айтып, мемлекетті шариғат бойынша өзгертуді талап етті. Қалыпты дін өкілдерін сынап, олар басқа діндердің дінбасылары сияқты болып кеткен және саяси қызметін жоғалтып, тек моральдық кодекстерді таратумен айналысады деп есептеді.

Хомейни жаңа, классикалық исламға тән емес, жасырын имам догмасын түсіндіруді ұсынды. Классикалық ислам Мұхаммед пайғамбардың соңғы мұрагері, исламдық нанымдар бойынша ақырзаманға дейін пайда болатын Мәсіхтің бір түрі Махдиді күтуді ғана болжайды.

Хомейни болса иман үшін күресіп, шариғат заңына негізделген мемлекет құрсақ, оның келуін жақындатуға болатынын алға тартты. Осылайша, ол әрекетсіз күтуді емес, «әділ ислам сенімін» орнату үшін күресу, белсенді бастама идеясын енгізді.

Ислам саяси және рухани принциптерді біріктіретін болғандықтан, Хомейни исламдық «үшінші жол» тұжырымдамасын таңдауды талап етті. Ислам революциясының ұрандарының бірі: «Шығыс емес, Батыс емес – Ислам» болды. Осылайша, «үшінші жол» концепциясы Иран ұлтының

дін негізіндегі бірлігі, батыстық капиталистік және социалистік әлемнен де оқшаулану идеяларына құрылды. Бұл концепция сондай-ақ классикалық мағынада монархия да, республика да емес, басқарудың ерекше түрін де қабылдады. Ислам республикасы басшының кең өкілеттіктерін, қоғамдық өмірдің рухани және саяси салаларын біріктіруді өзіне алады.

Дәл осы постулаттар Иранның жаңа кейіпте қалыптасуына негіз болды. Мұндай идеологиялық және саяси идеялар Иран ұлтының моральдық тазалығын, оның тәуелсіз дамуы мен өркендеу жолында қозғалысын қамтамасыз ету үшін жасалды. Бұл идеялар әлі күнге дейін Иран мемлекеттілігінің тірегі болып табылады.

Ислам революциясы қазіргі әлемдік тарихта бұрын-соңды болмаған оқиға болды. Расында, Иранның тәжірибесі көп жағдайда үлгі тұтарлық болып табылады.

Біріншіден, халықтың наразылығын саясатсыздандыру әрекеті тиімсіз болғанын айта кеткен жөн. Қоғамның шах саясатына қатысты төзімі шегіне жеткенде, әлеуметтік реформаларды қарастырудың еш мәні қалмады.

Керісінше, Иран жағдайында дінді әдейі саясатқа айналдыру өте тиімді әдіс болып шықты. Аятолла Хомейнидің исламның саяси мәні туралы идеялары және жасырын имамның догмасының жаңа түсіндірмесі Батыс құндылықтарына қарсы таза діни наразылықты саяси салаға көшірді. Аятолла Хомейни қоғамның радикалды шараларға дайын болуы үшін наразылықты жасанды түрде шектен тыс деңгейге жеткізу керектігін түсінді.

Құндылықтар қақтығысы Ирандағы ислам революциясында шешуші рөл атқарды. Алғашында дінбасылар арасында пайда болған батыстық көзқарастарды қабылдамау кейіннен қоғамның үлкен бөлігіне таралды. Бірақ бұл жерде тек үгіт-насихаттың рөлі туралы айту дұрыс болмас еді. Иранның мысалы көрсеткендей, белгілі бір мәдениетке жат, тіпті зорлық-зомбылықсыз және бастапқыда қолдау тапқан құндылықтарды енгізу белгілі бір сәтте кедергілерге тап болуы мүмкін. Белгілі бір мәдениетке тән емес құндылықтар, тіпті бастапқыда оң қабылданса да, осы мәдениетке тән дүниетаныммен үйлеспей де мүмкін. Содан кейін таза материалдық қайшылықтарға негізделген көптеген қақтығыстарға қарағанда, түбегейлі өзгерістер үшін үлкен әлеуетке ие, Иранның мысалындағыдай қақтығыс туындайды. Осылайша, идеологиялық алғышарттар экономикалық немесе басқа алғышарттардан маңыздырақ болуы мүмкін. Иранның мысалы осының айқын дәлелі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Рыбаков Р.Б. История Востока. В 6 т. Т. 6 : Восток в новейший период (1945-2000 гг.) / отв. ред. В.Я. Белокреницкий, В.В. Наумкин. – Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2008 – 1095 с.
2. Боев Э.Б. Государственная идеология Ирана в эпоху правления династии Пехлеви в оценках советской историографии // Диалог со временем, Вып. 51, 2015. – С. 346-358.
3. Боев Э.Б. Идеологические основы «Белой революции» в работах Мохаммеда Реза-Шаха Пехлеви // История и историческая память, № 16, 2018.
4. Дорошенко Е.А. Шиитское духовенство в двух революциях: 1905-1911 и 1978-1979 гг. – Москва: Институт востоковедения РАН, 1998. – 240 с.
5. Zhukov D.A. The Sky is Clear above Iran. The Outline of Imam Homeini's Political Biography. – Moscow, 1999. – 171 p.
6. Arabadjan A.Z. Iranian Revolution 1978-1979. Causes and Lessons. – Moscow: Science, 1989. – 557 p.

THE CONCEPT OF MIRAS IN ISLAM

Islamic studies, 2nd year Sakan D. D., Kopbayeva R.
Scientific advisor: senior lecturer, PhD Zhamashev A. Sh.
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan

Abstract. This article will provide a brief analysis of the concept of Miras used in Islamic law, from the point of view of language and term reference, consider the hadiths of the verses of the Qur'an and hadiths of the Prophet, as well as data received from the companions, who are the main sources of Islam. On the science of inheritance in Islam, the views of Sharia jurists are presented, and a brief overview of the manifestations of inheritance law in pre-Islamic Arab society is given. The article reveals the features of the model of inheritance law in Islam, explains the basic concepts.

Keywords: Islam, Sharia, Miras, inheritance, heritage, law

Methodology of research work

In the course of the study, mainly interpretive, analytical methods of analysis are used. The article analyzes the linguistic meanings and term definitions of the word Miras in Islamic Sharia law in comparison, based on the point of view of various scholars. According to the science of Miras, the advantages and features of this teaching are described based on the data obtained from the verses of the Qur'an, hadiths of the Prophet and companions.

Introduction

Praise be to Allah, the Lord and mercy of the worlds, eternal and infinite. We thank him for all the blessings he has given us. And May Allah best reward his Prophet Muhammad (peace and blessings of Allaah be upon him), his family and all his companions. "I'm sorry," he said, " but I don't know what you mean."

Heritage is one of the most important sections of Islamic law. The place of this science is special, high. After all, if thousands of years ago people lived in this world and sought to master the wealth of this world, even now they often live and act based on selfish interests.

But no matter how much their wealth was, no one has yet been able to take it with them to the grave. Everyone went to another world empty-handed: be it the Pharaohs who built huge and unimaginably magnificent buildings with their architecture and beauty, or the Kings who occupied vast territories where the sun did not set. Everything: from young to old, from a simple worker-peasant to the richest nobleman-oligarch – left behind some kind of fortune that he had accumulated over his mortal life.

And the more remained from the deceased, the more passions grew around him, which led to quarrels, humiliation, enmity, and sometimes murder. Therefore, it is very important and necessary to study this science in order to explain to people the rights to the inheritance left and to end all possible discussions regarding the division of the property of the deceased.

This guide is intended for a wide range of readers: teachers and students of Muslim educational institutions, Muslims seeking to enforce Muslim law, and everyone who wants to get acquainted with the inheritance section of Muslim law.

The importance of the teaching of Miras

Wahbatu Al-Zuhaili, a scholar of Sharia law of our time, in his work "Al-Faraid WA'l-Mawaris", which he wrote on the issue of inheritance in Islam, said that "Ilmu al-Faraid" is a branch of science that studies the shares of property remaining as Miras, certain amounts approved in accordance with The Book of Allah and the Sunnah of the Prophet and the unanimous agreement of the γ mah, the conditions of division into appropriate heirs. It is also possible to recognize fiqh and the rules of calculation as a science that includes it in order to determine the share of each heir in the inheritance. In the Islamic term Fiqh, "IRS" or "Mias" refers to the rules governing the property left behind by a deceased person based on certain principles. (1; p. 55-56) similarly, in the definition of Imam Al-Sabuni, it is said: Miras is the transfer of what is left of the deceased as ownership of the living heirs behind him, and this thing, in turn, can be either property or real estate, or one of the Sharia rights. (3; Article 34) that is, in Islam, the concept of Miras applies not only to property, but also includes Sharia rights. In his work "Sharh Al-Fusul Al-Muhimmah", Sibti Al-Maridini, commenting on the science of "FARA'id", stated that it is the science of fiqh related to inheritance, which determines by calculating the established amounts when transferring shares of inheritance to the appropriate owners. Al-Jalal al-Mahalli showed that the word "faraid" in Arabic means "Farida", that is, a fixed share. "I don't know," he said, " but I don't know what to say." Because the foundations of the science of Miras are found in the Holy Qur'an, in the hadiths of the Prophet, in the unanimous agreement of the γ mah (Ijma) and in some matters in the ijtehad of the companions. (4; pp. 76-77)

In the Islamic sharia sciences, the place of the teaching of Miras has always been highly valued. "I don't know," he said.Q) in the narratives of Imam an-Nasai, Imam Ahmad and Al-Darakutni, it is said: "learn the Qur'an and teach it to others! And (in the same way) learn FA'id (the science of Miras) and teach others." In the same way, the honored companions of the prophet considered it an honor to engage in this field of science. The ruler of the Muslims is known as Umar ibn al-Khattab(Ra.He said," Learn Pharaoh, indeed he is from your religions." There is also evidence that Zayd Ibn Aslam was the best in the science of Miras among the companions. (7; p. 10) in the Hadith, the messenger of the Almighty (s.a.C.) called inheritance law-half of all knowledge: "read inheritance law and teach it (to others)! Indeed, this is half the knowledge, and it is forgotten. This (Miras) is the science that will be the first to lose in my γ mah." The reason why the prophet called the science of Miras half of all knowledge, some researchers believed that

the Arabic language was a special method of oratory, and the Prophet wanted to draw attention to the importance of this science. And other researchers attributed the reason why this science is called half of all knowledge, the fact that human life consists of two stages.

From the point of view of judgment, the study of inheritance law is mandatory for a certain group of people (paryz Kifaya). If there are no people among the people who know the right to inherit, or there are not enough of them, then its study becomes mandatory individually (paryz ain). Imam Al-Karafi, a well-known jurist of the Maliki sect, also said that the verdict to learn the science of Miras is Pariz Kifaya, and all Muslim scholars unanimously agreed on this. (8; p. 11)

One of the vulgar habits in pre-Islamic Arab society, according to tribal traditions, mothers, wives, daughters, and babies were not inherited. Only a man suitable for fighting could inherit. Hence, in Arab society, the fact that property was passed down from generation to generation constantly caused disagreements and resentment. And according to Muslim law, all family members, whether sons or daughters, received a share of the inheritance in a certain amount. This is stated in verses 5-6 of Surah Nisa of the Qur'an as follows: "and do not give the cattle that Allah has placed on your head to the foolish (do not give the cattle of the orphan to them without their intelligence). Show them off, dress them up, and give them a polite speech. Test the orphans until they reach their wedding age. So if you see a message from them, then immediately give their cattle to them. Also, do not waste and eat quickly, fearing their erudition. And if someone is rich, then let him hesitate, and if someone is married, then let him eat in place. When you hand over their cattle to them, give them testimony. God is enough to see the score. (Surah Nisa verses 5-6)

One of the habits of the throne in pre-Islamic Arab society was that both the widow of the deceased and the brother or brother of the deceased were treated as an inheritance and violently married to him. And Muslim law forbade violent acts, unless it was the will of a woman. This is how it is said in the Qur'an: "O believers! It is not halal for you to inherit women by violence.." (Surah Nisa, verse 19) according to Muslim law, those who killed each other, claiming to be Inheritors, were not given a share of the inheritance. The Prophet (s.a."the murderer has no share of the inheritance." In addition, in Muslim law, children born out of wedlock could not have the right to inherit. (5; pp. 25-26)

With the advent of Islamic Sharia, it was clarified that a woman also has a share in the right to inheritance. Before the creator, it has been proven that a man and a woman have the same status. These manners were established through the verses of the Qur'an and Sahih hadiths. In addition, in the age of Jehovah, inheritance would also be realized through the will. Bequest refers to actions related to the death of a person. Through this, a certain world passes into someone else's possession. The Arabs of the jahiliya era considered it right to bequeath as much of the world as they wanted to any person, be it the heir or the other. Islam owned only a third of the inheritance to people in the family of heirs. More than one in three depends on the satisfaction of the heirs. The heir does not need a special will. (9; p. 14) the passage of the deceased's world to others was due to two causes and paths:

1.blood kinship: the eldest of the male children of the deceased would inherit. Women, girls, and young children who could not bear arms would not inherit. If there was no grown-up son, the brother would remain with other male relatives, such as Cousins.

2.contract: by adopting a child, becoming a relative, and entering into an inheritance contract, people could inherit from someone else. (12)

Islam brought many changes in the issue of inheritance. Since the main collection fund of property rights consists of inheritance and inheritance, Sharia law gives it careful importance. After all, Justice, legality, non-eating of other people's fees are brightly reflected in the inheritance and inheritance. (6; pp. 38-41) there are many wisdoms in inheritance law in Islamic Sharia, it should be noted that:

1.strengthening family ties. Knowing the right of inheritance is the reason for strengthening kinship and fraternal relations, the Almighty said about it: "...as for close relatives, according to the book (Judgment) of Allah, they are quite worthy to inherit each other. No doubt, Allah is the Lord of infinite teaching, who knows all things." (Surah Anfal, verse 75) this verse states that people with kinship ties have the right to be heirs of each other, and others cannot have such a right.

2.also, Islamic laws begin to be implemented and applied in society. Allah has ordered his commandments to be carried out according to the measure of each Pende, so Muslims should try to follow the commands of Allah wherever and whenever they live. The study of inheritance law and its application in everyday life is a sign that the laws of God are reflected in society.

Islam brought many changes in the issue of inheritance. Since the main collection fund of property rights consists of inheritance and inheritance, Sharia law gives it careful importance. After all, Justice,

legality, non-eating of other people's fees are brightly reflected in the inheritance and inheritance. (6; pp. 38-41) there are many wisdoms in inheritance law in Islamic Sharia, it should be noted that:

1. strengthening family ties. Knowing the right of inheritance is the reason for strengthening kinship and fraternal relations, the Almighty said about it: "...as for close relatives, according to the book (Judgment) of Allah, they are quite worthy to inherit each other. No doubt, Allah is the Lord of infinite teaching, who knows all things." (Surah Anfal, verse 75) this verse states that people with kinship ties have the right to be heirs of each other, and others cannot have such a right.

2. also, Islamic laws begin to be implemented and applied in society. Allah has ordered his commandments to be carried out according to the measure of each Pende, so Muslims should try to follow the commands of Allah wherever and whenever they live. The study of inheritance law and its application in everyday life is a sign that the laws of God are reflected in society.

3. the presence of a right of inheritance guarantees respect for the right of property and obliges to return the property of the deceased to the owner, ensuring legal responsibility.

4. the presence of inheritance rights allows a Muslim person to become wealthy in terms of livestock, because after death this property remains to his heirs. It also adequately protects the heirs from poverty.

5. when the property of the deceased falls into the hands of the heirs, it begins to be used in trade turnover, and trade contributes to the development of the market in society.

6. one of the wisdom of inheritance law is that the share of each heir was determined by the Almighty himself. This, in turn, will prevent disputes, quarrels and enmity between the heirs.

7. through inheritance law, the interests of any persons, regardless of their social status and living conditions, are equally protected. Strong and influential people are not allowed to take away the share of the weak, because Allah has already determined the share of everyone. (11, pp. 163-173)

In the Qur'an, in two verses (Surah Imran, verse 180 and Surah Hadid, verse 10), which indicate that permanent property and domination belong to Allah, names and verbs derived from this root used this word both in terms of vocabulary and meaning. And, from the point of view of legal relations, inheritance is mentioned in many verses. It is common for the hadiths of the prophet to use a similar meaning. In addition, the Ansars and Muhajirs and Muslims ceased to inherit among themselves and to inherit girls and children on equal terms. In addition, married women were allowed to receive a share of the inheritance. Having a close inheritance, he suggested not to offend distant relatives, orphans and the poor, stating that they did not have a legal share of the inheritance. In verses 11-12 of Surah Nisa, which follows the above verses of the Qur'an about inheritance and inheritance, all issues related to inheritance are presented in full. (10; p. 6) in addition, it is mentioned in verse 176 of this Surah about what rule a person who is a guardian applies in the absence of an heir, and about people who are distant relatives. It was the first time he'd seen her, and he'd never seen her before, and he'd never seen her before. Inheritance-approaches to inheritance in Islam, when analyzed from the point of view of prerequisites based on the protection of an individual or a single family as a whole, are close to the main direction adopted in modern legislative acts. That is, the protection of the family was formed as the concept of not leaving the individual without the inheritance of the heir, not being able to preserve the property that protects the family after death. It is observed that the local laws and approaches of many states regarding inheritance are very close to the one they used in Islamic law. Also, in Islam, the principles of inheritance have a special understanding and method of determining heirs and their contributions. The main provisions on this issue can be formulated as follows. The division of the property of the deceased into those belonging to him, that is, with the arrival of death, the deceased ceases to own the property, and it becomes the property of other people. Given that the mother and father can never inherit, and that in addition to the daughter of the deceased, the son of his brother can also inherit, it can be said that the circle of heirs received wider in this legal system. From the closest heir to the most distant heir, all heirs according to rank own two-thirds of the property. In other words, there is a savings rate of one third for all heirs. The testator, who was not allowed to leave a will to his heirs. (2; P. 105)

As the main source of Islamic law, the Koran establishes general guidelines for Muslims when they are divided into the property of a deceased relative. The rules are based on the basis of Justice, which ensures the rights of each family member. In Muslim countries, the judge on family affairs may apply the rule according to the family model and circumstances. (13)

Result.

In fact, these knowledge are not a condition of inheritance, but they are essential for the correct division of inheritance, since the heir inherits for various reasons (kinship, marriage, etc.). Each reason has different rules for the distribution of inheritance from others, without which it is impossible to properly divide. Unlike secular inheritance law, the source of inheritance law, which is the decision of the ruling class, Muslim inheritance law is based on the invariable divine revelation presented in the form of the Holy

Qur'an verses and the Sunnah of the Prophet Muhammad (PBUH). However, in some cases, the basis of the legal conclusions of the right of inheritance is a conclusion based on similarity (Qiyas) with those described in the Qur'an or Sunnah.

Conclusion.

Islam is not a religion that is limited only to religious rituals or a set of worship rituals. It can be seen that Islam is a system that covers all aspects of human life, including spiritual, social, domestic and legal. Sharia law occupies an important place for society, includes the task of regulating and legislating inheritance rights. And this, in turn, requires a deep scientific study and determination of the theoretical and practical aspects of the laws, legal norms of Islamic Sharia. Therefore, since the early historical periods of Islam, the study of the teachings of Miras has not gone unnoticed by Muslim scholars. It can be said that the formation of the Islamic model of inheritance – reflected economic relations in the Islamic religion and had a great impact on the development as a separate science in itself.

References:

1. Muhammad al-Zuhaili. Al-faraidu wa al-mawarisu wa al-waysaya. - Beirut: Daru Al-Kalam Al-Taib publishing house, 2001 – - 657 P.
2. Mahir Barkhumi. "I don't know," he said. - Beirut: "Jamiat Beirut Al-Arabiya", 2013. - 194 P.
3. Muhammad Ali Al-Sabuni. Al-Mawarisu fi al-Sharia al-Islamiya Fi dau Al-Kitabi wa al-Sunna. - Cairo: "Jamiad Al-Azhar", 1990. - 220 P.
4. Sibt Al-Maridini. Sharhu Al-fusuli al-muhimma Fi mawarisi al-Umm. - Riyadh: the publishing house of Daru Al-Asama, 2004. - 852 P.
5. Ahmad M. M. Ilmu Al-faraidh usuluhu Al-sharghia WA tatbiatuhu Al-Amalia. - Khartoum: "Jamiat Al-Khartoum", 2006. - 376 P.
6. barrage J. M. Ahkamu Al-Miras Phi al-Sharia al-Islamiya. - Oman: Daru Yafa Al-ilmiya publishing house, 1999 – - 774 P.
7. Mahluf M. H. Al-mawarisu Phi al-Sharia al-Islamiya. - Cairo: Daru Al-Fadila publishing house, 2007. - 192 P.
8. Nurgaleev R. M. general law in ilsame. - Kazan: Izdatelstvo Dum RT, 2009 – - 132 P.
9. Muhammad M. H. Ahkamu Al-wasiya bi Al-manfah Al-fiqhi al-Islami. - Gaza: "Jamiat Al-Islamiya Ghaza", 2010. - 84 P.
10. Khattab H. H. Mirasu Al-Marati fi al-Islam. - Egypt, 2000. – 42 p.
11. Mahmoud A. Z. Majmugatu ritail (4 t). - Beirut, 2015. - 389 P.
12. the place of Miras in Islam // <http://qyzyljarmeshit.kz/?p=8266>
13. the problem of inheritance in Islam // <https://kazislam.kz/islamda-y-m-ragerlik-m-selesi/>

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖАСТАРДЫҢ АРАСЫНДАҒЫ ДІНИ БІРЕГЕЙЛІКТІ ЗЕРТТЕУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

Дінтану мамандығының 2 курс магистранты Сапарниязов Қ.К
Ғылыми жетекшісі: Заң ғ.к., профессор м.а. Н.К.Альджанова
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Қазақстан маңызды геосаяси кеңістікті ретінде саналады. Қазақстан Орталық Азия елдері арасында орналасқан православиелік Ресей, Қытай оның ерекше дүниетанымы мен философиясы, халықының көп бөлігі мұсылмандар болып табылатын ұзақ уақыт бойы бейбітшілік аралы болып қала береді, және ең алдымен, елдің көпмәдениеттілігі мен полиэтнизмінен туындаған келісім діни төзімділік пен толеранттылыққа бастайды. Астанадағы Әлемдік және дәстүрлі діндердің көшбасшылары VII Съезде жиналған әлемдік дін көшбасшыларының пікірінше, көпмәдениеттілік қазіргі өркениетте өте маңызды. Өйткені бұл мәдени айырмашылықтарға негізделген үйлесімді қоғам құруға көмектеседі.[1] Жер бетінде бейбітшілік және төзімділікпен ерекшеленетін зороастризм пайда болған қазақтардың дін ерекшеліктерін де ескермеуге болмайды. Қазақтардың этногенезін алғаш зерттегендердің бірі Ш. Уәлиханов кез келген халықтың, оның ішінде қазақтардың тарихы дін мен нанымнан бөлек оқуға болмайды деп қорытындылаған болатын. Осыған байланысты ол шаманизмді зерттеуге көп көңіл бөліп, оны қазақтарға тән алғашқы дін деп саипаттады. Исламды қазақтар көптен бері қабылдағанына қарамастан, бақсылықтың іздері сақтала отыра және қазақтардың тұрмысы мен әдет-ғұрпымен тығыз тоғысады, -деп атап өткен. "Қырғыздардағы бақсылық іздері" мақаласында Ш.Уәлиханов былай деп жазады: "бақсылық салдары ғаламды ғажайыптарымен, өмір мен өлім туралы сұрақтармен, адамның көзқарасы туралы

білу қажеттіліктері, табиғатқа, және ол ғаламға немесе өлген адамдар мен ата-бабалардың табиғаты мен рухына табынуға әкелді". [2]

Қазақтардың діні, бір жағынан, бұл ата-бабаларының рухтарына табыну, екінші жағынан, Аллаға деген сенім деп атап өтті. Сипаттама үшін қазақтар дінінің осы ерекшеліктерін Ш. Уәлиханов "Қос сенім" терминін енгізеді, "даладағы қос сенім" мақаласында қарастырған болатын. [3]

Осы дін ерекшеліктерінің нәтижесінде қазақтар әрқашан діни төзімділік және сабырлықпен ерекшеленді.

Діни бірегейлік мәселесі жаһандану процестерінің қарқынды дамуына байланысты ерекше өзекті болып отыр. Және мәдениетаралық байланыстар бірқатар себептермен байланысты.

Біріншіден, қазіргі жағдайда, бұрынғыдай, өмірдің мәдени формалары адамның тек қана әлеуметтік-мәдени топқа ғана жатақызуын қажет етпейді, сонымен қатар діни ұйымдарға жатқызуын қажет етеді. Көптеген әлеуметтік-мәдени топтардың ең тұрақтысы уақыт бойынша тұрақты діни қауымдастықтар болып есептеледі. Бұл қауымдастықтар кейде адамға өмірде қажетті және қолдау көрсете алатын ең сенімді топ болып табылады.

Екіншіден, кеңейіп келе жатқан және жан-жақты мәдени байланыстардың салдары қоршаған әлемнің тұрақсыздығын сезінуге әкеліп соғады. Қоршаған әлем түсінуді қиындаған кезде, оның тұтастығы мен ретін қалпына келтіруге көмектесетін нәрсені іздеу басталады. Бұл жағдайда көптеген адамдар өз дінінің уақытпен тексерілген құндылықтарынан қолдау іздей бастайды, бұл жағдайда ең сенімді және түсінікті болады.

Белгілі бір дінге жататындығын түсіну арқылы адамдар әлеуметтік дәріменсіздік жағдайынан шығудың жолын табуға, өздерін динамикалық әлемде құндылық бағдарын қамтамасыз ететін және үлкен қиыншылықтардан қорғайтын қоғамдастықтың бір бөлігі ретінде сезінуге тырысады.

Үшіншіден, кез-келген дамудың заңдылығы мәдениеттер әрқашан оның құндылықтарын беру мен сақтаудағы сабақтастық болып табылады, Өйткені адамзат өзін-өзі көбейтіп, өзін-өзі реттеуі керек. Бұл барлық уақытта ұрпақтар арасындағы байланыс арқылы конфессиялардың ішінде болды. Егер бұл болмаса, онда адамзат дамымас еді.

Бірегейліктің негізі ретінде- сенім жатыр. Сенім бұл- адам мінез-құлқының ең басты құралы болып саналады. Сенімсіз мақсатты іс әрекет жоқ болып есептеледі. Сенім мен білім формалары келесідей жіктеледі белгілі бір қоғамдық білімнің жиынтығы, ойлау формалары және күнделікті өмірдегі әрекеттер, бірақ та ХХ ғ. дүниетанымның негізі білім мен идеология болған. Рикер сипаттағандай идеология- бұл жеңілдетілген схема, дүниетанымдар мен ұстанымдар "тек топтар ғана емес, сонымен қатар тарих, сайып келгенде және бейбітшілік" біріктіруге арналған кодтың бір түрі. Бірақта сендіру идеялогиямен немесе ғылыми дүниетаныммен шектеліп қана қоймайды. Тұрмыстық сана, күнделікті білім немесе "дұрыс мағына"- бұлар кең түсінік болып есептеледі. Дұрыс мағынаның төмендетілмеуі туралы француздық психолог Серж Москович айтқан болатын. Әлеуметтік түсінік өз кезегінде- бұл ұйғарымдар жасай білу, құбылыстар мен заттарға мағына беру, жеке ситуацияларды түсіндіре алу. Әлеуметтік түсініктер сондықтан "шынайы" және аз күш жұмсауды қажет етеді, сондықтан оларды дерлік жою керек мүмкін емес. Тағыда бұндай ойды М.А.Розовый тұжырымдап әлеуметтік эстофет деген концепцияны ұсынған болатын. Бұл концепцияға сәйкес, таным қоғамның тұрақты қайта жаңғыру механизмі жүре келе дамиды және биологиялық механизмдер секілді дамуында әлеуметтік тәжірибені құрайды. Адамдар әлеуметтік стандарттар мен нормалар шеңберінде әрекет етеді.

Бірегейлік ситуацияға да байланысты. Пәкістан мемлекетінің басшылары Индияға байланысты өздерінің бірегейлігін көрсету үшін, исламға тиесілдігіне күш салған болатын. Өз кезегінде Бангладеш өкілдері, Шығыс Пәкістан өздерінің тәуелсіздігін алған соң, тілмен мәдениетке күш салып, Шығыс Пәкістаннан тәуелсіз екендіктерін көрсеткен еді. Және де бірегейлік қамту аймағымен жағдаяттарға байланысты өзгеруі мүмкін. Мысалға алатын болсақ француз бен неміс егер Япония мен АҚШ-қа қарсы тұрып жатса бірінші кезекте европалық бірегейлік алға қояды. Бірегейлік біреуге қарсы тұрудың тарихи тәжірибесіне де байланысты. Бұл әрқашанда «біз және басқалары деп тұжырымдалған». Бөтен немесе жат әрқашанда түсініксіз, ал түсініксіз нәрсе қорқыныш туғызады, ал қорқыныш болса агрессияға айналады. Бұл феномен ХХ ғ. әлеуметтану және антропология өкілдерінің жұмыстарында тереңінен талданылған. «Басқаға» деген феномен антропология және этнография ғылымының негізгі сюжеті болып табылады. Бұл жайында белгілі француздық антрополог Клод Леви-Стросс «этноцентризм» концепті енгізілген.

Бөтендер және біздікі деп бөлу- бірегейлікті анықтаудың негізі, өйткені топтың жалпы ерекшеліктерін анықтау үшін басқа топтармен салыстыру керек. Б.Ф. Поршнева «Социальная

психология и история» бірегейлік болатын «бірліктің» төрт түрлі категориясын көрсетеді. Бірінші категория- субмикробірлік. Бұл бірнеше субъектілердің тұрақты емес бірлестіктері, олар белгілі бір жағдайда бірлесіп әрекет етеді. Екінші түрі- микробірлік. Бірнеше адам артықшылық үшін күш біріктіруі, немесе ұнату және сол сияқты. Әрі қарай макрогруппалар кетеді, бір мамандыққа жататын адамдардың бірлестіктері, жыныс, идеялогия, жас, мектептік топтар. Сондай ақ зерттеуші мега топтарды бөліп көрсетеді- бұл халықаралық ұйымдар, бірлестіктер, сыныптық, кәсіби, идеологиялық және т. б. қозғалыстар, әлемдік діндер.

Бірегейліктің негізгі функциясы адаптация мен ұйымдастыру болып есептеледі. Олар жеке тұлғалық тұтастықты қамтамасыз етіп, әлеуметтік тәжірибеніде қамтамасыз етеді. Әлеуметтік тәжірибе әлеуметтік қауіпсіздік пен тұрақтылық сезімін қамтамасыз етіп, жеке тұлға жататын қоғамға зияны мен олқылығын тигізуі мүмкін. Екінші жағдайда әлеуметтік байланыстардың ыдырау жағдайы туындайды. Бәріне сенімсіздікпен қарау сындарлы құру қабілетінің жоғалуына әкеліп соғады. Жылдам өзгеретін әлем жағдайында бірегейлікті сақтау қиын. Қазір кезде бір ұрпақтың өмір сүру уақытында мәдениет бірнеше рет өзгеруі мүмкін. Қазіргі қоғамда көптеген адамдар бар, кәсіби және әлеуметтік сенімсіздер, бағдарсыздар, әдеттегі ортадан, әлеуметтен, мәдени қабаттан ажырған, тұрақтылықпен қауіпсіздік сезімін жоғалтқандар. Бағдарсыздардың жеке бас бостандығы дәрежесінің артуымен олардың саны да өсуде. Әлем басқарылу дегеннен айырылып адамдар өздерінің туған мәдениетінен алшақтайды. Осылайша, бірегейлікті жоғалтып алып, негіз болған кеңістік пен уақыттағы өзін-өзі анықтау үшін бұл да шындық пен идеалды модель арасындағы алшақтық пайда болады. Қазіргі кездегі тез өзгеретін құндылықтар мен тұрақсыз ойлау жүйесіне тап келіп отырмыз. Индуриалды елдердегі қоғам әлеуметтік стереотиптерді қорытып үлгері алмай жатыр.

Діни сәйкестіктің өкінішке орай, қазіргі тұжырымдамасы әзірленбеген және осы уақытқа дейін қалыптасқан әлеуметтік-психологиялық ғылымдарда оны нақты түсіну жоқ. Діни бірегейлікті түсінуге үлкен Э. Эриксонның теориясы әсер етті, онда ол сәйкестікті біртұтас деп санайды жеке тұлғаның сипаттамасы, оның өзін-өзі анықтауы, әлеуметтік және жеке сәйкестендірудің ғана емес, таңдаудың да нәтижесі ретінде деп көрсетеді. Осыған байланысты діни бірегейлікті анықтау үшін белгілі бір тұлғаның нақты немен сәйкестендіретінін, бұл сәйкестіктің немен көрінетінін және оның дамуына қалай әсер ететінін анықтау қажет. Дін психологиясының мәселелерін зерттейтін қазіргі әдебиеттерде діни сәйкестілік діни сана категориясы ретінде анықталады, оның мазмұны идеялар мен құндылықтарға қатысы бар екенін түсіну болып табылады, бұл мәдениетте діни деп аталады, сондай-ақ нақты бір дін және діни топ түрінде жататындығын білу. Осылайша, діни детерминант сәйкестілік жалпы діни адамның өзін-өзі анықтауы және конфессиялық сәйкестіктің нақты нысаны екеуін де қамтиды. Діни бірегейлік бұл өзінің рухани бағытын оның руханияттың басқа түрімен байланысын түсіну тәсілі.

Қазіргі әлеуметтік-психологиялық, философиялық әдебиетте діни сәйкестілік адамның дүниетанымының шоғырланған көрінісі ретінде қарастырылады, оның ең өзекті мәселелерінің квинтессенциясы "өмір әлемі". Позитивті, эволюциялық этноконфессиялық бірегейліктің қалыптасуы планетаның әр түкпірінде ол барлық жерде мыналар арқылы бұзылады: жаһандану процестерінің динамикалық лейтмотивін бейнелейтін модернизацияның революциялық және хаотикалық импульсі.

Діни бірегейлік-бұл өзін қоршаған адамдармен рухани байланыстың (жеке деңгейде) және бүкіл қоғамның өзін қоршаған қоғамдармен (макроәлеуметтік деңгейде) байланыста анықтауының мүмкін тәсілдерінің бірі. Бұл әрқашан "өзінің" рухани бағытының "руханияттың" басқа " контекстімен арақатынасында ұғыну тәсілі. Әлем діндерінің тарихы діни руханияттың жоғары үлгілерінің өзара ену мүмкіндігін және тіпті жемісті екенін айқын көрсетеді.

Діни бірегейлікті қалыптастыруда тарихи инерцияның күші маңызды рөл атқарады. Нәтижесінде әр қауымдастықтың өкілдері арасында жалпы, кейде бейсаналық қоршаған ортаны қабылдаудың стереотиптері таралады.

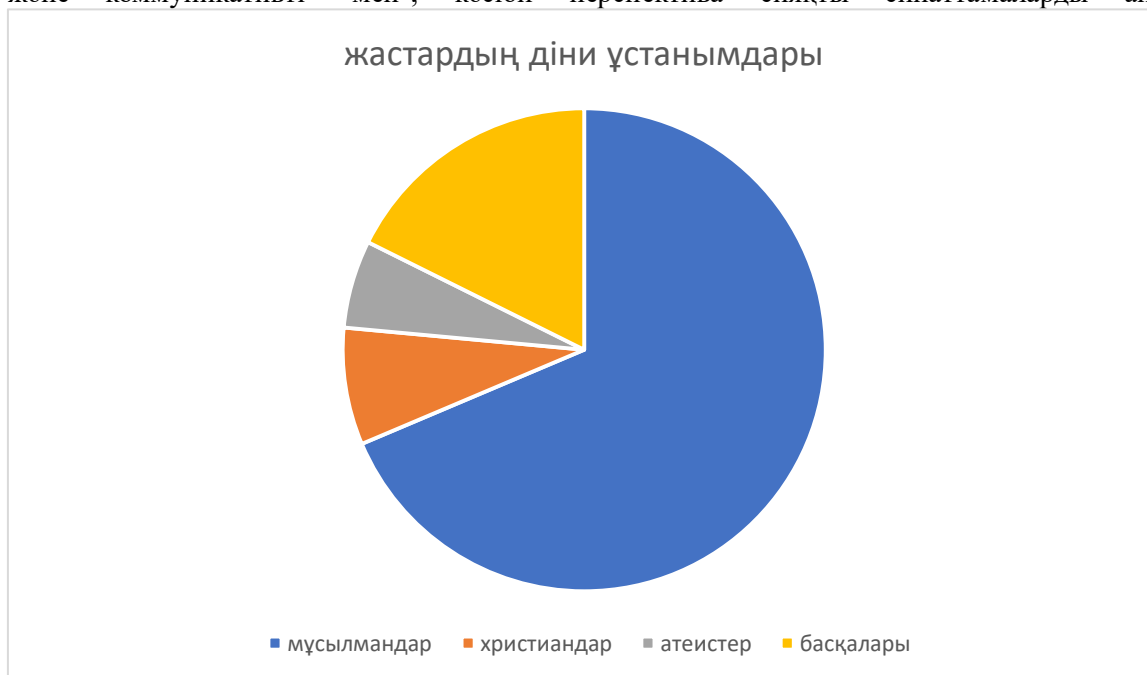
Дәстүр бойынша, көптеген зерттеулерде діни сәйкестілік топтық ерекшеленетін екі деңгейлі құбылыс ретінде ұсынылады (ұжымдық, әлеуметтік) және жеке (индивид) жеке тұлғалық. Алайда, философтардың пікірінше, ең дұрыс тәсіл-бұл И.Ялом ұсынған тәсілі, ол жеке тұлғаның діни бірегейлігін өзара байланысты үш деңгейден тұрады деп мәлімдейді.

Діни бірегейлік әсіресе діни фундаментализмнің - индуизмнің, мұсылмандықтың, еврейдің, христиандықтың, буддистіктің өркендеуімен сипатталатын тарихи белгісіздік кезеңінде нығаяды. Бұл жағдайда діни бірегейлік адамның өзін-өзі тануының тұтастығын қамтамасыз етіп, болашақта үмітсіздік пен сенімсіздік күйін жеңуге көмектеседі.

Өркениетаралық қатынастарды дамыту тәжірибесі көрсеткендей, діни бірегейліктің жағымды жағы – бұл Құдайға немесе әлемдік трансценденттік заңға сену арқылы жеке адамның әлеммен және адамдармен қарым-қатынасына делдал бола отырып, оның «басқа» адаммен - басқа өркениеттің өкілімен өзара түсіністігіне қол жеткізуге ықпал етеді.

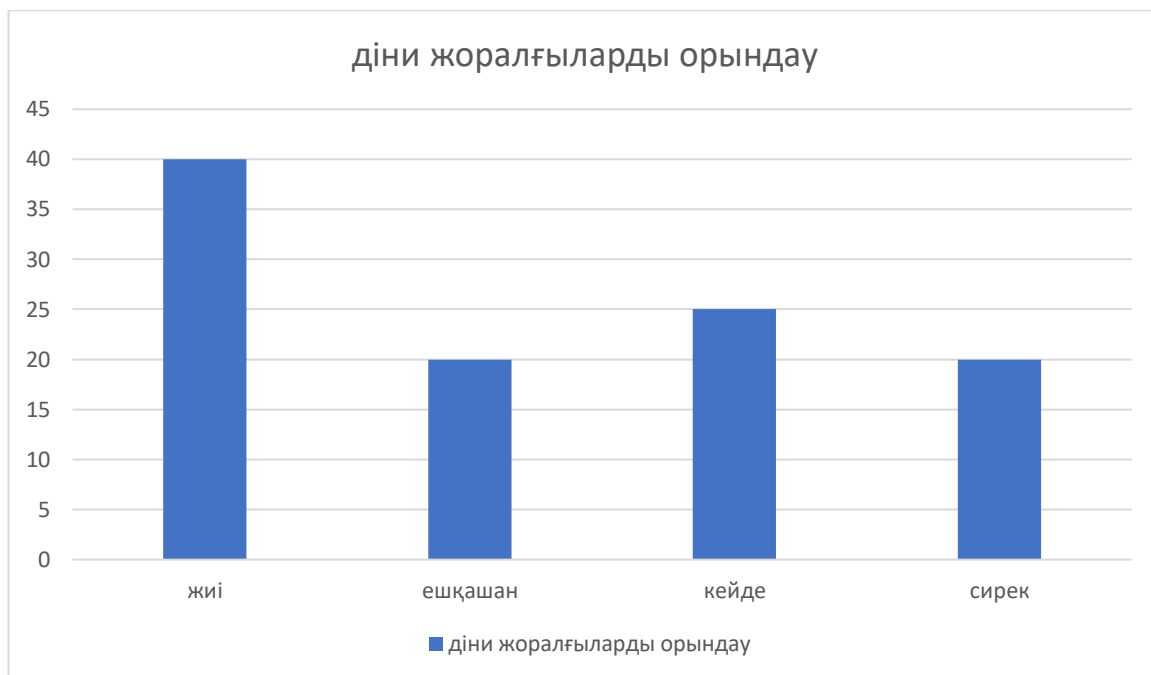
Саяси мүдделерді жүзеге асыру құралы ретінде пайдаланылған діни бірегейлік орыстілділер мен қазақтілділерді әртүрлі өркениет өкілдерінің қақтығыстарына әкелуі мүмкін, бірақ сол діни бірегейлік саяси мүдделерден жоғарырақ көтерілген кезде өркениеттер арасындағы үйлесімділікке де ықпал ете алады. Бұған қазақстандық ғалымдар Г. Есім, Т. Ғабитов, А. Бакиров назар аударады. Осылайша, әлемдік діндер, ең алдымен, олар жариялаған жалпыадамзаттық моральдық құндылықтарға, теоцентризм қағидасына және сенушілердің бір Құдай алдындағы теңдігіне байланысты өркениеттік деңгейде бірегейлендіру стратегиясын жүзеге асырады.

Осы тақырыптың маңыздылығына сүйене отырып, біз қоғамымыздағы жастардың, оның ішінде студенттердің діни бағыт-бағдарларына қолданбалы эмпирикалық зерттеу жұмысын жүргіздік. Зерттеу нысаны ретінде Қазақстандық жастар алынды. 17-25 жас аралығындағы жастар жоғарғы өмірлік белсенділікпен, ұтқырлық, сезімталдық және жылдамдық пен қоршаған ортаға тез бейімделетіндігімен ерекшеленеді. Бірінші кезеңде жүргізілген зерттеу М. Кун және т. т. Макпартленд "20 анықтама әдістемесі" әдістемесі бойынша және оның нәтижелерін талдау 100-ге жуық жастар діни сұрақтарға жауап берген болатын бірегейлікті тек 70-пайызы атап өтті, оның 30-пайызы атеист, христиан, өзін ешқандай дінге жатқызбайтындар болды. Бұл ретте сәйкестендіру "мұсылман", "атеист" және "сенуші", "мүлде өзін ешқандай дінге жатқызбау" сөздерімен айтылды. Осы әдістеменің көмегімен зерттелгендердің ерекше сипаттамалары да анықталды, осындай сәйкестендіруге қатысты үлгілер гендерлік және этникалық-аймақтық бірегейлік, перспективалық және коммуникативті "мен", кәсіби перспектива сияқты сипаттамаларды анықтады.

1-ші диаграмма

Жоғарыда диаграммадан байқап отырғанымыздай жастардың 70% - өзін сенуші «мұсылман», 8%- «христан», 5%- «атеист», 18%- «басқа діни сенімді ұстанушылар» ретінде өздерін сәйкестендірген.

2-ші кесте

Алынған деректерді жүйелеу және талдау сауалнамаға қатысқан жастардың көпшілігі (40%) дін белгілеген рәсімдер мен жоралғыларды жиі орындайтынын көрсетті; сауалнамаға қатысқандардың 25% "кейде", жастардың 20% - ы "ешқашан", ал ең азы "сирек" деп жауап берді.

Әдебиеттер тізімі:

1. <http://www.kakprosto.ru/kak-244478-kak-proshel-iv-sezd-liderov-mirovyh-i-tradicionnyh-religiyv-kazahstane>
2. Валиханов Ч. Следы шаманства и киргизов // Собрание сочинений в 5-ти томах. – Алма-Ата: Казахская энциклопедия,
3. Валиханов Ч. Двоеверие в степи // Собрание сочинений в 5-ти томах. – Алма-Ата: Казахская энциклопедия, 1985. – Т.5.– С. 239
4. См.: Кули, Чарльз Хортон. Человеческая природа и социальный по-рядок = Human nature and the social order / Чарльз Хортон Кули; [Пер. с англ. под общ. науч. ред. Толстова А.Б.]. М.: Идея-Пресс: Дом ин-теллект.кн.,2000.309с.

МҰСЫЛМАНДЫҚ ІСКЕРЛІК ЭТИКАНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Дінтану, магистрант 2 курс **Кеңес Ә.А.**

Ғылыми жетекші: қауымдастырылған профессор Мейрбаев Б.Б.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Исламдық іскерлік этика әділеттілік қағидаттарына негізделген. Парақорлық, монополиялау және бағалы қағаздардың құнын есептеу кезінде жалған ақпарат беруден бас тартады және ақша табудың жылдам, жалған тәсілдерін қабылдамайды. Мысалы: құмар ойындар немесе биржалық нарықтағы алыпсатарлық. Ислам мәдениеті әділетсіз және адам құқығын бұзатын кез-келген мінез-құлықты теріс қабылдайды. Алдау, қаржы ресурстарын қазіргі экономикадан оқшаулау сияқты кез-келген алыпсатарлық мәмілелер заңсыз болып саналады. Ислам экономикасында қоғамға немесе бизнеске қауіп төндіретін әділетсіз мінез - құлықпен күресу үшін біреудің мүлкін, немесе кірісін заңсыз иемденуге, сондай-ақ айқын қылмыстық-ұрлық немесе алаяқтыққа тыйым салынады.

Кілт сөздер: мұсылмандық этика, іскерлік этика, мурабаха, исламдық банк, риба, гарар, инвестор.

Экономикалық дағдарыс кезінде және Қазақстандағы реформалардың бастапқы кезеңінде тез және жеңіл ақшаға деген ұмтылыс максималды пайда алу үшін құрылған алыпсатарлық қаржылық алаяқтық дағдыларының кең түрінде, қылмыстық топтардың және т.б. пайда болуына әкеліп соқты. Алайда, уақыт өте келе бизнестің сипаты мен оның әлеуметтік функциясындағы мақсатын түсіну өзгере бастады. Кәсіпкерлер халықтардың мәдениеті мен дінінде, бай тарихи мұрада, соның ішінде ислам экономикасында қалыптасқан құндылықтар мен дәстүрлерге көбірек бет бұруда.

Ислам елдерінің экономикасы, оның принциптері, мақсаттары, қолданылатын моральдық және этикалық құндылықтары туралы сенімді мәліметтер жетіспейтіні жасырын емес. Сонымен қатар, қазіргі нарықтық экономика мәселелерін Мемлекеттік, сондай-ақ ислам этикасын оқыту мен ағартудың мемлекетаралық дәрежесінде өзара және жақсы шешу үшін мұсылман және мұсылман емес халыққа қажет болды. Мен шығыс пен әлемнің заманауи байланыстарын қалыптастырудың маңызды элементі болып табылатын ислам экономикасындағы этика құндылықтарын ұсынуға тырысамын және ислам елдерін қаржыландырудың кейбір аспектілерін қарастырамын.

Біз бизнес этикасы адамның моральдық нормаларының ұйымдардың қызмет нормалары мен мақсаттарына сәйкестігін қарастыратынын және зерттейтінін білеміз. Өркениеттік типтегі Шығыс және Батыс мемлекеттер мүлдем басқа құндылықтар жүйесіне ие: батыс өркениеті үшін бұл жеке құндылықтардың қоғамдық құндылықтардан, материалдық құндылықтардың рухани құндылықтардан, шығыс үшін қоғамдық құндылықтардың жеке құндылықтардан, рухани құндылықтардың материалдық құндылықтардан басымдығы, адамның өзін - өзі жетілдіруі арқылы әлеуметтік ортаны өзгертуге деген ұмтылыс.

Ислам ілімінде адамгершілік құндылықтардың экономикалық құндылықтардан артықшылығы ерекше ескеріледі. Қасиетті Құран мұсылмандарға қоғамның, сондай-ақ экономикалық өмірдің әртүрлі салаларындағы мінез-құлықты реттейтін моральдық және моральдық заңдардың жиынтығын ұсынады. Ең алдымен, бұл меншік, еңбек әл-ауқаттың қайнар көзі, жинақтаудың күнәсі, өсімқорлық, байытудың әділетсіз тәсілдері, жеке тұлғалар мен қоғамның мүдделерінің өзара тәуелділігі, сондай-ақ міндетті және ерікті қайырымдылықтар мен түрлі салықтарды төлеу арқылы қоғамдағы материалдық игіліктерді әділ қайта бөлу туралы мәселелерге қатысты.

Исламның этикалық принциптері адамның жеке таңдауын анықтайды, ол жалпыға ортақ әлеуметтік жағдай үшін жеке пайда мен пайданы арттыруға негізделген. Исламдық экономика жүйесі жеке меншікті және нарықтық бәсекелестікті мойындайды, бірақ жүйенің негізгісі-барлық байлық тек Құдайға тиесілі екенін түсіну, ол өз кезегінде байлықты адамзатқа уақытша пайдалануға береді. Сондықтан адамға табиғи ресурстарға ұқыпты және ұтымды қарау, сондай-ақ болашақ ұрпақ үшін табиғатты сақтау қажет.

Ислам мәдениетінің адамгершілігі әділетсіз және адам құқықтарын бұзатын кез-келген мінез-құлықты теріс қабылдайды. Кез келген алыпсатарлық мәмілелер алдау, қаржы ресурстарын қазіргі экономикадан бөлу сияқты заңсыз болып саналады. Ислам мәдениетінде "әділетсіздік, зиян, зұлымдық" дегенді білдіретін зульм сияқты ұғым айқын көрсетілген. Сонымен, кез-келген тыйым салынған немесе айыпталған шарифат бизнесінде зульма элементі осы бизнеске қатысқан адамдарға немесе қоғамның мүдделеріне зиян келтіреді. Зиян бірден көрінуі мүмкін немесе көрінбеуі мүмкін (болған жағдай біраз уақыттан кейін пайда болуы мүмкін), ол тек мүлік түрінде ғана емес, сонымен қатар мемлекеттің немесе жекелеген коммерциялық құрылымдардың тұрақты жұмысын бұзуда да көрінуі мүмкін. Қоғамға немесе бизнеске қауіп төндіретін әділетсіз мінез – құлықпен күресу үшін ислам экономикасында басқа біреудің мүлкін, мүлкін немесе кірісін заңсыз иемденуге тыйым салынады, бұл өсімқорлықтың негізін құрайды, сондай-ақ айқын қылмыстық-ұрлық немесе алаяқтық.

Әділеттілік қағидаттарына негізделген исламдық іскерлік этика пара алу, монополиялау және бағалы қағаздардың құнын есептеу кезінде жалған ақпарат беру мүмкіндігінен бас тартады, ақша табудың жылдам және адал емес тәсілдерін жоққа шығарады, мысалы: құмар ойындар немесе биржалық нарықтағы алыпсатарлық. Ислам моделі қор нарықтарының функционалдығын өнеркәсіп саласындағы, ауыл шаруашылығы кәсіпорындарындағы, құрылыстағы және т. б. нақты жобалардағы инвестициялар көлемімен бағалайды.

Ислам моделінде тыйым салынған:

- өсімқорлық (риба);

- белгісіздік қауіпі жоғары мәмілелер (гарар) - опциондар, фьючерстер;

- исламдық моральға мүлдем сәйкес келмейтін қызмет: Ойын бизнесі (мейсир), лотереялар, бағалы қағаздармен алыпсатарлық;

- дәстүрлі (коммерциялық) сақтандыру;
- тыйым салынған тауарларды дайындау және сату;
- бір типті тауардың құнын арттыру мақсатында монополияны, сондай-ақ өндірушілер мен сатушылардың мәмілелерін белгілеу;
- табиғи ресурстарды ұтымсыз пайдалану немесе олардың қалпына келуіне жол бермеу.

Әлемнің кез-келген елінде экономикалық қылмыс болып табылатын тыйым салынған қызмет түрлерін, сондай-ақ шарифат тұрғысынан: сыбайлас жемқорлық, коммерциялық тыңшылық, алдау және жалған ақпарат, құпиялар мен құпияларды ашу, алаяқтық, жалған ақша шығару және т. б.

Ислам банктері ислам экономикасының негізгі субъектілері болып саналады, бұл олардың халықаралық банктік бизнес шеңберінде белсенді дамуымен байқалады. Жақсы экономикалық көрсеткіштер ислам бизнесінің осы саласының перспективалы дамуы туралы айтады. Ислам экономикасы қағидаттарын іс жүзінде сәтті қолданудың мысалы ретінде Азияның қаржы нарықтарындағы дағдарысты тез шешкен Малайзия банктері болып табылады.

Дәстүрлі банктер де мұсылман этикасының нормаларына қайшы келмейтін клиенттерді тартуға қызығушылықтары бар және оларға ислам банктерінен көшірілген "пайыздан босатылған" қызметтерді ұсынады.

Мұсылман банктері әр түрлі әдістермен жұмыс істейді, оларды екі бағытқа бөлуге болады: біріншісінде үлестік қатысу әдісі қолданылады (мушарака, мудараба), екіншісінде бөліп төлеу немесе қарызды қаржыландыру (иджара, мурабаха, саяям, истисна).

"Мушарака" және "иджара" (лизинг) келісімшарттарының түрлерін салыстырайық. Шарттағы жалдау мөлшерлемесінің белгіленген төлемдерін борыштық қаржыландыру (лизинг) бастапқыда нақты пайдаға қарамастан төленеді, ал мушарак келісімі нақты жағдайға және Келісімге қатысушылардың кіріс үлесіне байланысты болатын капиталға белгілі бір пайда немесе кірісті белгілеуді көздемейді. Меншік иесінің өз мүлкін мушарак немесе иджара келісінде пайдалану нұсқалары арасында таңдау мүмкіндігі бар. Егер ол келісімшарттың бірінші түрін жасаса, мүлік жарғылық капиталдың меншігіне айналады және оның болашақтағы пайдасы ұйымның меншікті капиталындағы мүліктің бір бөлігіне байланысты болады.

Ижардың типтік келісімшарты белгіленген мерзімсіз және жалға алушы мен жалға берушіге (көбінесе банктің өзі) жалға беруді көздейді. Бұл төлем шартта келісілген және жалға алушының кірісі мен пайдасына тәуелді емес. Ол өз кезегінде мүлікті коммерциялық, өндірістік, жеке және басқа мақсаттарға жалға бере алады, мысалы, пәтер, автокөлік жалдау. "Мушарака" үлгілік келісімшарты жағдайында пайда мен келтірілген залал мәміле нәтижелері бойынша тең құқықты қатысу негізінде айқындалады.

Егер біз бұл келісімшарттарды үстірт қарастыратын болсақ, иджара шарифат қағидаттарына сәйкес келмейтін сияқты көрінуі мүмкін, өйткені жалдау ақысы мен банктік пайызбен ұқсастық аз көрінеді. Бұл іс жүзінде олай емес. Біріншіден, ислам заңдарына сәйкес келетін экономика тек мақсатты лизингті мойындайды және қаржылық лизингті құптамайды. Бұл жылжымайтын мүлікті жалға алу капиталды жалға алуға тең келмейді дегенді білдіреді. Жалға алушыға қажет белгілі бір тұтынушылық сапа бар. Мысалы, машинаның өндірістік қуаты құндылыққа ие және оны соңғы өнім немесе қызмет тұрғысынан өлшеуге болады. Тұтыну сапасының құны уақыт өте келе төмендейді, ренталық төлемдер, тиісінше, амортизацияны қамтуы керек. Қарыз алушы ақшаны инвестициялаудан белгілі бір пайда алуы мүмкін деп болжанады, бірақ ол инвестицияның пайдалы немесе тиімсіз болатынын білмейді. Сондықтан біз алдын ала белгіленген жалдау, несие бойынша пайыздық мөлшерлеме туралы айта алмаймыз. Немесе несиелік комиссия анықталса, қарыз алушы гарара (белгісіздік) сияқты ұғымға тап болады.

Екіншіден, жалға алушы үшін жалдау мөлшерлемесі бекітілген болса да, бұл несие төленген жағдайда Жалға берушінің жалдау төлемдерінен белгілі бір кірісі болады дегенді білдірмейді. Жалға алынған мүліктің иесі мүлікті тиісті жағдайда ұстауға, оны пайдалануға, қажет болған жағдайда жөндеуді қамтамасыз етеді. Бұл жалға беруші үшін бірнеше тәуекелдерді қамтиды: 1) егер жабдық жалға берілсе - жабдықтың бүкіл қызмет ету мерзімі ішінде жұмыс істейтіндігі белгісіз және 2) жабдық сыртқы әсерге ұшырауы, жойылуы немесе ұрлануы мүмкін; ал егер ол сақтандырылмаса, барлық шығынды жалға беруші көтереді. Осылайша, меншік иесінің таза табысы мүлікті ұстау құнымен белгісіз. Ижара келісіндегі барлық уақыт ішінде шығындарды жалға алушыға аудару немесе жалдау ақысын бірден алу әрекеті заңсыз болып табылады. Бұл ретте мүлікті жалға алушы жұмыс құрал-жабдықтарын біраз уақыт пайдаланбағанына сілтеме жасай отырып, жалдау ақысын төлеуден бас тарта алмайды немесе оны азайта алмайды. Пайдалану мерзіміне немесе тоқтап тұруына қарамастан, жабдықтың қалдық құны төмендейді, сондықтан сіз жалға алу ақысын

төлеуден бас тартсаңыз, жалға беруші шығынға ұшырайды, бұл әділетсіз және осы келісімде тыйым салынған. Мушарака келісім-шарты бойынша түсімдерге кепілдік берілмейді, сондықтан тараптар берген кепілдіктер тек қана алаяқтық немесе қасақана теріс пайдалану сияқты келісім-шарт бұзылған жағдайда ғана пайдаланылуы мүмкін және шығындарды жабу үшін емес.

Мәміле қатысушыларының алаяқтық немесе жөнсіз мінез-құлқының алдын алу үшін тараптардың әрқайсысы серіктестің әрекеттерін бақылауға құқылы. Атап айтқанда, Ислам банкінде менеджмент бөлімі жұмыс істейді, оның қызметкерлері клиенттерге ай сайынғы есептерді беріп, жоспарлы және нақты көрсеткіштерді тексеріп, зауыттар мен құрылыс алаңдарына тұрақты түрде барады. Егер сізде әртүрлі мәселелер болса, онда басқару бөлімімен өзара әрекеттесу клиентке көмектеседі. Егер клиент келісім-шарттың талаптарын орындамаса, нәтижесінде қаржылық шығындар болса, ол бұл үшін қаржылық жауапты болады. Ижара шарттардың талаптары бұзылған жағдайда және мерзімі өткен лизингтік төлемдер төленбеген жағдайда клиенттерге кепілдік береді. Ислам экономикасы, заңгерлердің пікірінше, бәсекеге қабілетті және тиімді болуы керек. Демек, исламдық банктердің кепілдіктерін және басқа да қауіпсіздік пен өз мүдделерін қорғау құралдарын тәжірибеде қолдануы орынды. Дегенмен, нарықтық емес құралдар арқылы қатынастарды реттейтін исламдық экономикалық модельде қайырымдылық элементі маңызды рөл атқарады. Әр түрлі коммерциялық емес және қайырымдылық қорлар, сондай-ақ жаңадан бастап жатқан бизнеске немесе ұйымдарға несиелер мен қаржылық көмек көрсету арқылы шағын бизнесті қолдауға қатысатын кейбір банктер бар.

Клиент үй сатып алу үшін несие сұрап банкке барады делік. Ислам банкі үй сатып алуды қаржыландырудың орнына үй сатып алады оны белгілі бір мерзімге жалға береді, қалдық құны бойынша сату арқылы немесе қайырымдылық шарты негізінде клиенттің меншігіне толық беріледі. Жалдау мерзімі ішінде жалға алушы меншік құқығын үйдің толық бағасына төленген сомаға пропорционалды түрде береді. Ислам экономистері капитал өсіміне негізделген дисконттау мөлшерлемесін болжайды. Исламдық банктік депозиттер капиталының күтілетін кірісінің бұл көрсеткіші алдын ала белгілі емес, бірақ оны есептеуге болады. Мысалы, бұл коэффициентті Мурабаха (қысқа мерзімді сауданы қаржыландыру) қаржыландыру әдісі негізінде есептеуге болады. Көптеген ислам банктері шамамен бірдей сауда маржасын жасайды. Бұл жағдайда мұндай банктерде депозиттердің қайтарылу нормасы әдетте тұрақты болады, сондықтан оны инвестициялық шешім қабылдау кезінде есептеулерде қолдануға болады. Кейбір мұсылман елдерінде мемлекеттің өзі мурабаха қаржыландыруды мемлекеттік сатып алу құралы ретінде пайдаланып, бюджет тапшылығын қысқартады. Мурабаха қызметтері – бұл инвестор банктер ұсынатын тәуекелі ең аз және белгілі бір кірістілік нормасы бар операциялар (маржалық сауда). Мысалы, Сауд Арабиясында өзара қорлар жылына шамамен 4,5% кірістілікпен мурабахтың сауданы қаржыландыру қызметтерін ұсынады. Сауд Арабиясының инвесторлары бұл индикаторды инвестициялық шешімдер үшін пайдаланады. Дегенмен, әлемдегі исламдық қаржы институттарының саны жыл сайын өсіп келе жатқанына қарамастан, мұсылман инвесторы үшін халықаралық қаржы нарығында пайда болатын инвестициялық жобаларды бағалауда исламдық депозиттер бойынша кірістілік мөлшерлемелерін есептеу қиынға соғуы мүмкін.

Мұнда біз өте маңызды факторға тап боламыз. Исламдық қаржыландыруда «ақшаның ағымдағы құны» ұғымына ешқандай тыйым жоқ, бірақ несие беру кезінде бұл шараға сілтеме жасай алмайсыз, яғни ақшаның бағасы уақыт өте келе өзгеріссіз қалуы керек. Осылайша, инвестицияларды бағалау кезінде, егер инвестор пайыздық мөлшерлемені пайдаланса, ешқандай қате жоқ. Алайда, мұсылман инвесторы күтілетін кірістер мен тәуекелдерді салыстыру немесе күтілетін кірістердің өзгеру ықтималдығын анықтау міндетін бастамас бұрын, инвестициялық жобаны немесе акцияларын сатып алғысы келетін компанияны келесі шарттарға сәйкестендіру үшін зерттеу қажет: компанияның өндірісі немесе сауда қызметі Ислам этикасына қайшы келмеуі керек, компания пайыздық мөлшерлеменен несие бере алмайды немесе ала алмайды ол сондай-ақ нарықтағы монополиялық жағдайға ұмтылмауы керек және әділ жұмыс беруші ретінде беделге ие болуы керек.

Исламдық қаржыландыру теориясында кейбір олқылықтар бар және исламдық бизнес этикасы мұсылман әлемінің банктік бизнесінің негізгі критерийі болып табылады. Бұл исламдық банктердің дамып келе жатқан нарықтарда дамуына көмектеседі, сонымен қатар мұсылман әлеміндегі сыртқы сауданың дамуын ынталандырады. Ислам банктерінің қоғамдағы рөлі халықаралық ислам банктері қауымдастығының есебінде айқын көрсетілген. "Исламдық банк жүйесі исламдық өмір салтымен тікелей байланысты әлеуметтік аспектілерді қозғайды және өз жұмысының Философиясы бойынша дәстүрлі банктерден басты айырмашылықты тудырады. Ислам банктері өз қызметінде жобаны таңдаудағы әлеуметтік салдарды басшылыққа алады. Жобаның

рентабельділігі сияқты көрсеткіштің маңыздылығы мен басымдығына қарамастан, бұл көрсеткіш ислам банкілерінің қызметін бағалауға болатын негізгі өлшем емес, өйткені олар қоғамдық мүдделерге сәйкес келетін материалдық және әлеуметтік мақсаттарды көздеп, әлеуметтік кепілдіктер ролін атқаруы керек.

Әлеуметтік мақсаттар исламдық банкінг жүйесінің құрамдас бөлігі болуы керек. Ислам банкі салымшының моральдық құндылықтарына әсер етуі, сонымен қатар әлеуметтік және білім беру саласындағы ықпалы, инвестицияның дамуын ынталандыруы тиіс. Ислам банкінің философиясы Құран мен хадистерде (Мұхаммед пайғамбардың жазылған сөздері) айтылған исламдық бизнес принциптеріне негізделген. Ислам елдерінің банкірлері мен кәсіпкерлері ресми түрде рұқсат етілген бизнеспен айналысуға толық құқылы.

Сондай-ақ кез келген бизнес әділдік пен теңдік қағидаларына негізделуі керек. Ресурстарды шамадан тыс жұмсауға жол берілмейді, қосымша қаражатты қайырымдылық мақсаттарға пайдалану қажет. Тиісінше, инвестициялау логикасы банкке пайда келтіруге емес, әлеуметтік төлемдерді арттыруға бағытталған. Инвестициялық шешімдер қабылданған кезде ұзақ мерзімді қаржыландыруға, атап айтқанда, басқа компаниялардың жарғылық капиталына қатысуға артықшылық беріледі; шағын кәсіпкерлікті дамыту, өйткені ол ислам елдері экономикасының тіректерінің бірі болып табылады, маңызды тауарлар мен негізгі қызметтерді өндіретін осы салаларға басым несие беріледі. Несие берудегі исламдық тәсілдің мынадай ерекшелігі бар – нақты экономиканың даму қарқынын белгілейтін банктер емес, өңдеуші сектор қолайлы инвестициялық ахуал туғызады және өндіріс тиімділігін арттыру үшін банктік қызметтерді пайдаланады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Рысбекова, Ш. С., Социальные и морально-этические основы ислама в современном глобализующемся мире / Рысбекова, Ш. С. // Эл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы = Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. - 2012. - № 1.
2. Молдабекова Ж. Ж., Кәсіби этика [Текст] : оқулық / Ж. Ж. Молдабеков, Оралбекова А., Маханбетова А.– 2-бас. . - Астана : Фолиант, 2012.
3. Беккин Р., Исламская экономическая модель и современность = Islamic Economic Model Nowadays [Текст] / Р. И. Беккин,; [ред. Л. Л. Фитуни] ; Учреждение Российской академии наук ; Ин-т Африки РАН– 2-е изд. . - Москва : ИД Марджани, 2010.
4. Усмани М. Т., Введение в исламские финансы [Текст] / М. Т. Усмани, - Астана : [б. и.], 2014.

THE DEVELOPMENT OF RELIGIOUS LITERACY AMONG THE YOUTH OF KAZAKHSTAN

Turysbekova Diana

«Religious studies», master's degree the 1st course

Scientific director: PhD, Utebyeva D.S.

Al-Farabi Kazakh National University

Аңдатпа

Мақала діннің жалпы қоғамдағы маңыздылығына бағытталған. Мақалада қазіргі кезде жастардың дінге деген көзқарастары мен бетұрыстары қарастырылды. Жастардың тұлға ретінде қалыптасып, олардың дүниетанымдарының дамуына діннің алатын орыны айтылды.

Кілт сөздер: *дін, жастар, мемлекет, діни сауаттылық, қоғам.*

Резюме

В статье акцентируется внимание на значении религии в жизни общества в целом. В статье рассмотрены взгляды и ориентации молодежи на религию. Обсуждена роль религии в развитии мировоззрения молодых людей и их становлении как личности.

Ключевые слова: *религия, молодежь, государство, религиозная грамотность, общество.*

Abstract

The article focuses on the significance of religion in society as a whole. The article considers views and orientation of young people on religion. The role of religion in the development of the world view of young people and their development as a person was discussed

Keywords: religion, youth, State, religious literacy, society.

Introduction

In the world today the role of religion in the lives of young people is one of the essential issues. We know that religion is one of the valuable moments that help to shape worldview of people.

Religion is an inseparable part of human life, and that is how it should be perceived. Religious literacy is more than knowing facts or trivia about religion — it is a fundamental civic competency. Religious literacy is also a set of teachable skills and attitudes that equip citizens with knowledge of how religion and spirituality inform everyday life. Religious literacy also requires legal literacy about the inalienable right to freedom of thought, conscience, and religion [1].

Religion in the modern world is understood not only as a phenomenon of spiritual culture, which played a huge role in the formation of global culture, however is also recognized by some young people as the basis of the spiritual life of an individual. Nowadays characteristic for youth is the emphasis on religious literacy from the moral side. Young people are the driving force of society. It is undeniable that young people are the most relevant part of the society, who quickly learn various new technologies, are ready to innovate, give impetus to news and new ideas, and it would not be an exaggeration to say that they are the most flexible and reliable group of society.

We notice that recently there is a desire to increase the role of religion in the life of an individual, society and country. The influence of religion on young people helps to develop a morally and morally healthy personality and the development of a worldview, fosters in a person a demand for continuous self-improvement and becomes a support in life.

Discussion

Kazakhstan is a multi-cultural melting pot with a blend of multi-religious population. We know from the pages of history that traditional and the most common religion around the believers of Kazakhstan. It can be noted that our republic is a multi-confessional and multi-ethnic republic, Muslims, Christians and representatives of other religions live tolerantly and peacefully under one roof. Certainly, there are effective actions adopted by state, furthermore nowadays inter-ethnic and inter-confessional relations in our country are a model for other countries. It must be noted that in our state cultural and spiritual values, religion are deeply rooted in historical soul of human. Youth is a socio-demographic group that has its own spiritual characteristics. Over the past decade the young part of Kazakh society is becoming increasingly faithful segment of society. Their spiritual emancipation has made a huge step forward. Knowledge is necessary to the inhabitants of Kazakhstan by reason of any of groups of citizens can freely exercise their religious rights. It observed that in our country the cultural and spiritual significance are deeply rooted in the historical nature of the people. It can be say that the religious principles are equated and intertwined to traditional and customs of the nation. Interest of young people in getting religious education is formed in the family. Family is people the oldest form of association.

Religion has a special place in the inner stability of a person, in the absence of stress, in his upbringing and moral qualities. That means both of the up bring based on religious values in the family and the ability of a person to communicate in society lies in the merge of religion and culture in the historical nature of the people. The importance of religion role in ensuring effective and success in people's life is crucial. In short, 96% of the survey participants agreed that religion plays a special role in the spiritual development of a person, demonstrating the importance of religion in the formation of spiritual capital in a person [2].

What is a religion literacy person nowadays? They is described as person who have a basic understanding of the history, believers, practice. On the hand, religious literacy is essential, so understanding doctrine of religion is normative principle and how religion applies in a social context. Today, in Kazakhstan proportion of young people aged 14 to 35 is more than 6 million citizen of republic. It may be observed that among the youth of Kazakhstan there is a lack of deep knowledge about religion, moreover religion stimulates an increase demand for knowledge about it. It can differentiate groups of youth here actually already involved in religion believers or practice believers, who are really interested learn more

about their religious tradition, history and internal rules. The other type is secular person who is not involved in religion, it is not religion, however person who is interested in something about religion.

One of the ways to educate our youth in the traditional religious direction is the mandatory introduction in schools and secondary, higher educational institutions of the subject, special courses that provide knowledge on the history of our traditional religion, culture and customs of religion. That is, taking over the training of a knowledgeable specialist who will teach in schools and higher educational institutions. These problems still cannot be solved.

Unfortunately, the number of our young people who joined the radical religious movement had once increased dramatically. In the era of globalization, the presence of various spiritual threats and the protection of young people from the harmful effects of "mass culture" play an important role. The first and main reason for our youth to be led by a foreign religious movement is lack of religious education. He does not come to religion with full knowledge and knowledge, he comes with premature literacy and emotional feelings, and he does not realize how he has gone astray [6].

It can be said that knowledge about religion of society is very superficial, it is not systematic knowledge and this is exactly the kind of fragmented information that usually broadcast through the media. The formation of the right attitude towards religion among young people, the establishment of the relationship between society and the individual in accordance with the legal norms of the country depends on the development of the education system in the right direction. Basically, number of people who are understand superficially content material of low quality.

The purpose of the present of in the school and in the university are not to communicate academic knowledge, however there programs, aimed at solving problems, more practical. All these courses appeared as a reaction to the fact that if not study it in school, then problems will only intensify. This is a concept based on human rights. It can be seen that is definitely a demand, it is necessary to introduce religious education, however really do not like it when religious is taught in such a way that it turns away from itself and there should be no fanaticism and there should be not negativism.

Fortunately, nowadays, young people are turning to religion in large numbers and their interest is increasing. By regulating the system of religious education as well as the secular education system in our country, a high standard of education and moral position is being introduced in the mind of the future generation. Young people have opportunities to learn about religion and develop their literacy. There is a religious studies specialty at the university, Nur-Mubarak University, madrasahs across the republic, official religious educational institutions, and Quranic courses provide education. In order to create the legacy of the Abu Hanifa sect, religious lectures were also taught from the 9th grade. Today, more than ever, priests publish articles in various official newspapers and magazines, and receive frequent invitations to radio and television programs [3].

Young people generally strive to observe religious rites and try to take part in religious holidays, often visit a religious temple. In our opinion, this is due to the revival of the role of religion in modern Kazakhstan and, as a result, the growing interest of young people in religious traditions and rituals, on the one hand, and the spontaneous familiarization of modern youth with religion, its traditions and rituals, on the other. Interest in religion is high among young people. For example, on Friday and Eid prayers, 70-80 percent of the people who come to the mosque are young people.

According to the concept of scientists, religious faith in the life of mankind since the time of ancient societies has been developed together with man. People have always lived according to certain religious rules. Rituals that are held from the birth of a person to his death, formed in ancient times. Thus, the emergence of religions is directly related to the development of human society. Originality of something of people that he did not know, could not understand, attributing it to natural forces, formed naturalistic (natural) beliefs. These beliefs, beginning with the explanation of incomprehensible things, phenomena, warnings, reached the regulation of social relations and voluminous problems among members of society.

Although intensive turning towards religion among modern youth is observed at various levels, the religious situation among young people can be said to be normal. In the understanding of modern youth, it was observed that there are no negative intentions against the society, the Motherland, and the people. It can be determined by conducting surveys on various religious literacy among young people [5]

Conclusions

Religion always shapes social norms and values. During the process of socialization, these values and norms spread throughout the youth determine the future appearance of the state. Therefore, it is important for religion to form the right norms and values important issue. Religion has a high place in the

education of young people for spiritual morality. From a social point of view, the religion of Islam guides the society, unites the society and brings ideological and cultural concepts to the whole society. Protects the interests of the individual and society.

People care more about human and spiritual values than ethnicity. Empirical evidence that religion is a component of culture: Religion has specific functions in the life of an individual and society. Religion is a unique system for a person in terms of understanding the world around him. Religion plays the main role in the formation of social relations. Since the first social structure, religion has been the primary influence on people's actions [6].

Today, it can be said that there is a positive attitude towards religion among Kazakhstan youth. This is evidenced by the growing rate of conversion of young people to religion. Therefore, the idea is become an individual should not only achieve new knowledge and advance crucial skills, however also come to be a spiritual «complete person». Addition, historically, there is not any culture, that has been without religion.

References:

1. [Nathan C. Walker, W. Y. Alice Chan, H. Bruce McEver](#) «Religious Literacy: Civic Education for a Common Good» RELIGION & EDUCATION 2021, 2021, VOL. 48, NO. 1, 1–16
2. B. Meirbayev , S. Baizhuma , T. Kilybayev Хабаршы. Дінтану сериясы. №2 (30) 2022 ISSN 2413-3558 eISSN 2521-6465. IRSTI 21.41.67
3. Ali Botagoz. (2020). RELIGIOUS GARDEN OF YOUTH IN KAZAKHSTAN. Herald of Abylay Khan KazHKTU. International Relations and Regional Studies Series, 42(4).
4. A.K. Aitzhanov. Religion and youth. Herald of the Eurasian National University. 2016. No. 4 ISSN 1729-536X
5. Chungulova G.T. Dissertation. Kazau National University named after Al-Farabi. Almaty. 2014.
6. <https://centre-tur.kz/kk/> The official site of the Turkestan Oblast Department of Religious Affairs "Center for the Study of Religious Issues"

«ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ ТІЛ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ»

«LANGUAGE AND INTERCULTURAL COMMUNICATION IN THE MODERN
WORLD»

«ЯЗЫК И МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ»

ВЛИЯНИЕ ТЮРКОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ НА ДУХОВНО-КУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА В СРЕДНИЕ ВЕКА

докторант 3 курса специальности культурология Осербаяв Е. Н.

Научный руководитель: филос.д. н., профессор Габитов Т. Х.

Казахский национальный университет им. Аль-Фараби

Аннотация: В современном мире, в котором происходят значительные изменения, все большее значение приобретают процессы глобализации и унификации культур. В этой связи особую значимость приобретает вопрос поиска путей духовного обновления и переоценка приоритетов дальнейшего культурного развития тюркских народов, сохранение основополагающих духовных ценностей этнокультуры тюрков, уникальной и самобытной. Тюркоязычные мыслители всегда стремились к построению целостного философского образа человека. Философский подход к человеку предполагает выявление его сущности, конкретно-исторической детерминации форм его активности, раскрытие различных исторически существовавших форм его бытия. Антропоцентрическая философия центральноазиатских мыслителей средних веков выявляет место человека в мире и его отношение к миру, анализирует вопрос кем может стать человек, реализуя свои потенциальные возможности, каково в нем соотношение сакрального и профанного, кто такой «совершенный человек».

Ключевые слова: тюркская культура, Исламский Ренессанс, номадизм, средневековье, Великий шелковый путь

Древние тюрки внесли большой вклад в мировую цивилизацию, так как одомашнивание диких лошадей и верблюдов, изобретение телег, усовершенствование техники верховой езды, а также обработка металлов, изготовление глиняной посуды, ткачество, гончарное и ювелирное производства, астрологическая, музыкальная наука и др. показывают то, что у них существовала своя степная цивилизация. Ряд европейских ученых (А.Тойнби) долгое время не признавали существование древней цивилизации тюрков. Немало ученых, которые, напротив, утверждали, что у восточных кочевых народов существовала своя, развивавшаяся в определенных естественно-географических условиях, степная цивилизация. Например, Л.Н.Гумилев и др. доказали, что с IX в.н.э. до XI в.н.э., в сравнении с народами Средиземноморья и Дальнего Востока, тюркские народы пережили расцвет новой цивилизации [1, 3]. Исследователь культуры древних горно-алтайских кочевников С. И. Руденко отмечал, что из всех домашних животных у них «изображались только лошади», а в круглой скульптуре в виде лошадей оформлялись рукоятки кнутаовищ, луки, седла. Изображения лошадей известны также из Средней Азии и Западной Сибири и в скифском искусстве.

Вершиной, а может быть, в известной мере историческим основанием кочевой цивилизации были достижения в духовно-мировоззренческой сфере. Свидетельство тому – высокая художественная традиция, именуемая как традиция «искусства звериного стиля» [2, 13], которым определяют характер искусства скифов и савроматов, – понятие это точно обозначает отражение в изобразительных мотивах прикладного искусства этих народов лежащего в основе их бытия отношения к животным, прежде всего к лошади, или к оленю, или к верблюду [3, 96].

Время воспринималось тюрками-номадами как последовательная смена поколений. Для каждого человека важно было знать свою генеалогию. Часто прародителем считали определенного культурного героя, историческую личность, животное (волк). Древность рода определяла социальную значимость его представителей. Например, Кюлтегин начинает свою родословную со времен сотворения мира. Номад не чувствовал себя случайно заброшенным в этот мир, он был продолжением длинной череды предков его рода и имел собственное продолжение в потомстве. «Нет такого дела, которое не под силу тюрку!» [3, 20].

В тот период истории ономастика кочевников с волчьей основой являлась самой распространенной. Родившегося младенца нарекают мудрые старцы: «Пусть вырастет жигит, подобным волку, и вместе с ним будет благоденствовать наш народ», – с такими пожеланиями и нарекали новорожденных. Следовательно, именно с волчьей символикой у кочевников означают мужество и воинственность, качества высоко оценивавшиеся всеми народами. Потому волк являлся тотемным символом тюрков.

Фрэнгер Д. Д. в своих исследованиях доказал, что сосредоточение высшей власти в руках одного человека дает ему возможность за время своей жизни провести такие преобразования, которые не смогли осуществить целые предшествующие поколения. В случае, если это умный и решительный человек, он создает сильное государство и становится грозным и опасным соседом для других. «Расширяя свою власть отчасти силой оружия, отчасти путем добровольного подчинения более слабых племен, это племя в скором времени приобретает богатство и рабов, которые, освобождая целые классы людей от постоянной борьбы за выживание, дают им возможность посвятить себя бескорыстному приобретению знаний – этого благороднейшего и сильнейшего орудия – с целью улучшить жребий человека» [4, 42-43].

Роль Центральной Азии в развитии мировой цивилизации очень хорошо показал Фредерик Старр, основатель и председатель Института Центральной Азии и Кавказа; автор и редактор 20 книг и более 200 статей по российской и евразийской тематике в своей работе «Утраченное Просвещение: золотой век Центральной Азии от арабского завоевания до времен Тамерлана». «В 999 году двое молодых людей, живущих в 400 километрах друг от друга на территории современных Узбекистана и Туркменистана, вступили в переписку. Они могли бы использовать голубиную почту, как это часто делалось в то время, но письма были слишком объемными и тяжелыми. Переписка началась, когда старший из двух — ему было двадцать восемь — отправил своему восемнадцатилетнему знакомому список вопросов на научные и философские темы. Почти все они актуальны и сегодня. Так начался словесный поединок, вылившийся в четыре длинных письма от каждого автора и напоминающий современные научные дискуссии в интернет-пространстве. Ученых занимал вопрос: есть ли другие солнечные системы там, среди звезд? Шестьсот лет спустя Джордано Бруно (1548-1600) был сожжен на костре за то, что отстаивал принцип множества миров (фактически он обвинялся в пантеизме),

но эти два человека уже тогда предполагали, что мы (земляне) не одни во Вселенной. Уникальны, может быть, но не одни. Они также размышляли над тем, была ли Земля создана целиком в одночасье или она создавалась в течение долгого времени. Они приняли идею божественного творения, но сошлись во мнении, что с тех пор планета претерпела глубокие изменения. Оба исповедовали ислам, а для мусульман, равно как и для христиан во времена Средневековья, столь открытое признание геологической эволюции приравнялось к богохульству. Это беспокоило одного из двух ученых — Ибн Сину, поэтому он поспешил добавить замысловатый комментарий, который сделал его рассуждения более приемлемыми для богословов. Но, по сути, оба на восемь веков предвосхитили эволюционную геологию и даже ключевые моменты дарвинизма...» Соответственно, мы можем отметить роль Туркменстана в большом вкладе в развитии тюркской цивилизации, который в свою очередь, повлиял на развитие мировой культуры.

Как отмечает академик Кызласов, тюркские изваяния VI-VIII вв. имели портретное сходство с умершим, «многие сотни, пожалуй, тысячи тюркских скульптур известны ныне науке, но ни одно из них не повторяет лика другого. В этом индивидуализме проступает важное для нашей темы свидетельство осознания обществом отдельной личности и ее самоценности» [5, 120-122]. Одним из интересных и не до конца исследованных феноменов тюркской культуры является цветовая гамма. Для тюрков она также была связана с природой. То, что все оттенки синего играли важную роль для тюрков мы видим из надписи: «...Между (этими) двумя границами они так обитали (восседали), устраивая «голубых» тюрков, которые были (тогда) без господина и без родовых представителей... [6, 36]

Тюрки не отличали зеленого от синего цвета. Что значит этот цвет? Какой смысл заключен в нем? «Голубой безмятежный, спокойный, понимающий, искренность, ясность, целостность, мир, широта, честность, речь, артикуляция, высокий интеллект, спокойствие, доверие, прозрачность, духовный, страдающий, наполненный» [7, 43]. В понимании этих двух цветов мы видим некую значимую связь. Значение зеленого также близко описывает характер тюрков: «У зеленого есть тенденция морализировать. Зеленый для любви, целостности, прогресса, практичности, свободы мысли, равновесия, красоты, гармонии, побуждения, безусловной любви, сострадания, стабильности, удачи, роста, понимания, природный [8, 33].

В тюркской культуре человек живет в гармонии с природой. Он не подчиняет ее, а лелеет. Он не покоряет природу, а сливается с ней. Например, в эпосе «Огызнама» описывают избранниц Огуз Хана видя в ней природу: «Родинка во лбу избранниц Огуз хана подобна Полярной звезде, глаза – голубее неба, волосы подобны течению реки, зубы – словно жемчуг» [8, 122-123].

И. Ю. Крачковский писал: «Еще более поразительно, по-моему, когда в групповом сознании какого-либо общества происходит слияние ценностей двух цивилизаций в единое неразделимое целое, возникновение нового качества. Яркий пример – образование мусульманских государств в тюркском мире, когда тюркские кочевые народы (будь то Караханиды в X в., Сельджукиды в XI в. или даже подвластные монголам кочевые племена в XIV в.), принимая ислам, тем не менее не только не расставались с прежними представлениями, принципами и образом мышления, но создавали новое единство, в котором ценности исламской цивилизации и тюркской протоцивилизации были тесно сплетены в одно неразделимое целое» [9, 85].

Когда ученый-араб XI века составил список всех «достойных похвалы людей эпохи», которые писали на арабском языке, треть от общего числа перечисленных – 415 – оказалось выходцами из Центральной Азии. Из оставшихся двух третей более половины являлись персами из того региона, который сейчас является частью Ирана. Превосходство Центральной Азии наиболее заметно в области естественных наук, философии и математики – ученые из этого региона составляли до 90% от общего количества. Большинство из них имели иранское происхождение и говорили на разных иранских языках, но много было и тюркоязычных. Таким образом, их родные языки принадлежали либо к иранской группе, либо к тюркской семье [10, 51].

«То, что языки коренных народов могли брать иностранное письмо и процветать, а не быть подавленными языками внешних сил, свидетельствует о фундаментальности центрально-азиатской цивилизации в обеих ее формах – персидской и тюркской. Это еще раз подтверждает, что Центральная Азия была скорее не перекрестком культур, а культурой перекрестков, на которую повлияли все ее международные контакты. Но, в конце концов, еще больше ее определяли внутренние силы, которые она накапливала в течение веков» [10, 97].

О месте Центральной Азии, хорошо пишет автор, по его мнению исторически исконным центром мира был Алтай, но со временем он сместился на Запад и расширился. «Современный центр мира – Центральная Евразия (Центральная Азия). В этом регионе менялись этносы, языки и

религии, в древности доминировали иранские языки, начиная с XI века – тюркские языки, но эта цивилизация всегда сохраняла свою уникальность и была единой, особенно для стороннего взгляда» [11, 198].

Проследить линию культурной преемственности вполне возможно, если обратить взгляд на то, что наследие античности в наиболее чистом виде сохранилось в Египте, Сирии и Малой Азии. Изгнанные из Византии по приказу Юстиниана ученые и философы (большинство – несториане) прекрасно владели несколькими языками, а в особенности сирийским языком, который был широко распространен среди населения Персии. Заслуга сирийцев в том, что уже в V веке задолго до прихода арабов они перевели на сирийский язык некоторые произведения Аристотеля, а затем, после завоевания Персии арабами, – кое-что из сочинений гиппократиков, Теофраста, Диоскорида, Плиния, Галена.

Большое число ученых, переводчиков и переписчиков из разных стран, многие из них уроженцы Средней Азии и Ирана работали в стенах Багдадского «Дома мудрости». Благодаря плодотворной работе переводчиков, миру стали известны многие труды греческих авторов (Платона, Аристотеля, Эвклида, Архимеда, Птолемея и др.). «Дом мудрости» занимался не только переводческой, но и научно-исследовательской деятельностью. «При «Доме мудрости» была создана обсерватория, где проводились астрономические наблюдения и расчеты, работы по математической географии, в частности новые измерения эклиптики и длины градуса меридиана. Существенным толчком к занятиям астрономией послужило знакомство с индийскими астрономическими сочинениями. Не меньшую роль сыграло и изучение литературы Сасанидского Ирана, которая создавалась на основе местной научной традиции и корни которой следует искать в вавилонской науке, хотя было существенным греческое и индийское влияния [12, с. 42].

Благодаря переводам на арабский язык, ученые халифата получили возможность соединить в своих трудах научное наследие эллинизма и достижения иранской и индийской науки, прежде недоступные в Средиземноморье. На этой базе совместными усилиями ученых разных народов в IX-X вв. были разработаны новые разделы математики (алгебра и тригонометрия), значительно развиты астрономия, химия, медицина и философия. По приказу халифа аль-Мамуна снаряжаются экспедиции в поисках ценных книг в Индию, Константинополь, Персию для расширения фондов библиотеки.

Кочевники Великой Степи выступали в роли «интеграторов» больших культурных пространств, а также устроителей империй. В многовековой истории Центральной Азии наступающей и господствующей силой в регионе были тюрки-кочевники, тогда как население городов и оазисов (иранцы-согдийцы, таджики) чаще оборонялось, оттеснялось на юг, в горы либо подвергалось этнической и языковой ассимиляции [13, 77].

Торгово-экономические связи в эпоху средневековья стимулировали культурный обмен между различными странами мира, в том числе и между Центральной Азией и арабским Востоком. Торговые связи Центральной Азии простирались далеко за пределы халифата: они охватывали Индию, Византию, Цейлон (Шри-Ланка) и «Поднебесную империю». От Китая к Средиземноморью протянулся трансконтинентальный Великий Шелковый путь, который более 1500 лет служил связующей артерией между отдаленными народами. Сухопутная дорога вдоль Мавреннахра, ведущая к гаваням Персидского залива, связывала Шелковый путь с городами Малой Азии и Сирии. Функционировала и древняя караванная трасса в Византию через территорию современного Туркменистана и Ирана. Иранцы и кочевые тюркские племена активно участвовали в передвижениях по Шелковому пути. Как свидетельствуют археологические находки в высокогорных аланских могильниках, в IV-IX вв. существовал центрально-азиатский путь мировой торговли шелком. Он пересекал с юга на север всю Среднюю Азию, проходил по северному побережью Каспийского моря, затем по северокавказским предгорьям и через перевалы Западного Кавказа выводил в Абхазию. Отсюда добирались до Трапезунда и следовали в Константинополь либо сухопутной дорогой, либо морем.

В ходе систематизации и переработки важнейших трудов античных авторов Центральная Азия подготовила реальную почву для перевода арабо-мусульманскими учеными средневековья классических трудов греков на арабский язык, тем самым, в дальнейшем способствуя подъему европейской науки. Неумолимо в этом процессе значение арабо-мусульманских ученых, сыгравших громадную роль культурных трансляторов, передатчиков духовного наследия античности странам Западной Европы. Ведь «с учением Аристотеля на средневековом Востоке первоначально стали знакомиться по трудам и комментариям перипатетиков и неоплатоников: Александра Афродезийского, Фемистия, Прокла, Иоанна Грамматика и др., которые жили во II – VI вв. н.э.» [14,

47]. Тюрки оказались совершенно необходимыми в сношениях Китая и Индии с Византией и Аравийским полуостровом, их культура проникала в области Центральной Азии, культурный процесс шел и в обратном направлении.

Литература:

1. 1 Тюркские народы: Энциклопедический справочник. Гл. ред. Б.Г.Аяган. – Алматы: ЗАО «Қазақ энциклопедиясы», 2004. – 384с.
2. 2 М. С. Каган. Введение в историю мировой культуры. Историографический очерк, проблемы современной методологии. Закономерности культурогенеза, этапы развития культуры традиционного типа – от первобытности к Возрождению. Санкт-Петербург: ООО «Издательство "Петрополис"», 2003. – 368 с.
3. 3 Тарикат Ходжи Насредина/ А.Умарходжиев. – Алматы, 2017. – 168 с.
4. 4 Фрэзер Д. Д.Золотая ветвь. Исследование магии и религии / Д. Д. Фрэзер. – М.: «Азбука-Аттикус», 1890. – 151 с.
5. 5 Кызласов И. Формы осознания роли личности в древнетюркском обществе. 120-122. // Государственность и Великая степь: Сборник материалов международной научной конференции. – Астана, 2006. – 224 стр.
6. 6 Сулейменов О.О. Тюрки в доистории. – Алматы: Атамура, 2002. –320 с.
7. 7 Тереза Сундт. The art of colour therapy. Искусство цветотерапии. The publication is supported by Home Art & Sales Services AG. – Zepher Group- Printed in Italy. – 2011. – 127 с.
8. 8 Жетписбаева Б.А. Поэтика и семантика «Огуз-наме». – Евразия, 2005, №6, с.119-131.
9. 9 Касабек А., Касабек С. Искание истины (о природе национальной философии). – Алматы: Гылым, 1998. – 144 с.
10. 10 Утраченное Просвещение. Золотой век Центральной Азии от Арабского завоевания до времени Тамерлана / Стивен Фредерик Старр. – Пер. с англ. – М: Альпина Паблишер, 2017. – 574 с.
11. 11 Куттыкадам Сейдахмет. Дао Алтая. – Алматы: Издательский дом «Библиотека Олжаса», 2013, 368 с.
12. 12 Григорьян А.Т., Рожанская М.М. Механика и астрономия на средневековом Востоке. – М.: Наука, 1980. – 200 с.
13. 13 Нуртазина Н. Распространение Ислама и формирование казахской мусульманской традиции (VIII- нач. XIX в.): Монография. – Алматы: «Қазақ университеті», 2016. – 354 с.
14. 14 Хайруллаев М. Культурное наследие и история философской мысли. – Ташкент: Узбекистан, 1985. – 262 с.

ҚАШЫҚТЫҚТАН БІЛІМ БЕРУ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ТАЛДАУ

Мамандық, курс Сариева А.Т.

Ғылыми жетекші: философия.ғ.д., профессор Жолдубаева А.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университет

Аннотация. Қазақстан Республикасының Білім беру жүйесі 2020 жылы SARS – COV-2 эпидемиясымен күрделі проблемаға тап болды. Осыған байланысты Білім және ғылым министрлігі Білім беру ұйымдарында инфекцияның таралуына қарсы шараларды хабарлап жарлық шығарды. Осы шаралардың ішінде студенттер үшін қашықтықтан оқыту форматына көшу маңызды болды.

Осы мақалада қашықтықтан оқыту форматына көшу кезінде білім беру қызметінің әдістерін, нысандары мен құралдарын талдау ұсынылған. Қашықтықтан оқытуға шұғыл көшу көптеген білім беру орталықтарын қашықтықтан оқыту форматын таңдауға байланысты бірқатар мәселелерге тап болды.

Спирменнің корреляциялық талдауы арқылы мұғалімдер мен студенттердің қашықтықтан оқытуды жалғастыруға қанағаттануы мен дайындығы арасындағы байланыс анықталды. Жауаптарды алу үшін әртүрлі білім беру орталықтарының студенттері мен мұғалімдеріне сауалнама жүргізілді.

Спирменнің корреляциялық талдауы арқылы тәуелділер, қанағаттану және қашықтықтан оқытуды жалғастыруға дайын болу арасында күшті және тікелей байланыс бар екендігі анықталды. Талдау нәтижелерінен қашықтықтан оқыту тек пандемия кезінде ғана емес, сонымен қатар табиғи оқыту жағдайында да қолдану мүмкіндігі бар деген қорытынды жасауға болады.

Түйін сөздер: пандемия, қашықтықтан оқыту, әдістерді бағалау, платформалар, онлайн режим.

Кіріспе. Коронавирустық пандемия бүкіл әлемдегі білім беру саласына айтарлықтай әсер етті. Осы кезеңде білім беру мекемелері, мектеп оқушылары, студенттер мен педагогтар қысқа мерзімде Қашықтықтан оқытуға бейімделуге мәжбүр болды. Қазақстанда 3 млн мектеп оқушысы, жарты миллионға жуық ЖОО студенттері қашықтықтан білім алды. Қоғамдық сенім Ұлттық Кеңесінің отырысында "Болашақта мұндай дағдарыстар қайталануы мүмкін. Қашықтықтан оқыту мәселесін заңнамалық және әдіснамалық, ұйымдастырушылық деңгейлерде жеделдетілген тәртіппен реттеу қажет", - деді Тоқаев [1].

Президент төтенше жағдай режимін қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік комиссияның қорытынды отырысында білім беру бағдарламаларының мазмұнын қайта қарауды және қашықтықтан оқыту технологияларын пайдалануды тапсырды. "Білім беру әлдеқайда икемді болуы керек, балалар мен студенттерді қашықтықтан оқыту хаттамалары мен әдістемелерін әзірлеу, еліміздің барлық оқу орындарын нақты цифрландыруды аяқтау қажет", - деді Тоқаев. Осыған байланысты қашықтықтан оқыту әдістерін зерттеу және бағалау әр түрлі қол жетімділік жағдайында қазір өзекті болып табылады [2].

Пандемия білім беру жүйесіне жаңа жағдайлар мен міндеттер қойды. Әлемдік жаһандану, еңбек нарығының серпінді өзгеріп отыратын конъюнктурасы, болашақ мамандарға қойылатын жаңа талаптар, ал қазір пандемия жағдайлары білім беру жүйесінде оқыту тәсілдері мен әдістемелерінің өзгеруіне әкелді.

Кең мағынада қашықтықтан оқыту көбінесе онлайн оқыту, eLearning, сырттай оқыту, қашықтықтан оқыту, икемді оқыту және жаппай ашық онлайн курстар (МООС) ретінде қарастырылады. Қашықтықтан оқытудың қандай да бір түрінің ортақ белгілері білім беру процесіне қатысушыларды кеңістікте және/немесе уақытта бөлу, сондай-ақ оқу процесінде коммуникация мен ақпарат алмасуды қамтамасыз ету үшін ақпараттық құралдар мен технологияларды пайдалану болып табылады. Ол баспа материалдарын, біржақты хабар таратуды (теледидар және радио бағдарламаларын) немесе интернетті (әлеуметтік желілер мен білім беру платформаларын) қолдана отырып жүзеге асырылуы мүмкін. Қашықтықтан оқыту әдетте оқушылардан тәуелсіздіктің жоғары деңгейін, сондай-ақ жаңа оқыту, оқу және көшбасшылық стратегиялары арқылы сақталуы керек оқыту дағдыларын талап етеді.

Зерттеу пәні – әртүрлі жағдайларда Қашықтықтан оқытудың ерекшеліктері.

Зерттеу нысаны – қашықтықтан оқыту әдістері.

Мақаланың мақсаты – қашықтықтан оқыту әдістерін зерттеу, талдау және бағалау, оның тиімді және мүмкін әдісін әртүрлі жағдайларда қолдануға болады.

Мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

«қашықтықтан оқыту» анықтамасының теориялық және тұжырымдамалық негіздемесі;

қашықтықтан оқыту әдістерін кеңінен зерттеу;

қашықтықтан оқыту әдістерін талдау және салыстыру;

қашықтықтан оқытуға қанағаттану мен дайындық арасындағы байланысты анықтау;

әлемдік, заманауи платформаларды талдау және қашықтықтан оқытудың тиімді платформасын анықтау.

Зерттеудің сапалы және сенімді нәтижесі үшін, сондай-ақ мақсаттарға қол жеткізу үшін келесі әдістер қолданылды: индукция, салыстырмалы талдау, азаматтардың қашықтықтан оқыту формасына қатынасын анықтау үшін сауалнама жасалды. Сауалнама білім алушылардың қашықтықтан білім беруді іске асыру туралы жалпы түсінігін алуға мүмкіндік беретін жабық/ашық үлгідегі 8 сұрақтан тұрады. Мазмұнды түрде сұрақтар "оқуға қанағаттану" ұғымдарын көрсете алатындай етіп құрастырылды. Жұмыста мыналар қолданылды: белгісіз себептік байланыстарды анықтау мақсатында Спирменнің дәрежелік корреляция коэффициенті.

Зерттеу гипотезасы – қашықтықтан оқыту – бұл әртүрлі салаларда оқытудың өзекті әдісі.

Нәтижелердің практикалық қолданылуы қашықтықтан оқыту әдісін таңдаудың негізі ретінде білім беру жүйесінде, сондай-ақ қызметкерлердің біліктілігін арттыру үшін ұйымдарда қолданылады.

Әдеби шолу.

Білім – дамудың қуатты қозғаушы күші және кедейлікті азайтудың және денсаулық сақтау, гендерлік теңдік, бейбітшілік пен тұрақтылық жағдайын жақсартудың ең күшті құралдарының бірі. Бүгінгі таңда білім берудің айтарлықтай және тұрақты артықшылықтары бар, атап айтқанда, табысқа оң әсер етеді және теңсіздіктің өсуіне жол бермейді. Барлық балаларға жұмыс істеуге қажетті білім алуға көмектесетін сапалы білім беру 2030 жылға қарай кедейлікті жою үшін өте маңызды. Соңғы онжылдықта қол жеткізілген елеулі жетістіктерге қарамастан, әлемде шамамен 121 миллион бала әлі де бастауыш және кіші орта мектептерде оқымайды, ал 250 миллион бала мектепке барса да оқи немесе жаза алмайды. Ал әлемде 2020 жылы болған covid-19 коронавирусы пандемиясы қоғамдық өмірдің барлық салаларына әсер етті, өндіріс тоқтатылды, көптеген елдердің шекаралары жабылды, карантин мен шектеу шаралары енгізілді. Білім беру саласына да түбегейлі өзгерістер әсер етіп, студенттер қашықтықтан оқыту форматына көшті. Барлық студенттер бір сәтте Мектепке және жоғары оқу орындарына баруды тоқтатты және шектеу шараларына байланысты оларға серуендеуге және спорттық және ойын-сауық шараларына қатысуға тыйым салынды.

COVID-19 пандемиясы бүкіл әлем бойынша білім беру процесінде үзілістер тудырды және бүкіл әлем бойынша оқушылар мен оқытушыларға, сондай-ақ Мектепке дейінгі, орта мектептер, техникалық және кәсіптік білім беру және кадрларды қайта даярлау мекемелерінің, университеттердің, ересектерге арналған оқу орындарының және біліктілікті арттыру орталықтарының жұмысына үлкен теріс әсер етті. Дағдарыс халықтың ең осал топтары, жастар мен ересектер, кедей немесе ауылдық жерлерде тұратын адамдардың едәуір бөлігі, қыздар, босқындар, мүгедектер үшін білімін жалғастыру мүмкіндігін азайту арқылы бұрыннан бар білім беру теңсіздігі мәселесін күшейтеді. Сонымен қатар, білім беру құны болашақ ұрпаққа әсер етеді және ондаған жылдар ішінде қол жеткізілген прогресті жоққа шығарады, бұл қыздар мен жас әйелдердің білім алуға және оқуды жалғастыруға қол жеткізуіне ықпал етеді. Пандемияның экономикалық салдары туралы айтатын болсақ, 2021 жылы тағы 23,8 миллион балалар мен жастар (мектеп жасына дейінгі балалардан бастап университет студенттеріне дейін) оқуды тастап кетуі немесе білім алуға қол жетімсіз болуы мүмкін (БҰҰ). Сонымен қатар, білім беру процесінің бұзылуы білім беру жүйесінен тыс ауыр зардаптарға әкеледі: оқу орындарының жабылуы балаларға және басқа қауымдастықтарға әсер етеді, соның ішінде дұрыс тамақтануды ұйымдастыруды қиындатады, көптеген ата-аналардың өз жұмысын орындау қабілетіне әсер етеді және әйелдер мен қыздарға қатысты зорлық-зомбылық қаупін арттырады. Жаһандық пандемияның жаһандық білім беруді жақсарту тұрғысынан қымбат бағамен қол жеткізілген табысқа қауіп төндіретін салдары бар.

Алайда, дағдарыс білім беру саласындағы инновацияларды ынталандырғанын атап өткен жөн. Оқыту мен кәсіби қайта даярлаудың үздіксіздігін қамтамасыз ету үшін радио және теледидар хабарларынан бастап үйде оқуға арналған материалдар жиынтығын ұсынуға дейінгі инновациялық тәсілдер қолданылады. Бүкіл әлем бойынша үкіметтер мен серіктестер, соның ішінде ЮНЕСКО-ның қолдауымен жаһандық білім беру коалициясы қабылдаған жедел әрекет ету шараларының арқасында үздіксіз оқыту процесін ұйымдастыру үшін қашықтықтан оқыту шешімдері әзірленді. Сонымен қатар, бұл жағдай бізге мұғалімдердің маңызды рөлін еске түсірді және Үкімет пен басқа да негізгі серіктестердің алдында білім беру қызметкерлеріне қамқорлық жасау міндеті тұрғанын еске салды.

Әлемнің барлық дерлік елдеріндегі университеттер де онлайн оқытуға көшті. Демек, жоғары оқу орындарындағы білім сапасына негізгі жалпы білім беру жүйесінің факторлары да әсер етеді, атап айтқанда: IT пайдалану үшін техникалық құралдарға қол жеткізу, интернет байланысының болуы мен сапасы, сабақтар немесе тренингтер өткізілетін орын және онлайн ортада оқыту үшін қажетті дайындық пен мазмұн. қоршаған орта. Толыққанды онлайн-оқытуға көшу орта мектеп түлектерінің жоғары оқу орындарына уақтылы түсуіне кедергі болуы мүмкін. Университетке түсу кешіктірілген жағдайда, осы студенттердің кейбірінің университетте оқи алмауы (немесе университетке мүлдем түспеуі) сияқты мәселелер туындайды. Әдетте көптеген шетелдік студенттер оқитын университеттер, егер оқуға түсушілер саны азайса, кірістерінің едәуір бөлігін жоғалтуы мүмкін.

Пандемиядан туындаған экономикалық құлдырау университет түлектеріне де кері әсерін тигізуі мүмкін. Канаданың тәжірибесі көрсеткендей, рецессия кезінде колледжді кем дегенде он жыл бітірген студенттер жалақының төмендігіне, негізінен еңбек нарығындағы шектеулі мүмкіндіктерге байланысты тұрақты қиындықтарға тап болады, бұл бастапқы теңсіздік мәселесін күшейтеді.

Рецессияның жоғары оқу орындарынан студенттердің кетуіне әсері туралы нақты түсінік жоқ. Бір жағынан, үй шаруашылықтарының табысының төмендеуіне байланысты отбасылар ересек балаларды асырай алмауы мүмкін. Екінші жағынан, экономикалық құлдырау кезінде, әсіресе

жұмыссыздық деңгейі жоғары жерлерде, жоғары оқу орнында оқу құны төмендейді. 2008-2009 жылдардағы рецессия кезінде Италиядағы колледж студенттерінің кетуі туралы деректер екі әсердің (рецессия және оқу ақысының төмендеуі) бір-бірін өтейтінін және оқудан шығу деңгейі өзгермегенін көрсетеді (Adamopolou and Tanzi 2017).

Қазақстанның білім беру жүйесі COVID-19 жаһандық пандемиясы басталғанға дейін барлық оқушыларға жоғары сапалы білім беру үшін бар күшін салды. Алайда, PISA 2018 - де (студенттерді халықаралық бағалау бағдарламасы) студенттердің үлгерімі 2012 жылмен салыстырғанда төмендеді (2012-393 балл, 2018 жылы-387 балл) және ЭЫДҰ бойынша орташа көрсеткіштен төмен болды. PISA тексерген студенттердің үштен екісі функционалдық сауаттылық бойынша төмен нәтиже көрсетті. Осы проблемаларға қарамастан, COVID-19 пандемиясы Қазақстанды мектептерді жабуға және онлайн-платформалар мен телебағдарламаларды пайдалана отырып, шұғыл Қашықтықтан оқытуға көшуге мәжбүр етті. Қашықтықтан оқыту бастамаларының экстремалды сипатына байланысты тиімділік бетпе-бет оқытуға қарағанда төмен болады деп күтілді.

Қазақстанда COVID-19 пандемиясы оқуға айтарлықтай шығындар әкелді және көптеген оқушыларды функционалдық сауатсыздыққа әкелмеді. Оқушы бір жыл ішінде PISA-дан 40 балл алады деп есептеледі, мектептер орта есеппен төрт айға жабылады және елдегі қашықтықтан оқыту күндізгі оқудан екі есе тиімді екенін ескере отырып, Қазақстандағы PISA-дағы оқу деңгейі 8 баллға тең төмендейді деп есептеледі. Сонымен қатар, функционалдық сауаттылығы төмен оқушылардың пайызы 3% - ға артады (64% - дан 67% - ға дейін) (PISA 2018).

Қорытынды. Қашықтықтан оқыту стратегияларының тиімділігі технологиялардың, оқу курстарының және көмекші материалдардың дайындығына, үйде оқытуды қолдауға, сондай-ақ оқыту мониторингі мен үлгерімді бақылауға байланысты. Оқу пәндері мен білім беру технологияларын енгізуге дайындық жүргізілгеннен кейін мұғалімдер оқу қызметін ұйымдастыру және үйлестіру, үйде әр оқушының қашықтықтан оқыту процесін бақылау және бағалау, оқу процесін басқаруды тиісті түзету, сондай-ақ оқушылардың пәндерді игеру нәтижелерін бақылау мәселелерімен тікелей айналысады. Мақала мұғалімдерге Қашықтықтан оқытуға қатысты негізгі мәселелерді түсінуге және мектептер жабылған кезде тиімді оқу әрекеттерін ұйымдастыруға көмектесуге бағытталған.

Біздің қоғам дамудың жаңа кезеңіне енді, онда ақпарат пен білім ең құнды ресурстардың бірі болып табылады, сондықтан оқытудың қол жетімді болуы және оның әдістері икемді болуы өте маңызды. Осындай әдістердің біріне қашықтықтан оқытуды жатқызуға болады, бұл қашықтықтан білім алу процесі, оқушы мен оқытушы арасындағы жеке байланыссыз мүмкін емес.

Әдебиеттер тізімі

1. Conceptual record: Education in the era of COVID-19 and in the following period / UN statement. – 2020. – 32 p.
2. COVID-19 and Human Capital /Report on the economy of Europe and Central Asia region. - World Bank, Washington, DC. – 2020. Doi: 10.1596/978-1-4648-1643-7.
3. K. Meyers, M.A. Thomasson. Paralyzed by Panic: Measuring the Effect of School Closures during the 1916 Polio Pandemic on Educational Attainment. – Cambridge, MA 02138. – 2017. – 29 p.
4. Вайндорф-Сысоева М., Грязнова Т., Шитова В. Методика дистанционного обучения. Litres, 2022.
5. [Андреев А.А.](#), [Солдаткин В.И.](#) Дистанционное обучение: сущность, технология, организация. М.: Издательство МЭСИ, 1999. 196 с.
6. Обеспечение эффективного дистанционного обучения в период пандемии COVID-19: Руководство для учителей. URL. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000375116_rus.locale=ru (дата обращения 10.05.2022)
7. Blackboard Learn LMS обзор и рейтинг. URL. <https://rus.rovinstechnologies.com/blackboard-learn-lms>
8. PISA 2018 рейтингі

ПОСТИСЛАМИЗМ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ДАМУ ТАРИХЫНА ТАЛДАУ

*исламтану мамандығының 2-курс докторанты Жорабек Ж.Г.
Ғылыми жетекші: филол.ғ.д., профессор Байтенова Н.Ж.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Андатпа: Мақала 1990 жылдары дағдарысқа ұшыраған исламизм идеяларына балама ретінде пайда болған, зерттеушілер арасында екі қарама-қарсы көзқарасты қалыптастырған постисламизмді талдауға арналған. Шетелдік зерттеушілер исламистік идеяларды тудырған әлеуметтік ортаға, сондай-ақ постисламизмнің танымалдылығының өсу себептеріне қатысты әртүрлі жеке көзқарастарға зерттеу жасап, талдау жүрізілді. Постисламизмнің саяси ерекшеліктеріне және оның анықтамасына ерекше назар аударылды.

Постисламистік идеялардың ерекшелігі – олардың жаһанданған әлемдегі демократия принциптерімен үйлесуі. Исламизмнен айырмашылығы, постисламизм өз міндеттерінің орнына жеке адамның құқықтарына баса назар аударады. Алайда, бұл прогрессивті идеялар исламизмді толығымен алмастыра алмады, өйткені XX ғасырдың аяғында оның танымалдылығының төмендеуі уақытша болды, ал XXI ғасырдың басындағы парламенттік сайлаудағы бірқатар исламистік партиялардың жетістіктері осыған дәлел болды. Алайда, бірнеше исламистік қозғалыстар Ислам құқығын толық қолдана отырып, Ислам мемлекетін құру мақсатынан бас тартты.

Зерттеу жұмысының мақсаты «постисламизм» кезеңінің қоғамдағы орнын анықтау және оның исламдық мемлекеттердегі орын алу сипатын көрсету болып табылады.

Исламизм екі түрлі талқылауға ие болғандықтан, оның исламнан кейінгі шекаралары әлі де анық емес. Осыған қарамастан, постисламизм Ислам туралы, оның қазіргі әлемдегі және қоғамдағы орны туралы заманауи дискурс болып табылады.

Кілт сөздер: постисламизм, исламистік қозғалыстар, саяси ислам, ислам эволюциясы, заманауи дискурс

1970-1980 жылдардың басында исламизм өзінің дәстүрлі нұсқасында оған дейінгі ұлтшыл жобалардың сәтсіздігі нәтижесінде өзін балама, перспективалы және өсіп келе жатқан жоба ретінде көрсете отырып, өз күшіне ие болды. Отыз жылдан астам уақыттан бері постисламизм исламизмнің тарихи эволюциясы ретінде академиялық пікірталастардың негізгі өзегі болды. «Пост-исламизм» термині бірнеше ондаған жылдар бойы, атап айтқанда 1990 жылдардан бастап қолданылғанымен, бүгінде қайта маңыздылыққа ие болуда, себебі кейбір исламшыл қозғалыстар демократияны, саяси плюрализмді және биліктің бөлінуін қабылдау жолында алға жылжуда. Араб және ислам әлеміндегі бірнеше исламшыл қозғалыстар бүгінде қоғамдық және жеке бостандықты қабылданғанын жариялап, дін мен саясаттың бөлінуін қолдауда. «Пост-исламизм» термині исламистік қозғалыстардың мақсаттарын, олардың әлеуметтік жағдайлары мен құрылымдық мүмкіндіктерін зерттейтін ғалымдар арасында танымал болды және ол бүгінде жаңа емес [1].

Прагматикалық, демократиялық саяси исламның дамуы «постисламизм» тұжырымдамасына қайта оралуды немесе дәлірек айтқанда, постисламистік кезеңге өтуді талап етеді. Бұл исламистік қозғалыстардың олар негізделген және соңғы онжылдықтардағы саяси және діни ойлары мен риторикасының негізін құрайтын көптеген ұрандардан, мақсаттардан және философиялардан бас тартуына алып келуде. Мысал ретінде келесі жағдайларды атауға болады: ислам мемлекетін құру, қоғамды исламдандыру, зайырлыққа қарсы тұру және т.б. Бұл сонымен қатар радикалды исламизм тұжырымдамасына сәйкес шариғат догмаларымен басқарылатын Ислам мемлекетін құрудың «утопиясынан» бас тартуды білдіреді. Мұның бәрі іс жүзінде дін, уағыз және құқықтану саласы саясат пен партиялық жұмыс саласынан өзгеше екенін білдіреді, оны интеллектуалды қайта құру, осы қозғалыстар ішіндегі құқықтану мен дінді қайта қарау арқылы бағалауға болады.

Француз зерттеушісі Ф. Бюрга исламизмде орын алған сәтсіздікті әртүрлі исламистік қозғалыстардың диктаторлық режимдерді жеңе алмауының нәтижесінен деп көрсетті [2]. Басқа шетелдік ғалымдар, исламизм, яғни исламдық мемлекет құруды және қоғамның барлық аспектілерін исламдық қағидалармен басқаруды мақсат тұтатын тұтас, популисттік идеология дамуын тоқтатты деп мәлімдеген болатын. Осыған байланысты, дағдарыстық жағдайдан шығудың жолы ретінде жаңа балама модель «постисламизм» идеологиясы ұсынылды.

Ғылыми айналымға алғаш рет «постисламизм» терминін француз ғалымы Оливье Кар 1991 жылы «L'Utopie islamique dans L'Orient Arabe» еңбегінде қолданды [3]. Постисламисттік идеологияның негізін қалаушылар ретінде француз ғалымы Оливер Руа және американдық-ирандық зерттеуші Асеф Баят танылады. О. Кар зерттеулеріне сәйкес постисламизм - бұл мұсылмандық қоғамдық-саяси ойдың 1920 жылдардан бастап, яғни отаршылдыққа қарсы күрес басталғаннан бері пайда болған қиындықтардан шығудың жалғыз нұсқасы ретінде көрсетілді.

Ирандағы ішкі саяси жағдайды зерттей отырып, А.Баят постисламизмді бірқатар эксперименттерден кейін исламизмнің тартымдылығы, энергиясы, рәміздері мен заңдылығының

қайнар көздері тіпті оның бір кездері қызу қолдаушылары арасында жоқ болатын жағдай ретінде анықтады. Постисламизм-діндарлық пен құқықтарды, сенім мен бостандықты біріктіру әрекеті. Бұл исламизмнің негізгі принциптерін міндеттердің орнына құқықтарға, жалғыз авторитарлық дауыстың кеңістігіндегі плюрализмге, бекітілген жазбалардың орнына тарихилыққа және өткеннің орнына болашаққа баса назар аудару арқылы төңкеру әрекеті деп түсіндірді [4]. Сонымен қатар, постисламизм исламға қарсы емес, керісінше дінді қайта секуляризациялау тенденциясын көрсетеді деген шешімге келді.

Сонымен қатар, Асеф Баят пост-исламизмді исламизмнің идеялары, тәсілдері мен тәжірибесіндегі ішкі және сыртқы өзгерістер ретінде анықтайды. Мысал ретінде Байат исламшылдықтан «постисламисттік» партияларға өтуін Түркиядағы «Әділет және даму» партиясына, содан кейін Тунис пен Мароккодағы «Эннахда» және «Әділет және даму» партияларына көшуді келтіреді, өйткені олар ұлттық демократиялық және саяси салаға еніп, исламшылдыққа қатысты көптеген ұрандар мен идеялардан бас тартты. Бұл партиялар, Байат сипаттағандай, ислам қоғамдарындағы «демократиялық құрылымдарға» жақындай түсті.

Кейіннен партиялармен, қозғалыстармен байланысты және демократия, биліктің өзгеруі, саяси, діни, мәдени плюрализм принципі көбірек қабылдауға бейім басқа қозғалыстар мен исламистік ағымдар бар екені анықталды. Олар соңғы онжылдықтарда исламшылдардың идеясында үстемдік еткен «Ислам мемлекеті» жобасынан бас тартып, демократиялы Ислам мемлекетін классикалық халифатты құру жолындағы аралық кезең емес, басқарудың соңғы түрі ретінде қабылдады және оған қол жеткізу үшін исламистік қозғалыстар құрылды [4].

Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде постисламизмнің пайда болуы мен көтерілуіне байланысты көзқарастарды екі топқа біріктіруге болады:

Бірінші көзқарас – «постисламизм» ұғымы саяси исламның аяқталуымен және оның сәтсіздіктерімен байланысты. Исламшыл қозғалыстар өздерінің үміттері мен армандарын жүзеге асыра алмағаннан кейін, исламшылдықтан кейінгі жобалар мен идеялар пайда болды, бұл қозғалыстардың сәтсіздігі нәтижесінде жаңа кезеңге өтуі.

Екінші көзқарас – «постисламизм» - бұл саяси исламның табиғи эволюциясының нәтижесі және жаңа тарихи кезең. Соңғы онжылдықтарда исламистер демократиялық ойыннан бас тартудан оны ішінара, содан кейін толық қабылдауға көшті. Осы кезеңде олардың демократияға деген көзқарасы плюрализмді қабылдауға және биліктің ауысуына, ақырында дінді саясат пен азаматтық мемлекеттен бөлуді жақтауға айналды. Бұл дегеніміз, олар біртіндеп саяси және демократиялық процеске қатысып, консервативті діни ұйымдардан демократиялық процеске көбірек сенетін ұйымдарға көшкенін көрсетеді.

Алдыңғы екі тұжырымдаманы - постисламизмнің пайда болуы сәтсіздіктер мен шегіністердің нәтижесі немесе табиғи эволюция ретінде қарастырды. Жалпы, қазіргі уақытқа дейін исламистік қозғалыстардан «постисламизмге» өткен қозғалыстар мен трансформациялар бар. Олар саяси ислам дискурсының көп бөлігінен бас тартты және Еуропадағы Христиан демократиялық партиялары сияқты демократиялық ойынға қатысатын саяси партияларға ұқсас болып келді [4].

Исламистік қозғалыстар арасында болған және оларды исламнан кейінгі кезеңге итермелеген оқиғалар мен өзгерістер тек араб мемлекеттері мен қоғамдарымен шектелмейді. Ислам әлемінде қалыптасқан және араб модельдерінен де асып кеткен тәжірибелер бар. Олардың ішіндегі ең көрнектісі - «Әділет және даму партиясының түрік моделі». Ол зайырлылық пен демократияны қабылдау және исламдық ұрандар мен дискурстан бас тарту туралы (2001 жылы құрылғаннан бері) мәлімдеп қана қоймай, өзін еуропалық консервативті партиялар сияқты «Консервативті демократиялық партия» деп қайта анықтады. Түркияның Әділет және даму партиясы демократия мен плюрализмге және «постисламистік» кезеңге бет бұрған исламшыл партиялардың нәтижелерінің дамып келе жатқанына жақсы мысалы болды [5].

Ал постисламизмнің Индонезиялық тәжірибесі демократия мен либерализмге, сондай-ақ басқаларды қабылдауға, плюрализмге және қазіргі заманға интеллектуалды және философиялық көзқарастарда ұзақ жолдан өткен либералды және прогрессивті исламның дамып келе жатқан дискурсы мен қозғалыстарының тағы бір моделі болды.

Постисламизмнің дамуындағы ерекше жағдай - Иран. Мұнда 1896 жылы ирандық реформатор Насер ад-Динді әл - Ауғанидің ізбасары Мирза Рези Керма-ни өлтіруімен және Иранда исламистердің бірнеше ұрпағының өзгеруінен жаңа исламистік модернизация басталды деуге болады. Ф. Раджайи өзінің «Ислам және модернизм: Ирандағы өзгеретін дискурс» кітабында исламға бағдарланған ирандықтар Ирандағы Ислам-орталық дискурстың эволюциясында төрт ұрпаққа қатысты модернизмге жауап берудің төрт түрін көрсетеді деп тұжырымдайды. Тек бір

ұрпақтың, атап айтқанда үшінші ұрпақтың көзқарастары мен қызметін исламшыл деп сипаттауға болады. Бірақ 1990 жылдардың аяғынан бастап төртінші ұрпақ пайда болды, оны енді «исламизм» терминімен анықтау мүмкін емес, бұл постисламизм. Бұл ұрпақ ақылға жақтастар болды» деп көрсетеді.

Yadullah Shahibzadeh Ирандағы исламизмнен кейінгі исламизмді және оның салдарын сыни тұрғыдан түсіндірудің нәтижесі деп санайды. Бұл Иран көшбасшысының адамдардың сайлау құқығын бұзылмайтын деп қайта түсіндіруі исламнан кейінгі және Ирандағы конституциялық басқару формасын жақтаушылардың дәлелдерін күшейтетіндігіне ерекше мән береді. Әрине, бұл биліктегі консерваторлардың пікірлеріне қайшы келеді, олар біріншіден, конституция ел ішіндегі саяси қақтығыстарда көшбасшының жоғарғы төреші ретіндегі позициясын әлсірете алмайды, екіншіден, бұл Конституция сақшылар кеңесін бекіткен, түсіндірме функциялары бар жалғыз орган. Соңғы жылдардағы өте қатал американдық санкцияларға және наразылық қозғалысының күшеюіне қарамастан, Ирандағы жалпы исламнан кейінгі режим әзірге жеткілікті деңгейде қарсы тұра алуда. Дегенмен, әлем-жүйелік және геосаяси жағдайларға байланысты Иран тұрақсыздықтың әлеуетті көзі болып қала береді, дегенмен бұл тұрақсыздық азаматтық наразылықтар мен талаптарға сәйкес келеді [6].

Ислам дініндегі мұндай өзгерістер тек сунниттік саламен шектелмейді. Шиит саласында постисламизмге жақындаған ұқсас өзгерістер мен ауысулар бар, себебі олардың арасында да қамқоршылық принципінен бас тартқан және демократияны, плюрализмді және зайырлылықты қабылдауға көбірек бейім ағымдар мен діни билікті кездестіруге болады. Мұнда әйгілі шиит билігі Хусейн Монтазери, Ливандағы Мехди Шамседдин және ислам заңгерінің қамқоршылық принципі жоққа шығаратын Аятолла Систанидің кейбір көзқарастары туралы айтуға болады [7].

Екі жарым онжылдықтардағыдай, «постисламизм» тұжырымдамасы батыс және араб академияларында оның шектеулі түсіндірме күшіне, әлсіз болжамдық әсеріне және араб-исламдағы құбылыстың отанына қарапайым интеллектуалды әсеріне байланысты оны анықтауға, қолдануға және негізділікке қатысты көптеген қайшылықтар болды.

Постисламисттік кезеңнің теориялық шеңберін әзірлеуге және оның әлеуметтік, саяси терминология тұрғысынан тиімді және пайдалы аналитикалық құрал ретінде насихаттауға бағытталған ғылыми-зерттеу жұмыстары 2011 жылғы «Араб көктемі» революцияларымен үзілді. Араб революциялары исламизмнің құлдырауы туралы гипотезаны өміршең деп белгілі бір сенімділікпен алға тартқан исламшылдықтан кейінгі дискурстың берік негізі ретінде қызмет ететін теориялық негіздерді өзгертті. Адамның исламдағы тәжірибесі азаматтық құқықтарды қорғауға және саяси, діни салаларды бөлуге негізделген жаңа, жаһанданған жүйе аясында өзгерді.

«Араб көктемі» төңкерістерінен кейін араб әлемінде өткен сайлаудың нәтижелері «Исламистік» қозғалыстардың күші мен әртүрлілігін және олардың «исламизмнен кейінгі» дискурстың таксономиялық тәсілдері мен аналитикалық ставкаларына бағыну қиындықтарын көрсетті. «Постисламизм» термині «исламизм» терминінің айналасындағы дискурстың стерильділігі мен әлсіздігінен және оның аналитикалық, түсіндірмелі және болжамды күшінің таяздығынан туындады.

А. Баят пен О. Руаның зерттеулеріне сүйене отырып, Швед зерттеушісі М.Холдо «Араб көктемі» нәтижесінде пайда болған исламнан кейінгі кезеңде феминистік қозғалыстар, салафиттік қозғалыстар (Баят пен Руа салафиттерінің рөлін жоққа шығаруға қарсы) және «революциялық» жастар күшейгенін атап өтті [5]. Бұл үш компонент, М. Холдоның пікірінше, исламнан кейінгі қоғамды қалыптастыруда маңызды құрамдас бөліктерге айналды.

Пост-исламизм шеңберінде Франческо Каваторта Араб көтерілісімен және институттандырылған саяси исламмен стихиялық ынтымақтастықпен байланысты жаңа діндарлықты сипаттауда «нео-исламистер» терминін қолданады [8].

«Араб көктемінен» кейін Тунис пен Марокко исламнан кейінгі қоғамдарды құрудың сәтті мысалдары болып саналды [9], алайда олар келесі парламенттік сайлауда жеңіліп, келесі толқулардан кейін бұл идея жоққа шығарылды. А. Г. Имад постисламизмді көптеген модельдер мен идеялар деп санайды және бұл қарама - қайшы көрсеткіштерге толы жаңа кезеңнің басталуын білдіреді деп түсіндірді [10].

«Араб көктемі» оқиғалары кезеңінде постисламизм тақырыбының дамуымен қатар «нео-исламизм» термині алғаш рет айтылды. Т. Чамхи нео-исламизмді 1990 жылдардың басында пайда болды деп санама да (пост-исламизм терминін толығымен алмастыра отырып) [11], ол оған келесі анықтама береді: бұл «мұсылман бауырлар» қозғалысының және оның мұсылман әлеміндегі демократияны қолдайтын филиалдарының нәтижесінде пайда болған тенденция. Либералды

тұжырымдамалар ислам қозғалысының дәстүрлі мақсаттарын көздей отырып, тактикалық немесе стратегиялық мақсаттарда қолданылады [11]. «Нео-исламизм» термині сонымен қатар С. Халифа, М. Ибахрин және А. Бубекердің зерттеулерінде де кездеседі [12-14].

Нео-исламизм бұл жаңа идеологиядан гөрі тактикалық стратегия. Онда кейбір идеологиялық өзгерістер болғанымен, бұл өзгерістер іргелі емес.

Рейнхард Шульце белгілі бір постисламизм тұжырымдамасына сүйенуге байланысты интеллектуалды тәуекелдер туралы ескерткендердің бірі болды. Пост-исламизм дискурсы көпфункционалды, өйткені ол белгілі бір идеологияның болуын білдірмей, әртүрлі қоғамдық рөлдерді, саяси, әлеуметтік және мәдени рөлдерді ойнау қажеттілігін білдіреді.

Фрэнсис Бургат ұзақ уақыт бойы саяси исламның сәтсіздігі туралы гипотезаны дұрыс емес және қате деп санады. Ол үш тұрақтылық сақталатынын атап көрсетеді: біріншіден, исламизмнің бірінші кезекте көтерілуіне әкелген әлеуметтік-саяси себептер; екіншіден, модернизм төңірегіндегі исламистік риториканың өз аудиториясын өздігінен пайда болатын, ішкі терминология арқылы жұмылдыру қабілеті; үшіншіден, исламистік қауіпке қатысты әртүрлі режимдер жүргізетін манипуляциялар. Дәл осы тұрғыда Ален Руссильон постисламизм шеңберінде шығыстанудың жаңа түрлерін деконструкциялау бойынша жұмыс жасады. Руссильон исламды зерттеуге маманданған француз саяси зерттеушілерімен бірлесе отырып, исламнан кейінгі саяси күн тәртібін талдау кезінде «туа біткен мәдениеттер» туралы жариялым жасады [14].

Джозеф Массадтың пікірінше, бүгінде ислам атынан шыққан немесе оған қарсы шыққан әр түрлі күштер арасында өршіп тұрған күрес исламға жаңа мағыналар мен белгілер беретін өнімді процестің бөлігі ғана емес, сонымен қатар басқа процесттердің де бөлігі болып табылады. Бұл процесс терминді белгілі бір мағыналар мен коннотацияларға итермелеуге және басқалардан алшақтатуға бағытталған. Осылайша, ислам белгілі бір антонимдерге (христиандық, Батыс либерализм, индивидуализм, демократия, бостандық, азаматтық, зайырлылық, рационализм, толеранттылық, адам құқықтары, әйелдер құқықтары, жыныстық құқықтар) және оның синонимдері ретінде анықталған басқа ұғымдарға да (қудалау, езгі, диктатура, тоталитаризм, құлдық, әділетсіздік, төзбеушілік, қисынсыздық) сәйкес келеді. Осылайша, постисламизм теориясының негізінде демократия мен ислам арасындағы қатынас жатыр. Либералды болжамдардың ұзақ интеллектуалды шежіресінің негізінде ислам демократиялық емес немесе оның демократияға қарсы екендігі және христиандықтың (оның протестанттық түрінде) және Батыстың ең маңызды мәдени жетістігі олардың демократиялық басқаруға деген адалдығы туралы дәлел пайда болды. Массад өзінің «Либерализмдегі Ислам» кітабында осы болжамдар пайда болған либералды контекстті және олардың АҚШ-тың саясаты мен жалғасып жатқан күш-жігеріне мәдени әсерін қарастырды, ал оларға дейін Ұлыбритания (және Франция) ислам теологиясын ұсынды, егер олар өздері қалаған отарлық және империалистік жүйеге сәйкес келетін жаңа ислам болмаса «демократия мен бостандықтың таралуы» ұранымен басым мұсылман халқы бар мемлекеттерге таңу [15, 16].

Қорытындылай келе, болашақ және жастар үшін күрес - бұл исламизмдегі ең маңызды оқиға, онда мемлекет пен зайырлы ұйымдар көп жұмыс істеуі керек. «Араб көктемі» оқиғалары кезінде болған трансформациялық өзгерістер постисламизм идеяларының терең әлеуеті мен практикалық қолданылуын көрсетті. Алайда, исламизмді идеологиялық кезең ретінде есептен шығаруға әлі ерте, өйткені исламистердің саяси билікке қол жеткізу және ислам мемлекетін құру мәселелеріндегі сәтсіздіктері стратегиялыққа қарағанда тактикалық болып табылады. 1990 жылдардағы исламизмнің сәтсіздіктері және «араб көктемі» оқиғалары кезеңі циклдік сипатқа ие уақытша дағдарыс. Постисламизм – Тәуелсіз идеологиялық кезеңге талпыныс болғанына қарамастан, бұл исламизм бағытты деп қарастыруға болады. Осылайша, исламизм өзгерістердің алдында тұр, дегенмен оның радикалдану қаупі әлі де өзекті.

Әдебиеттер тізімі

1. Amin H. Post-Islamism: Pakistan in the Era of Neoliberal Globalization. – Iqbal International Institute for Research and Dialogue, 2016.
2. Burgat F., Delvoie L. A. Face to face with political Islam //International Journal. – 2003. – Т. 58. – №. 3.
3. Carré O. L'utopie islamique dans l'Orient arabe. – Les Presses de Sciences Po, 1991.
4. Asef Bayat (ed.). Post-Islamism: The many faces of political Islam. – Oxford University Press, 2013.

5. Holdo M. Post-Islamism and fields of contention after the Arab Spring: feminism, Salafism and the revolutionary youth //Third World Quarterly. – 2017. – Т. 38. – №. 8. – С. 1800-1815.
6. Shahibzadeh Y. Islamism and post-Islamism in Iran: An intellectual history. – Springer, 2016.
7. Hossain A. A. Islamism, secularism and post-Islamism: the Muslim world and the case of Bangladesh //Asian Journal of Political Science. – 2016. – Т. 24. – №. 2. – С. 214-236.
8. Cavatorta F. The war on terror and the transformation of political Islam. Religion Compass, - 2012, - № 3, - pp. 185-194.
9. Komegoglu U. Islamism, Post-Islamism, and Civil Islam. Current trends in Islamist ideology. – 2014. –№ 17. – pp. 16-32.
10. Imad A.G. Post-Islamism: Ideological Delusions and Sociological Realities. Contemporary Arab Affairs. – 2019. – № 3, – pp. 3-20.
11. Chamkhi T. Neo-Islamism in the post-Arab spring. Contemporary Politics. – 2014. –№4, –pp. 453-468.
12. Khalifa S. The neo-Islamists. Foreign policy, 2012, Jan. 29, available at: <http://www.foreignpolicyjournal.com/2012/01/29/the-neo-islamists/> (accessed: 10.04.2022).
13. Ibahrine M. New media and neo-Islamism: new media's impact on the political culture in the Islamic world, Saarbrucken, VDM Publishing. – 2012. – 392 p.
14. Boubekour A., Roy O. Whatever happened to the Islamists? Salafis, heavy metal Muslims and the lure of consumerist Islam, New York, Columbia University Press. – 2012. – 256 p.
15. Khaki G. N., Gousia M. Globalization and post-islamic revolution: A changing iranian woman //Journal of Globalization Studies. – 2015. – Т. 6. – №. 1. – С. 74-90.
16. Rahim L. Z. Towards a Post-Islamist Secular Democracy in the Muslim World. Paper presented at the Contemporary Challenges of Pol-itics Research Workshop, Crowne Plaza Hotel, Coogee Beach, NSW, Australia, 31 October. – 2011.

ТҮРКІСТАН ҚАЗАҚ ХАЛҚЫН МӘДЕНИ ДАМЫТУ МЕН МӘДЕНИ ТУРИЗМ ОРТАЛЫҒЫ РЕТІНДЕ

мәдениеттану мамандығының 1-курс докторанты Есболова М.А.

Ғылыми жетекшісі, филол.ғ.к. Омирбекова А.О.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: қасиетті киелі Түркістан қаласының тарихы, мәдени қарым-қатынасы әрі құнды жәдігерлеріміз бен артефактілері жайлы айтылады. Тарихы 1500 жылды қамтыған қасиетті шаһардың өткені мен бүгінгісі сөзге тиек етілді. Осы секілді өнер жетістіктерінің, мәдениет табыстарының, тарих тағылымдарының, ата-баба мирасының маңыздылығы туралы ой қозғалып, оны қорғау, қастерлеу өскелең ұрпақтың міндеті екені айтылды.

Кілт сөздер: Түркістан, мәдениет, Ұлы Жібек жолы, артефакт, тайқазан, мұра, ескерткіш, тарих, туризм.

Біздің өмірге деген көзқарасымыз, дүниетанымымыз ең әуелі кеңістікті танып білумен бастау алады.

Адам баласы болған соң көргені мен білгенін жинап - терген материалдық және рухани дүниелерін, еңбектері мен іс-әрекеттерін, бүгінгі таңдағы ең негізгі мәселелер болып табылады, себебі қазіргі дүниедегі мәдениетті құрап отырған алтын қорларымыз – адамның еңбегімен дүниеге келген мәдени дүниелер. Олардың астарын түсіну үшін тереңірек назар аударуымызды керек деп ойлағандықтан, зерттеулерді тарихи және әлемдік аренада орын алған рухани және мәдени туризмді қалыптастыратын жерлер негіз болып саналады.

Нарықтың туристік тауарлары әлем бойынша ұлттық экономикаға тигізу үлесін анализдеуі бүгінгі күні өте қажетті болып табылады.

Бірақ туристік бизнесті қозғамас бұрын, бірінші «туризм» сөзінің мағынасын ашып алу керек.

XVII ғасырдың соңында «Туризм» және «турист» термині әдебиет беттерінде көрінсе, XIX-XX ғасырларда кең ауқымда қолданыла бастады. Көптеген зерттеушілердің пікірі бойынша, "туризм" сөзі латынның "TOURUARE" - айналу және француздың "TOURISME", "TOUR" - яғни серуен құру, сапарға аттану деген мағына білдірген. Десекте ең алғаш бұл термин осы елге келетін англия жастарының саяхатын анықтау үшін XVIII ғасырда Британ аралында қолданылып, Англия,

Германия Франция, жастарының білімдерін толықтыру үшін жіберілсе, саяхат деген сөзді "grand tour" десе, ал саяхатшыларды туристер деп атап атаған болатын.

КСРО-да ең бірінші болып 1952 жылы В.В Добкович: "Туристтік саяхат деп демалыс және ұзақ мерзімді демалыс кезеңдерінде еліміздің әртүрлі жерлерінде болып, сол жердің халықтарының өмір тіршілігімен және мәдениетімен танысып, табиғи байлықтары мен, мәдени, рухани тарихи әскери ескерткіштерін танып білуді айтамыз",- деп туризмге қазіргі түсініктемелерге лайықты анықтаманы берген. Ал, поляк географы С.Лешинский ХХ ғасырдың 30-жылдарында туризм туралы нақты түсінікті толықтап, "туристік-сауықтыру қозғалысына орай шаруашылық, теориялық, құқықтық, географиялық, статистикалық, мәдени және әлеуметтік ортаның сұрақтарының жиындысы", - деп анықтама берген болатын.

Атақты профессор туризмнің ішкі облысына еңбегі сіңген В.С.Преображенскийдің айтуы бойынша, "туризм" термині арқылы неше түрлі түсініктер берді:

- демография, яғни халық пен халық географиясы және әділет ғылымы оқитын халық қозғалысының басқа да түрі;

- экономика саласындағы материалдық игіліктерді өндіру, экономика мен экономикалық жер беті табиғаты туралы, халықтар мен олардың шаруашылық іс-әрекеттерімен айналысатын халықтың әлеуметтік - мәдени қажеттілігін өтейтін салалардың біреуі;

- Әлеуметтану мен рекреациялық, яғни адамның еңбек процесінде жұмсаған дене және рухани күштерін қалпына келтіру мен дамыту үшін айналысатын тұрақты жерден бос уақытты өткізудің түрі [1, б.150].

Тарихи қалыптасудың кезінде "туризм" және "турист" деген терминге біраз өзгерістер енгізілге. "Турист" ұғымының анықтамасын алғашқылардың бірі және халықаралық түсінікке ие болған 1937 жылдары Ұлттар Лигасының статистика жөніндегі сұрыптау Комитеті берген болатын. Кейінгі кездерде "турист" сөзінің анықтамалары ресми халықаралық туристік ұйымдар одағының жиындарында Дублинде 1950ж., Лондонда 1957ж., Римде 1963 ж. Біріккен Ұлттар Ұйымының халықаралық туризм және саяхаттар туралы конференциясында және Туризм жөніндегі Гаага декларациясы 1989 жылы Дүниежүзілік туристік ұйымның және Парламентаралық Одақтың қамқар көрсетуімен конференциясында қабылданды.

Бұл оның теориялық және тәжірибелік жағынан маңызының зор екендігін және осыған берілген анықтаманың толық та дәлірек екенін көрсетеді.

Ағылшын тілінің вэбстерлік сөздігі tourist сөзіне "өз ләззаты үшін және мәдени ой-өрісін жоғарлату үшін саяхаттайтын адам", - деген түсініктеме берді.

2001 жылғы 13-маусымдағы "Қазақстан Республикасындағы туристік қызмет туралы" заңында мынадай анықтамалар берілді:

Туризм – сергу мақсатында іскерлік және басқа да мақсатымызды іске асыратын, ең ұзағы бір жылдай болатын кезең ішінде саяхаттайтын және күнделікті өмірден тыс жерде орналасқан жерлерде болуды жүзеге асыратын адамдардың қызметі.

Турист - бұл басқа елге келуші, саяхат жасаушы және бөгде жерлерге келуші, өзінің күнделікті ортасынан басқа жерлерге, он екі айдан асқан мерзімде қандайда бір мақсатпен демалып және ел көріп, жер керіп қыдырушы тұлға.

Сонымен, адамдардың бос уақытының кезеңдік және объективті шегін үлкейту, оны маңызды дүниемен және пайдалы демалыспен қамтып толықтыру, жалпы адамның ой-өрістерін дамытуда туризмнің басты мақсатын көре аламыз.

1991 жылы туризм саласында дамудың жаңа сатысына тәуелсіздік алған Қазақстан Республикасында көшті. 1993 жылы Қазақстан Дүниежүзілік Туризм Ұйымына мүше болып және осы жылы туризм индустриясын дамытуға арналған ұлттық бағдарламалар қабылданған болатын. Сондай- ақ 1997 жылы Қазақстан Республикасының Ұлы Жібек жолының тарихи орталықтарын қайта өркендету, түркі тілдес мемлекеттердің мәдени мұралар сабақтастығын дамыту тұжырымдамасы, жалпы туризм дамуының стратегиясы жасалды. "Қазақстан Республикасындағы туристік қызмет туралы" заңы 2001 жылы 13 маусымда қабылданды. Сонымен қатар республикамыздағы туристік саланы дамытудың бірінші кезектегі өткізілетін шаралары, туристік қызметті лицензиялау және тағы басқа мәселелер тұжырымдалған болатын.

Әлемдегі әр халықтың өз тарихында кие тұтатын қасиетті орындары болғандай, қазақ халқының тарихында да осындай мәдени жерлер өте көп кездеседі. Мысалы, еліміз үшін Ұлы Жібек жолының бастап берген мәдени жүйесі негізінде тарихи артефактілердің таралуы да – Ұлы Жібек жолының басты сипаты, ал біз үшін мәдениеттің қайнар бастауы еді. Ойлап қарасақ, Ұлы Жібек жолы арқылы тек қана бізге мәлім әшекейлер не бұйымдар, ыдыстар, бір сөзбен айтқанда мәдени

артефактілердің өздері ғана емес, ең үлкен мұра – оларды жасай алу шеберлігі, үлгісі де тарады [2, б.647].

Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан 1500 жылдан асқан тарихы бар, 2000 жылы Түркістан қаласының 1500 жылдығы ЮНЕСКО-ның деңгейінде аталып өтіліп, ғалымдардың зерттеуінше бүгінде Түркі әлемінің рухани астанасы атанған шаһардың тарихы бұдан әлдеқайда тереңде жатыр.

Қазақ жері қашан да өзінің бай тарихымен қоса бай мұрасымен ерекшеленіп және ұлттық тарихы көне замандардан басталады. Тұңғыш президентіміз Н. Ә. Назарбаев «Мәдениет – ұлттың бет-бейнесі, рухани болмысы, жаны, ақыл-ойы, парасаты. Өркениетті ұлт, ең алдымен, тарихымен, мәдениетімен, ұлтын ұлықтаған ұлы тұлғаларымен, әлемдік мәдениеттің алтын қорына қосқан үлкенді-кішілі үлесімен және де әр халық өзінің ұлттық төл мәдениеті арқылы ғана басқаға танылады» дегендей, ел мен жердің тарихын білу – сөзсіз өткеннен тағлым алу екені хақ. Осыған орай еліміздегі тарихи-мәдени ордаларымызды білу - біздің тарих алдындағы басты борышымыз деп санаған жөн.

Еліміздегі көне тарихи - мәдени жәдігерлерімізді зерттеулердің атқаратын рөлі ерекше болып табылалды. Көне мәдени жәдігерлеріміз еліміздің тарихының әр түрлі кезеңдердегі байлығы мен өркениетін мәдени мұраларын толықтырып келеді. Елімізде көне қала мен қоныс орындары, суару жүйелері мен қоса зират кешендері, сауда орындары, қорған-қамалдардың үйінділері, жайылып жатқан обалар, көне тұрақтар, қалалардың орындары, зәулім ғимараттар мен кесенелер өте көп. Олар топографиялық, хронологиялық және этникалық сипаттары бойынша біріңғай болмаса да, зерттелу сферасының маңызды екенін көрсетіп отыр. Алуан түрлі әрі бай мәдени мұра өркениеті - қоғамның түпқазық белгісі сияқты.

Қазақ халқының этномәдениеті әлемдік үлкен сұранысқа ие болумен қатар Ұлы Жібек жолы мен оның бірегей рөлі барлық халықтар үшін, оның ішінде біз үшін де мәдениеттің бастамасына, өркениеттің негізіне, әлемдік мәдениеттің ошағына айналды. Себебі шын мәніндегі сан ғасырлар тереңіндегі жатқан уақытты санауға, ол уақыттың құндылықтарын білуге, тарих кезеңдерінің ауысқанын бақылауға жаңа бір жолдарды ашқанын көреміз. Бұл әлемдік мәдениет - бүкіл әлемді жалғаған, яғни Тынық және Атлант мұхиты аралығындағы елдерді, бізге белгілі Қытай, Жапония, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Таяу және Орта Шығыс, жалпы айтқанда Еуропаны, одан да үлкен масштабты айтар болсақ, бүкіл әлемді байланыстырған адамзаттың көрнекті жетістіктер деуге болады.

Адамның ағзасындағы қантамырлары сияқты және қантамырлардың жүрекке жетуі тәрізді, біздің тарихи құбылысымыз да, оның екіжақты жолы да Еуразияның қантамырлары іспеттес мәдениеттің, діннің, ойлардың, құндылықтардың, мәдени артефактілердің, ескерткіштер мен қазынаның, көне кесенелердің тоғысқан арнасы, олардың таралып, жан-жақты көркемдетуге арналған жылдам әрі маңызды желісі болды. Әсіресе Қазақстан үшін мағынаға толы тарихы мен оның қалыптастырған төл мәдениетін мақтанышпен айтып жеткізуге болады. Орнынан қозғалмайтын мұраларымызды тарихи-мәдени ескерткіштер қаратына жатқызамыз.

Сондай-ақ көптеген көне сәулет құрылыстары, көне қалалар мен қоныстар, қақпалар мен қорғандар, жартастағы қашап жазылған жазулар, семиотикалық таңбалар және тарихи – мәдени ордалар жетелік. Осы мұралардың заңдылықтарына анық жауап беретін тарихи-мәдени ескерткіштер Түркістан маңайында жетерлік. Жалпы Қазақстанда қазіргі кезде 25 мыңнан асатын тарих, археология, сәулет және мүсін өнерінің мәнін бұзбай жеткен үлгілері тіркелсе, зерттеушілердің ойынша, Түркістан төңірегіндегі елдімекендерде табылған мәдени жәдігерлер саны 2500-нан асады. Мұндағы әрбір тарихи кезенді қамтитын тарихи-мәдени мұраларымыз – еліміздің мол рухани азығымыз, байлығымыз болып табылады.

Солардың ішінде көне киелі Түркістан облысында орналасқан Қожа Ахмет Ясауи кесенесі тарихи-мәдени мұраларымыздың ең негізгісі болып табылады. Бұл кесене тарихи-мәдени ескерткіш ретінде қарастырылып, ашық аспан астындағы мұражай кейпінде ұйымдастырылған көненің көзі. Кесененің айналасында көптеген тарихи-мәдени мұралар зерттеліп, ескерткіштердің саны көбеюіне орай «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық мұражайы құрылған болатын. Оның құрамына Қожа Ахмет Ясауи кесенесі және оның маңындағы қайта қалпына келтірілген сәулет құрылыстары мен Күлтөбе қалашығы, ортағасырлық Түркістан қаласы археологиялық ескерткіш ретінде енгізіліп, ортағасырлық қаланың тарихи – мәдени өзегі болып табылатын 88,7 га жер негізгі қорғау аймағы деп бекітілген болатын.

Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан аймағы көнеден жан- жаққа кетіп жатқан керуен жолдарының тоғысқан жеріне айналған болатын. Шығысында Ұлы Жібек жолынан бастау алған

керуен жолы (Сыр жолы) Сырдарияны жағалай келе Арал теңізіне, онан әрі Батыс Қазақстан арқылы Шығыс Еуропаға өтіп, ал Сырдарияның жағасындағы көне қалалардан шыққан Қарқаралы мен Жетіқоңыр керуен жолдары Қаратаудан басып озып, Сарыарқа жағалауы арқылы Ертіске өткен болатын. Киелі аймақ тарихымыздың әр түрлі кезеңдерінен сақталған тарихи-мәдени көне ескерткіштерге өте бай өлке.

Түркістан аймағында 100-ге жуық ежелгі, орта ғасырлық бекіністе, елді мекендер, қарауыл төбелер, қалашықтар мен қалалар бар, олардың көпшілігі Сырдария мен Қаратаудың аралығындағы жазықта, керуен жолдарының бойында жатыр, үлкен қалалар бір-біріне 10-20 км жерде орналасқан. Мысалы, Иқан, Түркістан, Қарашық, Сидақата, Сауран қалалары. Елді мекендер мен қалашықтардың бір қатары Қаратаудың шатқалдарында, тау алды жазығында кездеседі. Қазақ хандықтары кезіндегі тастан салынған бекіністер мен қалашықтар Біресек, Үшөзен, Қызылата шатқалдарында және Өгізтауда сақталған. Ортағасырлық қарауыл төбелер мен қарауыл мұнаралары Қаратаудың теріскейге өтетін шатқалдарының бойында, асуларда, тау алды жазығында және елді мекендер мен қалалардың арасындағы биік жерде орналасқан [3, б.7-14].

Қола, ерте темір және ортағасырлық тасқа салынған суреттер Қаратаудың оңтүстік-батыс беткейіндегі Қоржайлау, Жыңғылшық, Қарадегез, Қиынжүрек, Шүкірсаз, Төсбұлақ, Қызылшың, Кенөзен, Қаракұдық, Майдантал өзендері мен шатқалдарында, Бессаз шыңы төңірегінде сақталған. Тасқа салынған суреттерде тау ешкісі, арқар, жылқы, түйе, қабан, адамдар бейнеленген.

Ортағасырлық қалалардың төңірегінде каналдар, арықтар, егістік алқаптары сақталған, кәріздердің тізбектеле қазылған құдықтары Қаратаудың тау алды беткейінде орналасқан Майдантал, Абай, Бабайқорған, Қарашық ауылдары төңірегінде кездеседі.

Түркістан қаласы мен оның аймағында орналасқан тарихи-мәдени ескерткіштер баға жетпес жәдігерлер тарихымыздың куәгерлері болып табылады, оларды әр түрлі туристік бағыттарға енгізуге болады.

2018 жылдың 19 маусымында тұңғыш Президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың Жарлығымен Түркістан облысы құрылып, Түркістан қаласы облыс орталығына айналып түркі әлеміндегі тарихи оқиғаға біріне және Ұлы Жібек жолындағы ең көне шаһарлардың бірі Түркістан қазіргі кездегі инфрақұрылымы дамыған, мәдени орталықтары көз жауын алатын жасыл желекті, өте көрікті туристік қаланың мекеніне айналды.

Қазақ халқының аузында кең тараған: «Арыстанбапқа түне, Қожа Ахметтен тіле» деген қанатты сөздердің өзі-ақ Түркістан өңірінің киелі де қасиетті мекен болғанын біршама ғасырдан бері дәлел болғаны анық. Түркістан қаласын ірі орталық айналуына Тәуелсіздік алған жылдардан бері елбасмыздан бастап зиялы қауым өкілдерінің аузында талай әңгіме арқауына айналғаны бәрімізге белгілі. Қазақтың маңдайына біткен қоғам және мемлекет қайраткері Өзбекәлі Жәнібековтің 1991 жылы киелі түркістан туралы айтқан сөзі: Түркістан қаласы қазақ халқының қаны жері үшін, елі үшін көп төгілген жер және ең қасиетті мекен. Сондай - ақ үш жүз жылға жуық қазақ хандарының тұрағы – астанасы атанған киелі Түркістанда халқымыздың асыл азаматтары, ең қалаулы ұлдарының асыл сүйегі жерленген. Бұл мекенді қадірлеп - қастерлеп, Түркістанда облыс орталығы құрылса халқамыздың басына біткен бағы болар еді», – деп жазды.

Түркістан облысын қаймағы бұзылмаған аңсарлы атажұрты, құтты мекені, нағыз қазақтың қарашаңырағы деуге болады. Берекесі мен мерекесі ұйыған киелі мекен десек артық айтпаған болар едік. Мағжан Жұмабаев ақын ағамыз жырлағандай:

Түркістан — екі дүние есігі ғой,

Түркістан — ер түріктің бесігі ғой .

Тамаша Түркістандай жерде туған

Түріктің Тәңірі берген несібі ғой - деген өлең жолдарынан қаншама тарих сыр шеткенін және Түркістан түркі әлемінің рухани ордасы екенінің дәлелі.

Демек, Түркістан – барлық түркі халықтарының, одан да кеңірек айтар болсақ, Шығыс халықтарының қасиетті киелі мекені, ақ ордасы, астанасы екені анық. Тарихи деректерге сүйенетін болсақ, Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің сол кезеңде – ақ әлемге аты әйгілі болғанын растайды.

Түркістан атауы шығыс жазбаларында VIII-IX ғасырларда айтылса, араб зерттеушісі Ибн Хордадбек Түркістанды «Түркілер елі» деп қағазына түсірсе, географ әл-Якуба бір еңбегіне: «Түркістан» деп атаған болатын. Ал XI ғасырдың ғұлама түркі ғалымы Махмұд Қашқари «Диуани лұғат ат-түрік» кітабында Түркістан қаласы мен оның айналасындағы қалалар туралы көп жазбаларынды мысалдар келтірген. Сонымен қатар XIV-XV ғасырлардағы жазба деректерге сүйенетін болсақ, Сырдария өзенінің орта жағалауында орналасқан: Сауран, Отырар, Сығанақ,

Қарнақ, тағы басқада қалаларды «Түркістан қалалары» деп және бұл өлке Түркістан аймағы екені көрсетілген.

Тұңғыш елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы: «Әрбір халық, әрбір тәуелсіз мемлекет өзінің рухани орталығын нақтылап алуы керек. Қазақстанның рухани орталығы Түркістан», — деген болатын. Киелі Түркістан шаһары облыс орталығымен шектелмейді еліміздегі ұлттық болмысымыздың, рухани қазыналарымыздың ордасы мен түркі дүниесінің рухани мәдени астанасы [4, б.7-14].

«Түркістан дүниежүзіндегі түркі халықтары үшін аңсарлы атажұрты және бабаларымыз осы мекендегі ғұлама ұстаз Қожа Ахмет Ясауиден діни білім алып, түркі-ислам мәдениетін бүкіл әлемге танытып таратқаны бәрімізге белгілі. Түркілер Кіші Азияға бет алғанда бұл құндылықтар түп-тамырымызды сақтап, бірлігімізді берік ұстауға негіз болған. Біздің мақсат борышымыз – түркі әлемін ХХІ ғасырда маңызды экономикалық және мәдени-гуманитарлық кеңістік болуға ат салысу. Түркі өркениетін қайта жаңғыртуды, ең алдымен, Ясауи мұрасы мен қасиетті, киелі Түркістандыбарша әлемге танытудан бастаймыз. Сондықтан бүгінгі саммит «Түркістан – Түркі әлемінің рухани астанасы» болып саналады. Тұңғыш Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың бастау алуымен Түркістан қаласы түбегейлі өзгеріске еніп, жаңа келбетте көрініс тапты.

Түркістанда алғаш 1991ж. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Түркістан университеті болып ашылған. 1993 ж. Қазақстан мен Түркия президенттерінің шешімімен ол Халықаралық қазақ-түрік университеті болып қайта құрылып, Қазіргі таңда, университетте Түркістан, Тараз, Шымкент, Алматы, Кентау институттары мен Анкара бөлімі бар.

Сайрамда сансыз баб, Түркістанда түмен баб, Отырарда отыз баб, ең үлкені Арыстан баб - деген сөз бекер айтылмаса керек. Ал, әр елдің, әр жердің өз киесі мен қадірі болады десек, Түркістан облысында да ғажайып орындар бар. Оның дәлелі ретінде осы аймақта орналасқан, тарихқа аты алтын әріппен жазылған қасиетті Бұл бағыттың мақсаты Түркістанға зиярат етуге келген сыртқы және ішкі туристер мен жергілікті тұрғындарға Түркістан қаласы мен оның аймағында орналасқан киелі орындарды көрсетіп, оларға зиярат еткізу. Бұл бағыт бойынша зиярат етуге келген туристер мен жергілікті тұрғындар келесі киелі орындарға келер болсақ, Арыстан баб кесенесі, Гаухар ана бейіті, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Өл-Қожа ата кесенесі, Қарнақ медресесі, Үкәшата бейіті мен құдығы, Жылаған ата бұлағына зиярат етуіне болады.

Тылсым тұнған мекенде туристер ең көп келетін орындардың көшін – Түркістан қаласында орналасқан Қожа Ахмет Ясауи кесенесі бастайды. XIV ғасырда сәулет өнерінің теңдессіз туындысы – осы өлкенің бас мұраларының бірі саналады. Облыстық туризм басқармасының мәліметінше, ортағасырлық ескерткішті тамашалауға былтыр 3 миллионнан астам турист келген.

Кесене ХІІ ғасырда өмір сүрген бүкіл Шығысқа аты әйгілі көне түркі ақыны, софизмді уағыздаушы Ахмет Ясауидің бейітінің басына тұрғызылған. Архитектуралық ғимарат Ахмет Ясауи қайтыс болған соң 200 жылдан кейін атақты қолбасшы Әмір Темірдің бұйрығымен салынған.

Көптеген жазба деректерге қарағанда, болашақ құрылыстың жобасын жасауда Әмір Темір тікелей өзі қатысып, негізгі өлшемдерді анықтаған. Ғимараттың сапалы салынғаны соншалық, әлі күнге дейін көп бөлігі бүлінбей сол күйінде сақталып, теңдессіз сәулет туындысы ретінде кесене 2003 жылы ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұралар тізіміне алынды.

Тарихымыздың құты болған Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі алты ғасырлық тарихы бар қасиетті, алып қазан жалпы салмағы 2 тонна, сыйымдылығы 3 мың литр болатын қазан су құюға ғана арналған. Оған бейсенбі күні су толтырылып, тәтті араластырылып, келесі күні яғни жұма намаздан кейін тәтті су жұртқа таратылып, одан кейін бос қазанға әркім өзінің әкелгенін, яғни саудагер тиынын, қасапшы етін, аңшы терісін, шаруа бидайын тастап, шырақшылар мұқтаж адамдарға таратып беретін болған.

Зерттеушілердің дерегінше, он бөліктен тұратын қазанның астындағы тіреуіші сегіз бөліктен құралған. Бүгінде қазан құйылған пештің орны анықталып, сол кезде жұмыс істеген шеберлер жайлы зерттеу жұмыстары жүргізілуде.

Зерттеушілердің дерегіне қарағанда, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде сақталған ортағасырлық Тайқазан 620 жыл бұрын, яғни 1399 жылы Тұранның билеушісі Әмір Темірдің бұйрығымен Түркістаннан 25 шақырым жерде орналасқан Қарнақ елді мекеніндегі Әбділ Әзиз Шарафуддин Тебризи шебердің ұстаханасында құйылған. Тайқазан 1935 жылы Ленинград, қазіргі Санкт-Петербург қаласында өтетін Иран шеберлерінің ІІІ Халықаралық конференциясына үш айға жіберілгенімен 54 жылдан кейін, яғни 1989 жылдың 18 қыркүйегінде тарихи отанына қайта

оралды. Бұл іске, яғни көне жәдігердің Түркістанға әкелінуіне мемлекет және қоғам қайраткері, ғалым-этнограф Өзбекәлі Жәнібековтің қосқан үлесі зор [5, б.197].

Алып қазанның сыртында үш қатар жазу бар. Алғашқы қатарда Құранның Тәубе сүресінің 19-аятынан үзінді Пайғамбарымыздың: «Кімде- кім Алла тағала үшін су құятын ыдыс жасаса, жұмақта оған арнап хауыз дайындайды», – деген хадисімен жалғасқан. Сондай-ақ «Әлемдегі шайхтардың сұлтаны Ахмет Ясауидің мазары үшін Әмір Темірдің бұйрығымен жасалған», – деген сөзбен қатар «жиырмасыншы шәуәл, 801 жыл», – деп уақытты айшықтаған. Бұл біздің жыл санауымызша, 25 маусым 1399 жыл деген сөз және тайқазанның авторы өз аты-жөнін жазуды да ұмытпапты.

Қазір біздегі тарихи мәліметтер бойынша Түркістанда 21 хан жерленген. Еңсегей бойлы Ер Есімнен бастап, Әбілмәмбет, Тәуке, Жәңгір, Әбілпейіс, Барак, Бөкей, Абылай сынды хандар бар. Ал мұнда жерленген батырлардың моласының саны отыздан асты. Мысалы Бөгенбай батыр, Жәнібек батырлар. Билерден қаз дауысты Қазыбек би бабамыз да сонда жатыр. Қазбек би мен Абылай ханның құлпытасы толық сақталған.

Қазақстан Республикасында 2023 жылға дейін туристік индустрияны дамытудың Мемлекеттік бағдарламасының жобасына сәйкес, облыс «Ұлы Жібек жолын жаңғырту» кластеріне енгізілген. Түркістан қаласы кластердің негізгі нысаны ретінде айқындалған. Облысқа келетін туристер ағымы жылдан-жылға арта түсуде.

Негізгі бағыттағы нысандардарға келер болсақ, бірінші Рухани діни бағыт, «Әзірет Сұлтан» музейі, ашық аспан астындағы музей, Қ.А.Ясауи кесенесі, Гауһар ана, Ұқаша ата, Жылаған ата мазарлары айтылады. Ал тарихи бағыт айтар болсақ «түркістан тарихы ізімен», «түркістан тарихы» музейі, Шауғар-Шойтөбе, Иассы-Күлтөбе, Сауран қаласын қоса аламыз.

XII ғасырда мұсылмандар үшін қасиетті мекенге айналып, XII ғасырда сопылық ілімді белсенді ұстанушысы Қожа Ахмет Ясауи осы қалада жерленген болатын. Ясауи өмірден өткен соң қабірінің басына үлкен мазар тұрғызылып, Мазар мыңдаған мұсылмандардың зиярат ететін орнына айналған. Кесенені тұрғызуға ұйытқы болған Әмір Темір болатын.

XVI ғасырдың соңында Сырдарияның бойындағы қала Сығанақ өзінің бұрынғы маңызын жоғалта бастап, ал, Түркістан Ахмет Ясауидің әсем де зәулім кесенесінің арқасында Орта Азияның рухани орталығына айналған болатын. 1598-1628 жылдары Есім хан Ясыны Түркістан деп атап, оны Қазақ хандығының орталығы етіп, қазақ хандары XVIII ғасырдың соңына дейін билік құрды.

Тарихи-мәдени «Әзірет султан» қорық-мұражайының территориясында 164 атақты тұлғалар жерленген. Олар әртүрлі заманда өмір сүрген күллі қазақ халқының игі арыстандары, сондай-ақ кесенеді қазақтың Қаз дауысты Қазыбек би, Абылай хан, Есім хан, Хакназар хан, Тауке хан, Шығай хан, Жәңгір хан, Қанжығалы Бөгенбай, тобықты Мамай, қоңырат Сырғақ жатыр.

Бүгінде өңірде қым-қуат тіршілік қарқынды жүруде: ауқымды құрылыс жұмыстары жүргізілуде, инфрақұрылым жылдам дамып жатыр, сауда саласы дамуда. Облыс зор мүмкіндіктер өңірі ретінде танылды. Шынымен де, облыстың экономикалық даму әлеуеті өте зор. Өңірде жұмыстар төрт аса маңызды бағыт бойынша жүргізілуде: шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту, инвестициялар тарту, экспортты ұлғайту, туристік әлеуетті ауқымды жүзеге асыру.

Тарихи туризмнің алтын бесігіне айналған Түркістан, отандық та, шетелдік те туристердің арасында аса танымал. Облыста туризмнің әлеуеті аса зор. Ежелден рухани астана ретінде саналып келген Түркістан жылына бір миллионнан астам туристі қабылдауға қауқарлы.

Түркістанда қалалықтар мен қала қонақтары үшін ойын-сауық орталықтары, заманауи қонақ үйлер, тарихи-мәдени орталықтар, драма театры, мейрамханалар, Салтанат үйлері, аквапарк, спорт нысандары, базарлар мен супермаркеттер бар. Қала туристерге сапалы қызмет түрлерін ұсына алады деуге болады. Облыста орналасқан және ЮНЕСКО-ның мәдени мұралар тізіміне енген Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Отырар ауданында орналасқан ежелгі қалалар Отырар мен Сауран, Арыстан баб кесенесі, Бәйдібек ата, Домалақ ана кесенелері, Бәйдібек ауданындағы Ақмешіт үңгірі, Түлкібас ауданының теңдессіз табиғаты, Ақсу-Жабағылы, Қаратау қорықтары, Сайрам-Өгем мемлекеттік ұлттық табиғи паркі саяхатшыларды әсемдігімен тамсандырады [6, б.72].

Туризмнің жылдам және тұрақты өсуін, қоршаған ортаға мықты әсерін, экономиканың барлық секторлары мен қоғамның жақсы тұрмыстық жағдайын назарға ала отырып Үкімет Қазақстанның ұзақ мерзімді даму бағдарламасында туристік саланы басым сипатқа ие сала етіп анықтады. Бұл тұжырымдама туризм саласындағы мемлекеттік саясат толықтай құрастыруды, Қазақстандағы туризм саласында қазіргі заманғы бәсекеге қабілетті құқықтық, ұйымдастырушылық және экономикалық негізді қалыптастыруды болжайды

Көне Түркістан шаһарының маңайында менмұндалаған әсем мешіттер мен кесенелер, мұражайлар, тарихи- мәдени жәдігерлер – халқымыздың рухани мұрасының сарқылмас қазынасы.

Осынау рухани қазынамызды сақтап, ұрпаққа жеткізуді көздейтін мемлекеттік деңгейдегі бұл бастамаларымыз берекелі, нәтижелі болғай.

Әдебиеттер тізімі:

1. Хасенов Ә. Қазақстанның XIV-XVIII ғасырлардағы мәдениеті. 2013. – 150 б,
2. Есенқұлов Е. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. Алматы, 1976. 10б.
3. Каратаев М.К. Қазақ совет энциклопедиясы, 12 т. Алматы, 2012. – 647 б..
4. К.М. Байпақов, Н.О. Алдабергенов. Отраралқабы, Археология өнер, қолөнерескеркіштері. Алматы., 2005 ж. 7-14 б.
5. Асан Д.С., Абишева А.О. Туризм менеджменті: оқу құралы / – Түркістан: "Тұран" баспасы, 2009. – 197б.
6. Ғабитов Т.Х. Мәдениеттану. А. 2000. – 260 б.
7. К. Байпақов. Қазақстанның ежелгі қалалары. Аруна., 2005ж. 72 б.
8. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы – Астана 2006-2011 жылда
9. Қазақстан Республикасының мәдени мұралары [электрондық ресурс].- Кіру тәртібі: <http://www.madenimura.kz/2011>
10. Назарбаев Н. Ә. Нұрлы жол – болашаққа бастар жол. Қазақстан халқына жолдауы. 11 қараша 2014 жыл
11. Әметұлы. Ә. «Түркістан салтанаты», Түркістан - 2002 Анкара.
12. Салықов Қ. «Түркістанға тағзым», Алматы 2000
13. Жұмат Ж. Алуахан Е. «Қасиетті мекендегі қала» Астана 2000
14. «Түркістан» газеті, №16,21 сәуір 2005

ЖАТАҚХАНА ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР МӘДЕНИЕТІ

*мәдениеттану мамандығының 1-курс докторанты **Нарымбаев Қ.Д.***

*Ғылыми жетекші: филос.ғ.д., профессор **Исмагамбетова З.Н.***

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа. Мақалада жаңа қалалардағы жоғары оқу орындарында немесе орта арнаулы оқу орындарында салынған студенттер жатақханаларының күнделікті тіршілігінің ерекшеліктері ашылады. Зерттеу негізінен ауызша мәдени-тарихи әдістерін қолдануға және пәнаралық сипатқа ие. Зерттеудің негізгі тұжырымдамасы ретінде бұл жатақханалар қалалық кеңістікте болғандықтан сол жаңа әлеуметтік-мәдени ортаның үлкен ықпалында жатыр. Ол студенттердің күнделікті өмірінің күнделікті жағын ғана емес, сонымен қатар белгілі бір саладағы студенттердің кейбір психикалық көзқарастарын анықтады. Дәл осы жатақханаларда кейінгі кезеңде студенттер арасында сақталған күнделікті өмір элементтері қалыптасты.

Кілт сөздер: Жатақхана, күнделікті, қалалық аудан, әлеуметтік-мәдени кеңістік, тұрмыс, мәдениет

Мақаланың ғылыми жаңалығы ретінде күнделікті өмір мәдениеті ғылымда салыстырмалы түрде жақында қолданыла бастаған концептуалды, жүйелік, семиотикалық және басқа әдістері күрделі құрылымы бар құбылыс ретінде қарастырылады. Сонымен қатар ол өзімен бірге адамның барлық істері жүзеге асырылатын, оның дамуын ынталандыратын және тежейтін өмірдің тірі үлгісі ретінде қарастыру.

Студенттер жатақханасының күнделікті мәдениеті хронотоптық білім ретінде әрекет етеді. Жатақхана табиғаты және ұжымдық күнделікті мәдениеті ондағы тұру ережелері талаптарын қалыптастыру қатаң қабырғаға негізделген жүйелік тәсілді пайдалануды талап етеді

Жатақхананың күнделікті мәдениетінің тұтас спектрі ретінде барлығына қолайлы өзара әрекеттесу нысандарын жасауға арналған бұрын бейтаныс адамдар тұратын әрбір студенттік бөлменің күнделікті мәдениетінің үлгілері неғұрлым ұсақ пішіндер жазылған жыралар ретінде көрінеді. Бұл мәдениеттің ауыспалы элементтерінің фрагменттік ішкі және сыртқы алмасуының арқасында мүмкін болады, мұнда сыртқы алмасу оның күйінің өзгеруін анықтайтын қозғаушы күш болып табылады. Сонымен қатар, ішкі тұрақтылық біртұтас қызмет пен шарттармен (университеттегі білім беру жүйесі және жатақханада тұру) реттелетін құндылықтар алмасуымен қамтамасыз етіледі.

Студенттік жатақханадағы күнделікті мәдениет белгілі бір қызметтерді жүзеге асыру үшін, ең алдымен өмірдің жаңа жағдайларына бейімделу үшін құрылғандықтан, жеткілікті тұрақты жүйенің ерекшеліктеріне ие болады.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы оның негізгі элементтері топтастырылған және негізделген күнделікті мәдениет үлгілерін жасаудың мәдениеттану кодының идеясын ұсыну, күнделіктіліктің нақты нысандарына қатысты мәдениеттануды сынау болып табылады. Сонымен қатар жатақхана студенттерінің күнделікті мәдениетінің әр түрлі құрылымының заңдылықтарын анықтау және тетігін әзірлеуде; студенттердің күнделікті мәдениетінің үлгілерін жасауда басқару нысандарын қолдану қажеттілігін негіздеу болып табылады.

Мәдениеттану белгілі бір дәуірге тән заттар дүниесінің, құндылықтардың, мінез-құлық үлгілерінің, ойлау формаларының және басқалардың күрделі құрылымы бар күнделікті өмір мәдениетінің қалыптастырушы факторларын зерттейді. Күнделікті өмір мәдениеті тұлғаны жан-жақты қалыптастырудың негізгі құралы ретінде қарастыра отырып, оған тұтас көзқарас қалыптастырады. Ол тек форма құраушы белгілерді ғана емес, сонымен бірге олар енетін өзара тәуелділіктерді де қамтиды. Күнделікті өмір мәдениетінің өмір сүруінің тәуелсіз аспектілері осы орайда ол қай жерде болуы керек және адам онымен күресуі керек екендігін насихаттайды. Осыған байланысты күнделікті өмір мәдениеті концептуалды, жүйелік, семиотикалық және басқа да тәсілдерде күрделі құрылымға ие құбылыс [1].

Күнделікті өмір мәдениетінің құрылымы оның статистикалық және динамикалық бөліктерінің қайшылықты бірлігі ретінде өмір сүретіндіктен, өте полиморфты болып келеді. Күнделікті өмірдің статикасы кедергілерге төтеп беруге қабілетті әлеуметтік шындықтың осы сферасының тұрақты өмір сүруін қамтамасыз етеді. Динамика ішкі процестердің нәтижесінде пайда болатын және басқа сфералардың әсерінен ынталандырылған өзгерістерге жауап береді. Құрылымдық сипаттамалық белгілері мен олардың тәуелділіктері, оның ішінде мезгілдік, кеңістіктік, деңгейлік-семантикалық сипаттамалар бойынша жүзеге асырылады. Олардың жиынтығы мыналарға мүмкіндік береді: қайталанатын процестер мен оқиғалардың күнделікті ырғағын айқын статистикалық үлгіде бекітуге; оларды онтологиялық талдау, өйткені күнделікті өмірде адам күн сайын болып жатқан және қайталанатын оқиғалар тізбегімен айналысады; басқалардың эмоционалды жауаптарын бағалау және таңдаулы түрде жауап беру; объективті ортаның кеңістіктік өзара тәуелділігін және оның орналасуына байланысты мәселелерді зерттеу.

Күнделікті өмірдің құрылымдарын зерттей отырып, мәдениеттанулық талдау бір мезгілде күнделікті қарым-қатынас технологияларын жасауға бағытталған. Күнделікті мәдениеттің форма ретінде үнемі жасалып, өзгеріп отыратын процесс екенін ескереді. Ол күнделікті өмірдің барлығына тән бір үлгінің векторлары бойынша реттелген мәдениет түрінде бірнеше үлгілерін жасайды. Осы жерде тұратын студенттердің құқықтары мен міндеттерінің ортақ қатаң шеңберіне салынған жатақхана корпусы; ондағы әрбір студенттік бөлменің күнделікті мәдениетінің ішінара форма-модельдерінің негізі ретінде түрлендіру. Бұл позицияларды зерттеу күнделікті мәдениетті құру процесін оның әртүрлі формалары мен үлгілерінде қайта құруға және олардың құрамының механизмдерін қадағалауға көмектеседі. Олар әрқашан күрделене және кеңейуге, не қысқаруға және жеңілдетуге бейім болып келеді. Мұның себебі жатақханадағы күнделікті өмір мәдениетінің жалпы жағдайы және студенттердің субъективті белсенділігі немесе белсенді еместігінде [2].

Студенттік жатақхананың күнделікті мәдениеті тұтас және ішінара нұсқалар жеткілікті тұрақты жүйе және сонымен бірге динамикалық орта ретінде әрекет етеді. Динамика нақты формалардың қосылу немесе иеліктен айыру процесі ретінде әрекет етеді және оның өзгеруін қамтамасыз етеді. Сонымен бірге өзгерістер қоршаған ортаның өзін де, процеске қатысушы адамдарды да қамтиды. Осыған байланысты ол күнделікті микромәдениетте тұрақты және сонымен бірге шартты тұрақтылық күйімен сипатталуы мүмкін. Студенттік өмірдің негізі болып табылатын тұрақты жаңалықтарды бойына сіңіріп үлгеру үшін ол динамикалық жағдайда болуы керек. Күнделікті микромәдениеттің тұрақтылығының ерекшеліктерін нақтылы көрсете отырып, оны динамикалық тұрақты жүйенің күйі ретінде қарастырған жөн.

Оның түрлену тетіктері үнемі тұрақты күйден динамикалық күйге және керісінше ауысады, бұл күнделікті мәдениеттің өзгермелі өмірге сәйкес келуін қамтамасыз етеді. Күнделікті мәдениеттің тұрақтылығы осы мәдениетті тасымалдаушылар - индивидтер арасындағы құндылықтардың ішкі алмасуын жүзеге асырып қана қоймайды, сонымен қатар инерция заңымен сәйкес келетін тұйық өзгермейтін жағдайды сақтайды. Сонымен қатар кез келген күнделікті мәдениет динамикалық құбылыс болып табылады, өйткені ол мәдениеттің қозғалмалы құндылықтарымен алмасады.

Сонымен бірге, әрбір ауысу оған қатысушы екі агенттің де күйінің өзара өзгеруі процесі ретінде әрекет етеді; ауысу кезінде күнделікті мәдениет бекітілген құндылықтар процестерін және олар өз кезегінде күнделікті мәдениет жағдайы өзгеріп отырады. Сонымен қатар, күнделікті мәдениеттегі өзгерістердің ішінде тұлғаның өзгеруі байқалады. Демек, күнделікті өмір мәдениетінің тұрақтылығы өте шартты және адам белгілі бір жағдайлар мен жағдайларда болғанша сақталады, соңғысының өзгеруіне қарай өзгереді.

Студенттердің күнделікті мәдениетінің әлеуметтік сипаттамасы студенттің күнделікті мәдениетінің негізгі белгілері қарастырылады. Ол осы жастың максимализмнен қалыптасқан негізгі психологиялық ерекшеліктеріне негізделеді; ымырасыз көзқарас, өзін-өзі бағалаудың жоғарылауы; сыни тұрғыдан ойлау; инсативтілік; ұтқырлық; инновация қызығу; өзгермелі өмірге және басқа жағдайларға бейімделу [3].

Қазіргі студенттер ұжымының ерекшелігі сол оның қоғамдық өмірге ену процесі тек оқу қызметі мен кәсіптік оқыту арқылы ғана емес, сонымен бірге өз бетінше материалдық және тұрмыстық жағдайларды, өз іс-әрекетін көрсетудің жаңа формаларын қалыптастыру және әлеуметтік өзара әрекеттесу формаларын таңдау арқылы жүреді. Жүргізілген зерттеулердің талдауы студенттердің шығармашылық, қызықты жұмысқа бағдарын сақтай отырып, мәңгілік құндылықтардың маңыздылығын арттыра отырып, тәжірбиелік, прагматикалық болып келе жатқандығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. (Достық, Махаббат, Отбасы)

Студенттердің мотивациясында үмітке беделді және лайықты жұмысқа орналасу перспективасы маңызды орын беріледі. Бұл бағыт заңгерлер арасында айқын, экономистер арасында біршама аз, ал басқа мамандықтардың студенттері арасында бұл көрсеткіш 20%-дан 28%-ға дейін ауытқиды. Университеттерді таңдау мотивтерінің санына «өмірдің уайымсыз кезеңін ұзартуға ұмтылу» кіреді. Мамандыққа деген қызығушылық пен өз қабілеттерін жүзеге асыруға деген құлшыныс жоғары болған университеттерде уайымсыз өмір салтына бейімдердің үлесі де сәйкесінше төмен.

Орта есеппен 5 респонденттің 4-і университет пен мамандықты қанағаттанамын деп таңдады. Таңдау мотивациясын талдауда көрсетілген себептерден басқа, мамандықтың «бұқаралық сипатының» әсері де әсер етеді. Студенттердің 25%-ы мемлекеттік секторда, 42%-ы коммерциялық құрылымдарда таңдаған мамандығы бойынша жұмыс істеуді жоспарлап отыр. Мемлекеттік құрылымдарда жұмыс істегісі келетіндердің арақатынасы және коммерциялық құрылымдар 1-ден 2-ге дейін, мамандық бойынша және 5-тен 1-ге дейін. Студенттердің шамамен 16%-ы оқуын жалғастырып, ғылыми-зерттеу қызметімен айналысуды жоспарлап отыр. Студенттердің 16%-ы шетелге оқуға және жұмыс істеуге барғысы келеді. Болашаққа жоспары жоқтардың үлесі 11%-ды құрайды. Жатақханада тұратындардың 87% үшін бұл позициялар ортақ. 79% үшін ол жаңа шындыққа бейімделуге көмектесетін негіз ретінде әрекет етеді. Сонымен бірге құрамы, іс-әрекет сипаты, менталитеті жағынан күнделікті мәдениеттің көптеген нысандарын жасайтын полифункционалды орта ретінде әрекет етеді.

Студенттік жатақхананың күнделікті мәдениеті ұйымдастырушылық, мағыналық, уақыттық аспектілерде хронотоптың барлық белгілері бар жатақханада қалыптасатын тұрмыстық мәдениеттің ерекшеліктерін ашады. Жатақхана табиғатының өзі және ондағы ұжымдық күнделікті мәдениетті қалыптастыру басқарудың жүйелі тәсілін қолдануды талап етеді. Басқару міндеттерін іске асыру күнделікті өмірдің оң мәдениетті қалыптастыратын негізін, студенттердің оқу және университеттен тыс іс-әрекетінің күрделілігі мен сабақтастығы органикалық түрде үйлесетін жатақхананың нақты атмосферасын құруға бағытталған, өйткені жатақхана жаңа әлеуметтік микроорта болып табылады. Бұл тұлғаның даму процестері ретінде жастардың жаңа әлеуметтік-тұрмыстық жағдайларға бейімделуін анықтайды. Қоршаған ортаның мәдени қалыптасу деңгейі бірқатар критерийлермен анықталады – жатақханадағы тәрбие жұмысы жүйесіндегі барлық буындардың жұмысының тұрақтылығы мен айқындылығының дәрежесі болып табылады. Ондағы өткізілетін іс-шараларға оқушылардың жаппай қатысуы, қатысу сапасы, байқаулар, фестивальдар, конкурстар, конференциялар көрсеткіштерінің тиімділігі, студенттердің бастамасының болуы, олардың аудиториядан тыс жұмыстың жаңа формаларын іздестірудегі шығармашылық қабілеті; мәдени-демалыс, спорттық-сауықтыру шараларының, конференциялардың сапасын бағалау және, әрине, жатақхана ішінде құқық бұзушылықтардың болуы немесе болмауы. Жалпы, зерттеу жатақханада тұратын студенттерді толғандыратын әлеуметтік-психологиялық мәселелердің ауқымы кең екенін көрсетті. Жастардың әлеуметтік әл-ауқаты белгілі бір мәселелердің қалай шешілетінімен анықталады. Жатақханадағы күнделікті өмір мәдениетінің бағыты мен сапасына тікелей әсер ететін әлеуметтік мәселелер болып табылады.

Күнделікті мәдениетті қалыптастыру механизмдері жалпы күнделікті мәдениеттің тұтас спектрін қарастырады, ол әрбір студенттік бөлмеде күнделікті мәдениеттің кішірек формаларын жасайтын негіз ретінде әрекет етеді. Күнделікті мәдениетті бұл жағдайда белгілі бір функцияларды, ең алдымен өмірдің жаңа жағдайларына бейімделу функциясын жүзеге асыру үшін құрылған жеткілікті тұрақты жүйе деп атауға болады. Осыған байланысты күнделікті микромәдениетті тұрақты және сонымен бірге шартты тұрақтылық күйімен сипаттауға болады. Тұрақтылық пен динамиканың үйлесуі осы құбылыстың сипатын көрсетеді, мұнда тұрақтылық тепе-теңдікте болады, жүйенің ішкі және сыртқы алмасуын орташа стационарлық көрініске айналдырады. Сондықтан, адам санына қарамастан, студентте өмір сүретін өте әртүрлі мәдениетті тасымалдаушылар болып саналады. Жатақхана олардың барлығы ұқсас жағдайларда өмір сүруге қолайлы жалпы ұқсас үлгілерді жасайды [4].

Сонымен қатар, жатақхананың жалпы күнделікті мәдениеті оның әрбір үлгісінің күйін өзгеріссіз сақтайды, ал ішкі және сыртқы құндылықтардың алмасуы баламалылықты сақтайды. Қалыптасқан және құрылымдалған модель бұл жағдайда «өзіндік» және «бөтен» құндылықтарды тануға және тұрақтылыққа қауіп төндіретіндерден бас тартуға қабілетті болып келеді.

Осының арқасында күнделікті ішкі құрылымы тұрақты мәдениет өзінің тасымалдаушылары арасындағы тең ішкі алмасуды жүзеге асырып қана қоймайды, сонымен қатар тұйық өзгермейтін жағдайды сақтайды [5].

Сонымен қатар кез келген тұрмыстық мәдениет динамикалық құбылыс болып табылады. Бұл бөлмеге қосымша адам қоныстанған кезде күнделікті мәдениеттің басқа ерекшеліктерін бар атмосфераға енгізгенде алдымен бағаланады, содан кейін жиналғандар қабылдайды немесе қабылдамайды. Бұл жүйе, оның ішкі құрылымын өзгерту арқылы өз ішіндегі құндылықтарды қайта бөлуді талап етеді. Осылайша, мәдениеттің құндылықтары мен элементтерінің ішкі және сыртқы фрагменттік алмасуы оның күйіндегі барлық өзгерістерді анықтайтын қозғаушы күш болып табылады. Күнделікті мәдениеттегі өзгерістердің толық ауқымында жетекші рөл қоршаған ортамен реттелетін сыртқы және ішкі алмасуға да тиесілі болуы мүмкін. Сондықтан мұндай процестердің қозғаушы күші сыртқы алмасуы, бүкіл университет-жатақхана жүйесі қоршаған ортамен реттеледі.

Қорытындылай келе күрделілігі мен сәйкес еместігіне байланысты күнделікті өмір мәдениетінің элементтері, онда нақты формаларға қосылу немесе айыру процесі ретінде тең емес алмасу да орын алуы мүмкін. Бұл жағдайда әрбір тең емес алмасу актісі екі агенттің күйінің өзара өзгеруі процесі ретінде әрекет етеді. оған қатыса отырып, қоршаған орта тең емес алмасуда бекітілген құндылықтарды өңдейді және олар өз кезегінде күнделікті мәдениеттің жағдайын өзгертеді. Алмасуда өңделетін құндылықтардың күйін өзгертудің үздіксіз процесі сонымен қатар күнделікті өмірдің өзіндік құрылымын өзгерту процесі болып табылады, мұнда студенттің өзі оның тасымалдаушысы ретінде күнделікті өмір мәдениетінің мәніне қарсы тұрады. Оның мазмұнын өз өміріне қолайлы формада сәйкестендіру үшін ол өзінің ойлау ерекшеліктерін қозғалысқа келтіреді. Сонымен қатар оқушыларда да өзгеріс бар күнделікті мәдениет ішіндегі өзгерістер қалыптасады. Олар кез келген ұйымның негізін құрай салысымен олар үшін оның өзі құрылады. Демек, күнделікті өмір мәдениетінің тұрақтылығы өте шартты болып табылады және студенттер берілген университет пен жатақханада болғанша сақталады және соңы өзгерген сайын өзгереді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мягченко Г. Ю. Феномен культуры повседневности студенческого общежития: диссертация . кандидата философских наук. — Тамбов, 2006. — 285 с.
2. Мягченко Г.Ю. Герменевтика культуры повседневности в пространственно-темпоральных аспектах // СЭНИ «Аналитика культурологии», № 2, 2004. № Гос. рег 0420500022. 0,7 п.л.
3. Рыженко В. Г. Образы и символы советского города в современных исследовательских опытах: региональный аспект: монография. — Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та, 2010. — 310 с.
4. Сборник методических материалов по вопросам работы общественных организаций в студенческих общежитиях / Под общ. ред. А. Берковича. ВЛКСМ. Моск. гор. ком. Профсоюз работников просвещения, высш. школы и науч. учреждений. Моск. гор. ком. Моск. гор. совет по делам студенческих общежитий. — М., 1971. — 112 с.
5. Каталог типовых проектов одно-, двух- и трехэтажных жилых домов и общежитий / Комитет по делам архитектуры при Совете министров СССР. Гл. упр. по проектированию жилых зданий. — М., 1948. — 26 с.

ІЗГІЛІКТІ ТУ ЕТІП КӨТЕРГЕН ЖАЗУШЫ

(Қажығали Мұханбетқалиұлы әңгімелерінен туындаған ой)

Құльжанов А.Б.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

Д.Қонаев атындағы мектебі. Ақтөбе қаласы

Көркем шығарма авторының мақсаты – қоғамдық шындықты, адамның бастан кешкен өмірін суреттеу арқылы өмірді таныту, адамзаттық ұлы мұраттарға қызмет ету. Мақалада қарымды қаламгердің әңгімелерін санамызда қайта бір жаңғыртуды алдымызға мақсат етіп қойдық.

Қ.Мұханбетқалиұлы – қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі. Қаламгер туралы ресми мәліметтерді «Қазақстан жазушылары» анықтамалығынан, [Ақтөбе](#) өңірінің тарихи-танымдық, мәдени-әлеуметтік тұтас келбеті тұжырымдап баяндалған «Ақтөбе» энциклопедиясынан т.б. таба аласыз [1,2.]

Қ.Мұханбетқалиұлы көптеген хикаят, әңгімелердің авторы. Әңгіме жанрына үлкен мән беріп, белсене айналысқан десек те артықтық етпес. Біздің ойымызша Қ.Мұханбетқалиұлының қазақ әңгімелері тарихында алар орны айырықша. Бұл турасында «Қажығали Мұханбетқалиевті қазақ әңгімесінің айтулы шебері деуге әбден болады. Оймақтай ғана оқиғаға ойдай мағына сыйғыза алған прозашы адам құлқындағы құбылмалылықтан басталатын дәуірлік трагедиялар мен әлеуметтік драмалар жұлынын дөп басады» [3,5-б.] дейді дарабоз жазушы Әбіш Кекілбаев.

Біздің мақсат – жазушының ұлттық көркемдік дамуға қосқан үлесін, әңгімелерінің қазіргі қазақ прозасынан алатын өзіндік орны мен жаңашыл сипатын ашу, яғни «алтынның қолда барда қадірін білуге» ұмтылдык.

Жалпы қаламгер адам үшін жазады, тақырыбы да адам тағдыры екені белгілі. Қарапайым жандардың көкірегінде қандай мұң, жүрегінде қандай сезім, көңілінде қандай түйткіл, санасында қандай сапырылыс, арында қандай арпалыс, жанында қандай құлазу, сезімінде қандай сергелдендер бар, қаламгерге соны танып жазу шарт еді. Себебі, «күйесіз қазан жоқ, қайғысыз адам жоқ». «Мұңайғанда мұң бар, жымығанда сыр бар», сол себепті де жазушы мұңайған жанның мұңын, жымыған жанның сырын тереңнен ашып көрсетуге міндетті. Қаламгер Қажығали Мұханбетқалиұлы да осы аталған мұңдықты жоқ етер мейірімді, мейірімділікті танытар жылуы мол жүректі аңсайды.

Адам сыры қай кезде танылады? «Темір сырын отта танытады, адам сырын жоқта танытады». Немесе «адамды: кейде баршылық сынайды, кейде жоқшылық сынайды». Сондықтан адамның адамдық қасиетін түрлі сынақтардан өткізіп барып, сырын ашып, білуге болады.

Жазушы сол үшін кейіпкерлерін сан түрлі шырғаландар мен шытырмандарға салады. Адамды жақсылыққа да, жамандыққа да жолықтырады. Адам басында қандай жағдай болса да адам қалпында қалуы керек. Қаламгер иек артатын «адам қайғысы – заман қайғысы» екені де түсінікті.

Қажығали Мұханбетқалиұлы өз заманының шындығын жазды, замана тынысын өз кейіпкерлері арқылы ой елегінен өткізеді. Кейіпкері арқылы келеңсіздікке қиналып, кейіпкері арқылы жақсылыққа қуанады. Жазушы әңгімелерінің кейіпкерлері санаулы келеді. Жазушы олардың жан әлеміндегі алай-дүлей ахуалды ежіктейді. Терең талдайды.

Жазушы «Сынық терезе» әңгімесінде бұрынғылардың айтқан бір сөзі ретінде «Әрбір адам – шешілмеген бір-бір жұмбақ» [4,49-б.] дегенді айтқызады бір кейіпкеріне. Бұл пікір – жазушының бар әңгімесіне арқау. Жазушы сол жұмбақты шешкісі келеді. Соған жол іздейді.

«Сынық терезе» әңгімесінде шахмат ойнап жатқан Есболған мен Тоқан арасындағы текетіресте Тоқанның фигураны ұстап қойып, кейін оны жүрмей осалдық танытқаны, ал Есболғанның Тоқанға қарағанда шын шебер, нағыз мықты ойыншы бола тұра, «ұстағаныңды жүр» деп қатып қалып, қарсыласының бір қателігін кешіріп, мәрттік танытпауын айыптаған көзқарас бар. Сондықтан жұрт Тоқандікі теріс болса да, оны айыптамай, ал Есболғандікі дұрыс болса да, оны қолдамай тұрады. «Және осы жігіттің өзінде нағыз күштілерге тән, кісі сүйсінерлік бір...кеңдік, кешірімшіл ірілік жоқ» [4,38-б.] деген әңгімені баяндаушының ойынан да адам баласына кеңдік, кешірімшіл қасиеттердің керектігін, ол кез келген адамнан табыла бермейтінін, тек нағыз күштілерде ғана болатын қасиет екенін көре аламыз. Кейіпкердің осы сөзінен бұл қасиетті жазушының адам бойынан көргісі келетін аңсарын байқауға болады. Қазақ халқы да «Кешірім жасау – кеңдік, кешіре алмау – кемдік» деп, кешірімшілдікті кеңдікке, ірілікке жатқызады [5,369-б.] Біз білетінде «Кешірім - ізгіліктің белгісі» болса, ал «Ізгілік – адамгершілік белгісі».

Адам болмысына берілген асыл қасиеттердің бірі – кешірімділік. Үндістан ұлт-азаттық қозғалысының қайраткері Махатма Ганди айтқандай «Кешіру – мықтылардың ісі. Әлсіздер

кешірімді бола алмас» [6,211-б.] Кешірімділік қатандық пен қатыгездіктің құрсауынан арылтып, бақытқа жеткізеді. Сәйкесінше кешірім сұрамау мен кешірмеу де адам өмірін түпсіз тұңғыыққа тірейтін жағымсыз қасиет. Осы әңгіменің келесі бір кейіпкері Байжігіт те өзін-өзі көп уақытқа дейін кешірмей келген адам.

Байжігіт те үлкендердің өзіне жасаған әділетсіздігіне шыдамай, бастықпаған көңілдің жалған намысқойлығының кесірінен амалсыз арамдыққа барып, терезе сындырып, әділетсіз бәстесудің құрбаны болады. Осы үшін көп жылдар бойы өзін кешірмейді. Оның өз сөзімен айтқанда «әдіре қалғыр терезе сынған күннен бастап, өзімді адал адамдар қатарынан біржола сыздым» [4,48-б.] Бәкең осы оқиғадан соң тірлігінің терезесі сынды деп ойлайды. Яғни Бәкеңнің (Байжігіт) сынған терезе арқылы көңілінің де терезесі талқандалады. Ол енді жыртқы жағалып, тесігі бүтінделмейтіндей көріп келген. Осыдан кейін Байжігіттің келген шешімі «Ендігі жерде кісімсімей, өзіңе-өзің сақ болып, ешкімге пайдаң тимесе де – қиянат жасамай, жайыңа ғана жеке жүретін бол!» [4,48-б.] Ары қарай бұйығып өмір сүреді. Қай жерде қызмет жасаса да, ортаға қосылмайды. Ылғи да бөлектеніп жүреді, бөлек ас ішеді.

Дегенмен басында өзін сәңкіген сынық терезеге баласа да, соңынан, Есболған мен Тоқан арасындағы шахмат оқиғасынан соң, бұл ісінің дұрыс еместігін түсінеді. Яғни өз-өзін кешіреді. Себебі Байжігіттің сөзімен айтқанда «...бір әлсіздік кім-кімнің де бойынан табылады екен ғой. ...Адам болған соң – аяғын бірде-бір рет шалыс баспаған адамды осы уақытқа дейін көрген емеспін. Ал, бір рет жаза басқан жанның бәрі бірдей жаман адам ба, құдай-ау!?» [4,49-б.] Сол оқиғадан бастап ортаға қосылып, елден бөлектенбейтін болады.

«Жігіттің көз жасы» әңгімесінде азаматтық, ақтық, әділдікті айтады. Дегенмен осы ұстаныммен жүргенді бұл күнде жұрт жек көреді. Оған Бекжан басындағы іс-әрекеттер дәлел.

Баласы Бекжанның бірбеткей, турашылдығы жөнінде «Бақай есеп ар-рам, жылпылдаған жағымпаз, яки қайырымсыз қарау болмаса, тәйір-ай, сүмірейген сумұрындықтан сол тентектігі, турашылдығы-ақ артық» [4,208-б.] дейді Жарықбас қарт.

Бекжан директордың шопыры боп жүргенде бастығының «мінгізбейсің!» дегенін тыңдамай жол бойында көлік күтіп зарыққан Күнжан есімді жетім кемпірді кемтар қызымен бірге ала кетеді. Сол үшін жұмыстан қуылады.

Жарықбас қарт баласының бірбеткей, турашыл мінезін кейде ұнатпаса да тап осы оқиғада «О бала да қызық, бос мәшиненің несін аяды екен, ай, аллай!» деп директордың іс-әрекетін де қостамайтын жері бар [4,209-б.].

Есесіне халықтың өкілі Күнжан кемпір «Құдай-ау, көсегесі көгерсін, Жәке, көсегесі көгерсін! Азамат екен балаң, Жәке-ау, азамат екен!» деп Бекжанның азаматтығын сүйсіне баяндайды Бекжанның әкесіне [4,209-б.].

Жарықбас қарттың «Әй, балам-ай, бүгінде біреудің еркелігін біреу көтере ме...Бетің бар, жүзің бар демей, жұрттың бірдеңесін көрінген жерде көзінше қойып қаласың. Одан сені жақсы екен деп жатқан жан болса екен. Ақ, әділдігінді ашынып, айқайлап айтсаң да, ақымақ көреді жұрт. Қайтейін...Жек көріп тұрсаң да жақауратып, былай...бипаздап сөйлеу бойыңа сіңбей қойды-ау...» [4,210-б.] деген сөзінен де баласының мінезін бірыңғай ұнатпау емес, бүгінгі қоғамдағы азаматтық, ақтық, әділдіктің де «шекарасы» бар екеніне қиналу бар.

«Жігіттің көз жасы» әңгімесінде бүгінгі қоғамдағы адамның арында қандай арпалыс, жанында қандай құлазу, сезімінде қандай сергелдендер бар, қаламгер соны танып, жазып көрсеткісі келеді.

«Ескі достар» әңгімесіндегі төрт дос бір кезде арадан қыл өтпестей тату болған. Нұралхан ғана шалғай облыста, ал қалған үшеуі бір қалада, астанада тұратын. Шалғай облыстан астанаға келгенде Нұралханның алдында екі шаруа тұрды. Бірі – жұмыс бабы болса, екіншісі – жеті жылдан бері, яғни институт бітіргелі көрмеген, бір кездегі араларынан қыл өтпес достарына жолығу. Бұл достарымен бір институтта бес жыл бойы бірге оқып, бір бөлмеде жатқан, бір қара нанды бөліп жеген.

Дегенмен көп жылдан бері бірін-бірі көрмеген достардың кездесуі сәтті бола қойған жоқ. Нұралхан алдымен жігіттердің басын әуелі өзі қосып, қонақ қылып, сосын барып жата-жастана олардікінде қонақ болғысы келіп еді. Бұл кездесуге тек Қанат келеді де, алдын ала хабарланып, келем деген уәделерін берсе де, Бейсек пен Ерғазы келмейді.

Сүйтсе Бейсек пен Ерғазы бірінің баратын дастарқанына бірі бармайтындай болған. Екеуі де тіршілік ыңғайына қарай, аз күн болса да тек өзінің жамбасына жайлы жағын күйттей бастаған, яғни бұлардан гөрі тәуірірек серік, жанына жақынырақ кісілер тауып алған. Бейсек пен Ерғазының бір-бірімен сәлем-сауқаты ғана түзу, жүзі таныс адамдар секілді боп қалған, бұрынғыдай аяқ-табақ араластықты былай қойғанда, ара-тұра қатынасып тұруды да қойып бара жатыр екен. Тіпті Қанаттан

да кашқақтап жүреді екен. Шалғайдағы Нұралхан бұлардың арасындағы мұндай қатынасты түсінбей, кетем дегенше ретке келтірсем деп армандайды. Ерғазыны мүлдем көре алмай кетеді, ал Бейсекпен бас қосудың сәті түссе де сөз бағысып, әңгіме беті ортақ тақырыптарға аумағандықтан, сергіп-серпіле алмайды.

Қанаттың ойынша достық «Адамның тіс жарып айтпайтын, бірақ әрқашан жүрек түбінде қаттаулы жататын бір киелі сезімдері болады ғой. Сол секілді, жолдастыққа адалдық, айнымастық деген де – әркімнің өз көңіл түкпірінде ең аяулы нәрсесі боп жатуы керек. Сонда ғана ол аяулы болады» [4,77-б.].

Бақай есепке құрылған достыққа да жазушы тоқтала кетеді. «Есепті дос айрылмас» деген қазақ мақалына мысал етіп, ескі достардың бірі, қазір СМУ-дың бастығы Бейсек пен облсовпрофта істейтін жігіттің екі туып, бір қалғандай араласуларын айтуға болады. Екеуінің де бір-біріне пайдалы жағы бар. Біріншісі екіншісінен демалыс орындарына, теңіз жағалауларындағы ең жақсы жерлерге жолдама алса, екіншісі біріншісінен таудағы дачаға үй салу үшін қызыл кірпіш алады. Сондықтан бес жыл бойы бірге оқыған, қара нанды бөліп жеген, бір қалада тұратын екі досынан көрі Бейсек облсовпрофта істейтін жігітпен өте жақсы араласады.

«Сол мөлдір бастаудың тұнығын қалайша, қашан лайлап алдық...» [4,78-б.] деп Қанат күйзелсе, ескі дастан ажырау деген «Бүкіл өміріңді қайта бастаумен бірдей болу керек» [4,99-б.] деп топшылайды Нұралхан да.

«Дүниеде адамның жалғыз қалғаны — өлгені, қайғының бәрі соның басында» деп қазақ мақалында айтылғандай, астанаға келгелі қалбалақтап қасынан Қанат қалмаса да, елге аттанарда бірі қалып, бірі кеткен екеу де іштерінде әлдене ұлып жатқандай күй кешеді.

Жоғарыда талданған әңгімелер жүйесінен көріп отырғанымыздай жазушы көбіне-көп кейіпкерлерінің жан дүниесіне аса мән береді. Әңгіме секілді көлемі шағын жанрда кейіпкерлердің жан әлемін толық саралау, сараптау әсте мүмкін емес. Белгілі бір әдіс-тәсілдерді пайдаланбай, бастан-аяқ бірыңғай баяндай беру тым қарабайырлыққа ұрындыратыны да ақиқат. Сондықтан қаламгерге мазмұнды жеткізудің үздік формаларын, әдеби әдіс-тәсілдерді барынша пайдалану, үздіксіз іздену керек-ақ.

Мұны біз «Ақырғы күн» әңгімесі арқылы дәлелдей аламыз. Мұндағы басты кейіпкер Тәнеке Жарасбаевич – бір үйдің көзінің ағы мен қарасындай екі ұлының бірі. Ата-ана үлкенін шаруаға ыңғайлап, Тәнекені оқытады, тоқытады, үй қылады. Ал ол кейін бауырындағы баласымен бір әйелді тастап, басқаға үйленеді. Ата-анасын жерге қаратады. Тіпті әкесі теріс бата да береді. Өз басыңның күйін қуып, атақ-мансап іздейді. Мұнысы дұрыс па? Жалпы Тәнеке Жарасбаевич қандай жан? Мұны қаламгер бізге былай сездіреді, жеткізеді.

Мәселен Қ.Мұханбетқалиұлы кейіпкерлерінің жан дүниесіндегі терең сырларды ашу үшін хат секілді эпистолярлық жанрды да еркін пайдаланады. «Кейде көркем шығармада кейіпкерлердің өзара жазысқан хаттарына үлкен орын беріледі. Бұл үлгіні қолдану шығармада адамның көңіл күйін, ішкі сезім толғанысын тереңірек ашып көрсетуге мүмкіндік береді» [7,375-б.]

Мысалы Тәнеке Жарасбаевич пен жалғыз ағасы Жәнекеннің бір-бірімен хат алмасулары кезінде ағасының інісін былайша кінәлайтын жері бар: «Кісі үлкен болғанда, азамат болғанда кісілікті ұмытпағаны жөн еді» [4,163-б.]

Келесі бір тәсіл қаһармандар табиғатын оларды бір-біріне қарама-қарсы қою әдісімен (диалог, әңгімелестіру) ашуына қарай қаламгер Тәнеке характерін төмендегіше танытады. Алдымен диалогтың анықтамасына тоқталайық: «...автордың өз қаһарманына ұзақ-сонар мінездеме беруі міндет емес. Мінез (характер) диалог яғни екі кейіпкердің өзара тілдік қарым-қатынасқа түсуінен туындайды. Адам қаншалық дәрежеде бетперде (маска) киіп алып, өзгеше ішкі әлемін жарқыратып, жайып салмай, құпия ұстаса да, диалог процесінде сол құпиялылықтың аз да болса, элементтері мәлім болып қалатыны ақиқат» [8,65-66-б.]

Қайтыс боларынан бір күн бұрын жазушы Тәнекені тұманды ойға сүңгітіп, екінші бір дауыспен диалогқа түсіреді. «Қайткенмен бір қателік жібергем ғой. Не қателік? Қашан...қай мезгілде? Жұрт қатарлы өмір сүргем жоқ па ем» [4,164-б.] деп ақталған Тәнекеге әлгі дауыс «Ал не істедің сонда? Не тындырдың?! Бауырындағы баласымен бір әйелді тастап, басқаға үйленгенің бе?! Ата-ананды жерге қаратқаның ба? Бәлкім, өз басыңның күйін қуып, атақ-мансап іздегенің шығар?» [4,164-б.] дегенде Тәнеке жауап таба алмайды, жеңілуге мәжбүр болады. Мұның бәрі бізге, оқырманға, Тәнеке Жарасбаевичтің қылығының дұрыс еместігін айтып, азамат болғанда адамдықты ұмытпауға шақырмақ.

Біздер бұл шағын еңбекте талантты қаламгердің әңгімелерін санамызда қайта бір жаңғыртуды алдымызға мақсат етіп қойдық. Жалпы, әдебиет адамның өмірге деген көзқарас-танымын

калыптастыруға айрықша үлес қосатын болғандықтан да жазушыға жүктелер міндет те салмақты болатыны сөзсіз. Көркем шығарма авторының мақсаты – қоғамдық шындықты, адамның бастан кешкен өмірін суреттеу арқылы өмірді таныту, адамзаттық ұлы мұраттарға қызмет ету.

Қажығали Мұханбетқалиұлы шығармаларында көтерілетін мәселелер ойдан шығарылмаған, олардың негізінде жанды оқиғалар жатыр. Яғни, автор туындыларының оқиғасы өмірдің өзінен алынған, дұрысында жазушы өзіміз күнде естіп, көріп-біліп жүрген жағдайларды әңгімелерінің өзегі етеді.

Дегенмен өмірден құр көшіріп қана қоймайды. Қажығали Мұханбетқалиұлы күнделікті өмірден орын алып жатқан құбылыстарға идеялық-шығармашылық мақсатына сай, өзіндік парасат-пайым, дүниетаным, адамгершілік, азаматтық мұрат-идеалдары тұрғысынан келеді. Мұны біз қаламгердің әрбір шығармасының шешімінен, кейіпкерлердің харекеттерінен, қарым-қатынастарынан т.т. анық аңғарамыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан жазушылары: Анықтамалық/Құрастырушы: Қамшыгер Саят, Жұмашева Қайырниса Алматы: «Аң арыс» баспасы, 2009 жыл
2. «Ақтөбе» энциклопедиясы. ЖШС баспаханасы, [2002 жылы](#). Бас редакторы -М. Қ. Тәжібаев.748 б.
3. Әбіш Кекілбайұлы «Шымыр шығарма, шымбайға батар шындық»: [жазушы Қ. Мұханбетқалиев туралы] // Жас Алаш. -2002. - 26 желтоқсан. -5 б.
4. Мұханбетқалиұлы Қ. «Сынық терезе» Әңгімелер мен хикаяттар. – Астана: «Елорда», 2003. – 272 бет.
5. «Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы» (8 675 мақал-мәтел). «Аруна ltd.» ЖШС. – 632 бет.
6. «Даналардан шыққан сөз» Нақыл сөздер жинағы. «Мектеп», 1987. – 250 бет.
7. «Әдебиеттану. Терминдер сөздігі» (құраст.: З.Ахметов, Т.Шаңбаев) Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
8. «Драма жанрының қазақ ауыз әдебиетіндегі бастау көздері» Ләззат Аупбаева. «Қазақ тілі мен әдебиеті», №4, 2006 ж.

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ БОЛМЫС МӘСЕЛЕСІ (ОНТОЛОГИЯСЫ)

Азаматтық персонал, Қалықов О.С.

ҚР Радиоэлектроника және байланыс әскери институты

Андатпа: Фарабидің қоғамдық саяси философиялық көзқарасын зерттеу қазіргі демократиялық қоғамды орнатуда актуальды болып табылады. Фарабидің саяси мұрасын, бостандық және бақыт жайлы, адамдардың бір – біріне мейірімділігі туралы, ғылымдарды зерттеу туралы ойлары, адами қоғамдағы адамгершілікті жетілдіру қазіргі таңдада өз мәнділігін жоғалтқан жоқ. Қазіргі таңда ғұламаның саяси көшбасшы және оның қайырымды қоғам, әділеттілік пен теңдік, бейбітшілікті сақтауға соғысты болдырмау, әділетсіз соғыстарды сынға алу өз мәнділігінен бұл күндері де айырылған жоқ. Бұл тұрғыда ғұлама ойшылдың саяси философиясы өскелең ұрпақты саяси тәрбиелеуде құнды құрал болуы мүмкін.

Кілт сөздер: Фарабидің қоғамдық саяси философиялық көзқарасында, этика, трактаттар, мемлекет, фәлсафа, хикмет, даналық, адамгершілік, толыққан қоғам, «қайырымды» және «қайырымсыз» қала, т.б.

Болмыс – санаға тәуелсіз өмір сүретін объективті дүниені материяны адамдардың материалдық өмірінің табиғатын белгілеуге арналған философиялық ұғым. Философияның негізгі мәселесі ойлау жүйесінің болмысқа көзқарасы туралы мәселе болғандықтан, оның шешімі болмыс ұғымы ретінде алынатын мағынаға байланысты. Материалистік философияда болмыс ұғымы - сезім-түйсікпен қабылданатын материяны, материалдық объектілердің өмір сүруін, олардың пайда болуын және жойылуын білдірді. Ал идеялистік философияда болмыстың ұғымы – жалағ мәні, ұшы қиырсыз жиынтығы түрінде логикалық категориялар мен берілді. Болмыс ұғымы философияның ең ежелгі әрі маңызды категорияларының бірі. Ол жалпылай алғанда “бар болу”, “өмір сүру” мәселелерін қамтиды. Болмыстың екі түрлі мағынасы бар. Тар мағынада болмыс адамның санасынан тәуелсіз тысқары өмір сүретін объективті, материалдық дүниені білдіреді. Ал кең

мағынада болмыс түсінігі бардың барлығын, материалдық дүниемен қоса рухани дүниені де яғни адамның санасын, ақыл-ойын, жан-сезімін қамтиды.

Баяндама тақырыбының **өзектілігі** философияның негізгі тірегі саналатын болмыс ұғымының мәніне терең бойлау сол арқылы бүкіл философия ғылымының түп тамыры саналатын күрделі мәселелерге батыстық және шығыстық дүниетаным тұрғысынан сараптамалық шолу жасау болып табылады.

Баяндама мақсаты – әлемнің екінші ұстазы Фараби бабамыздың онтология ұғымына қатысты жазылған тың деректеріне мазмұнды түрде талдау жасау.

Антикалық дәуірдің ұлы философтарының бірі Платонның ойынша болмыс дегеніміз, мәңгілік өмір сүретін, өзгермейтін сана тектес рухани идеялар дүниесі. Идеялар заттар мен құбылыстардың түп негізі: оларды анықтап өмірге келтіруші. Заттар дүниесі болса, өткінші, пайда болады, тозады, өледі: яғни шынайы болмыс емес, бар болғаны идеялар дүниесінің күнгірт бейнесі ғана. Діни дүниетаным үстемдік еткен ортағасырлық философияның өзегі Құдай болмысы болып табылады. Құдай мәңгі уақыттан да кеңістіктен де тысқары тұр. Ол бүкіл әлемді, табиғатты, адамзатты жаратушы. Неміс классикалық философиясының аса ірі өкілі Г.Гегель шынайы болмыс – «абсолютті идея» деп тұжырымдайды. Ол Платон арнасын жалғастыра отырып болмыс мәселесіне объективті идеализм тұрғысынан келгенімен ең бастысы болмыс ұғымына диалектикалық сипат беріп, даму процесін де қарастырды. Л.Фейербах болса шынайы болмыс-табиғат, ал табиғаттың ғажап туындысы әрі жегістігі-адам деп есептейді.

Енді болмыстың түрлеріне келейік. Болмыстың негізгі үш түрі бар:

1). Табиғат болмысы немесе заттар (денелер) және процестер болмысы; ол өз кезегінде табиғат заттары мен процестері және адамдар жасаған заттар, болмысына бөлінеді. 2). Адам болмысы; ол заттар дүниесіндегі адам болмысына және адамның өзіндік болмысына жіктеледі. 3). Рухани (идеялық) болмыс. Табиғат адамзат пайда болғанға дейін болған, өмір сүрген. Адам мен оның санасы пайда болғаннан кейін де ол өз болмысынның тәуелсіздігін сақтаған. Адам болмысына келсек, философиялық ілім үшін адам қалай өмір сүреді деген сұрақ төңірегінде ойлану маңызды. Адам ең алдымен, тіршілік иесі, нақты кісі ретінде өмір сүреді. Оның денесі табиғаттың бөлшегі болып табылады. Адам болмысының алғы шарттары оның денесінің табиғат бөлшегі ретінде, организм ретінде өмір сүруі. Алайда, адам болмысының басты ерекшелігі-ақыл ой иесі, санасы бар яғни, тек тәннің ғана емес жанның да, рухани дүниесінің де иесі екендігінде.

Енді рухани болмысқа тоқталайық. Руханилық өзінің өмір сүруі мен көрінісінің нақты түрлері жөнінен сан алуан болып келетін сана мен санасыздық процестерін қамтитын көптүрліліктің біртұтастығы. Оның құрамында тіл мен таңбалық жүйелер түрінде іс жүзінде асырылған, материалдың білім кереді. Сондай-ақ, адамдар арасындағы қатынастардың, ізгіліктердің, шығармашылық пен құқылық өлшемдер мен процестер қатарына атады [1, б.159-161].

Қазіргі заман сұранысына қарай, ғылым мұрасына жаңаша сарынмен қарастыру онтология мен таным теориясы, болмыс пен білім, болмыс мәнін ұғынудағы ақыл категориялар, методология негіздер сияқты сан қырлы мәселелердің терең де саралы оймен зерттеуге жетелеп отыр. Ғалымдар расында келіспеушіліктер туғызып, шешімін таппай келе жатқан осындай мәселелердің бәрі әл-Фарабидің дүниетанымдық бағдарларын анықтауға байланысты пайымдалған. [2, б.169 -170].

Атап айтар болсақ, Ибн Насир: “әл-Фараби әлемнің мәңгілігін (“халық”) мойындамаған, ол жан (“нафс”) мен тәнді (“джинс”) бір-біріне қарама-қарсы қойып суреттеп, ұжымдық пен пейіштің барлығын терістейді,” деген пікірді ұстанып, әл-Фарабидің діни бастамаларын есепке алмайды. Әрине, Ибн Насирдің көзқарасына негіз бола алатын ой астарын әл-Фарабидің Аристотель еңбектеріне жазған комментарийлерінде кездестіреміз: “адамға берілетін игіліктердің ішіндегі ең ізгісін адам осы өмірден алады, барлық жақсылықтар, жай тамаша таңғажайыптардың басқа ештеңе емес”.

Әл-Фарабидің материалды заттар айырмашылығының маңыздылығын зерделейтін философиялық негіздері кейіннен андалусиялық философиядан да жалғасын тауып, соның ішінде Ибн Рушдтың философиялық дүниетанымына тікелей әсер еткені айдан анық байқалады. Оның “алдымен туылып, содан соң өлетін нәрсе, айырмашылығы бойынша мәңгілік бола алмайды” деген сөздері осының дәлелі. Дегенмен Наджи Маруф Исқак бен Абд әл-Әллуджи, Абд әс-Сәлам секілді бірқатар ғалымдар бұл туралы мүлдем басқаша пікірде, олар “әл-Фарабидің әлем мәңгілігіне, жан мәңгілігіне, ақырет азабы мен о дүние ләззатына” толығымен сенгендігін дәлелдейді. Әл-Фарабидің аталмыш көзқарастарын “Бақытқа жеткізу жайында”, “Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары”, “Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері” трактаттарынан көре аламыз.

Расында, мәселенің шынтуайтына келер болсақ, Шығыстың белді де, беделді ұстазы әл-Фараби-ол өз заманының перзенті, ол-шынайы мұсылман философы. Ғылымның дінді мойындауы ғылыммен айналысуына еш кедергі жасамаған, осы орайда әл-Фараби дін мен ғылымды, философияны сабақтастыру арқылы дін негіздеріне ғылыми түсінік беруде алға шығып, ортағасырлық философияны бір белеске көтерді[3, б.103].

Болмыс тақырыбында негізбен болмысалғашқы барда тең болғанымен және бөлек болса, алғашқы бардың бірлестік болуының керектілігі сөз етілген еді.

Мүмкін тақырыбында да алғашқы бардың міндетті болғанынан, яғни барлығының ешбір себебі болмауына тек қана сыртқы бір себеп емес, әрі сыртқы әрі ішкі бір себепке де сүйенбегенінен сөз етілген еді. Егер сүйенетін болса, өзі-өзінің себебі болып бұл қайшылық болатын еді. Осылайша әрі болмыстық әрі метафизикалық жағынан да жалғыздықты қабылдайды.

Алғашқы және міндетті болмыс, мантық бойынша бір-бірінен бөлек болмағаны сияқты, жалғыз элементтің бір жерге жиналған бөлімдерінен де ортаға шыққан бір болмыс емес. Әл-Фараби алғашқы бардың негізі жоқ: өзі, себебі, заты және болмысы бар болса, яғни негізінен бар болуы бірдей болса, бірлігінен өзін басқасынан айыратын ерекше болмысындағы барлық негізі сияқты, оның бірлігі мен болмысы тең түсінікте болып табылады [4, б.174].

Әл-Фараби міндетті болмыстың барлық жоқтан жалғыз ретінде, ерекшеліктері өзіне артқан, артық болғандықтан түрлі сипаттармен ерекшеленетінін қолдайды және ерекшеліктерді үш бөлімге бөледі:

- Не болмағанын білдірген айқындама сипаттары, алғашқысыздық және бірлік сияқты.
- Байланыс ерекшеліктері, жарату, жасау сияқты барлық әрекет сипаттары.
- Әрбір екеуін біріктірген ерекшеліктер, еркіндік және құдірет сияқты, бұлар әрі білім, әрі жаратылыстармен байланысудан ортаға шығады.

- Алғашқы бар (Тәңір)болмысының міндетті болуы жағынан да бір. Оның міндеттілігі бір түрдің міндеттілігі емес, себебі түрдің астында мүшелер бар, бірақ оған тең мүше жоқ:

- Түрдің астындағылар саналады, ол санаққа кірмейді, бұл үшін ол санақша екіден алдын келетін бір түсінігінде де бір емес, жалпы бұл жердегі бір, түрдегі бір болып табылады.

Әл-Фарабидің ойынша міндетті болмыс білім иесі болып табылады. Ғылымында басқасынан мұқтаж болмағаны сияқты, басқасын біреумен де бір жоғарылық дәрежеге мұқтаж емес. Оның ғылыми жауһарынан басқа бір нәрсе болмағанынан оның білуі, білінуі және білімі жалғыз болмыс және бір зат болуына негізделеді.

Алғашқы бар өзімен ақыл яғни, өзі бір уақытта ақыл болып табылады. Өзін біледі және өзін білу жағынан әрі білуші, әрі білінген және бір уақытта білім болып табылады. Бұл жерде субъект өзіне бағытталғаны үшін объектпен бірігеді. Білу, субъекттің сипаты болып, сипат заттың өзі болғандықтан субъект әрекеттеседі және бұл үшін ойланған және ойлау тек және бірдей нәрсе болып табылады.

Әл-Фараби міндетті болмысты өзін білуші, оның білімі, білгені және білімділігі бірдей-дейді. Әл-Фараби және де екі нәрсені қозғайды;

Міндетті болмыстың өзін барлық болмыстардың бастамасы, қайнағы болғанын да білді. Біраз ойланған адам “ойланатынның табылуынан ойланатын бір заттың керектігін” түсінеді.

Әл-Фараби, Аллаға байланысты болған еркіндікті ашықтамауымен бірге еркіндіктің болмыспен байланысына иіледі және бір заттың бар болуы және Алланың еркіндігі бір уақытта, бірі екіншісінен уақыт жағынан кейін емес, арадағы бұрындық тек зат жағынан болып табылады. Бір зат болғаннан кейін Алла оны қалаған және тілеген емес, Алла оны тілеген содан кейін ол болған[5, б.150].

Мүмкіндік (Имкан) сөзінің сөздік мағынасы жұмыртқалау, бір нәрсенің тұқымын ортаға қою немесе ортаға қоятын бір күшке ие қылу т.б. мағыналарды білдіреді. Әл-Фараби мүмкіндікті болмыстарды бөле отырып ашықтайды, бірақ ол бұл істі жасағанда болмыстардың негіздерін көз алдына ұстайды. Болмыстарды ол екіге бөледі. Біріншісі қандайда бір заттың негізін зерттегенінде барлығын керектірмесе, бұл мүмкін болмыс. Екіншісі, өзі (заты) ақылға келгенде болмысының міндетті (уажип) болғаны көрінген болмыс. Қандай да бір заттың болмысын жоқ деп ойлау қарсылықты туғызбаса, яғни жоқтығы түсінікті болса бұл болмыс мүмкін болып табылады. Бір болмыстың жоқтығын түсіну қарсылық пен қайшылық туғызатын болса, яғни жоқтығын ойлау мүмкін болмаса, бұл міндетті (уажип) болып табылады.

Мүмкін, бар болуы үшін бір себепке мұқтаж болады, яғни мүмкіннің жоқтығын ойлау, қандай да бір қайшылық туғызбайды.

Фараби мүмкіндікті кеңірек ашықтау үшін оны екіге бөледі. Біріншісі шынайы мүмкін, екіншісі тек қана өзіне қарай мүмкін. Негізгі болмысын керекетпеген, бар уақытында жоқтығы түсінікті болған объект шынайы мүмкіндік болып табылады[6, б.33].

Затына қарай тек қана мүмкін болған мүмкіндіктің белгілі бір анықтамасы жоқ. Шынайы мүмкінмен бұның арасындағы айырмашылық маңызды болса да әл-Фараби мүмкіндікті осылайша екіге бөле отырып, терең зерттеген.

Бір заттың өздігінен бар болуы бір нәрсе, басқа нәрсемен байланысты болуы басқа бір нәрсе болып табылады. Бір объектінің өзі (заты) көз алдында тұрғанда үш ықтимал ортаға шығады:

- Өзі (заты) болмысының міндетті болғанын керек етеді,
- Өзі болмысының мүмкіндігін керек етеді,
- Өзі болмысының болымсыз болғанын керек етеді,

Жалпы айтқанда, объект өзінің негізіне қарай мүмкін, басқасымен қатынасының іс-әрекетпен бар болуына қарай міндетті және басқасымен байланысының әрекетпен келісуіне қарай болымсыз болады.

Бір заттың негізі мүмкін болса, бұл сол негіздің міндеттілік табуы мүмкін емес. Сырттан келген қуат, құдірет және күштің бұл негізді жоқ қылуы, басқа түрге қоюы мүмкін болады. Бірақ, ол негізді міндетті жасамайды, бұл теңдік заңына қайшы келеді.

Жалпы болмыс екіге бөлінеді. Міндетті және мүмкін. Міндетті де екіге бөлінеді: затымен міндетті және себеп пен міндетті. Мүмкін де шынайы мүмкін және затымен мүмкін болып екіге бөлінеді. Затымен мүмкін және себеппен міндетті, бірдей болғандықтан соңына олар бірігіп:

- Міндетті
- Затымен мүмкін және себеппен міндетті,
- Шынайы (әр тараптан мүмкін) бөлімдеріне бөлінеді.

Мүмкіндік әл-Фарабидің ойынша басқамен міндетті болмыс халіне келген. Әл-Фараби міндетті жоқтықтан бар болу немесе бар етудің нәтижесіз тартыстарын осылайша өзінше шешеді. Жаратылғанның тек бір мүмкіндігі бар. Бұл да тек қана өзінің керектірген объект болуы ғана. Әл-Фараби бұл түрдегі (шынайы мүмкін, болымды мүмкін, жаратылған мүмкін,) мүмкіндікті ашықтыққа жеткізеді. Болымдының өзінің керектірген мүмкіндіктен мақсаты сырттағы болмыстың өзімен бірге болуы шарт болмаған негіз болғанын негіздейді. Басы болмағанның екі түрлі мүмкіндігі бар:

Біріншісі мүмкіндік, яғни сыртта болмысы шарт есептелмеген, өзінің керектірген мүмкіндік.

Екіншісі сыртта болмысының болу шартымен өзін керектірген мүмкіндік. Себебі, мүмкіндікті өзінен бұрын табылмаған негіз бар болғанда, өзінің керегі ретінде емес, болмысы жағынан, ол өзінің керегі болуынан басқа бір нәрсе болып табылады.

Себебімен сыртта болмысы шарт, есептелмеген бір мүмкіндігі бар. Бұл оның бірінші мүмкіндігі болып табылады. Сыртта бар болу шарты мен өзінің керегі болғанына қарай екінші бір мүмкіндік те бар, бұл барлықтың шарт саналуынан оны себебімен міндетті жағдайға әкеледі. Әл-Фараби “басы болмағанның мүмкіндігі болмысынан алдын емес”.-дейді[7,б.30]. Олай болса, болғанының мүмкіндігі мен болмысы бірге нақты болады. Бұл жері осындай болғанда артта қалған шынайы мүмкін яғни болым, мүмкін болып табылады бірақ, мүмкіндігі нақты болып табылады. Болмысы бүтін болмыстардан бөлек болып, одан басқа ешнәрсе бола алмайды. Оның басқаларынан бөлек болуы, затында бірлікті керекетеді. Бірлік мағыналарының бірі де бүтін болмысты басқасынан айыратын ерекше болмыс. Осы себептен әрбір болмыста өз ерекше болмысымен бір деп айтылады. Арабтілдес философ әл-Фараби Алланың бірнеше есімі болған, әрі абсолютті бір болған нәрсе деп ойлауда. Алайда, Алла бірнеше есімдері және сипаттары болуымен қатар, бірлігін қалай қорғай алуда? Бұл сұраққа Фарабидің берген жауабы мынадай: “Шынында Алланың есімдері адамдарда бар болған ең үлкенесімдер. Бірақ, бұл ең үлкен есімдер бізде болған пішіндер емес. Олардың өздерінде бар болған мықтылығынан беріледі. Олар әр түрлі ұлы түрлерді түсіндіреді. Сонымен қатар, Алланың бірнеше әдемілік түріне ие болғаны да ойланылмауы керек. Керісінше көп сонда болған ол есімдер бір тек жаухарға дәлелдік етуде. Ол жаухар еш бөлінбейді және бөлінуді қабыл етпейді. Алайда адамда кемелдікке бастайтын есімдер тікелей ол заттың өз затына ишарат етеді. Мысалы, барлық бірлік әрекетті болу мысалдарында болғаны сияқты, не де ол заттың тысындағы әділет және мысалдарға болғаны сияқты”[8, б.162].

Аллаға көркем есімін беру, одан болмыс пайда болуында. Бұл жалғау не оның кемелдігінің бір бөлігі, не де осы есімнің көрсеткен кемелдік, осы жалғау арқылы мықты болып, керісінше осы есіммен оның жаухарына дәлелдік етуде. Бұл жалғау оның жаухарымен мықты. Әсіресе, әл-Фарабидің ойынша есімдер оған байланысқан. Бірақ, бұл жерде әл-Фарабидің Алла есімдерін және

сипаттарын жоққа шығару нәтижесі шығарылмау керек. Себебі, үйлесімді болған нәрсе, ол негізге дәлелдік ету үшін тағылған этикет. Барлығының бүтін кемелдігімен жоқтықтан ұзақ болған алғашқы және тікелей тиісті болған нәрсе әл-Фарабидің пікірінше ол Алла. Алла өзін өздігіннен танытқаны үшін әрі ақылдық, әрі күмәнсіз қабыл етіледі. Бұдан басқа оның күдіксіз ақыл және күмәнсіз ақыл болуы үшін, өз тынысындағы бір затты танытуына мұқтаждығы жоқ. Ол өз затын білдірумен ақыл және ақылды болады. Түсіндірген зат түсіндірілген бір болғаны үшін де ол кәміл бір ақыл. Алайда, ол әрі ақыл, әрі қабыл, әрі ақылды болған бір зат сондай-ақ, бөлінбейтін бір тек жауһар. Алла жауһарымен өзінен басқа болған барлық нәрседен басқа, сол себептен жалғыз. Егер екі Алла болса еді, ол кезде араларында еш болмаса бір пікірде айырылатын еді. Шындығында Тәңірдің болмысы мәртебе жағынан бір Тәңір жауһар себебімен Тәңір болса одан басқа жауһар болмау керек. Алайда, ұлылықта толық деу, бұл одан басқасына тиісті болмаса керек. Яғни, алғашқы болмыс себебінен жалғыз. Қарсы олардың жауһары ол қарсылықты пайда қылуда емес, қарсы болмаулары да мүмкін, ол кезде әзәли (бастамасы жоқ) болмайды. Сол уақытта қарсының бар болуы, өз теңінің жоқ болуы мен бар болады яғни, алғашқы бола алмайды. Қарсылықтар болмыстарынан бөлек басқа мәртебеде. Егер, алғашқының теңі болса, өзімен бір мәртебеде болған бір басқа болмыс болған болады[9].

Алайда, алғашқының болмысы мен бір мәртебеде болған басқа бір болмыс жоқ. Ол кезде алғаш болмыс та жалғыз болуы керек. Алғашқының танымы айтылмайды. Қандай нәрсе және сурет бір нәрсенің болмысының себебі болса, бір нәрсенің танымының бөлшектері де, танымы айтылған нәрсенің себебі. Алғашқы болмыстың танымы мүмкін болатын бөлу жасалмағаны сияқты, сапасы жағынан да бір айыру жасалынбайды. Өйткені, оның үлкендігі жоқ, дене емес танымы жасалынбайды. Алғашқының болмысы заты себебімен бар болған нәрседен басқа еш нәрсе емес. Болмысы не болса, заты да сол. Бар болуы өзіне қатысты болмысы әр түрлі болмыстан айырылған. Егер, бір нәрсе материяға мұқтаж болмаса, ол нәрсе жауһар себебімен әрекетсіз ақыл болады. Әл фарабидің әлемнің мәңгілігі және кейін жаратылғандығы туралы мәселені қарастыру әрекеті оның философиясын жан-жақты қамтуды меңзейді. Себебі негізінде ғаламның болмысы туралы мәселе бір жағынан болмыс және мән(болмыс және табиғат) арасындағы қатынастарды қамтыса, екінші жағынан болмыс және қозғалыстың, кеңістік және уақыттың әрбірімен арадағы байланыстарды қарастыратын философиялық мәселе болып табылады. Сондай-ақ аталмыш мәселе метафизикалық және физикалық болмыстарға қатысты боуымен қоса мүмкін және қажетті болмыстармен де байланысты екені анық.[9, б. 55-60].

Фарабиге сәйкес, болмыс дегеніміз - материяның өз формасымен байланыстылығы болса, бейболмыс дегеніміз - материяның одан ажырауы болып табылады. Әл –Фараби –ғаламның ежелгі болмысын және уақыт пен қозғалыстың мәңгілігі арасын байланыстырды. Бұның себебі Әл Фарабидің уақытты ғалам қозғалысының өлшеуіші ретінде тануында жатыр. Егер әлемнің жоқтығы қабылданса, онда уақыттың да, қозғалыстың да болмысы мүмкін болмайды.

Әл Фараби былай дейді:» Уақыттың басталуы бар; оның бастауы – Шынайы Бірінші, яғни, Алла. Заттың бастауы – заттан өзге нәрсе... Және күллі әлемді расында екі қарапайым, біртекті заттан: материя мен формадан құралғандығы хақ... Оның болмысы уақыттан тыс, бірден немес бір мезетте болды, сондай-ақ, оның жоққа айналуы да уақытсыз болады.... Ғаламның бөлшектері уақыттың ішінде пайда болады, жоқ болады; ал Бір Хақ Барлығын жаратушы Алла Тағала үшін пайда болу қалыптасу немесе ыдырау, жоққа айналу сияқты түсініктер қатысты емес.»

Бұл жерде ойшыл Ғаламның тұтастай алғандағы болмысы мен бейболмысының, яғни оның барлығы мен жоқтығының жиынтығының және ғаламның бөлшектерінің пайда болуы мен ыдырауының аражігін ажыратуға тырысады. Егер болмыс(бар болу) синтезді немесе бірігуді білдірсе, бейболмыс(жоқ болу) ыдырауды немесе жіктелісті меңзейді.

Әл – фараби түсінігіндегі уақыттың мәңгілігі(ежелгі сипаты) Аллаһтың мәңгілігіне ұқсас: бұл ұқсастықтың рас болуы үшін уақыттың бастауының Шынайы Бірінші (Аллаһтың бастауы болуы мүмкін емес) болуы шарт болып табылады. Философ эманацияға сүйенген өзінің мектебінің шеңберінде ежелгілікке(болмыстың бастауының болмауына) қатысты жасампаздық пен жаңашылдық дәстүрлерінен айнымаған болса, мәңгілік(болмыстың соңының болмауы) мәселесінде Платонның көзқарасын мақұл көріп, оны қабылдады және осы негіздеме арқылы белгілі дәрежеде әлемнің мәңгілігі туралы идеяны қорғауға тырысты.

Ол өзінің «Қос хакімнің көзқарасын біріктіру» атты еңбегінде былай деп жазды: Негізінде әлем бос тағайындалмаған(белгіленбеген), бірақ тағайындалуға(белгіленуге) қабылетті заттан тұрады... Кейін, Жасаған (Жаратушы) Әлемді мәңгі, соңы жоқ етіп жасауды ұйғарды. Алайда оның мәңгілігі пайда болушы заттар үшін мүмкін емес болып табылатын идеялды мәңгілікке ұқсамайды. Сөйтіп, Ол тұрақты мәңгіліктің қозғалушы формасын жасағысы келді. Уақыт сандардың

заңдылығына сәйкес алға жылжитын болды; бұрын болмаған түндер, түндер, айлар, мезгілдер пайда болды. Жаратушы уақыттың ең жақсы өлшеуішінің(көрсеткішінің) планеталардың қозғалысы екенін жөн деп тапты; отты алып, Күнді, Айды, басқа планеталарға жарық беретін, айналадағы заттар етіп жарасады. Олардың әрбірі үшін, оларды қозғайтын, басқаратын рухын жаратты.

Әл-Фараби өз еңбектерінде ғарышты пен адамды және оның парасатын қамтитын Ғаламның синтетикалық суреттемесін жасады. Әл-Фараби космологиясы өз мәні бойынша идеалистік болғанымен, бірақ оның материалистік сипаттағы сарындары да бар. Онда алдыңғы космологиялық ілімдерде көрініс тапты. Қарама-қайшылық әл-Фарабидің бүкіл дүниетанымына тән болсада, оның философиясының маңызына нұқсан келтірмейді. Поляк фарабитанушысы Ю.Белявскийдің әл-Фарабидің философиялық жүйесіне берген бағасы біз үшін әділетті сияқты: "...аристотелизм, платонизм және неоплатонизм, сондай-ақ исламның негізгі догматтарын біріктіріп және әртүрлі элементтерді жинақтау арқылы әл-Фараби мұсылман философия негіздерінің өзіндік жүйесін жасай алды. Алғашқы себеп, бір құдайдан – тіршіліктің жалғыз негізінен – ол өзінің космологиясының, физика мен психологияның бастауында жатқан он интеллектіге келеді. Әлем осы интеллектілермен басқарылады, олар оны тәртіпке келтіріп, дұрыстайды. Табиғат осы күштерге тәуелді және жаратылыстың барлық өзгерістері туралы шешімді солар қабылдайды.

Оның жүйесінің негізінде исламмен қатар Аристотель мен Плотин философиясы жатыр. Аристотельден әл-Фараби абсолютті абстрактілі құдай ұғымын, ал Плотиннен шексіз және трансцендентті құдай концепциясын қабылдайды. Мұсылман ретінде ол алғашқы мән түсінігінде қабылдай алды. Өйткені, Аллаһ ең кемел және жоғары мән әрі дүниедегінің барлығының жаратушысы ғой. Одан әрі әл-Фараби Аристотельден он интеллект туралы ілімді қабылдайды, бірақ оны Плотиннің эманация теориясымен негіздейді

Ұлы ойшыл Әбу Насыр Әл Фарабидің философиясындағы болмыс мәселесін зерделей келе төмендегідей қорытынды жасауға болады:

- Ойшылдар арасында әр түрлі сипатқа ие болып түрлі анықтамаларды тілге тиек еткен онтология ұғымы Фараби философиясында бір тұтас жиынтық ұғымында көрініс табады;
- Болмыс түсінігі Ұлы ойшылдың пайым зердесінде жаратушы Алла тағаланың жаратуымен дүниеге келген материалды әлеммен бірге ұштасып адамның рухани әлемімен байланысқа түскен аса бір күрделі ұғым кейіпінде көрініс тапқан;

Әдебиеттер тізімі

1. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. Ғылым, Алматы: 1973.-Б. 159-161.
2. Құрманалиева А.Д. Әбу-Насыр әл-Фарабидің философиялық ілімі.-Алматы: 2006.- Б 169 - 170.
3. M. Fhri. Islam felsefesi tarihi.- Stambul: 1996.- Б. 103.
4. M. Bairaktar. Islam felsefesine giris.-Ankara: 1997- Б.174.
5. Farabi. Ihsual ulum. O. Eminbaskisi.-Kair: 1949.- Б. 150.
6. А.Х. Қасымжанов. Абу-Насыр аль-Фараби. -Алматы: 1997.- Б. 33.
7. Салих Махди Амаш. әл-Фараби нитадж әл-арабийя//Әс-Саура: 1975.- Б. 30.
8. Құрманалиева А.Д. Әбу-Насыр әл-Фарабидің философиялық ілімі.- Алматы: 2006.- Б. 162.
9. Момынкұлов Ж.Б. Әл-фарабидің дүниетанымында діннің алатын орны. Алматы:2009 – Б. 55 - 60.

INTERCULTURAL COMMUNICATION OF THE PEOPLES OF THE GREAT SILK ROAD

Cultural Studies, 2 course **Satybaldina A.T.**

*Scientific supervisor: Candidate of philosophical sciences, Associate professor Meirbaev B.B.
Al-Farabi Kazakh National University*

Annotation: The Great Silk Road is the most famous trade route in the history of mankind. Once merchants passed through it from the shores of the Pacific Ocean to the Mediterranean Sea. Along this path, cities and entire civilizations were born, flourished and died. Where caravans passed, cities arose, they became cultural and economic centers that played an important role in the history of civilizations. The trails along which the caravans of merchants moved connected distant countries, cities and peoples. These ways allowed not only trade, but also exchange between different parts of civilization at the cultural level. Its

separate sections merged, the roads went further and further to the west and east, north and south, covering more and more new territories. This is how the Great Silk Road arose, which for centuries provided a trade and cultural dialogue of various cultures and civilizations.

Key words: The Great Silk Road, intercultural communication, nomadic and sedentary cultures, trading

The Silk Road is the beginning of a great culture, prosperity and abundance. Along this path, caravans traveled from country to country during the four seasons of the year, communicated with the people, spread the culture, literature, philosophy, song and tune of the Peoples. Historical science testifies that the Great Silk Road was the success of world civilization. Without exaggeration, the Silk Road can be called one of the most striking and significant achievements of mankind in world history. In the late periods of antiquity and during the Middle Ages, it was a structure that embraced nomadic and sedentary peoples and tribes. Consequently, more than two thousand years ago, the ancient multifunctional tract had global significance, and its main feature was the connection of ancient, powerful civilizations of the East and West. It served as an important link in the exchange of goods and the dissemination of the achievements of civilizations from the Mediterranean Sea to the Chinese Wall. Being a kind of catalyst for communication between numerous peoples, the Silk Road contributed to the socio-economic development of the territories through which it passed. Through the Silk Road, the cultures and civilizations of the West and the East have gained the opportunity for self-realization and the development of self-awareness in the process of close interaction and mutual enrichment. He made cultural contacts frequent and brought them to a regular platform, expanding people's ideas about the world. From the first steps of their state history, the Turks controlled important sections of the Great Silk Road. The main export commodity from China to Western countries was silk, which became an international currency. In addition to silk and other goods, religious ideas, art and music spread along the Great Silk Road. The Turks were characterized not only by the prosperity of their state, but also by the development by their own people of the values of foreign cultures, communication between peoples. The Silk Road united various ideological systems, demonstrated religious tolerance, and the desire for an active exchange of innovations. The Turks made a colossal cultural breakthrough, formed a new type of open culture with its unique runic script.

A special role in the formation of the Great Silk Road was played by the diplomatic relations of the Great Steppe Desht-i-Kipchak with its neighbours both in the East and in the West, which developed over the centuries. These are relations with the Han Empire (China), the Mughal Empire (India), Persia (Iran), and other states and countries. Historically, for thousands of years, Kazakhstan has been the zone of the oldest and largest nomadism in Eurasia in terms of territorial coverage – the nomadic lifestyle of the local population. For about three millennia, nomadism has been the leading mode of production and the prevailing way of life of the population of Kazakhstan. Nomadism was the basis of the system of life support and environmental management, material and spiritual culture, mentality and psychology of the local population, relations with neighbouring peoples, social organization, socio-economic relations and socio-political system. Throughout these millennia, the entire history and culture of Kazakhstan were directly connected exclusively with nomadism. Nomadic peoples have had a huge impact on the development of civilizational processes throughout Eurasia. By their movements and migrations, nomads glued together disparate and segmented spaces, continents, worlds and civilizations, making them part of a single world civilization space. They have made a huge contribution to the innovative dissemination of cultural and technological achievements, contributed to the development and dissemination of cultural stereotypes, institutional relations and the development of trade. Cities appeared on the borders of the nomadic and settled worlds as centers of their interaction and mutually beneficial exchange. The contribution of nomads to the development of state institutions was significant. Commodity routes through the territory of the nomads influenced the development of world civilization like a living water flow. Thanks to nomads, the world has become unified, and civilizational systems are interconnected. "The Silk Road is a truly great road, which in ancient times served as a link between the country and the country, land and land. At that time, its value was no less than the later discoveries of Columbus and Magellan." - A. Kekilbayev wrote. He proves his thoughts by the fact, that the Great Silk Road was a great avenue that linked Asia and Europe not for one, but for several centuries, was the path of not only trade, but also Diplomacy and cultural exchanges, and made its own contribution to modern civilization and to the process of globalization [1].

The exchange of cultural products along the Great Silk Road took place not only among sedentary civilizations, but also in a nomadic society. Nomads invented many products that are used in the daily life of mankind, without depriving people of their livelihood. Many different goods were transported between

the countries along the Silk Road. For example, jasmine water, musky nuts, carpets and fabrics, dye and mineral raw materials, gems, ivory, animal skin, bow and arrows, camels, elephants, horses, different types of birds and etc. But, the main trade item and the international currency fund remained silk.

Religious ideas also spread along the Silk Road, and missionaries spread their faith to overseas countries. According to researchers, the penetration of Buddhism from India to China went through Central Asia and Kazakhstan. This process began in the middle of the I century BC. The Turks have been strongly influenced by Buddhism since the sixth century. Xuan-Jiang writes about the benevolent attitude towards Buddhism of the kagan of the Western Turks. According to researchers, in the first half of the seventh century, some rulers of the Western Turks became Buddhists or patronized Buddhism. This may have been due to their transition to sedentariness and urban life. Among the latest discoveries of archaeologists is an underground monastery discovered near the ruins of the famous medieval city of Isfijab (Sairam).

Along with Buddhism, Christianity spread along the Great Silk Road, which followed from West to East. In the first half of the fifth century, a "heretical" sect of adherents of the priest Nestorius arose in the Eastern Roman Empire. The priest Nestorius taught that the Virgin Mary did not give birth to God, but to man, so that Christ was only the "abode of the deity", the bearer of the holy spirit. It was these innovations that caused confusion among the masses. The teachings of Nestorius were condemned at the Council of Ephesus in 431, and severe persecution of Nestorians began. As a result of the persecution, they were forced to flee to Iran. In the VII—VIII centuries Nestorianism was widespread in the cities of Southern Kazakhstan and Semirechye. There were Christian churches in many cities. At the turn of the IX—X centuries, a special Karluk metropolia was formed, Christian churches operated in Taraz and Merk, Christians also lived in the cities of the Syr Darya. During the excavations of the necropolises of the cities of Jamukata and Nevaket, the graves of Christians with silver and bronze crosses were discovered. It is also known about the accidental discovery of a jade cross in the village of Krasnaya Rechka. The outstanding works of religious art and religious symbols of Central Asian Christians, Turks by nationality, during the period of the birth of Christianity in these parts until the end of the XIV century include kayraks. These are tombstones with Nestorian inscriptions and symbols. The existence of Christian communities in Semirechye is evidenced not only by Syrian inscriptions on tombstones, but also by Sogdian inscriptions on ceramics, on the lids of large wine jugs. Thus, archaeological and epigraphic finds in combination with data from medieval sources show the ways of spreading Christianity.

Among the inhabitants of medieval Kazakh cities were representatives of Zoroastrianism, which arose in the VII—VI centuries BC on the territory of ancient Iran. His ritual practice is characterized by the worship of the four elements of the universe - water, fire, earth, air. The monuments of Zoroastrianism can be traced in Central Asia, in Sogd, in the Syrdarya cities and Semirechye. These are the remains of tower-like structures that can be associated with towers of fire. They have been preserved in the topography of the settlements of Kostobe and Krasnaya Rechka. A special variant of Zoroastrianism, different from the canonical one, spread in Central Asia and Kazakhstan. It was closely intertwined with local pagan cults: with the cult of fire, the kind of ancestors, animals — sheep, horse and camel. Many cults associated with Zoroastrianism continued to exist in the cities of Kazakhstan even after the arrival of Islam. So, in the houses of Otrar of the XII century, archaeologists discovered hearths-altars, embedded in the floor. Richly decorated with carvings, they served to kindle fires.

However, Islam, which spread in Kazakhstan, gradually replaced Christianity, Buddhism, Zoroastrianism and local cults. The new religion was established in many cities on the Great Silk Road. At the beginning of the tenth century, the founder of the Karakhanid dynasty Satuk converted to Islam, and his son Bogra Khan Harun B. Musa declared Islam the state religion in 960. Gradually, a new religion is spreading among the nomads. Ibn Haukal reports about Muslim Turks who roamed between the Arab, Kenjida and Shash. There is also information about the spread of Islam in the XI—XII centuries among the Kipchaks. Archaeological excavations of monuments of the IX—early XIII centuries testify to the formation of urban Muslim culture in the region. In Taraz and Mirka, Christian churches were turned into mosques. As the population professing Islam grew, cathedral mosques were built in cities. In the second half of the IX—X centuries, the funeral rite changed. Burials appear in earthen pits, mud brick crypts, the buried were oriented to the northwest, facing south. In the XI—XII centuries, monumental memorial structures — mausoleums appeared on necropolises. For example, Aisha-Bibi Mausoleum, near Zhambyl. Ceramics have also been found using the decorative possibilities of the Arabic script. Some inscriptions are purely decorative, but some contain various kinds of benevolence, edification.

The functioning of the Great Silk Road required the creation of a developed system of international division of labor in the production of goods for export and in the provision of transport communications infrastructure. The organization of trade over long distances required the creation of special conditions for

caravan trade - transshipment points, specialized markets, stable cash settlements and protection of property rights of foreign merchants. All this market infrastructure has been maintained along the Eurasian routes for more than one and a half thousand years. The cities located along the Great Silk Road played an important role in the process of transition to the settlement of the Turkic-speaking tribes that are part of the Kazakh people. Trade relations and economic ties contributed to the fact that peoples and tribes adopted from each other the experience of farming. So, if the Turkic-speaking tribes adopted settlement, agriculture, and trade from the Sogdians, then the Sogdians learned cattle breeding from them. The Sogdians also adopted the Turkic language, Turkic customs and traditions. During the trade, the countries that were on the path of the Great Silk Road not only traded among themselves, exchanged goods. They also entered into cultural ties with each other. So, during the archaeological excavations in Taraz, silver jugs of amazing beauty, made by Byzantine craftsmen, were found. During excavations at the settlements of Talgar, Ispidzhab, Otrar oasis and other medieval cities of Kazakhstan, unique samples of Chinese porcelain dishes were discovered. Local artisans tried to comprehend the secrets of pottery, imitate other masters, compete with them, contribute something of their own. And this is a clear example of the exchange of cultures. These ties were useful not only in the field of culture, they influenced peaceful, good relations between the countries. In the settlements of Taraz, Balasagun, Ispidzhab, the remains of dwellings and monasteries were discovered during excavations, which were a meeting place for people of different religious denominations. And although they professed different religions, but in the field of culture they mastered the values of other cultures, and developed them together. They competed with each other in the skill of making cultural objects, works of art. And thus contributed to the development of world culture. Thus, all trade caravan routes between the West and the East passed through Kazakh cities. To stop on the way meant to come into contact with local merchants, to establish relations, and this had a positive impact on the development of relations between peoples. That is why the Great Silk Road still continued to function until the end of the Middle Ages and contributed to the socio-economic development of cities such as Taraz, Sairam, Talgar, Otrar, Turkestan, etc. Thus, the significance of the Great Silk Road lies in the fact that it played its enduring historical role in the process of uniting all aspects of human civilization and was not only an instrument of economic and intellectual integration of East and West, but also contributed to the interaction and mutual enrichment of the material and spiritual culture of the nomadic and settled peoples of Eurasia.

Ethnic and religious diversity led to an exchange of styles in art, and many works of art were created in an eclectic manner. G. Rubruk describes it as follows: "at the entrance to the Khan's Palace, Wilhelm made a large wooden model out of silver, the roots of the tree were executed in the image of a lion, from which it seems that milk flows, the silver tree was enveloped by a snake, and on the highest side of the tree was placed a statue of an angel..." [2]. The exchange of cultural products along the Great Silk Road took place not only between sedentary civilizations. It is a mistake to think that there is no cultural breakthrough in a nomadic society. Nomads in general, especially Turks, Hindus, Arabs, invented many products that are now used in the daily life of all mankind as something that is not deprived of human life. This is often repeated not only by their descendants, but also by Western and Russian scientists. For example, L. Gumilyov highly appreciates the achievements of the Turks and Mongols in material culture: "... The stirrup first appeared in Central Asia between 200 and 400 years. The first wooden wheelbarrow was replaced by a large wheelbarrow, and then it was replaced by a yurt, which creates conditions for nomads to overcome the Forest-Grove mountain slopes without difficulty. Indeed, in those days, the yurt was considered the most mature type..." [3]. The Great Silk Road also had a great influence on the exchange of styles and content in folklore. These epic phenomena were also reflected in other types of art. Cultural artifacts created on the basis of the Turkic epics that conquered most of Eurasia are still found in various places today.

An excellent example of mutual cultural exchange along the Great Silk Road is the altar found during excavations near Almaty. Here it is necessary to recognize the days of spiritual purification from the "animal style" of the Turks and celebration of the existence of the world. In Saka, we can see not only paintings related to the "animal style", but also animals that do not belong to the steppe. For example, pictures of a winged leopard are attached to its corners, along the edges of its paws there are pictures of seven tigers, and in the center there are pictures of two camels. Along with the distribution of samples and standards of artistic art, crafts, architecture, wall paintings in the East and West, music and dance arts, as well as spectacular games were distributed from time to time. Outstanding performances, performances of musicians and dancers, as well as animal trainers, acrobats and masters of gestures, "magicians" spread especially quickly. During the excavations of various monuments on the Great Silk Road, many evidences were found that they enriched each other with the development of music and theater. This includes a category of masked actors, dancing boys and girls, built to fit between the double humps of a clay camel

image from the Tang era. The faces of many of these artists indicate that they are representatives of the peoples of Central Asia.

In the IX-X centuries, coins issued by the Samani dynasties were in circulation in the cities of Kazakhstan. It can be seen that gold and silver coins began to serve as commodity alternatives in those eras.

In fact, money arises from the high degree of exchange of one product of labor for another in society. As a result of production and Exchange, one good is separated from the world of goods, and other goods are exchanged for this good. Such a role, for example, was played by fur in early Scandinavia, Rus, tea in China, etc. Later, the development of commodity production and exchange shifted the role of an alternative commodity to the monetary metal of money. "Because metal coins (silver, gold), due to their natural properties (divisibility, strength, ease of carrying with them), were quite worthy to play the role of money" [4]. The circulation of money, caused by the development of production and exchange in the society, was further developed in the era of Turgesh, Karluk, Karakhan. It proves that the need and demand for money increased.

In conclusion, The Great Silk Road is a source of cultural ties between nomadic Turkic peoples. The history of the Great Silk Road, which in ancient times connected East and West through trade, economic, political and diplomatic contacts, dates back several thousand years. At different stages of its functioning, there were changes in the content and meaning, directions and scale of these contacts, but what remained unchanged was that the Silk Road retained the role of an intercultural bridge. The researchers who traveled along it made a huge contribution to the study of the cultural characteristics of the countries located along its entire length. Thanks to this, the world got acquainted with the ideas and works of great philosophers, scientists and statesmen. The Great Silk Road also occupies a special place in the history of the development of international relations. It was not only a world trade artery, but also a channel of diplomatic relations, providing an intercultural communicative dialogue between different countries. The Great Silk Road, which emerged as a trade and diplomatic route at the end of the II century BC, was known and of great importance as a way of cultural communication. Along with the spread of goods, cultural patterns and standards in applied art, architecture, wall painting, music and dance art, spectacular performances have spread across the countries of the East and West. There was an intensive mutual enrichment of cultures: peoples exchanged knowledge, spiritual and philosophical concepts and views. The Great Silk Road made outstanding epic works the heritage of mankind. Various creeds were spread through him: Buddhism, Judaism, Islam and Christianity and etc. At the same time, he played a huge role in establishing and maintaining diplomatic relations between the centers of power of the Ancient World, the largest states of the West and the East. Numerous written sources serve as proof of the importance of the functioning of the Great Silk Road in this aspect. The process of intercultural communication took place intensively throughout the entire period of the functioning of the ancient Silk Road. The history of the Great Silk Road is the history of broad cultural interaction and interchange between the peoples of the East and the West. This proves that only close cooperation and mutual enrichment of cultures are the basis of peace and progress for all mankind.

References:

1. Qazaqstan kommýnisi (1991) Uly Jibek joly. Onyń ótkeni men bolashaǵy haqynda: 46-52
2. Darkevich (1976) Argonavty srednevekovia: 158-159
3. Darkevich (1976) Argonavty srednevekovia: 39
4. Kenjetaı D. (2005) Dástúrli túrkilik dúmetanyım jáne onyń máni: 15-16

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРГЕ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫ

*мәдениеттану мамандығының 2-курс магистранты Оралқұл Ә.С.
Ғылыми жетекші: философия ғылымдарының кандидаты Әмірбекова А.Ө.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*

Аңдатпа: Мақалада бастауыш мектеп жасындағы балалардың психологиялық ерекшеліктері және олардың мәдени әлеуметтену процесі қарастырылады. Бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік желілерге қатысуына талдау жүргізілді. Балалардың әлеуметтік желілерге тәуелділігінің қауіп факторлары анықталды.

Кілт сөздер: әлеуметтену, әлеуметтік медиа, бастауыш мектеп жасы, тәуелділік.

Балалардың интернет қауіпсіздігі төңірегіндегі ата-аналардың негізгі алаңдаушылығы кибербуллинг, киберагрессия, сондай-ақ олардың баласына қатысты жыныстық агрессиямен байланысты. Ата-аналар сонымен бірге балалар серіктесімен ашық хат алмасу немесе әлеуметтік желілерде жариялау арқылы өздерін бұзады, шантаждың құрбаны болады деп қорқады. Мазасыздықтың тағы бір шеңбері интернетке тәуелділік пен цифрлық технологияны теріс пайдалануды білдіреді. Бұл қорқыныштың бастауы қайдан белең алатынын қарастырсақ, жалпы әлеуметтік желі Classmates.com атты американдық порталдың пайда болуымен әлеуметтік медиа 1995 жылдан бастап танымал бола бастады. Бұл жоба өте сәтті болды, көптеген ұқсас қызметтердің пайда болуына себеп болғаны мәлім. Бірақ әлеуметтік медиа дамуының ресми басталуы 2003-2004 жылдар деп есептеледі. Бұл LinkedIn, MySpace және Facebook сынды алпауыт жобалардың пайда болуымен бейнеленеді [2].

Facebook-ті 2004 жылы 4 ақпанда Марк Цукерберг колледж жатақханасындағы бөлмелестерімен бірге іске қосты. Жоба жетекшілері бастапқыда ресурсқа келушілерді тек Гарвард студенттерімен шектеді, бірақ кейінірек оны көптеген басқа студенттерге қол жетімді етті. 2006 жылдан бастап бұл жоба 13 жасқа толған кез келген адамға қол жетімді болды. Сайтқа тіркелгеннен кейін пайдаланушылар профиль жасай алады, басқа пайдаланушыларды дос ретінде қосады, хабар алмасады, фотосуреттер қосады, бейнелермен бөліседі және достарынан хабарлама алады. Сонымен қатар, пайдаланушылар қызығушылық топтарына қосыла алады және достарын тізімдерге жіктей алады, мысалы, «жұмыстағы адамдар» немесе «жақын достар» санаттарын бөлектеу. 2022 жылдың желтоқсанында Facebook аудиториясы 2,96 миллиард пайдаланушыны құрады - бұл сайтқа кем дегенде айына бір рет кіргендер немесе белгіленген уақыт аралығында Like түймесі мен cookie файлдарын бақылау арқылы тіркелгендер. Күнделікті Белсенді аудитория 2 миллиард адамды құрады — бұл Facebook-тің күнделікті бақылаушы желісімен тіркеледі [5].

Twitter – бұл пайдаланушыларға 140 таңбадан тұратын қысқа хабарламалар жіберуге және оқуға мүмкіндік беретін онлайн-қызмет. Тіркелген пайдаланушылар твиттерді оқи алады және жаза алады, тіркелмеген қолданушы тек оқи алады. 2022 жылдың бірінші тоқсанында монетизацияланатын күнделікті пайдаланушылардың саны 229 миллион адамды құрады. Екінші тоқсанда әлеуметтік желіні айына 238 миллион белсенді қолданушы пайдаланды [2].

Ресейдегі ең ірі әлеуметтік желі — Павел Дуров 2006 жылы құрған "ВК" (бастапқыда "ВКонтакте"). Қазіргі уақытта айына 342 миллион белсенді қолданушысы бар. Ол бірнеше тілде қол жетімді, бірақ әсіресе Ресейде, Украинада, Беларусьта, Қазақстанда және Өзбекстанда орыс тілді қолданушылар арасында танымал. Басқа әлеуметтік желілері сияқты, "ВКонтакте" пайдаланушыларға бір-біріне ашық немесе жеке хабарлама жіберуге, топтар, беттер мен оқиғалар құруға, суреттермен, аудио және бейнелермен бөлісуге, сондай-ақ ойын ойнауға мүмкіндік береді. 2014 жылдың қараша айындағы жағдай бойынша қызметтің 280 миллион шоты болды.

«Сыныптастар» (немесе OK.ru) 2006 жылы наурызда Альберт Попков бастаған бұрынғы сыныптастары мен ескі достарын табуға арналған сайт. Қазіргі уақытта Сайт әкімшілігі оның 200 миллионнан астам тіркелген пайдаланушылары және 45 миллион күнделікті бірегей келушілері бар деп мәлімдейді. Бұл ресурс сегіз жылдан бері бар [5].

Youtube (youtube) — бұл сіздің бейнелеріңізді бөлісуге және басқалардың бейнелерін көруге арналған сайт. Бұл телефонға түсірілген қысқа бейнелер де, кәсіби фильмдер де болуы мүмкін. Сайт мекен-жайы: youtube.com

Instagram – ұялы телефондар мен планшеттердің көмегімен фотосуреттер мен бейнелерді бөлісуге арналған әлеуметтік желі. Интернеттегі мекен-жайы: instagram.com

Вайбер – бұл отбасымен және достарымен байланыста болуға мүмкіндік беретін ерекше бағдарлама. Вайбердің арқасында әлемнің барлық елдерінен келген адамдар бір-біріне қоңырау шала алады, хабарлама жаза алады, фотосуреттер мен суреттер жібере алады. Қолданба тегін. Жалғыз шарт-телефонда немесе компьютерде интернет пен орнатылған бағдарламаның болуы [2].

Қазіргі уақытта қызығушылықтар, хобби, кәсіби сәйкестік және басқа критерийлер бойынша көптеген әлеуметтік желілер бар.

Балаларға арналған арнайы әлеуметтік желілер де бар.

Интернет ақпараттық кеңістікті қол жетімді етеді. Бірнеше секунд ішінде сіз кез-келген қиындық деңгейінде сізді қызықтыратын барлық нәрсені біле аласыз, әлемнің кез-келген бұрышына іс жүзінде баруға, кез-келген мұражайға, тарихи орынға баруға, концерт тыңдауға, кез-келген кітапты оқуға және т.б. көптеген дүниелерді көруге мүмкіндік аласыз. Әлеуметтік желілер жаңа пікірлес достар табуға, ескілерін табуға, шеберлік сабақтарына қатысуға, қызықты адамдармен

сөйлесуге көмектеседі. Виртуалды өмірдің барлық артықшылықтарымен оның әсері әлі толық зерттелмеген, тәуелділіктің пайда болуы туралы жиі айтылады [4].

«Интернетке тәуелділік» ұғымы 1995 жылы ашылды. Бұл дүниежүзілік желіні пайдалануға деген ұмтылысты және одан ажыратудың ауыр қабілетсіздігін білдіреді. Өртүрлі мәліметтерге сәйкес, пайдаланушылардың шамамен 10% әлемде интернетке тәуелді. Мәселе танылған елдер бар. Оны 2008 жылы мойындаған Қытайда емхана жұмыс істейді, онда олар электрошокпен емделеді. Бізде психикалық бұзылыс ретінде интернетке тәуелділік мәртебесі ресми түрде белгіленбеген, бірақ психотерапевтер мұндай науқастармен жиі айналысады [5].

Интернетке тәуелділік шартты түрде 6 негізгі түрге бөлінеді: веб-серфинг – бірдеңе іздеуде мақсатсыз серуендеу; виртуалды байланыс – әлеуметтік чаттар; ойынға тәуелділік – компьютерлік ойындар; қаржылық тәуелділік – интернеттегі сатып алулар; фильм online – фильмдер көруге тәуелділік; киберсексуалдық тәуелділік [4].

Психотерапевт Александр Макаровтың айтуынша, веб-серферлер әлеуметтік желілерге қол жеткізе алатындардың шамамен 20% құрайды, яғни әрбір бесінші адам. Нашақордың ең басты жауы – шындыққа қарсы тұру: оның өмірі телефонға, планшетке, ноутбукке ауысады, тірі байланыстың берік негізін жоғалтады. Психиатрлардың мәліметтері бойынша, әлеуметтік желі қолданушыларының шамамен 15%, оларға қол жетімділік болмаған кезде, бас тарту синдромын сезінеді [4].

Сондай-ақ, әлеуметтік желі қолданушылары қорқыту, сын, жағымсыз пікірлер және негізсіз қауесеттерге тап болуы мүмкін. Көптеген адамдар әлеуметтік желілерде орналастырған ақпаратты кез-келген адам таба алады және қолдана алады, бұл міндетті түрде жақсы ниетпен емес.

К. Фукс неміс және австриялық студенттердің онлайн сауалнамасында келесі тәуекелдер тізімін алды: деректердің құпиялылығы, спамның таралуы, жеке ақпаратты жоғалту мүмкіндігі, теріс имидж құру, интернетке тәуелділік. Жүргізілген сауалнамада респонденттердің пікірінше, желілер кешіктіреді және тым көп уақытты алады, нақты қарым-қатынасты ығыстырып, ақпараттың артықтығын қамтамасыз етеді [3].

Осылайша, әлеуметтік желілер жас ұрпақтың әлеуметтік және жеке дамуының маңызды буынына айналғаны анық. Алайда әсер ету механизмі мен ықтималдық салдары әлі зерттелмеген.

Әлеуметтік орта баланың жеке басын қалыптастыру процесін анықтайды және бағыттайды және оның одан әрі әлеуметтенуіне ықпал етеді, оның өнімді немесе деструктивті сипатын анықтайды. Адамзат тәжірибесінде тарихи түрде адамдардың бірлескен іс-әрекеті барысында, олардың әртүрлі өмірлік жағдайларға өзара тәуелді қатысуы арқылы жүзеге асырылатын білім, дағдылар мен дағдыларды берудің табиғи формасы қалыптасты. Бұл эволюция барысында қалыптасқан адамның рецептивті оқуының арқасында мүмкін болатынын аңғардық. Осы психофизиологиялық негізде жұмыс істейтін әлеуметтік сабақтастық пен тұлғааралық ортаның көбею механизмін тәрбиелеу мен оқытудың, сондай-ақ кез-келген адам топтарының мүшелері арасында тәжірибе алмасудың ең көне әдістемелік құралы деп санауға болады. Ю.Н. Емьянов адамның біртұтас әлеуметтік тәжірибені еріксіз игеруін, айналасындағы адамдардың келісілген іс-әрекетін интериоризацияның нәтижесін, трансситуациялық оқытудың әсерін (яғни өзара әрекеттесу немесе жағдайдан өту нәтижесінде пайда болатын жағдайлар жиынтығы) атауды ұсынады [1].

Қазіргі уақытта бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік желілерге 100% қатысуымен өзара әрекеттесу туралы зерттеулер жоқ, Виртуалды қарым-қатынастың балалардың психикалық, жеке және әлеуметтік дамуына әсері зерттелмеген.

Аэробатикалық зерттеудің мақсаты: баланың дамуындағы әлеуметтік желілердің рөлін анықтау. Біздің зерттеуіміздің гипотезасы-әлеуметтік желілер балаларға қатысты бола отырып, олардың қызығушылықтары мен қажеттіліктерін қалыптастырады деген болжам.

Зерттеу әдістемесі

Әлеуметтік желілердің балалардың дамуына әсерін зерттеу үшін мектеп оқушылары мен олардың ата-аналарына сауалнамалар жасалды. Зерттеуге барлығы 27 бала (14 қыз және 13 ұл 10-11 жас) және 26 ата-ана (ана) қатысты. Өңделген сауалнамалардың нәтижелері жиілік талдауына ұшырады.

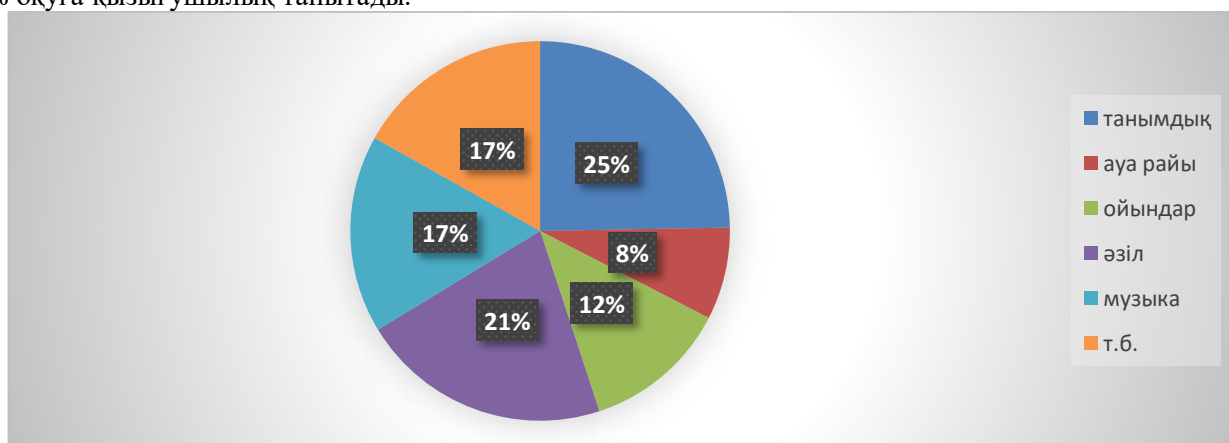
Зерттеу нәтижелері

Мектеп оқушыларының сауалнамасы балалардың 100% - ұялы телефондар бар екенін, орта есеппен 7 жасында балаларда телефондар пайда болғанын көрсетті. Бұл ретте оқушылардың 96,3% интернетті пайдаланады (тек 1 бала интернетті өз бетінше пайдаланбайды), олардың 81,5% интернетке ұялы телефонынан шыға алады. Зерттелетін топта әлеуметтік желілермен таныс емес және кем дегенде біреуіне тіркелмеген бірде-бір бала жоқ. Сонымен қатар, әлеуметтік желілерде

болудың орташа уақыты күніне 40 минуттан асады, 2 оқушы күні бойы телефонмен бөліспейді және жаңа хабарламалар үшін өз аккаунттарын үнемі қадағалап отырады. Ата-аналар әлеуметтік желілерде орта есеппен 72 минутты өткізеді, барлық сауалнамаға қатысқандардың 28% күніне 2-3 сағатты өткізеді. Ата-аналардың пікірінше, балалар күніне орта есеппен 65 минут жұмсайды, бұл балалардың өздері ойлағаннан бір жарым есе жоғары. Бұл ретте респонденттер жаңадан келген хабарламаларды тексеруге және оларға жауап беруге кететін уақытты, тек жаңалықтарды қарауға, ақпаратты іздеуге және өз профилін жаңартуға жұмсайтын уақытты есепке алмайды. Ата-аналар да, балалар да әлеуметтік желілерде уақытты субъективті түрде төмендететіні анық. Егер балалардың мектептегі жалпы жұмыспен қамтылуын (5-6 сағат), сабақтарды (2-3 сағат), ұйықтау және тамақтану уақытын (10-12 сағат), спорт секциялары мен үйірмелерге баруды ескерсеңіз, ол оқудың, демалудың және ойнаудың орнына алынады, оқушылар қалған уақыттарын интернет-қауымдастықтарда өткізеді.

Балалардың көпшілігі (44,5%) қарым-қатынасты, 18,6% пайдалы ақпарат іздеуді қалайды, қалғандары ойнайды (18,6%), бейнелерді көреді, біреу үй тапсырмасымен алмасады (7,4%). Мектеп топтарындағы қарым-қатынас процесінде балалар жиі қақтығыстарға тап болады, онда пікірлердегі айырмашылықтар тез арада жеке қорлауға ауысады. Виртуалды қақтығыстар нақты өмірге ауысады, ата-аналар мен мұғалімдер оларды шешуге қосылады. Сондай-ақ, ата-аналар жеңілдетілген, кедейленген сөйлеуді, мектеп оқушылары байқамайтын және түзетпейтін хабарламалардағы көптеген орфографиялық қателер мен қателерді атап өтеді. Бір қызығы, оқушылардың 7,4% әлеуметтік желілерде зеріктіруден уақыт өткізеді. Мектептен тыс уақытта балалардың 81,5% сыныптастарымен телефон арқылы сөйлеседі, ал жеке өзі 74,1%. Бұл сонымен қатар бетпе-бет қарым-қатынасты өзгерту үрдісін көрсетеді.

Нәтижелер оқушылардың 70,4% интернетті ойын-сауық мақсатында, ал 29,7% оқу үшін пайдаланатынын көрсетеді (суретті қараңыз. 1). Сонымен қатар, ұлдардың 46,2% және қыздардың 71,5% оқуға қызығушылық танытады.

Сурет. 1. Әлеуметтік желілердегі балалардың қалауы

Сондықтан болуы мүмкін ата-аналардың 52%, балалардың өздері атап өткендей, балалардың интернетті пайдаланғанын ұнатпайды. Ата-аналардың көпшілігінде (84%) әлеуметтік желілерге деген көзқарас оң.

Ата-аналардың көпшілігінде (88,9%) өздерінің әлеуметтік медиа аккаунттары бар, олардың 77,8% балаларының әлеуметтік медиа парақтарымен таныс. Аналар балалары бар топтарды үнемі тексеріп отырады, корреспонденттермен танысады, кейбір достарына жазылады, сонымен қатар балалардың профильдеріне салған суреттерін қадағалайды. Сыныптастарының 88,9% үшін ата-аналардың пікірі маңызды, олардың 85,2% олармен кеңеседі. Алайда, балалардың тек 55,6% әлеуметтік желілерде ата-аналарымен байланысады. Бір қызығы, сауалнамаға қатысқан балалардың үштен екісі әлеуметтік медианы қажеттілік деп санайды және оларды өздерінің әлеуметтік имиджімен байланыстырады. Балалардың басқа әлеуметтік желілерде жаңа аккаунттар ашуының жиі кездесетін себептерінің бірі-олардың достары мен таныстарының осындай профильдері. Белгілі бір әлеуметтік үміттерді қанағаттандыруға деген ұмтылыс тек ұнатуларға тәуелділікті арттырып қана қоймай, өзін-өзі бағалауды басқа адамдардың пікірімен байланыстырады. Балалардың үштен бірі ғана сыртқы бағалауға сын көзбен қарайды және әлеуметтік желілердің танымалдылығын сән үрдістеріне жатқызады.

Бастауыш сынып оқушыларының жартысы үшін бақыттың ең үлкен құндылығы мен шарты – отбасы, ата-аналармен үйлесімді қарым-қатынас, достарымен жылы қарым-қатынас, мектептегі

жетістіктер де үлкен рөл атқарады (суретті қараңыз. 2). Интернет пен әлеуметтік медиа бесінші орында, денсаулық, өзінің интеллектуалды дамуы мен қарым-қатынасының құндылығы.

Сурет. 2. Бастауыш мектеп жасындағы балаларға арналған бақыт критерийлері

Бір қызығы, ата-аналардың пікірінше, балалар интернетті балалардың өздеріне қарағанда оқу іс-әрекеті үшін көбірек пайдаланады.

Ата-аналардың көпшілігі 77% балаларының әлеуметтік желілердегі өміріне қызығушылық танытатынын және олардың беттеріне үнемі кіретінін атап өткен жөн. Ата-аналардың 80%-дан астамы өздерінің беделіне сенімді және балалар да олардың кеңестерін тыңдайды деп санайды. Оқушылардың пікірінше, олар 85,2% жағдайда ата-аналармен кеңесіп, олардың пікірлерін ескереді. Бұл бастауыш сынып оқушыларының жеке және әлеуметтік дамуы процесінде сенімді балалар мен ата-аналар қарым-қатынасының үлкен әлеуетін көрсетеді. Алайда, ересектер әлеуметтік медиа мен интернеттің әсерін жеңілдетуге бейім, бұл тәуелділік емес, сәнге деген құрмет.

Әлеуметтік желілерде интернет мәдениеті мен қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру қазіргі уақытта мәселе әлі де ашық. Виртуалды қарым-қатынас нормалары бұлыңғыр және ситуациялық, сондықтан балаларға «жақсы» және «жаман» деген не екенін түсіну қиын. Ақпаратты қабылдаудың хабардарлығы мен сыншылдығын арттыру, психологиялық қысымға қарсы тұру дағдыларын дамыту виртуалды қауіпсіздік пен өзін — өзі сақтаудың негізі болып табылады, оны ересектерде де, балаларда да дамыту маңызды.

Біздің зерттеуге қатысқан барлық респонденттер, ересектер де, балалар да, әлеуметтік желілер мен интернеттің белсенді пайдаланушылары. Ең алдымен, қарым-қатынас қажеттіліктері мен жаңа тәжірибелер іс жүзінде қанағаттандырылады, бұл ішінара шынайы өмірді алмастырады және ауыстырады. Субъективті түрде ата-аналар да, балалар да әлеуметтік желілерде өткізген уақыттарын төмендетеді, бұл интернет-ресурстардың әсері мен тәуелділігінің төмендігін көрсетеді.

Қорытынды:

- әлеуметтік медиа балалардың да, ата-аналардың да өмірінде үлкен рөл атқарады;
- балалардың әлеуметтік желілердегі басты мақсаты-қарым-қатынас, бұл негізінен өз сыныптастарымен және жақын таныстарымен қызықты;
- оқушылардың үштен бірі ғана интернеттің мүмкіндіктерін оқу және танымдық ақпарат үшін пайдаланады, ал негізінен ойнайды және көңіл көтереді (бейнелер, фильмдер, мультфильмдер және т. б.);
- ата-аналар балалардың әлеуметтік желілердегі қарым-қатынас процесін бақылайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Траньянов Ю. Н. трансситуациялық оқытудың әсері // әлеуметтік жағдайлардың психологиясы. Питер, 2001. 268-279 б.
2. Ермолова Н. Facebook, Twitter, Google + әлеуметтік желілерінде бизнесті ілгерілету. 2013. 357 б.
3. Ефимов Е.г., Кузнецов А. А. әлеуметтік желілердің Аймақтық әлеуметтік-экономикалық жүйелер ретіндегі дағдарыстық әлеуетінің түрлері//қазіргі аймақтың инновациялық әлеуеті: посткеңестік кеңістіктегі аймақтық қауіпсіздік және аймақшілік интеграция мәселелері: матер. барлығы. ғылыми-тәжірибе. конф., 2011 ж. 144-145 б.

4. Сергеева Ю. 2018 жылы әлеуметтік медиа: URL Ғаламдық зерттеу: <https://web-canape.ru/business/socialnye-seti-v-2018-godu-globalnoe-issledovanie>
5. Әлеуметтік желілер және виртуалды желілік қауымдастықтар / отв. л. Н.Верченков, Д. В. Ефременко, В. И. Тищенко. 2013. 360 б.

THE CONCEPT OF MIRAS IN ISLAM

Islamic studies 2nd year master's student Kopbaeva R.Z.

Scientific supervisor: B. Meirbayev Philos.candidate of Sciences, Associate Professor

Al-Farabi Kazakh national university.

Abstract: This article will provide a brief analysis of the concept of Miras used in Islamic law, from the point of view of language and term reference, consider the hadiths of the verses of the Qur'an and hadiths of the Prophet, as well as data received from the companions, who are the main sources of Islam. On the science of inheritance in Islam, the views of Sharia jurists are presented, and a brief overview of the manifestations of inheritance law in pre-Islamic Arab society is given. The article reveals the features of the model of inheritance law in Islam, explains the basic concepts.

Keywords: Islam, Sharia, Miras, inheritance, heritage, law

In the course of the study, mainly interpretive, analytical methods of analysis are used. The article analyzes the linguistic meanings and term definitions of the word Miras in Islamic Sharia law in comparison, based on the point of view of various scholars. According to the science of Miras, the advantages and features of this teaching are described based on the data obtained from the verses of the Qur'an, hadiths of the Prophet and companions.

Praise be to Allah, the Lord and mercy of the worlds, eternal and infinite. We thank him for all the blessings he has given us. And May Allah best reward his Prophet Muhammad (peace and blessings of Allaah be upon him), his family and all his companions. "I'm sorry," he said, " but I don't know what you mean."

Heritage is one of the most important sections of Islamic law. The place of this science is special, high. After all, if thousands of years ago people lived in this world and sought to master the wealth of this world, even now they often live and act based on selfish interests.

But no matter how much their wealth was, no one has yet been able to take it with them to the grave. Everyone went to another world empty-handed: be it the Pharaohs who built huge and unimaginably magnificent buildings with their architecture and beauty, or the Kings who occupied vast territories where the sun did not set. Everything: from young to old, from a simple worker-peasant to the richest nobleman-oligarch – left behind some kind of fortune that he had accumulated over his mortal life.

And the more remained from the deceased, the more passions grew around him, which led to quarrels, humiliation, enmity, and sometimes murder. Therefore, it is very important and necessary to study this science in order to explain to people the rights to the inheritance left and to end all possible discussions regarding the division of the property of the deceased.

This guide is intended for a wide range of readers: teachers and students of Muslim educational institutions, Muslims seeking to enforce Muslim law, and everyone who wants to get acquainted with the inheritance section of Muslim law.

Wahbatu Al-Zuhaili, a scholar of Sharia law of our time, in his work "Al-Faraid WA'l-Mawaris", which he wrote on the issue of inheritance in Islam, said that "Ilmu al-Faraid" is a branch of science that studies the shares of property remaining as Miras, certain amounts approved in accordance with The Book of Allah and the Sunnah of the Prophet and the unanimous agreement of the ʿumma, the conditions of division into appropriate heirs. It is also possible to recognize fiqh and the rules of calculation as a science that includes it in order to determine the share of each heir in the inheritance. In the Islamic term Fiqh, "IRS" or "Miars" refers to the rules governing the property left behind by a deceased person based on certain principles. (1; p. 55-56) similarly, in the definition of Imam Al-Sabuni, it is said: Miras is the transfer of what is left of the deceased as ownership of the living heirs behind him, and this thing, in turn, can be either property or real estate, or one of the Sharia rights. (3; Article 34) that is, in Islam, the concept of Miras applies not only to property, but also includes Sharia rights. In his work "Sharh Al-Fusul Al-Muhimmah", Sibti Al-Maridini, commenting on the science of "FARA'id", stated that it is the science of fiqh related to inheritance, which determines by calculating the established amounts when transferring shares of inheritance to the appropriate owners. Al-Jalal al-Mahalli showed that the word "faraid" in Arabic means "Farida", that is, a fixed share. "I don't know," he said, " but I don't know what to say." Because the

foundations of the science of Miras are found in the Holy Qur'an, in the hadiths of the Prophet, in the unanimous agreement of the ḡmah (Ijma) and in some matters in the ijtkhads of the companions. (4; pp. 76-77)

In the Islamic sharia sciences, the place of the teaching of Miras has always been highly valued. "I don't know," he said.Q) in the narratives of Imam an-Nasai, Imam Ahmad and Al-Darakutni, it is said: "learn the Qur'an and teach it to others! And (in the same way) learn FA'id (the science of Miras) and teach others." In the same way, the honored companions of the prophet considered it an honor to engage in this field of science. The ruler of the Muslims is known as Umar ibn al-Khattab(Ra.He said," Learn Pharaoh, indeed he is from your religions." There is also evidence that Zayd Ibn Aslam was the best in the science of Miras among the companions. (7; p. 10) in the Hadith, the messenger of the Almighty (s.a.C.) called inheritance law-half of all knowledge: "read inheritance law and teach it (to others)! Indeed, this is half the knowledge, and it is forgotten. This (Miras) is the science that will be the first to lose in my ḡmah." The reason why the prophet called the science of Miras half of all knowledge, some researchers believed that the Arabic language was a special method of oratory, and the Prophet wanted to draw attention to the importance of this science. And other researchers attributed the reason why this science is called half of all knowledge, the fact that human life consists of two stages.

From the point of view of judgment, the study of inheritance law is mandatory for a certain group of people (paryz Kifaya). If there are no people among the people who know the right to inherit, or there are not enough of them, then its study becomes mandatory individually (paryz ain). Imam Al-Karafi, a well-known jurist of the Maliki sect, also said that the verdict to learn the science of Miras is Pariz Kifaya, and all Muslim scholars unanimously agreed on this. (8; p. 11)

One of the vulgar habits in pre-Islamic Arab society, according to tribal traditions, mothers, wives, daughters, and babies were not inherited. Only a man suitable for fighting could inherit. Hence, in Arab society, the fact that property was passed down from generation to generation constantly caused disagreements and resentment. And according to Muslim law, all family members, whether sons or daughters, received a share of the inheritance in a certain amount. This is stated in verses 5-6 of Surah Nisa of the Qur'an as follows: "and do not give the cattle that Allah has placed on your head to the foolish (do not give the cattle of the orphan to them without their intelligence). Show them off, dress them up, and give them a polite speech. Test the orphans until they reach their wedding age. So if you see a message from them, then immediately give their cattle to them. Also, do not waste and eat quickly, fearing their erudition. And if someone is rich, then let him hesitate, and if someone is married, then let him eat in place. When you hand over their cattle to them, give them testimony. God is enough to see the score. (Surah Nisa verses 5-6)

One of the habits of the throne in pre-Islamic Arab society was that both the widow of the deceased and the brother or brother of the deceased were treated as an inheritance and violently married to him. And Muslim law forbade violent acts, unless it was the will of a woman. This is how it is said in the Qur'an: "O believers! It is not halal for you to inherit women by violence.."(Surah Nisa, verse 19) according to Muslim law, those who killed each other, claiming to be Inheritors, were not given a share of the inheritance. The Prophet (s.a."the murderer has no share of the inheritance." In addition, in Muslim law, children born out of wedlock could not have the right to inherit. (5; pp. 25-26)

With the advent of Islamic Sharia, it was clarified that a woman also has a share in the right to inheritance. Before the creator, it has been proven that a man and a woman have the same status. These manners were established through the verses of the Qur'an and Sahih hadiths. In addition, in the age of Jehovah, inheritance would also be realized through the will. Bequest refers to actions related to the death of a person. Through this, a certain world passes into someone else's possession. The Arabs of the jahiliya era considered it right to bequeath as much of the world as they wanted to any person, be it the heir or the other. Islam owned only a third of the inheritance to people in the family of heirs. More than one in three depends on the satisfaction of the heirs. The heir does not need a special will. (9; p. 14) the passage of the deceased's world to others was due to two causes and paths:

1.blood kinship: the eldest of the male children of the deceased would inherit. Women, girls, and young children who could not bear arms would not inherit. If there was no grown-up son, the brother would remain with other male relatives, such as Cousins.

2.contract: by adopting a child, becoming a relative, and entering into an inheritance contract, people could inherit from someone else. (12)

Islam brought many changes in the issue of inheritance. Since the main collection fund of property rights consists of inheritance and inheritance, Sharia law gives it careful importance. After all, Justice,

legality, non-eating of other people's fees are brightly reflected in the inheritance and inheritance. (6; pp. 38-41) there are many wisdoms in inheritance law in Islamic Sharia, it should be noted that:

1. strengthening family ties. Knowing the right of inheritance is the reason for strengthening kinship and fraternal relations, the Almighty said about it: "...as for close relatives, according to the book (Judgment) of Allah, they are quite worthy to inherit each other. No doubt, Allah is the Lord of infinite teaching, who knows all things." (Surah Anfal, verse 75) this verse states that people with kinship ties have the right to be heirs of each other, and others cannot have such a right.

2. also, Islamic laws begin to be implemented and applied in society. Allah has ordered his commandments to be carried out according to the measure of each Pende, so Muslims should try to follow the commands of Allah wherever and whenever they live. The study of inheritance law and its application in everyday life is a sign that the laws of God are reflected in society.

Islam brought many changes in the issue of inheritance. Since the main collection fund of property rights consists of inheritance and inheritance, Sharia law gives it careful importance. After all, Justice, legality, non-eating of other people's fees are brightly reflected in the inheritance and inheritance. (6; pp. 38-41) there are many wisdoms in inheritance law in Islamic Sharia, it should be noted that:

1. strengthening family ties. Knowing the right of inheritance is the reason for strengthening kinship and fraternal relations, the Almighty said about it: "...as for close relatives, according to the book (Judgment) of Allah, they are quite worthy to inherit each other. No doubt, Allah is the Lord of infinite teaching, who knows all things." (Surah Anfal, verse 75) this verse states that people with kinship ties have the right to be heirs of each other, and others cannot have such a right.

2. also, Islamic laws begin to be implemented and applied in society. Allah has ordered his commandments to be carried out according to the measure of each Pende, so Muslims should try to follow the commands of Allah wherever and whenever they live. The study of inheritance law and its application in everyday life is a sign that the laws of God are reflected in society.

3. the presence of a right of inheritance guarantees respect for the right of property and obliges to return the property of the deceased to the owner, ensuring legal responsibility.

4. the presence of inheritance rights allows a Muslim person to become wealthy in terms of livestock, because after death this property remains to his heirs. It also adequately protects the heirs from poverty.

5. when the property of the deceased falls into the hands of the heirs, it begins to be used in trade turnover, and trade contributes to the development of the market in society.

6. one of the wisdom of inheritance law is that the share of each heir was determined by the Almighty himself. This, in turn, will prevent disputes, quarrels and enmity between the heirs.

7. through inheritance law, the interests of any persons, regardless of their social status and living conditions, are equally protected. Strong and influential people are not allowed to take away the share of the weak, because Allah has already determined the share of everyone. (11, pp. 163-173)

In the Qur'an, in two verses (Surah Imran, verse 180 and Surah Hadid, verse 10), which indicate that permanent property and domination belong to Allah, names and verbs derived from this root used this word both in terms of vocabulary and meaning. And, from the point of view of legal relations, inheritance is mentioned in many verses. It is common for the hadiths of the prophet to use a similar meaning. In addition, the Ansars and Muhajirs and Muslims ceased to inherit among themselves and to inherit girls and children on equal terms. In addition, married women were allowed to receive a share of the inheritance. Having a close inheritance, he suggested not to offend distant relatives, orphans and the poor, stating that they did not have a legal share of the inheritance. In verses 11-12 of Surah Nisa, which follows the above verses of the Qur'an about inheritance and inheritance, all issues related to inheritance are presented in full. (10; p. 6) in addition, it is mentioned in verse 176 of this Surah about what rule a person who is a guardian applies in the absence of an heir, and about people who are distant relatives. It was the first time he'd seen her, and he'd never seen her before, and he'd never seen her before. Inheritance-approaches to inheritance in Islam, when analyzed from the point of view of prerequisites based on the protection of an individual or a single family as a whole, are close to the main direction adopted in modern legislative acts. That is, the protection of the family was formed as the concept of not leaving the individual without the inheritance of the heir, not being able to preserve the property that protects the family after death. It is observed that the local laws and approaches of many states regarding inheritance are very close to the one they used in Islamic law. Also, in Islam, the principles of inheritance have a special understanding and method of determining heirs and their contributions. The main provisions on this issue can be formulated as follows. The division of the property of the deceased into those belonging to him, that is, with the arrival of death, the deceased ceases to own the property, and it becomes the property of other people. Given that the mother and father can never inherit, and that in addition to the daughter of the deceased, the son of his brother can also inherit, it can be

said that the circle of heirs received wider in this legal system. From the closest heir to the most distant heir, all heirs according to rank own two-thirds of the property. In other words, there is a savings rate of one third for all heirs. The testator, who was not allowed to leave a will to his heirs. (2; P. 105)

As the main source of Islamic law, the Koran establishes general guidelines for Muslims when they are divided into the property of a deceased relative. The rules are based on the basis of Justice, which ensures the rights of each family member. In Muslim countries, the judge on family affairs may apply the rule according to the family model and circumstances. (13)

In fact, these knowledge are not a condition of inheritance, but they are essential for the correct division of inheritance, since the heir inherits for various reasons (kinship, marriage, etc.). Each reason has different rules for the distribution of inheritance from others, without which it is impossible to properly divide. Unlike secular inheritance law, the source of inheritance law, which is the decision of the ruling class, Muslim inheritance law is based on the invariable divine revelation presented in the form of the Holy Qur'an verses and the Sunnah of the Prophet Muhammad (PBUH). However, in some cases, the basis of the legal conclusions of the right of inheritance is a conclusion based on similarity (Qiyas) with those described in the Qur'an or Sunnah.

Islam is not a religion that is limited only to religious rituals or a set of worship rituals. It can be seen that Islam is a system that covers all aspects of human life, including spiritual, social, domestic and legal. Sharia law occupies an important place for society, includes the task of regulating and legislating inheritance rights. And this, in turn, requires a deep scientific study and determination of the theoretical and practical aspects of the laws, legal norms of Islamic Sharia. Therefore, since the early historical periods of Islam, the study of the teachings of Miras has not gone unnoticed by Muslim scholars. It can be said that the formation of the Islamic model of inheritance – reflected economic relations in the Islamic religion and had a great impact on the development as a separate science in itself.

References:

1. Muhammad al-Zuhaili. Al-faraidu wa al-mawarisu wa al-waysaya. - Beirut: Daru Al-Kalam Al-Taib publishing house, 2001 -- 657 P.
2. Mahir Barkhumi. "I don't know," he said. - Beirut: "Jamiat Beirut Al-Arabiya", 2013. - 194 P.
3. Muhammad Ali Al-Sabuni. Al-Mawarisu fi al-Sharia al-Islamiya Fi dau al-Kitabi wa al-Sunna. - Cairo: "Jamiad Al-Azhar", 1990. - 220 P.
4. Sibti Al-Maridini. Sharhu Al-fusuli al-muhimma Fi mawarisi al-Umm. - Riyadh: the publishing house of Daru Al-Asama, 2004. - 852 P.
5. Ahmad M. M. Ilmu Al-faraidh usuluhi Al-sharhiya WA tatbiatuhu Al-Amalia. - Khartoum: "Jamiat Al-Khartoum", 2006. - 376 P.
6. barrage J. M. Ahkamu Al-Miras Phi al-Sharia al-Islamiya. - Oman: Daru Yafa Al-ilmiya publishing house, 1999 -- 774 P.
7. Mahluf M. H. Al-mawarisu Phi al-Sharia al-Islamiya. - Cairo: Daru Al-Fadila publishing house, 2007. - 192 P.
8. Nurgaleev R. M. general law in ilsame. - Kazan: Izdatelstvo Dum RT, 2009 -- 132 P.
9. Muhammad M. H. Ahkamu Al-wasiya bi Al-manfah Al-fiqhi al-Islami. - Gaza: "Jamiat Al-Islamiya Ghaza", 2010. - 84 P.
10. Khattab H. H. Mirasu Al-Marati fi al-Islam. - Egypt, 2000. -- 42 p.
11. Mahmoud A. Z. Majmugatu ritail (4 t). - Beirut, 2015. - 389 P.
12. The place of Miras in Islam // <http://qyzyljarmeshit.kz/?p=8266>
13. The problem of inheritance in Islam // <https://kazislam.kz/islamda-y-m-ragerlik-m-selesi/>

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ПАМЯТИ В СОВРЕМЕННОМ ИСКУССТВЕ: НА ПРИМЕРЕ SCENT ART

Культурология, 1 курс магистратуры **Дьяченко Д. А.**

Научный руководитель: кандидат культурологии, доцент Мизрахи М. В.

*Институт медиакоммуникаций, медиатехнологий и дизайна
Федерального государственного автономного образовательного
учреждения высшего образования «Крымский федеральный
университет имени В.И. Вернадского» (г. Симферополь)*

Аннотация. Статья посвящена выявлению подходов к репрезентации памяти в современном искусстве на материале *scent art*. Искусство рассматривается как один из механизмов трансляции памяти. В настоящее время, в области ольфакторного искусства активно исследуется эффект Пруста. Художники создают контактную, перформативную среду способную в процессе «повествования» обращать зрителя в глубины памяти. Подходы к репрезентации памяти в *scent art* разнятся в зависимости от посыла и функций памяти, выбранных автором в качестве основной идеи.

Ключевые слова: *Scent art*, память, репрезентация, обоняние.

При исследованиях памяти особое внимание уделяется репрезентации прошлого в культурном пространстве. Искусство понимается как пространство, где память не только хранится, но и транслируется, актуализируется и трансформируется, создавая новые культурные смыслы и пласты социальной памяти. Художественное произведение, используя образы прошлого, воздействует на сознание человека зачастую незаметно, но одновременно влияя и на мысли, и на чувства, и на волю, из-за чего в переломные исторические периоды использовалось в идеологических целях. При этом стоит отметить, что данное влияние может быть обращено как на память отдельного поколения, жившего во время конкретных событий и помнящих о них, так и следующих поколений, не являющихся свидетелям прошлого. Из чего следует, принципиальная роль искусства в формировании «постпамяти», явления связанного с репрезентацией травматичных событий прошлого в памяти нынешнего поколения. Как заметил французский историк П. Нора: «Мы живем в эпоху всемирного торжества памяти» [36, с. 130], подчеркивая глубокие изменения в отношении к прошлому. Искусство позволяет с одной стороны, отмечать определенные события в пространстве истории, а с другой дает понять, что те события и реалии на самом деле продолжают, и это продолжение мы можем почувствовать.

О «следах» прошлого в искусстве, можно говорить с разных позиций. Французский философ Ж. Деррида в своем программном труде «О грамматологии» [1] рассматривает след как первобытие и праисток сущего, существующий и несуществующий одновременно. Немецкий историк искусства А. Варбург интерпретировал произведения искусства как «изобразительные символы» культуры, состоящие из «деталей», создающих представление о вещи или явлении в целом. Поставив своей целью обоснование науки о «средствах выражения», об «изобразительных проявлениях» смысла культуры на основе изучения таких «деталей», Варбург в своем последнем научном проекте Атласе «Мнемосины» [16], исследовал отражения «социальной памяти» в искусстве. Взгляд на творческую память как память искусства можно найти и в статье Ю. М. Лотмана «Память в культурологическом освещении». Разделяя культурную память на информационную и творческую, философ определяет следующие характерные черты второй: «эта сторона памяти культуры имеет панхронный, континуально-пространственный характер. Актуальные тексты высвечиваются памятью <...> Она сохраняет прошедшее как пребывающее» [4, с. 201].

Художник стремится преодолеть одномоментность изображаемого в пространстве, ограниченном рамками. В многовековой истории изобразительного искусства известны также опыты создания моделей самой памяти на живописных полотнах (Р. Магритт, С. Дали). Новые перспективы в изображении памяти были открыты с появлением фотографии и кинематографа. В кино монтаж фрагментов, выполненных в различной стилистике (размытость и четкость изображения, черно-белое и цветное изображение и др.), использование закадрового текста или музыки, а также титров; возможность внутри движущейся фигуры изобразить пласт совершенно самостоятельного киноповествования и т. д. – все это призвано изобразить область невидимого глазами пространства памяти.

Память, как и эмоции неразрывно связаны с обонянием. У каждого человека есть свои триггеры – запахи, которые тесно связаны с подсознанием, и с каждым вдохом на протяжении жизни, собираются и кодируются в памяти. При этом стоит заметить, что воспоминания податливы, поскольку мы переосмысливаем и заново переживаем их в настоящем. Ароматы пробуждают воспоминания, эмоции и ощущения, давно утраченные, связывая нас с нашей подсознательной памятью. Примечательно, что в исследованиях возрастного распределения обонятельных воспоминаний, было выявлено преобладание воспоминаний, имеющих отношение к первым десяти годам жизни. Воспоминания, вызванные зрительными и слуховыми сигналами, относятся к периоду юности и зрелости. Поэтому запахи с большей вероятностью способны вызывать ностальгию, возвращая в самые ранние периоды жизни [17].

Согласно исследованиям психологов и нейробиологов, сила воспоминаний, вызванных запахами объясняется непосредственной близостью обонятельной луковицы, миндалина и

гиппокама, отвечающими за эмоции и память [9]. В ходе изучения эмоциональной реакции на приятные и неприятные раздражители, ученые с помощью позитронно-эмиссионной томографии обнаружили, что обонятельные стимулы, в отличие от визуальных или слуховых, активировали двухстороннюю деятельность в миндалине и задействовали лимбическую и височные доли, участвующие в обработке памяти [11]. Кроме того, нейropsychологи из Германии, доказали активность префронтальной коры при формировании и извлечении автобиографических воспоминаний, вызванных запахами [8]. С другой стороны, в статье «Значение и власть запаха» [3] упоминается интересный эксперимент, проведенный Э. Синноттом. Исследователь провел опрос студентов и преподавателей Монреальского университета Коккордия. Всех респондентов просили рассказать о любимых и самых неприятных ароматах, и объяснить предпочтение. Результаты эксперимента показали, что многие люди основывают свои обонятельные пристрастия и антипатии на эмоциональных ассоциациях.

Начиная со второй половины XX в., в естественных и гуманитарных науках прослеживается положительная переоценка ценности запаха, на фоне этого можно наблюдать расцвет использования запаха в самых разнообразных видах искусства. Художники размышляют о повседневном и реальном, расширяя свой круг поиска и исследуя уровень вмешательства в личное пространство зрителя используя синтетический подход к творчеству.

Направление в современном искусстве, основным инструментом которого являются запахи называют Scent art. Авторы используют эффект переменчивости, обволакивающего присутствия и связь с эмоциями, для погружения зрителя в наводящий на размышления эстетический опыт. В сопровождении вспомогательных визуальных и звуковых инструментов создается пространство, способное обращаться напрямую к чувствам. В своих произведениях художники рассуждают о культурной идентичности, социальных нормах, границах личного пространства и прошлом. Используя способность запахов вызывать ряд ассоциаций и воспоминаний, на подсознательном уровне, художники и парфюмеры сделали его выразительным инструментом повествования и формирования памяти как на личном, так и коллективном уровне. Конструируя и трансформируя прошлое с позиций настоящего, искусство в данном случае выступает одним из механизмов трансляции памяти.

Воспоминание, вызванное запахом, было названо «эффект Пруста», из-за подробного описания переживаний вызванных запахами и вкусами, в романе М. Прустом «По направлению к Свану» [6]. Главный герой, откусив кусочек печенья мадлен, обмакнутого в липовый чай, внезапно перенесся в давно забытый момент своего детства. Аромат позволил ему живо пережить давно забытые моменты, вызвав сильное ощущение прошедших времени и пространства. Такая непосредственность в ощущении резко контрастирует с дистанцией и отстраненностью, свойственными художественным произведениям. Обонятельное искусство интерактивно и перформативно, в процессе происходит изменения как арт-объекта, так и зрителя. Реципиенту предоставляется возможность саморефлексии. Таким образом, в акте чувственного восприятия, в различии интерпретируемого смысла у разных людей, запах повествует не столько о своем предмете, сколько о зрителе и его памяти.

К репрезентации памяти в обонятельном искусстве авторы подходят с разных сторон используя различные вспомогательные средства. Помимо запахов, инструментарий может включать в себя личные вещи, фотографии или изображения, а средства исполнения различаются от специального технического оборудования до естественных процессов, таких как разложение.

Художники обращают внимание на стремление людей сохранить каждый момент своей жизни в виде данных перенесенных в цифровой формат, освобождаясь тем самым от ответственности за запоминание. Потому что данный процесс грозит потерей личных воспоминаний, которые все больше становятся частью публичного пространства памяти. Запахи в отличие от других способов познания мира остались практически единственным чувством интимной сферы способным сохраняться лишь в нашем подсознании. Создавая обонятельные архивы и дневники запахов, авторы стремятся обратить внимание на индивидуальную сторону памяти. Художница С. Толлас создала «Набор памяти запаха» [14] запущенный в 2015 г. Цель проекта заключалась в сохранении памяти о важных жизненных событиях с помощью запахов. В сотрудничестве с венской лабораторией Supersense, был создан набор с металлическими капсулами наполненными абстрактными ароматами. Когда человек хотел запомнить какое-либо событие или момент требовалось открыть капсулу и вдохнуть аромат, тем самым связав их.

Память состоит не только из воспоминаний о событиях, но и местах. Запахи наполняют общественные пространства создавая нужную атмосферу и формируют естественную человеческую

среду в домах. Так конкретный образ и период использовала художница Х. Хауг при создании проекта «U-deur» 2000 г. [15]. Обращаясь к коллективной памяти, ароматом довоенной станции метро «Александрплац» заполнялись микрокапсулы, помещенные в специальный торговый аппарат. Любой желающий могу увезти с собой аромат Берлина, до событий Второй мировой войны. Об образе границ между пространствами рассуждает, и художник М. Вонг в групповой выставке «Представь, что нет никакой страны, над нами только наши города» 2015 г. Арт-проект Вонга состоял в очерчивании границ, существующих между Гонконгом и Китаем на мосту Лоу: «Не только физические границы все, еще отделяют Гонконг от Китая даже после воссоединения, но и невидимая сегрегация, подобная запаху, существует между этими двумя местами» [13, www]. Автор создал аромат прибытия поезда на другую сторону.

Культурная память способна кодифицироваться и канонизироваться не только в формах текстов и коммеморативных практик, но и в запахах. При этом отношение к ароматам как к части культурной памяти может трансформироваться под влиянием изменений в социальной группе. Поэтому это направление серьезно исследуется художниками и парфюмерами в попытке изучить социализирующую функцию памяти. Поиски запахов обусловленных культурной памятью разных наций привели художника Г. Наллса к идее по созданию универсального аромата. «Мировой сенсориум» 1999–2000 г. представлял собой композицию национальных ароматов со всего мира, существующих в местах массового скопления людей. Чтобы создать новую коллективную память в мире глобализации, художник и его команда химиков консультировались с официальными представителями стран по всему миру, прося их выбрать аромат, который представлял бы их страну в культурном и / или историческом плане, идентифицируя растение, цветок или дерево. Наллс говорил: «Эта статистически обоснованная композиция фитогенных материалов представляет собой непрерывную работу огромного масштаба и чрезвычайной сложности, созданную для того, чтобы вызвать глобальную память. Его формула, основанная на процентах населения, отражает ее исследование и определение эстетики массовой анатомии» [10, с. 20].

Отношения между личными, коллективными, культурными травмами предыдущего поколения и памятью нынешнего описываются как постпамять. Исследовательница М. Хирш фокусирует свое внимание на работе с постпамятью мемориальных институций и современных художников, считая, что они приняли идею о том, что монументальная история нуждается в дополнении в виде личных воспоминаний [7]. В инсталляциях и проектах, посвященных этому направлению, проявляется терапевтическая функция искусства. Ароматы используются в экспозициях, посвященных социальным катастрофам и потрясениям XX в. Чувство аффекта, достигаемое с помощью запахов, позволяет погрузиться в атмосферу и пережить события, сменяя роль реципиента с наблюдателя на участника. Например, в 2017 г. П. де Купер представил инсталляцию «Мягкая память» [2], состоящую из расчески и настоящих волос, принадлежавших выжившим во Второй мировой войне. Все объекты были ароматизированы запахом пороха, что позволяло с большей силой воздействовать на зрителя. В тоже время, художница Л. Миотто использовала запах уличной еды, растений и лекарств для демонстрации послевоенного Сингапура. С одной стороны, запахи вызывали вкусовые воспоминания у старшего поколения, а с другой позволили молодому поколению приобщиться к коллективному переживанию прошлого. В 2021 г. художник Б. Гоельценлейхтер обратился к теме воспоминаний беженцев о родном доме, в проекте «Аромат изгнания». Автор взял интервью у 8 иммигрантов из таких стран, как Иран, Египет, Гана и Эфиопия. Затем были созданы специальные ароматические композиции, соответствующие каждой истории. Автор описывает свои работы: «обонятельными контрпамятниками, которые представляют собой эфемерные, физически не впечатляющие, обонятельные публичные произведения искусства, способные генерировать дискурс главным образом потому, что они ускоряют общественную память» [12, www].

Таким образом, искусство является одним из механизмов трансляции памяти. Позволяя образно познавать действительность путем художественного переживания, искусство внедряет образы социальной памяти в личную. Найдя свое отражения во всех видах искусств, память обрела множество форм и вариаций, что стало частью теории о «постпамяти». Возник ряд противоречий между публичной и индивидуальной, семейной памятью. В результате, сегодня значительная часть воспоминаний формируется под влиянием литературы, искусства, кинематографа, знакомства с историческими памятниками во многом зависящих от идеологической и социальной повестки.

В качестве основных подходов к репрезентации памяти в scent art можно выделить социально-исторический и функциональный. В первом случае авторы исследуют социальную память, обращаясь к воспоминаниям о местах и событиях. Художники собирают данные и опрашивают

респондентов о наличии устойчивых обонятельных ассоциаций, связанных с той или иной культурой. В инсталляциях и проектах, посвященных коллективной травме, погружают в атмосферу событий прошлого. Во втором случае, опираясь на «эффект Пруста», реализуется одна из основных функций памяти – сохранение воспоминаний. Авторы запускают мультисенсорные проекты с целью создать индивидуальные ольфакторные архивы.

Список литературы:

1. Деррида, Ж. О грамматологии / Ж. Деррида; Пер. с фр. и вст. ст. Н. Автономовой. – М.: Ad Marginem, 2000. – 511 с.
2. Землякова, Т. Как запахи стали частью современного искусства / Т. Землякова. – Текст: электронный // «Нож». – 2019. – URL: <https://knife.media/olfactory-art/> (дата обращения: 08.02.2023).
3. Классен, К. Значение и власть запаха / К. Классен, Д. Хоувз, Э. Синнотт; пер. О. Литвиновой // Ароматы и запахи в культуре. – 2010. – Т. 1. – С. 43–51.
4. Лотман, Ю. М. Память в культурологическом освещении / Ю. М. Лотман // Статьи по семиотике и типологии культуры. – 1992. – Т. 1. – С. 200–203.
5. Нора, П. Всемирное торжество памяти / П. Нора // Неприкосновенный запас. – 2005. – Т. 2. – С. 130–151.
6. Пруст, М. В. поисках утраченного времени: в сторону Свана / М. Пруст; перевод с фр. Н. М. Любимова. – СПб.: Сов. писатель, 1992. – 367 с.
7. Хирш, М. Поколение постпамяти. Письмо и визуальная культура после Холокоста. / М. Хирш; Пер. Н. Эппле. – М.: Новое издательство, 2020. – 428 с.
8. Arshamian, A. The functional neuroanatomy of odor evoked autobiographical memories cued by odors and words / A. Arshamian, E. Iannilli, J. Gerber. – Текст: электронный // *Neuropsychologia*. – 2013. – URL: <https://doi.org/10.1016/j.neuropsychologia.2012.10.023> (дата обращения: 09.03.2023).
9. Cahill, L. The amygdala and emotional memory / L. Cahill, R. Babinsky, H. J. Markowitsch. – Текст: электронный // *Nature*. – 1995. – URL: <https://www.nature.com/articles/377295a0> (дата обращения: 06.03.2023).
10. Osman, A. Historical Overview of Olfactory Art in the 20th Century / A. Osman // CAS Seminar Paper. – 2013. – P. 2–21.
11. Royet, J. Emotional responses to pleasant and unpleasant olfactory, visual and auditory stimuli: a positron emission tomography / J. Royet [и др.] – Текст: электронный // *J Neurosci*. – 2000. – URL: <https://www.jneurosci.org/content/20/20/7752> (дата обращения: 06.03.2023).
12. Scents of Exile: Interview with Olfactory Artist Brian Goeltzenleuchter. – Текст: электронный // *Eris parfums* [сайт]. – 2021. – URL: <https://www.erisparfums.com/new-blog-1/category/olfactory+art> (дата обращения: 10.03.2023).
13. Smelling boundaries. – Текст: электронный // *Scent Culture Institute* [сайт]. – 2015. – URL: <https://scentculture.institute/morgan-wong-thatshow-i-used-to-know-i-have-in/> (дата обращения: 01.03.2023).
14. The revolutionary smell memory kit. – Текст: электронный // *Supersense* [сайт]. – 2015. – URL: <http://smellmemorykit.supersense.com/> (дата обращения: 03.02.2023).
15. U-deur. – Текст: электронный // *Rimini Protokoll* [сайт]. – 2000. – URL: <https://www.rimini-protokoll.de/website/en/project/u-deur/> (дата обращения: 15.02.2023).
16. Warburg, A. *Gesammelte Schriften. Der Bilderatlas MNEMOSYNE* / A. Warburg. – Berlin: Akademie Verlag Berlin, 2000. – 140 p.
17. Willander, J. Smell your way back to childhood: Autobiographic odor memory / J. Willander, M. Larsson. – Текст: электронный // *Psychonomic Bulletin & Review*. – 2006. – URL: <https://doi.org/10.3758/BF03193837> (дата обращения: 01.03.2023).

XIX Ғ. II ЖАРТ. – XX Ғ.Б. СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ РУХАНИ-АҒАРТУШЫ ТҮЛҒАЛАРЫ ЖАЙЛЫ ҚҰНДЫ ҚОЛЖАЗБА

Исламтану мамандығының 1-курсмагистранты Елеусізбаева Н.М.

Ғылыми жетекшіі: д.м.а., PhD доктор Жамашев А.Ш.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Андатпа: Мақалада қазақ тарихындағы Ресей империясының әлсіреп, жаңа үкімет құрылар алдындағы аласапыран заманда өмір сүрген, Шығыс Қазақстандағы ірі білім орталығы саналған Семейге тұрақтап халықтың рухани дамуына үлес қосқан тұлғалар жайлы баяндалған. Қайнаркөз ретінде 1846-1913 жж. Шығыс қазақ даласында өмір сүрген атақты тарихшы, өлкетанушы Құрбанғали Халидидің жазған табақат еңбегі қарастырылады.

Кілт сөздер: Семей, Құрбанғали Халиди, табақат, имам, молда, мешіт-медресе.

XIX ғ. II жарт. – XX ғ.б. Шығыс қазақ даласында халықтың сауаттануына, рухани қайнардан сусындауына қазақ, татар, башқұрт діндарларының қосқан үлесі аса зор. Олар мешіт-медресе салуға ұмтылдырды, халықтың рухани қажеттілігін өтеді, шәкірт тәрбиелеп, ілім айналымын жалғастырды. Діни тұлғалардың өмірбаянын сол заманда өмір сүрген әрі ғалым, әрі діни қайраткер Құрбанғали Халидидің жазған табақат еңбегіне сүйене отырып қарастырмақшымыз. Әуелі, Халидұлы Құрбанғалидің өмірі мен шығармашылығына тоқталған жөн. Оған қатысты күнімізге дейін қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде мақала, кітап, диссертациялық жұмыстар жарық көрген.[1; 2; 3; 4, p.63-82; 5]

Құрбанғалидың балалық шағы Аягөзде өтті, бастауыш білімді 1850 жылдары Петропавл көпесі Мұртаза Мақсұтов салдырған [3, с.101] Аягөз медресесінен алды. Мұнда тәлім берген алғашқы ұстазы – Шейхул-ислам Ахун ибн Мұхаммед-Садық ибн Исмаил (д.қ.ж. 1889). Одан кейін білімін Семей медреселерінде жалғастырды. Ол Семей тарихына қатысты деректерді Семейдегі ұстаздарының бірі молда Мәлік ибн Мұхаммед-Рахим Шамауиден естіген. Шынында, Құрбанғалидың тарихшы ретінде қалыптасуына әсер еткен әрі ауызша тарихи деректерді жинауға қызығушылығын оята білген бірден-бір ұстазы – осы молда Мәлік [4, p.74-75]. Басқа да ұстаздары жайлы ол қолжазбасында кеңірек мәлімет берген [5].

Біраз уақыт Бақты бекінісінде тұрып, кейін 1874 жылдан бастап 1913 жылы өмірден қайтқанша Құрбанғали Шәуешек қаласындағы мешітте имамдық қызметін атқарды, сонымен қатар, жергілікті татар медресесінде дәріс берді. Оның барлық тарихи еңбектері осы кезеңде жазылған.

Құрбанғали Халидидің еңбектерінің мазмұнына көңіл бөлсек, оның жан-жақты сауатты болғанына көзіміз жетеді. Медреселерде, негізінен, діни пәндер оқытылғанымен, ол талпынысының арқасында кейбір зайырлы ілімдерді меңгерген. Десе де, ілімнің біржақтылығы оның көзқарасына шектеу болды деген пікір білдіреді Ж. Кармышева [3]. Дегенмен, бұдан алдын Семейдегі ұстазы молда Мәлік Құрбанғалидың тарихшы болып қалыптасуына әсер еткені айтылды. Ол ұстазының тарих, география пәндерінде терең ілімді болғанымен бөліседі. Сонымен қатар, 1865-1882 жылдары Семейдегі №8 мешітте сабақ берген Камалуддин ибн Мұхаммед-Рахим деген ұстазынан мантық (логика) ілімін үйренген [5, XI].

Құрбанғалидың татар тілінен өзге қазақ тілін жетік меңгергені мәлім. Себебі, шығармасында қазақ тілінде мол дерек, қазақ фольклорының үлгілері кездеседі. Ал «Тауарих хамсанын» кейбір деректеріне назар салсақ, оның ауызекі орыс тілінен де хабардар болғанын аңғарамыз [3, с.101]. Одан бөлек, Құрбанғали парсы, қытай, моңғол, түрік және басқа да шығыс тілдерін жетік меңгерген деседі.

Халидұлының қолжазбалары мен басылып шыққан еңбектері Шығыс Қазақстан және Шыңжаң өлкесінің өткенінен сыр шертеді.[3, с.101] Оның екі тарихи еңбегі Қазан баспасынан шыққан. Біріншісі, «Тарих-и жәрида-и жәдида» кітабы 1889 жылы жарық көрді. Құрбанғали 1885 жылы Шығыс Түркістандағы көне Тұрфанда орналасқан Асхабу кафф атты құлшылық орнын зиярат ете барған. Бұл кітапты осы сапарында жергілікті халықтан алған ауызша, жазбаша деректердің негізінде жазды. Келесі аса бір маңызды, танымал 710 беттік «Тауарих хамса-и шарқи» («Шығыстың бес елінің тарихы») еңбегі 1910 жылы Қазан қаласында басылды. Ол Ресей империясы кезінде жарық көрген ислам тарихнамасының маңызды туындысы саналады. Сонымен қатар, Халидұлының 1911 жылы жүйелі жазып бастаған қолжазбасы назар аударарлық. Биографиялық сөздік қамтылған бұл қолжазбаның жалпы көлемі – 137 парақ. Әуелі, табақат ұғымына назар аударайық. Араб тілінде «табақат» сөзі дәрежелер, мәртебелер, қабаттар дегенді білдіреді.[6] Ал терминдік мағынасы – адамдарды біліктілігіне, дәрежелеріне байланысты топтарға, қабаттарға бөлу.[7, б.1] кеңірек айтсақ, табақат пен таражум кітаптары – сахаба, табиғиндердің, ислам ғылымдарының түрлі салаларына байланысты ғалымдардың, ақындардың, сопылардың өмірбаяндарын сипаттап көрсететін әдебиеттер екені айқындалды. Тарихшы Құрбанғалидың жоғарыда аталған қолжазбасының мазмұны:

– 1а-18b парақтары Семей қаласы мен ондағы діни білім орталықтарының тарихы;

- 19b-109a парақтары атаусыз биографиялық сөздік;
- 110a-112a парақтары Шәуешектің тарихына қатысты материалдар;
- 112b-137b парақтары Құрбанғали отбасының шежіресі жайлы мәліметті қамтыған [5, р.ХХ]. еңбек Қолжазбаның алғашқы екі бөлігін Аллен Франк пен Мірқасым Османов ағылшын тілінде биографиялық сөздік ретінде өңдеп шығарған. Оны қазақ даласында жазылған ислами ғылымдарының дәстүріне сай табақат еңбектерінің қатарына қосуға әбден болады. Семей қаласы мен ондағы мешіт-медреселердің тарихына қатысты 1a-14a парақтарындағы мәлімет «Materials for the Islamic history of Semipalatinsk: two manuscripts by Aḥmad-Walī al-Qazāni and Qurbān‘ali Khālīdī» кітабында, ал 21b-98a және одан кейінгі кейбір парақтары (106b, 107b, 108a) «An Islamic biographical dictionary of the Eastern Kazakh steppe, 1770-1912» кітабында жарияланған. Алғашқы, соңғы парақтарының берілмеуі ол беттердің табылмауы немесе оқылуының қиындығымен байланысты болуы мүмкін. Ағылшын тіліндегі аудармадан кейін екі кітаптың да соңында түркі (шағатай) тіліндегі мәтін берілген. Аталған кітапта қолжазба Мірқасым Османовтың кітапханасында сақталғаны жазылған. Бірақ бүгінгі күні нақты қай жерде сақталғаны белгісіз.

«Materials for the Islamic history of Semipalatinsk...» шығармасының авторлары екі қолжазбаны негізге алған. Өңделіп жарық көрген еңбек мазмұны Ахмад Уали әл-Қазанидің өмірбаяны мен оның «Семипалат қаласының тарихы» кітабы және Құрбанғали Халидидің өмірбаяны мен оның Семей қаласы тарихына қатысты еңбегін қамтиды. Олардың ағылшын тіліндегі аудармасы мен шағатай тіліндегі факсимиле суреттері берілген. Екі автордың мәліметтерді реттеу әдіснамасы өте ұқсас. Олар Семейдегі Бірінші, Екінші, Үшінші деп нөмірлеп тоғыз мешітке жекелей сипаттама береді, олардың тарихымен және онда қызмет еткен имамдармен жекелей таныстырады.[4]

Халидұлы Семей тарихы жайлы қайтыс боларынан бір жыл бұрын 1912 жылы бастап оны толық аяқтап үлгермеген. Жазған қолжазбасы екі негізгі бөлімнен тұрады, оның әрбірі Семей мешіттері мен имамдарымен байланысты және сол арқылы қаланың тарихына қатысты мәліметтерге қанық боламыз. Жалпы алғанда, еңбектің атауы қойылмаған. Бірақ екінші бөлімге Құрбанғали Халиди «Семипалат баладасының бинасы уа Семипалат намила уажһи тасмиясы уа онда олан масжидларының тарихы» («Семей қаласының құрылуы, Семипалат атауының қайнары және оның мешіттерінің тарихы») деп атау берген. Оған қоса, қолжазбада негізгі тақырыптан тыс мәліметтер бар, бірақ олар өңделген нұсқада берілмеген. Имамның Семей тарихына қатысты мәлімет қайнаркөздері – Семейдегі ұстазы молда Мәлік Эфенди, Семейден шығып кейін Шәуешекте өмір сүрген көптеген тұлғалар. Осы және басқа еңбектері секілді, негізінен, ауызша жеткен мәліметтерге сүйеніп қағаз бетіне түсірген. Десе де, еңбектің мазмұны оның замандасы Ахмад Уәлидің «Китаби тауарихи Семипулат қалға» (Семей қаласының тарихы) кітабымен, кейбір жерлерде, тіпті, сөзбе-сөз сәйкес келеді.[4, р.66]

Ал «An Islamic biographical dictionary of the Eastern Kazakh steppe, 1770-1912» шығармасында автор көбіне Ресейдің қарамағындағы Семей және Қытайдың қарамағындағы Шәуешек қалаларының ғалым, сопыларына көбірек тоқталған. Еңбектің жартысы дерлік Семеймен байланысты тұлғаларға арналған. Оған қоса, аймақтық кішігірім Бақты, Аяғөз, Лепсі, Қопал, Өскемен, Көкпекті, Зайсан секілді қалалар жайлы мәлімет бар.

Табақат еңбегінің жазылған мерзіміне назар аударсақ, Құрбанғали өз ұстазы Камалуддин ибн Абдурахим жайлы 1325/1907-1908 жылы жазған жазбасына қарағанда, оны «Тауарих хамса-и шарқи» еңбегін (1910 жылы) жарияламастан алдын құрастырып бастаған. Дегенмен, онда «Тауарих хамса-и шарқидан» кеңінен мәлімет келтіріп, тіпті, бір жерінде бет нөмірін көрсеткендіктен, сөздіктің едәуір бөлігі аталған кітаптың жарияланымынан кейін құрастырылған болса керек.[5, ХХІ-ХХІІ].

Ендігі кезекте Құрбанғали Халиди Семей мешіт-медреселерінде қызмет еткен бірнеше көрнекті діни қайраткерлерінің өмірбаянына көз тастайық. Реттілігі автордың еңбекте берген ретімен сай келеді. (Халидұлы табақат еңбегіндегі тұлғаларды көне түркі (шағатай) әліпбиінің ретімен тізген: «әлифтен» бастап «йә» әрпіне дейін).

- Ахмад ишан ибн Қызыл-Мұхаммед ибн Абдураззақ ибн Иш-Мұхаммед ибн Темурали – «Тимки» атымен танылған, Бұхарада тәлім алған имам. Сопылық ілімдерінен Халифа Хусейннен ижаза алды. Шафи бай, Сафақұл байлар оны Семейге алдырып, №1 мешіттің имамдығына тағайындайды. Аталған мешітті шамамен 1800 ж. Шафи бай тұрғызған. Бұл алғашқы татар мешіті Тоқал мешітінен кейін салынған. Иш-Мұхаммедтің ұлы хазіреті Мұхаммед-Ярды Мазарбашыдан шақыртылып, №1 мешітке Ахмад ишанның жанына наиб

(орынбасар) имам етіп тағайындалады. Бірнеше жылда жергілікті тұрғындардың саны өсіп, бірінші мешітті көшіріп, оның орнына екінші мешітті тұрғызды. Мұхаммед-Яр көшірілген №1 мешіттің имамы болды. Сол секілді мешіттің аты ауысып, бұл мешіт Мұхаммед-Ярдың мешіті деп танылып кетті. Ал оның орнында салынған Ахмад ишанның мешіті №2 мешіт аталды.[5, p.4-5]

- Ибраһим ахун ибн Ахмад ишан. Бір кездері хазіреті Дамолла Ризауддинмен бірге оқыған, одан кейін Бұхараға барған. Онда екі не үш жыл тұрып, әкесі біраз жасқа келіп қалғандықтан Семейге оралып, №2 мешітке имамдық қызметке орналасты. Оған қоса, губернатордың тағайындауымен аймақтық ахун лауазымына келді. Оның жалақысы көп болмаса да, жүрегі жұмсақ, текті, қарапайым болатын. Бірде ғұламалар жиынында жаназа намазы үшін имамға қаншалықты орын қажет деген сұраққа ол бірінші болып жауап беріп, сәждеде тұру үшін жеткілікті орын қалдыру керектігін айтты. Сонда оның ұстазы Риза: «Біздің ахун шешімі күрмеулі сұрақтардың жауабын біліп қалыпты», - деп мысқылдап айтқан деседі. Құрбанғали Халиди айтады: «Ол 1294/1877-1878 ж. Шәуешекке мен дәріс алып жүрген уақытта келді. Мешітімізде азанды дауыстап шығару, дауыстап оқылатын намаздарды дауыстап оқу осы кісінің кезінен басталды». Бұл 1300-1882/1883 жылдан кейін орын алды. Ол қажылыққа барып келгеннен кейін дертке шалдығып, содан қайтыс болды.[5, p.5-6]
- Ахмад-Сафа қари ибн молда ил-Мұхаммед – қари, имам, қажы. Чистопольдан шыққан. Ілімін Бұхарада жалғастырды. Кейін Семейге келіп, хазіреті Иса имам қайтыс болған соң ол №3 мешіттің имамы болып тағайындалды. Ілімде озат болмаса да, Құран оқуда алда еді. 1868 жылы ол Васыл бай бастаған топпен бірге қажылыққа шығады. Келген соң наиб имамдыққа ауыстырылды. Аз сөзді кісі болатын.[5, p.6]
- Ибраһим ибн қари Ата – Семейдегі №1 мешіттің имамы (имамдыққа Осман қаридан кейін келген). Ахмад-Сафа қаридың ағасының баласы. Халидұлымен бір кезде Бұхарада білім алған.[5, p.6-7]
- Дамолла Ахмад Уали ибн Али ибн Мунасиб ибн Ураз-Мұхаммед әл-Утари (1833 жылы туған). Жастайынан әкесінен жетім қалған. Семейде дүниеге келген, анасының тәрбиесімен өскен. Дамолла Ризауддинмен бірге оқыған. Одан кейін білімін Бұхарада жалғастырды, хазіреті Миян Фараққа қол беріп, илм эз-заһир, илм әл-батын бойынша одан ижаза алған. Бұхарадан 1864 жылы оралып №7 мешіттің имамы, аймақтық ахун болып сайланды. Оның кезінде медресесі гүлденіп, одан көптеген қари, молдалар түлеп шықты. Тәубемен көз жасын жуатын сопы болған, өзіндік сөйлеу мәнерімен ерекшеленетін. Жасы жетпістен асқанда қажылыққа шықты, Одесса қаласына барар жолда жерленген.[5, p.7]
- Ахмаджан шаһид (д.қ.ж. 1310/1892-1893). Тегі башқұрт. Бұхара медресесінен ілім алып келіп Семейге орнығады. Имамдық қызмет атқармаса да, шәкірт оқытып даңқы жайылды. Аз уақытта көп шәкірт жиып, байлар оны алдырып, көп дүние берді. Солайша, мол дәулет жиып алды. Бір түні оның үйіне ұрылар түсіп, оны өлтіріп кетеді. Ол қылшылдаған отыз жасында шейіт болды. Құрбанғали Халиди онымен өмірде кездеспегенін білдірді.[5, p.15]
- Ахмаджан қари ибн Муслим ибн Мумин Жанбай – Семей қаласындағы Буқач байдың екі мұнаралы мешітінің имамы.[5, p.16]
- Ахмаджан ибн Алтайбай – Семей қаласындағы Тинубай мешітінің имамы. Мешіт Ертіс өзенінің жағасына салынған.[5, p.16]
- Исхақ ахун ибн Ахмад ишан. Ахун, имам Алматы салынып жатқанда (Семейдің) №1 мешітінің имамы болған. Генерал Колпаковский оған аса қамқорлықпен мәміле жасады. Генерал ол жерден кеткеннен кейін ахун имамдық лауазымынан алынды.[5, p.16]
- Исмаил муаззин ибн Ахмад ишан – Семей тас мешітінде көптеген жылдар азаншы болған.[5, p.17]
- Бабажан имам – Семейдегі Тінібай атындағы №6 мешітінің бірінші имамы. Ахмад Уали оның қазақ екенін айтқан.[5, p.22]

Қорытынды. Қазақ жерінен шыққан тарихшы, этнограф ғалым Құрбанғали Халидидің мұралары Ақпан төңкерісіне дейінгі халқымыздың тарихнама саласында биік орынға ие. Оның еңбектері мазмұндылығымен, нақтылығымен және жеткізу шеберлігімен құнды саналады. Халидұлының басылып шыққан кітаптарынан тыс қолжазбалары бар. 137 беттік қолжазбаның ағылшын тілінде өңделіп жарыққа шығуына Аллен Франк және Мірқасым Османовтың сіңірген еңбегі мол. Семей және оның мешіттерінің тарихына қатысты бөлігі «Materials for the Islamic history

of Semipalatinsk» кітабында, ал шығыс қазақ даласының діни тұлғаларының өмірбаяндары «An Islamic biographical dictionary of the Eastern Kazakh steppe, 1770-1912» кітабында жарияланған.

Мақалада аталған еңбектерге кең сипаттама берілді, Ресей империясының әлсіреп, жаңа үкіметі құрылар алдын аласапыран заманда өмір сүрген, Шығыс Қазақстандағы ірі білім орталығы саналған Семейде тұрақтап халықтың рухани дамуына үлес қосқан тұлғалар жайлы баян етілді. Мысалы, Семей мешіттерінің имамдары Ахмад ишан ибн Қызыл-Мұхаммед, Ахмад-Сафа қари, Ибраһим ибн қари Ата, Дамолла Ахмад Уали әл-Утари, Ахмаджан қари ибн Муслим, Ахмаджан ибн Алтайбай, Исхақ ахун ибн Ахмад ишан, Бабажан имам, т.б. Бұл қолжазбалардан алынған деректер қазақ тарихнамасы, дерекнамасы, өлкетану саласында өзекті саналады. Себебі, бұл мәліметтерді өзге еңбектерден кездестіру қиын. Құрбанғали еңбектерінің маңызы сонда, қағазға түспеген ауызша деректердің тарих өзенінде ізсіз жоғалып кетпей, кейінгі буын ұрпақтарға жетуіне күш салды. Бұған дейін Құрбанғали ағамыздың шығармаларына негізделіп бірнеше іргелі ғылыми еңбектер жарық көргенімен, зерттеуді талап ететін мәселелер әлі де көп.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мұқанова А. Н. Құрбанғали Халидтың «Тауарих хамса» еңбегі қазақ тарихының дерегі ретінде: т.ғ.к. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Ғылыми жетекші т.ғ.д., профессор Жұмашев Р.М. – Қарағанды, 2007.
2. Халид Қ. Тауарих хамса. Ауд.: Төтенаев Б., Жолдасов А. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.
3. Кармышева Дж. Х. Казахский историк-краевед и этнограф Курбанғали Халиди. – Советская этнография, 1971. № 1. – С. 100-110.
4. Allen J. Frank, Usmanov M. Materials for the Islamic history of Semipalatinsk: two manuscripts by Aḥmad-Walī al-Qazāni and Qurbān‘ali Khālīdī. – Berlin: Das Arabische Buch, 2001.
5. Khalidi Q. An Islamic biographical dictionary of the Eastern Kazakh steppe, 1770-1912. ed. Allen J. Frank, Mirkasyim A. Usmanov. Brill’s Inner Asian library. – Brill, Leiden, 2005. V. 12. – P. 179.
6. Абдулғани Әбул-Азм. Муғжам әл-ғани әз-зәһир. – Рабат: Муәссаса әл-ғани, 2013. Т. 3.
7. Абжалов С. У., Абдулхаким Б. Исламдағы «Табақат» ілімі және оның ерекшелігі. – 6 б.

«ҚАЗІРГІ САЯСАТТАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ТЕНДЕНЦИЯЛАР МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ»

«THEORETICAL AND PRACTICAL ISSUES OF MODERN POLITICAL SCIENCE: TRENDS AND PROSPECTS»

«ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ: ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ»

ҚАЗАҚСТАННЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ЖАСТАР САЯСАТЫ КОНТЕКСТІНДЕГІ ЖАСТАРДЫҢ ОРНЫ МЕН РӨЛІ

Саясаттану, 1 курс докторанты **Әлішерова А.Б.**

Ғылыми жетекші: *PhD Төлен Ж.М.*

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Бұл мақалада жастарға саяси тұрғыдан зерттеу жүргізіліп, оларды басты объект ретінде сипаттап, жастардың саясат процесінің мәні мен оның өзекті проблемалық өзектілігі ашылады. Жастарға мемлекет тарапынан көрсетіліп жатқан қызметтерге шолу

жасалады. Жұмыстың мақсаты жастардың қоғамда алатын орны мен рөлін анықтап, елімізде жастар саясаты негізінде жүргізіліп жатқан жұмыстарды талдау.

Кілт сөздер: Қазақстан, саясат, жастар.

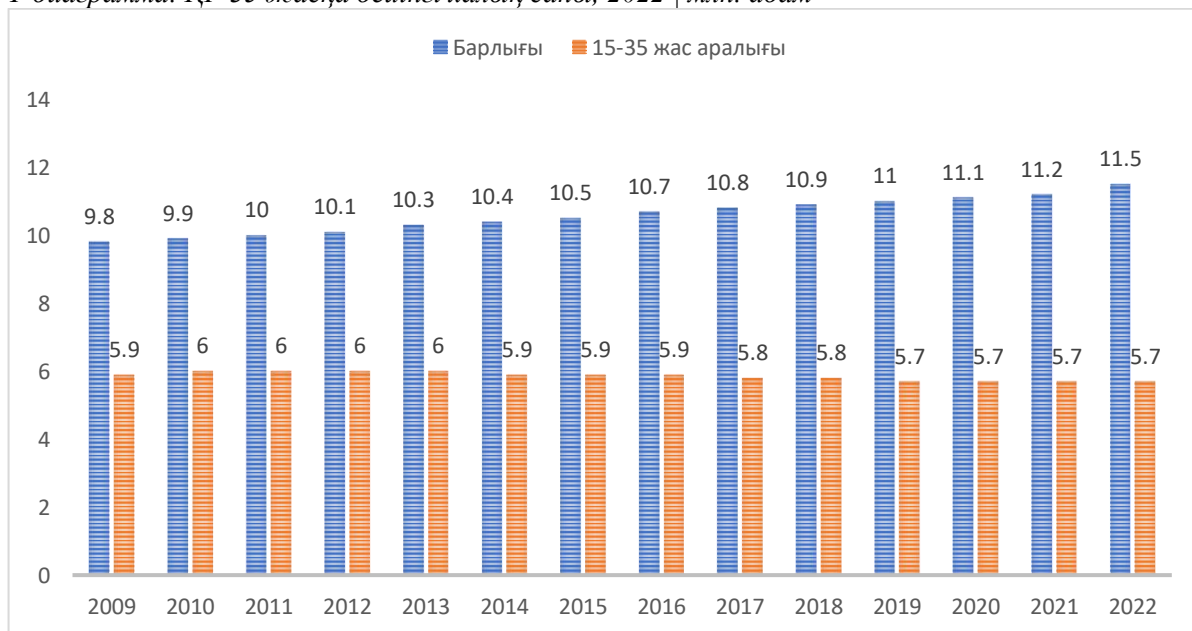
Елдің тірегі жастар екені бәрімізге белгілі. Қай ел болмасын мемлекет болашағы жастар болып саналады. Еліміздің ертеңі, мемлекетіміздің жарқын болашағы білімді де, білгір жастардың қолында. Жастар алдыңғы буын ағалардың жолын лайықты жалғастырып, өздерінің сенімді ізбасар екенін дәлелдеуде. Қай заманда болмасын қоғамның қозғаушы күші – жастар. Бүгінде жастар қоғамның қозғаушы күші ретінде озық идеяларымен қаруланып, еліміздің дамып, өркендеуіне барша үлес қосып келеді. Осы ретте Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың: «Мен сіздер, бүгінгі жастар ерекше ұрпақ екендеріңізді қайталаудан жалықпаймын. Сіздер тәуелсіз Қазақстанда өмірге келдіңіздер және сонда ержетіп келесіздер. Сіздердің жастық шақтарыңыздың уақыты – біздің еліміздің көтерілу және гүлдену уақытты. Сіздер осы жетістіктер рухын және табысқа деген ұмтылушылықты бойларыңызға сіңірдіңдер», - деген сөзді мемлекет пен ұлт болашағы жастар болашағымен тікелей байланысты екендігін айқындайды. Жастар қауымы болмаса, жаңа идеялар мен көзқарастар болмайды. Елдің болашағы жастарға сенім артылған.

Жастар-бұл бүкіл тарихта және әртүрлі мәдениеттерде әр түрлі анықталған категория. Жастардың теориялық анықтамалары уақыт өте келе дамыды, бұл әлеуметтік көзқарастардағы, нормалар мен құндылықтардағы өзгерістерді көрсетеді. Негізінде жастар санаты жас бойынша анықталады, бірақ әлеуметтік рөлдер, сәйкестілік және мінез-құлық сияқты басқа факторлар да осы категорияны құруға ықпал етеді.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері, жастардың болашағы мен тағдырына жеткілікті назарын аударып келеді. Қазіргі ҚР Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың жас буынға деген артқан сенімі ерекше екендігін атап өтуге болады.

Біріккен Ұлттар Ұйымының мәліметі бойынша, 15 пен 24 жас аралығындағы адамдар жастар ретінде анықталады. 2021 жылдың ақпанында Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы Жас классификациясын жаңартты. 18 жастан 44 жасқа дейінгі аралықта қазір жастар болып саналады. Әлеуметтану ғылымында 18 жастан 33 жасқа дейінгі адамдар жастар болып есептеледі. Сонымен қатар, батыс елдерінде 40 жасқа дейінгі азаматтар жастар санатына жатады [1]. Алайда, 2022 жылы Қазақстанда жастар санатына 14-тен 35 жас аралығындағы азаматтар кіретін болды. Бұл туралы президент Қ.К. Тоқаев «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне мемлекеттік жастар саясаты және әлеуметтік қамсыздандыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заңына қол қойған еді [2]. Қазіргі таңда 2022 жылғы ҚР Ұлттық статистика бюросының деректеріне сәйкес 15-35 жас аралығындағы азаматтар саны 5,7 миллион адамды құрайды (1 диаграмманы қараңыз).

1-диаграмма. ҚР 35 жасқа дейінгі халық саны, 2022 | млн. адам

Дереккөз: Ұлттық Статистика Бюросы ҚР СЖЖРА

Бұл жас диапазоны жасөспірімдер мен жастарда болатын биологиялық және даму өзгерістеріне негізделген. Алайда, жастықты анықтау тек жаспен шектелмейді. Адам өмір сүретін әлеуметтік және мәдени контекст оның жастар тәжірибесін қалыптастыруда да маңызды рөл атқарады. «Жастар» термині балалық шақ пен ересек өмір арасындағы кезеңін білдіреді. Бұл физикалық, эмоционалды және когнитивті өзгерістермен ерекшеленетін өтпелі кезең. Алайда, «жастар» категориясының теориялық анықтамасы күрделі және көп қырлы, әртүрлі көзқарастар мен түсіндірулер ұсынылады. Жастықтың алғашқы теориялық анықтамаларының бірі әлеуметтанушы Эмиль Дюркгеймнен келеді. Ол жастықты аномия немесе нормалардың жоқтығы кезеңі ретінде қарастырды [3].

Дюркгейм осы кезеңде нақты нормалар мен құндылықтардың болмауы әлеуметтік тұрақсыздық пен девиантты мінез-құлыққа әкелді деп сенді. Бұл анықтама жастар дамитын әлеуметтік және мәдени контекстке баса назар аударады. Тағы бір ықпалды анықтама психолог Эрик Эриксон жастықты “тұлғаның қалыптасу кезеңі” ретінде қарастырды [4]. Эриксонның айтуынша, жастар өзін-өзі бағалау мен нақты сәйкестікті дамыту керек болған кезде жеке тұлға мен рөлдердің араласуы арасындағы дағдарысқа тап болады. Бұл анықтама жас кезінде болатын психологиялық және жеке процестерге баса назар аударады. Жақында ғалымдар жастар тәжірибесінің әртүрлілігі мен күрделілігін атап өтті. Мысалы, әлеуметтанушы Аннет Ларо жастардың тәжірибесі әлеуметтік тапқа, нәсілге және жынысқа байланысты әр түрлі деп тұжырымдады [5]. Бұл анықтама жастар тәжірибесінің қиылысуын және жастар дамитын нақты контексттерді түсінудің маңыздылығын көрсетеді.

Жалпы, «жастар» категориясының теориялық анықтамасы көп қырлы және күрделі. Ол балалық шақтан ересек өмірге көшу кезінде пайда болатын әлеуметтік, мәдени, психологиялық және жеке процестерді қамтиды. Жастардың теориялық анықтамасын түсіну жастардың дамуы мен әл-ауқатын қолдауға тырысатын саясаткерлер, тәрбиешілер мен зерттеушілер үшін өте маңызды.

Қазақстанның саясаты үшін жастардың орны ауқымды, әрі әлі күнге дейінгі негізгі мәселелердің бірі болып табылады. Бұл мәселені шешу мақсатында жастар санаты құрылған болатын. Қоғам жастардың қай салаға болмасын жетелеу мақсатында арнайы іс-шаралар мен жобаларды ұйымдастыруда.

Қасым-Жомарт Кемелұлы президент болып сайланғаннан кейін, ұлтымыздың жастарын қоғамдық үдерістерге атсалыстырған болатын. Жастарды барынша жігерлендіру мен ынталандыру үшін мемлекетімізде көптеген іс-шаралар жүзеге асырылып, жастардың өз арман-мақсаттарына жететіндей қолайлы жағдайлар жасаған болатын. Тіпті, президент болмаған кезде де, Қасым-Жомарт Тоқаев жастарға деген сенімі мен көзқарасы ерекше болатын. Оған дәлел мына сөзі: «Алға қойған мақсаттарына қол жеткізіп, өзін-өзі дамытуға талпынған жастарға шынайы қолдау қажет. Қазақстандық жастар өз болашақтарына сеніммен қарауы тиіс, олар үшін Қазақстан мемлекеттік басқарудан бастап, ғылым мен шығармашылыққа дейін сан алуан салаларда табысқа жетуге мол мүмкіндіктер беретін ел болуы тиіс» [6]. Жалпы, Қазақстанда ресми түрде «Жастар жылы» болып 2019 жыл 6 ақпан тіркелген болатын. Осы «Жастар» жылы туралы Парламентте өткен жиында Қ.К. Тоқаев барлық жергілікті өкілетті орган қызметкерлерін жастарды қолдауға белсенді шақырғаны рас. Қазіргі таңда президент әрбір жас буынның толыққанды дамуы үшін әртүрлі іс-шаралардың жан-жақты жолдарын қарастырып жатыр. Мысалы, әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан қарастыратын болсақ, мемлекетіміздің жастары мен жаңадан отау құрған жас отбасылардың жағдайын жақсарту үшін, табыс деңгейін көтеру үшін, ұзақмерзімді несие беруінің жаңа жүйесін енгізген болатын. Сонымен қатар, білім алудің мүмкіндіктерін кеңейтіп, жұмыссыздықты азайтып, тұрғын үй мәселелерін шешуге бағытталған барлық іс-шаралар қолға алынды.

Тұтастай алғанда, Қазақстан мемлекеттің жастар мүддесіне тұрақты көп деңгейлі қатысу саясатын жүргізеді, ол қоғамдық-саяси институттардың қызметін үйлестіруді, жастар саясаты салаларын заңдармен және актілермен реттеуді, жалпы қағидаттар мен бастамаларды қолдауды қамтиды.

Мемлекеттік органдардың жастармен және жастар ұйымдарымен жалпыұлттық өзара іс-қимылы үшін республикалық жастар форумы - жас ұрпақтың проблемаларына назар аударуға және оларды шешу бойынша бірлескен өзара іс-қимыл жасау құралдарын жасауға арналған алаң құрылды.

ҚР жастар саясатының 2023-2027 жылдарға арналған тұжырымдамасына сәйкес басымдықтар өзгеріссіз қалады:

- сапалы білім беру және ғылыми-техникалық әлеуетті дамыту;

- салауатты өмір салты;
- жастар арасында жұмыспен қамтуды, қолжетімді тұрғын үйді, кәсіпкерлік қызметті, құқықтық және сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қамтамасыз ету;
- мәдени бос уақытты және дамуды қамтамасыз ету [7].

2019 жылдың наурыз айының 23 жұлдызында Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев Қазақстан Республикасының Президенті ретінде ең алғашқы жұмыс сапарын Түркістан облысынан бастаған еді. Облыстың орталығы Түркістан қаласында халықпен кездесуде сөйлеген сөзінде: «Біз жастар үшін жаңа мүмкіндік беруіміз керек. Соның ішінде олардың бизнеспен айналысуына, білім алуына, жұмысқа орналасуына, табыс табуына жол ашу қажет. Өз өмірін жақсартуға, мансабы бойынша жоғарылауға арналған әлеуметтік лифттер іс жүзінде жұмыс істеуі керек. Еліміздің жастары мен талантты азаматтары мемлекеттік қызметте ілгерілеу үшін арнайы кадрлық бағдарлама дайындаймыз. Болашағымыз жастардың қолында» деп айтып кеткен болатын [8]. Сондықтан да, болашағына қойған мақсаттарына қол жеткізіп, өзін-өзі дамытуға талпынған жастарға мемлекеттің шынайы қолдауы қажет.

Тәуелсіз Қазақстан үшін жастар саясаты мемлекеттің басты басымдықтарының біріне айналды. Жастар саясатының негізгі мақсаты жастардың патриотизм, заматтық, әлеуметтік дербес тұлғалық қалыптасуын жүзеге асыру үшін қажет құқықтық, экономикалық, ұйымдастырушылық жағдайларды жасау мен нығайту. Жастардың инновациялық әлеуетін тиімді пайдалана алған мемлекет қана стратегиялық артықшылыққа ие болады. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың айтуы бойынша кез келген мемлекет болашағын өз ұрпағымен байланыстырады. Яғни, жастардың дамуына, тұрғын болып қалыптасуына айрықша көңіл бөлген мемлекет болашақта саяси және экономикалық табысқа жететіні сөзсіз.

Қазақстанда қазіргі таңда әр жас азаматтың толыққанды дамуына арналған жан-жақты тетіктер жасақталған. Мәселен, әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан, мемлекет жастар мен жас отбасылардың экономикалық ахуалын жақсарту мен табыс деңгейін көтеру, ұзақ мерзімді несиелердің кезеңдік жүйесін енгізу, басқа да экономикалық көмек түрлері арқылы білім алу мүмкіндігін кеңейту, іскерлік белсенділігін арттыру, құқықтық, ұйымдастырушылық жағдай жасаудың барлық шараларын қолдануда. Мысалы, студенттерге жол ақысының жеңілдігінің қолданылуы, еліміздегі жас азаматтар мен жас отбасыларды жеңілдікті ипотекалық несиелеу, жас мамандарды жұмыспен қамтудағы жеңілдіктер, ауыл жастарына берілетін көпсалалы квота, ауылға барған жастарға көтерме көмектер, жетім балаларға және мүгедек жандарға көрсетілетін көмек түрлерін атап өтуге болады.

Қазіргі таңда мемлекет жастар саясатына басты назар аударып жатыр. Жастар саяси ұйымдары соның дәлелі. Алайда ол ұйымдар саяси деңгейге әлі жете қоймады. Әрі кеткенде университет қабырғаларынан аса алмай жүр. Сондай жастар саяси ұйымдарының белсенділігін облыстық, республикалық тіптен халықаралық деңгейде арттыру керек. Және ұйым басшылары өз істерін жауапкершілікпен атқарып, ұйымға қатысушыларды біріктіріп, оларға өзекті мәселелерге қатысты тапсырмалар беріп отыру керек.

Қазақстанда жастар саясаты ҚР Конституциясында, Қазақстанның 2050 жылға дейінгі Даму Стратегиясында және 2015 жылдан бастап «мемлекеттік жастар саясаты туралы» ҚР Заңында көрсетілген. Осы құжаттарға сәйкес, «Қазақстанның жастар саясатының мақсаты жастардың толыққанды рухани, мәдени, білім беру, кәсіби және физикалық дамуы, шешімдер қабылдау процесіне қатысу, табысты әлеуметтену және оның әлеуетін елді одан әрі дамытуға бағыттау үшін жағдайлар жасау болып табылады» [9]. Елімізде жан-жақты даму және жастармен атаулы жұмыс үшін қолайлы жағдайлар жасалған. Мәселен, республикада «Болашақ», «Жасыл ел», «Дипломмен ауылға», «Жас отбасы», «Жастар практикасы», «Жұмыспен қамту және Бизнесінің жол картасы», «Қолжетімді баспана», «Серпін-2050», олар білімге, инновацияға, технологияға және тәжірибеге бағдарланған.

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасында жастардың рөлі және маңызы өте зор. Сол себепті, Қазақстан Республикасында жастар туралы заңды алғышқы Президент Н.Ә. Назарбаев бекітті. Қазақстанның бір мемлекет болып қалыптасуының өзі де жастардың қосқан үлесін атап өтуге болады. Мысалы, қазіргі жастар шет елдерде білім алып, сол білімдері мен тәжірибелерін елге келіп бөлісіп жатыр. Оның бір дәлелі Қазақстан дамыған 50 елдің құрамына кіруі.

Қазіргі таңда еліміздің жастары өздерінің құқықтары мен мүдделерін қорғау жолдарын іздеп, мектеп және студенттік өзін-өзі басқару ұйымдарынан бастап, жастар парламентіне, жастар үкіметіне дейін түрлі институттар мен ұйымдар құруда. Қазіргі таңда бұл толқынға ілесіп, осындай саяси ұйымдарды қолдайтын жастар саны көбейіп келе жатыр. Жастарымыз жаңа ел, жаңа саясат

құруға ниет білдіріп, сол үшін бар жандарын салып еңбек етіп жатыр. Жастардың болашағы зор және мақсаттары айқын. Біздің міндетіміз жастарға сену және оларды қолдау.

Әдебиеттер тізімі:

1. Организация Объединенных Наций. Основные факты. Справочник. – М., 2000. – С. 424.
2. Akorda.kz Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты // Мемлекет басшысы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне мемлекеттік жастар саясаты және әлеуметтік қамсыздандыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңына қол қойды, 26.12.2022. <https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kazakstan-respublikasynyn-keybir-zannamalyk-aktilerine-memleketik-zhastar-sayasaty-zhane-aleumettikkamsydzandyru-kol-koydy-24114022> (05.03.2023)
3. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. М., 1991.
4. Erikson, E. (1968) Identity: Youth and Crisis. N. Y.: Norton. 336 p.
5. Lareau A. (2011) Unequal childhoods: Class, race, and family life, 2nd edition with an Update a Decade Later. Berkeley: University of California Press.
6. Shygystanu.kz Р.Б. Сүлейменов атындағы шығыстану институтының ресми сайты // Жастар – ел ертені немесе ел президентінің болашаққа қатысты қадамы туралы, 14.12.2020. <https://shygystanu.kz/rus/archives/2198> (07.03.2023)
7. "Қазақстан 2020: болашаққа жол" Қазақстан Республикасы мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 27 ақпандағы № 191 қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300000191> (10.03.2023)
8. Akorda.kz Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты // Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Түркістан қаласының жұртшылық өкілдерімен кездесті, 23.03.2019 https://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/astana_other_events/kazakstan-prezidenti-kasym-zhomart-tokaev-turkistan-kalasyynyn-zhurtshylyk-okilderimen-kezdesti (08.03.2023)
9. О государственной молодежной политике Закон Республики Казахстан от 9 февраля 2015 года № 285-V ЗРК. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000285> (10.03.2023)

LANGUAGE POLICY: FROM ECOLOGY OF LANGUAGE TO IDEOLOGY OF LANGUAGE

Political science, 1st year of doctoral student **Kasymbayev A.Sh.**

Supervisor: *PhD, associate professor, Sikhimbayeva D.A.*

Al-Farabi Kazakh National University

Abstract: *This article examines the peculiarities of the influence of language ecology on language policy. The article identified the relationship between linguistic ecology and linguistic ideology. Meanwhile, the paper provides a literary review of both western and domestic authors considering linguistic ideology through the prism of linguistic ecology. Also, language policy as a central element of the language landscape is the basis for the formation of language ecology in any country of the world. This article analyzes various approaches to language policy, which are associated with different interpretations of language ecology and ideology. The main objective of this paper was to outline three different approaches to the problem of language recognition or recognition. The review characterizes the ecology of language as a poly-paradigm direction of linguistics, which is a research response to one of the most important requests of modern society - a request to ensure the cultural and linguistic diversity of the world, as well as the safety of languages.*

Keywords: *language, language policy, language ecology, language ideology.*

Initially, the ecology of language was Haugen's metaphor, which he defined as the relationship between language and environment [1]. Haugen considered the importance of social conditions for language and environment. The environment includes both the social and psychological system of society. A social system is its interaction with a society in which language functions as a means of communication. The social environment is characterized by political and economic conditions, and how these socio-political and economic conditions determine the impact on the functioning of the language [2]. The psychological environment interacts with other languages in the minds of bilingual and multilingual speakers. Also, the psychological environment determines the conditions for individuals and various social groups, both the

internal environment and external factors are interrelated [3]. The sociopsychological aspect determines the understanding and awareness of representatives of different language groups about the activities of the language environment. In this regard, linguistic ecology intersects with linguistic ideology. These two directions in modern linguoecology allow us to determine the relationship between language and the environment. And how the environment affects the value orientations of the social and political context. Apparently, there is an obvious relationship between society and language, and not a metaphorical meaning. This relationship manifests itself in various characteristics of society: history, sociology, demography, cultural values, religion, etc. influence the use of language [4].

Haugen's metaphor allows us to take a fresh look at the multilingual space, and what kind of interaction takes place in it. Thus, Horneberger apparently defines the ecological method as metaphorical ('ecological metaphor') and as providing an ideological basis for language planning and language policy, which serves to promote the benefits of multilingual communities [5]. The metaphorical ecology of language considers macro-political processes. In Philipson's work, linguistic ecology moves into a political dimension in which linguistic human rights are explored. This work consists of a sociological approach in which individuals and social groups have the right to speak and receive education in their native language. And it includes an approach in which languages have a 'legal personality' with certain rights, just as individuals, groups and peoples can have rights.

Dialectical relationship between linguistic ideology as a superstructure and the linguistic environment as a reality from the Marxist point of view. Language ideology is a set of views and values of society on how the language structure should be formed. In a dialectical context, this is not just a set of passive views and beliefs. Thus, linguistic ideology as a superstructure forms values and value orientations for various social groups on how language should exist. Moreover, this superstructure defines the dialectic of economic, aesthetic views on the language environment. In some cases, a language ideology can be implemented as a language policy, although not always (Spolsky). In other cases, linguistic ideology can materialize in the form of social and political movements that change the existing linguistic order [6].

The formation of the ideology of language can be interpreted from the standpoint of constructivism. The way a person's language and values are formed. Language, in this case, is an environment independent of a person. Language is only a part of nature, and a person is not able to influence language as an environment. Language is a ready-made social construct in which an individual or a group has a certain kind of thinking. However, Haugen's ecological metaphor is that languages, like living species, can go through stages of evolution, grow, change, live and die in relation to other languages, as well as in relation to the environment.

Environmental psychology in contrast to cognitive psychology, which was based on the preferences of a characteristic pattern of behavior. The founder of environmental psychology, James Gibson, did not agree with such views in favor of direct perception. Gibson's approach was based on action: 'What we perceive when we look at objects is their accessibility, not their qualities. [...] The value is observed before the substance and surface, color and shape are perceived as such [7]. Language programs individuals for the obvious reaction of social processes. The formation of values among native speakers is associated with various subjects of reality: the influence of the place of residence, city, village, metropolis, experience, the level of education of representatives of language groups. Different conditions (wearing, driving, negotiating and talking) affect the behavior of an individual and his values, since a person is limited by the ecosystem context. Hodges noted that ecological linguistics is based on the principles of limited values, namely: different kinds of values limit human interaction, which in turn creates conditions for tension and frustration [8]. Language in this context is a social force that can shape social hierarchies in society (Bacon and Kim, 2018). Haugen emphasizes the reciprocity between language and the environment, noting that it is necessary not only to describe the social and psychological situations of each language, but also the impact of this situation on the language. In this regard, the ideology of native speakers has a number of significant differences in relation to socio-political and economic events. Modern research reflects how linguistic ideologies define differences in relation to language and native speakers. Language ideologies form the values of native speakers, both at the individual and group level.

The ideology of the coexistence of different languages and their interaction in a certain geographical area, that is, the environment defines language as an ecological source for the formation of a socio-political context. This approach is widely used in modern works on how several languages coexist in a geographical area or social institution [9]. One geography – different languages. Geography is the same, but the use of languages and the understanding of reality, that is, the surrounding reality, are completely different. The coexistence of languages today is an important area of research, which is usually conducted under the heading "linguistic ecology".

The concept of linguistic ideologies can be created many times during the interaction between individuals and institutions of the speech community. Thus, definitions of the concept of language and ideology in a wide range of socio-cultural conditions. They focus mainly on how such defining realities shape the relationships between individuals and institutions. Aspects of linguistic representations are manifested in both implicit and explicit modes that interpret the intersection of language and human beings in the social world; this is what we mean by "language ideology".

It is obvious that in the literature devoted to language ecology, the ecology of language processes in Kazakhstan has been studied in the context of language policy and national identity. Language processes in Kazakhstan were studied with the help of studies of language policy in different years of Kazakhstan's existence as a Union Republic of the USSR and an independent country. The language dynamics of the Kazakh SSR was studied within the framework of the USSR language policy. The independence gained after the collapse of the USSR allowed the Central Asian states to consolidate their linguistic designations in new constitutions. New laws were adopted that made the titular languages official and defined Russian as the language of interethnic communication. Since 1991, research has been concerned with the revitalization of the languages of Central Asia. The process of de-Russification, when non-Russian peoples in the Soviet republics were asked to replace seven decades of Russification with linguistic nativization. The independent states of Central Asia were forced to develop their titular languages in order to build a national identity [10]. Consequently, linguistic nationalism was strengthened to ensure nation-building through the management of linguistic processes.

The existing gap of knowledge about language ecology and language ideology in modern literature devoted to the language processes of Kazakhstan is that language ecology is studied from the standpoint of language policy [11], and the ideology of language is studied with the help of personal or group values of various representatives of society [12].

The language environment occupies an important place in the concept of language ecology. Because the environment determines the status of the language and its future fate both locally and globally. The linguistic ecology of the environment in Kazakhstan was considered from the standpoint of the functioning of the Russian language in post-Soviet states, in particular, language changes in Kazakhstan. The status and significance of the Russian language in the public sphere as a "laissez-faire" language" [13]. Mutual influence and interdependence of the Kazakh and Russian languages competing for the communicative space of Kazakhstan [14].

An important feature of the language space in Kazakhstan is bilingualism and multilingualism. Today, the Russian language is experiencing a process of diversification. Russian, in particular, a radical change in the status of the Russian language, due to fundamental shifts in Kazakh-Russian bilingualism, namely, the crisis of linguistic identity of a significant part of the population [15].

Kazakhstan has a special language environment that is experiencing a constant characteristic change: the growth of the Kazakh-speaking population, and a decrease in the number of the Russian population. These changes form the value orientations of native speakers in Kazakhstan. Often these values do not have a homogeneous character, which leads to the separation of native speakers from each other. A large group of people who use both Russian and Kazakh – bilinguals - has formed in Kazakhstan. All these language groups have their own ideology.

Studies of linguistic ideologies based on the idea of the revival of the titular language and the formation of ethnic identity through the restoration of the "native language". Moreover, a monolingual language policy was defined, which was created to build a nation in order to neutralize centuries-old language changes and unite the Kazakh people into a single nation. However, the relationship between the languages (Kazakh and Russian) and the "environment" is not defined. In this regard, questions arise: how do Russian-speaking and Kazakh-speaking groups assess the socio-political reality, and what are the ideological and ideological values of two different language groups in Kazakhstan.

The studies that examined the influence of ideology on the language space were devoted to the English language. The study of the relationship between linguistic ideologies and socio-political factors. The concept of "national branding" in the context of national imagination and globalization [16].

Haugen's scientific metaphor was originally proposed to explore the relationship between language and the environment. For Kazakhstan, this metaphor, which later became a scientific concept is characteristic of application, since there is a bilingual linguistic situation in Kazakhstan [17]. Native speakers of two languages (Russian and Kazakh) have distinctive features on a number of issues of understanding and awareness of the socio-political process. The peculiarity lies in the fact that the environment has different effects on the formation of public opinion among speakers of two languages and their attitudes to reality. Also, a distinctive feature of the linguistic landscape of Kazakhstan is the presence

of bilinguals who combine different language habits and their uniqueness. Bilinguals in Kazakhstan have a preponderance of value orientations towards Russian or Kazakh culture.

However, the bilingual model of Kazakhstan reflects the contradiction in society on a number of significant issues. Russian-speaking and Kazakh-speaking representatives of society have contradictory views on what is happening. The ideology of native Kazakh and Russian speakers, as well as bilinguals, has a unique feature characteristic of a bilingual state.

Bibliography

1. Haugen, Einar. (1971). The ecology of language. *The Linguistic Reporter*, Supplement 25, 19-26.
2. Sune Vork Steffensen, Alwin Fill. *Ecolinguistics: the state of the art and future horizons*. *Language Sciences* 41 (2014) 6-25.
3. Blackledge, A., 2008. Language ecology and language ideology. In: Creese, A., Martin, P., Hornberger, N.H. (Eds.), *Encyclopedia of Language and Education*. Volume 9: Ecology of Language, second ed. Springer Science+Business Media LLC, Berlin, pp. 27–40.
4. Mark Garner Language ecology as linguistic theory January 2005 *Kajian Linguistik dan Sastra* 17(2)DOI:10.23917/kls.v17i2.4485.
5. Hornberger, N.H. (Ed.), 2003a. *Continua of Bilinguality. An Ecological Framework for Educational Policy, Research, and Practice in Multilingual Settings*. *Multilingual Matters*, Clevedon.
6. Spolsky, Bernard. 2004. *Language policy: Key topics in sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. *The Ecological Approach to Visual Perception Classic Edition* By James J. Gibson Edition 1st Edition First Published 2014.
8. Hodges, B.H., 2013. Righting language: a view from ecological psychology. *Language Sciences*, 41 (PA), 93–103.
9. Voegelin, C.F., Voegelin, F.M., 1964. *Languages of the world: native America fascicle one*. *Anthropological Linguistics* 6 (6), 1- 149.
10. Dave, B. (1996). *National Revival in Kazakhstan: Language Shift and Identity Change*. *Post-Soviet Affairs*, 12(1), 51–72.
11. Zhumanova, Aiman Z.; Dosova, Bibigul A.; Imanbetov, Amanbek N.; Zhumashev, Rymbek M. *Language Politics in the Republic of Kazakhstan: History, Problems and Prospect*. *International Journal of Environmental and Science Education*, v11 n11 p4241-4253 2016.
12. Zufar Makhmutov1 , and Alfiya Sagitova *Perceptions of national diasporas language policy in Kazakhstan*. *Life Science Journal* 2014;11(8s).
13. Dowler, Wayne. 2001. *Classroom and empire: the politics of schooling Russia's eastern nationalities, 1860–1917*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
14. Aimgul Kazkenova, S. Zhirenov January 2015. *Self-development and mutual influence of the Kazakh and Russian languages in the Republic of Kazakhstan/ Przegląd Wschodnioeuropejski* 6/1, 143-152.
15. D.Suleimenova, D.Akanova, M.Aimagambetova *Biz birgemiz, or Revisiting the Diversification of Russian Language in Kazakhstan* December 2021 *RUDN Journal of Language Studies Semiotics and Semantics* 12(1):7-22.
16. [Madina Djuraeva *Multilingualism, nation branding, and the ownership of English in Kazakhstan and Uzbekistan*. 2021, *World Englishes*].
17. R. Tuksaitova. *The Russian Language in the Multicultural Space of Kazakhstan: State Policy and Public Mood*. January 2016. *Quaestio Rossica* 4(4):94-106.
18. Z.K. Temirgazina, A.E. Agmanova. *Correlation of happiness category and language policy in the perception of monolingual and bilingual kazakhstan students*. 6(2)*2021 *Language. Culture. Society*

МОЛОДЕЖЬ И ЕЕ ГРАЖДАНСКО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ

Специальность «8D03109 – Государственное управление и общественная безопасность»,

докторант PhD второго года обучения Суимбаева Э.Н.

Научный консультант: д.полит.н., профессор Зайниева Л.Ю.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

***Аннотация.** Статья посвящена особенностям гражданского и политического участия молодежи. Молодежь рассматривается как значимый политический субъект. В статье отмечается деятельность государства в отношении вовлечения молодых людей в жизнь общества и принятие решения. Основное внимание уделяется механизмам и формам развития гражданско-политической активности молодого поколения.*

***Ключевые слова:** молодежь, гражданское участие, политическое участие, государственная молодежная политика, Совет по делам молодежи.*

Создание необходимых условий для развития молодых людей является основой конкурентоспособности страны. Молодежь является стратегическим ресурсом и основой национальной безопасности Казахстана, носителем физического и интеллектуального потенциала общества. В предвыборной программе 2022 года К.-Ж. К. Токаева особое внимание уделено заботе о молодежи, обеспечению равных возможностей для саморазвития всех молодых людей республики. Так, в 17 пункте программы, посвященном новому поколению, указано на необходимость пересмотра Концепции государственной молодежной политики о переходе с принципа «для молодежи» на принцип «с молодежью» [1, с. 52]. В проекте Концепции государственной молодежной политики Республики Казахстан на 2023-2029 годы отмечено возрастание места и роли молодежи в формировании комплексной стратегии развития государства [2].

Молодежь - специфическая социально-демографическая группа в структуре каждого общества. Первые исследования о молодежи как особой группе появились в начале XX века. В настоящее время существует множество определений понятия «молодежь». Молодежь обладает рядом исключительных качеств как социальная группа и трактуется не однозначно, в том числе в определении возрастных границ. В определении, данном ООН в 60-е годы прошлого века, в данную категорию включались лица от 15 до 24 лет. Такое положение было обусловлено тем, что часть молодежи уже работала в 15-летнем возрасте и была экономически независима от родителей и создавали собственные семьи к 24 годам. Принималось во внимание и то обстоятельство, что возраст 15-24 года нужен для получения образования и воспитания. Нижняя возрастная граница связана с половым созреванием, окончанием общеобразовательной школы, началом профессионального обучения. Верхняя возрастная граница, связанная с завершением молодости, наступает с обретением экономической независимости, личной самостоятельности, распоряжением личными средствами и создания собственной семьи. Практика показывает, что некоторые условия можно достичь в раннем возрасте. Но в связи с безработицей человек и в 35 лет будет зависеть от родителей. В большинстве европейских стран, в США, Японии и в некоторых других странах верхняя граница молодежи определена в 30 лет. Нижняя и верхняя границы молодежного возраста подвижны в зависимости от степени развития страны [3, с. 27-28].

В Казахстане официально в категорию «молодежь» входят граждане в возрасте от 14 до 35 лет с декабря 2022 года [4]. Ранее верхняя граница определялась возрастом до 29 лет. Изменение данной характеристики молодежи было связано с увеличением среднего возраста вступления в брак и количеством времени, которое люди тратят на обучение и повышение квалификации [5]. Очевидно, что определение молодежи трансформируется в зависимости от меняющихся политических, экономических и социокультурных условий. Возраст имеет важное значение, поскольку от возрастных границ зависит количество молодых граждан, охватываемых вниманием государства [4, с. 26, 31].

По данным Национального доклада «Молодежь Казахстан – 2022» численность молодежи в возрасте до 29 лет на 2022 год составило 3 741 083 человек, или 19,6% от общего числа населения

[6, с. 142]. В связи с расширением возрастной категории молодежи до 35 лет количество молодых людей согласно данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформ Республики Казахстан увеличилось до 5 602 022 человек и составило 28,7 % от общего числа населения [7].

Диаграмма 1. Динамика численности молодежи РК (тыс. человек)

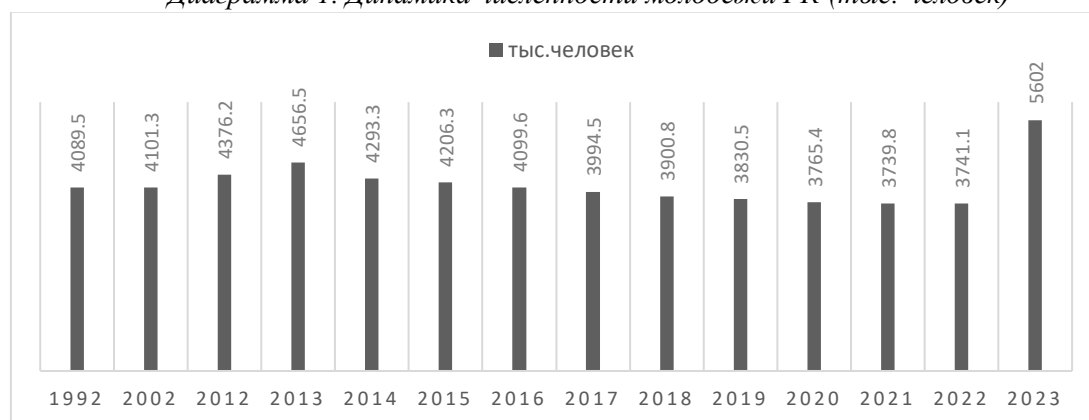
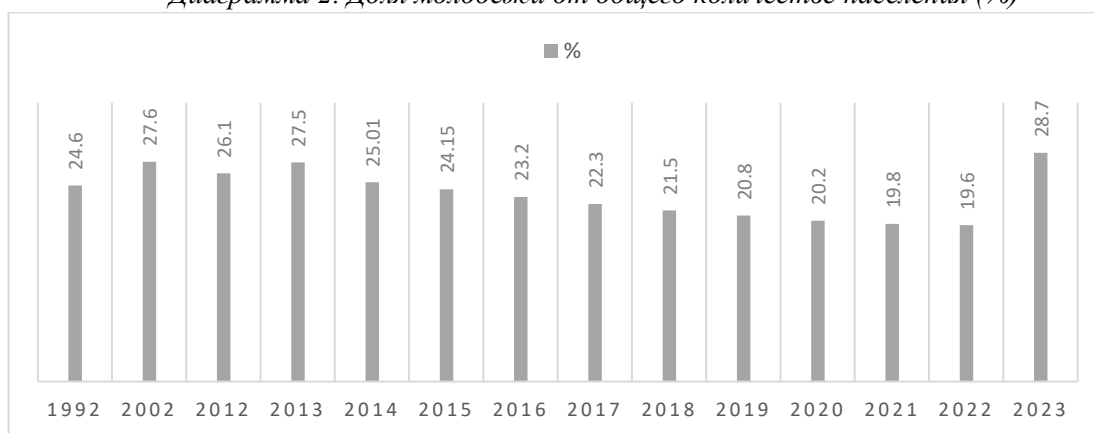

Диаграмма 2. Доля молодежи от общего количестве населения (%)

Диаграммы 1 и 2 наглядно демонстрируют, что показатели за 2023 год самые высокие за весь период, начиная с 1992 года. Вместе с увеличением удельного веса молодых людей, вырастут количественные характеристики и качественные индикаторы развития, поскольку молодежь включена во все процессы, происходящие в обществе. По данным Национального доклада «Молодежь Казахстан – 2022» базовые ценности молодежи лежат в неполитической сфере и не связаны напрямую с гражданско-политической проблематикой. Выражается умеренный интерес к политике и отзыв со стороны молодых людей на ключевые политические события [6, с. 211, 216].

Развитие каждого общества определяется степенью участия молодежи в процессе осуществления реформ. Это связано со значительной долей ее в составе населения страны и с тем, что молодежь в силу возрастных особенностей предрасположена к новому. Она критически относится ко всему устаревшему, нетерпима к рутине, косности и застою, более восприимчива к переменам [3, с. 12]. Поэтому очевидно усиливающее внимание к молодому поколению. С развитием общества меняются подходы к определению места и роли молодежи в нем. В

современном обществе молодежь рассматривают как в качестве субъекта, так и объекта государственной молодежной политики. Свидетельством этого является включение политического и гражданского участия в Глобальный индекс развития молодежи. Он был разработан с расчетом на 170 стран мира и публикуется под эгидой ООН. Индекс развития молодежи включает в себя, помимо вышеуказанных показателей, следующие критерии: образование, здоровье и благополучие, трудоустройство. Данный индекс имеет место в Казахстане на официальном уровне с декабря 2022 года. Правила внедрения и применение индекса утверждает уполномоченный орган. Казахстанский индекс является сводным индексом анализа реализации государственной молодежной политики и уровня развития молодежи по следующим направлениям: здоровье и благополучие, образования, трудоустройство, политическое участие, гражданской участие, досуг и безопасность [4].

В Европе особое внимание уделяется расширению участия молодежи в общественной жизни, формированию более активной гражданской позиции и углублению молодежной составляющей в различных направлениях политики. В европейских странах имеются Национальные молодежные советы, которые представляют интересы молодых людей и осуществляют защиту их прав на национальном уровне. При представительных органах власти функционируют молодежные парламенты. К примеру, в Германии функционируют федеральные и земельные советы по делам детей и молодежи, а также два межрегиональных объединения: Германский федеральный совет молодежи и Совет политической молодежи. Первое объединение включает почти все крупные молодежные организации и земельные советы молодежи, второе – политические молодежные образования представленных в Бундестаге партий. В Швеции активно действует Государственный молодежный совет. Во многих муниципальных органах власти работают молодежные советы для увеличения влияния молодежи на жизнь общества. В Финляндии функционирует Национальный молодежный совет Финляндии. Существует также несколько местных молодежных советов. Конструктивное взаимодействие государственных и общественных структур позитивно влияет на улучшение работы с молодыми людьми [8, с. 126-127].

В Казахстане действуют различные формы обеспечения политического и гражданского участия молодежи: участие в молодежных организациях и проектах, в волонтерских движениях, в политических партиях и др. На начало 2022 года в республике действовало 547 молодежных организаций. Особо следует отметить обязательную квоту в 30% для женщин и молодежи в избирательных партийных списках, закрепленную на законодательном уровне. Голоса молодых граждан представлены в Парламенте и маслихатах страны. Функционируют Советы по делам молодежи при акиматах областей, районов, городов республиканского и областного значения, столицы в количестве 218 единиц. Одной из площадок для продвижения интересов молодежи стал Совет по молодежной политике при Президенте РК, новый состав которого утвержден 4 марта 2022 года. В него вошли общественные активисты, молодые ученые, предприниматели, представители регионов, сельской и творческой молодежи, обладатели гранта «Тәуелсіздік ұрпақтары», члены Президентского молодежного кадрового резерва и лидеры молодежных организаций в количестве 28 человек. Значительным представляется Президентский кадровый резерв, нацеленный на подбор кадров для занятия руководящих должностей в системе государственного управления и квазигосударственном секторе. По итогам отбора, проведенного в 2019 и 2021 годах, в него вошло 350 человек. На 2022 год трудоустроено 245 резервистов. Из них в центральные государственные органы назначены 120, в местные – 42, в национальные компании – 47, негосударственные организации – 36 человек [6, с. 133, 244].

Вовлеченность молодежи в общественно-политические процессы страны определяется ее участием в системе государственного управления. На начало 2022 года доля молодых людей в возрасте до 29 лет среди государственных служащих центральных государственных органов составила 20%, местных государственных органов – 17%. В национальном докладе «Молодежь Казахстана - 2022» отмечено, что с 2005 года наблюдается тенденция снижения этого показателя [6, с. 217]. Данная тенденция нашла отражение и в проекте Концепции государственной молодежной политики Республики Казахстан на 2023-2029 годы. В проекте документа для обеспечения гражданского участия молодежи и ее участия в принятии решений предлагается внедрение новых механизмов и инструментов. Например, активное присутствие органов государственного управления в глобальной сети Интернет. Следует признать, что этот канал коммуникации с

молодежь является первоочередным. В таких условиях представляется важным взаимодействие с молодыми людьми в социальных сетях. Обозначена также инициация и развитие волонтерских проектов в сферах неформального образования, научной деятельности, спорта и т.д. Планируется увеличение объема грантового финансирования и расширение тематики волонтерских проектов.

Включены и такие положения, как вовлечение молодежи в участие на выборах городских и сельских местных органах самоуправления, поощрение молодых людей в взаимодействии с государственными органами. В рамках продвижения идеи молодежного парламентаризма предлагается популяризация симуляции «Модель Мажилиса», направленной на развитие политической мысли и культуры дискуссии у молодых людей. Это будет способствовать непосредственному участию молодежи в дебатах между партиями, в процессах рассмотрения и принятия законопроектов, выявлению их интересов в процессе законотворчества и установлению диалога с депутатами Мажилиса.

В проекте Концепции также отмечается отсутствие Советов по делам молодежи при акиматах и пробелы в деятельности существующих структур. Например, формальность созданных Советов и низкий уровень информированности населения об их работе. Предлагается внедрение системы ротации членов Советов из различных социальных групп и профессий и налаживание обратной связи с молодежью. Советы будут состоять из молодых людей в возрасте от 18 до 35 лет. Планируется привлечение кураторов по вопросам молодежи, журналистов, предпринимателей и гражданских активистов, обладателей грантов «Тәуелсіздік ұрпақтары», премии «Дарын». Председатель Совета будет избираться его членами сроком на один год. Он не может быть действующим государственным служащим, работником квазигосударственного сектора или представителем местного представительного органа или Общественного совета. Советы планируется создавать на уровне областей, городов республиканского значения и столицы. Особо выделяется роль Совета по молодежной политике при Президенте РК, решения которого будут приниматься по принципу «evidenced based policy» (политика, основанная на фактических данных). По итогам реализации данной Концепции в вышеуказанной сфере выявлены следующие целевые индикаторы с результатами к 2029 году: увеличение доли молодежи, вовлеченной в процесс принятия решений до 30%; увеличение квоты для молодежи в составе Общественного совета центрального и местного уровней – 20%; увеличение доли молодежи среди государственных служащих – 25%; увеличение доли молодых людей, вовлеченных в волонтерские, благотворительные и экологические инициативы – 32%. В приложении проекту Концепции имеется План действий по реализации Концепции государственной молодежной политики Республики Казахстан на 2023-2029 годы [2]. Принятие и последующая реализация данной Концепции может улучшить гражданское и политическое участие молодежи, повысить ее роль в жизни общества.

В современном трансформирующемся мире наиболее восприимчивым к его новациям является молодежь. Она включается в общество и принимает текущее состояние как данность, не делая различий на старое и новое, поэтому легче усваивает зарождающиеся тенденции развития и мыслит перспективно. Вопросы и проблемы, имеющие молодежные составляющие, целесообразнее решать при участии самих молодых людей.

Список литературы:

1. Предвыборная программа кандидата в Президенты РК Токаева К.-Ж.К. (октябрь 2022) // Маслихат и акимат (республиканский профессиональный журнал для депутатов и государственных служащих). – 2022. - №4. – С. 39-54.
2. Проект Концепции государственной молодежной политики Республики Казахстан на 2023 – 2029 годы // <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=14407432> (дата обращения: 15.02.2023).
3. Зайниева Л.Ю. Государственная молодежная политика: Казахстан в контексте мирового опыта. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 296 с.
4. О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам государственной молодежной политики и социального обеспечения. Закон Республики Казахстан от 26 декабря 2022 г., №168-VIІЗРК // Казахстанская правда, 27 декабря 2022.
5. Полонская Ю. От чего «стареет» молодежь // Казахстанская правда, 13 марта 2023.

6. Калиева С.А., Калмакова Ж.А., Каримова Ж.К. и др. Национальный доклад «Молодежь Казахстана – 2022». – Астана. – 2022. – 384 с.

7. Численность населения Республики Казахстан по полу и типу местности (на 1 января 2023 г.) // <https://new.stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/6369/> (дата обращения: 16.02.2023).

8. Зайниева Л.Ю., Абжаппарова А.А. Молодежный вектор Европы // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». – 2021. - №1. – С. 123-129.

THE ELECTORAL BEHAVIOR OF CITIZENS IN MODERN KAZAKHSTAN

Politology, 1st year master's student **Anuarbek A.M.**

Scientific adviser: doctor of political sciences, professor Nasimova G.O

Al-Farabi Kazakh National University

Annotation. *The electoral behavior of citizens in the conditions of political transformation of modern society is considered. Electoral behavior is analyzed as one of the forms of citizens' participation in the political life of society in connection with the need to choose specific authorities.*

Key words: *elections, politics, electoral behavior, voting, determination, external and internal factors, electoral rating of voters.*

Electoral behavior is the most popular form of citizens' participation in the political life of the country. This is primarily due to the fact that voting is a more traditional type of citizen behavior than, for example, participation in the activities of political parties, participation in rallies, strikes, etc. However, today electoral behavior remains one of the least studied areas of political sociology, there is a shortage in methodological generalizations and methodological techniques of sociological analysis. Therefore, studies of this issue require careful theoretical and methodological study. It is legitimate to consider electoral behavior as a mirror of trust in political institutions. And, as you know, today at the highest level it is declared that the trust of the population in the authorities is one of the most important indicators of the effectiveness of management. Consequently, without an increase in electoral activity, it is difficult to achieve the improvement of public administration.

Electoral behavior is actively studied by representatives of various sciences. This testifies to the unflagging interest in the study of this social phenomenon. The reason is that elections ensure the reproduction and development of institutions of power in a democracy, and every few years citizens are faced with the need to renew them. The socio-economic and political situation is changing, new leaders, parties and movements are emerging that influence the electoral behavior of people. Electoral behavior is determined by the extent to which voters trust certain parties, individuals to express and represent their interests in a particular body of legislative or executive power. There is a need to study the factors that determine the choice of parties, candidates for deputies by people participating in the election campaign.

The study of the issues of electoral behavior of Kazakhstanis, in general, began to appear from the beginning of the 90s. The research of Russian scientists in most cases is based on Western theories. Foreign scientists have developed the main theories of electoral behavior, which are the conceptual basis of modern electoral research. The purpose of the study was, as a rule, to identify the specifics of the Kazakhstani electoral space, to analyze the realities of the political life of Kazakhstani society in terms of the impact of the electoral process on it.

The study of the main theories of electoral behavior has shown that in countries with well-established democratic traditions, the set of factors that shape electoral behavior has long been defined and relatively stable. And in countries undergoing transformation processes, election results largely depend on the socio-economic policy pursued by the authorities, the influence of non-economic factors in them is much greater than in developed democratic countries.

The basis of methodological research is the system of determination of human activity, which allows us to consider the relationship between external factors associated with the socio-political, socio-economic situation of the country, and internal factors determined by the goals, value orientations of citizens that affect their electoral choice.

Electoral preferences include that part of the subjective experience, personal constructs, needs, political attitudes of voters, which, on the one hand, play the role of a filter of incoming information, on the

other hand, determine the attractiveness or unattractiveness of various potential characteristics of a candidate.

The totality of interrelated external and internal factors that determine a person's behavior in a particular life situation is a system of determination. They can have a natural or social basis and unfold in a certain sequence in space and time. It is important to determine what phenomena, processes taking place in Kazakhstan, its individual regions, influence the choice by voters of people who are trusted to govern the country, a specific territory.

The consideration of electoral behavior is currently acquiring a new content; an increased research interest in it is obvious in connection with the analysis of political processes in the so-called new democracies, including in Kazakhstan.

In the context of the political transformation of modern Kazakhstan society, the electoral behavior of citizens is a factor in the stabilization of public life, a tool for achieving political consensus. Over the years of reforms, Kazakhstan has accumulated significant experience in holding democratic elections, a system of electoral preferences of citizens is gradually being formed, and models of electoral behavior are being reproduced over several election cycles. The study of the features and patterns of the electoral choice of Kazakhstanis is of particular importance for the sustainable development of Kazakhstani society.

The upcoming parliamentary elections in Kazakhstan on March 19, 2023 are an integral element of democracy. One of the parties to the political participation of citizens of the Republic of Kazakhstan is electoral behavior, which means the motivated action of social actors in delegating powers. It is a more popular type of active political behavior, characterized by mobility, a tendency to change under the influence of many factors.

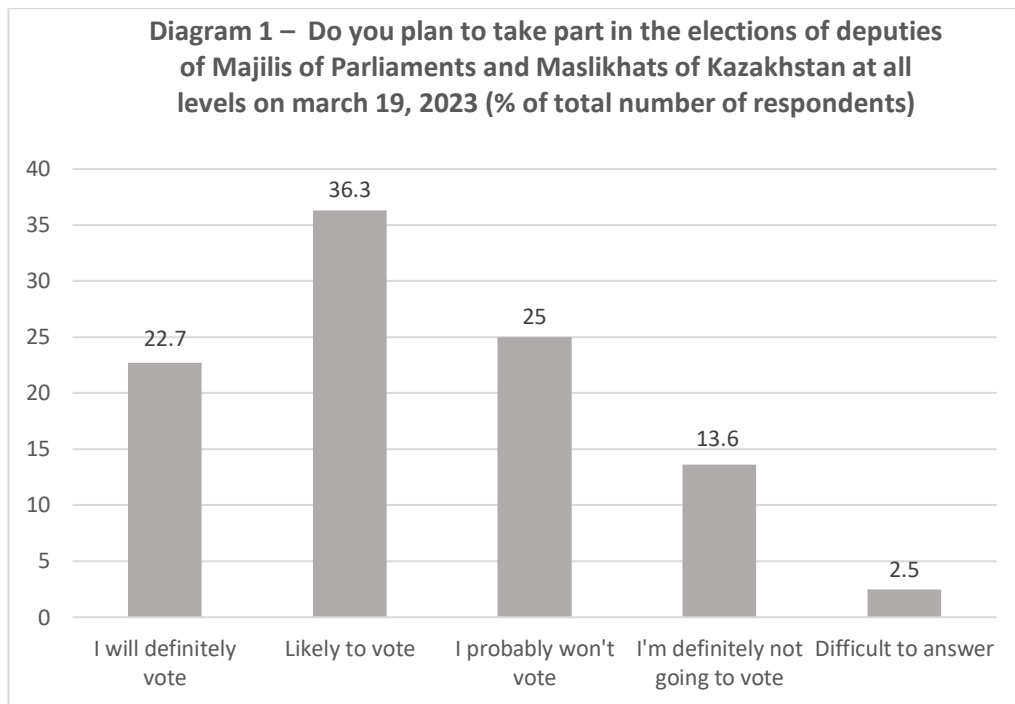
In the context of the socio-political transformation of modern Kazakhstan, the study of the characteristics of electoral behavior, the identification and analysis of factors influencing the choice of the voter is of particular relevance. A variety of factors determine the behavior of the electorate and its voting.

The extraordinary elections of deputies to the Mazhilis of the Parliament of Kazakhstan, which will be held on March 19, 2023, will certainly attract more attention, since these elections are held in completely new conditions. This was part of a renewal in the country that began in 2022. This includes the restoration of a mixed system for electing Mazhilis deputies, the rebranding of the ruling party and the emergence of two new ones. From now on, it also became possible to be nominated not only from parties, but also through self-nomination.

After the amendments to the Constitution of Kazakhstan following the results of the 2022 referendum, 70% of the deputies of the Mazhilis are elected from party lists, and 30% from single-mandate constituencies. Also, according to the mixed electoral system in the ratio of 50 to 50, elections to maslikhats of regions and cities of republican significance will be held. As part of the political reforms of the President of Kazakhstan, Kassym-Jomart Tokayev, the law "On Elections" lowered the bar for parties to enter the Majilis from 7% to 5%. Based on the results of amendments to the fundamental law of Kazakhstan, the right to initiate legislation is exercised exclusively in the Mazhilis, laws are adopted in the Mazhilis and approved by the Senate.

The holding of early elections to the Mazhilis and Maslikhat is dictated by the logic of the constitutional reform, supported by citizens in a national referendum. According to the Public Association "Independent Observers", in the elections to the Mazhilis of the Parliament on January 10, 2021, the turnout was 36.2% of the number of registered voters (369,977 people).

According to the electoral sociological survey (1600 respondents) conducted by the Public Foundation "CSPI Strategy" in the period from February 17 to 27, 2023, the following dynamics emerges by the method of door-to-door survey in all regions of the cities of republican significance of Kazakhstan. The expected turnout in these elections is almost 59% (see Diagram 1) [1].

We see that 22.7% of respondents indicated that they would definitely go to the polls, another 36.3% of respondents indicated that they would most likely go to vote. At the same time, a total of 38.6% of respondents do not intend to go to the polling stations, of which 25% most likely will not go to vote, and 13.6% will definitely not go.

Studies show that so far only a part of the voters have formed an internal need to actively participate in the election campaign, expressing their opinion about candidates for deputies. This situation, in our opinion, is a consequence of the lack of an integral system for the formation of political culture among different groups of the population. It requires the study of the political structure of society, the immediate and final goals of the struggle for power of certain social groups, and possible ways of manipulating public opinion during an election campaign. Political culture includes, as a leading element, a system of political values that guide a person in determining which party, candidates for deputies, for whom a vote will be cast.

The importance of electoral research also lies in the fact that the results of elections are a kind of reflection of the socio-economic, political, cultural, demographic processes taking place in the country, the response of the population to the policy pursued by the state.

Elections represent a real opportunity for citizens to participate in political decision-making, both regarding the path along which the state is moving, and regarding the personalities of the political elite. That is why electoral research is of interest to a whole range of subjects of the political process [2].

Electoral behavior is influenced by a combination of objective and subjective socio-economic, political and psychological factors that ultimately determine the position of various categories of voters. The most important feature of modern elections is that they are held in a rather complicated, turbulent situation. In the economic sphere, there is a slowdown in economic growth.

Psychologically, this creates a sense of instability in the voter and forces them to search for those parties, people who, in deed, and not in words, will help improve the lives of large groups of the population. The dominant attitude that determines the behavior of voters is the desire to renew the composition of those who are in the legislative and executive authorities. [3]

All of the above actualizes the issue of developing a comprehensive theoretical and methodological approach to the study of the factors of electoral behavior.

However, we share the point of view of VCIOM General Director V.V. Fedorov about the unfulfilled forecasts of sociologists: the root cause of what is happening is not in the mythological "mistakes of sociologists", but in the fact that the very object of their study is changing - society, and changing quickly, intensively, simultaneously in different directions. However, a way of understanding the world of public opinion, alternative to what George Gallup proposed many years ago, has not yet been invented. This means that the task of sociology is to creatively apply, develop and modify the research arsenal to new conditions [4].

Kazakhstan is a multinational state, so it is necessary to develop sociological models of voter behavior, taking into account the specifics of the regions. In the situation of the development of Kazakhstani society over the past fifteen years, none of the factors (psychological, economic, social), taken separately, had and does not have any decisive significance. Head of VTsIOM, political scientist and sociologist V.V. Fedorov, on the contrary, refuses to directly link electoral behavior with economic reasons, revealing its main patterns through the prism of the sociocultural paradigm of development: cultural relations, ideological orientations, changing value systems [5].

The main social mechanism of influence on the electorate is trust in the authorities and a certain personalism. A special kind of political trust is electoral trust. It is formed in the conditions of the electoral process and acts as a base in relation to political trust. A sufficient level of trust in electoral institutions will ensure an effective choice of professionals in political power.

Currently, one can find works devoted to the problems of electoral behavior of the population in almost all regions of Kazakhstan. However, there is an acute shortage in methodological generalizations and methodological techniques of sociological analysis. Currently, there are practically no major scientific publications devoted to the study of electoral behavior. To date, this issue has been and remains one of the least studied areas of political sociology.

Recently, more and more attempts have been made to create a model that would take into account many factors and incorporate the best achievements in each of the approaches (sociological, socio-psychological and rational choice theory). Due to the limitations of existing theories, an integrated approach should be dominant in the study of electoral behavior.

Conducted numerous sociological studies of electoral behavior, and the number of publications on this topic is constantly growing. However, a holistic theory has not been built that reveals the determination of the choice by voters of certain parties, candidates for deputies. This is due both to the variety of methodological approaches used in the study of electoral behavior, and to the fact that at present life is changing rapidly, new external and internal factors appear that affect it. Understanding the content of external and internal needs, needs, interests, goals, motives that determine the decision of voters will allow parties, candidates for the legislative bodies of the country, the region, to take into account the opinions of people as much as possible both during the election campaign and in the development of new laws that determine the development of Kazakhstan.

Bibliography:

1. Omarov M., Electoral rating of the party on the eve of the parliamentary elections [Text] // OF CSPI "Strategy" - 2023.
2. Korolkova Yu.M. Electoral behavior of citizens in modern Russia. [Electronic resource]: author's abstract. dis. for the competition uch. step. cand. polit. Sciences: M., 2007.
3. N.I. Sivkova, The system of determination of electoral behavior. Ural Federal University. Yekaterinburg, Russia. 2021 - p. 171
4. Kaminsky V.S. On theoretical and methodological approaches to the study of the electoral behavior of the population. Institute for Socio-Economic Development of Territories of the Russian Academy of Sciences. Russia, Vologda. Journal Social Space – 1(08)'2017 – p. 3
5. Kaminsky V.S. On theoretical and methodological approaches to the study of the electoral behavior of the population. Institute for Socio-Economic Development of Territories of the Russian Academy of Sciences. Russia, Vologda. Journal Social Space – 1(08)'2017 – p. 8

САЙЛАУ НАУҚАНЫ КЕЗІНДЕГІ КАНДИДАТТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘСЕР ЕТУ АСПЕКТІЛЕРІ

Конфликтология мамандығының 1-курс магистранты **Артық Е.Б.**

Ғылыми жетекші: к.соц.н., и.о.доцент, Илеуова Г.Т.;

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа: Қазіргі заманда сайлау науқаны кезінде БАҚ тың рөлі орасан зор, кандидаттардың сайлау алдындағы дайындығы мен оны өткізу барысында сан алуан тәсілдерге жүгінері анық. Осы процесс әлеуетті сайлаушыларда оң пікір қалыптастыру барысында ақпараттық-психологиялық ықпал етумен бірге жүзеге асырылады. Маңыздысы осы сайлау алдындағы үгіт насихат құралдары әдетте БАҚ тың көмегімен жасасырын манипулятивті әсер

етумен сүйемелдейді (тиімді БАҚ баспа басылымдары, теледидар, интернет болып саналады). Адамдардың үлкен массасына әсер ету үшін психологиялық әсер етудің екі негізгі әдісі қолданылады: сендіру және ұсыныс. Алайда ақпараттық үгіттеудің шамадан тыс болуы сайлаушыларда теріс эмоцияларды тудыру ықтималдылығы жоғары. Осы тұрғыда сайлаушылардың ақпараттық-психологиялық әсер етуге әлеуметтік-психологиялық тұрғытылығы маңызды рөлге ие болмақ.

Кілт сөздер: БАҚ, сайлау науқаны, психологиялық ықпал ету

Қазіргі жағдайда сайлауға дайындық процесін және сайлау науқанын жүргізуді мақсатты бұқаралық ақпараттық-психологиялық әсердің нақты жағдайы ретінде қарастыруға болады, оның түпкілікті нәтижесі болып сайлаушының саяси таңдауына әсер ету. ҚР сайлау туралы заңының 27-бап бойынша: «Сайлау алдындағы үгіт - сайлаушылардың белгілі бір кандидатты, саяси партияны жақтап немесе қарсы дауыс беруге қатысуына түрткі болу мақсатындағы қызмет» [1] болып анықталады. Сайлау алдындағы үгіт процесі дауыс берушілерге ақпараттық-психологиялық ықпал етудің: бұқаралық жиналыстар, акциялар (митингілер, пикеттер, шерулер) өткізу; мақалалар мен ақпараттық жазбаларды басып шығару; сайлау алдындағы парақшаларды жапсыру; үгіт-насихат баннерлерін ресімдеу; БАҚ-та сөз сөйлеу; іске асырылатын түрлі әдістері мен құралдарын қамтуы мүмкін «Есіктен есікке» технологиясы; әлеуметтік сұрақтар және т. б.

Британдық саяси маркетинг маманы Ф. Гулд сайлау науқанын стратегиялық жоспарлаудың төрт негізгі компоненті бар деп санайды:

1. Сайлаушылар мен үміткердің қарсыластары туралы ақпарат жинау.

2. Осы ақпаратты бағалау.

3. Сайлау науқанын өткізу стратегиясын әзірлеу (сайлаушылардың нысаналы санаттарын айқындау, тиісті мақсаттар мен міндеттерді тұжырымдау, сайлау алдындағы үгіт үшін ұрандар жасау және т.б.).

4. Алынған науқанның негізінде тікелей сайлау науқанының стратегиясы мен жоспарын құру.

Дж. Мангейм және К. Рич [2] сайлау науқанының стратегиясын жоспарлаудың он қағидасын айқындайды:

1. Сайлау округінің сегменттерін және кандидатты қолдаудың әлеуметтік базасын анықтау.

2. Үміткердің қарсыластарынан ерекшеленетін нақты имиджін құру.

3. Үміткер бағдарламасының ерекшеліктерін таныстыру (басқа кандидаттардың бағдарламаларынан айырмашылығы).

4. Сайлаушылардың әлеуметтік маңызды мәселелерімен жұмыс жасау.

5. Үміткердің оң имиджін қалыптастыру.

6. Сайлау науқанындағы бәсекелестердің теріс имиджіне назар аудару.

7. Осы кандидатураны қолдайтынын білдіретін қоғамдық-саяси күштермен және сайлаушылар топтарымен коалициялар құру.

8. Үгітшілер мен еріктілер желісін кеңейту.

9. Материалдық ресурстарды ұтымды пайдалану.

10. Кандидаттың сайлау алдындағы пікірталастарда сөйлеген сөздері және т. б.

Қалай болғанда да, сайлау науқанының жоспарына қарамастан, көптеген сайлау пункттерін жүзеге асыру БАҚ арқылы жүзеге асырылады. Бүгінгі таңда сайлауалды үгіт-насихатқа белсенді қатысатын бұқаралық ақпарат құралдарының арасында теледидар мен баспа басылымдарын атап өтуге болады. Интернетке негізгі құрал ретінде алмауының себебі бәлкім әлеуметтік желінің негізгі бөлігі жастар, оған қоса көбісі сайлауға қызығушылығы төмен болып жатады. Алайда интернет арқылы сайлаушыларды ақпараттандыру барған сайын танымал болып келеді, кем дегенде радио қатысады. Егер кандидат өзін алдымен блог жүргізу арқылы интернетте танымал болса ол басқа жөн.

Бұқаралық ақпарат құралдары, әсіресе теледидар, сайлау науқанында маңызды рөл атқарады. Теледидар кез-келген дәрежедегі үміткерлер туралы ақпараттың негізгі көзі болып табылады: олардың саяси, экономикалық көзқарастары мен ниеттері, әлеуметтік мәртебесі, жеке ерекшеліктері, сыртқы келбеті.

Сайлауалды үгіт–насихаттың негізгі міндеті – қолдаушылардың ең көп санын тарту және өз кандидатының пайдасына ең көп дауыс алу.

Сайлауалды үгіт-насихатта психологиялық әсер етудің дәстүрлі әдістерінің қатарына: сендіру мен ұсынысты ажыратуға болады. Жағдайдың жеке ерекшеліктері мен ерекшеліктері ақпаратты қабылдау мен өңдеу тәсіліне әсер ететіні белгілі, сондықтан үлкен аудиториямен жұмыс істегенде оң нәтиже алу үшін саясаткерлер ақылға (сендіру арқылы) және эмоцияларға (ұсыныс арқылы) жүгінуі керек.

Сендіру көбінесе әсердің тиімділігін қамтамасыз ету үшін ескеру қажет бірқатар себептермен күрделенеді. Бұл себептер аудитория үшін дәлелдердің қабылдануы, олардың белгілі бір тезисті дәлелдеуге сәйкестігі және әсер ету жағдайлары болуы мүмкін.

Ұсыныс кезінде ақпараттық әсер ой, өкілдік, имидж сана саласына тікелей еніп, оған берілген, сөзсіз және дәлелденген нәрсе ретінде бекітілетіндей етіп ұйымдастырылады. Бұл психиканың коммуникация тақырыбына белсенді қатынасын ұсынылған хабарламаларды қабылдаудың әдейі пассивтілігімен, ақпараттың көптігімен, оны ұсынудың аффективті формасымен тарату арқылы ауыстыру кезінде пайда болады.

Сайлау алдындағы үгіт барысында тиімді ұсыныстың бірнеше шарттары бар:

- әсерлі әсердің топтық нормалармен немесе жеке принциптермен сәйкес келуі;

- ықпал ету субъектісінің "қатардағы" халықтың негізгі бөлігінің өкілі және мүдделерін қорғаушы ретінде сөйлеуі;

- ақпарат көзі аудиторияның санасында жоғары деңгейдегі тасымалдаушы ретінде байланысты

беделі;

- ақпаратты растау оның пайдасына елеулі дәлелмен расталды.

Сайлау науқаны әрдайым әртүрлі, кейде қарама-қайшы ақпаратпен байланысты. Мұндай жағдайлар ақпараттың шамадан тыс жүктелуіне ықпал етеді.

Ю. Щербатых тітіркену-бұл адамның белгілі бір кандидатқа дауыс беруге шақыратын ақпараттық әсердің жаппай ағымына табиғи реакциясы екенін атап өтті. Кез-келген адамның психикасы үшінші тұлғалардың қысымына қарсы тұру қабілетіне ие болғандықтан, азаматтарда мұндай ақпараттық шабуыл басталғаннан кейін көп ұзамай оларды кандидаттардың бірінің жағына тарту әрекетінен бас тартатын белгілі бір қорғаныс рефлексі жасалады [3].

Сайлау уақыты - бұл халық үшін де, бұқаралық ақпарат құралдары үшін де маңызды сынақ. Бұқаралық ақпарат құралдары, мемлекеттік және жеке, мемлекеттік және тәуелсіз, баспа және электронды ақпарат құралдары әрқашан қоғамдық пікірді қалыптастыруда жетекші рөл атқарады. БАҚ түсінгеніміздей сайлау өткізуге, дәлірек айтсақ, сайлау алдындағы үгіт - насихатқа белсенді қатысады. Жаңа заманның саяси тарих тәжірибесі көрсеткендей, бүгінгі таңда бұқаралық ақпарат құралдарында әртүрлі саяси мақсаттарға қызмет етудің барлық техникалық және идеологиялық мүмкіндіктері бар: адамдарды қалай тәрбиелеу, олардың бойында өзін-өзі бағалау сезімін дамыту, бостандық пен әлеуметтік әділеттілікке ұмтылу; саясатқа Құзыретті қатысуға ықпал ету және көмектесу. жеке тұлғаны байыту және рухани құлдыққа салу, жалған ақпарат беру және қорқыту, жаппай жеккөрушілік тудыру, сенімсіздік пен қорқыныш себу. Қоғамның болашағы осы күрделі мәселеде қандай ұстанымға ие болатынына байланысты.

Теледидардың бұқаралық санаға әсері “қатысу” әсері деп аталады. Онда көрерменнің экранда не көретінін ол Шындықта көргендей қабылдайды, ол өзін жай көрермен емес, экранда болып жатқан оқиғалардың серіктесі ретінде сезінеді. Теледидардың ерекшелігі саясатты жекелендіру процесіне байланысты. Ол әлеуетті сайлаушының жанашырлығын тарта алатын кандидаттың мінез-құлқының, қабілеттерінің, сыртқы келбетінің рөлін бірнеше рет күшейтеді және сонымен бірге оның партиялық тиістілігінің рөлін жояды, тегістейді. Теледидар кескін жасау үшін шексіз мүмкіндіктерге ие.

Осы тұрғыда теледидардан басқа дәстүрлі БАҚ құралдарының сұранысы мен қолданысы азайғаны байқалады. «Баспа БАҚ. Бүгінде азаматтардың 9%-дан астамы үшін баспа басылымдары әлі де негізгі ақпарат көзі болып отыр. Қызығушылық деңгейі оқырман жасына тікелей тәуелді, яғни оқырман неғұрлым ересек болса, баспа құралдарын соғұрлым жиі оқиды. Баспа БАҚ аудиториясының көп бөлігін ауылды жерлерде тұратын 50 - 55 жастан асқан адамдар құрайды.

Алайда жалпы аудиторияның баламалы коммуникация арналарына көшуі баспа басылымдарына деген қызығушылықтың төмендегендігін көрсетеді. Бұдан басқа, газет-журналдардың оқырман қолына кешігіп жетуі салдарынан ақпараттың өзектілігі де ескіріп қалуда. Сонымен қатар, баспахана қызметтерінің және газет қағазының қымбаттауы да газет-журналдарға айтарлықтай салмақ салып отыр» [4].

Сонымен қатар өңірлер бөлінісінде жергілікті жерлерде өңірлік теледидардың танымалдығы деңгейінде үлкен алшақтық байқалады. Монетизацияның төмен деңгейіне және сапалы мазмұнның болмауына байланысты аймақтық телеарналар халық арасында танымал емес. Коммерциялық жобалар бірқатар республикалық арналарда (аудитория, жиілік және басқа факторлар) танымал, ал аймақтық телеарналарда іс жүзінде балама қаржыландыру жоқ. Дегенмен, теледидар мен радио ең үлкен аудиториямен ең ықпалды ақпарат көздерінің бірі болып қала береді. Сонымен қатар, олар төтенше жағдайларда халықты жедел ақпараттандыру міндеттерін шешудің құралы болып табылады, елдің ең шалғай жерлеріне жетуге мүмкіндік береді және адамдарға тұрғылықты жерінің географиясына қарамастан қоғамдық пікірталастар мен өмірге қатысуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар әлемде ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуына байланысты телерадио хабарларын тарату саласының барлық субъектілерінің қолда бар техникалық базасын жаңғырту қажеттілігі туындайды.

Сайлаушыларды жасырын ақпараттандыру және әсер қалдыру сайлауалды дайындықтың технологиясы. Кейс ретінде «Нар тәуекел» бағдарламасы. Ойын басында әрбір қатысушыға ірі көлемде ақша беріледі, бірақ қаржыға ие болу үшін, ақшасын жауап нұсқаларына бөле отырып, сұрақтарға дұрыс жауап беруі керек. Қазақстан телеарнасында 09.10.2022 ден бастап апта сайын көрсетіледі. Аманат партиясының ұраны “Нар тәуекел” екені белгілі. Бағдарламада да, Партияның насихаттарында да осы ұран қайталана береді. Ал енді ұранның өзіне тоқталсақ мағынасы терең. Бұл жерде «нар» шыдамды, зор, күшті, мықты, төзімді деген мағынаны білдіреді. Екінші сөзбен тіркескен кезде тәуекелдің зор екенін көрсетеді. Аманат партиясының ребрендинг жасауын тиімді пайдаланып, насихатында аманат арқалаған партия деп жарнамалануын да ескерген жөн. Әр партия өзіне тән спецификаға бағыттап, өзінің мақсатты аудиториясымен жұмыс жасап жатқанын байқасақ болады. Мысалы Байтақ жасылдар партиясының ұраны болса: «Чистый воздух, Чистая вода, Чистая земля — Чистые человеческие отношения!».

«Пікір көшбасшыларын» тарту техникасы, яғни саясат және сайлауалды технологиялар саласындағы құзыретті адамдар: саясаттанушылар, әлеуметтанушылар, саясаткерлердің өздері, журналистер және т.б. техниканы БАҚ адамның құндылық идеяларына әсер етудің және қоғамдық пікірді қалыптастырудың тиімді тетігі ретінде белсенді қолданады.

«Үнсіздік спиралі» немесе сауалнамаларды манипуляциялау. Кең таралған және сыртқы зиянсыз манипуляциялық әдістердің бірі – «үнсіздік спиралі» - жалған сауалнамаларға немесе басқа фактілерге сілтеме жасау арқылы азаматтарды қоғамның көпшілігінің саяси позицияны (бұл жағдайда БАҚ) қолдауына және оның жеңісіне сендіру.

Сайлауалды рейтингтер – бұл демократиялық қоғамның ажырамас атрибуты, ол посткеңестік елдерде сайлау науқандары кезінде сайлаушыларды манипуляциялаудың қуатты құралы болып табылады. Ең дұрысы, олардың негізгі қызметі-сайлауалды зерттеулердің нәтижелері туралы жұртшылықты хабардар ету, оның түпкілікті нәтижесі сайлау рейтингтері деп аталатындарды құрастыру болып табылады. Мұндай рейтингтердің көптеген түрлері бар, бірақ олардың негізгісі – жеңімпаздың рейтингі, ол көбінесе адамдардың санасын манипуляциялау үшін қолданылады.

Сайлау науқандарындағы БАҚ негізгі функциялары:

- Коммуникативті функция
- Ақпараттық-танымдық функция
- Құндылықты бағдарлау функциясы
- Сайлау-ұйымдастырушылық функция
- Психикалық-реттеуші функция
- Қоғамдық пікірді қалыптастыру функциясы

Аудиторияға күшті әсер етудің себептерінің бірі-адамдардың басым көпшілігі жай сөздерден гөрі бейнелер арқылы берілген ақпаратты жақсы қабылдайды. Сонымен, адам оқығанының

шамамен 10% , естігенінің 20% , көргенінің 30% , естігенінің және көргенінің 50% , өзі айтқанның 70% және [5] өзі істегеннің 90% есте сақтайды. Бұл ретте ақпараттың 60-тан 80% - на дейін көрнекі қатар алып жүреді.

1960 жылы АҚШ-та ел тарихындағы алғашқы телекөпірлер өтті. Содан кейін Демократиялық сенатор Джон Кеннеди сауалнамаларға сәйкес, вице-президент Ричард Никсонға қарсы пікірталастың барлық төрт раундында сенімді жеңіске қол жеткізе алды. Содан кейін осы науқанды жариялаған американдық журналист Теодор Уайт: «Теледидар- бұл саяси процесс. Бұл саясаткерлер үшін ойын алаңы. Бүгінгі таңда негізгі оқиғалар кулуарда емес, телестудияларда болып жатыр».

Теледидардың байланыс арнасы ретіндегі маңыздылығын біле отырып, көптеген үміткерлер штабы теледидар жұмысының әртүрлі түрлерін қолданады. Бүгінгі таңда телеагитацияның келесі түрлерін ажыратуға болады:

- кандидаттың теледидардан жеке сөйлеген сөздері;
- жарнамалық ролик (спот);
- бейнеклип;
- бейнефильм;
- "Тапсырыс" сюжеті (мысалы, ақпараттық бағдарламада);
- жарнамалық экран сақтағышы;
- жарнамалық хабарлар;
- танымал бағдарламаға қатысу;
- теледебат.

Жоғарыда айтылғандардың бәрін қорытындылай келе, саяси күрес бұқаралық ақпарат құралдарымен тығыз байланысты екенін атап өтуге болады. Елдегі демократияның қалыптасуы үлкен өзгерістер мен БАҚ дамуындағы күшті секіріске әкелді. Баспасөз, радио, теледидар және интернет сайлауалды шайқастардың нағыз алаңына айналуға бұқаралық ақпарат құралдары кейде сайлаушыға ең даулы ақпарат ағынын жіберсе де, олар сайлаушыға өз таңдауын анықтауға көмектеседі. Осылайша, ақпараттық-психологиялық қауіпсіздік мәселесі үлкен ауқымдар мен формаларға ие болуда, олардың ішінде бүгінде Азаматтарға манипуляциялық әсер етудің ресми мұқабасы болып табылатын сайлауалды компанияны ерекше атап өту керек. Жақын болашақта зерттеуді келесі бағыттар, осы процестерді сайлаушыларға сыртқы психологиялық әсерге қарсы тұру үшін нақты ұсыныстар әзірлеуді қажет етпек. Сонымен қатар, соңғы жылдардағы тәжірибе көрсеткендей, сайлау кезеңіндегі БАҚ басқа функцияларды орындай алады: саясаткерлердің имиджін құру және өзгерту, сайлаушылардың саяси тәуелділігі мен ұнатпауына белгілі бір әсер ету. Бұл жерде бұқаралық ақпарат құралдарының манипуляциялық әлеуеті, яғни белсенді саяси ұстаным мен сайлау мәдениетін қалыптастыру көзінен бұқаралық ақпарат құралдарының бір бөлігі ақпараттық саяси тауар өндіру институтына айналатын жағдай туралы айтылады. Сонымен қатар, бүгінгі таңда субъективті факторлар ғана емес (мысалы, кандидаттың сыртқы келбеті), сонымен қатар үгіт-насихат мақсатында пайдаланылатын эфир уақытының мөлшері, кандидаттың бұқаралық ақпарат құралдарында пайда болуы үшін ақпараттық себептердің үлкен немесе аз жиынтығы және т. б. сияқты объективті факторлар маңызды бола түсуде.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 28 қыркүйектегі N 2464 Конституциялық заңы. [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002464>
2. Мангейм Дж., Рич Р. Политология. Методы исследования. М., 1997. 544 с
3. Щербатых Ю.В. Психология выборов. Манипулирование массовым сознанием: механизмы воздействия : популярная энциклопедия. М., 2007. 400 с.
4. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ДОКТРИНАСЫ [Электронды ресурс]. URL: <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=14343421>
5. Викентьев И.Л. Приемы рекламы и публичных рилейшнз. М., 2007.

АНАЛИЗ УЧАСТИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ЕВРАЗИЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ: ПРОБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ И МЕХАНИЗМЫ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ

Политология, магистрант Iго курса **Асқапов А.Ж.**

Научный руководитель: кандидат политических наук Абжаппарова А.А.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация. *Статья посвящена исследованию участия Республики Казахстан в евразийской интеграции. Проведен анализ текущего состояния интеграционных процессов, проблем и перспектив участия Казахстана в данном союзе. В статье рассмотрены преимущества и недостатки интеграции для экономики и политики Казахстана.*

Ключевые слова: *Казахстан, ЕАЭС, интеграция, преимущества и недостатки, влияние интеграций на экономику.*

Интеграция является одним из основных направлений развития современной мировой экономики. С начала XXI века региональная интеграция стала визитной карточкой развития мирового хозяйства. Сегодня важным аспектом является развитие и деятельность экономического союза на евразийском пространстве. Новый взгляд рассмотрения вопросов интеграции на евразийском пространстве обуславливает актуальность данной статьи.

На сегодняшний день глобализационные процессы влияют практически на все сферы жизни государств. И у этих государств закономерно наличие стремления к интеграции. В настоящее время в условиях свободного движения экономик стран, инфраструктурного развития, взаимозависимости технологий, транспортных связей мы являемся свидетелями роста интеграционной активности государств на региональном, межрегиональном и глобальном уровнях. По данным ВТО, в середине 2010 г. действовало 220 многосторонних интеграционных объединений, различающихся по географическому положению, отраслям интеграции и количеству членов. Объединение в союз, с одной стороны, связано с экономическими интересами, а с другой – как один из способов защиты. Уже в девятнадцатом веке таможенные союзы между Францией и Монако, Швейцарией и Лихтенштейном являлись одними из первых структур, построенных на взаимных принципах в новый исторический период. А сейчас можно назвать несколько мировых структур, таких как МЕРКОСУР, которые включают в себя ряд стран Южной Америки, союз НАФТА США, Мексики, Канады, Европейский союз, юго-восточный АСЕАН и т.д. Любое из государств-членов этих структур объединены не только для защиты своих интересов в мировой конкуренции, но и для совместной защиты интересов друг друга.

Казахстан стал инициатором и активным участником многих проектов международного характера. Сегодня такие общепризнанные во всем мире проекты международного характера, как СНГ, ШОС, ОДКБ, СВМДА, созданы и успешно развиваются на евразийском пространстве.

ЕАЭС – это действующий институт международного сотрудничества в Евразии, который оказывает существенное влияние на экономические отношения между странами-членами, является открытым объединением, состав которого может быть расширен. Это объединение работает на основе общепринятых норм и принципов ВТО.

Создание Евразийского Союза направлено на «повышение уровня национального благосостояния на основе роста производительности труда» [1, с.9], смягчение негативных последствий разрыва межгосударственных индустриально-экономических отношений и укрепление межнациональных отношений. В этой связи необходимо задать следующие методологические вопросы и найти на них ответы. В чем заключаются теоретические основы создаваемого экономического союза? Как это отразится на национальной безопасности и интересах Казахстана? Какие перспективы у Казахстана и ЕАЭС?

По мнению ученых Буториной О.В. и Захаровой А.В. «региональная интеграция станет инструментом, с помощью которого государства постсоветского пространства смогут повысить преимущества глобализации и снизить ее издержки. Евразийский экономический союз является евразийским широкомасштабным интеграционным проектом после распада Советского Союза. В статье 1 части первой договора о Евразийском экономическом союзе написано: «Союз является международной организацией региональной экономической интеграции, обладающей международной правосубъектностью». «Согласно статье 4 Договора о ЕАЭС, основными целями союза являются: 1) стабильное развитие экономик стран-участниц и повышение жизненного уровня населения; 2) формирование единого рынка товаров, услуг, капитала и трудовых ресурсов;

3) модернизация и повышение конкурентоспособности национальных экономик в условиях глобализации» [2, с.53].

Следует отметить, что ЕАЭС не является политическим объединением. Государства-члены ЕАЭС заблаговременно отказались от отнесения к компетенции Союза, политизации и вопросов, затрагивающих национальный суверенитет. В рамках Союза рассматриваются вопросы равноправия, учета национальных интересов, суверенного равенства государств-членов, т. е. только экономического сотрудничества.

В статье 108 «вступление в Союз» заключительных положений Соглашения о создании Евразийского экономического союза говорится, что «Союз открыт для вступления любого государства, разделяющего его цели и принципы, на условиях, согласованных государствами-членами» [3].

Создание Евразийского экономического союза свидетельствует о том, что в регионе происходят важные геостратегические, геополитические, экономические и геокультурные события [4, с.106]. На сегодняшний день каждое государство по-разному понимает Евразию с точки зрения своих интересов. Чтобы понять геополитическое значение Евразии, стоит широко обратиться к признанной теории Запада о регионе. Говоря о Евразийском континенте, необходимо обратить внимание на «heartland»¹³, одного из теоретиков геополитики англичанина Хэлфорда Дж. Маккиндера, т. е. на теорию «сердца Земли». По его идее, самым стратегически важным регионом любого географического пространства или государства является его центр. По мнению Маккиндера, для влияния в мире необходимо доминировать на евразийском континенте, а для влияния Евразии - в центре, то есть во внутренней зоне этого континента. Действительно, эта теория применима к Казахстану. Поскольку Центральная Азия находится в географическом пространстве, входящем в вышеупомянутый хартленд, то есть в центральную зону, она становится не только теорией, но и предметом геополитики¹⁴. Суть этой теории не только в том, как Запад относится к Евразии, но и в ее геостратегических намерениях относительно Евразии [5, с.88].

Однако, в достижении целей и эффективному функционированию ЕАЭС могут возникнуть экономические и правовые препятствия, способствующие развитию процессов дезинтеграции.

Во-первых, проблема экономики заключается в том, что рост экономики стран ЕАЭС происходил на устаревшей технологической базе, которая не модернизировалась и осталась еще со времен СССР. «Структурные, технологические и институциональные преобразования в национальной экономике, направленные на повышение ее глобальной конкурентоспособности и устойчивости к внешним шокам» [6, с.43-44]. А.В. Шурубович понимает под словом «экономическая модернизация». Она предполагает, как технического обновления производственного потенциала, так и ускоренное развитие высокотехнологичных сфер деятельности стран. Он указывает на то, что современная экономическая ситуация в евразийской интеграции требует модернизации в промышленной и в других сферах экономики - путем взаимного сотрудничества и широкого использования ресурсов стран-партнеров [7, с.50-67].

Во-вторых, к трудностям внутреннего характера можно отнести длительные сроки формирования общих рынков природных ресурсов таких как нефть, газ, а также электроэнергетика и нефтепродукты, проблемы, связанные с созданием унифицированной системы ценообразования. Также следует отметить, что «п. 1 ст. 6 Договора о ЕАЭС не включает в право союза решения и распоряжения ЕЭК, которые приняты во исполнение международных договоров с третьими странами» [8]. То есть решения, которые были приняты органами ЕАЭС во исполнение вышеуказанного договора с третьей стороной, с точки зрения международного права, будут иметь рекомендательный характер для стран-участниц ЕАЭС, а не обязательный.

Один из основных проблемных факторов в рамках участия Казахстана в Евразийском экономическом союзе (ЕАЭС) – это ограниченность влияния Казахстана на принятие решений в рамках данной организации. Большинство решений принимается на уровне высших должностных лиц и глав государств, что ограничивает влияние Казахстана на принимаемые решения. Как

---

¹³ «Хартленд» — термин, упоминаемый в работе сэра Хэлфорда Дж. Маккиндера «Географическая ось истории»: The Geographical Journal, No. 4, December 2004, pp. 298–321.

¹⁴ Центральная Азия — наиболее беспокойная зона Хартленда, согласно работе Бжезинского Зб. Великая шахматная доска: Господство Америки и её геостратегические императивы. М.: АСТ, 2017.

следствие, участники могут чувствовать себя ограниченными в своих возможностях повлиять на решения, принимаемые в рамках организации.

В-третьих, это касается для некоторых стран, в частности для стран с «сырьевым проклятием»¹⁵. То есть страны с меньшей экономикой в основном выступают как поставщик ресурсов в виде сырья.

Подводя итог, участие Казахстана в евразийской интеграции вызывает определенные проблемы, так как она основывается на старой модели регионализма и развивается «сверху вниз», т.е. все решения принимаются только на уровне президентов. Вступление в интеграцию было экономическим событием, но оно имело большую политическую значимость. Сегодня политика опережает экономику, что может привести к санкциям в отношении Казахстана из-за его участия в данном союзе. Тем не менее, я считаю, что интеграция – это временный, а не вечный шаг, и требует тщательного анализа и оценки ее эффективности в долгосрочной перспективе для Казахстана. И в случае возникновения несправедливости и разногласий в интеграции Казахстан вправе выйти из Союза.

Список литературы:

1. Чуфрин Г. Евразийский экономический союз – первые результаты и перспективы. Россия и новые государства Евразии, 2016, № 1
2. Буторина О.В. О научной основе Евразийского экономического союза / О.В. ... А.В. Захаров // Евразийская экономическая интеграция. – 2015. – №2(27).
3. Договор о Евразийском экономическом союзе (подписан в г. Астана 29.05.2014) // Официальный сайт Евразийской экономической комиссии. URL: www.eurasiancommission.org
4. Сенгупта А. Перспективы евразийства (казахское и турецкое восприятие Евразии как геополитического пространства). // Идеи и идеалы. – 2010, №"3, ч.1
5. Исмаилов Э., Папава В. Центральная Евразия: геополитическое переосмысление Стокгольм, Издательский дом СА&СС Press®, 2010
6. Вардомский Л., Шурубович А. Факторы и модели модернизации экономик стран СНГ // Мир перемен, 2011, № 3.
7. Шурубович А. Инновационное сотрудничество стран ЕАЭС. Россия и новые государства Евразии, 2018, № 1
8. Договор о Евразийском экономическом союзе (подписан в г. Астана 29.05.2014) // Официальный сайт Евразийской экономической комиссии. URL: www.eurasiancommission.org

РЕСЕЙДІҢ УКРАИНАДАҒЫ АРНАЙЫ ӘСКЕРИ ОПЕРАЦИЯСЫНЫҢ РЕСЕЙДІҢ ІШКІ САЯСИ РИТОРИКАСЫНА ӘСЕРІ

Саясаттану, 1 курс магистранты Ахмет Ә.Қ.

Ғылыми жетекші: заң ғ.к., доцент Ерғәбек Ш.Қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа. Ресейдің Украинаға жасалған арнайы әскери операциясының жүріп жатқанына 1 жылдан аса уақыт болды. Бұл соғыс тек Ресей мен Украинаға әсер етіп қана қоймай, зардабы бүкіл әлемге тиіп жатыр. Мақала барысында мен Ресейдің Украинадағы арнайы іскери операциясының Ресейдің ішкі саяси риторикасына әсерін қарастырдым. Қарастырылатын сұрақтар: Владимир Путиннің 2024-ші жылға қарай жоспарланып отырған президенттік сайлауды, элитаның ескі гвардиядан жаңа гвардияға ауысуы, прагматигтер мен радикалдардың күресі, Ресейдің алдағы болашағы қандай болады деген сұрақтарға жауап беруге тырысамын.

Кілт сөздер: Владимир Путин, Ресей, Украина, соғыс, саясат, конфликт.

2022 жылдың 24-ші ақпанында, таңертең Ресей президенті Владимир Путин ресейліктерге үндеуінде Украина аумағында «әскери операцияның» басталғанын жариялады. Осылайша екі ел арасында соғыс басталды.

---

¹⁵ paradox of plenty – понятие в экономической теории, связанное с тем, что является феноменом стран с обилием природных ресурсов, имеющих меньший экономический рост, чем страны с меньшим количеством природных ресурсов.

Батыста мұндай сценарийдің қаупі туралы жалпы 2021 жылдың аяғынан бастап айтылған еді, бұл Ресей-Украина шекарасында Ресей Федерациясы әскерлерінің тым көп шоғырлануына байланысты болатын. Сонымен қатар, Ресейдің элитасы, оның ішінде Путин, басып кіру туралы жоспарларының болуын бірнеше рет жоққа шығарып және оны тіпті батыстың мұндай қорқыныштарын мазақ етті.

2022 жылы Ресейдің Украинаға бастаған арнайы әскери операциясы Ресейдің тарихын бұрынғы және қазіргі деп бөлді [1]. Іске қосылған деструктивті процестер соғыс қимылдары қалай жүретініне қарамастан қайтымсыз болды. Әскери сәтсіздіктер мен санкциялардың сыртқы күйзелістерінің ауқымы мен Ресейдің КСРО ыдырағаннан кейін қаншалықты аз өзгергені арасындағы үлкен қарама-қайшылықтар таң қалдырды. Ресейліктердің көпшілігі ештеңе болмағандай өмір сүруді жалғастыруда, ал инерция бойынша элиталар Владимир Путинге толықтай сеніп, ертеңі туралы ойламауды жөн көреді.

Сонымен қатар, кейбір сарапшылардың пікірінше, алдағы жыл Ресей үшін бетбұрыс болуы мүмкін: консервацияға ставка таусылды, өзгеріс уақыты келгенін айтады. 2023 жылы үш негізгі ішкі саяси риториканың қалай шешілетіні елдің дамуын ондаған жылдар бойы анықтай алатынын көрсетеді.

Еуропалық сарапшылар алдағы жылы Владимир Путинге 2024 жылғы наурыздағы президенттік сайлау туралы шешім қабылдауға тура келетінін болжайды. 2022 жылдың күзінен бастап Кремльде жалпы халықтық талдау сияқты жоспарланған 2024 жылғы президенттік сайлауға дайындық басталды. Путиннің қарсыластары ретінде парламенттік партиялардың өкілдерін ұсыну жоспарлануда. Либералды кандидаттар бұл президенттік сайлауда жарысқа қатыса алмайды. Патриоттар өкілінің (немесе өкілдерінің) сайлауға қатысуы туралы мәселе ашық: олар «арнайы операция» аясында өз ықпалын күшейтіп және басқалармен қатар билікті сынға алатын ұлтшыл күштер болып табылады. Қаңтар айындағы мәлімет бойынша, Путиннің сайлауалды науқанының негізгі идеясы – «бірлік идеологиясы»[2]. 2020 жылы жаңартылған Конституция оған тағы екі рет сайлауға түсуге және 2036 жылға дейін қызмет етуге құқық береді. Ол орнына келетін жаңа президенттің атын да атай алады.

2007 жылы сол кездегі премьер-министрдің бірінші орынбасары Дмитрий Медведевтің кандидатурасы дауыс беруге үш айдан аз уақыт қалғанда желтоқсанда ұсынылған етін. Бұл жолы да Путин өзінің орнын басушыны немесе өзінің кандидатурасын желтоқсан айының соңына дейін жариялауы керек, сонда кем дегенде қандай да бір сайлау науқанына уақыт бар болып табылады. Себебі, Федерация Кеңесі оларды тағайындау туралы шешімді дауыс беру күнінен 100 және 90 күн аралығында кешіктірмей шешуі керек.

Сарапшылардың пікірінше, президенттің қай нұсқаға бейім екенін ешкім нақты айта алмайды. Ол элиталарды қараңғылықта ұстауды жөн көреді. 2020 жылдың жазында Владимир Путин президенттік мерзімдерді қалпына келтіру қажеттілігін «мүмкін мұрагерлерді іздеу үшін көздерін сүзе» бастауы мүмкін деген элита арасындағы толқулардан қорқатынымен түсіндірді. «Біз ізбасарларды іздемей, жұмыс істеуіміз керек», - деп түсіндірді ол [3].

Зерттеушілердің қарастыруы бойынша, қайта қалпына келтіруден кейін президент әкімшілігі мен элита ендігі «мәңгілік Путин» сценарийінен алшақтай бастады. Яғни, уақыт шектеулілігі тақырыбы өзінің өзектілігін жоғалта бастаған. Қазіргі таңда барлығының басты сұрағы – Владимир Путиннің шешіміне соғыстың әсері қандай болатыны, әсіресе, соғыс ойлағандай болмай жатса.

Зерттеушілер екі көзқарасты анықтайды.

Біріншісінің жақтастары қазір соғыс салдарынан Ресей тап болып отырған проблемалар мен қауіптердің ауқымы Путиннің билікте қалуына күшті дәлел болады деп санайды. Ол қиын уақытта қызметтен кететіндерге («саяси дезертирлер») теріс көзқарасымен танымал және бұл жолды өзі қабылдауға келісе қоюы екіталай. Америкалық саясаттанушы және Вашингтондағы American Enterprise институтының орыстану бөлімінің жетекшісі, АҚШ Жаһандық БАҚ агенттігінің директорлар кеңесінің мүшесі Леон Аронның пікірінше: Путин дәуірі Владимир Путиннің жасынан қайтыс болуымен аяқталады. Бірақ солай болуы мүмкін, ұмытпаңыз, бұл да Ресей тарихы, мұндай траекторияның шектен шығуы өте ауыр ішкі саяси жеңілістерге әкеледі. Мысалы, I Николайдың Қырым соғысы жеңіліске ұшырағаннан кейін елде режимнің өзгеруіне әкелді. Орыс-жапон соғысындағы жеңіліс бірінші орыс революциясына әкелді. 1917 жылғы Бірінші дүниежүзілік соғыстағы орасан зор сәтсіздіктер бізге нені білуге әкелгені анық. Ауғанстан қайта құруға әкеліп соқты. Әрине, бұл жерде тәуекел бар. Бірақ тағы да, менің байқағаным бойынша, Путин дәл қазір қалай әрекет етсе, солай әрі қарай жалғаса беретін сияқты. Өйткені мен айтқан басқа нәрселермен қатар, ол өз бақытына сенеді және оның бұл үшін өте жақсы себептері бар, оның шынымен жолы

болды, ол барлығы дерлік дағдарыстардан жеңіспен шықты. Оның қарсыластарын қабылдауы туралы айтқаным, менің ойымша, бұл жерде ол қатты қателесуі және оның салдары өте қайғылы болуы мүмкін [4].

Андреа Кендалл-Тэйлор, CNAS Трансатлантикалық қауіпсіздік бағдарламасының аға ғылыми қызметкері және директоры, Ұлттық барлау кеңесінің (NIC) Ресей және Еуразия бойынша Ұлттық барлау офицерінің бұрынғы орынбасары: «Путинге балама жоқ. оның президент ретіндегі тұрақтылығының ең маңызды тірегі. Тіпті элита немесе жұртшылық Путинге көңілі толмаса да, оларды біріктіретін ауырлық орталығы жоқ. Басқарушы элитаның баратын ешкімі болмаса, бас тарта алмайды».

Басқалары Путиннің билікті мұрагерге беру үшін дайындалып, пісіп қана қоймай, оны Украинамен қақтығысты шешу элементтерінің бірі ретінде қарастыруы мүмкін екеніне сенімді. Ресейлік элитаның бір бөлігі келеңсіз оқиғалар тізбегі саяси қалпына келтіру арқылы үзіледі деп үміттенеді. Батыстық сарапшылардың пікірінше: Тимоти Фрай, Колумбия университетінің саясаттану бөлімінің посткеңестік саясат профессоры: «Соғыста жеңілудің өзі әдетте диктатордың аман қалу мүмкіндігін шамамен 50%-ға азайтады. Путин қызметінен кетуі үшін оған және оның айналасындағыларға мұндай бағыт орнында қалудан гөрі қауіпті емес екеніне сенуі мүмкін».

Дэниел Трейсман, Калифорния университетінің саясаттану кафедрасының профессоры, Ұлттық экономикалық зерттеулер бюросының зерттеуші қызметкері мұнымен келіседі: ол соғыс барысы «Путинді құлатудың жасырын қауіпін арттырды, бірақ бұл тәуекел төмен болып қалады» деп санайды. Тарихи зерттеулер көрсеткендей, соғысты бастаған көшбасшылар соғыс жүріп жатқанда сирек орнынан алынып тасталынады. Путин мұны өте жақсы біледі, стратегиялық тұрғыдан жеңіліп қалған соғысты ол созып жатыр[5].

Сарапшылардың талдауынша, екі көзқараста элитадағы көңіл-күйдің көрінісінен басқа ештеңе емес. Президенттің түптеп келгенде қай нұсқаны таңдайтынын нақты айтуға негіз жоқ. Оның үстіне Владимир Путин соңғы сәтте, көбінесе ситуациялық факторлардың әсерінен және көпшіліктің күткеніне қайшы келетін шешімдер қабылдауға бейімділігімен танымал [1].

Бұл 2024 жылғы проблеманы ресейлік элитаның алаңдаушылығына айналдырады. Сондықтан келер жылдың басты интригасы – бұл белгісіздік оқиғалардың болашақ дамуын болжауға және тәуекелдерді барынша азайта отырып, соған бейімделуге мәжбүр болған саяси тапқа қалай әсер ететінін анықтау.

Келесі жылдың бірінші интригасы екінші, одан кем емес маңызды интригамен байланысты: ресейлік элита ішіндегі эскалацияны шартты жақтаушылар мен прагматистер арасындағы жік-жікке бөліну қаншалықты тереңдей түседі. Ол Харьков маңындағы шегіну және Херсонды қалдырғаннан кейін қалыптаса бастады. бұған қоса Қырым көпіріндегі жарылыс, Ресейдің ресми шекараларына қатысты биліктің қайшылықты ұстанымы, референдумдардың не үшін өткізілгені туралы белгісіздігі және т.б. қосайық. Зерттеу бойынша, осының бәрі соғысты жақтаушылар арасында технократтар мен орта деңгейдегі қауіпсіздік қызметкерлері қосылатын прагматиктер лагерінің пайда болуына түрткі болды. Оларды біріктіретін нәрсе - Ресейдің соғысты созбайтынына сенімділік және оны жалғастырудың орындылығына күмән.

Қарсы лагерь ұшығуды жақтаушылар. Олар Грозныйдағы -1994-ші жылғы сценарийі бойынша Украинадағы барлық әскери күштерді құлатуды ғана емес, сонымен қатар жүйені түбегейлі ішкі саяси және экономикалық қайта құруды жақтайды. Бұлар тайып тұрған мемлекеттің орнын басамыз деген Путинді жақтайтын (әлі де) революционерлер.

Зерттеушілердің ойы бойынша, екі лагерьдің шайқасы 2023 жылдың басты саяси үдерістерінің бірі болмақ. Көп нәрсе майдандағы жағдайға байланысты болады. Ресейдің әскери қимылдары неғұрлым нашар болса, прагматистер мен радикалдар арасындағы шайқас соғұрлым қатал болады. Сонымен бірге Кремльдің оппозицияны басу үшін құрған механизмі де пайдасыз болып шығады: репрессиялық аппарат мұнда Путинді жақтаушы элитаға қарсы қойылмаған.

Эскалацияны жақтаушылар (Пригожиннің бүкіл таптарға - әскерилерге, депутаттарға, жүйелік партияларға қалай шабуыл жасай бастағанын қараңыз), прагматистер - пессимистік күн тәртібін алға жылжыту үшін (ең бастысы - соғыстың мақсаттарын барынша азайту және соғыстың мүмкін еместігін мойындау). Екінші тәсіл соғыстан сақтанып қалған және оның орта мерзімді салдарынан қорқатын әскери емес элиталар арасында барған сайын түсіністікке ие болуы мүмкін.

Ресейге әскери ессіздік пен ықтимал деэскалацияны мұқият түсіну әрекеті арасында теңгерім болуы керек. Ал Путин Киевті қирату, соғысты түпкілікті аяқтау (бұл нәтиже беретініне кепілдік жоқ) және келіссөздерді бастау туралы ұсыныстар арасында қалады. Соңғы жағдайда әңгіме

Украинамен келіссөздер туралы емес, Батыста және санкцияларға қосылмаған елдерде пайда бола бастайтын сыртқы жобалар кешені туралы болмақ.

Ақырында, үшінші интрига – кадрлық ауыс-түйіс. Қандай посттарда кім кімнің орнына келетінін болжауға тырысу - бұл мағынасыз жаттығу. Бірақ қазірдің өзінде ел басшылығындағы өзгерістерге сөзсіз өзгеріске әкелетін бірнеше факторлар бар.

Олардың біріншісі - үлкен динамизм мен тиімділіктің қажеттілігі. Путиннің технократтарды негізгі орындарға шақыруға бейімділігі артуы мүмкін. Соғыс өте ескі ғана емес, моральдық жағынан да тозған кадрларды жаңартуды талап етеді. Кадрлық өзгерістер құқық қорғау органдарына, үкіметке, президент әкімшілігіне әсер етуі мүмкін. Украинаға қарсы соғыстың тоқтап қалуы Путинді жаңа идеяларды іздеуге итермелей, ескі гвардиядан шаршауын күшейтеді.

Екінші фактор – алдағы президент сайлауы. Қандай сценарий таңдалғанына қарамастан, мемлекеттік аппаратты жаңарту қажет болады: Ресей үкіметінің құрамы президент сайлауы қарсаңында әр уақытта айтарлықтай өзгерді, 2017 жылды қоспағанда, өзгерістер сәйкес келуі үшін Конституцияның қайта жазылуымен 2020 жылға шегерілді.

Соңында, үшінші фактор - жүйеде тым көп сүйектенген конфликттер жинақталған. Шойгу мен Герасимов сыбайлас жемқорлық үшін, ФСБ стратегиялық талдаудағы сәтсіздіктер үшін, ішкі саясат кураторлары болашақ бейнесін сызбағаны үшін, Дмитрий Медведев жеткіліксіздігі үшін, Собянин тым немқұрайлылық үшін, Набиуллинаны жасырын соғысқа қарсы ұстанымы үшін және т.б. .

Барлығының барлығына көңілі толмайды және мұның өзі Путинді жаңашылдық пен динамизмге ұмтылуға итермелейді. Сонымен бірге, президенттің өзі табиғатты қорғауға бейімділігімен танымал және қарамағындағыларды жұмыстан шығаруға өте құлықсыз, сондықтан ол тұрақтылық пен жаңаруды теңестіруге тырысады.

Бұл үш интрига Ресей үшін тағдырлы процестерді көрсетеді, бірақ олардың нәтижесі белгісіз. Оқиғалар майдандағы жағдайға тікелей байланысты болады, оның Ресей немесе Украина пайдасына түбегейлі өзгеруі екіталай.

Украина билігі айтып отырған ақпан-наурыз айларындағы Ресейдің толық ауқымды шабуылы жүзеге асса, оның сәтті болуы екіталай. Ресей болса, ешбір жағдайда өзінің толық көлемде жеңіліске ұшырауына жол бермейді, сондықтан ядролық қаруды қолдану қаупі еш жерде жойылмайды. Ресей Украинаны инфрақұрылымға шабуылдарымен баяу тұншықтыратын болады, ал Украина мүмкіндігінше Ресей аумағында саботажбен жауап береді.

Соғыстың күңгірт және езгіге толы атмосферасы елдің саяси өмірін жаулап алып, элитаның болашаққа деген үрейін арттыра түседі. Путиннің аса құпиялыққа бейімділігі және ешкімге жауап беруге құлықсыздығы жағдайды одан сайын ушықтыра түседі.

Сарапшылардың пікірінше, қуғын-сүргіннің күшейе түсетініне ерекше күмән жоқ. «Қайталамалардың» барлығын криминализациялау, мемлекеттік идеологияның элементтерін енгізу және барлық жаңа қондырулар мәңгілікке ұзағырақ мерзімге жылдамдайтын тенденциялардың заңды жалғасы болады.

2023 жыл Ресейдің Украинаға қарсы соғысы өзінің толық құқығына енетін жыл болады. Ол ел басшылығына жағдайды бақылауға алып, өз шешімдерін алдын ала жоспарлауға кедергі келтіріп, Ресейді іштен өзгерте бастайды.

Қорытындылай келе, Ресейдің ішкі риторикасы қалай өзгерді деген сұраққа жауап беруге тырыстым. Мақала барысында, Ресейдің риторикасы әлі де нақты емесі анықталды, Ресейде ішкі топтар, яғни прагматиктер мен радикалдар арасында күрес жүріп жатқанын көруге болады. Прагматиктер өз кезегінде, Владимир Путинге соғысты тез арада тоқтату жайлы қарастырса, радикалдар керісінше, соғысты одан әрі қарай жалғастырып Украинадағы режимді құлатуды ұсынып отыр. Әрине, бұл алдағы уақытта салынған экономикалық санкциялардың әсері мен әскери арнайы операцияның қалай өрбитініне тікелей байланысты. Мақала барысында, 2023 жыл Ресейдің ішкі топтары арасында үлкен қақтығыс болатынын көрсетіп отыр, бұл қақтығыс арнайы әскери операцияның дамуымен тікелей байланысты. Мақалада мен Ресейдің риторикасы алдағы сайлауға қатысты екенін атап өттім, сайлау өз кезегінде Ресейдің риторикасы алдағы уақытта қандай болатынына бірден-бір жауап деп ойлаймын. Зерттеу нәтижесінде Ресейдің элитасы 2 тарапқа бөлінген, бірі соғысты жақтаушылар, екіншісі соғысқа қарсылар. Бір ерекшелігі барлық тарап, Владимир Путинді қолдайды. Владимир Путин менің пікірімше, соғысты алдағы уақытта тоқтатуға тырысады. Өйткені бұл соғыс ұзаққа баруы мүмкін, мұнда Ресейдің жеңуін болжау өте қиын.

Әдебиеттер тізімі:

1. К Фокин. Failed Authority. Дисфункции власти в современной России. Издательство Свободного Университета. 2023. <https://doi.org/10.55167/0dad7296c69c> (жүгінген күні: 11.03.2022).
2. Цикл выборов в РФ 2023-2026 гг.: вместо дискуссии о будущем – «бетонирование» морально и физически устаревшего режима [Электронды ресурс] URL: <https://uifuture.org/publications/czykl-v%D1%8Bborov-v-rf-2023-2026-gg-vmesto-dysshem-betonyrovanye-moralno-y-fyzychesky-ustarevshego-rezhyma/> (жүгінген күні: 11.03.2022).
3. Шейкина А. Путин высказался о выборах президента России в 2024 году. [Электронды ресурс] URL: <https://lenta.ru/news/2023/02/21/vibory/> (жүгінген күні: 10.03.2022).
4. Жигалкин Ю. «Путинская эра закончится смертью Путина». Эксперт из США – о политике Кремля. [Электронды ресурс] URL: <https://rus.azattyq.org/a/russia-putin-20-years-interview-aron-leon/30130790.html> (жүгінген күні: 12.03.2022).
5. Комаров Е. Эксперты: «Трудно представить правдоподобный сценарий, при котором Путин будет свергнут». [Электронды ресурс] URL: <https://www.golosameriki.com/a/experts/6988110.html> (жүгінген күні: 12.03.2022).

ПРЕЗИДЕНТСКИЕ ИНИЦИАТИВЫ ПО ПРОТИВОДЕЙСТВИЮ КОРРУПЦИИ

Магистрант 1 курса, специальность «Политология» **Бактыбай Ә.Ө.**

Научный руководитель: д.полит.н., профессор Зайнива Л.Ю.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация. В статье исследуется такое негативное социально-политическое и экономическое явление, как коррупция, а также антикоррупционная политика в нашей стране. Выясняется природа коррупции, причины ее высокого уровня в РК, проводится анализ основных видов коррупционных правонарушений, наиболее распространенных в постсоветских странах. Рассматриваются инициативы Президента Республики Казахстан по активизации политических механизмов противодействия коррупционным практикам в стране.

Ключевые слова: коррупция, антикоррупционная политика, политические механизмы противодействия коррупции.

Коррупция в Казахстане, несмотря на все усилия по противодействию ей со стороны государства и гражданского общества, по своим масштабам и политическим последствиям продолжает оставаться фактором, препятствующим проведению социальных преобразований и повышению эффективности национальной экономики. Нарастание коррупционных проявлений служит одной из причин снижения уровня легитимности государственных институтов, серьезно подрывает статус страны как субъекта международных отношений. Поэтому она правомерно рассматривается как одна из угроз национальной безопасности Республики Казахстан.

Антикоррупционная политика Казахстана постоянно совершенствуется, исходя из запросов общества, с учетом национальной практики и передового зарубежного опыта. Последовательный и комплексный подход в данном направлении обеспечен через реализацию Антикоррупционной стратегии Республики Казахстан на 2015-2025 годы. С принятием Закона Республики Казахстан «О противодействии коррупции», разработанного с учетом опыта стран ОЭСР, создана система мер противодействия коррупции с приоритетом превентивных инструментов. В борьбу с коррупцией активно вовлекается гражданское общество через антикоррупционное просвещение и создание атмосферы «нулевой» терпимости к любым ее проявлениям.

Создан независимый уполномоченный орган по противодействию коррупции – Агентство Республики Казахстан по противодействию коррупции (Антикоррупционная служба), подчиненное и подотчетное Президенту Республики Казахстан [1].

Принимая во внимание высокую латентность коррупционных сделок, следует отметить, что официальная статистика не в полной мере отражает истинные масштабы коррупции в стране, уровень которой в действительности значительно выше. В экспертном сообществе утвердилось мнение, что коррупция уже вышла за пределы отдельных звеньев государственного механизма,

пронизывая все уровни власти, приобретая системный характер, и проявляясь во всех сферах государственной деятельности.

Количество коррупционных преступлений за 2022 год в Казахстане увеличилось на 30,5%. Это 1300 зарегистрированных правонарушений. Больше половины из них относятся к получению или даче взятки – 732 случая. В то время как в прошлом году по тем же двум статьям зарегистрировали 597 нарушений [1].

При этом только за январь 2023 года за совершение коррупционных преступлений было осуждено 91 лицо, в том числе 31 человек — за дачу взятки, 22 — за получение взятки, 19 — за мошенничество, восемь — за присвоение или растрату вверенного чужого имущества, по пять — за злоупотребление должностными полномочиями и посредничество во взяточничестве, один казахстанец — за превышение власти или должностных полномочий. В январе 2022 года за совершение коррупционных преступлений были осуждены 24 казахстанца, при этом в январе 2020-го и 2021 года — по 54 человека [2].

Однако снижение числа осужденных за преступления коррупционной направленности обусловлено не уменьшением уровня коррупции в стране, а недостаточно результативной работой правоохранительных органов в условиях крайне высокой латентности коррупции.

Восприятие коррупции в разрезе институтов показало, что наиболее коррумпированными считаются правоохранительные органы (35% опрошенных), руководители бизнес компаний (29%), судьи и работники судов (28%). Респонденты признались, что чаще всего платили взятки дорожным полицейским (47%), за получение пособий по безработице (33%), в судах при рассмотрении гражданских дел (31%). Менее трети опрошенных заявили, что давали взятки за устройство на работу в системе образования (23%), за устройство ребенка в детский сад, школу (17%), получение социальных выплат (21%), медицинских услуг (20%), получение официальных документов в госорганах (19%). 46% респондентов дали низкие оценки работе правительства в сфере противодействия коррупции («плохо и очень плохо»), в то время как 37% оценили работу как «довольно хорошую» [2, с.11]. По результатам ежегодного исследования Shapers Survey Всемирного экономического форума 80% опрошенных молодых казахстанцев назвали проблему коррупции самой актуальной [2, с.15]. На сегодняшний день опасность коррупции в квазигосударственном секторе сопоставима с ее масштабами в государственном секторе. Анализ уголовной статистики свидетельствует, что из всех зарегистрированных преступлений в этой сфере 55% совершается в рамках закупок. Между тем их объем в квазигоссекторе по оценкам экспертов в 6-8 раз превышает государственные закупки [3, с.8]. В ходе мониторингового визита представители предпринимательского сообщества и гражданских институтов согласно социологическому исследованию «Деловой климат», проведенному Национальной палатой предпринимателей «Атамекен», опубликованному 31 марта 2022 г., почти каждый второй предприниматель в РК (45%) сталкивался с коррупцией неоднократно подчеркивали неурегулированность квазигоссектора и проистекающие из этого коррупционные риски [3, с.14].

Эксперты отмечают, что низкий уровень доходов называется одной из самых распространенных причин существования коррупции в государственном секторе, в том числе сфере образования. Если низкие зарплаты действительно являются источником коррупционного риска, то практически любая система государственной службы в РК безусловно ему подвержена. Даже те из госслужащих, кто имеет самые высокие оклады, зарабатывают меньше, чем представители других профессий, обладающие аналогичной квалификацией. К примеру, зарплата преподавателя, находящегося в середине своей карьеры, почти в два раза ниже, чем у работников сопоставимого уровня в других отраслях. Большинство преподавателей зарабатывают еще меньше, поскольку у более чем половины из них отсутствует квалификация, требуемая для продвижения к более высоким профессиональным категориям, а многие работают на неполной ставке.

Результаты оценки академической честности в других странах указывают на то, что связь между уровнем доходов и коррупцией носит сложный характер, и само по себе прямое повышение зарплат, осуществляемое в отрыве от других мер, не приводит автоматически к снижению коррупционных рисков. Чтобы увеличить свой доход, преподаватели вузов в РК, как и их коллеги в других странах, стараются найти дополнительные официальные и неофициальные источники

заработка и нередко трудятся сразу в нескольких местах. Сама по себе такая практика не противоречит закону, но дискуссии на эту тему, свидетельствуют о том, что она способствует созданию условий для возникновения коррупции, так как из-за отсутствия времени и надлежащей мотивации преподаватели начинают пренебрегать своими профессиональными обязанностями. Такие преподаватели более терпимо относятся к академической нечестности или выставляют студентам более высокие оценки, чем те заслуживают, чтобы избежать дополнительной нагрузки, связанной с провалившимися на экзамене студентами и организацией переэкзаменовок. Другими словами, наличие нескольких мест работы у преподавателя, компенсирующее неудовлетворительные условия оплаты труда в вузе, может побудить его к пособничеству коррупции. Приведение заработной платы в сегменте высшего образования в соответствие с подобными профессиями в других секторах экономики было бы желательно для РК и положительно сказалось бы на имидже педагогов [4].

Именно так и поступил Президент Касым-Жомарт Кемелевич Токаев на августовской конференции педагогов, прошедшей в августе 2019 года, дав Правительству несколько важных поручений по развитию сферы образования, включая увеличение заработных плат учителям и представителям других профессий, что, в свою очередь, положительно сказывается как на уровне общего благосостояния населения, так и на качество предоставляемых услуг [5].

Я абсолютно согласен с мнением, многих экспертов постсоветских стран, где уровень коррупции ниже, что заявители о нарушениях играют важнейшую роль в предотвращении коррупции и повышении ответственности, институциональной неподкупности и прозрачности в любом секторе, но эффективность данного механизма зависит от наличия соответствующих стимулов и, что еще важнее, от обеспечения заявителей надлежащей защиты. До тех пор, пока не будут предприняты реальные усилия по созданию гарантий такой защиты, подобные уведомления смогут обеспечить лишь очень скромные результаты.

Эксперты стран ближнего зарубежья рекомендуют обеспечить наличие действенных каналов для сообщения о фактах коррупции в сфере высшего образования, должное рассмотрение всех сообщений, а также совершенствование механизма защиты лиц, сообщающих о фактах коррупции в сфере высшего образования как на законодательном, так и на практическом уровне, так как это поможет сократить проявление коррупционных рисков [6, с.5].

Несмотря на принимаемые превентивные меры во всех государственных и квазигосударственных сферах, коррупционный фон в отношениях между гражданами, бизнесом и государством сохраняется, поэтому требуются решительные реформы по искоренению коррупции.

В целях эффективной реализации задач, поставленных Главой государства перед уполномоченным органом, пересмотрена структура Агентства по противодействию коррупции. Указом Президента Казахстана созданы три основные службы – превенции коррупции, выявления и расследования. Новые подходы, уход от повальной регистрации позволили сконцентрироваться на глубоких разработках. Объектом расследования становятся преступные схемы и скрытые хищения, растет качество и целенаправленность работы. Образовано подразделение финансовых расследований, нацеленное на розыск и возврат преступных активов, а также избличение чиновников в покровительстве теневой экономике [7, с.11].

Для обеспечения прозрачности деятельности Агентства по противодействию коррупции, недопущения нарушений прав граждан в служебных помещениях оперативно-следственных подразделений центрального аппарата и территориальных департаментов установлено 466 камер видеонаблюдения с централизацией видеоконтроля. Автоматизация позволяет сократить сроки расследования уголовных дел, оптимизировать затраты на оформление материалов, обеспечить онлайн-доступ надзорному органу, усилить ведомственный контроль, а также минимизировать коррупционные риски при назначении экспертиз по уголовным делам [8, с.3].

В соответствии с обновленным законодательством по поручению Президента Агентством по противодействию коррупции на постоянной основе проводится комплекс необходимых мероприятий по предупреждению и выявлению правонарушений со стороны личного состава, а также привлечению к установленной законодательством ответственности виновных лиц.

В целом на сегодняшний день, учитывая поставленные перед антикоррупционной службой задачи по искоренению предпосылок коррупции, нужен доступ к различным базам данных, однако предупредить ущерб обществу невозможно лишь с помощью уголовно-правовых инструментов.

2 февраля 2022 года Указом Главы государства утверждена Концепция антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022-2026 годы и план действий по ее реализации. Этим же актом утратила силу Антикоррупционная стратегия Республики Казахстан на 2015-2025 годы. Новый стратегический документ нацелен на переход от борьбы с последствиями к системному устранению предпосылок коррупции, обеспечению неотвратимости ответственности, коренному изменению общественного сознания. При его подготовке наряду с мнением граждан учтен передовой зарубежный опыт, международные стандарты и собственная практика [8, с.13].

В целях эффективного снижения уровня коррупции во всех сферах общественных отношений в документе сосредоточено внимание на формировании такой системы, которая позволит всем субъектам противодействия коррупции автономно идентифицировать и устранять коррупционные риски. Этому будет способствовать разработка и внедрение отраслевых картограмм с индикаторами, сигнализирующими о возможных коррупционных уязвимостях. Такие профили рисков станут основой для точечных превентивных мер в наиболее чувствительных для граждан сферах, уводя от безрезультатного обсуждения общей картины коррупции.

Замеры мнения граждан необходимо осуществлять во всех регионах в рамках индекса восприятия коррупции. Граждане сами будут определять, в какой сфере или органе наблюдается высокий уровень коррупции и, соответственно, куда точно будут направлены силы и средства для ее искоренения. Реализация предусмотренных мер позволит существенно минимизировать уровень коррупции и улучшить социально-экономическую ситуацию в стране.

Президент Республики Казахстан обращает на это особое внимание во многих выступлениях и документах, начиная со своей предвыборной программы. Антикоррупционная стратегия Казахстана на 2015-2025 годы внесла существенный вклад в снижение уровня коррупции, но запросы общества и новые вызовы требуют перезагрузки антикоррупционной политики [9, с.2]. Поэтому по поручению Главы государства разработан новый стратегический документ на 2022-2026 годы. Заложенные в нем реформы являются главными ориентирами антикоррупционной повестки в среднесрочной перспективе.

Список литературы:

1. Национальный доклад о противодействии коррупции за 2021 год. [Электронный ресурс]: <https://www.gov.kz/memleket/entities/anticorruption/documents/details/283483?lang=ru> (дата обращения: 10.03.2023);

2. Статистика по коррупции растёт. [Электронный ресурс]: <https://informburo.kz/interview/statistika-po-korrupcii-rastyot-cinovniki-stali-cashhe-brat-ili-ix-lucse-lovyat> (дата обращения: 10.03.2023);

3. ОЭСР. (2017). Обзоры национальной политики в сфере противодействия коррупции: высшее образование в Казахстане. Париж: издательство ОЭСР. 231с

4. Рейтинг по уровню восприятия коррупции за 2022 год [Электронный ресурс]: <https://baigenews.kz/kazahstan-stoit-ryadom-s-tanzaniy-po-urovnyu-vospriyatiya-korrupsiy-reyting-147812/> (дата обращения: 11.03.2023);

5. Поручение Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Кемелевича Токаева [Электронный ресурс]: <https://informburo.kz/novosti/tokaev-poruchil-pravitelstvu-uvelichit-zarplatu-uchiteley-v-dva-raza--94308.html> (дата обращения: 12.03.2023);

6. Указ Президента Республики Казахстан от 2 апреля 2002 года № 839 «Об образовании Комиссии при Президенте Республики Казахстан по вопросам противодействия коррупции». [Электронный ресурс]: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1030287&pos=5;-106#pos=5;-106 (дата обращения: 12.03.2023);

7. Закон Республики Казахстан от 18 ноября 2021 года № 73-VII «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма». [Электронный ресурс]: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34089140&show_di=1 (дата обращения: 13.03.2023);

8. Указ Президента Республики Казахстан от 2 февраля 2022 года № 802 «Об утверждении Концепции антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022-2026 годы и внесении изменений в некоторые указы Президента Республики Казахстан». [Электронный ресурс]: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35233468&pos=2;-106#pos=2;-106 (дата обращения: 13.03.2023);

9. Протокол совещания под председательством Президента Республики Казахстан Токаева Касым-Жомарта Кемелевича от 19 августа 2020 года № 20-01-7.19. [Электронный ресурс]: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/meetings_and_sittings/glava-gosudarstva [provel-soveshchanie-po-voprosam-protivodeistviya-korrupcii](https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/meetings_and_sittings/glava-gosudarstva) (дата обращения: 14.03.2023).

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӨҢІРЛЕРІ АРАСЫНДАҒЫ ТЕҢСІЗДІК ІШКІ СТИХИЯЛЫ КӨШІ-ҚОНДЫ ТУДЫРУШЫ ФАКТОР РЕТІНДЕ

Конфликтология мамандығының 1-курс магистранты **Батиханова М.Н.**

Ғылыми жетекші: саяси ғылымдарының докторы, профессор, Мұсатаев С.Ш.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

***Аңдатпа.** Мақалада Қазақстандағы ішкі көші-қонның ерекшеліктері қарастырылады. Үрдіске айналған стихиялы көші-қонның негізгі себебі ретінде өңірлер арасындағы теңсіздік талданады. Көші-қон үдерісін реттеудегі негізгі мәселелер, оның ішінде мемлекеттік бағдарламалардың тиімсіз тұстары мен оларды шешу жолдары атап өтіледі.*

***Кілт сөздер:** ішкі көші-қон, көші-қон проблемалары, өңірлер арасындағы теңсіздік, өңіраралық диспропорция, мемлекеттік бағдарламалар.*

Соңғы онжылдықтарда көші-қон ағындарының қарқынды жандануы байқалады. Бұл, ең алдымен, жаһандандудың және онымен байланысты процестердің нәтижесі. Дамыған және дамушы елдер арасындағы демографиялық дамудың теңгерімсіздігі, әлемнің жекелеген елдері мен өңірлері арасындағы экономикалық даму деңгейлеріндегі алшақтықтың артуы және басқа да себептер халықаралық көші-қон қозғалыстарының орасан зор және басқарылмайтын толқындарын қозғалысқа келтірді. Көші-қонға себеп болатын дәл осы жоғарыдағы үдерістер жаһандық деңгеймен қатар жекелеген мемлекеттер деңгейінде, өңірлер арасындағы теңсіздік ретінде де айқын байқалады. Қазақстан да көші-қонның барлық туындайтын салдарымен толық көлемде соқтығысуда.

Көші-қонның өсуімен оның ел өміріндегі рөлі туралы мәселе туындады. Ол экономикаға, мәдениетке, әлеуметтік өмірге, қоғамдық келісім мен елдің болашағына үлкен әсер ететіндіктен, кез-келген ел үшін көші-қон саласының дұрыс реттелуі үлкен өзектілікке ие. Қазақстан үшін аумағы үлкен мемлекет ретінде сыртқы көші-қонмен қатар, ішкі көші-қонның да маңызы зор. Көші-қон бойынша статистикалық деректерді талдау ішкі көші-қон үрдістеріне қатысатын қазақстандықтардың жалпы саны біртіндеп өсуге бейім екенін көрсетеді.

Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының 2023 – 2027 жылдарға арналған тұжырымдамасында ішкі көші-қон саласында келесі проблемалар мен үрдістер белгіленген: қандастарды қоса алғанда, халықтың қоныстануының өңірішілік диспропорциясының күшеюі, оңтүстік өңірлердегі халық тығыздығы және ішкі көші-қон легінің негізгі көлемінің Астана, Алматы және Шымкент қалаларына шоғырлануы, нақты ішкі көші-қон есебінің болмауы, бақыланбайтын және реттелмейтін ішкі көші-қон және әлеуметтік-экономикалық мәселелердің шиеленісуі.

Құжатта аталып көрсетілгендей, Қазақстанның ірі қалалары көшіп-қонушылар үшін инфрақұрылымымен және мүмкіндіктерімен тартымды: Қазақстан азаматтарының көбі қалаларда

өмір сүруді қалайды. Мемлекет тұрғысынан урбанизация дамудың катализаторы болып табылады: экономика тиімдірек болып әртараптандырылады, өндірістің жаңа нысандары пайда болады, қызмет көрсету саласы кеңейеді, кәсіби білім тереңдей түседі, инновациялық қызмет жанданады [1].

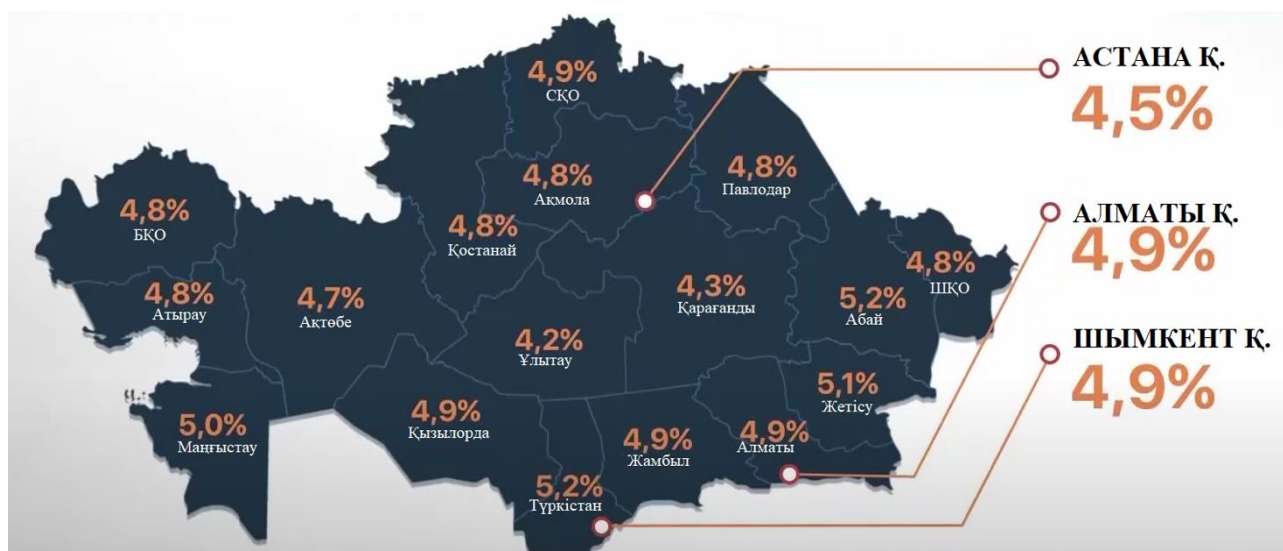
Алайда ауылдық жерлерден қалаларға жаппай стихиялық көші-қоны жұмыс қолының жетіспеушілігі туындайтын ауылдық аумақтар үшін де, қалалар үшін де қиындықтар туғызады. Қалаларда бұл проблемалар тұрғын үй құрылысымен, қалалық көлік және инженерлік инфрақұрылымды дамытумен, әлеуметтік көрсетілетін қызметтер саласын дамыту қажеттігімен, тұрғындардың экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етумен байланысты. Салдарында көші-қон конфликтогенді факторға айналады.

Жоғарыда аталған мәселелердің негізгі себебі Қазақстан өңірлері арасындағы теңсіздік болып табылады. Оны жүргізілген зерттеулермен қатар өңірлердің әлеуметтік-экономикалық профилін жасауға мүмкіндік беретін статистика да көрсетеді.

Мәселен, 2022 жылдың қорытындысы бойынша Экономикалық зерттеулер институты Қазақстанның 25 қаласы бөлінісінде өмір сапасының ұлттық рейтингін дайындады. Рейтингте 3 келесідей фактор есепке алынды: «Экономика және бизнес», «Адами ресурстар» және «Инфрақұрылым». Барлығы 89 көрсеткіш талданды, оның 53-і статистикалық, ал 36-сы қала тұрғындарының онлайн-сауалнамасының нәтижелері бойынша қалыптастырылды.

Бірінші атап өтетіні, қалалардағы жалақы мөлшері әртүрлі. Ең жоғары көрсеткіштер елдің өнеркәсіптік моноқалаларында, елдің батыс өңірлерінің облыс орталықтарында, сондай-ақ Астана және Алматы қалаларында байқалады, бұл оларды басқа қалалармен салыстырғанда тартымды етеді [2].

Рейтингте жұмыссыздық көрсеткіші де есепке алынды. Жалпы жұмыссыздық бойынша статистикаға зер салатын болсақ, мемлекет бойынша оның деңгейі 4,8% құрайды. 5%-дан жоғары көрсеткіштерге Түркістан, Маңғыстау, Жетісу, Абай өңірлері ие [3].

Сурет 1. Жұмыссыздық деңгейі, 2022 ж. [3].

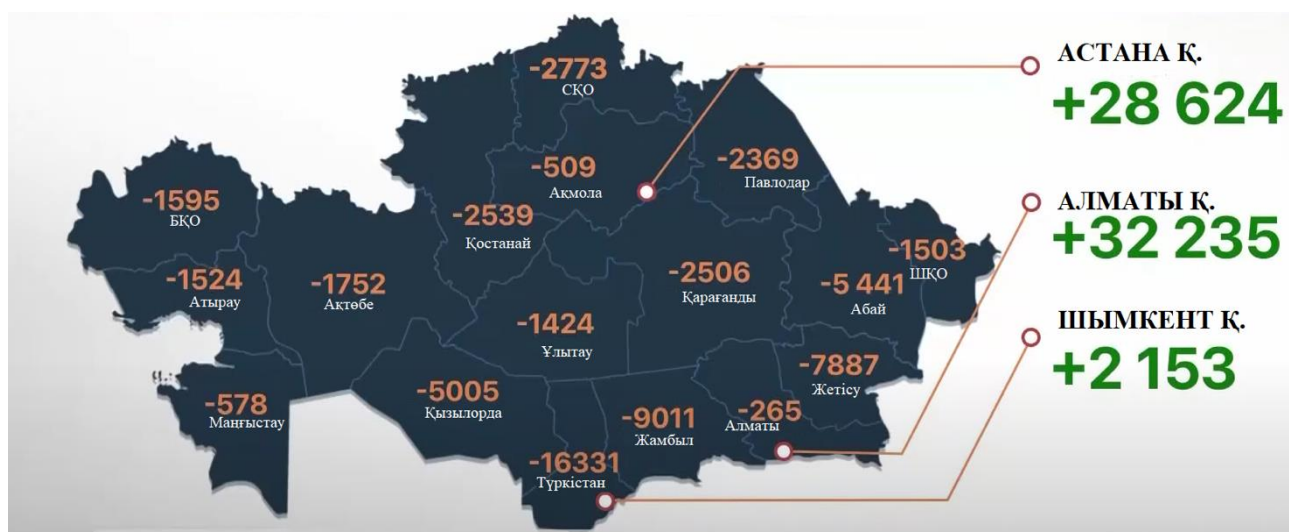
Аталғандармен қоса бизнес те ірі қалаларда шоғырланған. Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері шығаратын өнімнің жартысынан көбі, нақтырақ айтқанда 51,7%-ы 4 агломерация орталығына тиесілі, бұл – Астана, Алматы, Ақтөбе және Шымкент қалалары. Тізімдегі қалаларда жұмыс істеп тұрған шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің едәуір бөлігі (34,1%) шоғырланған [2].

Өңірлердің әлеуметтік-экономикалық профилін толықтыратын тағы бір көрсеткіш – кедейшілік деңгейі. Ұлттық статистика бюросы мәліметіне сәйкес 2022 жылдың төртінші

тоқсанында ең төменгі күнкөріс деңгейінен (кедейшілік деңгейінен) төмен табысы бар халықтың үлесі 5,1%-ды құрады. Кедейшілік деңгейінің ең жоғары көрсеткіштері Түркістан (8,5%) және Маңғыстау облыстарына (8,1%) тиесілі. Ең аз деңгей Астана қаласында тіркелген (2,1%) [4].

Келтірілген зерттеулерді жекелеген сауалнамалар да растайды. Республикалық маңызға ие қалаларда өткізілген сауалнама нәтижесі көрсеткендей ішкі мигранттардың көпшілігі қалаларға, ең алдымен, жұмыс іздеп, екінші кезекте жоғары оқу орнына түсуге байланысты, үшінші кезекте балалардың өмір сүру жағдайлары мен болашағын жақсарту үшін, ең соңында қолайлы климаттық жағдайларға байланысты көшеді [5]. Көріп отырғанымыздай, себептердің көп басында экономикалық факторлар орналасқан.

Жоғарыда аталған үдерістер Қазақстанның барлық дерлік өңіріндегі еңбекке қабілетті халықтың ішкі миграциясының теріс сальдосына, стихиялы көші-қонның пайда болуына әкелді. Тек республикалық маңызға ие қалалар ғана бұл қатарға кірмейді. 2022 жылға сәйкес ең көп келушілерді қабылдаған Алматы қаласы болса, ең жоғары ұтқырлық көрсеткішіне ие Түркістан облысы болды, өңірден 16 мыңнан астам адам кетті [6].

Сурет 2. Еңбекке қабілетті халықтың миграциясы, 2022 ж. [6].

Мемлекет аталған проблемаларды шешу бағытында соңғы жылдары бірқатар бағдарламаларды қабылдап, жүзеге асыруда. Бұл бағдарламалар бірінші кезекте халықты оңтүстік өңірлерден халық тығыздығы төмен солтүстік өңірлерге көшіруді мақсат етеді. Атап өтетін болсақ, бұл нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың 2017 – 2021 жылдарға арналған «Еңбек» мемлекеттік бағдарламасы [7] және оны алмастырған «Қуатты өңірлер – ел дамуының драйвері» ұлттық жобасы [8], сонымен қатар 2014 жылы бастау алған «Мәңгілік ел жастары – индустрияға» – «Серпін-2050» мемлекеттік бағдарламасын [9] да атап өтуіміз керек. Олардың стратегиялық маңызы өте зор. Дегенмен зерттеушілер бұл бағдарламалардың бірқатар кемшіліктерін атап өтеді, мысалы, мемлекеттік бағдарламалар шеңберінде ұсынылатын жағдайлардың жеткіліксіз пысықталуы; солтүстіктің суық климатында оңтүстіктен келген адамдардың бейімделуіндегі қиындықтар, жергілікті тұрғындардың олардың психикалық ерекшеліктеріне байланысты келушілерді дұрыс қабылдамауы; тілдік кедергі және т.б. [10].

Аталған бағдарламалардың нәтижелерін біржақты бағалау қиын. Олардың жақсы жақтарын айтып өтпеу мүмкін емес, өйткені расымен мәселен «Серпін» бағдарламасы негізінде білім алу мақсатында қоныс аударғандардың бір бөлігі сол өңірде қалуды жоспарлауда. Дегенмен, бағдарламалардың тиімді жақтарынан теріс әсерлері басым көрінетіндей. «Еңбек» мемлекеттік бағдарламасы бойынша 2017 жылдан 2021 жылға дейін, яғни 5 жыл ішінде Қазақстанның оңтүстік өңірлерінен елдің солтүстігі мен шығысына 32 мыңнан астам адам көшіп келді, оның жартысы еңбекке қабілетті адамдар. Бірақ сонымен қатар, 2017-2021 жылдары Ақмола, Павлодар, Қостанай

облыстарынан, ШҚО және СҚО-дан шет елге тұрақты тұруға 99,7 мың адам кетті [11]. Бұл келген ішкі қоныс аударушылар санынан үш есе көп. Жалпы статистикаға да сәйкес көші-қон мен табиғи өсімді есепке алғанда, бағдарламалар бағытталған кейбір өңірлердегі жалпы өсім соңғы жылдары әлі де теріс көрсеткішке ие болып отыр. Теріс көрсеткішке ие өңірлердің көшін Солтүстік Қазақстан облысы бастап тұр. Ондағы халық саны жыл сайын азаюда, халық саны 1989 жылдан бері 40%-ға азайған. Сонымен қатар халық саны соңғы жылдары тұрақты түрде азайып келе жатқан Павлодар, Қостанай, Шығыс Қазақстан, Абай және т.б. облыстарын атасақ болады. Керісінше, Алматы, Нұр-сұлтан, Шымкент және Маңғыстау облыстары табиғи және механикалық өсім есебінен халық санының өсуіне ие. Үшінші топ - Атырау, Ақтөбе, Батыс Қазақстан, Қызылорда, Түркістан, Жамбыл, Алматы облыстарында табиғи өсім есебінен халық санының өсуі байқалады. Осы топтың барлық дерлік аймақтарында өсу тенденциясына ие көші-қон ағыны байқалады [12].

	2022 жылдың басына саны	Халықтың жалпы өсімі	Оның ішінде		2023 жылғы 1 қаңтарға саны
			табиғи өсім	көші-қон сальдосы	
Қазақстан Республикасы	19 503 159	261 845	268 791	-6 946	19 765 004
Абай	611 888	-1 699	5 364	-7 063	610 189
Ақмола	785 708	2 263	4 351	-2 088	787 971
Ақтөбе	916 750	11 435	13 686	-2 251	928 185
Алматы	1 478 496	27 488	25 582	1 906	1 505 984
Атырау	681 241	11 799	13 554	-1 755	693 040
Батыс Қазақстан	683 327	4 764	6 977	-2 213	688 091
Жамбыл	1 209 665	8 290	19 315	-11 025	1 217 955
Жетісу	698 757	-82	9 104	-9 186	698 675
Қарағанды	1 134 966	-213	5 236	-5 449	1 134 753
Қостанай	835 686	-3 576	1 352	-4 928	832 110
Қызылорда	823 251	10 280	16 120	-5 840	833 531
Маңғыстау	745 909	21 047	18 477	2 570	766 956
Павлодар	756 511	-1 608	3 100	-4 708	754 903
Солтүстік Қазақстан	539 111	-5 087	-444	-4 643	534 024
Түркістан	2 088 510	30 553	48 307	-17 754	2 119 063
Ұлытау	220 913	482	2 590	-2 108	221 395
Шығыс Қазақстан	732 966	-2 794	947	-3 741	730 172
Астана қаласы	1 295 711	58 724	24 889	33 835	1 354 435
Алматы қаласы	2 101 485	60 210	23 705	36 505	2 161 695
Шымкент қаласы	1 162 308	29 569	26 579	2 990	1 191 877

Кесте 1. Қазақстан Республикасы халық санының өзгеруі [12].

«Еңбек» кадрлар тапшылығын жеңуге де көмектеспеді – бос жұмыс орындарының жалпы саны қоныс аударушылар санынан бірнеше есе көп.

Сонымен қатар, 2021 жылдың қыркүйек айында мемлекеттік аудит «Еңбек» мемлекеттік бағдарламасының үшінші бағытын іске асыруға бағытталған бюджет қаражатын жоспарлау мен пайдалануда бұзушылықтарды анықтады: «Аудит объектілері мемлекеттік бағдарламаның да, бюджеттік бағдарламалардың да түпкілікті нәтижесінің көрсеткіштеріне қол жеткізбеді және бұрмалады. Мысалы, қоныс аударушылар үшін СҚО құрылыс, сәулет және қала құрылысы басқармасының 2019 және 2020 жылдардағы нәтижелері туралы есептерінде көрсетілген 1 035 үйдің орнына 1 003 үй сатып алынды».

Мемлекеттік бағдарламаны іске асыруды талдау жергілікті атқарушы органдардың, оның ішінде халықты жұмыспен қамту орталықтарының тиімсіз жұмысын және кейбір аудандарда халықтың аз қоныстанғанын көрсетті. Солтүстік Қазақстан облысының 13 ауданының алтауында сатып алынған үйлердің өте төмен қоныстануы байқалды, дәлірек айтқанда қоныстану 50%-дан да аз [11].

Бағдарламалардың тиімсіздігінің негізінде зерттеушілер келесі себептерді атайды: қоныс аударушылардың біліктілігіне қойылатын талаптардың болмауы, қабылдаушы салалардағы еңбек нарығының сұраныстарын түсінбеу және ең бастысы, бағдарламаларды іске асыру тиімділігіне аралық талдау, тәуекелдерді азайтуды ескере отырып жоспарлау жоқ.

Осылайша, Қазақстандағы ішкі көші-қон процестерінің кейбір аспектілерін талдау келесі қорытындыларды жасауға мүмкіндік береді:

- Қазақстандағы ішкі көші-қон ауылдық жерлерден қалаларға және экономикалық және экологиялық қолайсыз өңірлерден неғұрлым қолайлы жағдайы бар өңірлерге қарқынды қоныс аударумен сипатталады, оған негіз болатыны экономикалық себептер;

- Өңіраралық диспропорция мәселесін шешуде мемлекеттік бағдарламалардың маңызы зор, бірақ олардың сапасы мен нәтижелері бірқатар сұрақ туындатады;

- Өз кезегінде өңіраралық теңсіздік салдарынан туындайтын стихиялы көші-қон ауылдық аумақтар үшін де, қалалар үшін де өзіндік қиындықтар туғызады.

Бұл тұста аталмыш салада орын алатын мәселелерді шешуде келесі ұсыныстарды атауға болады:

- Көші-қон үрдістерінің статистикалық есепке алу жүйесін ретке келтіру;

- Мемлекеттік бағдарламалар саласында ақпараттық саясатқа назар аудару, бағдарламалардың ашықтығын қамтамасыз ету, халықпен түсіндіру жұмыстарын қарқынды жүргізу;

- Өңірлерде жұмыс орындарын ұйымдастыру, жұмыс берушілер мен инвесторларды аймақтарға тарту;

- Экономикалық және қаржылық климатты ғана емес, әлеуметтік-психологиялық көзқарас деңгейінде ішкі аудитория үшін елдің имиджін жақсарту.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының 2023 – 2027 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200000961> (дата обращения: 11.03.2022).

2. Национальный рейтинг качества жизни в городах 2022 года [Электронды ресурс]. URL: https://economy.kz/ru/Novosti_instituta/id=5653 (дата обращения: 11.03.2022).

3. Қазақстан Республикасындағы еңбек нарығының негізгі индикаторлары (2022ж. IV тоқсан), жұмыссыз халық [Электронды ресурс]. URL: <https://new.stat.gov.kz/> (дата обращения: 11.03.2022).

4. Қазақстан Республикасы халқының табыстарын саралаудың негізгі көрсеткіштері (2022ж. IV тоқсан) [Электронды ресурс]. URL: <https://new.stat.gov.kz/> (дата обращения: 11.03.2022).

5. Серикжанова С.С., Жанузакова А.А. Мотивы внутренней миграции населения в Казахстане: сравнительный анализ на примере трех крупнейших городов // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. 2022. №2 (81). 219-230 б.

6. Қазақстан Республикасы халқының көші-қоны (2022 ж. қаңтар-желтоқсан) [Электронды ресурс]. URL: <https://new.stat.gov.kz/> (дата обращения: 11.03.2022).
7. Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың 2017 – 2021 жылдарға арналған «Еңбек» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000746> (дата обращения: 11.03.2022).
8. «Қуатты өңірлер – ел дамуының драйвері» ұлттық жобасын бекіту туралы [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000729> (дата обращения: 11.03.2022).
9. Техникалық және кәсіптік білімі бар кадрларды даярлауды, «Мәңгілік ел жастары – индустрияға!» («Серпін») жобасы ... білім беру ұйымдарында кәсіпкерлік негіздеріне оқытуды ұйымдастыру және қаржыландыру қағидаларын бекіту туралы [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017800> (дата обращения: 11.03.2022).
10. Жусупова А., Илеуова Г., Насимова Г., Халикова Ш. Влияние программ переселения на повышение конфликтности в регионах Казахстана [Электронды ресурс]. URL: <https://centralasiaprogram.org/vliyanie-programm-pereseleniya-na-povyshenie-konfliktnosti-regionah-kazahstana> (дата обращения: 11.03.2022).
11. Кривошеев Д. Как в СКО госпрограммы превращаются в фарс и праздник коррупции [Электронды ресурс]. URL: https://ratel.kz/outlook/kak_v_sko_gosprogrammy_prevraschajutsja_v_fars_i_prazdnik_korrupsii (дата обращения: 13.03.2022).
12. Қазақстан Республикасы халық санының өзгеруі туралы [Электронды ресурс]. URL: <https://new.stat.gov.kz/> (дата обращения: 11.03.2022).

БЛОКЧЕЙН ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДЫ ЦИФРЛАНДЫРУДАҒЫ РӨЛІ

Саясаттану мамандығының 1 курс магистранты **Даирова Ж. А.**

Ғылыми жетекші: с. г. д., профессор Алияров Е. К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Блокчейн технологиясы өзінің орталықтандырылмаған және қауіпсіз табиғатымен қазіргі таңда назарда жүрген жаңа технологияладың бірі. Блокчейн технологиясы ашықтықты, есептілікті және тиімділікті арттыру арқылы мемлекеттік басқаруды өзгерту мүмкіндігіне ие. Блокчейн технологиясы әртүрлі секторларда транзакциялар жүргізу тәсілінде төңкеріс жасады. Бұл орталықтандырылмаған, қауіпсіз және мөлдір тәсілді енгізу арқылы орталықтандырылған жүйелердің дәстүрлі моделін бұзды. Блокчейннің мемлекеттік басқаруды өзгерту әлеуеті танылады және оны ғалымдар, практиктер мен саясаткерлер мұқият зерттеуде. Бұл мақалада мемлекеттік басқаруды цифрландырудағы блокчейн технологиясының рөлі зерттеледі. Мақалада блокчейн технологиясының ашықтықты, қауіпсіздік пен тиімділікті арттыру сияқты әлеуетті артықшылықтары, сондай-ақ оның мемлекеттік басқару үшін туындайтын мәселелері қарастырылады. Ол сондай-ақ мемлекеттік басқарудағы блокчейнді пайдаланудың әртүрлі нұсқаларын және мемлекеттік басқарудағы блокчейн технологиясының болашақ дамуын қарастырады.

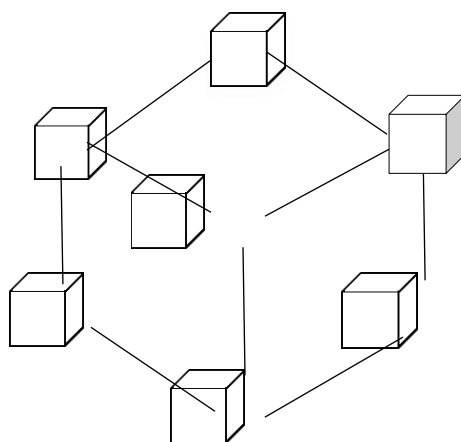
Кілт сөздер: блокчейн технологиясы, бөлінген реестрлар, цифрландыру, мемлекеттік басқару, смарт-контракттар, мемлекеттік басқару, блоктар, транзакция, деректер, қауіпсіздік, ашықтық, билік.

Мемлекеттік басқару-кез-келген заманауи қоғамның негізі. Ол азаматтарға денсаулық сақтау, білім беру, көлік және қауіпсіздік сияқты түрлі қызметтерді ұсынуға жауапты. Алайда, мемлекеттік басқару көбінесе оның тиімсіздігі, сыбайлас жемқорлық және ашықтықтың жоқтығы үшін сынға ұшырайды. Блокчейн технологиясы орталықтандырылмаған, қауіпсіз және ашық мемлекеттік басқару платформасын ұсына отырып, осы мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.

Мемлекеттік басқаруды цифрландыру бүкіл әлемдегі көптеген үкіметтердің жаңа мақсаттарының біріне айналды. Блокчейн технологиясы қаржы, денсаулық сақтау және жабдықтау

тізбегін басқаруды қоса алғанда, әртүрлі секторларда трансформациялық құралға айналып жатыр. Оның қауіпсіз, ашық және орталықтандырылмаған транзакцияларды қамтамасыз ету әлеуеті саясаткерлер мен зерттеушілердің назарын аударда. Блокчейн сияқты жаңа технологиялардың пайда болуы тиімдірек және ашық мемлекеттік қызметтерді ұсына отырып, бұл процесті жеделдетуге мүмкіндік береді. Блокчейн технологиясы тараптар арасында қауіпсіз және ашық транзакцияларды қамтамасыз ете отырып, цифрлық әлемде ойын өзгертуші факторға айналды. Оның мемлекеттік басқару секторын өзгерту әлеуеті кең, өйткені ол бюрократиялық процестерді жеңілдетеді, ашықтықты арттырады және сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетеді. Блокчейн технологиялары маңызды рөл атқаратын ең перспективалы салалардың бірі-мемлекеттік басқаруды цифрландыру. Бұл мақалада біз блокчейн технологиясының мемлекеттік басқаруды цифрландырудағы рөлін зерттейміз, оның артықшылықтарына, қиыншылықтарына және болашақ мүмкіншіліктеіне назар аударамыз.

Ең алдымен қоғам үшін жаңа болып табылатын технологияға түсініктеме беріп өтейік. «Блокчейн технологиясы-бұл делдалдарды қажет етпестен транзакцияларды қауіпсіз және ашық түрде тіркейтін таратылған тізілім» [1]. Бұл технология рұқсатсыз кіруден қорғалған және алаяқтық пен сыбайлас жемқорлық қаупін азайтатын тиімді транзакциялар мен сенімді жазбаларды жүргізуді қамтамасыз ете отырып, мемлекеттік басқару тәжірибесінде төңкеріс жасау мүмкіндігіне ие. Блокчейн 1-ші суретте көрсетілгендей, транзакциялық деректерді қамтитын блоктардан тұрады және әрбір блок тізбек құрылымындағы алдыңғы блоктармен байланысты. «Блок блокчейнге қосылғаннан кейін оны өзгерту немесе жою мүмкін емес. Бұл технология транзакцияларды қорғау және тексеру үшін криптографияны пайдаланады және тізілімнің тұтастығын сақтау үшін таратылған түйіндер желісіне сүйенеді. Консенсус алгоритмін қолдана отырып, желі транзакцияларды тексереді және оларды блокчейнге қосады» [1, 112 б.]. Технологияның қауіпсіз болу себебі, мұнда әрбір транзакция желінің барлық қатысушыларымен жазылады және тексеріледі. Әр транзакциядағы ақпарат арнайы код негізінде сақталады және бастапқы ақпаратты өзге қатысушылар өзгерте алмайды. Бұл өз кезегінде ақпаратты фальсификациялаудан, бұрмалаудан сақтайды.

Сурет 1. Блокчейн тізбектері

Технология алғаш рет 2008 жылы Сатоши Накамотоның "Биткойннің ақ кітабы" басылымында таныстырылды. Содан бері блокчейн әртүрлі салаларды, соның ішінде мемлекеттік басқаруды өзгерту мүмкіндігі бар сенімді технологияға айналған болатын. Ол бастапқыда криптовалюта операцияларында пайдалану үшін жасалған, бірақ содан бері жеткізілім тізбегін басқару, дауыс беру жүйелері және ақылды келісімшарттар сияқты басқа да салаларда қолданыла бастады. Сонымен қатар, блокчейн технологиясын мемлекеттік басқаруда деректерді қауіпсіз басқару, сәйкестендіруді басқару секілді негізгі бағыттарда қолдану мүмкіндігі бар.

Деректерді басқару-бұл мемлекеттік басқарудың алдында тұрған маңызды міндет. Үкіметтер көптеген құпия деректерді, соның ішінде салық есептерін, медициналық ақпаратты және сот деректерін жинайды және сақтайды. Блокчейн технологиясы осы деректерді сақтау мен басқарудың қауіпсіз және мөлдір әдісін ұсынады. Бұл деректердің рұқсатсыз кіруден қорғалуын, өзгермейтінін және тек уәкілетті қызметкерлерге оңай қол жетімді болуын қамтамасыз етеді [2]. Мысалы, Эстонияда үкімет азаматтардың деректерін қауіпсіз басқару үшін блокчейнге негізделген X-Road

атты деректерді басқару жүйесін енгізді. Жүйе азаматтарға бірыңғай цифрлық идентификаторды пайдалана отырып, кез келген жерден медициналық карталарды, мектеп бағаларын және салық есептерін қоса алғанда, өз деректеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді. Жүйе тиімділік пен ашықтықты арттырды және азаматтар өз деректерін көбірек бақылауға алды (Laanemets, 2018).

Жеткізу тізбегін басқару-бұл блокчейн технологиясын мемлекеттік басқаруда қолдануға болатын тағы бір сала. Үкіметтер мемлекеттік қызметтер мен тауарлардың тиімді және минималды шығындармен қамтамасыз етілуін қамтамасыз етуге жауапты. Блокчейн технологиясы үкіметтерге жеткізу тізбегін тиімдірек бақылауға және реттеуге мүмкіндік бере отырып, бүкіл жеткізу тізбегі бойынша тауарлар мен қызметтердің ашықтығы мен қадағалануын қамтамасыз етуге көмектеседі. Мысалы, Дубай үкіметі денсаулық сақтау, энергетика және көлік сияқты әртүрлі секторлардағы жеткізілім тізбегін басқаруды жақсарту үшін блокчейн технологиясын қолдануға бағытталған Дубай блокчейн стратегиясын енгізді [3]. Стратегия Үкіметке тауарлар мен қызметтердің бүкіл жеткізу тізбегі бойынша қозғалысын бақылауға мүмкіндік береді, алаяқтық және қателіктер мен кідірістер қаупін азайтады.

Жерді тіркеу мемлекеттік басқарудың маңызды аспектісі болып табылады, ол меншік құқығын тіркеуді қамтиды. Жерді тіркеудің дәстүрлі жүйесі көбінесе тиімсіздік пен сыбайлас жемқорлықтан зардап шегеді, бұл меншік құқығы туралы дауларға әкелуі мүмкін. Блокчейн технологиясы осы мәселелерді шеше алатын қауіпсіз және мөлдір жерді тіркеу жүйесін қамтамасыз ете алады [4]. Жерді тіркеу кезінде блокчейн технологиясын пайдалану әрбір транзакцияның тіркелуін және тексерілуін, сондай-ақ жылжымайтын мүлікке меншік құқығының ашық болуын және жеке бас мүлкіне қол сұғылмауын қамтамасыз ете алады.

Сәйкестендіруді (идентификация) басқару-бұл блокчейн технологиясын мемлекеттік басқаруда қолдануға болатын тағы бір маңызды сала. Үкіметтер азаматтардың жеке деректерін қорғауды қамтамасыз етуге жауапты. Блокчейн технологиясы жеке бас мәліметтерінің ұрлануы, алаяқтық және киберкылмыстың басқа түрлерінің қаупін азайта отырып, сәйкестендіруді басқарудың қауіпсіз және мөлдір әдісін ұсынады. Мысалы, Үндістандағы Андхра-Прадеш үкіметі азаматтардың жеке куәліктерін басқару үшін блокчейнге негізделген ePragati жүйесін енгізді. Жүйе азаматтарға бірыңғай цифрлық идентификаторды пайдалану, бірнеше идентификаторлардың қажеттілігін азайту және жеке бас мәліметтерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету арқылы мемлекеттік қызметтерге қол жеткізуге мүмкіндік береді (Pandey & Jain, 2019).

Дауыс беру жүйелері-бұл блокчейн технологиясын мемлекеттік басқаруда қолдануға болатын тағы бір сала. Блокчейн технологиясы сайлауды өткізудің қауіпсіз және ашық әдісін қамтамасыз ете алады, сайлаудағы алаяқтық қаупін азайтады және дауыстарды дәл санауға кепілдік береді. Мысалы, 2018 жылы Сьерра-Леоне президенттік сайлауда блокчейн технологиясын қолданған әлемдегі алғашқы ел болды. Үкімет сайлау процесінің ашықтығы мен тұтастығын арттыра отырып, дауыстарды санау және тексеру үшін блокчейн технологиясын пайдалану үшін *agora blockchain* стартапымен серіктестік құрды [5]. Ал Батыс Вирджиния штатының хатшысы қауіпсіз және ашық дауыс беру жүйесін қамтамасыз ету үшін 2018 жылғы аралық сайлауда блокчейн технологиясын қолданды.

Блокчейн технологиясы келісімшарттардың орындалуын автоматтандыратын смарт контракттарды қосу қабілетінің арқасында зерттеушілердің айтарлықтай назарын аудартады. «Ақылды келісімшарттар-бұл делдалдарды қажет етпестен келісімшарт талаптарын орындай алатын өзін-өзі жүзеге асыратын бағдарламалар. Смарт контракттар - бұл кодта жазылған және блокчейн желісінде сақталатын сандық келісімдер» [6]. Ақылды келісімшарттағы код өздігінен орындалады және екі тарап арасында белгілі бір шарттар жүзеге асқан кезде белгілі бір әрекеттерді орындауға бағдарламалануы мүмкін. Блокчейн желісінің орталықтандырылмаған сипаты смарт контрактқа қатысатын барлық тараптардың банктер немесе заңгерлер сияқты делдалдарды қажет етпестен келісімшарт талаптары мақсатына сай орындалатынына сенімді болуын қамтамасыз етеді.

Ақылды келісімшарттарда блокчейн технологиясын қолданудың бірқатар артықшылықтары бар. Біріншіден, бұл делдалдардың қажеттілігін жояды, бұл шығындарды азайтады және транзакция уақытын тездетеді. Екіншіден, блокчейн желісінің ашықтығы мен өзгермейтіндігі барлық тараптардың бірдей ақпаратқа қол жеткізуін қамтамасыз етеді, бұл алаяқтық немесе дау-дамай қаупін азайтады. Ақырында, блокчейн технологиясы қауіпсіз және рұқсатсыз кіруден қорғалған, бұл желіде сақталған деректердің тұтастығын қамтамасыз етеді.

Блокчейн технологиясын қолданудың пайдасын көретін салалардың бірі-жылжымайтын мүлік саласы. Жылжымайтын мүлік мәмілелеріне көптеген тараптар мен делдалдар қатысады, бұл кідірістерге, қателіктерге және шығындардың өсуіне әкелуі мүмкін [7]. Блокчейн технологиясы мен

ақылды келісімшарттарды қолдана отырып, жылжымайтын мүлік операцияларын жеңілдетуге және делдалдардың қажеттілігін жоюға болады, бұл шығындарды үнемдеуге және транзакция уақытын жеделдетуге әкеледі.

Дегенмен, цифрландырудың азаматтардың цифрлық қоғамға адаптациясының баяулығы секілді көлеңкелі тұстары Е. В. Талапина өз жұмысында атап өткен блокчейн технологиясы мемлекеттік басқарудың орнын алмасытра ала ма деген сұрақты туындатады [8]. Осы сұраққа жауап алу үшін біз блокчейн технологиясын мемлекеттік басқаруда енгізі қаншалықты мүмкін екендігін және оның қандай артықшылықтары мен қиыншылықтары бар екендігін анықтау қажет болады.

Мемлекеттік басқарудағы блокчейн технологиясының артықшылықтары:

Блокчейн технологиясының ашықтығы мен ондағы ақпараттың өзгермейтіндігі оны мемлекеттік басқару үшін тамаша шешім етеді. Блокчейн уәкілетті тараптар қол жеткізе алатын барлық транзакциялардың қауіпсіз және мөлдір жазбасын қамтамасыз етеді. Бұл сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетуге көмектеседі, өйткені ол үлкен есеп беру мен қадағалауды қамтамасыз етеді. Блокчейнді мемлекеттік қаражаттың мақсатына сай жұмсалуды және келісімшарттардың орындалуын қадағалау үшін де пайдалануға болады. Технологияның транспаренттілігі алаяқтық пен сыбайлас жемқорлық қауіпін азайтуға көмектесетін ашық жазбаларды ұсынады. Бұл мемлекеттік институттарға деген қоғамдық сенімнің артуына әкелуі мүмкін. Егер осы технология Қазақстан және басқа елдерде короновирус пандемиясы кезіндегі медициналық деректерді өңдеуде қолданылған болса, жалпы пандемиямен ауырған азаматтар санына қатысты деректердің бұрмалануының алдын алатын еді.

Екіншіден, блокчейн технологиясы билік өкілдері арасындағы процестерді жеңілдету және қағазбастылықты азайту арқылы бюрократияны азайта алады. «Орталықсыздандыру: блокчейн технологиясы орталықтандырылмаған, яғни желіні басқаратын бірде-бір объект жоқ. Оның орнына желі транзакцияларды тексеру және бас кітаптың тұтастығын сақтау үшін бірге жұмыс істейтін бірқатар түйіндерден тұрады» [9]. Бұл мемлекет аппаратындағы шенеуніктердің санын азайтып, сапалы кадрлық жүйені құруға мүмкіндік береді. Мысалы, блокчейн барлық уәкілетті тараптар қол жеткізе алатын мемлекеттік басқару үшін бірыңғай мәліметтер базасын құруға мүмкіндік береді. Бұл мемлекеттік қызметкерлер арасындағы процестерді жеңілдетеді және көптеген құжаттар мен келісімдерге деген қажеттілікті азайтады. Блокчейн сонымен қатар қолмен араласу қажеттілігін азайту арқылы процестерді автоматтандыруы мүмкін.

Үшіншіден, технология транзакцияларды қауіпсіз және оларға рұқсатсыз қол жеткізуден қорғалған жүйені қамтамасыз етеді. Бұл кибершабуылдар мен алаяқтықтан алдын алуға мүмкіндік береді. Мысалы, блокчейн дауыс беру жүйелерінде дауыстардың жалған болмауын қамтамасыз етеді. Ал жеткізілім тізбегін қорғау үшін қолдану контрафактілік өнімдердің пайда болу қауіпін азайтады. Бұл әсіресе қауіпсіз және дәл жазбаларды жүргізуді қажет ететін мемлекеттік органдар үшін құнды болуы мүмкін.

Төтіншіден, блокчейн технологиясы процестерді жеңілдету, қағазбастылықты азайту және қызматалық процестерді автоматтандыру арқылы мемлекеттік басқару шығындарын төмендетуі мүмкін. Бұл мемлекеттік қызметтердің құнын төмендетуге және тиімділікті арттыруға көмектеседі. Сонымен қатар, делдалдықтың жоқтығы мемлекеттік тапсырыстарың жүзеге асыру уақытын азайтып, жылдам нәтижеге жетуге жол ашады.

Мемлекеттік басқарудағы блокчейн технологиясының мәселелері:

Құқықтық реттеу мәселелері. Нормативтік база мемлекеттік басқаруда блокчейнді енгізудің маңызды проблемаларының бірі нақты нормативтік базаның болмауы болып табылады. Блокчейн технологиясы әлі де өзінің дамуының алғашқы сатысында және нормативтік - құқықтық база әлі құрылмаған. Нормативтік-құқықтық базаның болмауы белгісіздік тудыруы және блокчейн технологиясын енгізуге кедергі келтіруі мүмкін. Қолданыстағы құқықтық база блокчейн технологиясына, оның қолданылуына және оның құқықтық салдарына нақты анықтама бермейді. Бұл оны жүзеге асыру тұрғысынан, әсіресе сәйкестендіруді басқару, дауыс беру және қоғамдық жазбалар сияқты сезімтал салаларда екіұштылыққа әкелді [10]. Сондықтан үкіметтер құқықтық айқындылықты қамтамасыз ететін және блокчейн технологиясының құқықтық салдарын ескеретін жан-жақты нормативтік базаны құруы керек. Үкіметтер блокчейн технологиясының этикалық және жауапкершілікпен қолданылуын қамтамасыз ету үшін нақты ережелер жасауы керек.

Техникалық мәселелер. Блокчейн-бұл арнайы дағдыларды, білімді және тәжірибені қажет ететін күрделі технология. Өкінішке орай, мемлекеттік әкімшілердің көпшілігінде блокчейнге негізделген жүйелерді түсіну, енгізу және басқару үшін қажетті техникалық білім жоқ. Үкіметтер блокчейнге негізделген жүйелерді әзірлеу және оларға қызмет көрсету үшін қажетті сараптамалық

білімді іздеуде қиындықтарға тап болуы мүмкін. Бұл мемлекеттік әкімшілерге мемлекеттік басқарудағы блокчейн технологиясының ықтимал қолданылуын анықтауды және бағалауды қиындатады. Үкіметтер мемлекеттік әкімшілерді блокчейнге негізделген жүйелерді енгізу және басқару үшін қажетті техникалық дағдылармен қамтамасыз ету үшін оқыту бағдарламаларына инвестиция салуы керек.

Масштабтау мәселесі. Масштабтау-бұл мемлекеттік басқарудағы блокчейн технологиясының алдында тұрған тағы бір маңызды мәселе [1, 198 б.]. Мемлекеттік басқару жүйелері үлкен көлемдегі деректерді, транзакцияларды және пайдаланушыларды өңдеу үшін масштабталудың жоғары деңгейін талап етеді. Алайда, қазіргі заманғы блокчейн жүйелері мұндай үлкен көлемді өңдей алмайды. Сонымен қатар, блокчейн желісіндегі түйіндердің көбеюі желінің жылдамдығы мен тиімділігінің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Сондықтан үкіметтер блокчейн жүйелерінің ауқымдылығын жақсарту үшін зерттеулер мен әзірлемелерге инвестиция салуы керек.

Құпиялылық мәселелері. Блокчейн технологиясы ашықтықты қамтамасыз етсе, ол құпиялылық мәселелерін де тудыруы мүмкін. Мемлекеттік басқару мемлекеттік құпия, жеке және қаржылық деректермен айналысады және блокчейн технологиясы бұл деректердің қорғалуын қамтамасыз етуі керек. Үкіметтер құпиялылықты сақтай отырып, блокчейн технологиясын қалай пайдалануға болатыны туралы нақты нұсқаулар беруі керек.

Функционалдық үйлесімділік мәселелері блокчейн технологиясы әлі де бөлшектелген, өйткені әртүрлі блокчейндер әртүрлі протоколдар мен стандарттарды пайдаланады. Бұл мемлекеттік қызметкерлер арасындағы функцияладың нақты біріккен үйлесімділік болмауына алы келеді, өйткені әртүрлі блокчейндер бір-бірімен әрекеттесе алмауы мүмкін. Бұл деректердің бөлінуіне әкелуі мүмкін және мемлекеттік басқаруда блокчейн технологиясын енгізуге кедергі келтіруі мүмкін.

Құн мәселесі. Блокчейн технологиясын мемлекеттік басқаруға енгізу қымбатқа түсуі мүмкін. Инфрақұрылымға, бағдарламалық жасақтаманы әзірлеуге және техникалық қызмет көрсетуге байланысты шығындар айтарлықтай болуы мүмкін, бұл ресурстары шектеулі үкіметтерге блокчейнге негізделген жүйелерді енгізу мен оларға қызмет көрсетуді қиындатады. Сондықтан үкіметтер блокчейнге негізделген жүйелерді үнемді енгізуге және оларға қызмет көрсетуге ықпал ететін стратегияларды әзірлеуі керек.

Қорытындылай келе, мемлекеттік басқаруда блокчейн технологиясын қолдану мемлекеттік қызметтердің тиімділігін, ашықтығы мен есептілігін арттыруға үлкен мүмкіндіктер ашады. Блокчейн технологиясы өзінің орталықтандырылмаған және өзгермейтін сипатына байланысты деректерді сақтау және бөлісу үшін сенімді және қауіпсіз платформаларды ұсына алады, делдалдардың қажеттілігін жояды, алаяқтық пен сыбайлас жемқорлық қаупін азайтады және азаматтардың Үкіметке деген сенімін арттырады.

Алайда, блокчейн технологиясын мемлекеттік басқаруға енгізу әлі ерте сатысында және шешілуі керек бірнеше мәселелер бар. Оларға нақты нормативтік-құқықтық базаның қажеттілігі, техникалық білім мен ресурстардың жетіспеушілігі, блокчейн желілерінің функционалдық үйлесімділігінің болмауы, деректер форматтарын стандарттау және блокчейн технологиясы саласындағы білікті мамандардың жетіспеушілігі мен идеяны жүзеге асырудың қымбатқа түсетіндігі жатады.

Осы қиындықтарды жеңу үшін үкіметтер мемлекеттік басқаруда блокчейнге негізделген шешімдерді сәтті енгізуді қамтамасыз ететін кешенді стратегияларды әзірлеу үшін сала сарапшыларымен және басқа мүдделі тараптармен ынтымақтасуы керек. Бұл зерттеулер мен әзірлемелерге, инфрақұрылымға және әлеуетті арттыруға айтарлықтай инвестицияларды қажет етеді.

Дегенмен, мемлекеттік басқарудағы блокчейн технологиясының әлеуетті артықшылықтарын елемеу мүмкін емес және бүкіл әлемдегі үкіметтер оның әлеуетті қолданысы мен тәжірибелерін зерттеп жатыр. Демек, мемлекеттік басқарудағы блокчейн технологиясының барлық әлеуетін іске асыру үшін инновацияларды ынталандыру, әлеуетті арттыру және мемлекеттік-жекеменшік әріптестікті ілгерілету бойынша тұрақты ресурстар мен потенциал қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Tapscott, D., & Tapscott, A. Blockchain revolution: How the technology behind bitcoin is changing money, business, and the world. Penguin. 2016,- 325 p.
2. Alsaeed, K., & Lee, C. The use of blockchain technology in public services: A systematic review // International Journal of Information Management. – 2019- № 46. С. 141-157.

3. Фонд будущего Дубая. (2018). Дубайская блокчейн-стратегия. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.dubaifuture.gov.ae/initiatives/blockchain-strategy/> Дата обращения: 13.03.2023
4. Dubey, A., Gunasekaran, A., Childe, S. J., & Fosso Wamba, S. Using blockchain technology for logistics and supply chain management. // Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review, - 2018 - № 114, - P. 343-358.
5. Гибсон, О. (2018). Выборы в Сьерра-Леоне будут использовать блокчейн для хранения записи результатов. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.theguardian.com/world/2018/mar/16/sierra-leone-election-to-use-blockchain-for>
6. Swan, M. Blockchain: Blueprint for a New Economy. O'Reilly Media, Inc., 2015. -194 p.
7. Crosby, M., Pattanayak, P., Verma, S., & Kalyanaraman, V. Blockchain technology: Beyond bitcoin. // Applied Innovation, -2016- №2, - P. 6-10.
8. Талапина Э. В. Использование блокчейна в государственном управлении: возможности правового регулирования. // Вопросы государственного и муниципального управления. - 2020. - № 3- С. 96-113
9. Antonopoulos, A. M. Mastering Bitcoin: Unlocking Digital Cryptocurrencies. O'Reilly Media, Inc. 2014, 282 p.
10. Махмутов, Р., Курбанов, Р., Бем, М. Систематический обзор электронного правительства на основе блокчейна: на пути к устойчивой и прозрачной государственной службе. // Устойчивое развитие, -2019- №11(12), 3384.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОРТАЛЫҚСЫЗДАНДЫРУ: ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІН КЕҢЕЙТУ ЖӘНЕ ОНЛАЙН-САЙЛАУ ӨТКІЗУ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Саясаттану, 1-курс магистранты **Ділдахмет Р.**

Ғылыми жетекші: саяси ғылымдарының докторы, профессор Мұсатаев С.Ш.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа: Бұл мақалада экономикалық дамуға жәрдемдесу және жергілікті басқаруды жақсарту үшін орталық үкіметтен билік пен өкілеттіктерді жергілікті қоғамдастықтарға беруге бағытталған Қазақстандағы орталықсыздандыру бағдарламасы қарастырылады. Бағдарлама маңызды құрамдас бөліктер ретінде әкімдіктер мен мәслихаттар жүйесін құра отырып, фискалдық, әкімшілік және саяси орталықсыздандыруға бағытталған.

Бұдан әрі мақалада облыстық маңызы бар қалалардың, ауылдық округтердің, кенттер мен ауылдардың әкімдерін сайлау үшін Қазақстанда онлайн-сайлау өткізу қажеттілігі талқыланады. Онда онлайн сайлаудың ықтимал артықшылықтарын, соның ішінде қатысуды кеңейту, тиімділікті арттыру, ашықтықты арттыру, технологияға сәйкестік және табысты халықаралық мысалдарды SWOT талдауы ұсынылған.

Мақалада онлайн-сайлауды Қазақстандағы әкімдерді сайлаудың қолданыстағы жүйесіне интеграциялау пайдасына дәлелдер келтіріледі. Автор онлайн сайлау қатысуды арттыруға, тиімділікті арттыруға, ашықтықты қамтамасыз етуге, технологияға ілесуге және Эстония, Швейцария және Канада сияқты табысты халықаралық мысалдарды ұстануға мүмкіндік береді деп болжайды. Сонымен қатар, мақалада дауыс беру нәтижелерін бұрмалау, сайлаушыларды қорқыту және бұқаралық ақпарат құралдарында оқиғаларды жариялауға шектеулер туралы хабарларды қоса алғанда, Қазақстанда ағымдағы жергілікті сайлауды өткізу мен әділдікке байланысты проблемалар мен алаңдаушылық танылады. Үкімет пен азаматтық қоғам ұйымдары осы мәселелерді шешу және сайлау процесін жақсарту үшін жұмыс істеуде.

Жалпы алғанда, мақалада орталықсыздандыру мен жергілікті сайлаудың Қазақстандағы жергілікті басқару мен демократиялық қатысуға жәрдемдесу құралы ретіндегі маңыздылығы, сондай-ақ қазіргі заманғы, тиімді және пәрменді демократиялық процестерді қамтамасыз ету үшін онлайн-сайлауды қолданыстағы жүйеге біріктіру туралы мәселені қарастыру қажеттігі атап көрсетілген.

Кілт сөздер: Қазақстан, орталықсыздандыру, жергілікті басқару, экономикалық даму, фискалдық орталықсыздандыру, әкімшілік орталықсыздандыру, саяси орталықсыздандыру, әкімдіктер жүйесі, мәслихаттар, әкімдер, демократиялық қатысу, сайлау процесі, онлайн-сайлау, әкімдер, қатысу, тиімділік, ашықтық, технологиялар.

Орталықсыздандыру дегеніміз - орталық үкіметтен билік пен өкілеттіктерді жергілікті өзін-өзі басқару органдарына немесе қауымдастықтарға беру. Қазақстанда Үкімет жергілікті басқаруды жақсарту және жергілікті деңгейде экономикалық дамуға жәрдемдесу мақсатында 2000 жылдардың басынан бастап орталықсыздандыру бағдарламасын іске асыруда. Бұл бағдарлама елдің демократиялық және нарыққа бағытталған жүйеге көшудегі кең реформалық күш-жігерінің бөлігі болды [1].

Қазақстандағы орталықсыздандыру бағдарламасы үш негізгі бағытқа бағытталған: бюджеттік орталықсыздандыру, әкімшілік орталықсыздандыру және саяси орталықсыздандыру. Бюджеттік орталықсыздандыру жергілікті өзін-өзі басқару органдарына өздерінің қаржысы мен кіріс көздерін көбірек бақылауды ұсынады. Әкімшілік орталықсыздандыру Мемлекеттік қызметтерді ұсыну сияқты әкімшілік функцияларды жергілікті деңгейге ауыстыруды көздейді. Саяси орталықсыздандыру азаматтардың жергілікті деңгейде шешім қабылдау процестеріне қатысуын кеңейтуді көздейді.

Қазақстандық орталықсыздандыру бағдарламасының бір мысалы әкімдіктер жүйесін құру болып табылады. Әкімдіктер-өңірлік, аудандық және қалалық деңгейлерде саясат пен бағдарламаларды іске асыруға жауапты жергілікті атқарушы органдар. Әкімдіктерді Қазақстан Президенті тағайындайды, бірақ олар шешім қабылдауда және өз бюджеттерін басқаруда белгілі бір дәрежеде дербестікке ие.

Әкімдіктерден басқа, мәслихаттар деп аталатын жергілікті кеңестер де бар. Бұл кеңестер инфрақұрылымды дамыту, әлеуметтік қызметтер және жергілікті ресурстарды бөлу сияқты жергілікті мәселелер бойынша шешім қабылдауға жауап береді. Мәслихаттар екі деңгейлі жүйе бойынша сайланады. Бірінші турда барлық үміткерлер мәслихаттағы орын үшін жарысады. Егер кандидаттардың ешқайсысы 50% - дан астам дауыс жинамаса, үздік екі үміткер арасында екінші тур өтеді. Екінші турда ең көп дауыс жинаған үміткер жеңімпаз деп жарияланады [2].

Қазақстандағы орталықсыздандырудың тағы бір маңызды аспектісі облыстық маңызы бар қалалардың, ауылдық округтердің, кенттер мен ауылдардың әкімдерін сайлау болып табылады. Әкімдер-бұл өз салаларын жалпы басқаруға жауапты сайланған шенеуніктер. Әкімдер тікелей дауыс беру арқылы сайланады және бес жыл мерзімге сайланады.

Әкімдерді сайлау процесін Қазақстанның Орталық сайлау комиссиясы реттейді. Үміткерлер Қазақстан азаматтығы және жас талаптарына сәйкестігі сияқты белгілі бір іріктеу критерийлеріне сәйкес келуі тиіс. Олар сондай-ақ өз аудандарында тіркелген сайлаушылардан белгілі бір қол жинауы керек [3].

Сайлау науқаны кезінде кандидаттарға үгіт-насихат жүргізу және өз платформаларын ілгерілету үшін тең мүмкіндіктер беріледі. Оларға қоғамдық митингілер, сайлаушылармен кездесулер өткізуге және бұқаралық ақпарат құралдарында жарнама орналастыруға рұқсат етіледі. Сайлауды ұлттық және халықаралық ұйымдардың бақылаушылары да сайлаудың еркін және әділ болуын қамтамасыз ету үшін қатысады.

Орталықсыздандыру және жергілікті сайлау Қазақстанның демократиялық реформалар жөніндегі күш-жігерінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылғанымен, осы процестердің іске асырылуы мен әділдігіне қатысты кейбір проблемалар мен алаңдаушылықтар бар. Дауыс беру нәтижелерін бұрмалау, сайлаушыларды қорқыту және сайлауды бұқаралық ақпарат құралдарында жариялауға шектеулер туралы хабарламалар келіп түсті. Алайда үкімет бұл мәселелерді шешуге және сайлау процесін жақсартуға күш салды [4].

Орталықсыздандыру және жергілікті сайлау жергілікті басқару мен Қазақстандағы демократиялық қатысуды ілгерілету үшін маңызды құрал болып табылады. Осы процестерді жүзеге асыру мен әділеттілікке қатысты проблемалар мен алаңдаушылықтарға қарамастан, Үкімет пен азаматтық қоғам ұйымдары оларды жақсарту және олардың жергілікті басқару мен демократиялық қатысуға БКпал етудің тиімді құралы болуын қамтамасыз ету үшін жұмыс істеуді жалғастыруда.

Онлайн сайлау қажеттілігі. Облыстық маңызы бар қалалар, ауылдық округтер, кенттер мен ауылдар әкімдерін сайлау Қазақстандағы демократиялық процестің маңызды аспектісі болып табылады. Алайда, цифрлық технологиялардың дамуымен және онлайн-коммуникацияның маңыздылығының артуымен онлайн-сайлауды қолданыстағы жүйеге біріктіру мәселесін қарастыру қажеттілігі артып келеді. Бұл мақалада онлайн-сайлау Қазақстандағы әкімдердің ағымдағы сайлауына қосылуы тиіс себептер қарастырылады.

1. Қатысуды кеңейту

Онлайн сайлаудың басты артықшылықтарының бірі-қатысуды кеңейту мүмкіндігі. Онлайн сайлау адамдарға физикалық сайлау учаскесіне бармай-ақ кез келген жерден және кез келген уақытта өз дауыстарын беруге мүмкіндік береді. Бұл әсіресе ауылдық жерлерде тұратындар немесе ұтқырлық проблемалары бар адамдар үшін пайдалы болуы мүмкін. Жеке тұлғалардың сайлау процесіне қатысуын жеңілдету арқылы онлайн сайлау демократиялық процесте адамдардың кең ауқымының дауыстарының естілуін қамтамасыз етуге көмектеседі [5].

2. *Тиімділікті арттыру*

Онлайн сайлау процесінің тиімділігін арттыруы мүмкін. Жеке сайлау учаскелері мен олармен байланысты кадрлар мен ресурстардың қажеттілігін жою арқылы сайлау процесі реттелген және үнемді бола алады. Бұл жергілікті қауымдастықтардың өкілдігін қамтамасыз етуге және олардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға көмектесетін жиі және тұрақты сайлауға мүмкіндік береді.

3. *Үлкен ашықтық*

Онлайн сайлаудың тағы бір әлеуетті артықшылығы-ашықтық. Онлайн дауыс беру жүйелері барлық берілген дауыстардың сандық есебін қамтамасыз ете алады, бұл сайлау нәтижелерінің дәлдігі мен әділдігін қамтамасыз етуге көмектеседі. Сонымен қатар, онлайн дауыс беру жүйелері жалған немесе алаяқтықтың алдын алу үшін жасалуы мүмкін, бұл сайлау нәтижелерінің халықтың ерік-жігерін дәл көрсетуін қамтамасыз етуге көмектеседі.

4. *Технологияға ілесу*

Технология дамып келе жатқандықтан, демократиялық процестердің олармен бірге дамуы маңызды. Қолданыстағы жүйеге онлайн-сайлауды қосу арқылы Қазақстан оның соңғы технологиялық әзірлемелермен қатар жүруіне кепілдік бере алады және өз азаматтарына демократиялық процеске қатысудың неғұрлым тиімді және ыңғайлы тәсілдерін ұсынады.

5. *Халықаралық мысалдар*

Сонымен, сәтті онлайн сайлау жүйелерінің көптеген халықаралық мысалдары бар. Мысалы, Эстония 2005 жылдан бері онлайн дауыс беруді қолданып келеді және оның ашықтығы мен қауіпсіздігі үшін кеңінен мақталады. Швейцария мен Канада сияқты басқа елдер де онлайн дауыс беру жүйелерін сәтті енгізді.

Қазақстандағы онлайн-дауыс беру мен әлемдік тәжірибені салыстыру

Онлайн-сайлаудың Қазақстандағы әкімдерді сайлаудың қолданыстағы жүйесіне қосылуының көптеген себептері бар. Қатысуды кеңейту, тиімділікті арттыру, ашықтықты қамтамасыз ету, технологияларға ілесу және табысты халықаралық үлгілерді ұстану арқылы Қазақстан оның демократиялық процестерінің заманауи, тиімді және пәрменді болып қалуын қамтамасыз ете алады.

Онлайн дауыс беру бүкіл әлемде танымал бола бастады және көптеген елдер дауыс беруге қол жетімділікті жақсарту және сайлаушылардың қатысуын арттыру тәсілі ретінде онлайн дауыс берумен тәжірибе жасауда. Қазақстан соңғы сайлауда онлайн дауыс беруді енгізген елдердің бірі болып табылады және ел сайлауда технологияны қолданғаны үшін мақталғанымен, процестің қауіпсіздігі мен ашықтығына қатысты әлі де алаңдаушылық бар.

Қазақстан елімізде президенттік сайлау өткен 2019 жылдан бастап онлайн-дауыс беруді пайдаланады. Қазақстанда қолданылатын онлайн-дауыс беру жүйесі "мобильді сайлаушы" жүйесі деп аталады және оны жергілікті NCOC компаниясы әзірлеген. Жүйе сайлаушыларға мобильді қосымша арқылы өз дауыстарын беруге мүмкіндік береді, сонымен қатар дауыс беру процесінің тұтастығын қамтамасыз ету үшін биометриялық аутентификацияны қамтиды.

Қазақстан сайлауда технологияларды қолданғаны үшін жоғары бағаланғанына қарамастан, процестің қауіпсіздігі мен ашықтығына қатысты кейбір мәселелер әлі де бар. Негізгі мәселелердің бірі-онлайн дауыс беру жүйесіне кибершабуылдардың ықтимал мүмкіндігі. Кибершабуылдар жүйенің қауіпсіздігіне нұқсан келтіруі мүмкін, бұл хакерлерге сайлау нәтижелерін басқаруға мүмкіндік береді. Бұл Эстония, Швейцария және Америка Құрама Штаттарын қоса алғанда, онлайн дауыс беру тәжірибесін жасаған басқа елдерде алаңдаушылық туғызады [6].

Тағы бір мәселе-сайлаудағы алаяқтықтың ықтимал мүмкіндігі. Онлайн дауыс беру кезінде сайлаушылардың жеке басын тексеру қиынырақ болуы мүмкін, бұл дауыс беру нәтижелерін бұрмалауға әкелуі мүмкін. Бұл басқа елдерде, соның ішінде Эстонияда да алаңдаушылық туғызады, онда 2019 жылы онлайн дауыс беру жүйесінде қауіпсіздіктің елеулі бұзылуы анықталды.

Осы алаңдаушылықтарға қарамастан, онлайн дауыс берудің кейбір артықшылықтары бар. Басты артықшылықтардың бірі-бұл дауыс беруге қол жетімділікті жақсарту алады, әсіресе мүмкіндігі шектеулі жандар немесе шалғай аудандарда тұратындар сияқты сайлау учаскелеріне

жету қиын болуы мүмкін сайлаушылар үшін. Онлайн дауыс беру сайлаушылардың қатысуын арттыруы мүмкін, бұл сайлау нәтижелерінің халықтың өкілі болуын қамтамасыз ету үшін маңызды.

Тұтастай алғанда, Қазақстанда онлайн-дауыс беруді пайдалану әлі де салыстырмалы түрде жаңа құбылыс болып табылады және жүйенің ұзақ мерзімді перспективада қаншалықты тиімді болатынын әлі анықтау қажет. Процестің қауіпсіздігі мен ашықтығына қатысты алаңдаушылықтарға қарамастан, онлайн дауыс берудің ықтимал артықшылықтары бар, оларды елемеуге болмайды. Қазақстан үшін онлайн-дауыс берудің пайдаланылуын бақылауды жалғастыру және жүйенің қауіпсіздігін, ашықтығы мен тиімділігін қамтамасыз ету үшін қажетті жақсартулар енгізу маңызды болады.

SWOT-талдау "Неліктен біз 2023 жылы Қазақстандағы жергілікті деңгейдегі сайлау үшін онлайн-сайлауды пайдалануымыз керек?" сұрағына жауап ретінде:

Күшті жақтары:

1. Қол жетімділіктің жоғарылауы: онлайн сайлау сайлаушыларға сайлау процесіне қатысудың ыңғайлы әдісін ұсынады, әсіресе қашықтыққа, мүгедектікке немесе денсаулыққа байланысты сайлау учаскелеріне жете алмайтындар үшін.

2. Уақытты үнемдеу: онлайн сайлау бюллетеньдерді физикалық тасымалдау қажеттілігін жою, сайлау учаскелерінде күту уақытын қысқарту және дауыстарды санау процесін жылдамдату арқылы сайлаушылар үшін де, сайлау комиссиялары үшін де уақытты үнемдей алады.

3. Ашықтықты арттыру: онлайн сайлауды пайдалану берілген дауыстардың қауіпсіз және оңай тексерілетін цифрлық жазбасын қамтамасыз ету арқылы сайлау процесінің ашықтығын арттыра алады.

4. Жақсартылған дәлдік: онлайн сайлау дәстүрлі қағазбастылық сайлау кезінде орын алуы мүмкін адам қателіктері мен қасақана алаяқтық ықтималдығын азайтуға көмектеседі.

Әлсіз жақтары:

1. Сандық алшақтық: онлайн сайлауды өткізу Интернетке немесе цифрлық құрылғыларға қол жеткізе алмағандар сайлау процесіне қатыса алмаған кезде қоғамдағы цифрлық алшақтыққа әкелуі мүмкін.

2. Киберқауіпсіздік мәселелері: онлайн сайлау сайлау процесінің тұтастығы мен қауіпсіздігіне қауіп төндіретін кибершабуылдарға осал.

3. Техникалық қиындықтар: онлайн сайлауды өткізу үшін дамыған технологиялық инфрақұрылым мен тәжірибе қажет, бұл елдің кейбір аудандарында қиындық тудыруы мүмкін.

4. Адамдармен шектеулі қарым-қатынас: онлайн сайлау сайлау процесінің Әлеуметтік және демократиялық аспектілеріне нұқсан келтіруі мүмкін сайлаушылар мен сайлау шенеуніктері арасындағы жеке қарым-қатынас деңгейін төмендетуі мүмкін.

Мүмкіндіктер:

1. Сайлаушылардың қатысуын арттыру: онлайн сайлау адамдарға дауыс берудің қол жетімді және ыңғайлы әдісін ұсына отырып, сайлаушылардың қатысуын арттыруға көмектеседі.

2. Сайлаудың күшейтілген мониторингі: онлайн сайлауды пайдалану ұлттық және халықаралық бақылаушылар тарапынан сайлауды бақылау және бақылау үшін көбірек мүмкіндіктер бере алады.

3. Сайлауды басқаруды жақсарту: Онлайн сайлау сайлау комиссияларының қызметкерлеріне процесті басқаруды жеңілдету және оның әділ және ашық түрде өткізілуін қамтамасыз ету арқылы сайлауды басқаруды жеңілдетуі мүмкін.

4. Шығындарды азайту: Онлайн сайлау бюллетеньдерді басып шығару және тарату сияқты дәстүрлі қағаз сайлауға байланысты шығындарды азайтуы мүмкін.

Қауіптер:

1. Өзгерістерге қарсы тұру: кейбір мүдделі тараптар, соның ішінде сайлау комиссияларының қызметкерлері, Саяси партиялар мен сайлаушылар дәстүрлі әдістерді ұстануды қалап, онлайн сайлауды енгізуге қарсы тұра алады.

2. Сенім мәселелері: онлайн сайлауды пайдалануды сайлау процесінің қауіпсіздігі мен адалдығына алаңдауы мүмкін кейбір сайлаушылар күдікпен және сенімсіздікпен қабылдауы мүмкін.

3. Құқықтық мәселелер: онлайн сайлау өткізу қолданыстағы заңдар мен ережелерге өзгертулер енгізуді талап етуі мүмкін, бұл заңды және конституциялық мәселелерді тудыруы мүмкін.

4. Инфрақұрылымның жеткіліксіздігі: онлайн-сайлауды өткізу үшін сенімді және қауіпсіз Интернет байланысы және елдің кейбір аудандарында қол жетімді болмауы мүмкін дамыған технологиялық инфрақұрылым қажет.

Қорытындылай келе, Қазақстан Жергілікті басқаруды жақсарту және жергілікті деңгейде экономикалық дамуға жәрдемдесу мақсатында 2000-шы жылдардың басынан бастап орталықсыздандыру бағдарламасын іске асыруда. Бағдарлама әкімдіктер деп аталатын жергілікті атқарушы органдар мен мәслихаттар деп аталатын жергілікті кеңестерді құра отырып, фискалдық, әкімшілік және саяси орталықсыздандыруға бағытталған. Әкімдерді сайлау орталықсыздандырудың маңызды аспектісі болып табылады және проблемалар мен проблемаларға қарамастан, Үкімет пен азаматтық қоғам ұйымдары сайлау процесін жақсарту үшін жұмысын жалғастыруда. Қазақстандағы әкімдерді сайлаудың қолданыстағы жүйесіне онлайн-сайлауды қосу қатысуды кеңейту, тиімділікті арттыру, ашықтықты арттыру, технологияларды дамыту және табысты халықаралық мысалдарды ұстану сияқты артықшылықтарды қамтамасыз ете алады. Жалпы алғанда, онлайн-сайлау Қазақстанның демократиялық процестерінің заманауи, тиімді және пәрменді болып қалуына кепілдік бере алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ахметова, З. Децентрализация в Казахстане: Проблемы и перспективы // Журнал "Управление и регулирование". – 2016. – 5(4) – С. 12-18.
2. БҰҰДБ Қазақстан, Қазақстандағы орталықсыздандыру және жергілікті басқару: қазіргі жағдайы мен болашағы – 2017.
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы (2021 жылғы 30 сәуірдегі жағдай бойынша өзгерістермен)
4. World Bank, Kazakhstan's Public Administration and Decentralization Reforms: An Assessment – 2018.
5. Әлімжанова Г. және Баймұхамбетова Д. Қазақстанда электрондық дауыс беруді дамыту // Басқару және реттеу журналы. - 2020. – 9 (2). – С. 132-140.
6. Reillier, B., & Schumacher, R. Online voting in Europe: The state of the art // International Journal of Electronic Governance. – 2018. – 10(2/3). – P. 183-200.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҮКІМЕТ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ПРОБЛЕМАЛАР МЕН ШЕКТЕУЛЕР

Мемлекеттік басқару және қоғамдық қауіпсіздік мамандығының 2 курс магистранты **Жақсылық Е. Ж.**

*Ғылыми жетекеші: PhD доктор, аға оқытушы Халикова Ш.Б.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті*

Аңдатпа. Мақала электрондық үкіметтің мемлекеттік қызмет көрсету тиімділігін арттыру мақсатында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып, азаматтар, бизнес және үкімет арасындағы өзара әрекеттесудің жаңа тәсілін қалай жүзеге асыратынын ашады. Бұл ретте мемлекет пен өтініш берушінің жеке қарым-қатынасы барынша азайтылып, ақпараттық технологиялар мүмкіндігінше пайдаланылады. Қазақстан мемлекеттік басқарудың өзіндік моделін батыстандырылған түрде дамытуға тырысады. Бұл елдегі осындай тенденцияның бір мысалы ретінде мемлекеттік басқаруды ұйымдастыруға күш салу болып табылады. Электрондық үкіметті дамытудың, әсіресе Балтық елдері мен Сингапурдың табысты халықаралық тәжірибесінен шабыттана отырып, Қазақстан 2005 жылы екі жылдық стратегиялық іске асыру бағдарламасын бекіту арқылы электрондық үкімет жобасын бастады. 2006 жылы ашылған ақпараттық веб-портал жобаның бірінші және іс жүзінде жалғыз нәтижесі болды. Бүгінгі күні веб-портал ұсынатын ақпараттық қызметтер оның құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Дегенмен, жаңа технологияны, көрнекі, азаматтар мен мемлекеттік органдар

арасындағы интерактивті транзакцияны енгізе отырып, ел реттеуші, ұйымдастырушылық және инфрақұрылымдық сипаттағы қиындықтарға тап болады.

Кілт сөздер: Қазақстан, электронды үкімет, мемлекет, электронды қызметтер, цифрлық мемлекет, мемлекеттік басқару.

Әлемнің дамыған елдерінің көпшілігінде мемлекеттік басқарудың «цифрлық жолға» көшуі біршама баяу жүріп жатыр; даму ресми анықталған және жарияланған жоспардан әлдеқайда артта қалды. Осыған байланысты мемлекеттік басқару жүйесін цифрлық жаңғырту ерекше өзекті болып отыр. Бағалау негізінде Қазақстандағы цифрлық үкіметтің дамуының жоғары деңгейі анықталды, соңғы жылдары мемлекеттік органдардың автоматтандыруға ерекше көңіл бөлуіне қарамастан, мемлекеттік қызметтерді электронды форматқа көшірудің көрінетін нәтижелері әлі де көңіл көншітпейді. Авторлардың пікірінше, мемлекеттік басқару жүйесін белсенді цифрлық жаңғырту мемлекеттік бағдарламалар мен жобаларды іске асыруды талдау және бағалау әдістерін кеңейтуді, оның ішінде тиімділік аудитін және оларды жүзеге асырудың тиімділігін арттырады.

Дүниежүзілік экономикалық форум сарапшылары цифрландыру бизнес пен қоғам үшін үлкен әлеуетке ие және алдағы 10 жылда жаһандық экономикаға қосымша 30 триллион доллар кіріс әкелуі мүмкін деп есептейді.

Қазақстанда мемлекеттік басқару жүйесін жаңғырту егемендік алған сәттен бастап жүзеге асырылып, бүгінгі күнге дейін жалғасуда. 2017 жылы мемлекеттік билік тармақтары арасында өкілеттіктерді қайта бөлуге бағытталған конституциялық реформа жүргізілді. Парламенттің рөлі мен оның Үкіметке бақылауы күшейтілді [1].

Азаматтар алдында жауапты «ықшам Үкімет» құрылуда. Кейбір функциялар мен қызметтер төменгі деңгейлерге және бәсекелес ортаға беріледі.

Мемлекеттік қызметке мемлекеттік қызметшілерді бағалаудың жаңа жүйесі – меритократия енгізілуде. Соңғы бес жылда мемлекеттік органдар қызметінің тиімділігі 25%-ға өсті, ал халықтың мемлекеттік қызмет көрсету сапасына қанағаттануы 2014-2015 жылдарға арналған бағалау бойынша соңғы екі жылда ғана 20%-ға өсті.

Соған қарамастан, 2015 жылы үкімет қызметінің индексі Дүниежүзілік банктің мәліметтері бойынша 100 баллдың 41-ін құрады, ал дамыған 30 елдің тобында 75 ұпайлық көрсеткіштер бар.

Біріккен Ұлттар Ұйымының мәліметі бойынша, Қазақстан қазіргі уақытта электронды үкіметтің даму индексі бойынша 193 елдің ішінде 29-шы, Е-қатысу индексі (EPI) бойынша 26-шы, желіге дайындық индексі бойынша 139 елдің ішінде 39-шы, ақпараттық даму индексі бойынша 52-ші орында тұр. -коммуникациялық технологиялар. Азия елдері арасында бұл ел Үкіметтің ашық деректер индексі бойынша 1-ші, Азиялық онлайн қызметтер индексі бойынша 3-ші орын, жаһандық рейтингте 11-ші орынға ие болды. Көріп отырғаныңыздай, бізде ұмтылатын нәрсе бар [2].

Болашақта интернет дамымаған елдер мен цифрландыру деңгейі жоғары елдер арасындағы айырмашылық тек арта түседі. Мемлекеттік басқаруға цифрлық технологияларды енгізудің шетелдік тәжірибесі. Бұл мәселелерді шешу ЕО-да қабылданған тиімді басқару стандарттарын басшылыққа алатын елдер үшін ерекше маңызды болып табылады. Көрсеткіштер шешімдерді жақсырақ қабылдауға, мемлекеттік құрылымдардың қанағаттанарлық жұмыс істеуіне және кірістерді басқару, сатып алу және азаматтармен өзара іс-қимыл сияқты мемлекеттік басқаруды жүзеге асыруда ресурстарды неғұрлым ұтымды бөлуге негіз болады. Цифрландыру жоғары сапаны қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. қызметтердің тиімділігін арттырады, мемлекеттің жауапкершілігі мен ашықтығын арттырады және сыбайлас жемқорлықты азайтады.

ЕО зерттеулері елеулі мемлекеттік инвестицияларға қарамастан, азаматтар мен мемлекет арасындағы өзара әрекеттестіктің төмендігін көрсетеді. Еуропаның 27 еліндегі 2010 жылдан 2018 жылға дейінгі деректерді талдай отырып, авторлар азаматтардың электрондық мемлекеттік қызметтерді шектеулі пайдалануын растайды, бұл ұлттық үкіметтер үшін проблема тудырады.

COVID-19 пандемиясы кешіктірілген жаңғырту мәселелерін ашып берді және азаматтар мен бизнестің мемлекетпен цифрлық ынтымақтастығына әкелді. Бірақ өз алдына мұндай өзара әрекеттесуді ынталандыру мемлекеттік қызмет көрсету сапасының өсуін, азаматтардың, бизнестің

және мемлекеттің шығындарының азаюын растамайды. Керісінше, жеке деректердің тұтастығын және құпиялылықты қорғауға байланысты тәуекелдер бар.

Мысал ретінде Ұлыбританияда 2014 жылы қабылданған цифрлық стратегия тұтынушылардың қажеттіліктерін түсіну, икемді, пайдаланушыға бағытталған әдістерді, ортақ платформалар мен цифрлық қызметтерді пайдалануды қамтитын 18 критерийді қамтиды. Мұның бәрі, Ұлыбритания үкіметінің бағалауы бойынша, жыл сайын 1,8 миллиард фунт стерлингке дейін үнемдеуге мүмкіндік береді.

Мемлекеттік қызмет көрсету сапасын арттыру Қазақстандағы реформалардың күн тәртібінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, өйткені азаматтар елдің даму барысын білім, денсаулық сақтау, әлеуметтік қорғау, тұрғын үй және т.б. жақсарту призмасы арқылы бағалайды. Негізгі мемлекеттік қызметтердің жетілдірілуі азаматтарға әл-ауқат сезімін береді және өмір сүру сапасының жақсаруы туралы түсінік береді. Мемлекеттік қызмет көрсету сапасын арттырудың маңызды аспектілерінің бірі – көптеген жеңілдіктер ұсынатын электронды үкіметті пайдалану.

Қазақстан жағдайында мемлекеттік қызметшілер мен қызмет тұтынушылары арасындағы бетпе-бет байланысты жою арқылы кең таралған сыбайлас жемқорлық ішінара азайды. Азаматтарға әртүрлі және күрделі бюрократиялық талаптары бар бірнеше агенттіктермен құжаттар мен анықтамаларды алмасудан аулақ болуға мүмкіндік беретін жылдам, тиімді, үнемді қызметтер пайда болып отыр. Электрондық үкіметтегі технологиялық даму пайдаланушылардың жеке деректерін пайдалана отырып, жаңа композиттік мемлекеттік қызметтерді ашады. Мысалы, ана туғаннан кейін бірден туу туралы куәлік, тууы бойынша біржолғы жәрдемақы және бір жылға дейін бала күтімі бойынша жәрдемақы алуға өтініш бере алады.

Алайда Қазақстандағы электронды үкіметтің шектеулері бар. 2018 жылдың 30 қаңтарында өткен кеңейтілген алқа отырысында ҚР Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің төрағасы Алик Шпекбаевтың мәлімдеуінше, 2017 жылы Қазақстанда 1800-ден астам сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық тіркеліп, оның жалпы залалы 15,8 млрд. теңгені құрайды. Білім, денсаулық сақтау және құрылыс салаларында жоғары сыбайлас жемқорлық тәуекелдері сақталуда.

Мемлекеттік қызметтерді цифрландыруға деген асығыс құжаттар мен анықтамаларды (мысалы, жүргізуші куәлігін алу, неке кию туралы куәлік, жылжымайтын мүлікті тіркеу) алмасуды қажет ететін қызметтерге ғана назар аударып, жақсартылуда, ал «адами қызметтерге» (олар міндетті түрде жеке өзара әрекеттесу арқылы көрсетілуі керек) білім беру және денсаулық сақтау салалары назардан тыс қалды [3].

Үкімет электронды қызметтерді көрсету үшін азаматтардың жеке мәліметтерінің үлкен көлеміне қол жеткізеді. Жеке ақпаратты қорғау, кімнің қол жеткізе алатыны және бұл ақпаратты зиянды мақсаттарға пайдалану мүмкіндігі туралы сұрақтар бар. Әрине, электронды үкімет азаматтардың интернетке қол жеткізуіне және олардың технологиямен жұмыс істеу дағдыларына байланысты, бұл Қазақстанның ауылдық аймақтарының тұрғындары және зейнет жасындағы адамдар үшін проблемалық болып қала береді.

«Цифрлы мемлекет» бағдарламасы бойынша мемлекеттік қызметтердің 83,7 пайызы онлайн режимде көрсетіледі. 2021 жылы электронды түрде қызмет көрсету деңгейін 90%-ға дейін арттыру жаспарланған болатын. Қазіргі таңда бағдарламаға халықты маңызды мемлекеттік міндеттерді талқылауға тарту арқылы түзетулер енгізілуде. Азаматтардың өтініштері дер кезінде реттелетін «Тыңдайтын мемлекет» тұжырымдамасы жүзеге асырылуда. Осылайша, электронды форматта барлық онлайн арналардың 54 миллионнан астам қызмет көрсетілді. Орталық және жергілікті мемлекеттік органдардағы цифрландыру кеңселері арқылы салаларды цифрландыруды кеңейту бойынша ауқымды жұмыстар атқарылуда. Денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік және еңбек саласы, цифрлық даму, салық және кеден қызметі, өнеркәсіп және энергетика салаларындағы цифрлық вице-министрлер тағайындалды.

2018-2022 жылдар аралығында жүзеге асырылған «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасының негізгі екі мақсаты болды:

1. Қазақстан Республикасы экономикасының даму қарқынын жеделдету және халықтың өмір сүру сапасын арттыру;

2. Экономиканы түбегейлі жаңа траекторияға – болашақтың цифрлық экономикасына көшу үшін жағдай жасау.

Ал іс жүзінде Қазақстан тек электронды түрде ұсынылатын қызметтерге ғана назар аудара отырып, мемлекеттік қызметтерді жақсарту бойынша реформаның әлеуетін шектейді. Ол үшін үш негізгі себеп бар:

Біріншіден, мемлекеттік қызмет көрсету саласының азаматтар алдындағы жауапкершілігі жоғары емес, ал азаматтардың мемлекеттік қызмет көрсету сапасын тексеруге ниеті жоқ. Екіншіден, азаматтық қоғамның үкіметті жауапкершілікке тарту мүмкіндігіне жүйелі шектеулер бар. Ал, үшіншіден, Қазақстан азаматтары дамыған елдердің азаматтарымен салыстырғанда мемлекеттік қызметтердің жақсырақ көрсетілуіне өз талаптарын аз білдіреді [4].

Осы себепті әлсіз институционалдық құрылымдар электрондық үкімет арқылы мемлекеттік қызметтерді көрсетуде «прогресске» мүмкіндік береді, осылайша үлкен сыбайлас жемқорлыққа бейім салаларды айналып өтеді. Дәл осы электрондық үкіметтен тыс салалар (оның ішінде білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамсыздандыру, тұрғын үй құрылысы және т.б.) мемлекеттік бюджеттің көп бөлігін тұтынады және азаматтардың өмір сүру сапасына әсер етеді. Әрине, жаңа төлқұжатты аз уақытта алу өте ыңғайлы, бірақ бұл тәсіл «адами қызметтерді» көрсетудегі маңызды мәселелерді шешпейді. Ал өз кезегінде, ең үлкен қиыншылықтар осы салаларда орын тауып отыр [4].

Сонымен қатар, айтатын бір мәселе халықтың e-gov қызметтері жайлы толық ақпараттандырылмағаны және ауылды мекен тұрғындарының электронды қызмет алуға мүмкіндігінің жоқтығы. Тіпті орта буын өкілдерінің өзі ақпараттық технологияларды жете түсінбегендіктен, электронды қызметті алуда көп қиындықтармен соқтығады.

Қазақстандағы мемлекеттік басқарудағы ақпараттандырудың қазіргі жағдайын талдау электронды үкіметті, электронды құжат айналымын дамытудағы керемет жетістіктерге қарамастан, одан әрі дамыту көптеген міндеттерді шешуді талап ететінін көрсетеді.

Тұтастай алғанда электрондық үкімет ұйымы мемлекеттік басқарудың ауқымды трансформациясын талап етеді. Сондықтан, күш-жігер көптеген әкімшілік тетіктерді, бірінші кезекте бюрократияны реформалауға да, демократиялық процедураларды жетілдіруге де бағытталу керек, өйткені электронды үкіметтің интерактивтілігі белсенді саяси диалог пен саяси мәдениеттің көтерілуін білдіреді.

Осыған байланысты электрондық үкіметті енгізу саяси мәдениеттің көтерілуіне байланысты дәстүрлі демократиялық институттарды реформалауды жеделдетуге зор мүмкіндік ашады. Сонымен қатар, бұл Қазақстанның экономикалық дамуына ықпал етеді, өйткені электронды коммерцияны қолданудың жаңа көкжиектері пайда болады. Мәселен, электронды үкімет аясында жақында іске қосылған электронды сатып алу веб-порталы қазірдің өзінде үнемділігін көрсетті. Ол мемлекеттік шығындардың 22%-ға жуық үнемдеуге мүмкіндік берді [5, 36 б.].

Жұмыстың жаңа принциптерін әзірлеу және мемлекеттік органдардың қызметін сәйкесінше өзгерту үшін бірқатар саяси, құқықтық, әкімшілік және техникалық міндеттерді шешу қажет. Сондықтан электронды үкіметті тиімді жүзеге асыру үшін электрондық үкімет инфрақұрылымын дамытуды ұйымдастыруға және үйлестіруге, тиісті мамандарды даярлауға және барлық органдардың: мемлекеттік органдар, бизнес, қоғамдық бірлестіктер, ғылыми мекемелер мен азаматтар жүзеге асыратын көптеген басқа да мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін келісілген стратегия қажет.

Болашақта электрондық үкіметті ұйымдастыру және оның жұмыс істеуі бірқатар міндеттерді жүзеге асыруды талап ететінін атап өткен жөн: нормативтік-әдістемелік базаны жетілдіру; интерактивті қызметтерді жүзеге асыру; жобаның техникалық бөлігін шешу (жалпы ақпараттық желіні және жалпы электрондық деректер базасын ұйымдастыру және ақпаратты қорғауды қамтамасыз ету); жобаны бұқаралық ақпарат құралдары мен оқу орындарында (университеттерде, мектептерде, біліктілікті арттыру курстарында және т.б.) түсіндіру. Жаңа қатысушы демократияның оң өзгерістерге әкелетінін көрсете отырып, азаматтық қоғамның дамуына ықпал етеді, инновацияның саяси, әлеуметтік және экономикалық мақсаттары сәтті жүзеге асады.

Қазақстандағы электрондық үкімет ұйымының ерекшеліктері қандай? Нені жақсарту керек? Бұл - инфрақұрылым және ұйымдастыру.

Ең алдымен, электрондық үкіметтің негізгі инфрақұрылымдық құрамдастарын жетілдіруді қамтамасыз ету қажет оның ішінде:

1. электрондық үкімет веб-порталы, яғни барлық электрондық қызметтерге қолжетімділікті қамтамасыз ету.

2. ішкі мемлекеттік желі, яғни жабық шифрлық ақпараттық желілер арқылы мемлекеттік қызметшілер мен техникалық әкімшілер арасындағы өзара іс-қимылды қамтамасыз ететін ақпараттық жүйе;

3. аутентификация орталығымен электрондық куәлікті немесе ЭЦҚ беру және сәйкестендіру;

4. байланыс жүйелерін жетілдіру;

5. жалпы мәліметтер қоры [4].

Қорытындылай келе, электронды үкімет мемлекеттік органдардың ақпараттық өзара іс-қимылының тиімді нысандарын құру, халық пен бизнеске мемлекеттік қызметтерді көрсетуге кететін уақыт пен шығындарды барынша азайтуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мақсатында қоғам мен билік арасындағы қарым-қатынасты өзгерту, қабылданған шешімдер мен олардың салдары үшін ел азаматтары алдында мемлекеттік органдардың жауапкершілігін арттыруға ықпал етеді. Цифрлық трансформация кезеңінің электрондық үкіметті дамытудың алдыңғы кезеңдері арасындағы негізгі айырмашылықтарының бірі азаматтардың мемлекетпен өзара әрекеттесудегі рөлінің өзгеруі болып табылады: егер бұрын олар пассивті «қызметтерді алушылар» ретінде қарастырылса, цифрлық дәуірде барлық азаматтар мемлекеттік функцияларды жүзеге асыруға тікелей қатысушылар ретінде қарастырылады.

Мұндай қатысу мемлекеттік қызмет көрсету сапасы туралы «кері байланыспен» немесе мемлекеттік ақпараттық ресурстарды пассивті зерттеумен шектелмейтінін атап өткен жөн. Азаматтардың қатысуынсыз болжамдық талдау және эксперименттік мемлекеттік реттеу, жобалар мен бағдарламалардың нәтижелерін қашықтықтан бақылау және бағалау сияқты цифрлық негізделген міндеттерді жүзеге асыру мүмкін емес. Осыған байланысты, мемлекеттік басқаруды азаматтардың позициясынан цифрландырудың маңызды әсері мемлекеттік басқаруға азаматтық қатысуды арттыру (мемлекеттік басқару органдары қызметінің ашықтығын арттыру, мемлекеттік басқару органдарын мониторингілеуге, бағалауға қатысу мүмкіндіктерін кеңейту) болып табылады.

Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрі Б.Мусиннің сөзінде «Қазір Қазақстандағы цифрлық мемлекеттік басқару әртүрлі технологиялар мен сапа негізінде құрылған 400 түрлі ақпараттық жүйеден тұрады. Ақпараттық жүйелердің әртүрлілігі, олардың ыдырауы тәртіпке сай болуы керек. Сондай-ақ, «электрондық үкіметтің» құрамдас бөліктерінің жұмысын талдау түрлі арналар бойынша мемлекеттік қызметтерді көрсету үдерісіне орталықтандырылған мониторингтің жоқтығына, көрсетілетін мемлекеттік қызметтер тізбесіндегі айырмашылыққа, мемлекеттік қызметтердің қолжетімді болмауына байланысты бірқатар маңызды проблемаларды анықтады. Өтінішті, оның орындалуын және нәтижесін алуды бақылау, азаматтардың өтініштерін қарау тарихы туралы мәліметтердің толық болмауы.

Министр ресейлік «Сбербанк» Қазақстанның талаптарына жауап беретін жүйені беретінін, ел тұрғындарының құпия деректері Қазақстанда қауіпсіз инфрақұрылымда сақталатынын айтты. Басқарма басшысының айтуынша, Сбербанкпен келісімді 2022 жылдың наурыз-сәуір айларында жасау жаспарланған., жоба құны 5 жыл мерзімге 500 млн долларды құрайды [6].

Ойымызды қорытындылай келе, «Кім ақпаратты иеленсе, сол әлемді билейді» -деп француз философы Ж.Ф.Лиотар айтқандай, ақпараттық ғасырда ұлттың және жеке адамдардың бәсекеге қабілетті болуы ең бірінші кезекте олардың ақпаратпен қамтамасыз етілуінің жағдайына тікелей байланысты деген тұжырымға келеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. UNESCO (2000), Proceedings and Proposals: INFOethics 2000, CII-2000/CONF.402/CLD), Paris, France. [Электронды ресурс] <http://webword.unesco.org/infoethics2000/documents/proceedings.rtf>

2. 29 mesto v rejtinge OON po jelektronnomu pravitel'stvu zanzal Kazahstan. [[Электронды ресурс] <https://profit.kz/news/58491/29-mesto-v-rejtinge-OON-po-elektronnomu-pravitelstvu-zanzal-Kazahstan/>

3. "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы заңнама. [Электронды ресурс] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>
4. Махат Кассен. E-Government in Kazakhstan. 2016.-12 р. [Электронды ресурс] https://opensiuc.lib.siu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1005&context=pnconfs_2010
5. Өтеулиев С.Қ. Қазақстандағы электронды үкіметті қалыптастырудың басымдықтары.- Саясат-Policy 2009.- №11.- 35-39 б.
6. Цифровая трансформация как процесс изменения системы государственного управления в Казахстане. [Электронды ресурс] <https://gov-audit.kz/index.php/ma/article/download/32/84/335>

ШАНХАЙ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ҰЙЫМЫНЫҢ ӘЛЕМНІҢ ГЕОСАЯСИ КАРТАСЫНДАҒЫ ОРНЫ

Саясаттану, магистратура 1 курс **Кужатов А.М.**
Ғылыми жетекші: заң ғ.к., доцент Ерғәбек Ш.Қ.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

***Аңдатпа.** Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШЫҰ) 2001 жылы аймақтық ынтымақтастық және қауіпсіздік жөніндегі үкіметаралық ұйым ретінде құрылды. Ұйымның мүшелері Еуразия құрлығының кең аумағын қамтитын Қытай, Ресей, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан, Иран, Үндістан және Пәкістан болып табылады. ШЫҰ әлемдік геосаяси ландшафтта аймақтық ынтымақтастық платформасы ретінде де, оның мүшелерінің сыртқы саясатының стратегиялық құралы ретінде де маңызды рөл атқарады. Бұл мақаланың мақсаты - ШЫҰ-ның әлемнің геосаяси картасындағы орнын оның тарихын, құрылымын, мақсаттарын және оның қызметінің аймақтық және жаһандық істерге әсерін зерттеу арқылы талдау.*

***Кілт сөздер:** ШЫҰ, қауіпсіздік, геосаяси карта, ынтымақтастық, терроризм.*

Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШЫҰ) - мүше мемлекеттер арасындағы өңірлік қауіпсіздікке, экономикалық ынтымақтастыққа және мәдени алмасуға жәрдемдесу мақсатында 2001 жылы құрылған өңірлік үкіметаралық ұйым. ШЫҰ құрылтайшылары Қытай, Қазақстан, Қырғызстан, Ресей, Тәжікстан және Өзбекстан болды, ал Үндістан мен Пәкістан 2017 жылы толыққанды мүше ретінде қосылды.

ШЫҰ мүшелік құрамының кеңеюі бірқатар факторларға, соның ішінде ұйымның аймақтағы ықпалының артуына және басқа елдердің оның экономика және қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық тетіктерін пайдалануға деген ұмтылысына байланысты болды. ШЫҰ сонымен қатар өзінің аймақтық және жаһандық ықпалын күшейту тәсілі ретінде мүшелігін кеңейтуге тырысты. 2021 жылғы 17 қыркүйекте ШЫҰ басшылары Иранның ШЫҰ ның толыққанды мүшелігіне қабылдауды мақұлдады және 2022 жылдан бері Иран толыққанды мүше мемлекет болып табылады. Ауғанстан, Беларусь және Моңғолия сияқты басқа елдер де ұйымға толық мүше немесе диалог серіктестері ретінде қосылуға қызығушылық танытты. ШЫҰ мүшелік құрамының кеңеюі мүмкіндіктермен де, қиындықтармен де байланысты [1]. Бір жағынан, бұл ұйымның аймақтық қауіпсіздік пен экономикалық ынтымақтастыққа ықпал ету қабілетін арттыруы мүмкін. Екінші жағынан, бұл мүше мемлекеттер арасындағы бәсекелестіктің күшеюіне және ұйымның келісімділігі мен тиімділігіне нұқсан келтіруі мүмкін. Сонымен қатар, ШЫҰ-ға мүшеліктің кеңеюі оның неғұрлым қуатты мүшелерінің, атап айтқанда Қытай мен Ресейдің геосаяси мүдделерін жүзеге асыру құралы ретінде пайдалану мүмкіндігіне қатысты алаңдаушылықпен қатар жүреді.

ШЫҰ көбінесе аймақтағы терроризм мен экстремизмге қарсы күреске назар аударатын саяси және қауіпсіздік ұйымы ретінде сипатталады. Ол сондай-ақ инфрақұрылымды дамытуға, энергетикалық қауіпсіздікке және инвестицияларға ерекше назар аудара отырып, мүше мемлекеттер арасындағы экономикалық және сауда ынтымақтастығын дамытуға бағытталған. ШЫҰ экономикалық ынтымақтастықты ілгерілету үшін бірқатар тетіктер жасады, соның ішінде ШЫҰ Іскерлік кеңесі және ШЫҰ Банкаралық консорциумы [2, б. 25].

Ұйым сонымен қатар ШЫҰ Университеті және ШЫҰ мәдени ынтымақтастық форумы сияқты бастамалар арқылы мүше мемлекеттер арасындағы мәдени және білім алмасуға ықпал етуге тырысты. ШЫҰ Аймақтық ынтымақтастық пен тұрақтылықты ілгерілетуде табысқа жеткенімен, ол ашықтық пен демократиялық тәсілдіктің жоқтығы үшін де сынға алынды. Кейбір сарапшылар

ұйымды қытайлық экспансионизм құралы ретінде пайдалану мүмкіндігіне алаңдаушылық білдірді, әсіресе қытайдың аймақтағы өсіп келе жатқан экономикалық және саяси ықпалын ескере отырған кезде.

ШЫҰ Орталық Азиядағы және одан тыс жерлердегі геосаясат үшін елеулі салдары бар маңызды өңірлік ұйымға айналды. ШЫҰ-ның негізгі геосаяси салдарының бірі оның Орталық Азиядағы күштер теңгерімін өзгерту әлеуеті болып табылады. Ұйым өзін аймақтағы батыстық ықпалға, әсіресе қауіпсіздік пен экономикалық ынтымақтастық салаларына қарсы салмақ ретінде көрсетті. Бұл кейбір сарапшыларды ШЫҰ-ны Батыс үстемдік ететін халықаралық жүйеге әлеуетті балама ретінде қарастыруға итермеледі. ШЫҰ-ның ықпалының артуы кейбір елдердің оның неғұрлым қуатты мүшелерінің, атап айтқанда Қытай мен Ресейдің геосаяси мүдделерін жүзеге асыру құралы ретінде әлеуетті пайдалануына алаңдаушылық туғызды. Үндістан мен Америка Құрама Штаттары сияқты кейбір елдер ШЫҰ аймақтағы қолданыстағы қауіпсіздік пен экономика архитектурасына нұқсан келтіруі мүмкін деп алаңдаушылық білдірді [3]. Сонымен бірге ШЫҰ мүше мемлекеттердің ішкі істеріне араласпаудың маңыздылығын және өзара құрмет пен теңдікке негізделген ынтымақтастық қажеттілігін атап өтті. Бұл тәсілді аймақтың кейбір елдері мақұлдады, олар ұйымды аймақтық тұрақтылық пен экономикалық дамуға ықпал ету тәсілі ретінде қарастырады.

Тұтастай алғанда, ШЫҰ-ның геосаяси маңызы оның аймақтық күштер тепе-теңдігін өзгерту және қолданыстағы халықаралық жүйеге қарсы тұру әлеуетінде жатыр. Ұйым осы әлеуетті жүзеге асыра ала ма, жоқ па, соны анықтау керек және бұл бірқатар факторларға, соның ішінде мүше мемлекеттердің мүдделеріне және аймақтағы өзгертін геосаяси контекстке байланысты болады.

ШЫҰ 2001 жылы құрылғаннан бері өңірлік ынтымақтастықты нығайтуға және өңірдегі қауіпсіздікті, тұрақтылықты және экономикалық дамуды ілгерілетуге бағытталған [4]. Соған байланысты бірқатар ұйымдармен серіктестікті дамытуға тырысты.

Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШЫҰ) Оңтүстік-Шығыс Азия мемлекеттері қауымдастығымен (АСЕАН) саяси ынтымақтастық, қауіпсіздік, экономикалық және мәдени ынтымақтастық сияқты әртүрлі салаларда серіктестік орнатты. 2005 жылы ШЫҰ мен АСЕАН экономикалық, сауда, инвестициялық және технологиялық салалардағы ынтымақтастық туралы өзара түсіністік туралы меморандумға (MOU) қол қойды. Бұл өзара түсіністік туралы меморандумның мақсаты екі ұйым арасындағы сауда мен инвестицияларды ілгерілету, технологиялар мен ынтымақтастықтың берілуін кеңейту және экономикалық ынтымақтастықтың негізін құру болды. 2010 жылы ШЫҰ мен АСЕАН бейбітшілік пен өркендеу жолындағы стратегиялық серіктестік туралы бірлескен декларацияға қол қойды. Бұл декларация терроризмге қарсы күрес, табиғи апаттарға көмек көрсету және адамдар арасындағы алмасу сияқты салалардағы ынтымақтастықтың маңыздылығын атап өтті. Содан бері ШЫҰ мен АСЕАН өзара қызығушылық тудыратын әртүрлі мәселелерді талқылау үшін бірнеше жоғары деңгейдегі кездесулер өткізді. 2013 жылы ШЫҰ мен АСЕАН теңіздегі қауіпсіздік саласындағы екі ұйым арасындағы ынтымақтастық пен сенімді нығайтуға бағытталған алғашқы бірлескен әскери-теңіз жаттығуларын өткізді. Сонымен қатар, ШЫҰ мен АСЕАН екі аймақ арасындағы байланысты жақсарту үшін бірлесіп жұмыс істеуде. ШЫҰ екі аймақ арасында тауарлар мен қызметтердің қозғалысын жеңілдететін "ШЫҰ-АСЕАН еркін сауда аймағын" құруды ұсынды. Екі ұйым сонымен қатар ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы өзара іс-қимылды жақсартатын ШЫҰ-АСЕАН ақпараттық магистралін құру мүмкіндігін зерттеп жатыр. Тұтастай алғанда, ШЫҰ мен АСЕАН арасындағы серіктестік өңірлік тұрақтылық пен өркендеуге үлес қосуға, сондай-ақ екі өңірдің өзара қызығушылық тудыратын әртүрлі салалардағы ынтымақтастығын нығайтуға әлеуеті бар.

Бұрын ШЫҰ мен БҰҰ терроризмге қарсы күрес, есірткінің заңсыз айналымы және аймақтық қауіпсіздік сияқты түрлі мәселелер бойынша ынтымақтастықта болған. 2004 жылы екі ұйым осы салалардағы ынтымақтастықтың негізін қалауға арналған өзара түсіністік туралы Меморандумға қол қойды. Соңғы жылдары ШЫҰ БҰҰ-мен ынтымақтастығын белсенді түрде ілгерілетуде. 2018 жылы ШЫҰ БҰҰ-мен терроризмге қарсы күрес, табиғи апаттарды жою, климаттың өзгеруі және тұрақты даму сияқты салалардағы серіктестіктерін нығайту бойынша бірлескен іс-қимыл жоспарына қол қойды.

ШЫҰ мен БҰҰ сонымен қатар жаһандық және аймақтық мәселелер бойынша пікір алмасу үшін әртүрлі деңгейлерде тұрақты кездесулер мен консультациялар өткізеді. Сонымен қатар, ШЫҰ БҰҰ Бас Ассамблеясында бақылаушы мәртебесіне ие және БҰҰ-ның түрлі отырыстары мен іс-шараларына қатысады [5, б. 54]. ШЫҰ мен БҰҰ арасындағы әріптестік өңірлік және халықаралық ынтымақтастықты ілгерілетудің және жаһандық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдаудың маңызды

аспектісі болып табылады. ШЫҰ мен БҰҰ арасындағы ынтымақтастықтың негізгі бағыттарының бірі терроризмге қарсы күрес болып табылады. ШЫҰ мен БҰҰ осы мәселе бойынша ынтымақтастықты кеңейту үшін терроризмге қарсы бірлескен жұмыс тобын құрды. Екі ұйым террористік қауіп-қатерлерге қарсы әрекет ету әлеуетін арттыру үшін бірлескен әскери жаттығулар өткізеді.

ШЫҰ мен БҰҰ да тұрақты дамуға қатысты мәселелер бойынша ынтымақтасады. ШЫҰ-ға мүше мемлекеттер БҰҰ-ның Тұрақты даму мақсаттарына (ТДМ) қол жеткізуде айтарлықтай прогреске жол ашты және БҰҰ-мен серіктестік олардың осы бағыттағы күш-жігерін қолдауға бағытталған. ШЫҰ мен БҰҰ терроризмге қарсы күрес пен тұрақты дамудан басқа, бейбітшілікті сақтау, есірткіні бақылау және аймақтық қауіпсіздікті қоса алғанда, өзара қызығушылық тудыратын басқа да мәселелер бойынша ынтымақтасады.

Ұйымның өзінің өңірдегі маңызын арттыруда, оның Еуразиялық экономикалық одақпен серіктестігі бірқатар рөл атқарады. Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШЫҰ) мен Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) соңғы жылдары Еуразиялық өңірде экономикалық ынтымақтастық пен интеграцияны нығайту мақсатында әріптестік қатынастар орнатты.

ШЫҰ мен ЕАЭО арасындағы әріптестік экономикалық байланыстарды нығайтуға және мүше мемлекеттер арасындағы сауда мен инвестициялар үшін неғұрлым қолайлы жағдайлар жасауға бағытталған. Екі ұйым сауда процедураларын жеңілдету, инвестицияларды ынталандыру және стандарттар мен ережелерді үйлестіру сияқты салалардағы ынтымақтастықты кеңейту мақсатында өзара түсіністік туралы Меморандумға қол қойды.

ШЫҰ мен ЕАЭО көлік дәліздерін, энергетикалық құбырлар мен телекоммуникациялық желілерді салуды қоса алғанда, инфрақұрылымды дамыту жөніндегі жобаларда да ынтымақтасады [6].

Бірлескен күш-жігер өзара байланысты жақсартуға және аймақтағы экономикалық өсу мен дамуға ықпал етуге бағытталған. ШЫҰ мен ЕАЭО арасындағы әріптестік Еуразиялық өңірдегі үлкен экономикалық интеграция мен ынтымақтастыққа елеулі қадам болып табылады, бұл мүше мемлекеттердің және тұтастай алғанда өңірдің экономикасына оң әсер етуі мүмкін.

ШЫҰ-ның геосаяси маңызын айқындаған кезде, оның шешуге тиісті бірқатар мәселелері бар екенін мойындау керек. ШЫҰ өз мақсаттарына жетуде белгілі бір прогреске қол жеткізгенімен, ол әлі де бірқатар қиындықтарға тап болады, соның ішінде:

1. Мүше мемлекеттердің мүдделері мен басымдықтарындағы сәйкессіздіктер: ШЫҰ-ға мүше мемлекеттер ортақ мақсаттарға ие болғанымен, олардың мүдделері мен басымдықтары да әртүрлі. Мысалы, Қытай мен Ресей қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастыққа басымдық береді, ал Үндістан мен Пәкістан экономикалық ынтымақтастыққа көбірек көңіл бөледі. Мұндай әртүрлілік ұйымның ортақ қызығушылық мәселелері бойынша консенсусқа жетуін қиындатуы мүмкін. Мысалы, мүше мемлекеттер аймақтық қауіпсіздік қатерлерімен қалай күресуге немесе экономикалық дамуға қалай ықпал етуге болатындығы туралы әртүрлі көзқарастарға ие болуы мүмкін.

2. Шектеулі институционалдық әлеует: ШЫҰ-ның институционалдық әлеуеті Еуропалық Одақ сияқты басқа аймақтық ұйымдармен салыстырғанда салыстырмалы түрде әлсіз. Ұйымда шешім қабылдау процесі баяу және бюрократиялық болуы мүмкін, бұл оның туындаған қиындықтарға тез жауап беру қабілетін шектеуі мүмкін. Сонымен қатар, ШЫҰ-ның ұйымдық құрылымы әлі де дамып келеді және оның мүше мемлекеттері оның әртүрлі институционалдық шеңберін әлі толық енгізе алмады.

3. Шектеулі ресурстар: ШЫҰ-да басқа аймақтық ұйымдармен салыстырғанда қаржылық және адами ресурстар шектеулі. Бұл ұйымдарға жобалар мен бастамаларды тиімді жүзеге асыруды қиындатуы мүмкін. Мысалы, ШЫҰ бюджеті салыстырмалы түрде аз, бұл оның ауқымды даму жобаларын қаржыландыру мүмкіндіктерін шектейді. Сонымен қатар, ұйымда арнайы хатшылық жетіспейді, бұл оның әртүрлі бастамаларын үйлестіруді және жүзеге асыруды қиындатуы мүмкін.

4. ШЫҰ-ға мүше емес мемлекеттермен шектеулі өзара іс-қимыл: ШЫҰ аймақтағы ШЫҰ-ға мүше емес мемлекеттермен шектеулі қарым-қатынасы үшін сынға ұшырады. Ұйымның диалог бойынша бақылаушы және серіктес мемлекеттері болғанымен, оның мүше емес мемлекеттермен өзара әрекеттесуі салыстырмалы түрде шектеулі. Бұл ШЫҰ бірінші кезекте жалпы өңірге емес, өз мүше мемлекеттерінің мүдделеріне бағдарланған деген әсер қалдыруы мүмкін.

5. Сыртқы қысым: ШЫҰ Америка Құрама Штаттары мен Еуропалық Одақ сияқты ірі державалардың сыртқы қысымына тап болады. Бұл сыртқы қысым әртүрлі формада болуы мүмкін,

соның ішінде экономикалық санкциялар, дипломатиялық қысым және әскери қауіптер. Сыртқы қысым ШЫҰ-ның шешім қабылдау процесіне әсер етуі және оның мақсаттарына жету қабілетін шектеуі мүмкін. Мысалы, кейбір мүше мемлекеттер басқа елдердің сыртқы қысымын тудырудан қорқып, Қытаймен және Ресеймен тығыз ынтымақтастықты жалғастырудан тартынуы мүмкін.

2019 жылы болған эпидемиялық жағдай кезінде де ШЫҰ бірқатар іс-әрекеттер жасады [7]. ШЫҰ пандемиямен күресу үшін әртүрлі шаралар қабылдау арқылы COVID-19-ға жауап берді, соның ішінде:

1. Ерте ескерту және ақпарат алмасу: шетке жауап ретінде ШЫҰ - ға мүше мемлекеттер вирус туралы ақпарат пен тәжірибе алмасуды бастады. Қытай пандемиядан зардап шеккен алғашқы ел ретінде вирус, оның таралуы және оны ұстау мен емдеудің озық әдістері туралы білімдерін ұйымның басқа мүшелерімен бөлісті. Мүше мемлекеттер сонымен қатар вируспен күресу тәжірибесі, соның ішінде тестілеу, контактілерді іздеу және емдеу туралы ақпарат алмасты.

2. Үйлестірілген іс-қимыл: ШЫҰ-ға мүше мемлекеттердің үйлестірілген іс-қимылына жәрдемдесу үшін COVID-19-ға байланысты төтенше жағдайларға ден қою орталығын құрды. Орталық мүше мемлекеттерге эпидемиологиялық қадағалау, зертханалық диагностика, емдеу және алдын алу саласында техникалық қолдау көрсетті. Ол сондай-ақ вирус туралы ақпаратпен, соның ішінде ауру мен өлім туралы мәліметтермен бөлісу әрекеттерін үйлестірді және пандемияға қалай жауап беру керектігі туралы нұсқаулар берді.

3. Гуманитарлық көмек: пандемияға қарсы әрекет ету шаралары аясында ШЫҰ - ға мүше мемлекеттер бір-біріне гуманитарлық көмек көрсетті. Бұған жеке қорғаныс құралдары (ЖҚК), маскалар және механикалық желдету аппараттары сияқты медициналық құралдар мен жабдықтар кірді. Мысалы, Қытай Пәкістанға медициналық жабдықтар мен керек-жарақтарды ұсынды, ал Ресей Өзбекстанға механикалық желдету аппараттарын жіберді.

4. Виртуалды кездесулер: ШЫҰ пандемия мен оның аймаққа әсерін талқылау үшін виртуалды кездесулер өткізді. Кездесулердің негізгі бағыты тәжірибе алмасу және озық тәжірибелер, сондай-ақ пандемияға қарсы Үйлестірілген әрекет ету шараларын әзірлеу болды. Қатысушылар сонымен қатар дәрі-дәрмектер мен жабдықтардың жетіспеушілігі сияқты проблемаларды талқылады және оларды шешу жолдарын қарастырды.

5. Экономиканы қалпына келтіру: ШЫҰ мүшелері пандемияның аймақтық экономикаға әсерін талқылады және оның салдарын азайту үшін бірлесіп жұмыс істеді. Олар аймақтық экономиканың тұрақтылығын қамтамасыз етуге баса назар аударып отырып, экономикалық ынтымақтастықты нығайту және сауда мен инвестицияларды ынталандыру жолдарын зерттеді. Қатысушылар сонымен қатар пандемиядан зардап шеккен кәсіпорындар мен жұмысшыларды қолдау үшін енгізген саясат пен шаралар туралы ақпаратпен бөлісті.

6. Вакциналар саласындағы ынтымақтастық: ШЫҰ елдері вакциналарды әзірлеу мен таратуда ынтымақтасты. Олар әзірленіп жатқан және сыналған вакциналар туралы ақпаратпен бөлісті және бүкіл аймақ бойынша вакциналарға тең қолжетімділікті қамтамасыз ету жолдарын зерттеді. Қытай өз вакцинасын Пәкістанға, Қазақстанға және Өзбекстанға берді, ал Ресей өз вакцинасын Тәжікстан мен Қырғызстанға берді. Мүше мемлекеттер сонымен қатар аймақтағы вакциналарды өндіру және тарату мүмкіндіктерін кеңейту жолдарын талқылады.

ШЫҰ COVID-19 пандемиясы жағдайына вируспен және оның аймаққа әсерімен күресу үшін әртүрлі шаралар қабылдау арқылы жауап берді. Мүше мемлекеттер ақпарат алмасуға, іс-әрекеттерді үйлестіруге, гуманитарлық көмек көрсетуге, виртуалды кездесулер өткізуге, экономикалық қалпына келтіруге және вакциналарды әзірлеу мен таратудағы ынтымақтастыққа баса назар аударды. ШЫҰ бірлесіп жұмыс істей отырып, пандемия жағдайында аймақтық ынтымақтастықты, тұрақтылық пен дайындықты нығайта алды. ШЫҰ реакциясы денсаулық сақтаудың жаһандық мәселелерін шешуде халықаралық ынтымақтастықтың маңыздылығын және қоғамдық денсаулық пен экономикалық тұрақтылықты нығайтуда аймақтық ынтымақтастықтың артықшылықтарын көрсетті.

ШЫҰ-ның өңірлік және жаһандық саясатты қалыптастырудағы болашағы зор. Оның мүше мемлекеттері әлем халқының 40% - дан астамын және әлемдік ЖІӨ-нің 20% - дан астамын құрайтындықтан, ұйым халықаралық істерде ірі ойыншы болу мүмкіндігіне ие. ШЫҰ аймақтық саясатты қалыптастыра алатын негізгі бағыттардың бірі - Орталық Азия. Қауіпсіздік пен экономикалық ынтымақтастыққа баса назар аударатын ұйым ретінде ШЫҰ аймақты тұрақтандыруда және тұрақты экономикалық дамуға ықпал етуде шешуші рөл атқара алады [8]. ШЫҰ осы аймақта бірнеше жобаларды, соның ішінде Орталық Азияны Қытаймен және Еуропамен

байланыстыратын негізгі сауда бағыты болады деп күтілетін Қытай-Қырғызстан-Өзбекстан темір жолының құрылысын бастады.

ШЫҰ-ның жаһандық саясатты қалыптастырудағы әлеуетті рөлі де маңызды. Қытай, Ресей және Үндістанды қоса алғанда, ірі державалар арасындағы диалог пен ынтымақтастықтың платформасы ретінде ШЫҰ климаттың өзгеруі, терроризм және киберқауіпсіздік сияқты жаһандық мәселелерді талқылау үшін форум бола алады. Сонымен қатар, Ұйымның экономикалық ынтымақтастыққа баса назар аударуы теңдестірілген және тұрақты жаһандық экономикалық жүйені ілгерілетуге ықпал етуі мүмкін. Дегенмен, ШЫҰ оның болашақ перспективаларына әсер етуі мүмкін бірқатар қиындықтарға тап болады. Негізгі проблемалардың бірі-мүше мемлекеттер арасындағы ішкі қақтығыстардың ықтимал мүмкіндігі. Мысалы, Үндістан мен Пәкістан, ШЫҰ-ға мүше екі мемлекет ұйымның бірлігі мен бірлігіне нұқсан келтіруі мүмкін бұрыннан келе жатқан аумақтық дауға ие.

Қорытындылай келе, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШЫҰ) әлемнің геосаяси картасында маңызды ойыншыға айналды. Бастапқыда Қытай, Ресей және Орталық Азияның бірнеше елдері арасындағы қауіпсіздік альянсы ретінде құрылған ұйым өзінің мүше мемлекеттері арасындағы экономикалық, мәдени және гуманитарлық ынтымақтастықты қамтитын қызмет аясын кеңейтті.

ШЫҰ өсіп, дамып келе жатқандықтан, ол халықаралық тәртіпті қалыптастыруда маңызды рөл атқаруы мүмкін. Оның шығыс және батыс перспективаларының бірегей үйлесімі, өсіп келе жатқан экономикалық әсерімен бірге оны аймақтағы және одан тыс жерлерде тұрақтылық пен дамуды ілгерілету үшін әлеуетті күшті күшке айналдырады. Сонымен қатар, ШЫҰ маңызды қиындықтарға тап болады, оның ішінде оның мүшелері арасындағы шиеленіс және өз мүдделерін сыртқы державалардың мүдделерімен теңестіру қажеттілігі. Ұйым өзінің жаһандық көшбасшылық әлеуетін толық іске асырғысы келсе, осы қиындықтарды шебер және көреген түрде шешуді жалғастыруы керек.

Тұтастай алғанда, ШЫҰ-ның әлемнің геосаяси картасындағы орны перспективалы әрі күрделі болып табылады. Ұйым одан әрі дамыған сайын, оның барған сайын өзара байланысы әлемде бейбітшілікке, өркендеуге және ынтымақтастыққа ықпал ету қабілеті бұрынғыдан да маңызды болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сайт Шанхайской организации сотрудничества [Электронный ресурс]. Электронный доступ: <http://rus.sectesco.org/>.
2. Шанхайская организация сотрудничества после расширения: риски, возможности и перспективы / сост.: Т.Т. Султанов, отв. ред.: Б.К. Султанов – Алматы: Исследовательский институт международного и регионального сотрудничества Казахстанско-Немецкого университета, 2018. – 142 с.
3. Бобоев Ш. Расширение ШОС. Перспективы стран-претендентов на членство в ШОС [Электронный ресурс]. — Электронный доступ: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1291187220> (дата обращения: 03.01.2018).
4. Галлямова Д.А., Аминов И.Р. Роль ШОС в международной безопасности // Международный журнал гуманитарных и естественных наук – 2022. – №12-1 (75). – С. 79-81.
5. Гордиенко Д.В. Шанхайская организация сотрудничества как площадка для диалога по вопросам региональной безопасности // Национальные интересы: приоритеты и безопасность – 2015. – №37. – С. 44-66.
6. Д.В. Малышев Шанхайская организация сотрудничества и ее роль в системесовременных международных отношениях // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 25: Международные отношения и мировая политика. — 2021. — № 4. — С. 81-104
7. Итоги: расширение ШОС — геополитическая реальность [Электронный ресурс]. — URL: <http://www.kabar.kg/news/itogi-sammitya-shos-i-vstuplenie-indii-i-pakistana/> (дата обращения: 03.01.2018)
8. Кузьмин Н. ШОС в пандемию: когда медицина и безопасность выходят на первый план [Электронный ресурс]. — Электронный доступ: <https://ia-centr.ru/experts/nikolay-kuzmin/shos-i-pandemiyu-kogda-meditsina-i-bezopasnost-vykhodyat-na-pervyy-plan/> (дата обращения: 01.09.2020).

Магистрант 1 курса, специальность «Политология» **Мусаева А.Ж.**

Научный руководитель: доцент, Саитова Н.А.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Аннотация. На современном этапе Казахстан активно интегрируется в различные интеграционные проекты в Центральной Азии во военно-политической сфере. Ключевые направления в сотрудничестве стран Центральной Азии: организация единого политический безопасного пространства, разработка коллективных усилий по сохранению мира и устойчивости в регионе, увеличения свойства конфигураций и элементов регионального объединения в обеспечении безопасности. Однако, вопрос о том, как именно происходит это взаимодействие и какие проекты конкретно реализуются в рамках этой интеграции, остается открытым.

Цель данной статьи - исследовать военно-политическое взаимодействие Казахстана с другими странами Центральной Азии в контексте обеспечения региональной безопасности. Основной исследовательский вопрос - как Казахстан на современном этапе интегрируется на Центрально Азиатских интеграционных проектах, особенно в военно-политическом направлении.

Для достижения данной цели статья будет анализировать конкретные проекты военно-политического взаимодействия, в которых участвует Казахстан, и оценивать их эффективность. Также будет произведен обзор основных интеграционных проектов в Центральной Азии и выявлены те проекты, которые ориентированы на гарантирование безопасности в регионе.

Результаты исследования позволят выявить основные тенденции и проблемы в военно-политическом взаимодействии между государствами Центральной Азии, а также определить перспективы развития этого сотрудничества во военно-политической сфере между Казахстаном и другими странами Центральной Азии. Это сотрудничество может способствовать решению многих проблем, связанных с терроризмом, трансграничной преступностью, наркоторговлей и другими вызовами, которые стоят перед регионом.

Кроме того, военно-политическое сотрудничество может также способствовать экономическому развитию региона и укреплению доверия между государствами. В этом контексте, проекты, направленные на создание общих механизмов безопасности, могут иметь большое значение для укрепления сотрудничества между странами.

Таким образом, исследование военно-политического взаимодействия Казахстана с другими странами Центральной Азии в контексте обеспечения региональной безопасности имеет большое значение как для региона, так и для мировой политики.

Ключевые слова: Казахстан, Центральная Азия, военно-политическое взаимодействие, регион, интеграционные проекты, региональная безопасность, сотрудничество.

Центральная Азия является стратегически важным регионом в мировой политике и экономике. Ситуация в этом регионе оказывает непосредственное влияние на многие другие регионы мира. В этой связи важным является военно-политическое взаимодействие между государствами Центральной Азии, особенно в контексте обеспечения региональной безопасности. Более подходящие условия для развития партнерства стран Центральной Азии – это союз исторических корней, языковое и культурное единство, географическое положение, налаженные финансовые связи, что позволяет странам региона понимать друг друга и разрешать конфликты, споры, политические вопросы по поиску решений и реализации разного рода проектов внутри региона, выработыванию региональных военно-политических связей.

Казахстан является одной из ключевых стран Центральной Азии, которая принимает активное участие в региональных военно-политических интеграционных проектах. Военное сотрудничество между государствами Центральной Азии является неотъемлемой частью их стратегий обеспечения безопасности региона. В рамках этих интеграционных проектов государства Центральной Азии сосредотачивают свои усилия на создании общих механизмов безопасности и координации действий в борьбе с терроризмом, трансграничной преступностью, наркоторговлей и другими вызовами.

Одним из примеров таких проектов является Общая военная доктрина Республики Казахстан. Этот проект был разработан для обеспечения военной безопасности и оборону Республики Казахстан, развития военной инфраструктуры и усиления военной готовности региона. Также Казахстан стремится развивать свое международное военное сотрудничество с целью обеспечения международной безопасности и снижения военных угроз. Она руководствуется принципами многовекторности, прагматизма и проактивности, что означает стремление к развитию

дружественных, равноправных, предсказуемых и взаимовыгодных отношений со всеми государствами, межгосударственными объединениями и международными организациями, имеющими практический интерес для Республики Казахстан [1].

Другим примером проекта является Соглашение о создании региональной антитеррористической структуры (РАТС). Этот проект был создан для борьбы с терроризмом и другими угрозами безопасности в регионе. РАТС является механизмом координации действий государств Центральной Азии в области борьбы с терроризмом и его финансированием, контроля за перемещением боевиков и контрабандой оружия и наркотиков [2].

Один из наиболее значимых проектов, в которых участвует Казахстан, это Шанхайская Организация Сотрудничества (ШОС), которая была создана в июне 2001 года и является одной из важнейших платформ для сотрудничества стран Центральной Азии. ШОС на данный момент ориентировано на сохранение мира, стабильности и безопасности в регионе, а также на развитие экономического и гуманитарного сотрудничества. Активное участие и стремление к установлению равноправного диалога помогают Казахстану укрепить свои позиции в регионе, а также содействуют увеличению взаимного доверия и понимания между государствами [3]. Военно-политическое сотрудничество Казахстана и других стран Центральной Азии имеет важное значение для развития экономики региона. Военные проекты могут способствовать созданию новых рабочих мест, увеличению инвестиций и расширению торговых связей.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что Казахстан активно интегрируется в различные военно-политические проекты в регионе Центральной Азии. Помимо участия в масштабных проектах, страна также работает над созданием и реализацией локальных проектов, которые направлены на обеспечение безопасности и стабильности в регионе.

Анализируя военно-политическое взаимодействие Казахстана в обеспечении региональной безопасности со странами Центральной Азии, можно отметить, что современная политическая ситуация в регионе характеризуется тенденцией к укреплению интеграционных связей между государствами. Эта тенденция проявляется не только на экономическом уровне, но и в сфере военно-политического сотрудничества.

Важный проект, в котором участвует Казахстан — это Антитеррористический центр государств — участников Содружества Независимых Государств (АТЦ СНГ), АТЦ СНГ является специализированным органом Содружества Независимых Государств, который постоянно действует и обеспечивает координацию взаимодействия компетентных органов государств-участников в области борьбы с терроризмом и другими проявлениями насилия экстремистского характера. Отделение АТЦ СНГ, ответственное за Центрально-Азиатский регион, находится в городе Бишкек (Кыргызская Республика) [4].

Однако, наряду с положительными аспектами, существуют и проблемы, которые затрудняют процесс военно-политической интеграции в регионе. Одна из них связана с проблемой разногласий между государствами в отношении решения конкретных вопросов, например, границы и транспортных маршрутов. Некоторые страны Центральной Азии также испытывают экономические трудности, что может негативно сказаться на их способности участвовать в проектах военно-политической интеграции. Тем не менее, несмотря на эти проблемы, процесс военно-политической интеграции в Центральной Азии продолжается.

Одним из важных проектов, занимающимся борьбой против незаконного оборота наркотиков является Центральноазиатский региональный информационный координационный центр (ЦАРИКЦ), который занимается борьбой с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров, продолжает свою антинаркотическую деятельность для эффективного противодействия транснациональной организованной преступности в этой сфере. Основной целью ЦАРИКЦ является координация действий компетентных органов государств-участников для борьбы с преступностью, связанная с незаконным оборотом наркотиков [5].

Несмотря на ряд преград, и трудностей, региональное сотрудничество в области безопасности является необходимым, так как существование общих внешних угроз и вызовов подтверждает важность сотрудничества государств региона. В течение нескольких лет были созданы различные организации в Центральной Азии, которые могут служить эффективной опорой для обеспечения безопасности и стабильности в регионе. Одной из таких организаций является Организация Договора о Коллективной Безопасности (ОДКБ).

Основная цель Организации Договора о Коллективной Безопасности (ОДКБ) - защита независимости, территориальной целостности и суверенитета государств-членов. ОДКБ также стремится обеспечить мир, региональную и международную безопасность, а также стабильность.

При этом приоритет отдается использованию политических механизмов для достижения этих целей. Создание и укрепление таких организаций является одним из ключевых способов решения общих угроз и вызовов в регионе, с которыми ни одна страна не может справиться в одиночку. Поэтому углубление интеграции в области безопасности является одним из наиболее эффективных способов решения текущих проблем.

За относительно короткий период, который измеряется годами, были созданы различные субрегиональные и международные организации, с участием стран Центральной Азии, которые могут служить реальной опорой для обеспечения безопасности и стабильности в регионе. Одной из таких организаций является Организация Договора о Коллективной Безопасности (ОДКБ), это военно-политическая организация, которая имеет защитный характер. Согласно ее Уставу, главной целью является обеспечение мира, региональной, международной безопасности, также стабильности, коллективная защита независимости, территориальной целостности и суверенитета государств-членов. При этом приоритет отдается использованию политических механизмов для достижения этих целей. [6].

Все же, несмотря на то, что такие проекты оказывают значительное влияние на безопасность в регионе, их эффективность может быть ограничена различными факторами, включая недостаток финансирования, слабую координацию между участниками и ограниченными ресурсами. Также, на региональном уровне существует множество политических и культурных различий, которые могут затруднять сотрудничество между странами.

На практике реализация интеграционных проектов в регионе сталкивается с рядом проблем и вызовов. Во-первых, не все страны Центральной Азии готовы к тесному сотрудничеству и обмену информацией в сфере безопасности. Во-вторых, существует проблема национальных интересов, которые могут противоречить интересам других государств в регионе. В-третьих, вопросы границ и территориальных претензий также могут затруднить сотрудничество между странами.

В целом, интеграционные процессы в сфере безопасности в Центральной Азии являются сложными и многогранными. Для улучшения военно-политического взаимодействия Казахстана со странами Центральной Азии важно уделить внимание не только сотрудничеству на международном уровне, но и укреплению внутренних институтов безопасности. В этом контексте значимую роль играет подготовка кадров, а также повышение квалификации и профессиональной подготовки сотрудников правоохранительных органов и военнослужащих.

Кроме того, важно учитывать интересы и потребности каждой страны-участницы военно-политического сотрудничества, а также устанавливать равноправный и доверительный диалог между партнерами. Только таким образом можно обеспечить долгосрочную и стабильную безопасность в регионе.

В заключении можно подчеркнуть, что вопрос обеспечения региональной безопасности является одним из ключевых для всех стран Центральной Азии. Казахстан активно участвует в интеграционных проектах, направленных на укрепление безопасности в регионе, активно сотрудничает с соседними государствами по ряду конкретных проектов, направленных на решение общих проблем, таких как трансграничный терроризм, контрабанда наркотиков и оружия, и другие.

Однако, несмотря на все усилия, проблемы безопасности в регионе остаются актуальными.

Для достижения более эффективных результатов в обеспечении региональной безопасности, странам необходимо устранять различия между странами и увеличивать финансирование и ресурсы, выделяемые на реализацию этих проектов, а также продолжать сотрудничать в рамках различных интеграционных проектов и создавать новые конкретные проекты на основе учета совместных интересов.

Таким образом, обеспечение безопасности является приоритетным вопросом для всех стран Центральной Азии, и только через сотрудничество и взаимодействие, они смогут достичь максимально эффективного результата в борьбе с вызовами и угрозами безопасности в регионе.

Список литературы:

1. Официальный сайт Президента Республики Казахстан https://www.akorda.kz/ru/security_council/national_security/voennuyu-doktrinu-respubliki-kazahstan (дата обращения: 28.02.2023).
2. <https://ecrats.org/ru/about/history/> <https://ecrats.org/ru/about/history/> Тараканова Т.С. Наука Красноярья, № 6(39), 2016 97 Наука Красноярья, № 6(39), 2016 с.97
3. Официальный сайт ШОС [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.sectsco.org/ru/main/> (дата обращения: 28.02.2023).

4. Официальный сайт Антитеррористический Центр государств-участников Содружества Независимых Государств (АТЦ СНГ) <https://www.cisatc.org/132/165> (дата обращения 06.03.2022).

5. Е. Е. Хохлов Роль международных структур в борьбе с незаконным оборотом наркотиков Научный портал МВД России № 2 (50) 2020

6. А. Искандаров Безопасность и Интеграция в Центральной Азии: Роль ОДКБ и ШОС // Центральная Азия и Кавказ, Том 16 Выпуск 2, 2013

КАЗАХСТАН В УСЛОВИЯХ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ВЫБОРА

7M03110 «Политология», 2 курс, Мусатаев Т.Б.

Научный руководитель: к.филос.н., доцент Ким Л.М.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

***Аннотация.** В статье анализируется проблема выбора стратегического партнера для Казахстана в условиях глобальных политических изменений. Автор акцентирует внимание на экономической сфере и сфере безопасности в контексте многовекторной политики республики Казахстан, уделяя особое внимание отношениям с Россией и Китаем.*

***Ключевые слова:** экономика, товарооборот, экспорт, импорт, безопасность, партнерство.*

Современная политическая обстановка наглядно демонстрирует, что сложившийся в последние три десятилетия мировой порядок стремительно меняется. Многочисленные боевые действия, торговые и энергетические войны и сам продолжающийся процесс глобализации показывают, что мир сегодня ставит практически все страны и правительства перед сложным выбором. Данный выбор, необходимость которого назревала в течение последних лет, по мере обострения противостояния полюсов силы, состоит в том, чтобы определить, чью сторону выбрать, как максимум, или, как минимум, кому отдавать предпочтение в сотрудничестве в политике и экономике. Закономерно, что Казахстан, как и многие страны, которые не имеют большого веса в мировой политике, находится в сложных условиях, когда необходимо понять, кого назвать другом, кого врагом, которого необходимо сторониться во избежание негативных для страны последствий.

Исторически так сложилось, что территория Казахстана принадлежит к региону Центральной Азии, а следовательно, находится в сфере стратегических интересов сразу двух великих держав – России и Китая, граничащих с ним. И хотя РФ и КНР демонстрируют то, что являются дружественными между собой и наращивают взаимовыгодное сотрудничество, совершенно очевидно, что ни одно из этих государств не станет уступать другому в сфере своих жизненных интересов в экономической политике и проблемах безопасности.

Таким образом, складывается ситуация, в которой хрупкое региональное спокойствие Центральной Азии и, разумеется, Казахстана, держится во многом лишь на российско-китайском политическом согласии и российско-китайской «дружбе». Если же случится российско-китайский раскол, то Казахстан, равно как и весь остальной регион, превратится в условный «пирог», который обе державы, скорее всего, будут стараться разделить между собой, стремясь отхватить «кусочек» побольше. Разумеется, не только Россия и Китай обладают большой силой и влиянием в мировой политике, например, взаимоотношения с такими крупными акторами политики, как США, Евросоюз и даже Турция, также важны для Казахстана, но они не являются ведущими региональными игроками, как два ранее упомянутых политических гиганта. Однако, несмотря на это, для полноты картины, их роль также будет кратко рассмотрена в данной статье. В целом, как уже было сказано, перед Казахстаном стоит серьезный вопрос: С кем идти и к кому присоединиться в борьбе, развернувшейся в современных политических реалиях? Попытаемся провести анализ сложившейся ситуации с целью определить наиболее выгодное для Казахстана направление для сотрудничества в сложное для страны и всего остального мира время.

Как уже было сказано в начале, Казахстан – страна в Центральной Азии. Исторически сложилось, что главными политическими игроками в регионе в последние несколько столетий были Россия и Китай. Такое положение вещей остается актуальным и сегодня. Китай постепенно реализует в регионе в целом, и в Казахстане, в особенности, свой знаменитый экономический проект «Один пояс – один путь», где Казахстану отведено очень важное место в качестве крупной страны-транзитера грузов, предназначенных для покупателей в западной России и Европе. Параллельно с этим, Россия обеспечивает сохранение своего влияния в стратегически важном для страны регионе

путем сотрудничества посредством ЕАЭС (Евразийский экономический союз) и ОДКБ (Организация договора о коллективной безопасности). В обеих организациях Россия доминирует и особенно это важно в отношении ОДКБ, поскольку посредством данного военно-политического объединения, Россия сохраняет за собой статус главного гаранта безопасности и стабильности в регионе. Но, как уже было сказано, важную роль в регионе играют и другие центры силы, такие как США, ЕС и Турция. Например, страны Евросоюза и Великобритания вкладывают в экономику Казахстана около половины всех иностранных инвестиций по данным онлайн-журнала Kapital.kz (является одним из самых популярных и посещаемых деловых СМИ в РК). То есть примерно 45-52% инвестиций (по данным за 2019-2021 годы) в казахстанскую экономику приходится на страны ЕС и Великобританию [1]. Для сравнения можно взять объемы инвестиций других региональных игроков. Так США, по данным Kapital.kz на 2021 год, инвестировали в Казахстан за 16 лет более 45 миллиардов долларов [2].

По данным казахстанского отделения новостного портала «Московский комсомолец», Россия инвестировала в Казахстан примерно 16 миллиардов долларов за последние 15 лет [3]. Параллельно, с 2013 по 2020 год, согласно данным Forbs.kz, Китай инвестировал в Казахстан 18,5 миллиардов долларов в рамках инициативы «Один пояс – один путь» [4]. То есть, ежегодные инвестиции выглядят примерно следующим образом: ЕС и Великобритания – 6,5 миллиарда долларов, США – 2,81 миллиарда долларов, Россия – 1,06 миллиарда долларов, Китай – 2,64 миллиарда долларов. Турция же на данный момент реализует в Казахстане инвестиционные проекты на сумму примерно в 5,5 миллиарда долларов [5]. С учетом того, что ВВП Казахстана в 2022 году, по версии МВФ, составил 199,5 миллиарда долларов, можно оценить масштаб и важность иностранных инвестиций в Казахстан в денежном эквиваленте [6]. Однако инвестиции это не все, а потому далее нам стоит рассмотреть экспорт, импорт, сферу безопасности и географию, чтобы как можно лучше разобраться в том положении, в каком находится страна и сделать соответствующие выводы.

Товарооборот Казахстана за январь-июнь 2022 года составил 63,7 миллиарда долларов, что на 39,3% выше, чем за аналогичный период предыдущего года (тогда товарооборот составил 45,7 миллиарда долларов). Экспорт из РК за этот же период вырос на 56,3% и составил 42,2 миллиарда долларов. Об этом со ссылкой на министерство торговли и интеграции сообщает корреспондент центра деловой информации Kapital.kz. За полгода Казахстан экспортировал товаров на общую сумму в 42,2 миллиарда долларов, по данным Kapital.kz за 17 августа 2022 года. Рост экспорта обосновывается увеличением поставок таких товаров, как: нефть сырая (на 84,7%), уран (рост в 2,2 раза), ферросплавы (на 57%), сера, кроме серы сублимированной, осажденной или коллоидной (рост в 3,2 раза), пшеница (на 54,1%), медь и катоды из меди (на 16,5%), уголь каменный (рост в 2,1 раза). Общий товарооборот за январь-июнь 2022 года составил 63,7 миллиарда долларов. Импорт в Казахстан за аналогичный период вырос на 14,6% и составил 21,4 миллиарда долларов [7].

По данным того же издания, доля стран в общем объеме экспорта и импорта выглядят следующим образом: Россия: Общий товарооборот – 11643,8 миллиона долларов, экспорт – 3387,8 миллиона долларов (8%), импорт – 8255,9 миллиона долларов (38,5%), доля товарооборота – 18,3%. КНР: Общий товарооборот – 11257,2 миллиона долларов, экспорт – 6630,1 миллиона долларов (15,7%), импорт – 4627,1 миллиона долларов (21,6%), доля товарооборота – 17,7%. ЕС и Великобритания: Общий товарооборот – 18 291,7 миллиона долларов, экспорт – 16327,7 миллиона долларов (38,6%), импорт – 1964,1 (9,2%), доля товарооборота – 28,6%. США: Общий товарооборот – 1371,4 миллиона долларов, экспорт – 730,3 миллиона долларов (1,7%), импорт – 641,2 миллиона долларов (3%), доля товарооборота – 2,2%. Турция: Общий товарооборот – 3141,3 миллиона долларов, экспорт – 2525,5 миллиона долларов (6%), импорт – 615,8 миллиона долларов (2,9%), доля товарооборота – 4,9%. Другие: Общий товарооборот – 21144,1 миллиона долларов, экспорт – 12647,1 миллиона долларов (30%), импорт – 5355,6 миллиона долларов (24,8%), доля товарооборота – 28,3%.

На основе представленных данных можно сделать следующие выводы: Во-первых, казахстанская внешняя торговля имеет хороший уровень диверсификации, что делает ее менее зависимой отдельно взятых торговых партнеров. Во-вторых, в доле экспорта из Казахстана доминируют ЕС и Великобритания, покупая долю в 38,6% от общего объема, производимых в Казахстане товаров. В-третьих, общая доля экспорта из Казахстана в Россию (8%) и Китай (15,7%) составляет 23,7%. В-четвертых, доле импорта безраздельно доминируют Россия (38,5%) и Китай (21,6%), продавая в Казахстан товаров общим объемом в 60,1% от всего количества импортируемых страной товаров. В-пятых, остальные страны, включая США и Турцию, по отдельности, играют

незначительную роль в доле экспорта и импорта Казахстана. Исходя из всего перечисленного относительно экспорта и импорта, можно констатировать, что РФ и КНР безраздельно доминируют в области импорта товаров в Казахстан, что делает их незаменимыми партнерами в краткосрочной и среднесрочной перспективе в области закупки необходимых для людей и экономики товаров. Более того, в случае успешной реализации китайской инициативы «Один пояс – один путь», доля китайских товаров на казахстанском рынке, вероятно, может достигнуть доли, сопоставимой или даже превосходящей российскую. Все это говорит о том, что Россия и Китай являются незаменимыми партнерами, то есть их долю в импорте невозможно заместить без катастрофического ущерба для внутреннего рынка и экономики в целом. Для того чтобы это проверить можно также взглянуть на географию поставок из Казахстана и в Казахстан.

Если посмотреть на маршруты экспорта и импорта Казахстана, то можно выделить следующие важные факты: Во-первых, экспорт в Россию и Китай происходит напрямую, посредством интегрированных транспортных маршрутов (оно и понятно, ведь Россия и Китай имеют обширные общие границы с Казахстаном). Аналогичная ситуация и с импортом товаров из России и Китая. Перевозки осуществляются посредством грузовиков, железнодорожного транспорта и трубопроводов. Во-вторых, Казахстан экспортирует около 80% добытой нефти посредством инфраструктуры Каспийского трубопроводного консорциума (КТК) [8]. Нефть добывают в Атырау и доставляют к российскому порту Новороссийск, где грузят ее на корабли, чтобы отправить к конечным потребителям. Кроме того функционирует трубопровод Атырау-Самара, который доставляет казахстанскую нефть в Россию. Также, Казахстан экспортирует свою нефть в Китай, транспортируя ее от Каспийского моря до Синьцзяна посредством нефтепровода «Атасу-Алашанькоу» [9]. Таким образом, получается, что почти весь экспорт казахстанской нефти завязан на российской и китайской инфраструктуре и транспортным маршрутам. В-третьих, не удалось найти точных данных по экспортным маршрутам железнодорожным транспортом и грузовиками, но совершенно очевидно, что большая часть экспорта казахстанских не нефтяных и газовых товаров происходит через доставшуюся России и Казахстану от Советского Союза общую интегрированную транспортную инфраструктуру. То есть практически все товары, поставляемые Казахстаном в страны ЕС, США, Великобританию и Турцию поставляются через российские железные дороги и в некоторых случаях отгружаются в российских портах. Та же часть товаров, что направляется в Китай идет к потребителям напрямую по транспортной инфраструктуре обеих стран. В итоге, однозначным становится факт не только доминирования Китая и, особенно, России в доле поставок товаров в Казахстан, но и факт того, что Казахстан практически полностью зависит от России и отчасти от Китая в отношении своих экспортных поставок.

Теперь, когда мы рассмотрели экономическую сферу и логистику товарооборота между нашей страной и ее партнерами, перейдем к вопросам географии положения и безопасности. Оба вопроса решено рассмотреть совместно, поскольку они всегда тесно взаимосвязаны. Казахстан, как известно, граничит с такими великими державами – Россией и Китаем (кроме Туркменистана, Узбекистана, Кыргызстана), Данный факт, если посмотреть на него объективно, однозначно дает понять, что в вопросах безопасности необходимо, прежде всего, ориентироваться на своих более могущественных соседей. Здесь мы можем отметить два аспекта: во-первых, каждая страна, обладающая значительной политической силой, стремится реализовать свои интересы и оказывать влияние на своих соседей. В истории мировой политики – это абсолютно нормальный и естественный процесс, который необходимо принимать, как должное и, из которого нужно исходить в ходе любой политической деятельности. Во-вторых, и Россия и Китая непосредственно заинтересованы в стабильных и дружественных отношениях с граничащими с ними государствами, прежде всего, необходимо сохранить прочные экономические связи. В этом отношении сохранение и обеспечение безопасности Казахстана (внутренней, так и внешней), это одна из приоритетных задача как для Китая так и для России.

Для США и ЕС вопрос стабильности и безопасности Казахстана не является принципиальным, поскольку США и ЕС не имеют общих границ с Казахстаном и не вкладывают в нашу страну больших денег (если сравнивать с другими направлениями западных инвестиций). Объективно, странам запада не так важно будет Казахстан интегрироваться с ними или станет очагом нестабильности, поскольку главный интерес западных государств заключается в том, чтобы сдержать рост влияния России и Китая. В связи с этим, западные страны могут поддержать создание в Казахстане очага нестабильности в том случае, если для этого будут предпосылки и они посчитают, что в этом есть необходимость и выгода для них. В свою очередь, Турция также не имеет ни общей границы с Казахстаном, ни больших экономических связей. По этой причине для Турции,

по сути, как и западным странам, не так важно, что будет с Казахстаном. Для турецкой стороны Казахстан является лишь одним из направлений по которому можно и нужно работать для расширения своего влияния.

Итак, главный тезис при рассмотрении вопроса безопасности заключается в том, что как Россия, так и Китай непосредственно заинтересованы в том, чтобы Казахстан был стабильной и дружественной им страной, находящейся в их сфере влияния. Для обоих государств это стратегически важная задача. Подтвердить этот тезис не сложно. Во-первых, обратимся к уже рассмотренному факту: Россия и Китай занимают лидирующие позиции по объемам товаров, поставляемых в Казахстан, что делает страну зависимой от импорта из этих стран. В совокупности, как было написано ранее, оба наших самых крупных соседа ввозят в страну более 60%, востребованных в Казахстане товаров, что уже говорит о том, что оба государства встраивают Казахстан в систему своего влияния и в свой пояс безопасности, основанный на этом влиянии. Во-вторых, обратимся к тому, что имеет явное значение для сферы безопасности – к военной составляющей. При рассмотрении данного вопроса вспомним «январские события». Когда в Казахстане начался серьезный внутренний кризис, ОДКБ (где Россия играет главную роль), по приглашению казахстанских властей, без колебаний ввел в страну ограниченный миротворческий контингент численностью примерно в 2500 военнослужащих, где российские войска, закономерно, составляли большую часть личного состава [10].

Контингент был введен в кратчайшие сроки (всего двое суток), что однозначно демонстрировало поддержку властям Казахстана со стороны стран альянса и, прежде всего, России. Также, на фоне «январских событий» можно наглядно проследить отношение, упомянутых ранее центров силы, которые оказывают на Казахстан свое влияние. Так, например, Китай официально выразил свою поддержку властям страны во время кризиса, назвав происходящее «цветной революцией» и отправив президенту К. Токаеву устное сообщение, что является большой редкостью [11]. В это же время США и ЕС призывали участников событий к сдержанности и не выражали однозначной поддержки правительству Казахстана или его оппонентам [12]. Данный контраст наглядно демонстрирует интерес сторон к внутренней и внешней безопасности страны.

Отдельно стоит рассмотреть и сам факт военного сотрудничества, поскольку именно оно во многом позволит наглядно продемонстрировать интерес тех или иных сторон к вопросу безопасности Казахстана. В частности, вооруженные силы страны преимущественно используют технику, произведенную в СССР, однако львиная доля того, что было приобретено после обретения независимости, было либо куплено в России, либо подарено российской стороной. Например, зенитно-ракетный комплекс С-300ПС был подарен Казахстану российской стороной в 2016 году в рамках программы сотрудничества обоих государств в военной сфере [13].

На основании представленных фактов можно заключить, что Россия весьма заинтересована в сохранении стабильности и безопасности в Казахстане. Китай также, судя по реакции официальных китайских властей на «январские события», заинтересован в стабильном Казахстане, однако сферу безопасности в стране обеспечивать своими силами не стремится, возлагая это, в большей степени, на российскую сторону. В свою очередь, судя по крайне ограниченной и сдержанной реакции западных государств, США и ЕС не проявляют особого интереса к сфере безопасности в Казахстане. Турция же не имеет физической возможности обеспечивать безопасность страны или активно сотрудничать с вооруженными силами Казахстана из-за своей отдаленности и отсутствия официальных договоренностей на этот счет, в которых нет особой необходимости, да и маловероятно, что будут они когда-либо подписаны на фоне того, что Казахстан уже состоит в ОДКБ, где доминирует Россия, не заинтересованная в расширении турецкого влияния на Казахстан в военной сфере по объективным причинам.

Таким образом, очевидно, что Казахстан нуждается в сотрудничестве именно с теми государствами, которые непосредственно заинтересованы в его стабильности и безопасности ввиду их собственных интересов. То есть, задача казахстанских властей заключается в том, чтобы использовать данный факт в целях обеспечения государственной безопасности и стабильности. Приоритетным партнером Казахстана является Российская Федерация, поскольку большую часть своего экспорта и импорта Казахстан реализует через российскую территорию. Однако не это главное. Россия должна быть приоритетным партнером по той причине, что в экономическом плане Китай более опасен. Это выражается в том, что российская экономика в 8,5 раз больше казахстанской, в то время как экономика Китая превосходит казахстанскую в 85 раз, согласно данным МВФ по номинальному ВВП перечисленных стран [14].

На фоне неопределенности в современных политических реалиях, Казахстану необходимо сохранять многовекторный политический курс, однако делая при этом уклон в сторону двух своих ближайших соседей. Данная стратегия необходима, поскольку многовекторность позволяет наиболее эффективно защищать свои интересы и независимость перед лицом соседей, стремящихся наращивать и укреплять свое влияние на мировой арене. Параллельно с этим необходимо и в дальнейшем развивать всестороннее сотрудничество с Россией и Китаем, поскольку оба государства непосредственно заинтересованы в стабильном и дружественном им Казахстане, а следовательно, готовы прикладывать усилия для обеспечения безопасности и экономического развития страны, что гарантирует их поддержку на всех уровнях и помощь в вероятных кризисных ситуациях.

Список литературы

1. Почти половина иностранных инвестиций в РК приходится на ЕС и Великобританию: [Электронный ресурс] // Kapital.kz URL: <https://kapital.kz/economic/105695/pochti-polovina-inostrannykh-investitsiy-v-rk-prikhodit-sya-na-yes-i-velikobritaniyu.html> (Дата обращения: 12.03.23)
2. За последние 16 лет США инвестировали в экономику Казахстана более 16 миллиардов долларов: [Электронный ресурс] // Kapital.kz URL: <https://kapital.kz/economic/98976/za-16-let-ssha-investirovali-v-ekonomiku-kazakhstan-bole-45-mlrd.html> (Дата обращения: 12.03.23)
3. Объем инвестиций России в Казахстан оценивается в 16 миллиардов долларов за последний 15 лет: [Электронный ресурс] // Московский комсомолец URL: <https://mk-kz.kz/economics/2021/09/30/obem-investitsiy-rossii-v-kazakhstan-ocenivaetsya-v-16-mlrd-dollarov-za-posledniy-15-let.html> (Дата обращения: 12.03.23)
4. Как Казахстан зарабатывает на проекте «Один пояс - один путь»: [Электронный ресурс] // Forbs.kz URL: <https://forbes.kz/finances/markets/ostaetsya-li-proekt-odin-poyas-odin-put-po-prejnemu-perspektivnyim/?#:~:text> (Дата обращения: 12.03.23)
5. Турецкий бизнес реализует в РК инвестпроекты на \$5,5 млрд: [Электронный ресурс] // Kapital.kz URL: <https://kapital.kz/economic/103516/turetskiy-biznes-realizuyet-v-rk-investproyekty-na-5-5-mlrd.html> (Дата обращения: 12.03.23)
6. ВВП Казахстана – прогноз на 2022 год: [Электронный ресурс] // Международный валютный фонд. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2020/October> (Дата обращения:)
7. За полгода РК экспортировала товары на \$42,2 млрд: [Электронный ресурс] // Kapital.kz URL: <https://kapital.kz/economic/108164/za-polgodu-rk-eksportirovala-tovary-na-42-2-mlrd.html> (Дата обращения: 12.03.23)
8. Возможные маршруты транспортировки нефти прорабатывает «Казмунайгаз»: [Электронный ресурс] // Информационное агентство Sputnik URL: <https://ru.sputnik.kz/20220812/vozmozhnye-marshruty-transportirovki-nefti-prorabatyvaet-kazmunaygaz-26687576.html> (Дата обращения: 12.03.23)
9. Нефтяной расклад: [Электронный ресурс] // Forbs.kz URL: <https://forbes.kz/stats/neftyanoy-rasklad#:~:text> (Дата обращения: 13.03.23)
10. Станислав Зась: разговоры о том, что ОДКБ оккупирует Казахстан, — глупость: [Электронный ресурс] // РИА Новости URL: <https://ria.ru/20220106/zas-1766801419.html> (Дата обращения: 13.03.23)
11. Как Китай отреагировал на события в Казахстане и почему это важно?: [Электронный ресурс] // Central Asian Analytical Network (CAAN) URL: <https://www.caa-network.org/archives/23269/kak-kitaj-otreagiroval-na-sobytiya-v-kazhstane-i-pochemu-eto-vazhno> (Дата обращения: 13.03.23)
12. Белый дом прокомментировал беспорядки в Казахстане: [Электронный ресурс] // Информационный портал Lenta.ru URL: <https://lenta.ru/news/2022/01/05/belyidom/> (Дата обращения: 13.03.23)
13. Россия подарила Казахстану зенитно-ракетные системы С-300ПС: [Электронный ресурс] // Деловой портал Курсив Медиа Казахстан URL: <https://kz.kursiv.media/2016-06-08/rossiya-podarila-kazakhstanu-zenitno-raketnye-sistemy-s-300ps/> (Дата обращения: 13.03.23)
14. ВВП стран мира за 2021 год: [Электронный ресурс] // Международный валютный фонд (МВФ) URL: <https://www.imf.org/ru/Home> (Дата обращения: 14.03.23)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК САЯСАТ

Саясаттану, 1-курс магистранты **Нұрахыман Е.**

Ғылыми жетекші: *PhD докторы, аға оқытушы Халикова Ш.Б.*

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

***Аңдатпа.** Тәуелсіздік алғаннан бері еліміз гендерлік саясатты орнату үшін біршама заңдық өзгерістер жасауда. Осы мақалада Қазақстандағы гендерлік саясатындағы заңдар қалай орындалып жатқандығы, әйелдер саясатындағы кедергілер қандай, әйелдердің саяси шешімдер қабылдаудағы рөлі мен жасалып жатқан елеулі жұмыстары туралы талқыланады. Автор өз тарапынан жасалып жатқан жұмысты жақсарту үшін өзіндік ұсыныстарын ұсынады.*

***Кілт сөздер:** гендерлік саясат, мемлекеттік саясат, саяси шешім, феминизм.*

Қазақстан Орталық Азиядағы ең ірі экономикалық ел болып табылады және соңғы жылдары экономикалық өсу мен даму тұрғысынан айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізді. Дегенмен, ел әлі де бірқатар әлеуметтік және мәдени мәселелерге, соның ішінде гендерлік теңсіздікке тап болып жатады. Үкімет бұл мәселені мойындап, оны шешу үшін шаралар қабылдады.

Ел 1991 жылы Кеңес одағынан тәуелсіздік алғаннан бері ұзақ жолдан өтті. Қазақстан айтарлықтай прогреске қол жеткізген салалардың бірі, әсіресе саяси шешімдер қабылдау процесінде гендерлік саясатты ілгерілету болып табылады. Соңғы жылдары Қазақстан Үкіметі әйелдердің саясатқа қатысуын кеңейтуге айтарлықтай күш салды. Елде гендерлік теңдікке ықпал ететін бірқатар заңдар мен стратегиялар, соның ішінде 2021-2030 жылдарға арналған гендерлік теңдікті қамтамасыз ету жөніндегі ұлттық іс-қимыл жоспары қабылданды. Бұл жоспар өмірдің барлық салаларында, соның ішінде саясатта ерлер мен әйелдер үшін тең мүмкіндіктер жасауға бағытталған.

Қазақстандағы гендерлік саясаттың жай-күйін үш негізгі бағытқа бөліп: құқықтық база, мемлекеттік саясат және мәдени көзқарастар негізінде бағалауға болады.

Құқықтық база

Қазақстан гендерлік теңдікті көтермелеу үшін құқықтық базаны әзірлеуде елеулі қадамдар жасады. Мемлекет әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық түрлерін жою туралы Конвенция және Бейжің декларациясы және іс-қимыл платформасы сияқты бірнеше халықаралық конвенциялар мен шарттарды ратификациялады.

2009 жылы Қазақстанда ерлер мен әйелдер үшін тең құқықтар мен мүмкіндіктердің мемлекеттік кепілдіктері туралы заң қабылданды. Заң жыныстық кемсітушілікке тыйым салады және ерлер мен әйелдердің білімге, жұмыспен қамтуға және басқа қызметтерге тең қол жетімділігін қамтамасыз етеді.

Алайда, құқықтық базада әлі де оқылықтар бар. Мысалы, Қазақстанда отбасындағы зорлық-зомбылыққа қарсы күрес туралы арнайы заң жоқ, дегенмен Қылмыстық кодексте отбасындағы зорлық-зомбылықтың кейбір түрлерін қылмыстық жауапкершілікке тартатын ережелер бар.

Мемлекеттік саясат

Қазақстан 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан бері елеулі әлеуметтік және экономикалық өзгерістерге ұшыраған орасан зор Орталық Азия елі. Алайда әйелдердің Қазақстандағы саясатқа қатысуы олардың өкілдігін ұлғайту үшін қабылданған түрлі бастамаларға қарамастан төмен деңгейде қалып отыр.

Саясаттағы әйелдердің төмен өкілдігінің негізгі себептерінің бірі мәдени және әлеуметтік нормалар. Қазақстанда ер адамдар негізгі асыраушылар, шешім қабылдаушылар және көшбасшылар болады деп күтілетін патриархалдық қоғам бар. Әйелдер мансапқа емес, отбасылық және тұрмыстық міндеттеріне басымдық береді деп күтілуде, бұл әйелдерге саясаттағы мансапты қиындатады. Әйелдер саясатқа қатыспауы керек деген идея сонымен қатар олардың көшбасшылық рөлдерге қабілетсіз екендігі туралы идеяны жалғастырады.

Саясаттағы әйелдердің төмен өкілдігі саяси партиялардың қолдауының жоқтығын көрсетеді. Әйелдер көбінесе сәтті науқандарды өткізуге көмектесетін қаржыландыру және кәсіптік оқыту сияқты ресурстарға қол жеткізе алмайды. Ер адамдар үстемдік ететін саяси партиялар ер кандидаттарды қолдауға бейім, ал әйелдерге көбінесе партиялық иерархияда символдық рөлдер беріледі. Гендерлік саясат Қазақстанда, әсіресе жұмысқа орналасу мүмкіндіктері, жалақы айырмашылығы және саяси өкілдік тұрғысынан әлі де кең таралған. FemAgora феминистік қорының

мүшесі әрі қоғам белсендісі, журналист Фариза Оспан елімізде әйелдердің өзіндік дамуына тосқауыл барын, бірақ мұны жеңіп шығуға болатынына сенімді.

«Қазақстандық қыздар жиі зорлық-зомбылыққа душар болады. Тұрмыстық, сексуалдық сипаттағы азғындық қаупі өте жоғары. Әрине, бұл мәселе әлем бойынша өзектілігін жоғалтпайды және ол бұрыннан бар мәселе. Қазір мұндай жағдайға назар аударып, шешілуіне жағдай жасалып жатыр. Бірақ жылдар бойы қаншама қазақстандық қыздар өзінің зорлық-зомбылықтың құрбаны екенін жасырып келді», – деді қоғам белсендісі.

Оның айтуынша, қоғамда әйелдердің әрі қарай жеке дамуына, ізденіске түсуге мүмкіндік берілмейді.

«Қазақстанда әйелдер ғана декреттік демалысқа шығады, күйбең тұрмыс үшін мансабын құрбан етуге мәжбүр. Үй жұмысы тек әйелдің мойнына жүктелген. Ақысы төленбейтін үй тірлігімен айналысады. Сонымен қатар, елімізде әйелдер мен ерлердің жалақысы арасындағы айырмашылық көп. 2021 жылы әйелдердің орташа айлық жалақысы 220 мың теңге, ал ерлердікі 280 мың теңгеден асты, яғни айырмашылық 21,7 %-ға тең», – деді Оспан.

Феминистік қозғалыстардың жақтаушысы еңбек нарығындағы кәсіби мамандардың 73%-ы әйелдер болса да, олардың орташа жалақысы ерлерден қарағанда едәуір төмен екенін айтты [1].

Әйелдердің Қазақстандағы саясатта кездесетін кедергілері көп қырлы және әлеуметтік және мәдени нормаларға терең енген. Әйелдердің саяси өкілдігін арттыру үшін осы кедергілерді жою үшін келісілген күш-жігер қажет, соның ішінде әйелдердің көшбасшылығын ынталандыру және оларға мәдени және институционалдық кедергілерді жеңуге мүмкіндік беру. Саяси партиялар әйелдерді саясатқа қатысуға қолдау көрсетуде және ынталандыруда, соның ішінде оқыту, қаржыландыру және басқа ресурстармен қамтамасыз етуде белсенді рөл атқаруы керек. Бұл кедергілерді жою жалпы қоғамға пайда әкелетін неғұрлым инклюзивті және әртүрлі саяси ландшафт жасауға көмектеседі.

Бірақ, гендерлік саясатта көп жетістіктер де бар. Оларға арнайы тоқталып өтуіміз керек.

2021 жылы Қазақстанда парламенттік сайлау өтті және әйелдердің қатысуы айтарлықтай болды. Орталық сайлау комиссиясының мәліметтері бойынша, әйелдер сайлауға үміткерлердің жалпы санының 28,5% құрады. Бұл көрсеткіш 2016 жылы өткен парламенттік сайлаудан айтарлықтай жақсаруды білдіреді, бұл кезде әйелдер кандидаттардың тек 19% құрады [2].

Әйелдердің саяси шешімдер қабылдау процесіне қатысуының артуы Қазақстан Парламенті құрамында да көрініс тапты. Қазіргі уақытта әйелдер төменгі палатадағы 107 орынның 32-сін алады, бұл жалпы санның 30% құрайды. Бұл көрсеткіш қазіргі уақытта шамамен 25% құрайтын әйелдердің парламенттердегі өкілдігінің әлемдік орташа көрсеткішінен жоғары [3], [4].

Қазақстанда саяси шешімдер қабылдаудағы әйелдердің рөлі олардың Парламенттегі өкілдігінен асып түседі. Қазақстандағы әйелдер де Үкіметте негізгі лауазымдарды, оның ішінде министрлер кабинеті деңгейіндегі лауазымдарды атқарады. Мысалы, 2019 жылы Қазақстан Үкіметі Ақпарат және әлеуметтік даму министрі Аида Балаеваны әйел етіп тағайындады, бұл оны осы лауазымды атқарған алғашқы әйел етті [5].

Қазақстандағы әйелдер азаматтық қоғам ұйымдарында және құқық қорғау топтарында да шешуші рөл атқарады. Бұл ұйымдар гендерлік теңдікті насихаттауда және елдегі әйелдердің құқықтарын көтермелеуде маңызды рөл атқарды. Мысалы, Алматыда орналасқан "Шымкент әйелдер ресурстық орталығы" ұйымы әйелдердің елдің саяси өміріне қатысуын насихаттаудың алдыңғы қатарында болды.

Соңғы жылдары Қазақстанда саяси шешімдер қабылдау процесінде әйелдердің рөлі айтарлықтай алға жылжығанын атап өткен жөн. Үкіметтің гендерлік теңдікті ілгерілету және әйелдердің Парламентке қатысуын кеңейту жөніндегі күш-жігері саясаттағы гендерлік теңдікке жету жолындағы оң қадамдар болып табылады. Дегенмен, қалған кедергілерді жою және шешім қабылдау процесінде әйелдердің дауыстарының естілуін қамтамасыз ету үшін көп нәрсе істеу керек.

Қазақстан Үкіметі гендерлік теңдікті көтермелеуге бағытталған бірнеше стратегияны жүзеге асырды. Негізгі стратегиялардың бірі 2006 жылы қабылданған және 2016 жылы жаңартылған гендерлік теңдікті қамтамасыз етудің ұлттық стратегиясы. Стратегия жыныстық кемсітушілікті жоюға және әйелдердің саяси, әлеуметтік және экономикалық өмірге қатысуын ынталандыруға бағытталған.

Үкімет сонымен қатар гендерлік теңдікті қамтамасыз етудің ұлттық стратегиясын жүзеге асыруға жауап беретін әйелдер, отбасылық және демографиялық саясат жөніндегі Ұлттық комиссия құрды.

Үкімет сонымен қатар әйелдердің саясаттағы өкілдігін арттыру үшін шаралар бірқатар заңдар қабылдады. 2019 жылғы парламенттік сайлауда әйелдер 26,2% орынға ие болды, бұл 2016 жылғы алдыңғы сайлаудан көп.

Әйелдер мен саясат - шетелдік тәжірибе егер әйелдердің саяси процестерге қатысуын қарастыратын болсақ, онда әлемнің дамыған елдеріндегі партиялық жүйелердің дамуына назар аударған жөн. Мәселен, мысалы, 64 елде әйелдерге арналған сайлау квоталары заңды түрде белгіленген. Финляндияда әйелдер үшін, сондай-ақ шешім қабылдау және қабылдау органдарындағы ерлер үшін кем дегенде 40% болуы керек. Швецияда сайлауға баратын саяси партиялар өздерінің сайлау тізімдеріне ерлер мен әйелдердің бірдей санын қосады. Швеция "әлсіз жыныстың" өкілдік деңгейі бойынша әлемде төртінші орында, ал Парламенттегі орындардың 45% әйелдер алады. Францияда қолданыстағы заң Парламенттің төменгі палатасына партия кандидаттарының тізімінде әйелдер мен ерлер тең өкілдігін талап етеді. Норвегияда партиялар заңнамаға өзгерістер енгізбестен квоталарды өздері қабылдады. Партиялар үміткерлер тізімінде 40% көлемінде бір жыныстың төменгі шегін белгіледі. Айтпақшы, Норвегияда квота туралы заң барлық қоғамдық ұйымдарға және әйелдердің компанияларды басқаруға қатысуына қолданылады. Германияның Христиан-демократиялық одағы партиясының басқарушы құрамы үшін әйелдер үшін 33% квота белгіленді, ал Германияның "Жасыл партиясы" партияның басында екі тең төраға - ер мен әйел болған кезде қос төрағалық ету институтын қарастырады [6]. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, әйел кандидаттардың алға жылжуына сайлау жүйелерінің түрлері де әсер етеді. Мажоритарлық сайлау жүйесімен салыстырғанда пропорционалды өкілдік жүйесі әйелдерге қатысты кемсітушілікті жоюға бағытталған саяси бағдарламаларды жүзеге асыруға көбірек ықпал етеді.

Қазақстанның партиялық жүйесіндегі гендерлік саясат. ҚР Парламенті Мәжілісіне депутаттардың алғашқы сайлауынан бастап 1995 жылғы 12 желтоқсанда, 2004 жылғы сайлау науқанына дейін төменгі палатаның сайланған депутаттары құрамындағы әйелдердің өкілдігі орта есеппен 11-12% құрады. Сонымен қатар, осы сайлауда өз кандидатураларын ұсынған кандидаттар арасында әйелдер орта есеппен 14% құрады. 2007 жылы жүргізілген конституциялық реформадан кейін, оған сәйкес Парламент Мәжілісінің 98 депутаты партиялық тізімдер бойынша пропорционалды сайлау жүйесі негізінде сайланады, Қазақстанда партиялар ұсынатын әйел кандидаттар санының айтарлықтай өсуі байқалады.

Егер 2007 жылы әйелдер шамамен 15% болса, 2012 жылы олардың үлесі 20% -дан асты. 2020 жылы конституциялық заңға қол қойылды, ол партиялық сайлау тізімдеріндегі әйелдер мен жастарға 30 пайыздық квота берді. Айта кету керек, соңғы 4 жылда Парламенттің төменгі палатасындағы әйелдер өкілдігінің үлесі бір деңгейде қалып отыр, алайда барлық деңгейдегі жергілікті өкілді органдарда әйелдердің үлесі айтарлықтай өсті. Егер 2017 жылы көрсеткіш 22% деңгейінде болса, бүгінде бұл көрсеткіш 29,9% құрайды. Айта кетейік, "Amanat" партиясының алғашқы праймеризінен өткен қатысушылардың жалпы санынан әйелдер саны 36,9% -құрағанын көрсетті. Ал Мәжілістің жаңа құрамында Amanat партиясынан әйелдер өкілдігінің үлесі 31%– "Ақ жол" партиясынан – 16%, ҚКП-20%, ҚХА-11% құрады [6]. Осылайша, біз гендерлік саясатты қолдау тек мемлекет тарапынан ғана емес, партиялар тарапынан да, сондай-ақ әйелдердің бастамашылығына байланысты екенін көреміз. Қазақстандағы гендерлік теңдік тәуелсіз мемлекет қалыптасқан кезден басталады. Елімізде әйелдердің даму бастамаларына заңнамалық қолдау жүргізілуде. Бұдан басқа, елде гендерлік статистика мен сараптама тетіктері кеңінен енгізілді, әйелдердің қатысуының қоғамдық инфрақұрылымы – әйелдер ҮЕҰ қалыптастырылды, әйелдер көшбасшылығы желісі және әйелдер үшін Дағдарыс орталықтары құрылды. Әйелдер кәсіпкерлігін қолдау бойынша арнайы шаралар жүзеге асырылуда. Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев "әйелдердің экономикалық мүмкіндіктерін кеңейту жөніндегі шаралар мен құралдар" конференциясына қатысушыларға өзінің жуырдағы үндеуінде БҰҰ-ның гендерлік даму индексында 2019 жылы Қазақстан 51-ші орынға ие болғанын, ал 2019 жылғы Дүниежүзілік экономикалық форумның гендерлік алшақтық индексында әйелдердің экономикаға қатысу деңгейі бойынша екенін еске салды біздің еліміз 153 мемлекет арасында 37-ші орында. Бұл нәтижелер Қазақстандағы гендерлік саясаттың жоспарлы дамуын көрсетеді. Гендерлік саясат экономикадағы маңызды бағыттардың бірі болып табылады және гендерлік теңдікті нығайту халықтың өмір сүру деңгейін арттыруға, көптеген кәсіби салалардың күшейтілген және жан-жақты дамуына ықпал етеді.

Мәдени қондырғылар

Гендерлік теңдікті көтермелеуге бағытталған құқықтық және саяси негіздерге қарамастан, Қазақстанда әлі де елеулі мәдени кедергілер бар, оларды жою қажет. Дәстүрлі гендерлік рөлдер мен

стереотиптер қазақстандық қоғамда терең тамыр жайған және бұл көзқарастарды өзгерту уақытты қажет етеді.

Елдің кейбір бөліктерінде қыздардың білім алуына және әйелдердің мүмкіндіктерін кеңейтуге үлкен кедергілер болып табылатын ерте некелер мен қалыңдықтарды ұрлау әлі де орын алуда.

Ресми дерек бойынша, елімізде әр сегізінші әйел зорлық-зомбылықтың құрбаны болады екен. Тұрмыс жағдайындағы қысымнан жылына 400-ге жуық нәзік жанды көз жұмса, күн сайын әр бесіншісі соққының астында қалады. Оның қатарында, қарттар мен балалар да бар. Өткен жылы Алматыда тәртіп сақшыларына 1700-ге жуық арыз түсіп, 700 әкімшілік хаттама толтырылған. Осыған деректерге қарап отбасындағы әйелдер құқығын қорғау қиын болып жатқанын байқаймыз.

Жалпы, Қазақстан гендерлік саясатқа жәрдемдесу бойынша өз күш-жігерінде прогреске қол жеткізді, бірақ әлі де көп нәрсе істеу керек. Құқықтық база мен мемлекеттік саясат - бұл дұрыс бағыттағы қадам, бірақ шынайы гендерлік саясатқа қол жеткізу үшін мәдени көзқарастарды өзгерту қажет. Сол үшін мына мәселелерді қарастыру керек деп есептеймін.

Елімізде әйелдер саясатына байланысты ақпараттар ашық болуы тиіс. Себебі, ресми деректерге қарасақ еліміздегі гендерлік саясаттың жақсы дамып келе жатқанын байқаймыз. Бірақ, елімізде соңғы жылдары әр 8-наурыз күні феминистік белсенділердің бейбіт митингі өтеді. Ол митингке әйел құқығы, отбасындағы әйелдердің зорлық-зомбылық деңгейі туралы мәселелер көтеріледі. Бірақ, бұл митингке әкімшілік тарапынан рұқсат алу қиын. Әкімдіктен рұқсат алудың қиын болуы әйелдердің бастамаларына кедергі деген көзқарасқа әкеледі. Митингтегі статистикалар ресми деректердегі статистикалармен сәйкес келмейді. Депутаттыққа кандидат, «Феминита» қазақстандық феминистік бастамасының белсендісі және тең құрылтайшысы Жанар Секербаева митинг кезінде сөз сөйлеп, феминистік қозғалыстардың маңыздылығын түсіндірді. *«Тұрмыстық зорлық-зомбылық туралы 30 жылдық заң жобасы талқылануда, бірақ әлі қабылданбады. 2023 жылдың наурыз айында Немолчи.kz қорына 244 әйел көмек сұрап жүгінген. Бұл – сегіз күн ішіндегі статистика. Сегіз күнде екі әйел зорланып, бір әйел күйеуінің қолынан қаза тапқан»*, – деді Секербаева. Сол үшін еліміздегі әйел құқығын қорғайтын заңдардың кеңінен таралу үшін ақпараттарды ашық көрсетуіміз қажет.

Мемлекеттік реттеу және мемлекеттік және бюджеттік жоспарлау жүйесіне гендерлік әсерді бағалауды енгізу жолымен, сондай-ақ нормативтік құқықтық актілерді әзірлеу кезінде гендерлік саясат институтын нығайту

Білім мен хабардарлықты жақсарту: гендерлік мәселелерді түсінуді тереңдету және гендерлік теңдікті ынталандыру үшін білім беру және ақпараттық-түсіндіру науқандарын жүргізуге болады. Бұл гендерлік стереотиптер, жыныстық зорлық-зомбылық және әйелдер құқығы сияқты тақырыптар бойынша мұғалімдерге, қоғамдық көшбасшыларға және жалпы жұртшылыққа арналған оқу бағдарламаларын қамтуы мүмкін.

Басшылық лауазымдардағы әйелдердің өкілдігін арттыру: Үкімет саясаттағы, бизнестегі және басқа секторлардағы басшылық лауазымдардағы әйелдер санын көбейту үшін жұмыс істей алады. Бұл гендерлік квоталарды енгізуді, әйелдерге көшбасшылық пен тәлімгерлік бағдарламаларын ұсынуды және әйелдерді ерлер басым салаларда жұмыс істеуге ынталандыруды қамтуы мүмкін.

Жұмыс істейтін аналарға қолдау көрсету: Үкімет ақылы бала күтімі демалысы, икемді жұмыс кестесі және қолжетімді бала күтімі қызметтері сияқты жұмыс істейтін аналарға қолдау көрсету саясатын жүргізе алады. Бұл гендерлік жалақы алшақтығын азайтуға және әйелдердің жұмыс күшіне қатысуын кеңейтуге көмектеседі.

Әр түрлі жыныстағы мемлекеттік қызметшілердің мансаптық өсу мен ілгерілеуге тең құқықтары мен мүмкіндіктерінің сақталуына үздіксіз мониторинг жүргізілетін болса.

Заңнамалық деңгейде "шешім қабылдау деңгейі" ұғымының құқықтық мәртебесі және басқарушы партиялық органдар мен тізімдерді қалыптастыру кезіндегі гендерлік теңдік қағидаттары айқындалатын болады.

Дәстүрлі гендерлік рөлдер мен стереотиптерді жою, басшылық лауазымдардағы әйелдердің өкілдігін арттыру және жыныстық зорлық-зомбылықты жою бойынша келісілген күш-жігер қажет. Күш-жігерін жалғастыра отырып, Қазақстан Орталық Азияда гендерлік саясатты ілгерілетуде көшбасшы бола алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстандықтар елімізде әйел болудың қандай кемшіліктері барын айтып берді <https://stan.kz/erlerdin-oyina-da-kelmegen-kureste-kunde-aykasadi-kazak-378678/>

2. Қазақстан Республикасы Орталық сайлау комиссиясының ресми сайтында 2021 жылғы парламенттік сайлау туралы толық ақпарат, оның ішінде кандидат әйелдердің саны туралы мәліметтер берілген <https://www.election.gov.kz/eng/>

3. Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму бағдарламасы (БҰҰДБ) 2021 жылғы парламенттік сайлау туралы ақпаратты қамтитын әйелдердің Қазақстандағы саясатқа қатысуы туралы есепті жариялады. Сілтеме: https://www.undp.org/content/kazakhstan/en/home/library/democratic_governance/women-in-politics-kazakhstan.html

4. Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы (ЕҚЫҰ) Қазақстандағы 2021 жылғы парламенттік сайлауға мониторинг жүргізіп, сайлаудың гендерлік аспектілері туралы есеп жариялады. Сілтеме: <https://cabar.asia/en/kazakhstan-s-national-gender-policy-reality-and-challenges>

5. Аида Балаеваның 2019 жылы Қазақстанның Ақпарат және әлеуметтік даму министрі болып тағайындалғаны туралы мақалаға сілтеме: <https://astanatimes.com/2019/09/aida-balayeva-appointed-minister-of-information-and-social-development/>

6. Развитие гендерной политики в Казахстане за годы независимости. Экспертный обзор. Ссылка: <https://www.nur.kz/nezavisimost/1904553-razvitiie-gendernoy-politiki-v-kazahstane-za-gody-nezavisimosti-ekspertnyy-obzor/>

ҚАЗІРГІ САЯСАТТАҒЫ САНКЦИЯЛАР: ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН НӘТИЖЕЛЕРІ

Саясаттану, 1-курс магистранты **Рахманалиева П.Б.**

Ғылыми жетекшіі: саясаттану ғылымдарының докторы, профессор Мусатаев С.Ш

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Аңдатпа. Санкциялардың халықаралық қатынастарға, экономикаға және саяси тұрақтылыққа қалай әсер ететіні туралы осы мақалада жазылған. Мақалада келесі аспектілерді қарастырылған: Халықаралық қатынастардағы және саясаттанудағы санкциялардың теориялық негіздері. Қазіргі саяси және экономикалық салаларда санкцияларды қолданудың практикалық мысалдары талданған. Болашақта санкцияларды қолдану тенденциялары мен перспективаларын, оның ішінде ықтимал тәуекелдер мен теріс салдары қарастырылды. Саяси және экономикалық мақсаттарға жетудегі санкциялардың тиімділігі бағаланды. Санкциялардың халықаралық сауда-экономикалық жағдайға әсері талданды.

Кілт сөздер: Халықаралық қатынастар теориясы; санкция; кері байланыс теориясы; Ресей; Иран; конфликт; рубль; АҚШ.

Санкциялар халықаралық қатынастарға, экономикаға және саяси тұрақтылыққа айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Біріншіден, санкциялар халықаралық қатынастарды қиындатып, мемлекеттер арасындағы дипломатиялық байланыстарды бұзуы мүмкін. Бұл мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық пен сенімнің күрт нашарлауына, сондай-ақ шиеленістің күшеюіне және қақтығыс қаупіне әкелуі мүмкін. Екіншіден, санкциялар экономикаға айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Тауарларды экспорттауға тыйым салу немесе басқа да шектеулер енгізу санкцияларды қабылдаған елдің экономикалық жағдайының нашарлауына, тауарлар мен қызметтердің бағасының өсуіне әкеліп, өз кезегінде бизнестің бұзылуына және капиталдың кетуіне себеп болады. Үшіншіден, санкциялар қабылдаушы елдегі саяси тұрақтылыққа әсер етуі сөзсіз [1].

Санкцияларды енгізу үкіметке қысымды күшейтіп, қоғамда толқу тудыруы мүмкін. Кейбір жағдайларда бұл саяси өзгерістерге және саяси қарсылықтың күшеюіне әкеледі. Дегенмен, мемлекеттер қойған мақсаттарға байланысты санкцияларды қолдану басқа мемлекеттерге және олардың саясаттарына әсер етудің тиімді құралы бола алатынын айта кеткен жөн. Сондай-ақ, кейбір жағдайларда санкциялар елдерді балама нарықтар мен экономикалық серіктестер іздеуге ынталандыруы мүмкін, бұл экономиканы әртараптандыруға және ұлттық экономикалық қауіпсіздікті нығайтуға жол ашады.

Халықаралық қатынастардағы және саясаттанудағы санкциялардың теориялық негіздері ұзақ тарихқа ие және халықаралық қатынастардың мәнін және мемлекеттер арасындағы өзара әрекеттесу принциптерін түсінудің әртүрлі тәсілдерімен анықталады.

Негізгі теориялық көзқарастардың бірі халықаралық қатынастардың реалистік мектебі болып табылады, ол мемлекеттер халықаралық саясаттың негізгі субъектілері болып табылады, олардың мүдделері мен ұмтылыстары олардың сыртқы саясатының бағытын айқындайтын негізгі фактор. Бұл тәсілдің шеңберінде санкциялар ұлттық мүдделерге қол жеткізу және мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету құралы ретінде қарастырылады [2].

Халықаралық саясаттағы халықаралық институттар мен құқықтың ролін атап көрсететін халықаралық қатынастардың либералдық мектебінің шеңберінде санкцияларды халықаралық әділеттілікке жету және мемлекеттер арасындағы қайшылықтарды шешу құралы ретінде қарастыруға болады. Санкциялардың теориялық негіздері де халықаралық құқық концепциясымен байланысты, оған сәйкес санкциялар халықаралық нормалар мен принциптерге сәйкес қолданылуы, сондай-ақ басқа мемлекеттердің құқықтары мен мүдделерін құрметтеуі қажет. Сондай-ақ санкциялардың басқа мемлекеттерге және олардың саясаттарына әсер ету құралы ретінде тиімді екендігі туралы пікірталастар бар. Кейбір зерттеушілер санкциялар керісінше әсер етіп, санкцияға ұшыраған режимдердің күшеюіне алып келуі мүмкін деп санайды. Басқа зерттеулер санкциялардың үкіметтерге қысым көрсетуі және олардың саясатындағы өзгерістерді ынталандыруы мүмкін екенін көрсетеді [3].

Халықаралық қатынастардағы және саясаттанудағы санкциялардың теориялық негіздерін әртүрлі көзқарастардан қарастыруға болады. Санкцияларды қолдануды түсіндіретін теориялардың бірі – моральдық экономия теориясы. Бұл теория бойынша санкциялар халықаралық құқық немесе мораль бұзылған жағдайда қолданылатын құрал. Бұл теория егер санкциялар халықаралық нормаларды бұзатын мемлекетті немесе ұйымды жазалауға бағытталған болса, оларды ақтауға болады деп болжайды. Санкцияларға қатысты тағы бір теория – кері байланыс теориясы. Бұл теория бойынша санкциялар белгілі бір мақсаттарға жетуге бағытталған жағдайда ғана тиімді болады. Егер санкциялар нәтиже бермесе, бұл санкция салынған елдің немесе ұйымның позициясының артуына және күшеюіне әкелуі мүмкін. Санкцияларға қатысты үшінші теория – әрекет теориясы. Бұл теорияға сәйкес, санкциялар санкцияланған елдің немесе ұйымның мінез-құлқын өзгертуге бағытталған жағдайда ғана тиімді болуы мүмкін. Егер санкциялар мемлекеттің немесе ұйымның мінез-құлқындағы қажетті өзгерістерге әкелмесе, онда бұл қақтығыстың өсуіне және халықаралық қатынастардың нашарлауына әкелуі мүмкін. Санкцияларды халықаралық жүйені нығайтып, әлемдік тәртіпті орнатуға болатын құрал ретінде қарастыратын интернационализм теориясы да бар. Бұл теорияға сәйкес, санкциялар халықаралық қоғамдастық қолдаған және ортақ құндылықтар мен нормаларға негізделген жағдайда ғана тиімді болуы мүмкін.

Соңғы жылдары көптеген елдер енгізген қазіргі санкциялардың дәстүрлі санкция түрлерімен салыстырғанда бірнеше ерекшеліктері бар. Мысалы, экономика секторларының кең ауқымы. Бұрынғы санкциялардан айырмашылығы, әдетте экономиканың белгілі бір секторларымен, мысалы, энергетика немесе қаржымен шектелген, ал, қазіргі санкциялар көптеген секторларды, соның ішінде технология, көлік, ауыл шаруашылығы, қорғаныс және басқа да салаларды қамтиды. Кейінгі ерекшелігі ұзақ мерзімділік: кейбір ағымдағы санкциялар ұзақ мерзімге, кейде бірнеше жылға немесе шексіз мерзімге енгізіледі [4], [5].

Экстерриториалдылық: Америка Құрама Штаттары сияқты кейбір елдер санкцияланған елдермен жұмыс істейтін Еуропа немесе Азия компаниялары сияқты сол елдермен тікелей байланысы жоқ компаниялар мен жеке тұлғаларға санкцияларын кеңейтеді. Содан кейінгі мақсатты санкцияларды қолдану. Ол елдің бүкіл экономикасына әсер ететін кең ауқымды санкциялардың орнына, көптеген елдер белгілі бір әрекеттер немесе бұзушылықтар үшін жауапты деп саналатын нақты компанияларға, жеке тұлғаларға және ұйымдарға мақсатты санкциялар енгізуге бет бұруда. Санкциялар мен дипломатиялық күш-жігерді біріктіру, көптеген елдер санкцияларды басқа елдерге қысым жасау құралы ретінде пайдаланады, сонымен қатар қажетті нәтижеге жету үшін дипломатиялық әдістер мен келіссөздерді бір уақытта қолданады.

Соңғы салынған санкциялардың нәтижелері санкцияларды қолданушылардың көздеген нақты жағдайлары мен мақсаттарына байланысты әртүрлі болуы мүмкін. Дегенмен, жалпы алғанда,

бірнеше жалпы тенденцияларды атап өтуге болады. Санкцияларға ұшыраған кейбір елдер экспорттың қысқаруы, инфляцияның өсуі және ұлттық валютаның құнсыздануы сияқты экономикалық мәселелермен бетпе-бет келуде. Кейбір жағдайларда санкциялар үкіметтерге саяси қысым жасайды және адам құқықтарының бұзылуын азайтуға немесе халықаралық құқықтық нормаларды қолдауға көмектеседі. Сонымен қатар, санкциялар ұлтшылдықтың күшеюіне және санкциялардың әсеріне қарсы тұруға тырысатын режимдердің күшеюіне әкелуі мүмкін.

Ал басқа да жағдайларда санкциялар экономикалық байланыстардың үзілуіне және халықаралық сауданың қысқаруына әкеліп соғады, бұл санкциялардың нысанасына алынбаған экономикалардың кірістерін жоғалтуға себеп болары сөзсіз. Кейде санкциялар кері нәтиже беріп, әскери күш-жігердің артуына немесе мақсатты елдердің қауіпсіздік қатерлеріне әкелсе, санкцияларды қолданудың әрбір жағдайы бірегей, сондықтан белгілі бір елге немесе аймаққа санкциялардың әсері әртүрлі болып келеді.

Бүгінгі таңда санкциялану арқылы мәселесін шеше алмай отырған Иранды алып қарастырсақ, санкциялаған АҚШ алға қойған мақсатына жете алмай отырғаны сөзсіз. Иранның ішкі экономикалық саясаты АҚШ тарапынан сауда-саттыққа және кейбір тауар айналымына салынған шегерулерге қарамай қалыпты жағдайды ұстап отыр. Ал, Ресей мен Украина арасындағы конфликт салдарынан Ресейге санкциялардың жаңбырдай жауылғаны Қазақстанға да ықпалын тигізбей қоймады. Себебі, біз Ресеймен үлкен көлемде құрғақ шекаралық байланыстамыз. Бұл шекара арқылы сауда-саттық, көлік байланыстары тоқтамай жүріп отырады.

Халықаралық аренада Иран санкциялар салынудан тәжірибесі үлкен ел және бұл жағдайға көнген ел десек те рас. Алдымен, кейбір статистикалық мәліметтерге сүйенсек, 2022 жылы Ресей тарихтағы кез келген елге салынған санкциялар саны бойынша абсолютті көшбасшы болды. Ресейге қарсы санкциялық шектеулердің жалпы саны он мыңнан асты, дегенмен бұған дейін ең көп шектеуі бар Ираннан ешкім асып кете алмайтындай көрінген. Алайда, санкция салынған елге кері әсерін тигізу ықтималы болатын болса, Ресей кейсінде керісінше өткен жылға қарағанда биыл экономикасының қайта қалпына келуі, өсуі ықтималы бар. Тіпті өткен жылы рубль ең күшті валюта болды және санкциялық саясат Ресейдегі инфляцияға да позитивті әсерін тигізді.

Сонымен қатар, Ресей өзінің жеке төлем инфрақұрылымын құра алды [6]. Бұл, әрине, сыртқы есеп айырысуларда батыс компанияларын ауыстыруға көп көмектескен жоқ, бірақ отандық сектордың тұрақты жұмысын сақтауға мүмкіндік берді. Әрине, Иранның санкциялық ісінде мұндай ештеңе болған жоқ. Иран санкциялар кезінде өзінің ішкі төлем жүйелерін және сыртқы әлеммен өзара әрекеттесу жолдарын дамытып жатыр. Сондықтан да Ислам Республикасының сыртқы сауда қатынастарында ұзақ уақыт бойы операциялардың бартерлік түрі айтарлықтай орын алып келеді. Бұл жайтқа Беларусь те, Ресей де белсенді түрде қосылуда. Ресейт кейсі бүгінгі таңда өзекті тақырып болғанымен, санкциялық күрес Иран елінде үлкен тәжірибеге ие [7]. Мысалы, 19 ғасырдың басындағы Наполеонның блокадасынан бастап қазіргі уақытқа дейінгі экономикалық санкциялардың тарихына шолу жасап, Оңтүстік Африкаға, Иракқа, Иранға, Кубаға және Ливияға қарсы санкцияларды қоса алғанда, бірнеше жағдайлық зерттеулер арқылы санкциялардың тиімділігін айта кетсек, санкциялық саясаттың ерте кезден бастау алған.

Қазіргі халықаралық аренадағы саяси жағдайлар, белгілі бір ел ішіндегі әлеуметтік жағдайлар себептері де жаңа санкциялардың салынуына себеп болып отыр. Оған мысал ретінде Иранға жақында салынған жаңа санкциялар негіз. Санкция ЕО елдеріне саяхатқа тыйым салу сияқты және Махса Аминидің негізсіз тұтқындалуына және оның өлімінен кейін басталған наразылық шерулерін күшпен басып-жаншуына жауапты Ислам революциясы Сақшылар корпусының басшылығына бағытталған [8].

Иран санкциялары – АҚШ пен кейбір басқа елдердің Иранның ядролық әлеуетін дамыту және лаңкестікті қаржыландыру мүмкіндігін шектеу үшін қабылдаған экономикалық шаралары. Олар 1979 жылдан бастап бірнеше кезеңмен енгізілді. Иран санкцияларының негізгі белгілері: Мұнай, газ, технология және қару сияқты белгілі бір тауарлар мен қызметтердің экспорты мен импортына тыйым салу. Қаржылық транзакцияларға тыйым салу, яғни Иран халықаралық банктер мен қаржы институттарын ақша аудару және халықаралық операцияларды жүзеге асыру үшін пайдалана алмайды. Иранға инвестиция салуға, оның ішінде оның мұнай-газ секторына инвестиция салуға тыйым салу. Иран азаматтарының жүріп-тұру еркіндігіне, соның ішінде визалар мен ұшуларға

шектеу қойылды. Санкцияларды бұзған компаниялар мен ұйымдарға айыппұл салынып, заңды жауапкершілікке тартылатынын ескертеді. Иранды әлемдік қауымдастықтан оқшаулау және оның экономикалық даму және ғылыми-техникалық прогреске жету мүмкіндіктерін шектеу санкцияның негізгі мақсаты. Санкциялар Иран үшін күрделі экономикалық қиындықтарға, соның ішінде жоғары инфляцияға, ұлттық валютаның құнсыздануына және экспорттың қысқаруына әкелді. Сонымен бірге олар ұлттық өндіріс пен экономиканың дамуын ынталандырды, өйткені Иран өз ресурстары мен ішкі нарыққа назар аударуға мәжбүр болды. Бұлардың барлығы әлі күнге дейін жалғасып келуде. Ал санкция әлеміне жаңадан келген Ресей кейсі үшін олардың әсері мүлдем басқаша.

Ресейлік санкциялар әлемдегі ең ауқымды және күрделі. Олар Ресейге басқа елдердің салған санкцияларына жауап ретінде енгізілді және олардың негізгі мақсаты Ресейдің ұлттық мүддесін қорғау болып табылады. Ресейлік санкциялардың негізгі белгілері ол кеңдігі [9].

Ресей санкциялары қаржы, сауда, энергетика, технология және басқа да салаларды қоса алғанда, қызметтің кең ауқымы мен салаларын қамтиды. Олардың мақсатты: Санкциялар Ресей өз мүдделерін бұзады деп есептейтін нақты елдерге, компанияларға және жеке тұлғаларға бағытталған. Мысалы, Ресейге дұшпандық деп танылған қару-жарақ компанияларына немесе нақты саясаткерлерге санкциялар салынуы мүмкін. Ресейдің санкциялары жағдайларға байланысты өзгертілуі немесе жойылуы мүмкін. Ол, егер олар салынған компания немесе ел Ресейдің мүддесіне сай саясатын өзгертсе, Ресей санкцияларды алып тастай алады. Өзара қарым-қатынас жағдайында Ресей санкциялары басқа елдердің Ресейге салған санкцияларына жауап ретінде ғана енгізілуі мүмкін. Бұл Ресейдің басқа елдердің әрекетіне реакция жасап, өз мүддесін қорғау шараларын қолдануын білдіреді. Әрине, экономикаға жағымсыз әсері бар. Ресей санкциялары Ресей экономикасы мен бизнесіне теріс әсер етуі мүмкін, өйткені олар әлемдік нарықтарға және инвестицияға қол жеткізуді шектейді. Дегенмен, Ресей санкциялардың кері әсерін барынша азайтуды көздеп, экономикасын нығайтуды көздейді. Бұл Ресейдің санкциялары уақытша немесе тұрақты болуы мүмкін. Себебі, санкциялар белгілі бір мерзімге қолданылуы, содан кейін олар автоматты түрде жойылады немесе олар белгісіз мерзімге қолданылады деп жарияланады.

Санкциялар жаһандық маңызы бар заманауи мәселе. Олар саяси және экономикалық мақсаттарға жету үшін пайдаланылады және көбінесе халықаралық қақтығыстардың себебі. Санкциялар салынған елдің экономикасы мен халқына ауыр зиян келтіріп, әлеуметтік және саяси зардаптарға әкелуі мүмкін. Дегенмен, санкциялар халықаралық қақтығыстарды шешуде және бейбітшілікке қол жеткізуде тиімді құрал болып табылады. Олар мемлекеттерді өз саясатын өзгертуге мәжбүрлеп, халықаралық ынтымақтастыққа жетелей алады.

Санкциялардың пропорционалды және әділ болуы және олар салынған елдің халқы мен экономикасына жол берілмейтін зиян келтірмеуі маңызды. Сонымен қатар, халықаралық қоғамдастық санкцияларды қолдануды қамтымайтын халықаралық қақтығыстарды шешудің баламалы тетіктерін құруға күш салуы керек. Осылайша, санкциялар халықаралық қатынастардағы күрделі және даулы тақырып болып табылады және оларды қолдану халықаралық құқық пен нормалар шеңберінде саналы түрде және жүзеге асырылуы керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Gary Hufbauer, Jeffrey J. Schott, and Kimberly Ann Elliott "Economic Sanctions Reconsidered"// 1990. С. 25-30.
2. Edward D. Mansfield and Helen V. Milner "The Political Economy of Economic Sanctions"// 2012. С.45-55.
3. Алексеева Т.А. (2014) Мыслить конструктивистски: открывая многоголосный мир // Сравнительная политика. Т. 14. № 1. С. 5. URL: [https://doi.org/10.18611/2221-3279-2014-5-1\(14\)-4-21](https://doi.org/10.18611/2221-3279-2014-5-1(14)-4-21)
4. Ананьев Б.И., Кокарев К.П., Силаев Н.Ю., Сушенцов А.А., Чеков А.Д., Фомин И.В. (2018) Академические практики прогнозирования в международных отношениях: методологические доминанты и нерешенные проблемы // Вестник МГИМО-Университета. Т. 63. № 6. С. 159–193. URL: <https://doi.org/10.24833/2071-8160-2018-6-63-159-193>
5. Василик М.А. (ред.) (2000) Политология: хрестоматия. М.: Гардарики
6. Питер Кальвокоресси. Мировая Политика после 1945 года.// 2000 – С. 531-536.

7. Нурбек Исакаков. “Иранский сценарий против России не сработал” // 2023. URL: <https://zonakz.net/2023/02/15/iranskij-scenarij-protiv-rossii-ne-srabotal/>
8. Б.И. Ананьев. Санкции в теории международных отношений: методологические противоречия и проблемы интерпретации // 2019. URL: <https://iorj.hse.ru/data/2019/11/28/1519350443/Ананьев.pdf>
9. Евгений Жуков. ЕС вводит новые санкции против Ирана // 2022. URL: <https://www.dw.com/ru/evrosouz-vvodit-novye-sankcii-protiv-irana/a-63750360>

ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ОГРАНИЧЕНИЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕЖДУНАРОДНЫХ НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Специальность «Мировая политика», магистрант 2 курса **Сабиева М.Т.**

Научный руководитель: доцент Саитова Н.А.

Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби

***Аннотация.** Законодательство, регулирующее деятельность неправительственных организаций (НПО) в странах Центральной Азии активно изучаются самими общественниками и менее активно научным сообществом. В то же время, анализ политико-правовых ограничений в деятельности международных неправительственных организаций (МНПО) в контексте всего региона Центральной Азии еще не был представлен. В статье рассмотрены политико-правовые ограничения в деятельности МНПО в странах Центральной Азии. Проведен сравнительный анализ законодательства с целью изучения ограничений иностранного финансирования, ограничений по регистрации разных программ и грантов, вопросов вмешательства НПО в деятельность государственных органов и усиление государственного контроля за деятельностью МНПО, также выявлены наиболее актуальные тренды, касающиеся законодательных ограничений в деятельности МНПО.*

***Ключевые слова:** международные НПО, Центральная Азия, юридическая регистрация, иностранное финансирование, государственный контроль, законодательные ограничения.*

Для осуществления деятельности МНПО в странах Центральной Азии существуют определенные требования и ограничения, которые регулируются местными законодательствами. Так, например, правоспособность некоммерческой организации как юридического лица возникает с момента ее государственной регистрации. Это значит, что для легальной деятельности в соответствии с собственными целями МНПО необходимо вначале получить государственную регистрацию. В соответствии с Приказом и.о. Министра юстиции Республики Казахстан от 29 мая 2020 года № 66 государственную регистрацию представительств МНПО совершает Министерство юстиции, что обособляет их вместе с некоммерческими организациями республиканского статуса от организаций местного уровня [1]. Согласно правилам, государственная регистрация представительств МНПО производится с участием иностранных лиц, не имеющих идентификационных номеров согласно Закону РК о национальных реестрах и не позднее 10 рабочих дней [1].

Зачастую, для ведения деятельности бюджет представительств МНПО формируется из бюджета головной организации, чьи интересы представляет представительство на территории других стран. В Казахстане в силу того, что согласно закону о некоммерческих организациях, финансирование представительств МНПО не обособляется, по отношению к последним действуют те же положения, касающиеся финансирования деятельности, что и положения для местных НПО. В частности, в статье 35 закона о некоммерческих организациях указаны основные источники финансирования некоммерческой организации, которые могут включать в себя поступления от учредителей, участников и членов, добровольные имущественные взносы и пожертвования, доходы от предпринимательской деятельности посредством реализации товаров, работ, услуг в установленных законодательством случаях, доходы, получаемые по ценным бумагам и вкладам, а также другие не запрещенные законом поступления. Это означает, что представительства МНПО в Казахстане имеют право получать финансирование от собственных головных организаций из-за рубежа, что не требует согласования со стороны государства и не запрещены [2]. Для того, чтобы грант, предоставляемый донором, получил налоговые льготы, необходимо, чтобы организация-

донор была включена в специальный перечень [4], составляемый Правительством Казахстана, как это указано пункте 1 подпункте 11) статьи 12 Налогового кодекса Казахстана [3].

На данный момент, Кыргызское законодательство, касающееся МНПО является наиболее благоприятным для последних. Тем не менее, в 2022 году отдел правового обеспечения Управления правового обеспечения Президента и Кабинета Министров Администрации Президента Кыргызской Республики вынесло на общественное обсуждение проект Закона Кыргызской Республики «О некоммерческих неправительственных организациях» [8]. Закон увеличивает уровень регулирования деятельности НПО в КР и получил критику от организации Human Rights Watch, которые заявили, что предлагаемые ограничения на регистрацию и деятельность НПО вызывают опасения, и, что власти могут использовать их для закрытия некоторых организаций [9]. Законопроект также предлагает обособить деятельность “иностранных некоммерческих организации (подразумеваются, в том числе, МНПО)”, определяя их организациями, созданными за пределами территории Кыргызской Республики в соответствии с законодательством иностранного государства, учредителями (участниками) которой не являются государственные органы иностранного государства, не имеющая извлечение прибыли в качестве основной цели своей деятельности и не распределяющая полученную прибыль между участниками, и, требуя от последних внесения в реестр филиалов и представительств иностранных некоммерческих неправительственных организаций сведений о соответствующем структурном подразделении в порядке, предусмотренном настоящим Законом, что увеличивает контроль государства над МНПО [8].

В Республике Таджикистан финансирование МНПО головной организацией квалифицируется как иностранная помощь и подлежит регистрации Министерством Юстиции в Реестре гуманитарной помощи общественным объединениям Республики Таджикистан, порядок ведения которого определяется Правительством Республики Таджикистан. Проекты, финансируемые указанными субъектами, осуществляются общественными объединениями после извещения регистрирующих органов [10]. С 2015 года, в связи с принятием изменений в Закон «Об общественных объединениях», НПО и МНПО должны уведомлять Министерство юстиции о получении любой помощи из иностранных источников. Данное требование распространяется на все НПО, в том числе и МНПО в Республике Таджикистан. В настоящее время, насколько нам известно, данное требование не является препятствием для МНПО для получения финансирования для осуществления деятельности и не привело к уменьшению количества МНПО в стране [7].

Законы стран Центральной Азии налагают ограничения и обязанности на МНПО в рамках их деятельности. К примеру, законодательство РК налагает общие обязанности: Некоммерческие организации обязаны:

1. соблюдать законодательство Республики Казахстан;
2. уплачивать налоги и другие обязательные платежи в бюджет в установленном порядке;
3. отвечать по своим обязательствам всем принадлежащим им имуществом (за исключением учреждений);
4. нести ответственность в соответствии с законодательными актами Республики Казахстан.

Климат для деятельности МНПО в Казахстане можно назвать довольно благоприятным и свободным в сравнении с другими странами ЦА. МНПО, действующие на территории Казахстана, получают государственную регистрацию и имеют право вести свою деятельность, отчитываясь о последней перед государственными органами РК.

Согласно закону РУ, вмешательство государственных органов и их должностных лиц в деятельность негосударственной некоммерческой организации, равно как и вмешательство негосударственной некоммерческой организации в деятельность государственных органов и их должностных лиц не допускается [5]. Обособление данной нормы является уникальной для стран Центральной Азии и служит для предотвращения попыток НПО участвовать в законотворческих процессах, мониторинг государственных программ и деятельности государственных органов в целом, что является противоречивым, так как деятельность НПО, в том числе МНПО, подразумевает представление интересов собственных бенефициаров, в том числе, взаимодействуя с государственными органами. Подобные нормы отсутствуют в законодательствах других стран Центральной Азии, что и делает ее уникальной.

Негосударственные некоммерческие организации в Узбекистане, в том числе МНПО обязаны соблюдать законодательство и собственные учредительные документы. В их обязанности входит

обеспечение доступности представителям государственных органов к информации об использовании собственного имущества и денежных средств. Данное обязательство в том числе касается информации об источниках финансирования. Законодательство обязует МНПО согласовывать с регистрирующим органом проведение мероприятий и предоставлять доступ его представителю на проводимые мероприятия. Данная норма может ограничивать деятельность МНПО, так как определенные мероприятия, проводимые ими, могут быть признаны Министерством Юстиции не соответствующими уставу организации. В то же время широкое представление целей организаций в уставе может послужить причиной отказа в регистрации. К тому же, НПО в Узбекистане, в том числе МНПО, обязаны согласовывать с Министерством Юстиции получение средств от иностранных лиц для осуществления собственной деятельности. Данным законом Министерство Юстиции наделено значительным рычагом давления на НПО и МНПО. По факту, любая деятельность МНПО должна быть согласована государством, МНПО обязаны уведомлять о всех планируемых мероприятиях Министерство Юстиции и предоставлять доступ его представителю на мероприятие, что может сильно ограничивать МНПО в свободе действий.

Положение о порядке государственной регистрации негосударственных некоммерческих организаций, утвержденное постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан от 10 марта 2014 года № 57 также обязует НПО, в том числе МНПО [6]:

- информировать Министерство Юстиции об организации визитов представителей НПО (МНПО) в иностранные государства, которые связаны с деятельностью самой НПО (МНПО);
- согласовывать с Министерством Юстиции получение денежных средств на осуществление деятельности от иностранных государств, международных и иностранных организаций, граждан иностранных государств либо по их поручению от других лиц;
- представлять в Министерство Юстиции, органы государственной налоговой службы и органы государственной статистики отчеты о своей деятельности.

Ежегодно до 1 февраля НПО и МНПО обязаны предоставлять отчет о своей деятельности за прошедший год. Данный отчет включает в себя декларацию об источниках финансирования деятельности и, что более важно расходовании этих самых средств, сведения о количестве имеющихся членов по форме, утверждаемой Министерством юстиции Республики Узбекистан [6].

Министерство Юстиции, согласно законодательству, имеет право осуществлять контроль, получать дополнительную информацию от НПО и МНПО и объяснения от руководителя и ответственных лиц НПО и МНПО, запрашивать решения руководящих органов, осуществлять проверку деятельности НПО и МНПО, при необходимости, с привлечением специалистов. При этом уточняется какого рода специалисты могут быть привлечены к осуществлению проверки, что дает большое пространство для действий государства по отношению к НПО и МНПО [5].

В 2013 году Президентом Республики Туркменистан было принято постановление «О государственном учете иностранных проектов и программ безвозмездной технической, финансовой, гуманитарной помощи и грантов» [11], что привело к значительному сокращению объемов иностранной помощи, так как порядок регистрации грантов стал чрезвычайно сложным [12, с. 3]. Организациям, которые пытались зарегистрировать гранты в соответствии с новыми правилами, пришлось столкнуться с рядом трудностей. Например, процесс регистрации состоит из нескольких этапов, на каждом из которых необходимо участие определенного государственного органа, который должен рассмотреть заявку и дать свое заключение. Например, требуется участие МИД как посредника, одного или более уполномоченного органа для выдачи заключения, в сфере компетенции которого будет реализовываться грант, подлежащий регистрации, Государственной комиссии для принятия решения, и Министерства Юстиции как регистрирующего органа. К тому же, законодательство не устанавливает четких сроков рассмотрения заявок и принятия решений, а также не предусматривает порядок обжалования отказов [12, с. 3].

Процедура получения иностранного финансирования туркменскими организациями, которая распространяется на представительства МНПО, регулируется Постановлением Президента Туркменистана «О государственном учете иностранных проектов и программ безвозмездной технической, финансовой, гуманитарной помощи и грантов» (далее - Постановление) [7]. Данным Постановлением утвержден Порядок государственного учета и ведения в Туркменистане единого реестра проектов и программ безвозмездной иностранной технической, финансовой, гуманитарной помощи, а также грантов (далее - Порядок), который определяет процедуру государственной регистрации в Туркменистане проектов и программ иностранной помощи и грантов, а также

ведения Единого государственного реестра иностранной технической, финансовой, гуманитарной помощи и грантов.

Законодательство в Туркменистане имеет строгий ограничительный характер по отношению к МНПО и иностранному финансированию. В свободном доступе мало информации о политико-правовых ограничениях МНПО в Туркменистане, что является индикатором неблагоприятных условий для их деятельности в стране.

Политико-правовые ограничения в деятельности МНПО в странах Центральной Азии проявляется в разном размере строгости по отношению к МНПО и иностранному финансированию за счет, которого они работают. Деятельность всех НПО, в том числе МНПО, ограничивается задачами, указанными в уставных документах. Естественно, что от МНПО ожидается работа в сфере их уставных задач, но формулировка в законах, регулирующих деятельность НПО и МНПО в странах Центральной Азии, предоставляет государству юридические рычаги воздействия для МНПО за исключением законодательства Кыргызской Республики. При этом, предложенный в Кыргызстане новый закон, регулирующий деятельность НПО (в том числе МНПО) сближает законодательство страны с законодательствами других стран Центральной Азии в сторону более строгих ограничений в деятельности МНПО.

В целом, общим трендом является то, что после принятия соответствующих законов о деятельности НПО и МНПО в странах Центральной Азии замечаются поправки и изменения в Законодательство, предусматривающие более значимые рычаги давления и ограничения на НПО и МНПО. Также, был выявлен тренд развития законодательства в сторону увеличения контроля государства над НПО и МНПО. Механизмы регулирования имеют схожести, такие как ограничения деятельности МНПО уставными целями, которые декларируются в заявлении на регистрацию, которая необходима для полноценной работы МНПО. Механизмы согласования практически одинаковы в Туркменистане и Узбекистане, где в процесс согласования проектов, финансируемых из иностранных источников, вовлекают не только Министерства Юстиции и налоговые органы, но и Министерства Иностранных Дел и правоохранительные органы.

Список литературы:

1. Приказ и.о. Министра юстиции Республики Казахстан от 29 мая 2020 года № 66. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 29 мая 2020 года № 20771. Об утверждении правил оказания государственных услуг в сфере государственной регистрации юридических лиц и учетной регистрации филиалов и представительств. Доступ из информационно-правовой системы нормативных правовых актов Республики Казахстан [adilet.zan.kz https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000020771](https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000020771) (дата обращения 12.01.2023)
2. Шорманбаева А. Последствия принятия проекта Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам деятельности неправительственных организаций» для неправительственных организаций и международных организаций, осуществляющих деятельность в Республике Казахстан. Доступ из информационно-правовой системы нормативных правовых актов Республики Казахстан [online.zakon.kz. - 2015. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37446586&pos=1;-16#pos=1;-16](https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37446586&pos=1;-16#pos=1;-16) (дата обращения 12.01.2023)
3. Кодекс Республики Казахстан от 25 декабря 2017 года № 120-VI ЗРК. О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс). Доступ из информационно-правовой системы нормативных правовых актов Республики Казахстан [adilet.zan.kz https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1700000120](https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1700000120) (дата обращения 12.01.2023)
4. Постановление Правительства Республики Казахстан от 11 апреля 2019 года № 187. О внесении изменения в постановление Правительства Республики Казахстан от 9 апреля 2018 года № 177 "Об утверждении перечня международных и государственных организаций, зарубежных и казахстанских неправительственных общественных организаций и фондов, предоставляющих гранты, и признании утратившими силу некоторых решений Правительства Республики Казахстан". Доступ из информационно-правовой системы нормативных правовых актов Республики Казахстан [adilet.zan.kz https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000187](https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000187) (дата обращения 12.01.2023)
5. Закон Республики Узбекистан от 14 апреля 1999 года № 763-І. О негосударственных некоммерческих организациях. Доступ из информационно-правовой системы нормативных правовых актов Республики Узбекистан [lex.uz https://lex.uz/acts/10863#19436](https://lex.uz/acts/10863#19436) (дата обращения 12.01.2023)

6. Постановление кабинета министров Республики Узбекистан о мерах по реализации постановления президента республики узбекистан от 12 декабря 2013 года № пп-2085. О дополнительных мерах по оказанию содействия развитию институтов гражданского общества. Доступ из информационно-правовой системы нормативных правовых актов Республики Узбекистан lex.uz <https://lex.uz/docs/2356874> (дата обращения 14.01.2023)
7. Правовая база для финансовой устойчивости НКО в странах Центральной Азии. Международный Центр Некоммерческого Права. - 2017. <https://online.zakon.kz/m/amp/download/35171310> (дата обращения 14.01.2023)
8. Отдел правового обеспечения Администрации Президента выносит на общественное обсуждение проект Закона «О некоммерческих неправительственных организациях». <https://www.gov.kg/ru/npa/s/4192> (дата обращения: 20.01.2023)
9. Kyrgyzstan: Draft Law Threatens Independent Groups. Freedom of Association at Risk: Revise Problematic Bill. Human Rights Watch. - 2022. <https://www.hrw.org/news/2022/11/18/kyrgyzstan-draft-law-threatens-independent-groups> (дата обращения: 20.01.2023)
10. Постановление Правительства Республики Таджикистан от 31 марта 2016 года, № 149 "О Порядке создания и введения Реестра гуманитарной помощи общественным объединениям Республики Таджикистан". База данных ЦБПИ ADLIA. http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?rgn=126746 (дата обращения: 02.02.2023)
11. Постановление Президента Туркменистана от 18 января 2013 г. № 12792 г. Ашхабад. О государственном учете иностранных проектов и программ безвозмездной технической, финансовой, гуманитарной помощи и грантов. Собрание актов Президента Туркменистана и решений Правительства Туркменистана, 2013 г., № 1 <https://alpagama.org/pravovaya-baza-turista/postanovlenie-prezidenta-turkmenistana-o-gosudarstvennom-uchete-inostrannyh-proektov-i-programm-bezvozmezdnoj-tehnicheskoy-finansovoj-gumanitarnoj-pomoshhi-i-grantov> (дата обращения: 02.02.2023)
12. Международный центр некоммерческого права. Законодательные возможности получения иностранного финансирования. - 2014. <http://cso-central.asia/lib/law/4/zakonodatelnye-vozmozhnosti-polucheniya-inostrannogo-finansirovaniya.pdf> (дата обращения: 05.02.2023)

БИЛІК ПЕН ҚОҒАМ АРАСЫНДАҒЫ КОНФЛИКТТЕРДІ САЯСИ КОММУНИКАЦИЯ МОДЕЛЬДЕРІ АРҚЫЛЫ ШЕШУ

«7М03108 Конфликтология», 2 курс, Тағаева А.М.

Ғылыми жетекші: қауымдастырылған профессор Смагулов К.Е.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Аңдатпа. Бұл жұмыста билік құрылымдары мен қоғам арасындағы қарым- қатынаста, қақтығыстарда туындайтын байланыс модельдерінің тиімді және тиімсіз типтері қарастырылады. Соңғы уақытта Қазақстандық қоғамда орын алып отырған саяси оқиғалар, саяси реформалар қоғам мен билік арасындағы коммуникация мәселесіне ерекше көңіл бөлу қажеттігін ерекше көрсетуде. Сонымен қатар, саяси коммуникация орнатылғаннан кейін оның өз функцияларын орындауы тікелей тиімділік критерийлеріне сәйкес келумен байланысты болып табылады. Саяси конфликттердің шығу себептері қарастырылып, олардың типтеріне қарай саяси конфликттерді шешу бағыттары да өзгеріп отыру қажеттігі көрсетілді. Зерттеудің нәтижесінде билік пен қоғам арасындағы конфликттерді шешуге қатысты бірнеше практикалық тұжырымдар жасалынды.

Кілт сөздер: билік, қоғам, коммуникация, мүдде, қақтығыс, шиеленіс, модель, ақпараттық-коммуникативтік қатынас, диалог, қоғамдық дискурс.

Мемлекеттік билік пен халық арасындағы әлеуметтік-саяси конфликт қазіргі қоғамның кез-келгені үшін тән болып табылады. Әдетте мемлекеттік билік пен халық арасындағы әлеуметтік-саяси конфликттің мәні - мемлекеттік билік халықтың мүдделеріне сәйкес келмейтін шешімдер қабылдайды, ал халық бұл шешімдерге күреспен жауап береді [1].

Мемлекеттік билік пен халық арасындағы әлеуметтік-саяси қақтығыстың басқа әлеуметтік, экономикалық, идеологиялық және т.б. қақтығыстардан айырмашылығы *легитимділік қақтығысы* екендігінде. Мемлекеттік биліктің легитимділік мәселесі қазір іргелі мәселелердің біріне айналды,

бұл көбінесе қоғамның күрделенуімен, халықаралық қатынастардың жаһандануымен және адамдардың білімі мен интеллектінің өсуімен түсіндіріледі.

Кез-келген қоғамдық-саяси қақтығыс алдында мемлекеттегі *әлеуметтік шиеленістің* артуы орын алады. Бұл шиеленіс мемлекеттік істердің қазіргі жағдайына немесе тарихи оқиғалардың барысына қанағаттанбау жағдайынан туындайды.

Конфликттерді тек теріс контекстте қарастыруға болмайды, өйткені ол саясаттың негізі және саяси билік құбылысы болып табылады. Дегенмен, конфликттердің жағымсыз нәтижелерін болдырмас үшін халық пен билік арасындағы конфликттердің шығу себептерін зерттеу маңызды.

Сонымен, саяси қақтығыстың қалыптасу көздері:

- азаматтардың негізгі идеялардағы, қоғамдық-саяси мұраттардағы және құндылық көзқарастарындағы әртүрлі мүдделері мен алшақтықтары;

- азаматтардың өздерін сәйкестендіру (мысалы, саяси, діни және т. б.);

- саяси және әлеуметтік коммуникация процесінде бұрмаланулар, түсініспеушіліктер, қате есептеулер және кемшіліктер;

- қоғамдық байлық пен экономикалық, материалдық игіліктердің барлығында бірдей болмауы;

- өз мүдделерін түсінбеу;

- жеке тұлғаның қысымы;

- әлеуметтік теңсіздік [2].

Саяси қақтығыс, басқалар сияқты, өркениетті түрде талқылануы және шешілуі керек екенін түсіну маңызды. Жанжалды жағдайларды уақытында тануды және оларды оң, екіжақты қанағаттанумен шешуді үйрену керек. Олай болмаған жағдайда, қақтығыс бақыланбайтын кезеңге өтеді және оны шешу әлдеқайда қиын болады. Сондықтан мұндай келіспеушіліктер қақтығыстың басында талқылануы керек, себебі бұл әрекет қақтығыстың көптеген маңызды сұрақтарын шешуге көмек береді.

Ол үшін, билік тарапынан халықпен диалогтың қажеттілігі туралы толық түсінік болуы керек. Ал, қоғам тарапынан әлеуметтік жанжалдарды күшпен шешуге жол бермеу туралы түсінік болуға тиіс.

Негізінен келіссөздер сатысында саяси жанжалды реттеу қоғам мен мемлекет арасындағы үйлесімді қарым-қатынасты құрудың ең тиімді әдістерінің бірі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, жанжал әлеуметтік құбылыс ретінде теріс әсерге ие емес, керісінше тараптардың ортақ келісімге келуіне көмектеседі.

Сонымен бірге, егер жанжал ұзаққа созылған жағдайда, ол мемлекеттік және қоғамдық мүдделерге айтарлықтай зиян келтіруі мүмкін екенін түсіну маңызды. Сондықтан *ықтимал қауіп* қақтығыстың өзі емес, тараптардың өзара қолайлы шешім іздеуге қабілетсіздігі немесе құлықсыздығы болып табылады [3].

Мемлекеттік-әкімшілік саладағы конфликттер табиғаты бойынша қоғамдық-саяси қақтығыстардың ең көп түрлерінің бірі болып табылады, олар мүдделердің айырмашылығынан, бәсекелестіктен және барлық институттар мен мемлекеттік құрылымдардың қоғамдық билікті қайта бөлу мен жүзеге асыруға қатысты күресінен туындайды. Демек, мемлекеттік басқару саласындағы қақтығыстардың объектісі-билікке билік ету, ал олардың пәндік-мазмұндық құрылымы саяси-құқықтық, әлеуметтік-экономикалық, ұйымдастырушылық-әкімшілік және басқа аспектілердің қиылысын құрайды.

Қақтығыс мемлекеттік биліктің табиғатында, адамдардың әртүрлі мүдделерін үйлестіруге, нақты стратегиялық және тактикалық мақсаттарды анықтауға, тапшы құндылықтарды бөлуге арналған. Демек, мемлекеттік-әкімшілік қақтығыстардың пайда болу себептерінің әртүрлілігі. Конфликттердің негізгі көзі басқарушы мен бағынышты арасында қайшылық туындау себебінен.

Мемлекеттік-әкімшілік қақтығыстардың маңызды көзі билік құрылымының анық емес ұйымдастырылуы және сәйкесінше әртүрлі мемлекеттік органдар мен қызметкерлердің өкілеттіктерінің анық емес бөлінуі болып табылады.

Жанжалдардың жалпы себебі мемлекеттік қызметшілердің негізгі құндылықтар мен саяси идеалдарды анықтаудағы, ағымдағы оқиғаларды бағалау барысындағы алшақтықтары болуы мүмкін. Әдетте, конфликттерде қоғам мен мемлекетті реформалау жолдарының мәселелерін, қабылданған шешімнің әділдігін немесе дұрыстығын қозғайды. Қақтығыстардың елеулі көзі басқарушылық коммуникация технологияларында, ең алдымен ақпараттың жетіспеушілігінде,

қателігінде немесе ақпараттың таралуын басқаруда. Ақпарат ағынының кез-келген өзгерісі немесе ақпарат арналарына әдейі қол жеткізудің қиындауы қайшылықты тудыруы мүмкін [4].

Мемлекеттік-әкімшілік қақтығыстардың типологиясын сипаттау шеңберінде мемлекет пен қоғам арасындағы қақтығыстар өте танымал және әрқеде маңыздылыққа ие. Бұл жерде ең маңызды сұрақ легитимділік мәселесі болып табылады.

Соңғы кездері мемлекеттік басқаруда жанжал факторларын анықтауға, оларды талдауға және жанжалдарды бақылау және алдын алу технологияларына айтарлықтай көңіл бөлінуде.

Легитимділік конфликті ең күрделі конфликттердің бірі, оның болуы мемлекеттік қызметті реформалауға кедергі келтіріп қана қоймай, сонымен қатар атқарушы билік, қоғам және азаматтар арасындағы қарым-қатынаста шиеленісті күшейтеді. Қақтығыстың бұл түрінің мәні шенеуніктердің мүдделері мен халықтың мүдделері арасындағы сәйкессіздікте жатыр.

Ақпараттық-коммуникативтік өзара іс-қимыл-бұл қарым-қатынастарды реттеу, әлеуметтік-саяси жүйенің тұрақтылығын сақтау, дағдарыстық және жанжалды жағдайлардың алдын алу және оларды еңсеру мақсатында жүзеге асырылатын саяси субъекттер арасындағы формальды және бейресми байланыстардың толық спектрі. Ақпараттық-коммуникативтік өзара іс-қимыл тетіктерін жаңғырту коммуникацияның инновациялық арналарының, трансформацияның және тікелей коммуникативтік модельдердің пайда болуына алып келеді. Ақпараттық-коммуникативтік өзара іс-қимылдың диалогтық модельдері ең сұранысқа ие болып отыр [5].

Билік органдары мен қоғам құрылымдары арасындағы қақтығысты тиімді басқару конфликттің туындауына себеп болған қайшылықтарды шешпей немесе жеңілдетпей мүмкін емес. Билік пен қоғамның *ақпараттық-коммуникативтік өзара іс-қимылы* жанжалды реттеу процесінің ажырамас шарты болып табылады. Конфликттерді басқарудың негізгі міндеті әлеуметтік-теріс (деструктивті) қақтығыстарды әлеуметтік оң бағытқа аудару болып табылады. Жанжалдың жойылу деңгейін төмендетуге іске асырылатын ақпараттық-коммуникативтік өзара іс-қимылдың дискурсивті сипаты мүмкіндік береді.

Халық пен билік арасындағы коммуникацияның бірнеше модельдері бар. Олардың ішіндегі тиімдісі және конфликттерге көп жол бермейтіні диалогтық модель болып табылады.

Диалогтық модельдер жанжалды басқару контекстінде тиімді, өйткені олар осы процеске әртүрлі қоғамдық құрылымдардың қатысуын және жанжал субъектілерінің оң нәтижеге қол жеткізуге жоғары қызығушылығын қамтамасыз етеді. Олар сондай-ақ тараптарды ұзақ мерзімді ынтымақтастыққа бағыттайды. Сонымен бірге, билік тарапынан бір бағытты әсер етуді көздейтін әкімшілік бақылау технологиялары жекелеген мәселелерді шешуге жарамды болуы мүмкін, бірақ қоғаммен өзара іс-қимылдың ұзақ мерзімді тұрақтылығына ықпал етпейді [6].

Билік пен қоғам арасындағы ақпараттық-коммуникациялық өзара әрекеттесу модельдерін жүзеге асыру көп жағдайда, манипуляция және қақтығыс стратегиялары аясында қалыптасады. Ақпараттық-коммуникациялық өзара әрекеттестіктің манипуляциялық және еліктеу тәжірибесін жүзеге асыруда қақтығыс көріністерінің пайда болуы мен өсуінің қалыптасқан заңдылықтары бақыланады. Бір жақты байланысты жүзеге асыру биліктің имиджіне де, жалпы халықтың көңіл-күйіне де, үкіметтің бастамаларын қолдауға да кері әсер етеді.

Қазіргі билік пен қоғамның сындарлы өзара іс-қимылының мысалдары саяси және коммуникациялық үдеріске *диалог* механизмдерін қосу қажеттілігін көрсетеді. Билік пен қоғам арасындағы ақпараттық-коммуникациялық өзара іс-қимылдың дәстүрлі үлгілерін жүзеге асыру арқылы шиеленістерді айтарлықтай төмендетуге және әлеуметтік-саяси шиеленіс жағдайларын шешуге болады. Бұл модельдер қақтығыс процесін тиімді басқаруға, азаматтық қоғам институттарын тең дәрежеде қамтуға, деструктивті қақтығыстардың ошақтарын анықтауға және бейтараптандыруға мүмкіндік береді.

Ақпараттық кеңістіктің даму деңгейі біздің өміріміздің барлық салаларына – саясатқа, экономикаға, мәдениетке шешуші әсер етіп отыр. Ақпаратқа қол жеткізу көбінесе субъектілердің «өмірлік мүмкіндіктерін» айтарлықтай арттырып қана қоймайды, сонымен қатар проблемалық кеңістіктегі шиеленіс деңгейін арттырады. Деструктивті қақтығыстардың алдын алу және қалыптасқан «билікке сенімсіздікті» жою үшін биліктің коммуникациялық саясаты халық үшін қолжетімді және түсінікті, сонымен қатар билік пен қоғам арасындағы тікелей диалогты дамыту және коммуникацияның осы типін ынталандыру. Мұндай диалогтың бастамашысы көбінесе үкіметтің өзі болуы керек.

Дегенмен, бірқатар нәзік мәселелер саяси дискурста қажетті маңыздылықпен ескерілмей келеді. Күш құрылымдарынан ресми арналар арқылы адекватты ақпараттың болмауы, толыққанды диалог жүргізу мүмкін еместігін түсіну, мемлекеттік органдарға жүгінген кезде қайталанатын

негативті жағдайлар қоғамдағы шиеленіс деңгейінің артуына алып келеді. Оның үстіне манипуляциялық тәжірибелер жиі қолданылады, олар арқылы тактикалық тапсырмаларды шешуге болады, бірақ стратегиялық тұрғыдан олар тек шиеленіс әлеуетін күшейтетіндігін ескеру өте маңызды [7].

Биліктің қоғамға қатысты жүзеге асыратын коммуникативті тәжірибесі қазіргі мемлекетті басқарудың негізгі құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады, ол көбінесе оның даму қарқыны мен деңгейін, қоғамдық көңіл-күйдің қайшылықты әлеуетін, сондай-ақ белгілі бір аумақты иелену құқығын анықтайды. Тиімді саяси коммуникацияның дамыған жүйесі, сөзсіз, биліктің тиімді жұмыс істеуі үшін қажетті қоғамдық сенім капиталының ұлғаюына, сондай-ақ қақтығыс көріністерінің саны мен деструктивтілігінің төмендеуіне ықпал етеді.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде бірқатар практикалық ұсыныстардың тұжырымдамасын жасақтауға болады. Оларға мыналар жатады:

- ырықтандыру және демократияландыру курсының шеңберінде ақпараттық-коммуникациялық өзара әрекеттесу тетіктерін әзірлеу және диалогтық үлгілерді кеңінен енгізу, қоғамдық құрылымдар мен мемлекет арасындағы байланыс механизмдерін дамыту;

- азаматтарды қоғамдық немесе жеке мүдделерді қозғайтын барлық жоспарланған және жүзеге асырылатын іс-шаралар туралы белсенді ақпараттандыру бағдарламаларын тарата отырып, азаматтарды диалог пен серіктестікке үйретуде заманауи коммуникациялық арналарды кеңінен қолдану;

- азаматтардың, ҰЕҰ және БАҚ-тың билік құрылымдарының құзыретті өкілдерімен тиімді, кедергісіз өзара іс-қимылын қамтамасыз ету;

- институционалды қақтығыс механизмдерін дамыту, конфликттік фобияны жеңу;

- компьютерлендіру деңгейін ғана емес, сонымен қатар халықтың ақпараттық кеңістікке қосылу дәрежесін қадағалауға мүмкіндік беретін ақпараттық қоғамды дамытудың мониторингі жүйесін енгізу.

- консультациялық орталықтарды құру – әлеуметтік маңызы бар проблемаларды, қоғамның билік органдарының оларды шешу тәсілдеріне қатынасын, қайшылықтар болған жағдайда ықтимал ымыраға келулерді және ең аз қайшылықты шешімдерді айқындайтын құрылымдарды құру;

- қоғам мен мемлекеттік органдар арасындағы қақтығыстарда медиатор рөлін атқаратын қоғамдық азаматтық орталықтарды құру.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Атанесян А.В. Коммуникативные аспекты политических конфликтов/ :Изд-во «Гитутюн» НАН РА, 2005.
2. Глухова А.В. Политические конфликты: основания, типология, динамика (теоретико-методологический анализ). М.: Эдиториал УРСС, 2000.
3. Иванов О.Б. Социальные конфликты во взаимоотношениях государства и гражданского общества // [электрондық ресурс] URL: <https://conflictmanagement.ru/sotsialnyie-konfliktyi-vo-vzaimootnosheniyah-gosudarstva-i-grazhdanskogo-obshhestva/>
4. Государственное управление. Основы теории и организации: Учебник / Под ред. Козбаненко В.А.. - М.: Статут, 2000. - 912 с. <http://www.lib.4i5.ru>
5. Алашев С.Ю. Коммуникация как субъект — объектное взаимодействие // Вестник Волжского университета им. В.Н. Татищево. Тольятти. 2000. Вып.1.
6. Кольба А.И., Ильченко А.А. Модели политической коммуникации в конфликте между структурами власти и обществом // [электрондық ресурс] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/modeli-politicheskoy-kommunikatsii-v-konflikte-mezhdu-strukturami-vlasti-i-obshchestvom-regionalnyy-uroven/viewer>
7. Вершинин М.С. Политическая коммуникация в информационном обществе. СПб., 2001.

ОРГАНИЗАЦИОННО–ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ МОЛОДЕЖНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В ШОС

Конфликтология, магистратура, 1 курс **Усенова Г.Б.**

Научный руководитель: д.полит.н., профессор Зайниева Л.Ю.

Казахский национальный университет им.аль-Фараби.

***Аннотация.** В статье рассматриваются организационно-правовые механизмы развития ШОС и молодежного сотрудничества в ШОС, показываются основополагающие принципы и направления деятельности ШОС. В результате обобщения изученного материала, раскрывается процесс институционализации ШОС в исторической перспективе и приводятся примеры проектной деятельности Молодежного совета ШОС. В связи с постоянно изменяющейся экономической и политической ситуацией на мировой арене и в государствах-членах ШОС вопрос развития Организации и молодежного сотрудничества в ее рамках требует дальнейшего анализа и изучения.*

***Ключевые слова:** ШОС, Декларация, Хартия, молодежь, Молодежный совет, сотрудничество.*

15 июня 2001 г. в Шанхае на саммите глав государств Китая, России, Казахстана, Узбекистана, Кыргызстана и Таджикистана было объявлено о создании Шанхайской организации сотрудничества, новой межгосударственной структуры безопасности на базе «Шанхайской пятёрки», претендующей на геополитическое влияние в регионе. Были подписаны основополагающие документы – Декларация о создании Шанхайской организации сотрудничества и Конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом. Оптимизм в отношении будущего Организации выражался в том, что крупнейшие государства Евразии – Россия и Китай – разделяли ответственность за безопасность в Центральной Азии [1].

Институционализация ШОС, особенно создание постоянно действующих органов, протекала медленно. Тем не менее, 7 июня 2002 г. в Санкт-Петербурге на саммите глав государств-членов Организации был принят уставной документ – Хартия ШОС, который вступил в силу 19 сентября 2003 г. и закрепил цели, принципы, структуру и основные направления деятельности новой организации. Так, согласно статье 3, основными направлениями деятельности в рамках ШОС являются: а) поддержание мира и укрепление безопасности и доверия в регионе; б) поиск общих точек зрения по внешнеполитическим вопросам, представляющим общий интерес, в том числе в международных организациях и на международных форумах; в) выработка и реализация мероприятий по совместному противодействию терроризму, сепаратизму и экстремизму, незаконному обороту наркотиков и оружия, а также незаконной миграции; г) координация усилий по вопросам разоружения и контроля над вооружениями; д) поддержка и поощрение регионального экономического сотрудничества; е) эффективное использование имеющейся инфраструктуры в области транспорта и коммуникаций, совершенствование транзитного потенциала государств-членов, развитие энергетических систем; ж) обеспечение рационального природопользования, включая использование водных ресурсов в регионе, осуществление совместных специальных природоохранных программ и проектов; з) оказание взаимной помощи в предупреждении чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера и ликвидации их последствий; и) обмен правовой информацией в интересах развития сотрудничества в рамках ШОС; к) расширение взаимодействия в области науки и техники, образования, здравоохранения, культуры, спорта и туризма» [2].

Государства-члены ШОС обязались придерживаться в достижении общих целей следующих основополагающих принципов: а) взаимного уважения суверенитета; б) территориальной целостности государств и нерушимости государственных границ; в) невмешательства во внутренние дела; г) неприменения силы или угрозы силой в международных отношениях; д) мирного разрешения разногласий между государствами-членами; и е) добросовестного выполнения международно-правовых обязательств, вытекающих из документов, принятых в рамках ШОС. Деятельность Организации будет базироваться на поиске совместных точек зрения на основе взаимопонимания и уважения мнений каждого из членов и принятия решения на основе консенсуса (статья 2 Хартии) [2].

На внеочередном заседании Совета министров иностранных дел государств-членов ШОС, которое состоялось 5 сентября 2003 г., был принято решение об учреждении Секретариата ШОС в Пекине, а также о Региональной антитеррористической структуре со штаб-квартирой в Ташкенте.

16 августа 2007 г. в Бишкеке был заключен Договор о долгосрочном добрососедстве, дружбе и сотрудничестве государств-членов ШОС, призванный способствовать налаживанию стратегического партнерства между государствами-членами ШОС как по вопросам укрепления безопасности и стабильности, так и в области экономического, социального и культурного сотрудничества. В целях реализации данного Договора 30 октября 2008 г. в Астане была утверждена

обновленная Программа многостороннего торгово-экономического сотрудничества государств-членов ШОС.

Ввиду разразившейся осенью 2008 г. мировой рецессии стороны решили принять меры с целью минимизации последствий экономического спада и поощрения более тесного регионального торгово-экономического и инвестиционного сотрудничества. Именно в этот период отчетливо проявился тот факт, что движущей силой Организации в сфере развития экономического сотрудничества, является Китай. Так, 16 июня 2009 г. Китай принял решение о выделении странам ШОС кредита на 10 млрд.долл.США на преодоление последствий кризиса, а 14 октября 2009 г. в Пекине была принята Совместная инициатива по активизации многостороннего экономического сотрудничества по преодолению последствий мирового финансово-экономического кризиса. 9 декабря 2009 г. в Алматы было предложено создать Специальный счет – Фонд развития ШОС, средства которого пойдут на финансирование совместных проектов [3, с.161-162].

Основной призыв Душанбинской Декларации глав государств-членов ШОС от 28 августа 2008 г. звучит следующим образом: «Ставка исключительно на силовое решение не имеет перспективы, препятствует комплексному урегулированию локальных конфликтов; всестороннее разрешение существующих проблем возможно только при полном учете интересов всех сторон, их вовлеченности в процесс переговоров, а не изоляции» [3, с.141].

В год председательства Казахстана в ШОС, в марте 2011 г. Президент Казахстана Н.Назарбаев опубликовал статью в «Российской газете», где изложил взгляд казахстанского руководства на ШОС и его перспективы развития. Он пишет: «Наибольших успехов ШОС добилась в сфере безопасности, что лишь за время с 2004 по 2011 год, благодаря эффективной работе Региональной антитеррористической структуры, удалось предотвратить более 500 террористических актов и тем самым сберечь тысячи бесценных человеческих жизней». В статье много говорится об экономическом, технологическом и ресурсном потенциале ШОС. В качестве доказательства эффективности ШОС был приведен пример оказания Организацией Кыргызстану после Ошского конфликта существенной финансовой и гуманитарной помощи в сумме 50 млн.долл.США для преодоления разрушительных последствий дестабилизации и нормализации ситуации в стране. По его мнению, слабым звеном ШОС продолжает оставаться экономическое сотрудничество. «Многочисленные программы и планы не реализуются в полном объеме, не приносят должной отдачи и нуждаются в тщательной ревизии». Важным выводом статьи является также то, что период институционализации ШОС завершен [3, с.145].

ШОС заинтересована в тесном сотрудничестве с другими субъектами международного права. В настоящее время Шанхайский альянс установил и активно развивает плодотворные партнерские отношения с такими международными организациями, как ООН, СНГ, ОДКБ, ЕврАзЭС, АСЕАН, ЭСКАТО и ОЭС [1]. Кроме того, ШОС пополнилась целым рядом стран-новых членов, стран-наблюдателей и стран, имеющих статус партнеров по диалогу. Правовой статус наблюдателей и партнеров по диалогу ШОС достаточно подробно регламентирован.

Наблюдатели имеют право: а) присутствовать на открытых заседаниях СМВД и Совещаниях руководителей министерств и/или ведомств государств-членов ШОС; б) участвовать без права голоса и с предварительного согласия председательствующего в обсуждении вопросов, входящих в компетенцию органов ШОС; в) получать доступ к документам и решениям органов ШОС, если соответствующие органы ШОС не вводят ограничения на их распространение. При этом статус наблюдателя не дает права участвовать в подготовке и подписании документов Организации. Наблюдатели также не участвуют в выработке решений органов ШОС и не несут ответственности за такие решения.

Понятие партнера по диалогу не является распространенным в международном праве. По сути, данный институт аналогичен статусу наблюдателя, но не при Организации в целом, а только при отдельных ее органах, в зависимости от избранного направления сотрудничества. Как следствие, права партнера по диалогу в части участия в заседаниях, выступлениях, получения документов ограничиваются совещаниями конкретных министерств или ведомств [3, с.20].

Странами-новыми членами ШОС являются Пакистан (с 2017 г.), Индия (с 2017 г.), Иран (с 2022 г.); странами-наблюдателями – Монголия (с 2004 г.), Афганистан (с 2012 г.), Беларусь (с 2022 г.); а странами, имеющими статус партнеров по диалогу – Шри-Ланка (с 2009 г.), Турция (с 2012 г.), Саудовская Аравия, Армения, Азербайджан, Непал, Египет, Катар, Камбоджа [1].

К настоящему времени ШОС, несомненно, сформировалась как международная региональная организация коллективной безопасности, в рамках которой создана обширная правовая база по борьбе с новыми вызовами и угрозами, в частности, международным терроризмом и экстремизмом,

преступностью, торговлей оружием и наркотрафиком. При этом большое внимание уделяется также сотрудничеству в социальной и культурной сферах, прежде всего, в области образования и науки, развития культурных и молодежных обменов как одному из ключевых факторов неуклонного укрепления дружбы, добрососедства и взаимопонимания между народами стран ШОС.

В рамках ШОС получило широкое развитие региональное молодежное сотрудничество. Как известно, на территории государств-членов Организации, где в настоящее время проживает более 3,2 миллиарда человек, молодежь составляет более 55%.

Создание Молодежной ассамблеи инициировано 15 июня 2006 года на саммите Организации в Шанхае. 2-5 мая 2009 года в Екатеринбурге прошла Молодежная ассамблея ШОС, в рамках которой 4 мая состоялась Учредительная конференция Молодежного совета ШОС. Молодежный совет является органом, осуществляющим координационную деятельность входящих в него молодежных организаций, объединений, движений в рамках направлений деятельности государств-членов ШОС. Учредителями выступили национальные молодежные организации: от Республики Казахстан: Конгресс молодежи Казахстана, Молодежное крыло партии «Аманат»; от Китайской Народной Республики: Всекитайская федерация молодежи; от Кыргызской Республики: Молодежный общественный совет Кыргызстана; от Российской Федерации: Российский союз молодежи, Молодежная общественная палата; от Республики Таджикистан: Союз молодежи Таджикистана; от Республики Узбекистан: Союз молодежи Узбекистана. Республика Индия в лице Министерства молодежных дел и спорта (на последнем заседании) и Исламская Республика Пакистан в лице Национального молодежного совета являются членами Молодежного совета ШОС с 2017 г. Республика Беларусь принимает участие в работе Молодежного совета в качестве наблюдателя.

В рамках первого заседания Молодежного совета были подписаны Положение и Декларация о создании Молодежного совета ШОС, разработаны структура и основные направления работы. В сферу его деятельности входит решение таких задач, как:

- оказание содействия формированию действенного регионального сотрудничества молодежных национальных организаций, движений, объединений государств-членов ШОС;
- мобилизация молодежи к осуществлению программ в гуманитарной области, поддержка развития связей и контактов между молодежными организациями, движениями и объединениями государств-членов ШОС;
- содействие в поиске финансовых источников, партнеров и других форм участия, нужных для осуществления проектов в молодежной политике в рамках ШОС;
- подготовка предложений и рекомендаций по улучшению условий для гуманитарного сотрудничества государств-членов ШОС;
- реализация информационного обмена в интересах формирования сотрудничества молодежных национальных объединений, движений и организаций государств-членов ШОС;
- подготовка программ и планов сотрудничества национальных молодежных организаций, движений и объединений государств-членов ШОС в сфере культурного обмена, спорта и образования [4].

Развитие молодёжного сотрудничества ШОС важно и значимо для укрепления дружбы и взаимопонимания среди молодёжи государств данного объединения, и также для всего Евразийского континента. С момента создания Молодежного Совета ШОС было проведено в общей сложности 15 заседаний. 10 июня 2022 года в Ташкенте в гибридном формате под председательством узбекской стороны состоялось пятнадцатое заседание. Заседание прошло под эгидой увеличения роли молодежи в экономическом и социальном развитии государств-членов ШОС, укрепления и поднятия на новый уровень молодежного сотрудничества. Была утверждена Программа сотрудничества ШОС в области молодежи на 2022-2023 годы.

Генеральный секретарь ШОС Чжан Мин в своем выступлении заявил, что: «...Пандемия COVID-19 нанесла значительный ущерб социально-экономической жизни многих стран мира и здоровью населения. Молодежь очень сильно пострадала от нынешнего кризиса с точки зрения психического и физического здоровья, обучения, профессионального развития и гражданской активности. Помимо отрицательных последствий пандемии на положение молодежи, продолжают оказывать негативное воздействие такие факторы, как конфликты в ряде регионов мира, возрастающая угроза терроризма, незаконного оборота наркотиков и организованной преступности. В этой связи, как никогда ранее, молодежь в наших странах нуждается в помощи со стороны государства, международных правительственных и неправительственных организаций путем принятия социально-экономических, политических, организационных и

правовых мер, направленных на поддержку молодого поколения, защиты прав и свобод, реализацию его творческого потенциала в интересах развития наших стран... Молодежный совет является главной платформой для реализации консенсуса, достигнутого странами ШОС по вопросам молодежи. Выражаем надежду, что он будет и в дальнейшем проводить активную работу, направленную на объединение молодых людей из государств-членов Организации под знаменем «шанхайского духа», способствовать здоровому росту молодого поколения, тем самым внося свой вклад в развитие и процветание региона ШОС».

Молодежным советом ШОС на основе ежегодных планов осуществляются проекты по созданию «Молодежной карты ШОС», Молодежного Бизнес-инкубатора на пространстве ШОС, Международного молодежного информационного агентства стран ШОС, проводится Форум молодых лидеров стран ШОС, организуются студенческие форумы, семинары, лагеря. Молодежная карта «SCO Youth Card», действующая на пространстве государств-членов ШОС, будет ориентирована на учащихся и молодых специалистов в возрасте от 14 до 35 лет. Цель проекта - углубление межкультурного диалога, улучшение трансферта между государствами-членами ШОС, а также увеличение туристических потоков между странами. Карта с множеством функций должна стать международным студенческим удостоверением на пространстве ШОС. Проект долго разрабатывался и стартовал в 2019 году на Универсиаде в Красноярске. В пул организаций, поддерживающих проект, вошли авиакомпании, железнодорожные перевозчики и др., которые предоставили особую цену для перемещения молодых людей. Задумка реализуется как государственно-частное партнерство. В настоящее время приоритетные пользователи — студенты Университета ШОС [5].

Молодежный Бизнес-инкубатор на пространстве государств-членов ШОС вошёл в План мероприятий председательства России в ШОС в 2019-2020 годах. Основная цель Бизнес-инкубатора - дать возможность молодым предпринимателям из разных стран найти партнеров, инвесторов, единомышленников для реализации совместных международных бизнес-проектов и проведения b2b встреч, деловых переговоров, сессий с опытными экспертами, мозговых штурмов и т.д. Так, в Татарстане, Казани, с 17 по 20 декабря 2019 г. прошел Форум молодых предпринимателей - участников международной акселерационной программы «Молодежный бизнес-инкубатор на пространстве государств-членов ШОС». Участники успели провести нетворкинг-сессии и презентовать собственные проекты. В свою очередь для участников была организована презентация инвестиционного потенциала Республики Татарстан и экскурсия в музейный комплекс «Туган Авылым» [6].

На сегодняшний день на пространстве ШОС нет ни одного единого информационного онлайн-источника для размещения актуальных новостей о международном молодежном сотрудничестве. Решить этот вопрос поможет Международное молодежное информационное агентство ШОС. Главной целью нового ресурса станет налаживание международного информационного обмена, сотрудничества с молодежными средствами массовой информации стран ШОС для обеспечения свободного доступа к деятельности молодежных организаций. Информационное агентство будет решать широкий спектр задач: от сбора, поиска, обработки и оперативного распространения информации и комментариев о событиях, происходящих в странах ШОС, до организации программ по международному обмену среди молодых профессионалов и интегрированию молодежных СМИ в официальные мероприятия ШОС [7].

В 2018 году открылась «Первая ассамблея представителей молодежи стран ШОС» под девизом «Молодежь ШОС против терроризма и экстремизма», в работе которой приняли участие более 300 юношей и девушек, ознаменовавшая начало нового этапа ШОС в работе с молодежью. В рамках Ассамблеи состоялись конференции, «круглые столы», направленные на обмен мнениями по вопросам сепаратизма, терроризма, экстремизма, сетевой безопасности, развития информационных и коммуникационных технологий.

Другим молодежным объединением под эгидой ШОС, кроме Молодежного совета, является SCOLAR Network, расшифровывается как «Shanghai Cooperation Organizations Leaders with Aspiration and Respect for one another» (Лидеры региона ШОС с амбициозным видением и взаимоуважением друг к другу), ранее известная как Молодежная лига стран ШОС. Молодежная платформа стран ШОС SCOLAR Network была основана в апреле 2017 года и официально представлена Секретариатом ШОС в 2018 году. Сегодня SCOLAR служит платформой для укрепления связей, продвижения эмпатии и диалога, создания социального воздействия и внесения вклада в развитие на пространстве ШОС. SCOLAR стремится поддержать студентов университетов и молодых специалистов государств-членов ШОС путем реализации проектов и установления

связей с партнерами в трех ключевых областях: образовании, культуре и социальном предпринимательстве. Якорными проектами являются интеллектуальная игра «Модель ШОС», молодежная конференция “AGORA: Видение SCOLAR” и образовательный проект SCOLAR Academy [8].

С 25 апреля по 2 мая 2019 года более 200 молодых людей из всех стран ШОС приняли участие в четвертом, самом масштабном, Молодежном лагере ШОС под девизом «Новые возможности, Новое будущее». Молодежь имела возможность ознакомиться с культурными и экологическими проектами, посетила индустриальные зоны и крупные китайские компании, являющиеся активными участниками интеграционной инициативы «Один пояс, один путь». В частности посетили компанию-производителя бытовой техники Haier, компанию по производству зарядных систем для электрического транспорта TGOOD, также познакомились с командой Tencent, которые разработали всемирно известный мессенджер Wechat и мобильное приложение к игре PUBG. Это отвечает стремлению Организации активизировать обмены и сотрудничество молодежных объединений, молодых предпринимателей региона в целях создания для них более широкого поля деятельности. В рамках Молодежного лагеря ШОС в городе Циндао состоялся Международный форум молодежного предпринимательства [9].

15 июня 2006 г., в исполнение Соглашения о сотрудничестве в области образования, был образован Университет ШОС. Основной миссией Университета Шанхайской организации сотрудничества является осуществление совместной подготовки высококвалифицированных кадров на основе согласованных инновационных образовательных программ по специальностям, представляющим приоритетный интерес для экономического и социального развития государств-членов ШОС.

Очередной площадкой для молодежного сотрудничества в 2019 году выступил III Международный фестиваль «Студенческая весна стран БРИКС и ШОС» в Ставрополе. Всего участниками Фестиваля стали 2,5 тыс. человек из 23 стран: Россия, Бразилия, ЮАР, Казахстан, Китай, Киргизия, Таджикистан, Узбекистан, Афганистан, Азербайджан, Армения, Камбоджа, Непал, Индия, Иран, Пакистан, Монголия, Беларусь, Турция, Шри-Ланка, а также Австрия, Вьетнам и Грузия. Программа фестиваля была разделена на семь направлений: лидерство, медиа, музыка, красота, спорт, образование и искусство. Фестиваль был приурочен к году председательства России в ШОС и прошел под эгидой ЮНЕСКО. Молодежное сотрудничество на региональном уровне может значительно воздействовать не только на достижение установленных государствами-членами ШОС общих целей, но и на результативную реализацию национальных стратегий развития. В условиях растущей глобализации необходимо использовать энергию и креативность молодежи и проводить активную работу с молодежью, оказывать серьезную поддержку и содействие инициативам для развития молодежной политики и сотрудничества.

Список литературы:

1. О Шанхайской организации сотрудничества// Официальный сайт. [Электронный ресурс]:URL:http://rus.sectsco.org/about_sco/20151208/16789.html(дата обращения: 09.03.2023).
2. Хартия Шанхайской организации сотрудничества: [принята в г.Санкт-Петербург 07.06.2002г.]// Бюллетень международных договоров. – 2007, №1, с.8–17.
3. Шанхайская организация сотрудничества и проблемы безопасности Евразии/ Под ред. Розанова А.А. Женевский центр по демократическому контролю над вооруженными силами, Центр изучения внешней политики и безопасности, Факультет международных отношений БГУ. – Минск / Алматы / Женева, 2012. – 194 с.
4. Молодежный совет ШОС// Официальный сайт. [Электронный ресурс]:URL: http://rus.sectsco.org/about_sco/20190716/565283.html (дата обращения: 10.03.2023).
5. ШОС. Досье. Саммит ШОС в Циндао// ИТАР-ТАСС, 08.06.2018г. [Электронный ресурс]: URL: <https://tass.ru/info/5275701> (дата обращения: 09.03.2023).
6. Молодежный бизнес-инкубатор на пространстве государств-членов ШОС в Казани// Общероссийская общественная организация «Российский союз молодежи». 12.12.2019г. [Электронный ресурс]: URL: <https://www.ruy.ru/press/news/molodezhnyy-biznes-inkubator-na-prostranstve-gosudarstv-chlenov-shos-zapustili-v-kazani/> (дата обращения: 07.03.2023).
7. На Форуме молодых лидеров стран ШОС состоялась презентация Международного молодежного информационного агентства// Общероссийская общественная организация

- «Российский союз молодежи». 21.09.2016г. [Электронный ресурс]: URL: <https://ruy.ru/press/news/na-forume-molodykh-liderov-str2/> (дата обращения: 10.03.2023).
8. SCOLAR Network// Официальный сайт [Электронный ресурс]: URL: <https://scolar.life/ru/%d0%b3%d0%bb%d0%b0%d0%b2%d0%bd%d0%b0%d1%8f/> (дата обращения: 08.03.2023).
9. В Китае прошел IV Молодежный лагерь ШОС// KABAR Кыргызское национальное информационное агентство, 07.05.2019г. [Электронный ресурс]: URL: <https://kabar.kg/news/v-kitae-proshel-iv-molodezhnyi-lager-shos/> (дата обращения: 07.03.2023).

МАЗМУНЫ

«ЖАС ҒАЛЫМДАР МЕН СТУДЕНТТЕРДІҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМ: ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ПРАКТИКА»	
«PSYCHOLOGICAL SCIENCE IN THE STUDIES OF YOUNG SCIENTISTS AND STUDENTS: THEORY AND PRACTICE»	
«ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА В ИССЛЕДОВАНИЯХ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ И СТУДЕНТОВ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА»	
Абдухалық Т.Н. МЕНТАЛЬНОЕ ЗДОРОВЬЕ В РАННЕМ ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ	3
Abikeyeva N.N. THE INFLUENCE OF CHILD-PARENT RELATIONS ON THE FORMATION OF EGO-IDENTITY	7
Ақаш Ж., Дүйсенбай Г. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ИНДУКТИВТІ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІНІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	10
Асенова Д. Б. СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ СОПРОВОЖДЕНИЯ СЕМЕЙ, ВОСПИТЫВАЮЩИХ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ	14
Ауельбекова Н.Ж. САМООЦЕНКА, УВЕРЕННОСТЬ В СЕБЕ И САМОЦЕННОСТЬ ЛИЧНОСТИ	19
Әбілқасым А. ҚОҒАМДАҒЫ ТӘУЕЛДІ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ ТАБЫСҚА ЖЕТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	22
Бабаев Ш.А. ОСОБЕННОСТИ ЗАВИСИМОГО ПОВЕДЕНИЯ ЛИЦ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ПО ЗРЕНИЮ	26
Бақытова А.О., Молбаева Н.Қ. ЗЕЙІН ДАМУЫНЫҢ КЕЗЕҢДЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	29
Болатова А.М. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ИНКЛЮЗИИ	33
Gabdrakhman A.S. THE ROLE AND POTENTIAL IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN PSYCHOLOGICAL PRACTICE: PRESENT AND FUTURE PERSPECTIVES	36
Гужбина С.А. ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ БИЛИНГВИЗМА НА УРОВЕНЬ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА	42
Дарибаев Д.Д. ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ЗЕРІГҮДІҢ АНЫҚТАМАСЫ ЖӘНЕ ЗЕРІГҮДІҢ СТУДЕНТТЕРДІҢ АКАДЕМИЯЛЫҚ ӨМІРІНЕ ӘСЕРІ	46
Есен А. О. ҚАЗІРГІ ЖАС ОТБАСЫЛАРДАҒЫ ЖАНЖАЛДАР, ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ	50
Есенғұлова А.Б. ФЕМИНИЗАЦИЯ ПРОЦЕСІНДЕГІ СТУДЕНТ ҚЫЗДАРДЫҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚАСИЕТІНІҢ РӨЛІ	53

Жанузакова П.М. РАБОТА С РОДИТЕЛЯМИ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ	56
Иманкенова В. БІЛІМ БЕРУ ҚЫЗМЕТТЕРІ НАРЫҒЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫН ТАҢДАУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАР	59
Исабаева А.Б. ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ПСИХОПРОФИЛАКТИЧЕСКИХ ТРЕНИНГОВ ПО ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕФОРМАЦИИ У ВРАЧЕЙ-ОНКОЛОГОВ	63
Ковалёва А.В. НАБЛЮДЕНИЕ ЗА ПОВЕДЕНИЕМ КЛИЕНТА В РАЗНЫХ ЭГО-СОСТОЯНИЯХ ПРИ РАЗРЕШЕНИИ ВНУТРИЛИЧНОСТНОГО КОНФЛИКТА В ТРАНЗАКТНОМ АНАЛИЗЕ	67
Қонысбай Т.Е. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ И СТАТИСТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ИЗУЧЕНИЯ ПРОЯВЛЕНИЙ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ ЛИЦ ПОЖИЛОГО ВОЗРАСТА В ИНТРА-КУЛЬТУРНОМ АСПЕКТЕ	70
Красник Ю.Н. МОТИВАЦИОННЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ САМОРЕАЛИЗАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ СПОРТСМЕНОВ	76
Кудайбергенова А. Ж., Байгабылова М.З. СИНДРОМ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ У МЕДИЦИНСКИХ РАБОТНИКОВ	82
Лимашева Л.А. БАЛАЛАР МЕН ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕГІ СТРЕСС – БҮГІНГІ КҮННІҢ МӘСЕЛЕСІ	87
Молбасынова Ж.М. ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ ЭМОЦИЯ МЕН ДЕНСАУЛЫҚ АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫС: ЗАМАНАУИ ҒЫЛЫМИ ПАРАДИГМАЛАРДЫҢ СЫНИ ТАЛДАУЫ	90
Мурзагильдина Д.И. ВИРТУАЛЬНЫЙ МИР КАК ФАКТОР КАТАЛИЗАТОРА И ИНСТРУМЕНТ ПОМОЩИ ПРИ СОЦИАЛЬНОЙ ФОБИИ У ПОДРОСТКОВ	94
Мухамедьярова З. Ж. ЗАДЕРЖКА ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ: ЭТИОЛОГИЯ И ОКАЗАНИЕ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ	97
Оспаганбетова М. С. БАЛАНЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ ТӘРБИЕСІНДЕГІ АУЫТҚУЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ СЕБЕПТЕРІ	99
Polyvyannaуа N.V. MODEL OF PSYCHOPHYSICAL WELL-BEING: THE FIRST ATTEMPT AT NARRATIVE DESCRIPTION	102
Сайлинова К.К. ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ ДЕНСАУЛЫҚҚА ӘСЕРІ	108
Саутбаев Е. Е. РУССКОЯЗЫЧНАЯ АДАПТАЦИЯ МЕТОДИКИ РУМИНАТИВНЫХ РЕАКЦИЙ ДЛЯ ПИЩЕВЫХ РАССТРОЙСТВ RRS-ED	110
Старчикова А.А., Болатова А.М. ОБЗОР И АНАЛИЗ ТЕМАТИКИ СОВРЕМЕННЫХ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ЗАРУБЕЖНОЙ ПСИХОЛОГИИ	114
Тохтаров А. М. ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ СТУДЕНТТЕРДІҢ ФРУСТРАЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘСЕЛЕСІ	117
Төлеубаева М.С. КОЛЛЕДЖТЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУІНІҢ КРИТЕРИЙЛЕРІ МЕН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ МӘСЕЛЕСІ	120
Төрекүлова М. Д. ЖАСӨСПІРІМ ҚЫЗДАРДЫҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНДАҒЫ ӨЗІН-ӨЗІ РАСТАУ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ ЗЕРТТЕУ	125
Хафизова Э.Э. ВЛИЯНИЕ ОТНОШЕНИЯ СТУДЕНТОВ К СВОЕЙ ВНЕШНОСТИ НА ЭМОЦИОНАЛЬНУЮ СФЕРУ	128
Храмова Е. А. ОБЗОР РЕЗУЛЬТАТОВ ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА ТЕМУ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЕПАРАЦИИ ОТ РОДИТЕЛЕЙ	131
Черненко Д.Р. ОСОБЕННОСТИ ПОСТТРАВМАТИЧЕСКОГО СТРЕССОВОГО РАССТРОЙСТВА У ЖЕНЩИН-ЖЕРТВ ДОМАШНЕГО НАСИЛИЯ (НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА)	136
Шаукилова К.Т. СОВРЕМЕННЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ОБ ОБРАЗЕ Я В ПСИХОЛОГИИ	140

«ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ДИСКУРС»	
«PHILOSOPHICAL DISCOURSE ON THE VALUES OF THE YOUTH OF NEW KAZAKHSTAN»	
«ФИЛОСОФСКИЙ ДИСКУРС О ЦЕННОСТЯХ МОЛОДЕЖИ НОВОГО КАЗАХСТАНА»	
Galym Malik THE CONCEPT OF POWER ALEXANDER KOZHEV: ANTHROPOLOGICAL INTERPRETATION OF THE PHENOMENON OF POWER	145
Кельдинова А.Б. МӘШҮР ЖҮСПІ КӨПЕЙҰЛЫ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘДЕНИ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЛАРЫ	148
Мамытова С. ОЮ-ӨРНЕК – ҚАЗАҚСТАННЫҢ КІТАП ГРАФИКАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ АЛҒЫ АЙТЫЛЫМЫ	152
Багдат А.К. МЕТАФИЗИКА АРИСТОТЕЛЯ	155
Максотов Е. ПЛАТОНИЧЕСКАЯ ЛЮБОВЬ	159
Балабекова Ә. Е. ТЕОРИИ ЛЮБВИ ПО ПЛАТОНУ	161
Алшынбай А.Ж. ПУТЬ К СЧАСТЬЮ	164
Қожабек Н.Б. ФИЛОСОФИЯ О СЧАСТЬЕ КАК ЦЕЛИ, ПРОЦЕССЕ И СОСТОЯНИИ	166
Орынбасар Д. ӘЛ-ФАРАБИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ КЕМЕЛ АДАМ КРИТЕРИЙЛЕРІ	170
Айтжанов Б.Б. ҚАЗАҚ БЕЙСАНАЛЫҒЫНЫҢ ТАРИХИ ТРАУМАЛАРЫ	173
Тө Е.И. ЛОГИКА НАУЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ КАРЛА ПОППЕРА	177
Рамазанова А.С. ПРОБЛЕМА СЧАСТЬЯ В УЧЕНИИ АЛЬ-ФАРАБИ	181
ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТАНУ: ТЕОРИЯДАН ҚАЗІРГІ ЭМПИРИКАҒА ДЕЙІН	
«SOCIOLOGY IN MODERN SOCIETY: FROM THEORY TO MODERN EMPIRICISM»	
«СОЦИОЛОГИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ: ОТ ТЕОРИИ К СОВРЕМЕННОЙ ЭМПИРИКЕ»	
Алтаева А.А. ЖҰМЫС ОРНЫНДАҒЫ ЖАНЖАЛДАРДЫҢ КӨРІНІСІ	185
Ануар Ш.А. ҚАЗІРГІ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНДАҒЫ ЖАС МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ БЕЙІМДЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	190
Алданғарқызы Ә. ҚАЗАҚСТАН ХАЛЫҚЫНЫҢ ӨЛІМ-ЖІТІМ ДЕҢГЕЙІНЕ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ	194
Алтаева Н.А. МОТИВАЦИЯ ПЕРСОНАЛДЫ БАСҚАРУ ФУНКЦИЯСЫ РЕТІНДЕ	198
Әшімова Г.Г. ЖАРНАМА ЖАСТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТЕНУІНЕ ӘСЕР ЕТУШІ ҚҰРАЛ РЕТІНДЕ	203
Бердіхан Г.М. ТҰТЫНУ ҚОҒАМЫ ӘЛЕУМЕТТІК ТӘУЕКЕЛДЕР КӨЗІ РЕТІНДЕ	207
Дабылтаева М.М. СЕҢІМ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТІ	211
Мырзахан Н.Н. МИГРАЦИЯ ПРОЦЕСІН ЗЕРТТЕУДЕГІ НЕГІЗГІ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРДЫ ЖІКТЕУ	215
Нұрланқызы А. ЖАСТАР ӨМІР ТРАЕКТОРИЯСЫН ТАҢДАУДА ОТБАСЫНЫҢ РӨЛІ	219
Онгарбаева Қ.С. ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҚЫНДЫҚ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫ ДОСТЫҚ	223
Өтеген А. МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КӘСІБИ ӨЗІҢ - ӨЗІ АНЫҚТАУЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР	226
Пернебай О.Ө. ЖАҒАҢДАНУ САЯСИ ӘЛЕУМЕТТЕНУ ПРОЦЕСІНЕ ӘСЕР ЕТУШІ ФАКТОР РЕТІНДЕ	230
Саймасева А.А. ҚАЗАҚСТАН ДАМУЫНЫҢ ЖАҢА КЕЗЕҢІНДЕГІ ХИДЖАБ (БАС КИІМ) КИЕТІН ҚАЛАЛЫҚ ӘЙЕЛДЕР ФЕНОМЕНІ: ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ТАЛДАУ	233

Түктібаева М.Е. АТА-АНАНЫҢ АЖЫРАСУЫН ҰЛ БАЛА МЕН ҚЫЗ БАЛАНЫҢ ҚАБЫЛДАУЫНДАҒЫ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	238
Тұрсынқожа Г. АЗАҚСТАНДЫҚ ЗЕЙНЕТКЕРЛЕРДІҢ КҮНКӨРІС СТРАТЕГИЯЛАРЫНА ӘЛЕУМЕТТІК САРАПТАМА	242
Тауекелова Т. ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ БИЗНЕСТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАУАПКЕРШІЛІГІ	245
Тасыбеков А.Е. МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ ТҮЛҒАЛАРДЫ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТИ ОТЫРЫП ӘЛЕУЕТІН ЖАҚСARTУ ЖОЛДАРЫ	251
Шакенов Д.С. ҚАЛА КЕҢІСТІГІНДЕГІ КӨШІ-ҚОН МӘСЕЛЕЛЕРІ	258
Blessing Chidiebere Eluwa REFUGEES AS A SOVEREIGN NATION; A NEW WORLD ORDER	263
Kaldybek S.T. UNPACKING THE DYNAMICS OF FEMINIST AGENCY THROUGH THE LENS OF THE FEMINIST MARCH	264
Nessipkaliyev D.E. POLITICAL SOCIALIZATION OF YOUTH: PROBLEMS AND PROSPECTS	268
<p>«САКРАЛДЫ МӘТІНДЕРДІҢ ТІЛІ: ТЕОЛИНГВИСТИКАНЫҢ СОЦИОМӘДЕНИ АСПЕКТІСІ»</p> <p>«THE LANGUAGE OF SACRED TEXTS: SOCIOCULTURAL ASPECT OF THEOLINGUISTICS»</p> <p>«ЯЗЫК САКРАЛЬНЫХ ТЕКСТОВ: СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ ТЕОЛИНГВИСТИКИ»</p>	
Назаров А.В., Оразбаев А. РОЛЬ И МЕСТО ЧЕЛОВЕКА И БОГА В СУФИЙСКОЙ САКРАЛЬНОЙ КАРТИНЕ МИРА	270
Шантемисов Е. ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДІНИ ТЕЛЕБАҒДАРЛАМАЛАРДЫҢ ҚОҒАМҒА ӘСЕРІ	274
Шалқарова А.С. ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ МИССИОНЕРЛІК ЖҰМЫС ЖАСАУ ҮДЕРІСІ	278
Шанбаева А.Н. ДІНИ САУАТ АШУ КУРСТАРЫНЫҢ ӘЙЕЛДЕРДІҢ ДІНИ САНАСЫ МЕН ДІНИ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ	282
Сайлауұлы Д. АЛҒАШҚЫ ЖАЗЫЛҒАН ТӘПСІР ЕҢБЕКТЕРІ	286
Олжабай Н.Б. ДІНИ КОММУНИКАЦИЯ САЛАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ӘСЕР МЕН МАНИПУЛЯЦИЯ	290
Серікбай М.С. ИСЛАМ ДІНІНДЕГІ КОУЧИНГТЫҢ НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАРЫ	295
Асан А.Б. СЪЕЗДЫ ЛИДЕРОВ МИРОВЫХ И ТРАДИЦИОННЫХ РЕЛИГИЙ КАК ФАКТОР УКРЕПЛЕНИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ.	299
Досжанов Д.А. ЧОКАН ВАЛИХАНОВ О РЕЛИГИИ В КАЗАХСТАНЕ В СВОИХ ТРУДАХ	302
Хасиетова Ж.Ж. ТЕАТР-ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ИНСТИТУТ ЖӘНЕ ТӘРБИЕНІҢ ҚАЙНАР КӨЗІ	305
Тайжанова Г.Н. СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИНТЕРПРЕТАЦИИ СВЯЩЕННОГО ТЕКСТА ЗОРОАСТРИЗМА «АВЕСТЫ»	308
Мұқсын Г. ЯҺУДИ ЖӘНЕ ХРИСТИАН ДІНДЕРІНДЕГІ ЗИЯРАТ ЕТУ МӘСЕЛЕСІ	310
Тусупжанова А. Е. ИСЛАМДАҒЫ КҮНӨ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ҚОҒАМДАҒЫ КӨРІНІСІ	317
Әділжан Г. ҚЫТАЙДАҒЫ ЕЖЕЛГІ ДІНДЕР	320
Тазабеков Ә.Б. ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ ТУРБУЛЕНТНОСТЬ И РЕЛИГИОЗНАЯ СИТУАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ	323
Мукашев А.Б. ИРАНДАҒЫ ИСЛАМ РЕВОЛЮЦИЯСЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ АЛҒЫШАРТТАРЫ.	327
Р. Копбаева, Д.Д. Сакан ЕГИПЕТ ИСЛАМ МӘДЕНИЕТІ УНИВЕРСИТЕТІ.	331

Сапарниязов К.Қ. «ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖАСТАРДЫҢ АРАСЫНДАҒЫ ДІНИ БІРЕГЕЙЛІКТІ ЗЕРТТЕУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ»	335
Кенес Ә.А. МҰСЫЛМАНДЫҚ ІСКЕРЛІК ЭТИКАНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	339
Турысбекова Д. THE DEVELOPMENT OF RELIGIOUS LITERACY AMONG THE YOUTH OF KAZAKHSTAN	343
<p>«ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ ТІЛ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ»</p> <p>«LANGUAGE AND INTERCULTURAL COMMUNICATION IN THE MODERN WORLD»</p> <p>«ЯЗЫК И МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ»</p>	
Осербаев Е. Н. «ВЛИЯНИЕ ТЮРКОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ НА ДУХОВНО-КУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА В СРЕДНИЕ ВЕКА».	346
Сариева А.Т. «ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ МЕН ЗАМАНАУИ ПЛАТФОРМАЛАРДЫ ТАЛДАУ».	350
Жорабек Ж. Г. «ПОСТИСЛАМИЗМ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ДАМУ ТАРИХЫНА ТАЛДАУ»	353
Есболова М. Ә. «ТҮРКІСТАН ҚАЗАҚ ХАЛҚЫН МӘДЕНИ ДАМУ МЕН МӘДЕНИ ТУРИЗМ ОРТАЛЫҒЫ РЕТІНДЕ».	358
Нарымбаев Қ. Д. ЖАТАҚХАНА ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР МӘДЕНИЕТІ	364
Кұльжанов А. Б. «ІЗГІЛІКТІ ТУ ЕТПІ КӨТЕРГЕН ЖАЗУШЫ»	368
Қалықов О. С. «ӘЛ-ФАРАБИ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ БОЛМЫС МӘСЕЛЕСІ (ОНТОЛОГИЯСЫ).	371
Сатыбалдина А. Т. «INTERCULTURAL COMMUNICATION OF THE PEOPLES OF THE GREAT SILK ROAD».	377
Оралкүл Ә.С. «БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛЛЕРГЕ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫ»	381
Копбаева Р. З. «THE CONCEPT OF MIRAS IN ISLAM»	385
Дьяченко Д. «РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ПАМЯТИ В СОВРЕМЕННОМ ИСКУССТВЕ: НА ПРИМЕРЕ SCENT ART».	389
Елеусізбаева Н. М. «XIX Ғ. ІІ ЖАРТ. – XX Ғ.Б. СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ РУХАНИ-АҒАРТУШЫ ТҰЛҒАЛАРЫ ЖАЙЛЫ ҚҰНДЫ ҚОЛЖАЗБА»	393
<p>«ҚАЗІРГІ САЯСАТТАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ТЕНДЕНЦИЯЛАР МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ»</p> <p>«THEORETICAL AND PRACTICAL ISSUES OF MODERN POLITICAL SCIENCE: TRENDS AND PROSPECTS»</p> <p>«ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ: ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ»</p>	
Әлішерова А.Б. ҚАЗАҚСТАННЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ЖАСТАР САЯСАТЫ КОНТЕКСТІНДЕГІ ЖАСТАРДЫҢ ОРНЫ МЕН РӨЛІ	397
Kasymbayev A.Sh. LANGUAGE POLICY: FROM ECOLOGY OF LANGUAGE TO IDEOLOGY OF LANGUAGE	401
Суимбаева Э.Н. МОЛОДЕЖЬ И ЕЕ ГРАЖДАНСКО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ	405
Ануарбек А.М. THE ELECTORAL BEHAVIOR OF CITIZENS IN MODERN KAZAKHSTAN	409

Артық Е.Б. САЙЛАУ НАУҚАНЫ КЕЗІНДЕГІ КАНДИДАТТАРДЫҢ ӨЛЕУМЕТТІК ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӨСЕР ЕТУ АСПЕКТІЛЕРІ	412
Асқапов А.Ж. АНАЛИЗ УЧАСТИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ЕВРАЗИЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ: ПРОБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ И МЕХАНИЗМЫ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ	417
Ахмет Ә.Қ. РЕСЕЙДІҢ УКРАИНАДАҒЫ АРНАЙЫ ӘСКЕРИ ОПЕРАЦИЯСЫНЫҢ РЕСЕЙДІҢ ІШКІ САЯСИ РИТОРИКАСЫНА ӨСЕРІ	419
Бактыбай Ә.Ө. ПРЕЗИДЕНТСКИЕ ИНИЦИАТИВЫ ПО ПРОТИВОДЕЙСТВИЮ КОРРУПЦИИ	423
Батиханова М.Н. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӨҢІРЛЕРІ АРАСЫНДАҒЫ ТЕҢСІЗДІК ІШКІ СТИХИЯЛЫ КӨШІ-ҚОҢДЫ ТУДЫРУШЫ ФАКТОР РЕТІНДЕ	427
Даирова Ж. А. БЛОКЧЕЙН ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДЫ ЦИФРЛАНДЫРУДАҒЫ РӨЛІ	433
Ділдахмет Р. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОРТАЛЫҚСЫЗДАНДЫРУ: ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІН КЕҢЕЙТУ ЖӘНЕ ОНЛАЙН-САЙЛАУ ӨТКІЗУ ҚАЖЕТТІЛІГІ	438
Жақсылық Е. Ж. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҮКІМЕТ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ПРОБЛЕМАЛАР МЕН ШЕКТЕУЛЕР	442
Кужатов А.М. ШАНХАЙ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ҰЙЫМЫНЫҢ ӘЛЕМНІҢ ГЕОСАЯСИ КАРТАСЫНДАҒЫ ОРНЫ	447
Мусаева А.Ж. ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ КАЗАХСТАНА СО СТРАНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ РЕГИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	452
Мусатаев Т.Б. КАЗАХСТАН В УСЛОВИЯХ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ВЫБОРА	455
Нұрахыман Е. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК САЯСАТ	460
Рахманалиева П.Б. ҚАЗІРГІ САЯСАТТАҒЫ САНКЦИЯЛАР: ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН НӘТИЖЕЛЕРІ	464
Сабиева М.Т. ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ ОГРАНИЧЕНИЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕЖДУНАРОДНЫХ НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ	468
Тағаева А.М. БІЛІК ПЕН ҚОҒАМ АРАСЫНДАҒЫ КОНФЛИКТТЕРДІ САЯСИ КОММУНИКАЦИЯ МОДЕЛЬДЕРІ АРҚЫЛЫ ШЕШУ	473
Усенова Г.Б. ОРГАНИЗАЦИОННО–ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ МОЛОДЕЖНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В ШОС	476

«ФАРАБИ ӘЛЕМІ»

атты студенттер мен жас ғалымдардың
халықаралық ғылыми конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, Қазақстан, 6-8 сәуір 2023 жыл

2 том

Авторлық редакциямен шығарылды

ИБ № 14994

Басуға 26.04.2023 жылы қол қойылды. Пішімі 60×84 ¹/₈.
Көлемі 29,875 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс № 830.

Таралымы 10 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.